

Хмельницька обласна державна адміністрація
Хмельницька обласна рада
Управління культури, національностей, релігій та туризму
Хмельницької обласної державної адміністрації
Хмельницький обласний краєзнавчий музей
Хмельницька обласна організація Національної спілки краєзнавців України

80-річчю утворення Хмельницької області

**МАТЕРІАЛИ
НАУКОВОЇ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОЇ
КОНФЕРЕНЦІЇ
З МІЖНАРОДНОЮ УЧАСТЮ
“ХМЕЛЬНИЧЧИНА:
ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ”**

Хмельницький
2017

УДК 94 (477.43)
ББК 63.3 (4 Укр-4Хме)
М 34

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України
Протокол №6 від 29.08.2017 р.*

Редакційна колегія:

Баженов Лев Васильович, доктор історичних наук, професор, голова Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України (голова), *Єсюнін Сергій Миколайович*, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею (співголова, відповідальний редактор), *Байдич Володимир Григорович*, кандидат історичних наук, директор Державного архіву Хмельницької області, *Брицька Олена Миколаївна*, директор Хмельницького обласного краєзнавчого музею, *Галатир Віталій Вікторович*, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Державного архіву Хмельницької області, *Демидко Сергій Юрійович*, завідувач науково-методичного відділу Хмельницького обласного краєзнавчого музею, *Легун Юрій Вікторович*, доктор історичних наук, директор Державного архіву Вінницької області, *Любінська Людмила Григорівна*, доктор біологічних наук, професор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, *Місінкевич Леонід Леонідович*, доктор історичних наук, професор, проректор Хмельницького університету управління та права, *Олійник Юрій Васильович*, кандидат історичних наук, завідувач відділу Державного архіву Хмельницької області, *Смолій Тетяна Володимирівна*, заступник директора Хмельницького обласного краєзнавчого музею, *Філінюк Анатолій Григорович*, доктор історичних наук, професор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Рецензент:

Григоренко Олександр Петрович, доктор історичних наук, професор.
Телячий Юрій Васильович, доктор історичних наук, професор.

М 34 **Матеріали наукової історико-краєзнавчої конференції з міжнародною участю “Хмельниччина: історія та сучасність” / Ред.кол. Баженов Л.В. (голова), Єсюнін С.М. (співголова, відповід. редактор) та ін. – Хмельницький, 2017. – 490 с.**

ISBN 978-617-7094-94-3

Збірник містить матеріали наукової історико-краєзнавчої конференції з міжнародною участю “Хмельниччина: історія та сучасність”, яка відбулась 27 вересня 2017 року та присвячена 80-й річниці утворення Хмельницької області.

Матеріали друкуються в авторській редакції.

УДК 94 (477.43)
ББК 63.3 (4 Укр-4Хме)

ISBN 978-617-7094-94-3

© Автори публікацій, 2017

ЗМІСТ

ВСТУП	8
ПРИВІТАННЯ ГОЛОВИ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАДМІНІСТРАЦІЇ Корнійчука О.О.	8
ПРИВІТАННЯ ГОЛОВИ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ Загородного М.В.	9
ПРИВІТАННЯ НАЧАЛЬНИКА УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ, НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ, РЕЛІГІЙ ТА ТУРИЗМУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАДМІНІСТРАЦІЇ Трунової І.М.	10
Григоренко О.П. 1937-2017: 80 РОКІВ ХМЕЛЬНИЦЬКІЙ ОБЛАСТІ	11
Баженов Л.В. РОЗВИТОК КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ І РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ В 2012-2017 рр.	23
ІСТОРІЯ КРАЮ	29
Семенчук С.О. СВЯЩЕННІ МІСЦЯ ДОХРИСТИЯНСЬКИХ ЧАСІВ НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ СЕРЕДНЬОЇ ПОДНІСТРЯНЩИНИ	29
Демидко С.Ю. ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ МЕЖ ДАВНЬОРУСЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ ВЕРХІВ'ІВ ПІВДЕННОГО БУГУ – СЛУЧІ	33
Вихованець Т.В. ДЗВЕНИГОРОДСЬКЕ СТАРОСТВО НА ПОДІЛЛІ В XVII — XVIII СТОЛІТТЯХ	42
Захар'єв В.А. Захар'єва З.В. ЧУЖИНЦІ ПРО ОБОРОННИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЦЕНТРАЛЬНОГО ПОДІЛЛЯ У ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧЧІ	66
Берковський В.Г. СУДОВІ ПРАКТИКИ КНЯЗІВ САНГУШКО НА ПОЧАТКУ XIX ст.	71
Скрипник А.Ю. СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ КВАРТИРНИХ КОМІСІЙ ЯК ОРГАНІВ ВРЯДУВАННЯ У МІСТАХ ПОДІЛЛЯ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.	76
Сидорук С.А. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ РЕКРУТСЬКИХ ПРИСУТСТВИЙ У ВОЛИНСЬКІЙ, КИЇВСЬКІЙ ТА ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЯХ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ	80
Симчишин О.С., Кузіна Б.С. ЗАРОДЖЕННЯ ФІНАНСОВО-КРЕДИТНОЇ СИСТЕМИ ПОДІЛЛЯ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК КРЕДИТНОЇ КООПЕРАЦІЇ ДЛЯ СЕЛЯН В XIX – НА ПОЧ. XX ст.	85
Бурдуваліс К.М. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ЄВРЕЙСЬКОЇ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ В ПОДІЛЬСЬКІЙ ТА ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЯХ	91
Нушев Бисер. ВОИНЫ ИЗ ПОДОЛИИ И ЮГО-ВОСТОЧНОЙ ВОЛЫНИ В СОСТАВЕ 12-го АРМЕЙСКОГО КОРПУСА В РУССКО-ТУРЕЦКОЙ ВОЙНЕ 1877-1878 гг.	95
Єсюнін С.М. ПОДІЛЬСЬКА ЗАЛІЗНИЦЯ – ГРАНДІОЗНИЙ ПРОЕКТ ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ	97
Герасимов Т.Ю., Завальнюк К.В., Вітюк О.О. ДОЗВІЛЯ МЕШКАНЦІВ ПОДІЛЬСЬКИХ МІСТ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914–1917 рр.)	103
Олійник С.В. КОНТРПРОПАГАНДИСТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ НА ПОДІЛЛІ	107
Адамський В.Р. ТОВАРИСТВА «ПРОСВІТА» ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ УНР У ПІДТРИМЦІ ГУМАНІТАРНИХ ІНІЦІАТИВ	110
Мельник Н.М. ПОЛЬСЬКА ГРОМАДА ПОДІЛЛЯ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917-1921 рр.)	118
Причишин-Кліновський Сергій. ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ЦЕРКОВНИЙ СОБОР 1918 РОКУ: ПЕРСПЕКТИВИ ПЕРЕТВОРЕНЬ У ЦЕРКОВНОМУ УСТРОЇ (напередодні 100-ї річниці скликання)	122

Комарніцький О.Б. УМОВИ ДЛЯ ПРОЖИВАННЯ СТУДЕНТСТВА ПЕДАГОГІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ПОДІЛЛЯ У 1920-х рр.	127
Покалюк В.В. РЕОРГАНІЗАЦІЯ, СТРУКТУРУВАННЯ, ОРГАНІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ТА УПРАВЛІННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ВИШІВ УСРР У 1920-х рр.: НА МАТЕРІАЛАХ ПОДІЛЛЯ	132
Нестеренко В.А. КООПЕРАТИВНИЙ РУХ НА КАМ'ЯНЕЧЧИНІ У 1920-ті РОКИ	136
Олійник В.В. РОЗВИТОК ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ У ПЕРІОД ЕКСПЕРИМЕНТУВАННЯ Й ПОШУКУ (1924–1927 рр.)	141
Філінюк А.Г. ДЕПОРТАЦІЇ НАПЕРЕДОДНІ ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ НА ТЕРЕНАХ СУЧАСНОЇ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ (1934–1936 рр.)	143
Романішина О.Л., Антонова О.Г., Івануна Н.В. ЗВИНУВАЧЕНІ У КОЛАБОРАЦІОНІЗМІ: ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСТЬ. СТАТИСТИЧНІ ВІДОМОСТІ	148
РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ	155
Шпаковський С.М., Старенький І.О., Зайшлюк Я.О. ЕПОНІМНА ПАМ'ЯТКА ЖВАНЕЦЬ – НОМІНАНТ НА ЗАНЕСЕННЯ ДО ПОПЕРЕДНЬОГО СПИСКУ ОБ'ЄКТІВ ВСЕСВІТНЬОЇ СПАДЩИНИ ЮНЕСКО	155
Якубовський В.І. ГУБИНСЬКА КАМ'ЯНА СКУЛЬПТУРА – ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО СТАРОДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ КРАЮ	166
Тимків С.А. ДЕРЕВООБРОБНА СПРАВА НА ГУБИНСЬКОМУ ГОРОДИЩІ	169
Бакалець О.А., Бакалець Ю.О., Бакалець Б.О. СЕЛО ТЕРЕШІВЦІ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО РАЙОНУ: КРІЗЬ ПРИЗМУ СТОЛІТЬ (ЗА ПИСЕМНИМИ ТА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ)	171
Грицишина О.О. ІСТОРІЯ СЕЛА СКОВОРОДКИ: ВІД РУЙНАЦІЇ ДО РОЗКВІТУ	179
Паур І.В. ВИДИ САКРАЛЬНОЇ АРХІТЕКТУРИ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО НА ПОШТОВИХ ЛИСТІВКАХ ПОЧАТКУ ХХ ст.	182
Стецюк В.Б. НАЧАЛЬНИКИ МЕДЖИБІЗЬКОГО ГАРНІЗОНУ (1894-1910 рр.): ПРОСОПОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ	187
Долінська Л.Й. КУСТАРНЕ, РЕМІСНИЧЕ ТА ПРОМИСЛОВЕ ВИРОБНИЦТВО ДЕРАЖНЯНЩИНИ У СЕРЕДИНІ ХІХ – НА ПОЧ. ХХ ст.	190
Олійник М. П. З ДОСВІДУ ТРЕСТУВАННЯ ПРОМИСЛОВОСТІ В РОКИ НЕПУ: ПРОСКУРІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ КОМБІНАТ	192
Прокопчук В.С. ОСВІТА ДУНАВЕЧЧИНИ НА ЕТАПІ УТВЕРДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ (1920 - 1930 рр.)	196
Старенький І.О., Могилов О.Д. ОХОРОНА СТАРОГО ЗАМКУ В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ У 1926-1928 рр. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ВУАК)	207
Антонова О.Г. ПЕРЕСЛІДУВАННЯ КАТОЛІКІВ ПАРАФІЇ СВЯТОЇ ТРІЙЦІ У ЗІНЬКОВІ В 20-30 рр. ХХ ст.	208
Осецький Й.П. ТРАГЕДІЯ СЕЛА ДЕРЖАНІВКА ДУНАЄВЕЦЬКОГО РАЙОНУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ У РОКИ «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ»: ПОГЛЯД КРИМІНОЛОГА	216
Лукашук О.В. ШЕПЕТІВСЬКИЙ ОКРУГОВИЙ ТЕАТР В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941 – 1944 рр.)	223
Дзьоник В.В. ДОСЛІДЖЕННЯ БРАТСЬКОЇ МОГИЛИ РАДЯНСЬКИХ ВОЇНІВ ТА ПАМ'ЯТНОГО ЗНАКУ НА ЧЕСТЬ ВОЇНІВ-ЗЕМЛЯКІВ І ПІДПІЛЬНИКІВ У М. КРАСИЛІВ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ	228
Кохановський О.Б. СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ДЕРАЖНЯНЩИНИ У 50-80-ті РОКИ ХХ ст.	232
Матвеев А.Ю., Гурський П.Ю. ДУНАЄВЕЦЬКА ЗАГАЛЬНООСВІТНЯ ШКОЛА І-ІІІ СТ. № 3: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА СЬОГОДЕННЯ	235

АРХІВНА СПРАВА ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО	240
Байдич В.Г., Галатир В.В., Олійник Ю.В. ДОЛЯ АРХІВІВ РЕГІОНУ У ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917-1921 рр.)	240
Завальнюк О.М., Дубінський В.А. ДОРОБОК ІСТОРИКІВ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ОПІЄНКА У ХХІ СТ.: ЗВЕРШЕННЯ В ІМ'Я НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ І РІДНОГО КРАЮ	245
Берковський В.Г. ХМЕЛЬНИЧЧИНА У КІНОДОКУМЕНТАХ ЦДКФФА УКРАЇНИ ІМ. Г.С.ПШЕНИЧНОГО	255
Любарська Л.В. МІСТО ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ В АУДІОВІЗУАЛЬНИХ ДОКУМЕНТАХ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО КІНОФОТОФОНОАРХІВУ УКРАЇНИ ІМ. Г. С. ПШЕНИЧНОГО	258
Байдич В.О. МІСТЕЧКО МЕДЖИБІЖ ХІХ СТОЛІТТЯ В МАТЕРІАЛАХ ФОНДУ ЛЕТИЧІВСЬКОГО ПОВІТОВОГО СУДУ	261
Байдич О.В. БІЛОГІРЩИНА В ДОКУМЕНТАХ КРЕМЕНЕЦЬКОГО ЗЕМСЬКОГО СУДУ (друга половина ХVІ ст.)	265
Байдич О.В., Свистун Т.В. САТАНІВ ХІХ ст. У ДОКУМЕНТАХ ПРОСКУРІВСЬКОГО ПОВІТОВОГО СУДУ	269
Лавринчук В.О. МАТЕРІАЛИ ЛЕТИЧІВСЬКОГО ПОВІТОВОГО СУДУ ПРО ДЕРАЖНЮ ТА ВОВКОВИНЦІ ХІХ СТОЛІТТЯ	273
Западенко Л.П. РОСІЙСЬКЕ ПРАВОСУДДЯ ПРОТИ МІСТЕЧКОВОГО ЄВРЕЯ	277
Маркова С.В. ФОНДИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ СУСПІЛЬНИХ ТА ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД	284
Олійник Ю.В. ДОКУМЕНТИ ФОНДУ Р-1530 „ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ” ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ОБЛАСНОГО АРХІВУ	289
Синиця Н.М. КНИЖКОВІ РАРИТЕТИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ КРАЮ	292
ВИДАТНІ ПОСТАТІ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ	296
Степанчук Ю.С., Лисий А.К. ОБРАЗ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В МАТЕРІАЛАХ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ «ПОДІЛЛЯ І ПІВДЕННО-СХІДНА ВОЛИНЬ В РОКИ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ СЕРЕДИНИ ХVІІ ст.»	296
Стецюк В.Б., Кух О.М. В ЯКОМУ ПОЛКУ СЛУЖИВ УСТИМ КАРМАЛЮК?: ДИСКУСІЙНИЙ ЕПІЗОД БІОГРАФІЇ	300
Баженова С.Е. ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ ЮЗЕФА АНТОНІЯ РОЛЛЕ В ПРАЦЯХ УЧЕНИХ І КРАЄЗНАВЦІВ ОСТАНЬОЇ ЧВЕРТІ ХІХ – ХХ ст.	303
Кравчук О.М. СТОРІНКА ЕМІГРАЦІЙНОЇ БОГЕМІСТИКИ: ПРАЦЯ С. ЗАВАДСЬКОГО ПРО Т. Г. МАСАРИКА	316
Klawe-Mazurowa Maria. JANINA KLAWE (1880-1974)	319
Галатир В.В. ПОСТАТЬ Я. ТОКАРЖЕВСЬКОГО-КАРАШЕВИЧА (історика, дипломата, державного та громадського діяча) В ІСТОРИОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ	321
Данчук В.П. ПЕРЕКЛАДАЦЬКА Й ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧА СПАДЩИНА М. ДРАЙ-ХМАРИ В ГАЛУЗІ СЛАВІСТИКИ	325
Ковальська Т.В. ВОЛОДИМИР СІЧИНСЬКИЙ В НАУКОВОМУ І ГРОМАДЯНСЬКОМУ ЖИТТІ ТА ЙОГО РОБОТИ З БІБЛІОТЕКИ КЗК «ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ»	328

Мовчан Н.О. ХМЕЛЬНИЧАНИ УЧАСНИКИ БОЙОВИХ ДІЙ У СКЛАДІ ІНОЗЕМНИХ АРМІЙ АНТИГІТЛЕРІВСЬКОЇ КОАЛІЦІЇ	333
Клімчук Ю.А. ШЕПЕТІВЧАНИН ЯКІВ ІНГЕРМАН – УЧАСНИК ІТАЛІЙСЬКОГО РУХУ ОПОРУ ЧАСІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (АБО ЄВРЕЙСЬКОГО СПРОТИВУ ГОЛОКОСТУ...)	338
Кузіна Б.С. ДНІ ПАМ'ЯТІ ПИСЬМЕННИКА В.М. БАЖЕНОВА	343
Берека В.Є., Войтенко В.І. ОСНОВНІ ПЕРІОДИ ЖИТТЯ, ОСВІТНЬОЇ ТА НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ С.Д.БАБИШИНА	348
Хмельковський Л.К., Трембіцький А.М. ЖИТТЄВІ ШЛЯХИ І ТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ІСАКА ВАЙНШЕЛЬБОЙМА	356
Трембіцький А.М. ЗАСЛУЖЕНИЙ ХУДОЖНИК УКРАЇНИ АНАТОЛІЙ КАЛИТКО – ПОДОЛЯНИН, ЩО ЗАКОХАНИЙ В ГУЦУЛЬЩИНУ	362
Завальнюк О.М. АКАДЕМІК В.С. СТЕПАНКОВ: НА ВЕРШИНІ ІСТОРИЧНОЇ ДУМКИ (до 70-річчя від дня народження)	368
Тунцева З.П. ЛЯЛЬКОВІ ТВОРІННЯ ЛЮДМИЛИ НАУМЕНКО	380
Матвеев А.Ю., Гребінська С.І. НІНА ІВАНІВНА ТРІШКІНА – ПЕДАГОГ, КЕРІВНИК, ЛІДЕР	382
Діденко З.О. НА ПЕРШІЙ ЛІНІЇ ЗАХИСТУ ВІТЧИЗНИ: ГЕНЕРАЛ-ПОЛКОВНИК МИХАЙЛО КОВАЛЬ	384
Чук О.В. НАГОРОДИ ТА ЗВАННЯ ГЕРОЯ УКРАЇНИ, ДАНІ ХМЕЛЬНИЧАНАМ - УЧАСНИКАМ РЕВОЛЮЦІЇ ГІДНОСТІ ТА АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ НА СХОДІ УКРАЇНИ (ПОСМЕРТНО)	387
ПРИРОДА КРАЮ, ЕТНОГРАФІЯ, ЕТНОЛОГІЯ, ПАМ'ЯТКИ МИНУЛОГО, МУЗЕЙНА СПРАВА	398
Мальована Н.Є. ВИМЕРЛА ТЕРІОФАУНА ЛЬОДОВИКОВОЇ ДОБИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ	398
Моносюк Т.М., Любінська Л.Г. ВИДОВЕ РІЗНОМАНІТТЯ ТА БІОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ГРИБІВ ТИПОВИХ ПРЕДСТАВНИКІВ ВІДДІЛУ АСКОМІКОТОВІ МІСТА КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ	402
Блажевич Ю.І. ХРИСТИЯНСТВО І ЯЗИЧНИЦТВО: ДВОЄВІР'Я В НАРОДНИХ ЗВИЧАЯХ, ТРАДИЦІЯХ І ОБРЯДАХ ПОДОЛЯН (різдвяний цикл православного церковно-літургійного року)	406
Барицька К.М., Чорна А.А., Івануна Н.В. КОНЦЕПТОСФЕРА ПОЛЯКІВ-ПОДОЛЯН ЧАСІВ РОСІЙСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ВІЙНИ 1830–1831 рр. (На матеріалі творчості поета М. Гославського)	412
Стрижак Н.П. ІСТОРІЯ ПИСАНКАРСТВА ТА КОЛЕКЦІЯ ПИСАНОК ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ	419
Корчевна І.В. СЯЙВО ВЕЛИКОДНІХ БАРВ	423
Іваневич Л.А. РЕГІОНАЛЬНО-ЛОКАЛЬНІ РИСИ ПОБУТУЮЧИХ ТЕХНІК ВИШИВКИ НА СВЯТКОВИХ ЖІНОЧИХ СОРОЧКАХ ПОДІЛЛЯ	425
Радович Р.Б. ОСОБЛИВОСТІ ЖИТЛОБУДІВНИЦТВА НА ПІВДНІ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ (сер. ХІХ – поч. ХХ ст.)	434
Черниш Г. ДО ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ДІАЛЕКТІВ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ (фрагменти польового дослідження на терені села Волоського Деражнянського району)	439
Микитишин В.О., Солодка Н.П. ДІЯЛЬНІСТЬ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ МІСЬКОЇ «ПРОСВІТИ» В СУЧАСНОМУ ВИМІРІ	440
Брицька О.М. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ: СТОРІНКИ МИНУЛОГО	443

Никитюк В.П. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ОБЛАСНИЙ АКАДЕМІЧНИЙ МУЗИЧНО-ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР ІМЕНІ МИХАЙЛА СТАРИЦЬКОГО: МИНУЛЕ І СУЧАСНЕ	446
Трішкіна Н.І. «ПРАЦЮЄМО ДЛЯ НИНІШНЬОГО ТА МАЙБУТНЬОГО ПОКОЛІНЬ»	449
Данилова К.В. АРХІТЕКТУРНІ ПАМ'ЯТКИ ПОДІЛЛЯ І ВОЛИНИ В ТВОРАХ НАПОЛЕОНА ОРДИ	456
Жукова О.В. МАЛОВІДОМІ УНІКАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ НА ТЕРИТОРІЇ ПОДІЛЛЯ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ВОЛИНИ: НОТАТКИ ДЛЯ ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНОЇ ГАЛУЗІ	458
Мороз В.С., Мороз В.С. ІСТОРИЧНІ ПАМ'ЯТНИКИ ІУДЕЙСТВА НА ГОРОДОЧЧИНІ	464
Майнгардт-Гоголь Н.М., Шпаковський С.М. ПАМ'ЯТКООХОРОННА РОБОТА ВІДДІЛУ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ІСТОРИЇ ТА КУЛЬТУРИ У ХМЕЛЬНИЦЬКІЙ ОБЛАСТІ (за результатами інвентаризацій об'єктів культурної спадщини у 1981-2016 рр.)	471
Мельничук О.А. МУЗЕЙНА СПРАВА В РЕАЛІЯХ СЬОГОДЕННЯ	475
Горанська М.А. АВСТРІЙСЬКИЙ ОРДЕН ЗАЛІЗНОЇ КОРОНИ З ФОНДІВ КЗК «ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ»	477
Лукашук О.В. «ВІДЕНСЬКА СЕРІЯ» ПОШТОВИХ МАРОК УНР З КОЛЕКЦІЇ ОБЛАСНОГО ЛІТЕРАТУРНО-МЕМОРІАЛЬНОГО МУЗЕЮ М. ОСТРОВСЬКОГО У ШЕПЕТІВЦІ	478
Стрельбіцька Н.І. ТУРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ	481
НАШІ АВТОРИ	485

ВСТУП

Шановне товариство!

Щиро вітаю жителів Хмельниччини з 80-річчям утворення області!

Хмельниччина – дивовижна область, багата своєю самобутньою історією, культурою, мальовничою природою, але, без сумніву, головним багатством нашої області є люди – щирі, працелюбні, талановиті та патріотичні.

Наш край пам'ятає Герасима та Мелетія Смотрицького, Тараса Шевченка та Лесю Українку, Владислава Зарембу та Миколу Леонтовича, Юхима Сіцінського та Михайла Грушевського. Славну історію краю гідно продовжують сучасники. Пишається рідна земля своїми героями, що мужньо захищають незалежність України.

У наші дні Хмельниччина будується і квітне, збирає рекордні врожаї та нарощує сучасну базу сільськогосподарського виробництва. На її теренах успішно втілюються інноваційно-інвестиційні проекти, впроваджуються новітні технології, реалізовується туристично-рекреаційний потенціал.

Пишаючись здобутками та заслугами плеяди справжніх патріотів нашого краю, хочу висловити щиру вдячність науковцям, краєзнавцям, освітянам, працівникам закладів культури, державним службовцям, членам громадських організацій Хмельниччини й України, які доклали чимало зусиль і присвятили свій новий, багатоплановий науковий доробок ювілеєві нашої області.

Сподіваюся на конструктивну співпрацю науковців щодо пошуку нових фактів та висвітлення багатогранної історії нашого краю, адже усвідомлення та знання уроків минулого дає нам можливість впевнено дивитись у майбутнє.

*З повагою,
Олександр Корнійчук,
голова Хмельницької обласної державної адміністрації*

Шановні учасники та гості конференції!

Хмельниччина святкує своє 80-річчя!

80 років – це майже епоха, в літописі якої було все – буреломне, героїчне і насичене трудовими буднями та звершеннями минуле, і нове, сповнене патріотизмом і завзяттям, покоління наших славних земляків — творців цивілізованого життя на Хмельниччині.

Прийміть найщиріші вітання з нагоди відкриття Міжнародної науково-краєзнавчої конференції «Хмельниччина: історія та сучасність». Без сумніву, віхи історії краю закарбовуються у пам'яті, серці та душі кожної людини. Й яким чином буде відкрита та досліджена ця історія, залежить від археологів, істориків, краєзнавців, всіх Вас.

Бажаю всім плідної роботи, конструктивного діалогу та успішної реалізації усіх планів та задумів заради добра, процвітання, щастя рідного народу, Вітчизни, в цілому, та Хмельниччини, зокрема.

***З повагою,
Михайло Загородний,
голова Хмельницької обласної ради***

Шановні учасники та гості наукового форуму!

Любов до Батьківщини починається з любові до рідного краю. Витоки патріотизму зростають там, де людина усвідомила себе особистістю, де відчула красу сердечного материнського слова, її душевної пісні.

І, святкуючи сьогодні 80-річчя утворення Хмельницької області, ми розуміємо, що мова йдеться про віковий культурний, історичний, економічний її розвиток.

Хмельниччина – місце, де ми народились, де ми живемо, творимо, працюємо – край дивовижної природи, непересічної історії та самобутньої культури, джерела якої сягають в глибину віків.

Поділля та частина Волині відносяться саме до тих територій, де формувався український етнос. Краєни віками плекали свою пісню, свій танок, своє сакральне і народне мистецтво, які й зараз є оберегами духовності та етнічної самодостатності.

Культура Хмельниччини унікальна. Вона ввібрала в себе не лише духовну спадщину українського народу, а й внаслідок історичних обставин традиції інших національностей, які здавна проживають на теренах краю. Тому не дивно, що в Україні та за її межами знають і високо цінують досягнення творчих колективів, художників, артистів, науковців, літераторів, майстрів та аматорів народного мистецтва.

Гордістю нашого краю є й славне історичне минуле. Мандруючи Хмельниччиною, зачаровуєшся дерев'яними церквами, величними замками, гордими фортецями, чудовими палацово-парковими комплексами, які є не лише виразниками певної епохи, а й свідками славних героїчних подій на території Поділля та Волині.

За роки становлення наш край пережив чимало випробувань, проте за будь-яких часів хмельничани мріяли про світле майбутнє, кохали, радо приймали гостей, творили, зростали духовно – тому що серцем і душею любили свою рідну землю, свою багатовікову спадщину. І в цей нелегкий буремний час, коли доля випробовує нас на зрілість, стійкість, витривалість, саме генетичний патріотизм допомагає не тільки не скоритись обставинам, а й продовжувати розбудовувати свою Вітчизну всупереч будь-яким перешкодам в спадок прийдешнім поколінням.

***З повагою,
Ірина Трунова,
начальник управління культури, національностей, релігій та туризму
Хмельницької обласної державної адміністрації***

1937-2017: 80 РОКІВ ХМЕЛЬНИЦЬКІЙ ОБЛАСТІ

В статті проаналізовано соціально-економічний і культурний розвиток Хмельниччини – однієї з важливих адміністративно-територіальних одиниць нашої країни. Акцентується увага на утворенні і функціонуванні області, зміцненні обороноздатності території краю в останні передвоєнні роки, аналізуються найбільш характерні дані з життя області другої половини ХХ – початку ХХІ століття.

Ключові слова: Кам'янець-Подільська область, Хмельницька область, Поділля, Волинь, обласний центр, промисловий розвиток, сільське господарство, соціальна інфраструктура, укріплені райони, Друга світова війна, урбанізація, культура.

Поділля та Південно-Східна Волинь, на якій розташована Хмельницька область – це край багатогалузевої промисловості і сільського господарства, науки, освіти і культури. На цій землі, на території якої знаходиться одна з найдавніших стоянок первісної людини в Україні (село Лука-Врублівецька Кам'янець-Подільського району) в різні історичні епохи періодами жили скіфи і сармати, тут проходили орди кочових племен – готи і гуни, хозари і печеніги, половці і татаро-монголи. Однак з давніх часів постійними жителями краю були слов'яни.

Хмельниччина знаходиться на стику великих історико-географічних країв – Правобережжя (до якого входить сама) і Західної України. У вужчому розумінні територія області належить до Волині (північна частина, приблизно до р. Случ) і Поділля (середня і південна частини). Південні і західні межі сучасної області тривалий час були державними кордонами.

Хмельницька область належить до невеликих областей України. Протяжність області з півночі на південь – 220 км, із заходу на схід – 120 км (обчислено по меридіану і паралелі обласного центру). Область розташована на південному заході Східноєвропейської рівнини в зонах лісостепу і мішаних лісів (Полісся). Рельєф, ґрунтові та агрокліматичні умови території сприятливі для господарського освоєння.

Хмельниччина межує з Тернопільською, Рівненською, Житомирською, Вінницькою і Чернівецькою областями. Через її територію проходять найважливіші залізниці та шосейні дороги.

Територія краю витримала не один історичний адміністративний експеримент. В 1434 р., після загарбання Поділля поляками, було утворено Подільське воєводство, яке поділялось на три повіти: Кам'янецький, Летичівський і Червоноградський. 1569 р. на Поділлі створюється Брацлавське воєводство, що об'єднувало Брацлавський, Вінницький і Звенигородський повіти.

Окремі частини сучасної Хмельницької області довгий час входили до складу різних адміністративних одиниць і навіть різних держав. Південь області, починаючи з XIV ст., разом з суміжними районами Тернопільщини та Вінниччини, входив до складу Поділля – землі, князівства, губернії. Центром Поділля було місто Кам'янець-Подільський. Північ області відносилась до Волині.

Відповідно до указу Катерини II в квітні 1794 р. були утворені Ізяславське і Брацлавське намісництво та Кам'янецька область. В 1795 р. після третього поділу Польщі відбулися нові адміністративно-територіальні пертурбації, і на тогочасній карті з'явилася Подільська губернія з центром у Кам'янці-Подільському. 1797 р. на Правобережжі функціонували Київська, Подільська і Волинська губернії. Подільська губернія ділилась на 12 повітів. У роки Першої світової війни, в зв'язку з прифронтовим становищем Кам'янець-Подільського, центр губернії перемістився до Вінниці. Поділ Правобережної України на губернії, повіти, волості зберігся до революції 1917 р.

У 1920 р. більшовики, керовані з московського імперського центру, силою зброї встановили в краї радянську владу. Демагогічними лозунгами нова влада прихилила до себе в перші роки значну частину населення, але прозріння наступило дуже швидко. Бо радянська влада не зважала на інтереси робітників, селян, інтелігенції, намагалась по-своєму впливати на всі сторони життя людей, підпорядковуючи його тільки своїй меті. Задумана і здійснена цією владою злочинна за своєю суттю і природою насильницька і кривава колективізація, нечуваний в світовій історії штучний голодомор-геноцид 1932-1933 років і так звана «соціалістична індустріалізація» прирекли на голодну смерть сотні тисяч людей, заставили на тривалий час схилити голову перед московським ярмом, підірвали генетичний фон населення краю, який ніколи і ні за яких обставин не мирився зі становищем поневоленого.

В двадцять років відбулися неодноразові адміністративно-територіальні реорганізації. В 1923 р. в Україні були ліквідовані повіти і утворені округи. На території сучасної Хмельницької області було утворено три округи – Кам'янецький, Проскурівський і Шепетівський.

В 1925 р. були скасовані губернії і створені області. Всі райони сучасної Хмельниччини ввійшли до складу Вінницької області. Територія Вінницької області становила 53 тисячі квадратних кілометрів і

ділилася на 71 район. Таке адміністративно-територіальне формування виявилось заважким для управління. Тому 22 вересня 1937 р. постановою ЦВК СРСР була утворена Кам'янець-Подільська область у складі трьох міст і 36 районів [1, с.1].

З утворенням області почалося формування органів обласного партійного, радянського керівництва, політичних і громадських організацій. Партія успішно використовувала важливі суспільно-політичні події в житті країни для поліпшення справ на різних ділянках соціалістичного будівництва. Преса рясніла зверненнями, закликами, славленням могутності, життєвості самого передового в світі соціалістичного ладу, який, окрім всього іншого, повністю «відповідав інтересам робітників і селянства». Без кінця шпальти газет усміхалися колгоспною радістю, що аж розпирала груди. На шпальтах газет з номера в номер розповідалося, наскільки щедро оплачувався колгоспний трудодень. Ейфорія заможності котилася до колгоспного подвір'я цілими фурами зерна, картоплі, буряків тощо. І нічим докором було те, що замовчувалось: натуроплати становила лише 12-20% від заробленого колгоспним селянином. Отож фактична експлуатація його мазолів становила десь більше 80%. Як у феодальну добу, квітував на селі колгоспно-радгоспний державний лад, що заповнював сум'ятицею серця і свідомість селянина.

30-ті роки ХХ ст. стали переломним етапом на шляху утвердження на теренах сучасної Хмельниччини, як і в усій країні, нового соціального ладу та більшовицької влади. На основі Конституції Української РСР і на підставі статті 102 «Положення про вибори в обласні, районні, міські, сільські і селищні Ради депутатів трудящих УРСР» 24 грудня 1939 р. були проведені вибори низової ланки державних органів. У Кам'янець-Подільській області були обрані обласна, 37 районних, три міських обласного підпорядкування, чотири міських районного підпорядкування, дев'ять селищних і 997 сільських рад депутатів трудящих. В обласну раду було обрано 86 депутатів, в районні ради – 1525 депутатів. До міських рад обрано 472 депутати, до сільських і селищних рад – 14701 депутат [2, с.72-73].

5 січня 1940 р. відбулася перша сесія обласної ради депутатів трудящих. Голова мандатної комісії Г.А.Тонкочєєв охарактеризував склад депутатів новообраної ради. Серед депутатів обласної ради робітників було 30 чол. (35% загальної кількості депутатів), селян – 42 чол. (49%), службовців і радянської інтелігенції – 14 чол. (16%). За національним складом з 86 депутатів обласної ради українців було 70 чол., євреїв – 8 чол., росіян – 6 чол., татар – 1 чол., білорусів – 1 чол. За віком депутати розподілялися так: від 20 до 25 років – 5 чол., від 26 до 30 років – 6 чол., від 30 до 39 років – 50 чол., від 40 до 49 років – 16 чол., від 50 і вище – 9 чол. Ці цифри показують, що вік більшості депутатів становив не вище 39 років. Серед депутатів обласної ради вищу освіту мали 14 чол., середню освіту – 25 чол., нижчу освіту – 47 чол.

Усі депутати обласної ради, які працювали на виробництві, були передовиками соціалістичної промисловості – стахановцями. Наприклад, Володимир Манзюк – стахановець заводу “Мотор”, який систематично перевиконував свої виробничі завдання. Устим Крутий – робітник-стахановець Понінківської паперової фабрики, який, незважаючи на свої 65 років, також систематично перевиконував свої виробничі завдання. Андрій Ткачук – стахановець фаянсового заводу (м. Славута). З числа селян – 13 працювали на партійній, радянській, військовій, господарській і інших роботах. Селяни – депутати обласної ради, які працювали в сільському господарстві, були всі стахановцями. Наприклад, Христина Корнійчук – орденоноска із Берездівського (тепер Славутського) району, Клавдія Наумець – ланкова-стахановка з колгоспу с. Косків Грицівського (тепер Шепетівського) району, Семен Годованець – завідувач хатою-лабораторією Рудського колгоспу Довжоцького (тепер Кам'янець-Подільського) району, Софія Музика – орденоноска, ланкова колгоспу “Перемога” Черноострівського (тепер Хмельницького) району [3, арк. 9-14].

В 1941 р. в області діяло 458 промислових підприємств, в тому числі 89 союзно-республіканського підпорядкування, 84 обласного і 285 промислової кооперації. У 1940 р. 380 підприємств області достроково виконали і перевиконали плани випуску товарної продукції. За темпами росту промислового виробництва область у першому кварталі 1941 р. вийшла на рівень 1942 р. [4, с.133].

Значно було зміцнено кадри МТС і 1659 колгоспів. На початок 1941 р. в області працювало 1400 спеціалістів сільського господарства, понад 18 тисяч механізаторів. Поліпшилася організація праці, зміцнилася трудова дисципліна. З липня 1939 по березень 1940 року в області було створено 631 ферму великої рогатої худоби, 311 свиноферм і 745 вівцеферм [5, арк.147]. У 1941 р. на колгоспних ланах працювало 4650 тракторів, близько тисячі зернових комбайнів, 3 тисячі вантажних автомашин. Це позитивно вплинуло на піднесення всіх ділянок колгоспного виробництва. У 1940 р. порівняно з 1937 роком урожайність зернових культур зросла на 3,3 центнера з гектара, цукрових буряків – на 53,7 центнера [6, арк.75].

Неухильно зростав культурний та освітній рівень трудящих. В області в 1940 р. діяло 1478 загальноосвітніх шкіл, в яких навчалися 298,4 тисячі учнів, тобто усі діти дошкільного віку. У 112 школах без відриву від виробництва навчалася близько 10 тисяч юнаків і дівчат. Здійснювалося велике культурне бу-

дівництво. На 1 січня 1941 р. в області було 1509 клубів, у тому числі 1442 – на селі. При клубних закладах працювало понад 2 тисячі гуртків художньої самодіяльності, які охоплювали близько 59 тисяч аматорів. Великою популярністю користувалися вистави 7 театрів (2 обласні, 3 робітничо-колгоспні, 2 лялькові). В обласному театрі імені Г.Петровського виступали видатні майстри української сцени А.Бучма, О.Крамов, М.Литвиненко-Вольгемут, І.Паторжинський, Н.Ужвій, В.Шумський, Г.Юра та інші.

У 1937 р. у зв'язку з введенням нового адміністративного поділу України, на базі Кам'янець-Подільської окружної бібліотеки для дорослих і окружної дитячої бібліотеки створюються області бібліотеки для дорослих і дітей, які стали організаційно-методичними центрами бібліотек області. Функції обласних вони виконували до березня 1941 року (до перенесення обласного центру з Кам'янця-Подільського в місто Проскурів (з 1954 р. – місто Хмельницький). В 1937 р. на території області вже діяло 843 бібліотеки з книжковим фондом 749639 томів. Почали створюватися профспілкові, фабрично-заводські та інші відомчі бібліотеки. На кінець 1937 р. на Поділлі діяло 117 профспілкових бібліотек з книжковим фондом 142246 примірників. Крім того, були створені невеликі бібліотеки майже при кожній школі. З роками зростає мережа бібліотек, удосконалювались форми і методи роботи з читачами. Цьому сприяло зміцнення їх матеріальної бази, ліквідації неписьменності серед населення, поліпшення видавничої справи. Книга міцно входила в життя і побут людей. Та війна 1941-1945 років не тільки обірвала життя мільйонів людей, принесла розруху народному господарству, але й знищила культурні надбання краю. На початок війни в області діяло 1438 бібліотек, в тому числі 2 обласні (для дорослих і дітей), 34 районних, 3 міських, 14 дитячих. В зазначених бібліотеках було 1647 тисяч примірників книг [7, с.326-327].

Область займала 20.541 квадратний кілометр – 3,3% території України з населенням 1.739.576 чоловік. Вона була аграрна. У селах проживало 1.534.998 чоловік, у містах – 204.578 чоловік [8, с.3].

Напередодні нападу Німеччини на Радянський Союз в Кам'янець-Подільській області нараховувалося три міста обласного та сім районного підпорядкування [9, с.320]. В містах працювали вищі та загальноосвітні навчальні заклади, лікарні, промислові підприємства. Міста стали великими промисловими центрами. Так, в Шепетівці до війни проживало майже 25 тис. осіб, у Дунаївцях – 6,5 тис. [10, с.177].

Найбільш швидкими темпами серед міст краю розвивалась економіка міста Проскурова. Найбільшим містом в області Проскурів став в 1939 р. В тому році він вперше за свій історичний розвиток випередив за чисельністю населення міста Кам'янця-Подільського. Населення Проскурова за даними на 1939 р. складало 37481 чоловік, з яких українців було 16536 (44%), євреїв – 14518 (39%), росіян – 3042 (8,1%), поляків – 2921 (7,8%) [11, с.11]. На той час ще окремими приміськими селами були теперішні мікрорайони міста – Заріччя, Гречани, Ружична, Лезневе та Книжківці. В роки довоєнних п'ятирічок було розширено й реконструйовано старі і створено нові державні та кооперативні підприємства. В 1938 році в місті працювало 15 державних підприємств, із них обласного підпорядкування – 7 (цукеркова та макаронна фабрики, хлібзавод, цегельний завод, вагоноремонтна та граверна майстерні, друкарня), республіканського – 6 (дріжпивзавод, деревообробна фабрика, машинобудівний завод, гречнорушка, птахо – і м'ясокомбінати), союзного – 2 (цукрозавод, механзавод). Крім держпідприємств було ще 20 промислових артілей [12, с.50]. З 1938 по 1940 р. підприємства місцевої промисловості і промкооперації збільшили випуск продукції більш ніж у півтора рази. В 1941 р. в місті вже діяло 17 державних підприємств та 21 підприємство промислової кооперації, на яких понад 10 тисяч робітників виробили продукції на 47,7 млн. крб. Одне з найбільших підприємств міста – цукровий завод переробляв близько 8 тисяч центнерів цукрової сировини на добу. Механічний завод постачав області запасні частини до авто – та сільськогосподарських машин, а також виготовляв деталі устаткування для підприємств коксохімічної промисловості [13, арк.63- 64]. Питання будівництва і реконструкції промислових підприємств було в центрі уваги владних структур міста. У 1941 р. на будівництво і реконструкцію промислових підприємств міста планували використати 2,9 млн. крб. та на капітальний ремонт 700 тис. Багато коштів виділялось на будівництво м'ясокомбінату, реконструкцію механічного, цукрового і пивоварного заводів, птахокомбінату та інших підприємств. Для спорудження житлових будинків держава того разу виділила 1 млн. 800 тис. карбованців [14, с.80].

В 1920-1930-х рр. фактично було закладено систему комунального господарства міста. У 1929 р. введено в дію насосну станцію (свердловини були пробурені в заплаві Південного Бугу) та водогінну мережу довжиною у 16 кілометрів. В наступні роки вона збільшилась у кілька разів. Дала струм збудована у 1930 р. електростанція на 500 кВт, потужність якої у передвоєнні роки зростає майже втриє. 1937 р. розпочато спорудження нової електростанції на 3000 кВт. 1932 р. введено в дію гарнізонну та громадську комунальну лазню. За рішенням міської ради в березні 1935 р. створено 28 квартальних комітетів, реорганізованих згодом у депутатські групи з благоустрою. Навколо 132 депутатів, що входили до цих

груп, згуртувався широкий актив з робітників, домогосподарок, студентів і школярів. Тоді ж міська рада затвердила заходи, внаслідок реалізації яких силами жителів міста протягом 1935–1939 рр. було упорядковано і фактично заново створено парки ім. Коцюбинського та ім. Франка, бульвари на вулицях Дзержинського і Шевченка, закладено Піонерський сквер. Було забруковано десятки кілометрів вулиць і тротуарів, висаджено дерева і квіти. 14 лютого 1941 року збори партійного активу міста обговорили питання про стан комунального господарства міста та його благоустрій у 1941 р. Ставилися завдання щодо повного використання виділених державою коштів на благоустрій міста, яких було асигновано в 4 рази більше, ніж у попередньому році. Розгорнулись роботи з розширення водогону, будівництва каналізації, спорудження житла, організації автобусного парку тощо. Однак, втілити ці та багато інших задумів у життя судилося лише у другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр. після завершення Другої світової війни. Зростаючі потреби проскурівчан задовольняли більше сотні торгівельних закладів міста – магазини, їдальні, буфети та кіоски. У 1929 р. в Проскурові було організоване міське автобусне сполучення. Єдиний автобус здійснював рейси від залізничного вокзалу до Кам'янецького переїзду (по вулиці Шевченка та Кам'янецькій). В 1939 р. на маршрутах міста їздило вже 3 автобуси.

Напередодні нападу Німеччини на Радянський Союз в місті працювало 13 шкіл (7 середніх, 2 неповних середніх, 3 початкових і одна для глухонімих, які до того ж поділялися і за національною ознакою – були українські, російські та єврейські школи), 20 дитячих садків, у яких 262 вчителі навчали й виховували 6300 дітей. Було завершено ліквідацію неписьменності серед дорослого населення. Кількість медичних закладів та пунктів зросла до 35, серед основних – 4 лікарні, 3 поліклініки, 2 пологових будинки, тубдиспансер, вендиспансер та рентгенстанція. В них працювало 88 лікарів та понад 200 чоловік середнього медичного персоналу. Лікарні мали 750 стаціонарних місць. Якщо в 1935 р. на охорону здоров'я місто мало 1,6 млн. крб., то в 1939-му – 5,4 млн. крб. [15,арк.47-64].

Значні зміни відбулися і в культурному житті міста. В 1941 р. шість промислових підприємств мали свої робітничі клуби. Працювали драматичні, музичні, танцювальні та інші гуртки. Діяли 2 кінотеатри, краєзнавчий та санітарно-освітній музеї, музично-драматичний театр, 12 клубів та 14 бібліотек. У листопаді 1940 р. урочисто було відкрито новий спеціалізований кінотеатр ім. Чкалова – один із найбільших та найсучасніших на той час в Україні [16,с.71]. Його спорудження почалося ще в 1936 р. 13 листопада 1940 р. на площі перед головним входом на святковий мітинг зібралися тисячі проскурівчан, грав духовий оркестр, звучали палкі промови виступаючих. У цей же день відбувся і перший кіносеанс – демонстрували нову комедію «Музична історія». Кінотеатр ім. Чкалова відразу став гордістю міста і по праву ввійшов до числа найкращих в Україні. Просторий кінозал, фойє, бібліотека, музично-оркестровий зал, буфети, найсучасніша на той час апаратура – все було до послуг відвідувачів. В архітектурному плані нова будівля прекрасно завершила формування тодішньої центральної площі Проскурова: перед кінотеатром височів пам'ятник Леніну (у 1970 р. його перенесли до радіозаводу, а в ході революції гідності він був демонтований), навпроти розташувався будинок міськвиконкому (нині військкомат), поруч через будинок – драмтеатр (нині Будинок культури), а з тильного боку кінотеатру розкинувся центральний парк культури та відпочинку. Нині кінотеатр має назву імені Шевченка. У вересні 1938 р. в місті перебувала знімальна група відомого кінорежисера Олександра Довженка, що знімала у Проскурові деякі епізоди фільму «Щорс». Знімальна група працювала у місті два тижні.

До війни Кам'янець-Подільська область була однією з найбільш мілітаризованих областей України. На її території були збудовані військові аеродроми, дислокувалося чимало військових гарнізонів. Наприкінці 1930-х рр. гарнізон міста Проскурова помітно розширився і набув всесоюзного значення. Це було викликано ускладненням міжнародних відносин напередодні Другої світової війни і фактично прифронтовим розташуванням Проскурова. Особливо це стало помітно після того, як у 1936 р. сюди на постійне місцеперебування прибула 24-а окрема танкова бригада та 175-й навчально-танковий батальйон. Бригада розташувалася у щойно збудованому військовому містечку поблизу залізничної станції (нині його територію займає Національна академія Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького). У вересні 1938 р. у Проскурові розташовується оперативна група штабу військ Київського Особливого військового округу під командуванням командарма С. Тимошенка. Війська саме цієї групи у вересні 1939 р. зайняли Західну Україну, приєднавши тим самим її до СРСР [17,с.113]. У зв'язку із значним зростанням контингенту військовослужбовців було вирішено побудувати новий Будинок Червоної Армії (БЧА). Місце під новобудову виділили на центральній вулиці, де знесли кілька одноповерхових будинків. Споруджував об'єкт ударними темпами «Військбуд №105», і до кінця 1939 р. просторий, двоповерховий гарнізонний БЧА був урочисто відкритий [18,арк.35].

«Епіцентром» визначних подій прокурівський БЧА став у 1940 р., коли тут у травні-червні розташувався штаб Польового управління оперативного Південного фронту під командуванням генерала армії Г. Жукова. Південний фронт був створений на базі військ Київського Особливого військового округу і мав завдання «звільнення Північної Буковини та Бессарабії з-під окупації Румунії» та приєднання цих територій до СРСР. Штаб фронту розташувався у Проскуріві, а сам Г. Жуков за короткий строк відвідав майже всі частини і з'єднання округу, переважна більшість яких була розташована на території Кам'янець-Подільської області, проводив розширені наради, виступав у Проскурівському БЧА з промовою перед командним складом гарнізону[19,с.30]. В червні 1940 р. війська цього фронту перейшли Дністер та зайняли Бессарабію та Північну Буковину.

Широкий економічний і культурний розвиток міста, а також його центрально-географічне розташування стали підставою для того, що 15 березня 1941 р. було ухвалено постанову РНК УРСР та ЦК КП(б) У №313/107, «Про перенесення обласного центру з Кам'янця-Подільського у Проскурів»[20,арк.51]. В історії міста, таким чином, відкривалася нова сторінка. Адміністративний центр області вимагав великої кількості приміщень для життєдіяльності владних структур. В БЧА розташувався обласний комітет Компартії України та обласний комітет комсомолу. У приміщення міського театру (нині міський Будинок культури, вул. Проскурівська, 43) мав бути переведений з Кам'янця-Подільського обласний музично-драматичний театр ім. Петровського. Але війна, що почалася через три місяці, змусила відкласти переїзд на післявоєнний час. Оскільки приміщень для організації обласного рівня катастрофічно не вистачало, владним структурам доводилося приймати неординарні рішення. Для того, щоб мати можливість організувати роботу обласних служб, деякі установи передислоковували у найближчі районні центри, а вивільнені приміщення передавалися відповідним структурам обласної адміністрації. Наприклад, 29 березня 1941 р. обласна рада прийняла постанову № 25 «Про переміщення історичного архіву з м. Проскурів в смт Летичів», в якій зазначалось: «З метою забезпечення розташування основних організацій в м. Проскуріві, виконавчий комітет Кам'янець-Подільської Обласної Ради депутатів трудящих і бюро Обкому КП(б)У постановили:

1. Перемістити історичний архів з міста Проскурова в м. Летичів в приміщення, яке належить Летичівському райвиконкому, по вул. Франка, №3.

Просити РНК УРСР асигнувати додаткові кошти на витрати зв'язані з переміщенням історичного архіву (перевезення і обладнання приміщення) в сумі 50,0 тис. крб.

Просити Раднарком УРСР і ЦК КП(б)У затвердити рішення[21,арк.246].

Хмельниччина у 1920-1930-х роках враховуючи її прикордонне розташування, відігравала стратегічну роль у оборонній доктрині Радянського Союзу. На її території, відповідно до задумів радянських військових інженерів було споруджено систему фортифікаційних споруд, призначених для довготривалої оборони. У 1930-х роках уздовж лінії старого (до 1939 р.) південного, східного і західного державного кордону СРСР будувалися укріплені райони – «лінія Сталіна».

Укріплені райони облаштовувалися системою оборонних споруд: одно-, дво-, триповерховими ДО-Тами, вогневими точками, капонірами, траншеями, окопами, підземними залізобетонними переходами і спорудами для складів, шпиталів, командних пунктів, пунктів зв'язку та інших комунікацій. Головним завданням укріплених районів було прикриття важливих промислових, державно-політичних центрів і забезпечення умов для затримки ворога на час мобілізації, розгортання і підходу основних військових сил. Будівництвом та облаштуванням оборонних споруд займалися будівельні батальйони, роти, автобати, місцеві організації, населення. Вартість будівництва одного укріпленого району коштувало понад 100 млн. крб.

Самою розповсюдженою оборонною спорудою були одноповерхова, двох-, трьох-амбразурна вогнева точка типу «М». Товщина її залізобетонних стін сягала 130-150 см, а даху – 90-110 см. ДОТ мав декілька приміщень, в яких облаштовувалися водопровід (криниця), електропостачання, телефон, радіостанція, внутрішні переговірні труби, перископ, фільтровентиляційне обладнання, вентилятори. На озброєнні були 1-2 станкових і 1-2 ручних кулемети. Штат гарнізону такого ДОТу складав 10-12 чол. Кулеметні ДОТи типу «Б» були двоповерховими і мали штат біля 20 чол. Були також одно-амбразурні, спостережні і командні ДОТи, обладнані перископами і засобами зв'язку.

Попри всю неосаяжність державної території СРСР, саме Хмельниччина виявилась основною ланкою в побудові фортифікаційної системи його південного оборонного комплексу. Шість з дванадцяти укріплених районів першого етапу будівництва і третина всіх укріплених районів України була збудована саме тут. Це – Летичівський, Шепетівсько-Ізяславський, Старокостянтинівський, Проскурівський, Остропільський, Кам'янець-Подільський укріплені райони[22,с.8].

Летичівський укріплений район розташовувався на Львівському напрямку Західного оперативно-стратегічного напрямку і мав завдання у взаємодії з Остропільським укріпленим районом на півночі та Могилів-Подільським-Ямпільським укріпленими районами на півдні не допустити прориву піхоти і танків противника у напрямку: Проскурів-Вінниця, прикрити залізничні вузли Жмеринка та Вінниця, вінницький аеродромний вузол, а також мости через Південний Буг. Летичівський укріплений район займав по фронту смугу оборони 125 км, у глибину – до 5 км і був одним із найпотужніших першого етапу будівництва.

Остропільський укріплений район розташований на Львівському напрямку Західного оперативно-стратегічного напрямку. Він повинен був перекрити п'ятидесятикілометровий проміжок між Новоград-Волинським і Летичівським укріпленими районами і мав завдання у взаємодії на півночі з Новоград-Волинським укріпленим районом, на півдні з Летичівським укріпленим районом, не допустити прориву піхоти та танків противника у напрямку: Тернопіль-Старокостянтинів-Біла Церква. Смуга оборони Остропільського укріпленого району: по фронту до 40 км, у глибину – 2 км. Будівництво Остропільського укріпленого району проводилось у 1938-1939 рр. Так як оборонна промисловість не забезпечувала вчасного постачання озброєння і обладнання для споруд, будівельники були вимушені залишати великі отвори для амбразур. Остропільський укріплений район повинен був складатись з трьох окремих вузлів оборони, які будувались на найбільш важливих напрямках місцевості. Після виходу Червоної армії на нові кордони об'єкти Остропільського укріпленого району були законсервовані, значна кількість засипана землею, а техніку, матеріальні засоби перекинули на будівництво Володимир-Волинського укріпленого району.

Шепетівсько-Ізяславський укріплений район розташований на Львівському напрямку Західного оперативно-стратегічного напрямку, мав завдання у взаємодії на півночі з Новоград-Волинським укріпленим районом, на півдні – зі Старокостянтинівським укріпленим районом не допустити прориву піхоти і танків противника у напрямку Рівне-Шепетівка-Бердичів. Шепетівсько-Ізяславський укріплений район займав по фронту 75 км і у глибину – 3-8 км. Будівництво укріпленого району проводилось у 1938-1939 рр. Враховуючи незначну кількість інженерних військ та військово-будівельних команд, спорудження велось, в тому числі, і силами відмобілізованого цивільного населення. На 1 вересня 1939 року Шепетівсько-Ізяславський укріплений район знаходився у стадії будівництва, темпи якого значно випереджали забезпечення озброєнням. Тому будівельники залишали великі бійниці з метою подальшого бетонування у них амбразурних вузлів.

Старокостянтинівський укріплений район розташований на Львівському напрямку Західного оперативно-стратегічного напрямку, мав завдання у взаємодії на півночі з Шепетівсько-Ізяславським укріпленим районом, на півдні – з Проскурівським укріпленим районом не допустити прориву піхоти та танків у напрямку Львів-Старокостянтинів-Біла Церква. Старокостянтинівський укріплений район займав по фронту смугу оборони до 35 км і в глибину – 2,5-3 км. Старокостянтинівський укріплений район споруджувався у 1938-1939 рр. У 1939 р. в зв'язку з виходом Червоної армії на нові кордони будівельні роботи у ньому були зупинені, а все обладнання і озброєння було направлено на будівництво нових укріплених районів.

Проскурівський укріплений район розташовувався на Львівському напрямку Західного оперативно-стратегічного напрямку, мав завдання у взаємодії з Старокостянтинівським укріпленим районом на півночі та Кам'янець-Подільським укріпленим районом на півдні не допустити прориву піхоти та танків противника у напрямку Тернопіль-Волочиськ-Проскурів. Проскурівський укріплений район займав по фронту смугу оборони до 35 км і у глибину – до 10 км.

Кам'янець-Подільський укріплений район розташований на Буковинському напрямку Південно-Західного оперативно-стратегічного напрямку, мав завдання у взаємодії на півночі з Проскурівським укріпленим районом, на сході – з Могилів-Подільським-Ямпільським укріпленим районом не допустити прориву піхоти та танків у напрямку: Чернівці-Кам'янець-Подільський-Проскурів. Кам'янець-Подільський укріплений район займав смугу оборони по фронту до 130 км і у глибину до 7-8 км. Будівництво укріпленого району проводилось у 1938-1940 рр., роботи по монтажу обладнання проводились до червня 1941 року. Кам'янець-Подільський укріплений район складався з дев'яти вузлів оборони. Шість вузлів оборони першої лінії: Вербовський, Збручанський, Жванецький, Бабшинський, Бернівський, Устянський чудово використовували природні бар'єри річок Дністер і Збруч. Вузли оборони другої лінії: Орининський, Приворотівський і Рудський забезпечували стійкість оборони шляхом нарощування зусиль на основних напрямках. На 22 червня 1941 р. у Кам'янець-Подільському укріпленому районі налічувалось 138 фортифікаційних споруд. Кам'янець-Подільський укріплений район, єдиний з укріплених районів з "лінії Сталіна" на теренах України не був знятий з бойового чергування у 1939-1940 рр. [23,с. 4-13].

Мирне життя населення області перервала війна. 22 червня 1941 р. о 12 годині дня населенню області повідомили приголомшливу звістку: Німеччина напала на Радянський Союз, почалася війна. Почувши про це, частина людей підбадьорювала себе тим, що, мовляв, довго війна не триватиме, що «могутня і непереможна» Червона армія швидко розгромить агресора і за тиждень-другий здобуде Берлін. Це було відображенням тих настроїв, що існували на початку війни у верхніх ешелонах влади. Та вже через дуже короткий проміжок часу всі зрозуміли, що війна – це лихо катастрофічних масштабів, яке надовго вдерлося в їхнє життя. Вибух патріотичних почуттів був настільки великий, що забулись колективізація, голодомор-геноцид 1932-1933 років, передвоєнні репресії. На мітингах, що відбулися в усіх містах і населених пунктах області, робітники, службовці, селяни, інтелігенція заявили, що вони віддадуть всі свої сили для розгрому ворога.

З вторгненням гітлерівців на територію Радянського Союзу в Україні та інших союзних республіках було введено воєнний стан і оголошено мобілізацію військовозобов'язаних громадян в лави РСЧА. На території Кам'янець-Подільської області мобілізація завершилася в перших числах липня. За декілька днів з Чорноострівського району змобілізовано до армії 100% призовників, по м. Проскурову – 75%. Населення області активно залучалося до військово-інженерних робіт. Так, на будівництво оборонної лінії, що простяглася від смт Ямпіль до с. Оринин, цілодобово працювало понад 12 тис. осіб [24, с.9].

Вже в перший день мобілізації на збірні пункти прийшли сотні добровольців з проханням зарахувати їх в ряди Червоної Армії. 72-річний селянин з села Киселі Старокостянтинівського району М. Шедрелюк заявив: «Ідіть, сини, захищайте нашу землю від ворога, а ми усі, від малого до старого, будемо працювати тут, у колгоспі, щоб наша Червона Армія мала вдосталь хліба, м'яса та інших продуктів». Молода дунаївчанка В. Валебська писала: «Прошу прийняти мене до лав РСЧА, маю велике бажання добровільно піти на фронт і бити скажених фашистів. Я патріот нашої Батьківщини і хочу захищати її від зухвалого ворога, від фашистських гадів». Лише за перший тиждень війни з Хмельницької області пішли добровільно у діючу армію 643 жінки [25, арк.74].

З перших днів війни керівники державних та партійних органів звернулися з відозвою до населення проявити трудовий героїзм, підвищити продуктивність праці, трудову дисципліну.

Населення міст відгукнулося на мобілізаційні заходи уряду, активно допомагало перебудовувати роботу підприємств, установ та організацій відповідно до потреб фронту. Замість мобілізованих в армію чоловіків до верстатів ставали жінки. У м. Волочиську дружини чоловіків покликаних у РСЧА, зайняли їх робочі місця [26, с.2]. За верстати м. Проскурова також ставали жінки. Завдячуючи їхньому патріотичному піднесенню, заводи міста станом на 25 червня 1941 р. виконали та перевиконали піврічний план з такими показниками: механічний завод на 101,2%, м'ясокомбінат – на 103%, кондитерсько-макаронна фабрика – на 100%, крупзавод – на 111%, міськпромкомбінат – на 104%. Всі 17 державних та 31 підприємство промислової кооперації м. Проскурова перевиконали планові показники з виробництва промислової продукції [27, арк.40-42]. Всього, за даними Кам'янець-Подільського обкому КП(б)У, на промислові підприємства області прийшли понад 766 жінок, 425 освоїли фах трактористів і комбайнерів [28, арк.74].

Паралельно з мобілізаційними заходами проходив процес евакуації на Схід матеріальних цінностей, людських ресурсів та основних виробничих фондів. Організацією евакуації керувала створена при РНК СРСР Рада з евакуації. «Маленьким залізним потоком» назвали сучасники евакуаційну колону колгоспу ім. Кірова с. Бахматівці Проскурівського району. Колгоспники, виявляючи героїзм, вивели велику рогату худобу до с. Новолипівка Радянського району Саратовської області (Російська Федерація). Всього з Вінницької, Житомирської та Кам'янець-Подільської областей було перегнано понад 1158 тис. голів худоби [29, с.9].

З початком війни нацистської Німеччини проти СРСР на базі Київського Особливого військового округу було створено Південно-Західний фронт, війська якого вели бої на території Кам'янець-Подільської області. 28-29 червня відбуваються наради Проскурівського міського та обласного керівництва про організацію евакуації, про створення підпілля для боротьби з ворогом. У Проскурівському БЧА розташовувався командний центр Південно-Західного фронту під командуванням генерал-полковника М.П. Кирпоноса. Саме тут 30 червня було прийнято рішення – до 9 липня відвести війська на рубіж укріпрайонів уздовж старого державного кордону. 8 липня німецькі війська окупували Проскурів [30, арк.252].

Незважаючи на героїзм, самопожертву бійців та офіцерів Червоної армії ворог п'ядь за п'яддю захоплював територію області. Через недосконалість системи укріплених районів, слабку озброєність і охоронно-технічну нездатність їх гарнізонів вони не змогли хоча б на деякий час зупинити натиск німецьких військ. Загарбники розстрілювали оборонні споруди з гармат, подавлювали вогнеметами, обходили стороною і заходили з тилу знищуючи, захоплюючи в полон, примушуючи відступати радянських воїнів [31, с.99].

Попри неуккомплектованість особовим складом, бойовою технікою та необхідним озброєнням, гарнізони ДОТів біля сіл Сіноводи, Галузинці, Криничне, Нижнє, Вовковинці, Буцнівa, Коричинці, Шийнці, Нова Гута, Стара Гута, Юрченки, Лисанівці, Рудня, Заволок, Рожни, Закот, Летичів, Ревуха, Новокостянтинів стійко відбивали ворожі атаки. У боях з гітлерівцями відзначилися капітан Ємельянов, коменданти ДОТів №30 і 32 (біля Летичівської греблі) Чорний і Гулько та молодший сержант Васильєв, молодший політрук С. Кривоший, молодший лейтенант М. Г. Слободян.

З 1 по 9 липня гітлерівські війська здолали опір радянських військ у Шепетівському, Ізяславському, Старокостянтинівському, Проскурівському укріплених районах першої смуги та Новогород-Волинському укріпленні другої смуги. До 9 липня з'єднання та частини Південно-Західного фронту відступили на рубіж: Коростенський укріпленні, на схід від Житомира і Бердичева, Остропільський, Летичівський, Кам'янець-Подільський укріпленні.

Першим населеним пунктом Кам'янець-Подільської області окупованим гітлерівцями 29 червня, стало село Білотин Плужнянського району. Натиск ворога з кожним днем посилювався. Гітлерівці 3 липня захопили Берездів, 4 липня Шепетівку, 11 липня - Кам'янець-Подільський. Останні села області – Сахни та Погоріле Летичівського району були окуповані 18 липня 1941 р. [32,с.18].

Окупована територія області була поділена гітлерівцями на 9 округів (гебітів), які входили до складу генеральної округи “Волинь-Поділля” – Антонінська, Дунаєвецька, Заславська, Кам'янець-Подільська, Летичівська, Проскурівська, Старокостянтинівська, Шепетівська та Ярмолинецька.

Цей страшний апокаліпсис на території області тривав 1011 днів та ночей (з 29 червня 1941 р. по 4 квітня 1944 р.). За цей час було спалено повністю або частково 78 сіл, 117 тисяч подолян насильно вивезено на каторжні роботи до Німеччини. Майже 478 тисяч осіб мирного населення і військовополонених знищено в таборах, гестапівських катівнях. Гітлерівці знищили та зруйнували 51 культурно-освітній заклад, 920 шкільних приміщень, 366 дитячих установ, 267 лікувальних закладів. Всього народному господарству області завдано збитків на 18,6 млрд крб. [33,с.29].

Загарбницьким планам активно протидіяли радянські партизани. За масштабами партизанського руху та результатами бойових операцій область йшла слідом за такими регіонами масового партизанського руху, як Чернігівщина, Житомирщина, Київщина. На Хмельниччині діяло 37 партизанських загонів, об'єднаних у 5 партизанських з'єднань, 140 підпільних і диверсійних груп, в яких брало участь понад 20 тисяч підпільників та партизан. Вони здійснили 1272 бойові і диверсійні операції.

Самовіддано подоляни бились з ворогом на фронтах війни. З 250 тисяч подолян, яких покликала війна, 115 тисяч назавжди залишились на полях битв. Подільська земля виплекала 83 Героїв Радянського Союзу і одного Героя України Л. Г. Сушка, який за проявлений героїзм в роки Другої світової війни одержав це високе звання у жовтні 1999 р.

4 квітня 1944 р. Кам'янець-Подільська область була повністю звільнена від окупантів.

Важких втрат та збитків завдала війна населенню області. Найважчі втрати – людські. Населення зменшилось більш ніж на 30% його довоєнної чисельності. Якщо в 1939 році в області нараховувалось 1739 тис. чоловік, то у 1960 році тільки 1616 тисяч. Мало не кожна сім'я зазнала великого горя. В руїнах лежали заводи і фабрики, електростанції, колгоспи, радгоспи, школи, інститути, лікарні, бібліотеки. Сумне видовище являв собою обласний центр, міста Кам'янець-Подільський, Шепетівка, Славута, Волочиск, Старокостянтинів. «Село знищене. Там, де стояло воно, залишились тільки купи попелу. З 223 дворів 222 згоріли до тла. На все сило залишилася хата Охріма Поліщука», - писала газета «Червоне Поділля» про село Сошне Ізяславського району.

Титанічні зусилля доклали люди для відбудови народного господарства відразу ж після визволення області від ворога. В промисловому секторі до початку п'ятидесятих років в області вже працювало 440 підприємств. В наступних роках ставали до ладу нові підприємства. Значно складнішими були справи в сільськогосподарському виробництві. В 1946-1947 рр. в результаті несприятливих погодних умов і злочинно-байдужого ставлення радянського керівництва до долі людей трудящі області пережили страшне безхліб'я, яке ввійшло в історію радянської держави як «третій радянський голод». Поступово сільське господарство нарощувало темпи виробництва. В усій країні були відомі такі господарства, як колгосп імені Леніна Чемеровецького, «Україна» Дунаєвецького, «Радянська Україна» Красилівського, імені Комінтерну Деражнянського, «Україна» Городоцького районів. Останній неодноразово представляв сільське господарство нашої країни на міжнародних сільськогосподарських виставках [34, с.86-89].

Поступово, в міру подолання негативних наслідків сталінських методів управління країною, поліпшувалося суспільно-політичне життя. В межах сучасної області в період національно-визвольної війни українського народу в середині XVII ст. під Старокостянтинівом, Меджибожем, Жванцем, Пилявою

війська гетьмана Б. Хмельницького нанесли нищівного удару польсько-шляхетським військам. Безстрашність, героїзм і відвагу виявило в цій війні трудяще населення Волині і Поділля. Саме тому в січні 1954 р. Президія Верховної Ради України перейменувала Проскурів в місто Хмельницький, а Кам'янець-Подільську область – в Хмельницьку.

З початку 1960-х рр. обласний центр Хмельниччини все впевненіше набирив рис міста з розвинутою індустріальною, соціально-економічною і культурно-освітньою інфраструктурою. Для перетворення обласного центру Хмельниччини із невеликого міста у повноцінне місто, без сумніву, дуже велике значення мало те, що міську владу в ті роки очолювали здібні організатори і висококласні спеціалісти Андрій Георгійович Шоханов і Костянтин Семенович Карлов. А. Г. Шоханов багато зробив для розвитку міста плідно працюючи на посаді першого секретаря Хмельницького міськкому Компартії України, а К. С. Карлов з березня 1961 по березень 1973 року був головою Хмельницького міськвиконкому [35, с.63]. Уродженець Дніпропетровська (нині – Дніпра), довоєнний інженер на “Дніпроспецстали” в Запоріжжі, Андрій Шоханов був переконаний, що місто стає містом лише тоді, коли у ньому працюють великі промислові підприємства. Саме таким він бачив Хмельницький. Тоді проводилося будівництво взуттєвої та швейної фабрик, аеропорту, молокозаводу, маслосирбази, автобусного депо, заводів, які мали оборонне значення. А навколо них зводилися житлово-комунальні масиви, об'єкти інфраструктури.”Тоді ми працювали в парі з головою міськвиконкому Костянтином Семеновичем Карловим, інженер-конструктором за освітою, - згадує Андрій Георгійович. – Він доволі ініціативна людина, і я ніколи не мав проблем із комунальним господарством – усе він помічав, прогнозував, ставив питання і розв'язував їх. Ми тільки узгоджували стратегію розвитку міста, турбуючись транспортним сполученням, житловим та соціально-побутовим будівництвом” [36]. Цими мудрими керівниками було зроблено надзвичайно багато для розвитку міста.

У 1966 р. став до ладу радіотехнічний завод “Новатор” – підприємство військово-промислового комплексу. Воно стало найбільшим (понад 7 тисяч працюючих) підприємством міста Хмельницького [37, с.5]. 1968 р. став до ладу завод термопластавтоматів [38, с.4]. У 1969 р. введено в експлуатацію завод “Катіон” – підприємство електронної промисловості, одне з найбільших на теренах колишнього Радянського Союзу виробників конденсаторів [39, с.177]. Зазначені підприємства були флагманами промислового розвитку не лише міста Хмельницького, а й всієї області. Вони справляли суттєвий вплив на соціально-економічну, культурно-технічну та освітню життєдіяльність обласного центру, що бурхливо став розвиватися.

У 1970 р. в місті Хмельницькому діяло понад 30 великих, оснащених новою технікою підприємств, на яких працювало понад 20 тисяч чоловік [40, с.89]. Понад 36 відсотків загальноміської продукції давали підприємства машинобудівної та металообробної промисловості. Наприкінці 1970 р. порівняно з 1965 р. загальний обсяг промислового виробництва зріс у 1,8 рази. В 1966-1970 рр. на заводах і фабриках міста встановлено близько 4 тисяч одиниць нового устаткування, впроваджено понад 80 автоматичних, напівавтоматичних, механізованих, потокових і конвейєрних ліній, освоєно 610 нових виробів.

В той же час населення області відчувало нагальну потребу в побутовій техніці, радіотехніці, меблях, одязі, взутті тощо. За цими та іншими товарами люди їздили в столицю, сусідню Молдавію і прибалтійські республіки. Крім того, ці підприємства нещадно поглинали трудові ресурси сільської місцевості. Відхід молоді з сіл області нагадував вулицю з одностороннім рухом: туди їхали, назад не поверталися. Особливо сильно це позначалося на місцевості, розташованій поблизу міст Хмельницького, Кам'янця-Подільського, Шепетівки, Славути, Волочиська, Старокостянтинова, Городка. Натомість у весняно-літньо-осінні пори року з міст виїжджали цілі колони автобусів з робітниками, службовцями, студентами та учнями для допомоги сільчанам в проведенні сільськогосподарських робіт. Та шефська допомога, звісно, зовсім не мала ніякої ефективності.

Друга половина 1960-х та 1980-ті рр. є одним з найбільш складних періодів в історії Хмельницької області. З одного боку – це були роки напруженої праці людей, з іншого – нагромадження невирішених проблем і застійних явищ в житті суспільства, які привели до кризової ситуації. Не минули мешканців області в 1960-ті рр. і ті негативні явища, що були невід'ємним атрибутом радянської тоталітарної системи. У 1961 р. на ХХІІ з'їзді КПРС була прийнята Програма партії, що задзвеніла як «епохальної значимості видатний документ розгорнутого будівництва комунізму». Після цього наступ держави на релігію набирає нового оберту. Звичайно, вважалося, що здійснення величких комуністичних творінь з церквою не по дорозі, що без перемоги над релігією перемога комунізму неможлива. Радянський керівник М.Хрущов заявив, що для переходу до комунізму необхідна не лише потужна матеріальна база, але й належний рівень свідомості всіх громадян соціалістичного суспільства. При цьому вказувалося, що висока релігійність радянських людей не має соціальних коренів, а зумовлюється незадовільною анти-

релігійною пропагандою, пасивністю Комуністичної партії в цьому питанні та надмірними свободами, наданими державою релігійним конфесіям. Владою вкотре було розпочато потужний наступ на Церкву. Розпочалася широка кампанія по вилученню у релігійних об'єднань будівель культового призначення. Культові приміщення в багатьох випадках зносились з лиця землі, перетворювались на склади, подекуди використовувались для культурно-спортивної роботи [41, арк.22]. Відповідно до нового законодавчого положення культовий об'єкт могли закрити через його незадовільний стан на основі акту технічної комісії та висновку уповноваженого в справах церкви відповідного облвиконкому. Культову споруду також закривали і зносили у зв'язку з реконструкцією населеного пункту тощо.

Культові споруди закривалися також внаслідок «слабкої релігійної активності населення». Оцінка «слабкої релігійної активності населення» була настільки відносною, аморфною, що по суті могла застосовуватися до будь-якого населеного пункту, кожної, без винятку, діючої Церкви. Державно-командно-войовничо-атеїстична наступальність здатна була поставити в становище «слабкої релігійної активності» кожен релігійну громаду. Все залежало від того, як «впадала в око» місцевим владоможникам та чи інша Церква. Оформлення ж «документів» на закриття ставало справою техніки, але за тим вже жодної затримки не виникало.

Радянська влада зробила Хмельницьку область експериментальною областю з пропаганди атеїзму [42, с.42]. Уповноважені у справах релігій були у прямому розумінні «руками радянської влади» у справі руйнування церкви. Тільки за 1963 р. було закрито 20 храмів, а у 1964 – з 452-х діючих храмів залишилося лише 143. Духовенство на Поділлі і за цих умов мужньо несло свій хрест незважаючи на переслідування, зневагу та приниження. В 1962 р. під тиском радянських органів влади в місті Хмельницькому був закритий кафедральний собор Різдва Богородиці. Хмельницька єпархія скасована, а керування парафіями Хмельницької області ввірене Вінницьким Преосвященним. У Хмельницькому залишилася лише посада секретаря та єдиний православних храм – маленька Покровська цвинтарна церква по вулиці Кам'янецькій [43, с.131]. Так тривало до 1988 р.

Хмельницька міська і обласна влада намагалися унеможливити, але все-таки широкого резонансу набула подія, що відбулася у вересні 1966 р. На розпочатому будівництві нового центрального універмагу по вулиці 25 Жовтня (нині - Проскурівська) в котловані були виявлені масові останки знищених у довоєнний період радянським комуністичним режимом людей. Його обгородили високими щитами, підвели електроенергію. Представники похоронного бюро привезли близько 20 домовин. Працівники цієї служби склали останки людей у труни і автомобілями вивозили на околицю старого міського кладовища і там поховали. Із продовженням земляних робіт трупів ставало все більше. Домовин більше не привозили, оскільки не передбачали такої кількості трупів. В основному знаходили їх на глибині трьох метрів. Вивозили трупи у перемішку із землею, вантажили екскаватором. Всі роботи виконувалися вночі: з 23 години до ранку. Всі останки також вивозилися на околицю старого кладовища, де була вирита траншея завдовжки 50 метрів. Місце освітлювалося прожекторами. Бульдозер одразу загортав трупи страчених землею. Безпосередній свідок цих подій, кранівник Хмельницького заводу залізобетонних і будівельних конструкцій А.Г. Кудлай у власній заяві зазначив: «Як очевидець, можу сказати, що трупів викопали близько двох-трьох тисяч. Багато були в одязі, в основному літньому. Він добре зберігся. В найбільшому скупченні останків траплялися трупи, обтягнуті сухою шкірою. Мені навіть здавалося, що їх можна впізнати. В одній жіночій руці були скручені колючим дротом. Черепи, які мені траплялися, мали дірки в потилиці. Були жіночі трупи, які визначити можна було по спідницях і довгому волоссі, коротких чобітках» [44, с.97,98].

Згодом на місці останнього вічного спочинку безневинно убієнних комуністичною тоталітарною системою людей за ініціативи патріотично налаштованих хмельничан було встановлено пам'ятний знак.

В семидесятих роках відбувається перетворення Хмельниччини з аграрно-індустріальної в індустріально-аграрну область. До початку 1970-х років в економіці області переважало сільськогосподарське виробництво, на долю якого припадало біля 50% сукупного продукту. На середину семидесятих років становище істотно змінюється. Провідне місце в народному господарстві області займає промисловість. Завдяки новим потужним підприємствам на долю промисловості припадало біля 60% виробленого в області сукупного продукту. На території області склався ряд основних енерговиробничих комплексів: машинобудівний, приладобудівний, електроприладобудівний, електромеханічний, виробництво товарів народного вжитку [45, с.81-83].

В 1986 р. чорним крилом зачепила Хмельницьку область трагедія на Чорнобильській атомній електростанції. На території області до забрудненої радіонуклідами зони належить 9 населених пунктів Кам'янець-Подільського і Чемеровецького районів. Свій внесок в приборкання ядерної стихії, наслідків

аварії на ЧАЕС внесли майже сім тисяч жителів області, які безпосередньо працювали в зоні відчуження, тобто в зоні, де проживання людей є небезпечним, де перебування дозволяється на короткий час, і звідки протягом квітня-липня 1986 р. було повністю евакуйовано цивільне населення. Починаючи з 9 травня 1986 р. і до завершення робіт (до 1992 року) 132 пожежники Хмельниччини неодноразово працювали безпосередньо на атомній станції, відкачували «важку» воду з реактора, чергували в зоні відчуження, дезактивізуючи забруднену зону. Уже 5 травня 1986 р. в області був сформований загін медичних працівників і зразу ж був відправлений в район лиха. Майже 1,5 тис. водіїв, механізаторів, будівельників працювали на розчищенні завалів, підвезенні бетону, будівництві автодоріг, перевезенні цивільного населення, їх майна, сільськогосподарських машин і врожаю. Близько 300 чоловік із числа військовослужбовців, працівників органів внутрішніх справ виконували спеціальні роботи та забезпечували правопорядок. Більшість з них втратили своє здоров'я, стали інвалідами, а 75 сімей взагалі залишились без годувальника. В 1986 р. Хмельницька область прийняла майже три тисячі евакуйованих із зони аварії [46, с.2].

Восьмидесяті роки стали ще однією трагічною сторінкою в біографії Хмельниччини. Їй довелося понести втрати життям своїх синів в результаті агресії колишнього Радянського Союзу проти сусіднього Афганістану. В цій безглуздій війні 108 подолян не повернулися з Афганістану, двоє пропали безвісти, 102 стали інвалідами. Загибель молодих людей в далекій від України державі за імперські московські інтереси глибоким болем відгукувалось в серцях і душах хмельничан, наближала агонію і крах комуністичного тоталітарного режиму.

1 грудня 1991 р. на Всеукраїнському референдумі на підтвердження Акту про державну незалежність України населення Хмельницької області абсолютною більшістю голосів заявило: так, Україна має бути незалежною державою. Двадцять шість років прожила Хмельниччина в умовах державної самостійності України. На цьому шляху виникали неймовірні труднощі. Понад 200 осіб з Хмельницької області поклали своє життя на сході нашої країни захищаючи територіальну цілісність і незалежність держави від російської агресії [47, с.2]. Та які б проблеми не виникали, вони можуть і обов'язково будуть подолані мозолистими руками і талантом людей цього благодатного куточка України.

За 80 років своєї історії Хмельницька область стала важливим промисловим, сільськогосподарським, науково-технічним і культурним регіоном країни. І хоч які складні фінансово-економічні умови господарювання, все ж таки область знаходиться в дійовому робочому ритмі. За багатьма показниками вона займає чільні місця в державі.

2016 р. Хмельницька область вкотре підтвердила статус лідера на загальнодержавному рівні в аграрному секторі. Намолочено більше 2,8 млн тонн зерна при середній урожайності понад 57,6 цнт з гектара, в тому числі ранніх зернових – майже 2 млн тонн (майже 54 цнт на круг). Показник урожайності є другим в Україні.

Найкращі здобутки мають господарства Волочиського, Красилівського та Старокостянтинівського районів, де валове виробництво зерна перетнуло 200-тисячний рубіж. Ще у 13 районах зібрано його понад 100 тис. тонн.

Є господарства, в яких завдяки наполегливій праці, новітнім технологіям та добірному насінню досягли показників, суттєво вищих, ніж загальнообласний. У товаристві «Сварог Дністер», яке очолює Анатолій Олійник, збирали озиму пшеницю по 82 цнт на круг. У ТОВ «Маяк» Білогірського району (керівник Микола Луговий) мали з гектара по 79 цнт зерна. Фактично таких же результатів досягли і в ТОВ «Агро ОРМС» Старокостянтинівського району, яке очолює Юрій Городов. До того ж, там намолочували по 92 цнт кукурудзи з гектара, а також отримали по 634 цнт цукрового буряка. Це найкращий в області результат [48, с.1].

Протягом десяти місяців 2016 р. загальний обсяг продукції, виробленої на Хмельниччині для реалізації за кордоном, склав у грошовому еквіваленті 4 мільярди 112 мільйонів гривень. Вагові обсяги експортних товарів склали 539 тис. тонн, що на третину перевищує показники 2015 р. Традиційно до топ-п'ятірки основних торговельних партнерів Хмельниччини при експорті товарів увійшли Польща, Росія, Великобританія, Молдова та Нідерланди. Найбільшим попитом за кордоном користувались вироблені на Хмельниччині санітарно-технічні вироби, трансформатори, лічильники води та газу, килимові вироби, електрокабелі, мед та продукція сільського господарства [49, с.1].

Час невмолимий. З 22 вересня 2017 р. Хмельницька область починає свій відлік в дев'яте десятиріччя. Її мудрі і терплячі жителі міст і сіл ще впишуть не одну яскраву сторінку в розбудову молоді Української держави.

Джерела та література:

1. Постанова ЦВК СРСР «Про поділ Харківської області на Харківську і Полтавську, Київської – на Київську і Житомирську, Вінницької – на Вінницьку і Кам'янець-Подільську і Одеської – на Одеську і Миколаївську області // Соціалістичне село. -1937. – 26 вересня. – С. 1.
2. Радянське будівництво на Хмельниччині. 1921-1982. Документи і матеріали. - Львів, 1983. – С.72-73.
3. Державний архів Хмельницької області. – Ф.-Р-338.-Оп.1.-Спр.69.-Арк.9-14.
4. Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації.- Львів,1982.-С.133.
5. Державний архів Хмельницької області.- Ф.-П-487.-Оп.1.-Спр.628.-Арк.147.
6. Державний архів Хмельницької області.-Ф.-П-487.-Оп.1.-Спр.341.-Арк.75.
7. Карван С., Синиця Н. Бібліотеки Хмельниччини: віхи становлення // Хмельниччина: роки становлення та поступу (1937-1997). (Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції).26 вересня 1997 р.- Хмельницький, 1997.-С.326-327.
8. Грищук Б. Рік народження – 1937-й//Подільські вісті.-1997.-29 липня.-С.3.
9. Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941-1945 рр.). Збірник документів і матеріалів.- Львів,1969.-С.320.
10. Олійник Ю.В. Життя населення міст Хмельниччини в роки німецької окупації (1941-1944рр.) // “Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України”.Частина 2. Науковий вісник “Межибіж”.-2’2010.-Меджибіж-Хмельницький.-С.177.
11. Григоренко О.П. Семидесятип’ятирічний шлях становлення та розвитку Хмельницької області//Хмельниччина в контексті історії України. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції.- Хмельницький, 2012.- С.11.
12. Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти.- Хмельницький, 2008.-С.50.
13. Державний архів Хмельницької області.-Ф.-П-324.-Оп.2.-Спр.50.-Арк.63-64.
14. Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область.-К.,1971.-С.80.
15. Державний архів Хмельницької області.-Ф.-Р.-1211.-Оп.1.-Спр.5.-Арк.47-64.
16. Єсюнін С. Вулиці міста Хмельницького. Історико-довідкове видання.-Тернопіль, 2005.-С.71.
17. Краснознаменний Киевский. История Киевского военного округа.- К.,1979. – С.113.
18. Державний архів Хмельницької області. – Ф. – Р-1211. - Оп. 1. – Спр. 19. – Арк.35.
19. Хмельницький культурний: з минулого в майбутнє. Культурна спадщина та культурні осередки міста Хмельницького. – Хмельницький, 2006 – С.30.
20. Державний архів Хмельницької області. – Ф. – Р-338. – Оп. 5. – Спр. 102. – Арк.51.
21. Архівна справа на Хмельниччині. Збірник документів, матеріалів і світлин. – Хмельницький, 2012. – С.246.
22. Коваль М.В., Кабачинський М.І. Спорудження об’єктів довготривалої фортифікації на теренах Хмельниччини у 1931-1941 роках // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Хмельниччина в роки Другої світової війни». – Хмельницький, 2014. – С.8.
23. Коваль М.В. Довготривала фортифікація на теренах України напередодні та під час Другої світової війни. Міфи і реалії. – Ч.2. – Хмельницький, 2005. – С.4-13.
24. Хмельниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.) або Поділля очима солдатів Вермахту. – Хмельницький, 2013. – С.9.
25. Державний архів Хмельницької області.-Ф.-П.-487.-Оп.1.-Спр.390.-Арк.74.
26. Наша зброя нас не зраджувала і не зрадить // Червоний кордон. – 1941. – 26 червня. – С.2.
27. Державний архів Хмельницької області.-Ф.-П.-487.-Оп.1.-Спр.434.-Арк.40-42.
28. Державний архів Хмельницької області.-Ф.-П.-862.-Оп.1.-Спр.969.-Арк.74.
29. Хмельниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.) або Поділля очима солдатів Вермахту. – Хмельницький, 2013. – С.9.
30. Державний архів Хмельницької області.-Ф.-Р.-3369.-Оп.2.-Спр.643.-Арк.252.
31. Слободянюк П.Я. Укріпрайони Хмельниччини (1930-1941 рр.) // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Том 2. – Кам’янець-Подільський, 2007. – С.99.
32. Слободянюк П.Я., Вавринчук М.П., Олійник Ю.В., Смоленюк П.С., Телячий Ю.В. Воєнне лихоліття на Поділлі (1941-1945 рр.). – Кам’янець-Подільський, 2007. – С.18.
33. Матеріали Кам’янець-Подільської обласної комісії із встановлення і розслідування злочинів нацистів в регіоні (1944-1945 рр.). – Хмельницький, 2015. – С.29.
34. Григоренко О., Філінюк А. До питання про історичне минуле і перспективи розвитку сільського господарства і сіл Хмельниччини // Дивокрай. Науково-краєзнавчий альманах. Випуск другий. Хмельниччина подільська. – Хмельницький, 1997. – С. 86-89.
35. Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти. – Хмельницький, 2008. – С.63.
36. Андрій Шоханов: «Робота головою міськвиконкому, яку мені доручили у післявоєнний період, відбулася на всьому моєму житті» // Подільська хроніка. Додаток. – 2012. – 25 вересня.
37. Хмельницький радіотехнічний завод. – Хмельницький, 1991. – С.5.

38. Хмельницьке ПО «Термопластавтомат». – Хмельницький, 1986. – С.4.
39. Державні архіви Хмельницької області. Путівник. Видання друге перероблене і доповнене. – Хмельницький, 2001. – С.177.
40. Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. – К., 1971. – С.89.
41. Державний архів Хмельницької області. – Ф.-Р-333. – Оп.9 – Спр.75. – Арк.22.
42. Дацюк О. Подільська Єпархія: історичний екскурс // Хмельниччина в контексті історії України. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. – Хмельницький, 2012. – С.42.
43. Єсюнін С.М. Сторінки історії Православної Церкви у місті Хмельницькому: храм Різдва Богородиці / С.М. Єсюнін // Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник / [редкол. Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін С.М. (відп. секр.) та ін.] – Хмельницький, 2017. – Вип.11. – С. 123-132.
44. Великий терор на Хмельниччині. Історико-краєзнавчий збірник (свідчення та документи). – Хмельницький, 1997. – С.97,98.
45. Войнаренко М., Войткова В. Аналіз можливостей експортного потенціалу Хмельниччини // Проблеми обліку та аудиту за умов нестабільної економіки. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Хмельницький, 1996. – С. 81-83.
46. Григоренко О. П. Крізь лихоліття // Подільські вісті. – 1997. – 7 серпня. – С. 2.
47. Пакулько Г. Назавжди в людській пам'яті // Подільські вісті. – 2017. – 4 травня. – С. 2.
48. Гнатишко Л. Нива за працю віддячила щедро // Подільські вісті. – 2016. – 17 листопада. – С. 1.
49. Пакулько Г. Експорт зростає // Подільські вісті. – 2016. – 24 листопада. – С.1.

Баженов Л.В.

м. Кам'янець-Подільський

РОЗВИТОК КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ І РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ В 2012-2017 рр.

Розглядаються та аналізуються розбудова краєзнавчого руху, діяльність краєзнавчих інституцій та вчених і краєзнавців в організаційному, науковому, науково-методичному і видавничому напрямках, їх здобутки в різних аспектах досліджень та публікаціях про Хмельниччину в 2012-2017 рр.

Ключові слова: Хмельниччина, краєзнавчий рух, товариства, регіональні дослідження, краєзнавство, конференції, видання, збірники.

В останнє п'ятиріччя Україна, в тому числі Хмельницька область, знаходиться в стані складних трансформацій, кризових явищ в економіці, ведення тривалої війни на Сході держави за територіальну цілісність, яка позначається численними людськими жертвами та руйнаціями. Не зважаючи на весь трагізм ситуації, у мирному житті країни успішно проходить процес розбудови держави та її інтеграція в європейську і світову спільноту, поглиблення українського національно-культурного відродження. В авангарді останнього, як засвідчує практика, перебуває краєзнавчий рух, котрий є одним із основ виховання в суспільстві почуття патріотизму та любові до Батьківщини. Показовим є той факт, що з року в рік наперекір усім труднощам краєзнавчий рух в Україні та її Хмельниччині нарощує свій потенціал і показники діяльності в організаційному, науковому, науково-методичному та видавничому плані. Саме під таким кутом зору розглянемо розвиток краєзнавчого руху та регіональних досліджень у Хмельницькій області за період між роботою двох всеукраїнських науково-краєзнавчих конференцій «Хмельниччина в контексті історії України» (21 вересня 2012 та 27 вересня 2017 рр.) [1].

Об'єктивною причиною зростання ролі краєзнавчого руху на Хмельниччині є те, що його очолила розбудована обласна організація творчої Національної спілки краєзнавців України, лави якої збільшилися від 192 осіб у 2012 р. до 352-х - у 2017 р., які розподілилися по 22 міських і районних осередках, з котрих самими великими за кількістю і результатами роботи є Хмельницька і Кам'янець-Подільська міські відділення Спілки (по 60 членів в обох). У складі обласної організації товариства є 18 докторів, професорів (з них 9 є академіками АН ВО України, УАІН та інших громадських академій наук), 58 осіб – кандидати наук, доценти, решта краєзнавці, вчителі, працівники культури, в тому числі 15 осіб мають звання «Почесний краєзнавець України» [2, арк. 1-3].

Визначними подіями в житті краєзнавчого руху в державі стали робота і рішення у січні 2012 р. V-го та січні 2017 р. VI з'їздів Національної спілки краєзнавців у Києві, які визнали кращою діяльність Хмельницької обласної організації НСКУ серед інших регіонів країни, а також прийняття обласною Радою в грудні 2014 р. «Програми розвитку краєзнавства на Хмельниччині до 2020 року» та розбудова в області інших краєзнавчих інституцій (вищі навчальні заклади, державні історико-культурні заповідники, музеї, краєзнавчі відділи бібліотечної мережі, Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України

в м. Кам'янці-Подільському, Всеукраїнське товариство Івана Огієнка, відділення Інституту археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського в Хмельницькому, обласні археологічне, архівне, геральдичне, утворене в 2017 р. Хмельницьке церковно-історичне та інші товариства), котрі координують роботу і тісно співпрацюють з обласною Спілкою краєзнавців [3, с. 10-11].

З метою координації роботи всіх краєзнавчих структур та створення умов для публікацій науковцями і краєзнавцями результатів своїх регіональних досліджень правлінням обласної організації НСКУ в 2012-2017 рр. здійснено серійні видання 18-22 томів «Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наукових праць» (голова редкол. Реєнт О.П., відп. ред. Завальнюк О.М., Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка, вид-во «Оіум», 2012-2016 рр., фахове видання, яке друкується з 1998 р., є одним з головних видань як Спілки краєзнавців України, так і обласної організації НСКУ, має високий науковий рейтинг серед наукових фахових видань), а також - 3-10 випусків (томів) науково-краєзнавчого збірника «Краєзнавець Хмельниччини» (гол. ред. професор Баженов Л.В.), в яких відображені офіційні матеріали, хроніка та різні аспекти розвитку краєзнавчого руху, а також містяться наукові статті, рецензії на краєзнавчі праці, бібліографія, нариси про ювілярів – подвижників краєзнавства тощо. Упродовж грудня 2014 – 2017 рр. у світ вийшло 10 випусків (томів) нового періодичного науково-краєзнавчого видання «Хмельницькі краєзнавчі студії», друкованого органу Хмельницької міської організації НСКУ (головний редактор Л.В. Баженов, співголова Ю.І. Блажевич, відповідальний секретар С.М. Єсюнін), в яких оприлюднені статті поділлєзнавців з багатьох регіонів України, і став популярним в науково-краєзнавчому світі. Сюди варто додати 8 томів «Наукових записок Центру Мархоцькознавства» (орган Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України) (редактори Л.В. Баженов, В.А. Захар'єв та ін.), в якому авторами виступають науковці Києва, Львова, Одеси, хмельничани та з Польщі [3, с. 11].

Упродовж 2012 – вересня 2017 рр. під егідою обласної Спілки та інших краєзнавчих структур, у співпраці з вищими і загальноосвітніми закладами, установами культури, в містах і селах Хмельниччини проведені міжнародного, всеукраїнського, регіонального рівня науково-краєзнавчі або науково-практичні конференції, круглі столи, симпозіуми, читання, презентації, як головна форма зібрань науковців і краєзнавців для їх звіту про результати наукових досліджень, а, головне, для обміну досвідом, зміцнення між собою дружніх і творчих зв'язків. Водночас проведення цих зібрань було приурочено до різних пам'ятних дат та ювілеїв в історії України. Так, у 2012 р. конференціями, симпозіумами і круглими столами відзначено 650-річчя Синьоводської битви та ін., у 2013 р. - 1025-річчя Хрещення Київської Русі; 365-річчя Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.; у 2014 р. широко - 200-річчя від дня народження Т.Г. Шевченка; 70-річчя визволення України і Хмельницької області від нацистських загарбників; у 2015 р. – 100-річчя від дня народження Героя України П.Т. Тронька; 85-річчя від дня народження академіка І.С. Винокура; у 2016 р. – 160-річчя від дня народження І.Я. Франка та 150-річчя від дня народження М.С. Грушевського; у 2017 р. – здійснюється повсюдно відзначення 100-річчя Української революції 1917-1921 рр. та чимало інших

Сумарно колективні науково-краєзнавчі зібрання у 2012-2017 рр. за виглядають так:

Табл. 1

Роки	Конф., симп., кр.столи	Міжнародні конф.	Всеукраїнські конф.	Регіональні конф.
2012	25	3	13	9
2013	26	-	13	13
2014	26	2	13	11
2015	24	2	12	10
2016	26	5	6	3
2017	11	1	8	4
Разом	138	13	65	50

Отже, за останні п'ять років проведено на Хмельниччині 138 науково-практичних і науково-краєзнавчих зібрань, з яких 13 - міжнародні, 65 – всеукраїнські, 50 – регіональні конференції, симпозіуми і круглі столи та 12 - читань. За результатами їх роботи опубліковано 87 наукових збірників матеріалів, які залишили вагомий слід у поділлєзнавстві та волинезнавстві й історичній науці [3, с/ 12-13]. З-поміж цих наукових зібрань варто виокремити в першу чергу проведення серійних наукових конференцій:

1) VI-XVII всеукраїнські науково-краєзнавчі конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України», які проводилися двічі на рік Державним історико-культурним заповідником

«Межибіж» (директор, Почесний краєзнавець України Погорілець О.Г.), кожна з яких мала свою тематичну спрямованість;

2) I-VI всеукраїнські науково-практичні конференції «Духовні витоки Поділля : жінки в історії краю» (1.03.2012р.); «Духовні витоки Поділля : педагоги в житті краю» (21.03.2013 р.); «Духовні витоки Поділля : митці в історії краю» (13.03.2014 р.); «Духовні витоки Поділля : науковці в історії краю» (23.04.2015 р.); «Духовні витоки Поділля : «Просвіти» в історії краю» (23.05.2016 р.), «Духовні витоки Поділля : церква та релігійні діячі в історії краю» (25.04.2017 р.), які організуються Хмельницькою гуманітарно-педагогічною академією (ректор професор Шоробура І.М.);

3) З 2011 р. I-V Всеукраїнські, з 2016 р. VI міжнародна науково-практичні конференції «Археологія @ Фортифікація України», проведені в Кам'янець-Подільському державному історичному музеї-заповіднику;

4) Всеукраїнські наукові I-V «Археологічні читання» (2012-2016 рр.), організовані в Державному історико-культурному заповіднику «Межибіж»;

5) X-XV Всеукраїнські науково-теоретичні конференції «Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій XX-XXI століть» (2012-2016 рр.), які відбулися в Хмельницькому інституті Міжрегіональної академії управління персоналом (директор Білоус Л.Г.);

6) X-XV Всеукраїнські науково-теоретичні конференції «Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій XX-XXI століть», які щорічно проходили в Хмельницькому інституті МАУП.

7) V-та Всеукраїнська науково-краєзнавча конференція «Дунаєвеччина в контексті історії України, присвячена 610-й річниці першої письмової згадки про м. Дунаївці і 90-річчю утворення Дунаєвського району» (м. Дунаївці, 13 вересня 2013 р.) (голова оргкомітету професор Прокопчук В.С.);

8) IV-та Міжнародна науково-практична конференція «Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків» (17-18.05.2012 р.) (голова оргкомітету професор Завальнюк О.М.);

9) XIV Подільська наукова історико-краєзнавча конференція, присв. 200-річчю від дня народження Т.Г. Шевченка та 50-річчю Хмельницького обласного історико-краєзнавчого товариства (14 листопада 2014 р.) (ректор професор Копилов С.А., професор Баженов Л.В.), традиційно ведеться з жовтня 1965 р. у Кам'янець-Подільському педінституті, сьогодні Національному університеті імені Івана Огієнка;

10) I-а Міжнародна науково-краєзнавча конференція «Південно-Східна Волинь: від давнини до сьогодення» 19.11.212 р.. м. Шепетівка) (голова оргкомітету Баженов Л.В., Сміховський В.В.);

11) I-а Міжнародна наукова історико-краєзнавча конференція «Місто Хмельницький в контексті історії України (22. 09. 2016 р.) (керівники оргкомітету професор Баженов Л.В., кандидат історичних наук Єсюнін С.М.);

12. Всеукраїнська науково-практична конференція «Музейна справа на поділліб історія і сучасність (м. Кам'янець-Подільський, 15. 05. 2015 р. (організатори директор історичного музею-заповідника В.С. Травінський, кандидат історичних наук, дцент Комарніцький О.Б.) [4, с.5-12; 5, с. 6-13; 6, с. 10-14].

Крім того, запам'яталися проведені науково-краєзнавчі конференції «Старокостянтинів і край в україно-руській історії доби XVI-XVIII ст.(12.12. 2002 р.), «Славути і Правобережна Україна» (2014), «Вінковеччина в історії Поділля» (9.10.2012 р.), I-а Міжародна науково-практична «Сатанів: вагоме минуле, динамічне сьогодення, впевнене майбутнє» (11.05.2017 р.) й чимало інших.

Всі названі і значна частина решти не названих науково-краєзнавчих конференцій, симпозиумів, круглих столів закінчилися виданнями збірників матеріалів за результатами їх роботи, що вмістили понад 4 тисячі статей і повідомлень, які стали безцінним скарбом для історичної науки та розгорнутою енциклопедію Поділля-Хмельниччини.

Водночас члени НСКУ, інші науковці і краєзнавці залучені до створення та видання краєзнавчої літератури (поділлезнавчих монографій, книг, брошур, путівників, довідників, наукових збірників, археографічних збірників, навчальних посібників для потреб вищої і загальноосвітньої школи, біобібліографічних покажчиків, перевидань раритетних краєзнавчих творів тощо). Упродовж 2012 – вересня 2017 рр. спостерігається тенденція до щорічного збільшення показників видань краєзнавчої літератури, що є позитивним фактом і свідченням активізації творчої діяльності краєзнавчих структур Хмельниччини та наковців і краєзнавців.

Поглянемо на загальну статистику всіх видань краєзнавчої літератури, авторами яких виступають у більшості члени НСКУ:

Роки	Монографії	Книги	Брошури	Науко-ві збірники	Докум. збірники	Навч. посібники	Період. Видання обл. Спільки	Автореферати	Разом
2012	6	9	2	12	4	4	3	5	45
2013	8	12	1	23	5	7	5	5	66
2014	8	18	2	19	11	13	3	2	76
2015	10	10	6	27	6	11	5	5	80
2016	15	28	10	24	7	6	9	5	104
Всього	47	77	21	105	33	41	25	22	371

Якщо ж до таблиці додати ще 16 книг-перевидань раритетної краєзнавчої літератури, то загальна кількість усіх форм і типів видань тільки по обласній Спільці краєзнавців за 2015-2016 рр. становить 387 позицій без урахування видань у 2017 р., що суттєво збагатило краєзнавчу бібліотеку «Подоліку» [3, с.15].

З-поміж опублікованих монографій та книг особливу наукову цінність мають видання А.Г. Філінюка «Правобережна Україна XVIII – на поч. XIX ст.: тенденції розвитку і соціальної трансформації» (2012), П.Я. Слободянюка «Енергетика Поділля: минуле і сучасність» (2013), В.С. Прокопчука «Дунаєвеччина: край і люди» (2013) та «Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність» (2014), ОМ. Завальнюка «Подільські науковці й освітяни: звершення в ім'я незалежної України» (2016), О. Тимощука «Двірецько-Пересопницьке Євангеліє. Історія. Творці. Таємниці» (2012), В.П. Мацька «Шевченкіана Хмельниччини (літературне дослідження)» (2014 р.), Ю.В. Телячого «Українська літературно-мистецька інтелігенція в національно-культурному відродженні (1917- 1921)» (2014), С.В. Маркової «Суспільні та політичні трансформації в контексті формування тоталітарної системи (1917-1933 рр.)» (2015), М.П. Олійника «Поділля в роки нової економічної політики (1921-1928)» (2015), С.М. Єсюніна «Міста Подільської губернії у другій половині XIX - на початку XX ст.» (2015), В.А. Захар'єва «Замки і фортеці з-понад Кучманського шляху» (2015), С.М. Шпаковського і І.Р. Михальчишина «Археологічна карта межиріччя Південного Бугу, Случі, Збруча» (2016), О.Б. Айвазян і В.С. Прокопчука «Бібліотеки Поділля (др. пол. XIX - поч. XX ст.)» (2016), В.С. Прокопчука і І.О. Старенького «Пам'яткоохоронна діяльність подільського православного духовенства в XIX – на початку XX ст.» (2016), Л.А. Іваневич «Традиційне вбрання українців Поділля» (2016), «Кость Широцький: науковець, просвітник, педагог» (2016), Б. Теленька «Соловецький мартиролог Поділля (на основі секретних матеріалів ФСБ Росії)» (2017), С.І. Крамара «Тисячоліття розвитку: від купецьких до господарських судів» (2016), В. Борисова «Залізний старшина (Яків Гальчевський і Лeticівщина)» (2014), А.М. Трембіцького «Отаман Яків Шепель» (2015), С.Е. Баженової «Ю.І. Крашевський і Україна» (2012), «Юзеф Ролле і Україна» (2016), А.В. Рудя «Слобідка Підлісноолексинецька (енциклопедія села)» (2015), Л.А. Сердунич «Столиця твого родоvodu. Історія села Теліженці Старосинявського району» (2015), С.Ф. Ковальчука і А.Б. Ковальчук «Славути. Минуле і сучасне» (2016) та чимало ін. Ці монографії та книги свідчать про професійність, різносторонність та глибину наукових досліджень Поділля-Хмельниччини, їх наукове значення для історичної науки і поділезнавства [4, с. 14-16; 5, с. 18-20; 6, с. 18-21].

З-поміж 99 виданих наукових збірників праць у 2012-2016 рр. більшість (82 найменувань) складають збірники за матеріалами конференцій, симпозіумів, круглих столів та читань. Варто звернути на окремі спеціалізовані наукові збірники, в яких друкують статті й матеріали не тільки члени НСКУ Хмельниччини, але й науковці всіх регіонів України та зарубіжжя.

1. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки /ред. кол.: Смолій В.А., Баженов Л.В., Степанков В.С. (відп. ред.) та ін. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012-2016. – Т. 22-26 (фахове вид. з міжнародною сертифікацією). Для членів НСКУ та всіх краєзнавців у кожному випуску збірника розміщується краєзнавча рубрика для публікації наукових статей.

2. Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки /відп. ред. Філінюк А.Г. та ін. – К-Поділ.: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2012-2016. – Вип. 5-9. (фахове видання). Видається з 2008 р. Для членів НСКУ та всіх краєзнавців у кожному випуску збірника розміщується краєзнавча рубрика для публікації наукових статей.

3. Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник. Серія філологічна та історична /гол. ред. Копилов С.А. та ін. – Кам'янець-Подільський, 2012-2017. – Вип. VII-XII. Містить чимало статей краєзнавчого характеру.

4. Дидактика історії: науково-методичний збірник /ред.: Копилов С.А., Дубінський В.А. – Кам'янець-Подільський, 2012-2017. – Вип. IV-VIII. Для потреб освітян і краєзнавців.

5. Науковий вісник «Межибіж»: науково-краєзнавчий збірник Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» (ред. кол.: Баженов Л.В., Філінюк А.Г., Погорілець О.Г. (відп. ред.) – Хмельницький-Меджибіж, 2012-2016. – Т. 2-15. Друкує матеріали всеукраїнських науково-краєзнавчих конференцій «Межибіж в історико-культурній спадщині України» та інші різноманітні краєзнавчі статті з історії Поділля і Волині.

6. Літопис Хмельниччини: науково-краєзнавчий збірник Хмельницького обласного краєзнавчого музею (відп. ред. Єсюнін С.М.) та ін. [4; 5; 6]

Упродовж 2012-2016 рр. за участю Державного архіву Хмельницької області, обласної редакції історико-меморіального видання «Реабілітовані історією», членів Співки архівістів, Співки краєзнавців та Співки архівістів України упорядковано й видано 29 археографічних збірників з різних аспектів історії Поділля-Хмельниччини, які є важливим внеском у розробку джерелознавства для подальших наукових досліджень регіону. Переважно документальні збірники присвячені трагічним подіям історії Поділля ХХ століття періоду Української революції 1917-1921 рр., геноциду-голодомору 1932-1933 рр., політичним репресіям 20-50-х рр. ХХ ст., Другій світовій війні та ін. Знаковою подією у 2015 р. став вихід завершального 6-го тому документального історико-меморіального видання «Реабілітовані історією. Хмельницька область» (відповідальний редактор обласної редколегії доктор історичних наук, професор Л.Л. Місінкевич (член обласної президії Співки, Почесний краєзнавець України). Підготовлено ще 2 томи рукопису видання. Проте Хмельницька обласна рада припинила подальше фінансування цього проекту і розпустила редколегію видання, що є прикро [3, с. 16-17].

Серед авторів-упорядників найбільше внесли вклад у видання збірників документів і матеріалів член президії обласної Співки кандидат історичних наук В.Р. Адамський (за останні роки видав 4 фундаментальних збірників, присвячених Подільській «Просвіті», просвітнім діячам О.Пашенко, О. Русової, листуванню І. Огієнка в 1908-1920 рр.), член Президії НСКУ, доктор історичних наук, професор О.М. Завальнюк, який спільно з кандидатами історичних наук Байдичем В.Г. (директор Держархіву Хмельницької області), В.В. Галатиром, Ю.В. Олійником видав 5 збірників про події Другої світової війни на Хмельниччині. В.Г. Берковський упорядкував з фондів центральних державних архівів України у м. Києві серію археографічних видань про північні райони області в роки цього ж воєнного лихоліття: «Життя в окупації. Славута і Славутчина в 1941-1945 рр.» (2015), «Націоналістичний рух Опору на півночі Хмельниччини» (2016) та ін.

У 2012-2017 рр. науковцями, краєзнавцями і педагогами видано 41 навчальний посібник і підручник, пов'язані з краєзнавством, для потреб загальноосвітньої і вищої школи Хмельниччини. Це переважно підручники і посібники з історії України, історичної географії, географії, етнології, топоніміки тощо. З-поміж них привертає увагу навчальний посібник для студентів керівника мистецької секції обласної Співки краєзнавців, доктора мистецтвознавства, професора Наталії Урсу «Нариси з історії образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва Хмельниччини» (2012), який є першим таким виданням в області. Професори Л.В. Баженов, В.С. Прокопчук взяли участь у підготовці і виданні підручника для студентів ВНЗ України «Основи краєзнавства» (Харків, 2015, 2016) та ін. [4; 6].

Виконуючи обласну «Програму розвитку краєзнавства на Хмельниччині до 2020 року» [7], упродовж 2015 - вересня 2017 рр. обласна Співка краєзнавців приступила до реалізації проекту видання кількатомної «Енциклопедії Хмельницької області», до створення навчального посібника для вчителів «Нариси з історії Хмельниччини», спрямовує членів НСКУ до видання книг з історії міст і сіл Хмельниччини (щороку видається до 10 книг про населенні місця області) тощо. Першим успіхом виконання цієї Програми стали підготовка і видання у 2016 р. авторами-членами НСКУ широкоформатної книги-альбому «Хмельниччина: науково-популярне видання» /редкол.: Баженов Л., Люблінська Л., Байдич В. та ін.; автори: С. Єсюнін, Л. Казімірова, О. Тимошук та ін., упоряд. Т. Колісніченко. – Хмельницький: Поліграфіст, 2016. – 176 с.: фотоіл. Це представницьке видання тиражем 1000 примірників енциклопедичного типу з текстами українською та англійською мовами, мистецькими ілюстраціями обійшлося кошторису обласної «Програми розвитку краєзнавства Хмельниччини до 2020 р.» понад 200 тис. грн. На допомогу створення «Енциклопедії Хмельниччини» професор Н.О. Урсу на початку 2017 р. видала широкоформатний високого поліграфічного рівня книгу-довідник «Митці Кам'янця-Подільського: архітектори, мистецтвознавці, художники», в якому вміщено 180 енциклопедичних нарисів і гасел про діячів культури міста над Смотричем і Хмельниччини (вартість проекту понад 150 тис. грн.). Знаковою подією в 2017 р. стало широкоформатне капітальне видання книги «Старосинявщина в історії та документах», яка підготов-

лена авторським колективом цього краю, членами НСКУ І.П. Русим, А.С. Поліщук, Л.А. Сердуніч, О.В. Собоур, І.Д. Козельським.

Варто відзначити спілчан – подвижників краєзнавства, які стабільно творчо працюють і вносять найбільший вклад у розвиток краєзнавчого руху та регіональних досліджень, своїми опублікованими працями, організаціями науково-краєзнавчих конференцій, круглих столів, іншими справами упродовж 2012 – 2017 рр.: В.Р. Адамський, В.Є. Берега, Л.Г. Білий, Ю.І. Блажевич, В.Г. Байдич, В.В. Галатир, О.П. Григоренко, О. Дацюк, С.М. Єсюнін, В.А. Захар'єв, Л.А. Іваневич, Л.П. Казімірова, С.І. Крамар, Д.П. Красносілецький, Б.С. Кузіна, С.В. Маркова, А.Ю. Матвеев, Л.Л. Місінкевич, В.С. Мороз, М.П. Олійник, Ю.В. Олійник, В.О. Парандій, С. Причишин, А.Г. Роздобудько, Н.І. Синиця, П.Я. Слободянюк, Н.І. Стрельбіцька, Ю.В. Телячий, О. Тимощук, А.М. Трембіцький, І.М. Шоробура, С.П. Шпаковський, В.С. Шевченко та ін. (м. Хмельницький); С.Е. Баженова, П.А. Болтанюк, О.В. Будзей, Л.А. Воронюк, А.Ф. Гуцал, В.А. Дубінський, О.М. Завальнюк, І.М. Конет, О.Б. Комарницький, С.А. Копилов, А.О. Михайлик, М.І. Мошак, В.А. Нестеренко, В.В. Пагор, М.А. Печенюк, В.С. Прокопчук, А.В. Рудь, Ю.А. Скрипник, І.А. Старенький, В.С. Степанков, С.В. Трубчанінов, Н.О. Урсу, А.Г. Філінюк, Ю.А. Хоптяр, О.А. Чеканська, В.В. Щегельський та ін. (м. Кам'янець-Подільський); Т.В. Горбняк, В.М. Підгірний (Кам'янець-Подільський район); О.В. Байдич (Красилівська районна організація НСКУ); О.Б. Кохановський, В.К. Куцюк, Ю.А. Стецюк (м. Деражня); В.В. Борисов, С.А. Коржик (м. Летичів); О.Г. Погорілець, І.В. Западенко (ДІКЗ «Межибіж»), (І.Д. Козельський, І.П. Русий, Л.А. Сердуніч (Старосинявська районна організація НСКУ); С.Ф. Ковальчук (Славутська міська організація НСКУ) й ін.

Опорними пунктами розвитку краєзнавчого руху на Хмельниччині сьогодні залишаються обласна універсальна наукова бібліотека, Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, Державний архів Хмельницької області, Хмельницький інститут МАУП, обласний краєзнавчий музей, Національний університет імені Івана Огієнка, державний історичний музей-заповідник, Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець» у Кам'янці-Подільському, Державні історико-культурні заповідники «Межибіж» у смт Меджибожі та «Самчики», державні і громадські музеї, бібліотеки в містах і районах області, Хмельницьке територіальне відділення МАН, шкільні заклади, Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України та інші краєзнавчі інституції і товариства області.

Маючи такий потужний склад науковців-подвижників краєзнавчого руху та регіональних досліджень Хмельниччини-Поділля, можна впевнено сподіватися, що рішення VI з'їзду Національної спілки краєзнавців України 2017 року, «Програма розвитку краєзнавства на Хмельниччині до 2020 року» будуть успішно виконані, що йому під силу реалізувати низку важливих наукових проєктів, надалі не менш активно поповнювати своїми працями бібліотеку «Подоліку», вносити гідний вклад у національно-культурну розбудову України.

Примітки:

1. Баженов Л.В. Від перших товариств до Національної спілки краєзнавців України /Л.В. Баженов //Матеріали Всекр. науково-краєзн. конф. «Хмельниччина в контексті історії України», присв. 75-річчю утворення Хмельницької області (21 вересня 2012 р. – Хмельницький, 2012. – С. 18-24.
2. Поточний архів Хмельницької обласної організації НСКУ, папка обліку членів НСКУ-2017, 50 арк.
3. Баженов Л.В. Діяльність Хмельницької обласної Спілки краєзнавців України у 2012 – на початку 2017 років (матеріали до VI з'їзду НСКУ) /Л.В. Баженов //Краєзнавець-Хмельниччини: науково-краєзн. збірник. – Кам'янець-Подільський, 2017. – Вип. 10. – С.10-18.
4. Виконуючи рішення V (позачергового) з'їзду НСКУ (Матеріали про діяльність правління і осередків Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців у 2012 році). – Кам'янець-Подільський-Хмельницький, 2013. – 44 с.
5. На етапі розбудови краєзнавчого руху (Матеріали про діяльність правління і осередків Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців у 2013 році). – Кам'янець-Подільський-Хмельницький, 2014. – 68 с.
6. Реалізуємо «Програму розвитку краєзнавства на Хмельниччині до 2020 р.» Матеріали про діяльність Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців та її осередків у 2015 році). – Кам'янець-Подільський-Хмельницький, 2016. – 40 с.
7. Програма розвитку краєзнавства на Хмельниччині до 2020 р., затверджена сесією обласної ради 26 грудня 2014 р. – Хмельницький, 2014. – 12 с.

СВЯЩЕННІ МІСЦЯ ДОХРИСТІЯНСЬКИХ ЧАСІВ НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ СЕРЕДНЬОЇ ПОДНІСТРЯНЩИНИ

У публікації автор характеризує дохристиянські пам'ятки регіону на основі археологічних джерел як місця молінь для здійснення язичницьких ритуальних церемоній.

Ключові слова: язичництво, ритуал, святилище, жертвоприношення, Середня Подністрянщина.

У духовному світогляді слов'ян лівобережжя Середньої Подністрянщини особливу роль відігравали вірування та обряди. Вони супроводжували їх від народження до самої смерті, вимагали великої кількості культових місць і святилищ для молінь, жертвоприношень та гадань [24, с.23].

До найбільш помітних археологічних споруд, пов'язаних з язичництвом, які відображають значною мірою духовний світ давніх слов'ян, відносять святилища, тобто місця молінь та жертвоприношень [13, с.134].

Ще недавно серед вчених дискутувалося питання щодо наявності у слов'янських племен України I тис. н.е. культових споруд. Домінувала точка зору згідно з якою слов'яни-язичники здійснювали свої обряди під відкритим небом [14, с.91].

Відомий український вчений М.С. Грушевський вважав, що у давніх слов'ян, як і в інших індоєвропейських народів «для молитов, жертвоприношень, взагалі культу, служили місця, де людина по особливому відчувала на собі вплив природи, подих тієї таємничої сили, що переймала її та була предметом культу, де є можливим зблизитися до її таємничої сили якнайближче». Тому, на думку вченого, слов'яни могли молитися на полі до неба, в лісі або поблизу води, жертвуючи таємничим силам природи, біля криниць і боліт, поблизу дерев [11, с.325]. Не відкидаючи наведених думок, вони, на нашу думку, однозначно повідомляють про існування рукотворних святинь у слов'ян, зокрема у I тис. н.е на лівобережжі Середньої Подністрянщини [24, с.134].

Значно менше відомостей маємо про витоки слов'янської релігії кінця I тис. н.е. На жаль, цей період дуже скупо відбито в писемних джерелах. Тому вважаємо тематику дохристиянської релігії досить актуальною і недостатньо вивченою в зазначеному регіоні.

Вивченню язичницької релігії регіону присвячено численні роботи дослідників Ю.Й. Сіцинського, В.К. Гульдмана, Б.О. Тимощука, І.П. Русанової, І.С. Винокура, Р.В. Забашти, Д.Н. Козака, О.М. Приходнюка, та ін.

Особливо важливими відкриттями в області духовної культури слов'ян дохристиянських часів лівобережжя Середньої Подністрянщини ознаменувалися останні десятиліття ХХ ст. Відкриття такого масштабу дозволяють у повній мірі підтвердити наявність у слов'ян сакральних місць для молінь та відтворити їх вигляд на основі археологічних джерел.

Слов'янське населення регіону залишило низку культових пам'яток, вивчення яких дає можливість скласти певні уявлення про їхні первісні вірування та духовну культуру. Вони в свою чергу поділяються на два типи: святилища та культові місця. Розгляд сакральних об'єктів цього часу свідчить про існування досить розвинутої системи ідеологічних уявлень, стійкої культової архітектури, атрибутики тогочасного суспільства давніх слов'ян; дозволяє говорити про глибокі традиції у спорудженні спеціальних місць для молінь та жертвоприношень у слов'янських племен [13, с.138]. Хронологічні дані для більш раннього періоду на теперішній час відсутні. Це пояснюється тим, що у середині I тис. н.е., коли слов'яни жили в селищах і були об'єднані у великосімейні общини, вони використовували в культових цілях невеликі жертовні майданчики і жертовні ями, розташовані на території могильників або на краю поселень, подібні до досліджених біля містечка Городка. У VIII–Х ст. серед рукотворних язичницьких об'єктів були вже не тільки культові місця (жертовні ями та майданчики), а й більш складні об'єкти – святилища [16, с.32–33].

Загальною особливістю культових об'єктів є їхнє розташування за межами населених пунктів, зазвичай – на підвищенні або на високій горі. Безсумнівним свідченням культової приналежності об'єктів є знахідки ідолів та спеціальних місць, де вони знаходились (капищ), збереження залишків жертвоприношень, довготривале використання вогню на одному місці. Виділяється ряд конструктивних деталей,

властивих більшості святилищ: символічна огорожа, округла форма капищ з ідолом у центрі, широке використання каменю та кам'яних вимосток, наявність священних колодязів, цілющих джерел, розташування поблизу громадських будівель. Різноманітне поєднання цих ознак визначає коло пам'яток, які виділяються з-поміж звичайних житлових та виробничих комплексів [24, с.24–25].

Знана дослідниця І.П. Русанова розробила наступні критерії, за якими пам'ятку можна віднести до культової.

1) Розташування об'єкту (наприклад, ями або споруди) в незвичному місці – на могильнику, краю поселення або навпаки, в його центрі, збоку від заселеної території.

2) Незвичайна для споруд, що її оточують, форма або конструкція – круглі капища, кругла або довга, без вогнищ або з декількома вогнищами будівля, кам'яні та багатощарові глиняні вівтарі, особливої форми вимостки, наявність сакрального кордону.

3) Жертовний склад знахідок – кістки людини, кістки багатьох тварин, зібрані разом, особливо черепи і щелепи, перепалені кістки в ямах та вогнищах, наявність амулетів та ідолів, сліди вогню.

4) Аналогії до споруд, функція яких є незрозумілою, серед достовірно культових об'єктів.

5) Зіставлення з етнографічними даними або опис у давніх письмових джерелах [23, с.11].

У науковій літературі знаходимо класифікацію культових пам'яток, які в свою чергу поділяють на декілька видів і типів. До особливого виду пам'яток належать культові місця – ями або площадки, які було споруджено людиною для жертвоприношення, а потім залишено із якихось причин. До одного із головних видів культових пам'яток належать святилища – місця постійних молінь і жертвоприношень, на яких знаходився ідол. Останні поділяються ще на декілька типів: 1) круглі майданчики-капища з ідолом в центрі, обмежені рівчаком або системою окремих ям; 2) такі самі майданчики, обмежені валом і ровом (малі городища-святилища); 3) криті дерев'яні споруди, всередині яких розташовувалися ідоли (храми); 4) городища-сховища, що одночасно відповідали культовим цілям і містили окремі культові об'єкти; 5) великі культові центри, в яких поєднувались елементи всіх типів святилищ, культових місць і шанованих природних об'єктів [24, с.25].

Дослідник І.С. Винокур вказує на те, що храмові язичницькі функції могли виконуватися не тільки у спеціальних приміщеннях, а й просто неба. Тому монументальні кам'яні антропоморфні ідоли у супроводі спеціально споруджених ритуальних кам'яних вимосток-вогнищ (Іванківці, Ставчани та ін.) він вважає язичницькими храмами просто неба. Але були у східних слов'ян і язичницькі храми в приміщеннях (Лепесівка) [6, с.106–113].

У цьому повідомленні характеризуються відомі на сьогодні археологічні об'єкти, на яких здійснювали ритуальні церемонії слов'яни-язичники у I тис. н.е. За класифікацією В. В. Седова їх поділяють на дві групи [25, с.261]. Такого розподілу культових пам'яток дотримуються у своїх працях І.І. Заець [12, с.207–209], Л.П. Михайлина [17, с.198–199], Д.Н. Козак та автор публікації.

До окремої групи відносять сакральні місця невеликих розмірів – святилища общинного користування. Вони розміщувалися на околиці або у центрі селища і призначалися для здійснення сакральних церемоній однією або кількома общинами, об'єднаними сімейними зв'язками. Подібні пам'ятки характерні для всього I тис. н.е. За морфологічними ознаками їх поділяють на три типи [13, с.147].

1. Святилища-житла, які розташовувалися на селищах і зовні нічим не відрізнялись від інших споруд. Всередині приміщення знаходилися ритуальні предмети (ідол, житловий ритуальний посуд), жертовне вогнище. Це святилища найбільш ранньої форми. Сюди відносять святилище в с. Горошова у Борщівському р-ні Тернопільської області.

Культову антропоморфну споруду відкрито дослідницею С.П. Пачковою на ранньосередньовічному поселенні останніх століть до н.е. біля с. Горошова. Вказаний об'єкт мав прямокутну форму і був заглиблений у материк до 0,4 м. Стіни орієнтовано точно за сторонами світу. Довжина споруди 4,4 м, ширина 4,2 м. У північно-західному куті знаходилася яма від стовпа, у центрі – яма овальної форми розмірами 1,8x1,3 м, залягаючи на глибину 0,2–0,3 м від рівня долівки. На північному борту ями знаходилися рештки ритуального вогнища. У ямі, крім попелу, вугілля, перепалених кісток тварин, дрібних уламків кераміки, виявлено перепалені людські кістки і прикраси. На селищі Горошова, крім культових ям, зафіксовано і кам'яні культові вимостки. С. П. Пачкова стверджує, що на території Горошівського селища функціонував культовий центр, де проводили ритуальні обряди кілька родових общин [21, с.4–63].

2. Святилища відкритого типу. Вони розташовувалися всередині селищ (Іванківці, Ставчани, Велика Слобідка). На території лівобережжя Середньої Подністрянщини вони виникли в середині – другій половині I тис. н.е. Одним із головних атрибутів таких святилищ були один або кілька ідолів із комплексом

ритуальних споруд (ям, будівель, вогнищ, жертovníків). Д.Н. Козак вважає, що вони виникли в результаті якісно нового етапу в розвитку міфологічних поглядів місцевих племен.

Дослідники В.Д. Баран, Д.Н. Козак, Р.В. Терпиловський з таким типом святилищ пов'язують камені-жертovníки із зображеннями солярних знаків, людей та тварин (с. Межигір'я Тернопільської обл.) [11, с.119].

3. Святилища-жертovníки (требища або вівтарі) будували безпосередньо на поселеннях (Бакота, Бедриківці).

Насамперед увагу привертає язичницьке святилище із скульптурами на черняхівському поселенні біля с. Іванківці в Новоушицькому р-ні Хмельницької області, на якому у 1951 році під керівництвом українського археолога М. Ю. Брайчевського було проведено археологічні розвідувальні розкопки, а в 1952 р. археологічна експедиція під керівництвом В. Й. Довженка здійснила більш ширші археологічні дослідження [18, арк.2].

Дослідження було зосереджено на місцезнаходженні всіх трьох ідолів. Особливо першого з них, який стояв на своєму першопочатковому місці – там, де він його покладено в першій половині I тисячоліття н.е. Саме тут і вдалося виявити безпосередні залишки давньослов'янського язичницького святилища.

У 1952 р. досліджено загальну площу 100 м², математичним центром якої був ідол. Південно-західна сторона розкопу виявилась зовсім порожньою; на північно-східній – виявлено десять ям діаметром від 0,50 до 1,00 м, заглиблених в землю від 0,40 до 1,00 м. Ніякої системи в розташуванні ям не простежено; заповнення їх не мало в собі речового матеріалу, лише зрідка зустрічались дрібні уламки кераміки черняхівського типу, дрібне каміння, а у деяких місцях – шматки обпаленої глини, перепалені уламки вапняку та сліди попелу [1, с.238].

Ідол, безсумнівно, стояв на вільному, незабудованому місці. Безсистемне розташування ям виключає можливість їх трактування як подібних до стовпів якої-небудь споруди. На думку В. Й. Довженка вони мали культове призначення і були пов'язані з якимось невідомим язичницьким ритуалом. Можливо, у деяких з них стояли дерев'яні зображення богів, які не збереглися до наших днів; інші, напевно, позначали місця жертovníх вогнищ [18, арк.7].

Під час археологічних досліджень площадки, безпосередньо навколо ідола, зустрічався характерний черняхівський матеріал. Основне місце серед знахідок належить кружальній кераміці та фрагментам ліпного посуду. У чималій кількості знайдено кістки домашніх та диких тварин. Крім того, знайдено дві бронзові фібули та залізний серповидний ніж.

Досить цікава картина була виявлена на деякій відстані від скульптури, у напрямку на північ. З'ясувалось, що площадку, на якій стояв ідол, було оточено цілим рядом різнобічних споруд, які мали ритуальне значення і в своїй сукупності складали комплекс капища [1, с.238–262].

Другим важливим центром язичництва являється святилище в с. Ставчани Новоушицького р-ну Хмельницької області. Там дослідники І. С. Винокур та Г. М. Хотюн в 1963 р. провели археологічні дослідження на місці добре збереженого язичницького жертovníка-капища з антропоморфним кам'яним ідолом і кам'яною стелою з вибитим на ній солярним знаком [8, с.124; 2, с.24].

Навкруги ідола та кам'яної конічної стели на глибині 0,6–0,7 м було виявлено залишки давніх вогнищ, у розташуванні яких простежується певна система. Від вогнищ залишились скупчення обпаленого каміння, золи і залишків деревного вугілля. Також зустрічались кістки тварин та уламки посуду черняхівської культури [19, арк.11]. З'ясувалось, що капище розташовувалося у відокремленому місці, хоча й на території поселення, складаючи його частину. Відстань між ідолом та стелою, судячи з реконструкції, була близько 3 м. Навколо скульптур, на кам'яних вимостках, горіли чотири ритуальні вогнища [4, с.43]. Два з них збереглись краще, їх діаметр від 1 до 1,2 м, інші – гіршої збереженості [10, с.210–211]. Тут, очевидно, приносили у жертву тварин і птахів. Огляд урочища та збір підйомного матеріалу показали, що кам'яні стели розташовувались на місці черняхівського поселення та були безпосередньо пов'язані з ним [19, арк.12].

Археологічний загін в складі об'єднаної експедиції Кам'янець-Подільського педагогічного інституту, Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника та Хмельницького обласного краєзнавчого музею під керівництвом І. С. Винокура в 1964 р. провів археологічні дослідження околиць с. Бакоти Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької області [22, с.130].

У 1964 р. під час археологічних досліджень на території літописного міста Бакота проводились розвідувальні роботи і на її периферії. На лівому березі Дністра в урочищі Кушкарівка [9, с.139], в окремих джерелах зустрічається назва Пушкарівка, на місці черняхівського поселення увагу дослідників привернуло невелике підвищення, яке розташоване в місці, де безіменний струмок впадає у р. Дністер. На згаданому підвищенні лежали два уламки тесаного каменю-вапняку. Вони мали прямокутну у поперечному перерізі форму (ширина – 0,50–0,55 м; товщина – 0,29–0,30 м).

На місці виявлених уламків закладено розкоп. На глибині 0,35–0,50 м простежувалися фрагменти черняхівської кераміки та кістки тварин [3, с.309–310]. На думку дослідника І. С. Винокура знахідки якоюсь мірою нагадують місце жертovníка-капища, відкритого і дослідженого в с. Ставчани. Там також зустрічалися обпалені камені вогнищ, кераміка і кістки тварин. Можливо тут вважає дослідник, як і в Ставчанах, знаходився давній язичницький жертovníк [9].

В 1969–1970 рр. досліджені залишки черняхівського жертovníка-капища поблизу с. Бакота в урочищі На Клині [7, с.284]. Його було відкрито і досліджено на невеликому підвищенні надзаплавної тераси Дністра. Тут на денну поверхню виступали камені з обпаленою і частково підправленою поверхнею. Навколо цих каменів було закладено розкоп площею біля 125 м².

На глибині 0,45–0,50 м під час розчистки окреслено місця давніх ям-заповнень з кістками тварин та уламками черняхівського посуду, рештки давнього вогнища викладеного камінням. Вказане вогнище перекривало зруйновану гончарну піч. Діаметр вогнища й розвалу каменів його вимостки – 1,9 м. Під час розчистки на місці вогнища простежується значна кількість попелу, деревного вугілля та кісток тварин. Вогнище розташовувалось чітко на схід від великих каменів жертovníка. Основа вогнища пропалена досить інтенсивно очевидно підмащувалась рідкою глиною [3, с.307–309].

На думку дослідників І.С. Винокура та О.М. Приходнюка – це рештки капища-жертovníка черняхівської культури. Цікаво, що крім кісток тварин на місці капища зафіксовано людські рештки. Можливо на цьому місці здійснювали жертвоприношення людини, звичай який міг побутувати у дністрянського населення першої половини I тис. н.е. [5, с.113]. Людські жертвоприношення здійснювали нечасто, вірогідно, в найбільш екстремальних ситуаціях. На рівні давньої поверхні біля великих каменів (між вогнищем і північно-східним краєм каменю) знайдено шліфовану кам'яну плитку – брусок для гостріння ножів. Дослідники вважають, що знахідка має пряме відношення до принесення жертв на місці язичницького капища-жертovníка [3, с.309]. Враховуючи те, що капище-жертovníк в урочищі На Клині розташоване поряд з гончарними печами черняхівців (тут досліджено три гончарні горни), І. С. Винокур вважає, що вказане капище могло бути пов'язано із обожненням дії небесного і земного вогню [5, с.113].

На поселенні рубежу і перших століть н.е. біля с. Велика Слобідка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької області у 1993 р. експедицією Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету було відкрито залишки язичницького святилища округлого в плані (3,8x4 м); нижня, заглиблена в землю частина споруди мала утрамбовану долівку. На її площі виявлено залишки давніх вогнищ, попіл, деревне вугілля, кістки тварин та фрагменти кераміки [6, с.284]. Поблизу одного з вогнищ виявлено зооморфні глиняні фігурки бика і коня, які дослідник І. С. Винокур відносить до певних тотемічних вірувань давнього населення [15, с.218]. Але пов'язаних із землеробським укладом. Адже бик і кінь – це тяглова сила, яку використовували під час оранки та інших операцій, пов'язаних із землеробством [6, с.285].

Не менш цікавий об'єкт язичництва досліджено поблизу с. Бедриківці Городоцького р-ну Хмельницької області, в урочищі Лиса Гора, яке розташоване приблизно на відстані 1,5 км на північний-схід від села (лівий берег р. Смотрич). Під час земляних робіт на рівні біля 50 м над лінією струмка бульдозер зачепив обгоріле каміння. Під час огляду місцевості та підбору підйомного матеріалу з'ясувалося, що недалеко від відкритих каменів є культурний шар раннього заліза. Він представлений характерною ліпною керамікою з валиком та кістки тварин. Після розчистки з'ясувалося, що техніка наштовхнувся на залишки жертovníка. Він був викладений з каміння та в плані мав форму круга. Діаметр кладки – близько 6 м. Потужність кам'яної вимости по вертикалі – 0,35–0,45 м. У центрі жертovníк мав лінзовидне заглиблення, дно якого досить обпалене. Камені лежали щільно один біля одного. У центральній частині зустрічалися фрагменти глиняної обмазки. По всій площині споруди спостерігалася значна кількість золи та вугликів. Тут знайдено кістки тварин та окремі фрагменти кераміки ранньозалізного віку. На думку дослідників І.С. Винокура та О.М. Приходнюка – залишки жертovníка ранньоскіфського або скіфського часів [20, арк.13].

Отже скупчення спеціальних язичницьких осередків на лівобережжі Середньої Подністрянщини свідчить про значний розвиток язичництва в регіоні, відгомін якого ще тривалий період спостерігався і після прийняття християнства аж до XIII ст. н.е. включно. Дослідження засвідчили, що такі типи місць для молінь як святилища-житла, святилища відкритого типу та жертovníки-капища виникли в результаті довготривалої еволюції міфологічних поглядів у свідомості наших предків.

Джерела та література:

1. Брайчевский М.Ю., Довженко В.И. Поселение и святилище в селе Иванковцы в Среднем Поднестровье // Материалы и исследования по археологии. 1967. № 139. С. 23–262.
2. Винокур І.С., Гуменюк С.К. Археологічні пам'ятки Хмельниччини. Кам'янець-Подільський, 1965. 39 с.

3. Винокур І. С., Горішній П. А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. Кам'янець-Подільський: Центр поділлезнавства, 1994. 363 с.
4. Винокур І. С., Тимошук Б. О. Давні слов'яни на Дністрі. Ужгород: Карпати, 1977. 111 с.
5. Винокур І. С. Історія та культура черняхівських племен. Київ: Наукова думка, 1972. 180 с.
6. Винокур І. С. Населення Волино-Подільського порубіжжя I та початку II тисячоліть нової ери // Матеріали Х Подільської історико-краєзнавчої конференції. [редкол.: І. С. Винокур, Л. В. Баженов, Ю. І. Блажевич (відповід. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський, 2000. С. 106–113.
7. Винокур І. С., Приходнюк О. Н. Славянское селище в окрестностях летописной Бакоты // АО 1969 г. М., 1970 С. 284–285.
8. Винокур І. С. Черняхівська культура: витоки і доля. Кам'янець-Подільський: Абетка, Оіюм, 2000. 376 с.
9. Винокур І. С. Языческие изваяния Среднего Поднестровья // Материалы и исследования по археологии. 1967. № 139. С. 136–143.
10. Винокур І. С., Хотюн Г. Н. Языческие изваяния из с. Ставчаны в Поднестровье // Советская археология. 1964. № 4. С. 210–214.
11. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11-ти т., 12 кн. Редкол.: П. С.Сохань (голова) та ін. Київ: Наукова думка Т. І. 1991. 736 с.
12. Заєць І. І. Витоки духовної культури українського народу Київ: Аратта, 2006. 328 с.
13. Козак Д. Н. Венеди. Київ: Інститут археології НАН України., 2008. 470 с.
14. Козак Д. Н. Етюди давньої історії України. Київ: Інститут археології НАН України., 2010. 184 с.
15. Мегей В. П. Первісно-релігійні вірування і світогляд у системі духовної культури людини // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Т. 1(3) Кам'янець-Подільський, 1997. С. 213–219.
16. Мисько Ю.В. Язичницькі та християнські старожитності Верхнього Попруття і Середнього Подністров'я VIII – першої половини XIII ст.: дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.04 – Археологія. Чернівці, 2003. 223 с.
17. Михайлина Л. П. Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами. Київ: Інститут археології НАН України. 2007. 300 с.
18. Науковий архів інституту археології НАН України м. Київ, Ф. експедицій 64, Спр. 1968/1а. Довженко В. Й. Звіт про роботу Дністрянської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР (с. Іванківці). Кам'янець-Подільська область. – машинопис укр. мов. 22 арк.
19. Науковий архів інституту археології НАН України Ф. експедицій 64, Спр. 1963/29. Винокур І. С., Хотюн Г. М., Бойко Ю. В. Звіт про археологічні дослідження на території Хмельницької області в 1963 році // ІА НАН України. 12 арк.
20. Науковий архів інституту археології НАН України Ф. експедицій 64, Спр. 1966/59. Винокур І. С., Приходнюк О. М. Звіт про археологічні дослідження на території Хмельницької області в 1966 р. 13 арк.
21. Пачкова С.П. Археологические исследования многослойного поселения у с. Горошова Тернопольской обл. // Археологические памятники Среднего Поднестровья. К., 1983. С. 4–63.
22. Приходнюк О.М. Підсумки археологічних досліджень Хмельницького краєзнавчого музею за 1964–1965 рр. // Матеріали другої Подільської історико-краєзнавчої конференції [редкол.: Коваленко Л.А. (відповід. ред.), Білецький С.І., Винокур І.С., Гуменюк С.К., Тищенко В.І.]. Львів: Каменяр, 1968. С. 130–132.
23. Русанова І. П. Истоки славянского язычества: Культурные сооружения Центральной и Восточной Европы в I тыс. до н.э. – I тыс. н.э. Черновцы: Прут. ИА РАН, Буковинский центр археологических исследований при Черновицком Национальном Университете имени Ю. Федьковича, 2002. 172 с.
24. Русанова І. П., Тимошук Б. А. Языческие святилища древних славян. под. ред. С. А. Плетнёвой. [2-е изд., испр.]. Москва: Издательство «Ладога-100», 2007. 304 с.
25. Седов В. В. Археология СССР. Восточные славяне в VI–XIII в. Москва: Наука, 1982. 328 с.

*Демидко С.Ю.
м. Хмельницький*

ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ МЕЖ ДАВНЬОРУСЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ ВЕРХІВ'ІВ ПІВДЕННОГО БУГУ – СЛУЧІ

Висвітлюються результати проведених протягом останніх десятиліть пошуків та обстежень давньоруських археологічних об'єктів у басейнах рр. Південний Буг і Случ.

Ключові слова: поселення, городище, Київська земля, Болохівська земля, Побужжя, Послущя.

Зазначене у назві роботи культурно-хронологічне визначення території, що традиційно вважається невід'ємною частиною Болохівської землі, не випадкове. Болохів на даний момент у численних публікаціях (від М. Дашкевича до В. Якубовського) здебільшого виглядає як категорія не стільки історико-археологічна, скільки гіпотетична незалежно від напрямку дослідження – історіографія, археологія, або їх синтез.

Насамперед виникає питання щодо доречності використання самого терміну “земля” стосовно Болохова: у жодній статті улюбленого всіма інтерпретаторами джерела – Іпатського списку (у будь-якій його іпостасі: виданні ПСРЛ, перекладі Л. Махновця або ін. републікаціях) – ми не знайдемо такого словосполучення. Натомість зустрінемо або безособових “князів болохівських”, або декілька назв “міст болохівських”. Це не дивно, якщо врахувати, що наші хроністи термін “земля” вживали не стільки у значенні “територія”, скільки “державна” [15, Стб 972-975]. Отже, ми маємо справу з позадержавним утворенням, для визначення ареалу і устрою якого слід добирати інші – недвозначні – терміни.

Вирішувати питання щодо внутрішньополітичної суті Болохова (не має значення – коаліції або конфедерації дрібних князів, тимчасових союзів за принципом “ворог мого ворога – мій друг”, або у будь-яких інших варіаціях) – за даного рівня досліджень навряд чи доцільно, до того-ж розв’язання цієї та інших подібних проблем не у компетенції археології. Щоправда, з археологічними складовими проблемами теж далеко не все гаразд.

Вже понад сотню років у спробах вирішити болохівське питання дослідники використовують один і той самий стандартний набір аргументів: десяток суттєво заялжених від постійного цитування літописних статей і вибірково – матеріали з поодиноких досліджених стаціонарно городищ¹, які згодом довільно ототожнюють з літописними “болохівськими” містами. При цьому з незрозумілих причин лише побіжно згадується доволі суттєва у побудові будь-яких “болохівських” гіпотез обставина: Болохів (незалежно від устрою і ареалу) – явище вторинне, свого роду фіксація *datum post quem* однієї з окраїнних територій Київської землі. Цей факт недвозначно фіксують статті вищезгаданого літопису. Отже, визначення аргіти будь-якого археологічного об’єкту XII-XIII ст. (городища, поселення, могильника), розташованого у гіпотетичних межах Болохівського ареалу, як болохівського за походженням і приналежністю без проведення відповідних польових досліджень виглядає, на наш погляд, доволі сумнівно. Ситуація ускладнюється тим, що до цього часу жодна (і не тільки прибузька) стаціонарно досліджена “болохівська” пам’ятка не введена у науковий обіг належним чином – з докладними планами та описами споруд, графікою, фото і описом виявлених у їх заповненнях речових комплексів. Відсутність цих даних унеможливує розробку типо-хронологічних схем речового матеріалу, а, отже, і визначення *datum pro...post quem* як окремих об’єктів, так і пам’яток взагалі. Інакше кажучи: археологічні еквіваленти Болохова до цього часу не виділено із “загальноруського матеріалу” досліджених пам’яток. За таких умов можливі розбудови будь-яких, навіть на межі фантастики, гіпотез у т.ч. – довільне розширення “болохівських” кордонів всупереч не тільки інформації літописів, але й археологічним реаліям.

До визначення “болохівських” меж у Верхньому Побужжі повернемось дещо пізніше, а на завершення преамбули вимушено доведеться нагадати окремим адептам Великого Болохова: “земля” (незалежно від тлумачення: від території у процесі колонізації до держави) – це не поодинокі місто (замок) і навіть не їх сукупність. Це – мікро- або макрорегіон з інфраструктурою на різних стадіях формування або розвитку. Її складові для нашого періоду незмінні: городища (міста, погости, замки) – селища – некрополі – шляхи сполучення. І шлях до розв’язання болохівського питання тільки один – дослідження і аналіз всієї сукупності цих складових. Літописи у довільному трактуванні та “болохівські” (?) скарби – не аргументи у цьому диспуті. Аргументи – Їх Величності Пам’ятки та їх матеріальні комплекси.

Початок планомерному виявленню та дослідженню давньоруських об’єктів у Верхньому Побужжі поклав у 50-х рр. XX ст. В.К. Пясецький обстеженнями місцевості поблизу смт Меджибіж. За 20 років по тому М.Й. Ягодзинський і В. І. Якубовський поширили зону досліджень на більшу частину басейну. Своєрідним підсумком їх діяльності стало видання 1984 р. – “Довідник з археології...” [6]. З поч. 90-х рр. минулого століття ці роботи продовжує автор публікації – за цей час було відкрито певну кількість нових об’єктів XII-XIII ст. і внесено різного роду корективи до інформації щодо окремих вже відомих.

Пункти давньоруського часу виявлені під час планових досліджень Хмельницької охоронної археологічної експедиції обласного краєзнавчого музею, перевірки стану пам’яток археології, обстежень у смугах відведення земельних ділянок та підготовки Зводу пам’яток історії, археології та культури Хмельницької обл.² Переважна більшість нововиявлених або повторно обстежених нами об’єктів – багаточисельні поселення з матеріалами від пізнього палеоліту до пізнього середньовіччя. Насиченість підйомного матеріалу давньоруськими знахідками на них коливається у доволі широкому діапазоні: а) поодинокі дрібні маловиразні фрагменти посуду, які через свій стан унеможливають впевнене

¹ У нашому (Верхнє Побужжя) випадку – частково досліджені В. Якубовським городища XII-XIII ст. поблизу сс. Теліженці Старосинявського і Городище Деражнянського р-нів і розкопки, розпочаті О. Авагяном і продовжені Ю. Толкачевим на території Меджибізької фортеці.

² Посилання на джерело у цьому випадку не наведені, оскільки відповідний том Зводу до цього часу перебуває у латентному стані.

культурно-хронологічне визначення, б) поодинокі знахідки на обмеженій площі у межах поселення, в) фрагменти посуду, іноді – індивідуальні знахідки, що поширені по всій площі об'єкту. Ця градація відображена і на картосхемі розташування об'єктів XII-XIII ст. – рис. 1. Нумерація пунктів на схемі відповідає порядку їх опису у тексті¹.

р. Південний Буг (до р. Бужок)

1. Лісові Гринівці 10 – поселення у межах села на схилі лівого берега невеликого струмка – правого допливу р. Зінчиця (Зінчиця – Південний Буг) за 0,050 км на північ від будинку культури. На площі 250×150 м виявлено фрагменти ліпного посуду VII-III ст. до н.е. (скіфський час), гончарної давньоруської (XII-XIII ст.) та пізньосередньовічної кераміки. Підйомний матеріал спорадично простежується вздовж того-ж схилу на перепланованій поверхні напроти будинку культури та вище по течії струмка (на південь від вулиці). Для визначення повної площі об'єкта необхідно провести повторне обстеження.

2. Скаржинці 2 – поселення за 0,5 км на південний схід від села на пологому схилі плато при злитті двох безіменних струмків (утворюють ліву притоку р. Зінчиця). На площі 250×100 м зібрано патиновані крем'яні відщепи та знаряддя (доби палеоліту?), фрагменти ліпного посуду скіфського часу, фрагменти гончарної кераміки III-IV ст., XII-XIII ст., XVI-XVIII ст. [3, с. 11].

3. Скаржинці 3 розташоване за 0,4 км на схід від поселення 2 у верхів'ях балки. На площі 270×80 м зібрано патиновані крем'яні відщепи (палеоліт?), фрагменти ліпного посуду скіфського часу, фрагменти гончарного посуду XII-XIII ст. [3, с. 11].

4. Давидківці 9 (місцезнаходження) розташоване за 1,5 км на захід-північний захід від села, на правому березі р. Зінчиця. Площа поширення підйомного матеріалу 200×120 м. На поверхні зібрано фрагменти ретушованих крем'яних знарядь, дрібні фрагменти ліпного посуду II тис. до н.е.(?), маловиразні фрагменти гончарної кераміки, ймовірно, XII-XIII ст.

5. Давидківці 5: поселення площею 200×100 м розташоване за 2,5 км на північний схід від села, на правому березі безіменного струмка – лівої притоки р. Зінчиця. На поверхні зібрано крем'яні відщепи, розрізнені фрагменти ліпного посуду II тис. до н.е., гончарного посуду XII-XIII ст. Потужність культурного шару – до 0,4 см. [9, с. 31]

6. Пирогівці 5 розташоване на лівому березі р. Південний Буг на городах та присадибних ділянках південної частини села. Підйомний матеріал, поширений на площі 600×150 м, простежено як на схилах берега, так і на невеликих дюноподібних підвищеннях у заплаві. На поверхні виявлено фрагменти ліпного та гончарного посуду черняхівської культури, фрагменти гончарних виробів XII-XIII ст., XVI-XVIII ст. [19, с. 8].

7. Пирогівці 6 – поселення, розташоване на правому березі р. Зінчиця при її впадінні у р. Південний Буг на городах та присадибних ділянках південної частини села. Площа поширення підйомного матеріалу – 300×60 м. На поверхні виявлено дрібні фрагменти ліпного посуду II тис. до н.е., кілька маловиразних дрібних фрагментів гончарних горщиків ймовірно, давньоруського (післямонгольського?) часу, фрагменти димленого та полив'яного посуду, будівельної кераміки XVII-XVIII ст., дрібні фрагменти обмазки.

8. Пирогівці 9 – поселення на лівому березі р. Південний Буг на присадибних ділянках південно-східного краю села. Простежена площа поширення підйомного матеріалу – 150×80 м. На поверхні, крім значної кількості фрагментів кераміки черняхівського часу та XVII-XVIII ст., виявлено також поодинокі маловиразні дрібні фрагменти посуду, які за складом тіста можуть бути віднесені до II тис. до н.е. або давньоруського (післямонгольського?) часу.

9. Пирогівці 3 – поселення, розташоване на лівому березі р. Південний Буг за 2,6 км на схід від села, за 0,35 км на південь від шосе Хмельницький – Вінниця. Площа поширення підйомного матеріалу – 500×100 м. На поверхні виявлено численні, проте переважно дрібні та маловиразні фрагменти різночасового ліпного та гончарного посуду, фрагментовані обмазка та цегла. За технологічними ознаками можемо припустити наявність серед знахідок виробів II тис. до н.е.(?), VII-III ст. до н.е., черняхівського часу (?), XII-XIII ст. (?), XVII-XVIII ст. Пізньосередньовічна кераміка поширена по всій площі пам'ятки, решта знахідок походить переважно з її західної та центральної частин.

10. Пирогівці 1 – поселення, розташоване за 3 км на схід від села, на південь від шосе Хмельницький-Вінниця, на правому березі р. Каракозиха (лівої притоки р. Південний Буг). Площа поширення підйомного матеріалу до 300×150 м. На поверхні зібрано фрагменти ліпного посуду, крем'яні знаряддя II тис. до н.е., фрагменти кераміки XII-XIII ст. Виявлено значну кількість фрагментів обмазки (без явних скупчень). [9, с. 34]

11. Пирогівці 4 – поселення на дюноподібному підвищенні у заплаві лівого берега р. Південний Буг при усті р. Каракозиха за 3,0 км на схід від села, за 0,1 км на південь від поселення 1. Площа поширення підйомного матеріалу – 300×60 м. На поверхні виявлено фрагменти ліпного посуду VII-III ст. до н.е.,

¹ Раніше відомі, але не обстежені нами пункти (без опису) позначені на схемі без номерів.

поодинокі фрагменти гончарного посуду черняхівської культури (переважно у північній частині пам'ятки), XII–XIII ст., фрагменти обмазки.

12. **Голосків 1** – за 0,8...1 км на захід від села, на лівих берегах р. Південний Буг та р. Каракозиха. Площа поширення підйомного матеріалу до 300х400 м. На поверхні зібрано фрагменти: крем'яних виробів доби бронзи (?), ліпного посуду скіфського часу, гончарного посуду XII–XIII, XVII–XVIII ст., фрагменти обмазки. Потужність культурного шару до 0,5 м. [9, с. 35]

13. **Голосків 10** – поселення, розташоване на правому березі р. Південний Буг на городах північної частини села. На площі 350х200 м по обох берегах неглибокої лощини виявлено фрагменти ліпного посуду II тис. до н.е., численні фрагменти гончарної кераміки, переважна більшість з яких – від димленого та розписного посуду XVI–XVII ст. Серед знахідок наявні також поодинокі дрібні фрагменти гончарного посуду, які за рядом ознак (тісто, фактура поверхні) можуть бути віднесені до давньоруського періоду.

14. **Голосків 15** розташоване на відносно високому (до 3-3,5 м над рівнем води) правому березі р. Південний Буг за 1,3 км на північ від села. Площа поширення підйомного матеріалу – 250х50 м. На поверхні та у стінках кар'єрів виявлено фрагменти ліпного посуду скіфського часу, фрагменти ліпного та гончарного посуду III–IV ст., фрагменти гончарного посуду XVI–XVIII ст. Не виключена наявність давньоруського шару.

15. **Голосків 16** розташоване на краю мисоподібного виступу лівого берега р. Південний Буг за 1,4 км на північ від села, за 0,4 км на північний схід від уроч. “Курники”. Підйомний матеріал поширений на площі 300х70 м на плато та верхній частині схилу берега. На задернованій поверхні виявлено фрагменти ліпного посуду II тис. до н.е., VII–III ст. до н.е., дрібні маловиразні фрагменти гончарного посуду ймовірно III–IV ст. Не виключена наявність на пам'ятці давньоруського шару.

16. **Голосків 17** – на плато і у верхній частині схилу високого лівого берега р. Південний Буг за 1,8 км на північ від села. Площа поширення підйомного матеріалу – 300х100 м. На задернованій поверхні виявлено дрібні фрагменти ліпного посуду трипільської культури, II тис. до н.е., VII–III ст. до н.е., фрагменти гончарного посуду XII–XIII ст.

17. **Русанівці 4** – поселення розташоване на схилі лівого берега р. Південний Буг, частково – на правому березі р. Левада (Левада – П. Буг) на городах у центральній частині села. Площа поширення підйомного матеріалу – 300х150 м. На поверхні виявлено фрагменти ліпного посуду та крем'яні вироби II тис. до н.е., фрагменти ліпного посуду VII–III ст. до н.е., фрагменти гончарного посуду XII–XIII ст., XVII–XVIII ст. [18, с. 35-37].

18. **Русанівці 10** – на лівому березі р. Левада на городах північного краю села. Площа поширення підйомного матеріалу – 200х80 м. На поверхні виявлено крем'яні відщепи, численні фрагменти ліпного посуду трипільської культури та VII–III ст. до н.е. Середньовічний період репрезентовано поодинокими дрібними фрагментами гончарного посуду. Їх стан не дозволяє проведення чіткого культурно-хронологічного визначення (не виключена наявність серед знахідок фрагментів посуду XII–XIII ст.) [5, с. 65].

19. **Русанівці 1** розташоване на схилі плато над крутим лівим берегом у луці р. Південний Буг між південно-східним краєм села та рікою. Площа поширення підйомного матеріалу до 500х120 м. На поверхні знайдено значну кількість фрагментів ліпного посуду IV–III тис. до н.е., фрагменти обмазки. Крім того, у південно-східній частині пам'ятки на площі 150х100 м виявлено численні фрагменти кераміки XII–XIII ст. (без явних скупчень) [18, с.35-37; 3, с. 30; 5, с. 65; 12, с. 101, 102].

20. **Меджибіж 8** розташоване на схилі лівого берега р. Безодня (Безодня – Південний Буг) за 0,5 км на північний схід від с. Русанівці в уроч. “Безодня”. Площа поширення підйомного матеріалу до 450х60 м. На поверхні знайдено фрагменти ліпного посуду, крем'яних виробів II тис. до н.е. (ймовірно – пізнього періоду), ліпного посуду VII–III ст. до н.е., гончарного посуду XII–XIII ст., фрагменти обмазки [3, с. 31; 5, с. 66].

21. **Меджибіж 9** – поселення на плато і у верхній частині схилу високого лівого берега р. Південний Буг за 2,6 км на захід-південний захід від Меджибізької фортеці. Площа поширення підйомного матеріалу – 300х100 м. На задернованій поверхні виявлено дрібні фрагменти ліпного посуду II тис. до н.е., VII–III ст. до н.е., окремі фрагменти гончарного посуду, можливо, XII–XIII ст. [18, с. 30; 5, с. 66; 12, с.105]

22. **Меджибіж 10** – розташоване на плато і верхній частині схилу високого лівого берега р. Південний Буг за 2,4 км на захід-південний захід від Меджибізької фортеці. Площа поширення підйомного матеріалу – 300х100 м. На задернованій поверхні виявлено дрібні фрагменти ліпного посуду трипільської культури, II тис. до н.е., VII–III ст. до н.е., маловиразні фрагменти гончарного посуду, можливо, XII–XIII ст., фрагменти димленого та полив'яного посуду XVII–XVIII ст. [5, с. 66].

р. Бужок

23. **Меджибіж** – поселення в уроч. Рибгосп розташоване на дюноподібному підвищенні у заплаві правого берега р. Бужок (Бужок – Південний Буг) за 4 км на північний захід від Меджибізької фортеці.

Площа поширення підйомного матеріалу – 700×100...150 м. На задернованій поверхні виявлено фрагменти ліпного посуду, вироби з кераміки, кременю, каменю доби бронзи II тис. до н.е., VII–III ст. до н.е., фрагменти гончарного посуду, пірофілітове прясло XII–XIII ст., фрагменти димленого та полив'яного посуду XVII–XVIII ст. [21, с. 109; 5, с. 67].

24. Мисове двочастинне городище Пархомівці 1 розташоване за 1,8 км на північ від села, на правому березі безіменного струмка – правої притоки р. Гнила (Гнила – Бужок – Південний Буг) у лісовому уроч. “Замчицьке” (Пархомовецьке лісництво, квадрат 44). Дитинець 85×60 м оточений по периметру ровом (глибина до 1,8 м, ширина до 4 м), підсилим з напольного боку валом (висота до 1,7 м, ширина підосви до 3 м). Зовнішня лінія укріплень, що перетинає перешийок за 8 м від дитинця, також складається з валу (висота до 2 м, ширина до 3,5 м) та рову (глибина до 2 м, ширина до 10 м). Підйомний матеріал відсутній. Потужність культурного шару на дитинці не перевищує 0,2 м, на площадці між укріпленнями шар не простежується. Особливості планування та виявлений у шурфі 1 фрагмент посуду дозволяють визначити дату городища 1 у межах XII–XIII ст. [14, с. 209, 3, с. 11].

25. Аркадіївці. Перші відомості про поселення в уроч. “Селисько” наведено в Й. Сіцінського [14, с. 208], перше археологічне обстеження місцевості проведено В. Якубовським у 1975 р. під час розвідки вздовж обох берегів р. Бужок. Урочище розташоване за 2 км на північ–північний захід від села, на дюноподібному підвищенні у заплаві правого берега р. Бужок (Бужок – Південний Буг). Попереднє визначення пам'ятки як виключно давньоруського поселення площею 400×150 м [7, с. 88; 21, с.108] за результатами повторних обстежень ХОАЕ у 1997-2003 рр. було суттєво відкореговане. Простежена нами площа поширення підйомного матеріалу – до 1300×30...60 м, де виявлено значну кількість фрагментованої кераміки, виробів з металу III–IV ст. У східній частині поселення (на території власне урочища Селисько: близько 300×60 м), крім черняхівських матеріалів, знайдено також розрізнені фрагменти стінок горщиків XII–XIII ст.¹, масово – фрагменти гончарного посуду, побутових речей, монети XVI–XVIII ст. [4, с. 14].

26. Ставниця 1 розташоване на лівому березі р. Бужок за 0,1 км на північний захід від села в уроч. “Старий кар'єр”. Площа поширення підйомного матеріалу до 250×60 м. У відслоненнях вапнякового кар'єру трапляються крем'яні вироби пізнього палеоліту. На поверхні знайдено фрагменти ліпного посуду VII–III ст. до н. е., гончарного посуду XII–XIII ст., фрагменти обмазки [18, с. 33; 4, с. 14; 13, с. 219; 5, с. 69; 12, с. 106].

р. Південний Буг (від р. Бужок до р. Вовк)

27. Ставниця 2 розташоване на пологому схилі мису при впадінні (зліва) безіменного струмка у р. Південний Буг на городах центральної частини села. Площа поширення підйомного матеріалу до 600×100 м. На поверхні знайдено крем'яні вироби II тис. до н.е., ліпного та гончарного посуду II–IV ст., гончарного посуду XII–XIII ст., фрагменти обмазки [4, с. 11; 13, с. 219; 5, с.70].

28. Замчище Ракочі (Башта): під час досліджень пізньосередньовічного (XVI ст.) комплексу фортифікацій між сс. Ставниця і Головчинці серед іншого виявлено окремі фрагменти гончарного посуду XII–XIII ст. За результатами 3-х польових сезонів можемо зробити висновок, що у даному випадку мова йде про переміщення під час спорудження фортеці ґрунту (культурного шару) з одного з розташованих неподалік давньоруських поселень, наймовірніше – зі Ставниці 1 (“Старий кар'єр”). Аналогічна ситуація (щоправда, з матеріалами доби бронзи) простежена 2006 р.: *“У південній частині кв.11 матеріал ПСВ майже не зустрічається, натомість присутні фрагменти кераміки доби бронзи та трипілья. Кераміка доби бронзи представлена зразками посуду культури багатовапнякової кераміки (КБВК). Подібні зразки посуду також виявлені приблизно за 1 км на північ від замчища, на східній околиці села Ставниця. Подібні і ґрунти з околиці села та у заповненні розкопу 5. Це спостереження дозволяє припустити, що для реконструкції замчища використовувалася земля з околиць сучасного села Ставниця”* [16, с. 38].

29. Шрубків 5 – на лівому березі невеликого струмка за 0,7 км на північний схід від села. Площа поширення підйомного матеріалу до 250×60 м. На поверхні знайдено фрагменти ліпного посуду VII–III ст. до н.е., гончарного посуду XII–XII ст. [3, с. 32].

30. Горбасів 3 розташоване за 2 км на північний схід від села, за 1 км на південний схід від поселення 1, на правому березі р. Добруха (Добруха – Південний Буг). Площа поширення підйомного матеріалу до 250×50 м. На поверхні – фрагменти гончарного посуду XII–XIII ст., білонове 1,5-обертове скроневе кільце [3, с. 35].

31. Горбасів 2 – за 2 км на північ від села, за 0,7 км на південний схід від поселення 1, на схилі правого берега р. Добруха. Площа поширення підйомного матеріалу до 100×25 м. На поверхні зібрані поодинокі фрагменти гончарного посуду XII–XIII ст. Фрагменти обмазки не виявлені [3, с. 35].

¹ Не виключено, що частину давньоруських фрагментів за технологічними ознаками можна віднести до після-монгольського часу.

32. Горбасів 1 розташоване за 3 км на північ від села, на схилі мису при злитті безіменного струмка та р. Добруха, в уроч. “Орлів горб”. Площа поширення підйомного матеріалу до 400х70 м. На поверхні виявлено фрагменти гончарного посуду XII–XIII, XVII–XVIII ст., фрагменти обмазки [7, с. 63; 3, с. 35].

33. Іванинці 3 – багатощарове поселення на лівому березі безіменного струмка – правої притоки р. Добруха напроти південного краю села. Площа поширення підйомного матеріалу – до 450х80 м. На поверхні знайдено уламки ліпних посудин Трипілля, доби бронзи, скіфського часу, “*фр-т стінки світлоглиняного гончарного горщика XII-XIII ст.*” [4, с. 12-13; 13, с. 218].

34. Гречинці 2 розташоване на лівому березі безіменного струмка (лівого допливу р. Добруха) за 1,5 км на південний схід від села. Площа поширення підйомного матеріалу до 200х40 м. На поверхні серед інших маловиразних фрагментів (ймовірно I тис. н.е.?) знайдено поодинокі фрагменти гончарної кераміки XII–XIII ст. [4, с. 13; 13, с. 216].

35. Гречинці 3 – поселення з матеріалами XII–XIII ст., розташоване на лівому березі безіменного струмка (лівого допливу р. Добруха) за 2 км на південний схід від села. Площа поширення підйомного матеріалу – до 250х50 м [4, с. 12; 13, с. 216].

р. Кудима (Терехва)

36. Западинці 8 розташоване у лісі за 0,9 км на схід від села, на лівому березі безіменного струмка – правої притоки р. Кудима (місцева назва – Терехва; Кудима – Південний Буг). Площа поширення підйомного матеріалу до 200х50 м. На задернованій поверхні зібрано нечисленні фрагменти гончарного посуду XII–XIII, XVII–XVIII ст., дрібні фрагменти обмазки [3, с. 35].

р. Вовк

37. Богданівці 2: поселення розташоване за 0,8 км на південь-південний схід від села, на схилі мису між безіменними струмками – лівою притокою р. Вовк (Вовк – Південний Буг), на південь від залізниці Львів–Жмеринка. Підйомний матеріал, поширений на площі 300х100 м, складається з фрагментів гончарної кераміки XII–XIII ст., незначної кількості фрагментів посуду XVI–XVIII ст. Північна частина пам’ятки, ймовірно, перекрита насипом залізниці.

38. Гатна: поселення в уроч. “Файфорова криничка”. Розташоване за 1...1,5 км на південний захід від села, на лівому березі р. Вовк (Вовк – Південний Буг). Підйомний матеріал, поширений на площі 600х300 м, складається з нечисленних фрагментів ліпного посуду, крем’яних виробів трипільської культури, фрагментів ліпного посуду скіфського часу, значної кількості фрагментів виробів з глини, каменю, металу, іноді – монет II–IV ст., XII–XIII ст., XVI–XVIII ст. Потужність культурного шару до 0,5 м [7, с. 34; 2, с. 66; 6, с. 116].

До переліку додамо ще одне городище, яке через своє розташування – поблизу досліджуваної території (принаймні картографічно) – може виявитись однією з складових нашого ареалу.

р. Случ

39. Городище поблизу с. Радісне. Перші відомості про пам’ятку наведено у В. Антоновича 1901 р. [1, с. 107]. Розташоване за 0,5 км на південь від села у лісовому уроч. “Замчисько”, на правому березі безіменного струмка – правої притоки другого порядку р. Случ (Случ – Горинь – Дніпро).

Городище мисове, площадка 85х60 м захищена з боку плато ровом (глибина до 1,8 м, ширина до 4 м), підсиленім валом (висота до 1,7 м, ширина підосви до 3 м). Підйомний матеріал – фрагменти посуду XII–XIII ст. У розвідкових шурфах виявлено фрагменти посуду, бойовий ніж, зв’язку з 14 білонових 1,5-обертових скроневих кілець [17, А-2955-2968]. Потужність культурного шару на дитинці – до 0,4 м. Особливості планування та виявлений матеріал дозволяють визначити дату городища у межах кін. XII–XIII ст.

Загалом на сьогодні у межах Верхнього Побужжя відомо 65 об’єктів з матеріалами XII–XIII ст., з них 55 (15 городищ, 38 селищ, 1 курганний і 1 ґрунтовий могильники) – впевнено датовані. Крім того – 2 поселення (Вереміївка-Нападівка і Митківці) та 7 місцезнаходжень потребують проведення додаткових обстежень для уточнення їх хронології. 1 пам’ятка (замчище Ракочі) – пізньосередньовічна з переміщеними на її територію залишками культурного шару XII–XIII ст. з іншого поселення.

Що стосується “проблемних” поселень (позначки на рис. 1 – зі знаком ?): згідно звіту експедиції і подальшої публікації а) поблизу с. Вереміївка в уроч. Нападівка на площі 1000х100 м виявлено окремі фрагменти ліпного посуду скіфського часу VII–III ст. до н.е. та гончарної кераміки XII–XIII ст.; б) на городах у центральній частині с. Митківці на площі 400х100 м – “*череп’я XI-XIII ст., шматки обмазки, кістки тварин*” [20; 21, с. 107, 108]. Графічні зображення знахідок у публікації не наведені. У переданих до фондів ХОКМ колекціях знахідок з обох пунктів замість заявлених давньоруських наявні фрагменти черняхівського посуду [17, А-51, А-54], що ставить під сумнів запропоноване автором досліджень культурно-хронологічне визначення цих об’єктів.

Не виключено, що під загрозою “відлучення” опинились і 2 поселення поблизу с. Печеськи: неодноразові спроби відшукати ці пам’ятки згідно прив’язок, наведених у [6, с. 90; 19, с. 6; 20, с. 108]

виявились безрезультатними. До фондів ХОКМ дослідник передав матеріали лише однієї з них – двошарового поселення (поселення 33?) [17, А-26].

З переліку давньоруських пам'яток Верхнього Побужжя вилучено 2 об'єкти: “сліди залізорозного виробництва (часів Київської Русі)” поблизу с. Лисогірка [7, с. 64] і так зв. “городище XIII ст.” поблизу с. Копистин [7, с. 89]. Перші сумніви щодо датування та інтерпретації цих об'єктів виникли ще на початку створення бази даних давньоруських пам'яток межиріччя Горині-Тетеріва-Південного Бугу. Насамперед це стосувалось саме Копистинського городища, оскільки укріплення на дюноподібних підвищеннях у заплавах (так зв. “болотні” городища) взагалі не притаманні жодній археологічній культурі регіону. Проведене згодом обстеження показало: “Городище фактично знищене оранкою та будівельними роботами. Сліди укріплень не простежуються. Підйомний матеріал відсутній...культурний шар не простежується” [4, с. 9]. До цього додамо ще й виявлену нами грубу помилку у прив'язці пам'ятки до місцевості¹. Останню крапку у цьому питанні поставили нещодавно співробітники ДП ОАСУ “Подільська археологія”: “При першому виїзді на місце, одразу ж було зауважено, що ні валів, ні ровів, про які повідомляли попередники, на поверхні не було видно, а культурних решток давніх часів на поверхні знайдено надто мало, щоб стверджувати про поселення чи, тим паче, укріплене городище... не було доведено і стовідсоткову достовірність інформації, яку зафіксував Є.Й. Сіцінський та згодом продублювали його наступники. Шурфування не показало присутність на цьому дюноподібному підвищенні культурного шару притаманного городищам давньоруського часу чи навіть укріпленню ранньо-залізного віку (так зв. скіфського часу), про знахідки кераміки яких описано у вищеназваних довідниках” [8, с. 244-246].

Сукупність наявних на сьогодні літописних і археологічних даних дозволяє висловити низку достатньо, на наш погляд, обґрунтованих припущень і висновків.

Наявність нової адміністративної одиниці на південно-західних теренах Київської землі – у Побужжі (Побожжі)², верхів'ях Случі і Тетеріва – засвідчують літописні статті ще з 1146 р. [10, с. 203, 219, 222]. Привертає увагу наведений там перелік міст, насамперед – сталість “дуету” Божський – Межибоже. Щоправда, у першій третині XIII ст. Межибоже виступає вжене як київський, а волинський уділ [10, с. 384], але й у подальшому літописці не ототожнюють його з Болохівщиною [10, с. 416]. Натомість прибузькі Божський і Кудин згадано у переліку знищених Данилом болохівських міст [10, с. 399].

Так чи інакше – початок масової колонізації Верхнього Побужжя (у т.ч. й будівництво укріплених пунктів, принаймні більшості з них), припадає саме на часи Києва, а не Болохова, і починається не пізніше другої чверті XII ст. Протягом першої пол. XIII ст. цей процес не зупинявся незалежно від того, залишається населений пункт удільним чи стає болохівським. Результати колонізації можемо побачити на рис. 1.

Привертає увагу підвищена порівняно з рештою басейну щільність заселення його центральної частини (особливо поблизу Межибоже). Здавалось би, ця обставина дає достатньо підстав для виокремлення з давньоруського масиву межиріччя Горині-П. Бугу Межибожського уділу (або волості, що відповідало б давньоруській термінології), але і у цьому випадку проблема визначення меж ареалу не зникає, а навпаки – набуває більшої складності.

Окраїнні території на заході Побужжя освоєні спорадично, систему їх заселення важко визначити навіть як гніздову. На даний час поселення Л. Гринівці 10 (№1 згідно опису), Скаржинці 2 і 3 (відповідно – 2 і 3) фіксують крайню межу колонізації у цьому напрямку. Лакуна між ними і крайнім синхронним об'єктом у східній частині басейну р. Збруч (поселення Видава 3) [11, с. 73] достатньо суттєва – до 40 км. Оборонні споруди у верхів'ях обох басейнів відсутні.

Північна частина (вздовж р. Іква і правих приток Случі) справляє враження своєрідного укріпрайону завдяки підвищеній концентрації городищ – 9 з 12 відомих об'єктів. Особливості їх розташування (фронтом на північ) дають достатньо підстав для роздумів над суттю фрази поперемінно то волинського, то київського князя Ізяслава Мстиславича “А ти постережи землю Руську звідтіля” [10, с. 219, 221, 222], адже вони фактично розмежовують Побужжя і Послущчя, які до цього часу вважались єдиною територією (не має значення – київською чи болохівською). Співвідношення сил у межиріччі П. Бугу-Случі складалось не на користь послущького населення, захищеного лише городищами Старокостянтинова-Кобуда, Пасічної

¹ Пам'ятки розташовані не на “першій надзаплавній терасі лівого берега”, а на дюноподібних підвищеннях у заплаві правого берега ріки – після меліоративних робіт 60-х рр. XX ст. Південний Буг від м. Хмельницький до с. Голосків протікає штучним каналом (у окремих місцях – за 500...700 м на південь від природного русла). Відстань від заявлених авторами археологічних об'єктів до схилів перших надзаплавних терас: правого берега – \approx 800 м, лівого – \approx 1000 м.

² Зазначимо, що топонім “Побожжя” вжито у літопису лише один раз – як не болохівське володіння [9, с. 416]. Єдине, що об'єднує населення всіх згаданих у цій статті міст і територій – визначення “люди татарські”.

(наявність археологічно не підтверджена¹) і Губина. Незаселений простір між крайніми західним пунктом Послущя – городищем Радісне (№ 39) і східним на Збручі (поселення Ульянове [11, с. 101²]) – близько 50 км.

Південь (рр. Вовк-Вовчок і Згар) порівняно з рештою басейну не тільки майже не заселений, але й, здавалось би, практично не захищений: 1 городище. Обидві обставини пояснюються особливостями ландшафту цієї частини території: правобережжя Південного Бугу в той час надійно захищала потужна смуга широколистих та мішаних лісів – до певної міри подільський аналог Малого Полісся. Найближчий синхронний пункт на південний захід від городища поблизу с. Городище Деражнянського р-ну – розташовані за майже 40 км “залишки давньоруського поселення” поблизу смт Вінківці [7, с. 25].

Прикінцеве зауваження (замість висновків): наведені дані, на наш погляд, не дають достатніх підстав для підведення різного роду підсумків, а навпаки – висвітлюють нові напрямки досліджень. Картографія відомих давньоруських археологічних об’єктів Верхнього Побужжя виявила низку лакун не тільки на межах цієї території, але й всередині зони заселення. Насамперед це стосується межиріччя Бужка-Ікви-П. Бугу, де селища майже невідомі, що виглядає неприродно (особливо у порівнянні з кількістю городищ). Отже наступний крок – не побудова скороспілих гіпотез (особливо у ототожненнях болохівське-неболохівське), а проведення “тотальних” розвідок у басейні, насамперед – у зонах лакун. Поле може піднести зовсім неочікувані сюрпризи.

ДЖЕРЕЛА

1. Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI АС. – М., 1901. – Т. 1.
2. Глембоцький В.О., Демидко С.Ю. Результати останніх археологічних досліджень на території Деражнянського та Ярмолинецького районів Хмельницької області // Деражнянщина: минуле і сучасне: Матеріали всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2013. – С. 64-69.
3. Демидко С.Ю. Отчет об исследованиях Хмельницкой охранной археологической экспедиции в 1995 году. // НА ІА НАНУ. – 1995/89.
4. Демидко С.Ю. Звіт про результати польових досліджень Хмельницької охоронної археологічної експедиції у 1997 р. // НА ІА НАНУ. – 1997/105.
5. Демидко С.Ю. Меджибізький археологічний мікрорегіон (Звод пам’яток) // Літопис Хмельниччини: Краєзнавчий збірник – Хмельницький, 2007. – С. 62-73.
6. Демидко С.Ю. Результати обстеження басейну р. Вовк 2009 р // Археологічні дослідження в Україні 2009 р. – К.: ІА НАН України, 2010. – С. 116-117.
7. Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області / Винокур І.С., Гуцал А.Ф., Пеняк С.І., Тимошук Б.О., Якубовський В.І. – К., 1984.
8. Захар’єв В.А. Укріплення під Копистином у верхів’ї Південного Бугу: городище, замок, оборонний двір чи плід колективної уяви? // Матеріали І міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції “Місто Хмельницький в контексті історії України”. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2016. – С. 244-251.
9. Левада М.Є. Звіт про проведення суцільних пам’ятоохоронних досліджень (археологічних розвідок) траси з’єднувального нафтопроводу НПК “Південний” – Західна Україна в 1996 р. // НА ІА НАНУ.– 1996/21.
10. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.Є.Махновця. – К.: Дніпро, 1989. – XVI+591 с.
11. Михальчишин І.Р., Шпаковський С.М. Археологічна карта межиріччя Південного Бугу, Случі, Збруча – Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 2016. – 208 с.
12. Пясецький В.К. Каталог древних поселений, стоянок и местонахождений // Літопис Хмельниччини: Краєзнавчий збірник – Хмельницький, 2007. – С. 101-110.
13. Реєстр нових археологічних пам’яток, відкритих в Україні у 1998–1999 рр. // Археологічні відкриття в Україні 1998–1999 рр. – К.: ІА НАН України, 1999. – С. 215-227.
14. Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии// Труды XI АС. – М., 1901. – Т. 1.
15. Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка в трех томах: Репринтное издание. – М.: “Книга”, 1989. – Т. 1. – Ч. 2: Е-К.
16. Стопенчук С.М., Демидко С.Ю., Погорілець О.Г., Лукашук В.С. Проведення археологічних досліджень на замчищі XVI ст. в уроч. “Ракочі” (“Башта”): Звіт про НДР (проміжний) – Хмельницький, 2009. – Т. 4.
17. Фонди Хмельницького обласного краєзнавчого музею. – Група зберігання “Археологія”.
18. Ягодзинський М.Й. С. Звіт про археологічні розвідки в межах Хмельницької області, проведені протягом 1958–1971 рр. // НА ІА НАНУ. – 1971/52.
19. Ягодзинский М.И. Отчет о разведках на берегах верховьев Южного Буга в 1972 г. // НА ІА НАНУ. – 1972/608.
20. Якубовський В.І. Звіт слов’яно-руської археологічної експедиції Хмельницького обласного краєзнавчого музею на території Хмельницької області у 1975 році // НА ІА НАНУ. – 1975/105.
21. Якубовський В.І. Археологічна розвідка басейна р. Бужок на Хмельниччині // Археологія. – 1982. – 38. – С. 103-109.

¹ У “Довіднику...” наведено опис давньоруського городища у центрі с. Пасічна [7, с. 83, 84] з посиланням на фонди ХОКМ, однак матеріали цієї пам’ятки на збереження до музею не передавались. Обстеженням пам’ятки археології, здійсненим на поч. 90-х рр. ХХ ст., давньоруських матеріалів не виявлено. Щоправда, огляд проведено без шурфування.

² У публікації помилково віднесене до басейну р. Случ.

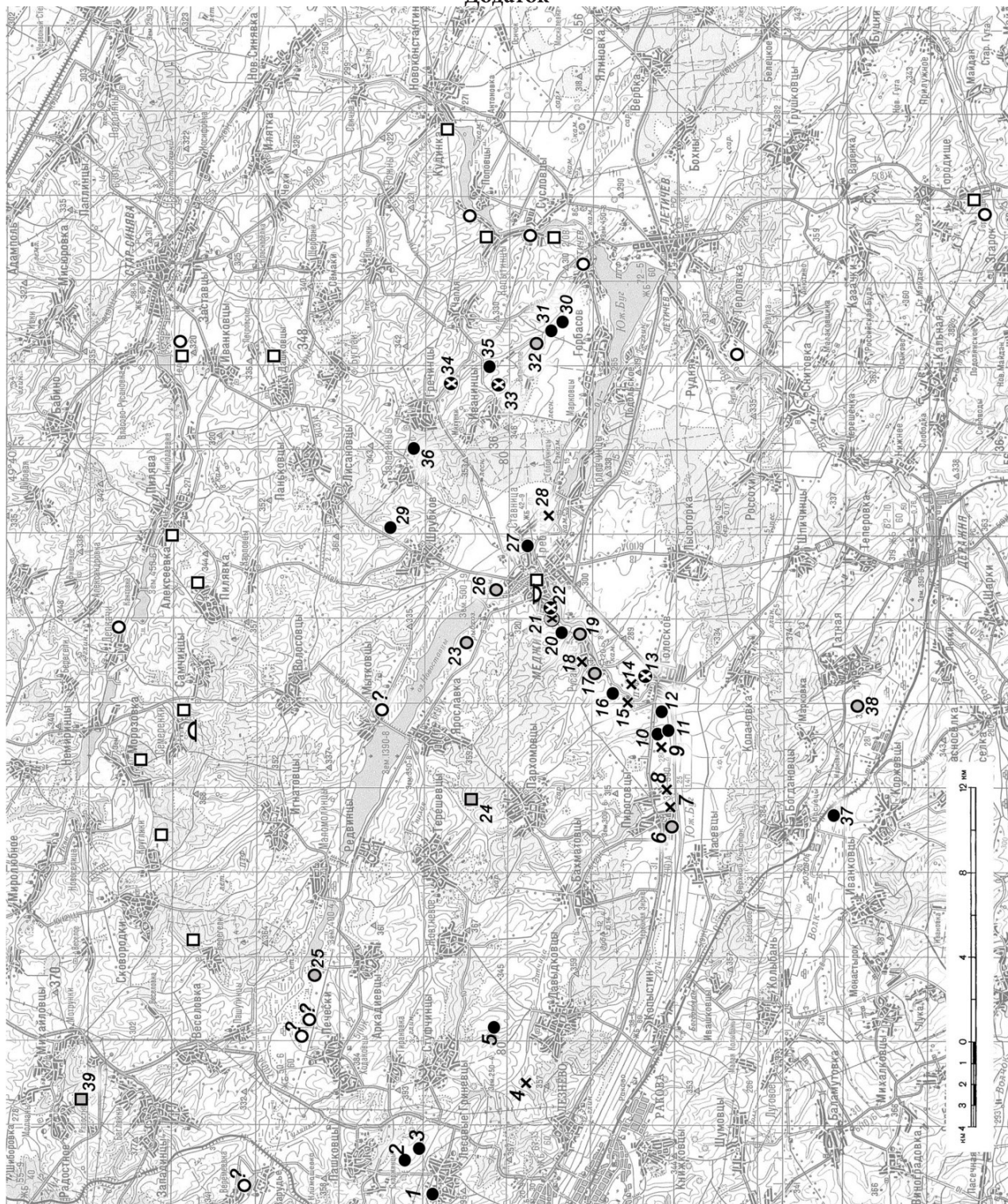

Рис. 1. Схема розташування археологічних об'єктів XII-XIII ст. у Верхньому Побужжі.

Умовні позначки до рис. 1.

- – городище,
- – поселення,
- ⊗ – поселення з незначною кількістю давньоруських знахідок,
- × – місцезнаходження матеріалу з непевним датуванням,
- Ⓞ – курганний могильник,
- Ⓟ – ґрунтовий могильник.

Пам'ятки: ●, ⊗, × – нововиявлені; □, ○, ⊗ – повторно обстежені; □, ○, Ⓞ, Ⓟ – відомі за джерелами.

ДЗВЕНИГОРОДСЬКЕ СТАРОСТВО НА ПОДІЛЛІ В XVII — XVIII СТОЛІТТЯХ

Історія Поділля, древньої української землі, привертає до себе увагу й професіоналів, і краєзнавців-аматорів протягом століть*. Історіографія Подільського краю багата різноманітними працями — і невеличкими дослідженнями, й фундаментальними синтетичними монографіями. Разом із тим, деякі її сторони або ж зовсім не ставали об'єктами спеціальних розробок, або ж знаходяться на стадії наукового опрацювання й потребують подальших дослідницьких зусиль. До таких належить історія негродового Дзвенигородського староства.

Староствами протягом XIV — XVIII століть називали адміністративно-господарські округи в королівських маєтках на теренах Польського Королівства, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, а відтак і на українських землях, які входили до їх складу. Староства поділялись на кілька категорій, проте в цілому серед них виділяють гродові та негродові. До перших відносились ті, адміністративним центром яких був замок (грод). Керівні функції у гродових старостах справував королівський намісник — староста. Інші монарші маєтки — міста, містечка, села тощо, де не було гроду і які передавались володарем у т. зв. держання (звідси назви «тенута», «державка») — користування на визначених правах, називались, відповідно, негродовими староствами. Згідно з рішенням Пйотрковського сейму 1563 року, на державців (по-іншому — посесорів, старост) таких королівщин покладалась обов'язок сплачувати чверть (кварту), а фактично — п'яту частину від прибутку з них на утримання найманого (кварцяного) війська. В люстраціях (господарсько-фінансових описах королівських маєтків) на українських землях протягом XVI — XVIII століть згадується близько 120 староств¹.

Свого часу Олена Компан стверджувала, що на Поділлі кількість королівщин становила не більше 9 % від загальної кількості усіх поселень². Згідно з обрахунками Миколи Крикуна, в XVII столітті на теренах Подільського воєводства було 788 шляхетських поселень, 300 королівських, 34 церковних, 11 королівсько-шляхетських, 2 шляхетсько-церковних, 4 королівсько-церковних й 1 магістратське поселення³. Тож, співвідношення в бік королівського домену було набагато більшим.

Дзвенигородське староство згадували у своїх працях Міхал Балінський і Тимотеуш Ліпінський⁴; автор гасла про Дзвенигород у «Географічному словнику Польського Королівства»⁵; Антоній Шнайдер⁶. Про це містечко дослідники говорили й у контексті пошуку літописного Звенигорода⁷. З сучасних дослідників Дзвенигородському староству певну увагу приділили Микола Крикун⁸ і Раїса Майборода⁹. На

* Автор має за честь подякувати своїм колегам — д.і.н., проф. Петру Кулаковському (м. Острог) та кандидатам історичних наук — Богдані Петришак, Андрію Фелонюку (м. Львів) й Ігорю Тесленку (м. Київ) за консультації і допомогу в процесі роботи над статтею.

¹ Див.: Майборода Р. Королівщини // Енциклопедія історія України (далі — ЕІУ) / Голова редколегії В. Смолій. — Київ, 2008. — Т. 5. — С. 174-175; Її ж. Староства // ЕІУ / Голова редколегії В. Смолій. — Київ, 2012. — Т. 9. — С. 828-829; Markowski B. Administracja skarbowa w Polsce. — Warszawa, 1931. — S. 25. Про стан уведення в науковий обіг люстрацій див.: Chłapowski K., Dydgala J. Prace edytorskie nad lustracjami dóbr królewskich XVI — XVIII w. po półwieczu // Studia źródłoznawcze. — 2005. — Т. 43. — S. 161-171.

² Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. — Київ, 1963. — С. 109.

³ Крикун М. Кількість і структура поселень Подільського воєводства в першій половині XVII століття // М. Крикун. Подільське воєводство у XV — XVIII століттях. Статті і матеріали. — Львів, 2011. — С. 168.

⁴ Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym. Wyd. 2-gie / Wyd. F. Martynowski. — Warszawa, 1886. — Т. 3. — S. 175-176.

⁵ B. R. Dźwinogród // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / Pod. red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Waleskiego. — Warszawa, 1881. — Т. 2. — S. 310-311.

⁶ Schneider A. Encyklopedya do krajoznawstwa Galicyi [...]. — Lwów, 1874. — Т. 2. — S. 144-145.

⁷ Аналіз історіографії цього питання зробила Віра Гупало (Гупало В. Проблема локалізації літописного Звенигорода у історіографії XIX — XX ст. // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — 2014. — Вип. 18. — С. 322-329.

⁸ Крикун М. Важливе джерело для вивчення історії міст і сіл України (Люстрація Подільського воєводства 1665 р.) // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. — 1963. — № 3. — С. 26; Її ж. Подільське воєводство у XV — XVIII століттях. Статті і матеріали. — Львів, 2011. — С. 389 та ін.; Її ж. Документи комісарського суду Подільського воєводства 1678 — 1679 років. — Львів, 2015. — С. 19, 266.

⁹ Люстрації королівщин українських земель XVI — XVIII ст. Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів / Укл. Р. Майборода. — Київ, 1999.

жаль, писана історія цієї королівщини не позбавлена помилок і сплутувань минувшини кількох Дзвенигородів. Відтак, спробуємо в загальних рисах представити «метрику» цієї королівщини від початку XVII століття й до 1772 року, коли територія староства внаслідок Першого розподілу Речі Посполитої відійшла до Австрійської монархії (Габсбурзької імперії)¹.

Структура, географічне та адміністративне положення, господарський статус комплексу. Соціальний та просторовий устрій. Комплекс, відомий згодом за назвою *Дзвенигородське староство*, конституювався як королівський маєток, на нашу думку, наприкінці XVI — на початку XVII століть². На той час він складався з шести населених пунктів — сіл «Звиняче Нижнє»³, «Звиняче Верхнє»⁴ (попервах обидва чомусь фігурують як одне село), Бабинці⁵, Вовківці⁶, Латківці⁷ та «Трубчин»⁸ (через неусталеність написання топонімів від джерела до джерела змінювалось⁹).

Маєток лежав на півдні Поділля, на самому кордоні з Молдавським князівством. Згідно з дослідженнями Миколи Крикуна, протягом XVII — першої половини XVIII століть належні до королівщини села входили до Червоногородського несудового повіту¹⁰. Останній, своєю чергою, був частиною Кам'янецького повіту, або ж Кам'янецької землі в Подільському воєводстві¹¹.

Південну межу Дзвенигородської королівщини становила річка Дністер. Найближчими сусідами староства були: на заході — приватне село Вільховець-Подністерський; на північному заході та на півночі — приватні села Мельниця й Чермин (Худиківці) та церковні маєтки — Іване, Залісся, Новосілка й містечко Чернокозинці; на північному сході та сході — приватні села Мілівці, Кудринці-Нижні (?) й Кудринці-Верхні (?), Завалля, Панівці-Зеленецькі, Боришківці, Війтківці-Залісні та Білівці¹².

Господарська належність та статус королівщини над Дністром протягом указанного часу зазнавали змін. В люстрації за 1615 — 1616 роки перелічені вище населені пункти приведені серед сіл, що входили «до староства Кам'янецького, також Летицівського»¹³. Просто королівськими селами, без прив'язки до якогось староства, вони згадані в документах за 1617¹⁴ та 1619¹⁵ роки. Натомість, під час огляду монарших маєтків на Поділлі в 1636 році всі шість — уже фігурують як «державна» у складі Скальського староства¹⁶.

¹ Крикун М. Кордони воєводств Правобережної України у XVI — XVIII століттях. — Львів, 2016. — С. 64.

² Раніші відомості про населені пункти, що згодом увійшли до складу Дзвенигородської королівщини, див.: Jablonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym // Źródła dziejowe. — Warszawa, 1889. — Т. 8: *Ziemie ruskie. Wołyń i Podole*. — S. 197 та ін.

³ Пізніше — містечко Звенигород, Дзвенигород. Зараз — с. Дзвенигород, Борщівського р-ну, Тернопільської обл. (Клименко О. *Хаварівський Б. Дзвенигород* // Тернопільський енциклопедичний словник (далі — ТЕС). — Тернопіль, 2004. — Т. 1. — С. 488-489; Крикун М. Кількість і структура поселень Подільського воєводства... — С. 200-201).

⁴ Також Звиняч, Звиняче, Звинячка, Дзвинячка. Зараз — с. Дзвинячка, Борщівського р-ну, Тернопільської обл. (Уніят В. *Дзвинячка* // ТЕС. — Т. 1. — С. 490; Крикун М. Кількість і структура поселень Подільського воєводства... — С. 201).

⁵ Зараз — с. Урожайне, Борщівського р-ну, Тернопільської обл. (Уніят В. *Урожайне* // ТЕС. — Тернопіль, 2008. — Т. 3. — С. 497; Крикун М. Кількість і структура поселень Подільського воєводства... — С. 200).

⁶ Зараз — с. Дністрове, Борщівського р-ну, Тернопільської обл. (Уніят В. *Дністрове* // ТЕС. — Т. 1. — С. 505; Крикун М. Кількість і структура поселень Подільського воєводства... — С. 200).

⁷ Також — Улатківці, Ледківці. Зараз — с. Латківці, Борщівського р-ну, Тернопільської обл. (Мельничук І. *Уніят В. Латківці* // ТЕС. — Тернопіль, 2005. — Т. 2. — С. 325; Крикун М. Кількість і структура поселень Подільського воєводства... — С. 202).

⁸ Також — Трубочин. Зараз — с. Трубочин, Борщівського р-ну, Тернопільської обл. (Хаварівський Б. *Ханас В. Трубочин* // ТЕС. — Т. 3. — С. 473; Крикун М. Кількість і структура поселень Подільського воєводства... — С. 203).

⁹ В нашому дослідженні поза цитатами з документів, у яких приводитимемо оригінальні назви населених пунктів, користуватимемося такими топонімами: м. Дзвенигород, сс. Звинячка, Бабинці, Вовківці, Латківці та Трубочин.

¹⁰ Крикун М. Кількість і структура поселень Подільського воєводства... — С. 200-203.

¹¹ Крикун М. Повітовий поділ Подільського воєводства в останній чверті XVI — XVIII столітті // Подільське воєводство у XV — XVIII століттях... — С. 145-146.

¹² Мапа «Подільське воєводство в XVII ст.» [додаток до книги: Крикун М. *Документи комісарського суду...*].

¹³ Lustracje królewsczyzn ziem ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku / Wyd. A. Jablonowski // Źródła dziejowe. — Warszawa, 1877. — Т. 5. — S. 2-4.

¹⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych (Warszawa, Polska) (далі — AGAD), Metryka Koronna (далі — МК), Libri inscriptionum [Книги з цієї серії: edycja cyfrowa, red. S. Górczyński], sygn. 161, k. 10-10 v.

¹⁵ Ibidem, sygn. 163, k. 168 v-169.

¹⁶ Lustracje królewsczyzn ziem ruskich... — S. 191-192.

«Державою», тільки у складі Кам'янецько-Летичівського староства, ці села називає й люстрація 1665 року — «держави села Звиняче Верхнє і Нижнє, або Звенигород, Вовківці, Латківці або Ледківці, Бабинці і Трупчин»¹. Примітно, що хоч у цьому описі всі поселення — села, у реєстрі вибирання подимного податку в Подільському воєводстві за 1661 рік², та й у документі від 19 травня 1663-го³, Дзвенигород уже згадувався як містечко.

Протягом 1670-х років Поділля, а відтак і населені пункти Дзвенигородської королівщини, відійшли під владу Османської імперії⁴. Остання володіла територією воєводства до 1699 року. Окуповані подільські терени у складі держави Османів отримали назву Кам'янецький еялет⁵. В 1681 році поселення колишньої королівщини потрапили на сторінки Кам'янецького дефтеру — перепису населення⁶.

Микола Крикун, ведучи мову про введення 14 листопада 1673 року чернігівського каштеляна Габрієля Сільницького у володіння Дзвенигородською королівщиною, вже називає останню староством⁷. Хоча й після цього комплекс ще іноді фігурує як «держави»⁸, а також із означеннями — «староство, або ж наші (королівські. — Т. В.) маєтки» (1715)⁹, «староство, або держава» (1715)¹⁰.

* * *

Тут потрібно звернути увагу на важливу деталь. В люстрації за 1665 рік про «Звинячі» говориться як про два населені пункти — «держави села Звиняче Верхнє і Нижнє, або Звенигород», при цьому одна з назв є подвійною. Проте з кількох документів початку XVIII століття постає, що поселень було не два, а три. У квиті про сплату кварти від 30 жовтня 1701 року вказується, що податок внесений «із маєтків Речі Посполитої — Звенигорода і Звинячів, що лежать у Подільському воєводстві»¹¹. Подібно, в іншому квиті за 23 червня 1708 року, до речі, виданому у Дзвенигороді, вказується, що кварцяний побір сплачено «з Дзвенигорода[,] Дзвиняча Верхнього й Нижнього»¹².

Відтак, імовірно, що містечко Дзвенигород з'явилося як окрема міська локація неподалік «Звинячого Нижнього», а згодом, вже набагато пізніше, обидва населені пункти об'єдналися в один і продовжили існувати під назвою містечка Дзвенигорода. В 1665 ж році, коли територія ще стояла спустошеною, люстратори, не виключено, звели два поселення — міське й сільське в один сільський населений пункт із варіативною назвою.

В першій половині XVIII століття існувала перспектива додати до вже відомого нам переліку населених пунктів королівщини назву ще одного села. В листі губернатора Дзвенигородського староства Марціна Мелачевського до старостини Терези Богушової говориться: «Я вичитав у листі вашої милості пані добродійки, що ваша милість пані добродійка даєш на осадження села право, котрого мені не віддано»¹³. Продовження цієї справи невідоме. Вочевидь, у зв'язку з подіями Російсько-Турецької війни 1735 — 1739 років та подальшими демографічними труднощами до появи нового поселення справа не дійшла.

* * *

Поки що в нашому розпорядженні немає жодних джерельних текстів, котрі б комплексно проливали світло на соціальний та просторовий устрій містечка Дзвенигорода зокрема і староства в цілому впродовж зазначеного часового відтинку. Про ті чи інші нюанси цих питань принагідно довідуємося, здебільшого, з господарських документів, а також листування.

¹ AGAD, MK, Lustracje, dział XVIII, sygn. 74, s. 250.

² «...de oppido Zwinograd» (Архив Юго-Западной России (далі — АЮЗР). — Киев, 1890. — Ч. 7. — Т. 2. — С. 511).

³ «...oppido Zwinograd cum villis...» (AGAD, MK, Sigillata, sygn. 7, k. 48).

⁴ Крикун М. Кордони воєводства Правобережної України... — С. 37-39.

⁵ Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim: Ejalet Kamieniecki. 1672 — 1699. — Warszawa, 1994; Колодзейчик Д. Кам'янецький еялет: турецькі джерела до історії Поділля 1672 — 1699 років // Український археографічний щорічник. — Київ, 1992. — Нова серія. Вип. 1. — С. 113-118.

⁶ Крикун М. Кількість і структура поселень Подільського воєводства... — С. 200-203.

⁷ Крикун М. Документи комісарського суду... — С. 19.

⁸ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаніка НАН України, відділ рукописів (далі — ЛННБУС, ВР), ф. 145: Архів Яблоновських з Бурштина, оп. 1, спр. 136, фасц. 180, арк. 14.

⁹ Там само, спр. 136, фасц. 181, арк. 17 зв.

¹⁰ Там само, арк. 18.

¹¹ Там само, арк. 16.

¹² Там само, арк. 11.

¹³ Лист Марціна Мелачевського до Терези Богушової зі Звинячки від 29 VI 1739 р. (там само, спр. 137, фасц. 182, арк. 110).

Позаяк, принаймні, від 1660-х років Дзвенигород фігурує як міське поселення, в ньому повинен би був функціонувати самоврядний орган — магістрат, у котрому б мали вестись відповідні книги. Чи збереглись вони до сьогодні — невідомо. Впродовж десятиліть ми не натрапляємо й на жодні згадки про міських урядників. Винятком є лише вказівки на присяжних — Микиту (1729, Латківці)¹, Костя (1729, Звинячка)² та Якова Стоногу (1739, Латківці)³, та чи це були присяжні-лавники, а чи їх обов'язки полягали в чомусь іншому — ще потрібно з'ясувати.

Чіткі ознаки міського життя в історичних джерелах з'являються щойно з кінцем 30-х років першої половини XVIII століття. В одному з реєстрів видатків жита є вказівка — «*теслям, що ставлять ратушу у Дзвенигороді*»⁴. В іншому випадку сказано: «*теслям від ратуші злотих 40*»⁵. Серед низки господарських нотаток згадується й дзвенигородський «*перший ярмарок*»⁶. Чи це означає, що їх було кілька на рік, а чи що він відбувався вперше, можливо, після тривалої перерви — питання залишається відкритим. Найважливіше, відомо, що 29-им серпня 1739 року датується королівський дозвіл кам'янецькому земському писареві Міхалові-Мацею Марковському поступитись війтівством у Дзвенигороді на користь Міхала Богуша⁷. Забігаючи наперед, повідомимо, що М. Марковський, як постає із джерел, деякий час суміщав уряд дзвенигородського старости і дзвенигородського війта та спускав (відступав) останній на користь молодого Міхала Богуша — майбутнього дзвенигородського старости. В цілому ж складається враження, що наприкінці 1730-х років для Дзвенигорода поновлено його міські права, ось тільки документального підтвердження цьому поки що не виявлено.

Небагато знаємо і про міське та сільське обжите середовище в межах королівщини, не вдалось зафіксувати наявності вулиць або іншого способу впорядкування простору. Незважаючи на те, що титульним поселенням був Дзвенигород, за своєю рідну «столицю» маєтку, на нашу думку, правило село Звинячка зі старостинським двором та, напевне, осідком губернатора.

В першій половині XVIII століття у межах королівщини стояла низка релігійних споруд — православних храмів у Звинячці⁸, Бабинцях⁹, Трубочині¹⁰, Вовківцях¹¹, ймовірно у Дзвенигороді¹² та синагога в тому ж містечку¹³. Жодних згадок про костюл виявити не вдалося. Не виключено, що католики відвідували свою святиню в містечку Чернокозинці — саме туди здавна із Дзвенигородського маєтку платили церковну десятину¹⁴. Понад те, на теренах староства знаходилась низка господарських прибуткових об'єктів, як от: млини, ставки, корчми, винниці, про що згадаємо нижче.

Державці, старости. На початку XVI століття маєток «*Звиняче*» (і, напевне, належні до нього села) перебував у посесії королівського дворянина Станіслава Лянцкоронського¹⁵. Про це довідуємось із протестації брацлавського воєводи Якуба Потоцького, датованої січнем 1613 року¹⁶. Незважаючи на деякі правні клопоти, Лянцкоронський користувався цією королівщиною й надалі, бо люстрація монарших маєтків на Поділлі за 1615 — 1616 роки зазначає, що села «*Звиняче* (в тексті — «*Iwiniace*») *Верхне й Нижне*», а також Латківці, Бабинці, Трубочин і Вовківці перебували в держанні того ж таки С. Лянцкоронського, на той час уже подільського воєводи¹⁷.

¹ Там само, арк. 313.

² Там само, арк. 314 зв.

³ Там само, арк. 516 зв.

⁴ Там само, арк. 376 зв.

⁵ Там само, арк. 390 зв.

⁶ Там само, арк. 406.

⁷ Там само, арк. 243; AGAD, MK, Sigillata, sygn. 26, k. 110-110 v.

⁸ ЛННБУС, ВР, ф. 145, оп. 1, спр. 137, арк. 419, 683 зв., 687.

⁹ Там само, арк. 50.

¹⁰ Там само, арк. 116.

¹¹ Там само, арк. 84.

¹² Там само, арк. 316.

¹³ Там само, спр. 136, фасц. 181, арк. 193, 203 зв.

¹⁴ Там само, арк. 11.

¹⁵ Про Станіслава Лянцкоронського див.: *Boniecki A.* Herbarz Polski. — Warszawa, 1909. — Cz. 1: *Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich.* — Т. 13. — S. 336; *Вихованець Т.* Плоскирівське староство в 2-й половині XVII — 1-й половині XVIII століть: причинок до історії // Матеріали I Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України». — Хмельницький, 2016. — С. 17.

¹⁶ AGAD, MK, Libri inscriptionum, sygn. 153, k. 500 v-501.

¹⁷ *Lustracje królewskiej ziem ruskich...* — S. 3.

Після смерті Лянцкоронського польський король Сигізмунд III привілеєм від 6 лютого 1617 року передав «Звиняче Верхнє й Нижнє», Трубчин, Бабинці, а також спустошені Латківці та Вовківці своєму дворянинові, ротмістрові Станіславу Потоцькому, відомому пізніше за прізвиськом «Ревера»¹. Щоправда, новий державця не затримав маєтки при собі надовго. Через два роки, 9 березня 1619-го, він одержав королівську згоду поступитися комплексом на користь свого рідного брата — Якуба². Останній користувався королівщиною до смерті, яка, напевне, наступила перед 2 жовтня 1656 року³ — в цей день король Ян-Казимир передав населені пункти «Звенигород» і «Звиняч», а також інші відомі нам села коронному обозному Анджею Потоцькому, синові попереднього державці⁴.

Своєю чергою, 20 липня 1661 року Анджей Потоцький, у той час уже брацлавський воєвода, отримав королівську згоду на комунікативне право (*jus communicativum*⁵), згідно з яким його дружина, Ельжбета-Вікторія, набувала можливість користуватись Дзвенигородською «державою» після чоловікової смерті⁶. Документ про ув'язання Потоцької в маєтки внесли до книг Кам'янецького гродського суду 24 жовтня 1662 року⁷, тож не виключено, що на той час брацлавський воєвода вже відійшов до інших світів⁸.

19 травня 1663 року брацлавська воєводина отримала монарший дозвіл відступити населені пункти цієї королівщини (лише чомусь не згадуються Вовківці) на користь особи, яку вона обере згодом (т. зв. привілей «з віконцем»)⁹. Схоже, що ця можливість так і не була втілена в життя, бо під час спорядження люстрації 1665 року посесоркою маєтку залишалась та сама Е.-В. Потоцька¹⁰. 26 листопада 1665 року наша героїня виклопотала аналогічний документ. Цього разу вона спускала маєтки на користь подружжя руського воєводи Станіслава-Яна Яблоновського та Маріанни Казановської¹¹.

Судячи з подальших відомостей, транзакція відбулась і Дзвенигородська королівщина на Поділлі відійшла до їх посесії. Однак, і вони чомусь вирішили не затримувати ці маєтки у своїх руках. 18 квітня 1667 року у Варшаві Яблоновські одержали привілей відступити маєток на користь особи, з якою ще мали визначитися¹². Не виключено, що цим новим державцею з часом став Георгій Влодчевський¹³.

Після смерті Влодчевського, 7 вересня 1672 року польський король Міхал Корибут Вишневецький видав документ, згідно з яким Дзвенигородське староство перейшло в посесію чернігівського каштеляна Габріеля Сільницького¹⁴. Щоправда, ув'язання останнього у володіння маєтком відбулося щойно 14 листопада 1673 року, після того, як цю територію залишили турки¹⁵.

Ще за життя чернігівського каштеляна (пом. 1681 р.) староство відійшло в держання кам'янецькому земському писареві Лукашу-Францішку Дзевановському й на 1678 рік формально перебувало в його ру-

¹ AGAD, MK, Libri inscriptionum, sygn. 161, k. 10-10 v. Про Станіслава Потоцького «Реверу» див.: *Przyboś A. Potocki Stanisław zwany Rewera (ok. 1589 — 1667)* // *Polski Słownik Biograficzny* (далі — PSB). — Wrocław etc., 1984 — 1985. — Т. 28. — S. 140-151; *Zielińska T. Poczet polskich rodów arystokratycznych*. — Warszawa, 1997. — S. 255-256 та ін.

² AGAD, MK, Libri inscriptionum, sygn. 163, k. 168 v-169. Про Якуба Потоцького як посесора цих маєтків згадує й люстрація за 1629 рік. Щоправда, тут він чомусь фігурує без титула кам'янецького підчашого (*Lustracje królewskich ziem ruskich...* — S. 192).

³ *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*. — Lwów, 1884. — Т. 10. — S. 279.

⁴ *Ibidem*; Про Анджея Потоцького див.: *Majewski W. Potocki Andrzej (Jędrzej) h. Pilawa (zm. 1663)* // PSB. — Wrocław etc., 1983. — Т. 27. — S. 770-773.

⁵ Див.: *Горбачевский Н. Словарь древнего актового языка Северо-Западного края и Царства Польского*. — Вильно, 1874. — С. 175.

⁶ AGAD, MK, *Lustracje, dział XVIII*, sygn. 74, s. 250-251.

⁷ *Ibidem*, s. 251.

⁸ Веслав Маєвський стверджує, що Анджей Потоцький помер у Львові перед 19 травня 1663 року (*Majewski W. Potocki Andrzej (Jędrzej)*... — S. 772-773). Однак, покійним брацлавський воєвода згадується вже в повідомленнях за 15 листопада 1662 та 8 травня 1663 років (AGAD, MK, *Sigillata*, sygn. 5, k. 135; sygn. 7, k. 55). Примітно, що у джерелах як рік смерті Анджея Потоцького фігурує навіть 1664-ий (*Archiwum Narodowe w Krakowie (Polska)* (далі — ANK), *Archiwum Potockich z Krzeszowic*, sygn. 282, s. 57).

⁹ AGAD, MK, *Sigillata*, sygn. 7, k. 48.

¹⁰ *Ibidem*, MK, *Lustracje, dział XVIII*, sygn. 74, s. 250.

¹¹ *Ibidem*, MK, *Sigillata*, sygn. 9, k. 100.

¹² *Ibidem*, sygn. 10, s. 48.

¹³ *Ibidem*, sygn. 12, k. 22.

¹⁴ *Крикун М. Документи комісарського суду...* — С. 19. Цікаво, що у книзі Сигіллят надання Сільницькому чомусь недатоване (AGAD, MK, *Sigillata*, sygn. 12, k. 22). Про Габріеля Сільницького див.: *Nagielski M. Silnicki Gabriel h. Jelita (zm. 1681)* // PSB. — Warszawa; Kraków, 1996 — 1997. — Т. 37. — S. 492-496.

¹⁵ *Крикун М. Документи комісарського суду...* — С. 19.

ках¹. Фактично ж усі населені пункти Дзвенигородської королівщини того часу вже знаходились під турецькою окупацією.

Після смерті Дзевановського, достеменно дату якої ще потрібно з'ясувати, 10 жовтня 1698 року польський король Август II передав спустошене містечко Дзвенигород і належні до нього села «Звиняче», «Вовковиці», «Улатківці», Бабинці та Трубчин у дожиттєве користування воєначальникові, львівському хорунжому Марцинові Богушу та його дружині Маріанні зі Стенпова². Наприкінці березня наступного року королівський привілей уписали до кам'янецьких гродських старостинських книг³, а 24 січня 1701 року це саме надання внесли й до Коронної метрики⁴.

Приблизно в цей самий час на історичній сцені з'явився ще один дзвенигородський староста — київський ловчий Станіслав Линевський⁵. Між ними обома зав'язалася суперечка щодо права на королівщину. Линевський як позивач звинувачував Богуша в тому, що він свій привілей набув нелегально. Відтак, справу мала вирішити королівська юстиція⁶. Судове засідання, що відбулось 6 серпня 1703 року, законне право на Дзвенигород і належні до нього села визнало за подружжям Богушів⁷.

Дзвенигородське староство перебувало в руках Марцина та Маріанни Богушів кілька років. 15 липня 1705 року вони отримали королівський дозвіл передати його краківському воєводі Марцину Контському⁸ та його дружині Уршулі Денгофф⁹. В тому ж році подільський підкоморій Марцин Богуш відійшов до інших світів¹⁰, тож, імовірно, до оформлення цесії (поступки) справа не дійшла. Разом із тим, 31 березня 1706 року король Август II віддав «державу» «Звиняч або Звенигород» тому ж таки Марцинові Контському, генералові королівської артилерії¹¹. У свою чергу, 12 квітня 1706 року генерал, згідно з *jus communicativum*, поділився правом на маєток зі своєю дружиною¹².

Залишається загадкою, яким чином староство знову опинилось у руках Богушової вдови, бо вже 16 (в іншому джерелі — 17¹³) квітня 1706 року вона також одержала королівський дозвіл відступити його своєму синові Яну¹⁴. Не виключено, що пані Богушова увесь цей час просто не випускала королівщини з рук, а посесія Контських була номінальною. Цесія маєтку на користь сина була вчинена на початку черв-

¹ Там само. — С. 266.

² AGAD, MK, Libri inscriptionum, sygn. 220, k. 143-144; ЛННБУС, ВР, ф. 145, оп. 1, спр. 136, фасц. 181, арк. 13-14. Детальніше про Марцина та рід Богушів див.: AGAD, MK, Libri inscriptionum, sygn. 235, k. 721; *Niesiecki K.* Herbarz Polski, powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych / Wyd. *J. N. Bobrowicz* — Lipsk, 1839. — Т. 2. — С. 202-205, Lipsk, 1841. — Т. 8. — С. 515; *Boniecki A.* Herbarz Polski. — Warszawa, 1899. — Cz. 1. — Т. 1. — С. 355-358; *Uruski S. Kosiński A. A. Włodarski A.* Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. — Warszawa, 1904. — Т. 1. — С. 281-283; *Pułaski K.* Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy. Monografie i wzmianki. — Brody, 1911. — Т. 1. — С. 11-16; *Hejnosz W.* Bogusz Jan Marcin (zm. 1705) // PSB. — Kraków, 1936. — Т. 2. — С. 215-216; *Urzednicy podolscy XIV — XVIII wieku. Spisy / Opr. E. Janas, W. Klaczewski, J. Kurtyka, A. Sochacka.* — Kórnik, 1998. — С. 191 та ін.

³ ЛННБУС, ВР, ф. 145, оп. 1, спр. 136, фасц. 181, арк. 16.

⁴ AGAD, MK, Libri inscriptionum, sygn. 220, k. 144.

⁵ Про Станіслава-Казимира Линевського див.: *Boniecki A.* Herbarz Polski. — Warszawa, 1911. — Cz. 1. — Т. 14. — С. 269; *Uruski S. Kosiński A. A. Włodarski A.* Rodzina... — Warszawa, 1912. — Т. 9. — С. 58; *Urzednicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV — XVIII wieku. Spisy / Opr. E. Janas, W. Klaczewski.* — Kórnik, 2002. — С. 295.

⁶ ЛННБУС, ВР, ф. 145, оп. 1, спр. 136, фасц. 181, арк. 9, 15.

⁷ Там само, фасц. 180, арк. 12-13 зв. На жаль, виявити тексту надання для Станіслава Линевського не вдалося. З документа за 1712 рік дізнаємося, що київський ловчий одержав його у Кракові на коронаційному сеймі (АЮЗР. — Киев, 1910. — Ч. 2. — Т. 3. — С. 236). Вочевидь, ідеться про сейм, що тривав з 17 вересня по 1 жовтня 1697 року (*Konopczyński W.* Chronologia sejmów polskich 1493 — 1793. — Kraków, 1948. — С. [33]).

⁸ Про Марцина-Казимира Контського див.: *Boniecki A.* Herbarz Polski. — Warszawa, 1906. — Cz. 1. — Т. 9. — С. 369; *Przyboś A.* Kątski (Kački, Kontski) Marcin Kazimierz h. Brochwicz (1636 — 1710) // PSB. — Wrocław etc., 1966 — 1967. — Т. 12. — С. 316-319; *Salamon P.* Marcin Kazimierz Kątski 1635 — 1710: Zarys biograficzny. — Kraków, 2013; *Antoń R.* Ród Kačkih vel Kątskich z Kątów h. Brochwicz. Przyczynek do dziejów rodów rycerskich Małopolski. Studium historyczno-genealogiczne dziejów rodu od połowy XIV wieku. — Sanok, 2015.

⁹ AGAD, MK, Sigillata, sygn. 16, s. 188; *Boniecki A.* Herbarz Polski. — Cz. 1. — Т. 9. — С. 369; *Konarski K.* Marcin Kątski kasztelan krakowski generał artylerji i piechoty koronnej [dokończenie] // *Przegląd narodowy.* — 1911. — Т. 7. — Z. 6. — С. 712.

¹⁰ *Pułaski K.* Kronika polskich rodów... — Т. 1. — С. 13; *Hejnosz W.* Bogusz Jan Marcin... — С. 215-216; *Urzednicy podolscy XIV — XVIII wieku.* — С. 191.

¹¹ AGAD, MK, Sigillata, sygn. 16, s. 223.

¹² Ibidem, sygn. 16, s. 225.

¹³ ЛННБУС, ВР, ф. 145, оп. 1, спр. 137, фасц. 183, арк. 26.

¹⁴ AGAD, MK, Sigillata, sygn. 16, s. 227.

ня того самого року¹. В 1708 році він уже сплачував податок із цього маєтку, а відтак був його фактичним державцею².

Через кілька років після смерті Марцина Богуша вже відомий нам київський ловчий Станіслав Линецький (котрий, за іронією долі, в 1702 році уже згадувався як покійний³) у черговий раз спробував чи то набути, чи й справді відновити свої законні права на Дзвенигородську королівщину. В 1710 році Маріанна зі Стенпковських та її син Ян отримали позов до суду⁴. Про потребу повернути староство Линецькому говорилося навіть в інструкції послам від Волинського воєводства на Варшавський сейм у 1712 році⁵. На цей раз доля посміхнулася ловчому: Дзвенигородська «держава» в 1713 році формально відійшла до його рук⁶, ось тільки чи увійшов він у володіння нею фактично — питання залишається відкритим.

Невдовзі Станіслав Линецький ступив за межу, і король 20 червня 1715 року надав «староство або державу» Дзвенигород із селами «Звиняче, Вовківці, Улатківці, Бабинці, Трунчин, Кротобородин» попередньому старості — вже відомому нам Янові Богушу⁷. За короткий час він увійшов у користування маєтком⁸. В тому ж чи на початку 1716 року померла його мати — Маріанна Богушова⁹.

В руках Яна, старшого сина в родині Богушів¹⁰, Дзвенигородське староство перебувало доволі тривалий час. Разом із тим, 27 листопада 1722 року король Август II видав привілей — *jus communicativum*, згідно з яким право до королівщини поширилось на Янову дружину — Терезу зі Стадніцьких. Наступного року цей документ вписали до кам'янецьких ґродських книг¹¹. Не виключено, що протягом останніх років життя Богуш якоюсь мірою відійшов од управління маєтком, бо інвентар Дзвенигородського староства за 28 березня 1733 року підписала його дружина¹². Помер Ян Богуш, очевидно, перед 6 травня 1735 року: того дня король передав вїтвїство у Крутобородинцях «після смерті уроженого Яна Богуша» для Антонія Богуша¹³.

Дзвенигородське староство залишилось у посесії Богушової удови — Терези зі Стадніцьких. Остання прийняла рішення поступитися королівщиною на користь свого зятя — кам'янецького земського писаря Міхала Марковського та його дружини, доньки від першого шлюбу — Ельжбети з Глоговських¹⁴. Відповідний королівський дозвіл старостина отримала 22 вересня 1735 року¹⁵. Однак із правовим оформленням поступки вона чомусь барилась.

Між тим, за Дзвенигородське староство розпочалась чергова боротьба. Новим претендентом на королівщину виявився гостинський староста Юзеф Лясоцький. Здавалося б, Тереза Богушова мала всі підстави не хвилюватися — у неї було отримане від короля чимало років тому комунікативне право... Саме

¹ ЛННБУС, ВР, ф. 141: *Зібрання Александра Чоловського*, оп. 1, спр. 100, арк. 229.

² Там само, ф. 145, оп. 1, спр. 136, фасц. 181, арк. 11.

³ AGAD, МК, Sigillata, sygn. 15-II, s. 152-153.

⁴ ЛННБУС, ВР, ф. 145, оп. 1, спр. 136, фасц. 181, арк. 10.

⁵ АЮЗР. — Ч. 2. — Т. 3. — С. 236.

⁶ ЛННБУС, ВР, ф. 145, оп. 1, спр. 136, фасц. 180, арк. 14, 16-16 зв.

⁷ AGAD, МК, Sigillata, sygn. 18, s. 149; ЛННБУС, ВР, ф. 145, оп. 1, спр. 136, фасц. 181, арк. 17-18 зв., 20, 150. Примітно, що син Станіслава Линецького — Адам теж носив титул дзвенигородського старости, але того староства, що спочатку відносилось до Київського, а згодом до Брацлавського воєводства. В 1752 році Адам Линецький отримав королівський дозвіл спустити Дзвенигородське староство Міхалу Гуровському (AGAD, МК, Sigillata, sygn. 28, s. 279; *Dyaryusz sejmu z r. 1748 / Wyd. W. Konopczyński*. — Warszawa, 1911. — S. 356; *Boniecki A. Herbarz Polski*. — Cz. 1. — Т. 14. — S. 270; *Ejusdem. Herbarz Polski*. — Warszawa, 1904. — Cz. 1. — Т. 7. — S. 202; *Кулаковський П.* Люстрація Звинигородського староства 1789 року // *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. — Львів, 2015. — Т. 268: *Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін*. — С. 219-220).

⁸ ЛННБУС, ВР, ф. 145, оп. 1, спр. 136, фасц. 181, арк. 18 зв., 20.

⁹ Там само, ф. 141, оп. 1, спр. 100, арк. 23 зв. Покійною вона фігурує й у документі за 5 червня 1716 року (Там само, ф. 145, оп. 1, спр. 117, част. 70, арк. 3).

¹⁰ У подружжя Марцина та Маріанни Богушів був також молодший син — Станіслав, могильницький староста (Там само).

¹¹ Там само, ф. 145, оп. 1, спр. 136, фасц. 181, арк. 152-156.

¹² Там само, спр. 137, фасц. 182, арк. 337.

¹³ AGAD, МК, Sigillata, sygn. 24, s. 60.

¹⁴ *Boniecki A. Herbarz Polski*. — Warszawa, 1903. — Cz. 1. — Т. 6. — S. 103; *Urządnicy podolscy XIV — XVIII wieku...* — S. 219.

¹⁵ AGAD, МК, Sigillata, sygn. 24, s. 108. Про перспективу Дзвенигородського староства повідомляв познанський біскуп Гозій у листі до Міхала Марковського з Варшави від 15 IX 1735 року (ЛННБУС, ВР, ф. 145, оп. 1, спр. 137, фасц. 182, арк. 29-29 зв.).

проти останнього супротивна сторона й залучила «важку артилерію» — згідно із сеймовою конституцією за 1662 рік жінка на такому праві не могла тримати у своїх руках прикордонне староство не тільки на Україні, але й у Руському та Подільському воєводствах¹.

У своєму листі за 19 липня 1736 року з Варшави П. Одживольський повідомляв кам'янецькому земському писареві Міхалу Марковському, що прихильники останнього робили все можливе, щоб не допустити печатання привілею Лясоцькому. Вони навіть влаштували щось на зразок блокування обох печаток королівської канцелярії. Однак, вплив претендента переміг, і привілей скріпили печаткою меншої канцелярії. При цьому коронний підканцлер Ян Малаховський як приятель Марковського доклав старань, щоб новий староста, Лясоцький заплатив пані Богушовій деяку суму. Гостинський староста погоджувався дати дворічний прибуток із цієї королівщини, «*аби тільки без сварки приступив до посесії того ж староства*». Насамкінець, автор листа висловив міркування, що коли у Марковського вже є цесія на це староство, то було б легше при ньому втриматись².

Королівський привілей Юзефові Лясоцькому на Дзвенигородське староство датується 14 липня 1736 року³. Через три дні новий посесор віддав до рук підканцлера розписку, в якій обіцяв видати попередній старостині певну суму грошей «з рації дітей», які у неї залишилися від шлюбу з Яном Богушом⁴.

Вчинений Богушовою «*при великих докорах сумління*» акт цесії на користь Міхала Марковського у Кам'янецькому гроді прийняли в середу 1 серпня 1736 року. Ув'язання до староства внесли до книг 2 серпня 1736 року. А ще через два дні, 4 серпня, в Кам'янці з'явивсь уповноважений від Лясоцького — пан Шишковський. Він вніс до актових книг привілей свого патрона. Як повідомляв у листі до невідомого адресата, ймовірно — Міхала Марковського, якийсь Яшовський, Шишковський нібито мав намір у понеділок 6 серпня 1736 року ввійти у володіння маєтком, а якщо не вдасться — занести до суду протестацію й видати мандат до асесорського суду⁵.

Для того, щоб дізнатися продовження цих подій, потрібно провести додаткові джерельні пошуки. Очевидним є те, що Юзеф Лясоцький дзвенигородським старостою так і не став. 14 липня 1737 року гостинський староста (без жодного натяку на тримання Дзвенигородської королівщини) одержав монарший дозвіл поступитися Гостинським староством у Равському воєводстві на користь Гіацинта Єзерського⁶. З іншого боку — принаймні, з 1737 року дзвенигородським старостою офіційні джерела іменують вже відомого нам подільського земського писаря Міхала-Мацея Марковського⁷. При цьому справжня, реальна влада у старостві, як постає з багатьох господарських документів і збереженого «службового» листування, й надалі перебувала в руках його тещі — Терези зі Стадніцьких Богушової.

29 серпня 1739 року польський король Август III, перебуваючи у Всхові, видав Міхалові Марковському дозвіл поступитися Дзвенигородським староством на користь Міхала Богуша⁸ — сина Яна Богуша та Терези зі Стадніцьких. Цесію до кам'янецьких гродських книг було внесено у п'ятницю 18 грудня того самого року⁹. Ув'язання малолітнього старостича М. Богуша в посесію Дзвенигородським староством відбулось 7 березня 1740 року, про що вже 15 березня засвідчив відповідний актовий запис¹⁰. До цього потрібно додати, що 29-м серпня 1739 року датується також і королівський дозвіл Міхалові Марковському

¹ Лист П[ьотра?] Одживольського до Міхала Марковського з Варшави від 19 VII 1736 року (ЛННБУС, ВР, ф. 145, оп. 1, спр. 137, фасц. 182, арк. 31). Див. також: Volumina legum. — Petersburg, 1860. — Т. 4. — S. 394. Для встановлення особи Одживольського див.: ANK, Archiwum Dzikiowskie Tarnowskich (далі — ADzT), sygn. 382, k. 3-5 v. Порів.: Urzędnicy podolscy XIV — XVIII wieku... — S. 222; Volumina legum. — Petersburg, 1860. — Т. 6. — S. 324.

² Лист П. Одживольського до М. Марковського з Варшави від 19 VII 1736 року (ЛННБУС, ВР, ф. 145, оп. 1, спр. 137, фасц. 182, арк. 31-32 зв.).

³ AGAD, MK, Sigillata, sygn. 26, k. 17.

⁴ ЛННБУС, ВР, ф. 145, оп. 1, спр. 136, фасц. 180, арк. 30.

⁵ Лист Н Яшовського до М. Марковського (?) з Кам'янця від 5 VIII 1736 року (ЛННБУС ВР, ф. 145, оп. 1, спр. 137, фасц. 182, арк. 33-34).

⁶ AGAD, MK, Sigillata, sygn. 26, k. 44 v.

⁷ ЛННБУС, ВР, ф. 145, оп. 1, спр. 136, фасц. 181, арк. 59 зв., 60 зв., 62 зв.; порів.: 64-64 зв., 66-66 зв. Про Міхала Марковського див.: Urzędnicy podolscy XIV — XVIII wieku... — S. 219 (судячи зі сказаного вище, приведену в цьому виданні інформацію про те, що М. Марковський став дзвенигородським старостою в 1727 році, вважаємо помилковою); *Pułaski K.* Kronika polskich rodów szlacheckich... — Т. 1. — S. 127-128; *Przyboś A.* Inwentarz archiwum Skazinieckiego Bończa Markowskich (linii podolskiej) // Rocznik Podolski. — Tarnopol, 1938. — Т. 1. — R. 1938. — S. 226-263.

⁸ ЛННБУС, ВР, ф. 145, оп. 1, спр. 136, фасц. 181, арк. 241; AGAD, MK, Sigillata, sygn. 26, k. 110 v.

⁹ ЛННБУС, ВР, ф. 145, оп. 1, спр. 136, фасц. 181, арк. 233-234, 235-236.

¹⁰ Там само, арк. 231-232.

поступитись війтівством у Дзвенигороді на користь того ж таки старостича¹, про що ми вже згадували вище.

Міхал Богуш носив титул дзвенигородського старости аж до смерті, яка навідала його, очевидно, перед 13 червня 1759 року: власне, того дня «після смерті уроженого Міхала Богуша» Дзвенигородська «державна» передана в посесію Адамові Писажевському, війському Заторського й Освенцімського князівства². Однак, існує документальна згадка про те, що Богуш, начебто, в 1756 році відступив староство терміном на три роки кам'янецькому каштелянові Юзефу Гумецькому. Про це повідомляє документ, створений 12 червня 1759 року³. Чи справді така трансакція мала місце і якими були деталі угоди — ще потрібно з'ясувати.

В руках Адама Писажевського Дзвенигородська королівщина знаходилась недовго. Про нього як про державцю староства ще згадує люстрація 1765 року⁴. Проте вже 6 вересня наступного року Писажевський, на той час земський суддя Заторського й Освенцімського князівства, отримав королівську згоду відступити Дзвенигородське староство на користь «уроженого Ценьського»⁵.

Цим шляхтичем був Казимир Ценьський⁶. На 1770 рік, коли споряджався «Сумарій королівщин у всій Польській Короні», маєток ще перебував у його руках⁷. Швидше за все, він став останнім старостою Дзвенигородської королівщини на Поділлі⁸ — як ми пам'ятаємо, в 1772 році, згідно з I поділом Речі Посполитої ці терени відійшли під берло Австрії.

Населення. В середині ХХ століття французький учений Фернан Бродель закликав істориків до «вивчення людей у тісному зв'язку з землею, яка їх на собі несе і живить»⁹. Тож, спробуємо, привідкривши таємничу завісу часу, познайомитися з мешканцями Дзвенигородської королівщини ХVІІ — першої половини ХVІІІ століть.

Опублікована люстрація 1615 — 1616 років з усього люду шести населених пунктів королівщини тільки згадує при описі Трубочина й Вовківць про очільника громади (громад ?) — отамана, котрий не сплачував жодних податків¹⁰. Більш детальні відомості про населення в «державі» у цей самий час із використанням повнішого тексту згаданої люстрації знаходимо в описі державних маєтків за 1665 рік. Згідно з цим джерелом, у «Звинячому Верхньому й Нижньому» на початку ХVІІ століття жило всього троє тяглих господарів¹¹ та семеро підсусідків¹². У Латківцях і Бабинцях тяглих підданих було трохи більше — шестеро, а в Трубочині й Вовківцях — ще більше — аж п'ятнадцятеро селян. Як і в попередньому випадку, при описі цих двох сіл фігурує звільнений від поборів отаман¹³. В кожному випадку до уваги брались лише голови родин, піддані-платники податків, тож у цілому кількість людей, очевидно, була більшою в кілька разів.

В 1661 році, при сплаті подимного податку, під присягою оголошено про існування в містечку Дзвенигороді 14 димів (дворів), в Улатківцях — 2, а в Бабинцях — 1. Відомості про перший населений пункт подав підданий Андрій, а щодо інших — селянин Горда¹⁴ — обидва, очевидно, мешкали в королівщині. Через чотири роки в Речі Посполитій відбувалась ревізія королівських маєтків. Відтак, про тутешні населені пункти люстратори повідомили, що «зараз у тих селах є підданих всіх зо два десятки, котрі з різних сіл до тієї держави позаходили на слободу, а та їм дана й дозволена від її милості пані державчини (Е.-В. Потоцької. — Т.В.) до десяти років», оскільки землі протягом кільканадцяти років лежали пустою й тільки допіру почали осаджуватись¹⁵.

¹ Там само, арк. 243; AGAD, МК, Sigillata, sygn. 26, k. 110-110 v.

² AGAD, МК, Sigillata, sygn. 29, s. 145.

³ ЛННБУС, ВР, ф. 145, оп. 1, спр. 136, фасц. 180, арк. 56-56 зв.

⁴ Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska... — Т. 3. — S. 176.

⁵ AGAD, МК, Sigillata, sygn. 31, k. 88 v.; Boniecki A. Herbarz Polski. — Warszawa, 1900. — Cz. 1. — Т. 3. — S. 195. Про Адама Писажевського див. також: Uruski S. Kosiński A. A. Włodarski A. Rodzina... — Warszawa, 1917. — Т. 14. — S. 47.

⁶ Про Казимира Ценьського див.: Boniecki A. Herbarz Polski. — Warszawa, 1900. — Cz. 1. — Т. 3. — S. 195.

⁷ Sumarjusz królewsczyzn w całej Koronie Polskiej z wyrażeniem possesorów i siła która płaci rocznej kwarty spisany roku 1770 / Wyd. E. Piotrowski. — Żytomierz, 1861. — S. 35.

⁸ Див.: Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska... — Т. 3. — S. 176.

⁹ Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Адагуров В. Французька історіографія ХХ століття. — Львів, 2001. — С. 35.

¹⁰ Lustracje królewsczyzn ziem ruskich... — S. 3.

¹¹ Тяглий господар — той, що мав у своєму господарстві робочу худобу — тягло.

¹² Підсусідок — особа, котра не мала власного житла та мешкала «на квартирі».

¹³ AGAD, МК, Lustracje, dział XVIII, sygn. 74, s. 251-252.

¹⁴ АЮЗР. — Ч. 7. — Т. 2. — С. 511.

¹⁵ AGAD, МК, Lustracje, dział XVIII, sygn. 74, s. 252.

Ми пам'ятаємо, що наприкінці XVII століття Дзвенигородське староство відійшло до рук Марцина Богуша. Містечко Дзвенигород у той час було порожнім. Не виключено, що пустою стояли й інші населені пункти королівщини¹. Відтак, новий староста заходився коло покращення стану свого маєтку, серед іншого, спроваджуючи на ці терени підданих². Дехто з прийшлих у ті часи жив потім на території королівщини десятиліттями. До прикладу, в 1730 році підданий із Дзвенигорода Семен Минька визнав, що мешкає тут «тридцять років від Туреччини»³. Кількох інших старожилів називає й інвентар староства за 28 червня 1731 року: Іван Колесник («утік зараз, був коло 30 років»), Тимофій («утік зараз після Пасхи, був 30 років»), Іван Минька («втік зараз, був 30 років») — всі з Дзвенигорода⁴; Василь Куций зі Звинячки («втік, був тут 30 років»)⁵.

Для Дзвенигородського староства час «від Туреччини» й до середини XVIII століття з точки зору вивчення населення відносно добре забезпечений джерелами. Особливо на цьому тлі виділяється період кінця 1720-х — початку 1740 років, протягом якого в королівщині з'явилась низка інвентарних описів⁶. В сумі з багатьма судовими справами⁷ та численною кореспонденцією⁸ вони є незамінними для з'ясування різних аспектів тамтешнього соціального укладу, як от: кількість господарів, рух населення, професійне середовище тощо. До того ж, із цих джерел дізнаємося про селянські прізвища, котрі поволі, протягом десятиліть трансформувались у прізвища, а також почасти про етнічний склад староства.

Згідно з інвентарним описом від 10 липня 1730 року, в містечку Дзвенигороді значиться 38 господарів, у Вовківцях — 56, Латківцях — 34, Бабинцях — 16, Трубочині — 19, а у Звинячці — 53 особи⁹. Іншим реєстром, за 26 жовтня 1741 року, у Дзвенигороді зафіксовано 17 голів родин, у Вовківцях — 43, Латківцях — 26, Бабинцях — 26, з яких «панове шляхта» — 8, у Трубочині — 12, а у Звинячці — 14 чоловік¹⁰. На жаль, історичні джерела, котрі є в нашому розпорядженні, не дають хоча б кількох повних переліків родин, тож немає можливості й врахувати коефіцієнти міщанської та селянської сім'ї у старостві¹¹. Відтак, поки що полічити населення королівщини в цілому на той чи інший рік неможливо.

Інвентарні описи королівщини над Дністром рясніють записами, так чи інакше пов'язаними з міграціями, насамперед із переселенням на територію староства. До прикладу, в реєстрі за 1729 рік при описі Вовківцевь окремих переліком виписано слободян¹². Подібно, в документі за 1730 рік наприкінці списку мешканців Дзвенигорода уміщено перелік господарів, котрі нещодавно осіли в цьому містечку¹³. Доволі розлогим у цьому документі є список вовківцевських прибульців¹⁴. Про кількох прийшлих до Звинячки повідомляє інвентар від 1731 року¹⁵ тощо.

¹ ЛННБУС, ВР, ф. 145, оп. 1, спр. 136, фасц. 180, арк. 13. Порів.: Крикун М. Стан заселеності Подільського воеводства наприкінці XVII століття // Подільське воеводство... — С. 389.

² ЛННБУС, ВР, ф. 145, оп. 1, спр. 136, фасц. 180, арк. 13. Порів.: Крикун М. Стан заселеності Подільського воеводства наприкінці XVII століття. — С. 389. Див. також: Schneider A. Encyklopedia do krajoznawstwa Galicyi... — Т. 2. — С. 145.

³ ЛННБУС, ВР, ф. 145, оп. 1, спр. 136, фасц. 180, арк. 197. Порів.: Крикун М. Стан заселеності Подільського воеводства наприкінці XVII століття. — С. 389.

⁴ ЛННБУС, ВР, ф. 145, оп. 1, спр. 137, фасц. 182, арк. 322.

⁵ Там само, арк. 325 зв.

⁶ Збереглись інвентарі за 1729 р. (там само, арк. 312-315 зв.); 10 липня 1730 р. (там само, арк. 316-321 зв.); 28 червня 1731 р. (там само, арк. 322-327 зв.); 14 жовтня 1731 р. (там само, арк. 328-333); 28 березня 1733 р. (там само, арк. 337-342); 1736 р. (? , фрагмент) (там само, арк. 367-368 зв.); 5 листопада 1737 р. (там само, арк. 394-397 зв.); 3 липня 1738 р. (там само, арк. 411-418 зв.); 14 листопада 1739 р. (там само, арк. 514-517, 518-521 зв.); 26 грудня 1739 р. (там само, арк. 522-524 зв.); 31 серпня 1740 р. (там само, арк. 526-529, 530-533, 534-536 зв.); 26 жовтня 1741 р. (там само, арк. 641-644 зв.); 1742 р. (? , фрагмент) (там само, арк. 681-684 зв.).

⁷ Див.: ЛННБУС, ВР, ф. 145, оп. 1, спр. 136, фасц. 180, 181.

⁸ Див.: там само, спр. 137, фасц. 182.

⁹ Там само, арк. 316-321 зв.

¹⁰ Там само, арк. 641-644 зв.

¹¹ В цьому контексті див. також: Guzowski P. Badania demograficzne nad rodziną wiejską w okresie staropolskim // Struktury demograficzne rodziny na ziemiach polskich do połowy XX wieku. Przegląd badań i problemów / Pod red. P. Guzowskiego, C. Kukli. — Białystok, 2014. — С. 11-31.

¹² ЛННБУС, ВР, ф. 145, оп. 1, спр. 137, фасц. 182, арк. 313. Слободяни — люди, котрі, осідаючи на новому місці, на певний час звільнялися від податків та повинностей, тобто, отримували «слободу», «волю».

¹³ ЛННБУС, ВР, ф. 145, оп. 1, спр. 137, фасц. 182, арк. 316 зв.

¹⁴ Там само, арк. 317.

¹⁵ Там само, арк. 325 зв.

В багатьох випадках указується час прибуття, як от: «Зараз же навесні до Дзвенигорода прийшли Гарасимів брат з парою волів і Швець другий»¹; «слободяни, котрі цієї зими прийшли»²; «Петро анисовський і Іван, син його, навесні прийшли 1731»³ та ін. В цьому контексті зустрічаємо нотатки й такого кшталту: «Продан, рік минув як прийшов»⁴; «Павло ткач, тому рік минув»⁵; «Стефан Рогоза слободянин, рік минув як прийшов, зараз на другий рік сидить»⁶. Вважаємо, що такі скрупульозні відомості про час прибуття нових поселенців, а також тривалість проживання в маєтку були потрібними для губернаторів староства — кожному них було важливо знати, коли для того чи іншого слободянина термін «волі» закінчиться й він увійде до категорії платників податків.

Прибуття люду на територію староства в цілому віталось, а от утечам, котрих ми вже торкнулися вище, і старости, й управителі маєтку намагалися запобігти чи, принаймні, потім повернути втікачів. Це зрозуміло, адже «еміграція» з невеличкої королівщини навіть кількох родин послаблювала її господарство, знижувала прибутковість, а отже й надходження до скарбу старости. Поряд із численними записами в інвентарях, згадками в листах збереглося і чимало судових документів, які відображають рух населення в напрямку «від» староства до інших, іноді — сусідніх, населених пунктів — Боришковець, Більовець, Рихти, Дурняківець, Яришова та ін.⁷ Здається, типові причини таких міграцій приведені в одному з листів управителя до старостини: «людей... втримати не можу, що втікають, як і зазраз зі Звинячки пішло четверо господарів — Кость присяжний, двоє Жидиків, Івась мельник — й усі на те нарікають, що вівиці [фільваркові у них. — Т.В.] зимують, панищину велику роблять...»⁸. Примітно, що у старостві навіть існувала своєрідна порука, очевидно, на випадок утеч. Один із записів повідомляє: «Стефан Базан утік. Порука за нього заплатила»⁹.

Прикордонний характер Дзвенигородської королівщини породжував ще одну звабу — можливість утечі за кордон. 8 квітня 1739 року губернатор староства писав: «І про це повідомляю вельможній добродійці моїй, що люди зі староства почали нам дуже йти. Після від'їзду вашої милості пані добродійки зі староства пішло людей з Вовківець п'ятеро, на котрих ми ніколи не сподівалися, один Григир довгий і Хамків двоє братів — Іван і Костин, а двоє піших. Також і з Дзвенигорода пішло п'ятеро людей, але всі піші. Зі Звинячки також четверо пішло, але й ці піші. Ці всі за Дністер пішли. А тепер щоночі пильнуємо інших»¹⁰.

Якщо внутрідержавні міграції ще зачіпали інтереси поодиноких господарів, то еміграція, природно, торкалась держави. Тож, у листі за 24 січня 1740 року польський король Август III писав до великого коронного гетьмана Юзефа Потоцького: «Позаяк спустошений край коло Хотина міг би стати привабою хлопству до осідання у Волохах, вважаємо за потрібне, щоб уздовж річки Дністра, котра є границею, дозори поставити, котрі б хлопство й людей, які переходять чи переїжджають на тамтой бік, тамували, перешкоджаючи руїні пограничних теренів»¹¹.

* * *

Ремісниче, й у цілому професійне середовище Дзвенигородського староства не було аж надто диверсифікованим. Про це дозволяють судити збережені інвентарні описи королівщини¹². Так, протягом кінця 1720-х — початку 1740-х років на теренах маєтку проживали: *ткачі* — Михайло, Мартин, Василь, «ткач Ванацький», Івась ткач; *кушнірі* — Стефан кушнір, «Стефан другий кушнір»; *кравці* — Яцентій і Петро; *шевці* — «швець старий», «швець молодий», Ясько швець; *слюсарі* — Домінік слюсар; *бондарі* — Стефан бондар; *колесники* — Іван; *ковалі* — «коваль циган» і Тодор коваль; *шклярі* — Семен шкляр; *гончарі* — Н гончар.

Поряд зі згаданими вище, фіскальні документи королівщини над Дністром приводять і людей таких професій, як от: *мельники* — Микита, Антофій, Іван, Данило, «мельник Рухотинський», Клуд, Максим,

¹ Там само, арк. 322 зв.

² Там само, арк. 323 зв.

³ Там само, арк. 326.

⁴ Там само, арк. 323 зв.

⁵ Там само, арк. 367.

⁶ Там само, арк. 326 зв.

⁷ Див.: ЛННБУС, ВР, ф. 145, оп. 1, спр. 136, фасц. 181.

⁸ Лист М. Мелачевського до Т. Богушової зі Звинячки від 18 IV 1739 р. (ЛННБУС, ВР, ф. 145, оп. 1, спр. 137, фасц. 182, арк. 80).

⁹ Там само, арк. 325.

¹⁰ Лист М. Мелачевського до Т. Богушової зі Звинячки від 8 IV 1739 р. (там само, арк. 73-73 зв.).

¹¹ AGAD, MK, Księgi Kanclerskie, sygn. 1, s. 593.

¹² Див. прим. 6 на с. 51.

Пердивара, «мельник Зарковський»; *перевізники* — Стефан, Павло, Томко Никорів; *пасічники* — Юрко, Базан, Іван, Гарасим, Василь Стефин і Григорій Цуркан; *токові* — Федір, Базан, Григір, Іван Чорний; *побережники* — Гаврило, Костянтин, Петро, Варивон, Василь, «Івась ткач побережник»; *лісничі* — Ян і Грегор Бачинські; *рибалки* — Павлюк, Продан Стефишин, Федір Нагорний, Іван Бабин, Кіндрат; *сторожі* — «Гаврило сторож у дворі», «Петро сторож у дворі», Федір Нейло; *пастухи* — Гнат, Москаль, «Федір токовий пастухом двірським»; *свинярі* — Томко; *різники* — Іван; *двірські парубки* — Микита, Дмитерко.

Продовжимо наш огляд людьми духовного стану: *паламарі* — Павло; *дяки* — «дяк іваноцький», Василь, «Григір, дяк старий», «син Гарасимів, дяк». Інвентарні описи не називають жодного *священника*, однак про щонайменше двох — вовківського й бабинського відомо з інших джерел¹. Фіскальні реєстри приводять імена і двох *отаманів* — Ілька й Федора, а також згадують про *міняйла* Микиту, *винника* Савку, *корчмаря* Івана та *осадию* Федора Кокорудза. Приведені тут переліки імен/прізвищ можуть бути доповнені. Ймовірно, що деякі вказівки на професії з часом могли перетворитись на сталі прізвища, незалежні від безпосереднього заняття.

Окрім означення роду занять, з інвентарних описів королівщини довідуємося і про величезну кількість інших прізвищ тутешніх мешканців, як от: Андрусів, Анисовський, Апостол, Арсеніїв (Арсенюк), Бабин, Базан, Базанюк, Барахтар, Басараба, Басарабчук, Бачинський, Бердник, Берник, Білоус, Богданів, Бойко, Бородатий, Бурейко, Вакар, Вацьпан, Вдовець, Вдовин (Вдовичин), Вдовиченко (Вдовичейко), Віхненко (Віхнейко), Владика (Ладика), Волошин, Воркавий (Іркавий, Гінкавий), Гайворонський, Гальчин (Галюк), Гальчишин, Гамайдин, Глебоцька (Глембоцький), Гордисенко, Горенко, Гребеничук, Грегоращ, Гриновчук, Грубий, Гульоватий, Гуцул (Уцул), Данчуляк, Дзвіногородський, Дидик (Дідик), Дробота (Дрогота), Дудка, Жидик, Жидиків, Завалецький, Заведичко, Заведичук, Заведия, Завистовський, Завінницький, Запанчук, Запухлий, Заяйчук (Заяців), Заяць, Івасів, Ільків, Йордатий, Калинюк, Каліцун (Калічонь), Касапин, Климчук, Клишковський, Ковіка (Кувіка), Кокорудз, Колачик, Коммендант, Корольовський, Куций, Левицький, Левор, Лисий, Лохазка, Лютавий (Лятавий), Майдзюк (Мандюк), Мазур, Маковій, Максимчук, Медвідь, Мельницький, Микитишин, Минька, Миронів, Михайлів, Мороз, Морушан, Москаль, Мотилюг, Мотруг, Нагірний («Нагурний»), Нагірного, Натягнисело, Нейло, Нусуляк, Олексіїв, Онуфріїв, Павлюк, Паліїв (Палічук), Парубок, Пасічників, Перебийніс, Перзарик, Петрашів, Пилипишин, Питлик, Порубайло, Порубайлюк, Потерайло (Потерейко), Присяжний, Продан, Прудивус, Равський, Рибчинський, Рицьків, Рогоза, Рогощук, Самборський, Сапіга, Слободянин, Слумаць, Слюсарчук, Сокирка, Сокирка, Спринчонатий (Спричонатик), Спринчук (Сприцюк), Стабілюг (Стебелюк), Старий, Степчук, Степчуків, Стефедчин, Стефин, Стонога, Стрілець, Стрільчик, Татарин, Твердохліб, Теребовельський, Терулич, Трепеза, Трепізон, Тумак, Фариник, Федька, Фридрих, Фуга, Хамків, Хамко, Хлопина, Худа, Цапейко (Цапенко, Чапенко), Циган, Цурган (Цуркан), Черенюк, Чорний, Чернописький, Шевчук, Щербаник, Юришин, Яковенка, Яковів².

Поряд із прізвишками джерела представляють нам і власне прізвища, належні тутешнім шляхтичам: Бачинські, Городиський, Гречановський, Їрчановський, Ерцунівський, Ільницький, Кривецький, Любенецький, Матковський, Рибчинський, Тисовський³. До цього переліку можна додати й уже відомі нам прізвища губернаторів та адміністраторів, які протягом певного часу жили на території староства. Окремо хотілося б зупинитись на *возному* Павлові, який згадується серед мешканців села Звинячки. Схоже, що він і неодноразово поймає в названій у джерелах *возний* Кам'янецького гродського суду Павел Остроговський зі Звинячки⁴ — одна й та сама особа. Дивно тільки, чому інвентарі не називають його прізвища⁵.

¹ Лист М. Мелачевського до Т. Богушової зі Звинячки від 24 IV 1739 р. (ЛННБУС, ВР, ф. 145, оп. 1, спр. 137, фасц. 182, арк. 84); лист того ж до тієї ж зі Звинячки від 31 VIII 1738 р. (там само, арк. 50).

² Див. прим. 6 на с. 51.

³ Там само.

⁴ ЛННБУС, ВР, ф. 145, оп. 1, спр. 136, фасц. 181, арк. 32, 35 та ін.

⁵ Списки мешканців населених пунктів колишнього Дзвенигородського староства, що датуються початком XIX століття, дозволяють зробити висновок про тяглість уживання деяких прізвищ (чи їх варіантів) у цьому краї. Можливо, не всі з перелічених нижче прізвищ безпосередньо в'язалися зі згаданими в першій половині XVIII століття прізвищами підданих у цій королівщині, однак, припускаємо, в більшості випадків було саме так. Отож, джерела початку XIX століття називають прізвища, як от: Бассараба, Бойко, Вакар, Віхненко, Галюк, Городиський, Гуцуляк, Дідек, Дудка, Завальський, Івасюк, Ільницький, Коваль, Кукурудз, Юрчиха Лисого, Мазур, Марушан, Матковський, Медвідь, Мельник, Нагурняк, Павлюк, Потерайко, Проданів, Рибаків, Слободян, Іваниха Слюсарчука, Сокирка, Спринчонатик, Стрільчук, Твердохліб, Филипчук, Цапик, Чорний,

З точки зору етнічного складу мешканців Дзвенигородського староства в першій половині XVIII століття домінуючу більшість, апріорі, становили українці та поляки. Достеменно судити про це, на жаль, немає змоги через відсутність відповідних історичних джерел. На етнічну належність інвентарні описи вказують вибірково — лише для представників таких народів, етнічних спільнот та етнографічних груп, як от: *гуцули* (українці) — Іван, Гриць і Сень¹; *бойки* (українці) — Андрій, Василик і Василь²; *мазури* (поляки) — Гринько, Йонко, Лесько, Якуб (можливо, він же і «Якуб Мазур замостний»), Янко та Ясько³; *волошини* (молдавани) — Гнат, Грегораш, Іван, Матвій, Мирон, Михайло, Олекса, «пасічник», Продан, Савка, Семен, Тодор і Яким⁴; *москалі* (росіяни) — N, Василь, «пастух»⁵; *татари* — N⁶; *цигани* — «коваль»⁷.

Складніше стоїть питання з *єврейським* населенням. У джерелах воно здебільшого фігурує в контексті згадок про оренди⁸, тож достеменно не знаємо, чи в усіх випадках це було постійне населення староства, а чи дехто жив і за його межами. Зрештою, вже відома нам згадка про синагогу у Дзвенигороді вказує на те, що певна кількість представників цього народу таки жила в межах королівщини.

* * *

Насамкінець, зупинимось на кількох чинниках, які від'ємно впливали й на стан залюднення Дзвенигородської королівщини, і Поділля в цілому. Це — війни та епідемії.

Одним із воєнних протистоянь, що безпосередньо торкнулось і Дзвенигородського староства, стала Російсько-Турецька війна 1735 – 1739 років. У ній Росія намагалася здобути вихід до Чорного моря, а імперія Османів — зберегти позиції в Північному Причорномор'ї. В 1739 році російські збройні сили при взаємодії з українськими козацькими полками перейшли через буковинські ліси, 17 серпня здобули перемогу в битві при Ставучанах, зайняли Хотин, переправились через р. Прут і 1 вересня 1739 року здобули Ясси. Збройне протистояння завершилось укладенням Белградського мирного договору (1739)⁹.

Локальний перебіг деяких подій цієї війни відбився в кореспонденції губернатора Дзвенигородської королівщини Марціна Мелачевського до старостини Терези Богушової. Зокрема, в листі за 19 серпня 1739 року управитель писав про те, що 15 серпня, в день Успіння Пресвятої Богородиці, турки й татари переправились на польський бік і, рейдуючи через Звинячку, нарobili багато збитків у селі та на старостинському дворі. «Немає такого дня, щоб на наш бік не переправлялись, людей крадуть по полях, в нашо-му старостві вже люди порозходились, тільки одні Вовківці тримаються...»¹⁰. Про те, що люди залишили королівщину, губернатор повідомляв і раніше, в листі від 5 серпня¹¹.

Після тих подій минуло кілька місяців. «Повідомляю й те вашій милості пані добродійці, що з тамтого боку маю людей у старостві більше ніж сорок, а як заспокоїться на тамтому боці, то знову

Щербінський, Яковенчук (ЛННБУС, ВР, ф. 141, оп. 1, спр. 714, 917, 908). Порів.: *Schneider A.* Encyklopedia do krajoznawstwa Galicyi... — Т. 2. — S. 144.

Про імена та прізвища на Західному Поділлі див.: *Рульова Н.* Антропонімія Західного Поділля кінця XVIII — XX ст.: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. — Івано-Франківськ: Прикарпатський ун-т ім. В. Стефаника, 2004; *Її ж.* Засоби і способи ідентифікування особи на Західному Поділлі (кінець XVIII — початок XIX ст.) // *Записки з загальної лінгвістики: Зб. наук. пр. / Відп. ред. М. Зубов.* — Одеса, 2005. — Вип. 6. — С. 194-203; *Її ж.* До питання походження та етимології особових імен (на матеріалі Західного Поділля) // *Науковий вісник Чернівецького національного університету.* — 2000. — Вип. 87. — С. 140-143; *Її ж.* Прізвища Західного Поділля, утворені за допомогою поліфункціональних суфіксів // *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки.* — 2009. — Вип. 20. — С. 557-562 тощо.

¹ ЛННБУС, ВР, ф. 145, оп. 1, спр. 137, фасц. 182, арк. 339, 395 зв., 413 зв.

² Там само, арк. 315, 395 зв., 396 зв.

³ Там само, арк. 312 зв., 315, 318, 330, 394, 396. Про міграцію *мазурів* на українські землі див.: *Smoleński W.* Szkice z dziejów szlachty mazowieckiej: II Emigracye // *Przegląd Historyczny.* — 1906. — Nr. 2-3. — S. 350-351; *Osadczy W.* Podole w polskiej historii i kulturze // *TeKa Kom. Pol.-Ukr. Związ. Kult.* — OL PAN, 2007. — S. 8-9.

⁴ ЛННБУС, ВР, ф. 145, оп. 1, спр. 137, фасц. 182, арк. 313 зв., 317, 319, 323, 330, 337 зв., 340, 394 зв., 395 зв., 397. Про *молдаван* на території Поділля див.: *Білоус С.* Молдовська національна меншина Півдня України в дослідженнях істориків Республіки Молдови // *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «Історія та географія».* — 2013. — Вип. 48. — С. 217-222.

⁵ ЛННБУС, ВР, ф. 145, оп. 1, спр. 137, фасц. 182, арк. 313, 396 зв., 528.

⁶ Там само, арк. 316 зв.

⁷ Там само, арк. 315.

⁸ Див., наприклад: там само, арк. 421 зв., 471, 633-633 зв. та ін.

⁹ *Панашенко В.* Російсько-Турецька війна 1735 — 1739 // *ЕІУ / Голова редколегії В. Смолій.* — Т. 9. — С. 304.

¹⁰ Лист М. Мелачевського до Т. Богушової зі Звинячки від 19 VIII 1739 р. (ЛННБУС, ВР, ф. 145, оп. 1, спр. 137, фасц. 182, арк. 124-124 зв.).

¹¹ Лист М. Мелачевського до Т. Богушової зі Звинячки від 5 VIII 1739 р. (там само, арк. 120 зв.).

повтікають...»¹. Здається, старостина не зовсім утямила, про що їй сказав губернатор, бо у відповідь написала: «Пишеш ваша милість, що хлопи з тамтого боку поверталися, і я дуже сумніваюся, щоб вони осіли, треба конче шукати способу, щоб недаремно пішли, тим часом мати їх на увазі й пильності. Скільки підданих мешкало у Звинячці, аби конче їх там осадити»². Та з одного листа постає, що серед прийшлих таки були колишні мешканці староства: «У тих людей, котрі зараз із тамтого боку повертались, нічого ми в них не брали, але... запевнили їх, обіцяючи їм на цілий рік слободи, бажаючи їх утримати надалі»³. В цілому ж, як видається, внаслідок згаданих воєнних подій Дзвенигородська королівщина не дорахувалась чимало підданих.

Іншим лихом, яке час від часу навідувало й Подільське воеводство, і сусідні терени, були епідемії, т. зв. «повітря»⁴. В одному з листів згаданий вище губернатор писав: «Про повітря повідомляю вашій милості пані добродійці, що шириться, бо вже в Кривчу є точно, і в Королівці вже почали вмирати. В Кам'яниці також умирають, і в Рихтах вже безсумнівно виявляється»⁵. Відомо, що в той час навіть судові книги з Кам'янця було спроваджено до Скали, а «в гроді теребовлянському зовсім немає кому ані протестації написати, ані позву»⁶. Інший лист управителя починався словами: «Насамперед ставлю до відомо вельможну пані і добродійку мою, що з ласки Господа Бога в нас у старостві ще здорові, до дальшої волі Господа Бога». В цьому ж посланні говориться, що «міста всюди позамикувані»⁷. Чи проминуло лихо Дзвенигородську королівщину у 1738 році, а чи ні — ще потрібно з'ясувати.

Чергова моровиця загрожувала Речі Посполитій у 1739 році з боку сусідньої Угорщини. У зв'язку з цим польський король Август III звернувся 29 серпня того самого року до міських населених пунктів із вимогою, щоб вони «людей жодного стану з країв заражених... не наважувалися приймати, і через міста чи містечка пропускати». Додавалося, що якби через необережність і невиконання цього наказу в місті чи містечку з'явилась яка-небудь інфекція — це потягнуло б за собою покарання й утрату прав, вольностей і привілеїв⁸.

Схоже, що ця власне небезпека Дзвенигородського староства не оминула. В листі за 28 січня 1740 року Мелачевський писав Богушовій: «Повідомляю й те вашій милості пані добродійці, що коло нас люди дуже хворіють і вмирають, і вже в старостві померло в цьому місяці тридцять людей, а саме у Звинячці помер осадця Кукуруз, Жидик молодий, син Базанишин Никифор, не рахуючи жінок і дітей»⁹. Відомо, що того часу моровиця навідала й сусідній Кам'янець¹⁰.

* * *

Про населення Дзвенигородської королівщини у другій половині XVIII століття відомо надзвичайно мало. Люстрація цього маєтку за 1765 рік, про яку згадують М. Балінський і Т. Ліпінський, про Дзвенигород відзначила: «Містечко над Дністром, щодо кількості людей і будівель мізерне». Натомість, «села Вовківці й Трубчин над Дністром осілістю набагато значніші». Про населення Звинячки, Бабинець і Латківець не говориться нічого¹¹.

Господарство. Повинності. Господарський уклад і повинності підданих у Дзвенигородському старостві протягом XVII — першої половини XVIII століть, природно, не були сталими та залежали від низки чинників, як от: рівень агрокультури, стан заселення королівщини, погодні та епізоотичні фактори, геополітична ситуація, воля державці/старости, традиція тощо. Шкода, але стан актуальної джерельної

¹ Лист М. Мелачевського до Т. Богушової зі Звинячки від 23 XI 1739 р. (там само, арк. 146 зв.).

² Лист Т. Богушової до М. Мелачевського від 24 XI 1739 р. (там само, арк. 147).

³ Лист М. Мелачевського до Т. Богушової зі Звинячки від 1 I 1740 р. (там само, арк. 158).

⁴ Морове «повітря» на Поділлі, здається, не було рідкістю. Промовистим є один із листів Кароля-Максиміліана Крузера до N із Кам'янця за 11 III 1711 р.: «Від нас тут немає що писати, тільки що люди щоденно вмирають, немає такого дня, щоб кількох, а часом сімох чи вісьмох людей не поховано. Часто буває, що одного дня господар з господинею і з дитям в одному домі помирають, що буде далі робитися, час покаже» (ANK, ADzT, sygn. 382, s. 89-90).

⁵ Лист М. Мелачевського до Т. Богушової зі Звинячки від 31 VIII 1738 р. (ЛННБУС, ВР, ф. 145, оп. 1, спр. 137, фасц. 182, арк. 50 зв.).

⁶ Лист Т. Богушової до М. Марковського від 11 IX 1738 р. (там само, арк. 52).

⁷ Лист М. Мелачевського до Т. Богушової зі Звинячки від 17 X 1738 р. (там само, арк. 57).

⁸ AGAD, MK, Księgi Kanclerskie, sygn. 2, s. 249-250.

⁹ Лист М. Мелачевського до Т. Богушової зі Звинячки від 28 I 1740 р. (ЛННБУС, ВР, ф. 145, оп. 1, спр. 137, фасц. 182, арк. 162).

¹⁰ Лист польського короля Августа III до великого коронного гетьмана Ю. Потоцького з Дрездена від 24 I 1740 р. (AGAD, MK, Księgi Kanclerskie, sygn. 1, s. 594).

¹¹ Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska... — Т. 3. — S. 176.

бази не дозволяє розглянути економічний стан маєтку впродовж указанного періоду з урахуванням всіх перелічених моментів і, разом із тим, у розвитку. Здебільшого доводиться задовольнятися деякими статичними показниками на певний момент часу.

З люстрації монарших маєтків на Поділлі, спорядженої протягом 1615 – 1616 років, довідуємося, що тяглі мешканці сіл Звинячого Верхнього та Нижнього (тут ці поселення фігурують як один пункт — «село») сплачували по 1 зл. чиншу¹, відробляли на рік по 2 дні кожного тижня, а також вносили данину вівсом (2 третинники), курми (2-ма), яйцями (20 штук) та ін. Підсусідки («*podsadcy*») відробляли 1 день на тиждень, не відбуваючи при цьому жодних інших повинностей. В селах було два ставки та млин із одним жорновим каменем, котрий молот тільки на двірську потребу, «*й то не завжди*». Медова данина — від «десятої бджоли», котрої на рік виходило десять пнів. З данини від двадцяти баранів давалось два барани на рік. До того ж, кожного сьомого року селяни віддавали поволовщину, завдяки якій державця мав сім голів худоби.

В Латківцях і Бабинцях тяглі піддані також працювали два дні на тиждень і платили по золотому чиншу. Латківчани, як і вищезгадані селяни, вносили по два третинники вівса, а от мешканці Бабинців не були обтяжені цією даниною, «*бо його й перед тим не давали, за перших державців*». Кури та яйця віддавались як і у «Звинячах». Від медової данини діставалося на рік вісім пнів, від данини баранами — шість голів. На два села було два ставки й два млини.

Чиншом і данинами були обкладені й мешканці Трубчина та Вовківців. Тяглі платили по золотому. Кожен із них віддавав по два третинники ячменю, четверо курей, двадцять яєць. З медової данини діставалося 10 пнів. Від данини вепрами — 6, від баранячої — 8, а з поволовщини сьомого року — 15 голів худоби.

На всі перелічені села функціонував усього один фільварок, «*котрий обробляється більше двірською худобою, аніж худобою підданих*». Урожай в ньому становив: 200 кіп жита, 80 кіп² пшениці, 120 кіп ячменю, 3 стоги сіна на рік, «*що все на домашні потреби виходить і на мито для челяді*». Загальна сума прибутку з усього маєткового комплексу становила 206 злотих і 20 грошів (?). Відтак, як зазначено в люстрації, до державної скарбниці надходило 41 злотий та 20 шелягів кварта³.

Приблизно такі самі повинності, напевне, залишилися у цій королівщині й після люстрації 1636 року — історичні джерела з цього приводу не повідомляють нічого. Знаємо лише, що згідно зі спорядженим того року фінансовим документом прибутковість господарства була оцінена у 272 зл. 15 гр. та 15 шл.⁴, за іншими даними — 72 зл., 15 гр. і 15 шл.⁵

Напевне, то події козацької революції середини XVII століття, а також інші негаразди негативно вплинули на господарську ситуацію в королівщині. В 1665 році, під час проведення на Поділлі чергової люстрації, ревізори відзначили, що кілька десятків людей зібралось сюди на слободу «до десяти років» після того, як протягом кільканадцяти років «держава» стояла спустошена від «*неприятеля коронного, а також опришків і левенсів*». Економічний розвиток королівщини значно гальмували й утиски від жовнірських переходів, так що «*складно для цієї держави осаджуватись і до того стану повернутись, який був раніше*».

Зважаючи на чимале спустошення, уповноважені вважали за доцільне зменшити оціночну суму прибутковості маєтку, а відтак і кварта. Разом із тим, беручи до уваги можливість його повторного заселення «*після настання спокою*», а також наявність млиноків, з яких є якийсь пожиток, й оренди — визначили рентабельність королівського маєтку в розмірі 125 злотих. З цього до королівської скарбниці потрібно було щороку вносити 25 зл. «старої» та 25 зл. «нової» кварта⁶.

* * *

З кінцем XVII століття Поділля повернулося під владу Речі Посполитої. Якщо впродовж років турецької окупації Дзвенигородське староство існувало лише на рівні титулу, то вже з 1699 року в економічному житті колишньої королівщини розпочинається нова епоха. Поки що в нашому розпорядженні немає дже-

¹ Чинш — тут: грошова плата на користь старости за користування земельними угіддями (порів.: Horyń E. Nazwy powinności i danin w XVI — XVIII w.: na materiale ksiąg sądowych i wiejskich Jadownik, Maszkienic, Iwkowej i Uszwi // UWM Prace Językoznawcze. — 2009. — Nr. 11. — S. 67).

² Анджей Вичанський зазначає, що до *копи* могло входити 50-60 *снонів* (Wyczański A. Studia nad folwarkiem szlacheckim w Polsce w latach 1500 — 1580. — Warszawa, 1960. — S. 64). Однак, в цьому випадку ми не знаємо величини *снонів*, а відтак і обсягу *кін*.

³ Lustracje królewsczyzn ziem ruskich... — Т. 5. — S. 3-4; AGAD, MK, Lustracje, dział XVIII, sygn. 74, s. 251-252. В іншому випадку зазначається, що кварта надходило 41 злотий і 10 грошів (?) (Ibidem, sygn. 73, s. 128).

⁴ Lustracje królewsczyzn ziem ruskich... — Т. 5. — S. 192.

⁵ AGAD, MK, Lustracje, dział XVIII, sygn. 74, s. 252.

⁶ Ibidem, s. 252-253; порів.: Крикун М. Важливе джерело для вивчення історії міст і сіл України... — С. 26.

рел, які б ілюстрували стан його господарства на зламі століть за винятком того, що містечко Дзвенигород у 1698 році стояло спустошеним¹. Та судячи з величини сплаченої у 1701 році кварти — 1 зл. 15 гр. «старої» та стільки ж «нової»² — прибутковість маєтку тоді була ще доволі низькою. Не особливо вона зросла й упродовж кількох наступних років, про що свідчить внесена в 1708 році кварта у розмірі 10 злотих³.

До негараздів додавалися, як і в попередньому столітті, утиски від постойв коронного війська. В ухвалі подільського сеймика від 28 січня 1704 року зазначалося про те, що у Дзвенигородському маєтку, «не зважаючи на жодні універсали, його милість пан ротмістр Кавецький людей своїх триста коней розмістив»⁴. Відомо також, що із Дзвенигорода вносився провіант військові до шанців у містечку Окопи Св. Трійці⁵ на півдні Подільського воєводства. Понад те, постійно тяжіли різноманітні державні побори, а також сплата десятини, «віддавна костьолові... чорнокозинецькому належної»⁶.

З другої половини 1710-х років і до середини XVIII століття у джерелах прослідковується практика передачі цього староства в управління адміністраторам чи губернаторам⁷. Це при тому, що кілька разів у 1738 році згадується й уряд підстарости (напевне — дзвенигородського), щоправда без указівки імені⁸.

Так, 1717 року згадується як дзвиняцький губернатор Войцех Ястжемський (!)⁹. Схоже, що він, а також поймаєний кілька разів у 1723 році в якості уповноваженого Яна Богуша шляхтич Альберт Ястжембський (!) — одна й та ж особа, яка, можливо, й далі управляла староством¹⁰. В 1724 році адміністратором Дзвенигородського маєтку вже був Ян Каллофф¹¹. Він зустрічається у відомих нам документах за 1724 рік ще двічі: один раз як адміністратор староства¹², в іншому випадку — як посесор-адміністратор маєтку Звинячка, належного до цієї королівщини¹³. В 1729 році адміністратором староства вже був Альберт Лістовський¹⁴.

В 1730 — 1731 роках як адміністратор/губернатор Дзвенигородського маєтку фігурує Якуб Остаповський¹⁵. На 26 жовтня 1731 року він ще згадується як діючий¹⁶, а от 6 листопада 1733 року вже був покійним¹⁷. Ймовірно, після нього деякий час королівщина перебувала в завідуванні пана Важицького¹⁸, після якого відійшла під опіку пана Краєвського¹⁹. 6 листопада 1733 року він спорядив реєстр тутешнього майна²⁰. Трохи більше, ніж через місяць, 16 грудня 1733 року на дзвенигородську «губернію» прийнято Мартина Стрільбицького з обіцяною заробітною платою в розмірі 150 злотих, збіжжевою ординарією та деякими пільгами²¹. 6 грудня 1734 року з ним був учинений господарський порахунок²². В 1736 році губернатором маєтку вже був пан Здзеницький. 30 травня та 3 червня 1738 року Здзеницький споряджав звіти про господарський стан староства та фінанси за 1736 — 1738 роки²³. А вже 12 червня 1738 року Т. Богушова в листі до

¹ AGAD, MK, Libri inscriptionum, sygn. 220, k. 143 v.

² ЛННБУС, ВР, ф. 145, оп. 1, спр. 136, фасц. 181, арк. 16.

³ Там само, арк. 11.

⁴ АЮЗР. — Ч. 2. — Т. 3. — С. 135.

⁵ ЛННБУС, ВР, ф. 103: *Архів Сапег із Красичина*, оп. 1, спр. 6631, арк. 18.

⁶ Там само, ф. 145, оп. 1, спр. 136, фасц. 181, арк. 11.

⁷ Практика призначення губернаторів була більш характерною для приватних володінь, проте у XVIII столітті і для королівщин, як видається, стає звичною справою. Порів.: *Jablonowski A. Zasiadlenie Ukrainy kijowskiej w połowie wieku XVIII-go: królewsczyzny // Przegląd Historyczny. — 1909. — № 9/1. — S. 76.*

⁸ Лист Т. Богушової до М. Мелачевського до Ключінець від 10 VII 1738 р. (ЛННБУС, ВР, ф. 145, оп. 1, спр. 137, фасц. 182, арк. 40); лист Т. Богушової до М. Марковського від 11 IX 1738 р. (там само, арк. 52).

⁹ Там само, спр. 136, фасц. 181, арк. 19.

¹⁰ Там само, арк. 98-101 зв., 102-103 зв., 105 зв. (?). Тут, щоправда, помітна розбіжність у написанні імені вповноваженого та імені губернатора: латинізована форма польського імені Wojciech — Adalbertus (див.: *Prinke R. T. Poradnik genealoga amatora. — Warszawa, 1992. — S. 106*), а не Albertus, яка зустрічається в документах. Зрештою, цю розбіжність можна прийняти за канцелярський недогляд, тим більше, що в інших документах за той же рік пан Ястжембський таки фігурує з іменем Адальберт, тобто — Войцех (там само, арк. 26, 28).

¹¹ Там само, арк. 106.

¹² Там само, арк. 161.

¹³ Там само, арк. 163.

¹⁴ Там само, арк. 183.

¹⁵ Там само, арк. 185, 209, 334.

¹⁶ Там само, спр. 137, фасц. 182, арк. 332 зв.

¹⁷ Там само, арк. 351, 355. Про Якуба Остаповського див.: там само, арк. 334.

¹⁸ Там само, арк. 341, 351 зв., 352 зв., 363 зв.: тут також згадується пані Важицька, очевидно, його дружина.

¹⁹ Там само, арк. 355.

²⁰ Там само, арк. 363-366.

²¹ Там само, арк. 356-356 зв.

²² Там само, арк. 363-366.

²³ Там само, арк. 399-400, 407 зв., 408-409 зв., 410-410 зв., 429-433, 450-454.

свого уповноваженого пана Гутевича (Гутовича, який, схоже, здійснював нагляд над господарством королівщини) писала: «на губернію тамтешню (дзвенигородську. — Т.В.) ще не маю надійного чоловіка»¹.

З 3 липня 1738 року губернаторське місце зайняв Марцин Мелачевський (у текстах здебільшого — Мілачевський)². Як і в одного з попередників, оплата його праці повинна була становити 150 зл., а також ординарія³. Примітно, що деякі господарські обов'язки поклалися й на його дружину — «пані губернаторову»⁴. В середині липня 1742 року адміністрація маєтку відійшла до рук панові Михневичу⁵. На Дзвенигородській «губернії» він був недовго. 25 березня 1743 року Михневич звітувався про фінансово-господарські справи⁶, але, здається, вже кількома днями перед тим передав повноваження Францішкові Жерницькому⁷. Насамкінець, вдалось виявити ім'я ще одного губернатора Дзвенигородського маєтку станом на 1755 рік — це Станіслав Каштеллі⁸.

Цікава деталь. В одному з листів Терези Богушової до Марцина Мелачевського виписані побажання старостини щодо особистісних рис губернатора: «Якщо там де-небудь почувеш, ваша милість, чоловіка на губернію, будь що було, поштитового, і господарство щоб належно розумів, і дружина також, і щоб писати вмів добре, і щоб собі на носі не дав нікому грати, а найбільше щоб не пив...»⁹.

* * *

«Серцем» Дзвенигородської королівщини був старостинський двір. Опосередковану згадку про нього подає вже люстрація за 1615 — 1616 роки: тут, як ми пам'ятаємо, згадується *двірська* худоба та млин, який молов на *двірську* потребу¹⁰.

Чергові, на жаль, фрагментарні відомості про двір з'являються щойно з першою половиною XVIII століття. Судячи за пунктом відправлення листів губернатора Марцина Мелачевського до старостини Терези Богушової, а також за повідомленням в одному з цих листів він знаходився у Звинячці¹¹. Двір не мав жодних оборонних укріплень — в одному з листів йшлося про те, що у старостві в цілому «жодної фортечки, ані валів немає»¹². До складу двору входили житлові приміщення, іменовані «будинком»¹³, «покоюми»¹⁴. Зазначається, що вони обігрівались кахельними печами¹⁵. В одному з листів до губернатора старостина наприкінці дописала: «Печі повинялювати в будинку, щоб смороду не було»¹⁶. На 1740 рік будівля потребувала ремонтних робіт коло печей та коминів. Та ж пані в кореспонденції до свого урядника, зокрема, зазначала: «той комин у сінях потрібно конче розібрати, а дати два комини звичайні — у тій грубі й у тій, дуже про це наказую, бо як тільки сльота, то вся вода до сіней іде»¹⁷.

При дворі функціонувала кухня¹⁸. Напевне, тут було і якесь приміщення, що могло правити за в'язницю, бо Мелачевський був узяв орендаря Лейбу «в секвестр» і тримав «у дворі»¹⁹. Перед двором знаходився став, на якому діяв млин²⁰. З тильного боку — стояла шопа для транспортних засобів. Щодо неї

¹ Лист Т. Богушової до Н Гутевича з Рахнівець від 12 VI 1738 р. (там само, арк. 35).

² Про шляхетський рід Мілачевських vel Мелачевських гербу «Кораб» див.: *Uruski S. Kosiński A.-A. Włodarski A. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej.* — Warszawa, 1914. — Т. 11. — С. 86.

³ ЛННБУС, ВР, ф. 145, оп. 1, спр. 137, фасц. 182, арк. 418. Про ординарію М. Мелачевського див.: там само, арк. 482. *Ординарія* — оплата за роботу збіжжям (*Linde M. S. B. Słownik języka polskiego.* — Warszawa, 1809. — Т. 2. — Cz. 1. — S. 541).

⁴ ЛННБУС, ВР, ф. 145, оп. 1, спр. 137, фасц. 182, арк. 418.

⁵ Там само, арк. 654-655.

⁶ Там само, арк. 711-711 зв.

⁷ Там само, арк. 680-680 зв.; там само, спр. 136, фасц. 181, арк. 226.

⁸ Там само, арк. 245 зв. (ці аркуші у справі йдуть після арк. 223).

⁹ Лист Т. Богушової до М. Мелачевського від 29 XI 1739 р. (ЛННБУС, ВР, ф. 145, оп. 1, спр. 137, фасц. 182, арк. 151 зв.); див. також: лист Т. Богушової до Н Гутевича з Рахнівець від 12 VI 1738 р. (там само, арк. 35).

¹⁰ *Lustracje królewsczyzn ziem ruskich...* — Т. 5. — С. 3-4.

¹¹ Лист М. Мелачевського до Т. Богушової зі Звинячки від 19 VIII 1739 р. (ЛННБУС, ВР, ф. 145, оп. 1, спр. 137, фасц. 182, арк. 124).

¹² Лист П. Одживольського до М. Марковського з Варшави від 19 VII 1736 року (там само, арк. 31-32 зв.). Схоже, що залишки оборонних укріплень, про які сьогодні говорять археологи, в ті часи вже були нефункціональними (*Гупало В.* Проблема локалізації літописного Звенигорода... — С. 324).

¹³ Лист Т. Богушової до М. Мелачевського з Млиниць від 7 X 1740 р. (ЛННБУС, ВР, ф. 145, оп. 1, спр. 137, фасц. 182, арк. 207).

¹⁴ Лист М. Мелачевського до Т. Богушової зі Звинячки від 19 VIII 1739 р. (там само, арк. 124).

¹⁵ Лист М. Мелачевського до Т. Богушової зі Звинячки від 23 XI 1739 р. (там само, арк. 144 зв.).

¹⁶ Лист Т. Богушової до М. Мелачевського з Млиниць від 26 II 1739 р. (там само, арк. 69).

¹⁷ Лист Т. Богушової до М. Мелачевського з Млиниць від 7 X 1740 р. (там само, арк. 207-207 зв.).

¹⁸ Там само, арк. 422.

¹⁹ Лист М. Мелачевського до Т. Богушової зі Звинячки від 18 IV 1739 р. (там само, арк. 80 зв.).

²⁰ Лист Т. Богушової до М. Мелачевського від 29 XI 1739 р. (там само, арк. 151).

пані Богушева давала вказівку — «хоч плотом обгородити добре, щоб була замкненою»¹. Десь тут неподалік ріс і панський садок².

Із двором тісно в'язалося старостинське господарство — фільварок³. Про нього, як і про двір, уперше дізнаємось із люстрації 1615 — 1616 років. Подальші відомості про фільварок, який теж розташовувався у Звинячці, відновлюються в першій половині XVIII століття. На сьогодні не виявлено жодного опису фільваркових будівель. Натомість, збереглися численні реєстри фільваркової обори, обліки збіжжя тощо⁴. До прикладу, в реєстрі за 6 листопада 1733 року зазначається, що у господарстві було 26 корів, 10 бичків та 14 ялівок, 17 волів, десятки штук птиці, борошно, а також різне господарське начиння, деревина та ін.⁵ А в документі, спорядженому 3 липня 1738 року, вказується, що до завідування губернатора відійшло: 462 дійні овечки, 51 коза, під якими було 246 ягнят із козенятами; оскоплених баранів — 54, неоскоплених баранів — 6, старих баранів — 4; старих ялових овець — 7, молодих овечок — 62⁶. Досить докладний реєстр з'явився 6 грудня 1734 року⁷. З господарських об'єктів, крім обори, джерела називають тік⁸, шпихлір⁹, «шпихлір від кухні»¹⁰, спіжарню¹¹.

Чимале двірське тваринницьке господарство, на жаль, не оминали втрати. Відтак, поряд із реєстрами худоби, приплодом детально обліковувався і падіж¹². Особливо багато повідомляється про загибель овець. Губернатор Мелачевський у листі за 6 серпня 1738 року ставив Богушову до відома, що ягнят «здохло вже більше, як двадцять чотири»¹³. Подібна ситуація описана в листі від 8 серпня того самого року: «все ціле, тільки одні ягнята дуже здихають»¹⁴ та ін. У відповідь на одне з пізніших повідомлень губернатора старостина говорила: «Ти писав, що вівці хворіють на віспу — щось це нікому в голові не вкладається, і в книжках жодних не можу вичитати, які їм ліки давати. Однак, селяни знають — особливо давати їм попел із сіллю два рази на тиждень... З усього мені бачиться, що то зі злидоти ті вівці покороствіли. Хоч би і з Волощини якого вівчара запросити розумного, аби тим вівцям допоміг, щоби я не мала збитку, бо якщо так і в людей робиться, то ваша милість невинний, а якщо ні, то ваша милість і за те даси відповідь. Старайся ж, ваша милість, щоб я шкоди не мала»¹⁵.

В іншому донесенні губернатора повідомляється і про хворобу корів: «...якась дивна на худобу хвороба, що худобина хворіє три дні. Серед старої худоби ще великої шкоди немає, тільки одна ялова корова здохла, а інші перехворіли; тільки телят річних після від'їзду вашої милості пані здохло чотири, а цього річних двоє — всі на цю хворобу»¹⁶. В листі за 31 січня 1740 року урядник пише про те, що «худоби панської здохло десять штук, так що і свині здихають»¹⁷. Не виключено, що в більшості випадків до падежу худоби призводило морове «повітря», таке звичне для тих часів.

Особлива увага в старостинському господарстві приділялася бджільництву, за яке відповідали окремі пасічники. До прикладу, на вересень 1735 року в пасічника Петра було старих пнів 66, роїв (напевне, нових) — 82 пні; у Стефана старих — 64, роїв — 88; у Волошина відповідно 64 та 45¹⁸. В іншому випадку, надаючи старостині «оперативну» інформацію про стан господарства, Марцин Мелачевський в листі за 6 серпня 1738 року писав: «Про пасіки повідомляю вашій [милості] пані добродійці, що в одній пасіці у

¹ Лист Т. Богушової до М. Мелачевського від 15 XI 1740 р. (там само, арк. 213 зв.).

² Там само, арк. 37.

³ Про риси фільваркового господарства в цілому див. також: *Rusiński W.* Drogi rozwojowe folwarku pańszczyźnianego // *Przegląd Historyczny.* — 1956. — Nr. 47/4. — S. 617-655; *Wyczański A.* Wieś polskiego Odrodzenia. — Warszawa, 1969; *Zamorski K.* Folwark i wieś. Gospodarka dworska i społeczność chłopska Tenczynka w latach 1705 — 1845. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1987; *Kwiatkowski B.* Folwarki Lubelszczyzny. Historia rozwoju i zabudowy. — Lublin, 2012 та ін.

⁴ Див.: ЛННБУС, ВР, ф. 145, оп. 1, спр. 137, фасц. 182, арк. 385-386 зв., 401-402, 422-422 зв., 368-368 зв.

⁵ Там само, арк. 350-353 зв.

⁶ Там само, арк. 488 зв.

⁷ Там само, арк. 363-366.

⁸ Там само, арк. 422.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само, арк. 363.

¹² Там само, арк. 363, 373 зв., 383, 402, 491 зв.

¹³ Лист М. Мелачевського до Т. Богушової від 6 VIII 1738 р. (там само, арк. 44).

¹⁴ Лист М. Мелачевського до Т. Богушової зі Звинячки від 8 VIII 1738 р. (там само, арк. 46 зв.).

¹⁵ Лист Т. Богушової до М. Мелачевського від 15 II 1741 р. (там само, арк. 223 зв.-224).

¹⁶ Лист М. Мелачевського до Т. Богушової зі Звинячки від 18 V 1739 р. (там само, арк. 89).

¹⁷ Лист М. Мелачевського до Т. Богушової зі Звинячки від 31 I 1740 р. (там само, арк. 164 зв.).

¹⁸ Там само, арк. нenum. між 309 і 310.

Цуркана є всіх роїв 48, у другій пасіці є роїв 49, в пасіці пана Здзеницького — роїв 30¹. А от у кореспонденції від 19 травня 1739 року той же Мелачевський указував, що «в темнику впало бджіл 12 пнів, на точках впало пнів 13, зараз маємо бджіл живих у Цуркана пасічника 84 пні, у Григораша Лисого 42 пні»².

Невід'ємною частиною фільваркового господарства були польові угіддя, на яких вирощували зернові та технічні сільськогосподарські культури. В джерелах вони іменуються панськими ланами³. До нас дійшли «робочі» назви старостинських полів, як от: «лан, що над Бабинцями», «лан, що на Асаурові» (або «лан на Саурові»⁴), «лан... який від Вовковець», «лан... що за садом»⁵, «лан над селом Звинячкою»⁶ та ін. Згадуються також луки — «на діброві від границі мельницької», «друга в куті Саурова», «від границі Боришківської», «за двором від Іваня в діброві» та «від Ольховця»⁷. Вони почасти також використовувались для сіви. Овочеві та інші культури вирощували на огородах. Знаємо, що один з них був «за воротами до села», інший знаходився «за кухнею»⁸. На огородах висаджували моркву, петрушку, огірки, цибулю, буряки, пастернак, капусту, горох, мак, часник⁹.

Численні господарські записи дозволяють певною мірою судити про врожайність у старостві. Так, із нотатки про «кресценцію» у Звинячці в 1735 році дізнаємося, що зібрали озимого жита 239 кіп та, напевне, 30 снопів¹⁰, жита ярого — 221 копу; пшениці озимої — 183 копи 20 сн. (?), ярої — 181 копу й 30 сн. (?); ячменю — 391 копу та 30 сн. (?); вівса пожатого (?) — 65 кіп, вівса копиць — 60; гречки 215 кіп і 30 сн. (?); проса — 26 копиць; гороху — 60 копиць. Крім того, конопель «плосконі» — 14 кіп, конопель «матірки» — 34 копи; льону — 8 кіп; конопляного насіння — 6 четвериків¹¹; насіння льону — 3 четверики¹².

З іншого боку, про врожай у Дзвенигородському старостві, до прикладу в 1736 році, дозволяють відносно судити відомості про результати молотьби, яка того року розпочалась 24 вересня. Відтак, обмолотили озимого жита 56 кіп, з чого навіяли 18 осьмачок¹³, 1 четв. та 4 мірки¹⁴ зерна; проса червоного 105 кіп — відповідно отримали 41 осьм.; проса жовтого — 45 кіп, що дало 23 осьм. та 1 четв.; гороху білого 10 кіп, навіяли — 4 осьм., 2 четв. та ще кілька мірок; гороху зеленого — 1 копу, з чого отримали 2 четв. та 1 мірку; ячменю 180 кіп, що дало 62 осьм., 2 четв. та кілька мірок; жита ярого 157 кіп — вийшло 44 осьм. та кілька мірок; пшениці ярої 95

¹ Лист М. Мелачевського до Т. Богушової від 6 VIII 1738 р. (там само, арк. 44).

² Лист М. Мелачевського до Т. Богушової зі Звинячки від 19 V 1739 р. (там само, арк. 92 зв.). Про бджільництво двірське та в цілому по староству див.: арк. нenum. між 309 і 310, арк. 327, 383, 435-435 зв., 494-494 зв., 495, 541.

³ Там само, арк. 410, 415 зв.

⁴ Там само, арк. 415 зв.

⁵ Там само, арк. 369.

⁶ Там само, арк. 415 зв.

⁷ Там само.

⁸ Там само, арк. 416.

⁹ Там само, арк. 365-365 зв., 416.

¹⁰ З документів довідуємось, що первинний облік врожаю у Дзвенигородському старостві обліковувався *копами* та їх складовими — *снопами* (там само, арк. 369), а також, як постає з цього документа, *копицями*. За аналогією, через нечіткість скорочення у джерелі, міру снопами подаємо й у цьому випадку. За нашим спостереженням, у цій королівщині до копи мусило входити понад 30 снопів. Анджей Вичанський, як говорилося вище, зазначає, що до копи могло входити 50-60 снопів (*Wyczański A. Studia nad folwarkiem szlacheckim w Polsce...* — С. 64). Щоправда, в цьому випадку ми не знаємо величини ані *копиць*, ні *снопів*, а відтак і *кіп*.

¹¹ *Четверик* — тут: менша порівняно з *осьмачкою* міра збіжжя. Його об'єм визначити складно, бо з джерел постає, що у Дзвенигородському маєтку використовувалась власна міра — «*четверик двірської міри*» (ЛННБУС, ВР, ф. 145, оп. 1, спр. 137, фасц. 182, арк. 388 зв.), «*мій* (Т. Богушової. — Т.В.) *четверик*» (лист Т. Богушової до М. Мелачевського від 3 XII 1740 р., там само, арк. 219 зв.). Відомо, що в «*кам'янецьку міру*» входило «*моїх* (Т. Богушової. — Т.В.) *три четверики*» (лист Т. Богушової до М. Мелачевського від 17 I 1741 р., там само, арк. 222). Юрій Овсінський приводить міру: 1 четверик = 8 гарнцям = 30,151 л. Щоправда, не зовсім зрозуміло, чи це двірська міра в маєтках Жевуських, а чи загальна міра (*Овсінський Ю. Зернове господарство фільварків Подільського воєводства Речі Посполитої у 40—70-х роках XVIII століття* (За матеріалами маєтків Міхала Жевуського) // *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. — Львів, 2006. — Т. 251: *Праці Історично-філософської секції*. — С. 63).

¹² ЛННБУС, ВР, ф. 145, оп. 1, спр. 137, фасц. 182, арк. нenum. між 309 і 310.

¹³ *Осьмачка, осьмака* — тут: більша порівняно з *четвериком* міра збіжжя. Тут її об'єм означити складно. Зі збережених джерел постає, що в господарстві використовувалась «*осьмака на двірську міру*» (лист М. Мелачевського до Т. Богушової зі Звинячки від 9 IV 1739 р., там само, арк. 75 зв.). В іншому випадку говориться: «...тамтешньою двірською мірою осьмак...» (там само, арк. 356). Ю. Овсінський приводить міру: 1 осьмак = 32 гарнцям; 1 четверик = 8 гарнцям = 30,151 л. Не зовсім ясно, чи це двірська міра в маєтках Жевуських, а чи загальна міра (*Овсінський Ю. Зернове господарство фільварків Подільського воєводства...* — С. 63).

¹⁴ *Мірка* — тут: найменша порівняно з *четвериком* та *осьмачкою* міра збіжжя. В даному випадку її точний об'єм ще потрібно з'ясувати.

кіп, з чого навіяли 21 осьм., 3 четв. та 7 мірок; пшениці «гульки» 120 кіп — дало 34 осьм. та 4 мірки; вівса — 148 кіп, отримали 80 осьм., 3 четв. та 1 мірку; гречки — 219 кіп, вийшло — 38 осьм., 1 четв. та 4 мірки; суржику 60 кіп — навіяли 13 осьм., 1 четв. і 7 мірок; жита озимого 84 копи — навіяли 10 осьм. і 3 мірки¹.

В документі початку 1740-х (?) років уміщено перелік «садів, що до двору належать»: «Один за двором; другий під церквою, малий; третій у Заведії; у Дзвенигороді від Гарасима й Минки, і за Дзвенигородом до Трупчина Стоножин; в Трупчині також один сад»².

Як і у випадку з тваринницьким господарством, на врожайності у старостві також позначались деякі негативні чинники, зокрема погодні. В листі за 24 травня 1739 року губернатор Марцин Мелачевський повідомляв Терезі Богушовій про те, що «нам гвалтовні дощі шкоди в полях і городах наробили»³. Про наслідки природної стихії читаємо в листі цього ж урядника від 27 травня: «Збіжжя інше вже посіяв... тільки ще проса не засіяв — все через навальні дощі, з огляду на які цілий тиждень плуги орати не могли»⁴. В одному з чергових послань губернатор ставив старостину до відома, що «гречки ще не сіяв, бо велика посуха, але ріллю на неї вже маю готову»⁵. Відтак, усередині літа Мелачевський доповідав господині: «збіжжя над звичай всі Господь Бог гарно вродив, окрім гречки, котра через велику посуху дуже не вдалась»⁶.

Наступного, 1740 року, 12 вересня губернатор Мелачевський неначе скаржився Богушовій про те, що: «у нас мороз проса і гречки попсував, бо чотири морози великі були... зараз на що найбільшу надію мали, на гречку й на просо, те все від морозів пропало»⁷. Відтак, «просо, те що від Кудринець, все обмолочене й на виготовлення крупи між люди роздане, але крупа дуже кепська з нього, бо його мороз попсував»⁸.

Доволі мало в нашому розпорядженні відомостей про лісові угіддя на території Дзвенигородської королівщини. В одному з листів до губернатора Мелачевського старостина Богушова писала: «Лісу дуже пильнуйте, щоб його не пустошили, дуже про це наказую — настановити з кілька лісничих»⁹. Виконання наказу не забарилося, бо вже в інвентарі господарства за 26 грудня 1739 року, вперше за період з 1729 року, з'являються лісничі — шляхтичі Ян і Грегор Бачинські¹⁰.

Відомо, що мешканці староства задовольняли свою потребу в деревині також із допомогою «тамтої», тобто молдавської сторони: «На тамтій стороні щодо лісів велика обережність і заборона велика, щоб не рубали, але для нас є дозвіл на підвід 40 лісу»¹¹. Збереглося кілька повідомлень про видатки на користь хотинського паші за дозвіл використовувати їхні насадження¹². Разом із тим, є згадки і про користування рашківськими лісовими угіддями¹³.

Чимале старостинське господарство обслуговували челядники. Згадуються «хлопець телятник», «Мацько вівчар», пастух¹⁴, поганяч, «Василь побережник, що лісу стереже», садівники¹⁵, «Гмитерко, що жеребці доглядав», Василь — вівчар ягнят¹⁶, єврей «видійник» (за контрактом)¹⁷, «Федорів хлопець — свиняр»¹⁸, «Прокіп, що воли доглядає»¹⁹, дівка фільваркова²⁰, «Регіна — кухарка фільваркова»²¹, «кухарка двірська»²², токовий²³ та ін.

¹ ЛННБУС, ВР, ф. 145, оп. 1, спр. 137, фасц. 182, арк. 369.

² Там само, арк. 683 зв. Див. також: там само, арк. 419.

³ Лист М. Мелачевського до Т. Богушової зі Звинячки від 24 V 1739 р. (там само, арк. 97-97 зв.).

⁴ Лист М. Мелачевського до Т. Богушової зі Звинячки від 27 V 1739 р. (там само, арк. 102 зв.).

⁵ Лист М. Мелачевського до Т. Богушової зі Звинячки від 10 VI 1739 р. (там само, арк. 104 зв.).

⁶ Лист М. Мелачевського до Т. Богушової зі Звинячки від 18 VII 1739 р. (там само, арк. 116).

⁷ Лист М. Мелачевського до Т. Богушової зі Звинячки від 12 IX 1740 р. (там само, арк. 198).

⁸ Лист М. Мелачевського до Т. Богушової зі Звинячки від 20 XI 1740 р. (там само, арк. 214 зв.).

⁹ Лист Т. Богушової до М. Мелачевського від 15 XII 1739 р. (там само, арк. 156 зв.-157). Порів.: лист Т. Богушової до М. Мелачевського від 15 XI 1740 р. (там само, арк. 213 зв.).

¹⁰ Там само, арк. 523 зв. Примітно, що ще в листі Т. Богушової за 24 листопада 1739 р. шлося про те, щоб «для пильнування лісу обрати обидвох Бачинських» (Лист Т. Богушової до М. Мелачевського від 24 XI 1739 р., там само, арк. 147 зв.).

¹¹ Лист М. Мелачевського до Т. Богушової з Звинячки від 27 V 1739 р. (там само, арк. 103).

¹² Там само, арк. 371, 409.

¹³ Там само, арк. 378 зв., 403.

¹⁴ Там само, арк. 369 зв.

¹⁵ Там само, арк. 370.

¹⁶ Там само, арк. 371 зв.

¹⁷ Там само, арк. 376 зв., 417 зв.

¹⁸ Там само, арк. 377.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само, арк. 407.

²¹ Там само, арк. 369 зв.

²² Там само, арк. 385, 368.

²³ Там само, арк. 684 зв.

За свою роботу вони отримували натуральну плату¹, а іноді й деякий одяг². Так, у реєстрі ординарії, виданої челядникам за губернатора Здзеницького в 1736 і 1737 роках, зазначено, що Василь Юсків отримав жита 1 осьм., ярї пшениці 3 четв., ячменю 1 четв., суржику 2 четв., гречки 2 четв., гороху 6 мірок, гречаних круп 2 мірки, недобраних раніше жита 2 четв., пшениці 1 четв., ячменю 1 четв., просяної крупи 4 мірки, гречки 2 четверики. Василеві парубкові відсипано жита 1 четв., ячменю 1 четв., гречки 2 четв., гороху 2 мірки, гречаних круп 2 мірки. Федорові пастухові — жита 1 осьм. й 3 четверики, пшениці ярї 1 четв., ячменю 1 четв., суржику 2 (?) четв., гречки 1 осьм. та 2 четв., гороху 4 мірки, круп гречаних 2 мірки, недобраних жита 1 осьм., пшениці 2 четв., ячменю 1 четв., просяних круп 6 мірок, гречки 2 четв., а також певну кількість солонини. Свої міри отримали також сторож Нейл, парубок Ясько, вівчар Мацько й пасічники Григір, Цуркан, Петро та Яків³.

Як і раніше, в першій половині XVIII століття у маєтку важливими господарськими об'єктами були ставки та млини. Вище ми вже згадували про став, який знаходився перед старостинським двором. Інвентар Дзвенигородської королівщини за 10 липня 1730 року згадує про ставки у Звинячці, Латківцях і Бабинцях⁴.

Старостина в одному з листів до М. Мелачевського писала: «Ставок спустити, принаймні один, зараз, щоб рибу попродати під час єврейських свят, бо ж уже почались. Пишу я до Сруля про це, бо ж і він тримав перед тим ставки. При кожному виловлюванні аби був Минька, і Сруль, і ваша милість. Саджавки на ту рибу щоб були добрі. Тільки я не знаю, чи там не потрібно волочка («włóczka»), бо так сіткою не виловиш, як волочком. Порадившись із рибалками та Срулем, повідомити мені про це, і якщо того буде потрібно, швидко прислати по нього, то я звідси дам»⁵. З приведеного також постає, що ставки у старостві ставали об'єктами орендних контрактів⁶.

«Вельможна пані, пані і добродійко моя, — писав Мелачевський у листі за 20 листопада 1740 року, — [...] ставів два ми спустили і виловили: один у Латківцях, а другий під Звинячкою середній. У латківському тільки зловили щупаків 93, линів 81, плотви 1 цебро, і та риба під час єврейських свят продалась, тільки з того ставу латківського залишилося щупаків 24, линів 21. В тому ж ставку під Звинячкою зловлено щупаків 198, линів зловлено 18, окунів 17, плотви 12 цебрів. Плотву продали — 1 цебро по 5 злотих і 15 грошів, котрої продалось 11 цебрів, а один цебер поміж щупаків пустили»⁷.

Ми вже згадували про один із млинів, який знаходився на ставку перед старостинським двором. Інвентар маєтку від 10 липня 1730 року називає також «млини» у Вовківцях⁸. Серед видатків 1738 року фігурує «мельник новий, котрий ставить млин у Бабинцях»⁹. В одному з господарських документів за 1738 рік повідомляється про те, що всі мельники повинні були добувати каміння до млинів на «тамтій», тобто молдавській стороні¹⁰.

До прибуткових об'єктів на теренах Дзвенигородського староства належали також винниці та корчми¹¹.

Сільськогосподарську продукцію, а також худобу, гроші тощо, за винятком того, що йшло на власні потреби, відсилали до інших богушівських маєтків — Ключінець¹², Янова¹³, Кукавки¹⁴, Млиниці¹⁵. Товар часто продавали оказійним покупцям¹⁶, або ж на ярмарках у Кам'янці¹⁷, Жванці¹⁸. Не були дивиною й торговельні зносини з сусіднім Хотиним: «Повідомляю вельможній вашій милості пані добродійці, що на той

¹ Крім приведеного нижче, див.: там само, арк. 399-400, 406 зв.-407, 450, 461, 462.

² Там само, арк. 327.

³ Там само, арк. 399-400.

⁴ Там само, арк. 320.

⁵ Лист Т. Богушової до М. Мелачевського від (?) 7 X 1740 р. (там само, арк. 208-208 зв.).

⁶ Серед збережених документів Дзвенигородського староства доволі багато згадок про оренду, орендарів, отже, така практика на території маєтку була досить популярною (див., напр.: там само, арк. 421 зв., 471, 633-633 зв. та ін.). На жаль, у нашому розпорядженні поки що немає жодного тексту орендного контракту, відтак цей аспект господарської історії королівщини потребує подальшого дослідження.

⁷ Лист М. Мелачевського до Т. Богушової зі Звинячки від 20 XI 1740 р. (там само, арк. 214-214 зв.).

⁸ Там само, арк. 320.

⁹ Там само, арк. 376 зв.

¹⁰ Там само, арк. 36.

¹¹ Там само, арк. 367 зв.; лист Т. Богушової до Н Гутевича з Рахнівцею від 12 VI 1738 р. (там само, арк. 35).

¹² Лист Т. Богушової до М. Мелачевського з Ключінець від 10 VII 1738 р. (там само, арк. 40); лист М. Мелачевського до Т. Богушової зі Звинячки від 16 III 1739 р. (там само, арк. 70).

¹³ Лист М. Мелачевського до Т. Богушової зі Звинячки від 9 IV 1739 р. (там само, арк. 75).

¹⁴ Лист М. Мелачевського до Т. Богушової зі Звинячки від 17 X 1738 р. (там само, арк. 57).

¹⁵ Лист Т. Богушової до М. Мелачевського від 26 XI 1738 р. (там само, арк. 59). Лист Т. Богушової до М. Мелачевського від 17 I 1741 р. (там само, арк. 222).

¹⁶ Лист М. Мелачевського до Т. Богушової зі Звинячки від 17 X 1738 р. (там само, арк. 57); лист М. Мелачевського до Т. Богушової зі Звинячки від 8 IV 1739 р. (там само, арк. 73).

¹⁷ ЛННБУС, ВР, ф. 145, оп. 1, спр. 137, арк. 364.

¹⁸ Там само, арк. 371

ячмінь, котрий повторно прийшов із Ключінець, купця немає. Я послав Лейбу до Хотина з тим ячменем, котрого продав осьмак 21, осьмака по злотих 5, бо зараз звідусіль навезли ячменю»¹.

Комунікація з «тамтою», молдавською стороною відбувалась за допомогою паромів. В одному з листів старостина дорікала: «Навіщо до Жванця возити, коли маєте свій паром»². Іншим разом наполягла: «Парому аби мені ніколи не зачіпали, дуже суворо наказую, а якщо будуть перевозити, щоб нотували перевізники скільки від перевозу візьме»³. В інвентарному описі за 1741 рік навіть згадується «Стефчин Продан піший парому пильнує»⁴. При цьому, в одному з джерел знаходимо згадку про те, що при перевозі вдавались і до послуг липків — литовських татар, котрі служили Османській імперії: «для липків дано на перевози, як худобу на тамтой бік переганяли»⁵.

* * *

Як і протягом XVII, впродовж першої половини XVIII століття мешканці Дзвенигородської королівщини мали відносно старости цілу низку обов'язків. У більшості випадків про їх суть та обсяги дозволяють судити інвентарі маєтку кінця 1720-х — початку 1740-х років, а також інші господарські папери. Одним із найчіткіше споряджених та добре збережених є інвентар Дзвенигородського староства від 10 липня 1730 року⁶. Звідси дізнаємося, що мешканці містечка Дзвенигорода й належних до нього сіл, за винятком Звинячки, за користування земельними угіддями сплачували грошовий чинш. У Звинячці ж селяни були почасти чиншовиками, почасти відбували панщину. Розмір чиншу, можливо з огляду на площі чи/та якість ґрунту, не був однаковим для всіх — він коливався від 4 до 32 злотих⁷. Сплата мала відбуватись восени. Згідно з цим документом, сума вибраного (?) чиншу становила 2 207 зл., при цьому обсяг недобраного — 260 зл. 15 гр. Для порівняння, в попередньому році прибуток від чиншу налічував 2 069 злотих і 24 гроші⁸.

Крім чиншу, піддані сплачували деякі податки. Насамперед, т. зв. «конопляні гроші» — півтора або три золотих. У документі початку 1740-х (?) років говориться про те, що піддані платять «за коноплі також, оскільки їх не прядуть» і додається, що тяглі сплачують по три, а піші — по півтора злотих⁹. В аналізованому інвентарі за 1730 рік сума грошей «за коноплі» становить 420 злотих. При цьому залишалося недобраного податку — 48 злотих. В 1729 році прибуток від конопель обчислювався у розмірі 325 злотих¹⁰.

Сторожовий податок¹¹ вносився за два рази: перша частина в розмірі 1 зл. повинна була вибиратись «без жодного зволікання й винятку» в середині Посту, а друга — також 1 зл. — перед П'ятидесятницею. В поточному 1730 році обсяг сторожових грошей сягнув 330 золотих. Кілька нюансів з цього приводу додає документ за 1736 (?) рік: «На сторожу й нічну, і денну повинні по черзі ходити, аби було завжди у дворі двоє сторожів. Однак, треба конче старатися про двох річних сторожів, котрим платиться зі скарбу, а громада повинна вносити сторожові гроші до двору, згідно з давнім звичаєм»¹². При цьому інвентар від 3 липня 1738 року вже повідомляє про те, що «сторож же у дворі річний зі скарбу панського найнятий буває»¹³.

В середині Посту сплачували й гроші за кури та яйця — по 12 або 24 гроші. Можливо, тут в основі теж лежала диференціація на піших та тяглих підданих. В реєстрі за 10 липня 1730 року відзначається, що прибуток від цього податку становив 109 злотих та 6 грошів, при чому недобрана сума сягнула 16 злотих і 24 грошів. Згідно з інвентарем початку 1740-х (?) років і піші, й тяглі повинні були вносити за цей податок однаково — по 24 гроші¹⁴.

Селяни, котрі мешкали у Звинячці й відбували панщину, чиншу не платили, проте за коноплі, кури та яйця, а також сторожовий податок повинні були вносити відповідно до інвентаря в той самий час, коли й чиншовики. При цьому й на тяглих, і на піших покладався обов'язок відбувати панщину по два дні на тиждень, а крім того — 12 днів влітку та 1 день взимку.

¹ Лист М. Мелачевського до Т. Богушової зі Звинячки від 10 VI 1739 р. (там само, арк. 104).

² Лист Т. Богушової до М. Мелачевського з Кукавки від 10 III 1741 р. (там само, арк. 226).

³ Лист Т. Богушової до М. Мелачевського від 3 V 1741 р. (там само, арк. 235 зв.).

⁴ Там само, арк. 642.

⁵ Там само, арк. 364 зв.

⁶ Там само, арк. 316-321.

⁷ Можливо, в одному випадку навіть було 3 зл., але запис не зовсім чіткий (там само, арк. 316). Пізніше, в 1740 році було й 34 злотих (там само, арк. 526 зв.); в 1741 році — 40 зл. 24 гр. (там само, арк. 641 зв.) і навіть 66 зл. 24 гр. (там само, арк. 643 зв.).

⁸ Там само, арк. 315 зв.

⁹ Там само, арк. 683 зв.

¹⁰ Там само, арк. 315 зв.

¹¹ Порів.: Норуї Е. Nazwy powinności i danin w XVI — XVIII w... — S. 75.

¹² ЛННБУС, ВР, ф. 145, оп. 1, спр. 137, фасц. 182, арк. 367 зв. Див. також: там само, арк. 273.

¹³ Там само, арк. 414 зв.

¹⁴ Там само, арк. 683 зв.

Як повідомляє аналізований документ за 1730 рік, кожному тяглому й пішому підданому, який сплачує чинш, також потрібно було відбути влітку 12 днів панщини: заорки — оборки, закоски — обкоски, заграбки — обграбки, зажинки й обжинки та чотири толоки (без видання двірських напоїв). Взимку кожний із них змушений був 1 день молотити на користь старости.

До обов'язку підданих, за потреби, входили й толоки по черзі з кожного села, на котрі повинні були видаватися з двору горілка чи пиво. Разом із тим, мешканці староства залучались до шарварків¹ при ставках, млинах, винницях і корчмах, «в полі ж шарварками нічого не повинно робитись». Дзвенигородська й трубчинська громади мали відбувати шарварки у Дзвенигороді, вовківська — біля своїх млинів, звиняцька — при своїх ставках, латківська — на своїх, а бабинська — коло своїх ставків. В документі за 1736 (?) рік уже говорилось про те, що шарварки потрібно відпрацьовувати один день на тиждень, «а якби була потреба, до ставів стільки повинні йти, скільки потрібно, до направи млинів, до ремонтування винниць, до будування корчем як і їх направи — це повинні робити без панщини»². Подібним чином ці обов'язки сформульовано і в інвентарі за 3 липня 1738 року³. А от у документі за початок 1740-х (?) років до попарних повинностей (заорки — оборки...) додався ще й завіз — обвіз, а також «до скидання сіна кожний по два дні виходити має», натомість уже говориться про три толоки на рік і шарварок один раз на два тижні⁴.

Повинність перевезення підводами до Янова та Кам'янця повинні були відбувати всі (очевидно, тяглі селяни. — Т.В.). Той, хто один раз у році поїде до Янова — вже більше не повинен, а от до Кам'янця потрібно було відбути двічі на рік для тих, хто мав би їхати до Кам'янця. В цьому ж інвентарі говориться про те, що «зараз починаються нові підводи, котрої нової підводи жоден ще не відбув». Це положення потребує додаткового з'ясування. Нижче в документі приведені імена селян, які заборгували «старої, тобто давньої... підводи». Про повинність підводою до Янова та двічі до Кам'янця говориться також в інвентарі від 3 липня 1738 року⁵.

У зв'язку з виконанням деяких повинностей частково вимальовується характер ставлення Терези Богушової до підданих, про що довідуємось із наступного фрагмента інвентарного опису за початок 1740-х (?) років: «...пан адміністратор повинен мати на увазі, аби підводи по черзі, нікому не спускаючи, до Янова чи до Кам'янця виправляв, щоб одного двічі не гнав. Те ж саме потрібно розуміти і щодо шарварків: аби кожний що дві неділі був один раз на шарварку, щоб одного двічі на шарварок не виганяно, а іншого й разу — про це дуже наказую, аби в тому жодної кривди один через іншого не мав так у підводах, як і в шарварках»⁶. До цього ж, у документі від 1738 року говориться: «Його милість пан губернатор жодних нових звичаїв на громаду накладати не повинен, але згідно з давнім звичаєм із ними повинен поступати»⁷.

Піддані, які мали власні пасіки, були зобов'язані віддавати старості десятого пня, а від решти сплачувати по 6 гр. «очкового» податку. До прикладу, на 1735 рік бджільна десятина становила 94 пні⁸, а в 1738 році її було обліковано аж 124 пні⁹. Це, серед іншого, свідчить про величезний розмах бджолярства у старостві в цілому¹⁰.

«Десятина овеча і свинна не береться, але від кожної овечки і від кожної свині належить по 6 грошів». Щоправда, вже в документі за 3 липня 1738 року говориться, що «десятини овечі і свинні дають, а котрий не має до комплекту десять, від штуки по 6 гр. платити повинен»¹¹. В іншому місці згадується: «з десятини вибраних дійних овець 73»¹². А от в документі за початок 1740-х (?) років прописано, що «з овечої десятини двадцять вівця до двору належить, а у котрого до десятини не вистачає, від штуки кожний по 6 грошів платить, від кожної свині чи вепра, котрому рік, також платить по 6 грошів»¹³.

Насамкінець, якщо «парубки», згадані серед латківських і дзвенигородських підданих, восени не одружуватимуться, то повинні дати чинш відповідно до інвентаря, а якщо одружаться, то будуть вільними від чиншу й од усякої грошової данини (здається, за винятком сторожового податку)¹⁴.

¹ Шарварок — обов'язкові роботи підданих на користь двору чи замку (Кулаковський П. Люстрація Звинигородського староства 1789 року. — С. 224).

² ЛННБУС, ВР, ф. 145, оп. 1, спр. 137, фасц. 182, арк. 367 зв.

³ Там само, арк. 414 зв.

⁴ Там само, арк. 683 зв.

⁵ Там само, арк. 414 зв.

⁶ Там само, арк. 683.

⁷ Там само, арк. 414 зв.

⁸ Там само, арк. ненум. між 309 і 310.

⁹ Див. також: там само, арк. 191.

¹⁰ Лист М. Мелачевського до Т. Богушової зі Звинячки від 31 VIII 1738 р. (там само, арк. 50 зв.).

¹¹ Там само, арк. 414 зв.-415.

¹² Там само, арк. 373 зв.; див також: там само, арк. 490.

¹³ Там само, арк. 683 зв.

¹⁴ Там само, арк. 316-321.

В інвентарному описі, підготовленому 28 червня 1731 року, поряд із чиншом та іншими вже відомими нам грошовими поборами, фігурує «гостина», розмір якої коливався від 6 гр. до 16 зл. 28 гр. (або 18 гр.)¹. Його суть згаданим документом, на жаль, не окреслюється. Однак, якщо він і «гостина овеча та свинна», що згадується в господарських записах 1734 року — одне й те ж поняття, то йдеться про податок від овець та свиней. На згаданий рік уцілому по староству за 1 612 овець було (чи мало бути) сплачено 322 зл. 12 гр., а за 261 свиню — 52 золотих 6 грошів².

Ще один податок — «квитове» (3 або 6 гр.) фігурує в інвентарі за 14 жовтня 1731 року. Його вибрана сума становила 13 зл. 24 гр., а невібрана — 1 зл. 21 гр.³ Почасти про суть цього побору довідуємося з документа за підписом Терези Богушової, в якому повідомляється про прийняття Мартина Стрільбицького на посаду губернатора Дзвенигородського староства: «Від чиншів, згідно з давнім звичаєм, квитове до його милості пана губернатора буде належати після прислання мого реєстру»⁴. Тут же поряд додається й наступне: «Тому ж дозволяю брати виклади до золотого, більше ж буде належати мені»⁵. В останньому випадку, можливо, йдеться про прибуток від здійснення судочинства у старостві⁶. Про це натякають і більші поширені фрази щодо «викладів»: «Минька золотник турецький дав, коли ще справа не дійшла»⁷ та «Гаврило, Ганушевського син, у справі з Любинецьким дав 16 зл.»⁸.

В першій половині XVII століття піддані сплачували також «садову десятину»: податок від сливових дерев — по 6 гр. від дерева⁹.

У фінансових документах Дзвенигородського староства фігурує ще одна цікава стаття прибутку — «за куниці»¹⁰. Її суть достеменно невідома, проте наступні фрази, як от: «Куниці з Більовець за дівку зі Звинячки 14 зл.», «Куниці з Ольховця за дівку Марка Медведя 8 зл.», «Куниці за дівку з Латковець Івана Балахтара 8 зл.»¹¹ дозволяють убачати побір на користь старости під час одруження¹².

Насамкінець, інвентар за 1736 (?) рік повідомляє про обов'язок «платити згідно з давнім звичаєм» за прядіння мотків¹³. А документ від 3 липня 1738 року, поряд із останнім, говорить також про те, що піддані повинні були молотити просо — ті, що мають пару тяглової худоби — осьмачку, а «поєдинкові» — півосьмачки, та стільки ж гречки переробити на крупу й віддати до двору¹⁴.

Піддані, очевидно, не завжди були в змозі сплатити ті чи інші податки, або ж виконати покладені на них обов'язки. Відтак, серед господарських нотаток чимало присвячено боргам, які адміністратори чи губернатори Дзвенигородського староства повинні були витребувати в перспективі. До прикладу: «Перелік підвід, котрі винні за 1729 рік»¹⁵, «А що нижче перераховані не додали чиншу, від котрих аби пан адміністратор отримав...»¹⁶, «Реєстр боргів, що залишились, тут виписаний, а панові Остаповському поданий до вибирання 26 жовтня 1731 року»¹⁷ та ін¹⁸. Примітно, що в інвентарі від 28 березня 1733 року є невеличкий перелік підданих із таким заголовком: «Відступлені більш убогим її милістю панею добродійкою» — Терезою Богушовою. Тут приведені імена підданих, для котрих, як розуміємо, було дозволено не сплачувати деякі незначні суми грошей¹⁹.

¹ Там само, арк. 322-326 зв. Написання суми грошів нечітке.

² Там само, арк. 361-361 зв.

³ Там само, арк. 328-333.

⁴ Там само, арк. 356.

⁵ Там само.

⁶ Див.: Linde M. S. B. Słownik języka polskiego. — Warszawa, 1814. — Т. 6. — S. 403-404. Про суми «викладів» у старостві див.: ЛННБУС, ВР, ф. 145, оп. 1, спр. 137, фасц. 182, арк. 419 зв., 443-443 зв., 450 зв., 452.

⁷ Там само, арк. 443 зв.

⁸ Там само.

⁹ Там само, арк. 362 зв.

¹⁰ Там само, арк. 446 зв.

¹¹ Там само, арк. 706 зв.-707.

¹² В історіографії існують відомості щодо випадків заборони одруження з чужими підданими (*Woźniak A. Małżeństwa chłopskie w XVIII-wiecznej wsi pańszczyźnianej // Etnografia Polska. — Т. 22. — З. 1. — S. 144-145*).

¹³ ЛННБУС, ВР, ф. 145, оп. 1, спр. 137, фасц. 182, арк. 367 зв.

¹⁴ Там само, арк. 414 зв.-415.

¹⁵ Там само, арк. 321.

¹⁶ Там само, арк. 321 зв.

¹⁷ Там само, арк. 332 зв. Див. також: арк. 341-341 зв., 343-343 зв., 352-352 зв.

¹⁸ Там само, арк. 404 зв., 426-426 зв., 446.

¹⁹ Там само, арк. 340 зв.

Про господарський уклад Дзвенигородського староства у другій половині XVIII століття на сьогодні не відомо практично нічого. У двох випадках до нас дійшли тільки суми прибутків: 13 732 зл. 14 гр. (очевидно, йдеться про квартиру) — у 1765 році¹ та 3 433 зл. 4 гр. кварти в 1770 році². Щоправда, не виключено, що в господарських паперах Писажевських чи Ценьських, якщо такі збереглися, ще можна буде віднайти якісь відомості про економічне життя Дзвенигородської королівщини в цей період.

Висновки. Дзвенигородська королівщина як маєтковий комплекс сформувалась, швидше за все, наприкінці XVI — на початку XVII століть. Її господарський статус у джерелах окреслюється як «держава», староство чи «староство, або держава». За роки існування королівщина знаходилась у посесії різних шляхетських родів, проте найбільш тривалими були періоди її перебування в руках Потоцьких та Богушів. З другої половини 1670-х і по 1699 рік територія староства входила до Кам'янецького єялету — провінції Османської імперії. Демографічна ситуація, господарський розвиток, а відтак і прибутковість королівщини не були сталими й залежали від низки чинників суспільно-політичного, економічного та природного характеру. Староство як структурна одиниця польського королівського домену припинила існування в 1772 році у зв'язку з переходом території Червоногородського повіту під владу Австрійської монархії.

Захар'єв В.А.
м. Хмельницький
Захар'єва З.В.
м. Дунаївці

ЧУЖИНЦІ ПРО ОБОРОННИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЦЕНТРАЛЬНОГО ПОДІЛЛЯ У ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧЧІ

У статті проаналізовано відомості про замки, фортеці та міські укріплення зі щоденників і мап іноземців, що відвідали подільську частину Хмельницької області у XVI-на поч. XVII ст. Розглянуто як відомі, так і малознані об'єкти.

Ключові слова: Центральне Поділля, Хмельницька область, Кучманський шлях, Чорний шлях, замки, фортеці, укріплення, Я.Длугош, М.Стрийковський, О.Гваньїні, Т.Коробейников, Е.Лясота, Е.Челебі, А.Маєрберг, Г.Боплан, У.Вердум, Е.Мехмед, Н. де Фер, Ю.Юль, М.Б. Петров.

Для глибшого пізнання оборонного потенціалу Центрального Поділля у часи Пізнього середньовіччя важливими першоджерелами є інформація зі спогадів та карт сучасників. Більшість з них побували тут і описали у щоденниках чи нанесли на карти те, що бачили на власні очі.

Ця тема завжди цікавила краєзнавців та науковців. Найбільш широко, але лише стосовно Кам'янця-Подільського, її розробив покійний М.П. Петров (1952-2008). Нами охоплено територію усєї нинішньої Хмельницької області.

Оскільки Кам'янець був центром Подільського воєводства, то увага подорожуючих та шпівонив перш за все була прикута до нього. М.П. Петров у своїх статтях у статтях «Записки іноземців XV-XVIII ст. – важливе джерело з історії Кам'янець-Подільського» [1, с.281-305], «Кам'янець-Подільський очима іноземців у XV-XVIII ст. [2] та інших повідомляв, що першим, хто оприлюднив на широкий загал інформацію про кам'янецький замок був хроніст Ян Длугош, котрий у своїй книзі «Annales seu cronicae incliti regni Poloniae Oregae» (1480) засвідчував про досить вдале розміщення Кам'янця на місцевості. Длугош вважав значимою складовою топографічною одиницею Кам'янця місцевий замок, який височів над містом і вказав, що «в'їхати на територію Кам'янця можна було лише з боку замку (логічно через міст – уточнив М.Б. Петров) та з півдня – через ворота. «Jeden tylko do miasta istnieje dostep z zamku i od strony poludniowej» [3, s.171].

О.Гваньїні в праці «Опис европейської Сарматії» (Краків, 1578) як і його попередники, зауважував, що «Kamieniec... miedzy twardymi i opoczystymi skalami zbudowane lezace, bramy tylko dwi ma» [4, с.131].

За автором «Хроніки польської, литовської, жмудської і всієї Русі» (1582) М.Стрийковським, «Кам'янець складався з двох історико-територіальних частин: міста та замку, а його назва походила від кам'яного півострова, на якому розташовувалося місто» (*переклад М.Б. Петрова*). Замок локалізувався на мису і формувався з башт та кам'яних стін. Літописець вважав, що «miasto samo w lepszym miejscu» знаходилося, аніж замок [5, s.162].

¹ Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska... — Т. 3. — S. 176.

² Sumarjusz królewsczyzn... spisany roku 1770. — S. 35.

У 1593 р., подорожуючи до Царграда та інших святих місць, російський паломник і збирач інформації Трифон Коробейников занотував що Кам'янець складався власне з міста і замку. «На тому місці, де та річка (Смотрич) зійшлася, – уточнював він, – від замку до того острова, який обійшла, міст дерев'яний на кам'яних стовпах» [6, с.484].

Ерїх Лясота, 1594 р. зауважив, що кам'янецький «замок, з'єднаний з містом за посередництвом високого мосту» [7, с.43].

Той же мандрівник у записках датованих 22-24 квітням згадує про замки у Старокостянтинові, Пилявцях та Старій Синяві, 20-23 липня – про такі ж споруди у Летичеві, Проскуріві, Меджибожі, Чорному острові, Маначині та Волочиську [8, с.125-127].

1650 р. чималий пласт відповідної інформації оприлюднив у Спеціальній карті України інженер і картограф Короля Речі Посполитої Г.Боплан [9]. Перерахуємо об'єкти зі сходу на захід відповідно: північного (Прибужжя), центрального (верхів'я та середні частини лівих приток Дністра) та південного (Наддністрянщина) секторів. У північному секторі це – Костянтинів, Летичів, Меджибіж, Деражня, Микитинці, Проскурів. У центральному – Вінківці, Зінків, Вербака, Шарівка, Фельштин, Городок, Сатанів, Поросятків, Краснополь, Дунаївці, Смотрич. У південному – Калюс, Студениця, Китайгород, Жванець.

Кам'янець-Подільський чомусь не удостоївся відповідної позначки на цій карті. Можливо тому, що позначений знаком центру воєводства, де наявність укріплень міста та замку були присутні апріорі.

1657 р. кам'янецький замок як «надійний і могутній... зі стінами, вирубанними в скелі, який стоїть над високою прірвою і рівних йому нема не лише у володіннях польських, а, мабуть, і в чеських, і у Шведській країні, і в державі Голландській, і в горах Германських» емоційно оцінив Евлія Челебі [10, с.54-55]. М.Б. Петров зі свого боку роз'яснив, що описуючи «легкий та великий опорний пункт», під захистом якого знаходилася фортеця, автор мав на увазі Новий замок.

А от посол цісаря Леопольда I при московському дворі А.Маєрберг у 1661 р. повідомляв, що на Поділлі особливо відзначається місто Кам'янець (Camenica), побудоване на високій горі. Воно на думку деяких – старовинна Клепідава, знамените більше своєю місцевістю, аніж своїми укріпленнями» [11, с. 93-94].

На карті «Podolia palatinates» (1664 р.), яка, фактично, є поліпшеним варіантом вищезгаданої мапи Г.Боплана 1650 р. картограф, очевидно, вніс правки, а гравер відобразив їх [12]. Зокрема, у Дунаївцях бачимо крім укріплень міста і позначку «замок, фортеця, цитадель», значком вказано і укріплення Чорнокозинці. Отже, через певні, відомі лише йому, обставини Г.Боплан подав на своїх картах лише 23 укріплення центральної та південної Хмельниччини.

Про те, що їх було значно більше свідчить «Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672... через королівство Польське» Ульріха фон Вердума. Уродженець Східної Фрісландії, що у західній Німеччині, і учасник змови, учасники якої мали за мету змістити польського короля Михайла Вишневецького і посадити на його місце француза – принца де Лонгелів'єля, Ульріх фон Вердум був слугою Абата де Польм'є. Разом з останнім, що у поїзді на Україну грав роль королівського інженера з Кандії Жана Бардуні, шевельє де Саконне, та солідарними їхній місії поляками, він перетнув кордон теперішньої Хмельницької області 28 липня 1671 р. у містечку Збриж (тепер Чемеровецького р-ну). Далі на шляху його до Кам'янця-Подільського гість оглянув сплюндоване місто Оринин (тепер Кам'янець-Подільського р-ну).

Кам'янець справив на мандрівника яскраве враження. Проте оцінив його він і як фахівець. «Замок зі сходу, півдня й півночі має природний захист у формі стрімких і високих скель, на яких він височіє, а з боків, окрім того, добре укріплений мурами й вежами, – писав У.Вердум. – Західний бік лежить при великій рівній височині. Тут його укріплено майже на сучасному рівні ровами, валами та іншими земляними спорудами, але ці фортифікації погано збудовані і їх при атаці за всіма правилами [воєнного] мистецтва не вдалося б довго боронити. Зайнятий же замок домінує над містом. Отож ця фортеця скоріше ослаблює, аніж зміцнює місто» [13, с.99].

Через три тижні – 21 серпня, коли місія рушила до Бару, загін подолав гори Медобори, гість зафіксував праворуч від шляху біля лісу «замок і спорожніле село Балин». Діставшись надвечір Солобківців (тепер Ярмолинецького р-ну), У.Вердум занотував наявність там замку «із кам'яним укріпленнями, змутованими зіркою, з муром викладеним вузьким сухим ровом...» [14, с. 89].

Проте через якісь обставини У.Вердум навіть не приділив належної уваги місту Зінків і його фортеці, через який пролягала дорога до м. Бар, або спеціально опустив їх, а потім забув заповнити відомості про 22 серпня, які відсутні у щоденнику. Відтак, місія покинула Вінковеччину і перебралася на Вінничину, де і вирішувала свої питання до 24 листопада.

Оскільки найближчий шлях від Бару до Львова на той час вів правобережжям Південного Бугу, першим найбільшим населеним пунктом на зворотному шляху У.Вердума була Деражня. Він стисло описав її так:

«місто лежить над великим озером, завдовжки понад милю, а завширшки близько 700 чи 800 кроків. З нього випливає ріка Вовк і три милі нижче міста впадає до Бугу... Місто Деражня лежить на північному березі цієї річки». Оком розвідника оцінив подорожний і оборонні можливості Деражні, вказавши, що містечко «має слабкий вал з частоколом на ньому, є поряд замок, також оточений ровом, валом (з частоколом», додавши, що «у ньому є також руська церква» [15, с. 94]. (Залишки деражнянського замку довгий час не були ідентифіковані місцевими краєзнавцями. І лише 2015 р. на прохання директора місцевого районного історичного музею О.Кохановського це зроблено В.Захар'євим та С.Шпаковським. Згодом завідувач відділом ХОКМ С.Демидко заклав на території замку розвідковий шурф, в якому знайдені сліди пожежі та артефакти XVII ст.).

Наступним селом з укріпленнями, що потрапило в поле зору У.Вердума були Масівці (тепер Хмельницького р-ну). Подорожний повідомляє, що село належало коронному хорунжому Сенявському, яке тримав його в заставі Кам'янецький суддя (не уточнюючи прізвища). Лежить воно «серед боліт, оточене частоколом, також з малим укріпленням, спорудженим по-місцевому досить сильно – з валами, ровом, частокколами». Окрім того наголосив, що «взимку 1670 року його штурмувало 6 тисяч татарів, але не здобули». На початку нинішнього року В.Захар'євим проведено археологічну розвідку в Масівцях і підтверджено інформацію У.Вердума про місцеве пізньосередньовічне укріплення. Його сліди заледь збереглися у північно-східній околиці села. Від Масівців дорога повела У.Вердума через напівпустілий Копистин до Плоскирова. У записках щоденника він зауважив, що «від Масівців до міста дорога йде через півострів, зовсім позбавлений ґрунту». Місто постало перед гостем «над низиною, серед боліт і широкого озера, яке також тягнеться аж до Бугу», з оточеним валами й частокколами, місцевим замком на чотирикутному острові в озері. За словами У.Вердума, «місто належить до спадку Замойського, за нього ведеться суперечка між чоловічими спадкоємцями цієї родини та княгинею Замойською, матір'ю польського короля». Зафіксував він і те, що «колись місто тягнулося по обидва боки озера й було доволі велике. Через озеро від однієї частини до другої вів довгий міст». «Другу половину, за мостом, – уточнив автор щоденника, – з усіх боків оточує озеро. У ній було близько тридцяти будинків та руська церква» [16, с. 94-95].

Цікава за своєю суттю ремарка У.Вердума: «Чотири роки тому (В.З., 3.З. – 1667 р.) татари забрали звідси відразу понад півтори тисячі душ». В контексті це повідомлення мало б свідчити про кількість поселенців міста і значимість цього населеного пункту раніше. Однак це викликає сумнів, бо документально відомо, що за люстрацією 1665 р. у Плоскирові було всього 12 будинків [17, с.182]. Хіба що володар міста між цими датами переселив сюди мешканців з Центральної Польщі, як це було пізніше, коли край покинули турки, що теж малоймовірно.

Поминавши Грузевицю, У.Вердум дістався Чорного Острова. У своєму щоденнику він спочатку пояснив, що ця назва «по-польськи означає те саме, що по-німецьки «schwarzer sporn». Зауваживши, що Чорний Острів «досить велике місто» і «разом з іншими навколишніми належить князеві Костянтину Вишневецькому, дядькові короля Михайла», він все-таки вказав про нещільність забудови цього населеного пункту і що матеріалом будівель, зокрема, церкви та костелу, було дерево. За описом У.Вердума місто не мало «іншого захисту, крім води; його омивають озеро й ріка Буг». І найголовніше – вказав, що місцевий «замок височіє на окремому острові; у ньому немає ніяких будівель, лише земляний вал із частокколами». При цьому додав: «Згадані 6 тисяч татарів, що спішилися перед Масівцями чотири роки тому, не змогли оволодіти й цим містом». Черговим населеним пунктом з укріпленнями, куди потрапив У.Вердум, був Маначин (тепер Волочиського р-ну). Йому мандрівник дав стислу, але конкретну характеристику: «Це – невелике містечко на острові серед озера, захищене частокколами. В ньому є папський і руський храми. Належить також князеві Костянтину [Вишневецькому]». Останнім укріпленням на лівобережжі Збруча на шляху слідування У.Вердума 27 листопада 1671 р. був Волочиськ того ж володаря – «мале містечко з замком, оточене валами з землі й частокколами, але все – фортеця й будинки – спустошене». Однак це не надто пригнітило подорожного, бо він далі з певним захопленням описав видноколи: «з трьох сторін його оточує озеро. З четвертої – з південного сходу – простягається гарна рівнина, тим приємніша для ока, що з інших боків за озером височіють стрімкі й порослі кущами скелі» [18, с. 94-95].

Таким чином, записки У.Вердума допомогли побачити картину стану регіону та оборонних споруд на початку 70-х рр. буремного XVII ст.

У своїх публікаціях М.Б. Петров також подав частину інформації зі згаданого нами вище щоденника Ульріха фон Вердума. Зауважив науковець і на 143-сторінковий детальний опис Кам'янця, який було здійснено у вересні 1672 р. (після захоплення Поділля Туреччиною) чаушом Ельхадж Мехмедом [19, с.228], виданому анонімним автором в Нюрнберзі «Загальному та ґрунтовному описі Польського королівства і особливо Поділля та Кам'янця» [20, с.134] та випущеній 1691 р. у Франції Н. де Фером книзі «Вигляд міста Кам'янця-Подільського» з гравюрою та описом міста-фортеці [21].

Відомості про Центральне Поділля початку наступного XVIII ст. знаходимо у дорожніх нотатках датського посла Юста Юля, котрий супроводжував Російського царя Петра I у Прутському поході [22].

31 липня 1711 р. він вирушив з Бару до Жванця (тепер Кам'янець-Подільський р-н) до генерал-майора Leschow'у, з котрим за рішенням Великого канцлера графа Головкина мав наздогнати армію [23, с.355]. Відтак він занотував у щоденнику, що 2-го серпня до середини дня дістався Зінькова і побачив «велике місто, оточене кам'яними стінами, більша частина яких ще збереглася, хоч і у (напів)розваленому (вигляді). На одній з його околиць на горі ще стоїть велика тристороння кам'яна цитадель з трьома вежами, невеликою кількістю гармат і гарнізоном (із 30 польських солдатів (Зіньків) належить польському коронному фельдмаршалу Сенявському» [24, с.356]. (*тут і далі – переклад з російської мови на українську В.Захар'єва*). Там датчанин дав відпочити коням і собі, адже темп руху був досить інтенсивним, а гонець повідомив йому, що між царем і турками після довгого бою укладено мирову угоду.

На ранок 3-го серпня поїздки продовжили, проте через півтори милі зустріли чергового гінця і той розповів, що цар не буде повертатися в Росію через Жванець, а через Могилів, куди вже спрямували генерал-майора Leschow'у. Однак Юст Юль вирішив остаточно в'янути ситуацію у російського поста в Дунаївцях, куди відправив одного зі своїх людей. Той, повернувшись назад, очевидно, охарактеризував населений пункт і посол записав, що «Дунаївці – велике місто з маленькою цитаделлю, що оточена зовнішніми стінами. Населене одними євреями. Взагалі у місцевих містах єврейське населення домінує над польським» [25, с.357]. Адже у самих Дунаївцях посол не побував, бо зупинився за 2,5 милі від нього на полі.

Ю. Юль дуже жалкував, що через обставини не побачив славу кам'янецьку фортецю. 4-го серпня він побував і заночував у містечку Поросьятків (тепер с.Великий Олександрів Віньковецького р-ну), де його здивувало, що у місцевого воєводи була дружина, якій ще не виповнилося 12 років...

Вдруге Юст Юль побував у Зінькові 19 серпня 1711 р., прямуючи до Львова. Там він заночував, а зранку 20 червня відправився у Ярмолинці. У щоденнику посол повідомив, що по дорозі перетнув пусте містечко Солобківці. Зауважив також на невідповідність інформації про відстань від Зінькова до Ярмолинець (2 милі) – «безперечно, усі п'ять, – наголосив подорожний, – бо їхав я з 10 годин ранку до 10 вечора – майже постійно належною риссю».

У напівспустошених Ярмолинцях важко було знайти приміщення для ночівлі. Недружелюбним спочатку виявився і господар «курляндець Шеппінг», бо подумав, що гості росіяни. Старий полковник розповів, що у нього гостювало багато росіян і йому набридло їх приймати у себе. Лише після показу документів, що засвідчували посаду, господар впустив Юлія Юста з супутниками у двір. Останній був «укріплений, на кшталт цитаделі, двома вежами і валом. Крім того обнесений частоколом, так що заволодіти ним можна не інакше як з допомогою гармат», – підрезюмував у щоденнику дипломат-шпін [26, с.376]. З'ясувалося також, що під час шонійської кампанії вони служили у датському війську. Тому гостю було про що поговорити з господарем. Відтак, він залишив Ярмолинці аж 23 червня.

Дякуючи тому, що Шеппінг продав 4 нових коней, у супроводі десяти драгунів полковника Ватеранга Ю.Юст подолав 3 милі і дістався с.Кузьмин (тепер Городоцького р-ну). Наступного дня, подолавши дві милі, посольство Юста Юля досягло Сатанова. Проте, очевидно, датчанин там затримався лише для обіду, бо залишив дуже стислу інформацію про те, що Сатанів «гарно облаштоване місто, яке укріплене стінами і баштами» [27, с.377]. Тут він і покинув межі теперішньої Хмельницької області, щоб більше сюди ніколи не повернутися, але залишити по собі книгу, в якій наступним поколінням подолян дісталися живі картини рідної історії початку XVIII ст.

Таким чином, у конкретній статті вперше зроблено якнайповніший на сьогодні аналіз відомостей про замки, фортеці та міські укріплення з 12 доступних для науковців на сьогодні щоденників і 2 мап укладених іноземцями, що торкнулися подільської частини Хмельницької області у XVI-XVII ст., а це дослідження сприятиме кращому пізнанню минулого Подільського краю.

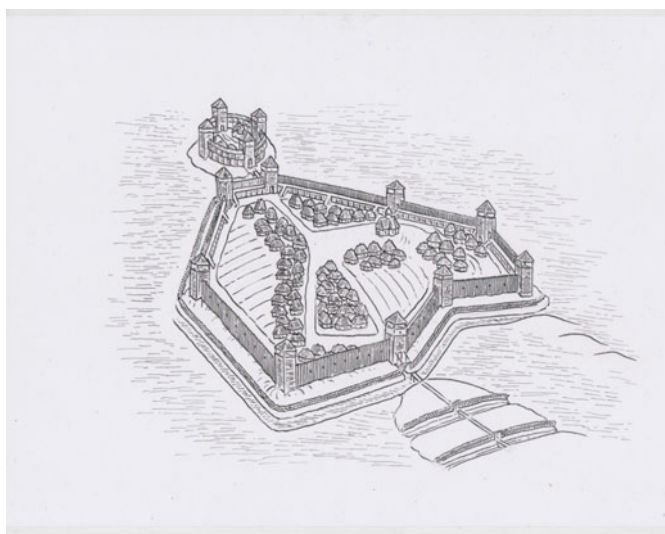
Джерела та література:

1. Петров М.П. Кам'янець-Подільський очима іноземців XV-XVII ст. // www.tovtry.km.ua/ru/history/statti/kamjanets-podilsky_ochyma_inozemtsiv.html
2. Петров М.П. Записки іноземців XV-XVIII ст. – важливе джерело з історії Кам'янець-Подільського // Україна в Центрально-Східній Європі, №7. – с.281-305.
3. Dlugosz J. Roczniki czyli Kroniki slawnego Krolewstwa Podolskiego / Tlum. S.Gaweda, Z.Jablonowski, A.Jochelson, J.Radziszewska, K.Stachowska, A.Strzelicka. – Warszawa, 1962. – Т. 1. – С.171.
4. Гваньїні О. Хроніка Руської землі // Всесвіт, 2000. №11-12. – с.131.
5. Borek P. Kamieniec Podolski w swietle przekazow diariuszowo-pamietnikarskich XVII wieku // Ibid.– С.162.
6. Сецинский Е. Замковая православная церковь в Каменце // Подольские епархиальные ведомости. – Каменец-Подольский, 1892. – № 27-28. – С. 484.

7. Січинський В. Чужинці про Україну. – К.: Довіра, 1992. – С. 93-94.
8. Захар'єв В.А, Захар'єва З.В. Давні карти та щоденники про Хмельниччину XVI-XVIII століть. – Хмельницький, 2017.– С. 125-127.
9. https://novaprosvita.files.wordpress.com/2013/03/map_ua_1650_boplan_10k.jpg
10. Челеби Э. Книга путешествия (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века). – Вып. 1. Земли Молдавии и Украины. – М., 1961. – С. 54-55.
11. Січинський В. Чужинці про Україну. – К.: Довіра, 1992. – С. 93-94.
12. https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D0%B4%D1%96%D0%BB%D0%BB%D1%8F#/media/File:Ukraine._Podolia_Palatinatus._Beauplan_1664.jpg
13. Ульріх фон Вердум. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672... через королівство Польське // Жовтень, 1983. – № 9. / Переклад з німецької І.Сварника. – С. 99.
14. Ульріх фон Вердум. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672... через королівство Польське // Жовтень, 1983. – № 10. / Переклад з німецької І.Сварника. – С. 89.
15. Там саме. – С.94.
16. Там саме. – С.94-95.
17. Орловський М. Историческое описание уездного города Проскурова Подольской губернии//Подольские епархиальные ведомости. – Каменец-Подольский, 1863, вып. 35. – С.182.
18. Ульріх фон Вердум. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672... через королівство Польське // Жовтень, 1983. – № 10. / Переклад з німецької І.Сварника. – С. 95.
19. Крикун М.Г. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р. (до питання про житловий фонд українського міста у XVIII ст.) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вып. 2. – Т. 5. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 228.
20. Наливайко Д.С. Україна другої половини XVII ст. в західноєвропейських історико-літературних пам'ятках // Український історичний журнал. – 1972. – № 2. – С. 134.
21. N. de Fer. Vue de la ville Kamieniec-Podolski. – Paris, 1691.
22. Юль Юст. Записки Юста Юля датського посланника при Петре Великом (1709-1711) / Щербачев Ю. Н. – М.: Университетская типография, 1899. – 599 с.
23. Там саме. – С.355.
24. Там саме. – С.356.
25. Там саме. – С.357.
26. Там саме. – С.376.
27. Там саме. – С.377.

Хмельницька область на фрагментах «Спеціального і докладного плану України разом з належними до неї воєводствами, округами та провінціями» Г.Боплана.

Укріплення с.Масівці у 70-х рр. XVII ст. Реконструкція В.Захар'єва. Художник Ю.Адамчук.

СУДОВІ ПРАКТИКИ КНЯЗІВ САНГУШКО НА ПОЧАТКУ XIX ст.

В статті досліджено основні судові справи родини князів Сангушко, що розглядалися в Заславському повітовому суді у період з 1806-1809 рр. Проаналізовано основну тематику судових спорів, підходи до їх вирішення.

Ключові слова: *Сангушко, Заславський повітовий суд, судовий позов, судова справа*

Кінець XVIII ст. – початок XIX ст. позначився значними соціально-економічними та політико-правовими зрушеннями на теренах Правобережної України. В першу чергу це стосувалося розпаду Речі Посполитої та включення теренів Брацлавщини, Волині та Поділля до складу Російської імперії, що, у свою чергу, стало початком впровадження нової адміністративно-територіальної системи. Так, вже 8 грудня 1792 року спеціальним рескриптом Катерини II було визначено загальні засади організації адміністративної та судової влади на новоприєднаних територіях. Власне відповідно до даного рескрипту терени прилегли до попередніх кордонів Російської імперії слід було приєднати до Київського та Катеринославського намісництва, а позostalі землі розділити на дві губернії – Ізяславську з центром в перейменованому місті Заславі/Ізяславі та Брацлавську. При цьому щодо Ізяславської губернії визначалося, що її центр має бути або в «місті Заславі, котрий надалі давнім іменем своїм Ізяслав називатися повинен, або в Костянтинові, де на місцевий розсуд виявиться зручніше» [6, с.4]. Очільником цієї губернії було призначено генерал-майора Шереметєва.

Щоправда вже 1 травня 1795 р., територіальний поділ було реформовано, а терени губерній поділено між ново створеними Волинською, Брацлавською та Подільською губерніями [8, s.290]. Структура адміністративно-територіального управління даних губерній мала відбуватися відповідно до указу від 7 листопада 1775 р. «Учреждения для управления губерній Всероссийской империи». Щоправда, в життя ці настанови входили доволі повільно. Так, лише 6 серпня 1796 р. офіційно розпочали свою діяльність найвищі губернські адміністративні установи [8, s.292].

Прикметно, що усі вище зазначені зміни відбувалося в умовах ігнорування польськими землевласниками і шляхтою російської окупаційної влади, що, в свою чергу, стало початком непримиренної позиції Російської держави стосовного «польського елемента» [1, с.212], а отже й потреби у забезпеченні, як нового адміністративно-територіального устрою, так і врегулювання відносин власності, правового устрою тощо. В цілому ж новій владі довелося втілювати в життя модернізацію своєрідного, за висловом А.Шевчука, чотирикутника з представників російської влади, українського селянства, польських поміщиків та євреїв-мешканців міст і містечок [7, с. 12]. Особливо помітними ці зміни є у судовій системі приєднаних теренів Правобережної України, яка з 1796 р. базується на судоустрої трьох інстанцій – вищій (департаменти цивільного та кримінального суду), середній (нижній земський суд) та нижній (повітовий суд та магістратський суд) [5, с.25].

В цілому, як цілком справедливо вказує Ю.Рудакова, інкорпорація земель Правобережної України до адміністративно-правової системи Російської імперії відбувалася повільно й з врахуванням місцевої специфіки. Зокрема, в місцевому законодавстві надалі функціонували правові норми часів Речі Посполитої, більш того 12 грудня 1796 р. російський імператор Павло I дозволив новоприєднаним губерніям, а зокрема Волинській, надалі користуватися III Литовським статутом, а у повітовому діловодстві використовувати польську мову [8, s.293]. З огляду на це, для дослідження усіх вище зазначених змін було обрано судові практики одного з найбагатших магнатських родів кінця XVIII – початку XIX ст. – князів Сангушко. Адже судові суперечки та позови цієї магнатської родини дозволяють визначити основну тематику звернень до повітового суду, окреслити традиції та норми ведення судових справ. Враховуючи, що основні маєтності князів Сангушко у досліджуваний період розташовувалися в межах Заславського повіту Волинської губернії, джерелом дослідження стали судові книги Заславського повітового суду, що зберігаються в фондах Державного архіву Хмельницької області.

23 червня 1794 р. російська влада оголосила загальноімперську ревізію державних маєтностей, однією з підстав якої стало припинення тривалих кількарічних (а часом й десятирічних) суперечок різних землевласників за межі своїх маєтностей, оскільки в Речі Посполитій чіткої документальної фіксації шляхетських та державних маєтностей не проводилося. Більш того, непоодинокими були ситуації, коли певні державні маєтки самовільно приєднувалося до приватних. Процес ревізії та визначення меж про-

тривав до 1797 р. і викликав потребу у приватних власників на проведення розмежування своїх володінь, адже, як вказує С.Борисевич, поряд з величезними землеволодіннями існувало значне число власників парцелярних клаптиків землі [1, с. 210]. Про перебіг та умови одного з таких розмежувань говорить судовий процес від 3 лютого 1806 р. між Степаном (Szczepanem) Новицьким, привілейованим картографом-«geometra», з одного боку, та князями Янушем та Ангелою з Ледуховських Сангушками, а також їх сином Каролом Сангушко [2, арк. 51].

Отже, згідно судової справи, 1 травня 1799 р. князі Сангушко уклали контракт з картографом Новицьким щодо проведення картографування Заславського князівства «o pomiar Geometryczny Dóbr Xięstwa Zaslawskiego». За проведення такої роботи Новицький мав отримати доволі пристойні, як на ті часи, гроші 500 червоних золотих або 9 тис злотих польських. Крім того князі Сангушко зобов'язувалися забезпечити картографа: а) харчуванням та проживанням з «przyzwoitemi wygodami» по фільварках де провадилася б роботи; б) оплатою на утримання робочого інструментарію та помічників. На це виділялася сума у розмірі 800 злотих щорічно. Новицький у свою чергу мав забезпечити якісне описування князівських земель з детальним розмежуванням усіх населених пунктів.

Однак у підсумку, після майже 5-річного описування маєтностей було з'ясовано, що Новицький отримавши усю суму контракту, а також поверх неї ще й премію у розмірі 1299 злотих не лише не провів докладного виміру, але й наплутав з межами таких населених пунктів, як Клембівка, Чотирбоки, Зубарів, Васьковичі, Михля, Щуровці, Припутні. Щоправда сам Новицький вини не визнав, закидаючи Сангушкам, що на момент укладення угоди він не знав про реальні розміри Заславського князівства, а отже змушений був не лише декілька раз повторно та безкоштовно картографувати окремі маєтності Сангушків (напр. в селі Пілаї перемірювання ґрунтів проводилося аж три рази), але й верифікувати загальну мапу князівства (за цю мапу Новицький мав додатково отримати премію у розмірі 100 червоних золотих). При цьому картографувалися навіть ті маєтності які розташовувалися поза межами Заславської волості, наприклад Стенжарицький ключ поблизу Устилуга. Крім того Новицький безкоштовно склав плани для ревізії Сангушківських маєтностей, провів дві економічні люстрації Заславського князівства [2, арк. 51]. Через ці заходи Новицький значно витратився на оплату помічників, закупівлю паперу, олівців, кольорових чорнил. Однак жодної компенсації від Сангушків ним так і не було отримано, а звернення до комісара маєтностей Заславського князівства Скотницького були марними [2, арк.51зв.].

Аналіз цієї та інших судових практик, як родини Сангушків, так і інших учасників судових процесів на Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій чверті XIX ст. беззаперечно вказує, що у компетенції повітових судів залишалися дрібні цивільні та кримінальні справи. Зокрема, детальний аналіз записів Заславського земського повітового суду свідчить про те що в основному розглядалися справи щодо боргових позичок, викрадення селян тощо. Прикметною рисою цих справ був їх тривалий розгляд, що у часі розтягувався понад десятиріччя, а також той факт, що часом судова справа значно виходила поза свої початкові межі, накопичуючи взаємні звинувачення та претензії сторін.

Наприклад, 6 березня 1806 р. хорунжий Махновецького повіту Юзеф Абрамович, через свого повіреного Францішка Подольського, подав судовий позов проти великого коронного стражника, генерал-лейтенанта російських військ князя Януша Сангушко. Суть справи полягала у вимозі покарати сангушівського селянина Грицька Слободяника за спротив видати підданого Абрамовича – Микиту Сечку, якого Сангушки прийняли у своє село Немиринці без паспорту та настійливо утримували протягом 6 років. За це правопорушення з князів Сангушко вимагалось стягнути кілька десятків рублів, два корці пшениці, крім того стягнути вимагалось 18 срібних рублів для компенсації видатків від 30 жовтня 1805 р. на пошук та сплату податків за Микиту Сечку [2, арк.63зв.].

Однак вже в процесі судового розгляду з'ясувалося, що підґрунтям цієї судової суперечки стали події 1793 р., коли після продажу Немиринецького ключа князь Януш Сангушко мав усіх підданих з сіл цього ключа повернути назад, однак замість того їх всіх було арештовано. Як результат в жовтні 1793 року представник Абрамовича Ігнатій Дишлевський намагався вирішити цю суперечку не доводячи її до суду. І лише отримавши відмову позивач у травні 1794 р. звернувся до Київського гродського суду. Наслідком цього звернення став обмін на вічність Микити Сечки на іншого селянина. Однак Сечка не одноразово тікав від нового пана. Як результат, після другої втечі Сечки, Абрамович написав листа до комісара маєтностей Заславського князівства п.Скотницького з вимогою повернути збіглого селянина. Останній 4 листопада 1802 р. відмовив у виданні збіглого селянина [2, арк.64]. Як результат Абрамович у березні 1804 р. звертається до земського суду Сквирського та Махновецького повітів з вимогою повернення йому селянина з родиною і дітьми, а також сплаченням подушного податку в розмірі 2 мідних рублі 25 копійок за кожен рік, 60 злотих шкоди за надсилання листів [2, арк.64зв.]. Справа дістала свого

продовження у 1805 р., коли Ю.Абрамович скаржився, що Стецько Слободзяник колишній підданий немиринецький, переданий князю Сангушко, прибувши до села Немиринці викрав свого молодшого брата Ярофея, а з ним кількадесят старих рублів срібних та два корці пшениці забрав [2, арк.64]. Погоня пущена власником за збіглим селянином наздогнала його лише у Заславі. Після звернення до Заславської економії збіглого селянина було повернуто, щоправда без грошей та пшениці [2, арк. 64зв.]. Як результат Абрамович вимагав покарання Заславської економії та Грицька Слободзяника, а також сплати 18 срібних старих рублів відшкодування.

Цілком зрозуміло, що на усі звинувачення представник князя Януша Сангушко відповідав, що Микита Сечка був арештований на Економії Заславській і в самому місті Заславі не бував, лише по інших селах Заславської волості вештався, тому забрати його панові Абрамовичу він не забороняє, а навіть видати його після знаходження накаже. Що ж до Грицька Слободзяника, то цей селянин приїхав до села Немиринці з метою відвідин родини. А брата свого Єрофія він не вивозив, бо Єрофій з братської любові «асpektu Braterskiego» поїхав проводити брата свого до Заслава. Грошей жодних Грицько від свого брата не брав, а пшениці не два корці, а значно менше брав, та й то та пшениця значно раніше була подарована Грицьку його братом Єрофієм [2, арк.64зв.].

Власне дана судова справа князів Сангушко доволі яскраво відображає традиції класичного польського судівництва, адже Заславський земський суд, під поглядом необхідності детального аналізу, дану справу відтермінував і зобов'язався поновити її лише після запрошення незалежних судових урядовців з інших земських судів Волинської губернії [2, арк. 65].

Прикладом судових суперечок по борговим записам можна вважати справу від 26 січня 1806 р. між Петром Целестином Каньським, гродським кременецьким суддею, та князем Ієронімом Сангушко щодо не сплати капітальних та провізійних. Як і в попередньому прикладі, дана справа стосується подій, що відбулися понад 30 років тому. Зокрема, у 1776-1777 рр. Людвік Каньський, тогочасний гродський кременецький суддя, записав три боргових скрипт на суму 130 тис. польських злотих золотом (з розрахунку 16 злотих 22,5 гроші за 1 червоний золотий) [2, арк.65зв.]. Ці гроші було внесено до скарбу князя Ієроніма Сангушко [2, арк.66]. В свою чергу, під час поділу маєтностей між князями Юзефом Сангушко, маршалком великим Великого князівства Литовського, та Ієронімом Сангушко, воеводою волинським, ці боргові записи перейшли у відповідальність скарбу князя Юзефа Сангушко, який 1 липня 1777 р., в Шепетівці, переказує їх на користь Людвіка Каньського. Однак вже 2 січня 1797 р., після смерті Юзефа Сангушко, в процесі поділу його маєтностей між князями Ієронімом Сангушко та Янушем Сангушко, стражником ВКЛ, цей борг знову було переписано на князя Ієроніма [2, арк.66-66зв.].

Саме від князя Ієроніма Сангушко Петро Целестин Каньський, син Людвіка Каньського та повноправний власник всієї родової фортуни, вимагав повернення цих сум [2, арк.66зв.]. У свою чергу, князь Ієронім Сангушко підтвердив суми заборгованих грошей і вказав, що з суми в 30 тис. злотих він виплатив дочці Людвіка Каньського – Терезі, 26 тис. 622 гроші 29 шелягів згідно Кременецького земського декрету та квіту від 1791 р. З другої суми, в 70 тис. злотих, було виплачено 50 тис. злотих польських на користь Станіслава Костки, Яна Непомуцена та Петра Целестина Каньських, за посередництва звільнення-«dumisji» від пожиттєвої сплати Вікторії з Островських Каньській, дружина Людвіка Каньського [2, арк. 67]. Що стосується відсотків, що набігли за час від внесення до скарбу князя Сангушко і до 7 січня 1806 р. то обидві сторони дійшли згоди, що з капітальних сум, а це 53 377 злотих та відсотки на цю суму в розмірі 18 123 злотих, що в цілому становить 71500 злотих буде виплачено позивачам пізніше [2, арк. 67зв.].

Подібне ж позитивне рішення Заславський повітовий суд прийняв і у березні 1807 р., у справі між Елеонорою Зволінською та князем Ієронімом Сангушко [4, арк.71зв.]. Основою судової справи стало Судове рішення-«декрет» від 8 березня 1802 р. між Урбаном та Леоном Мясковськими, синами Яна та Юліани з Скринських Мясковських, з однієї сторони, та Ієронімом та Євстахієм Сангушками, з іншої сторони, щодо договору між князем Ієронімом Сангушко та Яном і Юліаною Мясковськими від 20 січня 1787 р. на суму в 43500 злотих, зареєстрованого в Дубенських контрактних книгах. Ця сума після смерті батьків, мала бути в рівнозначних сумах передана їх синам та дочці. Зокрема синам мало відійти 29 тис. злотих, а дочці – 14500 злотих [4, арк.72]. Власне виплати останньої суми грошей й домагалася Елеонора Мяковська, поклавши до суду свідоцтво про своє народження від 21 лютого 1770 р. та свідоцтво про розлучення від 15 липня 1807 р.

Суд прийняв до уваги заяву прохачки та постановив 9 вересня 1807 р., що князь Ієронім Сангушко має сплатити тих 14500 злотих Елеонорі Мяковській до 10 листопада 1807 р.

Важливим напрямком судових розглядів рівня повітового суду є питання пов'язані з різного роду суперечками з незначних господарських та майнових питань. Як приклад, можна навести: а) справу від 24

травня 1809 р. щодо незаконного вилову риби селянами з с. Росоловці Старокостянтинівського повіту (власність Теклі Вензової) в ставові села Чернятина Заславського повіту (власність Євстафія Сангушко) [3, №5]; б) справу від 22 листопада 1806 р. між нащадками Якуба Маркевича та Каролем і Костянтином Янушовичами Сангушками щодо звільнення від шляхетської повинності халупи у селі Піляях з городом, паровим ґрунтом та сіножаттю на 15 косарів [2, арк. 158зв.].

В межах розгляду господарських суперечок повітовими судами надзвичайно складними були справи пов'язані із стосунками між власником та управителем шляхетських маєтностей. Прикладом таких позовів та справ може бути судова справа від 15 березня 1807 р. щодо втрат яких було завдано скарбу князів Сангушків від діяльності Фелікса Дедоховського [4, арк. 27-28], який за часів князя Януша Сангушко виконував обов'язки управителя «Маєтностей князівства Заславського» і після закінчення терміну роботи на посаді не здав всіх рахунків. Прикметно, що суд відклавши розгляд цієї справи до 10 червня 1807 р., постановив відправити судового писаря для вивчення всіх документів, як збережених у Дедоховських, так і в Сангушків [4, арк. 27зв.]. Однак, коли суд зібрався, а це відбулося 2 липня 1807 р., відповідаюча сторона разом зі своїм представником Стефаном Войнаровським не прибули до розгляду справи. Як результат, суд визнавши повноваження князів Сангушко, попри заочну участь відповідачів, взяв справу до розгляду і задовольнив вимоги позивача. Більш того, за спротив судовому рішенню було вирішено покарати представника Дедоховських С.Войнаровського штрафом в розмірі 14 гривень на користь Сангушків та 7 гривень на користь суду [4, арк.75зв.].

Також, в межах розгляду окресленої нами теми, варто звернути увагу на судову суперечку між Анелею Сангушко, її дітьми Каролем, Костянтином та Клементиною, з одного боку, та Станіславом Семігеновським, війським галицьким, з іншої, щодо сплати боргового залишку з 230 червоних золотих, сплати видатків та шкод, а також покарання Бонавентури Соболевського, який призвів до таких втрат. Аналіз цієї суперечки дозволяє відобразити функціонування та специфіку управління маєтками Сангушко на початку XIX ст.

Отже, 1 липня 1807 р., Станіслав Семігеновський представляє в судів борговий запис Бонавентури Соболевського на суму в 230 червоних золотих. Дані кошти було позичено для потреб Сангушківського маєтку Стенжаричи поблизу Устилуга у вересні 1805 р. Повернута ця сума мала бути зі скарбу князів Сангушко [4, арк.50зв.]. Однак приїхавши в Заслав Семігеновський дізнається, що Соболевський, не мав підтверженого права на кредит. Таким чином, князівський скарбник виплатив Семігеновському лише 148 червоних золотих, а залишкову суму в 82 червоних золотих, а також проценти від боргу, мав повернути безпосередньо Соболевський [4, арк.51]. Останній висловив протест такому рішенню, зауваживши, що він прибув до Стенжарич згідно розпорядження княгині Анелії Сангушко від 17 липня 1805 р. В цьому розпорядженні під пунктом № 7 знаходився наказ збудувати 10 кораблів, а під пунктом № 11 – наказ використати на закупівлю заліза до кораблів прибутки від Кременецьких маєтків, які мав видати Гродзицький економ. Крім того окремим розпорядженням від Анелії Сангушко він мав отримати кошти для задатку теслям, трачам та ковалям, які будували б кораблів. Саме за цим розпорядженням Соболевський проїжджаючи через Кременецьке староство отримав від місцевого Економа пана Модзельовського 2 тис. злотих, які пішли на початок будівництва 10 кораблів-лижв в Стенжаричах [4, арк.51]. При цьому Соболевський був запевнений, що пізніше йому буде надіслано більшу суму. Розпочавши у Стенжаричах будівлю кораблів, Соболевський залучив до неї місцевого орендаря, через кого укладав Контракти на будівництво, видавав задатки робітникам. Однак коли дійшло до потреби сплатити, за контрактами укладеними в Галичині, зарплатню трачам, теслям та ковалям виявилось, що Кременецький економ грошей не надіслав, більш того й Стенжаричський орендар не мав змоги виплати відсотки. Щоб вирішити цю ситуацію орендар спільно з Гродзицьким економом порадили Соболевському, щоб на короткий час попросити Семігеновського про позику грошей і що останній напевно не відмовить, оскільки має від княгині Анелії Сангушко облігації ще з часів до її заміжжя, і що після надходження грошей з Кременця ці кошти буде повернено. Отже за цією порадою Соболевський, будучи до того незнайомим зі Семігеновським, написав до нього листа та відправив з ним економа Гродзицького маєтку. Останній взяв у Семігеновського 100 червоних золотих. Ці гроші були витрачені на побудову кораблів. Однак Кременецький економ грошей так і не прислав, більш того й сама княгиня Анелія на лист Соболевського своєї резолюції не наклала. Як результат Соболевський був змушений видати документ від 3 вересня 1805 р. на залог кілька коней, якорів до кораблів, вагу для важення заліза та інші речі. Всього вийшла сума в 230 червоних золотих. Після видання цього документу Соболевський повертається до Кременця де не застає необхідних коштів у місцевого економа і зобов'язує його по отриманню коштів негайно їх відправити до Стенжарич. Сам же Соболевський вирушив до Заслава щоб скласти рапорт княгині Сангушко про усе зроблене ним

в Стенжаричах. Відразу по отриманню рапорту княгиня Сангушко видала наказ Кременецькому економу, асигновані гроші відіслав до Стенжарич. Однак Кременецький економ зміг вислати до Стенжарич лише 64 червоних золотих, а економ Стенжаричський їх витратив на дещо інше не за призначенням [4, арк.51зв.]. Яку результат п. Семігеновський не отримавши повернення коштів, змушений був їхати до Заслава до княгині Сангушко і нагадувати їй про повернення боргу. Анелія Сангушко у відповідь на цю скаргу відправила до Стенжарич другого рахівника Сікацького, який мав вивчити всі справи вчинені раніше Соболевським. Сам же Соболевський розрахунок за витрачені в Стенжаричах кошти, а також взяті кредити переслав через майора Грегоровського передав княгині Сангушко. І саме цей розрахунок Соболевський представив в суді. Згідно даного розрахунку виїжджаючи до Стенжарич Соболевський отримав 10 червоних золотих з князівської каси, крім того з Кременецьких маєтностей отримав 300 рублів, крім того з тих же маєтностей Кременецьких до Стенжарич було вислано 64 червоних золотих та 4 злотих 10 грошів польських. Також від п. Лапінського, економа Стенжарич отримав 283 злотих 14 грошів 9 денарів польських. В самих Стенжаричах після Стебельського, присланого на лісництво, залишилося 101 злотий 6 грошів. І, врешті, від Семігеновського отримано в борг 230 червоних золотих 29 грошів 9 денарів польських. В цілому сума вказана в розрахунку становить 304 червоних золотих, 300 рублів та 390 злотих польських [4, арк.52].

Дана справа завершилася визнанням Соболевського невинним, визнанням князів Сангушко винними у не забезпеченні першого належною сумою грошей для виконання їхнього розпорядження, а отже саме Сангушки мають повернути Семігеновському гроші у розмірі 82 червоних золотих [4, арк.52зв.].

Наприкінці даної розвідки звернемо увагу на факти відмови у розгляді судових справ. Перший факт, пов'язаний з судовою суперечкою між Боніфацієм Ратинським та князями Сангушко власності на двір у Заславі. Специфічність даної справи полягає у тому, що вона засвідчує використання у 1806 р. правових норм Речі Посполитої, зокрема сеймової ухвали 1726 р. Зокрема, коли Б. Ратинський звернувся до Заславського повітового суду, щодо визнання за ним права власності на двір Хілінського у Заславі, було з'ясовано, що продаж відбувся незаконно, адже на купчій грамоті були сфальшовані підписи дружини позивача, яка на той час лежала в летаргії [2, арк.151зв.]. Як результат, суд постановив, що оскільки право від 1726 року вимагало «wszelkie podpisy nie z dobrej woli czynione pod Winami Uchyłać» [2, арк.152], то для підтвердження правомочності слід аби перед судом стали обоє позивачів – Боніфацій та його дружина Маріанна [2, арк.152]. Враховуючи, що Ратинський не зміг забезпечити присутності дружини, яка, ймовірно, була на листопад 1806 р. психічно хворою, суд відмовив у розгляді справи.

Іншим прикладом відмови є судова справа від 22 листопада 1806 р. В цій справі князів Сангушко звинувачувалося у недотриманні свого листа від 15 березня 1776 р. щодо звільнення від шляхетської повинності халупи у селі Пілаї [2, арк.158зв.-159]. Однак під час судового розгляду було встановлено, що показаний в суді документ є сфабрикований. Зокрема, представник князів Сангушко вказав, що в тексті листа слово Якуб вписано іншим чорнилом та рукою – «виразно є сфабрикованим ... оскільки в написанні того документу слово Якуб іншим чорнилом та іншою рукою замінено на слово Казимір, слово в Полонному на слово в Заславі, а сам підпис виразно ніколи не руки Його князівської милості Януша Сангушко» [2, арк.158зв.-159]. З огляду на це представник Сангушків вимагав скасування даного документу, а самого позивача Маркевича притягнення до відповідальності за фальшування.

Розглянувши дану справу суд прийняв рішення, що згідно права від 1768 р.: «ażeby w Sprawach zadawnianych od lat dziesięciu u wyżej in primo termino, tak w grodach, iako i Ziemstwach loco dilationis, ad munimenta nakazywana była komunikacja Dokumentów per Partes utrasque medianae comprobationes Juratoria, przez Strony osobiście stawiające, pro sequenti Cadentia judiciorum, która komunikacya, co do Dokumentów Oryginalnych ręcznych per Copias in Cancellaria przez iedną osobę z Sędziów Confrontatus, per partem, u leż Sądową Osobę suscriptas czyniona być ma, co się zaś tydze Extraktów, te per Summarium Jufficienter conscriptum, et modo praemisso subscriptum zawsze na kadencyi per agi powinno dis judicatio zaś causae ex iisdem documentis communicatis, dopiero na przyszeley kadencyi subsequi ma Instancya ta communicationis dokumentorum in quavis prima Instantia transgredi nie powinna, sub nullitate seius factorum» [2, арк. 159зв.].

Підсумовуючи дану розвідку маємо вказати, що аналіз судових книг Заславського повітового суду дозволяє говорити про збереження у судочинстві Правобережної України ще на початку XIX ст. норм та традицій польського законодавства, використання у судовому діловодстві польської та латинської мови. Самі ж судові справи, зазвичай, були лише продовження давніх судових суперечок, що тягнулися по декілька десятиліть. В цілому ж розглянуті судові справи відображають судові практики родини князів Сангушко, основні напрямки звернень, технології ведення судових спорів, можливості уникнення відповідальності.

Джерела та література

1. Борисевич С.О. Економічний потенціал та правовий статус державних земель в Правобережній Україні на початку XIX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2008. – Т.18: На пошану професора В.С.Степанкова. – С.209-215.
2. Державний архів Хмельницької області (Далі – ДАХМО). – Ф.303 «Заславський повітовий суд». – Оп. 1. – Спр.1.
3. ДАХМО. – Ф.303. – Оп.1. – Спр.2
4. ДАХМО. – Ф.303. – Оп.1. – Спр.5
5. Ільїн О.В. Судова система на українських землях у складі Російської імперії в 1781 – 1796 рр. // Право і безпека. – 2016. – № 1(60). – С.24-28
6. Рудакова Ю.К. Формування територіально-адміністративного устрою на землях Правобережної України в 1793 – 1801 рр. // Наукові записки НаУКМА. – К., 2005. – Т.41. Історичні науки. – С.4-12
7. Шевчук А. Мовне питання в діяльності судів Волинської губернії переходового періоду (кінець XVIII ст.) // Матеріали VI Волинської всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції: Зб. наук. праць. – Житомир, 2013. – С.12-14
8. Rudakowa J. Ziemiaństwo polskie Prawobrzeżnej Ukrainy i Galicji w polityce władz zaborczych Austrii i Rosji w końcu w. XVIII – na początku w. XIX // Studia z dziejów ziemian 1795 – 1944 / red. A.Koprucki. – Lublin, 2005. – S.289-307

Скрипник А. Ю.

м. Кам'янець-Подільський

СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ КВАРТИРНИХ КОМІСІЙ – ЯК ОРГАНІВ ВРЯДУВАННЯ У МІСТАХ ПОДІЛЛЯ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Розглянуто роботу одного з підрозділів управлінського апарату щодо питань розміщення військових частин в населених пунктах краю. Висвітлено основні напрямки і проблематику діяльності, підвалини соціального співіснування та окреслено основні шляхи розв'язання протиріч між місцевими мешканцями та військовими.

Ключові слова: *бюрократія, губернські комісії, регулярні війська, населення, квартирування.*

Питання раціонального розміщення військ на територіях Південно-Західних губерній складало для російського вищого військового керівництва одне з найважливіших завдань протягом усієї першої половини XIX ст. Ще наприкінці XVIII ст. стало очевидно, що самостійно арміям з ним не впоратися, потрібна постійна і системна допомога цивільної губернської влади та місцевого дворянства. Відсутність належної мілітарної інфраструктури та велика кількість військовослужбовців в Правобережжі змушувало розташовувати війська в усіх населених пунктах і біля них, переклавши весь тягар і відповідальність за це на плечі чиновників новоутворених губернських і повітових установ. Таким чином, вони були змушені виконувати роль своєрідних регулювальників чи «порт'є», намагаючись оптимально завантажити наявний житловий фонд, в ідеалі створюючи максимум комфорту військовим і мінімум незручностей міщанам.

У довідкових виданнях другої половини XIX – початку XX ст. зустрічаємо тлумачення і формулювання предмету даного дослідження: «Квартирна комісія – один з міських станових органів самоврядування, створених за «Жалуваною грамотою дворянству і містам» у 1785 р. Функції квартирної комісії полягали в організації обліку кількості кімнат в кожному будинку і призначення черги для постою. Комісія здійснювала також оцінку нерухомого майна. Захищати інтереси городян та їх квартирантів ставилося в обов'язок квартирмейстеру міста, одночасно він був депутатом комісії від городян. Посада голови була виборною, він звітував перед міською думою і квартирною комісією, а сама структура входила до відомства Міністерства внутрішніх справ» [1, с. 201– 202].

У енциклопедичних словниках Російської імперії ця міська адміністративна установа ототожнюється з поняттям «квартирного розташування військ у мирний та воєнний час» і асоціюється з безпосередніми функціями та обов'язками місцевих органів влади щодо забезпечення армійських підрозділів [2, с. 852–853; 3, с. 662].

Історіографія розгляду проблеми протягом останніх ста років розвивалася у двох напрямках: перший – це дослідження, присвячені виключно казарменому і квартирному розташуванню військ, другий – участь місцевої влади у виконанні постійної повинності населенням регіону.

Перші розвідки, що зачіпають окремі питання взаємодії військової та цивільної влади, з'явилися наприкінці XIX – на початку XX ст. У них розглядалися історико-правові та соціально-побутові аспекти роз-

квартирування військ у Російській імперії протягом згаданого періоду. Проте окремі дослідники пішли далі й постаралися в межах своїх студій висвітлити і загальний стан справ. Загалом ці роботи мали описовий характер, але містили значну кількість фактичного матеріалу. До таких розвідок відноситься праця П. Агап'єва, опублікована на сторінках журналу «Військовий збірник» [4, с. 408–426]. Більша частина цієї роботи присвячена історії квартирування військових частин в Росії у XVIII – на початку XIX ст. У тому ж напрямку працювали М. Ляпідевський та О. Редігер, які звертали увагу на стан казарменого будівництва в контексті проблеми вимушеного квартирування військ та обтяжливих повинностей населення [5, с. 151].

Участь міського і земського самоврядування у виконанні постійної повинності знайшли своє відображення в роботах М. Кашкарова, М. Слобожаніна та І. Страховського, однак не отримали подальшого, більш ґрунтовного вивчення [6]. Розглядаючи в цілому дореволюційну історіографію, присвячену квартируванню російської армії в першій половині XIX ст., можна констатувати той факт, що в ній міститься невелика кількість робіт із згаданої проблеми. Загальним для цих досліджень є наявність великої кількості фактичного матеріалу щодо стану війська і військових планів.

Зважаючи на гострий брак приміщень для постою, в губернських і повітових містах Поділля, ще наприкінці XVIII - початку XIX ст. під контролем військових і цивільних губернаторів почали свою роботу Квартирні комісії. Тоді вони склалися лише з двох осіб за вибором від дворянства терміном на три роки, з квартирмейстерів – по одному на кожну частину міста за вибором міщан терміном на один рік, та поліцмейстера.

Одразу ж стало очевидним, що головний тягар нестимуть міські жителі, зважаючи на повну чи часткову відсутність зручних приміщень для постою це надавало проблемі ще більшої гостроти. В населених пунктах Поділля новоутворені Квартирні комісії розпочали тотальний облік усіх придатних для цього помешкань. Головним завданням цих установ був рівномірний і об'єктивний розподіл військових квартирантів між усіма мешканцями. Від губернаторів вони отримували повну інформацію щодо кількості військовослужбовців у містах та їх розташування на даний час [7, арк 2–3зв; 9–13]. Іноді ситуація ставала настільки гострою, що до постою залучали вільні помешкання канцелярських і поліційних чиновників, службовців медичного, судового та поштового відомств.

Суттєве збільшення кількості військ на початку XIX ст., а відтак неспроможність Квартирних комісій раціонально їх розміщувати, викликали скарги міщан повітових міст і містечок. У 1808 р. стала очевидною необхідність створення сталих фахових утворень під контролем губернської адміністрації на постійній і професійній основі. Нові комісії склалися з городничого чи поліцмейстера, одного депутата від дворянства, другого від купецтва і міщан. Якщо містечко належало поміщику, то він як правило очолював комісію, а в разі існування єврейської громади – був представник від неї. Пізніше, з метою запобігання хабарництва і корупції, з 1827 р. Сенат встановив обмеження перебування на посаді депутата терміном на один рік, але з правом переобрання на наступний строк [8, с. 437–438]. Комісії перебували під адміністративним контролем губернських правлінь, які корегували їх роботу і визначали ступінь ефективності за двома критеріями – оптимальне розміщення усіх військових та відсутність нарікань обивателів [9, арк. 31].

З метою підвищення раціональності розташування та моніторингу завантаженості житлового фонду, з початку 30-х рр. XIX ст. військові губернатори отримували щомісячні звіти від Квартирних комісій. Кожен із трьох губернських центрів Правобережжя був поділений на територіальні частини. Наприклад, Київ мав Першу, Другу, Третю, Четверту частини, передмістя Куренівка та Казарми [10, арк. 25–26]. Кам'янець-Подільський – Першу, Другу, Третю частини, Польські фільварки, Руські фільварки, передмістя Беланівку та Берести [11, с. 17]. У спеціальній таблиці-звіті чиновники позначали, скільки будинків займали генерали, офіцери та нижні чини в кожній із частин; хто з обивателів тимчасово не має постою; утримували на обліку й зовсім порожні помешкання, «звільнені через бідність». Це дозволяло мати об'єктивну картину й оперативно реагувати на вимоги військових

Квартирні комісії брали на облік усі будівлі в містах і розподіляли чергу на постій шляхом повідомлення і видачі однакових квитків (квитанцій – А.С.) господарям і квартирантам [12, арк. 2–4; 31–33]. Часто особовий склад рот і батальйонів вдавалося поселити, минаючи великі труднощі, однак у більшості міст існувала ще одна проблема. Часто бракувало придатних господарських приміщень для лазаретів, кузні, майстерень, стаєнь, складів та інших важливих полкових підрозділів. Російська влада вбачала вихід із ситуації в тому, щоб перекласти сплату за оренду приміщень на місцевих мешканців. Для цього комісії поділили будівлі на класи, відповідно до їхнього розташування, площі та доходів власників. За цими критеріями визначалася й сума сплати. Розцінки мав затвердити губернатор, а зібрані кошти зберігалися у Казенній палаті і витрачалися за необхідності [13, с. 354–356].

Відповідно до податкового законодавства з мешканців-домовласників збирався квартирно-відсотковий збір, який спрямовувався до бюджету міських дум. Дрібні господарі, хто не мав на постійній військовослужбовців сплачували на рік від 1 до 15 рублів, залежно від розмірів приміщень. В містах таких власників нараховувалося близько 100 осіб, а загальні надходження складали 300–400 рублів. З заможних збирали від 10 до 20 рублів, але їх кількість була менша й в середньому складала 60–70 осіб. Таким чином, міська влада могла розраховувати на капітал у розмірі біля 2000 руб. на рік, які спрямовувалися на сплату за оренду того ж житла для військових, а збір цих податків за наказами губернських правління здійснювали чиновники повітових поліцейних управлінь. Утворився своєрідний фінансовий обіг чи перерозподіл коштів в межах певного населеного пункту направлений на збереження та ремонт приміщень [14, арк 1–3; 4; 9; 133–133зв]. В губернському Кам'янці-Подільському Квартирна комісія вважала доцільним встановлювати розмір такого збору на певний термін, в середньому на кожні два роки, з фіксованою сплатою, залежно від розмірів будинку та його розташування. Через природний ландшафт Смотричського каньйону бралось до уваги як швидко і зручно можна дістатися центральної частини міста. Відповідно на околицях, таких як Зінківці, Карвасари, Татариски, плата була меншою, а неплатоспроможні мешканці змушені були приймати на постійній військових [15, арк. 1–3; 7–7зв].

Одним з недоліків роботи чиновників комісій було неправильне формування офіційної розкладки квартирних зборів по місту. За викладками комісій виходило, що власники великих будинків сплачували не значні суми, а господарі менших помешкань – яких було на багато більше – змушені були платити не обґрунтовані та обтяжливі для них тарифи. Як правило такі постраждалі писали скарги до губернського начальства звертаючи увагу на лобювання інтересів депутатами від заможних прошарків [16, арк. 1–4; 13–15зв].

Пряма залежність між кількістю військ у населених пунктах та станом житлового фонду диктувала еволюціонування функцій і персонального складу міських Квартирних комісій. Наприклад штат Київської квартирної комісії наприкінці 50-х - на початку 60-х рр. був далеким від передбаченого законодавством в бік суттєвого кількісного збільшення її членів. Крім голови комісії - старшого поліцеймейстера міста Києва, депутатів від дворян, громадян, та секретаря комісії, в ній працювали старший міський архітектор, міський землемір, три міських лікарі, головний доглядач Київського тюремного замку, завідувачий арештантськими ротами цивільного відомства і командири рот № 26 і № 27 [17, с. 191]. Таке представництво відображає головні напрямки роботи цього підрозділу міської адміністрації з залученням необхідних фахівців.

Не дотримання передбаченого законом складу комісій можна спостерігати й у провінції. Так в Подільській губернії на 1859 р. тільки шість повітів (Кам'янець-Подільський, Проскурівський, Літинський, Вінницький, Гайсинський та Ушицький) мали комісії у повному штатному складі. Голова: начальник повітової поліції; депутати від дворян, міщан-християн, євреїв та секретар. У летицькій, ольгопільській і балтській комісіях були відсутні депутати від дворян; у брацлавській працювали лише один депутат і секретар; у ямпільській, в. о. голови був губернський секретар, і по одному депутату від дворян і євреїв; у могилів-подільській – один депутат від дворян, і чомусь двоє депутатів від міщан-християн. Серед заштатних міст губернії тільки двоє мали власні квартирні комісії – Бар і Хмільник. У Барі вона була повністю укомплектована і мала у своєму складі ще й міського лікаря, а у Хмільнику – був відсутній депутат від дворян, але працював засідателю відкупних справ міста Хмільника [18, с. 72–108]. В разі збільшення обсягу обігових документів і справ, комісії просили міські думи виділити додаткові кошти на наймання ще одного секретаря чи справочинця [19, арк. 11–11зв].

Таке довільне комплектування ставало результатом низки причин: по-перше кількості військовослужбовців розміщених у кожному окремо взятому місті; по-друге формування особового складу залежало від особистої ефективності самих чиновників та їх спроможності виконувати свої обов'язки; по-третє ступеня потреби у лобюванні і захисті інтересів своїх громад кожним окремим депутатом; по-четверте – фінансовою спроможністю утримувати комісію на кошти міста.

Кадровий склад комісій періодично змінювався й по причині особистих життєвих обставин їх членів. Це могло бути переведення на інше місце служби чиновника, не спроможність виконувати свої обов'язки за станом здоров'я, певні сімейні обставини тощо. У таких випадках відставник подавав рапорт у саму комісію з вказанням причини, голова комісії доповідав до губернського правління, що потрібно призначити вибори нового депутата, трохи згодом подавався список кандидатів «на обговорення» повітовому предводителю дворянства, до губернського начальства, керівництву кагалів, купецтву та міщанам. Вибори відбувалися тільки у межах певної громади, під наглядом і контролем членів комісії та

представників губернської влади [20, арк. 8–10; 16–19]. Сама комісія також могла рекомендувати до свого складу старих чиновників, які вже працювали чи нових кандидатів.

Іноді вибори перетворювалися у справжні соціальні баталії між владою і мешканцями. Траплялися випадки коли усі кандидати не влаштували когось з суперників, а у випадку нав'язування без згоди інших, така комісія не могла б нормально працювати у майбутньому, що нікого не влаштувало. Усі учасники виборчого процесу мали шукати компромісні варіанти, а коли справа заходила у глухий кут приходилося втручатися губернським установам в якості суддів. За результатами виборів, губернські правління та міські думи, через періодичну пресу та оголошення повідомляли про вибір нового депутата та його вступ на посаду [21, арк. 2–2зв; 3–3зв; 4–14; 56–56зв].

В січні 1863 р. штаб Київського військового округу (КВО) звернувся до повітових міських та поліцейних чиновників, як членів Квартирних комісій, з проханням ще раз переглянути можливості і варіанти розміщення військ на місцях. «Військове міністерство прагнучи полегшити мешканцям відбування постійної повинності і бажаючи створити зручності військам при квартируванні, прагне перейти від існуючого порядку до їх розміщення суто у казармах». По усій території КВО розпочали складати списки тих приміщень, господарі яких погодяться віддати під постою на тривалий термін. Водночас, за наказом генерал-губернатора Аненкова, чиновники комісій мали надати відомості: 1) чи можлива побудова казарм на кошти мешканців; 2) скільки місцева влада може надати окремих будівель замість постійних квартир; 3) можливість винаймання в міщан господарських приміщень; 4) перспектива побудови казармених приміщень сільськими і міськими громадами чи окремими особами.

Збираючи і узагальнюючи такого роду інформацію по усім трьом губерніям, влада намагалася скласти цілісну картину потенційних можливостей і ступеню бажання місцевого населення позбавитися цієї повинності з одного боку, та здійснити точне військове планування на рівні Військового міністерства, щодо перспективного раціонального і зручного розміщення військ у краї – з іншого.

За весь час своєї діяльності в першій половині XIX ст. роботу Квартирних комісій не варто оцінювати як ефективну, але й цілком провальною вона теж не була. Діючи як один з підрозділів місцевої адміністрації, вони були вражені тими самими вадами, що й інші установи. Часто, використовуючи своє службове становище, чиновники комісій вступали у змову із заможними міщанами, отримуючи хабарі за позбавлення від постою; крали казенні кошти та фальшували документи. Особливого поширення це набуло в губернських центрах, де робота комісій тривала інтенсивно й постійно. У повітових містах і містечках ледь не головним рушієм у бік позитивного виконання своїх обов'язків служило намагання тимчасово влаштувати військових у своєму населеному пункті з найменшими незручностями і обтяженням для земляків з надією на швидке зменшення кількості транзитних і постійних військових. Протягом багатьох років добре знання житлового фонду та пошук оптимальних варіантів чиновниками не давали вагомих приводів для широкого невдоволення обох сторін, які самі розуміли проблемність вирішення питання шляхом конфронтації.

Джерела і література

1. Энциклопедия военных и морских наук / сост. под гл. ред. Г. А. Леера. Том. IV. Кабаль-Ляхово. Санкт-Петербург: В тип. В. Безобразова и К. 1889. 642 с.
2. Энциклопедический словарь / под ред. К. К. Арсеньева и Ф. Ф. Петрушевского. Том. XIVa (28). Карданахи-Керо. Изд. Ф. А. Брокгауз (Лейпциг), И. А. Ефрон (С-Петербург). Санкт-Петербург, 1895. 960 с.
3. Агапьев П. Квартирное расположение русской армии // Военный сборник. 1896. № 4. С. 408–426.
4. Ляпидевский Н. История казарменного помещения войск в России // Инженерный журнал. 1881. № 4. С. 304–350; 1882. № 2. С. 151.; Редигер А. Комплектование и устройство вооруженной силы. Санкт-Петербург. 1900.
5. Кашкаров М. Исторический обзор законодательных работ по общему устройству земских повинностей. Санкт-Петербург. 1894; Слобожанин М. Из истории и опыта земских учреждений. Очерки. Санкт-Петербург. 1913; Страховский И. Губернское устройство (правительственные учреждения). Санкт-Петербург. 1913.
6. Большая энциклопедия / под ред. С. Н. Южакова. Десятый том. Идумэя-Китченеръ. Санкт-Петербург, Просвещение. 1902. 794 с.
7. Держархів Хмельницької області, Ф. 122. Оп. 1. Спр. 26. арк 2–3зв; 9–13.
8. Полный свод законов Российской империи (ПСЗРИ), Собр 2. Т. II. № 1095. Санкт-Петербург. 1830. 1138 с.
9. Держархів Волинської області, Ф. 229. Спр. 44. Арк. 31.
10. Центральний державний історичний архів України м. Києві (ЦДАУК), Ф. 533. Оп. 5. Спр. 587. Арк 25–26.
11. Городские поселения в Российской империи. Том четвертый. Санкт-Петербург. В тип. К. Фульфа. 1864. 805 с.
12. Держархів Хмельницької області, Ф. 114. Оп. 1. Спр. 96. Арк 2–4; 31–33.
13. ПСЗРИ, Собр 1. Т. XXX. № 25114. Санкт-Петербург. 1830. 1404 с.
14. Держархів Черкаської області, Ф. 86. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1–3; 4; 9; 133–133зв.

15. Держархів Хмельницької області, Ф. 114, Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–3; 7–7зв.
16. Там само. Спр. 84, Арк. 1–4; 13–15зв.
17. Сборник статистических сведений, о Киевской губернии за 1859 год. С адрес-календарем лиц служащих в губернии на 1861 год. Киев. В типографии губернского управления. 1861. 281 с.
18. Памятная книжка Подольской губернии на 1859 год. С двумя фоторграфическими видами Каменца / изд. ред. Подольских Губернских Ведомостей. Каменец-Подольск. В типографии Губернского правления. 1859. 179 с.
19. Держархів Черкаської області, Ф. 8. Оп. 2. Спр. 666. Арк. 11–11зв.
20. Там само. Оп. 1. Спр. 318. Арк. 8–10; 16–19.
21. Держархів Черкаської області, Ф. 86. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 2–2зв; 3–3зв; 14; 56–56зв.

Сидорук С. А.
м. Кам'янець-Подільський

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ РЕКРУТСЬКИХ ПРИСУТСТВІЙ У ВОЛИНСЬКІЙ, КИЇВСЬКІЙ ТА ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЯХ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ

У статті висвітлені організаційні особливості рекрутського набору у Правобережних українських губерніях після польського повстання 1830-1831 рр. На основі аналізу архівних джерел здійснено порівняння ефективності проведення рекрутського набору 1833 р. у Волинській, Київській та Подільській губернії.

Ключові слова: Подільська губернія, рекрутський набір, рекрутське присутствіє.

З приєднанням до Російської імперії наприкінці XVIII ст. Правобережної України, на її землях розпочався активний процес їх інкорпорації до складу імперії. Означений процес включав у себе різні складові що охоплювали всі сфери життя великого регіону, чільною частиною якого було Поділля, історико-етнографічні межі якого у XIX столітті майже співпадали з адміністративними кордонами Подільської губернії. Інкорпораційні процеси не обмежувалися адміністративно-територіальними змінами. Корінне, українське, населення краю опинилося під подвійним соціальним та економічним гнітом. Крім панщини й низки інших повинностей на користь поміщиків українці-поляни, більшість з яких була закріпачена, тепер ще й були змушені виконувати нові для них державні повинності [9, с. 388]. Найважчою і, без перебільшення, найстрашнішою з них була рекрутська, що стала справжнім лихом для найбідніших верств населення. Для держави ж вона мала якнайважливіше значення, оскільки слугувала джерелом наповнення рядовим складом її армії. Тому для забезпечення її виконання на місцях держава залучала усі можливі важелі впливу і засоби примусу: від церкви – до місцевої цивільної адміністрації та армії.

На теренах Подільського краю рекрутська повинність була поширена указом Катерини II від 7 вересня 1794 р. [2]. Протягом кінця XVIII – першої третини XIX ст. при організації та здійсненні рекрутських наборів у Правобережжі російський уряд намагався враховувати низку особливостей соціально-станового, етнорелігійного укладу життя в регіоні й намагався певною мірою оптимізувати відповідну законодавчу базу. У 1831 році з'явилася нова редакція рекрутського статуту. Але через події польського повстання 1830-1831 рр. черговий рекрутський набір за новим статутом у правобережних губерніях було проведено лише у 1833 р. Особливістю цього набору було те, що край був фактично розорений в ході бойових дій. Поміщики, що належали до числа польської шляхти, неохоче віддавали своїх селян до війська й часто чинили пасивний спротив здійсненню набору. Тому від місцевої адміністрації вимагалось максимум зусиль і організованості щоб виконати завдання уряду по здійсненню та забезпеченню рекрутського набору 1833 року.

Означені особливості зумовили й мету нашого дослідження, що передбачає порівняння заходів по забезпеченню рекрутського набору у кожній із губерній Правобережжя та аналіз ефективності дій адміністрацій на місцях.

До організації та проведення рекрутських наборів у кожній губернії залучалися чи не всі управлінські структури, роботу яких координував губернатор. Чільне місце в підготовці наборів до війська відводилося казенним палатам, які виконували доведену зі столиці рекрутську розкладку серед податного населення губерній і тих його категорій, які відбували повинність грошми. Чинovníки ревізійних столів господарських відділень казенних палат виконували роботи зі створення рекрутських дільниць, розраховували кількість рекрутів, яких повинна була виставити кожна дільниця [5, с. 229], та були відповідальними за достовірність ревізійних, сімейних і чергових рекрутських списків, котрі подавалися у рекрутські присутствія.

Безпосереднє виконання завдань рекрутських наборів у губерніях забезпечували губернські рекрутські комітети і губернські та повітові рекрутські присутствія. Перші з них мали характер розпорядчих, другі – виконавчих органів [7]. У губерніях до складу рекрутських комітетів входили губернатор (голова), губернський предводитель дворянства, віце-губернатор, голова казенної палати, голова палати державного майна, керівник удільної контори. У компетенцію таких комітетів входило визначення кількості і складу рекрутських присутствій у повітах і здійснення нагляду за проведенням рекрутських наборів. Рекрутських присутствій, як правило, формували не більше чотирьох у кожній губернії. У губернських містах такі присутствія створювалося при казенних палатах. Їх очолювали віце-губернатори, котрим підпорядковувались: місцеві повітові предводителі дворянства, радники казенних палат, військові прийомщики й чиновники від лікарських управ.

У повітових рекрутських присутствіях працювали: місцевий губернський предводитель дворянства, предводитель дворянства найближчого приписного повіту чи місцевий городничий, військовий прийомщик і медичний працівник. При цьому головування у присутствіях покладалося на старших в чині предводителів [6, с. 21]. Крім того, згідно з правилами рекрутського статуту 1831 р., в роботі кожного рекрутського присутствія брали участь: кілька чиновників канцелярії, окремих лікар, який, не будучи штатним членом присутствія, в разі потреби долучався до огляду рекрутів, офіцер корпусу жандармів, офіцер та унтер-офіцер внутрішньої охорони з потрібною кількістю рядових солдатів і цирульників [3, с. 43].

Більш чітко практична схема проведення рекрутських наборів у Правобережній Україні простежується з другої третини ХІХ ст., після введення в дію рекрутського статуту 1831 р. Вона є для нас тим більш цікавою, що в Правобережжі через польське повстання 1830-1831 рр. рекрутський набір, згідно положень нового статуту, імперським властям вдалося виконати в повному обсязі лише у 1833 р. У зв'язку з тим, що рекрутський набір 1832 р. в багатьох західних губерніях, у тому числі й Волинській, був призупинений, то 15 квітня 1833 р. був оголошений маніфест про відновлення призупиненого набору рекрутів у вище згаданих губерніях і “про збір знову по губерніях: Подільській, Київській, Волинській, Мінській, Віленській, Гродненській и області Білостоцькій з кожної 1000 душ по 4 рекрути з їх зарахуванням при першому загальному в державі набору [1, арк. 7]”. Таким чином, на Волині два набори були зведені в один, що зумовило потребу поставки більшого числа рекрутів, ніж з окремо взятих Київської та Подільської губерній. І це при тому, що загальна кількість населення Волинської губернії завжди була меншою у порівнянні з Київською і Подільською [8]. Тому набір рекрутів з Волині прогнозовано мав бути менш успішним, ніж із Київщини та Поділля.

Для організації та проведення набору у Волинській губернії губернський рекрутський комітет для прийому рекрутів визначив міста Житомир, Дубно, Ізяслав і Володимир, в яких були створені відповідні рекрутські присутствія, що обслуговували найближчі до них повіти. Так, у Житомирське присутствіє рекрути направлялись із Житомирського, Новоград-Волинського та Овруцького повітів; у Дубненське – з Дубненського, Ровенського, Острозького, Кременецького; в Ізяславське – з Ізяславського та Старокостянтинівського; у Володимирське – з Володимирського, Ковельського та Луцького повітів [1, арк. 10 зв.].

За розпорядженням Головнокомандувача 1-ї армії військовими прийомщиками у рекрутські присутствія призначалися офіцери найближчих військових підрозділів [1, арк. 32]. З боку військових нагляд за ходом набору в Київській, Волинській і Подільській губерніях здійснював флігель-ад'ютант його величності полковник граф Протасов. Крім того, на основі ст. 153 рекрутського статуту [3, с. 43], в кожне присутствіє було відряджено по одному офіцеру корпусу жандармів [1, арк. 32].

Новим в організації цього набору було створення замість п'ятисотних – тисячних дільниць. Тепер кожне місто чи містечко складало свої окремі рекрутські дільниці по 1000 душ у кожній. Державні та поміщицькі маєтки також стали самостійними дільницями. Однак, польське повстання зумовило внесення певних коректив в організаційну схему рекрутського набору. Передусім тому що внаслідок воєнних дій і часткової втрати населення, рекрутські списки вимагали уточнення, проведення якого у поміщицьких маєтках могли забезпечити тільки їх власники. Але після придушення повстання багато місцевих поміщиків, рятуючись від переслідувань з боку російських властей, перебували за кордоном, а тому організувати збір рекрутів з їх володінь було фактично нікому [1, арк. 11]. Зважаючи на ситуацію, казенна палата вирішила, що в таких помістях набір доцільно проводити за старою схемою – по п'ятисотних дільницях, орієнтуючись на старі, але більш наближені до дійсності рекрутські списки [1, арк. 34]. Чиновники казенних палат очікували, що кількість рекрутів за старими розрахунками не зменшиться, а, навпаки, їх поступить більше, що дозволить уникнути затримок, спричинених новизною статуту [1, арк. 12 зв.]. В конфіскованих помістях “заколотників” казенні палати утворили рекрутські дільниці, а рекрутські списки доручили скласти й подати на їх адресу керуючим маєтками. Однак відповідні списки в казенні палати

подали лише з однієї економії Германа Потоцького. Їх відсутність у казенних палатах загрожувала значно затягнути у часі набір. Тому був знайдений інший вихід: всупереч вимогам статуту, прийняли рішення передати ці списки безпосередньо в рекрутські присутствія. Треба зауважити, що при взятті рекрутів із конфіскованих маєтностей здавачами виконувався припис Міністра фінансів від 30 вересня 1831 р., у якому місцевій адміністрації була доведена “найвища воля”. Її суть зводилась до того, щоб при майбутніх наборах потрібну кількість рекрутів з конфіскованих помість виставляти лише з дворових людей, а їх дітей зараховувати до військових кантоністів [1. арк. 35].

Труднощі з утворенням рекрутських дільниць виникли і у поміщицьких маєтках, власники яких залишилися на місцях. Волинський губернський предводитель дворянства пояснював цивільному губернатору це тим, що поміщики після недавнього повстання ще не встигли пристосуватися до нових умов набору 1833 р. [1. арк. 11]. Найбільше це стосувалося поміщиків, які мали не більше 20 душ, котрі підлягали виконанню рекрутської повинності на час тодішнього набору. Великі землевласники для зручності організації набору і здачі рекрутів мали можливість об'єднати всі свої маєтності в єдину рекрутську дільницю, незалежно від кількості душ у ній, і приписати їх до одного повіту [3, с. 12]. Для цього списки по таких об'єднаних дільницях підлягали підтвердженню повітовими судами [1. арк. 34 зв.]. Однак останні повідомляли казенну палату, що більшість поміщиків не подали їм відповідних списків. Це, на нашу думку, ще раз підкреслює неготовність поміщиків Волинської губернії до набору за новим статутом та їх небажання сприяти російським властям у належній організації та проведенні рекрутського набору. Адже ще зовсім недавно, в ході подій 1830-1831 рр., повстанці звільнили з-під конвою і відпустили по домівках цілі рекрутські партії, позбавивши таким чином російську армію більше 3000 новобранців [4, с. 22]. Крім того, велика кількість організаційних проблем, що виникла уже в ході набору, вказує на недостатню підготовленість до нього місцевих адміністративно-управлінських структур.

Схожа схема організації рекрутського набору 1833 р. застосовувалася в Київській губернії. За пропозицією київського губернського предводителя дворянства та віце-губернатора для прийому рекрутів, крім губернського центру, були визначені міста Сквирі і Звенигородка. До Київського рекрутського присутствія були приписані повіти: Київський, Васильківський, Богуславський і Радомишльський; до Сквирського присутствія – Сквирський, Липовецький, Махновський і Таращанський; до Звенигородського – Звенигородський, Уманський, Черкаський, Чигиринський повіти [1. арк. 5 зв.].

Підготовка до кожного рекрутського набору передбачала, поряд зі створенням відповідних установ та організаційних заходів для забезпечення їх функціонування, ще й низку проблем господарського змісту. Адже у визначені строки з кожної приписаної до рекрутського присутствія дільниці до місця прийому прибували здавачі та рекрутські старости з, “лобовими” й “підставними” рекрутами та провідниками [3, с. 55-56].

На час рекрутського набору міські поліції, думи або ратуші тих міст, де був призначений прийом рекрутів, зобов'язувались через кожні сім днів встановлювати і контролювати помірні ціни на квартири, продовольство та фураж. Для того, щоб місцеве населення не брало з постояльців кошти за завищеними цінами, спеціальний листок з установленими цінами прикріплювався при вході в рекрутське присутствіє [3, с. 42].

Як показує аналіз, функціонування в містах рекрутських присутствій означало для них приїзд великої кількості людей, які потребували житла та продовольства, а також – можливість для їх власників отримати з цього додаткові прибутки. Тому окремі прошарки населення чекали від рекрутського набору ще й фінансового зиску. До прикладу, за два місяці перед початком рекрутського набору 1833 року керуючий житомирськими і кременецькими питейними відкупами купець І. Левін, звертаючись до Київського військового, Волинського і Подільського генерал-губернатора О. Левашова, висловлював свій жаль з приводу розташування рекрутського присутствія для набору рекрутів із Дубенського, Ровенського, Кременецького й Острозького повітів не в Кременці, а в Дубно. Він просив перенести рекрутське присутствіє в Кременець, мотивуючи це кращим економічним становищем м. Дубно, оскільки там завжди людно через розташування Комісаріатської комісії, до якої приїздять багато чиновників, підрядчиків, постачальників та інших осіб. Кременець, за словами купця, після польського повстання занепа, лицей, що давав прибутки міщанам, згорів, місто стало напівпорожнім і не могло платити питейні відкупи. Розвиваючи свою думку, він стверджував, що доходи від приїзду рекрутських партій більше потрібні Кременцю ніж Дубно. Купець мотивував своє прохання ще й тим, що така заміна була б вигіднішою і для держави, оскільки власті Кременця за найдешевшу плату нададуть квартири в своїх спустілих будинках для рекрутських партій, а за вилучені кошти місто зможе розрахуватися з казною. На думку автора звернення, квартири в Дубно коштуватимуть дорожче, оскільки там завжди є постояльці, тому згадана установа була б вигідніша для поміщиків, здавачів, місцевих мешканців та й “для відкупу було б деяке полегшення” [1. арк. 23-24 зв.]. Такого ж змісту документ знаходимо від власника Таращанського питей-

ного казенного збору, купця 3-ї гільдії П. Заславського, який просив перенести рекрутське присутствіє в містечко Таращу Київської губернії, щоб підняти його прибутки [1. арк. 26].

Організація тогорічного рекрутського набору в Подільській губернії суттєво відрізнялася від двох попередніх. В губернії, рішенням рекрутського комітету, місцями прийому рекрутів та розташування рекрутських присутствій визначалися міста Кам'янець, Проскурів та Балта. Кам'янецьке рекрутське присутствіє працювало у складі: віце-губернатора (голова), кам'янецького повітового предводителя дворянства, радника казенної палати, військового прийомщика та медичного чиновника. До складу Проскурівського рекрутського присутствія входили: губернський предводитель дворянства (голова), проскурівський повітовий предводитель дворянства, городничий, військовий прийомщик, медичний чиновник. Балтське рекрутське присутствіє очолював балтський повітовий предводитель дворянства, йому підпорядковувались ольгопільський повітовий предводитель дворянства, військовий прийомщик і медичний чиновник [1. арк. 54 зв.].

Возначених установах прийом рекрутів тривав з 15 травня по 1 червня. Рекрутів приймали з Кам'янецького і Ушицького (у Кам'янці), Проскурівського і Летицького (в Проскуріві), Балтського і Ольгопільського повітів (у Балті) [1. арк. 54]. З 1 червня робота рекрутських присутствій була перенесена з Кам'янця до Могилева, з Проскурова до Вінниці, з Балти до Брацлава. Їх склад, крім голів, які залишились на своїх посадах, комплектувався заново з повітових предводителів, поліцмейстерів і городничих відповідних адміністративно-територіальних одиниць, місцевих військових прийомщиків і медичних чиновників [1. арк. 55].

У цих мобільних присутствіях приймалися рекрути з повітів: Могилівського і Ямпільського (в Могилеві), Вінницького і Літинського (у Вінниці), Брацлавського і Гайсинського (у Брацлаві) [1. арк. 55]. Створення шести замість трьох або чотирьох місць прийому, як цього вимагав статут, губернський предводитель дворянства пояснював врахуванням місцевих господарських потреб. Члени рекрутського комітету завбачливо запланували переїзди рекрутських присутствій [1. арк. 55], оскільки з другої половини червня починалися сінокоси та інші польові роботи. А такі переміщення, на думку чиновника, пришвидшили і значно впорядкували поставку рекрутів, дозволили вчасно закінчити набір і не відривати від польових робіт значну частину населення краю, дали можливість населенню шести міст губернії отримати прибутки за рахунок надання квартир і різних послуг рекрутам та особам, що їх супроводжували.

З 16 червня у Подільській губернії закрилися всі повітові присутствія крім губернського – кам'янецького, яке продовжувало приймати рекрутів, які з різних причин не були вчасно здані [1. арк. 55 зв.]. Отже, найскладнішою, але й, як показали результати набору і звіти губернаторів, була організаційна схема набору в Подільській губернії, де він остаточно закінчився ще 20 червня 1833 р. [1. арк. 76 зв.]. Відповідно до рекрутської розкладки по всій губернії мало бути зібрано 1611 рекрутів [1. арк. 76]. У підсумку набору, на момент його завершення, було прийнято 1573 рекрута. На прибуття решти 35 рекрутів очікували пізніше уже в кам'янецькому рекрутському присутствіі (прийомі) [1. арк. 76].

Попри те, що рекрутські присутствія у Волинській і Київській губернії залишалися на місцях, набір у них проходив також у два етапи. Про успішне закінчення першого етапу набору Волинський цивільний губернатор прозвітував генерал-губернаторові вже 9 червня. У поданому звіті була представлена й відомість згідно якої у Волинській губернії, по рекрутській розкладці, мало бути зібрано 2688 рекрутів. В присутствія ж було представлено 3119 осіб, але одразу були прийняті лише 1262 рекрути і 3 зараховані по рекрутських квитанціях. Решту – 1428 мали прибути на другому етапі [1. арк. 61]. Як бачимо, до рекрутських присутствій було представлено навіть більша кількість людей ніж була потрібна, але все одно потрібну кількість не набрали. Це пояснюється тим, що до рекрутських присутствій на огляд крім основних кандидатів у рекрути, так званих “лобових”, на випадок їх “забракування”, приводили ще “підставних”. Завдяки цьому кількість “представлених до прийому” зростала практично вдвічі, але прийняти фактично можна було лише половину з них.

Про закінчення другого етапу набору рекрутів у Волинській губернії знову засвідчив подібний рапорт на ім'я генерал-губернатора від 4 липня 1833 р. Очевидно що у розкладці відбулися певні зміни, оскільки число очікуваних рекрутів зросло з 1428 до 1450. Разом з тим й на другому етапі прийняли лише 1106 осіб, а ще 373, за визначенням у рапорті, мали прибути пізніше [1. арк. 86]. Проте фактично це, як правило, означало недоїмку оскільки при недоборі такої кількості рекрутів в один рік їх уже ніхто не надавав.

Звіт Київського Цивільного губернатора про закінчення рекрутського набору 1833 р. датується 27 вересня поточного року [1. арк. 138], що значно пізніше від Подільської і Волинської губерній. Однак цифри числа набору рекрутів у Київській губернії говорять самі за себе. Згідно розкладки, в цілому по губернії, тогорічному рекрутському набору підлягало 1825 осіб. Недобір же склав всього одну особу [1. арк. 142]! Та й та була віддана в рекрути уже в січні наступного року [1. арк. 161].

Набагато гіршою склалась ситуація на дільницях, що відбували повинність грішми, не здійснюючи натуральних поставок рекрутів. По Київській губернії планувалося зібрати 15340 рублів. У підсумку отримали лише 5262 руб. Решта 10078 рублів склали недоїмку. До неї додалася порівняно невелика недоїмка за два попередніх набори (241 руб.) і на завершення набору 1833 року лише по Київській губернії мала місце грошова недоїмка у сумі 10319 руб. [1. арк. 144].

При аналізі вище наведених цифр недоїмок звертає на себе увагу непомірна різниця у сумі боргу за набір 1833 р. та двох попередніх наборів: відповідно 10078 та 241 руб. Це пояснюється скрутним матеріальним становищем в губернії внаслідок розрухи після воєнних дій. Якщо раніше окремі поміщики чи маєтки чи громади, що не підлягали натуральній поставці рекрутів могли сплатити належні кошти, то тепер це було неможливо.

Нажаль за відсутності подібних даних по Волинській та Подільській губерніях ми не можемо здійснити порівняльний аналіз, але дозволимо собі припустити що тут ситуація з недоїмкою коштів могла бути ще гіршою. Це пояснюється тим, що ці губернії в силу свого прикордонного розташування мають більше населених пунктів, громади яких виконували рекрутську повинність грішми. Та й бойові дії в ході польського повстання більше зачепили якраз територію Подільської та Волинської губерній, які, як наслідок, зазнали більших збитків.

Отже, для порівняння ефективності здійснення поточного рекрутського набору підсумуємо, що у Волинській та Київській губерніях набір закінчився пізніше ніж у Подільській губернії. Але якщо у термінах проведення набору адміністрація Подільської губернії виявилась найоперативнішою, то у кількісних показниках вона дещо відставала від своїх київських колег. Що ж до Волинської губернії, то рекрутський набір там прогнозовано відбувався з затримкою поставки необхідної кількості рекрутів.

У період з 1 листопада 1833 р. по 1 січня 1834 р., згідно указу від 3 серпня 1833 р. [1. арк. 83] відбувався рекрутський набір з євреїв. Для цього у кожній губернії Правобережної України було створено по два рекрутських присутствія, які працювали в два етапи. Із завершенням 1 етапу (1 грудня) закрилися повітові рекрутські присутствія. А для прийому не зданих у вищезазначений строк рекрутів продовжували працювати присутствія в губернських містах [1. арк. 55 зв.].

Таким чином, організація та хід рекрутського набору 1833 р. у кожній з губерній Правобережної України засвідчили що економічна розруха, політична нестабільність внаслідок польського повстання певною мірою утруднили процес забезпечення рекрутського набору, що вказує на неврахування законодавством всієї специфіки соціально-економічної та суспільно-політичної ситуації у регіоні. Разом з тим це не завадило місцевій адміністрації в складних умовах самотужки виправляти організаційні упущення та коригувати хід набору, що, в свою чергу, підкреслює державну вагу та значення проведення рекрутських наборів у Правобережній Україні.

Джерела і література

1. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 65. Спр. 109. 173 арк.
2. ПСЗРИ. СПб., 1830. Собрание 1. Т. XXIII. № 17249. С. 554.
3. Устав рекрутский // Свод законов Российской империи: в 15 т. Т. IV: Свод уставов о повинностях. Кн.1. СПб., 1833. 699 с.
4. Баженов Л. В. Восстание 1830-1831 гг. на Правобережной Украине: автореф. дис. на соискание научн. степени канд. ист. наук: спец. 07. 00. 03 "Всеобщая история". К., 1973. 28 с.
5. Бармак М. В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Тернопіль: Видавництво "Астон", 2007. 512 с.
6. Бережинский В. Г., Луцик И. С., Перепелица М. М. Отечественные местные органы военного управления и комплектования вооруженных сил (с древнейших времен до 1917 г.). К.: УИВИ, 2005. 62 с.
7. Энциклопедический словарь / [издатели Ф.А. Брокгауз, И.А. Эфрон]. В 40 т. СПб., 1890-1904. Т. XXVI. ,1897. С.532.
8. Перковський А. Л. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. / Історичні джерела та їх використання. К.: Наукова думка, 1969. С. 203.
9. Філінюк А.Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації: монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 728 с.

ЗАРОДЖЕННЯ ФІНАНСОВО-КРЕДИТНОЇ СИСТЕМИ ПОДІЛЛЯ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК КРЕДИТНОЇ КООПЕРАЦІЇ ДЛЯ СЕЛЯН В ХІХ – НА ПОЧ. ХХ ст.

Прискорення розвитку економіки України в II-й половині ХІХ ст. сприяло спеціалізації промислового і сільськогосподарського виробництва, ширшому розвитку торгівлі, формуванню багатогалузевої фінансово-кредитної системи великих регіонів і в їх числі Поділля. У цей час відбувся розвиток торгівельних і фінансових зв'язків між українськими регіонами, а також російськими губерніями. Структура цих зв'язків відображала наступну виробничу спеціалізацію України в імперській економіці: потужна вугільно-металургійна база, один із основних регіонів по виробництву товарного м'яса, зерна, цукру, солі, потужна транспортна система на шляху із Західної Європи у Східну. Різко зростає експорт з України продукції гірничої і металургійної промисловості, сталевих рейок, сільськогосподарських машин, кам'яного вугілля, руди, солі. Ці товари знаходять широкий збут у Центральних губерніях, Поволжжі, на Кавказі і в Сибіру [1, с.325].

Корінні зрушення у сільському господарстві сприяли інтенсивному вирощуванню на території Правобережжя і, зокрема, на Подільських землях цукрового буряка та виготовлення цукру. Певним чином завдяки Поділлю площі цієї культури в Україні у 1848–1860 рр. збільшились до 57,7 %, а частка цукру, на російському ринку сягла 87% [2, с.262].

Розширенню та поглибленню внутрішньої та зовнішньої торгівлі сприяла діяльність торгових бірж. До 1861 р. в Росії нараховувалось шість бірж, а в 90-х рр. ХІХ ст. їх число становило більше 20. Серед найвідоміших, за обсягом капіталів були Санкт-Петербурзька, Московська, Варшавська, Київська, Одеська, Єлизаветградська і Миколаївська. У січні 1902 р. відкрилась Харківська кам'яновугільна і залізо-торгова біржа. Внаслідок швидкого економічного розвитку через сферу загальноросійських зовнішньоторгових зв'язків Україна все більше втягувалась у систему світового ринку [3, с.289].

Банківська реформа. Формування фінансово-кредитної системи Подільської губернії.

Банківській системі завжди належала визначна роль у розвитку товарно-грошових стосунків в Україні. Але, окрім них, свою важливу роль у ХІХ ст. почали відігравати т.з. небанківські фінансові інституції – компанії для страхування життя, здоров'я, товарів, майна, прибутків, а також пенсійні й інші фонди.

До 60-х рр. ХІХ ст. банківська система в Росії та Україні була державною монополією. Через це стримувався розвиток приватних комерційних банків і небанківських фінансових інституцій [1, с.327].

Державний банк, створений в Росії в 1860 р., викликав подив в усьому цивілізованому світі. Адже в усіх передових країнах діяли комерційні банки, які не тільки здійснювали фінансово-кредитні операції, але навіть виготовляли гроші для своїх держав. В імперії їх не було. Росія і її провінції мусили виконувати визначені імператором напрями фінансової політики тільки через Державний банк.

В Україні у 60-і роки були створені три дочірні контори Державного банку: Київська, Одеська та Харківська, а також 20 відділень в інших губерніях.

Зважаючи на потребу у розширенні сфери діяльності Державного банку на найчисленнішу категорію клієнтів – селян, які умовами селянської реформи повинні були включитись в активні товарно-грошові стосунки, в Росії із значним запізненням, у 1882р. створено Селянський поземельний банк (дев'ять філій), а у 1885р. Дворянський поземельний банк (сім філій). Ця підсистема об'єднувала установи іпотечного кредиту [1, с.328].

У 1793 р., коли Подільська губернія остаточно ввійшла до складу Росії, економічне життя на її теренах активізувалось. Фінансові операції тут, як і в усій імперії, почали здійснювати Державний загальноросійський, Дворянський кредитний, Державний кредитний, Державний комерційний банки та Купецький кредитний банк. Кадри спеціалістів для них готував створений міністерством фінансів Росії – у 1831р., Петербурзький Практичний Технологічний інститут. Напередодні (за п'ять років) до проголошення селянської реформи були вжиті заходи для активізації його роботи і розширення числа студентів особами з числа службовців фінансових установ губерній України [4, с.96].

Царський уряд не випадково, а з далеким прицілом, готуючись до широкомасштабних заходів для наступних соціально-економічних трансформацій, розпочав цю роботу, реорганізуючи і удосконалюючи банківську систему. Для цього у 1859 р. урядовим указом призупинили діяльності всіх названих державних банків, а в наступному році – їх ліквідували. Натомість крок за кроком їх замінили нові станovi державні фінансові установи. У 1860 р. – Державний банк, у 1882 – Селянський поземельний, у 1885 р. – Дворянський поземельний банки [1, с.329].

Наприкінці 1863 р. міністерство фінансів Росії утворило в губерніях регіональні відділення Держбанку. Серед першочергових територій їх запровадження очікувалось і на Поділлі. На жаль відкриття губернського відділення Держбанку тут було відкладено через банальну причину – відсутність придатних для цього приміщень. Але згодом, вже у 1865 р. всі перепони усунуті і в Кам'янці – Подільському розпочало свою діяльність нове відділення Російського Державного банку другого розряду. Це був дуже своєчасний захід. Селянська реформа набирала оберти. Сільські громади направили в Подільське губернське присутствіє у селянських справах сотні вимог з клопотанням про викуп надільних земель у поміщиків. Кам'янець – Подільське відділення Держбанку у той час було єдиною в нашому краї фінансовою установою, яка мала права:

- ведення поточних рахунків,
- надання позик та кредитів під майнове забезпечення,
- трансферних операцій,
- одержання платежів по векселях,
- купівлі і продажу золота, срібла, цінних паперів [4, с.98].

Отже Кам'янецьке губернське відділення Державного банку працювало з великим навантаженням. Напруга дещо ослабла після утворення у 1883 р. Кам'янець-Подільського відділення Державного Поземельного банку, в 1898 р. – відділення Південноросійського промислового банку, і, лише згодом – у 1910 р., у м. Вінниці нового відділення Державного Банку Росії. Звичайно утворення Вінницького відділення не можна назвати своєчасним, адже у 1910 р. реформа йшла до свого завершення. Та все ж всі разом утворені банки достатньо забезпечували проведення фінансових операцій по переходу до сільських громад поміщицьких земель, а також потреб промислового, транспортного і торгового розвитку [4, с.98].

В 70-х рр. XIX ст. в Росії сформувалась система приватних комерційних банків. Зокрема у 1868 р. розпочали роботу Київський і Харківський приватні комерційні банки, у 1871 р. – Київський промисловий і Катеринославський комерційний банки.

На 1 січня 1879 р. в Україні функціонувало 10 крупних приватних комерційних банків, 78 відсотків їх були філіями найбільших російських приватних фінансових установ. Зокрема, Російського зовнішньоторгового, Російсько-Азіатського, Петербурзького, а також Азово-Донського банків [1, с. 331].

На Поділлі в Кам'янці – Подільському, Вінниці, Балті, Брацлаві, Могилеві– Подільському, Проскурові, відкрились нові приватні комерційні банки, власниками яких були: Я. Коган, В. Рабинович, Б. Мейерзон, М. Фрід, А. Вайнбаум [4, с.99]. На початку XX ст. лише в Проскурові працювало відділення Південноросійського промислового банку, агентства Київського і Бесарабсько-Таврійського земельних банків, кооперативне кредитно-позичкове товариство, кооперативна позичкова каса, товариство взаємного кредиту.*

Втім для створення споживчих кооперативів, сільських та міських кооперативних позичково-ощадних товариств, які не мали в наявності значних стартових капіталів, такі установи як Київський та Бесарабсько-Таврійський земельний банк та, навіть, Проскурівське товариство взаємного кредиту не завжди були зручними. Наприклад Статут Проскурівського товариства взаємного кредиту від 22 березня 1904р., затверджений управителем міністерства фінансів, сенатором Каковцевим, дозволяв товариствам право розпочинати свої дії лише після того, як до нього вступить не менше 50 осіб, і оборотний капітал утворить суму не меншу 10 тисяч карбованців.* Тому, тут, починаючи з 90-х рр. XIX ст., більш масового поширення набула значно демократичніша Райфайзенська форма утворення дрібних кредитних кооперативів

Розвиток нових кредитних форм. Поява системи страхування.

На тлі зростаючих державних і приватних фінансових об'єднань в 60-і рр. XIX ст. з'явилися і почали набирати сили приватні небанківські фінансові інституції – страхові компанії, контори і товариства взаємного кредиту [5, с.8].

Найбільш відомими серед крупних загальноросійських страхових компаній були: Санкт-Петербурзька страхова (заснована у 1858 р.), Московське комерційно-страхове товариство (1870 р.), страхове товариство «Росія» (1881 р., м. Москва), Санкт-Петербурзьке страхове товариство «Якір» (1872 р.), товариство «Допомога» (1896 р., м. Москва), товариство страхування прибутків і капіталу (1858 р., м. Москва), російська компанія страхування від пожеж – «Саламандра» (1854 р.) [6, с.154].

Більшість з них, користуючись сприятливою кон'юнктурою, утворили свої філії спершу в губернських, а пізніше і в повітових містах України. Чимало з них розмістилось на Поділлі.

Першими подільськими страховими установами, що з'явилися протягом 1900-1902 рр., були відділення російського страхового товариства «Допомога», Московського товариства страхування капіталів і доходів, товариства страхування від пожеж «Саламандра» в містах Кам'янці – Подільському, Брацлаві, Вінниці, Могилеві – Подільському, Проскурові, Балті. В окремі роки темпи нагромадження основного капіталу в них у багато разів перевищували цей показник в державних та комерційних банках Поділля [7, с.42].

Слід зауважити, що вищезазначені фінансові підсистеми подільської губернії лише дотично вирішували основну задачу селянської реформи 1861 р. Вони обслуговували найбагатших власників капіталів, крупні галузі промислового, сільськогосподарського виробництва, переробні підприємства, установи і організації транспорту і зв'язку, торгівельні і побутові підприємства. У той же час багатомільйонна маса сільських трудівників, яка становила понад 80 відсотків складу активного економічного населення губернії, опинилась поза цивілізованою системою фінансово-кредитного обслуговування. Нагадаємо, що весь процес формування фінансової системи Поділля відбувався у час здійснення селянської та інших реформ 60-х рр. XIX ст. І селяни в нових непростих умовах гостро відчували потребу у сприятливому банківському обслуговуванні для викупу надільної землі і для розвитку свого господарства. Нужда дешевих кредитів для селян загострювалась тим, що у пореформений період по всій Україні на фінансовому ринку панували приватні ростовщики, міняли, лихварі, які надавали дрібним власникам позики на кабальних умовах 20 – 36 відсотків [8, с.386]. З огляду на це міністерство фінансів запровадило для селян нову фінансову інституцію – губернські каси дрібного кредиту – типу Шульце-Деліча, невдало запозичену в Німеччині. Проте у подільських селян ці каси та підвідомчі їм кредитні товариства популярністю не користувались. Натомість в губернії за прикладом західноукраїнських земель широко розповсюджувались т.з. «райфайзенки» – кооперативні позичково-ощадні товариства і каси, побудовані на демократичних принципах кредитування всесвітньо відомого німецького кооператора Вільгельма Райфайзена [7, с. 47].

Саме вони разом із державними кредитними товариствами та ощадними касами вдало заповнили нішу дрібного кредиту, водночас виконуючи функцію активної популяризації ідей кооперативного руху на Поділлі.

Поява і поширення кредитної кооперації – важливої складової фінансової системи Поділля

Як відзначав у своїх працях видатний український історик - дослідник кооперативного руху в Росії та Україні М.І. Туган-Барановський, поява і розвиток позичково-ощадних кас та товариств для селян в імперії, як перших форм кооперації, відбулась у другій половині семидесятих років XIX ст. В цей час уже з'явилися необхідні суспільні передумови для виникнення кооперативних об'єднань. Самі можливості для кооперування стали наслідком земельної реформи 1861 р. та похідних від неї реформ, а комплекс державних заходів, проведених царським урядом в фінансовій справі, мав важливе значення для розвитку всього народного господарства України і, в тому числі, для виникнення і становлення у Подільському краї перших кооперативів у вигляді позичково-ощадних кас, та кредитних товариств. Значення передумов виходило за межі самого факту звільнення величезної маси селян - майбутніх найактивніших учасників економічної діяльності і її невід'ємної активної форми - кооперативної роботи.

Розглядаючи початкову фазу появи зародків майбутніх кооперативних об'єднань на Поділлі, деякі дослідники називають першими кооперативними формами сільські громадські крамниці, замовчуючи організацію в 80-х роках XIX століття у південних і західних повітах нашого краю «райфайзенок» – позичково-ощадних кас і товариств. Таке твердження помилкове, тому що *кредитна кооперація була найпершою формою кооперативного руху* в часи його зародження у 70-х рр. XIX ст. *«Райфайзенки»* – позичково-ощадні каси і товариства, як масова демократична кооперативна форма, *з'явилися раніше* інших кооперативних форм і організацій [7].

Тому початок виникнення перших масових, подільських кооперативних осередків потрібно вести саме від них. Адже навіть попередники *споживчих* кооперативів у формі громадських сільських крамниць з'явилися на Поділлі пізніше – у 1893 р. Згадки про перші промислові кооперативи також знаходимо пізніше, у документах датованих в 1897-1905 рр. [7].

Організатори перших подільських позичково-ощадних кас і товариств почали підготовчу роботу ще в 1872 році, на 10 років раніше появи Селянського поземельного банку. У 1873 р. ними вже було зареєстровано сім позичково-ощадних кас і товариств Подільської губернії. Із них три – затвердили статuti і розпочали роботу у наступному році: Городоцьке – 15 грудня 1874, Ямпільське – 15 травня 1874, Глинське – 13 червня 1874 рр. А в 1885 р. розпочали діяльність ще чотири : Літинське – з січня 1885 р.; Боровецьке, Степанівське, Тростянецьке офіційно затвердили статuti лише у вересні 1885 р. Ці позичково-ощадні каси і товариства мали всі ознаки властиві кооперативам: демократичну структуру управління, фонди, форму розподілу прибутку [9, с. 2, 3].

Організація позичково-ощадних кас і товариств була непростю справою У своїй діяльності ініціатори мусили суворо дотримуватись адміністративних регламентацій. Каси створювались на пайові внески своїх членів. Вони повинні були згуртувати широке коло однодумців, які би висловили бажання ризикнути власним капіталом; розробити і затвердити статuti; заручитись і отримати письмові свідчення про лояльність до офіційної влади в поліції. На другому етапі вимагалось отримати дозвіл на затвердження товариства в канцелярії Подільського губернатора. Крім того царська адміністрація вистав-

ляла суворі обмеження для вступу у товариства представників національних меншин: євреїв, поляків, а також обмеження соціального плану (заборона членства для учнів училищ, військових). Такі ж вимоги виставлялись і по додержанню моральних норм. А на завершення, як уже згадувалось, необхідно було представити свідчення про політичну лояльність засновника товариства щодо царя і царської сім'ї.

Але, пройшовши навіть кризь таке адміністративне сіто, організатори не могли бути впевнені що матимуть остаточний дозвіл на початок роботи. Були й інші причини затримки. Цим пояснюється значний часовий проміжок між реєстрацією і початком роботи.

Як стверджували тодішні дослідники, головними причинами були відсутність кооперативного мислення, досвіду, матеріальні нестатки, тощо. Звичайно це так. Проте, ще більше заважали створенню і роботі перших кооперативних формувань упереджене ставлення до кооперативів поліцейських чиновників, представників офіційної влади на місцях, їх відверте негативне відношення до будь-яких форм громадських об'єднань, у тому числі тих, які мали не політичне а економічне спрямування.

Існувала ще одна важлива причина, що перешкождала більш швидкому розвитку нових форм господарської роботи – боязнь революційного вибуху.

Ще у 80-х роках Подільський губернатор А.А. Ейлер розіслав у всі повіти запит, вимагаючи від повітмейстерів відомості про існуючі у краї товариства, у тому числі й позичково-ощадні установи, артільні підприємства, а також їх відділення, правління яких знаходилося в будь-яких інших губерніях. Причина такої пильної уваги до діяльності ощадно-позичкових товариств стає зрозумілою із змісту листа повіреного у справах Російської імперії в Голландії графа Муравйова. Ця секретна депеша була направлена Подільському губернатору О.І. Муханову під назвою «Про заходи по застереженню організації Польського заклоту». Депеша надійшла у Кам'янець-Подільський 15 жовтня 1876 року. Агент охоранки, польський емігрант Сангушко повідомляв: «Вся Польща вкрита мережею повстанських організацій, є склади зброї, припасів на 10 тисяч чоловік». Отже, царський уряд вважав за необхідне з'ясувати, як глибоко проникли визвольні революційні ідеї у середовище подільських поляків [10, с.3-4].

Бюрократичні перепони, постійне обмеження і припинення діяльності кооперативів за найменшої підозри, були застережною реакцією уряду на можливу загрозу. Через це багатьом позичково-ощадним товариствам, касам та іншим формам кооперативів і після затвердження їх статутів не дозволялось розпочинати діяльність.

І все ж, не зважаючи на різноманітні застороги та обмеження, подільські позичково-ощадні каси та товариства продовжували у наступні роки свою діяльність із зростаючим розмахом, подаючи допомогу багатьом іншим формам кооперативного руху.

Успішною була діяльність Кам'янець-Подільської позичково-ощадної каси, яка розпочала свою діяльність у 1885 році. За 25 років існування у цій касі відбулось чимало подій. Персональний склад членів каси періодично змінювався з тенденцією до зростання. Якщо у 1885 році в її складі було 211 учасників, то уже у 1909 році їх стало 256 чоловік. Характерна також і тенденція до зростання прибутків. Каса отримала в 1885 році 509 руб. 72 коп. прибутку, 1909 р. – 887 руб. 26 коп. В окремі роки дохідна частина бюджету каси була значно вища, так у 1904 р. вона становила – 1240 руб. 22 коп., 1905 р. – 1093 руб. 78 коп. [11, с.81].

Дослідження динаміки чисельності учасників цієї позичково-ощадної каси свідчать про те, що в окремі роки відбувався приплив та зменшення числа учасників. Якщо з 1885-го по 1900 роки спостерігається постійне зростання членів цієї кооперативної форми і, водночас, майже подвоєння річного прибутку, то згодом, темпи сповільнюються. Так, у 1909 році ще продовжується приріст числа учасників до 256 чоловік, але рівень дохідності дещо нижчий. Треба одразу з'ясувати, що динаміка зміни числа учасників позичково – ощадної каси не залежала від розуміння вигод свого становища у разі вступу в цю касу. Нові чиновники, що переводились з інших регіонів імперії, або приходили на посади з повітів Подільської губернії потрапляли в атмосферу певних кастових традицій. Однією з них була участь у позичково – ощадній касі. До того ж, зважимо, на почуття будь-якого канцеляриста. Йому при вступі на службу повідомляли, що він має стати членом громадської організації, в складі якої губернатор та інші вищі чиновники. Більше того, членство в касі не вимагає від нього якихось додаткових зусиль чи витрат, і в той же час є справою прибутковою.

Звітні документи, публікації в газетах свідчать про те, що із ростом авторитету цієї каси збільшувалась обсяг фінансових операцій, розширювалась сфера її діяльності. Це відбилось на зростанні прибутків. Зміна керівництва позичково-ощадного товариства, вжиття енергійних заходів, вступ нових членів позитивно позначились на роботі каси. Тому в 1905-1906 рр. прибуткова частина фінансової діяльності досягла максимально високої позначки. Нова політична та економічна ситуація в суспільстві, проведення

господарських реформ, пожвавлення економічної кон'юнктури в Україні спонукали керівництво каси до рішучих організаційних заходів аж до виходу на нову ступінь комерційних, фінансових і підприємницьких функцій. Для цього керівництво каси зібрало 25 березня 1910 р. другі загальні збори і, серед інших проблем, розглянуло питання про колективний вступ всього складу каси у члени Кам'янець-Подільського споживчого товариства. Нижче подаємо уривок з протоколу зборів членів позичково-ощадної каси 25 березня 1910 року. "Згідно § 23 Статуту позичково-ощадної каси у м. Кам'янці-Подільському призначено II-і загальні збори членів каси для розгляду таких питань:

- розгляд і затвердження звітів позичково - оощадної каси за 1908-1909 рр.;
- відносно вступу членів каси до складу членів товариства споживачів [11, с.81].

Про те, що змінив вступ Кам'янець-Подільської позичково-ощадної каси згодом, у 1912 р., повідомив тижневик "Экономическая жизнь Подолии". Торговий обіг кооперативного споживчого товариства зріс за цей період з 237 тисяч 19 руб. 67 коп. до 295 тисяч 632 руб. 01 коп. Зміцнення фінансового становища дало змогу у ці роки створити філію – другий магазин споживчого товариства, у якому протягом 1912 року було додатково продано споживчих товарів на суму 30 тисяч 958 руб. 36,5 коп. За два роки, що минули після вступу, загальні кошти Кам'янець-Подільського споживчого товариства збільшились з 109 тисяч 848 руб. – до 144 тисяч 648 руб. 67,5 коп. тобто зросли на 34,9 %. Пайовий капітал більше ніж подвоївся: з 24 тисяч 4 руб. 03 коп. у 1910 році, до 53 тисяч 177руб. 35,5 коп. Нові організаційні, фінансові, торгові заходи дали змогу скоротити втрати. У 1910 році вони склали до 10%, а у 1912 році – лише 8,9 %. Зменшились втрати від природних пошкоджень, усушки з 1,33 % до 1,05 %. Вексельна заборгованість товариства понизилась з 56 тисяч 284 руб. 44 коп. до 49 тисяч 819 руб. 28 коп. Чистий прибуток зріс на 4,9% і склав 14 тисяч 613 руб. Таким чином, колективний вступ усіх членів каси до Кам'янець-Подільського споживчого товариства позитивно позначився на найважливіших показниках останнього, сприяло росту його авторитету. За економічними показниками Кам'янець-Подільське споживче товариство на початку ХХ століття стало одним із кращих у краї.

Наведений приклад був непоодиноким. Пасинецьке кредитне товариство Ямпільського повіту на своїх зборах ухвалило рішення про перетворення його на позичково-ощадну касу, "щоб згодом вступити в Подільську Спілку кредитних кооперативів і розпочати видачу довготермінових позичок". Крім того збори цього товариства ухвалили "вжити всі заходи для того, щоб кожен його учасник був членом свого місцевого споживчого товариства, де таке існує" [12, с. 43].

З'явившись і функціонуючи у складних умовах, «райфайзенки» часом ставали єдиним джерелом кредитування, а отже і розвитку дрібних селянських господарств. Суперечливо розвивалось на протязі 1908-1911 р. Сербянське позичково-ощадне товариство Могилів – Подільського повіту. Після періоду організаційного піднесення, серед його членів поширились чутки про зловживання керівництва товариства, про можливість втрати пайовиками своїх внесків. Ці чутки завдали великої шкоди. Катастрофічним був вихід 110 членів із товариства. Це негативно позначилось на господарському та фінансовому становищі. Але поширювані панічні чутки були спростовані енергійною діяльністю членів правління і його голови. Завдяки цьому товариство не розвалилось, а, всупереч наклепам, енергійно розвивало комерційну, кредитну, споживчу та посередницьку діяльність. У місцевого поміщика була орендована земля для потреб членів товариства, якою вони користувались за знижену плату. Товариство придбало сільськогосподарський реманент на 460 руб. 60 коп. Отриманий врожай, вигідно проданий на ринку, покрити витрати і дав значний прибуток. Не тільки члени кооперативу, але і всі односельчани переконались у тому, що він – прибутковий. Справи товариства були красномовніші за плітки недоброзичливців. Довіру селян повернуто і криза подолана. У 1912 році пайовики, що полишили товариство, почали до нього повертатись. Цього ж року сума загальних вкладів з 8 тис.157 руб. збільшилась до 16 тис. 224 руб., а загальна кількість коштів за цей час зросла з 26 тис. 359 руб. 5 коп. до 40 тис. 912 руб. 71 коп. (зростання на 55%). Приток оборотних коштів дав змогу розширити позичково-кредитні операції до 770 позичок у рік, на загальну суму - 35 тис.505 руб. Зміст і характер діяльності Сербянського позичково-ощадного товариства розкриває реєстр виданих у 1912 позик:

1. Найбільшу кількість позик – 304, на суму 18 909 руб. селяни отримали на придбання худоби.
2. 63 позики – на оренду землі – 3 316 руб.
3. 34 позики – на придбання та ремонт житла, на суму 2 369 руб.
4. 29 позик – для придбання землі, на 2 435 руб. [13, с.48].

Організаторам кредитної кооперації тих часів доводилось виявляти велику волю і витримку, щоб не піддатись відчаю і зневірі. Саме таке ставлення до кооперативної справи показало правління Яланецького позичково-ощадного, згодом споживчого товариства Ольгопільського повіту на початку 20-х

років ХХ ст. Воно також пододало багато перепон, доки домоглось стабільної високоприбуткової роботи, розпочавши діяльність у вересні 1907 року, із пайовим капіталом 611 руб., та основним капіталом - 2000 руб. Адже у наступних роках кількість внесених паїв різко знизилась. У 1907 році було отримано вкладів на суму 71 руб., 82 коп., а у наступному - 1908 році 60 копійок за весь рік. Тим не менше, правильно розпорядившись іншими наявними коштами, утворивши основні і пайові, позичкові, спеціальні і запасні фонди, вміло провівши кредитні, посередницькі, комерційні операції, навіть дещо збільшивши процент на вклад, товариство домоглось перелому. Воно пододало недовір'я місцевих жителів, переконало їх у корисності кооперативу. Вже у 1910 році відбулось суттєве збільшення вкладних операцій, число членів зросло до 521, а кошти товариства досягли 17 тисяч 141 руб. 45 коп. Тобто, порівняно із 1907 роком ріст капіталу збільшився у вісім разів [14, с.47].

Механізм надання позичок і довготермінових кредитів селянам - членам свого товариства і споживчим кооперативам був властивий і в Гоноратському кредитному товаристві Балтського повіту та й у всіх інших товариствах. Довготермінові позички для купівлі знарядь, реманенту, худоби, землі у повну власність тут видавались за умов наступної сплати боргу у декілька термінів, від одного до п'яти років. Член товариства, який бажав придбати земельну ділянку, землеробське знаряддя: плуг, віялку, борону, молотарку, віз і таке інше, зобов'язаний був подати заяву, і правління, при відсутності у нього заборгованості, часом просто виписувало йому потрібний реманент, зобов'язавши повернути вартість кредиту із сплатою у розстрочку на три роки. Найбільший розмір - 50 руб. Член товариства, який хотів придбати садибу, орну землю або ліс у приватну власність, зобов'язаний був подати правлінню документ про здійснену ним купівлю-продаж і тільки тоді отримати кредит. Цього ж порядку дотримувалось правління для видачі позичок на спорудження і купівлю будинків, млинів та інших будівель, які вимагали значних витрат. Найбільший розмір позички при цьому становив - 200 руб. [16, с.12].

Отже, розвиваючи всі види кредитних, орендних, посередницьких послуг позичково-ощадні товариства і каси на початку ХХ століття поступово розширювали свою мережу і свій вплив на господарства цілих регіонів, а часом навіть і губерній. Переконливим прикладом цього може слугувати робота Кузьминецького позичково-ощадного товариства Гайсинського повіту Подільської губернії. Воно у 1909 році виділило 6 876 руб. 50 коп. лише на позичкові операції, а його пайовий капітал становив - 46 015 руб. 45 коп. Всього у сферу його впливу в ті роки попало 28 сіл та містечок Подільської та Київської губерній. Для цього товариства 1911 - 1912 роки були роками стрімкого розвитку фінансово-кредитних стосунків. У ці роки стабільно розвивались ринкові стосунки, з'являлись у значних масштабах тисячі малих підприємств, кооперативних споживчих крамниць, ремісничих артілей. Кредити для їх відкриття постачали в основному позичково-ощадні каси та товариства [15, с.42].

Усвідомлення позитивної ролі позичково-ощадних кас та кредитних товариств сприяло їх повсюдному поширенню, зростанню авторитету. Це засвідчує звіт про стан рахунків кредитних установ у регіоні діяльності Кам'янець-Подільського відділення Державного банку на 1 липня 1913 року. У сфері його впливу функціонувало 45 кредитних та 26 позичково-ощадних кас і товариств. Причому у число членів кредитних товариств входило 20 183 особи, а до позичково-ощадних кас відповідно 27 566 чоловік. Їх спільний грошовий баланс складав 2 мільйони 328 тисяч 800 руб., а оборотний капітал - 3 мільйони 24 тисячі 300 рублів [17, с.75].

Значно більшого розвитку досягла кредитна кооперація Вінницького відділення Державного банку у 1913 році. За даними, на 1 січня 1913 року тут функціонувало 36 кредитних товариств, куди входило 24 092 осіб та 60 позичково-ощадних товариств із кількістю членів 45 тисяч 768 чоловік. Баланс двох груп Вінницьких кооперативних фінансових установ (кредитні та позичково-ощадні товариства) складав 4 мільйони 452 тис. 527 руб. 63,5 коп. А всього в 1913 році на території Подільської губернії функціонували 178 кредитних кооперативних установ. Отже, поява і діяльність кооперативних позичково-ощадних кас, кредитних товариств була значним фінансовим підґрунтям, важливою передумовою дальшого поступу вперед кооперативного руху і всього господарського життя Поділля [18, с.41].

Успішна діяльність подільських кредитних кооперативів значно сприяла розповсюдженню спочатку у найосвіченіших членів суспільства, а згодом у широких масах селян, ремісників, робітників ідеї кооперації. Позичково-ощадні каси і товариства в умовах відсутності торгово-збутової та споживчої кооперації самими умовами життя були вимушені виконувати їх функції. На цю обставину неодноразово вказував М.І Туган-Барановський. Позичково-ощадні каси, товариства, кредитні товариства вирішували не тільки економічні, але і морально-психологічні проблеми.

Діяльність кредитних кооперативів на початку ХХ століття, крім величезного морально-виховного та суспільного значення набула неабиякого економічного впливу на господарство краю. Об'єднавши

тисячі селян Поділля (тільки в регіонах Кам'янець-Подільського та Вінницького відділень Державного банку нараховувалось понад 44 тисяч чоловік вкладників) вони разом акумулювали грошові кошти на суму понад 6,5 мільйони рублів і це становило значну фінансово-кредитну силу. А найголовніше, що кредитна кооперація завдяки цьому стала потужним прискорювачем процесу розвитку всього подільського кооперативного руху [7].

Таким чином фінансова система Подільської губернії, перебудувавшись в 80-х – 90-х рр. XIX ст., в часи проведення селянської реформи, поповнившись приватними комерційними банками, страховими компаніями, кредитними і споживчими кооперативами і товариствами стала більш гнучкою, отримала деяку свою завершеність, охопивши крупний капітал, всі галузі виробництва, торгівлі, системи комунікацій і зв'язку, а також багатомільйонну масу дрібних сільських власників.

Джерела та література:

1. Історія Української РСР. Т. – 3. Вид. Наукова думка. К. 1978. – С.325.
2. Лановик Б.Д., З.М. Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Україна і світ: Історія господарства. Генеза - К. 1994. – С. 262.
3. Історія Української РСР. Т. – 3. Вид. Наукова думка. К. 1978. – С. 289.
4. Данілов В.А. Розвиток банківської справи на Поділлі: сторінки історії // Підприємництво на Хмельниччині. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Хмельницький. 1998 р. – С.98.
5. Железова В.Ф. Американские банки «дома» и за границей. –М. 1983. – С.8.
6. Брокгауз Ф.А., Ефрон И.И. Энциклопедический словарь. Т.62, (XXXI) Статика – Судостроительство. Спб. 1901 – С. 154.
7. Кузіна Б.С. Розвиток споживчої кооперації Поділля. 1861-1914 рр.(монографія) вид. Цюпак. Хмельницький. 2010. –С. 87.
8. Лановик Б.Д., З.М. Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Україна і світ: Історія господарства. Генеза - К. 1994.
9. Десятый отчет Комитета о сельских ссудо-сберегательных товариществах / под редакцией В. Хитрово. – СПб. 1885. – С.2 ,3.
10. Переписка Подольск. губернатора. Письмо начальника губернского жандармского управления Подольской губернии Муханову А.И.// ДАХМО Ф.228. –Оп.1. – Спр.1872. – С.3,4.
11. Отчет о деятельности ссудо-сберегательной кассы служащих в правительственных учреждениях в г. Каменец-Подольске. ДАХМО. Ф.226 Оп.4.Спр.2296. Ед.сбер.1640. – Каменец-Подольский. 1910. – С.81.
12. Список кооперативных установ Поділля на 1 січня 1918 р. – Кам'янець-Подільський / Під ред.. Бржоснівського Е.А. 1919. – С.43.
13. Из деятельности подольских кооперативов. Кредитные товарищества. Сербянское ссудо-сберегательное товарищество. // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. №6. – С.48.
14. Масюкевич В. Кредитные товарищества. Яланецкое ссудо-сберегательное товарищество Ольгопольского уезда. // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. –№12. – С.47.
15. Кредтныe товарищества. Гоноратское кредитное товарищество Балтського уезда // Світова Зірниця. – 1909. №20. – С.12.
16. Загальні збори повноважних Кузьмінецького позичково-ощадного товариства помістя Бонецьких // Світова Зірниця. – 1909. – №20. – С.42.
17. Никлевич И. Состояние счетов кооперативных кредитных учреждений района Каменец-Подольского отделения Государственного банка // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. , №18.-19. – С.75.
18. Кредитная кооперация в районе Винницкого Государственного банка в начале 1913 г. // Экономическая жизнь Подолии. –1913. –№8-9. – С.41.
19. Єсюнін С.М. Проскурів у другій половні XIX-на поч. XX ст. // Місто Хмельницький в контексті історії України. – Хмельницький-Кам'янець-Подільський 2006.-С.77.

*Бурдуваліс К.М.
м. Хмельницький*

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ЄВРЕЙСЬКОЇ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ В ПОДІЛЬСЬКІЙ ТА ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЯХ

У статті досліджується становлення та розвиток єврейської початкової освіти на теренах Подільської та Волинської губерній. Досліджено методичку навчально-виховного процесу в школах-хедерах.

Ключові слова: школа-хедер, талмуд-тори, вища талмудська школа-ієшіва, меламеди, Талмуд, Тора.

Єврейські громади в Україні значну увагу приділяли розвитку освіти і вихованню підростаючого покоління. Живучи замкнуто від основної частини населення, вони створили власну систему освіти, в якій велика увага приділялась релігійному вихованню дітей та формуванню національної свідомості.

Спочатку це була приватна початкова школа-хедер, потім школа талмуд-тори і вища талмудська школа-ієшива. Прогресивні єврейські діячі вважали, що для відродження єврейської нації необхідна загальна освіта, що шлях до оновлення лежить через загальноосвітню школу.

З 1649 року за Зборівською угодою євреям заборонялося проживати у Київському, Чернігівському і Брацлавському воєводствах. Однак по війні вони знов почали повертатись в Україну і на початку XVIII ст. на Київщині, Поділлі і Волині їх уже мешкало 130 тис [1, с. 117]. Найбільші єврейські громади були у Володимирі – 3930 чол., Любомлі – 2130, Горохові – 1964, Устилузі -1407 (Володимир - Волинського повіту); Дубно – 6330 чол., Берестечку – 1927 чол. (Дубенського повіту); Заславлі – 6107 чол., Славуті – 1958, Судилкові – 1207, Лабуні – 1192, Грицеві – 1194, Білогородці – 1066, Шепетівці – 1042 (Заславського повіту); у Луцьку – 5010., Торчині – 1748, Бережниці – 1157, Колкові – 1593 (Луцького повіту); Житомирі – 9488, Чуднові – 2623, Черняхіві – 1267, Ушомирі – 1080 (Житомирського повіту); Новограді – Волинському -3139, Корці – 3832, Любарі – 3770, Полонному – 2647 (Новоград – Волинського повіту); Овручі – 1773, Лучинцях – 1154, Народичах – 978 (Овруцького повіту); Острозі – 7300, Ганнополі – 1626, Степанську – 1717, Домбровичах – 1910 (Рівненського повіту); Старокостянтинові – 6661, Красиліві – 1737, Теофіполі – 1712, Волочиську – 1516 (Старокостянтинівського повіту), Проскурові – 6739, Дунаївцях – 2352, Кам'янці-Подільському – 2235[4, с. 154].

В кінці 80-х років XIX ст. чисельність єврейського населення в Україні продовжує збільшуватись. У губернських і повітових містах їх налічувалося 613 тис., у містечках – до 60, у селах близько 294 тисяч. За підрахунками Оглобліна А.П., на 1830 р. частка єврейського населення у Волинській губернії складала 2,6%, в Київській - 4,4% та у Подільській – 19 %. [3, с. 117].

У 1884 р. у Волинській і Подільській губерніях мешкало 370753 євреї. Найбільше їх було у Житомирі – 27064 (із 51928 жителів). Луцьку – 11383 (із 13608 жителів), Старокостянтинові – 11242 (із 17611 жителів) [6, с. 145].

Оскільки до середини XIX століття єврейське шкільництво майже не контролювалося царським урядом, то на всій території Подільської та Волинської губерній навчанням єврейських дітей займалися меламеди, і мета їх діяльності зводилася до вивчення заповідей Тори, яка регламентувала релігійне, сімейне та громадське життя євреїв; вивчення кодексу єврейських законів (Талмуду); знайомства з національними звичаями, обрядами, особливостями побуту, естетичними цінностями єврейського народу. В архівних документах у свідоцтві на право навчати єврейських дітей, йдеться що вчителю – меламеду: „Дозволено навчати єврейських дітей Закону їх віри в приватних будинках чи в квартирах, обмежуючись малою чисельністю дітей, не більше 10-ти. Кожного року він зобов'язується з'являтися на єврейську училищну комісію для поновлення даного свідоцтва. Застерігається, що дане свідоцтво не дає право бути вчителем у вищій талмудській школі-ієшива чи приватних училищах, пансіонах. За порушення закону „Про Єврейську освіту,„ настає відповідальність на основі даного закону виданого 1857 року, статті 1376. Ознаки особи, якій видається свідоцтво: вік, ріст, очі, ніс, волосся, особливі прикмети. Оплата здійснюється сріблом, вказуючи її розмір в спеціальній книзі” [8, арк. 2].

В школах-хедерах порушувалась гендерність, адже в них навчалися лише хлопчики. Методика навчально-виховного процесу в школах-хедерах була абсурдною. Навчання тривало кожного дня по 10-11 годин, „майже без перерв на твердій лаві без спинки” [2, с. 117]. Крім того єврейські вчителі не завжди дотримувалися вимог до навчання. Зазначимо, що звичайні трактати Талмуда, які вивчалися в хедерах, мали чисто науково-юридичний зміст, що не збагачувало інтелектуальні здобутки дитини.

Одним із інтелектуальних здобутків дітей після навчання в початковій школі було знання лише сухих обрядів та заборон. Внаслідок хедерного виховання у єврея на все життя розвивалася нетерпимість не тільки до іновірців, але й до своїх єдиновірців[5, с. 20].

Навчання проводилося, як правило, в одній з кімнат на квартирі вчителя. В хедері могло навчатися одночасно не більше 40 учнів. У вчителя могли бути спеціальні помічники „бельфери”. Однак на практиці навантаження на вчителя було значне; в одному класі одночасно могли навчатися учні трьох вікових груп. Практикувалося тілесні покарання поганих учнів, для чого існував спеціальний батіг (канчік). Вважалося, що викладання в хедері не вимагало спеціальних знань, і тому праця вчителя не дуже цінувалася. По закінченні хедера юнак міг під керівництвом рабина чи освічених членів єврейської громади продовжити вивчення Талмуда в синагозі або вступити в вищу талмудську школу-ієшиву. Однак для значної частини мешканців Подільської та Волинської губерній освіта обмежувалася навчанням лише в хедері.

В кінці XIX ст. для впровадження навчальної програми в єврейських початкових школах, російський уряд намагався встановити вивчення російської мови і загальноосвітніх предметів, забезпечити необхідною літературою. Урядові чиновники підозріло ставилися до єврейського народу, його культури, релігії, освіти. Міністр народної освіти Є. Ковалевський так сформулював своє бачення єврейських освітніх

проблем: „Необхідно розповсюджувати всіма засобами викладання предметів загальної освіти і, як це можливо, менше втручатися в релігійне навчання єврейських дітей, а залишити його турботам батьків, не обмежуючи вказівками з боку уряду” [2, с. 16].

Для кращого засвоєння матеріалу під час навчально-виховного процесу вчителями використовувався наочний метод ілюстрування. Варто зазначити, що прийоми навчання були недосконалими та одноманітними. Так, вивчивши букви, учень вчив слова і читав лише молитви, що є ознакою однобічності навчання. Навчання не викликало у дітей ніякого інтересу. Мотиваційна складова була відсутньою. Оскільки не було ні букварів, ні збірників спеціальних текстів, то замість підручника використовувався молитовник, який був основним засобом навчання. У хедері учнів не вчили письмової грамоти. Якщо батьки бажали, щоб їхні діти навчалися писати, то вони домовлялися з учителями про індивідуальні додаткові уроки. Під час навчальної діяльності у початковому навчально-виховному закладі спрацьовували наочний (самостійного спостереження) та практичний методи: оскільки, навчившись читати молитовник, хлопчики отримували можливість стежити за службою в синагозі, та брати участь у загальній молитві.

У другій половині XIX ст. для контролю за навчанням учнів і підготовкою викладачів були утворені губернські єврейські училищні комісії. У Державному архіві Хмельницької області на державному зберіганні знаходиться фонд 321 „Подільська губернська єврейська училищна комісія”, яка висвітлює діяльність єврейської училищної комісії протягом 1848-1911 років. Дана комісія була заснована згідно з розпорядженням Міністерства народної освіти від 13 листопада 1844 року, котра безпосередньо підпорядковувалась Директору народних училищ губернії [9, арк. 15]. У її обов’язки входили звіти утримувачів хедерів і меламедів про місцезнаходження хедеру, його розряд (перший чи другий), подання списків учнів, свідчення батьків дітей, що вони задоволені навчанням. У її виданні були навчальні заклади для євреїв: державні та приватні.

Не дивлячись на посилення контролю за рівнем викладання, меламенти часто ігнорували рішення, прийняті урядом щодо освіти, про що свідчить велика кількість за архівованих справ про порушення. З 1856 року дана комісія отримала право видавати свідоцтво на право навчання меламедам. Розробляла навчальні програми, що були обов’язковими для єврейських навчальних закладів [10, арк. 16].

Протягом 1866 року після комплексної перевірки Подільської та Волинської губернських єврейських училищних комісій дирекція народних училищ зробила висновки, що в хедерах діти майже зовсім не навчаються російській мові, а якщо вивчають, то дуже погано. Негативною рисою тодішньої єврейської освіти було те, що єврейської граматики діти не вчили, а Біблію тільки читали, але не перекладали, арифметику взагалі не вивчали.

Зауважимо, що у кінці XIX ст. методи і засоби навчання у школах талмуд-торах були також примітивними, схожими з тими, що панували у хедерах, бо відрізнялися лише більшою кількістю учнів та вчителів. В школах талмуд-торах навчалися, лише хлопчики з малозабезпечених сімей. У Подільській та Волинській губерніях переважна більшість шкіл талмуд-тора розміщувалися в тісних приміщеннях, які були мало придатними для навчання. Часто для занять виділяли кімнати в інших закладах громади: молитовних будинках, притулках для пристарілих і навіть в сторожках на кладовищах.

З метою підвищення рівня і збагачення змісту викладання в талмуд-торах Міністерством народної освіти у 1852 р. було видано розроблену фахівцями програму викладання єврейських предметів в єврейських училищах та перелік релігійних статей, які повинні були вивчатися.

У середині XIX ст. на Поділлі та Волині виникло багато талмуд-тор нового типу. Вони стали важливим елементом початкової єврейської освіти, на краще змінився і її зміст. Про що свідчить відомості з фонду 321 „Подільська губернська єврейська училищна комісія”, 1853 року в яких описується стан єврейських початкових шкіл в містах Летичівського повіту Меджибожа та Деражні, Новоколятині, Шаргороді, Китайгороді та Проскурова. Крім звичних єврейських предметів: Біблія, молитви, давньоєврейська мова, ідиш вивчалися російська мова, арифметика, історія, географія, малювання, правопис, співи, гімнастика. У більшості талмуд-тор нового типу Подільської губернії не тільки зростає кількість навчальних предметів, але й знання учнів ставали ґрунтовнішими [11, арк. 29].

На нараді Товариства з розповсюдження освіти серед євреїв у 1910 р. було наголошено: „Реформована талмуд-тора в значній мірі наближається до нормального типу елементарної школи. У більшості випадків вона дає ґрунтовну початкову освіту із загальних предметів, тобто з російської граматики, арифметики тощо. Постановка викладання єврейських предметів у більшості випадків більш чи менш правильна. Взагалі, педагогічні і гігієнічні умови у реформованій талмуд-торі, якщо і не завжди нормальні, то наближаються до норми” [7, с. 8].

На початку ХХ ст. розгортаються дискусії серед учителів, прогресивних єврейських діячів та посадових осіб щодо проблем і перспектив розвитку хедера та талмуд-тори. Результатом їх стало впровадження в навчально-виховний процес значної кількості різних експериментальних програм, розробка нових проектів реформування початкових шкіл. У ХІХ ст. на Поділлі та Волині рівень єврейського шкільництва визначався не освітніми критеріями і віком учнів, а якістю вивчених релігійних текстів. Особливою рисою навчання у єврейській школі було те, що хоча не всі учні, особливо початківці, могли засвоїти весь розділ за шість днів, вони були змушені розпочинати вивчення наступного матеріалу з іншими вихованцями.

Зауважимо, що при вивченні ідиш вихованці мали великі труднощі: євреї Поділля та Волині говорили на цій мові, а державною була російська, до того ж викладачі використовували не вдосконалені методи навчання. Методика вивчення єврейських предметів полягала у „зазубрюванні” програмного матеріалу, а історія єврейського народу вивчалася вихованцями за найбільш скороченим нарисом німецьких підручників, з якими важко було впоратися найстараннішим учням [12, арк. 35].

На основі затверджених у 1844 р. „Основ освітньої справи євреїв” розпочинається процес створення державної системи єврейської освіти. Зокрема, для її керівництва, а точніше для контролю за традиційними єврейськими навчальними закладами було створено губернську Подільську, Рівненську, Новоград-Волинську, Острозьку, Луцьку повітові єврейські училищні комісії. Останні займалися єврейською освітою в своїх і сусідніх повітах. Комісії стежили також і за тим, щоб у навчальних закладах не використовувалася заборонена література.

У ХІХ ст. в підходах до єврейської освіти можна виділити три напрямки: традиційний (консервативний), просвітницький (прихильники руху Гаскалі), офіційний (державний). Російський царський уряд не тільки не сприяв відкриттю навчальних закладів для єврейських дітей, але й системно стримував розвиток єврейського шкільництва. Царизм цілеспрямовано здійснював реакційну політику у ставленні до єврейської мови. Зазначимо, що системний характер добродійної допомоги єврейській громаді на розвиток освіти якраз і став виявлятися тоді, коли почали активно створюватися єврейські навчальні заклади. Єврейський народ, ще будучи підданим Речі Посполитої, створив свою систему початкової освіти, мав розмовну мову (ідиш) і книжну (давньоєврейську – іврит), віддано виконував релігійний заповіт єврейської віри, навчав синів грамоти. Єврейська нація стала одним з найбільш освічених прошарків населення. Досліджено, що організація навчально-виховної діяльності єврейських навчальних закладів була визначена низкою документів: указами Дирекції народних училищ, статутами, навчальними програмами з предметів. Встановлено, що інспектори державних училищ, представники губернської адміністрації та Київського навчального 287 округу перевіряли організацію навчально-виховного процесу у єврейських училищах, що сприяло поширенню інноваційних методів навчання (словесних, наочних та практичних, методу забезпечення успіху в навчанні) та використанню пояснювального виду навчання; ознайомленню вчителів єврейських навчальних закладів із передовим досвідом.

Джерела та література:

1. Кандель Ф. Очерки времен и событий. Из истории российских евреев. Ч. 2 (1772–1882 гг.). Иерусалим: Ассоциация «Тарбут», 1990. 295 с.
2. Биншток Л. Вопрос об еврейских училищах // Еврейский вопрос. СПб., 1866. С. 18-58.
3. Енциклопедія українознавства – Т.2. Київ, 1994. С. 670; Народы мира. Историко-этнографический справочник. Москва, 1988. 450 с.
4. Попович М. Єврейський геноцид в Україні: історія та уроки //Філософська і соціологічна думка. 1994. № 5, 6. С.160-167.
5. Народы мира. Историко-этнографический справочник. Москва, 1988. 450 с.
6. Еврейская энциклопедия.Т. XV. 234 с..
7. Шульковский И. Хедер на Волини // Вестник ОПЕ. 1912. № 17. С. 42-43.
8. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 1. – 538 арк.
9. Там само. Спр. 4. 67 арк.
10. Там само. Спр. 7. 8 арк.
11. Там само. Спр. 40. 111 арк.
12. Там само. Спр. 41. 797 арк.

ВОИНЫ ИЗ ПОДОЛИИ И ЮГО-ВОСТОЧНОЙ ВОЛЫНИ В СОСТАВЕ 12-го АРМЕЙСКОГО КОРПУСА В РУССКО-ТУРЕЦКОЙ ВОЙНЕ 1877-1878 гг.

В русско-турецкой войне 1877-1878 гг., завершение которой принесло балканским народам освобождение от османского владычества, активное участие принимали полки из украинских земель, и в частности Подольской и Волынской губернии.

Как известно, в апреле 1876 г. года вспыхнуло восстание славянских народов Балканского полуострова против турецкого владычества. Российская империя, в которой в отношениях с турками всегда возникали военные конфликты, сразу решила оказать поддержку христианским народам. Тем более, что большинство населения империи была согласна с позицией правительства. Поддержка освободительного движения балканских народов и их освобождение от османского ига была очень популярна среди тогдашней интеллигенции. В защиту болгарского народа выступали такие известные деятели, как Ф. Достоевский, Н. Пирогов, И. Тургенев, Д. Менделеев. Не остались в стороне и рядовые жители империи, и прежде всего с украинских ее земель – Подолии и Юго-Восточной Волыни.

Еще осенью 1876 г. турецкому султану Абдул-Хамиду II страны Европы и Россия предложили несколько вариантов мерным путем урегулировать Восточный вопрос и предоставить возможность для Балканских народов свободно развивать собственные государства. Однако султан отверг их. В ответ Российская империя объявила мобилизацию. В ряды действующей армии влились тысячи добровольцев. Армию стали переводить на военное положение и постепенно выдвигать на южные границы империи.

После провала очередных дипломатических попыток урегулировать конфликт, 12 апреля 1877 г. Россия объявила войну Турции. Войска под командованием великого князя Николая Николаевича (185 тыс. чел.) пересекли границу и двинулись в Болгарию. Были среди них и подразделения, которые дислоцировались в Подолии и Юго-Восточной Волыни и входили в 12-й армейский корпус: 45 пехотный Азовский полк (г. Староконстантинов), 46-й пехотный Днепровский полк (г. Проскуров), 47-й пехотный Украинский полк (г. Каменец-Подольский), 48-й пехотный Одесский полк (г. Винница), 12-й уланский Белгородский полк (м. Ярмолинцы), 12-й гусарский Ахтырский полк (м. Меджибож), 12-й драгунский Стародубовский полк (г. Каменец-Подольский), 12 артиллерийская бригада (г. Винница).

Одновременно, на Кавказе отвлекающее наступление на турецкие земли начала армия под командованием великого князя Михаила Николаевича (100 тыс. чел.). Турки вынуждены были выдвинуть на Кавказ около 90 тыс. чел., оставив на балканском театре военных действий только 200 тыс. чел.

Выйдя к границе Болгарии и форсировав Дунай, российское командование сформировало три ударных силы: передовой отряд генерала И. Гурка, Западный и Восточный (Руцукский) отряды.

Все полки 12-го армейского корпуса вошли в состав Руцукского отряда. Отряд вел бои в восточном направлении и сдерживал турецкую армию, которая дислоцировалась в районе крепостей Руцук – Силистра – Шумла – Варна, прикрывая тем самым действия главных сил. К декабрю 1877 г. солдаты провели несколько героических сражений, среди которых особенно тяжелыми были бои под селами Иван-Чифлик, Пиргос, Трестеник, Мечка и Аблаво. Но везде была одержана победа.

Тем временем, главные силы русской армии с тяжелыми боями взяли Плевну, заняли Софию, одержали победу под Шипкой и пересекая горный хребет Балкан, разбили вблизи Пловдива армию Сулейман-паши. 8 января 1878 года фактически без боя российские войска заняли Адрианополь, куда со своей ставкой переехал император Александр II в. Понимая неотвратимость поражения султан Абдул-Хамид II направил 9 января уполномоченных представителей с просьбой начать мирные переговоры ... В соответствии с интересами народов Болгарии, Боснии, Герцеговине, Черногории, Румынии и Сербии 19 февраля 1878 года было заключение перемирия, одновременно означало крах Османского владычества на Балканах. Большинство российских войск сразу же вернулась домой, но подразделения 12-го армейского корпуса остались в Болгарии еще до 1879 года.

Таким образом, в боевых действиях в Болгарии во время русско-турецкой войны 1877-1878 годов, из числа дислоцировавшихся в довоенный период на Подолии и Юго-Восточной Волыни, принимали участие следующие подразделения:

45-й пехотный Азовский полк. Выдвинулся на театр боевых действий из Староконстантинова. Участвовал в боях у Пирияса и Кадыкиной, в бою 7 ноября у Пирияса, 14 ноября под с. Мечкой и там же 30 ноября, где и закончил свою боевую службу. Награды: за оказанные подвиги полку были пожалованы георгиевские серебряные трубы, с надписью: «За отличия 7, 14 и 30 ноября 1877 г.». Оставшись в составе оккупационного корпуса, полк только 1879 г. вернулся в Староконстантинов.

46-й пехотный Днепровский полк. Выдвинулся на театр боевых действий из Проскурова. Участвовал в боях: под Пиргосом 10 июля и 7 ноября, и Кадыкиоем 23 августа. Особенно героически полк действовал в бою 7 ноября, где 10-я рота в течение часа штыками отбивала атаки значительно превосходящих сил; рота лишилась офицеров и была выведена из огня фельдфебелем. 14 и 30 ноября полк, в составе своей бригады, участвовал в отбитии атак на Мечкинские позиции и в преследовании турок к р. Лому, а в январе – в рекогносцировке между рр. Ломом и Дунаем. Награды: Знаки на шапки с надписью «За отличия 7, 14 и 30 ноября 1877 г.» (пожалованы 17 апреля 1878 г.). Оставшись в составе оккупационного корпуса, полк только 1879 г. вернулся в Проскуров.

47-й пехотный Украинский полк. Выдвинулся на театр боевых действий из Каменец-Подольского. Участвовал в боях у Пирюса и Кадыкиой, в бою 7 ноября у Пирюса, 14 ноября под с. Мечкой и там же 30-го. Награды: за оказанные подвиги полку были пожалованы георгиевские серебряные трубы, с надписью: «За отличия 7, 14 и 30 ноября 1877 г.». Оставшись в составе оккупационного корпуса, полк только 1879 г. вернулся в Каменец-Подольский.

48-й пехотный Одесский полк. Выдвинулся на театр боевых действий из Винницы. Участвовал в боях: на р. Лом, у Пиргоса, Трестеника и Мечки. Полк сыграл решающую роль в боевых действиях Руцукского отряда у с. Иван-Чифлик 12 октября. Награды: за доблестное участие в этих боях полку были пожалованы 17 апреля 1878 г. Георгиевские трубы с надписью: «За Турецкую войну 1828-29 гг. и за отличие 7, 14 и 30 ноября 1877 г.». Оставшись в составе оккупационного корпуса, полк только 1879 г. вернулся в Винницу, но уже на следующий год (1880 г.) переведен в Меджибож.

12-й гусарский Ахтырский полк. Выдвинулся на театр боевых действий из Меджибожа. Участвовал в захвате ст. Ветово, в боях при д. Бисанцы, у д. Есерджи, при д. Бесарбове, у д. Красной, Кадыкиой, в усиленной рекогносцировке к Руцуку, в отражении турок от Пиргоса, в сражении под с. Трестеником и в отражении нападения армии Сулеймана-паши 30 ноября, чем и завершилась боевая служба в эту кампанию. Награды: за оказанные отличия полку были пожалованы гусарские шнуры гвардейского образца. Оставшись в составе оккупационного корпуса, полк только 1879 г. вернулся в Меджибож.

12-й уланский Белгородский полк. Выдвинулся на театр боевых действий из Ярмолинец. Участвовал во всех больших сражениях этого отряда, отличившись особо в бою у Аблаво. Награды: 17 апреля 1878 г. полку пожалованы знаки на головные уборы с надписью: «За отличие в Турецкую войну 1877-1878 гг.». Оставшись в составе оккупационного корпуса, полк только 1879 г. вернулся в Ярмолинцы.

12-й драгунский Стародубовский полк. Выдвинулся на театр боевых действий из Каменец-Подольского. Участвовал во всех больших сражениях этого отряда, отличившись особо в бою у Аблаво. Награды: 17 апреля 1878 г. полку пожалованы знаки на головные уборы с надписью: «За отличие в Турецкую войну 1877-1878 гг.». Оставшись в составе оккупационного корпуса, полк только 1879 г. вернулся в Каменец-Подольский.

12-я артиллерийская бригада. Выдвинулась на театр боевых действий из Винницы. Участвовала во всех больших сражениях Руцукского отряда. Награды: Первая батарея получила Георгиевские петлицы на мундирах нижних чинов, пожалованные 17 апреля 1878 г. за подвиги в войну с Турцией 1877 и 1878 гг.; Вторая батарея знаки на головные уборы: «За 7, 14 и 30 ноября 1877 г.», пожалованные 17 апреля 1878 г.; Третья батарея знаки на голов. уборы, как и у 2-й батареи; Четвертая батарея получила Георгиевские серебряные трубы: «За 7, 14 и 30 ноября 1877 г.», пожалованные 17 апр. 1878 г.; Пятая батарея получила юбилейные Георгиевские серебряные Трубы «За 7, 14 и 30 ноября 1877 г.». После войны бригада вернулась в Винницу.

В Болгарии, на территории которой и происходили главные боевые действия, появилось множество братских могил погибших воинов (около 400). Все они были в особом почете, и многие сохранились до наших дней. Среди них – братские могилы воинов 12-го армейского корпуса, в которых поятся воины-подольчане и волыняне. Например, 14 и 30 ноября 1877 г. 46-й Днепровский полк участвовал в отражении атак на позиции под с. Мечка и в преследовании турок с р. Лом, потеряв убитыми в этих 43 солдата и 2 офицера. 48-й Одесский полк в бою 14 ноября 1877 г. в районе Мечка – Трестеник потерял 56 воинов.

В память о погибших воинах в конце XIX века был выпущен альбом «Рисунки памятников чинам 12-го корпуса, павшим в войне 1877-78 гг. в Болгарии». Альбом вмещает 24 фотографии, на которых запечатлены памятники на братских и одиночных могилах в селениях и поблизости от них: Мечка – 7 памятников, Трестеник – 6, Аблаво – 3, Пиргос – 2, Кацелово, Бела, Иван-Чифлик, Обретеник, Ференжик, Нисово – по 1.

Альбом «Рисунки памятников чинам 12-го корпуса, павшим в войне 1877-78 гг. в Болгарии» на сегодня является ценным источником для исследователей участия воинов из Подолии и Юго-Восточной Волыни в русско-турецкой войне 1877-1878 гг.

Источники:

1. Архивите говорят. Документална поредица / Централен Държавен архив – Т.2. Руско-турската война (1877-1878): Дневници, спомени, записки, кореспонденции, София, 1998.
2. Генов Ц. Русско-турецкая война 1877-1878 гг. и подвиг освободителей / Перевод К. Герасимова. София, 1979
3. Георгиев Г. Освободителната война 1877-1878: енциклопедичен справочник, София, 1986
4. Рисунки паметников чинам 12-го корпуса, павшим в войне 1877-78 гг. в Болгарии
5. Русские Памятники Освободительной Войны. Книга-альбом в 2-х томах / Фотограф:Т.Узунова, София: Изд. «Витамин-Арт», 2009 г. – Т.1, 2012 г. – Т.2.
6. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877-1878 гг. на Балканском полуострове, Вып.16, СПб, 1900, III.
7. Участници в национално-революционните борби и Руско-турската освободителна война (1877-1878 г.) от Варна. Състав. А. Калинова. – Сборник от материали за документалното богатство на Варненския край, т. 2. Варна, 1978

Єсюнін С.М.
м. Хмельницький

ПОДІЛЬСЬКА ЗАЛІЗНИЦЯ – ГРАНДІОЗНИЙ ПРОЕКТ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Висвітлюється історія будівництва та функціонування Подільської залізниці, спорудження якої стало наймасштабнішим проектом на початку ХХ ст., реалізованим на Поділлі та Південно-Східній Волині.

Ключові слова: залізниця, станція, вокзал, депо, Подільська залізниця.

Одним із найбільших проектів початку ХХ ст. на території Поділля та Південно-Східної Волині стало будівництво Подільської залізниці (1909-1917).

На відміну від всіх інших магістралей Російської імперії, історія будівництва і функціонування Подільської залізниці на сьогодні мало досліджена. Причиною тому бачимо, по-перше за все те, що залізницю збудували перед самим розпадом імперії, отож окремих фундаментальних праць і статистичних узагальнень, як по інших залізницях, видано не було. По-друге, вже 1918 р. товариство Подільської залізниці було ліквідоване, а сама магістраль включена до складу інших залізниць, отож період її існування був надзвичайно короткий. Тим не менш, на сьогодні зберіглось чимало джерел і матеріалів з історії Подільської залізниці, що дозволяють нам відтворити історію будівництва і введення залізниці у експлуатацію.

Ідея будівництва магістралі виникла наприкінці 1870-х рр. у колах губернської адміністрації, землевласників і представників торгово-промислового капіталу губернського міста Кам'янець-Подільського, яке залишилось без залізничного сполучення і перспектив економічного зростання. Тривалий час губернська і міська влада активно, але безрезультатно, листувалась з представниками правлячих кіл імперії про потребу будівництва залізниці [6, с.157]. Перша позитивна звістка із столиці надійшла у березні 1897 р., коли особлива нарада при міністерстві фінансів прийняла рішення провести розвідку і вивчення питання про ймовірний початок у 1898 р. будівництва лінії Шепетівка – Проскурів – Кам'янець-Подільський – Ларга за казенний рахунок. Розвідку провели, але будівництво не почали, адже віддали пріоритет спорудженню Ковельської гілки [42, арк.2]. Вдруге у планах держави будівництво подільської лінії постало у 1903 р., коли міністерство фінансів внесло подільську лінію до переліку залізниць, що мали будуватись за казенні кошти. Це рішення було схвалено на найвищому рівні 13.08.1903 р. До того ж, зацікавленість у такій залізниці виявило військове міністерство Російської імперії, яке на початку ХХ ст. навіть розпочало роботу над проектом. Але, початок російсько-японської війни 1904-1905 років призвели до скорочення державних витрат на різні проекти, у тому числі на будівництво залізниць. Перспектива будівництва подільської лінії за казенний рахунок була відкладена на невизначений термін [42, арк.7-8]. Керманичі Подільської губернії, не дочекавшись участі держави у фінансуванні будівництва, розпочали пошуки капіталовкладників для реалізації проекту на концесійних мовах. Проте й тут державні органи загальмували цей процес. У жовтні 1905 р. Подільський губернатор направив до міністерств фінансів та шляхів сполучення прохання надати дозвіл на будівництво лінії Кам'янець-Подільський – Проскурів – Шепетівка за участю приватних осіб, але у червні 1906 р. отримав відмову. Міністерські чиновники вважали, що після введення до ладу згаданої лінії, казенна Південно-Західна залізниця буде щорічно втрачати до 700 тис. руб. від зменшення товаропотоку. Наступні два роки Подільській губернатор листувався з міністерствами та все-таки довів, що держава не буде мати збитків, а для Поділля залізниця принесе лише користь [3, арк. 3, 13, 15]. Таким чином, у 1907 р. міністерства фінансів та шляхів сполучення дало згоду на розгляд пропозицій від приватних осіб щодо спорудження залізниці Кам'янець-Подільський – Проскурів – Шепетівка.

Пропонувались різні проекти, серед яких на початку 1908 р. до розгляду були прийняті чотири: 1) відставного капітана 2 рангу К. Жандра (за участю московського мільонера-мануфактурника В. Ясюнінського), 2) графа Ю. Потоцького, 3) барона К. Таубе і генерал-лейтенанта Іванова-Луцевича, 4) П. Александрова і групи осіб. Тодішній Київський, Волинський і Подільський генерал-губернатор В. Сухомлінов був прихильником першого проекту і тому лобював його перед головою Ради міністрів П. Столипіним [42, арк.44-47]. Як результат, 22 березня 1908 р. Комісія з будівництва нових залізниць при Раді міністрів затвердила проект К. Жандра і В. Ясюнінського, а вже 17 жовтня 1908 р. імператор надав дозвіл на проведення пошукових робіт і створення концесії [42, арк.50]. Згідно Указу Сенату від 21 лютого 1909 р. концесіонери утворили акціонерне товариство Подільської залізниці, розробивши його статут (Височайше затверджений указом від 21.02.1909 р.) і обравши правління. До правління увійшли два петербурзьких впливових військових – морський офіцер Костянтин Жандр та військовий інженер Олександр Лебедев, подільські та волинські поміщики Павло Александров, Казимир Вейдліх, Ісидор Маковський, Генріх Станішевський, потомствений спадковий громадянин Леонід Мандельштам, головою обрали мануфактурника В. Ясюнінського¹. Основний капітал товариства був утворений шляхом випуску акцій на 3,5 млн. рублів і поширенням гарантованих урядом 4,5% облігацій на 19,76 млн. рублів [18]. На зібранні акціонерів було затверджено перспективний план, за яким передбачалось будівництво магістралі від Кам'янець-Подільського через Проскурів, Старокостянтинів до Шепетівки, з подальшим продовженням через Коростень до Жлобина. Для реалізації такого масштабного проекту вирішили розбити його реалізацію на два етапи – на першому побудувати лінію Кам'янець-Подільський – Проскурів – Старокостянтинів – Шепетівка (довжина 224 версти), на другому – Шепетівка – Коростень – Жлобин (375 верст). Керувати будівництвом першого етапу дороги запросили досвідченого інженера В. Тимофєєва-Рясовського², і вже в серпні того ж року почалися підготовчі роботи зі спорудження залізничного полотна в районі Шепетівки. Одночасно, на всій протяжності майбутньої магістралі розгорнулась робота по відчуженню приватних земель для потреб залізниці. Проводилось воно згідно Височайше затвердженого указу від 21.02.1909 р., за яким встановлювалися порядок відчуження та кількість землі – 1770 десятин [17]. Правління Товариства Подільської залізниці спільно із повітовими оціночними комісіями визначили вартість однієї десятини землі, яку викупляли у землевласників. Так, власникам садибної землі в селах Ізяславського повіту виплачували від 350 до 500 руб., орної – від 200 до 350 руб. за десятину. А от у містечку Шепетівка ціна була значно вищою – тут залізниця виплачувала власникам садибної землі 600 руб. за десятину [5, арк. 11]. Всім процесом відчуження земель під будівництво колій займався спеціально призначені Товариством Подільської залізниці агенти з відчуження земель.

Проте, будівництво йшло не так швидко, як бажалося. Подільська та волинська торгово-промислова еліта не поспішала викупляти акції товариства та вступати в долю. До того ж, концесіонери не змогли заручитись підтримкою великого капіталу. Сподівання на фінансування мільонера-мануфактурника В. Ясюнінського теж виявились марними, адже у зв'язку з хворобою той відійшов від справ. На початку 1910 р. стало зрозумілим, що Товариство Подільської залізниці не має капіталів і не спроможні реалізувати проект. Постало питання про зміну правління товариства та передачу концесії іншим особам.

Заручившись підтримкою нового Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора Ф. Трепова, на швидкоплинному конкурсі у березні 1910 р. переміг граф Юзеф-Миколай Потоцький³ – власник Антонінсько-Шепетівського ключа, людина, яка була безпосередньо зацікавлена у найшвидшому проведенні будівництва [23, л.2-19; 42, арк.52-53]. Зміна концесіонерів і правління Товариства Подільської залізниці було узаконено відповідною урядовою постановою та затвердженням нового статуту товариства від 21 червня 1910 р. [19; 22, л.1-9]. Головою Товариства Подільської залізниці став граф Ю. Потоць-

¹ Ясюнінський Василь Арсенійович, мануфактур-радник, почесний спадковий громадянин, співвласник (разом із старшими братами Миколаєм, Костянтином та Іваном) «Товарищества мануфактур Ясюнинских», яке мало ткацькі та ситцеві фабрики у Іваново-Вознесенську та Кохмі. Власник нерухомості (прибуткових будинків) та торгового дома «В.А. Ясюнинский и Н.И. Тихомиров» у Москві.

² Тимофєєв-Рясовський Володимир Вікторович (1850-1913) – дворянин, статський радник, інженер шляхів сполучення. Закінчив Санкт-Петербурзький університет та Інститут шляхів сполучення. Працював на інженерних посадах на будівництві залізниць на Уралі, у Заволжі, Полоцьк – Седлець, Одеса – Бахмач, був головним інженером дистанції шляхів сполучення Управління Південно-Західної залізниці, у 1909-1910 рр. – головний інженер будівництва Подільської залізниці.

³ Потоцький Юзеф-Миколай Альфредович (1862-1922) – граф, австрійський камергер. Народився у родині Альфреда Потоцького і Марії Сангушко. Від матері успадкував чисельні маєтки на Волині, зокрема Антонінсько-Шепетівський ключ, після отримання у 1887 р. російського підданства переїхав у Антоніни. У 1906 р. був обраний до Державної думи від Волинської губернії

кий. До дирекції та правління Подільської залізниці увійшли впливові представники фінансово-промислової еліти Російської імперії: С. Габріель – комерції-радник, віце-директор Санкт-Петербурзького міжнародного комерційного банку; А. фон Дрейер – директор «Всеобщей компании электричества», голова правління ряду промислових і торгових підприємств; С. Кудашев – князь, камергер, директор правління Товариства «Альфа-Нобель» та страхового товариства «Саламандра», член правління Російського торгово-промислового банку; К. Лазарев – дворянин, чиновник міністерства фінансів, директор Товариства Московсько-Виндаво-Рибинської залізниці, член правління ряду фінансових і транспортних установ; М. Шляпужников – дворянин, член редколегії журналу «Коммерческое образование», В. Тимірязев – дворянин, колишній міністр торгівлі та промисловості, голова правлінь ряду промислових і транспортних підприємств, директор Товариства Кольчугинської залізниці та ін. [1, с.110, 136, 163, 165; 19]. Окремо було сформоване Управління будівництва Подільської залізниці. Головним інженером будівництва став П. Березін¹, начальником робіт – військовий інженер Чечелев, архітектором – Г. Шермазан [41, арк.5; 42, арк. 56, 66]. Правління Товариства Подільської залізниці розмістилось у Санкт-Петербурзі (до 1912 р. – просп. Литейний,30, після – вул. Італійська,11), Управління будівництва Подільської залізниці у Проскуріві (вул. Александрівська, будинок Берлянда) [2; 16]. Після завершення лінії Кам'янець-Подільський – Проскурів – Шепетівка (1914 р.) управління будівництва було переведено до Києва.

Зазначимо, що у складі правління Товариства періодично відбувались певні зміни. Передусім, ще наприкінці 1911 р. граф Ю. Потоцький склав повноваження голови, адже рада правління вирішила, що цю посаду має займати людина з інженерною освітою. Тому, у 1912 р. головою став Б. Казін², з 1913 – А. фон Дрейер³, з 1914 – С. Ємельянов⁴. Незначні зміни відбувались серед у складі директорів Товариства. Так, наприкінці 1912 р. у склад директорів був введений відомий підприємець і економіст В. Жуковський – співголова Ради «Съездов представителей промышленности и торговли», один із засновників Північного банку, член ради правлінь ряду фінансових, промислових і транспортних установ, у 1914 – граф В. Татищев – банкір, директор-розпорядник Об'єднаного банку, голова правлінь ряду промислових і транспортних підприємств [2; 15].

Нове керівництво правління зуміло швидко залучити капітали як акціонерів, так і місцевих землевласників. У випадку з останніми, вони шли на зустріч поміщиків або громад, підлаштовуючи напрямок прокладання колій до потреб тих, хто сприяв будівництву. Тому то й вийшла Подільська залізниця дещо “покрученою”. Вклав чималі кошти у її будівництво граф Ю. Потоцький – після Старокостянтинова колії різко повернули на захід – до Кременчуків, де граф мав цукровий завод, а неподалік – резиденцію Антоніни [29, л.3-12; 32, л.1-21]. Відвів землі під будівництво залізниці поміщик М. Скибневський, отож завернули колію до його маєтку Корчунок та відкрили там станцію Скибневе. А от, наприклад, дунаєвські міщани та купці відмовилися від дольової участі – залізниця обминула місто аж за 20 км [7, с.244]. Спорудження Подільської залізниці знайшло підтримку не лише серед землевласників Поділля і Волині, але й серед поміщиків білоруських земель, які очікували прокладання колій другої черги від Шепетівки до Жлобина. Найактивнішим був дворянин, власник маєтку Озаричі Мінської губернії, полковник Г. Лашкарев⁵, який у 1910 р. навіть видав брошуру «К вопросу о сооружении железнодорожной магистрали Жлобин – Мозырь – Овруч – Староконстантинов – Каменец-Подольский», у якій доводив стратегічну, економічну і соціальну потребу будівництва магістралі. Названа брошура переконала чимало землевласників у доцільності будівництва Подільської залізниці, а також принесла певну користь як для будівничих магістралі, так і для військового відомства [11].

Восени 1913 р. вдалось завершити основні роботи по спорудженню полотна, влаштуванню залізничних станцій та споруд на лінії Кам'янець-Подільський – Проскурів – Шепетівка. Зокрема, на північно-

¹ Березін Петро Володимирович (1867-?) – дворянин, інженер шляхів сполучення. Закінчив Імператорське Московське технічне училище та Інститут шляхів сполучення. Працював на інженерних посадах на будівництві Перм-Котласької залізниці, був зачислений до міністерства шляхів сполучення, у 1911-1916 рр. – головний інженер будівництва Подільської залізниці.

² Казін Борис Нилович (1859-1918) – дворянин, інженер шляхів сполучення, статський радник. Був на керівних посадах декількох залізниць, зокрема одним із директорів Китайсько-Східної залізниці.

³ фон Дрейер Олександр Костянтинович (1859-1929) – дворянин, інженер-технолог, дійсний статський радник, директор «Всеобщей компании электричества», голова правління ряду промислових і торгових підприємств.

⁴ Ємельянов Сергій В'ячеславович – інженер шляхів сполучення, закінчив 1897 р. Петербурзький інститут шляхів сполучення, надвірний радник. Під час революційних подій 1917-21 рр. учасник Білого руху, з 1920 р. в еміграції у Фінляндії, у 1921-23 рр. член «Союза русских иженеров».

⁵ Лашкарев Григорій Олександрович (1862-1931) – полковник, дворянин, земський діяч Бобруйського повіту та Мінської губернії, депутат Державної Думи.

східній околиці міста Кам'янця-Подільського були збудовані станція і вокзал; на західній околиці міста Проскурова (на землях приміського села Гречани, де Подільська залізниця перетиналась із Жмеринсько-Волочиською гілкою Південно-Західної залізниці) спорудили паровозне депо та залізничні майстерні; на південно-східній околиці містечка Шепетівки станцію «Шепетівка-II» (нині – «Шепетівка-Подільська»). Взагалі, на лінії було споруджено 13 станцій та 1 роз'їзд: ст. Кам'янець-Подільський – ст. Нігин – ст. Балин – ст. Дунаївці – ст. Ярмолинці – ст. Скибневе – ст. Гречани – роз. Климашівка – ст. Красилів – ст. Старокостянтинів – ст. Антоніни – ст. Великі Пузирки – ст. Чотирбоки – ст. Шепетівка-II [32, л.1-3].

Нарешті, 30 листопада 1913 р. відбулося відкриття товаро-пасажирського руху на ділянці Проскурів – Старокостянтинів – Шепетівка. Про цю подію повідомила газета «Подолія» за №142 від 1 грудня 1913 року: *«Вчера, 30 ноября, состоялось открытие товарно-пассажирского движения по Подольской железной дороге Проскуров – Шепетовка. Открытие движения состоялось в присутствии начальника края и начальника губернии»* [13].

14 березня 1914 р. перший потяг прибув на станцію Кам'янець-Подільський. Газета «Подолія» №33 від 16 березня 1914 року: *«В пятницу, 14 марта, на станцию Каменец прибыл первый паровоз с пассажирскими вагонами. В поезде прибыли инженеры-строители дороги. Пока работы на пути продолжают производиться балластировка пути, которую закончат до мая»* [14].

24 квітня 1914 р. відбулась спільна нарада представників Подільської залізниці та Південно-Західних казенних залізниць про включення першої у пряме сполучення з державною мережею шляхів та спільне використання станцій Проскурів та Шепетівка. Було узгоджено обмін вагонами на цих станціях (у середньому 200 на добу, максимум – 250-300) та заплановане спорудження на них за рахунок Подільської залізниці допоміжних колій [44, арк.2-6; 45, арк.1-3]. Одночасно відбулось узгодження регулярного руху пасажирських потягів: щоденне відправлення з Проскурова о 7.00, прибуття в Кам'янець-Подільський о 12.00; з Кам'янця-Подільського о 18.30, прибуття у Проскурів о півночі [15].

Отже, навесні 1914 р. перша черга Подільської залізниці була успішно завершена. Одночасно почалося будівництво другої черги – продовження магістрального шляху від Шепетівки до Коростеня, а також прокладання відгалужень Шепетівка – Ізяслав – Ланівці, та Ярмолинці – Гусятин. Всі ці залізниці стали до ладу в 1915 та 1916 рр. [7, с.244]

Зокрема, 11 січня 1914 р. Товариством Подільської залізниці офіційно розпочало будівництво залізничної магістралі Шепетівка – Коростень – Жлобин [9; 12]. Тодішня преса неофіційно її називала «Трансслов'янська магістраль», адже вона об'єднувала землі українців, білорусів, а у майбутньому її планувалось подовжити до російських земель (від Жлобина до підмосковної станції Кубінка) [24, л.1] та збудувати відгалуження до кордонів з Польщею (Старокостянтинів – Холм) [30, л.1-10]. Положення про спорудження зазначеної лінії було затверджено ще у серпні 1912 р. – тоді чітко визначили її напрямок (гілка перетинала Ковельську лінію в Коростені, з'єднувалася з Поліською залізницею в Калинковичах і завершувалася у станції Жлобин Риго-Орловської залізниці), довжину (близько 370 верст), порядок відчуження земель та вартість будівництва (24,7 млн. руб.) [20]. У 1913 р. вартість будівництва скорегували у більшу сторону – 32,042 млн. руб., але у лютому 1914 р. за вимогою уряду кошторис був скорочений до 30,7 млн. руб. [9] До спорудження залучили десятки підрядників та виконавців замовлень. Наприклад, підряд на рубку і корчування лісу на всій ділянці від Жлобина до Шепетівки взяв трокський купець І. Мелуп, за що мав отримати 172 тис. руб. [43, арк. 41-46]. Замовлення на виготовлення п'яти металевих мостів отримав Таганрозький машинобудівний і котельний завод «Альберт Нев-Вильде и К» [48, арк. 108-127].

Для зручності ведення робіт будівництво магістралі розбили на чотири дільниці. Від Жлобина до Овруча будівництво вела 4 та 5 дільниці, від Овруча до Шепетівки – 6 та 7 дільниці. Кожна дільниця мала свою контору, матеріальні склади, штат службовців та робітників. Наприклад, на 6-й та 7-й дільницях працювало 132 службовця: техніки, телеграфісти, канцеляристи, складські робітники начальники дистанцій, десятники та ін. Начальником обох дільниць був Г. Аміров, техніком 6-ї дільниці – О. Пороховников, 7-ї дільниці – В. Димов [41, арк. 15].

Одночасно з прокладанням колій почали будувати 20 станцій та 17 роз'їздів: ст. Жлобин Подільської залізниці – ст. Мормаль – роз. Ящиці – ст. Шацилки – роз. Жердь – ст. Карповичі – роз. Домановичі – ст. Горочичі – роз. Юшки – ст. Калинковичі Подільської залізниці – ст. Мозир – ст. Козенки – роз. Березівка – ст. Каролін – роз. Богутичі – ст. Славечна – роз. Виступовичі – ст. Бережесьть – роз. Толкачевський – ст. Овруч – роз. Протоповичі – ст. Ігнатпіль – роз. Васьківці – ст. Коростень Подільської залізниці – роз. Вигів – ст. Бондарівка – роз. Ушиця – ст. Яблоньць – роз. Вірівка – ст. Гута – роз. Вершниця – ст. Новоград-Волинськ – роз. Орен – ст. Колоденка – роз. Дубровка – ст. Майдан-Вила – роз. Савичі [46, арк. 22-23].

Проте, вже у листопаді 1914 р. вісім станцій і роз'їздів були перейменовані у зв'язку з тим, що їх назви повторювали назви вже існуючих станцій і роз'їздів інших залізниць Російської імперії. Перейменували: ст. Карповичі – на ст. Осташковичі, роз. Домановичі – на роз. Холодники, роз. Березівка – на роз. Михалки, ст. Каролін – на ст. Єльськ, роз. Васьківці – роз. Бехи, ст. Бондарівка – на ст. Ушомир, ст. Гута – на ст. Рихальська, роз. Дубровка – на роз. Радуліно [40, арк. 17].

Крім спорудження станцій та роз'їздів, у 1914 р. були затверджені проекти на будівництво чотирьох паровозних будівель з майстернями (депо) на станціях Подільської залізниці: Шепетівка, Коростень, Калинковичі, Жлобин [29, л. 1-3]. В розробці проектів паровозних будівель, а також житлових будинків, службових будівель і вокзалів брав участь штатний архітектор Подільської залізниці Г. Шермазан¹. Зокрема, у 1911 р. ним були складені проекти вокзалів трьох типів: площею 52 кв. саж. (спорудили на станціях IV класу – Дунаївці, Славечна, Козенки, Шацилки та ін.) [34, л. 1-6], площею 80,3 кв. саж. (спорудили у містах, великих містечках і вузлових станціях – Гречани, Старокостянтинів, Новоград-Волинський, Овруч, Мозир та ін.) [35, л. 1-11] та площею 159,7 кв. саж. (спорудили у губернському місті Кам'янець-Подільський) [36, арк. 1-6].

З початком Першої світової війни будівництво магістралі Шепетівка – Жлобин стало стратегічно важливим для військового відомства, адже дорога була необхідна для матеріально-бойового забезпечення російській армії. Отже, роботи значно прискорилися, що дало змогу у травні 1915 р. розпочати укладання рейок, а вже восени того ж року (з 9 листопада 1915 р.) відкрити тимчасовий рух [38, с.60]. Регулярний рух пасажирських і вантажних поїздів від Шепетівки до Коростеня було відкрито 25 травня 1916 р., а на всій лінії Шепетівка – Жлобин – 27 липня 1916 р. [46, арк. 32].

У серпні 1916 р. було затверджено розклад руху пасажирських потягів. Потяг №4 відправлявся із Шепетівки Подільської о 6.00, з Новоград-Волинського – 10.02, Коростеня Подільської – 15.18, Овруча – 18.38, Єльська – 21.49, Мозиря – 23.35, Калинковичів – 1.00, прибував до Жлобина – о 5.15. Потяг №5 відправлявся із Жлобина – 2.00, Калинковичів – 7.05, Мозиря – 7.55, Єльська – 9.40, Овруча – 13.01, Коростеня Подільської – 15.18, Новоград-Волинського – 21.44, прибував до Шепетівки Подільської о 00.36 [46, арк. 33].

З 14 вересня 1916 р. з дозволу Головного управління пошт і телеграфів було організоване перевезення пошти у супроводженні поштових чиновників 4-го відділу. Для перевезення поштових відправлень до обох потягів причіпляли спеціалізовані поштові вагони: до потягу №4 – вагон №349, до потягу №5 – вагон №350 [46, арк. 32, 42].

Прокладання Подільської залізниці суттєво вплинуло на соціально-економічний розвиток окремих регіонів (Поділля, Волинь, Полісся) та багатьох населених пунктів.

Значення Подільської залізниці для економічного розвитку міських поселень у дорадянський період важко проаналізувати, адже магістраль була здана в експлуатацію частково напередодні Першої світової війни та частково у перші її роки, і опинившись у прифронтовій зоні, фактично одразу почала працювати здебільше на військові потреби. Разом з тим, суттєвий вплив залізниці на окремі міські поселення демонструють зміни у історичній топографії міст і містечок, де пролягла залізниця. Ми бачимо чітку залежність напрямку розвитку території міст від трасування магістралі. Як правило, спорудження залізничної станції, розташованої подекуди на досить значній відстані від центру міста, спрямовувало територіальний розвиток такого населеного пункту у свій бік, а в подальшому призводило до зростання всієї площі забудови.

Так, у зв'язку із спорудженням залізничної станції, активно розбудовуються привокзальні квартали Кам'янець-Подільського, що згодом значно збільшило – східну частину міста (т.зв. Новий План), де були прокладені нові вулиці, побудовані складські і виробничі приміщення [4, арк. 12, 51; 33, л.1-3].

Після спорудження залізничної станції і паровозного депо Гречани у передмісті Проскурова, місто суттєво розширило свої кордони у західному напрямку. До того ж, залізничні підприємства (паровозне депо, залізничні майстерні, вантажна станція) стали одними з найбільших у місті, надавши сотні нових робочих місць [37, л. 1-3].

Містечко Шепетівка, через яке ще 1872 р. пролягла одна із ліній Південно-Західної залізниці, після прокладання Подільської залізниці перетворилось на великий транспортний вузол і згодом отримала усі підстави на міський статус (міський статус був затверджений у 1923 р.). Одночасно територія населеного пункту збільшилася у південно-східному напрямку, де була збудована станція Шепетівка-II [25, л. 1-3; 28, л. 1-8].

¹ Шермазан Гаїк Карлович – петербурзький архітектор, у 1911-1916 (?) рр. працював штатним архітектором Подільської залізниці.

Так само, побудова паровозного депо і станції Подільської залізниці (Коростень-Подільський), привела до значного розширення меж Коростеня на північ та формуванню там нової забудови. Давнє місто Коростень, яке у XVIII – XIX ст. прийшло у занепад і перетворилось на провінційне містечко, лише завдяки залізниці перетворилося на великий залізничний вузол та отримало поштовх до економічного зростання і відновлення свого міського статусу [27, арк. 1].

Після закінчення будівництва Подільської залізниці відбулося значне розширення території старовинного міста Новоград-Волинського. Вона була спрямована у західному напрямку, де після 1916 р. поблизу залізничної станції виникли торгівельні і промислові зони, були прокладені нові вулиці та сформувались квартали нової забудови. Важливу функцію у розширенні території міста зіграв залізничний металевий міст через річку Случ – тут у майбутньому склалася нова забудова [26, л.1-8]. Сприяла будівництву станції та вокзалу міська управа, яка безоплатно виділила Подільській залізниці велику земельну ділянку площею 60 десятин [10].

Подільська магістраль внесла значні корективи у архітектурно-планувальний розвиток міста давнього міста Старокостянтинова – залізниця пролягла осторонь міста, але у майбутньому цей фактор спричинив напрямок розвитку міського будівництва – на захід, у напрямку до станції [31, л. 1].

Таким чином, наявні джерела і матеріали дозволяють дослідити історію будівництва Подільської залізниці, відкривають нові сторінки в історії деяких українських і білоруських міст, дозволяють зробити інші акценти їх розвитку на початку XX ст.

Джерела та література:

1. Боханов А.Н. Деловая элита России 1914 г. – М: Ин-т российской истории РАН, 1994. – 237 с.
2. Весь Петербург на [1894-1917] год; адрес. и справ. кн. г. С.-Петербурга. – СПб.: А.С. Суворин, 1894-1917. – Ежегод. изд.
3. Держархів Хмельницької обл., ф.233, оп.1, спр.794.
4. Держархів Хмельницької обл., ф.409, оп.1, спр.421.
5. Держархів Хмельницької обл. – Ф.745. – Оп.1. – Спр.1.
6. Єсюнін С.М. Міста Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія / С.М. Єсюнін. – Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 2015. – 336 с., іл.
7. Єсюнін С.М. Транспортне сполучення між містами Поділля: становлення та розвиток у другій половині XIX – на початку XX ст. / С.М. Єсюнін // Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку XX ст.: матеріали наук. конф. 24-25 верес. 2015 р. / Вінниц. обл. краєзн. музей. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2016. – С. 242-251.
8. Єсюнін С.М. До історії залізничного вузла Шепетівка: будівництво Подільської залізниці / С.М. Єсюнін // Матеріали Міжнародної науково-краєзнавчої конференції «Південно-Східна Волинь: від давнини до сьогодення» / Ред.кол. Баженов Л.В. (голова), Єсюнін С.М. (співголова, відповід. редактор), Сміховський В.В. (відповід. секретар) та ін. – Шепетівка, 2015. – С. 347-352.
9. Жизнь Волыни. – 1914. – 9 февраля.
10. Жизнь Волыни. – 1914. – 3 июля.
11. Лашкарев Г.А. К вопросу о сооружении железнодорожной магистрали Жлобин – Мозырь – Овруч – Староконстантинов – Каменец-Подольск / Г.А. Лашкарев. – СПб. : Тип. М. А. Александрова, 1910. – 27 с.
12. Наша Волынь. – 1914. – 8 марта.
13. Подолия. – 1913. – 1 декабря.
14. Подолия. – 1914. – 16 марта.
15. Подолянин. – 1915. – 13 квітня.
16. Подольские Известия. – 1913. – 18 октября.
17. Полное собрание законов Российской Империи (далі – ПСЗРИ). – Собрание третье. – СПб.,1912. – Т. XXIX. – 1909. – №31512.
18. ПСЗРИ. – Собрание третье. – СПб.,1912. – Т. XXIX. – 1909. – №31514.
19. ПСЗРИ. – Собрание третье. – СПб.,1913. – Т. XXX. – 1910. – №33903.
20. ПСЗРИ. – Собрание третье. – СПб.,1915. – Т. XXXII. – 1912. – №38006.
21. Российский государственный исторический архив (далі – РГИА), ф. 350, оп. 35, д. 29.
22. РГИА, ф. 350, оп. 35, д. 31.
23. РГИА, ф. 350, оп. 35, д. 32.
24. РГИА, ф. 350, оп. 35, д. 44.
25. РГИА, ф. 350, оп. 35, д. 76.
26. РГИА, ф. 350, оп. 35, д. 90.
27. РГИА, ф. 350, оп. 35, д. 141.
28. РГИА, ф. 350, оп. 35, д. 144.
29. РГИА, ф. 350, оп. 35, д. 151.
30. РГИА, ф. 350, оп. 35, д. 235.

31. РГИА, ф. 350, оп. 35, д. 305.
32. РГИА, ф. 350, оп. 35, д. 306.
33. РГИА, ф. 350, оп. 35, д. 338.
34. РГИА, ф. 350, оп. 35, д. 344.
35. РГИА, ф. 350, оп. 35, д. 345.
36. РГИА, ф. 350, оп. 35, д. 346.
37. РГИА, ф. 350, оп. 35, д. 350.
38. Ушаков К. Подготовка военных сообщений России к мировой войне. – Москва, Ленинград, 1928.
39. Центральный государственный исторический архив СССР в Ленинграде. Коллекция № 350: Планы и чертежи по строительству железных дорог и искусственных сооружений, опись 35: Подольская железная дорога, 1888-1916 гг. // РГИА, Санкт-Петербург. – 38 с.
40. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДАУ), ф.91, оп.1, спр.3
41. ЦДАУ, ф.278, оп.1, спр.351
42. ЦДАУ, ф.442, оп.660, спр.201
43. ЦДАУ, ф.692, оп.1, спр.5848
44. ЦДАУ, ф.693, оп.1, спр.206
45. ЦДАУ, ф.693, оп.1, спр.1035
46. ЦДАУ, ф.696, оп.1, спр.302
47. ЦДАУ, ф. 1085, оп.1, спр.2
48. ЦДАУ, ф. 1085, оп.1, спр.6

*Герасимов Т.Ю., Завальнюк К.В., Вітюк О.О.
м. Вінниця*

ДОЗВІЛЛЯ МЕШКАНЦІВ ПОДІЛЬСЬКИХ МІСТ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914–1917 рр.)

У статті висвітлено вплив Першої світової війни на дозвілля подільських городян. З'ясовано становище театру, кінематографу та спорту впродовж досліджуваного періоду. Акцентовано увагу на негативних тенденціях у дозвілльовій сфері міської повсякденності Поділля: падіння культурно-мистецького рівня та поширення азартманії серед широких верств.

Ключові слова: дозвілля, Поділля, міста, Перша світова війна, повсякденність, культура.

Дозвілля завжди було невід'ємним елементом способу життя людини та суспільно усвідомленою необхідністю. Зміни в цій важливій сфері зумовлюються процесом трансформації всіх сторін суспільного буття. Впродовж 1914–1917 рр. у ролі головної детермінанти цих перетворень виступила «тотальна війна». В нашому дослідженні дозвілля подільських городян розглядатиметься в якості важливого критерію визначення їхнього рівня життя та індикатора соціально-психологічного й культурного стану міського соціуму.

Оскільки проблема відпочинку була нерозривно пов'язана з антиалкогольною кампанією в Російській імперії, в січні 1916 р. на Пироговському з'їзді лікарів, присвяченому боротьбі з алкоголізмом, саме відсутність цікавого дозвілля для народу назвали основною причиною його поширення, оскільки тверезість запроваджувалася примусово [1, с. 3]. Отже, в тогочасному суспільстві виникла грандіозна проблема переадресування людської енергії, що вивільнилася в період дії «сухого закону». Ось чому вивчення дозвілля в містах Поділля потребує особливої уваги.

Дійсно, попит на розваги в роки війни був неймовірним. Після її початку стало модним згадувати старовинний лозунг «хліба і видовищ». Саме до такого висновку дійшов наприкінці першого воєнного року журналіст газети «Подільнин», вказуючи на небувалий театральний ажіотаж у подільському губернському центрі: «Не лише хліба прагнуть кам'ячани, але, не дивлячись ні на що, й видовищ, як видно, яскравих, оригінальних» [3, с. 4].

Неймовірно популярними стали театри мініатюр, що, між іншим, варто також пов'язувати з невиваженістю місцевої публіки, яка переважно була байдужою до художнього рівня вистав. Дедалі більше мистецтво витіснялося видовищем. У червні 1915 р. цю тенденцію яскраво продемонстрував проскурівський газетний фейлетон. У ньому порівнювалася кількість глядачів на виставах у старому «класичному» театрі та в новому театрі мініатюр. У першому актори грали за порожніх глядацьких місць. У другій ситуації виглядала цілком протилежною:

«Но зато охотно
В «миниатюр» спешат,
Фарсы смотрят беззаботно,
Хохочут, «бис» кричат.
Битком набиты ложи,
Занят весь паркет,
Танцы с подниманьем ножек,
С «маслицом» куплет!
В зале душно, жарко, тяжело и тесно,
Но зато пикантно – очень интересно!» [21, с. 3].

Нешадної критики з боку газетярів зазнавали «мініатюрники» й в інших містах Подільської губернії. Наприклад, проти кам'янецького театру «Гігант» справжню інформаційну війну розгорнула місцева газета «Подільнин». У численних публікаціях указувалося на кричущі випадки постановки сцен еротичного характеру за повного потурання правоохоронних органів. Боротьба йшла з перемінним успіхом. У лютому 1915 р. театр відвідав міський військовий цензор, який побачив у мініатюрі з промовистою назвою «Яка наглість» багато елементів неприхованої порнографії. Він наказав дирекції зняти її з репертуару [9, с. 3]. Не відзначався приязним ставленням до міського театру мініатюр і вінницький часопис «Юго-Западный край». У березні того ж року він відверто писав: «Мистецтвом там і не пахло» [14, с. 2].

Дещо іншу роль у міській культурно-розважальній сфері відігравав кінематограф, оскільки вже на самому початку війни він активно долучився до військової пропаганди. Місцеві кінопрокатники керувалися не стільки патріотичними почуттями, скільки бажанням якнайшвидше заробити на показах воєнних картин, на які тоді в суспільстві виник величезний попит. Останнє навіть призводило до демонстрування кінострічок, що ненароком пропагували німецький мілітаризм. Такі казуси варто пояснювати тогочасним браком якісної кінохроніки. Відтак кінопрокатники показували все, що так чи інакше стосувалося воєнної тематики [25, с. 4]. Так, у липні 1915 р. влада звернула увагу на неодноразову появу солдатів у німецькій формі в фільмах у вінницьких кінотеатрах. Усім цим власникам кінематографів оголосили під розписку циркулярне розпорядження про заборону прокату подібного роду стрічок [4, с. 2].

Загалом демонстровані в подільських містах пропагандистські картини можна розділити на кілька видів, залежно від того посилу, який вони мали донести до глядача. Кінострічки були російського та іноземного виробництва, як документальні, так й ігрові.

I-й вид – героїчні. Їх показували для створення образу мужнього та непереможного російського вояка. Класичний приклад – «Героїчний подвиг козака К. Крючкова» (Кам'янець-Подільський, листопад 1914 р.) [23, с. 3].

II-й вид – германофобські. Мета показу цих кінострічок очевидна – демонізація ворожого «загарбника», наділення його рисами, протилежними для російського «визволителя». З-поміж них виокремимо «Чорну книгу німецьких звірств. ...обшукали, пограбували, образили» (Вінниця, січень 1915 р.). [19, с. 1].

III-й вид – батальні. В них демонструвалася масштабність бойових дій, у яких брали участь, як сама російська, так і союзні армії – «Велика європейська російсько-германська війна» (Вінниця, травень 1915 р.).

IV-й вид – події. Вони присвячувалися перемогам російських військ. Серед них – «Взяття Перемишля» (Вінниця, травень 1915 р.) [18, с. 1] та «Падіння Ерзерума» (там же, квітень 1916 р.) [20, с. 2].

Водночас, за твердженням радянського кінознавця С. Гінзбурга, в період імперської кризи кінематограф намагався «не помічати» війну, все більше перетворюючись лише на засіб для розваг та відволікання. Він це пояснював спадом шовіністських настроїв у тилу та економічною кризою, що призвели до різкого скорочення виробництва пропагандистських, зокрема ігрових, кінострічок, починаючи з другої половини 1915 р. [12, с. 230]. На нашу думку, поступове зникнення воєнної тематики з екранів варто насамперед пов'язати з економічним чинником, адже наприкінці 1916 р. спеціалізовані на продажі кінематографічних стрічок фірми отримували з різних частин регіону масові замовлення на картини військово-патріотичного змісту. Внаслідок нестачі зазначеної кінопродукції більшість звернень залишалася без задоволення. Відтак кінотеатри змушені були демонструвати публіці здебільшого фільми невоєнного характеру [24, с. 2].

Проте й самі розважальні кінострічки користувалися великим попитом. Як і у випадку з виставами у театрах мініатюр, вони в своїй переважній більшості не відзначалися високим художнім рівнем. Причину їхньої шаленої популярності досить влучно охарактеризував тогочасний аналітик кам'янецького «Подільнина»: «Кінематограф – найкращий показник душі вулиці без усіляких культурних покровів, в

її наготі. Без одягу душа людини вулиці хоче чогось пряного, якщо так можна висловитись, газованих вражень, на зразок міцного квасу. Вулиця не знає шампанського. Вона полюбляє міцний квас з маркою благородного шампанського. Вона полюбляє кінематографічну драму з претензією на мистецтво, а від справжнього мистецтва їй сумно» [13, с. 2].

Певним чином війна змінила ставлення городян до живопису. Це насамперед стосувалося характеру виставок живопису. В роки війни з'явилася своєрідна мода на їх проведення з благої метою, що, звісно, відіграло позитивну роль у популяризації мистецтва. Завдяки тому, наприклад, у Вінниці з 25 квітня по 9 травня 1915 р. [6, с. 2] відбулася масштабна виставка картин під назвою «художники – воїнам». На ній було представлено 150 полотен, виконаних у різних художніх напрямках – імпресіонізмі, реалізмі, пленеризмі тощо [2, с. 2]. Вхід коштував 1 руб. Найбільшу увагу місцевої публіки й критики привертали роботи Н. Альтмана, В. Аралової, В. Ващенко, Г. Головка та ін. [28, с. 3]. Серед перших відвідувачів були помічені дружини відомого генерала та вінницького міського голови – Н. Брусилова та О. Оводова [5, с. 2].

Період 1914–1917 рр. відчутно позначився на розвитку фізичної культури та спорту в подільських містах.

З початком бойових дій у Російській імперії постало завдання підготовки резервів для воюючої армії. З цією метою уряд вирішив використовувати спортивні організації, даючи відповідні вказівки місцевим адміністраціям. Так, у липні 1915 р. подільський губернатор звернувся до органів міської влади в регіоні з розпорядженням організувати разом із спортивними товариствами рухомі ігри та фізичні вправи для учнівської молоді обох статей під час літніх канікул [26, с. 2]. У грудні того ж року Тимчасова Рада при Канцелярії головного наглядача за фізичним розвитком народонаселення Росії затвердила «Положення про мобілізацію спорту», згідно з яким спортивні організації та навчальні заклади повинні були організувати первісну допризовну військово-фізичну підготовку юнаків [22, с. 2].

Водночас пануюче в тогочасному суспільстві на початку війни прагнення допомогти фронту, зокрема, з використанням своїх здібностей і талантів, долучило до тієї благородної справи й спортсменів. З тією метою в містах Подільської губернії було організовано низку спеціальних заходів. Навесні 1915 р. кам'янецьке гімнастичне товариство «Сокіл» на чолі з Г. Вондрою провело в місті грандіозний «сокільський» вечір на користь поранених воїнів [15, с. 2]. Водночас у приміщенні вінницького театру організовані графом М. Румерскірхом місцеві гімназисти влаштували парад, в якому вони демонстрували різноманітні гімнастичні номери [8, с. 656–657]. Проте всі ці видовищні заходи мали швидше епізодичний характер, оскільки вони були наслідком спалаху патріотизму в міському соціумі в початковий період війни.

22 липня 1915 р. в спортивному житті Вінниці сталася неординарна подія – на вул. С. Грохольського було урочисто відкрито майданчик для занять фізичною культурою та гімнастикою, а також ігровими видами спорту. Він мав площу близько 1 десятини. Його спеціально збудували для учнів міських гімназій [11, с. 2].

Однозначно втратила під час війни змагальна складова спорту. З одного боку, заплановані III Всеросійська олімпіада в Петербурзі в 1915 р. та IV – в Москві в 1916 р. не відбулися. Замість них були проведені регіональні комплексні змагання в Новоросійську й у Нижньому Новгороді, масштабність яких говорила сама за себе [17, с. 124]. З іншого боку, військовий призов значно скоротив кількість спортсменів. Особливо гостро це відчувалося в командних видах спорту, зокрема у футболі, де одразу виникли проблеми з комплектацією ігрових складів та вибором суперників. Унаслідок того подільський футбол опинився в досить плачевному стані. Якщо матчі й проводилися, то дуже рідко. Про деякі з них писали газети. Так, у квітні 1915 р. на «Цариному полі» відбулися дві товариські гри між учнівськими командами м. Вінниці. В першому матчі між собою зустрілися колективи з комерційного та реального училищ. Перемогли останні, причому досить специфічно – результат гри визначили три спірних голи, забитих у ворота «комерсантів». Хоча фінальний свисток зафіксував рахунок 0:0, згідно з тогочасними футбольними правилами його змінили на 1:0. В ще одному матчі футболісти комерційного училища зіграли з «гімназистами». Й тоді не обійшлося без скандалу – в середині 2-го тайму «комерсанти», програючи 0:3, відмовилися продовжувати гру. Проте вже тієї осені футбольне життя Вінниці завмерло в зв'язку з масовим від'їздом футболістів-випускників навчальних закладів до вишів та війська. Внаслідок того у місті залишилася всього лише одна команда, під назвою «Оріон», створена учнями місцевих навчальних закладів.

Як і до війни, відсутність першості на регіональному рівні, певним чином вдавалося компенсувати наявністю приватної ініціативи та знайомств. Це, зокрема, дало змогу в 1915 р. провести виїзний матч команді Вінницького комерційного училища проти збірної Браїлова. Гра відбулася на полі, яке лише умовно можна було назвати футбольним. Ослаблені кадровими втратами гості зазнали поразки з рахунком 1:0 [8, с. 671].

Період війни характеризувався різким збільшенням попиту на азартні ігри. Оскільки це явище спостерігалось в часи завзятої боротьби держави з пияцтвом, можемо стверджувати про наявність між ними причинно-наслідкового зв'язку. Подібно до алкоголю азарт дозволяв задовольняти природну необхідність людини в гострих відчуттях. У тогочасному суспільстві його недаремно було прийнято вважати вираженням «пияцтва волі». При чому останнє, як запевняв читачів «Юго-Западный край», завдавало городянам куди більшої шкоди, ніж зловживання алкоголем [27, с. 1].

Охоплення азартоманією всієї Російської імперії від початку війни призвело до того, що вже у вересні 1914 р. МВС видало циркуляр, в якому йшлося про необхідність термінового вжиття заходів щодо захисту населення від згубного впливу азарту. Влада на місцях отримала право на закриття всіх закладів, де були б виявлені азартні ігри [29, с. 3]. Циркуляр спричинив хвилі перевірок поліцією клубів на предмет проведення в них незаконних ігор. Про деякі їхні результати дізнаємося з періодичної преси. Так, наприклад, у квітні 1915 р. у вінницькому ремісничому клубі за грою в карти правоохоронці затримали чотирьох молодиків. Суд постановив оштрафувати кожного з них на 16 руб. [1, с. 3].

Подібно до карт великого поширення серед городян набуло лото. Саме після початку війни в нього стали грати здебільшого на гроші. Це явище було настільки масовим, що наприкінці 1915 р. МВС розпорядилося заборонити ігри в лото, як у клубах, так і на громадських зборах [10, с. 1].

На особливому рахунку у влади перебував більярд. Пильну увагу влади до більярду варто пояснювати високою ймовірністю розпивання спиртних напоїв під час ігрового процесу, який, у супереч заборонам, часто відбувався не лише заради спортивного інтересу. В липні 1915 р. «Юго-Западный край» опублікував розповідь про чоловіка, який увечері завітав до однієї з вінницьких кав'ярень, де стояли більярдні столи, й повернувся додому наступного ранку з порожнім гаманцем. Після програних ним кількох партій йому спочатку запропонували випити спирту, а потім – відігратися у грі в карти [16, с. 2].

Проте в період дії «сухого закону» набагато складніше було не піддатися спокусі азарту мешканцям тих невеликих міст, які не мали, ні театрів, ні кінематографу, ні навіть бібліотек. Так, у Літині серед розважальних закладів був лише ресторан з більярдними столами. В числі затятих гравців було багато представників місцевої інтелігенції. До війни ж фактично ніхто з них кия не тримав. Деякі сп'янілі азартом літинчани грали без перерви протягом 10–12 год, програючи по 50–70 руб. [25, с. 4].

Таким чином, особливості багатьох форм дозвілля в 1914–1917 р. у подільських містах зумовлювалися всеохоплюючим проникненням війни в свідомість їхніх мешканців. Породжений воєнною добою попит на розваги низького культурного та морального рівня свідчив про наявність психологічного зламу в тогочасному суспільстві, бойовий дух якого в останні місяці існування царського режиму безуспішно намагалася підтримувати військова пропаганда.

Джерела та література

1. «Золотая» молодёжь // Юго-Западный край. – 1915. – 18 апреля. – С. 3.
2. «Художники – воинам» // Юго-Западный край. – 1915. – 12 апреля. – С. 2.
3. А было вчера... // Подолянин. – 1915. – 21 июля. – С. 4.
4. Администрацией обращено внимание... // Юго-Западный край. – 1915. – 7 июля. – С. 2.
5. В воскресенье... // Юго-Западный край. – 1915. – 14 апреля. – С. 2.
6. В настоящее время... // Юго-Западный край. – 1915. – 22 мая. – С. 2.
7. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – К.: ТОВ «Видавництво “КЛЮ”», 2013. – 784 с.
8. Вінниця у спогадах: у 3 т. Т. 1. ХІХ – початок ХХ ст. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. – 720 с.: іл.
9. Военный цензор г. Каменца... // Подолянин. – 1915. – 12 февраля. – С. 3.
10. Воспрещение игры в лото // Южная копейка. – 1915. – 16 декабря. – С. 1.
11. Вчера в 6 час. вечера... // Юго-Западный край. – 1915. – 10 июля. – С. 2.
12. Гинзбург С. С. Кинематография дореволюционной России / С. С. Гинзбург. – М.: Аграф, 2007. – 496 с. : ил.
13. Горнов / Улица и кинематограф // Подолянин. – 1916. – 3 декабря. – С. 2.
14. Городской театр // Юго-Западный край. – 1916. – 21 февраля. – С. 2.
15. Грандиозный вечер // Подолянин. – 1915. – 28 января. – С. 2.
16. Игроки // Юго-Западный край. – 1915. – 17 апреля. – С. 2.
17. История физической культуры и спорта – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 312 с.
18. Кіноафіша // Юго-Западный край. – 1915. – 6 мая. – С. 1.
19. Кіноафіша // Юго-Западный край. – 1915. – 8 января. – С. 1.
20. Кіноафіша // Юго-Западный край. – 1916. – 13 апреля. – С. 2.
21. Маленький фельетон // Земская мысль. – 1915. – 4 июня. – С. 3.
22. Министр торговли... // Юго-Западный край. – 1916. – 4 февраля. – С. 2.
23. На днях... // Подолянин. – 1914. – 2 ноября. – С. 3.

24. На нынешний день... // Юго-Западный край. – 1916. – 26 ноября. – С. 2.
25. Наши язвы и наши нужды // Киев. – 1915. – 7 апреля. – С. 4.
26. Подольский Губернатор... // Юго-Западный край. – 1915. – 21 июня. – С. 2.
27. Пьянство воли // Юго-Западный край. – 1916. – 23 февраля. – С. 1.
28. Художники – воинам // Юго-Западный край. – 1915. – 18 апреля. – С. 3.
29. Циркуляр об азартных играх // Киевская мысль. – 1914. – 31 августа. – С. 3.

Олійник С.В.
Кам'янець-Подільський

КОНТРПРОПАГАНДИСТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ НА ПОДІЛЛІ

Стаття присвячена історії перебування Української Галицької армії на Поділлі. На основі аналізу джерел та літератури здійснено дослідження контрпропагандистської діяльності галицького війська. Звертається увага на її організацію, проведення. Робиться спроба встановити її рівень ефективності.

Ключові слова: контрпропаганда, Поділля, подоляни, Українська Галицька армія.

Історія та теорія війн та воєнного мистецтва свідчать, що для успішної збройної боротьби з ворогом неабиякого значення має налагодження ефективної контрпропагандистської діяльності. З такою необхідністю в часи революції 1917-1921 років зіткнулися всі українські уряди та армії. Не була виключенням і УГА.

Історія галицького війська тісно пов'язана з Поділлям. Впродовж липня 1919 – травня 1920 років його підрозділи дислокувалися та вели збройну боротьбу з ворогом на теренах краю. І фактично одразу ж з після переходу Збруча 16 липня 1919 року командуванню УГА довелося розгортати контрпропагандистську діяльність.

Необхідність організації контрпропаганди зумовлювалася рядом причин. По-перше, політична нестабільність в регіоні. Як свідчив С. Шухевичим, на липень 1919 року, територія навколо Кам'янця-Подільського аж кишіла величезна кількість агітаторів різних політичних партій, здійснювалася анти-українська пропаганда [1, Т.3, с.31], мали місце закулісні партійно-політичні інтриги [2, с.131]. По-друге, за підтримки Міністерства військових справ УНР розпочалася активна пропаганда серед галицького стрілецтва за його перехід до республіканського війська [1, Т.3, с.12]. По-третє, населення подільського краю було не підготовлене українським урядом до приходу галичан. Воно в переважній більшості не знало яке військове формування вступило на їх територію, а в ряді випадків, не без впливу ворожої пропаганди, неприязно ставилося до галичан, вважаючи їх «австріяками», «мадярами» і навіть «англічанами» [3, с.153]. Більшовицька пропаганда поширювала думки, що галичани «австріяки» прийшли в Україну щоб відібрати у селян здобуту поміщицьку землю [4, с.166].

Виконання контрпропагандистських функцій було покладено на Розвідувальний відділ, очолюваний поручником Р. Ковальським [5, с.355]. Безпосередньо контрпропагандою займався Бюро Пропаганди (очолював І. Герасимович), яке діяло в його структурі. З метою подолання зазначених проблем Бюро взялося активно за роз'яснювальну роботу, спростування неправдивих вигадок про галицьке військо. Активну допомогу Бюро Пропаганди надавав створений в структурі галицького війська «Відділ для Освіти при Команді Етапу УГА» (керівник О. Левицький, пізніше І. Сенюта)[6, с.64-71]. Контрпропаганда вилілася в пропаганду української ідеї, роз'яснення мети прибуття на Поділля галичан. Завдяки зустрічам з місцевими жителями через різноманітні збори, віча, розповсюдження української періодики, наукової і художньої літератури, проведення культурно-мистецьких акцій (насамперед театралізованих дійств) вдалося подолати більшовицьку пропаганду, нормалізувати стосунки з подолянами. Якщо спочатку перед зборами подоляни «бокували» від галичан, то по їх завершенні запрошували приїхати в те чи інше село та провести подібну акцію [6, с.69], а проскурівський повітовий комісар повідомляв, що після таких пояснень населення вважає, що галичани краще, ніж злодії більшовики [7]. До активної боротьби з ворожою пропагандою долучилися й місцеві проукраїнсько налаштовані діячі. Яскравим прикладом цього може слугувати їх співпраця в Дунаєвецькому освітньому гуртку для галицьких стрільців [8].

Восени відбулися реорганізаційні зміни. Замість Бюро Пропаганди постала Пресова квартира. Вона продовжувала виконувати функції свого попередника по контрпропаганді, але була краще структурована. Впродовж нетривалого часу з'явилося ряд інструкцій та пам'яток щодо роботи в царині пропа-

ганди і контрпропаганди. Остання була в тісному взаємозв'язку з першою. Свідченням цього можуть слугувати «Інструкція в справі висилки пропагандистів», які передбачали превентивний захід у вигляді роз'яснювання ряду важливих моментів: про українську владу, завдання армії, хто такі галичани, земельне питання тощо [9, арк.5-6]. Пропонувалося налагоджувати співпрацю з місцевими «Просвітами», а за їх відсутності з «кращими людьми» [9, арк.6-7]. Давалися конкретні приклади, наприклад, що «народ, оборонивши рідну землю перед ворогами, які намагаються його поневолити, та закріпивши кордони своєї держави, буде мати і сіль, і нафту, і мануфактуру, а піднявшись освітньо, заживе гараздом, якого не мають інші народи на землі. Щодо волі і землі вяснити, що це все залежить лише від селянства: як вони оборонять себе, тоді і постановлять народну владу і буде воля та земля; а як поставляться байдуже до цієї справи, то пропаде все. З народом буває так само, як з якою-небудь рослиною: посієш що-небудь в городі (кукурудзу, буряк, картоплю), а не виполеш бур'яну, він підніметься високо і знищить рослину, заступить їй сонце, витягне з землі ті соки, яких вона потребує до життя, розвинеться сам гарно-високо, а знищена рослина зжовкне й помарніє. Так і з народом. Засядуть чужинці по всій Україні, заберуть землю і всі скарби, які є в її надрах, множаться, розвиваються в добрі та законами закують народ в кайдани неволі, закриють йому світло правди і науки, тобто не буде рідних шкіл, народ збідніє, знидіє як та рослина в бур'яні. Але зараз настав час, коли народ зібрався полоти бур'яни рідної землі, він звільняє себе від ворогів-чужинців; як зуміє він використати цей час і прочистить землю від ворогів, то буде мати в достатку землі та сонця-волі і розживеться сам на своїй вольній землі гараздом; а якщо ні, то внуки в неволі й нужді, поневолені ворогами, проклинатимуть кістки своїх нерозумних батьків» [9, арк.6-7]. У той же час наголошувалося на недопустимості, щоб не давати привід ворожій пропаганді, ідеалізувати Галичину, не акцентувати увагу на національні традиції (приміром, ходити лише в вишиваних сорочках) [9, арк.7]. Одним із елементів контрпропаганди в середині галицького війська стало створення шкіл національної свідомості (де читалися лекції з історії, літератури, географії України), стрілецьких читалень [3, с. 168-170]. Адже належно підготовленому національно свідомому галицькому стрільці було б набагато важко піддатися на ворожу пропаганду.

Осінь 1919 року стала складним випробуванням для галицького війська. Воєнно-політичні обставини, поява окрім більшовиків ще одного ворога в особі денікінської армії, нестача боеприпасів, обмундирування, харчів, підсилені поширенням в УГА епідемії тифу поставили галичан перед катастрофою. В листопаді 1919 року на фронті боездатними залишилося 7% (близько 4 тис.) галичан. Утримувати відведений їм фронт було нереально. Достатньо було лише невеликого наступу денікінців щоб прорвати лінію фронту. Ситуацію ускладнювали скупі відомості про початок перемовин С. Петлюри і Ю. Пилсудського, та можливість українсько-польського союзу за рахунок Галичини. Всі ці обставини призвели до того, що командування УГА (генерал М. Тарнавський) для збереження решток армії від цілковитого розгрому, з надією ще прислугуватися після видужання хворих українській справі, уклали 6 листопада 1919 року зятківську угоду з денікінцями, згідно якої УГА увійшла в підпорядкування Збройних сил Півдня Росії, з неможливістю використання проти петлюрівського війська. Нейтральність УГА в українсько-білогвардійській війні реально не вплинула на зміну співвідношення сил. Вона мала швидше морально-політичний ефект.

Договір галичани уклали без порозуміння з Директорією, чим викликали велике незадоволення С. Петлюри та Є. Петрушевича. Диктатор розцінив дії М. Тарнавського та А. Шаманека як державну зраду, звільнив їх з посади. Щоправда суд їх виправдав. Республіканський політикум розцінив цей крок галицького командування як зраду. На всіх галичан почали чіпляти ярлик «зрадників». А тому контрпропагандистська кампанія, яку змушена була проводити Начальна Команда УГА у війську і поза ним, базувалась на таких положеннях: 1) договір з Добровольчою армією має виключно військовий характер і продиктований потребою порятунку УГА від остаточної поразки і загибелі. «Коли б армія відступала і боролася до останнього, то в шпиталях знаходилось близько 30000 хворих та поранених. Втім, межа відступу була невелика. Остаточне розбиття армії і слава її смерть українській справі не принесла б ніякого зиску. Це означало б упадок нашої державності на довгі роки»; 2) договір забезпечує УГА автономію, змогу відпочинку, переїзд полонених галичан з Італії, Чехії, Німеччини, Угорщини, отримання технічної й матеріальної допомоги через Денікіна від Англії, лікування поранених і хворих стрільців та їх наступне повернення до української армії. «Збільшена повертаючими полоненими (всіх разом 60 тис.), виздоровцями, майже стотисячна Українська Галицька Армія відіграє важливу роль»; 3) справа буде вирішена в ході переговорів Диктатора з урядом Денікіна; 4) українському громадянству роз'яснювати, що УГА, не зважаючи на невелику допомогу з боку народу, зуміла виконати свій обов'язок перед ним. Слід наголошувати, що «галицькі українці перші піднесли клич самостійності і жертвували все для її досягнення.

Теперішній крок – це акт порятунку перед загибелю. Однак, в кожній ситуації наша армія намагатиметься боротися за українську ідею. Нашим першим бажанням є боротьба з Польщею й оборона не тільки Галичини, а й української Волині, Холмщини, Підляшя і Поділля, які загарбали ляхи. Боротьба за ці землі була боротьбою за інтереси цілої України, а не лише Галичини»; 5) НКУГА відстоює загальноукраїнську ідею, а «військовий договір не має з цим питанням нічого спільного»; 6) «На кожному кроці поборювати виключно галицький патріотизм, вкорінити загальноукраїнський, поборювати слово «Галичани», а на його місці впроваджувати «галицькі українці, галицька Україна». Намагатись більше вживати написів і підкреслювати назву нашої армії – УГА»; 7) денікінцям протиставляти таке: ми знаходимося не на «руської землі», а на землі українського народу, який «покликав нас сюди для оборони з більшовиками. Ми оборонили своїх братів і вони вважають нас за своїх. Тут такі звичаї, мова і як у нас. Український народ має свою історичну культуру. На території України знаходимося також з волі Антанти, яка веліла нам вийти зі своєї землі і битися з більшовиками»; 8) роз'яснювати, що відступати під ударами Денікіна до Румунії або Польщі не було змоги: «а) евакуація майна залізницями була неможлива; б) обидві країни не прийняли б слабку, обдерту та голодну армію, не відібравши її військового майна; в) ми, в такому випадку мали б залишити пораних і хворих на поталу противникові; г) з іншої сторони, відступаючи частини бандитів з місцевого населення»; 9) наголошувати на недопустимості зближення з більшовиками. «Більшовизм, попри свої теперішні перемоги, не вдержиться. Він перейде на помірковану течію. З поміркованими більшовиками погодиться Європа, з нами вона говорити тоді не хотіла б, тому слухний був би закид, що ми шукали опори не в поміркованих, а в крайньо лівих більшовиків. До того ж більшовизм розложив нашу армію»; 10) слід наголосити про недопустимість участі в переговорах з денікінцями представників від республіканської армії через полонофільську орієнтацію її керівників та багатьох політиків УНР; 11) акцентувати увагу на таких актуальних завданнях: не допускати розпаду і дезертирства в армії, втрати віри, що «наші стрільці – це борці за українську ідею. Стрільць не повинен почувати себе жовніром, який б'ється за чужу справу ще й тому, що іншого виходу нема, так як він бездомний»; поширювати і підтримувати переконання, що «УГА кожним своїм поступком наближає здійснення наших мрій. Справа оборони Галичини перед Польщею не пропаде навіть за умови ослаблення більшовиками сили Денікіна»; не втрачати довіри й любові українського народу до УГА, не допускати, щоб наддніпрянці ставилися до неї, як до Добровольчої армії, а українські повстанці боролися з нею. «Українці повинні вбачати в галичанах свою народну силу, яка шукала опори в одного з противників, так як битися з усіма ворогами України (поляки, большевики, румуни, денікінці) не могла» [10].

Через декілька днів, для налагодження відповідної пропагандистської роботи в тилу, було зроблено спеціальне розпорядження по Команді етапу УГА. Пропагандистські і контрпропагандистські заходи дали певні позитивні результати. Так, до січня 1920 р. особливих проявів невдоволення з боку населення до галичан не було помічено. Навпаки, стосунки між ними залишались у більшості випадків приязними. Наприклад, 25 грудня 1919 року населення Вінниці щиро прощалось з відступаючими галицькими частинами, які своєю тактовністю, толерантністю викликали велику симпатію. Проте, з другої половини січня галичан все більше ототожнювали з денікінщиною. Давалась взнаки потужна антигалицька агітація, яка викликала відповідну реакцію з боку подолян. Так, мешканці Фльорини роззбрóїли 2-й гарматний полк, Антонівців – 8 стрільців коменданта куреня 8-ї бригади (сам командир утік), Великого Луга – одну батарею гарматного полку УГА [3, с.175].

Навесні 1920 р. ситуація змінилась на краще. Після того, як галицьке військо, в силу воєнно-політичних обставин, реорганізувалося в Червону Українську Галицьку армію, стрільці відновили свій авторитет у місцевого населення. Так, зокрема, селяни Вербки дали їм 1500 пудів збіжжя. Жителі Бершаді навіть надіслали телеграми до Харкова та Москви з проханням залишити галичан у місті для захисту від повстанців. А мешканці Демчика зголосились вступити до ЧУГА [3, с.175].

За нових умов галицькому стрільцтву і старшинам прийшлося зустрітися з потужною більшовицькою агітацією. В армії було створено гуртки комуністів, проводилася відповідна політична обробка, організувалися записи в компартію. Ситуація ускладнювалася запровадженням посад комісарів, й наявністю окремої частини в армії симпатиків більшовикам [3, с.178]. Офіційно протистояти такій більшовицькій пропаганді було не можливо. Не зважаючи на такий ідеологічний тиск, галичани загалом не втратили свого національного духу і намагалися чинити доступними діями опір. Так, під час урочистостей з нагоди роковин Т. Шевченка у березні 1920 року, галичани з мешканцями Бершаді виконували стрілецькі пісні, чим, звісно, сильно роздратовали більшовицького комісара [11, с.14-15]. В умовах радянського вимушеного підпорядкування певним чинником опору виступали галицькі польові духівники. Священники проводили служби, панахиди не лише для галицьких стрільців, а для подолян. Попри потужну анти-

релігійну пропаганду більшовиків, вони продовжували виконувати свої функції. Більше того, виконання служб українською мовою мало неабиякий позитивний, а для більшовицького керівництва негативний ефект. Переманити галичан на свою сторону радянській владі не вдалося. Симпатиків виявилось не так вже й багато, частина стрільцтва робила лише видимість сприймання радянської влади. Про повний крах більшовицьких сподівань щодо галичан свідчить те, що з початком польсько-радянської війни в травні 1920 року дві галицьких бригади виступили на підтримку українсько-польської сторони.

Таким чином, перебуваючи на теренах Поділля українська Галицька армія змушена була проводити активну контрпропагандистську діяльність. В галицькому війську для її реалізації були окремі структури. Було чітко виділено головні загрози, і по цим напрямкам проводилася цілеспрямована робота. Головним було не допустити морально-політичного розладу в армії та налагодження і утримання нормальних, дружніх стосунків з місцевим населенням. Загалом, поставлені завдання було виконано. Контрпропагандистська діяльність себе виправдала.

Джерела та література:

1. Шухевич С. Спомини з УГА (1918-1920): У 5 т. Львів, 1929. Т.3. 162 с.
2. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914-1923 рр.: У 2 т. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998. Т.1. 523 с.
3. Завальнюк О.М., Олійник С.В. Українська Галицька армія на Поділлі (липень 1919 – травень 1920 рр.): монографія. Вид.2-е, доп. і перероб. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори -2006», 20213. 292 .
4. Волицький В. На Львів і Київ. Воєнні спогади 1918-1919. Торонто: Гомін України, 1963. С.
5. Вислоцький І. Військова розвідка УГА // Українська Галицька Армія: у 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії. Вінніпег: Вид. хор. УСС Д. Микитюк, 1958. Т.1. С. 354-359.
6. Левицький О. Галицька армія на Великій Україні (Спомини з часу від липня до грудня 1919). Відень, 1921. 193 с.
7. ЦДАВО України. Ф. 538. Оп.1. Спр.29. Арк.1-3.
8. ЦДАВО України. Ф.2188. Оп.3. Спр.47. Арк.1-3
9. ЦДАВВО України. Ф.2188. Оп.1. Спр.117. Арк.5-7
10. ЦДАВО України. Ф.2188. Оп.3. Спр.39. Арк.1-4.
11. Дольницький М. Шевченківське свято в Бершаді на Великій Україні // Український скиталець. 1923. №5. С.14-15.

*Адамський В.Р.
м. Хмельницький*

ТОВАРИСТВА «ПРОСВІТА» ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ УНР У ПІДТРИМЦІ ГУМАНІТАРНИХ ІНІЦІАТИВ

У статті розглянуто участь просвітницьких організацій Поділля в реалізації гуманітарних проєктів доби Директорії УНР. Проаналізовано діяльність товариств в питанні організації освіти для дорослих, влаштуванні курсів українознавства, охороні та збереженні пам'яток старовини, відродженні Української Церкви.

Ключові слова: Директорія УНР, товариства «Просвіта», Поділля, культурно-освітня праця, гуманітарні проєкти.

Товариства «Просвіта», визначаючи у статутних документах напрями власної діяльності, як правило, передбачали реалізацію низки різноманітних проєктів на тих ділянках суспільно-корисної праці, яка охоплювала якнайширше гуманітарну проблематику розвитку державності [1].

У цьому контексті важливою справою для майбутнього Української держави була участь в організації освіти дорослого населення. У програму своєї діяльності переважна більшість просвітницьких осередків внесла принципові доповнення щодо сприяння та безпосередньої організації відповідних закладів.

На практиці реалізація цього напрямку діяльності зіштовхувалась з низкою непереборних проблем. Необхідно було вирішити питання про помешкання, відшукати фахових спеціалістів, забезпечити навчальний процес літературою та іншим необхідним приладдям.

На початку 1919 р. Міністерство народної освіти закликала повітові управи, просвітницькі організації терміново вжити заходів для поширення освіти для дорослого населення. Найбільш придатними для цього формами влада вважала вечірні школи й книгозбірні, які необхідно було створювати по можливості у всіх селах. Тим осередкам, де працювали такі заклади, міністерство виділяло допомогу. Обов'язковою умовою надання такої фінансової підтримки було реєстрація закладів освіти для дорослих [2].

Департамент позашкільної освіти МНО УНР визначив двоєдинне завдання для вечірніх шкіл: «1) навчати дорослих людей грамоті, цебто: навчати їх читати, писати, рахувати. 2) Поширити загальний розвиток дорослого люду, даючи йому найпростіші знання свого оточення й виховуючи його морально» [3]. При цьому визнавалося, що найпершим чином має бути організована справа навчання грамоти. В залежності від ступеня підготовки, учні поділялися на три групи: «1) які зовсім не знають грамоти, інальфабети, 2) які трохи вміють читати, 3) які шукають вже додаткового знання, або побажають повторити забуте» [3].

Навчальні програми були наближеними до життєвих потреб. Так, перед учнями першої групи ставилося завданням найпростішими методами навчити звуків та навиків читання. Достатня увага зверталася й на письмо, оскільки «за довгий час затверділа в роботі рука дорослого учня, не кориться вимогам механізму писання» [3]. Як тільки вдавалося опанувати цей етап, переходили до виконання різних вправ, які мали практичне значення: написання розписок, квитанцій, договорів, протоколів та ін. Водночас і арифметика повинна була прийняти «більш конкретний життєвий вигляд, щоб задачі своїм змістом відповідали обставинам життя учнів» [3]. Теж саме відносилось й до викладання географії. Практичність мала полягати у тому, аби навчити вираховувати і вимірювати площу, потрібну для городу, під будинок та ін.

Цими ініціативами власне не вичерпувалася діяльність МНО УНР. Услід за програмним забезпеченням на місця було надіслано розпорядження про необхідність організації 2-місячних загальноосвітніх курсів для дорослих. Департамент позашкільної освіти запропонував місцевим самоврядуванням у співпраці із культурно-освітніми організаціями, в тому числі «Просвітами» негайно приступити до відкриття відповідних закладів. У сільській місцевості організовувались вечірні та недільні курси, а для селян, які закінчили початкову школу – доповнюючі [4].

У свою чергу, товариства «Просвіта» Поділля, усвідомлюючи значення освіти дорослих, намагалися активно включитися до організації цієї справи. Так, уже у грудні 1918 р. Женишківським просвітницьким осередком були відкриті вечірні курси навчання грамоти для дорослих [5]. Тоді ж завдяки просвітянам вечірня школа запрацювала в с. Каміновата Балтського повіту. Найдіяльнішу участь у цьому приймав місцевий вчитель П. І. Кобилянський [6].

Подібна школа за ініціативи товариства «Просвіта» була відкрита і в с. Баламутівка Проскурівського повіту. Навчання у ній проводилось щодня, крім неділь і свят, з 5 до 9-ї години вечора. Лекції для дорослих читали: з релігії – священик П. Любенецький, з географії й письменства – Г. Качан, з арифметики й природознавства – С. Турський, з історії України, гігієни й зі співів – Г. Мельник [7]. Планувалося у цьому ж селі незабаром відкрити й шефську школу [8].

Однак у сільській місцевості товариствам «Просвіта» не вдалося досягти вагомих успіхів на цій ділянці роботи. Перешкодою тому стало те, що держава не могла забезпечити вчителям достойну оплату праці. Погіршував становище й той фактор, що у 1919 р. посилювалися інфляційні тенденції, й педагоги, в тому числі й просвітяни, через низьку зарплату залишали свої посади [9].

Втім, долаючи негативні тенденції, курси для дорослих були організовані при декількох школах у Вінницькому повіті [10]. Є документальні свідчення також про відкриття школи для дорослих у с. Стара Гута Кам'янецького повіту. Велику участь у цьому відіграв учитель П. Мельник [11].

Велику увагу товариства «Просвіта» Поділля приділяли питанню впровадження української мови в усі сфери життя. Це було добре відомо у краї, а тому по допомогу до просвітницьких осередків зверталися різні установи. Зокрема, на прохання місцевих інституцій Рада Подільського товариства «Просвіта» вирішила на початку 1919 р. організувати місячні або двохмісячні курси українознавства [12].

Курси українознавства для урядовців місцевих установ за участі учителів вищої та нижчих початкових шкіл і активістів місцевої «Просвіти» були відкриті також у м. Оринин. На час оприлюднення інформації на курси записалося 16 осіб. За матеріальною допомогою організатори звернулися до відділу позашкільної освіти Кам'янець-Подільської повітової народної управи [13].

10 березня 1919 р. півторамісячні загальноосвітні курси українознавства вирішила відкрити Рада Жванецького товариства «Просвіта» [14]. На них планувалося зробити виклади з української мови та письменства, історії та географії України. По закінченні слухачі мали здати іспити і отримати відповідне свідоцтво. Платня за ці курси становила 10 карбованців зі слухача [15]. Перед початком роботи курсів був відправлений молебень. На їх відкриття запросили губернського старосту Г. Степуру [16].

„Просвіти” Поділля у своїй діяльності застосовували й інші лекційні можливості з просвітницькою метою. Так, до Різдва 1919 р. товариство «Просвіта» с. Купин улаштувало селянам читання, метою якого було зорієнтувати їх у суспільно-політичному становищі України. Доповідалися різні матеріали з журналу «Село» та газети «Життя Поділля». Було ознайомлено з біографіями В. Винниченка та С. Петлюри [17]. Проте уже невдовзі ініціатори читань визнали, що селян дуже мало ходить на подібні заходи [18].

Популярні лекції для населення організувалися й Дунаєвецькою «Просвітою» Кам'янецького повіту [19]. Щотижнево намагалася організувати заняття з селянами просвітницька організація села Кукавка Могилівського повіту [20]. Лекції з української історії, хліборобства, ґрунтознавства, гігієни та ін. улаштували просвітяни с. Удріївці Куявської волості [21].

Значною активністю на ниві організації змістовних для обговорення питань восени 1920 р. вирізнялося Русько-Фільварецьке товариство «Просвіта». Так, 3 жовтня 1920 р. з лекцією «Український пласт, як найкращий засіб фізично-морального виховання молоді» у приміщенні осередку виступив Зборовець. Вона мала не лише науково-пізнавальне значення, але практичну складову. У Кам'янці-Подільському неодноразово ставилося питання про організацію українського пласту серед учнів місцевих шкіл. Але, на жаль, усі спроби зазнали невдачі. Навіть у гімназії Руданського, де справа дійшла до практичного втілення, ідея «була скерована на хибну стежку завдяки відсутності певного кадру інструкторів» [22]. Тому, на думку небайдужих активістів, першочергово необхідно було «перевести попередню підготовчу організаційну працю щодо утворення пласту, цебто утворення інструкторських курсів і видання належної пластової літератури, а також щоб відновилася бувша Кам'янецька Пластова Рада, яка була б осередком до переведення необхідної організаційної праці, а для цього потрібно: 1) Відновлення Пластової Ради, яко організаційного осередку. 2) Утворення пластових інструкторських курсів. 3) Видання пластової літератури» [23]. Щодо фінансового забезпечення проекту, то цим питанням безпосередньо мало зайнятися Міністерство народної освіти.

26 вересня 1920 р. у Русько-Фільварецькому товаристві «Просвіта» з лекцією на тему «Михайло Драгоманов і його значіння для українського громадянства» виступила С. Ф. Русова [24]. А 10 жовтня 1920 р. у цьому ж товаристві інженером-хіміком А. Городецьким була прочитана лекція на тему: «Мило і як його робити» [25]. За тиждень просвітяни організували для дітей екскурсію в природничий музей, де їм прочитали лекцію та показали багато музейних експонатів [26]. 24 жовтня 1920 р. Русько-Фільварецьке товариство «Просвіта» улаштувало лекцію в приміщенні місцевої школи, де приват-доцент Кам'янець-Подільського державного українського університету І. Шиманович виступив з доповіддю «Надземні і підземні багатства України» [26].

Окрему увагу просвітяни Поділля приділяли організації музейної справи. Приклад цього напряму просвітницької діяльності ілюструє Жванецьке товариство. 25 лютого 1919 р. осередок постановив заснувати історико-етнографічний музей, для чого обрав із свого складу спеціальну комісію у складі почесного голови товариства «Просвіта» Г. К. Степуру, голови Ради товариства М. А. Ястрембського, інструктора Жванецької вищої початкової школи Д. Олексюка та І. Співака [27]. Під музей вирішили орендувати приміщення у центрі Жванця, задля чого замовили необхідні меблі. Турбота просвітян про збереження історичних пам'яток, безперечно, викликала схвалення і підтримку місцевих мешканців [28].

Наступного місяця Жванецьке культурно-освітнє товариство «Просвіта» звернулося до Подільського губернського комісара з проханням сприяти передачі Жванецької фортеці під опіку організації, аби в такий спосіб спасти її від подальшого руйнування. Планувалося в осередку фортеці відкрити дитячий садочок та влаштувати Народний дім. Закінчувалося прохання наступною констатацією: «Давно пора було звернути увагу на наші історичні пам'ятки, котрі мало по малу зовсім счезають, без належного за ними догляду» [29].

У січні 1919 р. Подільський відділ охорони пам'яток звернувся до Летичівського повіткомісара з проханням повідомити про стан Меджибізького замку, Літинського – про Пилявський, Проскурівського – про Сатанівський з метою їх охорони і використання для розташування культурних закладів [30]. Міністерство народної освіти за керівництва Н. Григорієва намагалася мінімізувати негативні впливи на процес нищення пам'яток історії та культури. З цього питання був виданий навіть спеціальний циркуляр, яким до вирішення проблеми залучалося місцеве вчительство [31].

Глибоке занепокоєння станом охорони пам'яток в УНР прозвучало в листі від 22 серпня 1919 р., підписане відомими діячами науки і культури Ю. Александровичем, О. Барановичем, Л. Б'ялковським, М. Обідним, О. Пашенко, Й. Пеленським, Ю. Сіцінським, які перебували тоді у Кам'янці-Подільському. В листі, зокрема, наголошувалося на необхідності створити мережу державних музеїв, архівів, бібліотек і через них та за допомогою місцевих органів самоврядування організувати охорону пам'яток. Керівництво цією роботою пропонувалося зосередити в Головному управлінні мистецтв та національної культури, яке серед перших заходів мало організувати фахові експедиції, що збирали б до музеїв розграбовані в ході селянських виступів та військових дій пам'ятки з маєтків, церков тощо [32].

У вересні 1919 р. з пропозиції Подільського губернського комісара освіти Вінницькою повітовою та міською народними управами була складена комісія з охорони культурно-історичних пам'яток та бібліо-

тек, що були залишені більшовиками. По з'ясуванню комісії у Вінниці знаходився Народний музей мистецтва та старовини з понад 1500 експонатами, фонди якого були сформовані на основі націоналізованих колекцій Грохольських з П'ятничан і Стрижавки, Руссановських з Якушинець [32], а також губерніяльна та шість публічних бібліотек. Комісія ухвалила, аби музей і надалі провадив свою діяльність, губерніяльна бібліотека передана під догляд міського самоврядування, а публічні бібліотеки – різним громадським організаціям. Кошторис на утримання цих об'єктів становив 6000 карб. в місяць. Однак, крім «Просвіти», яка позичково надала 1000 карб., інших сум не надійшло. Це змусило звернутися за допомогою до губерньського комісара освіти [33].

Голова Подільського товариства охорони історичних пам'яток звернувся до просвітницьких організацій з проханням розробити та надіслати по всіх селах анкету для з'ясування, де і в якому селі чи місцевості є культурні цінності, в яким стані вони перебувають і як їх можна зберегти від руйнації. Всі цінності Міністерство народної освіти планувало перевезти до Кам'янця-Подільського та Вінниці [34].

У питанні збереження пам'яток старовини просвітяни намагалися діяти, залучаючи будь-які структури, які могли допомогти справі. Зокрема, Ю. Сіцінський до певної міри покладався на очолюване ним історико-археологічне товариство. Кульмінаційною подією в його житті стало засідання, яке відбулося 22 червня 1919 р. На ньому було переглянуто склад організації і прийнято до лав нових членів. Почесними членами товариства стали професор М.С. Грушевський і ректор університету, професор І.І. Огієнко, дійсними членами В.О. Біднов, Л.Т. Білецький, І.А. Любарський, П.В. Клименко, П.Г. Клепатський, доцент Л.Б'ялковський та інші викладачі університету, освітніх закладів міста [35]. У 1919 р. була зроблена спроба об'єднатися історико-археологічному товариству з Подільським товариством охорони пам'яток старовини і мистецтва, створивши одне громадське «самодіяльне» об'єднання. Однак за більшовиків воно припинило своє існування [36].

Заклад музейного типу було створено і в Кам'янець-Подільському державному українському університеті. 26 грудня 1919 р. ректор вищого навчального закладу І. І. Огієнко доручив Ю. Й. Сіцінському, який добре розумівся на музейній справі, систематизувати нумізматичну колекцію, набуту у польського історика Казимира Пулавського, що мешкав на Кам'яниччині і яка постійно поповнювалася [37]. В останнього було куплено більше 2000 монет [38]. Цього ж року І. І. Огієнко передав кабінету мистецтва свою нумізматичну колекцію, яка також нараховувала багато цінних експонатів [39].

У зв'язку з складною воєнно-політичною ситуацією, що тяжіла над університетом увесь 1920 р., спостерігалось припинення поповнення музейного фонду [40]. Наприкінці 1920 р. вони нараховували 3274 речей матеріальної культури різних віків, які мали художню цінність. На превеликий жаль, цей музей було ліквідовано в ході конфіскації цінностей для допомоги голодуючим Поволжя у 1922 р., про що Ю.Й. Сіцінський розповідав: «Вчора, 5-го травня Кам'янецька комісія по із'яттю цінностей в складі 4-х чоловік, прибувши до інститутського кабінету, забрала... такі музейні речі: 1699 срібних монет вагою 11 фун. 2 лот, 7 золотих монет, 4 срібних медалі й хрест вагою 4 лот. і зол., срібний кілішок китайського виробу вагою 4 зол., 25 кусків срібних риз з ікон вагою 39 ф. 29 л., 2 свічника, срібних речей 53 ф. 33 зол. Крім золотих монет, всі ті речі передані у фінвідділ. Між взятими речами кабінету мистецтва особливу цінність являє нумізматична колекція, в склад якої увійшла збірка, придбана в 1919 р. від польського історика Казимира Пулавського... В ньому куплено більш як 2000 монет, приведено в порядок» [41].

Значні зусилля просвітяни віддавали збереженню архівної спадщини. Навесні 1919 р., коли перед приходом до Кам'янця-Подільського більшовиків було ліквідоване Центральне інформаційне бюро, його архів передали на зберігання до Кам'янець-Подільського державного українського університету та Подільського товариства «Просвіта». Крім того, культурно-освітньому товариству дісталися цінні книги та відозви того часу [42].

У червні 1919 р. просвітяни знову підняли свій голос на захист архівної спадщини українського народу. Зокрема, Ю. Й. Сіцінський доповідав на засіданні архівної комісії, яку очолював П. В. Клименко, про досвід організації архівної справи в Росії, а Л. Б. Б'ялковський – про діяльність архівів у Західній Європі [43]. На основі цієї інформації комісія підготувала звернення до товариша Міністра народної освіти Н. Я. Григорієва, у якому ініціювала вироблення закону про архівну справу та інструкції для архівних комісій, а також підготовку архіваріусів [44].

Чимало уваги просвітницькі організації приділяли жіноцтву. За ініціативою відділу професійної освіти Подільської губерньської народної управи у лютому 1919 р. приступили до організації при товариствах «Просвіта» курсів крою та шиття. На них передбачалося навчити дівчат та жінок кроїти і шити все, що було необхідним для селянської родини. Порядок відкриття таких курсів був наступним. Просвітницькі осередки, які забажали організувати курси, повинні були подати відповідну заяву до відділу

професійної освіти Подільської губернської народної управи, попередньо підшукавши придатне приміщення та вказавши орієнтовну кількість слухачів. За відвідування занять мала сплачуватись платня, розмір якої погоджувався з Радою місцевого товариства «Просвіта» [45]. До середини 1919 р. на Поділлі вдалося організувати понад тридцять занять. Для особливо талановитих дітей цих курсів було створено спеціальний стипендіальний фонд [46].

Восени робота у цьому напрямі продовжилася [47]. Зокрема, у вересні 1919 р. Подільська губернська народна управа звернулася до усіх «Просвіт» з повідомленням, що нею висилаються на місця інструктори для організації й відкриття при кожній «Просвіті» 2-х місячних курсів крою і шиття. Усім осередкам, які готові були відкрити курси, пропонувалося у найкоротший час в порозумінні з відділом професійної освіти губернської народної управи поклопотатись про відповідне помешкання, паливо та світло [48].

Частково просвітяни долучалися й до організації кооперативної справи. Так, з ініціативи окремих представників Кам'янець-Подільської «Просвіти» у місті було відкрито споживче товариство «Українська Товариська крамниця», яке, за задумом засновників, мало об'єднати жителів міста та навколишніх сіл [49].

На початку 1920 р. у с. Гусятині місцеві просвітяни заснували «Селянський кооператив», який мав досить гарні обороти. Члени кооперативу за весь час його існування відмовлялися від дивідендів, стверджуючи, що «нехай іде на оборот, а нам запишіть в книжки» [50]. У березні цього ж року за участі товариства «Просвіта» було відкрито ще сільського господарський кооператив «Господар», який зібрав пайового капіталу 20000 корон і поставив за мету постачати з Галичини для місцевого населення сільського господарські машини, знаряддя та різне насіння [50].

Заходами Жванецького товариства „Просвіта” за допомоги Г. Степури також було закладено кооператив, який приносив чимало користі місцевим жителям [51].

Особливо відповідально просвітяни Поділля поставилися до питання надання допомоги українським раненим козакам. За їхньої безпосередньої участі була заснована Кам'янець-Подільська філія Товариства Червоного Хреста. Це сталося 20 червня 1919 р. [52]. Червоний Хрест взяв під опіку військові госпіталі, підшукав для них нові приміщення, відкривав для біженців з Галичини, Буковини, Волині та інших місць харчові пункти, збирав для хворих та поранених козаків армії УНР білизну, намагався послабити вплив пошесних захворювань, в с. Панівцях Кам'янецького повіту ним було відкрито госпіталь для видужуючих, на залізничній станції Кам'янця почав діяти харчово-перев'язочний пункт для поранених козаків, які прибували з фронту, а в дні свят члени Червоного Хреста видавали пораненим скромні, навіть за мірками того часу, подарунки [53]. Ю. Й. Сіцинський був скарбником Кам'янець-Подільської філії товариства. Крім того, він виконував значну громадську роботу, допомагав хворим і пораненим воякам УНР. На початку липня 1919 р. Юхиму Йосиповичу доручили звернутися до Союз Банку для закупки 17 тис. арш. бязі [54].

Свої функціональні обов'язки Ю.Й. Сіцинський сумлінно виконував майже до кінця 1919 р. 29 жовтня він прозвітував перед колегами про становище скарбниці, а за три тижні передав касу членові тієї ж управи П. Бутовському [54]. До складу Комітету допомоги хворим та пораненим козакам та в президію Кам'янецької філії Українського Червоного Хреста входив також К. Г. Солуха [55].

На початку 1920 р. у с. Гусятин Кам'янецького повіту за ініціативи місцевої «Просвіти» у зв'язку з поширенням епідемії тифу був заснований «Рятівний комітет», метою якого, крім боротьби з епідемією, виступала також справа надання матеріальної допомоги біднішим верствам населення. Заходами комітету було відкрито тифозний барак, розрахований на 20 ліжок. Кошти на утримання добродійних заходів комітету надавало місцеве селянство [56].

Просвітяни Поділля відзначилися у справі відродження Української Православної Церкви. Після приходу до влади уряду Директорії УНР у прихильників автокефалії з'явилась можливість впливати на події за допомогою державної влади, яка на відміну від попередніх урядів стала провадити більш рішучий курс на українізацію. Перебуваючи на посаді прем'єр-міністра в уряді Директорії УНР, В. Чехівський видав «Закон про віру», яким проголошувалася автокефалія Православної Церкви в Україні [57]. У Кам'янці-Подільському утворилося Кирило-Мефодіївське братство. Братство стало першою українською парафією на теренах Поділля [58].

3 вересня 1919 р., коли І.І. Огієнко став ще й міністром віросповідань УНР, університетська церква почала виконувати роль центру української парафії Кам'янця. Університет прийняв Кирило-Мефодіївське братство, яке вело боротьбу за українізацію церковного життя в місті, відстоювало права Української Автокефальної церкви, виступало за зміцнення української держави, збагачення духовності народу [59].

Опорою І.І. Огієнка в боротьбі за утвердження української автокефалії було Кирило-Мефодіївське братство. В розповсюдженій відозві «До українського громадянства» (березень 1920 р.) рада братства

підкреслювала, що народ не може «визнавати свого архірея ту особу, що йде проти волі нашого народу, зневажає культурні та національні ідеали і своїм політиканством викликає зневагу до високого архірейського сану, мимоволі примушує нас прилучити його до колишніх наших владик-зрадників» [60]. Братство, як церковно-громадська організація, намагалася робити богослужіння за церковнослов'янськими книгами з українською вимовою, вести проповіді в церкві українською мовою, ввести в церковне керування «законоправність». У його задачах не було шовіністичних крайностей, братчики обговорювали лише церковно-суспільні питання [61].

Маємо окремі свідчення про бажання просвітницьких осередків організувати кінематографічну справу. Цьому сприяли уповноважені представники Проскурівського союзу споживчих товариств, які зголосилися передати просвітянам динамомашину, що знаходилася у кінематографі «Зірка» [62], а також Подільське товариство «Просвіта», яке вживало заходи для улаштування дитячого кінематографа [63].

Таким чином, доба національно-визвольних змагань початку ХХ ст. одним із вузлових своїх завдань на ниві творення державності поставила проблему збереження і охорони історико-культурного надбання народу та здійснення музейного будівництва. Державним і громадським структурам на цій ділянці праці суттєво допомагали просвітницькі організації. Незважаючи на складну політичну та соціально-економічну ситуацію, їм вдалося до певної міри налагодити облік та реєстрацію рухомих і нерухомих пам'яток, організацію їх збереження та використання в музейних експозиціях. Добрі справи залишили по собі просвітяни, долучаючись до налагодження організації освіти дорослого населення, курсів українізації для різних інституцій та кроку і шиття для жіноцтва. Відзначилися товариства «Просвіта» у царині допомогових акцій, яких так потребувало українське козацтво та сприяли відродженню Української Церкви.

Джерела та література:

1. ДАХМО. – Ф. Р – 6. – Оп. 1. – Спр. 216. – Арк. 1 зв.
2. Кучеров Г. Г. Грамотність дорослого населення у діяльності сільських «Просвіт» Правобережної України (1917–1922 рр.) / Г. Г. Кучеров, В. Д. Коцюк // Історія, культура та освіта: християнський вимір: Зб. наук. праць / [ред. кол.: Л. Г. Білий (голова), та ін.]. – Хмельницький : ХІ МАУП, 2014. – Вип. 3. – С. 114.
3. Проект програму вечірніх шкіл для дорослих // Освіта (двохтижневий педагогічний журнал Подільської губерньської народньої управи). – Кам'янець-Подільський. – 1918. – № 2. – С. 7.
4. Кучеров Г. Г. Грамотність дорослого населення у діяльності сільських «Просвіт» Правобережної України (1917–1922 рр.)... – С. 115.
5. З життя «Просвіт». С. Женишківці на Поділлі // Життя Поділля (незалежна, демократична газета). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 5 лютого.
6. Курганський І. Як заснувалося т-во «Просвіта» в с. Каміновата Балтського повіту / І. Курганський // Село (видання Подільської губерньської народньої управи). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 20. – С. 21.
7. Кучеров Г. Г. Грамотність дорослого населення у діяльності сільських «Просвіт» Правобережної України (1917–1922 рр.)... – С. 114.
8. Простун П. По Поділлі. С. Баламутівка, Проск. пов. / П. Простун // Село (видання Подільської губерньської народньої управи). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 8. – С. 27.
9. Кучеров Г. Г. Грамотність дорослого населення у діяльності сільських «Просвіт» Правобережної України (1917–1922 рр.)... – С. 115.
10. ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 193. – Арк. 30.
11. Кришук Б. С. Участь учителів у діяльності товариства „Просвіта” на Поділлі в 1906–1923 рр. / Б. С. Кришук // Духовні витоки Поділля: педагоги в історії краю. Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 21 березня 2013 р.) / [ред. кол.: І. М. Шоробура (голова) та ін.]. – Хмельницький : ПП Заколотний М. І., 2013. – С. 387.
12. Кам'янець-Подільське т-во «Просвіта» // Життя Поділля (незалежна, демократична газета). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 17 січня.
13. З життя повітового земства // Там само. – 19 лютого.
14. Комарницький О. Б. Часописи Української революції 1917–1920 рр. як важливе джерело вивчення освітніх процесів у містечках Подільської губернії / О. Б. Комарницький // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць / гол. ред. кол. П. Т. Тронько. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. – Т. 8: Матеріали четвертого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у ХVІІІ – на початку ХХІ ст.». – С. 59.
15. З життя «Просвіт». М. Жванець // Життя Поділля (незалежна, демократична газета). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 1 березня.
16. Кучеров Г. Г. Жванецька «Просвіта» на Поділлі: заснування, діяльність, досвід (1918–1921 рр.) / Г. Г. Кучеров // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць / гол. ред. кол. П. Т. Тронько. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. – Т. 11: Матеріали сьомого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі. Присвячено 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету». – С. 259.

17. З життя «Просвіт» М. Купин // Життя Поділля (незалежна, демократична газета). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 5 лютого.
18. З життя «Просвіт». Містечко Купин, Кам'янецького повіту // Там само. – 18 лютого.
19. З життя Просвіт. Дунаєвецька Просвіта // Там само. – 20 березня.
20. З життя «Просвіт» // Там само. – 3 квітня.
21. По провінції. Селянська свідомість // Там само. – 9 травня.
22. Якимович С. В справі Українського пласту / С. Якимович // Слово (щоденна, громадська, політична і літературна газета). – Кам'янець-Подільський. – 1920. – 6 жовтня.
23. Кучеров Г.Г. Русько-Фільварецька «Просвіта» та досвід її роботи / Г.Г. Кучеров // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць / гол. ред. кол. О.П. Реєнт. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2013. – Т. 19: 95-річчю заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету присвячується. – С. 69.
24. Місцеве життя. В Рус. Фільвар. Т-ві «Просвіта» // Слово (щоденна, громадська, політична і літературна газета). – Кам'янець-Подільський. – 1920. – 6 жовтня.
25. Місцеве життя. В Русько-Фільварецькій «Просвіті» // Там само. – 17 жовтня.
26. Місцеве життя. В Рус. Фільвар. т-ві „Просвіта” // Там само. – 23 жовтня.
27. З життя «Просвіт». М. Жванець // Життя Поділля (незалежна, демократична газета). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 1 березня.
28. Кучеров Г. Г. Жванецька «Просвіта» на Поділлі... – С. 259.
29. Ястрембська М. З життя «Просвіт» / М. Ястрембська // Життя Поділля (незалежна, демократична газета). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 6 березня.
30. Баженов Л. В. Музейна справа на Поділлі в добу Української революції (1917–1920-ті рр.) / Л. В. Баженов, Ж. Б. Касап // Музейна справа на Поділлі: історія та сучасність: зб. наук. праць за підсумками всеукр. наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 15 травня 2015 р. / [редкол.: В. С. Травінський (голова), Л. В. Баженов, О. М. Завальнюк та ін.]. – Кам'янець-Подільський: «Медобори–2006», 2015. – С. 22.
31. Лозовий В. С. Кам'янецькі сторінки українського громадсько-політичного діяча Никифора Григорієва / В. С. Лозовий // Подільська еміграція в контексті європейської та світової культури: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 17 – 18 березня 2011 р.). – Хмельницький: Видавець ПП Заколотний М. І., 2011. – С. 269.
32. Касап Ж. Б. Пам'яткоохоронна справа на Поділлі в добу визвольних змагань (1917–1920 рр.) / Ж. Б. Касап // Краєзнавець Хмельниччини: науково-краєзнавчий збірник / [гол. ред. Л. В. Баженов]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2013. – Вип. 4. – С. 56 – 57.
33. З діяльності комісії по охороні культурно-історичних пам'яток // Шлях (щоденна газета). – Вінниця. – 1919. – 13 вересня.
34. Хроніка. Охорона культурно-історичних пам'яток // Там само. – 24 вересня.
35. Кошель О. М. Євтим Сіцинський як голова Подільського церковного історико-археологічного товариства / О. М. Кошель // Юхим Сіцинський в історії та культурі Поділля. Зб. наук. праць за підсумками Всеукр. наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 28–29 листопада 2002 р. / ред. кол.: О. М. Завальнюк (голова), А. Г. Філінок, Л. В. Баженов та ін. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний університет, 2004. – С. 71.
36. Трембіцький А. М. Є. Й. Сіцинський – організатор краєзнавчого руху і регіональних досліджень / А. М. Трембіцький // Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля / відп. ред. Л. В. Баженов. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. – Т. 1: Десятиріччю Центру дослідження історії Поділля присвячується. – С. 86.
37. Завальнюк О.М. Освітнянські ниви Євфимія Сіцинського / О.М. Завальнюк, А.М. Трембіцький // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць / гол. ред. кол. П.Т. Тронько. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2003. – Т. 3. – С. 172.
38. Завальнюк О.М. Українська еліта і творення національної університетської освіти: фундатори і будівничі (1917–1920 рр.) / О.М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. – С. 284.
39. Завальнюк О.М. І.І. Огієнко – організатор, ректор і оборонець Кам'янець-Подільського державного українського університету: хроніка діяльності (1919 р.) / О.М. Завальнюк // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць / гол. ред. кол. П. Т. Тронько. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. – Т. 6. – С. 116.
40. Телячий Ю.В. Ю.Й. Сіцинський і кабінет мистецтва Кам'янець-Подільського державного українського університету / Ю.В. Телячий // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність. Зб. наук. праць за підсумками Третьої міжнарод. наук.-практ. конф. (Кам'янець-Подільський, 5–6 жовтня 2006 р.) / за заг. ред. О. М. Завальнюка. – Кам'янець-Подільський : Видавець Зволейко Д. Г. – 2010. – С. 114.
41. Завальнюк О. М. Освітнянські ниви Євфимія Сіцинського... – С. 172.
42. Місцева хроніка // Життя Поділля (незалежна, демократична газета). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 9 квітня.
43. Задорожнюк А. Б. П. В. Клименко – архівознавець і дослідник Подільського цехового ремесла / А. Б. Задорожнюк // Музейна справа на Поділлі: історія та сучасність: зб. наук. праць за підсумками всеукр. наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 15 травня 2015 р. / [редкол.: В. С. Травінський (голова), Л. В. Баженов, О. М. Завальнюк та ін.]. – Кам'янець-Подільський : «Медобори–2006», 2015. – С. 183.
44. Завальнюк О. М. Ю. Й. Сіцинський у 1917–1920 рр.: громадсько-політичний, культурно-просвітній і науковий аспекти / О. М. Завальнюк // Поділля в житті, діяльності і творчості Юхима Сіцинського та Володимира Січин-

- ського: зб. матеріалів Міжнародної наук.-краєзнавчої конф., присвяченої 150-річчю від дня народження Ю. Сіцинського і 115-річчю від дня народження В. Січинського / О. М. Завальнюк (гол. ред. кол.). – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – С. 25.
45. На увагу «Просвітам» // Життя Поділля (незалежна, демократична газета). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 15 лютого.
 46. Блажевич Ю. І. Просвітницький рух на Поділлі в 1917–1919 рр. / Ю. І. Блажевич // Проблеми духовного і національного відродження на Поділлі: науковий збірник за матеріалами всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції, 9-10 листопада 1995 р., м. Хмельницький. До 90-річчя утворення Подільської „Просвіти” / [ред. кол.: В. П. Мацько (голова), П. Я. Слободянюк (наук. ред.), Є. І. Сохацька та ін.]. – Хмельницький, 1995. – С. 9.
 47. ДАХМО. – Ф. Р – 260. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 7 зв.
 48. До «Просвіт» // Село (видання Подільської губерніяльної народньої управи). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 18. – С. 5.
 49. З життя «Просвіт». Кам'янець-Подільське Товариство «Просвіта» // Там само. – 1918. – № 46-47. – С. 16.
 50. Просвітянин. На провінції. З Гусятини / Просвітянин // Наш шлях (щоденна демократична безпартійна газета). – Кам'янець-Подільський. – 1920. – 14 березня.
 51. Вражіння з по-за Кам'янця. (Подорож до Жванця. Великдень в Жванці. Вистава в с. Ісаківцях) // Там само. – 25 квітня.
 52. Лозовий В. Діяльність І. Огієнка в Кам'янецький період Директорії УНР / Віталій Лозовий // Духовна і науково-педагогічна діяльність І. І. Огієнка (1882–1972) в контексті українського національного відродження: Наукові доповіді другої Всеукр. наук.-теор. конф. (18–19 лютого 1997 року). До 115-річчя від дня народження / відп. ред. Є. Сохацька. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський педагогічний інститут; К. : Всеукраїнське товариство Івана Огієнка, 1997. – С. 89.
 53. Головка О. І. І. Огієнко та Український Червоний Хрест (1919 р.) / Олексій Головка // Тези доповідей наук.-теорет. конф. «Духовна і науково-педагогічна діяльність І. І. Огієнка в контексті українського національного відродження» (До 110-річчя від дня народження). – Кам'янець-Подільський : Поділля, 1992. – С. 36 – 37.
 54. Моздир В. В. Філантропічна діяльність Юхима Йосиповича Сіцинського при Подільській філії Українського товариства Червоного Хреста (червень 1919 – жовтень 1920 рр.) / В. В. Моздир // Поділля в житті, діяльності і творчості Юхима Сіцинського та Володимира Січинського: зб. матеріалів Міжнародної наук.-краєзнавчої конф., присвяченої 150-річчю від дня народження Ю. Сіцинського і 115-річчю від дня народження В. Січинського / О. М. Завальнюк (гол. ред. кол.). – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – С. 127.
 55. Лозовий В. С. Кость Солуха – незмінний голова Подільської «Просвіти» / В. С. Лозовий // Проблеми духовного і національного відродження на Поділлі: науковий збірник за матеріалами всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції, 9-10 листопада 1995 р., м. Хмельницький. До 90-річчя утворення Подільської „Просвіти” / [ред. кол.: В. П. Мацько (голова), П. Я. Слободянюк (наук. ред.), Є. І. Сохацька та ін.]. – Хмельницький, 1995. – С. 15.
 56. Просвітянин. На провінції. З Гусятини / Просвітянин // Наш шлях (щоденна демократична безпартійна газета). – Кам'янець-Подільський. – 1920. – 14 березня.
 57. Трембіцький А. М. Володимир Чехівський – державний і громадсько-просвітницький діяч (до 130-річчя з дня народження) / А. М. Трембіцький // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць / гол. ред. кол. П. Т. Тронько. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. – Т. 8: Матеріали четвертого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку XXI ст.». – С. 193.
 58. Опря А. В. Проблема автокефалії Української Православної Церкви і спроби реалізації її на Поділлі в 1917–1920 роках / А. В. Опря // Матеріали ІХ-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції (Конференція присвячена 50-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні) / ред. кол.: І. С. Винокур (голова), М. М. Дарманський, О. М. Завальнюк та ін. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут ім. В. П. Затонського, 1995. – С. 256.
 59. Сохацька Є. І. Кам'янець-Подільський державний український університет – осередок національної культури / Є. І. Сохацька // Матеріали ІХ-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції (Конференція присвячена 50-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні) / ред. кол.: І. С. Винокур (голова), М. М. Дарманський, О. М. Завальнюк та ін. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут ім. В. П. Затонського, 1995. – С. 254.
 60. Опря А. В. Проблема автокефалії Української Православної Церкви і спроби реалізації її на Поділлі в 1917–1920 роках... – С. 258.
 61. Трембіцький А. М. Євфимій Сіцинський (1859–1937): наукова та громадська діяльність: Монографія / А. М. Трембіцький. – Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2009. – С. 211.
 62. ЦДАВО України. – Ф. 2158. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 3.
 63. З життя «Просвіт». Дитячий кінематограф // Життя Поділля (незалежна, демократична газета). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 6 квітня.

ПОЛЬСЬКА ГРОМАДА ПОДІЛЛЯ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917-1921 рр.)

У статті висвітлено головні тенденції громадсько-політичного і культурно-освітнього життя польської громади на Поділлі в період української революції 1917-1921 рр. Відзначено активізацію політичного і культурного життя поляків на початковому етапі революції, підтримку польськими діячами у 1917-1918 рр. українського руху. Показано, що серед чинників, які ускладнювали українсько-польські відносини було аграрне питання.

Ключові слова: Поділля, польська громада, українська революція, Кам'янець-Подільський, Вінниця.

Українсько-польські відносини є актуальною тематикою вітчизняної науки. В умовах сучасного стратегічного партнерства України та Польщі необхідно ґрунтовно вивчати всі сторони українсько-польських відносин, зокрема, історію польської громади на Поділлі під час української революції 1917-1921 рр. Окремі аспекти зазначеного питання вивчали Б. Гудь [2], С. Калитко [6], В. Колесник [7], В. Лозовий [9-10], Л. Місінкевич [12], І. Огієнко [13], М. Потапенко [14-16], В. Скальський [19] та інші дослідники.

Мета статті – висвітлити головні аспекти життя польської спільноти на Поділлі у 1917-1920 рр.

Російська Лютнева революція 1917 р. суттєво змінила умови життя бездержавних національних спільнот. Відбулася своєрідна «націоналізація» революційних процесів, тобто одночасний розвиток різних національних рухів, зокрема, українського та польського [14, с. 244]. Все це відбувалося в умовах поліетнічного складу населення українських губерній, зокрема, Поділля. Станом на 1918 р. поляки були четвертою за чисельністю національною спільнотою Подільської губернії чисельністю 99 737 осіб (2, 39 % населення краю). У містах губернії проживало 21 581 поляків, у селах – 78 156. Найбільші польські громади були у Проскурівському (21 603 особи) і Вінницькому повітах (19 326 осіб) [5, с. 4-7].

З весни 1917 р. активізувалося польське політичне життя. Загалом, на літо 1917 р. у губернії діяло 23 польських громадських організації [19, с.187]. Зокрема, у квітні 1917 р. у Вінниці виникло регіональне представництво Польського демократичного союзу на Русі. Згодом ця організація трансформувалася у Польську демократичну централь на Україні (ПДЦ на Україні). До її керівництва на Поділлі належали С. Стемповський, А. Станевич, В. Свідерський, Л. Клінгер, А. Холоневський та К. Левандовський. Організація здійснювала активну діяльність. Із липня 1917 р. у Вінниці під редакцією В. Свідерського виходила газета «Życie polskie». 28 вересня 1917 р. у Вінниці відбувся Польський демократичний губернський з'їзд [15, с. 93-95].

Жваво розвивалося польське шкільництво. Л. Ярошинська 15 травня 1917 р. заснувала «Польську шкільну матицю на Поділлі». Завдяки ній в губернії виникло 500 польських шкіл з 40 тис. учнів [22, с. 148]. Загалом, у 1917/1918 н. р. на Поділлі діяло 546 польських початкових шкіл (35832 учнів), 7 середніх (гімназії, реальні та ремісничі школи) (827 учнів). Відзначимо, що була розбудована цілісна мережа польської освіти (початкова, середня і вища ланка). В окремих містах навіть утворилися народні університети. Наприклад, у Вінниці 15 жовтня 1917 р. засновано Польський народний університет ім. Р.Траугутта [14, с. 248-249].

На Поділлі за добу Центральної Ради виникло найбільше польських початкових шкіл (546 проти 507 у Волинській та 194 у Київській губерніях), у яких навчалося 45, 5 % польських учнів Наддніпрянщини [14, с. 249].

На думку М. Потапенка, шкільне будівництво польськ громада використовувала для зміцнення свого становища, прагнула «розширення меж польської присутності у регіоні за рахунок селянського елемента для подолання сталого суспільного стереотипу сприйняття польського населення українських губерній як «нації панів»... » [14, с. 250].

Найголовнішим фінансовим джерелом розбудови цієї мережі шкіл були внески самих поляків. Зокрема, весною 1917 р. було запроваджено польський національний податок. Приміщення для польських шкіл зазвичай надавалися поміщиками та підприємцями. Наприклад, З. Прохольський ініціював відкриття у Вінниці польської гімназії й виділив на це 27, 3 тис. крб. Він же подарував товариству «Польську шкільну матицю на Поділлі» друкарню [14, с. 253-254].

Польські школи отримували методичну допомогу від місцевих діячів освіти. Так, член правління «Польської шкільної матиці на Поділлі» проф. В. Варжанський розробив навчальну програму для початкових шкіл, а проф. Г. Улашин упорядкував граматику польської мови [14, с. 254-255].

Кадрове питання в школах вирішувалося шляхом залучення освітян-біженців із Царства Польсько-го та Галичини, а також військовополонених австрійської армії польської національності. Крім того, готувалися освітянські працівники серед місцевого польського населення, зокрема, на короткотермінових учительських курсах у Вінниці та Летичеві влітку 1917 р. [14, с. 255].

У той час польська громада підтримала процес створення національних польських збройних підрозділів в складі Російської армії. Особливою активністю в цьому відзначалася Польська демократично-незалежницька група на Україні, утворена 10 листопада 1917 р. [15, с. 98]. Не всі польські діячі підтримували створення польської армії на Україні. С. Стемповський, вважав, «що роль польських відділів de facto звелася б до охорони маєтків і боїв із селянами, що сприяло б поглибленню ненависті українців до польського народу» [15, с. 97]. Власне так і сталося. На той час ситуація на Поділля була нестабільною внаслідок руйнувань і погромів маєтків, здійснених солдатами-дезертирами Російської армії. Під впливом солдатів-дезертирів руйнівний солдатсько-селянський рух поширився у вересні 1917 р. в повітах губернії. Наприклад, у с. Голенищев Летичівського повіту солдати і селяни пограбували маєток землевласниці М. Маньковської [9, с. 219]. Посилився процес захоплення селянами маєтків також після III універсалу Центральної Ради, який проголошував скасування права власності на поміщицькі землі. Польські діячі, які, переважно, підтримували український визвольний рух, критикували зазначений документ. Загалом, на весну 1918 р. на Волині, Поділлі і Київщині було знищено бл. 60 % маєтків поміщиків, а серед власників польської національності – 85 % [2, с. 92, 159].

Влада та поміщики намагалися придушити селянський рух насамперед збройною силою. Репресивні акції у формі карних експедицій на Поділлі розпочалися у квітні 1917 р. [6, с. 259]. З осені 1917 р. до карних експедицій проти селян поміщики почали залучати підрозділи польських легіонерів. Так називали польські збройні формування, виокремлені з російської армії та поповнені з польських приватних охоронних загонів і об'єднані в III корпус. Значну організаційну роботу щодо його формування здійснив Комітет боротьби з анархією на чолі з З. Грохольським [18, с. 255]. Наприкінці лютого 1918 р. більшість частин III корпусу зосередилися в Подільській губернії, були розквартировані переважно у маєтках землевласників, зокрема Ф. Ярошинського в с. Дзвониха, Щербатової у Немирові, Грохольських у П'ятничанах. Навесні 1918 р. між легіонерами і селянами у Брацлавському, Вінницькому, Літинському, Ольгопільському повітах відбулися справжні бої. Лише за посередництвом представника австрійських військ військові дії було припинено. У травні-червні 1918 р. польські підрозділи були роззброєні австро-угорськими військами [6, с. 260-261].

Одночасно польські поміщики зверталися за допомогою до австро-угорських військ, які спільно з німецькою армією як союзники Центральної Ради після Брест-Литовського миру перебували на території України. Звернення до австро-угорських підрозділів з боку поміщиків почастішали після їхніх невдалих спроб повернутися до своїх маєтків, які супроводжувались вбивствами окремих землевласників. Так, на початку березня 1918 р. у с. Бузиковата Балтського повіту селяни розстріляли поміщика М. Ільницького, не бажаючи повертати йому майно. Ледве врятувався з сусідньої економії поміщик Косовський [6, с. 261]. Деякі польські землевласники зі Старокостянтинівського і Кременецького повітів Волинської та Проскурівського і Летичівського повітів Подільської губернії у квітні 1918 р. надіслали меморандум командувачу 2-ї австро-угорської армії, австрійському наміснику Галичини та польським депутатам парламенту Ціслейтанрії з проханням допомогти відновити поміщицьке землеволодіння та розпустити земельні комітети. 1 травня 1918 р. австро-угорський представник у Варшаві повідомив міністру закордонних справ своєї країни: «Поляки, що прибувають з України (граф Грохольський та інші) описують відчайдушне становище місцевих польських поміщиків. Між ними і озброєними українськими селянами ведеться справжня війна; українські органи влади стають на бік останніх. Обробіток землі неможливий, і врожай пропаде, якщо не будуть здійснені негайні заходи... Потрібно було б надати швидку і рішучу допомогу...» [6, с. 261-262].

Австрійські правлячі кола насамперед дбали про власні інтереси. Монархія Габсбургів знаходилася на межі продовольчої кризи. В умовах домінування Німеччини в справі економічної експлуатації України, вони вдалися до засобів, що суперечили попереднім домовленостям. Підрозділи Австро-Угорщини діяли жорсткими методами, щоби не залишитися з порожніми руками символічно здійснювали реквізиції. До речі, фельдмаршал Е. Бем-Ермоллі 12 березня 1918 р. наказав австро-угорським військам сприяти поверненню майна поміщикам. При цьому, австро-угорські офіцери накладали на непокірних різноманітні контрибуції та реквізиції, що поступово перетворилися на звичайний грабунок, коли у селян відбирали продовольство і худобу [6, с. 262].

За цих обставин весни 1918 р., польські поміщики підтримали консервативну опозицію Центральній Раді. Так з'їзд хліборобів-власників 29 квітня 1918 р., що обрав гетьманом П. Скоропадського був організований Слікою хліборобів-власників та Радою земель (її очолював С. Горватт – діяч Партії національної праці на Русі [15, с. 101]).

Гетьманський режим відновив дореволюційне поміщицьке землеволодіння. Щоправда це здійснювалося силовими методами, часто силами самих поміщиків під час карних експедицій. Дії поміщиків вилилися в справжню аграрну реакцію на селі. Відновлення власності супроводжувалося накладенням на селян контрибуцій за зруйноване або захоплене майно власників. Так, жителі с. Яланець сплатили 300 тис. крб., с. Лісничче – 150 тис., с. Рогізьська – 50 тис. [18, с. 295]. Такі дії ще більше загострили аграрне питання і викликали антипольські настрої в серед тих селян, в населених пунктах проживання яких був маєток польського землевласника [10, с. 265]. Часто протести селян набували радикальних форм. 26 червня селяни в с. Погурцях Літинського повіту спалили будівлі поміщика Білобжицького, якого було вбито [21, арк. 119; 11, с. 163]. У серпні 1918 р. було вбито управляючого маєтками Джуринського цукрового заводу Гродзинського і його помічника Жедицького [1, с. 172].

У добу гетьманату польська громада мала сприятливі умов для культурно-освітнього розвитку. 2 липня 1918 р. уряд асигнував 112 050 крб. на організацію 3-х місячних курсів для вчителів польських шкіл у Вінниці, Києві, Житомирі [20, с. 144]. Також, у Кам'янці-Подільському восени 1918 р. відновлено римокатолицьке єпископство [7, с. 397]. Відомі випадки співпраці представників польської та української спільнот в освітніх справах. Так, українці і поляки Кам'янця-Подільського, зокрема О. Шульмінський, Т. Заленський, П. Бачинський, плідно співпрацювали у справі заснування Українського університету, відкритого 22 жовтня 1918 р. В університеті було засновано кафедру польської історії та літератури. Восени 1918 р. польська громада Кам'янця-Подільського мала 2 польські гімназії [10, с. 265].

З початком протигетьманського повстання становище польської громади погіршилося. Після проголошення Польської держави 11 листопада 1918 р. і початку повстання Директорії УНР, частина польських поміщиків Поділля залишила губернію і виїхала до II Речіпосполитої. Зокрема, польський комісар Подільської землі З. Грохольський у листопаді 1918 р. вивіз свою родину з Вінниці до Варшави [7, с. 45]. Загалом, у грудні 1918 р. у Вінниці ПДЦ на Україні та представники деяких інших партій оприлюднили декларацію щодо підтримки державницьких прагнень українців і визнання Директорії УНР [16, с. 111]. Але у відносинах польських діячів і української влади часом виникали конфліктні моменти. Так, один із військових командирів Директорії – полковник Ковенко заарештував у Вінниці деяких польських громадсько-політичних діячів. Очільник відділення юстиції при Директорії УНР В. Приходько вважав, що «була це добре вирахована провокація. Звернувши увагу в бік поляків, відвернути її від більшовиків, яких у Вінниці було безперечно дуже багато і які очікували «свого часу»... Тимчасом, серед поляків по містах Правобережжя було немало впливової інтелігенції – лікарів, адвокатів, – і створити серед них ворожий настрій проти української влади, – випробуваний більшовицький спосіб». В. Приходько наказав звільнити заарештованих [17, с. 367-368].

З приходом до влади Директорії УНР було відновлено закон про національно-культурну автономію (1918 р.), але поляки не отримали права утворити відповідне національне міністерство. Це аргументувалося тим, що спочатку необхідно налагодити відносини з новоствореною польською державою і домовитись про гарантії прав українців у Польщі [10, с. 265]. У цей час критику української влади викликав зміст окремих польських видань. 30 січня 1919 р. на засіданні Ради Народних Міністрів УНР заслухано доклад міністра народної освіти «в справі колонізації Поділля і зрадливої праці громади «Мотіць Польська» в м. Вінниці». Міністру народної освіти доручено «вжити всіх заходів культурної боротьби та інформації проти розповсюджуемого у виданнях громади «Мотіць Польська»... [3, с. 225].

Водночас, українська влада не відомолася від здійснення толерантної політики щодо поляків. У квітні 1919 р. Подільське губернське земство ухвалило постанову «Про необхідність встановити принцип, аби число польських шкіл на Поділлі відповідало тому проценту, який складає польська людність на Поділлі». Проте, зовнішня агресія Радянської Росії і Збройних сил Півдня Росії не дали можливості втілити в життя цю постанову [10, с. 265].

У період Директорії УНР, під час якого в червні-листопаді 1919 р. Кам'янець-Подільський був тимчасовою українською столицею, польське населення, неоднозначно ставилося до Української Народної Республіки. На Поділлі зафіксовано протиукраїнську пропаганду. Розповсюджувалися чутки про намір польського війська зайняти Поділля. Поляки-службовці в державному апараті перешкоджали втіленню розпоряджень інституцій УНР [10, с. 265].

Антипольські настрої були поширені в тих районах Поділля, які межували з місцевостями, де оперувала польська армія. Причиною цього було жорстоке ставлення польських підрозділів до українського населення та селянські побоювання відновлення поміщицького землеволодіння з приходом польської влади [10, с. 266].

Відносини місцевих поляків з УНР активізувалися після декларації Ради Міністрів від 12 серпня 1919 р., у якій національності України закликалися підтримати будівництво демократичної незалеж-

ної республіки. Нарикінці серпня 1919 р. делегація поляків Поділля, до якої входили Я. Урбанський, С. Фліорчак, клопотала перед керівництвом УНР про надання полякам України національно-персональної автономії, обіцяла підтримку української державності та недопущення антиурядової агітації. Представники поляків запевнили українське керівництво, що у разі підтримки цього, вони переконуватимуть Варшаву у необхідності порозуміння між Польщею та Україною. Голова Ради Міністрів І. Мазепа розпорядився не чинити перешкод зборам польських громадян, якщо вони будуть дотримуватися вищезазначених умов. Проте, національно-персональної автономії полякам надано не було. Уряд УНР очікував врегулювання національно-правового статусу українців у Польській державі [10, с. 265].

У цей же час в окупованому більшовиками Східному Поділлі представники польської громади стали об'єктом репресій. Так, у Вінниці більшовики розкрили мережу Польської Організації Військової на чолі з Гнатковським і Трентовським, які, поряд з іншим діячами були страчені [8, с. 367]. Утворене влітку 1919 р. «голландське консульство, яке зголосилося до захисту інтересів поляків, допомогти, евакуації репатріантів, забезпечити документами», було закрито [8, с. 367].

У середині листопада 1919 р. польські частини зайняли частину Подільської губернії з Кам'янцем-Подільським. Незважаючи на те, що польське військо прийшло в край як союзник УНР, фактично створювався окупаційний режим. Замінювалися українські влади структури, широко проводилися реквізиції, обшуки, арешти, насаджувалася польська мова. За спогадами Головноуповноваженого міністра-уряду УНР І. Огієнка, у грудні 1919 р. з будинку губернського комісара Поділля було зірвано й потоптано український прапор. І лише після протесту української влади, з «наказу генерала Івашкевича польський офіцер повісив прапора на його місце» [13, с. 144]. 8 січня 1920 р. Військовий комендант повіту й міста капітан Оцеткевич наказав негайно очистити для нього помешкання українського губернського комісара Поділля. Протест Головноуповноваженого в цій справі успіху не мав [13, с. 151].

У цей час польське населення Поділля подало прохання начальнику Польської держави Ю. Пілсудському про включення Кам'янця-Подільського до складу Польщі, про що 16 січня 1920 р. повідомила українська газета «Наш шлях». Брутальне поводження польських військ та адміністрації посилювали антипольські настрої серед українського населення Поділля [10, с. 266]. Незважаючи на це, 1 березня 1920 р. польський начальник Подільської округи Б. Крачкевич опублікував наказ про ліквідацію губернської земської управи [13, с. 161].

У квітні 1920 р. у Варшаві підписано низку угод між УНР та Польщею. Дещо пізніше утворився новий уряд УНР, у якому міністром земельних справ став представник польського громадянства Поділля С. Стемповський. Армії УНР та польщі звільнили Правобережну Україну. Але, не зважаючи на союз з УНР, польські частини здійснювати реквізиції та насильства в краї. З армією Польщі на Поділля повернулися польські поміщики. Цікаво, що Т. Грохольський, побачивши свій сплюндрований маєток у Стрижавці, знепритомнів, а потім сказав: «Не люди то, а хижі звірі, для самих себе не змогли зберегти будівлі. Це країна дикого краю і варварства. Майбутнє розсудить усіх» [4, с. 112]. Грохольський, як і інші поміщики, оцінював ці дії зі своєї точки зору. Для селян руйнування польського маєтку означало знищення символу вікового гноблення.

Для налагодження порозуміння та розв'язання конфліктів між населенням та польськими формуваннями Подільський губернський комісар УНР утворив спеціальний «таємний апарат із так званої громадянської генерації «поляків-українців». Однак, українсько-польський альянс був дуже непопулярний серед українського населення краю. Надалі польські та українські війська відійшли за р. Збруч, на Поділлі встановлено владу більшовиків [10, с. 266-267]. Із відходом армій Польщі й УНР, частина польської громади залишила Поділля. Якщо у 1918 р. на Поділлі було 99 737 поляків, то у 1924 р. – 71 670 [5, с. 4-7; 12, с. 306].

Таким чином, в період української революції 1917-1921 рр. на Поділлі активізувалося громадсько-політичне і культурно-освітнє життя польської громади. Відстоюючи інтереси своєї спільноти польські діячі у 1917-1918 рр. підтримували й український рух, були приклади співпраці в освітньо-культурній сфері. Ускладнювало відносини українців і поляків аграрне питання, яке створювало підґрунтя для міжконфліктних ситуацій, які у 1919-1920 рр. розв'язати не вдалося.

Джерела і література:

1. Гражданская война на Украине 1918–1920: Сборник документов и материалов в 3–х томах, 4 книгах. –К., 1967. – Т. 1, кн. 1. – 856 с.
2. Гудь Б. Українці-Поляки: хто винен? У пошуку першопричин українсько-польських конфліктів першої половини ХХ ст. – Л., 2000. – 192 с.

3. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. – Т. 1. – 688 с.
4. Діденко В. Стрижавка. – Вінниця, 2002. – 200 с.
5. Календарь. Справочна книжка на 1919 рік. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 120 с.
6. Калитко С. Л. Карні експедиції на Поділлі в 1917 р. – навесні 1918 р. та участь в них австро-угорської армії // Народи світу і Велика війна 1914-1918 рр.: матеріали Всеукраїнської наукової конференції 3-4 квітня 2015 р. – Вінниця, 2015. – С. 257-266.
7. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник. – Вінниця, 2007. – 1008 с.
8. Лазовський Я. Крихти спогадів про Вінницю // Вінниця у спогадах. – Кіровоград, 2013. – Т. 1. – С. 353-367.
9. Лозовий В. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.). Монографія. – Кам'янець-Подільський, 2008. – 480 с.
10. Лозовий В. С. Поляки на Поділлі в період української революції 1917-1920 рр. // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. – Хмельницький, 1999. – С. 264-267.
11. Маринич В. Наш край в 1918-1920 роках // Перша Хмельницька наукова історико-краєзнавча конференція. Матеріали конференції. 23 вересня 2015 р., м. Хмельник Вінницької області. – Вінниця, 2015. – С. 162-165.
12. Місінкевич Л.Л. Польські сільські ради на Поділлі в 1920-1930-ті роки // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. – Хмельницький, 1999. – С. 306-315.
13. Огієнко І. Рятуння України / Упор., автор передмови і статей М. С. Тимошик. – К., 2005.
13. Потапенко М. В. Польська Національна освіта у Наддніпрянській Україні в добу Центральної ради (березень 1917-квітень 1918 рр.) // Література та культура Полісся: Збірник наукових праць. – Ніжин, 2009.–Вип. 56.–С. 243-258.
15. Потапенко М. В. Польський демократичний рух у Наддніпрянській Україні (березень 1917 – квітень 1918 рр.) // УІЖ. – 2010. – № 6. – С. 93-95.
16. Потапенко М. Польський політикум в Українській Державі (квітень-грудень 1918 р.) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 рр. – К., 2013. – Вип. 9. – С. 101-112.
17. Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади. Ч. 2. / Віктор Приходько; упорядники і автори передмови Ю. Легун, О. Кравчук. – Вінниця, 2011.–416 с.
18. Рекрут В. Іполит Зборовський (1873-1937). На перехресті епох. – Вінниця, 2014. – 768 с.
19. Скальський В. Політичне життя польської громади під час української революції (березень 1917-квітень 1918 рр.) // Український історичний збірник. – К., 2008. – Вип. 11. – С. 185-202.
20. Українська Держава (квітень-грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах / Упоряд. Р. Пиріг (керівник) та ін. – К., 2015. – Т. 2. – 442 с.
21. ЦДАВОУ, ф. 1793, оп. 1, спр. 47.
22. Marii z Grocholskich Hieronimowej Sobanskiej Wspominki nikle. – Warshawa, 2002. – 245 s.

*прот. Сергій Причишин-Кліновський,
м. Хмельницький*

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ЦЕРКОВНИЙ СОБОР 1918 РОКУ: ПЕРСПЕКТИВИ ПЕРЕТВОРЕНЬ У ЦЕРКОВНОМУ УСТРОЇ (напередодні 100-ї річниці скликання)

В умовах революційної стихії і без того важке положення в Україні посилювалося участю Росії в I світовій війні, яка все продовжувалася. На фронтах обставини були настільки трагічними, що вже до кінця 1917 р. на одному із своїх останніх засідань I сесії Всеросійський Помісний Собор прийняв рішення «Про перенесення кафедри Кам'янець-Подільського єпископа з губернського центру Кам'янця-Подільського в м. Вінницю» [10, с. 76; 16, с. 82].

В той складний час у церковному житті України відбувалися досить драматичні події. Після повалення Тимчасового уряду та розгрому його прихильників в Києві Центральна Рада III Універсалом від 7 листопада 1917 р. проголосила свою владу в усіх дев'яти губерніях, де чисельно переважало українське населення, а також утворення автономної УНР, закони якої поруч із основними демократичними свободами гарантували й свободу совісті. Керуючись принципом відділення Церкви від держави, за своїми головними напрямками УНР була націленою на соціалістичний шлях розвитку, який означав ігнорування інтересів Церкви й взагалі релігійного життя як такого. Центральна Рада розглядала Церкву як складову частину старого режиму. Тому, не бажаючи повного її знищення – до чого, наприклад, намагалася більшовицька влада в Росії, – вона фактично цікавилася лише політичною орієнтацією церковних діячів, відділенням церковних структур від РПЦ і наданням всім напрямкам церковного життя національного

забарвлення [11, с. 200]. Так, із проголошенням Українською Радою в 1917 р. спочатку автономії, а потім і незалежності в Україні утворилося дві церковні течії: за автономію в складі РПЦ та за повну автокефалію [14, с.221, 222]. Незабаром, вже весною т. р., під тиском Ради сформувався Український Церковний Комітет, який боровся за відокремлення Української Церкви від РПЦ. Вперше, як пише український історик В. Ульяновський, на офіційному рівні перед вищим священноначаллям Греко-Російської Православної Церкви питання про Всеукраїнський Церковний Собор було поставлене в червні 1917 р., коли 66 представників від 10 українських епархій на Всеросійському Соборі в Москві подали спеціальне звернення [19, с. 148]. Тут Ульяновський допускає ряд неточностей: по-перше, мова йде про Предсоборну Наряду, тому як власне I сесія Всеросійського Помісного Собору відкрилася лише 14(28) серпня 1917 р. По-друге, постановка самого питання йшла про можливість скликання обласного собору Української Церкви, що видно зі стенограм пізніших матеріалів I сесії Всеросійського Помісного Собору. Так 23 листопада (3 грудня) після півгодинної перерви опівдень головуючий на Московському Соборі архієп. Антоній (Храповицький) повідомив, що «представники українських епархій зараз обговорюють питання про скликання обласного собору Української Церкви і вповноважили продовжити роботу за їх відсутності». Після цього доповідач І.І. Соколов звернувся до питання «Про Священний Синод і про Вищу Церковну Раду» та лише після прийняття Собором порядку виклику архієреїв для присутності в Св. Синоді, запропонованого еп. Іоаннікієм (Дьячковим), архієп. Євлогій (Георгієвський) сказав, що «члени Собору, що були обрані від українських епархій, обговорили ситуацію в Україні й просять Собор благословити проведення в Києві Українського Обласного Собору». В свою чергу, прот. К.М. Агеев припускав, що це питання слід обговорити, також і К.К. Миревич закликав вимовитися за скликання цього Собору. Проте головуючий архієп. Антоній (Храповицький) запропонував відкласти рішення цього питання та сповістив щодо наступної лекції В.П. Жуковича про Георгія Кониського. Лише після виступу Ф.І. Мищенко Московський Собор вирішив благословити скликання в Києві Обласного Собору [5, с. 142, 143].

Так, одним з головних напрямків роботи новоутвореного братства постала підготовка та скликання Всеукраїнського Церковного Собору, на якому вони збиралися підняти питання про автокефалію. Робота нового братства йшла дуже інтенсивно, тому як в значній мірі обумовлювалася політичними обставинами: жовтневим переворотом більшовиків у Петрограді й в Москві та III Універсалом Української Центральної Ради 7 листопада про утворення УНР. Безперечним залишається той факт, що прихід до влади більшовиків мав безпосередній вплив щодо прискорення вирішення питання про відновлення патріаршого устрою в Росії [27; 17, с. 144–146; 18, с. 14].

В свою чергу, писав Скринченко, «члени Всеросійського Помісного Собору стурбовані церковними негараздами, що точаться в Києві, які переросли у можливу реалію скликання церковного собору без благословення канонічної церковної влади, 25 листопада 1917 р. постановили послати до Києва особливу делегацію для ознайомлення з подіями, що кояться в складі митр. Кавказського Платона (Рожественського), проф. С. А. Котляревського і кн. Г.М. Трубецького». Водночас, на думку Д. Скринченко, Всеросійський Помісний Собор вповноважив дану делегацію передати благословення на скликання обласного українського церковного собору з метою попередження можливого церковного розколу в Україні, в достатній мірі так і не визначившись, хто і на яких засадах буде скликати собор український [5, с. 142, 143; 17, с. 147; 18, с. 14]. В статті Д. Скринченко відчувається песимістичний настрій у відношенні доцільності скликання Київського Собору взагалі, як такого. Слід сказати, що такі настрої походили з особистого переконання митрополита Київського Володимира (Богоявленського) у доцільності його скликання. Також, у статті Скринченко помилився з датою, не 25 листопада, а на день раніше, 24 листопада / 7 грудня 1917 р. на Всеросійському Помісному Соборі в присутності 306 його членів продовжувалося обговорення питання про скликання Всеукраїнського Обласного Собору та про послілку делегації до Києва. З цього питання виступили К.К. Миревич, архієп. Євлогій (Георгієвський), А.О. Салов, проф. С.Н. Булгаков, Л.К. Артамонов, В.Ф. Харьков, прот. С.І. Четвертинський, Г.І. Булгаков, прот. О.О. Хотовицький, О.І. Юдін, архім. Матвій (Померанцев), архім. Гурій (Степанов), еп. Андронік (Нікольський), В.К. Недельський, С.А. Котляревський, прот. Е.І. Бекаревич, архієп. Антоній (Храповицький), Є.М. Вітошинський, А.Ф. Гораїн, митр. Платон (Рожественський).

Вже в другій половині цього робочого дня Всеросійського Собору головуючий архієп. Новгородський Арсеній (Стадницький) узагальнив виступи всіх, хто висловився з українського питання, оголосивши наступне: «Я знаходжу можливість все що міститься в їх питаннях звести до наступного: 1) Чи слід посилати від Собору делегацію до Києва? 2) Яким повинен бути склад делегації? 3) Який дати наказ делегації? 4) Про Український Собор; 5) Чи потрібно утворювати особливий відділ зі справ українських епархій? 6) Про митрополичі округи». З питання про делегацію до Києва та створення спеціального від-

ділу з українських проблем виступили архієп. Волинський Євлогій і проф. Ф.І. Міщенко. Після їх виступу Московський Собор постановив відхилити пропозицію про утворення особливого Відділу з українських справ, проте водночас постановив послати соборну делегацію до Києва. В свою чергу, голова архієп. Арсеній повідомив про рішення послати митр. Платона (Рождественського), свящ. І.О. Ботвиновського, М.А. Касьянова і К.К. Мировича. Також Собор постановив включити до складу делегації кн. Г.М. Трубецького і С.А. Котляревського [6, с. 153, 154].

В якості наказу делегації Московський Собор приймає пропозицію архім. Гурія (Степанова) і формулювання проф. С.М. Булгакова: «Всеросійський Церковний Собор, високо цінуючи синовню вірність не тільки вселенському, але й місцевому переданню, запрошує Українську митрополію з'ясувати свої місцеві потреби відносно устрою церковного побуту. Разом із тим, він виражає надію, що відданість місцевому преданню не спонукає синів землі української відступити від предання всієї Російської Церкви і тим самим порушити єдність любові церковної». Собор відхилив пропозицію відкласти скликання Українського Собору до закінчення війни. Також обговорювалося питання про колишнього архієп. Олексія (Дородніцина). З цього питання виступили архієпископи Арсеній (Стадницький) і Дмитрій (Абашидзе). На завершення робочого дня виступили архієп. Арсеній (Стадницький) і митр. Платон (Рождественський) з приводу подальших дій у Києві соборної делегації [6, с. 154].

В листопаді 1917 р. Український Церковний Комітет було перетворено в Церковну Раду, яка з благословення Патріарха Тихона скликала 20 січня 1918 р. Всеукраїнський Церковний Собор. Впродовж першої сесії його почесним головою стояв Високопреосвященніший Володимир (Богоявленський), Митрополит Київський і Галицький [1, с. 11; 9, с. 2–4, 6–8; 16, с. 83].

За ствердженням ігумена Климента (Вечері), «церковна політика Центральної Ради та її Генерального секретаріату не мала єдиної лінії за наявності різноманітних програм, течій і груп в державних структурах. Вона не була збалансованою, хоча завдяки впливу української групи духовенства для її реалізації було створено відповідний державний заклад. У відповідності до законодавства, відношення між Церквою та УНР повинен був регулювати Всеукраїнський Церковний Собор і Всеукраїнське установче зібрання, але всі питання церковного життя вирішав департамент – без відповідної законодавчої бази та в індивідуальному порядку. Департамент сповідань зосередив свою діяльність в напрямку висвітлення реальної ситуації в церковно-релігійному житті, підтримки Церквою існуючого ладу нової влади, її законів, розпоряджень й підготовки соборного прийняття автокефалії. Спроби департаменту представляти інтереси Церкви перед державою, перш за все, відносно її матеріального забезпечення, мали безсистемний характер і не знайшли відповідного загального законодавчого напрямку поза низького статусу даного відомства в структурі Центральної Ради» [11, с. 200, 201].

Але вже 22 лютого 1918 р. роботу Собору була перервано в зв'язку зі вступом у Київ більшовиків, і лише 20 червня т. р., при гетьмані Скоропадському, який оголосив про створення федеративного союзу України з антибільшовицькою коаліцією Росії, засідання Собору було поновлено. Гетьман Павло Скоропадський і міністр сповідань УНР В.В. Зеньковський також були прихильниками автономії УПЦ в складі Московського Патріархату. Після мученицької кончини Митрополита Володимира, що сталася 25 січня 1918 р., до приїзду в Київ Митрополита Антонія до початку другої сесії Собору почесним його головою було обрано єпископа Балтського Пімена (Пегова) [1, с. 11; 17, с. 9, 18–21; 16, с. 85; 25, с. 82].

За спогадами Митрополита Євлогія (Георгієвського), «з першого ж дня почалося шепотіння про те, щоб в головуючих нікого із старих ієрархів не проводити, а обирати наймолодшого. Обрали єпископа Пімена Балтського, вікарія Подільської єпархії. Це був лагідний чоловік, який грав на популярності. Він підлещувався до всіх без розбору... та діяв за вказівкою своїх прихильників, не розбираючись в суті справи» [13, с. 172, 173].

Отже, новим головою Собору було обрано Київського Митрополита Антонія (Храповицького), обраного Московським Собором і Київським єпархіальним з'їздом у квітні 1918 р. після мученицької смерті від рук більшовиків свщмч. Володимира (Богоявленського) на овдовілу митрополичу кафедру. Незабаром 22 травня (4 червня) 1918 р. патріаршим указом №1337 архієпископа Харківського Антонія було затверджено Митрополитом Київським і Галицьким і за традицією одночасно призначено Священноархімандритом Києво-Печерської Свято-Успенської Лаври [4, с. 2; 16, с. 85; 12, с. 380].

Із прибуттям з Харкова в Київ Високопреосвященнішого Антонія на початку другої сесії вікарний єп. Балтський Пімен уступив йому місце головуючого на Всеукраїнському Соборі [26, с. 82]. В свою чергу, Митрополит Антоній, отримавши одноголосну ухвалу свого обрання від соборян, висловив побажання, щоб єпископ Пімен став замісником голови Всеукраїнського Собору. У відповідь члени Собору погодились з тим, щоб місце голови за відсутності митрополита займав єп. Пімен [3, с. 1; 16, с. 85].

В число Президії Київського Собору в повному складі входили також і члени Соборної Ради: архієпископ Єкатеринославський Агапит, свящ. Я. Ботвиновський, міністр сповідань УНР В.В. Зеньковський та ін.

На II пленарному засіданні другої сесії Собору Президії, вбачаючи заяви 62 членів, що вимагали її перевиборів, з 25 червня по 1 липня 1918 р. Президія повністю склала свої повноваження. Але вислухавши наполегливе прохання більшої частини членів Собору та враховуючи передбачену стислість другої сесії і необхідність швидше приступити до справи, на IV пленарному засіданні Собору 14 липня того ж року Президія погодилася виконати свої обов'язки. Після того, як на десятому пленарному засіданні 25 липня із складу членів Собору вийшли члени колишньої Тимчасової Церковної Ради, залишили свої місця в Президії прот. Є. Капралов, свящ. Маричев, проф. Міщенко, дяк. Дурдуковський.

До кінця соборних засідань зі складу членів Собору і його Президії вийшов П. Янченко. Для ведення планомірної і більш продуктивної роботи члени Собору розподілилися на окремі комісії (секції), загальне число яких було 7: урядова, просвіти, українізації Церкви, єпархіяльно-урядова, економічна, мандатна та монастирська.

На чолі урядової комісії, яку було створено для вирішення радикальних питань про відношення Церкви до Української держави взагалі та для опрацювання законопроекту про Вище Церковне Управління зокрема, спочатку стояв Високопреосвященніший Митрополит Антоній, а потім на його місце було обрано архієпископа Волинського Євлогія. Його товаришами числилися: проф. Ф.І. Тітов і проф. М. Ясинський, секретарями комісії – професор прот. М. Гроссу та І.Я. Богачевський. Слід особливо зазначити, що урядова комісія нараховувала таке ж число членів, яке майже дорівнювало числу всіх членів Священного Собору [1, с.11–12; 16, с. 86].

Безумовно, Митрополит Київський Антоній проявив себе як один з найвидатніших ієрархів свого часу. Він був послідовним прихильником церковної єдності, за що зазнавав різкої критики прихильників української церковної автокефалії. Міністр сповідань В. Зеньковський ще 26 травня 1918 року від імені уряду П. Скоропадського звернувся до Патріарха Тихона з вимогою утриматися від затвердження кандидатури митр. Антонія, поки на це не буде отримано згоди гетьмана. Але Патріарх Тихон відповів відмовою. Ця обставина вплинула на подальші взаємовідносини митр. Антонія та В. Зеньковського. До того ж за безглуздими наклепами князя Євгенія Трубецького у владики Антонія склалася думка про Зеньковського, як про такого, що співчуває «уніатам». Сам Василь Васильович знаходився поміж двох вогнів: чіткими та рішучими постановами митр. Антонія, який мудро згуртував навколо себе весь український єпископат, і критиканством автокефалістів з Церковної Ради [12, с. 380; 16, с. 86, 87; 21, с. 24, 25, 29, 33].

І все ж таки, поза шалений тиск Церковної Ради, що виступала за автокефалію, Київський Собор, II сесія якого відкрилася в Києво-Печерській Лаврі 20 червня 1918 р. під головуванням Митрополита Антонія, 250 голосами проти 80 проголосував за автономію Української Церкви. Собор закінчився перемогою прихильників церковної єдності. Через місяць, 22 липня 1918 р., Собор прийняв один із найважливіших, точніше, доленосних своїх документів – «Положення про тимчасове вище управління Православної Церкви в Україні на засадах автономії в канонічному зв'язку з Патріархом Всеросійським» [12, с. 380]. В доповіді, яку було представлено Патріарху Тихону 3 серпня 1918 р. під час III сесії Всеросійського Помісного Собору, голова Всеукраїнського Церковного Собору єпископ Пімен підкреслював, що Православну Церкву в Україні організовано на засадах автономії і вона знаходиться в канонічному зв'язку з Патріархом Всеросійським. Всеросійський Патріарх затверджує митрополита Київського, має право вищого суду над українськими єпископами, благословляє скликання українських соборів і т. д. Його ім'я возноситься у всіх храмах в Україні [7, с. 108, 109; 16, с. 87].

Восени 1918 року було скликано Подільський єпархіяльний Собор. З причини важкої хвороби й з пов'язаним із нею виходом на покой єпископа Подільського і Брацлавського Митрофана (Афонського) 1 вересня 1918 р. єпархіяльний Собор на виборних засадах 181 голосом проти 39 обрав вікарного єпископа Балтського Пімена (Пегова) керуючим Подільською єпархією. Секретар Подільської духовної консисторії Іван Моралевич оповістив про це обрання міністра сповідань: «Маючи на увазі, що єпископ Пімен хоча й не українець, але лояльний до України, а також і те, що вибори його як Голови Українського Собору ставилися випробуванням для Подолії, то його не могли не обрати єпископом Подільським... На допомогу йому за необхідне призначити вікарних єпископів з українців, щоб в подальшому житті не могло статися якої-небудь пригоди». У відповідь міністр сповідань В. Зеньковський привітав єпископа Пімена, побажавши йому «довгої і плідної праці на користь УПЦ». Преосвященний Пімен відповів, що для блага Подільської Церкви готовий віддати всі свої сили» [23, с. 250, 251].

В свою чергу, Всеросійський Помісний Собор 7(20) вересня 1918 р. прийняв до відома серед інших постанов Патріарха та Синоду також і постанову від 4(17) вересня №763 «Про буття обраному вільним

голосуванням кліру та мирян Подільської єпархії Пімену (Пегову) єпископом Подільським і Брацлавським» [2, с. 23; 8, с. 366].

Після виборів Подільського єпископа на єпархіальному Соборі, слідуючи переважно за приписами Церковної Ради, Подільська єпархія послала на III сесію Всеукраїнського Церковного Собору, що відкрилася через місяць, найбільшу кількість своїх представників. Майже в кожному з повітів Подільської губернії було обрано не менше 7–8 осіб, що видимим чином заперечувало наказу, який встановив квоту 5–6 осіб [2, с. 23].

На думку В. Ульяновського, практична діяльність Всеукраїнського Собору зводилася до кількох основних напрямків: з'ясування відносин Церкви з урядом УНР і, зокрема, Митр. Антонія з Міністерством сповідань; обговоренню доповнень Патріарха Тихона до «Положення про ВЦУ» і тексту його відповіді з Москви; питанню про українізацію церковного життя, а також до проблем економіки та духовної школи [23, с. 250, 251, 300].

Хронологічний огляд ходу роботи цього Собору виглядає наступним чином: відкрившись з благословення Патріарха Тихона 7(20) січня 1918 р., Всеукраїнський Церковний Собор провів всього три сесії. В зв'язку із вступом більшовиків у Київ I сесію було закрито 22.02.1918 р. [15, с. 221].

Під час короткого правління Гетьмана Павла Скоропадського II сесія продовжувалася з 7(20) по 27 червня (11 липня) 1918 р. В ході роботи сесії відбулося 36 пленарних засідання, в яких брали участь близько 100 делегатів. У відповідності до рішень II сесії, роботу Всеукраїнського Собору було поновлено відкриттям III сесії 15(28) жовтня 1918 р. Число учасників III сесії коливалося від 120 до 351 представника. Всеукраїнський Собор закrywся 3(16) грудня в зв'язку з антигетьманським переворотом і приходом до влади Директорії УНР [16, с. 89; 23, с. 254; 25, с. 297, 298, 312].

Таким чином, Всеукраїнський Церковний Собор 1918 р. окреслив канонічний статус УПЦ на засадах автономії в умовах незалежності Української держави. Незважаючи на те, що восени 1921 р. автономію було скасовано у зв'язку з самочинним скликанням жовтневого собору УАПЦ того ж року, все ж таки в серпні 1941 р. автономію УПЦ на окупованих німцями територіях України було відновлено на Почаївському Соборі. Автономний статус УПЦ на окупованих територіях проіснував до 1944 р. В третій раз статус автономії було надано УПЦ відповідно до Томоса від 27.10.1990 р. Патріарха Олексія II (Ридігера) остаточно затверджено на Архієрейському Соборі у Харкові 27.05.1992 року. В ході соборних засідань на Харківському Архієрейському Соборі використовувалися матеріали і постанови Всеукраїнського Церковного Собору 1918 р.

Джерела та література:

Архівні матеріали:

1. ЦДАВО. Ф-1071. Міністерство Ісповідань Української Держави. Оп. 1. – спр. 219. Підвідділ Соборних справ. Звіт про роботу II-ї сесії Всеукраїнського Православного Церковного Собору і його важливі постанови; Президія Собору і комісій. Персональний склад комісій. – 20 червня 1918 р.
2. ЦДАВО. Ф-1071. Міністерство Ісповідань Української Держави. Оп. 1. – спр. 219. Підвідділ Соборних справ. Звіт про роботу II-ї сесії Всеукраїнського Православного Церковного Собору і його важливі постанови; IV. Постанова комісії. – 1918.
3. ЦДАВО. Ф-3984. Українська Автокефальна Церква. Оп. 4. – спр. 3. Протокол засідань III-ї сесії Собору Всеукраїнського Православного Церковного Собору; Протокол № 1. Відкриття третьої сесії Собору Всеукраїнської Православної Церкви. – 30 жовтня 1918 р.
4. ЦДІА. Ф-711. КДА. Оп. 3. – спр. 4009. Дело об утверждении Киевским Митрополитом Антония, Архиепископа Харьковского и Ахтырского, прибытие его в Киев, встреча и представление его академии. – 1918.

Публіковані архівні матеріали:

5. Деяние 46 от 20 ноября/3 декабря 1917 г. пп. 63–93 // Священный Собор Православной Российской Церкви 1917–1918 гг. Обзор Деяний. Первая сессия /сост. А.Г. Кравецкий, А.А. Плетнев, Г.-А. Шредер, Г. Шульц. – Кн.28. – М.: Издат. Крутицкого подворья, 2002.
6. Деяние 51 от 24 ноября/7 декабря 1917 г. пп. 4–30; 33–78 // Священный Собор Православной Российской Церкви 1917–1918 гг. Обзор Деяний. Первая сессия /сост. А.Г. Кравецкий, А.А. Плетнев, Г.-А. Шредер, Г. Шульц. – Кн.28. – М.: Издат. Крутицкого подворья, 2002.
7. Деяние 138 от 21 июля / 3 августа 1918 г. // Священный Собор Православной Российской Церкви 1917–1918 гг. Обзор Деяний. Третья сессия /сост. А.Г. Кравецкий, А.А. Плетнев, Г.-А. Шредер, Г. Шульц. – Кн. 30. – М.: Издат. Крутицкого подворья. Общество любителей церковной истории, 2000.
8. Деяние 170 от 7(20) сентября 1918 г. // Священный Собор Православной Российской Церкви 1917–1918 гг. Обзор Деяний. Третья сессия /сост. А.Г. Кравецкий, А.А. Плетнев, Г.-А. Шредер, Г. Шульц. – Кн. 30. – М.: Издат. Крутицкого подворья. Общество любителей церковной истории, 2000.

9. Патриарх Московский и всея Руси Тихон (Белавин). Положение о временном Высшем Управлении Православной Церкви на Украине и письма Святейшего Патриарха Тихона. Письмо Святейшего Патриарха Тихона к Голове Рады Украинской Державы. – К.: тип. КПЛ, 1918.
10. Журнал №17. Определение от 03.12.1917. // Деяния Поместного Собора Русской Православной Церкви 1917–1918 гг. – М., 1918.

Посібники та література:

11. Игум. Климент (Вечера). К вопросу о проблематике церковно-государственных отношений в Украине: исторические параллели XX столетия // ТКДА. – 2008. – № 8.
12. Иером. Никон (Лысенко). Украина. Киево-Печерская Лавра в годы гонений // Умолкнувшие колокола. Новомученики Российские. Жизнеописание: Сборник статей. – М.: Издат. имени свт. Игнатия Ставропольского, 2007.
13. Митр. Евлогий (Георгиевский) Путь моей жизни: По страницам воспоминаний / В сокращении; Революция. Церковный Собор (1917–1918). – М.: Издат. Сретенского м-ря, 2006.
14. Маркова С.В., Причишин С.М. Пастирська діяльність вікарного єпископа Проскурівського та Летичівського Валеріана (Рудіча) в умовах більшовицьких гонінь на УПЦ // Збірка матеріалів наукової конференції, присвяченої встановленню дати “1431 рік”, датою найдавнішої згадки про Хмельницький в історичних документах – Хмельницький: тип. Кам.-Под., 2006.
15. Поспеловский. Д. Православная Церковь в истории Руси, России и СССР: Учебное пособие; Гл. 9 Начало XX в. Собор, Патриарх, Гражданская война; Украинский церковный вопрос. – М.: ББИ Св. Ап. Андрея, 1996.
16. Причишин С., прот. Богословский труд и жизненный подвиг священноисповедника епископа Амвросия (Полянского) в свете православного учения о Церкви: канд. дисертація; 3.2. Всеукраинский Церковный Собор 1918 г. – К.: КДА, 2010.
17. Причишин-Кліновський С., прот. Всеросійський Помісний Собор 1917–1918 рр і проекти перетворень у церковному устрої: участь подолян в роботі Собору (до 100-річчя скликання) // Історія, культура та освіта: християнський вимір: зб. наук. пр. Хмельницького ін.-ту МАУП. – Хмельницький: Вид-во XI МАУП, 2017. – Вип. 7 – 140–152.
18. Скрынченко Д. Всеукраинский Церковный Собор. Первая сессия // Киевский Православный Вестник. – К. – 15–28 августа, 1918. – №1.
19. Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (Доба Української Центральної Ради); III.5. Внутрішньоцерковне життя. Перша сесія Всеукраїнського Церковного Собору. – К.: Либідь, 1997.
20. Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (Доба Гетьманату Павла Скоропадського); I.2. Вступні зауваги: релігія та Церква в оцінці державних діячів. Персоніфікація державної доктрини. Василь Васильович Зеньківський. – К.: Либідь, 1997.
21. Там само. – I.2. Вступні зауваги: релігія та Церква в оцінці державних діячів. Міністри ісповідань: головні ідеї та принципи діяльності. Василь Васильович Зеньківський; Олександр Гнатович Лотоцький. – К.: Либідь, 1997.
22. Там само. – Василь Васильович Зеньківський. – К.: Либідь, 1997.
23. Там само. – III. 2. Внутрішньоцерковне життя. Загальний стан УПЦ та її єпархіального управління. Зв'язки з РПЦ. – К.: Либідь, 1997.
24. Там само. –III.3. Внутрішньоцерковне життя. Друга сесія Всеукраїнського Церковного Собору. – К.: Либідь, 1997.
25. Там само. –III.4. Внутрішньоцерковне життя. Третя сесія Всеукраїнського Церковного Собору. Закриття Собору. – К.: Либідь, 1997. – С. 297, 298, 312.
26. Цыпин В., прот. Русская Церковь 1917–1925; Гл. II. Поместный Собор 1917–1918 гг. и церковная жизнь во время Собора. – М.: Изд. Сретенского м-ря, 1996.

Електронні матеріали:

27. Православная Энциклопедия. Электронная версия. – <http://www.pravenc.ru/text/B5.htm>

*Комарніцький О.Б.
м. Кам'янець-Подільський*

УМОВИ ДЛЯ ПРОЖИВАННЯ СТУДЕНТСТВА ПЕДАГОГІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ПОДІЛЛЯ У 1920-х рр.

У статті показано складнощі у забезпеченні житлом студентів педагогічних навчальних закладів Поділля, які мали місце у 1920-ті рр. Особливо критичним виглядало становище з наданням житла у перші роки десятиліття. Більшість вишів не мали власних гуртожитків. Йдеться про те, що частина студентських гуртожитків містилася в будинках, непристосованих для проживання. Автор зазначає, що досить мізерними або взагалі були відсутні необхідні меблі та приладдя – студенти спали на підлозі, у шафах, на столах.

Ключові слова: студент, гуртожиток, Будинок пролетарського студентства, інтернат, житло.

Упродовж 20-30-х рр. ХХ ст. матеріальне становище студентів було надзвичайно важким. Більшість цієї найбільш активної групи молоді змушені були самі себе забезпечувати всім необхідним. Державна підтримка була мізерною, оскільки основні сили та кошти спрямовувалися на становлення економічного потенціалу країни.

Особливо скрутним було становище майбутньої інтелігенції на початку 1920-х рр. Радянський історик Г. Шевчук писав: «Студенти 1920 і 1921 років винесли на своїх плечах «роки бурі і натиску», пройшовши школу війни і підпілля, надзвичайно виносливі, пристосовані до життя в колективі, уміють жити й працювати в умовах шуму в гуртожитках, на куточку стола, в нетопленій кімнаті, де доводиться спати, часто навіть не повечерявши... Прагнення до знання, гідна подиву виносливість, працездатність і самовідданість – основні риси студента-пролетаря» [66, с. 291-292].

Досить складно було забезпечити студентів житлом, особливо в 20-ті рр. Житловий фонд багатьох міст України був бідним, значною мірою пошкоджений у драматичні 1917-1920 рр. Все це створювало величезні труднощі у забезпеченні молоді житловою площею.

Існували два типи студентських гуртожитків. Зокрема, у 1926 р. були інтернати, які утримувалися вишами; і гуртожитки, що були у підпорядкуванні комітетів поліпшення побуту студентів (КППС).

Особливо критичним було становище з надання житла у перші роки десятиліття. Більшість вишів не мали власних гуртожитків. Тому значна кількість студентів змушені були жити у родичів чи знімати кімнати у приватних осіб, що, звісно, вимагало чималих коштів. До кінця десятиліття певною мірою становище поступово поліпшилося. Про це свідчать низка фактів. Так, у Кам'янець-Подільському ІНО на початку 1922-1923 н.р. інтернат вмістив лише 10,5% студентів [19, арк. 3, 13; 21, арк. 22зв.], на початку 1923-1924 н.р. – 22,3% [22, арк. 96, 118; 41, с. 21], у 1924-1925 н.р. – 24,3% [24, арк. 85; 63, арк. 52], у 1928 р. – 42,1% [3].

Досить складно було забезпечити інтернатами і студентство педтехнікумів. Дещо кращою від середньостатистичної була ситуація лише у декількох закладах. Повністю забезпечили житловою площею майбутніх педагогів у Могилів-Подільському педтехнікумі [64, арк. 6зв.]. У Тульчинському ПТ наприкінці 1925-1926 н.р. житло мали всі студенти [64, арк. 80зв.], а в грудні 1928 р. – тільки 84,8% [65, арк. 12]. В інших закладах цього типу становище було набагато гіршим. Зокрема, у Вінницькому українському ПТ на початку 1928 р. в інтернатах проживали 34,3% студентів [6, арк. 17, 19; 12, арк. 176, 205, 252], наприкінці січня 1929 р. – 60% [8, арк. 23-23зв.]; Вінницькому єврейському – в 1928 р. – 41,4% [7, арк. 47; 9, арк. 101; 12, арк. 139, 252]. Далеко не кращим було становище із гуртожитками у Проскурівському українському ПТ [58, с. 257]. Площа, що надавалася студентам, була мізерною і коливалася від 0,8 до 1,6 саженив² (1,7 – 3,4 м²) на одну особу [54, с. 71].

Більшість гуртожитків не мали елементарних зручностей, у кімнатах мешкали по 10-30 осіб [49, с. 20]. Колишній студент Кам'янець-Подільського ІНО К. Присяжнюк згадував: «Гуртожитки наші були обладнані примітивно, але цього ми не помічали. Кожна кімната жила дружно, весело. Кімнати були різні, в них жили від 3 до 14 студентів, і часто стояв гамір, велися дискусії. Тут малювали плакати, розучували пісні для сольних виступів, готували заліки, читали книги. А ранком той, хто перший просипався, звичайно виводив арію: «А табір спит...». Всі чортихались, летіли в нього чоботи, туфлі...» [50]. У 1926 р. у стінгазеті «Товариш» цього ж вишу у замітці «Наш побут» викривали неписані правила, яких дотримувалася молодь: «Анекдоти, пісні, гомін без кінця – цілий рік в інтернаті. Немає можливості жити в таких умовах» [55].

Значна частина студентських гуртожитків містилася в будинках, непристосованих для проживання, про що йшлося, зокрема, у постанові ВУЦВК від 12 жовтня 1924 р. [42, с. 268-269] Частина студентів Вінницького ІНО мешкали у підвалі навчального корпусу вишу [14, арк. 122]. Не кращим було становище молоді Вінницького українського ПТ. У звіті Вінницького ОВК від 14 березня 1927 р. відверто йшлося про те, що «83 студенти педтехнікуму розташовані в баракі, мертвецькій і пральні колишньої 5-ї радянської лікарні, 40 чоловік – в колишній конторі броварні. Цей останній будинок зовсім не пристосований під житло, температуру в кімнатах [у зимовий період] неможливо ніколи підняти вище [плюс] п'яти градусів, через що студентство мусить на протязі доби не скидати з себе теплої одежі...» [10, арк. 26зв.; 59, с. 165]. 20 вересня 1927 р. на засіданні бюро осередку цього вишу визнали, що стан гуртожитку «неможливий». Зважаючи на це, в ухвалі зазначеного органу застерігали, що справа із забезпеченням студентів житлом набула гострого характеру і може призвести до небажаних форм, як хвилювання студентів, демонстрації тощо. У констатуючій частині документа вказували, що через невіршеність вказаної проблеми у 1926 р. заклад покинули 40 студентів [11, арк. 17-17зв.]. Це ж питання стало центральним на загальних зборах партосередку, які відбулися 21 вересня того ж року [10, арк. 40-40зв.; 16, арк. 26-26зв.].

Недостатньо придатними для проживання визнали гуртожитки Кам'янець-Подільського ІНО [16, арк. 39; 65, арк. 29] і Проскурівського українського ПТ [4; 29, арк. 3].

Тогочасні документи повідомляють, що інтернати не мали постійних джерел надходження коштів, які спрямовувалися на їх утримання: це були мізерні видатки адміністрацій вишів та студентських економічних організацій [48, с. 92]. Щоб поліпшити житлові умови відповідно до декретів, постанов РНК, ВУЦВК, з 1926-1927 н.р. встановили диференційовану плату за житло. Зокрема, студенти-стипендіати сплачували за проживання у гуртожитку 50 коп. на місяць. Інші, що мали додаткові заробітки вносили 1 руб. [53, с. 34]

Труднощі виникали із забезпеченням студентських гуртожитків меблями, постільною білизною. Так, дуже непростими були умови проживання у Кам'янець-Подільському ІНО. Тут у 1922-1923 н.р., через відсутність ліжок, студентам довелося спати на підлозі і столах [19, арк. 3, 13; 21, арк. 22зв.]. З настанням холодів значна частина молоді розійшлася по приватних квартирах. Спали на соломі. Приміщення опалювалося, але грубки давали мало тепла. Не було відер для води. Студенти вмивалися снігом [23, арк. 21-21зв.]. Ситуація поліпшилася влітку. На початку 1923-1924 н.р. вдалося частково вмєблювати студентське житло [22, арк. 96, 118; 41, с. 23]. У 1925 р. постіллю і матрацами студентів забезпечили на 100%, одіями – на 90% [25, арк. 16зв.]. Утім проблем вистачало і в наступні роки [26, арк. 85зв.].

Бракувало меблів, матраців, одіал, меблів і постільної білизни у гуртожитках Вінницького єврейського педтехнікуму [6, арк. 18].

При поселенні в гуртожиток перевагу надавали тим, хто отримував стипендію, а це переважно робітники і селяни, які мали виробничий стаж і відповідно перебували на державному забезпеченні, а також відряджені на навчання. Всі інші студенти залишалися і без стипендії, і фактично без державного житла [1, с. 424; 43, с. 11].

Студентів поселяли також у будинках пролетарського студентства (БПС). Уперше питання про створення т.зв. «студентських будинків» піднімала Укрголовпрофосвіта ще у 1921 р. На переконання голови цього органу Я. Ряппо студбудинок являв собою зразковий гуртожиток, до складу якого мали ввійти спальні кімнати, бібліотека, читальня, клуб, кухня, пральня, лазня, амбулаторія, лікарня. На його думку, цей будинок повинен вивести «не маєтного студента з його коморки, з закоулків, з його придушеного індивідуального життя в могутній колектив» [56; 60, арк. 20]. 23 липня 1923 р. Ряппо у своїй доповіді «Новий етап у реформі педагогічної освіти», виголошеній у перший день роботи II всеукраїнської педагогічної конференції, наголошував, що у великих містах слід було влаштувати БПС, а в провінційних – студентські бурси [47].

БПСи були на балансі КППС, які «вибивали» під БПС у місцевих органах влади приміщення колишніх готелів, маєтків, монастирів. Багато з них були малопридатні для житла навіть після проведеного ремонту [44, с. 17-18]. Гуртожитки КППС не мали під собою твердої матеріальної бази, й існували з року в рік без всякого плану за рахунок субсидій, що завжди запізнювалися. Ухвали студентських зібрань найвищого рівня про поліпшення житлових умов не завжди бралися до уваги керівництвом республіки, зокрема, пропозиції II всеукраїнської конференції пролетарського студентства [51].

БПС створювалися і в містах, де функціонували педвищі. Існували вони до 1928 р. [2, с. 61] У Кам'янці-Подільському БПС започаткували у березні 1923 р. [5, арк. 115; 61, арк. 125зв.] (за іншими даними – у липні 1924 р.) [18, арк. 54; 20, арк. 133]. На початку 1924-1925 н.р. у 5 БПС проживав 441 студент, у т.ч. 99 студентів ІНО [33, арк. 313]. Відсоток забезпечених гуртожитком студентів тоді становив 75% [30, арк. 17]; у червні 1925 р. – 60% [32, арк. 37; 33, арк. 305]. Упродовж наступного навчального року становище дещо покращилося [35, арк. 8; 36, арк. 84-86, 88-89; 37, арк. 57]. Наприкінці серпня 1926 р. державне житло мали майже 71% молоді Кам'янець-Подільського ІНО [36, арк. 157]. Наведені дані спростовують твердження О. Лаврут про те, що значний відсоток студентства Кам'янець-Подільського округу залишився поза межами БПС [43, с. 11].

У Вінниці БПС у 1923 р. обладнали у колишньому готелі «Люкс». Він вмщував 50 студентів [5, арк. 66зв.; 14, арк. 110зв.; 15, арк. 152; 62, арк. 83].

Як свідчать джерела, досить мізерними або взагалі були відсутні необхідні меблі та приладдя. Тому студентам доводилося спати на підлозі, у шафах, на столах. Бракувало також ковдр, постільної білизни, забезпеченість якими становила 60% [43, с. 11]. У доповіді ЦК КП(б)У за 1928 р. вказувалося «на виключно важкі житлові умови студентства», що «деякі студенти сплять на підлозі в одній залі, разом чоловіки і жінки» [45, с. 183]. Мав проблеми з умєблюванням БПС і Кам'янець-Подільський КППС, який у грудні 1923 р. змушений був звернутися до правління Кам'янець-Подільського ІНО з проханням допомоги у цьому питанні [23, арк. 126]. Згодом, з 1924 р. і до 1925 р. рівень забезпечення студентів меблями зріс з 35

до 85% [35, арк. 8]. Це стосується і забезпечення постільною білизною. У листопаді 1925 р. на 575 жителів гуртожитків припадало 518 одіял, 689 простирادل, 599 наволочок, 589 матраців [38, арк. 46].

Умови гуртожитків не сприяли нормальному навчанню молоді. У кімнатах мешкали по 10 і більше осіб різних спеціальностей, наприклад, у Вінниці [57, с. 305]. Життя студентів у гуртожитку відображалося у сатиричних творах. Так, О. Ковінька у журналі «Червоний перець» писав: «Ви уявляєте студентський гуртожиток? Невеличка кімнатка, а в цій кімнатці – сорок майбутніх фахівців. Всі вони в один лад: гукали, читали, співали і кричали. У повітрі пахло: онучами, цибулею й оселедцем. Це неодмінні хімікати студентського гуртожитку...» [52, с. 48-49].

Організацією внутрішнього життя в гуртожитках займалися виборні студкоми, Ради студентських комун. У Вінницькому ІНО відповідальність за порядок у БПС поклали на правління, яке складалося з представників ВБПС, адміністрації ІНО та інтернатників [15, арк. 152, 161].

Життя мешканців студентських гуртожитків, як інтернатів, так і БПС, регламентувалося певними нормативними документами, усі зобов'язані були дотримуватись встановлених правил. Зокрема, у житлових помешканнях Кам'янець-Подільського ІНО встановили такий порядок: «...Кожного ранку до 8-ї години робити уборку; раз на тиждень... вимит[и] підлогу... По черзі щоденно вбирати кухню, а чергові [мали] вбирати коридори. Уборка повинна скінчитись не пізніше 8.30. Вмиватись поки зимно в своїх кухнях, а з потеплінням на дворі... Староста інтернату повинен вивішати список чергових окремо на кухнях і коридорах...» [23, арк. 25-25зв.; 27, арк. 170].

У гуртожитках проводилися конкурси на кращу і гіршу кімнати. Наприклад, у Кам'янець-Подільському ІНО змагання відбулося у грудні 1928 р. і в березні 1929 р. Кращі кімнати преміювали [26, арк. 140; 28, арк. 34]. У БПС регулярно проводилися конкурси на найбільш чисту кімнату [44, с. 18].

При розподілі між студентами кімнат бралася до уваги їхня активність у громадській роботі. Лідерам надавалися кращі кімнати [34, арк. 15].

Особлива увага приділялася дотриманню дисципліни в гуртожитку. На засіданнях Кам'янець-Подільського КППС неодноразово наголошувалося на тому аби студенти «більш уважно ставилися до охорони кімнат і всього державного майна» [40, арк. 8зв.]. Регулярно проводилися суботники та недільники, під час яких прибирався сам гуртожиток, а також прилегла до нього територія, наприклад у Кам'янець-Подільському [31, арк. 50]. Члени бюро КППС періодично оглядали гуртожитки [40, арк. 53].

У студентських гуртожитках досить часто проживали сторонні особи. Зокрема, у листопаді 1925 р. в кам'янецьких БПС мешкали 24 особи [37, арк. 57]. 11 вересня 1923 р. постановою ВУЦВК КППС надавалося право на виселення з гуртожитків сторонніх осіб [44, с. 18]. На початку серпня 1926 р. президія ВУЦВК ухвалила таку ж постанову, відповідно до якої право на виселення мали ОВК і житлові комісії. Особам, які закінчили виш і залишилися на викладацьку роботу, дозволялося проживати в БПС не більше одного року [34, арк. 159]. На жаль, архівні документи не повідомляють як ця норма реалізовувалася на практиці.

У помешканнях студентів не рідко панувала антисанітарія. Так, у Вінницькому українському ПТ мали місце «абсолютно неможливе перевантаження, цілком антигігієнічні умови», що призвело до захворювань на черевний тиф. У низці кімнат на одному ліжку спали по три студенти [11, арк. 17-17зв.]. У Вінницькому єврейському ПТ вікна гуртожитку по вул. Д. Бедного виходили на подвір'я, де було розташовано туалет [9, арк. 101].

Ще складнішим було становище у БПСах. У доповідній записці НКО до РНК УСРР в 1926 р. визнавалося: «Не слід дивуватися тому, що гуртожитки помалу руйнуються, погано устатковані, а відсутність світла і води у гуртожитках КПОПУЧу [КППС] явище звичайне... Умови життя в них, ще гірші, ніж у гуртожитках вузів, а це погано відбивається як на учбовому успіху, так і на стані здоров'я» [46, с. 86]. На загальних зборах жителів БПС Вінницького ІНО неодноразово піднімалося питання про незадовільний стан приміщення [15, арк. 161]. Керівництво закладу реагувало на відповідні звернення, але перенести інтернат в інший будинок не мало змоги [13, арк. 109зв.]. 11 листопада 1929 р. на свої збори зібралися 80 мешканців БПС №3 Кам'янець-Подільського ІНО, на яких присутні скаржилися на антисанітарний стан приміщення [17, арк. 8-9].

Таким чином, у 20-ті рр. мали місце складнощі у забезпеченні студентів житлом. Особливо критичним виглядало становище з наданням житла у перші роки десятиліття. Більшість вишів не мали власних гуртожитків. Тому значна кількість студентів змушені були жити у родичів чи знімати кімнати у приватних осіб, що вимагало чималих коштів. Частина студентських гуртожитків містилася в будинках, непристосованих для проживання. Зважаючи на важкі житлові умови студентства, державні органи частково збільшували видатки на ремонт та будівництво гуртожитків. Досить мізерними або взагалі були відсут-

німи необхідні меблі та приладдя – студенти спали на підлозі, у шафах, на столах, що, звісно, не сприяло нормальному їх навчанню.

Джерела та література

1. Амалиева Г. «Сочувствую РКП(б), так как она дала мне возможность учиться в вузе...». Социальная поддержка и контроль студентов Казанского университета в 1920-е годы//Советская социальная политика 1920-1930-х годов: идеология и повседневность/[под ред. П. Романова и Е. Ярской-Смирновой]: сб. ст. Москва: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2007. С. 414–428.
2. Бистров М. А. Керівна роль КП(б)У у галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму (1917-1937 рр.). Харків: Вища шк., 1974. 144 с.
3. Геринович В. Інститут народної освіти в Кам'янці на Поділлі в 1927-28 академ. році //Червоний кордон. Кам'янець-Подільський, 1928. 7 лют. Ч. 17 (393). С. 6.
4. Гнідий Г. Проскурівський педтехнікум//Студент Прикордоння. Кам'янець-Подільський, 1929. 6 черв. Ч. 6. С. 5.
5. Державний архів (Держархів) Вінницької обл. Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 466.
6. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 414.
7. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 422.
8. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 526.
9. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 620.
10. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 5.
11. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 33.
12. Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 595. Оп. 2. Спр. 306.
13. Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1941. Оп. 1. Спр. 5.
14. Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1941. Оп. 1. Спр. 9.
15. Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 1941. Оп. 1. Спр. 47.
16. Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 24.
17. Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 27.
18. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 587.
19. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 14.
20. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 133.
21. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 218.
22. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 395.
23. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 459.
24. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 566.
25. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 755.
26. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 4.
27. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 5.
28. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 14.
29. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1584. Оп. 1. Спр. 25.
30. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 1.
31. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 3.
32. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 10.
33. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 16.
34. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 176.
35. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 22.
36. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 37.
37. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 38.
38. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 52.
39. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 75.
40. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 1586. Оп. 1. Спр. 76.
41. Завальнюк О. М., Комарницький О. Б. Бучинський Петро Миколайович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 32 с. (Сер. «Керівники навчального закладу»).
42. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду. 1917-1959 рр.: зб. док./[редкол.: О. І. Євсєєв (ред.), Л. В. Гусєва, О. В. Килимник та ін.]. Київ: Держ. вид-во політ. л-ри УРСР, 1960. Т.1. 1917 червень – 1941 рр. 884 с.
43. Лаврут О.О. Студентство Радянської України в 20-ті рр. ХХ ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01/Донецький національний університет. Донецьк, 2004. 19 с.
44. Липинский В. В. Кто защитит студента? Студенческие организации Украины: история и современность. Донецк: редакц.-издат. отдел Донецк. управл. по печати, 1991. 116 с.
45. Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-і роки: монографія. Донецьк: РВА Донецьк. держ. техн. ун-т, 2000. 247 с.

46. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.): колект. монографія/[відп. ред. С. В. Кульчицький]: в 2 ч. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2010. Ч. 2. 382 с.
47. Полтавцева. Праця Укрголовпрофоса літом 1923 р.//Радянська освіта: громад.-пед. журн./[під ред. В. П. Затонського]. Харків: Шлях освіти, 1923. Ч. 1, листоп. С. 100.
48. Прилуцький В. Побут студентів в УСРР в 1920-х рр.//Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомч. зб. наук. пр./[редкол.: В. Даниленко, В. Марочко, О. Веселова, С. Кульчицький (відп. ред.) та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2006. Вип. 15. С. 85–107.
49. Прилуцький В. І. Молодь України в умовах формування тоталітарного ладу (1920-1939 рр.). Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2001. 249 с.
50. Присяжнюк К. Сторінки історії. Спогади студента двадцятих років//Радянський студент. Кам'янець-Подільський, 1968. 13 черв. №22 (565). С. 2.
51. Резолюції та пропозиції II Всеукраїнської конференції пролетстуду//Студент революції. Харків, 1927. №1. С. 93–100.
52. Рябченко О. Життя студентів радянської України у сатирико-гумористичній літературі 1920-х років//Київська старовина. Київ, 2008. №5. С. 46–64.
53. Ряппо Я. Радянське студентство (характеристика вузів України). Харків: Держ. вид-во Укр., 1928. 48 с.
54. Ряппо Я. П. Народна освіта на Україні за десять років революції. [Харків], 1927. 126 с.
55. Стругацький. В провінції (стінгазети вузів): за новий побут//Студент революції. 1926. №2. С. 25.
56. Студенческие дома//Ряппо Я. Реформа высшей школы на Украине в годы революции (1920-1925): сб. ст. и докладов. Харьков: Гос. изд-во Укр., 1925. С. 65–66.
57. Суровий А. Ф. Вінницький інститут народної освіти (1920-ті рр.)//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./[редкол.: П. Т. Тронько (гол.), О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 10. С. 300–306. С. 305.
58. Суровий А. Ф. Проскурівський педагогічний технікум (1920-ті рр.) //Там само. 2007. Т. 9. С. 253–264.
59. Суровий А. Ф. Технікуми Поділля в 1920-х роках//Там само. 2009. Т. 14. С. 147–171.
60. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Ф. 166. Оп. 2. Спр. 830.
61. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1017.
62. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 619.
63. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 646.
64. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 205.
65. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 8. Спр. 404.
66. Шевчук Г.М. Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 роках. Київ: вид-во АН УСРР, 1963. 436 с.

Покалюк В.В.
м. Кам'янець-Подільський

РЕОРГАНІЗАЦІЯ, СТРУКТУРУВАННЯ, ОРГАНІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ТА УПРАВЛІННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ВИШІВ УСРР У 1920-х рр.: НА МАТЕРІАЛАХ ПОДІЛЛЯ

На матеріалах Подільського регіону йдеться про реорганізацію більшовиками системи вищої сільськогосподарської освіти УСРР. Вищу освіту у той період надавали інститути і технікуми. Автор зазначає, що одним із кроків влади у напрямку впровадження комуністичної ідеології було присвоєння аграрним закладам Поділля імен видатних революціонерів, культурних діячів. Повідомляється, що характерною рисою того періоду були часті зміни керівників подільських вишів, діяльність яких контролювали політкомісари. Реформування зазнали і колегіальні органи навчальних закладів, їхня структура.

Ключові слова: інститут, технікум, факультет, бюро, комітет, політичний комісар.

У 20-х рр. ХХ ст. значних змін зазнала система сільськогосподарської освіти, оскільки до 1920 р., знаходилася на недостатньому рівні. До 1917 р. в Україні було лише два вищі навчальні заклади, які надавали вищу аграрну освіту – сільськогосподарське відділення Київського політехнічного інституту і Ново-Олександрійський інститут сільського господарства і лісівництва, який під час першої світової війни евакуювали у Харків [8, с. 5; 24]. У період гетьманату П. Скоропадського робилися спроби заснувати Київський ветеринарний інститут, а в добу Директорії УНР планували створити Київську сільськогосподарську академію [10, с. 95]. Труднощі пов'язані з воєнним лихоліттям, не дали змоги реалізувати ці проекти.

У 1919 р. в Україні було встановлено радянську владу. Прийшовши до влади, більшовики почали впроваджувати комуністичну ідеологію, надійним інструментом якої була система освіти. Освітню га-

лузь вони планували перебудувати і поставити на службу панівній владі. Було вироблено власну модель освіти, яка відстоювала суто практичну підготовку фахівців для відбудови зруйнованого господарства. Вона була схвалена на I Всеукраїнській нараді з питань освіти, яка відбулася 25 березня 1920 р. Основні положення нової моделі освіти сформулювали у «Схемі народної освіти УСРР», яка передбачала створення двох типів вишів – інститутів і технікумів [14, с. 54-57]. У «Кодексі законів про народну освіту УСРР» (1922 р.) визначалось, що інститути є вищими навчальними закладами з широким теоретичним курсом. Вони мали готувати організаторів-керівників вищої кваліфікації для широких галузей народного господарства. На молодших курсах увага зосереджувалась на теоретичній підготовці студентів, а спеціалізація впроваджувалась на старших курсах. Водночас, технікуми мали давати знання, максимально наближені до виробництва. У них теоретична підготовка займала менше місця, спеціалізація розпочиналась вже з першого курсу [16, с. 161]. Це ж стосується і сільськогосподарських інститутів і технікумів.

Ряд джерел повідомляють про кількість сільськогосподарських вишів в Україні у 1920-х рр. На 1921 р. у республіці функціонували 6 сільськогосподарських інститутів [59, с. 249; 53, арк. 27]. З 1922-1923 н.р. по 1927-1928 н.р. їх було 7 [21, с. 2-3; 26, с. 21; 33, арк. 365зв.; 42, арк. 7; 45, арк. 2; 55, арк. 91, 105; 57, арк. 99; 58, арк. 1; 60, с. 282], у 1928-1929 н.р. – 8 [30, с. 34]. У 1929-1930 н.р. студенти здобували вищу освіту у 9 інститутах [2, с. 148].

Що стосується технікумів, то їхня кількість упродовж десятиліття зменшувалась. У жовтні 1922 р. в УСРР функціонували 43 таких вишів [55, арк. 107]. До травня 1923 р. їх вже стало 32 [55, арк. 92], а до жовтня того ж року – 23 [55, арк. 57] (в інших джерелах – 24) [33, арк. 365зв.; 42, арк. 51]. У 1924-1925 н.р. налічувався 21 технікум [9, с. 12], у 1925-1926 і 1926-1927 н.р. – по 22 [12, с. 316; 28, с. 14; 45, арк. 2; 56, арк. 58], у 1927-1928 н.р. – 20 [2, с. 79], у 1928-1929 н.р. – 17 [30, с. 34], у травні 1929 р. – 18 [32, с. 51].

У «Кодексі про народну освіту УСРР» визначалися т. зв. «вертикалі» (напрями) професійної освіти, кожна з яких поділялася на галузі. Зокрема, сільськогосподарські виші готували спеціалістів з таких галузей – агрономічної, садово-городньої, лісничої, зоотехнічної, меліоративної, землеустрійної [18, с. 156]. У 1926-1927 н.р. із 7 сільськогосподарських інститутів 4 були агрономічними, 2 – ветеринарно-зоотехнічними, 1 – землеустрійним [27, с. 72].

Один із сільськогосподарських інститутів працював у Кам'янці-Подільському. Його було створено на базі сільськогосподарського факультету місцевого державного українського університету. Офіційно виш розпочав свою роботу 1 червня 1921 р. відповідно до постанови Укрголовпрофосвіти від 22 лютого того ж року [5, арк. 6; 6 арк. 10зв.; 11, с. 181]. Як юридична особа сільськогосподарський інститут дістав право самостійно вирішувати свої справи з 19 березня, коли було ухвалено відповідне рішення Наукової ради К-ПДУУ [7, арк. 73]. Один із документів ЦДАВО України містить дані, що Кам'янець-Подільський сільськогосподарський інститут виник 18 квітня 1921 р. [43, арк. 75].

У 1920-х рр. в УСРР діяла низка технікумів сільськогосподарського профілю. Зокрема, у середині десятиліття на Поділлі функціонували Могилів-Подільський і Сутиський технікуми [20, с. 33; 50, арк. 781, 794, 814; 51, арк. 27, 67]. Останній з них виник 20 серпня 1920 р. у с. Сутиска Тиврівського повіту на Вінниччині [39, арк. 43; 40, арк. 2], а 8 серпня 1921 р. було започатковано Могилів-Подільський сільськогосподарський технікум (дислокувався у с. Немія Яришівської волості Могилів-Подільського повіту) [37, арк. 9, 18]. У 1925 р. Сутиський сільськогосподарський технікум, після клопотання його колективу, перевели у Вінницю, де він розмістився у гарному просторому приміщенні. До цього, як зазначає дописувач П. Денисюк, довелося у «тяжких умовах» здійснити три випуски «червоних студентів-агрономів». У Вінниці технікум «перебудувався на користь студентам і на користь держави» [4].

У першій половині 1920-х рр. працювали ряд інших сільськогосподарських технікумів, зокрема, Кам'янець-Подільський (виник 1 грудня 1922 р.) [22, с. 45; 31, с. 149; 35, арк. 1], Полонський [23] і Хмільницький (1920 р.) [3, с. 410; 29, с. 257]. До 1924-1925 н.р. ці заклади припинили свою роботу.

Сільськогосподарським вишам присвоювали імена видатних революціонерів, державних і партійних діячів, науковців, культурних діячів. Так, 7 листопада 1922 р. Кам'янець-Подільському сільськогосподарському інституту надали ім'я Карла Маркса, а робітфаку цього ж вишу – III Комуністичного Інтернаціоналу [11, с. 181]. Сутиський сільськогосподарський технікум носив ім'я видатного українського поета Т. Г. Шевченка [39, арк. 43; 40, арк. 2].

Ряд джерел зафіксували прізвища керівників закладів. Наприклад, Кам'янець-Подільський сільськогосподарський інститут очолювали М. Геращенко (1921 р.), О. Полонський (1921 р.), М. Баєр (1921-1926 рр.) [1, с. 187; 5, арк. 26, 35; 49, арк. 350], Донський (з 1926 р.) [47, арк. 126зв.]; Кам'янець-Подільський сільськогосподарський технікум – М. Шнес (1922 р.) [35, арк. 17]; Могилів-Подільський – Ю. Борисів (не раніше серпня 1921 р.) [37, арк. 9]; Сутиський – Є. Домбровський (1922-1923 рр.) [40, арк. 2зв.], Ф. Приймак (1923-1924 рр.), Ф. Кондрацький (1924 р.) [50, арк. 31].

Таким чином, ми бачимо, що лише у декількох закладах ректори, директори чи управляючі керували ввіреними їм вишами упродовж декількох років. У переважній більшості керівники змінювалися досить часто, що звісно позначалося на стабільності у житті вишів, якості навчального процесу.

Керівництво усіма видами діяльності аграрних вишів покладалося не лише на директорів, але й на політкомісарів. Останні виконували, наперед, контролюючу функцію. Відповідно до інструкції Укрго-ловпрофосвіти від 31 березня 1921 р. до їх компетенції входило затвердження всіх розпоряджень ректорів вишів. Крім того, вони могли накласти на студентів дисциплінарні стягнення, відрахувати з вишу молодь, яка не виконувала мінімальних вимог навчальної дисципліни тощо. Політкомісарів зобов'язували спрямовувати викладачів і студентів «на шлях лєнінського будівництва», стежити за політичною благонадійністю викладачів і студентів [15, с. 23-24; 19, с. 13; 54, арк. 7]. «Двовладдя» у вишах проіснувало до жовтня 1925 р., коли згідно з розпорядження НКО УСРР посаду політкомісара було ліквідовано [17, с. 59]. Ряд джерел зафіксували прізвища деяких політкомісарів. Наприклад, у Кам'янець-Подільському сільськогосподарському інституті таку посаду обіймав І. Кіндрат [1, с. 187], Сутиському сільськогосподарському технікумі – М. Шестопанов [40, арк. 23в.].

Упродовж десятиліття реформували колегіальні органи інститутів. Так, до липня 1921 р. вищим органом була науково-шкільна рада, яка складалася з усіх викладачів та представників студентів. Такий орган діяв, наприклад, у Кам'янець-Подільському сільськогосподарському інституті [5, арк. 26, 27зв.].

25 липня 1921 р. ввели в дію «Положення про вищі школи України», після цього запроваджувалися нові органи – бюро [36, арк. 24зв.]. Бюро допомагали ректорам у справі управління вишами. До його складу, окрім ректора, політкомісара, входили проректор з навчальної роботи, декани факультетів, секретар. Його члени брали участь у роботі різних комісій, виконували окремі доручення, складали звіти, кошториси, доповіді [38, арк. 5]. Так, у Кам'янець-Подільському сільськогосподарському інституті з 1 листопада 1921 р. до 15 травня 1922 р. члени бюро брали участь у 40 засіданнях, 32 з яких були присвячені загальногосподарським справам, 8 – навчальним [7, арк. 71].

19 листопада 1924 р. Укрголовпрофосвіта своєю постановою замість бюро було запроваджено правління [46, арк. 61], до складу якого входили ректор, проректор, представник наркомату землеробства чи місцевого органу земельного відділу, представник від викладачів (як правило, це був дин із деканів) і студентів. Так, у 1924-1925 н.р. членами правління Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту були М. Баєр, І. Кіндрат, І. Плюйко, Полотнюк, Саєнко [48, арк. 225, 266; 52, арк. 34; 56, арк. 161, 163].

У вересні 1922 р. було реорганізовано органи управління у технікумах відповідно до затвердженого Укрголопрофосвітою «Тимчасовим положенням про технікуми». Обиралося правління, яке складалося з трьох осіб – управляючого закладом і двох його помічників – з навчальної господарської частини, а також комітет із 9 осіб [25, с. 22]. Такі органи діяли, зокрема, у Могилів-Подільському [37, арк. 9] і Сутиському сільськогосподарських технікумах [39, арк. 43; 44, арк. 14].

У структурі інститутів діяли факультети, а технікуми поділялися на відділення. Упродовж десятиліття їхня кількість зростає. Так, на початку десятиліття у складі сільськогосподарських інститутів налічувалося 18 факультетів, у т.ч. рослинництва – чотири, організації сільського господарства – чотири, тваринництва – три, меліорації – два, лісівництва, зоотехнії, ветеринарії, геодезії, землеустрою – по одному. Сільськогосподарські технікуми готували спеціалістів певної вузької галузі сільського господарства [2, с. 74]. У травні 1929 р. у 25 аграрних вишах було 45 факультетів і відділень [13, с. 56]. Кам'янець-Подільський сільськогосподарський інститут мав у своєму складі єдиний агрономічний (сільськогосподарський) факультет (декани – Городецький, Плюйко, І. Олійник) [42, арк. 17; 43, арк. 105; 47, арк. 120зв.; 49, арк. 350]; Могилів-Подільський сільськогосподарський технікум – рільниче і овочівниче відділення [37, арк. 9]; Сутиський – у 1920-1921 н.р. – садівничо-городнє, насінництва, бджільництва [40, арк. 2]; з 1921-1922 н.р. – рільниче [20, с. 33].

Таким чином, у 1920-х рр. більшовикам вдалося реорганізувати систему вищої сільськогосподарської освіти УСРР, яка базувалася на суто практичній підготовці фахівців. Вищу освіту у той період надавали інститути і технікуми. Одним із кроків влади у напрямку впровадження комуністичної ідеології було присвоєння аграрним закладам Поділля імен видатних революціонерів, культурних діячів. Характерною рисою того періоду були часті зміни керівників подільських вишів, що звісно не могло не позначитися на стабільності, насамперед, навчального процесу. Їхню діяльність контролювали політкомісари. Реформування зазнали і колегіальні органи навчальних закладів, їхня структура.

Джерела та література

1. Адміністрація інституту//Записки сільсько-господарського інституту в Кам'янці на Поділлі. Кам'янець на Поділлі, 1924. Т. I. С. 187.
2. Вища школа Української РСР за 50 років/[кер. авт. кол., відп. ред. В. І. Пічов]. Київ: Київ. держ. ун-т ім Т. Г. Шевченка, 1967. 395 с.
3. Вініковецький С. Я., Воловик В. П. Деякі аспекти культурного розвитку Подільської губернії 20-х років ХХ ст.//Матеріали Х Подільської історико-краєзнавчої конференції/[редкол.: І. С. Винокур (відп. ред.), Л. В. Баженов, Ю. І. Блажевич та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, 2000. С. 407–415.
4. Денисюк П. Вінницький сільсько-господарський технікум//Студент революції. Харків, 1927. №1. С. 82.
5. Державний архів (далі – Держархів) Хмельницької обл. Ф. Р. 195. Оп. 1. Спр. 9.
6. Держархів Хмельницької області. Ф. Р. 195. Оп. 1. Спр. 15.
7. Держархів Хмельницької області. Ф. Р. 195. Оп. 1. Спр. 52.
8. Друга Всеукраїнська конференція с.-г. освіти: матеріали конференції/НКО УСРР. Харків: Держ. вид-во Укр., 1927. 156 с.
9. Друга Всеукраїнська нарада ректорів с.-г. інститутів і керуючих с.-г. технікумами: матеріали наради (ухвалено президією Головпрофосу, 24.IV.1925 р.)/НКО УСРР, Укрголовпрофосвіта. Харків: Укрголовпрофосвіта, 1925. 60 с.
10. Живора С. М., Васильєва Н. В. Аграрна освіта в Наддніпрянській Україні (кінець ХІХ 1950-ті рр.)//Вісник аграрної історії: зб. наук. пр./[редкол.: М. А. Журба (гол. ред.), В. А. Вергунов, С. В. Віднянський та ін.]. Київ: СПД ФО Куц В. М., 2012. Вип. 3. С. 96-109.
11. З історії інституту//Записки сільсько-господарського інституту в Кам'янці на Поділлі. Кам'янець на Поділлі, 1924. Т. I. С. 181-185.
12. Звігальський Я., Іванов М. Професійна освіта на Україні. Б. м., б. в., 1927. 410 с.
13. Каденюк О. С., Ісакова Н. П. Розвиток сільськогосподарської науки та освіти в Україні за радянської доби//Історія формування української моделі розвитку сільського господарства (з найдавніших часів до сьогодення)/[за заг. ред. Л. Ю. Беренштейна, С. С. Коломійця]. Київ: Навч.-наук. природ.-гумніт. ін-т Нац. аграрн. ун-ту, 2003. Ч. 2 і 3. С. 49-68.
14. Крилов І. Система освіти в Україні (1917-1930): досліди і матеріали. Мюнхен, 1956. 96 с.
15. Кручек О. А. Становлення державної політики УСРР в галузі національної культури (1920-1923 рр.). Київ: Ін-т іст. України НАН України, 1996. 49 с.
16. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду. 1917-1959 рр.: зб. док./[редкол.: О. І. Євсєєв (ред.), Л. В. Гусєва, О. В. Килимник та ін.]. Київ: Держ. вид-во політ. л-ри УРСР, 1960. Т.1. 1917 червень – 1941 рр. 884 с.
17. Ляпіна О. В. Становлення інститутів народної освіти в УРСР (перша половина 1920-х рр.)//Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр./[редкол.: В. М. Вашкевич (гол. ред.), Б. І. Андрусишин, І. Н. Войцехівська та ін.]. Київ: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2009. Вип. 18. С. 56–65.
18. Майборода С. В. Державне управління вищою освітою в Україні: структура, функції, тенденції розвитку (1917-1959 рр.): монографія. Київ: вид-во УАДУ, 2000. 305 с.
19. Мірошниченко М. І. Вища школа Радянської України в 1920-1928 рр.: проблеми розвитку, досвід, уроки: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02/Київський університет імені Тараса Шевченка. Київ, 1993. 16 с.
20. Навчальні плани інститутів і технікумів с.-г. вертикалі з пояснювальними записками/НКО УСРР, Держ. наук.-методич. к-т. Харків, 1926. 47 с.
21. Народна освіта України на 1 січня 1925 р. Установи професійної та політичної освіти//Статистика України. №76. Серія VII. Статистика народної освіти. Вип. II. Т. V. Харків: Центр. стат. управ. УСРР, 1926. 94 с.
22. Нестеренко В. А. Технікуми Кам'янця-Подільського в 1920-і – в першій половині 1930-х рр.//Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність: зб. наук. пр. за підсумками II міжнарод. наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 14-15 травня 2005 р./[редкол.: О. М. Завальнюк (гол.), А. Г. Філінюк, В. О. Савчук та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, 2005. С. 45–48.
23. Полонський с.-хоз. технікум//Студент революції. 1923. № 6. С. 87.
24. Примак О.Ю. З історії сільськогосподарської освіти [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://inb.dnsgb.com.ua/2008-1/08rojiso.pdf>
25. Рубин Ф. Краткий исторический очерк//Збірник, присвячений 50-ти річному ювілею Херсонського сільсько-господарського технікуму імені А. Д. Цюрупи. Херсон: вид. Ювілейн. Комісії, 1924. С.1-29.
26. Ряппо Я. В защиту советской высшей школы. Харьков: «Путь просвещения» и «Студент революции», 1923. 26 с.
27. Ряппо Я. П. Народна освіта на Україні за десять років революції. [Харків], 1927. 126 с.
28. Ряппо Я. Технікуми України – вища школа. Харків: Держ. вид-во Укр., 1927. 28 с.
29. Стадник О.О. Формування освітнього і культурного середовища на Поділлі в 1920-30-х рр.//Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. пр. /[редкол.: П.С. Григорчук (відп. ред.), Л. В. Баженов, В. П. Газін та ін.]. Вінниця: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2005. Вип. 9. С. 255–258.
30. Стан і перспективи с.-г. освіти на Україні//Сільськогосподарська освіта. Харків, 1929. №10-11, жовтень-листопад. С. 33-48.

31. Суровий А.Ф. Технікуми Поділля в 1920-х роках //Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./[редкол.: П.Т. Тронько (гол.), О.М. Завальнюк (відп. ред.), Л.В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 14. С. 147–171.
32. Уманский ордена Трудового Красного Знамени сельскохозяйственный институт имени А. М. Горького. 1844-1974. Київ: Вища школа, 1976. 96 с.
33. ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 461.
34. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1098.
35. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1066.
36. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1078.
37. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1098.
38. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1108.
39. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 206.
40. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 378.
41. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 540.
42. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 635.
43. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 655.
44. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 698.
45. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 258.
46. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 280.
47. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 300.
48. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 538.
49. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 540.
50. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 541.
51. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 923.
52. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 479.
53. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 150.
54. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр.1076.
55. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1776.
56. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2010.
57. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2491.
58. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2703.
59. Шевчук Г. М. Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 роках. Київ: вид-во АН УРСР, 1963. 436 с.
60. Шульга В. П. Стан та перспективи розвитку вітчизняної сільськогосподарської освіти у середині 20-х рр. XX ст.// Вісник аграрної історії: зб. наук. пр. / [редкол.: М. А. Журба (гол. ред.), С. О. Білан, В. А. Вергунов та ін.]. Київ: СПД ФО Куц В. М., 2015. Вип. 11-12. С. 281-286.

Нестеренко В.А.
м. Кам'янець-Подільський

КООПЕРАТИВНИЙ РУХ НА КАМ'ЯНЕЧЧИНІ У 1920-ті РОКИ

У статті на основі матеріалів подільської періодичної преси аналізується діяльність кооперативних товариств на теренах Кам'янецької округи в період непу. Простежується еволюція державної радянської політики щодо кооперації, висвітлюються основні труднощі та недоліки у діяльності кооперативів.

Ключові слова: кооперація, споживче товариство, райспілка, Кам'янецька округа, кредит, спілка, Господарсоюз, банк.

Сучасне реформування аграрного сектору України вимагає ґрунтовного вивчення та аналізу різних методів і способів організації сільськогосподарської праці. На жаль, в силу різних причин діяльність кооперативних організацій на теренах Поділля ще не стала предметом ретельного дослідження. В радянській історичній науці кооперацію розглядали лише як перший етап на шляху до суцільної колективізації сільського господарства, не вважали кооперативний рух за самостійний. У той же час в сучасних працях вітчизняних вчених основна увага приділяється дослідженню фермерського типу ведення сільського господарства. А кооперація часто несправедливо висвітлюється як прикра спадщина комуністичної епохи, про яку треба якнайшвидше забути. І при цьому нерідко забувається той факт, що перші кооперативи на теренах Поділля почали функціонувати ще наприкінці ХІХ ст., що велику увагу їх створенню приділяли державні та адміністративні органи Української Народної республіки. Можна на-

звати чимало визначних українських патріотів, які проявили себе у першу чергу саме в кооперативному будівництві, включаючи одного із прем'єрів УНР Бориса Мартоса.

У своїй праці ми ставимо за мету – розкрити основні етапи в історії кооперативного руху на Кам'янецьчині у 1920-ті роки. Для реалізації цієї мети слід вирішити такі завдання: висвітлити процес створення кооперативів, проаналізувати основні досягнення та недоліки у їхній роботі, пояснити умови та причини припинення їхньої діяльності.

У листопаді 1920 р. на Поділлі остаточно закріпились більшовики. На перших порах для їхньої політики були характерні адміністративні методи «військового комунізму», що передбачали заборону ринкових відносин, націоналізацію промислових підприємств, ліквідацію приватної власності тощо. Проте, дуже швидко проявились негативні наслідки такої політики. Після бурхливих дискусій у 1921 р. серед радянського керівництва відбувся перехід до «нової економічної політики», важливим напрямком якої було створення широкої мережі кооперативних організацій. Саме у кооперації В.Ленін вбачав найкращий спосіб поєднання приватного торгового інтересу з інтересами радянської держави.

В Радянській Україні було утворено Кооперативну раду, а 13 квітня 1921 р. – єдину систему споживчої кооперації, яка поширювалась як на міста, так і села. З неї у жовтні цього року виділилась сільськогосподарська кооперація. У квітні 1922 р. розпочало діяти кооперативне товариство «Самодопомога», якому держава виділяла певні кошти і матеріальні засоби для допомоги селянам.

У перші післяреволюційні роки почали створюватись перші кооперативи і на теренах Кам'янецьчини. Проте, на заваді їхньої плідної діяльності було чимало об'єктивних та суб'єктивних чинників. Тут продовжувала залишатись надзвичайно складною політична ситуація, часто відбувались антирадянські селянські повстання, а у листопаді 1921 р. через цю територію проходили бійці Подільської групи Другого Зимового походу УНР. Це змушувало радянську владу тримати на Поділлі чималу кількість збройних формувань, тому тут фактично збереглись реалії «військового комунізму», а неп – введений лише на початку 1923 р. На перших порах кооперативні організації створювались примусово, ніякої самостійності вони не мали, тому не користувались довірою громадян. Так, уже на початку 1921 р. відділом кустарної промисловості Кам'янецького повітового виконкому було створено близько 350 кооперативних організацій, які об'єднували ремісників повіту. Але вони були слабкими, без необхідної матеріальної бази. До них примушені були йти лише ті кустарі, які прагнули заробити хлібний собі пайок, або колишні власники націоналізованих майстерень, щоб бути ближче до свого майна [1, арк.3].

Не кращою була ситуація і з сільськими кооперативами. Волосні кооперативи, що були утворені у 1921-1922 рр., керувались переважно уповноваженими з повітового виконкому. Вони не мали тісного зв'язку з масами, часто займались крадіжками кооперативного майна, тому люди спочатку ставились до кооперативів недовіркою. Характерний випадок відбувся у селі Гаврилівці. Сюди у вересні 1922 р. прибув інспектор районної кооперативної філії з вимогою - всім селянам негайно записатися у кооператив. На загальних зборах селяни висловлювали своє невдоволення, покричали, проте вибрали правління кооперативу, але заявили, що допомагати йому не будуть. [2].

Ситуація значно змінилась у 1923 р. Відбулась реорганізація вищих кооперативних установ УСРР. Позичково-продовольчі операції перейняла на себе Всеукраїнська спілка с.г. кооперативів «Сільський господар» (або Господарсоюз). Цікаво, що кооперативне об'єднання з такою назвою було утворено у Кам'янці-Подільському 25 червня 1919 р., коли місто було тимчасовим політичним і адміністративним центром УНР. Як це не дивно, при проведенні кооперативної політики радянська влада вирішила використати досвід своїх політичних супротивників. У наступні роки були створені відгалуження «Господарсоюзу»: Укрбурякспілка, Кооптах, Плодоспілка та інші. Упродовж року змінилось законодавство щодо кооперативного будівництва. Членство у кооперативах стало добровільним, а не примусовим. Люди звільнялись від податків, їм надавали значні привілеї.

Місцевою владою у 1923 р. було проведено ретельне обстеження роботи сільськогосподарських кооперативів (у першу чергу споживчих). Воно показало, що товариства працюють у складних умовах. Особливо важкою була ситуація у прикордонних селах. Лише після прийняття законів про пільги кооперації, добровільність членства, рішучою боротьбою з контрабандою та початком грошової реформи праця споживчих товариств на Кам'янецьчині дещо зрушила з місця. У той час, коли у вересні 1922 р. на Кам'янецьчині налічувалось 60 споживчих товариств (половина з яких фактично не працювала), то станом на 1 травня 1924 р. їх налічувалось вже 170 і всі вони працювали [3, с.3].

Якщо у 1923 р. пайщиків в старих споживчих товариствах не було зовсім, в кращому випадку там налічувалось 5-7 членів правління, то наступного року на одне споживче товариство в середньому вже приходилось 111 пайщиків [3, с.3]. Нових товариств було створено багато, але власних коштів вони час-

то не мали, а позичати гроші їм місцеві органи влади не хотіли, внаслідок чого зменшувалась кількість членів товариства та їхній капітал. Незважаючи на всі труднощі, торговельний оборот поступово зростає. Якщо у 1923 р. середня місячна закупка селянського споживчого товариства становила 323 крб, то в травні 1924 р. вже 850 крб. Серед керівників споживчих товариств Кам'янецьчини переважали особи з початковою (78,43%) та середньою (12,28%) освітою. З вищою – менше одного відсотка. Це свідчить про невисокий фаховий рівень їх підготовки. Більшість керівників споживчих кооперативів були членами КНС, а партійців – менше відсотка. За соціальним становищем більшість належали до селян – 81,24%.

Радянська влада розглядала споживчу кооперацію в першу чергу як важливий засіб боротьби проти приватних торговців. Кожний член кооперації повинен був знати, що всі продукти йому необхідно було здавати лише у свій кооператив і ні в якому разі приватним крамарям. Товариства повинні були не допускати, щоб селяни щось купували у приватних торговців. Основне завдання кооперації визначалось так: «Кожна сільська кооперація повинна повести рішучу боротьбу проти приватного капіталу, експлуататора і обманщика, що наживається з праці робітників і селян...» [4, с. 1].

Для того, щоб збільшити кількість кооперованих громадян, членам кооперативів при покупці товарів надавалась знижка 5-15% у порівнянні із звичайними покупцями, відкривались тримісячні кредити для робітників і службовців для купівлі промислових товарів та мануфактури (сукна) [5, с.3].

Поруч із споживчими велика увага приділялась місцевою владою і створенню інших видів кооперативів, зокрема промислових. Попередня діяльність промкооперативів, що працювали у 1921-1922 рр., мала негативні результати. Проте, якщо споживча та с.г. кооперація отримали чималі кошти від банків, промислова кооперація в Кам'янецькій окрузі цього була позбавлена. Загалом, у 1924 р. тут налічувалось близько 6 тис. кустарів та ремісників, з них 1240 осіб увійшли до 53 кустарних кооперативів [6, с.2].

Непередбачав створення ефективної фінансової системи, без якої плідна праця кооперативів була неможливою. У липні 1923 р. у Кам'янці-Подільському було створено відділення Українського банку. У його діяльності виділяється два етапи. До грошової реформи 1924 р. кошти намагались отримати переважно кооперативи, однак через величезну інфляцію банк фактично кредити не надавав. Через це часто діяльність с.г. кооперативів була поза межами банку. Вони проводили свої операції в сріблї старого чекану. Після реформи з боку кооперативів зріс попит на кредит. Число вкладників банку за квітень-червень 1924 р. зросло на 150%. Серед вкладників банку переважали кооперативні організації (споживчі, кустарні, кредитові та інші). [7]. Працю Укрбанку у Кам'янці-Подільському стимулювало те, що у листопаді 1923 р. президія окрвиконкому ухвалила, щоб всі установи та організації, які мали вільні кошти, повинні були тримати їх в державних банках. Гроші йшли на кредитування кооперації.

Часто селяни, бажаючи отримати кредит, звертались до банків Кам'янця-Подільського, але отримували відмову. Згідно радянського законодавства банки не мали права кредитувати селян-одноосібників. Члени с.г. кооперативів могли отримати позику на свої потреби (придбання худоби, насіння, оранку і т.д.). Гроші надавав Губсельбанк у Вінниці кредитовим кооперативам, а вони у свою чергу давали їх селянам. Оскільки кредитових товариств в Кам'янецькій окрузі було мало, селяни могли купити селянський пай в кооперативі. Ніяка інша організація, крім с.г. кредитового товариства, селянину позики не могла надати. Держбанк, Сельбанк, Господарсоюз кредитували лише організації та колективи [8].

Загалом 1924 р. можна вважати переломним у процесі становлення кооперативного руху на Кам'янецьчині. Проте, далеко не все було гаразд. Поряд із певними успіхами були численні недоліки. Місцева преса часто відмічала той факт, що торговельний оборот кооперативів залишався незначним. Правління товариств періодично змінювалось, неухважно ставилось до своєї праці. Багато керівників споживчих кооперативів і далі були «відірвані від населення», кооперативні внески збирались з великими труднощами. Коли в кооперативі товар продавали дешевше, ніж у приватного торговця, купували там, в інших випадках ішли до приватника, бо там якість була краще. Часто товариства не раціонально використовували кошти, вкладали їх у речі, які ніхто не купував. Нерідко кооперативні крамниці віддавали людям товари у борг, причому контроль над цими діями був слабким. Таке стихійне кредитування досягло значних розмірів. Стягнення ж боргів завжди проходило болісно, викликало у громадян бурхливе нарікання на кооперацію.

На початку 1925 р. на Кам'янецьчині діяло вже 200 кооперативних об'єднань (26 тис. пайщиків). За рік кількість товариств збільшилась більше, ніж у два рази [9]. Цього року влада вирішила чимало уваги приділити промисловій кооперації. 25 січня 1925 р. при Кам'янець-Подільській міській раді була створена кооперативна секція, яка мала за мету «кооперувати всіх службовців, червоноармійців, робітників, кустарів, обслуговувати стан державних, кооперативної, приватної торгівлі, вживати заходів об'єднання кустарів у виробничі артілі» [9]. Для співробітників кооперативного сектору були улаштовані семиденні лекції з кооперації.

У 1925 р. у Кам'янці-Подільському працювало два десятки крамниць центрального робітничого кооперативу, де люди могли купити дешевше, ніж у приватних торговців, продукти харчування, товари широкого вжитку, посуд, взуття. Кількість кооперативних крамниць виріс у порівнянні з попереднім роком, у п'ять разів [10, с.2]. Ціни за товари та продукти (зокрема, хліб) у кооперативних магазинах були значно меншими, ніж у приватника. В залізничній школі діяв дитячий кооператив, де продавали учням приладдя по зниженим цінам. Товариство підтримувало зв'язки з Харківським, Київським, Жмеринським, Проскурівським кооперативами.

Проте, далеко не все у цій галузі було гаразд. Про недоліки робітничої кооперації часто писала місцева преса. Так, один із кореспондентів відзначив, що робітничий кооператив в Кам'янці-Подільському не мав дешевого сукна на пальто, навіть найбільші прихильники кооперації змушені були купувати його у приватника [11]. У червні 1925 р. в усіх кооперативних крамницях Кам'янця-Подільського продавалась американська мука по 9 коп. за фунт. Приватні продавці купували її по 10 мішків, а потім перепродували її у своїх крамницях робітникам і службовцям по 11-12 коп. за фунт. Кореспондент часопису пропонував: «Краще вивезти муку в села Миньковецького, Ново і Старо Ушицького районів, де з харчами дуже скрутно, а в місті продавати в обмеженій кількості» [12, с.4].

І ще один подібний приклад. У липні 1925 р. у місті відкрився склад «Цукротресту», але містяни залишилися без цукру. Виявилось, що цукротрест в першу чергу продав цукор приватним купцям, котрі вміло використовуючи продовольчі труднощі, продавали цукор по 26-28 коп. за фунт.

У листопаді 1925 р. у місцевій пресі з'явилась публікація «Кооператори струнко», у якій стверджувалось, що робота кооперативних організацій у Кам'янці-Подільському набула спекулятивного характеру. Попит на сукно і шкіру задовольнявся кооперативами лише на 20-25%, приватний капітал мав набагато кращий вибір товарів, навіть тих, що ввозились шляхом державних закупівель із-за кордону [13]. В приватній торгівлі вартість рідких сортів мануфактури була вище преїскурантних на 160-200%, а на шкіру – до 300%. В кооперативах націнки були меншими, але все одно надзвичайно високими.

Ситуація в с.г. кооперації була дещо ліпшою. Про це говорилось на Другому з'їзді Рад Кам'янецького округу. Там було відмічено, що с.г. кооперація сприяє землевлаштуванню та колективізації. Було поставлено завдання кооперувати все населення Кам'яниччини, створити спеціалізовані кооперативи [14].

Влітку 1925 р. проведено в окрузі конкурс на краще споживче товариство в окрузі. Одним із кращих було названо товариство в с Гаврилівці, де до 1 червня кооперовано 38% господарств села. І під впливом його праці були створені кооперативи в Бразі, Бабшині, Гринчуку, Ляшковиці, Ластівцях та деяких інших селях, що знаходились на кордоні з Польщею та Румунією.

У 1925 р. на Кам'яниччині активно почали діяти організації «Кооптаху», які заготовляли яйця для імпорту їх до Англії та Німеччини. Цікаво, що у вересні на нараді споживчих товариств відмічалось, що кам'янець-подільський осередок «Кооптаху», по кількості заготовлених яєць посідає третє місце в УСРР, проскурівський – дев'яте. [15].

У 1926 р. головна увага місцевою окружною владою почала звертатись не на збільшення кількісних показників, а на поліпшення якості праці кооперативів. Було констатовано, що майже третина споживчих товариств округи не мала поставленого рахівництва (бухгалтерії), націнки на собівартість товарів у квітні становили 12%. Розтрати набули епідемічного характеру і виявлено недостач на 16726 крб. У 24 товариствах справи було передано до суду. Економічно сильні товариства були переведені на планове ведення господарства. Вони виконували план на 90%. [16, с.2].

Головними напрямками удосконалення роботи споживчої кооперації Кам'яниччини визначались упорядкування рахівництва, зменшення видатків, накладних витрат, зниження націнок на товари, раціоналізація апарату, стеження за виконанням планів та рішуча боротьба з економічними зловживаннями. Проте, преса і надалі констатувала, що до керуючих органів товариств попали часто особи непрацездатні, а іноді злочинні. Це підривало довір'я селян до кооперації.

Незважаючи на такі негативні тенденції, у 1926 р. система с.г. кооперації почала переходити на вищий рівень. Якщо до цього року явно домінувала споживча кооперація, то тепер в окрузі почали працювати 28 фахових товариств. Кількість кооперативів дещо зменшилась, але вони стали набагато міцнішими [17, с.3.]. Обслуговування селянства збільшилось на 314%. Нарешті розпочалась кооперативно-освітня робота серед населення. Вона полягала у перепідготовці керівних кадрів кооперативів, підвищення їхньої кваліфікації при місцевому сільськогосподарському інституті та на спеціальних кооперативних курсах [18, с.2]. Загалом цього року значно покращилось обслуговування громадян у кооперативних крамницях, хоча дефіцит товарів у них залишався і надалі. Саме цього року кооперативна торгівля по кількісним показникам зуміла випередити приватну, хоча остання ще зберігала міцні позиції.

Це констатував і 8 з'їзд Кам'янецьчини (28 березня), де було відмічено, що частка приватника зменшилась до 25,7%, значно виросла мережа кооперативів, причому створювались вони «не методами воєнного комунізму», а добровільно.

1927 рік можна вважати піком розвитку кооперативного руху, тому наведемо деякі статистичні дані. Порівнюючи з 1924 р. кількість с.г. товариств за цей час на Кам'янецьчині скоротилась з 147 до 47. Проте, вони стали фінансово сильними, мали необхідну економічну базу, загалом охоплювали 15530 селянських господарств округи [19, с.2].

Якщо у 1924 р. на одне кооперативне товариство приходилось 60 господарств, то 1927 р. – 330. Коли раніше лише п'ять кооперативів здійснювали кредитові операції, то тепер – 25. Зменшилось з 24 до 14 число збиткових підприємств. У 1926-1927 рр. почали діяти 15 скотарсько-молочарських товариств (об'єднували 424 селянських господарства), 29 садово-виноградних (615 господарств). П'ять скотарсько-молочарських кооперативів утворились для розведення худоби, а десять для збуту молочарської продукції. Садово-виноградні товариства використовували сади, які до революції належали поміщикам. У 1927 р. утворилось тютюнове товариство (15 членів), бурякове (70), 4 насінневих (79 осіб). Крім того, вісім меліоративних товариств займались обробкою непридатної для сільського господарства землі. Три товариства мали трактори і молотарки. Фахові товариства раніше не були організовані через те, що тривалий час сільське господарство було зруйновано війною і перебувало в стані відбудови [19, с.2].

Отже, незважаючи на всі недоліки, кооперативні осередки Кам'янецьчини сприяли відбудові сільського господарства краю, змогли завоювати авторитет серед селянства, дещо покращили становище ремісників та кустарів міст і містечок. Потрібно було удосконалювати та поліпшувати їхню роботу. Значні успіхи були також у діяльності промислових та кредитових кооперативів.

Однак, 1928 р. керівництво СРСР взяло курс на ліквідацію непу та товарно-грошових відносин. На його думку, кооперація виконала своє завдання щодо залучення селянства до «соціалістичного будівництва» і потрібно було перейти до суцільної колективізації сільського господарства, а у містах та містечках «одержавити» кооперативи. Поступово почали змінюватись і функції кооперативів. Принципи добровільності та самостійності знову почали відкидатись. На перший план висувались адміністративні методи, характерні для часів воєнного комунізму.

У першій половині 1928 р. преса часто публікувала матеріали про судові процеси над приватними торговцями, які у своїх крамницях перепродували товар. А правління кооперативів різко критикували за те, що вони постачали хліб та крам приватникам. Деякий час кількість с.г. кооперативів по інерції продовжувала зростати – за рік з 450 до 519 [20]. За цей час кількість пайовиків збільшилась з 63823 до 90213. Але це було останнє зростання.

Наступного року, напередодні суцільної насильницької колективізації сільського господарства, відбувся справжній розгром кооперативної сфери в УСРР. В умовах утвердження тоталітарного політичного режиму будь-які економічні зловживання тепер почали оцінюватись через призму політики. Цю тенденцію добре можна помітити, читаючи тогочасну періодичну пресу. Різко змінилась лексика і характер звинувачень.

Так, у першому числі часопису «Кооперативний шлях», що почав виходити на початку 1929 р., вміщена передовиця під промовистою назвою «Очистити лави кооперативних робітників від шкідників та ворожого елемента» [21, с.1.]. У ній, зокрема, говорилося: «Шкідники зривають не лише заготівлю, але й всю систему заходів, скерованих до закріплення змички між містом і селянством. В кам'янецькій Райспілці звили міцне кубло «колишні люди»: козачі осавули, губерніяльні секретарі, офіцери білих армій різної масті і ґатунку, що поставили завдання, чим гірше, для рай спілки, тим краще для них. Вони звітів не давали, затагували розрахунки з поставщиками. Зараз вони зняті з посади...» [21, с.1.]. Багато з них пізніше було репресовано.

Місцева влада відмічала, що заможна частина селянства Кам'янецьчини знаходиться в тісному контакті з правлінням товариств і систематично отримує крам за зниженими цінами. Товари з кооперативів отримували лише заможні селяни. Часто колишні білогвардійці та петлюрівці начебто очолювали товариства (с. Боришківці, Жванець, Бережанка та інші). А у містечку Кузьмин в правлінні кооперації нібито працював колишній Проскурівський повітовий комісар Ф.Горобець [22].

Упродовж 1929 р. на Кам'янецьчині відбулись перевибори правління споживчих товариств. Після цього їх очолили переважно члени КП(б)У, або КСМ. Вони стали слухняним знаряддям під час проведення наприкінці 1929 р. – на початку 1930 р. на Кам'янецьчині суцільної колективізації. У 1930 р. після зміни статуту кооперативів вони фактично перестали функціонувати в УСРР, хоча назва «кооперація» по відношенню до одержавлених крамниць та магазинів у селах продовжувала по інерції використовуватись і в наступні роки.

На нашу думку, с.г. кооперативи при всіх своїх недоліках найкраще відповідають менталітету українського селянства, мають неабиякий нерозкритий потенціал і досвід їхньої діяльності необхідно використовувати в сучасних умовах реформування аграрного сектору України. На жаль, утвердження тоталітаризму в СРСР на початку 30-х рр.. не дало можливості продемонструвати кооперативним товариствам свої найкращі якості.

Джерела і література:

1. Деякі підсумки кустарництва/Червоний кордон. – 1925. – 2 липня.
2. Конкурс на краще споживче товариство (с. Гаврилівці)/ Червоний кордон. - 1925. – 7 червня.
3. Стан споживчих товариств Кам`янецьчини/ Червоний кордон. – 1924. - 3 липня.
4. Завдання кооперації на селі/ Червоний кордон. – 1924. – 4 травня.
5. Кам`янецькі ЄСТ-ва/ Червоний кордон. – 1924. – 12 травня.
6. Кустарна кооперація/ Червоний кордон.- 1924. - 3 липня.
7. Укрінбанк/ Червоний кордон. - 1924. - 3 липня.
8. Як позичити селянам грошей/ Червоний кордон. – 1924. - 25 грудня
9. Червоний кордон. – 1925. – 13 березня.
10. Як працює і розвивається в Кам`янці-Подільському робітничка кооперація/ Червоний кордон. – 1925. – 13 червня.
11. Про нашу кооперацію/ Червоний кордон.– 1925. – 14 травня.
12. Чи не краще би зразу віддати крамарям?/ Червоний кордон. - 1925. – 14 червня.
13. Кооператори струнко!/ Червоний кордон. – 1925. – 22 листопада.
14. Червоний кордон. – 1925. – 18 квітня.
15. Нарада споживчих товариств/ Червоний кордон. – 1925. – 3 вересня.
16. Споживчі кооперації Кам`янецьчини в боротьбі за ощадність/ Червоний кордон. – 1926. – 31 липня.
17. Червоний кордон. – 1927. – 14 січня.
18. Головні завдання споживчої кооперації Кам`янецьчини/ Червоний кордон. -1927. – 26 лютого.
19. Кредитова кооперація Кам`янецьчини/ Червоний кордон. – 1927. – 29 червня.
20. Червоний кордон. – 1928. – 12 серпня.
21. Очистити лави кооперативних робітників від шкідників і ворожого елемента/ Кооперативний шлях. - 1929. - 26 січня.
22. Червоний кордон. – 1929. – 20 січня (Ч.8.).

*Олійник В.В.
м. Хмельницький*

РОЗВИТОК ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ У ПЕРІОД ЕКСПЕРИМЕНТУВАННЯ Й ПОШУКУ (1924–1927 рр.)

У статті розкрито зміни в розвитку шкільної освіти у період експериментування й пошуку (1924–1927 рр.). Висвітлено про комплексне викладання.

Ключові слова: шкільництво, реформування, експериментаторство й пошук, комплексне викладання.

Нині у ході реформування освітньої галузі відбуваються зміни і в шкільництві. Актуальні проблеми освітньої сфери, причини їх виникнення, шляхи модернізації вітчизняної освіти в контексті глобалізації, європейської інтеграції та національної самоідентифікації визначено у низці нових нормативних документів: Концепції середньої загальноосвітньої школи України Національної академії педагогічних наук України (2016), Концепції розвитку освіти України на період 2015–2025 років (2016), Концепції Нової української школи (2016), проєкті Закону України «Про освіту» (2016) та ін. Так, у Концепції Нової української школи зазначається: «що Нова українська школа працюватиме на засадах особистісно-орієнтованої моделі освіти. У рамках цієї моделі школа максимально враховує права дитини, її здібності, потреби та інтереси, на практиці реалізуючи принцип дитиноцентризму» [6, с. 17]. З огляду на це важливим є звернення до історико-педагогічного досвіду, зокрема періоду експериментування й пошуку (1924–1927 рр.).

Окремі аспекти досліджуваної проблеми порушують у своїх працях сучасні українські вчені: реформування змісту шкільної освіти (М. Антонець, Л. Березівська, О. Савченко, О. Сухомлинська та ін.); внесок вітчизняних педагогів у розвиток української освіти на різних етапах її розвитку (Н. Антонець, Л. Березівська, Л. Бондар, Н. Гупан, В. Даниленко, Н. Дічек, Н. Коляда, Н. Побірченко, О. Пометун, О. Сухомлинська, О. Удод, Т. Філімонова та ін.) [1; 2; 4; 5; 6; 7; 8].

З 1920 р. на більшій частині території України запанувала радянська влада, яка потребувала міцного ідеологічного підґрунтя. Надійним засобом впровадження ідеології до свідомості широких мас керівники компартії і держави вважали систему освіти [5, с. 154].

В Україні процес реформування шкільної освіти в напрямі її радянізації проходив у складних суспільно-політичних (зміна уряду, суспільного ладу й створення умов для його функціонування, політичних режимів) і соціально-економічних (наявність після громадянської війни великої кількості безпритульних дітей, відсутність кваліфікованої педагогічної сили) умовах [1, с. 163].

У ці роки відбулися значні зміни в розвитку педагогічної науки. Як зазначає О. Сухомлинська, на початку 20-х років ХХ ст. була започаткована радянська наука про організацію праці (далі – НОП). У цей період до складу наук, об'єднаних під загальною назвою НОП, входила психотехніка, що вивчала такі питання, як професійний відбір і професійне консультування, професійна освіта, класифікація професій, раціоналізація праці тощо [7, с. 6, 13].

В освітній галузі 1924–1927 рр. – це період експериментаторства й пошуку (розробка та впровадження нових навчальних комплексних планів і програм, підручників тощо). У 1924–1927 рр. Народний комісаріат освіти УСРР здійснив реформу «внутрішнього змісту школи»: запровадження нових навчальних комплексних планів і програм, підручників; українізація освіти; введення в практику школи активних методів навчання (Дальтон-план, метод проектів), тестів, запозичених з досвіду європейської та американської школи; заміна уроку на практичне заняття учителя з учнями; скасування домашніх завдань, системи покарань тощо [1, с. 208, 209].

Видатний український педагог О. Музиченко (1875–1937) у статті «Про комплексне викладання» (1924) дав позитивну оцінку комплексному методу. Він стверджував, що під час комплексного викладання дитина легко пристосовується до шкільного життя. На думку педагога, саме школа дає дитині волю та рухливість і не відриває її від природи. Явища природи збуджують увагу дітей і дають їм привід для запитань. Завдяки таким питанням учитель ближче знайомиться з учнем, вивчає його здібності і навички, а також пізнає його духовну сторону. Таким чином між дитиною і вчителем складаються гуманні відносини. Вчитель не нав'язує учневі знання, а навпаки дитина приходиться до нього зі своїми запитаннями, щоб почути на них відповідь [3, с. 81].

У цій же статті Олександр Федорович Музиченко зазначав, що завдяки комплексному методу учні набувають знання з різних предметів і причому це відбувається дуже легко, а також збагачується їхнє мовлення. Саме комплексне викладання дає змогу дитині збагатити знання про рідний край, вивчити основні географічні поняття, а також пізнати мистецтво [3, с. 81].

Вагомим є внесок педагога у розвиток української національної школи. О. Музиченко у 1922–1926 роках активно займався питанням підготовки учительських кадрів, уболівав за стан школи та викладання в ній і намагався донести передові ідеї до кожного вчителя. Педагог намагався поєднувати практику української школи з прогресивним надбанням зарубіжної педагогіки.

Отже, у період експериментування й пошуку (1924–1927 рр.) здійснювався активний пошук нових шляхів у розвитку української освіти.

Джерела та література:

1. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті : монографія / Л. Д. Березівська. – К. : Богданова А. М., 2008. – 406 с.
2. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки / Н. М. Гупан. – К.: А.П.Н., 2002. – 224 с.
3. Музиченко О. Ф. Про комплексне викладання / О. Ф. Музиченко // Досвід практичного застосування комплексного методу. – Харків : Держ. вид-во України, 1924. – С. 79-90.
4. Нариси з історії розвитку новаторських навчально-виховних закладів в Україні (ХХ століття) : навч.-метод. посіб. / за ред. О. В. Сухомлинської, В. С. Курила. – Луганськ : Вид-во ЛНУ ім. Т. Шевченка, 2010. – 444 с.
5. Нариси історії українського шкільництва: 1905–1933 : навч. посіб. : [О. В. Сухомлинська та ін.] ; [за ред. О. В. Сухомлинської]. – К. : Заповіт, 1996. – 304 с.
6. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи / Заг. ред. М. Грищенко. – К. : Міністерство освіти і науки України, 2016. – 40 с.
7. Сухомлинська О. В. Психотехніка і НОП крізь призму диференціації педагогічного процесу в школі у 1920–1930 роках (Методологія і технології) [Електронний ресурс] / О. В. Сухомлинська. – Режим доступу: [http://lib.iitta.gov.ua/8999/1/Ст. О. В. Сухомлинської...pdf](http://lib.iitta.gov.ua/8999/1/Ст.О.В.Сухомлинської...pdf). – Назва з титул. екрану.
8. Українська педагогіка в персоналіях : навч. посіб. : у 2 кн. / за ред. О. В. Сухомлинської. – К. : Либідь, 2005. – Кн. 1. – 624 с. ; Кн. 2. – 552 с.

ДЕПОРТАЦІЇ НАПЕРЕДОДНІ ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ НА ТЕРЕНАХ СУЧАСНОЇ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ (1934–1936 рр.)

Зроблено спробу осмислити та на сучасній методологічній основі розкрити проблему депортацій мешканців на території сучасної Хмельниччини в період між Голодомором і Великим терором. Підкреслено, що вістря сталінського тоталітарного режиму передусім спрямовувалося проти населення сіл і міст й містечок, які не виявили бажання йти в колгоспи, селян одноосібників, мешканців сіл, котрі в минулому були по різні боки барикад із більшовиками. Висвітлено особливості функціонування репресивного механізму, масштаби, форми і національну специфіку покарань.

Ключові слова: *Хмельниччина, мешканці, партійно-радянська влада, репресії, мартиролог, покарання.*

Історично склалося так, що створення Хмельницької області співпало в часі з розгортанням великого терору як в Україні загалом, так і на Хмельниччині зокрема. Аналіз української історіографії засвідчує, що останнім часом істориками і краєзнавцями зроблено значну роботу з вивчення того, що собою представляла репресивна політика партійно-радянської влади стосовно українців і національних меншин у період між Голодомором та великим терором. Однак ця робота знаходиться тільки на початковому етапі.

В цій розвідці ставиться за мету розкрити форми і методи репресивних заходів щодо неінтегровано-го в радянську систему населення на території сучасної Хмельниччини у 1934–1936 рр. й охарактеризувати категорії жителів, яких вони торкнулися та обернулися для них вкрай трагічними наслідками.

Передусім зазначимо, що для вивчення та реконструкції проблеми свій вагомий внесок зробили Є. Бабич, С. Білокінь, В. Васильєв, В. Даниленко, О. Завальнюк, О. Комарницький, С. Кульчицький, В. Марочко, Л. Місінкевич, І. Міщенко, В. Нестеренко, Р. Подкур, І. Рибак, О. Рубльов, В. Савчук, Є. Склярєнко, П. Слободянюк, Ю. Шаповал та багато інших науковців і краєзнавців. Помітне місце серед публікацій на цю проблематику, безумовно, посіло 27-томне науково-документальне видання “Реабілітовані історією”, зокрема 5 томів, присвячених Хмельницькій області [11-16]. Значну інформацію про репресії зазначеного періоду вміщено в книзі Б. Теленька “Соловецький мартиролог Поділля” [19]. Як повідомив її автор – журналіст і письменник, головний редактор газети “Проскурів” Богдан Теленько (м. Хмельницький), побачило світ у Кам'янець-Подільському видавництві “Медобори-2006” літературно-документальне видання “Соловецький мартиролог Поділля”, що містить відомості про репресії в часи всевладдя комуністичного режиму проти подолян – вихідців із території сучасної Хмельниччини, котрі загинули на спорудженні Біломорсько-Балтійського каналу та інших будовах Соловецького табору особливого призначення (СЛОНа) і ГУЛАГу в далекій Карелії.

За останні кілька років ця книга стала третім тематичним проектом талановитого подолянина нарівні з його документальною повістю “Соловецький лабіринт” (2014) і романом-есе “Коли засурмить Сьомий Ангел” (2016). У новому виданні зібрано відомості з архівних джерел про більш як 4700 осіб, репресованих у СРСР на території сучасної Хмельниччини. Цих краян переважно в 1930-х рр. вислали сім'ями з України як трудових поселенців або вони відбували покарання у радянських концентраційних таборах – зокрема в Архангельській області, Карелії (на будівництві Біломорканалу). Відповідну інформацію з розсекречених архівів спецслужб Росії зібрав дослідник комуністичних злочинів на Біломорканалі, російський пошуковець Юрій Дмитрієв з Петрозаводська, який влітку 2013-го передав упорядникові для публікації певну її частину – про репресованих жителів України [22]. Підкреслимо, що в її появі чільне місце посів карельський дослідник Ю. Дмитрієв, який склав списки трудпоселенців і в'язнів, страчених у виправно-трудовах таборах і тюрмах колишнього СРСР. За підтримки небайдужих людей Б. Теленьку вдалося підготувати до друку лише перше таке видання, але є надія, що згодом будуть оприлюднені наявні відомості ще бодай по Вінниччині, аби охопити весь регіон Поділля. Хоча, на думку автора, було б добре втілити в життя й ідею видання “Соловецького мартиролога Росії” – що було б не зайвим у сьогочасній інформаційній війні, розв'язаній путінським Кремлем, на тлі реанімації неосталінізму в сусідній країні. Але такий проект мав би здійснюватися вже не тільки силами громадськості, а з участю державних інституцій і авторитетних науковців.

Перше повідомлення про книгу було зроблено 11 травня 2017 р. в смт Сатанів на I Міжнародній науково-практичній конференції “Сатанів: вагоме минуле, динамічне сьогодення, впевнене майбутнє” в доповіді письменника, публіциста, голови Товариства ім. Якова Гальчевського Б. Теленька, присвяченій

драматичним урокам історії та національно-визвольних змагань українського народу як обов'язкової складової розвитку "історичного туризму" на Хмельниччині (у контексті презентації книги "Соловецький мартиролог Поділля"). Її текст вимагає глибокого аналізу та продовження дослідницької роботи.

З тексту зазначеної праці переконуємося, що після Голодомору в країні на всю потужність були розгорнуті політичні репресії, наслідком яких стали депортації, спрямованих на "насильне виселення корінного та інших етносів із місць свого історичного проживання" [21, с.73], ув'язнення та фізичне знищення тисяч мешканців сучасної Хмельниччини та мільйони жителів України. З тексту видання довідуємося, що репресії практично охопили майже всі населенні пункти краю, особливо великі і середні села. Найбільше постраждали мешканці таких сіл, як: В'язовець Білогірського, Яхнівці Волочиського, Копачівка і Коржівці Деражнянського, Борисів Ізяславського, Гаврилівці, Думанів, Кадиївці, Оринин, Слобідка Рихтівська, Супруньківці Кам'янець-Подільського, Вербка, Голосків, Козачки і Рудня Летичівського, Івашківці та Рудківці Новоушицького, Новоселиця Полонського, Мацьківці, Пашківці Проскурівського, Свинна Старокостянтинівського, Бучая, Зелені Курилівці, Колодіївка, Лоївці, Чабанівка Староушицького, Базалія, Колисець, Святець Теофіпольського, Андріївка, Івахнівці, Летава, Хропотова Чемеровецького, Мальованка, Судилків Шепетівського районів. З року в рік удосконалювалася репресивна машина та розширювалися межі її впливу. Якщо в 1933 р. переважно рішення про розкуркулення з подальшим кримінальними покараннями або виселенням приймали сумновідомі "трійки з розкуркулення" та "оперативні районні трійки" й зрідка – уповноважені СПО УДБ, колеги ОДПУ, уповноважені оперативних груп і помічники ОО УДБ НКВС; у 1934 р. їх ряди поповнили уповноважені УДБ НКВС, обласне управління НКВС, начальники райвідділів НКВС, райвідділи НКВС, особливі наради, особливі наради при колегії ОГПУ, уповноважені райвідділів НКВС, районні прокурори, помічники оперуповноважених райвідділів ОДПУ, коменданти прикордонних загонів, коменданти і заступники комендантів райвідділів НКВС і навіть начальники політвідділів МТС, то в 1935–1936 рр. – ще й особливий відділ УДБ НКВС, начальники СПО та уповноважені СПО прикордонних загонів, президії райвиконкомів, міськвідділи НКВС і уповноважені міськвідділів НКВС, уповноважені НКВС, але найбільше: начальники 2-го та 3-го відділень ОО УДБ НКВС тощо [19]. Характерно, що в репресивно-каральній системі суд займав другорядне становище. Радянська влада йшла на відкрите насильство щодо ворогів утвердженого більшовиками устрою. Теорії, якими вони керувалися, досить одноставно проголошували про фізичне знищення контрреволюціонерів. Тому зазначені органи шукали не стільки ознаки конкретних злочинних дій подолян, скільки докази того, що мають справу з особою (особами) з ворожого табору. Якщо раніше в покараннях обмежувалися, як правило, засланням на строк до трьох років, а смертна кара застосовувалася лише до вбивць і фальшивомонетників, то в зазначений період висилка супроводжувалася направленням до концтаборів, а її термін зростав й дуже часто автоматично продовжувався. Ця тенденція простежується зі скупої інформації книги про депортованих. Її неважко помітити і в щойно опублікованій книзі П. Гладченка, присвяченій Кам'яниччині.

За підрахунками її автора, на Кам'яниччині переважно після Голодомору і в роки Великого терору було депортовано, ув'язнено та розстріляно: 200 осіб – у с. Голосків, 180 – в с. Колибаївці, по 140 – у с. Думанів і Мукша Боришковецька (тепер – Кам'янка), 130 – в с. Жванець, 100 мешканців – у с. Гуменці, 96 – с. Баговиця, 92 – в с. Зіньківці, по 90 осіб – у с. Вірменські Хутори (зараз – Залісся Друге), Врублівці, Дубинка і Сокіл, 85 – в с. Кадиївці, 78 – с. Підпилип'я, 72 – у с. Нігин, по 70 – в с. Гаврилівці, Ніверка і Чернокозинці, по 60 – у с. Студениця, Супруньківці та Шустівці, 55 – в с. Довжок, 54 – с. Велика Мукша (тепер – Велика Слобідка), по 52 – в с. Вихватнівці та Мукша Китайгородська, по 50 – у с. Великі Вірмени (тепер – Великозалісся), Демшин, Дерев'яни, Привороття, 47 – в с. Вітківці, 45 – у с. Калачківці, по 44 – в с. Княгинин, Кривчани і Цвіклівці Перші, 41 – у с. Слобідка Рихтівська, по 40 – в с. Брага, Грушка, Киселівка, Ластівці, Лісківці та Ходорівці, 37 – у с. Слобідка Гуменецька, 26 – в с. Рихта, по 35 – у с. Боришківці, Кульчіївці і Нефедівці, по 30 – в с. Лисогірка, Мілівці, Рогізна і Шутнівці, майже 30 – у с. Колубаївці, по 28 – в с. Завалля, Ісаківці і Нагоряни, 27 – у с. Чабанівка, 26 осіб – в с. Вербка, по 25 – у с. Бакота і Слобідка Кульчіївецька, по 24 – в с. Лісківці та Устя, 22 – в с. Подільське (нині – Привороття), по 20 – у с. Каветчина, Канилівка, Китайгород, Кізя, Крушанівка, Панівці, Слобідка Малиновецька і Теремці, по 18 – в с. Добровілля і Суржа, 16 – у с. Мукша Пановецька (нині – Мала Слобідка), по 15 – в с. Гринчук і Княжпіль, 12 – у с. Раколупці (тепер – Барвінкове). Зокрема, за так звану "антирадянську діяльність" були розстріляні Гордієць, Дубовий і Мельник із с. Врублівці; до 10 років ув'язнення був засуджений директор школи в с. Чернокозинці О. Тимчук і священик І. Соколовський із с. Демшин. За родинні зв'язки в Польщі та Румунії були депортовані з с. Великозалісся сім'ї Качинських, Розумовських і Сушарників [4, с.20, 25, 28, 30, 35, 45, 48, 53, 63, 68, 78, 85, 97, 100, 104, 114, 118, 125, 140, 150, 156, 171-176, 186, 196, 202, 210, 214, 224, 228, 233, 236, 254, 259, 264, 269, 276, 281, 289, 303, 310, 315, 342, 352, 363, 374, 369, 374, 376, 383, 386, 399, 402, 407, 411, 413, 420, 424, 430, 434, 436, 441, 445, 448, 449, 453, 460, 466, 472, 475, 480, 493, 496, 498, 499, 504, 506].

Приміром, у с. Міцівці Дунаєвецького району в 1935 р. представники тоталітарного режиму заарештували й звинуватили у антирадянській агітації і трохи більше ніж через два місяці засудили на 5 років позбавлення волі у ВТТ малописьменного селянина одноосібника П. Лянскорунського [7, с.85].

Слід підкреслити, що жертвами масового терору 30-х рр. стали різні верстви і категорії населення сучасної Хмельницької області. Адже радянська влада завжди бачила Поділля як плацдарм спротиву. Не останню роль у цьому відіграло прикордонне розташування краю. Оскільки за логікою керівництва органів ДПУ в краї на початку 1930-х рр. було чимало потенційних супротивників радянської влади, репресії, зокрема депортації, що застосовувалися нею до всіх запідозрених у шкідництві, мали специфічну спрямованість – проти “українського сепаратизму” та його потенційних ідейних керівників – української інтелігенції [11, с.42, 44].

Масових репресій зазнала польська меншина, зокрема її освітньо-наукова інтелігенція як важлива складова так званої “потенційної п’ятої колони”. З весни 1936 р. почався новий етап нищення польської меншини шляхом насильницького виселення за межі України [17, с.252]. Прикметною стала “характеристика” польських установ Києва, що міститься в меморандумі секретно-політичного відділу ГПУ УСРР про розгортання “слідства” у справі “ПОВ” від 7 грудня 1933 р. В ній зазначалося. Що: “основними легальними базами, на які ПОВ в Києві опиралась у своїй роботі з формування нових кадрів, були інститути Польської Пролетарської Культури та Педагогічний. Вони служили ширмою для ведення контрреволюційної роботи в легальних умовах”. Ця характеристика була використана і в матеріалах квітневого (1934 р.) щодо обвинувального висновку в “справі” “ПОВ” в УСРР, де безапеляційно стверджувалося, що саме ці два інститути перетворились в основні бойові та організаційні бази “ПОВ” [18]. Зрозуміло, що це було смертним вироком як для цих інституцій, котрі до своєї формальної ліквідації восени 1935 р., так і їх викладачів і студентів.

Вслід за цим репресій зазнали педагоги всіх категорій – від вихователя дошкільного закладу, до професорів і керівників освітніх установ. Не оминули вони і польські навчальні заклади. Як нам відомо, серед викладачів Польського педагогічного інституту були професори різних національностей – українці, росіяни, євреї, етнічні поляки. Політичні переслідування слухачів і викладачів Польського педінституту розпочалися після завершення справи СВУ та “викриття” УНЦ. Звільняли з інституту за досить сумнівних причин. Так, у грудні 1931 р. студент Польського педагогічного інституту Л. Войнаровський був виключений за зв’язок із братом, який служив у Червоній армії і втік до Польщі [9, с.215]. Цей факт переконував чекістів в існуванні “Польської організації військової”.

По “справі” так званої Подільської філії “ПОВ” загалом “проходило” 511 осіб, які були (лише) запідозрені у приналежності до організації, ув’язнені й отримали вироки [10, с.20]. За зв’язок та приятельські відносини з Б. Скарбеком-Шацьким, “злісним ворогом народу”, було репресовано одного з директорів Польського педагогічного інституту Ю. Бодняка. З огляду на нововиявлені обставини вирок колегії ОГПУ від 9 березня 1934 р. було скасовано, а слідчу справу щодо Б. Скарбека припинено “за відсутністю складу злочину”. Ухвалою секретаріату ЦК КПУ від 2 січня 1991 р. (протокол № 6, п. 7–146) він був по смертно реабілітований [5, с.206].

Одночасно з Скарбеком-Шацьким, 15 серпня 1933 р. в Самарі арештували колишнього директора Польського інституту соціального виховання С. Сохацького (Чешейко). Він очолював цей навчальний заклад із 14 грудня 1930 р., в січні 1931 р. їздив до Харкова в справах інституту, був його професором і керівником кафедри політекономії [2, арк.2, 8].

У вкрай складних умовах працював польський Проскурівський педагогічний технікум. Протягом 4 місяців (з жовтня 1933 р. до початку лютого 1934 р.) в технікумі змінилось чотири директори, два завучі і чотири викладачі та ін. У звіті тимчасової дирекції “Про навчально-виховну роботу та стан польського педагогічного технікуму” вказувалось, що завуч, один викладач, один студент і секретар технікуму заарештовані органами ДПУ в жовтні; директор Струтинський заарештований у листопаді; директор Немінський заарештований в січні; директора та завуча Войціховського заарештували на початку лютого [3, арк. 128, 129, 190]. Як і в інших навчальних закладах, зокрема польських, робітфак у Житомирі не оминули чистки. Так, 1 січня 1935 р. з роботи було “знято” директора Кравчука І. І. Виконувачем обов’язки директора був призначений Новак, і, зрештою, на початку січня 1935 р. на цю посаду призначили Мая. Але, вочевидь, і цей директор не виправдав сподівань партійного керівництва й через півроку був звільнений з посади і репресований [1, арк. 130].

У доповнення до соціально-класового підходу в репресіях дедалі більшу вагу посідали політико-ідеологічний і етнонаціональний контексти. В першому випадку каральна машина основний удар наносила по представниках освіти, культури, науки і церкви, в другому – він стосувався як українців, так поль-

ської, німецької та інших меншин краю. Якщо аналізувати національний склад репресованих краян, то найбільше серед них, звісно, було українців, на другому місці за кількістю та часткою були поляки, котрі були віднесені до шкідницької нації [8, с.277]. Третю сходинку з-поміж репресованих займали євреї, хоч у загальній масі мешканців вони посідали друге на теренах Хмельниччини; за ними розміщувалися німці і чехи. Більш детально ці тенденції можна простежити за даними таблиці.

**Національний склад репресованих мешканців
на території Хмельниччини [12, с.10; 13, с.9; 15, с.9; 16, с.8]**

№ п/п	Назва районів	Всього	Українців	Поляків	Євреїв	Росіян	Білорусів	Німців	Чехів
1.	Білогірський	2901	2273	574	14	12	15	7	6
2.	Віньковецький	928	626	267	16	13	-	4	-
3.	Волочиський	3107	1627	1391	45	18	8	9	5
4.	Городоцький	1346	897	374	42	14	4	6	
5.	Деражнянський	1641	1096	465	25	24	12	8	4
6.	Дунаєвецький	2765	1609	1025	63	14	4	40	2
7.	Ізяславський	4130	2228	1538	87	23	16	196	30
8.	Кам'янець-Подільський	1315	753	290	135	72	14	25	8
9.	Красилівський	1964	1105	822	8	8	3	5	1
10.	Летичівський	1346	897	374	42	14	4	6	
11.	Новоушицький	1469	1184	242	13	17	2	3	1
12.	Полонський	2378	1098	1064	23	10	6	164	6
13.	Славутський	3426	2344	829	54	21	7	106	52
14.	Старокостянтинівський	2761	1740	901	64	40	5	4	3
15.	Старосинявський	815	618	180	11	3	1		
16.	Теофіпольський	3047	1735	1290	10	7	2		1
17.	Хмельницький	3783	2478	1245	13	25	7	6	3
18.	Чемеровецький	3324	2273	960	31	24	7	14	2
19.	Шепетівський	4223	2055	1572	59	60	37	408	13
20.	Ярмолинецький	2060	1258	744	22	16	7	9	2
21.	м. Кам'янець-Подільський	1315	753	290	135	72	14	25	8
22.	м. Хмельницький	2257	601	1358	169	71	21	16	6
23.	Всього	52301	31248	17795	1081	578	196	1061	153

Які тільки терміни і словосполучення не використовувались працівниками партійно-радянських органів у своїх звинуваченнях. Серед обвинувачень найчастіше застосовувались до краян контрреволюційна діяльність, шпигунство, зрада Батьківщини, визнання соціально небезпечними елементами, антирадянська діяльність і ухилення від роботи в колгоспах. Переслідувались як вороги народу, антирадянські елементи, терористи, шкідники, фашисто-поляки, поляки-ксьондзи, куркулі, нацмени, класово чужі елементи і т. п. [20, с.95]. Зрозуміло, що така позиція подавалась через призму піклування про зміцнення радянського та культурного будівництва серед польських трудящих України. З цією метою 17 січня 1935 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило: “Доручити Культпропу ЦК розробити заходи до усунення шляхом організаційного і громадського впливу наявних фактів розповсюдження по школах окремими школярами антирадянських анекдотів і жартів, всіляких вуличних пісеньок – по суті хуліганських – та ін., що політично розкладають шкільний колектив” [17, с.120]. Такі погроми вели до деінтелектуалізації та денаціоналізації, а суспільство загалом – до стану всезагального страху [6, с.271].

В цей час сумної слави набули масові розстріли за рішенням позасудових органів. Найбільш вживаними стали такі міри покарань судових і позасудових органів, як депортація, розстріли і позбавлення волі. Проілюструємо це на прикладі поданих у таблиці даних:

Міри покарання судових і позасудових органів [13, с.7; 14, с.7]

№ п/п.	Назва району чи міста	Загальна кількість репресованих	З них розстріляно	% від репресованих	У тому числі позбавлено волі	% від репресованих
1.	Городоцький	4644	975	більше 20	1204	25,9
2.	Деражнянський	1641	561	34,3	474	22,8
3.	Ізяславський	4130	1067	25,8	668	16,1

4.	Кам'янець-Подільський	5244	1115	21,1	1812	34,6
5.	Летичівський	1346	555	41,1	349	25,9
6.	м. Кам'янець-Подільський	1315	432	32,8	708	53,8

Отже, відзначення ювілею Хмельниччини є слушною нагодою для характеристики не тільки позитивного поступу краю в 30-х рр. минулого століття, а й всебічного осмислення того, який удар по його суспільству та поліетнічному населенню завдала утверджена більшовиками карально-репресивна машина. Потрібно продовжити дослідницьку та пошукову роботу, щоб дізнатися про об'єктивну правду і справжню ціну, яку понесли наші земляки – корінні подоляни й представники національних меншин задля створення псевдосоціалістичного ладу.

Джерела та література:

1. Держархів Житомирської області, ф. Р.-2542, оп. 1, спр. 1.
2. Держархів м. Києва, ф. Р-920, оп. 12, спр. 60.
3. Держархів Хмельницької області, ф. Р.-2597, оп. 1, спр. 7.
4. Гладченко П. Кам'янещина: села і люди. Кам'янець-Подільський, 2016. 536 с.
5. Горбуров К. Є. Болеслав Скарбек-Шацький (1888–1934): маловідома біографія лідера “польської комуністичної роботи” в УСРР // *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2012. № 1 (38). С. 181-207.
6. Даниленко В. М. Українська культура під пресом сталінського адміністративно-ідеологічного контролю // *П'ята Всеукраїнська конференція “Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України” (жовтень 1991 р.): Тези доповідей та повідомлень*. К. – Кам'янець-Подільський, 1991. С. 269-271.
7. Захар'єв В. А. Село Міцівці Дунаєвецького району в 20–50-х рр. ХХ-го століття (за документами Державного архіву Хмельницької області // *Вісник Державного архіву Хмельницької області “Подільська старовина”*. 2017. № 1. С. 82-89.
8. Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті : монографія. К. : Знання України, 2007. 508 с.
9. Марочко В. І. Хілліг Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941). К. : Наук. світ, 2003. 238 с.
10. Місінкевич Л., Подкур Р. Польська меншина Поділля під прицілом спецслужби тоталітарної держави, 1920–1930-ті роки // *Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Хмельницька область / редкол. тому: В. Д. Гаврішко (голова) та ін.; упоряд. Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур; біограф. довідки: П. М. Воскобойник, Л. А. Кривега, О. М. Фандуль. Кн. 5. Хмельницький: ТОВ “Поліграфіст”, 2014. С. 11-38.*
11. Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Хмельницька область / редкол. тому: М. П. Вавринчук (голова), В. С. Гришук та ін.; упоряд. В. Ю. Васильєв, Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур. Кн. 1. Хмельницький, 2008. 934 с.
12. Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Хмельницька область / редкол. тому: М. П. Вавринчук (голова) та ін.; упоряд. Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур; біограф. довідки: П. М. Воскобойник, Ю. А. Довгань, Л. А. Кривега, В. М. Пажинська. Кн. 2. Хмельницький, 2009. 1182 с.
13. Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Хмельницька область / редкол. тому: В. Д. Гаврішко (голова) та ін.; упоряд. Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур; біограф. довідки: П. М. Воскобойник, Ю. А. Довгань, Л. А. Кривега, В. М. Пажинська. Кн. 3. Хмельницький, 2010. 1126 с.
14. Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Хмельницька область / редкол. тому: В. Д. Гаврішко (голова) та ін.; упоряд. Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур; біограф. довідки: П. М. Воскобойник, Л. А. Кривега, О. М. Фандуль. Кн. 4. Хмельницький, 2012. 1158 с.
15. Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Хмельницька область / редкол. тому: В. Д. Гаврішко (голова) та ін.; упоряд. Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур; біограф. довідки: П. М. Воскобойник, Л. А. Кривега, О. М. Фандуль. Кн. 5. Хмельницький: ТОВ “Поліграфіст”, 2014. 896 с.
16. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Хмельницька область / ред. тому: М. В. Загородний (голова) та ін.; упоряд.: Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур; біогр. довідки: Ю. А. Довгань, Л. А. Кривега, О. М. Фандуль. Кн. 6. Хмельницький, 2015. 1174 с.
17. Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 30 ті роки // *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. К., 1995. № 1/2 (2/3). С. 116-156.
18. Справа “Польської Організації Військової” в Україні. 1920–1938 рр. / упоряд.: С. А. Кокін, Р. Ю. Подкур, О. С. Рубльов. К.: Головна редколегія науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією”, 2011. 472 с.
19. Теленько Б. Соловецький мартиролог Поділля. Кам'янець-Подільський: ПП “Медобори – 2006”, 2017. 516 с.
20. Чирко Б. Нацмен? Значить ворог // *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1995. № 1/2 (2/3). С. 95.
21. Шевченко С. “Соловецький мартиролог Поділля” // URL: <http://mediafond.com.ua/show/none/1700>.
22. Чирко Б. В. Політичне тавро: “спецпереселенці” // *Відродження*. 1993. № 10. С. 72-73.

ЗВИНУВАЧЕНІ У КОЛАБОРАЦІОНІЗМІ: ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСТЬ. СТАТИСТИЧНІ ВІДОМОСТІ

У статті розглянуто питання колабораціонізму серед населення Хмельницької області в часи окупації німецькими загарбниками (1941–1944); опротестовується міф про українську націю як колабораціоністську.

Ключові слова: колабораціонізм, співпраця з окупантами, комуністичний режим.

Радянська, а слідом за нею і російсько-імперська ідеологічна машина створила та безкінечно тиражує міф про українську націю як націю колаборантів, що начебто радо йшла на співпрацю з нацистським окупаційним режимом в роки II Світової війни. Російські мас-медіа нині активно навішують ярлики на кшталт «фашисти», «зрадники», «бандерівці», посилаючись на існуючий, на їх думку, досвід тотальної колаборації місцевого населення в період 1941-1944 рр., не звертаючи увагу ні на ступінь поширення цього явища, ні на його причини, ні на соціальний чи етнічний склад його учасників.

Звернімо увагу на трактування поняття «колабораціонізм», що має французьке походження та спочатку стосувалось співпраці саме французів із німецькою владою у період окупації Франції у ході Другої світової війни.

Колабораціонізм – вважає дослідник з Кривого Рогу Валентина Шайкан – складне, неоднозначне соціально-психологічне явище-феномен, що виникає в результаті взаємодії суб'єктів комунікативного процесу (населення окупованих держав з окупантами), тобто співпраці з ворогом в умовах окупаційного (гітлерівського) режиму. Це явище в Україні в роки Другої світової війни проявилось у широкому діапазоні: від побутового рівня до військових, економічних, культурних, адміністративних, індивідуально-політичних форм [5, С.44]. «Енциклопедія історії України» у відповідній статті зазначає, що, зазвичай, у світовій суспільно-політичній літературі співпраця з окупантами розглядається як ганебне явище, як дії, спрямовані проти інтересів власного народу, держави та її союзників. Проте певним винятком з цього загального правила є співпраця з окупантами, до якої вдавалися національно-визвольні рухи з метою створення власних самостійних державних утворень [2, с.440.]. А отже, діяльність ОУН, УПА, а-priori, не можна вважати колабораціонізмом.

Політолог та публіцист Сергій Грабовський зазначає, що в радянській історіографії та працях деяких сучасних істориків (переважно російських) усі форми та способи взаємодії українських політичних сил і громадських організацій із нацистами однозначно трактуються як колабораціонізм, проте навряд чи можна вважати колаборацією співпрацю з агресором народу, розділеного між різними державами (СРСР, Польщею, Румунією), з боку яких він зазнавав пригноблення. [1].

Проте, услід за комуністичними ідеологами нерозбірливі журналісти, російські історики та політики вважають проявами колабораціонізму навіть те, що в принципі не можна вважати співпрацею з окупантами. До таких чинників, згідно з «Конвенцією про закони та звичаї сухопутної війни», що була прийнята у Гаазі у 1907 р., належить пасивне виконання своїх громадянських обов'язків без скоєння злочинів, примусова співпраця з окупантами, перехід на бік окупантів в штучно створених державою-агресором умовах, які становлять загрозу для життя людини чи навіть існування національної, етнічної чи релігійної групи (наприклад, депортація, репресії, голодомори, геноцид тощо) [6].

Дмитро Рибаків, розглядаючи суть цього явища, слушно зазначає, що «колабораціонізм» українців у Другій світовій війні – особливий випадок та вказує, що незрозуміло, хто саме виступав у ролі «колаборантів» – українці по той чи цей бік фронту... Українці не мали своєї держави – короткочасна історія Центральної Ради, Гетьманату й Української Народної Республіки в Києві (1917–1919) завершилася окупацією більшої частини України Червоною армією і, відповідно, включенням її до складу більшовицької Росії (від 30 грудня 1922 р. – СРСР). Отже, фігурально колабораціонізм може бути представлений і у вигляді українського комунізму. Щоб зломити дух прив'язаного до землі (особливо приватною власністю на землю) українського селянства та його релігійні устої, більшовики пішли на жадливі соціальні експерименти. Жертвами колгоспного будівництва стали мільйони українських селян, які загинули голодною смертю у 1921–1922, 1932–1933 і 1946–1947 рр. Точну кількість жертв голодоморів неможливо встановити й досі, бо дані перепису населення 1937 р. було сфальсифіковано, а відповідальних за перепис осіб розстріляно. Статистичну ж різницю списано на воєнні втрати. У результаті співпраці з німецькою

окупаційною адміністрацією в Україні часом мала характер посиленої помсти радянським окупантам за двадцятиліття нелюдських страждань [4].

Показовою у цьому сенсі є історія мешканця села Галузинці Коростовського Яна, 1914 р.н., поляка за національністю, що добровільно зголосився служити в поліції. Родину розкуркулили, батько загинув. Ян та його старший брат Броніслав з усіх сил намагались вижити в умовах тотального комуністичного терору. Але незабаром, у грудні 1937 р., двадцятидев'ятилітнього Коростовського Броніслава заарештували та стратили за надуманим звинуваченням у контрреволюційній діяльності [7, 46]. Зрозуміло, що з приходом нацистів Коростовський Ян добровільно пішов працювати у поліцію, відкрито виявляючи ненависть до комуністичного режиму, про що розповіла його двоюрідна племінниця [9].

Відомим є факт, що співпраця з окупантами в роки війни не завжди носила добровільний характер. Мешканець Проскурова, 30-літній Павло Гула ще з середини 30-х років працював робітником на станції Гречани. В роки гітлерівської окупації там і продовжував свою трудову діяльність, аби прогледувати родину. Але коли у березні 1944 р. у місто увійшли радянські війська, його одразу хотіли розстріляти як посібника нацистів. Гула дивом уникнув розстрілу як колаборант: жителі Гречан встали на його захист, доводячи, що подібні звинувачення необґрунтовані [10]. Однак комуністична влада нічого не забуває. І вже у серпні 1946 року Павла Гулу заарештували і незабаром засудили до десятирічного терміну ув'язнення у таборах [8].

Педагогів, які, перебуваючи на окупованих територіях, продовжували свою педагогічну діяльність, теж звинуватили у співпраці з окупаційною владою. Це Бонк Яків Васильович, 1923 р.н. з села Зверхівці; Ковальчук Федір Васильович, 1906 р.н. з Бедриковець; Хамалишин Микола Михайлович, 1891 р.н. з Городока; Раскова Олена Миколаївна, 1920 р.н. з села Ляхівці; Конюшинський Олександр Якович, 1904 р.н., мешканець села Пархомівці; Ясинський Володимир Костянтинович, 1919 р.н., що працював у Деражні; Коцулевський Юхим Григорович, 1903 р.н. з Ріпенець; Стеллик Устина Владиславівна, 1914 р.н. та Пашенко Евеліна Порфирівна, 1917 р.н. жительки м. Кам'янець-Подільський; Івануник Василь Арсентійович, 1910 р.н., вчитель з смт Стара Ушиця; Крайняк-Ротар Марія Василівна, 1911 р.н. що працювала у с. Малівці; Терещенко Микола Йосипович, 1916 р.н. з Крушанівки; Негода Олексій Кирилович, 1911 р.н. з с. Яворівці; Осипчук Петро Сергійович, 1906 р.н., мешканець Криворудки; Яворський Дмитро Карлович, 1919 р.н. з с. Терешки; Завацький Микола Павлович, 1919 р.н., який вчителював у Терлівці; Кравчук Борис Дем'янович, 1894 р.н. з с. Прислuch; Сварчевський Юзеф Северинович, 1921 р.н., учитель із Старого Острополя; Бучинський Афанасій Йосипович, 1909 р.н. з с. Шарівка; Волошин (Камінський) Микола Васильович, 1920 р.н., з Косогірки [4]. Строки ув'язнення за свою «колабораціоністську» діяльність вони отримали здебільшого великі: 20–25 років.

Відомо також і те, що молодих парубків брали в поліцаї та канцелярські службовці у цілком звичайний мобілізаційний спосіб — відмова розглядалася як нелояльність до німецького уряду і загрожувала можливістю опинитися в концтаборі всією родиною чи бути страченими. Старости, щоправда, самі вирішували, кого мобілізувати до поліції — насамперед із метою забезпечення власних-таки односілчан. Тікати з поліції було безглуздо, хіба що до сталінського ГУЛАГу. [5].

Отже, якщо пильніше придивитись до проблеми співпраці з окупаційним режимом громадян УРСР в роки II Світової війни, то виявляється, що їх дії аж ніяк не відповідають класичному тлумаченню поняття «колабораціонізм». А отже, переважна більшість тих, кого звинуватили у повоєнні роки у співпраці з окупантами, засудивши на різні терміни ув'язнення і навіть на смерть, в більшості є безневинними жертвами комуністичного режиму. Таких на Хмельниччині, згідно матеріалів, представлених у багатомному виданні «Реабілітовані історією», було 414 осіб [4]. Нижче наведено узагальнені відомості щодо кількості осіб, звинувачених у співпраці з окупантами по районах Хмельницької області.

Звинувачені у співпраці з окупаційною владою (за статтю)				
№	Район	Чоловіки	Жінки	Разом
1.	Білогірський	7	1	8
2.	Віньковецький	10	-	10
3.	Волочиський	9	-	9
4.	Городоцький	28	-	28
5.	Деражнянський	22	-	22
6.	Дунаєвецький	24	4	28
7.	Ізяславський	15	1	16

8.	м.Кам'янець-Подільський	29	5	34
9.	Кам'янець-Подільський	32	4	36
10.	Красилівський	30	4	34
11.	Летичівський	20	1	21
12.	Новоушицький	17	1	18
13.	Полонський	22	1	23
14.	Славутський	20	2	22
15.	Старокостянтинівський	7	-	7
16.	Старосинявський	3	-	3
17.	Теофіпольський	15	2	17
18.	м.Хмельницький	26	4	30
19.	Хмельницький	7	-	7
20.	Чемеровецький	7	1	8
21.	Шепетівський	1	-	1
22.	Ярмолинецький	31	1	32
Хмельницька область		383	32	414

Наведені відомості свідчать, що переважна більшість звинувачених були чоловіками (383). Це і зрозуміло, оскільки домінуюча роль чоловіка в утриманні родини зобов'язувала забезпечувати сім'ю. А тому на початок війни чоловіки, маючи професію та постійне місце роботи, змушені були продовжувати свою довоєнну діяльність. Таким чином, окупаційна влада, мобілізуючи до роботи спеціалістів з місцевого населення, знаходила їх у першу чергу серед осіб чоловічої статі. Зрозуміло, що на важку некваліфіковану роботу теж брали чоловіків. Важливо зауважити, що 9% звинувачених – 32 особи – були жінками. Серед них переважали педагоги та медичні працівники.

Звинувачені у співпраці з окупаційною владою (за освітою)					
№	Район	Малописьменні	Середня освіта	Вища Освіта	Разом
1.	Білогірський	6	2	-	8
2.	Віньковецький	5	4	1	10
3.	Волочиський	6	3	-	9
4.	Городоцький	16	8	4	28
5.	Деражнянський	10	11	1	22
6.	Дунаєвецький	23	4	1	28
7.	Ізяславський	13	2	1	16
8.	м.Кам'янець-Подільський	11	12	11	34
9.	Кам'янець-Подільський	25	6	5	36
10.	Красилівський	24	6	4	34
11.	Летичівський	12	7	2	21
12.	Новоушицький	16	2	-	18
13.	Полонський	14	7	2	23
14.	Славутський	18	2	2	22
15.	Старокостянтинівський	6	-	1	7
16.	Старосинявський	3	-	-	3
17.	Теофіпольський	14	3	-	17
18.	м.Хмельницький	17	7	6	30
19.	Хмельницький	6	1	-	7
20.	Чемеровецький	5	1	2	8
21.	Шепетівський	1	-	-	1
22.	Ярмолинецький	23	5	4	32
Хмельницька область		275	93	47	414

Переважає більшість з тих, хто співпрацював з нацистами були малописемними. Цей факт лише зайвий раз віддзеркалює загальний рівень освіти в державі. Але примітним є той факт, що близько 9% (47 осіб) мали вищу освіту та 34% (93 особи) – середню. Загалом це майже половина усіх звинувачених у колабораціонізмі – 43%. Цей факт свідчить лише про те, що комуністична влада в період після 1944 року поспішила знищити найбільш освічену частину населення, яке вміло порівнювати, аналізувати, критично мислити.

У цьому контексті варто також звернутись також до статистичних відомостей за професійним соціальним статусом: серед звинувачених найбільше бачимо інтелігенції (168). Селяни на другому місці: (134), адже область аграрна. Велика кількість і представників робітничих професій (96). Ця статистика зайвий раз доводить, що комуністичному режиму не потрібні були освічені розумні люди. Саме проти них було спрямоване вістря повоєнних репресій.

Звинувачені у співпраці з окупаційною владою (за професійним соціальним статусом)						
№	Район	Селяни	Робітники	Інтелігенція	Невідомо	Разом
1.	Білогірський	4	1	3	-	8
2.	Віньковецький	3	3	4	-	10
3.	Волочиський	2	3	4	-	9
4.	Городоцький	8	3	17	-	28
5.	Деражнянський	4	9	8	1	22
6.	Дунаєвський	11	7	9	1	28
7.	Ізяславський	3	3	10	-	16
8.	м.Кам'янець-Подільський	-	9	22	3	34
9.	Кам'янець-Подільський	12	4	19	1	36
10.	Красилівський	10	14	9	1	34
11.	Летичівський	9	3	9	-	21
12.	Новоушицький	13	2	3	-	18
13.	Полонський	7	6	10	-	23
14.	Славутський	10	7	3	2	22
15.	Старокостянтинівський	2	1	2	2	7
16.	Старосинявський	3	-	-	-	3
17.	Теопільський	12	-	4	1	17
18.	м.Хмельницький	1	13	14	2	30
19.	Хмельницький	3	2	2	-	7
20.	Чемаровецький	5	1	2	-	8
21.	Шепетівський	-	1	-	-	1
22.	Ярмолинецький	12	4	14	2	32
Хмельницька область		134	96	168	16	414

Цікавою є статистика за національним складом. Звичайно, більшість населення нашої області – українці, а тому серед звинувачених переважають українці (348 осіб). Але відомо, що Правобережна Україна, і Поділля зокрема, були місцем компактного проживання поляків, тому серед звинувачених у співпраці з окупантами 48 поляків, а це майже 12%! Якщо звернути увагу на відсотковий склад населення напередодні війни, то зрозуміло, що серед багатьох національностей області саме поляки стали абсолютними «лідерами» у засуджених за співпрацю з окупантами. Тут варто зауважити, що цьому є подвійне пояснення. Відомим також є той факт, що на сучасній території Хмельницької області напередодні війни було репресовано величезну кількість польського населення як потенційних посібників у гіпотетичній майбутній війні з Польщею. Це не могло не відобразитись на настроях населення, що залишилось у зоні окупації, а, відтак, зрозуміло, чому серед звинувачених велика кількість саме поляків. Є й інший фактор: в роки війни окупаційний режим відновив діяльність римо-католицьких культових споруд та парафій, адже до війни в області не було жодного діючого костелу та жодного римо-католицького священика. Але вже незабаром після закінчення війни, їх кількість різко зменшилася: в області діяли лише три костели. Звичайно, що багато тих, хто ідентифікували себе як поляки-католики, різко негативно ставились саме до цього аспекту діяльності комуністів, а отже критикували радянську владу. Саме це і стало одним

із чинників великої (у відсотковому співвідношенні) кількості звинувачених у колабораціонізмі серед польського населення області.

Звинувачені у співпраці з окупаційною владою (за національністю)						
№	Район	Українці	Росіяни	Поляки	Інші	Разом
1.	Білогірський	7	1	-	-	8
2.	Віньковецький	10	-	-	-	10
3.	Волочиський	9	-	-	-	9
4.	Городоцький	24	-	4	-	28
5.	Деражнянський	21	-	1	-	22
6.	Дунаєвецький	23	-	5	-	28
7.	Ізяславський	13	-	2	1 (чех)	16
8.	м.Кам'янець-Подільський	20	5	7	2 (німець та молдов.)	34
9.	Кам'янець-Подільський	34	-	2	-	36
10.	Красилівський	31	1	2	-	34
11.	Летичівський	17	-	3	1 (латвієць)	21
12.	Новоушицький	14	-	4	-	18
13.	Полонський	20	1	2	-	23
14.	Славутський	19	1	-	2 (німці)	22
15.	Старокостянтинівський	5	-	2	-	7
16.	Старосинявський	3	-	-	-	3
17.	Теофіпольський	14	-	3	-	17
18.	м.Хмельницький	19	2	8	1 (білорус)	30
19.	Хмельницький	6	-	1	-	7
20.	Чемеровецький	8	-	-	-	8
21.	Шепетівський	-	-	1	-	1
22.	Ярмолинецький	31	-	1	-	32
Хмельницька область		348	11	48	7	414

Цікавою є статистика за віковим складом звинувачених у пособництві нацистам. За віком переважають особи старші 35 років, тобто ті, хто народився та жив ще до встановлення радянської влади і був потенційним носієм незадоволення комуністичним режимом. Саме вони часто пригадували яким було життя простого люду до встановлення радянської влади.

Звинувачені у співпраці з окупаційною владою (за віком)					
№	Район	Молодші 25 років	Віком 25-35 років	Старші 35 років	Разом
1.	Білогірський	2	1	5	8
2.	Віньковецький	-	1	9	10
3.	Волочиський	1	2	6	9
4.	Городоцький	1	5	22	28
5.	Деражнянський	1	7	14	22
6.	Дунаєвецький	1	7	20	28
7.	Ізяславський	4	1	11	16
8.	м.Кам'янець-Подільський	1	5	28	34
9.	Кам'янець-Подільський	2	11	23	36
10.	Красилівський	1	11	22	34
11.	Летичівський	1	7	13	21
12.	Новоушицький	-	6	12	18
13.	Полонський	2	3	18	23
14.	Славутський	3	1	18	22
15.	Старокостянтинівський	1	2	4	7

16.	Старосинявський	-	-	3	3
17.	Теофіпольський	-	5	12	17
18.	м.Хмельницький	2	7	21	30
19.	Хмельницький	-	2	5	7
20.	Чемеровецький	1	5	2	8
21.	Шепетівський	-	-	1	1
22.	Ярмолинецький	1	7	24	32
Хмельницька область		25	96	293	414

Суворо радянська репресивна машина поставилася до звинувачених, призначаючи їм покарання. Найлегше покарання – до 4-х років ув'язнення – отримали тільки двоє подолян. Найбільше вироки коливались у терміні від 4 до 10 років у виправно-трудовах таборах – 241. Більше 10 років отримали 96 звинувачених, з них 35 – максимальний термін (25 років ув'язнення). Один з вироки був найсуворішим – розстріл. Але аж 9 осіб померли від тортур, не дочекавшись вироку, а ще одна жінка була втрачена для суспільства через те, що збожеволіла. І лише 50 осіб було виправдано, тобто, судова система не змогла довести причетність цих осіб до колаборації.

Звинувачені у співпраці з окупаційною владою (види покарання)								
	Район	Термін ув'язнення			Виправдано	Розстріляно	Невідомо	Разом
		До 4 років	4-10 років	Біль-ше 10 років				
1.	Білогірський	-	6	1	1	-	-	8
2.	Вінковецький	-	7	2	-	-	-	10*
3.	Волочиський	-	5	2	2	-	-	9
4.	Городоцький	-	17	8	1	-	1	28*
5.	Деражнянський	-	14	2	2	-	4	22
6.	Дунаєвецький	-	19	6	1	-	2	28
7.	Ізяславський	-	10	5	1	-	-	16
8.	м.Кам'янець-Подільський	-	18	5	6	1	2	34*•
9.	м.Кам'янець-Подільський	-	20	11	3	-	-	36*
10.	Красилівський	-	18	8	6	-	1	34*
11.	Летичівський	-	12	5	1	-	2	21*
12.	Новоушицький	1	10	4	3	-	-	18
13.	Полонський	-	14	5	2	-	2	23
14.	Славутський	-	14	3	4	-	1	22
15.	Старокостянтинівський	1	4	-	1	-	1	7
16.	Старосинявський	-	2	-	1	-	-	3
17.	Теофіпольський	-	11	5	1	-	-	17
18.	м.Хмельницький	-	13	5	8	-	4	30
19.	Хмельницький	-	4	2	1	-	-	7
20.	Чемеровецький	-	6	-	1	-	1	8
21.	Шепетівський	-	1	-	-	-	-	1
22.	Ярмолинецький	-	16	10	3	-	2	32*
Хмельницька область		2	241	89	49	1	23	405

Додаток:

*Лисюк М.М., Мамон М.М., Мартиненко А.М., Климов К.Ф., Яковлев П.Є., Шемчук М.С., Гостоминський А.Л., Дядечко Г.Л. до винесення вироку померли у тюремній лікарні від тортур.

•Зюбрицька Ю.В. була звільнена внаслідок психічного захворювання.

35 людей отримали максимальний термін ув'язнення – 25 років

Отже, дослідження «колабораціоністської» діяльності жителів Хмельницької області під час її окупації нацистськими загарбниками є спробою неупередженого аналізу фактів з метою створення правдивої картини того становища, в якому опинилося мирне населення на окупованій території, і спростування пропагандистських кліше.

Джерела та література:

1. Грабовський С.І. Колабораціонізм // Енциклопедія сучасної України: у 30 т. / ред. кол. І. М. Дзюба [та ін.]; НАН України, НТШ, Координаційне бюро енциклопедії сучасної України НАН України.— К., 2003–2016. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=4446
2. Дерейко І.І. Колабораціонізм // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України.— К.: Наук. думка, 2007.— Т.4.— С.440. — [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe=Kolaboracionizm>
3. Реабілітовані історією: у двадцяти семи томах. Хмельницька область. / Ред: М. В. Загородний (голова) та ін. — Упорядники: Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур. — Хмельницький, 2008-2015
4. Рибаків Д. Герої та (або) колабораціоністи: по той бік міфу /Д.Рибаків // Дзеркало тижня. — 2006. — №41. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://dt.ua/SOCIETY/geroyi_ta_abo_kolaboratsionisti_po_toy_bik_mifu.html
5. Шайкан В. Колабораціонізм в Україні в роки Другої світової війни: причини виникнення, особливості, масштаби / В.О. Шайкан // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. — Київ Сфера, 2005. — 220 с.
6. Laws of War : Rights and Duties of Neutral Powers and Persons in Case of War on Land (Hague V); October 18, 1907, chapter III chapter II — [Електронний ресурс]. — Режим доступу:http://avalon.law.yale.edu/20th_century/hague05.asp; http://avalon.law.yale.edu/20th_century/hague04.asp
7. ДАХМО, ф-6193, оп. 12, спр. П-1967, Справа по звинуваченню Коростовського Броніслава Вікентійовича.
8. Архів УСБУ, спр. П-26916, Справа по звинуваченню Гули П.С.
9. Інтерв'ю з Яворською Леонідою Василівною, 1945 р.н., с.Галузинці, 14.07.2017.
10. Інтерв'ю з Гуменюк Лідією Гаврилівною, 1931 р.н., м. Хмельницький, 20.07.2017.

Шпаковський С.М.

м. Хмельницький

Старенький І.О., Зайшлюк Я.О.

м. Кам'янець-Подільський

ЕПОНІМНА ПАМ'ЯТКА ЖВАНЕЦЬ – НОМІНАНТ НА ЗАНЕСЕННЯ ДО ПОПЕРЕДНЬОГО СПИСКУ ОБ'ЄКТІВ ВСЕСВІТНЬОЇ СПАДЩИНИ ЮНЕСКО

У статті розповідається про трипільську пам'ятку в ур. Щовб та прилеглій частині плато Лисої гори поблизу села Жванець Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, історію їх дослідження, сучасний стан та номінування на занесення до Попереднього Списку об'єктів Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Ключові слова: трипільська культура, село Жванець, ур. Щовб, ур. Лиса гора, етап А, етап СІІ, жванецький тип, гординецький тип, Т. Г. Мовша, укріплення, гончарний горн, номінація, Попередній Список об'єктів Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Культурно-історична спільність Трипільля-Кукутені стала визначним явищем світової історії, залишивши помітний слід в історії людства. На території Середнього Подністров'я помітна велика щільність поселень трипільської культури, серед яких виділяється епонімна пам'ятка Жванець етапу СІІ.

Розташована вона на південно-західній окраїні села на останці Щовб та прилеглій частині плато Лисої гори, що з трьох сторін омивається річками Кармеліткою і Жванчиком.

Поселення відкрите місцевими школярами 1959 року. 1961 року тут проведено розвідкові роботи, а з 1962 року велися стаціонарні розкопки. Тамара Григорівна Мовша у статті «Пізнотрипільське поселення в с. Жванець (по розкопках 1961 р.)» описує початок дослідження унікального поселення. Культурний шар залягав на глибині 0,2-1,1 му темно- та світло-коричневому суглинку (рис. 1). Житла йшли вздовж схилів, особливо північно-східного – східного. При зачистці обривів археологам вдалося виявити два горизонти жител з кам'яною долівкою та вогнищами, а саме два наземних житла та дві напівземлянки, частково зруйновані кар'єрами для добування каменю. Розкоп №1 заклали в найвищому (25 м над Кармеліткою) та найвужчому (7 м) місці останця. У північній частині розрізу на глибині 0,2-0,45 м зафіксовано край наземного житла №1 з 2-3 рядів кам'яних плит підлоги, що лежали один на одному в темно-коричневому суглинку. За 0,7 м східніше дослідники помітили різке падіння шару, пов'язане з напівземлянкою №1. Над нею на глибині 0,15-0,2 м від денної поверхні лежали кам'яні плити підлоги наземного житла №2. Східніше напівземлянки №1 було помічено різке падіння шару, пов'язане з напівземлянкою №2.

Розчищена площа житла №1 становила 18 м². Являло воно собою площадку з підлогою зі сланцю в 1-3 ряди. Житло було безінвентарним, за винятком посудини з антропоморфним зображенням під південно-східним краєм [6, с. 85].

Житло №2 знаходилося за 1 м на південь від №1, являючи собою прямокутний майданчик довжиною 7 м та шириною 6-7 м. Кам'яна підлога збереглася на окремих ділянках. Тут знайдено крем'яні знаряддя, відбійник кулястої форми, кінцевий вкладиш серпа з кутовим поліруванням, 3 фрагменти ножеподібних пластин, кілька мотик з рогу оленя, лощило, роговий клевець, столовий і кухонний посуд, пряслиця, фрагмент фігурки тварини, глиняне грузило [6, с. 85-87].

Напівземлянка №1 (рис. 2) орієнтована по лінії південь-південний-захід – північний-схід-схід. Об'єкт видовженої овальної форми з невеликим виступом у південно-західному краї. Досліджена довжина землянки становили 3,8 м, ширина – 7,1 м [6, с. 87]. Основа стін була кам'яною, біля південно-східного краю зафіксовано сходинку та зернотерку. Споруда складалася з двох частин: північно-східної та південно-західної. У першій було 3 вогнища, у другій – видовбана в скелі грушовидної форми господарська яма (1,5×1×0,3 м). У напівземлянці знайдено заготовку знаряддя типу клевця з рогу оленя, кістяне долото, лощило, ножеподібні пластини, скребки на відщепках і кінцях ножеподібних пластин, уламки ножа з ретушшю на бокових гранях, зернотерки, мотики і бойові сокири з кістки та рогу, проколки, тесла з кабанячого ікла, долото з розколотої трубчастої кістки [6, с. 88]. Знайдений посуд був розписаний червоною або чорною фарбами. Узори склалися з нешироких стрічок, що створювали овали, півовали, відрізки смуг, що сходилися під кутом чи хрестоподібно перетиналися. В середині овалів та півовалів зображали

птахів, солярні знаки, людей. Кухонний посуд прикрашали наліпними бугорками та відтисками шнурка (рис. 3, 4)[6, с. 89].

Вже тоді, 1962 року, Тамара Григорівна зазначала, що поселення Жванець займає проміжне положення між Крутобородинцями II, Кошилівці-Обоз та пам'ятками вихватинського типу: «У Жванці завдяки хронологічному і територіальному положенню поєднуються риси названих пам'яток, але переважають місцеві особливості, які дозволяють віднести його до раніше невідомого локально-хронологічного варіанту» [6, с. 93].

У дещо пізнішій публікації Т.Г. Мовша писала: «Вже в перший рік стало зрозуміло, що поселення займає особливе місце в групі пізньотрипільських пам'яток Середнього Подністрів'я і об'єднує в керамічному комплексі риси двох етапів пізнього Трипілья цього мікрорегіону. Жванець являє собою новий локально-хронологічний варіант пізньотрипільських пам'яток і займає в культурно-хронологічному відношенні проміжне положення між Кошилівці-Обоз і Вихватинцями, зберігаючи місцеві етнографічні особливості. Зіставлення його матеріалів з комплексами знахідок пізньотрипільських пам'яток Середнього Дністра дозволяє встановити наступну хронологічну шкалу: Крутобородинці II, Жванець, Вихватинці, Гусятин I – Цвіклівці» [11, с. 95].

Після 1961-1962 рр. археологічні дослідження на пам'ятці поновилися восени 1967 року. Тоді дослідження зосередили на ділянці Лисої гори, що примикає до останця. У західному схилі в зрізі було помічено дві лінзоподібні заглибини, насичені попелом, що виявилися горнами. Третій знаходився північно-західніше і практично висів над обривом. Всі вони були розчищені. Два горни в межах розкопу №2 знаходилися на глибині 0,5-0,7 м від денної поверхні, третій – практично під шаром дерну. Найкраще був збережений горн №2 (рис. 5), на подовій частині якого лежали розвали великих посудин. Горни №№ 1 (рис. 6) та 3 були розібрані археологами в процесі дослідження. Вони були двоярусними з нижньою топковою камерою та верхньою для обпалювання керамічних виробів. Відділялися камери горизонтальної плитчастою перегородкою – черінем з кількома десятками трубчастих продух, що слугував подом для верхньої камери. У кінці горна перегородка мала прямокутний отвір для тяги полум'я. Горни орієнтовані челюстями на захід до р. Жванчик. Вони були опущені в материковий вапняк, як мінімум до нижньої частини склепіння верхньої камери для кращого збереження тепла. Посуд закладали зверху, там же й був отвір димаря [11, с. 95-96; 3, с. 230].

Окрім трьох зафіксованих 1967 року горнів, знайдено на краю обриву на південний-захід від горну №1 залишки подових частин ще двох, які за польовою нумерацією отримали №№ 4 і 5 [12, с. 126]. Ще один горн було зафіксовано в польовому сезоні 1969 року. Він розташовувався на північний схід від горну №2, являючи собою залишки топкової камери з продухами [13, с. 84]. Один горн в ур. Лиса гора на західному схилі зафіксовано 1976 року [10, с. 341]. Загалом вони були вибудовані в три лінії: I – №№ 4 і 5, II – №№ 1, 2, 3, III – №6.

У всіх горнах топкова камера розділялася підпірною стінкою («козлом») на дві приблизно рівні половини. У горнах №№ 2 і 3 підпірні стінки вирізані з материка, йшли вони від челюстів та підтримували центральну частину черіня з продухами. Інша частина черіня лежала на глиняних конусах. Под горна №3 через велику первісну висоту був піднятий вище шляхом забутування щебнем.

Тамарою Мовшою було виділено два типи горнів у Жванці. Першого типу (№3) були підковоподібними з «козлом», що підтримував черінь з продухами; черінь на решітці з глинобитних клинів-конусів, розташованих двома рядами за принципом балочного перекриття. Другий тип (№1) був прямокутний з двома підпорними стовпами та решіткою з глинобитних клинів-конусів, розташованих за принципом «арочного» перекриття [3, с. 231; 7, с. 233].

У Жванці вперше на теренах України були виявлені трипільські двоярусні горни з відкритим полум'ям. Випалювання виробів здійснювалося при температурі 800-1000 °С. Її регулювання здійснювалося за допомогою спеціальних каналів, через які надходило повітря. Серед аналогів виділялися тільки 2 горни поселення Валя-Лупулуй у Румунії та один у Костешти-Село [11, с. 96-97; 12, с. 126; 3, с. 231; 7, с. 233]. Датуються вони двома періодами етапу СII (жванецький та гординештський типи) – 3300/3200-2750 рр. до н. е. [16, с. 123]. «Гончарна майстерня являється унікальною в пам'ятках мідного віку Європи та Передньої Азії. Її відкриття у Жванці докорінно змінює наші уявлення про соціально-економічні відносини в трипільському суспільстві. По-новому ставиться питання про розподіл праці, про виділення первісного ремесла зі сфери домашнього виробництва», – писала Т. Г. Мовша [12, с. 127].

Саме ці горни виготовляли кераміку жванецького типу, в орнаментиці якої «прослідковувалися риси Крутобородинців II, Варварівки та Кошилівців-Обозу» [3, с. 233]. Пізніше, 1985 року, Тамара Григорівна, описуючи столову кераміку жванецького типу, зазначає, що виготовляли її з добре відмудленої глини з

домішками дрібного піску. Колір черепка рожевий, червоний; зовнішня поверхня старанно заглажена, розписана чорною або коричневою фарбою, часто в поєднанні з червоною. Серед типів посуду дослідниці виділяла: посудини з високою усіченою конічною шийкою, вузьким горлом і злегка відігнутими вінцями; грушоподібні посудини з середньої висоти шийкою, відігнутим краєм вінець і високо розташованими випуклими плічками; амфори подібної форми, але з ручками-вушками на плічках; приземисті амфори з вузьким горлом, невисокою циліндричною шийкою, округлими плічками і конічними виступами у верхній частині; півсферичні кришки з випуклим верхом і двома вушками-ручками; півсферичні чаші зі злегка загнутими всередину краями вінець; конічні миски; приземисті посудини, подібні до горщиків з широким горлом, короткою шийкою і високими випуклими плічками. Розпис покривав майже всю зовнішню поверхню, якщо орнамент розташований у двох горизонтальних поясах, або доходив до дна, якщо в трьох. У чашах розпис був зовні і зсередини. На посудинах видовжених пропорцій з високою конічною усіченою шийкою і на округлотилих амфорах поширений сюжет витягнутих овалів і півовалів, утворених вузькими чи широкими стрічками. Часто всередині овалів зображалися змієвидні хвилясті лінії, косі хрести, ланцюжок горизонтально розташованих вісімок, а зрідка – тварини чи птахи в геральдичній позі. Поширені були й більш складні сюжети з антропоморфними фігурами. На горщиках з широким горлом орнамент йшов в один пояс, складаючись з витягнутих овалів, утворених вузькими стрічками, поверхня між якими зафарбована червоною чи вишневою фарбою у вигляді стилізованих трикутників. На півсферичних кришках, як і всередині чаш, був поширений сюжет розетки, розділеної на чотири частини перехресними стрічками. В овалах розміщували косі хрести, звивисті лінії. Вільна поверхня між овалами заповнювалася стилізованими трикутниками, інколи зафарбованими червоною фарбою. Тварин передавали статично і в профіль, а людей – у фас, і нерідко в русі, у ритмічному танці. Їх супроводжували тварини, рослини. Кухонна кераміка мала в керамічному тісті домішки битої черепашки, зрідка шамоту. Переважали горщики з широким горлом, циліндричною шийкою, високими округлими плічками і конічною нижньою частиною. В основі шийки йшли 1-2 опоясуючі лінії відбитків шнура, штампових наколів та чотири конічні наліпи. Також поширеними були товстостінні глибокі конічні миски, великі півсферичні чаші, невеликі банковидні горщики з петельчастою ручкою [7, с. 234]. Антропоморфна пластика була схематичною, однотипною. Фігурки зображалися стоячи. Дві окремо виліплені ноги завершувалися однією стопою зі скошеною п'ятою. Траплялися одиничні знахідки фігурок з прокресленими рисами обличчя і сидячому положенні з модельованими руками [7, с. 235].

1968 року експедиція Державного історичного музею УРСР у Жванці під керівництвом Т. Г. Мовши продовжила дослідження попереднього року. Роботи були визначені як «врятування археологічних об'єктів вздовж вузької смуги обривистого схилу, що руйнувалися оповзнями кар'єру» [12, с. 124]. Було розширено в північно-західному напрямку розкоп №2 та зроблено зачистку західного схилу за межами розкопу. Польовими дослідженнями цього року фіксуються укріплення з напільного боку поселення. Тамара Григорівна зазначала, що рів на той час ще частково читався за візуальними ознаками, хоч і в більшості був зруйнований видобутком каменю. Похилі схили, як з напільного боку, так і з боку останця, були укріплені 2-3 рядами сланцю, що було зафіксовано в розкопі №2. У рові знайшли 2 крем'яних трикутних наконечника стріл з виїмкою в основі [12, с. 125].

Наступного польового сезону при зачистці західного та східного схилів продовжилося дослідження валу й рову. Було розширено розкопи №№2 та 3, а на схід від розкопу №2 заклали чотири траншеї, які перерізали значну частину південно-східної сторони гори та виявили житла різних періодів Трипілля. У розкопі №3 вдалося зафіксувати залишки кам'яної долівки, пошкодженої бульдозером при прокладанні дороги на останець. Зокрема, було виявлено викладені в 1-3 ряди плитки сланцю навколо прямокутного майданчика з утрамбованої глини. У розкопі №2 археологи зафіксували 2 шари етапу СІІ. Кераміку жванецького типу перекривали наземні житла та напівземлянки з матеріалами гординештського типу. Три траншеї (2×20 та 2×40 м) перерізали південну околицю Лисої гори із заходу на схід, четверта траншея (2×40 м) проходила з півночі на південь. У них було відкрито та досліджено більше 10 напівземлянок та ям етапу СІІ. У північно-східній частині ділянки, обмеженої траншеями, Тамарою Мовшею зафіксовано залишки наземного житла етапу А з керамікою сіро-чорного кольору із заглибленими спіральними заштрихованими стрічками. У траншеї №4 між двома напівземлянками етапу СІІ дослідили напівземлянку пізнього етапу чорноліської культури ІХ-VІІІ ст. до н. е. з відповідним керамічним матеріалом [13, с. 84-85].

1973 року були проведенні контрольні розкопки валу і рову у східній стороні городища. Під високим, виявленим раніше, валом йшов менший вал, контрвал та рів. Більш древній вал мав висоту 1 м та був насипаний зі сторони ур. Щовб на материк викидом з рову. Частину викиду насипали на іншу сторону, за рахунок чого утворився контрвал, довжиною 4 м та висотою 0,8 м. Низ фронтальної сторони старішого

валу був обкладений сланцем, видобутим під час довбання рову. Пізніше на стику перешийка останця з Лисою горою викопали новий рів, глибиною 3 м, та насипали вал, висотою 3,2 м, який повністю пере-крив первісний рів і в більшості вал. Пізніший вал насипався з материкової глини з гумусом і сланцем. Його неодноразово підсипали, про що свідчать стерильні прошарки ґрунту між шарами облицювання зі сланцю. Фронтальна сторона укріплення була облицьована кам'яними плитами, які в нижній частині валу були поставлені на ребро. Облицьована каменем була також і верхня частина рову, а нижня являла собою природні виходи сланцю. Пізніший вал та рів, згідно кераміки та антропоморфної пластики, датуються гординештським локально-хронологічним утворенням етапу СІІ [4, с. 311].

У розкопі №2 у стратиграфії виділявся нижній горизонт, представлений етапом А, вище якого залягали два шари етапу СІІ (жванецьке та гординештське локально-хронологічні утворення). Між двома шарами етапу СІІ залягав стерильний шар потужністю 0,2-0,25 м. Гординештський шар представлений глиняними відмостками біля вогнищ та керамікою, серед якої виділялися чаші з потовщеним косо зрізаним вінцем, орнаментовані штамповим орнаментом і відтисками шнура, що мали аналоги на поселеннях Гусятин I, Цвіклівці, Малі Вірмени. Шар трипільської культури перекривав ранній залізний вік з чорнолощеною керамікою IX-VIII ст. до н. е. [12, с. 126].

1974 року Т.Г. Мовшею в ур. Лиса гора досліджено нашарування трипільської культури етапу А. Виявлено залишки наземної прямокутної споруди, яку було атрибутовано як господарсько-виробничий комплекс. Дослідили 6 виробничих місць: для розмелювання зерна та замішування тіста, шліфування кістяних та кам'яних виробів, виробництва знарядь з кременю. Серед інвентаря знайшли нуклеуси, відбійники, скребки, свердла, скобелі, сланцеву сокиру, кам'яні зернотерки, шліфувальний камінь, розтирач з пісковику. Вироби з кістки і рогу представлені шилами, проколками, лощиком з ікла кабана, клиноподібною мотикою. Серед кухонного посуду конічні миски, горщики, посудини на кільцевому піддоні з отвором. Тонкостінний посуд з канельованим орнаментом представлений широкогорлими посудинами з похилими плічками, невисокими відігнутими вінцями, орнаментованими неширокими та неглибокими канелюрами в поєднанні з прямокутним штампом та заглибленими лініями. Посуд із заглибленим орнаментом представлений горщиками, конічними покрішками з псевдоручками, посудинами на порожнистих піддонах з овальним отвором, грушоподібними посудинами. Елементи орнаменту становили прокреслені лінії, спіралі, заштриховані стрічки, доповненні відбитками штампу, іноді зі слідами інкрустації білою пастою. Також було знайдено уламки моделей житла та жіночих статуеток із заглибленим орнаментом [15, с. 163-164].

1976 року дослідження проводилися на підтоплованій ділянці в ур. Щовб. Вище ескарпа, відкритого 1974 року, у західній частині над р. Жванчик виявили залишки площадки з погано збереженим інвентарем. На пониженій ділянці південніше ескарпа досліджено господарські та культові ями з вогнищем на дні. У них знайдено кераміку, вироби з рогу, пряслице з піктограмою. Ескарп на ділянці ближче до центру пониженої частини плато зруйнований землянкою IX-VIII ст. до н. е., яка, у свою чергу, перекрита могильником XII-XIII ст. Тамарою Григорівною Мовшею було розкопано 26 давньоруських поховань, які, за винятком двох (містили бронзове кільце та кістяну застібку), були безінвентарними. Археологам вдалося встановити, що поховання здійснювалися рядами та визначити площу могильника. На перешийку останця Щовб на стику з плато вздовж західної обривистої сторони над р. Жванчик перерізали та частково розкопали ще один оборонний рів, який отримав №3 за польовою нумерацією. В ур. Лиса гора в траншеї №5 ближче до напільного боку розкопали напівземлянку етапу СІІ [10, с. 341].

1978 року в ур. Щовб дослідили трикамерне житло, площею понад 115 м². Вздовж поздовжньої і торцевої стін йшли кам'яні гнізда дерев'яних стовпів, які тримали покрівлю, а вздовж східного краю – кам'яні плити основи стін. Підлога була викладена з глиняних плиток. У північному куті північно-західної камери зафіксували залишки глинобитних стін. У південно-східній камері виявлена піч та огорожене місце для ткацького верстака, де знайдено більше 20 попарно розташованих глиняних грузил, а також пряслице. Кераміка із заповнення житла була віднесена до жванецького типу. В ур. Лиса гора проводилися рятувні роботи вздовж обривистого схилу, де виявили майстерню із залишками кам'яних гнізд. У ній робочий майданчик був викладений кам'яними плитами, поруч знаходилося скупчення мушель молюска *Unio* – запас сировини. Перед майданчиком була овальна заглибина, в якій знайшли два шаблони для виготовлення кераміки [9, с. 372-373].

1979 року роботи проводилися на пониженій ділянці останця Щовб, де в розкопі №4 вздовж східної сторони останця виявили залишки кам'яної споруди [8, с. 307].

23 липня 2017 року одним з авторів було проведено розвідку в с. Жванець. На жаль, мусимо констатувати факт, що пам'ятка археології пошкоджується грабіжниками («чорними археологами»). По всій площі поселення помітні невеликі ями, а також в ур. Лиса гора пошкоджено консерваційне накриття над одним з

горнів. На західному схилі у верхній ділянці в оповзні ґрунту лежить підйомний матеріал. Помітна значна кількість стулок раковини молюска *Unio* (рис. 7.1), які товклися та добавлялися до керамічного тіста, що особливо характерне для виробів гординештського локально-хронологічного утворення, у період якого функціонували гончарні горни Жванця. Ймовірно, що розкидані на схилі мушлі походять із запасу сировини при одному з виробничих місць гончарного ремісничого комплексу. Окрім того зібрано 8 крем'яних виробів, серед яких скребки та відщепи (рис. 7.2-8). Виготовлені вони з сірого, матово-сірого та матово-білого кременю. Скребки ретушовані. Один з виробів має товсту кірку патини, що може свідчити про його палеолітичне походження та повторне використання трипільцями. Стосовно керамічних виробів, то вони представлені двома періодами етапу СІІ – жванецьким та гординештським типами. Представлені знахідки фрагментами тулубів горщиків, вінцем невеликої посудини та миски жванецького типу та двома вінцями чаш гординештського типу. Вінце першої чаші світло-коричневого кольору. Випал нерівномірний, на зламі черепка середина сірого кольору, помітні фрагменти товчених мушель молюска *Unio*. Край вінця косо зрізаний. По верху вінце прикрашено шнуровим орнаментом у вигляді трьох паралельних ліній. По тулубу нижче вінця три паралельних лінії шнурового орнаменту, віддалених одна від одної на 0,4-0,6 см. та на 0,7 см. від краю вінця. Нижче них орнаментация у вигляді вертикальних пальцевих вдавлень довжиною 0,8-0,9 см. (рис. 8.1). Вінце другої чаші світло-коричневого кольору. Край вінця косо зрізаний, шириною 1,6 см. По верху вінце прикрашено шнуровим орнаментом. По тулубу нижче вінця три паралельних лінії шнурового орнаменту, віддалених одна від одної на 0,3-0,5 см. та на 0,4 см. від краю вінця. Нижче них орнаментация у вигляді вертикальних пальцевих вдавлень довжиною 0,8-0,9 см. (рис. 8.2). Аналогічні чаші бачимо на поселеннях Цвіклівці [14, с. 218, рис. 5], Сандраки [2, с. 121], Гординешти та ін.

Окрім трипільських матеріалів зібрано також фрагменти посуду пізнього етапу чорноліської культури ІХ-VІІІст. до н. е. Так знайдено фрагмент вінця миски з нерівномірним випалом. Внутрішня поверхня чорного кольору, лощена. Зовнішня поверхня світло-коричневого кольору, лощена. Вінчик потоншений, край зрізаний. На кераміці помітні сліди пальців. Також знайдено фрагмент стінки горщика, який зовні має дві лінії наліпних валиків, розчленованих пальцевим вдавленням (рис. 8.3). ще один вінчик коричневого кольору. Випал високотемпературний, нерівномірний, на зламі черепок чорного кольору. Зовні прикрашений наліпами аморфної форми (рис. 8.4).

Концепцію ідеї транскордонної номінації спільно з Румунією та Молдовою “Археологічна культура Трипілля-Кукутень” було опрацьовано в Науково-дослідному інституті пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури України ще у 2008 році [19, с. 276].

Спільно з Українським національним комітетом міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць (ІКОМОС) та підтримки Хмельницької обласної державної адміністрації, управління культури, національностей, релігій та туризму Хмельницької облдержадміністрації, відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області, відділу культури та туризму Кам'янець-Подільської районної державної адміністрації, Жванецької сільської ради Кам'янець-Подільського району 22 червня 2017 р. у с. Жванець відбулася виїзна робоча нарада щодо внесення археологічної культури Кукутень-Трипілля до Попереднього Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО та підготовки облікової документації (номінаційного дос'є) на об'єкт Трипільське поселення (урочище Лиса Гора, Щовб) с. Жванець.

В робочій нараді взяли участь: виконавчий директор УНК ІКОМОС, кандидат історичних наук Олена Сердюк, доктор історичних наук, трипільознавець Михайло Відейко, директор музею історико-культурної спадщини PLATAR Інна Подгородецька, головний спеціаліст управління культури, національностей, релігій та туризму Хмельницької облдержадміністрації Валентина Лукашук, завідувач відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області, дійсний член УНК ІКОМОС Сергій Шпаковський, головні спеціалісти відділу культури та туризму Кам'янець-Подільської районної державної адміністрації Катерина Олійник, Лілія Пасічник, голова Жванецької сільської ради Олександр Солтинський та громадські активісти.

Під час робочої наради спеціалісти оглянули територію Трипільського поселення (рис. 9) та пам'яток культурної спадщини у с. Жванець, ознайомилися з наявною пам'яткоохоронною обліковою документацією, визначилися з термінами виготовлення облікової документації – номінаційного дос'є на пам'ятку культурної спадщини, обговорили форми створення заповідної території та інтерактивного музею у селі Жванець та включення об'єкту до європейських туристичних маршрутів. Крім того, пам'яткоохоронцям на теперішньому етапі роботи необхідно розробити паспорт нового зразка замість наявного паспорта 1974 року [20], а також розробити спільно із спеціалізованими землепорядними організаціями та затвердити Проект меж території трипільського поселення у с. Жванець із встановленням меж земельної ділянки в натурі (на місцевості), встановивши зони охорони та режими використання зазначеної пам'ятки археології.

Археологічна культура Кукутень-Трипілля охоплює частину території сучасних Румунії, Молдови та України, на площі понад 350 тисяч кв.км. Більше 4000 населених пунктів належать до цієї цивілізації. Поява Кукутень-Трипільської археологічної культури понад сім тисячоліть тому стала одним із поворотних моментів в історії Європи і сформувала потужну європейську цивілізацію, що передувала античності. Саме тоді розпочався процес створення підвалин сучасної цивілізації на території Європи, а саме: соціально-економічний та військовий розвиток, формування аграрних технологій і металургії, протоміст, становлення певного світогляду та сакральної обрядовості.

Археологічні дослідження цієї унікальної культури проводяться понад 130 років кількома поколіннями вчених Румунії, України, Австрії, Німеччини, Великобританії та Молдови. Однак, вона як і раніше зберігає багато таємниць, але одне стало достатньо зрозумілим нині: підвалини цивілізації стародавньої Європи тут було закладено в ті часи, коли люди почали пекти хліб та плавити метал на території, яка на сьогодні охоплює три країни – Румунію, Україну та Молдову.

Кукутень-Трипілля – є унікальним свідцтвом світової культурної традиції та цивілізації яка зникла. Разом з тим, вона являє приклад видатної землеробської цивілізації, що стала зразком взаємостосунків європейців з оточуючим середовищем, що започаткувала цю традицію та світогляд. Таким чином, зазначена вище археологічна культура була підваленою для формування європейської цивілізації та відповідає всім критеріям для визначення її як видатної універсальної цінності людства. Розташована на території трьох країн – Румунії, України та Молдови, культура Кукутень-Трипілля може бути номінована як транскордонний об'єкт до попереднього Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. На думку науковців та музейників Румунії і України, археологічна культура Кукутень-Трипілля є унікальним явищем і заслуговує бути внесеною як одна із перших відомих європейських цивілізацій до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Трипільське поселення (урочище Лиса Гора, Щовб) у с. Жванець Кам'янець-Подільського району є унікальним значущим об'єктом, що підтверджено археологічними розкопками 1960-70-х рр.. під керівництвом Т.Г.Мовші. Поселення являє собою укріплений ремісничий центр, на якому виявлено 7 унікальних гончарних печей, що були відкриті над зрізами кам'яних кар'єрів. У печах було виявлено розписну та кухонну кераміку IV-III тис. до н.е. Трипільський ремісничий гончарний центр у с. Жванець не має аналогів на теренах Європи. Культурна спадщина Хмельницької області гідна бути представлена в Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Додатки:

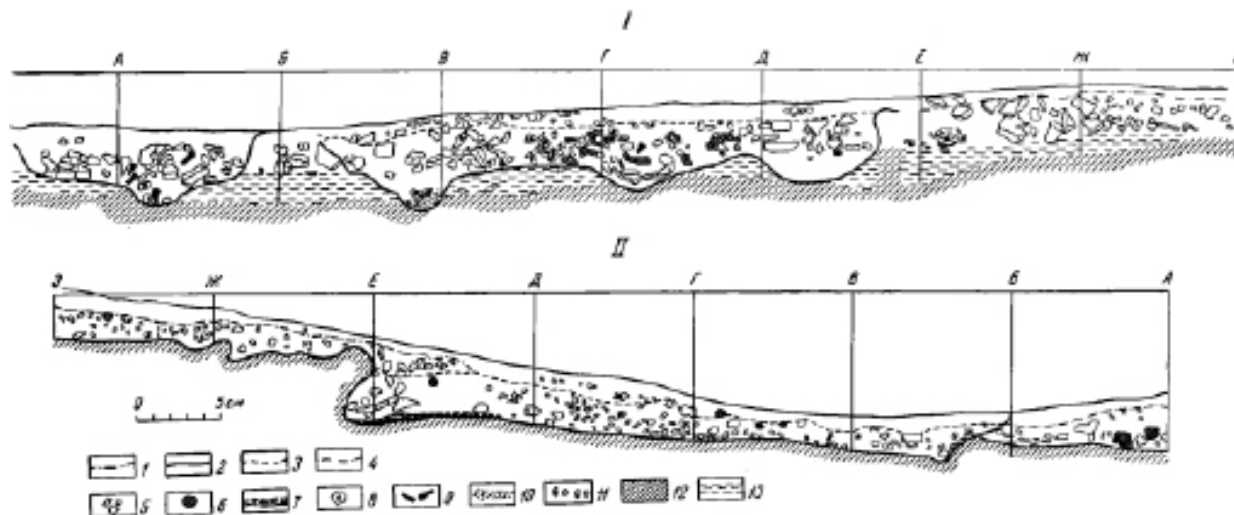

Рис. 1. Стратиграфія розкопу №1 Т. Г. Мовші [5].

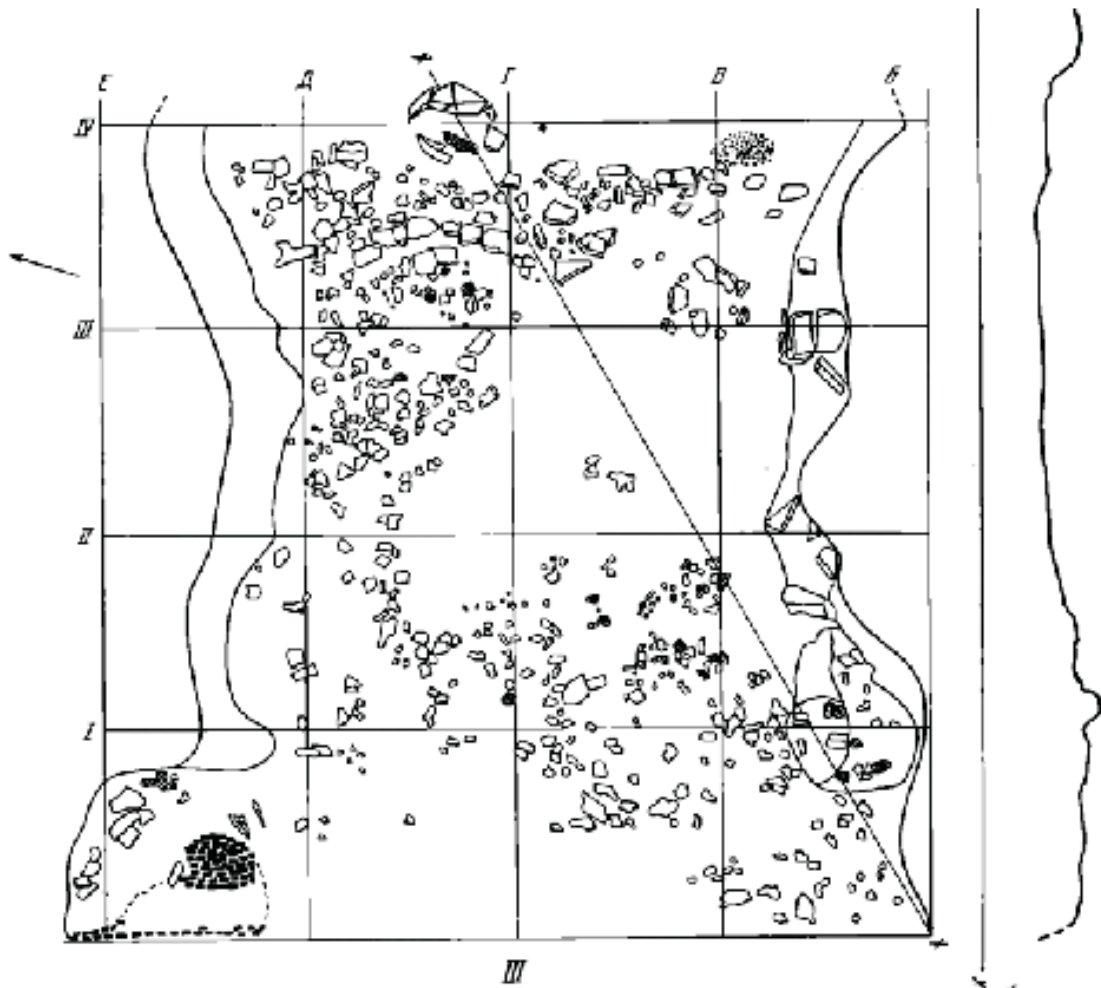

Рис. 2. План напівземлянки №1 Т. Г. Мовші [5].

Рис. 3. Керамічний матеріал з розкопок Т. Г. Мовші: 1-4 – напівземлянка №1; 5-8 – з оповзня [5].

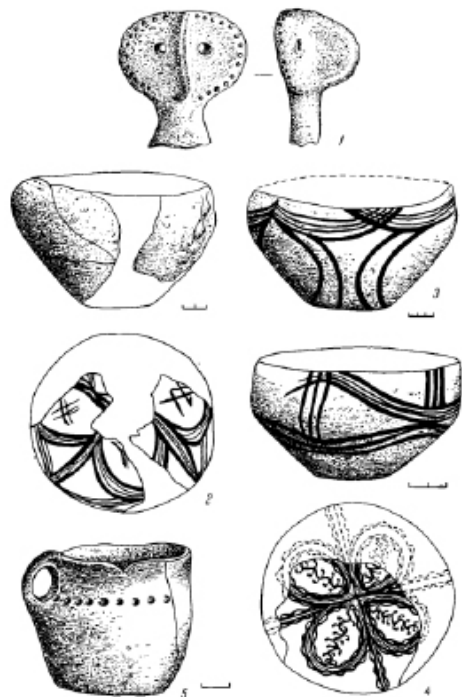

Рис. 4. Керамічний матеріал з розкопок Т. Г. Мовші: 1 – напівземлянка №1; 2-8 – з оповзня [5].

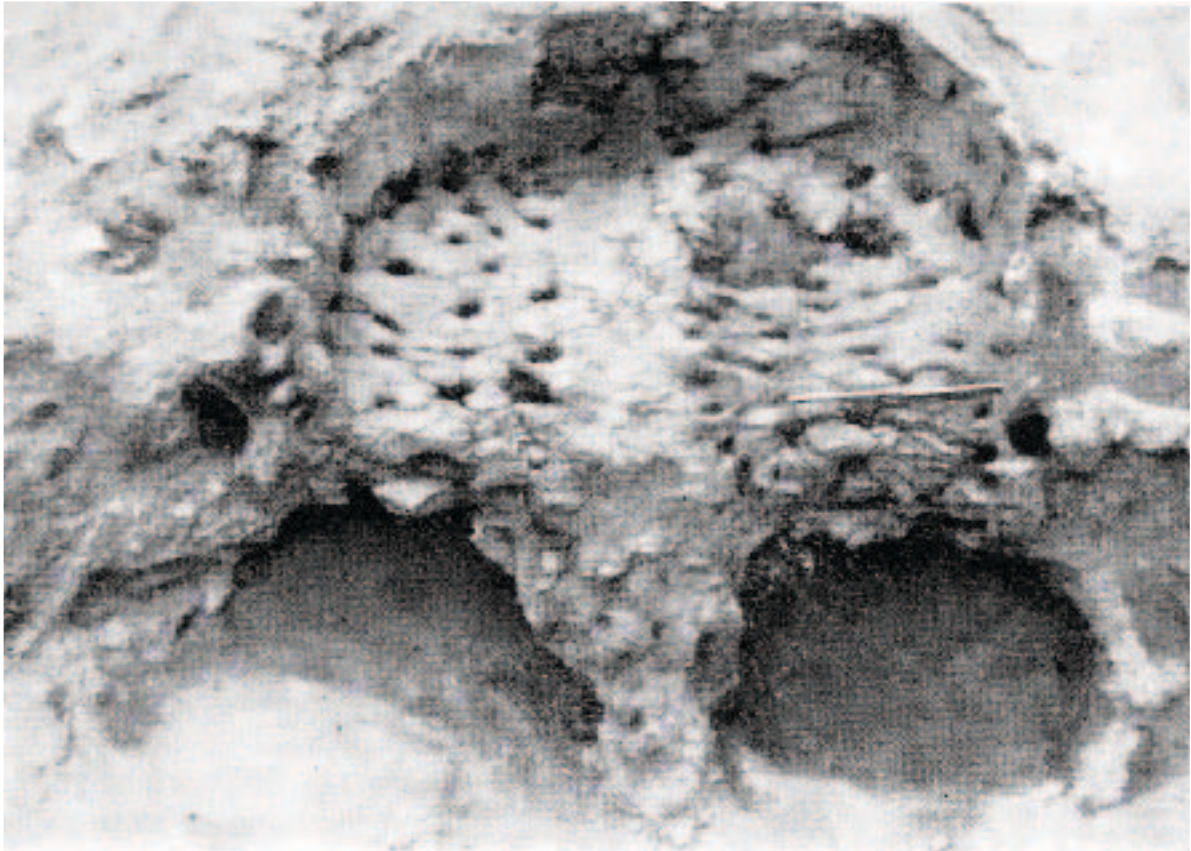

Рис. 5. Горн №2, фото Т. Г. Мовші [2].

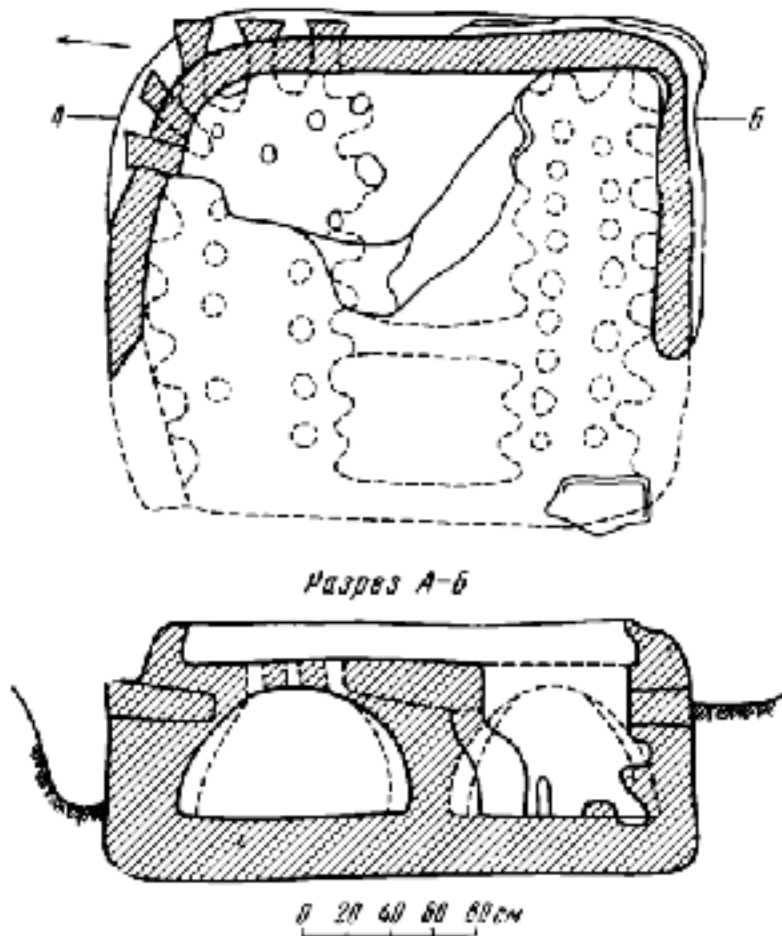

Рис. 6. Розріз горну №1 Т. Г. Мовші [2].

1.1

1.2

2

3

4

5

6

7

Рис. 7. Підйомний матеріал: 1 – стулка мушлі моллюска *Unio*;
2-8 – крем'яні вироби.

1.1

1.2

2.1

2.2

3

4.1

4.2

Рис. 8. Кераміка: 1-2 – чаші трипільської культури (гординештський тип);
3-4 – фрагменти посуду пізнього етапу чорноліської культури IX-VIII ст. до н. е.

Рис.9. Учасники виїзної робочої наради щодо номінації трипільського поселення с. Жванець Кам'янець-Подільського району до Попереднього Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. 2017 р.

Джерела та література

1. Бузян Г.І. Застосування каменю в домобудівництві трипільсько-кукutenських племен (за матеріалами розкопок в с. Жванець) / Г.І. Бузян // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція: тези доп. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 10-12.
2. Деркачов В.О. Гординештський тип / В.О. Деркачов // ЕТЦ. – К., 2004. – Т. II. – С. 121-123.
3. Мовша Т.Г. Гончарний центр трипольської культури на Дністрі / Т.Г. Мовша // СА. – 1971. – №3. – С. 228-234.
4. Мовша Т.Г. Городище трипольської культури Жванець-Щовб / Т.Г. Мовша // АО 1973 года. – М.: Наука, 1974. – С. 310-311.
5. Мовша Т.Г. Жванецька культура трипільсько-кукutenської спільності / Т.Г. Мовша // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція: тези доп. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 12-23.
6. Мовша Т.Г. Позднетрипольское поселение в с. Жванец (по раскопкам 1961 г.) / Т.Г. Мовша // КСИА. – 1970. – №123. – С. 84-93.
7. Мовша Т.Г. Поздний етап трипольської культури / Т.Г. Мовша // Археология Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1985. – Т. I. – С. 223-253.
8. Мовша Т. Г. Работы в зоне затопления Могилев-Подольской ГЭС / Т. Г. Мовша // АО 1979 года. – М.: Наука, 1980. – С. 307.
9. Мовша Т.Г. Работы Позднетрипольского отряда / Т.Г. Мовша, Г.И. Бузян // АО 1978 года. – М.: Наука, 1979. – С. 372-373.
10. Мовша Т.Г. Работы трипольского отряда на Левобережье Среднего Днестра / Т.Г. Мовша, Л. И. Крушельницкая, Г.И. Бузян // АО 1976 года. – М.: Наука, 1977. – С. 340-341.
11. Мовша Т.Г. Раскопки трипольского поселения в с. Жванец / Т. Г. Мовша // АИУ в 1967 году. – К.: Наукова думка, 1968. – С. 95-97.
12. Мовша Т.Г. Раскопки трипольского поселения в с. Жванец / Т. Г. Мовша // АИУ в 1968 году. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 124-127.
13. Мовша Т.Г. Розкопки багатощарового поселення с. Жванець / Т. Г. Мовша // АДУ в 1969 р. – К.: Наукова думка, 1972. – С. 83-85.
14. Мовша Т.Г. Трипільське поховання в с. Цвіклівці / Т. Г. Мовша // Археологія. – К: Наукова думка, 1964. – Т. XVI. – С. 213-222.

15. Радієвська Т. М. Жванець / Т. М. Радієвська // ЕТЦ. – К., 2004. – Т. II. – С. 163-164.
16. Якубенко О.О. Горна гончарні (Жванець-Щовб) / О.О. Якубенко // ЕТЦ. – К., 2004. – Т. II. – С. 123-124.
17. Якубенко О.О. Жванець-Лиса гора / О.О. Якубенко // ЕТЦ. – К., 2004. – С. 164-165.
18. Якубенко О.О. Жванець-Щовб / О.О. Якубенко // ЕТЦ. – К., 2004. – Т. II. – С. 165-166.
19. Історико-культурні заповідники: Номінаційні досье об'єктів культурної спадщини, що запропоновані Україною для занесення до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО / За ред. Т.Бобровського. Відп. за вип. А.І.Звіряка – К., 2014. – 280 с. – (Науково-дослідний інститут пам'яткоохоронних досліджень).
20. Паспорт на трипільське поселення IV-III тис. до н. е. поблизу с. Жванець Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. І.2.665-2.22.17 // Галузевий архів Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій обл.

Якубовський В.І.
м. Кам'янець-Подільський

ГУБИНСЬКА КАМ'ЯНА СКУЛЬПТУРА – ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО СТАРОДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ КРАЮ

У публікації висвітлено результати археологічних досліджень, які, під керівництвом автора, здійснила експедиція Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка на території губинського літописного городища у 2016 році.

Ключові слова: городище, Губин, дослідження, Трипілля-Кукутені, скульптура, фортифікації.

Історичний Губин, який певною мірою відображено в Іпатівському літописі 1241 року [5, с.792] серед міст Болохівської землі, знаходиться на території сучасного с. Губин, що в Старокостянтинівському районі Хмельницької області. Його укріплений адміністративний центр побудовано у правобережній частині села. Він охоплює собою значну площу високого мисового виступу, утвореного річками Случ і Ладижка.

Вказана пам'ятка зацікавила дослідників ще з другої половини XIX ст., їй присвячено низку історичних, історико-краєзнавчих та археологічних праць. Не зупиняючись у цій статті спеціально на історіографії проблеми, згадаємо лише найголовніші праці, в яких розглядаються різні аспекти з історії середньовічного Губина [1, с.27-28; 2; 3; 6; 7; 8, с.17; 16].

У контексті історії археологічних розкопок Губина, справді тривалими і значущими на сьогодні є польові роботи археологічної експедиції Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Дев'ятнадцять експедиційних сезонів тривала напружена польова археологічна праця на території означеного давньоруського міста над Случем. Перших дев'ять польових сезонів (1997-2005 рр) експедицію керував дослідник І.С. Винокур, а наступних 10 років (2006-2007, 2009-2016 рр) організатором і керівником археологічної експедиції, яка досліджувала Губин, є автор цієї роботи. Під орудою автора вперше відкрито місцезнаходження неукріпленого ремісничого посаду Губина [15, с.461], окреслено територію найближчої сільськогосподарської вотчини феодалів Губина [10, с.492-494; 12, с.255-266], локалізовано і досліджено два ґрунтових могильники: один з яких за 80 м на південь від городища, а другий – безпосередньо у центральній, укріпленій, частині міста [14, с.202-210; 13, с.240].

Важливим в праці автора є також початок вивчення передісторії міста Губин. Зокрема, крім об'єктів давньоруського часу вузівською експедицією, започатковано вивчення проблеми раннього освоєння людьми території, яку займав давній Губин. Свідченням цього є руїни трипільської доби і кам'яна скульптура, відкрита у процесі розкопок 2016 року.

Відкриття кам'яної скульптури в останньому польовому сезоні і складає тему чинного повідомлення.

Історія знахідки мистецької пам'ятки наступна. Розкоп 2016 року, у культурних відкладах якого зафіксовано скульптуру, закладено у південно-східній частині (рис. 1) південного укріпленого сектора Губинського городища.

Його сплановано по лінії з півдня на північ таким чином, що борт північної лінії ділянки LVI співпадає з південною лінією ділянки XLIV, яка досліджена у 2012 році. А лінія південної частини розкопу 2016 року чітко вписується у північну лінію борту ділянки XLVIII розкопу 2013 року. Східна лінія бортів ділянок 2016 року торкається західної лінії борту ділянки LI (2014 р.). Причому південно-західний кут ділянки LV знаходиться на відстані 22 м від вершини головного валу, що захищав Південний майдан.

На площі розкопу минулого, 2016, сезону досліджено 7 ґрунтових давньоруських поховань (на цій території досліджено 49 ґрунтових давньоруських могил) і трипільський житловий комплекс, що контрастував на фоні материка.

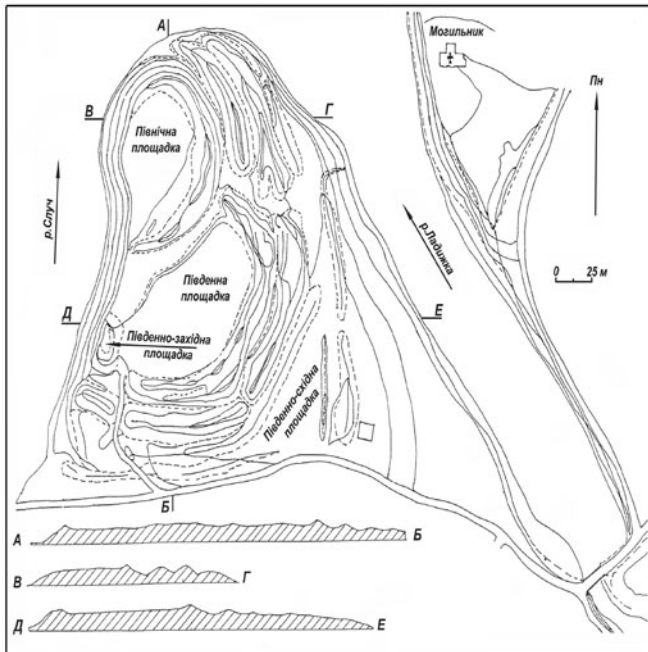

Рис. 1. План городища середньовічного м. Губин

Особливий науковий внесок вузівська археологічна експедиція пов'язує з розгадкою ще однієї таємниці, яку утримувало Губинське городище. Йдеться про знахідку кам'яної скульптури, створеної у давноминулі часи.

Умови відкриття, іконографія скульптури і залягання її на розкопі така. Досліджуючи площу ділянки LV, у квадраті 3 – Б, В, вже на глибині 0.13 м від поверхні, спершу розчищено було виступ якогось потужного кам'яного виробу.

У подальших роботах, пов'язаних з вийманням ґрунту з площі ділянки LV на глибину 0.65 м від поверхні та пошаровими горизонтальними і вертикальними зачистками, вдалося повністю розкрити і дослідити кам'яну знахідку, зафіксовану у напрямку зі сходу на захід. Причому її західна частина, що демонструвала собою загострений верхній кінець скульптури (голови), була нахилена до рівня материка (глибина 0.65 м від поверхні), а східна, підпрямокутна частина, майже досягала сучасної денної поверхні (0.13 м від поверхні).

Вийнявши знахідку на рівень стародавньої денної поверхні та дослідивши її з усіх сторін, виявили на лицевій площині позу півфігури, створену у карбованій техніці низького рельєфу.

Відразу стало зрозумілим, що дослідникам пощастило відкрити унікальну пам'ятку монументального мистецтва.

Означена пам'ятка проявила собою кам'яну скульптуру висотою 1.69 м. Поперечний розріз її підпрямокутний. Донизу скульптура трохи звужується, маючи підквадратну форму розміром 0.50x0.43 м. Голова з гостроверхою шапкою рельєфно відділена від тулуба і трохи нахилена у сторону грудей. Добре промодельовано плечі. Обличчя плоске, на якому помітними штрихами, у техніці карбування, позначено очі і ніс. Поверхня скульптури спереду дещо нерівна. На ній від плечей до живота, чіткими заглибленими лініями, позначено руки. Обриси рук карбованими лініями майстер позначив також на межі бокових площин. Зі спиною поверхня скульптури гладка. Характерним є також залом у місці шиї, вказуючи ним ознаки прикраси, можливо, шийної гривни. У перерізі нижній кінець скульптури виявив скошений профіль, що засвідчує про відсутність значної частини кінця скульптури, який у минулому призначений був для вкопування її у землю (рис. 2).

Нагадаємо, що скульптура відкрита у нахиленому положенні, нижній кінець якої майже виглядав на сучасну денну поверхню. Старожили села розповідали, що приблизно у 50-х роках минулого століття місцеві підлітки, граючи у футбол, використовували нижній кінець дослідженої скульптури, що виглядав із-під землі майже повністю, як одну із штанги воріт футбольного поля.

Описуючи своєрідні умови історії відкриття і залягання цієї скульптури, неможливо є не зазначити показники стратиграфії залягання пам'ятки у ґрунті. В цьому контексті стратиграфічний переріз одного із бортів ями-гнізда, в якій лежала скульптура, має такий вигляд:

- трав'яний покрив — 0.12 м;
- гумус — товщиною 0.20 м;
- слабогумусовий шар сірого відтінку — 0.20 м;
- гумусовий прошарок на дні гнізда — 0.13 м;
- межа залягання материка (лес жовтого кольору) — 0.65 м.

Отже, гумусовий (темний ґрунт) прошарок ями-гнізда, простежений під лицьовою площиною скульптури, перекривав собою материк, що є дуже важливим свідченням. Беззаперечно, цей артефакт вказує, що означена пам'ятка монументального мистецтва історично не пов'язується ані з культурними рештками давньоруського часу, що досліджувалися, ані з історико-культурними рештками доби Трипілля-Кокутені. Власне, про це свідчить стратиграфічний зріз північної частини дослідженого розкопу.

На думку автора, скульптура походить власне з території городища, оскільки її досить солідна вага була невіддільною для транспортувати її з далекої відстані. З певних міркувань, в недалекому минулому, її чомусь витягли із культурного шару і залишили напризволяще на вказаному місці городища. Підста-

вою для такої версії є інформація старожила села Дмитра Захаровича Грищука 1935 року народження про те, що у 50-х роках ХХ ст великогабаритний кінець кам'яної скульптури, виступаючи більше як половину із землі, слугував його ровесникам своєрідною штангою футбольних воріт.

Рис 2. Скіфська кам'яна скульптура. Фотовид у час досліджень.

Станом проведення археологічних робіт 2016 року нижній кінець скульптури повністю вгруз у землю, не виявляючи жодних поверхневих ознак. Тому, коли умовно взяти за основу розрахунків середній показник входження скульптури у землю зі швидкістю 0.13-0.20 м кожних 50-х років, то, таким чином, старт втоплення її у ґрунт припадає на останню чверть ХІХ ст. Тобто, як вважає автор, кам'яний антропоморф з'явився на поверхні Губинського городища приблизно 150 років тому.

Отже, наведені докази розкривають картину появи скульптури у межах території Губинського городища. Разом з тим, відкритими залишалася низка інших питань, серед яких ключовим є проблема етнічного походження цього унікального кам'яного антропоморфа.

Вникаючи у сутність проблеми та шукаючи Губинському антропоморфу відповідники культурної єдності, автор знайшов їх у групі скіфських антропоморфних скульптур Північного Причорномор'я. Зокрема, подібну скульптуру досліджено у 1983 році в урочищі Стара Могила поблизу Вознесенська, що в Миколаївській області. Ця пам'ятка монументального язичницького мистецтва, як і антропоморф з Губина, також виготовлена з сірого граніту та відображає аналогічну іконографію, створену у техніці карбування [4, с. 19, - рис. 7].

Завершуючи розгляд питання про культурну приналежність стародавньої скульптури з Губина, зазначимо, що, згідно із науковою класифікацією, губинська пам'ятка належить до четвертої класифікаційної групи скіфських кам'яних скульптур VI-V ст. до н.е. [9, с. 104]. Причому, підтвердженням скіфського походження скульптури є також знахідки кераміки того часу на території північної укріпленої частини Губинського городища [2, с. 16, 18].

Скіфську антропоморфну скульптуру із Губина передано поки що у фонди історико-культурного заповідника «Самчики», хоча її слід демонструвати в експозиції Староколястинівського районного краєзнавчого музею, де зосереджена вся колекція знахідок із багаторічних розкопок Губинського городища.

Джерела та літератури:

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии / В. Б. Антонович // Труды XI Археологического съезда в Киеве. – М.: Наука, 1901. – Т. 1. – С. 1-132.
2. Винокур І. С. Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля: за матеріалами археол. дослідж. 1997-2003 рр.: До 800-річчя Губина / І. С. Винокур, О. І. Журко В. П. Мегей, В. І. Якубовський. – Київ, Кам'янець-Подільський, Хмельницький, Староколястинів, 2004. – 208 с.
3. Дашкевич Н. П. Болоховская земля и ее значение в русской истории / Н. П. Дашкевич // Труды III Археологического Съезда в Киеве. – К.: АН УССР, 1886. –Т. 2. – С. 69-129.
4. Ольховский В.С. Скифские изваяния VII — III вв до н.е. / В.С. Ольховский, Г. Л. Евдокимов. – М., 1994. - 188 с.
5. ПСРЛ, Т. 2. Ипатьевская летопись. Фототип. изд. 1908 г. – М., 1962. – XVI. – 938 с.
6. Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X-XIV вв. / П. А. Раппопорт. Ленинград: Наука, 1967. – 242 с.
7. Раппопорт П. А. Города Болоховской земли / П. А. Раппопорт // Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР. – М.: Наука, 1955. – Вып. 57. – С. 52-60.
8. Сецинский Ефимий Боловское княжество (1150-1257) / Передмова та упорядник А. М. Трембіцький. – Хмельницький, 2004. – 27 с.

9. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время / Археология СССР; под об. ред. Академика Б. А. Рыбакова. - М.: Наука, 1989. - 406 с.
10. Якубовський В.І. Дослідження середньовічного м. Губин та його околиць у 2009 році / В. І. Якубовський // Археологічні дослідження в Україні. – Київ; Луцьк: Ін-т археології НАН України, 2010. – С. 492-494.
11. Якубовський В. І. Давньоруське городище у с. Губин – важливе археологічне джерело з історії краю / В. І. Якубовський // Археологічні студії «Межибіж» Науковий щорічник 4'2015 / За ред. А. М. Трембіцького, О. Г. Погорільця. – Хмельницький: ПП Мельник А. А. 2015. – С. 351-364.
12. Якубовський В. І. Дослідження городища давньоруського м. Губин (XII – XIII ст.) та його найближчої сільськогосподарської округи / В. І. Якубовський // Археологічні студії. – Київ-Чернівці: Ін-т археології НАН України, Буковинський центр археологічних досліджень при Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича, 2010. – Вип. 4. – С. 255-266.
13. Якубовський В. І. З історії археологічних досліджень Губинського городища у 2016 році / В.І. Якубовський // Князі Острозькі в історії Центрально-Східної Європи: минуле і сучасність: Науковий збірник за підсумками Всеукраїнської науково-практичної конференції. м. Старокостянтинів, 26–27 травня 2017 р. / Редкол.: А. Г. Філінюк, докт. іст. наук, проф. (голова); О. М. Завальнюк, докт. іст. наук, проф. (заст. голови); В. І. Якубовський, канд. іст. наук, доц. (наук. ред.); М. С. Мельничук; С.А. Тимків (відп. секретар). – ФОРМ Біцик Ю.В. 2017. - С. 237-243.
14. Якубовський В. І. З історії відкриття і дослідження могильника середньовічного міста Губина / В. І. Якубовський // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2012. – Вип. 5. – С.202-210.
15. Якубовський В. І. Основні результати робіт на території середньовічного м. Губин та його округи в 2010–2011 рр. / В. І. Якубовський // Археологічні дослідження в Україні 2011 р. / Польовий редактор: Козак Денис Никодимович, доктор історичних наук, професор. – К.: Ін-т археології НАН України, 2012. – С. 461-462. – 0,5 авт. арк.
16. Якубовський В. І. Скарби Болохівської Землі. Вид. 2-ге – доп. / В. І. Якубовський. – Кам'янець-Подільський: Медобори (ПП Мошак М. І.), 2003. – 158 с.

Тимків С.А.
м. Кам'янець-Подільський

ДЕРЕВООБРОБНА СПРАВА НА ГУБИНЬСЬКОМУ ГОРОДИЩІ

У повідомленні автор, на основі археологічних джерел, з'ясує роль деревообробної галузі в давньоруському місті Губин. Аналізуються металеві знаряддя праці та інструменти, які використовувалися жителями Губина для обробки дерева.

Ключові слова: Губин, деревообробка, ремесло, деревообробні інструменти.

Обробка дерева у Давньоукраїнській державі була однією з найпоширеніших ремісничих галузей, оскільки дерево було найдоступнішим матеріалом, придатним для будівництва житлових і господарських споруд, храмів, оборонних стін, різноманітних господарських і побутових потреб тощо.

Основу джерелознавчої бази цього дослідження складають археологічні матеріали і знахідки, отримані експедицією Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка у процесі розкопок Губинського літописного городища, що уміщується у сучасному с. Губин Старокостянтинівського району Хмельницької області, впродовж 19 років під керівництвом дослідників І. С. Винокура (1997-2005 рр) та В. І. Якубовського (2006-2007, 2009-2016 рр).

У процесі вивчення зібрано невелику колекцію будівельної сировини та виробів і інструментів деревообробної галузі. Окремі з них опубліковано у монографії «Літописний Губин. Болохівська земля» [1, с. 43-44]. Більшу частину знахідок, яку з дозволу дослідника В.І. Якубовського, автор в науковий обіг вводить вперше.

Мета повідомлення: на основі археологічних знахідок з'ясувати роль деревообробної справи жителів Губинського городища.

Насамперед увагу звернемо на рештки дерев'яних деталей і конструкцій, які відкрито у закритих комплексах Губинського городища. Це відкриття об'єктів житлового, господарського і військового призначення, які простежено по нижніх вінцях спалених приміщень. Насамперед в Губині виявлено 29 житлово-господарських-господарських клітей досліджених на висоту 1-3 рядів нижніх спалених вінець.

Крім клітей, на Губинському городищі, зокрема на південному укріпленому майдані, умовно зафіксовано 5 городень зрубного типу. Це будівлі створені з дубових колод у техніці зрубу [13, с.57].

Отже, серед конструктивних особливостей валів, та на підставі спалених нижніх вінець клітей і зрубів типу городень, можна зробити висновок, що елементами основи внутрішньої оборонної смуги були порожнисті кліті, зблоковані з городнями однорядної та багаторядної будови.

Стосовно дерев'яних виробів, то вони на пам'ятці не зустрічається у зв'язку з тим, що ці вироби гірше зберігаються в землі ніж керамічні, кам'яні та скляні. Вони виявляються у сирих ґрунтах, а також на пам'ятках, що не зазнали пожежі. Проте, підтвердженням того, що на городищі використовували дерев'яні вироби є металеві знаряддя праці та інструменти.

Колекція металевих виробів з Губинського городища представлена як деревообробними інструментами: 4 долота, 6 уламків від сокир, 1 стамеска, 2 тесла, 1 скобель, 2 ложкорізи, так і окремими металевими виробами, які використовувались у побуті місцевого населення. А саме: цвяхи, металеві ручки від дерев'яних відер, заклепки, тощо.

Для того щоб зрубати дерево, зробити пази та встановити накриття під час будування вищевказаних приміщень потрібні були інструменти. Серед інструментів найбільш популярні були сокири, які на Губинському городищі представлені 6 екз. Це універсальні знаряддя праці, які використовувались скрізь, і в бондарстві в тому числі.

Другу групу складають інструменти, які пов'язані з обробкою дерева. Це – долота, стамески, тесла, скобелі.

Зокрема, тесла з давньоруського Губина представлені 2 зразками втульчастої форми. За допомогою тесел робили різні виїмки та різні заглиблення у дерев'яному посуді, дерев'яних ложках та інших подібних виробках.

Колекція доліт складає 4 екз. Ці вироби виконували функцію для видовбування пазів та різних виїмок у дереві. Розміри їх коливаються від 8 до 12 см. Фахівці вважають, щоб працювати долотом використовувались дерев'яні молотки - киянки [7, с.75]

Скобель (1 екз.) призначався для стругання та зняття нерівностей на дереві після обробки сокирою чи теслом.

До дерев'яних інструментів дослідники відносять різці-ложкарі, якими робилися дерев'яні ложки. Вони являють собою пластину-смужку, яка посередині звужена, по краях розширена. На одному краю оформлена деталь – гачок. Стамеска невеличких розмірів (довжина 7.5 см), один кінець якої загострений, інший закладався у дерев'яну ручку (рис. 1, - 1).

Серед інструментів, пов'язаних з обробкою дерева, слід також згадати спеціальні ножі, які з Губинського городища представлені 162 цілими та 53 уламками. Ці вироби, у свою чергу, поділяються на кілька типів – побутові, господарські, хірургічні і особливі. Переважна більшість із них проявила господарські риси. Притаманною рисою їх є вісь, яка проходить паралельно по контуру спинки клинка та пряма ручка [11, с.84]. У робочих ножів вісь черешка завжди проходить вище загостреного кінця леза [5, с.56]. Вони скоріш за все використовувалися для обробки дерева. Зокрема, ножі з горбатою спинкою і загостреним кінцем та ножі, які мають вузьке та загострене на кінці лезо, розміщене трохи під кутом до черешка виявлені на Північному майдані [2, рис. 17, - 6, рис. 38, - 8; 3, рис. 33, - 33, 34; 4, рис. 45, - 19]. Аналогічні ножі зустрічаються у Дорогобужі [8, рис. 118, - 7]. Дослідниця М. С. Сергеева подібні ножі для обробки дерева знаходить у ХІХ ст [10, с.105, рис. 9, - 5, 6].

На городищі виявлені також залізні кріпильні деталі, які на думку фахівців використовувались як допоміжні вироби у теслярстві [6, с. 69]. У Губині вони представлені цвяхами, скобами.

Колекція цвяхів, виявлених на території городища є доволі великою: 162 цілих і 48 уламків. Вироби представлені як прямокутними так і квадратними стержнями у перетині. Форма головок квадратна та овальна. За довжиною цвяхи поділяються на великі, середні, малі. Переважну більшість репрезентують цвяхи середнього розміру з прямокутним стержнем у перерізі [1, с.41, - рис. 84].

Колекцію скоб репрезентують 24 цілих екз. та 9 уламків. Вони відрізняються між собою за формою і розмірами, що може вказувати на їх неоднакове призначення [1, с.42, - рис. 86].

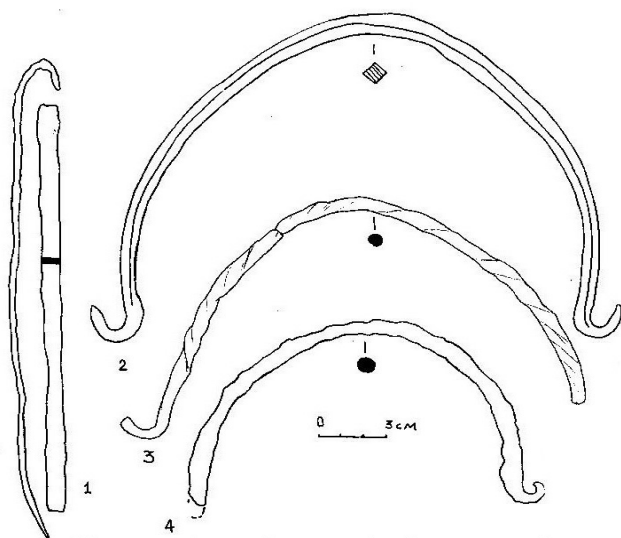

Рис. 1. Металеві знахідки з північного майдану. 1 - ложкоріз; 2-4 - ручки від дерев'яних відер.

На Губинському городищі також відкрито металеві знахідки від дерев'яних бочок та відер [12, с.106]. А саме: 5 відерних дужок, 6 вушок та 3 металеві дужки від відер (рис. 1, - 2-4) та 7 обручів від дерев'яних бочок.

Звичайно, знахідки залізних деталей від відер та бочок не можуть реально відображати кількість бондарних виробів, тому що переважна частина скріплювалася дерев'яни обручами. Потрібно також враховувати, що виготовлення бочок та відер, які належали до виробів бондарів потребувало майстерності та спеціального знання та вміння. Дослідник Б.О. Рыбаков схиляється до думки, що бондарська справа була ремеслом, а не домашнім виробництвом і становила додаткове заняття для майстра [9, с.185].

Загалом вказаний набір залізних виробів, пов'язаних з деревообробною справою у Губині є типовим для давньоруських пам'яток і відповідає рівню розвитку цієї галузі виробництва.

Отже, наведений реєстр археологічних джерел дає підстави припускати існування в давньоруському Губині майстерні деревообробного ремесла, яке було націлене як на виготовлення продукції довготривалого використання (оборонно житлові кліті) та виробів повсякденного вжитку (ложки, відра, посуд тощо).

Джерела та література:

1. Винокур І. С., Журко О. І., Мегей В. П., Якубовський В.І. Літописний Губин XII – XIII ст. Болохівська земля: за матеріалами археол. дослідж. 1997-2003 рр.: До 800-річчя Губина. – Київ, Кам'янець-Подільський, Хмельницький, Старокостянтинів, 2004. – 208 с.
2. Винокур І. С., Журко О. І., Мегей В. П., Якубовський В.І. Звіт археологічної експедиції Кам'янець-Подільського державного університету про польові роботи 2006 р. на території літописного Губина // Науковий архів Інституту археології НАН України. – № 2006 / 254. – 14 с., інв. опис 5 с., акти 9с., довідка 1 с.; ілюстр. 94 рис.
3. Винокур І. С., Журко О. І., Мегей В. П., Якубовський В.І. Звіт про археологічні дослідження на території дитинця літописного Губина у 2005 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – № 2005 / 149. – 15с.; інв. опис 19 с. ілюстр. табл. 65 рис., акти 6 с.
4. Винокур І. С., Журко О. І., Мегей В. П., Якубовський В.І. Звіт археологічної експедиції Кам'янець-Подільського державного університету про результати розкопок городища болохівського літописного м. Губин у 2004 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – № 2004 / 182. – 15 с., ілюстр. 58 рис.; інв. опис 16 с.; акти 4 с.
5. Колчин Б.А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого // МИА. – 1959. № 65. – С. 7-120.
6. Носиков З.А. Плотничные и столярные работы. – К., 1955. – 352 с.
7. Петраускас А. В. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX – XIII ст. / А. В. Петраускас // НАН України, Інститут археології; Відповідальний редактор О. П. Моця. – К.: КНТ, 2006. – 200 с.
8. Прищепя Б. А. Дорогобуж на Горині у X-XIII ст. – Рівне: ПП ДМ, 2011. – 250 с.
9. Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. / Б. А. Рыбаков. – М.: Изд-во АН СССР, 1948. – 792 с.
10. Сергеева М.С. Дерев'яні вироби повсякденного вжитку з Колодяжина Археологія, 2011. – № 4. – С. 98-107.
11. Тимків Про ножі з розкопок Губинського городища XII-XIII ст. «Археологія і Фортифікація Середнього Подністров'я». Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника / [редкол.: В. С. Травінський (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. – С. 84-86.
12. Тимків С.А. Промисли на Губинському городищі за археологічними ознаками // Вісник кафедри історії України. – Кам'янець-Подільський, 2015. – С. 103-110.
13. Якубовський В.І. Розкопки в середньовічному Губині в 2015 році // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2016. – Вип. 15: у 3-х т. – Т. 1. - С. 56-57.

Бакалець О.А.

м.Бар

Бакалець Ю.О.

м.Хмельницький

Бакалець Б.О.

м.Кам'янець-Подільський

СЕЛО ТЕРЕШІВЦІ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО РАЙОНУ: КРИЗЬ ПРИЗМУ СТОЛІТЬ

(за писемними та археологічними джерелами)

Автори наукової розвідки, використовуючи археологічні та історичні дослідження Ю. Сіцинського, М. Ягодзінського, П. Брицького, Ю. Легуна, А. Лисого, провівши власні дослідження давніх поселень в територіальних межах села Терешовець Хмельницького району Хмельницької області, намагаються показати

безперервний розвиток життя землеробського населення подільського мікрорегіону від трипільської доби IV-III тис. до н. е. до кінця XVII ст., зафіксувати малодосліджені поселення та городища.

Ключові слова: трипільська культура, черняхівські поселення, городище, містечко Терещич, Терешовецькі хутори, с. Терешківці, с. Терешівці.

Міста і села, матеріальні і духовні пам'ятки як люди – мають своє народження, розвиток, занепад, падіння і відродження. Так траплялося з більшістю подільських поселень, городищ, сіл і містечок у процесі історичної боротьби, епідемії хвороб, нападів кочівників чи заздрисних сусідів, набігів золотоординських полчищ, кримських татар, турків та інших завойовників. Не оминула історична круговерть і нашого рідного села Терешовець, де з діда-прадіда проживала великий рід Бакальців.

Про минуле життя попередніх поколінь ми дізнаємося на основі вивчення історичних джерел: писемних, речових, усних, лінгвістичних, топонімічних. Археологічні джерела безпосередньо і об'єктивно відображають, насамперед, матеріально-виробничу діяльність та вірування людей далекого минулого. Земля, на якій жили в різний історичний час ті чи інші племена і народи, зберігає велику кількість нерухомих пам'яток: давні поселення, житла, кургани, городища, вали, укріплення, а також речових пам'яток, якими користувалися давні люди в певному регіоні: фрагменти посуду, кам'яні, кістяні, мідні, бронзові, залізні знаряддя праці та зброя, стародавні золоті, срібні, мідні, бронзові монети, амулети тощо. Ретельно вивчаючи ці пам'ятки історії, нумізматики та археології, ми зможемо краще дізнатися про важливі віхи в історії свого краю, вивчити своє родове коріння, пізнати краще самих себе.

Про давню історію с. Терешовець збереглося не так багато писемних джерел. Відомий подільський історик та краєзнавець Юхим Сіцінський (1859–1939), готуючи до видання «Археологічну карту Подільської губернії» (1901 р.) [11] та фундаментальну працю «Приходы и церкви Подольской епархии» (1901 р.) [10], провів оглядове обстеження сотень населених пунктів Поділля, в тому числі побував і на терешовецьких землях.

В «Археологічній карті Подільської губернії він залишив такий запис: «Терешовцы. Два городища. Одно называється Замчище, возле села между садами, на возвышенном берегу ручья; окружность его 110 сажен; имеет форму правильного круга; поверхность площади ровная; она выше уровня окружающей местности в иных местах на $\frac{1}{2}$, а в иных на $1\frac{1}{2}$ сажен. Площадь занята частью огородом, а частью фруктовым садом окружено со всех сторон валом. Внешних укреплений не сохранилось. Другое городище называється также Замчище в версте от села, по дороге в Бахматовцы, на ровном месте; окружность его 100 сажен, имеет также форму правильного круга; площадь ровная, занята фруктовым садом; окружено со всех сторон валом шириною в 3 сажен и ровом шириною в $1\frac{1}{2}$ саж; вал с южной стороны едва заметен, въезд с запада» [11, с. 21]. Сіцінський відобразив на карті Проскурівського та Летичівського повітів залишки замків та усі зафіксовані ним городища. На жаль краєзнавець не вказав хронологічних рамок функціонування цих городищ.

Більш повну характеристику кліматичних умов, господарських занять, кількості та етнічного складу населення, релігійної приналежності, історичних та культурних пам'яток села Терешівці дає Ю. Сіцінський у праці «Приходы и церкви Подольской епархии» (1901 р.). у цій праці він пише наступне: «с. Терешовцы – расположено на с.-з. от. м. Меджибожа в 14 вер. Село раскинулось на глинистом холме, который возвышается на правом берегу незначительной речки Жилочки, притоки р. Бужка, и отличается не совсем благоприятными гигиеническими условиями, влияющими на то, что местное население имеет нездоровый вид и часто болеет лихорадками, чахоткою и золотухой. Почва суглинистая и в общем малоурожайная.

Терешовцы упоминаются уже в документах XVI века. По преданию, поселение первоначально имело вид разрозненных хуторов, которые стали быстрее заселяться, уже после того, как жертвою татар сделалось местечко Терещич, находившееся в 1 версте от Терешовец, на холме, который теперь зарос деревьями и кустарником. Говорят, что часть населения из разрушенного местечка навсегда ушла в хутора, которые с тех пор стали называться Терещовскими Хуторами; на урочище ж «Терещич», до сих пор находят куски разных предметов домашнего обихода и старинной посуды.

Поселение принадлежало к именам (польских магнатов) Синявских, а затем в начале XVIII века достались князьям Чорторийским и составляло уже самостоятельный приход с церковью. ... Чорторийский в 60-х годах XVIII века, позволил терешовецким хуторянам расширить свои усадьбы за счёт окружающих помещичьих лесов и разводит сады, для чего присылал даже из м. Пулав бесплатно саженцы фруктовых деревьев (преимущественно яблуні і тернослові сливи, які і сьогодні селяни вирощують та сушать у власних сушнях на продаж); он же будто-бы и дал поселению теперешнее название «Терешовцы» вместо прежнего- «Терешовецкие Хутора» [10, с. 462].

Ю. Сіцінський у згаданій праці згадує і доповнює відомості про терешовецькі городища: «На окраїне села в настоящее время видны следы давних земляных укреплений, которые народ называет «замчаськом». С юго-восточной стороны «замчисько» оканчивается крутым обрывом, у подножия которого есть давний колодец с прекрасной водой; устье колодца величиною почти 8 кв. аршин; с остальных трёх сторон «замчисько» ограждено глубокими рвами. К западу от Терешовец высятся два кургана, которые народ называет «могилами», но преданий о них не сохранилось никаких. Население состоит из крестьян-малороссов, за исключением одной католички, остальные прихожане – православные, числом 956 мужчин и 900 женщин; занимаются земледелием и садоводством, которое приносит порядочный доход, и живут в довольстве; они очень религиозны» [10, с. 462].

Ю. Сіцінський дає також характеристику місцевому приходу: «Относительно первого приходского храма в Терешовцах известно только, что он находился за селом, ниже по течению речки Желочки, в 10 сажнях от берега, на песчаном холме. На том же месте была построена вторая церковь в 1725 г. из белого яворового дерева, сложенного в срубе, очень малая, алтарём на запад, посвященная в честь Чуда св. Архистратига Михаила (напевно з того часу і до сьогодні жителі села Терешовець відзначають щороку престольне свято 21 листопада, на Михайла); иконостаса она не имела, а только длинный престол по типу католических престолов... Новый ныне существующий каменный однокупольный крестовидный храм в честь св. Архистратига Михаила заложен был в другом месте, в центре села, в 1822 г. и освящён в 1829 г. (За спогадами нашого діда Юрія Гнатовича Бакальця (1909–1993) цеглу для будівництва храму православні села передавали з рук в руки від Лисої гори за 2,5 км від села, де знаходився цегляний завод. Після зібраних громадою села з ініціативи Ю. Бакальця коштів, реставраційних робіт, раніше закритого в роки радянської влади храму, у 1992 рр., він віддновив свою службу для сельчан)... Сельская школа в селе существовала с 1852 г.» [10, с. 462].

Нові писемні дані про с. Терешівці (чи можливо про згадуване Ю. Сіцінським містечко Терещич) прозвучали з уст доктора історичних наук, професора Чернівецького НУ П.П. Брицького (уродженця сусіднього с. Лисянівці) на Всеукраїнській науковій конференції в м. Хмельницькому у 2013 р. У своїй розвідці «Хронологізація окремих сіл колишніх Меджибізького та Летичівського повітів» вчений звернув увагу на необхідність наблизити до реальності хронологізацію міст і сіл Поділля. Зокрема, П. Брицький, на основі історичних джерел, зібраних М. Грушевським, відзначив, що: «Такі села як Волосівці, Митківці, Ярославка Летичівського району, Гнатівці, Редвенці, Терешівці Хмельницького району були в реєстрі Барського староства ще в 1493 р. (на той час Ровського староства, Барське староство виникло після надання Сигізмундом I Старим та королевою Боною Сфорца у 1540 р. магдебурзького права Бару)» [3, с.149].

Важливі археологічні дослідження на східних землях с. Терешовець (за 2 км від с. Ярославка) були проведені у 1972 р. істориком, археологом, директором Меджибізького історичного заповідника М. Й. Ягодзінським (1923–2008). Він виявив археологічні пам'ятки декількох поселень пізньозарубинецької та черняхівської культур на так званому «Борисовому горбу». Було виявлено три поселення – «Терешовецькі поля № 1, № 2, № 3», які розміщені були на клиновидному пагорбі біля р. Ворона – притоці р. Бужка, який біля Меджибожа впадає в р. Південний Буг (звідси у XII ст. виникла назва укріпленої фортеці Болохівської землі Меджибожа)(Див.дод. Б).

У своєму звіті за квітень 1973 р. М. Ягодзінський дає наступну характеристику цим поселенням: «Загальна протяжність всього масиву поселень, між якими немає практично розривів, тягнеться в довжину на 450–500 м. Ширина полоси доходить до 100 м. На південній окраїні цього масиву «Терешовецькі поля №1», серед власне черняхівської кераміки (сірої лощеної та шороховатої кераміки), часто зустрічається ліпна кераміка, зовні оранжевого кольору (на нашу думку – це трипільська кераміка)... Тут же поряд знаходиться невеликий масив лише легкої кераміки оранжевого кольору, добре випалена з шамотом із граніту. Ця частина масиву належить скоріше всього до ранніх етапів розвитку черняхівської культури, наближаючись до зарубинецької культури (III ст. до н.е – II ст. н.е.) по зовнішнім признакам (Див. дод. В 1).

Середня частина масива, названа «Терешовецькі поля № 2» має власне черняхівський склад матеріалу із сірої шороховатої і сірої лощеної посуду. Денце посудин має різноманітний фігурний валик твердості. Вінчик посудин має більш виражений характер і значне потовщення жорсткості на кінцях. В склад шамоту входить переважно промитий річний пісок. Обробка посуду має високу техніку володіння гончарним кругом (Див. дод. В 2). В західній частині масиву поселення, названій «Терешовецькі поля № 3», міститься сама висока точка розміщення фрагментів кераміки, серед черняхівської сірої кераміки лощеного і шороховатого типів, є великий відсоток ліпної кераміки темно-сірого кольору з поганим і добрим випаленням, із слідами рослинного і гранітного шамоту. Денце окремих посудин мають слабо-віддільний вигиб у внутрішню частину посуду. Вінчик посуду не відділяється ніяким вигином. Закінчується він незначним заокругленням, у вигляді валика круглого перетину» [12, с. 64–65].

Ягодзінський робить ряд важливих висновків по терешовецьких полях та сусідніх з Терешівцями поселеннях: «З кожним роком археологічних розвідок, проведених мною в цьому районі Хмельницької області, доводиться на багатьох фактах переконуватися в порівняно густій сітці відкритих пунктів давніх поселень землеробських культур. В загальній масі трипільські поселення, як правило займають всі виділені підвищення недалеко від річок і їх приток. Густа ж сітка черняхівських поселень не виходить вище лежачих террас великих і малих річок. До місць джерел, як правило, ближче всіх селилися черняхівці. Поселення Древньої Русів виборі місцевості нічого нового не добавляють до черняхівських місць, Але сама Київська Русь вже селилась ближче до великих річок, вибираючи малодоступні, в природному відношенні місця по берегах рік з західним нахилом, т.т. ріками відгороджувалися від степових просторів Південного Сходу, намагаючись зайняти кругову оборону. Пункт верхів`ів р.р. Південного Бугу і Бужка досить цікаві в цьому відношенні» [12].

Нові цікаві дані про соціальний склад, живність та заняття населення Меджибізького повіту містить господарський перепис-інвентар 1692 р. короля Яна III Собеського «Mista Miedziboza Spisanyw zamku Miedzibozkim Roku 1692 Dnia 2 nowembris». У цьому документі подаються списки чоловіків-християн – жителів Меджибожа (52 особи), євреїв цього ж міста (14); мешканців навколишніх сіл: Головчинець (4); Підлісного (1); Ярославки (5); Пархомівців (7); Терешківців (4); Митківців (1); Русанівців (3); Писарівців (3); Климашівки (2); Пирогівців (3); Бахматівців (6); Масійовців (5); Марківців (1); Шпичинець (5); Волосівців (1); Пашківців (3); Redezjnie (2); з волості Барської (12 осіб) [8, с. 49].

З цього документа нас цікавлять прізвища та імена жителів нашого села Терешівці, які в той період мало назву Терешківці: Василь Бакалець – 1 кінь; Бері [...] – кінь – 1; Василь Шумейко – кінь 1; Лаврін Рудченко – кінь 1 [8, с. 51]. Серед цих прізвищ кінця XVII ст., в кінці XX – на початку XXI ст., залишився жити в селі великий землеробський рід Бакальців поряд із Педосюками, Мацюками, Нацюками, Лазоренками, Охреями, Баранами, Кутюками та деякими іншими родинами. Більшість з родини Бакальців століттями проживали на одній із найбільших і найстаріших вулиць в селі – Бакальці (сама східна вулиця від поля).

Отже, писемні документи про с. Терешівці містять досить багато цікавої інформації про черняхівські поселення, городища, заняття, назви поселення в різний час, прізвища давніх жителів села тощо. Але за останні роки нами було проведено обстеження деяких земель навколо села та згадуваних Ю. Сіцінським городищ-замчищ.

У 2015 р. була проведена археологічна розвідка великого пагорба за 1 – 2 км на південь від села Терешівці, за 600–900 метрів вправо від дороги на с. Пархомівці. Пагорб тягнеться близько 2 км із західної околиці земель села вздовж вузької (2–4 м) річечки Ворона, яка далі тече на схід на відстань близько 3 км по т.з. «Гнилий» (заболоченій навколо річки долині) і зливається з р. Желочка на кордоні із землями с. Ярославки. Далі об`єднана річка за 0,5 км біля с. Ярославка впадає у притоку Південного Бугу – Бужок.

Із села Терешівці від першого городища, з великого джерела, розпочинається безіменна річка, яка розширюється по своїй течії на південь у три ставки – Сушарку, Білий та Максимів, а далі тягнеться близько 3 км і впадає у річку Ворона біля прозваного в народі «Червоного мосту». Цей міст з давніх часів був основною переправою через р. Ворона на с. Пархомівці, Пирогівці, Голосків, Ярославку. Через міст наліво, а далі через давній ліс йшла стара ґрунтова дорога до м. Меджибожа (від с. Терешовець люди їздили на конях на ринок за 16 км).

Отже, обстеживши трикутник поля на терасі між безіменною річечкою та р. Ворона, ми виявили на поверхні ряд різночасових поселень та артефактів – сліди трипільської культури на пагорбі (на площі близько 400 x 200 м.), черняхівського поселення дещо нижче до безіменної річечки (на площі близько 300 x 100 м), та сліди згадуваного Ю. Сіцінським містечка Терещич, спаленого татарами у XVI ст.

Серед виявлених речових пам`яток, які ми віднесли до трипільської культури IV–III тисячоліть до н.е., належать фрагменти товстостінних черепків ліпної кераміки оранжевого та жовто-оранжевого кольору, кремінна скребка-ніж (30 x 20 мм), кремінний камінь круглої форми (діаметр близько 80 мм) для розтирання зерна у зернотерці з виробленою частиною поверхні (Див. дод. Г). На фрагментах глечикоподібної форми геометричні розписи майже стерлися. Посуд досить добре був обпалений. Ліпився він без гончарного круга від руки, на твердій основі. Тридцять років тому, у 1977 р. О.А. Бакалець, працюючи помічником тракториста, в цьому ж місці, виявив камінну шліфовану сокиру з отвором (передана до археологічних фондів історичного факультету Вінницького державного педагогічного інституту доценту Хавлюку П.І.). У квітні 2017 р. Б.О. Бакалець під час огляду вказаної частини поля виявив ще одну кремінну скребку, подібну за розмірами до попередньої [1]. Отже ці факти достовірно свідчать про при-

сутність у даному місці терешовецького поля поселення трипільської культури раннього та розвинутого типів.

Сліди черняхівської культури II–IV н. е. нами були зафіксовані на лівому березі р. Ворона, на нижній терасі пагорба, де вище наявні сліди трипільського поселення. Особливо виразними є фрагменти кераміки, виготовленої та гончарному колі і від руки. Серед черняхівської сірої та світло-оранжевої кераміки лощеного і шороховатого типів, є великий відсоток ліпної кераміки темно-сірого кольору з поганим і добрим випаленням, із слідами гранітного шамоту, як у поселеннях зафіксованих М. Ягодзінським у межиріччі р.р. Ворони та Жилочки. На черняхівському поселенні № 4 (ми його так умовно назвали) присутні залізні вироби: кусочки заліза паличкоподібної форми (можливо це заготовки), два залізних наконечники для стріл та залишки шлаку (Див. дод. Д).

Нами також встановлені сліди пізньо-середньовічного поселення площею близько 800х 900 м, яке знаходилося на високому пагорбі біля акацій і залишків старого саду за 1–1,3 км від села. Від знайомих терешовецьких механізаторів ми дізналися, що в 70–80-х роках ХХ ст. в північно-західній частині крутого пагорба (між старою дорогою біля урочища «Глибокий яр») важкі плуги тракторів виорювали на поверхню цілі людські скелети. Ймовірно у цьому місці було старе кладовище XV–XVI ст., або це залишки загиблих міщан під час знищення містечка Терещич татарами. На жаль про ці події не залишилося письмових свідчень. Серед речових пам'яток нами виявлені на поверхні поля фрагменти кераміки світло-оранжевого кольору однакової товщини, виготовленої на гончарному крузі; залізний щплінт для воза, напівкруглий залізний кований гачок (ймовірно для кріплення упряжі коня до борін), половинка залізної ручки кинджала, кований цвях, обломок ножа, зубильце та замок для кремінного чи гнотового пістоля (Див. дод. Е).

У 2016 р. ми відвідали згадувані Ю. Сіцінським Терешовецькі городища № 1 і № 2. За 120 років, після оглядового дослідження Ю. Сіцінським, їх ніхто не досліджував із професійних археологів, але з другого боку – вони збереглися досить непогано. Городище № 1 заросло травою та старими сливами. Воно зберегло форму круга з діаметром близько 80 м. З лівого, східного та південного боків городища наявний вал висотою 1,5 – 2,5 м. Городище № 2 в урочищі «Лісове» заросло лісовими деревами, які корінням укріпили насипний вал. Із північного заходу від дороги висота валу складає близько 1,5–1,7 м, ширина – до 3 м, з півдня від джерела, з якого розпочинається р. Ворона, висота валу доходить до 2 м, східна і північна частина городища, яке має форму круга і діаметр близько 80 м, висота валу становить від 2 до 3 м (Див. дод. І, Є). Городище № 3 знаходиться за 400–450 м на південний схід від Червоного містка, на пагорбі біля річечки (притоки р. Ворони), за 90–100 метрів від ґрунтової дороги на Ярославку та Меджибіж. Воно має овальну форму, оточене валами, а в середині вкрите ямами. Ці городища входили у систему укріплених земляних городищ XII– XIII ст. Болохівської землі, жителі якої намагалися бути незалежними від Галицько-Водинської держави та Золотої Орди [4; 6; 7; 9].

Отже, зробивши огляд писемних джерел та провівши археологічні розвідки на землях с. Терешівці Хмельницького району, ми дійшли наступних висновків:

По-перше, подільський ландшафт і помірний клімат (наявність великої кількості дрібних прісних струмків та річок, ярів, лісів, широких долин, великих пагорбів із відносно родючими землями) здавна вабили землеробські племена.

По-друге, писемні документи про с. Терешівці містять досить багато цікавої інформації про черняхівські поселення, городища, заняття, назви поселення в різний час, прізвища давніх жителів села тощо.

По-третє, виявлене нами трипільське поселення раннього періоду розташоване на великому пагорбі недалеко від р. Ворона і її безіменної притоки, захищене з півдня і сходу водою та болотистою місцевістю. А це є типовим для трипільських поселень.

По-четверте, розміщені вздовж р. Ворони 4 черняхівських поселення містять унікальний речовий матеріал, який вимагає спеціального дослідження. Ці поселення не виходять вище лежачих террас цієї річки, їх відділяють від неї болотисті луки, на яких ростуть сотні ірисів, переважно жовтого та жовто-сінього кольорів.

По-п'яте, виявлені артефакти на місці знищеного кримськими татарами містечка Терещич свідчать про необхідність його більш всебічного археологічного дослідження.

По-шосте, наявність довкола приток р. Ворони 3 укріплених городищ XII– XIII ст., розміщених на відстані близько 4 км (Див дод. А), свідчить про відносно високу густоту укріплених городищ-замчищ в Болохівській землі та вміння болохівчан захищати себе, свої сім'ї та свою землю (4; 7).

Джерела та література:

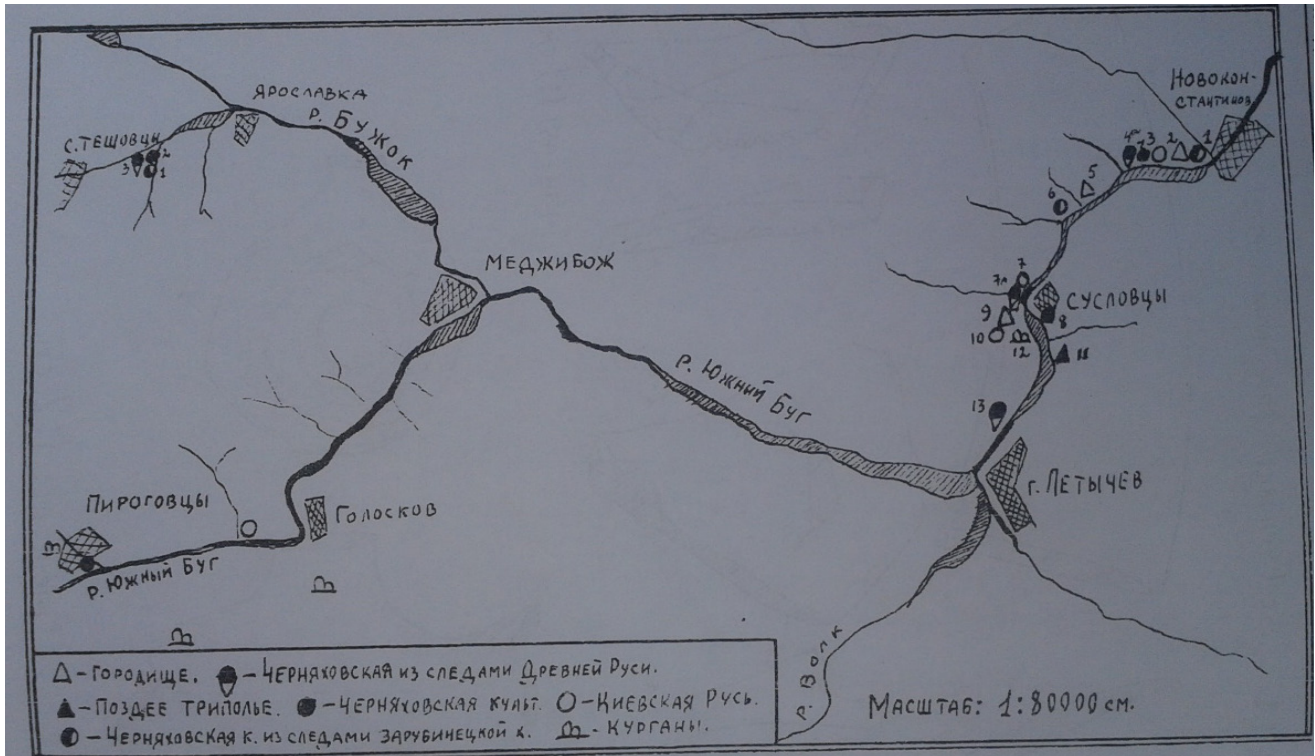
1. Авторський опис Бакальця О.А., Бакалець Ю.О., Бакальця Б. О. – 3 с.
2. Бакалець О. А. Барський районний історичний музей.- Вінниця, 2016. – 70 с.
3. Брицький П.П. Хронологізація окремих сіл колишніх Меджибзького та Летичівського повітів//Збірник матеріалів всеукраїнської науково-практичної конференції «Козацька доба в історії Поділля та Південно-Східної Волині». – Хмельницький, 2013. – 300 с.
4. Дашкевич Н.П. Болоховская земля и ее значение в русской истории. – К., 1876.
5. Інвентар Меджибзької волості 1717 р. /Видання підготував М. Крикун. – Л.: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 2009. – 191 с.
6. Енциклопедія історії України: в 10-ти т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, Т.1: А-В. – 2003. – 688 с.
7. Терещук К. І. До питання про локалізацію Болохівської землі//В кн.: Дослідження з слов'янської археології. – К., 1976.
8. Легун Ю. В., Лисий А. К. Меджибзький ключ на сторінках інвентарної книги XVII століття //Науковий вісник «Меджибіж»: Матеріали другої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України» /Під ред. О. Г. Погорільця, Л. В. Баженова, А. М. Трембіцького. – Меджибіж – Хмельницький: ПП. Мельник А. А., 2009. – Ч.1. – С. 49–51.
9. Путівник. Хмельницька область /редкол.: І. Курус (голова)[та ін.]. – К.: Богдана, 2010. – 320 с.: іл.
10. Приходи и церкви подольской епархи / под ред. свящ. Евфимия Сецинского [авт вступ. ст. А. М. Трембіцького]. – Біла Церква: Вид. О.В. Пшонківський, Й. Археологічна карта 2008. – 994 с.
11. Сіцінський Ю. Й. Археологічна карта Подільської губернії/ Упорядник О.Л. Баженов. –Кам'янець-Подільський: ОНОМ, 2004. – 120 с.
12. Ягодзінський Михайло Йосипович (1923–2008): історик, археолог, музейник /Упорядник А. М. Трембіцький. Передмова О. Г. Погорілець. – Хмельницький: ПП. Мельник А. А., 2011. – 128 с.

Додатки

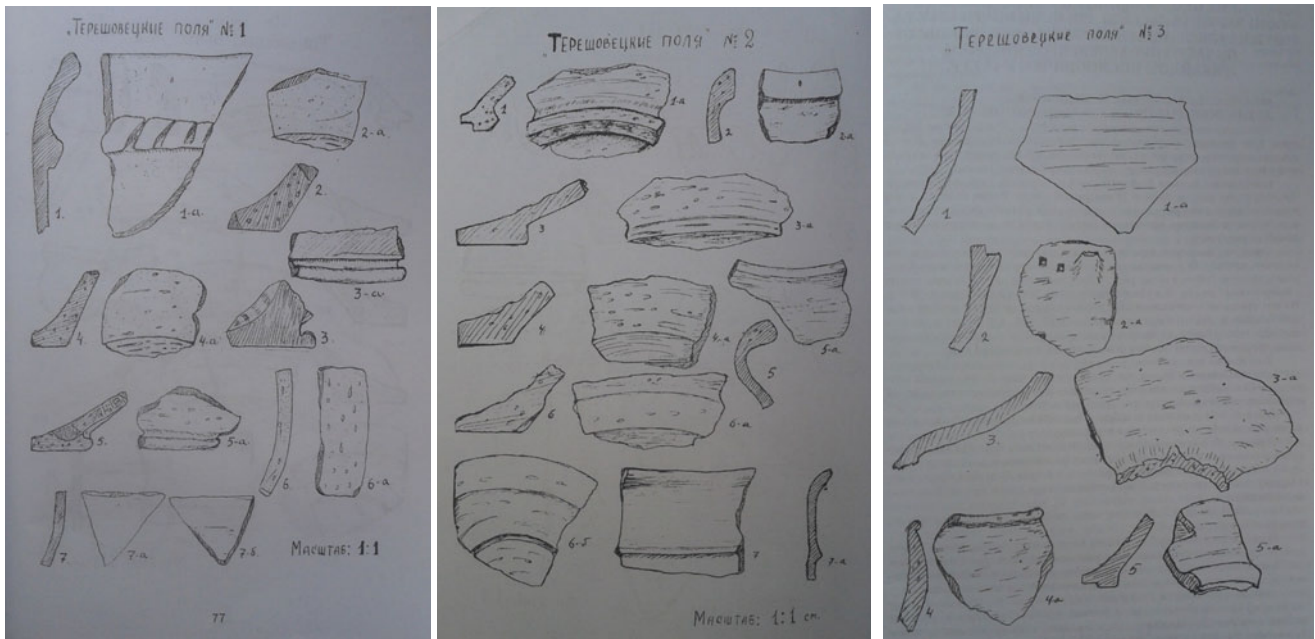
Додаток А. Топографія розміщення трипільського, черняхівських поселень, городищ Болохівської землі, поселення Терещич на землях с. Терешовець Хмельницької обл.

Додаток Б. Карта М. Й. Ягодзінського з фіксацією археологічних культур на території Хмельницького та Летицького районів Хмельницької області (1973 р.)

Додаток В. З археологічного звіту М. Й. Ягодзінського (квітень 1973 р.)

Додаток Г. Фрагменти ліпної кераміки, кремінні знаряддя праці з трипільського поселення за 2 км на південь від с. Терешівці.

Додаток Д. Фрагменти гончарної кераміки (з добавками сірого піску), залізні наконечники для стріл, куски заліза та шлак від плавильної печі з черняхівського поселення № 4 поблизу р. Ворона за 2 км на південь від с. Терешівці Хмельницького р-ну

Додаток Е. Металеві вироби, фрагменти керамічного посуду, виявлені на місці спаленого татарами в кінці XVI ст. містечка Терещич (фрагменти посуду, ручка кинджала, цвях, фрагмент ножа, замок для керамічного пістоля, гак для кріплення реманенту, шплінт)

Додаток І. Городище-Замчище № 1 на південно-західній окраїні с. Терешовець.

Додаток Є. Городище - Замчище № 2 в урочищі «Лісове» за 1 км на захід від с. Терешовець.

*Грицишина О.О.
м. Хмельницький*

ІСТОРІЯ СЕЛА СКОВОРОДКИ: ВІД РУЙНАЦІЇ ДО РОЗКВІТУ

В статті досліджено найважливіші віхи історії села Сквородки Старокостянтинівського району Хмельницької області. Основна увага акцентується на нелегкій долі селян та боротьбі за вільне майбутнє своєї малої батьківщини. У підготовці даного дослідження використовувалися матеріали із фонду Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки.

Ключові слова: село Сквородки, селянство, боротьба, реформи, відбудова.

«Немає в людини нічого милішого над свою землю. Де хто народився, де провів свої дитячі роки, до тієї землі прив'язується він усією душею на ціле життя. А хто, буває, відірветься від своєї рідної землі, той мріє завжди про неї, як про святість найбільшу» [Іван Огієнко].

9 вересня 2017 р. виповнюється 500 років з часу першої писемної згадки про село Сквородки, що знаходиться на Старокостянтинівщині. Вперше писемну згадку про село зустрічаємо у документах, де зазначалося, що король польський Сигізмунд видав князю Костянтину Івановичу Острозькому грамоту на право володіння маєтком Красиловом і волостю Кузьминською з прилеглими селами в тому числі і Сквородками.

Родюча земля та багата рослинність Сквородок приваблювали людей з давніх-давен. Коли з'явилися тут перші поселенці встановити важко, проте якщо взяти до уваги спогади старожилів села: *«В дуже давню давнину, як ще покійний дід розказував мені, в тім самім місці, де тепера наше село, жили якісь нехристи – долбани»* можна зробити певні висновки, якщо ці «долбани» - дуліби, то місцевість села була заселена в VII ст., якщо це древляни, то ця місцевість могла бути заселена в XII ст. Беручи до уваги «Очерки истории Волынской земли до конца XIV века» А. Андріяшева можна припустити, що в VII ст. місцевість села була заселена дулібами, а в XII ст., коли дуліби переселились на північ Волині, тут осіли древляни. Також із спогадів старожилів ми дізнаємося, що *«у ту же давню давнину в тім самім місці, де тепера наше село, було містечко»*, дане твердження, нажаль, не має писемних підтверджень, проте ми не можемо цих фактів відкидати, адже село Сквородки знаходиться на території Болохівського князівства, яке існувало у XII ст., більш ширших відомостей про населені пункти болохівщини, нажаль, не збереглося.

Цікавим є походження назви села. В народному повір'ї існує кілька припущень, одне з них припускає, що назва пішла від першопоселенця на прізвище Сквородень; друге від апелювання скворода, на якій татари смажили мешканців села під час своїх нападів; на території Сквородок було дуже багато жайворонків, тому вважають, що назва села могла піти від польського слова «skowronek» - «жайворонок»; за четвертим припущенням від словосполучення «скорое рождение», тобто поселення, яке дуже швидко виникло та п'яте припущення, поселення, яке утворилося в період феодалної роздробленості і називалося Сквороротки, тобто Скоро ворота, які ведуть з одного князівства в інше.

Село Сквородки має цікаве розташування, воно знаходиться на підвищеній площині і має вигляд подовженого трикутника. З південного заходу село оточує густий листяний ліс, з інших сторін село омиває річка Цюрна, яка протікає глибокими ярами та болотистими берегами.

На протязі років село Сквородки переходило у власність від одного до іншого землевласника. Так в 1533 р. с. Сквородки перейшло у володіння до князя Костянтина Костянтиновича Острозького. Саме при його пануванні у 1593 р. відбулася велика навала татарських військ, які розорили і спалили багато міст і сіл. Тоді було спалено м. Костянтинів з прилеглими до нього селами (в тому числі і Сквородки). За словами генеральних возних Волинського воєводства Криштофора Шуки і Станіслава Яновського, які оглядали ці поселення в серпні 1601 р. для визначення розміру податків, в цих селах зовсім не виявилось жителів. Внаслідок чого король звільнив всі ці поселення від сплати «побору і чопового».

У 1618 р. село Сквородки знову зазнало руйнації. 1620 р. Сквородки перейшло у володіння князю Заславському, а з 1682 р. – Любомирському. Ще більшого спустошення село зазнало під час нападу ординців у 1684 р. Жителі були взяті в полон і виселені в Крим. Частині селян вдалося врятуватися і повернутися на своє згарище.

Після смерті князя Любомирського його донька Анна-Марія вийшла заміж за князя Павла-Карла Сангушко і внесла всі успадковані землі в дім чоловіка. Єдиний син Анни-Марії і Павла-Карла Сангушко - князь Януш-Олександр – успадкував всі володіння матері і батька. Щоб попередити можливі змагання за спадком після своєї смерті, Януш-Олександр завчасно поділив свої володіння між князями А. К. Чарторийським і С. Любомирським, про що свідчить акт (трансакція) від 7 грудня 1753 року, зберігаючи при цьому право пожиттєвого володіння землями. В 1778 році князь А. Чарторийський віддав свою частину спадку своїй сестрі Ізабеллі - дружині Станіслава Любомирського.

Після 1778 року поселення Сквородки одержали в подарунок дворяни Гіжицькі, які на правах власників володіли ними до кінця XIX століття. Наприкінці XIX ст. поміщик Гіжицький програв свої володіння в карти графу Потоцькому, а той в 1910 році продав ці землі орендатору Косаку, який володів ними до 1917 року.

На протязі років селяни боронили свою рідну землю від численних нападів, спочатку татар, в подальшому проти польського панування та проти феодално-кріпосницького гніту. Безліч разів селяни підпадали поневоленню, а їх будинки були вщент спалені та розорені.

У 1648-1654 рр. жителі села брали участь у визвольній війні українського народу. Наприкінці літа 1648 р. Річ Посполита збрала великі сили для придушення повстання, польське військо налічувало 40 тисяч чоловік. Крім того, в армії було понад сто тисяч добре озброєних і навчених обозних слуг. Богдан Хмельницький протиставив їм 80-тисячний загін. Вирішальний бій відбувся 11-13 вересня під Пилявою. Військо польської шляхти було вщент розбито. Відступ перетворився на панічну втечу.

За народними повір'ями, в лісі названому «Обозисько», що лежить біля села Сквородки, було сховано польський обоз. Можливо, що поляки, які втекли під час битви з-під Пиляви і переслідувані Б. Хмельницьким у вересні 1648 р. розташувалися в лісі села для відпочинку. Розгромивши польське військо біля Старокостянтинова М. Кривоніс захопив залишки польського обозу.

У відповідь на жорстоку експлуатацію, переслідування української мови й культури, насильне покатоличення у 1702 р. піднялась нова хвиля визвольної боротьби проти польсько-шляхетського поневолення, за воз'єднання з Росією. У вересні 1702 року з появою на Поділлі і Волині козаків Самійла Самуся з місцевих селян і міщан сформувалися загони повстанців в складі яких були і селяни Скворородок. Протягом XVIII ст. селяни села не раз піднімалися на боротьбу в складі гайдамацьких загонів. У 1793 році пануванню панської Польщі над Правобережною Україною було покладено кінець.

Як і на всій південній Волині у селі Скворородки панувала відробіткова рента. На початку XVII ст. селяни виконували панщину по 3-4 дні від лану, а в 30-40-х роках вона зросла до 4-6 днів на тиждень. Кріпаки виконували численні натуральні та грошові оброки, по черзі давали підводи на роботи біля мостів, млинів, ставків.

Основним заняттям населення селян залишилося землеробство. На початку XIX ст. в селі діяв хмелевий завод та гуральня. До промислових підприємств можна віднести два водяних млини. Були в селі і дві корчми.

У 1834 р. селяни села зазнали сильного голоду в зв'язку з неврожаєм та засухою. Саме тому за розпорядженням власниці села М. Гіжицької в селі відкрили громадський магазин (крамницю). За реформою 1861 р. селяни Скворородок повинні були вносити викупні платежі за землю. У 80-х роках XIX ст. у володінні селян знаходилось лише 1022 десятини землі, в той час як у поміщика – 2130 десятин.

Економічна залежність селян від поміщиків залишалася і після скасування кріпосного права. Малоземелля і безземелля примушувало селян орендувати землю у поміщика на кабальних умовах. Через нестачу кормів селяни мало утримували коней, корів, свиней, овець, курей. Садівництво було в занедбаному стані. Частина безземельних і малоземельних селян наймалася на роботу до поміщика, займалася ремеслом.

Рівень народної освіти населення села був низький. Переважна більшість жителів лишалася неписьменною. В центрі села 1869 р. було збудовано однокласне народне училище, яке почало працювати у 1871 р. і замінило церковно-приходську школу. З 1870 по 1878 рр. на кошти громади, казенні, церковні і особисті пожертви прихожан на північно-східному кінці села на підвищенні було збудовано кам'яний храм. При церкві існувала невелика бібліотека, яка складалася не лише з богословських, а й світських книг. Всього в ній налічувалося 140 найменувань книг богословського, церковно-історичного, проповідницького характеру. Церковний архів Свято-Покровського храму складали метричні книги, що зберігались з березня 1732 р., в яких велися записи щодо народження, хрестин, шлюбу, похорон мешканців села і прихожан із присілків. Із 1800 р. у церковному архіві зберігались сповідальні і причащальні відомості, в яких священик записував відвідування парафіянами церкви в будні і святкові дні, їх сповідь і причастя. Окрім цього, у церковному архіві зберігались різні скарги, клопотання та прохання мирян, листування з місцевими поміщиками, папери щодо володіння церковною землею.

Варто зазначити, що в церковній бібліотеці с. Скворородки зберігалася чимало релігійно-етнографічного матеріалу щодо таких народних звичаїв як заручини, хрестини, весілля, збірки пісень і віршів духовного і світського змісту, зокрема й сатиричного плану. Зрозуміло, що при кількості мешканців села в 2719 осіб обох статей (1898 р.) такої бібліотеки не вистачало, однак у цьому плані діяла система взаємодопомоги з боку бібліотеки церковнопарафіяльної школи.

В умовах найжорстокішого соціального і національного гноблення селяни Скворородок розвивали народну творчість у різних галузях матеріальної й духовної культури та побуту. На честь визначних подій селяни ставили придорожні хрести та статуї. Сьогодні в селі ходить переказ про існування пам'ятного знака в честь відміни кріпосного права 1861 року (стояв пам'ятник в центрі села перед волосним правлінням). З приходом більшовиків його знесли і на його місці встановили пам'ятник І.Сталіну. Документального підтвердження не знайдено, але постамент, на якому стояв пам'ятник, стоїть і до цих часів.

Наприкінці XIX ст. поглибилось класове розшарування селян. Становище їх в переважній більшості з кожним роком погіршувалося. Все більше селяни втрачають польові наділи. Нестача засобів для існування примушувала селян найматися до місцевих багатіїв, які їх жорстоко експлуатували. Це штовхало селян на боротьбу. На початку квітня 1905 р. сільська біднота Скворородок оголосила страйк, який був придушений викликаним загоном стражників.

В середині листопада 1917 р. радянську владу було проголошено і в Сквородаках. Трудящі створювали органи влади, приступили до нових революційних перетворень. Та радісні мрії й сподівання їх на кращу долю швидко затьмарились. В лютому 1918 р. село окупували австро-німецькі війська, після їх відступу наприкінці року його захопили петлюрівці, а в листопаді – польські інтервенти. Селяни організували партизанський загін, який вів боротьбу проти гайдамаків і німців. Після вигнання австро-німець-

ких окупантів був створений Сковородецький полк, що налічував 300 бійців. Майже три роки іноземні інтервенти та їх поплічники – петлюрівські банди – не давали змоги селянам Сковородок мирно жити. Лише в листопаді 1920 р. частини Червоної Армії визволили Сковородки, відновивши Радянську владу.

В перші дні після визволення села виник сільський ревком, який у 1921 р. передав свої повноваження сільській Раді та комітету незаможних селян.

Сільська Рада і комнезам багато робили для відбудови села. При Сільській Раді організувалася земельна комісія, яка підготувала матеріали для розподілу колишніх поміщицьких угідь між безземельними і малоземельними селянами. У відбудовчий період було повністю освоєно орні землі. В 1925 р. було організовано ТСОЗ, яке проіснувало до 1929 р. і стало ядром колгоспу «Нова громада». Колгосп утворився з двох ТСОЗів – «Син комунара» і «Нове життя». Уже в 1930 р. на колгоспних полях з'явився перший трактор. Колгосп поступово зростав і міцнів.

Проте мирна праця була перервана Другою світовою війною. 6 липня 1941 р. німецькі фашисти окупували Сковородки.

Грабежі, терор і наруга розпалювали гнів і ненависть радянських людей до гітлерівських загарбників. Населення села допомагало партизанам загону імені Олександра Невського. В селі діяла підпільна група, яку організував Микола Сизов, лейтенант Радянської Армії, що втік з полону. До складу групи входили Коцюба І. І., який загинув в катівнях СД в 1943 р., Коцюба М. В., Козловська Марія, Кучманюк А. І. та інші.

На початку 1944 р. поблизу села Круглики був висаджений десант Радянських військ. Разом з партизанами вони розгромили загін окупантів. Після визволення багато жителів села Сковородки влилось до лав Червоної Армії. 167 односельців віддали своє життя за Батьківщину.

Ще гриміли бої на Заході, а сквородчани почали відбудову господарства. Усі відбудовчі роботи лягли на плечі жінок і підлітків. Багато уваги приділялося відбудові і благоустрою села. Невдовзі по новому запрацював колгосп «Перемога», відкрився піонерський табір та у 1988 р. розпочав роботу новозбудований будинок культури, який діє і до цього часу.

Природа щедро обдарувала село Сковородки родючими землями, річками і лісами. У Сковородках жили і живуть люди, які з року в рік оберігають цей віковичний життєдайний дар, який кожного року приносить в їхні сім'ї достаток, добробут та самовіддану любов до рідного краю.

Джерела та література

1. Волинские епархиальные ведомости. - Кременец, 1894. - № 30. - С. 909-914, 951-955, 991-1001, 1087-1090, 1136-1141, 1188-1190.
2. Врубель Н. Ожило село...: [про відкриття в с. Сковородки Будинку культури] // Світло Жовтня. – 1988. – 29 берез.
3. Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області / упоряд. І.С. Винокур, А.Ф. Гуцал та ін. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 82.
4. Зеленчук К. Сковородецьке товариство тверезості // Світло Жовтня. – 1991. – 26 берез.
5. Євтушок М. Що ми знаємо про Сковородки / М. Євтушок, В. Мех. // Світло Жовтня. – 1990. – 18 верес.
6. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской губернии // Волынные Епархиальные ведомости. – Кременец, 1895. - № 1, 2. – С. 38-43.
7. Косаківський В. Свідectво про дозвіл взяття шлюбу як джерело з історії шлюбних відносин на Україні в першій половині XIX ст. (на матеріалах свідectв виданих управителями Сковородецького маєтку поміщиці М. Гіжицької) // Острогіана в Україні і Європі: Матеріали міжнар. наук. симпозіуму (Велика Волинь т. 23) 29-30 черв. – Старокостянтинів, 2001. – С. 322-329.
8. Кучманюк О. Сковородки // Поділ. вісті. – 2006. – 24 лют.
9. Лаврова О. Мій рідний край – моє село // Світло Жовтня. – 1990. – 8 груд.
10. Матвеев А.Ю. З історії Сковородок Старокостянтинівського району // Велика Волинь: минуле й сучасне: (Матеріали міжнар. наук. краєзн. конф., жовт. 1994 р.). – Хмельницький, 1995. – С. 286-288.

Паур І.В.

м. Кам'янець-Подільський

ВИДИ САКРАЛЬНОЇ АРХІТЕКТУРИ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО НА ПОШТОВИХ ЛИСТІВКАХ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглядаються види культових споруд міста Кам'янець-Подільського зображені на поштових листівках початку ХХ століття. Подано коротку історичну довідку їх заснування та побутування.

Відзначено цінність поштових листівок, як джерела, для цілісного відтворення історико-архітектурного комплексу Старого міста та архітекторів-реставраторів.

Ключові слова: м. Кам'янець-Подільський, поштова листівка, собор, церква, костел.

Особливе значення в історико-топографічній структурі й релігійному житті Кам'янця-Подільського відігравали культові споруди. До центрального ринку в XIX ст. прилягав католицький собор Св. Петра і Павла, на вулиці Татарській локалізувалася церква Св. Петра і Павла та собор ікони Казанської Божої Матері, на Троїцькому майдані – Троїцький монастир з цвинтарем, зі своїми приміщеннями. Біля Вірменського ринку розташовувалися Домініканський костел, церква Івана Предтечі та храм Св. Миколи. Південно-західний кут губернаторського ринку займав Тринітарський костел. Вздовж Великої Єзуїтської вулиці функціонували Архієрейська церква та костел домініканок. Планувальна система міста з храмами і їх нерухоною власністю утворювали окремі недоторкані юридики.

Культові споруди неодноразово були сюжетною основою поштових листівок: Олександрівський собор – 3 види, собор ікони Казанської Божої Матері – 3 види, Архієрейська церква – 2 види, Миколаївська – 1, Троїцька – 1, Хрестовоздвиженська – 2, Кафедральний костел – 6 видів, Вірменський, Домініканський – 2, Тринітарський – 5, Турецький мінарет – 6 видів, Лютеранська кірха – 2, єврейська Синагога – 1 вид.

Один із найвеличніших православних храмів Кам'янця-Подільського до початку 1900-х рр. був збудований у стилі бароко та розвернутий презбітеріумом до вулиці Кармелітської собор Ікони Казанської Божої Матері (Мал. 1), що функціонував на місці колишнього кляштору Босих Кармелітів [1, с. 12-13]. Видавці документальних листівок використовували його зображення після перебудови, проведеної під керівництвом архітектора Д. Освальда упродовж 1867–1878 рр. [2, с. 267]. На поштівках видно два яруси Собору, в надбудові якого над бічними навами розмістилося засноване у 1889–1890 рр. церковне давньосховище Подільського єпархіального історико-статистичного комітету. Приміщення для давньосховища (архіву бібліотеки й музею) надав тодішній протоієрей Казанського кафедрального собору М. Доронівич. Після побудови на Новому плані наприкінці 1890-х рр. великого православного храму в ім'я Олександра Невського, що став кафедральним, Казанський собор на початку XX ст. зазнав чергової реконструкції: над центральною навою звели великий купол, а також зняли барокові завершення з бічних веж і замінили їх нижчими дахами, декорованими в стилі московської архітектури [6, с. 329-330].

З відкриттям 1874 р. Новопланівського мосту активно розпочав розбудовуватись Новий план. Масштаб його забудови визначила церква св. Олександра Невського, зведена в центрі міста, на великій Торговій площі, звідки відкривався величний краєвид на Старе місто.

Мал.1. Собор Ікони Казанської Божої Матері

Церкву було зведено в 1891-1898 рр. у пізньовізантійському стилі. Проект, розроблений губернським архітектором М. Баллогом та інженером І. Калашниковим на основі взірцевих проектів. 2 травня 1891 р. першосвященний Дмитрій – єпископ Подільський і Брацлавський, урочисто заклав перший камінь у фундамент майбутнього храму. Будівництво його було приурочено до сторіччя приєднання Поділля до Росії. Були присутні близько 100 осіб духовного звання, міська влада, військові, чиновники, міщани та учні гімназії. Храм зводився на добровільні пожертви православних людей, значні асигнування Священного Синоду та державних установ. Є відомості про участь у цій справі святого Іоанна Кронштадського. Термін закінчення будівництва переносився тричі через непередбачені труднощі з ґрунтовими роботами і незаплановані фінансові витрати. Лише через шість з половиною років відбулося довгоочікуване його освячення. 24 листопада (за старим стилем) 1897 р. у день пам'яті святої великомучениці Катерини преосвячений Іринеї освятив головний престол храму. За основу образності ладу зовнішнього вигляду було взято візантійські архітектурні традиції. Сам же проект мав своїм праобразом храм Милостивої Божої Матері в Галеній гавані Санкт-Петербурга. Іконостас храму був двоярусним, виконаним московським майстром Ахапкіним. Священні споруди, Хрест і напрестольне Євангеліє були пожертвовані імператрицею Олександровою Федорівною [9, с. 63-64].

На поштівці бачимо пірамідального силуету п'ятиглавий храм (Мал. 2), з'єднаний за класицистичним принципом критим переходом з низькою дзвіницею. Основний об'єм храму – хрещатий у плані з великим центральним куполом на барабані діаметром близько 12 м, чотирма масивними тричетвертними куполами на барабанах над раменами хреста і чотирма наріжними одноярусними приділами в міжрукав'ях, створював ілюзію тетраконху. Конструктивно складний перехід від прямокутних рамен хреста до круглих барабанів бічних куполів і від центрального під купольного квадрату до барабану купола було вирішено сталактитовими тропмами, винесеними на фасад, що надзвичайно збагатило архітектурний вигляд споруди. Пірамідальна об'ємно-просторова структура храму заввишки близько 40 м з апсидою у формі тричетвертної пізньовізантійської купольної ротонди справляла величне враження. Значно прикрашали будівлю прозорі аркади купольних бань і дрібна пластика декору [6, с. 335-336].

Мал. 2. Олександр-Невський собор

Мал. 3. Троїцька церква

На декількох поштівках відтворено зображення церкви Св. Трійці (Мал. 3), що упродовж XVI–XVII ст. була домінантою в архітектурному ансамблі східної частини Старого міста. На початку XVIII ст. храм було перебудовано і він став місцем осідлості ченців-василіан, які заснували при храмі монастир. Після входження Поділля до складу Російської імперії храм знов став православним, до нього у 1838 р. прибудовуються нові споруди-келії, а самі вони були з'єднані з церквою [7, с. 140].

Окрасою передмістя Карвасари була Хрестовоздвиженська церква, акварельний малюнок якої М. Тшебінського було відтворено на одній з листівок В. Вінярського (Мал. 4). Ця церква була єдиним дерев'яним храмом, що зберігся в Кам'янці-Подільському. Її підвалини було закладено в 1799 р. на місці храму, що існував тут у XVII ст. на березі річки Смотрич під стінами Старої фортеці. Через два роки її до-

Мал. 4 Хрестовоздвиженська церква

Мал. 5. Тринітарський костел

будували та освятили, а дзвіницю храму спорудили у 1863 р. [4, с. 168-169]. На акварельній ведуті, відтвореній на листівці, зображено північну частину фасаду центрального зрубу – ганок на чотирьох фігурних дерев'яних стовпчиках під навісом. Доповнював композицію зображення листівки чернець, який йшов до церкви, й зелені листі дерева.

На іншій листівці В. Вінярського було відтворено малюнок Тринітарського костелу М. Тшебінського (Мал. 5). Автор обрав композицію із видом Замкової вулиці, що простягнулася від Замкового мосту до центру Старого міста. Праворуч вулиці проглядалася мурована кам'яна стіна садиби Тринітарського костелу, а ліворуч – стіна батареї Святої Терези. Із зображення листівки видно, що вулиця Замкова візуально була спрямована на дзвіницю Домініканського костелу, формуючи чітку об'ємно-просторову завершеність архітектурного ансамблю. За садибою костелу вулиця Замкова роздвоювалася у напрямку двох майданів: праворуч – Губернаторського, а ліворуч – до Центрального [5, с. 225].

Мал. 6. Домініканський костел

Не оминув увагою М.Тшебінський й Домініканський костел (Мал. 6). Він знаходився на південний схід від Центрального майдану, від якого відмежовувався Ремісничою вулицею та окремим рядом житлової забудови. Вигляд на цю вулицю, яку формували дво- та триповерхові будівлі кінця XVII–XIX ст., художник подав зі сходу. На поштівці між пілястрами проглядається видовжене вікно, над ним овальне заглиблення, котре з боків і позаду містить герб Потоцьких, а у фронтальній частині колись знаходився міський годинник, котрий після скасування монастиря перенесено на вежу архієрейської церкви (колишнього францисканського костелу). Третій ярус містить пілястри коринфського ордеру і завершується балюстрадою, що як корона, увінчує вежу. На кутах балюстради чотири великих вази. Всі компоненти вежі мають чітко визначені спільні риси: мотив арки в різній інтерпретації, відсутність канелюр на всіх колонах та пілястрах, споріднене рельєфне та скульптурне оздоблення [8, с. 28].

Повз будинки, що локалізувалися на передньому плані по обидва боки вулиці Ремісничої, можна було перейти на вулицю П'ятницьку, що перпендикулярно її перетинала, і потрапити до будівлі костелу. Він знаходився на лівому боці вулиці, що виходила до південно-західного кута Центрального майдану, а в зворотному

напрямку виходила на Губернаторський майдан і далі на вулицю Замкову.

Поеднання пам'ятки східної архітектури – мінарету і католицького Кафедрального костюлу в Старому місті – завжди викликало подив та зацікавлення у численних гостей міста. Тому не дивно, що даний вид неодноразово ставав об'єктом документальних поштівок (Мал. 7). Катедро св. Апостолів Петра і Павла була найзначнішим католицьким храмом не лише у Кам'янці, але й на Поділлі. З 1813 по 1831 рр. міським архітектором Кам'янця-Подільського був Семен Учта. За його участю була здійснена перебудова францисканського костелу в архієрейський будинок. За його ж проектом на цьому будинку була зведена баня. Семен Учта

Мал. 7. Кафедральний костел

Мал. 8. Турецький мінарет

виступив автором інтер'єрів кармелітського і домініканського костелів. Під його керівництвом здійснювався ремонт основи – балансиру статуї Діви Марії на мінареті кафедрального костелу, яка після влучення в неї блискавки значно нахилилася і загрожувала падінням [7, с.174].

М. Грейм відтворив мінарет з південного боку, решта видавців (Д. Лахманович, Г Шпірман, фототипія “Шерер, Набгольц и К^о”) – північного (Мал. 8). Він був збудований турками на місті каплиці XVI ст., що прилягала до західного фасаду костюлу, яку вони завалили камінням і перетворили на постамент під 27-метровий мінарет – круглу кам'яну башту з балконом та гвинтовими сходами всередині. З мінарету 5 разів на день муедзін закликав правовірних мусульман до молитви. Після виходу турків з Кам'янця у 1699 р. мінарет не був зруйнований. Ця струнка і витончена споруда у 1756 р. отримала завершення – кам'яну чашу та відлиту з міді фігуру Мадонни, яка стоїть на півмісяці, а він – на кулі, яку обвиває змія. Цей витвір мистецтва – бароковий за своїм виконанням і за багатством символічних деталей: куля, обвита змією, є символом Всесвіту, яблуко, що зображене поряд з пащею змії, символізує плід пізнання добра та зла. Дуже давнє походження мають атрибути Мадонни – півмісяць (на якому вона стоїть) та ореол з 12 зірок (навколо її голови), саме так описується Богородиця в найдавнішому творі християнської літератури, що відноситься до I ст. н.е. – “Апокаліпсисі”. Разом з п'єдесталом та фігурою Мадонни висота мінарета досягла 40 метрів [7, с. 174].

Центральне місце на листівці Л. Варгафтіга з видом східної частини Старого міста поруч з Гончарською баштою займала школа ремісників, що на початку 1900-х рр. називалася Великою ремісничою синагогою (Мал. 9). Вона була збудована в другій половині XIX ст. в електичному стилі. На зображенні листівки чітко видно східний чотирьохповерховий фасад будівлі, в архітектурі якого поєднано елементи ренесансу і бароко. На задньому плані поштівки проглядаються дахи будівель великої старої синагоги, молитовної школи юнаків-гробарів і їх притулок. У цей час молитовні школи, синагоги й інші громадські єврейські заклади почали будуватися на території Польських і Руських фільварок, Карвасар та Нового плану, тому період до початку Першої світової війни вважали своєрідним апогеєм у житті єврейської громади міста [3, с. 63].

Отже, документальні листівки з видами культових споруд Кам'янця-Подільського дозволяють з детальною точністю відтворити зовнішній вигляд архітектурних об'єктів католицьких та православних

Мал. 9. Велика ремісничка синагога

сакральних споруд, що формувалися упродовж багатьох століть і в основному збереглися до початку XX ст. Зображальний ряд документальних листівок, випущених у цей час, є не лише творами українських, польських фотомитців і художників, але й цінним візуальним джерелом для архітекторів-реставраторів. Пошуки і виявлення нових джерел про

кожну міську будівлю дозволяють з'ясувати об'єктивні підстави для реконструкції фасадів будівель соборів, церков, костелів, їх локалізації в планувальній структурі Кам'янця-Подільського, цілісно відтворити історико-архітектурний комплекс Старого та Нового міста.

Джерела та література

1. Задорожнюк А. Казанський собор у Кам'янці-Подільському / А. Задорожнюк, С. Копилов, М. Петров. – Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М.І., 2007. – 52 с.
2. Задорожнюк А.Б. Подільські архітектори XIX ст. / А.Б. Задорожнюк // Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т. 4. – С. 264-270.
3. Ківільша Г.Б. Єврейська ділянка старого міста Кам'янця-Подільського / Г. Ківільша // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність: збірник наукових праць за підсумками Міжнародної науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, 2004. – С. 62-64.
4. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР // [Г.Н. Логвин (отв.ред.), М.М. Говденко]. в 4-х т. – К.: Будівельник, 1986. – Т.4. – 375 с.
5. Петров М.Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII–XVIII ст. (Історіографія. Джерела) / М.Б. Петров. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. – 384 с.
6. Пламеницька О. Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі / О. Пламеницька. – Кам'янець-Подільський: АБЕТКА, 2005. – 388 с.
7. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание / Е. Сецинский. – К.: Тип. С.В. Кульженко, Ново-Елисаветская ул., соб. д., 1895. – 247 с.
8. Урсу Н.О. Подомініканський костел св. Миколая в Кам'янці-Подільському / Н.О. Урсу. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2017. – 116 с.
9. Яблонська Д.Р. Собор Олександра Невського в Кам'янці-Подільському: історичний нарис / Д.Р. Яблонська // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції, м. Кам'янець-Подільський, 17-18 травня 2012 р. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори», 2016. – С. 63-69.

Стецюк В.Б.

м. Кам'янець-Подільський

НАЧАЛЬНИКИ МЕДЖИБІЗЬКОГО ГАРНІЗОНУ (1894-1910 рр.): ПРОСОПОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ

У статті охарактеризовано колективний портрет начальника провінційного гарнізону російської армії кінця XIX – початку XX ст. на прикладі гарнізону містечка Меджибіж. Охарактеризовано етнорелігійну належність, станове походження, освітній рівень та кар'єрний шлях офіцерів, що очолювали меджибізький гарнізон у пізній імперський період. Також висвітлено їх діяльність у Меджибожі та подальші життєві шляхи.

Ключові слова: гарнізон, Меджибіж, російська армія, начальник гарнізону.

Малодослідженим аспектом історії російської військової присутності на Поділлі залишається персональний склад військового керівництва у регіоні – повітових військових начальників, командирів військових з'єднань та начальників гарнізонів окремих населених пунктів.

Згідно з енциклопедичним визначенням початку XX ст., гарнізон – це сукупність військових частин і окремих військовослужбовців, дислокованих у певному населеному пункті; «владою, що об'єднує гарнізон, є начальник гарнізону (старший з наявних військових начальників або повітовий військовий начальник)...» [1, с.188]. Варто зазначити, що в залежності від величини гарнізону, очолювати його могли офіцери у різних званнях, з різним службовим і життєвим досвідом тощо. Так, гарнізони Кам'янця-Подільського і Проскурова на початку XX ст. очолювали генерал-лейтенанти, командири дивізій; при них діяв апарат управління у складі заступника начальника гарнізону, коменданта, старшого гарнізонного лікаря тощо. У більшості випадків у місті чи містечку знаходився один кавалерійський, козацький чи піхотний полк, тож окремої посади начальника гарнізону просто не було потрібно. Водночас на Поділлі існувало два гарнізони, в яких одночасно перебували по два полки – у Могилеві-Подільському та Меджибожі. Саме на прикладі останнього ми спробуємо охарактеризувати начальників невеликого провінційного гарнізону кінця XIX – початку XX ст., обравши в якості хронологічних меж для нашої розвідки

1894 р., коли у містечку розмістили 36-й драгунський (з 1907 р. – 12-й гусарський) Охтирський полк, і 1910 р., коли з Меджибожа в Могилів-Подільський передислокували 48-й піхотний Одеський полк [5].

В якості дослідницької методики нами використано просопографічний підхід. Попри те, що термін «просопографія» відомий ще з XVI ст., застосовуватись у сучасному розумінні він почав менш ніж півстоліття тому, коли британський історик Лоуренс Стоун дав класичне визначення просопографії. За Л. Стоуном, просопографія – це вивчення спільних характеристик групи історичних діячів, яке стосується двох головних проблем: 1) шляхів досягнення ними політичних цілей; 2) шляхів і варіантів соціальної мобільності і реалізації своїх кар'єрних прагнень [10].

Попри те, що більшість просопографічний досліджень оперують значною кількістю історичних біографій, наше дослідження обмежене вивченням лише чотирьох осіб. На нашу думку, ця цифра є достатньо суттєвою, щоб визначити певні спільні риси й проектувати отримані результати на інших осіб, подібних за званням та службовим становищем. Джерельною основою дослідження є довідкові видання імперського часу – списки за старшинством, призначення для відстеження старшинства перебування військовослужбовця у тому чи іншому чині.

Відповідно до тогочасних статутних норм, у випадку перебування в населеному пункті двох командирів частин в однаковому званні, старшим вважався той, кому відповідне звання було присвоєно раніше. Аналіз джерел дозволяє визначити, що у досліджуваній період гарнізон Меджибожа очолювали:

Микола Іванович Підвальнюк (1894-1900 рр.)

Микола Костянтинович Койшевський (1900-1904 рр.)

Євген Олександрович Леонтович (1905-1906 рр.)

Микола Миколайович Бенуа (1906-1910 рр.)

Перших два командували Одеським полком, два інших очолювали охтирських гусар. Таке співвідношення є не зовсім типовим, адже офіцери-піхотинці, отримавши чин полковника, призначались на посаду командира резервного батальйону або командира двобатальйонного стрілецького полку; водночас у кавалерії зазвичай одразу після отримання звання полковника слідувало призначення командиром кавалерійського полку, тож при розміщенні в одному гарнізоні командир піхотного полку мав більшу вислугу в чині, ніж його колега-кавалерист. Однак слід врахувати, що Охтирський полк був значно прославленішим за свого сусіда, перебував під шефством великої княжни Ольги Олександрівни (доньки царя Олександра III), служба в ньому вважалась надзвичайно престижною; тому чимало офіцерів переводились до полку, дислокованого у невеликому містечку, не лише з великих губернських центрів, але й зі столиці.

Якщо характеризувати начальників меджибзького гарнізону за низкою формальних ознак, то, насамперед, слід відзначити, що усі офіцери, які обіймали цю посаду, на момент призначення були практично одного віку – близько п'ятдесяти років [6, с.594, 1162; 7, с.697]. Виняток – Є. Леонтович, котрий став полковником у 31 рік, а у 36 років очолив Охтирський полк і гарнізон Меджибожа [9, с.234]. Зауважимо, що уся кар'єра цього офіцера є нетиповою – переважно він обіймав посади у штабах і дипломатичних представництвах, що, імовірно, і пояснює стрімкий кар'єрний злет.

За національною і релігійною належністю вказані офіцери відображали поліетнічну структуру офіцерського корпусу імперської армії. Так, М. Койшевський і М. Бенуа були католиками [8, с.181, 605], інші два офіцери – православними [7, с.123; 9, с. 234]. Стосовно етнічної належності однозначно сказати важче – вона не фіксувалась у тогочасних документах; тим не менш, можна зробити висновок, що М. Підвальнюк походив з українського дворянського роду Херсонської губернії [6, с.594], М. Койшевський – з польського (рід був внесений до родословних книг Вітебської губернії) [8, с.181]. М. Бенуа народився у русифікованій сім'ї французького походження [7, с.697]. На жаль, у нашому розпорядженні відсутні відомості щодо походження Є. Леонтовича.

Середню освіту Є. Леонтович здобув у реальному училищі в Одесі [9, с.234], М. Бенуа – в гімназії [8, с.605], решта – у кадетських корпусах [6, с.594, 1162]. Зауважимо, що відсоток випускників кадетських корпусів у даному випадку слід визнати достатньо низьким як для офіцерського корпусу царської армії. Загалом саме колишні кадети, котрі з дитячого віку формувались як особистості в умовах армійської дисципліни та монархічно-консервативної індоктринації, становили собою хребет офіцерської спільноти. За пафосним визначенням білоемігрантського діяча С. Двигубського, кадетські корпуси «створювали військову касту...» [2, с.56]. У випадку меджибзької залози бачимо своєрідний виняток, який потребує додаткового аналізу. Можемо лише припустити, що згадана вище специфічність гарнізону досліджуваного подільського містечка призвела до зосередження тут значного відсотка офіцерів з нестандартними біографіями на кшталт Є. Леонтовича або М. Бенуа.

Фахову освіту усі офіцери отримали у військових училищах. Щоправда, в особовій справі М. Підвальнюка вказано, що він закінчив Костянтинівське військове і Миколаївське інженерне училища [7, с.123]. Зауважимо, що, оскільки у царській армії упродовж XIX ст. існували лише одне артилерійське і одне інженерне училище, практикувалось прикомандирування в артилерію та інженерні частини кращих випускників піхотних училищ зі складання відповідних іспитів. Можемо припустити, що схожою була ситуація щодо М. Підвальнюка, хоча цей аспект його біографії потребує уточнення. Що стосується інших начальників меджибзької залоги, то вони закінчили Павловське піхотне (М. Койшевський) [8, с.181], Миколаївське кавалерійське (М. Бенуа) [8, с.605] та Єлизаветградське кавалерійське (Є. Леонтович) [8, с.735] училища. Як бачимо, чотири з п'яти училищ, де отримували освіту начальники залоги віддаленого прикордонного гарнізону, були розташовані в столиці імперії. Крізь призму цього окремого факту можна побачити яскраве підтвердження думки американського дослідника О. Мотіля, котрий трактував імперію як державу, де усі зв'язки проходять через імперський центр [3, с.31].

Слід зазначити, що у досліджуваній період гвардія залишалась привілейованою частиною імперських збройних сил, в якій присвоєння офіцерських звань відбувалось значно швидше. Як результат, частка вихідців із гвардії серед полковників і генералів була непропорційно високою. Це видно і на прикладі начальників гарнізону Меджибожа, два з яких – М. Койшевський і М. Бенуа – проходили службу в гвардійських частинах, а в армійські полки перейшли вже на посаду командира [8, с. 181, 605].

Двоє керівників залоги – Підвальнюк і Койшевський – були учасниками російсько-турецької війни 1877-1878 рр., в ході якої брали безпосередню участь в боях з ворогом, отримали поранення. Свідченням бойових заслуг офіцерів є отримані ними нагороди: М. І. Підвальнюк був відзначений орденами святої Анни III ступеня з мечами і бантом та святого Станіслава II ступеня з мечами [6, с.594]. М. С. Койшевський став у 1878 р. кавалером ордена святої Анни IV ступеня «за хоробрість» [6, с.1162].

Що стосується діяльності усіх зазначених осіб у меджибзький період їх життя, то можна констатувати, що першочерговими їх завданнями було підвищення рівня бойової підготовки та підтримання у функціональному стані господарства військових частин. Зокрема, саме на період командування М. Підвальнюка припала активна розбудова казарменого фонду, спорудження полкового храму, впорядкування табірних містечка для проведення літнього табірних зборів [5, с.296-297].

Цікаво простежити подальшу долю зазначених військовослужбовців. За винятком М. Койшевського, біографія якого простежується лише до 1907 р. (очевидно, цього року вийшов у відставку), усі інші зробили успішну військову кар'єру. Так, М. Підвальнюк пройшов шлях до генерала від інфантерії, очолював низку дивізій і корпусів, брав участь у російсько-японській війні [4, с.1055]. Є. Леонтович після недовгого періоду служби у Меджибожі очолив 43-й (16-й) драгунський Тверський полк, надалі командував кавалерійськими бригадами і дивізіями, 6-м кавалерійським корпусом. Брав участь у білогвардійському русі, згодом – у громадському житті білогвардійської еміграції. М. Бенуа у 1913 р. вийшов у відставку, з початком світової війни повернувся на службу, очолив бригаду ополчення і продовжував службу до лютого 1916 р., коли помер від виснаження на займаній посаді.

Отже, у досліджуваній період гарнізон Меджибожа очолювали офіцери, які мали значний бойовий або адміністративний досвід, належний рівень освіти. Усі вони були вихідцями з дворянства, у рівній пропорції були представлені православні й римо-католики, за національною ознакою можна з певною долею умовності говорити про українця, поляка, росіянина та русифікованого француза. Усі четверо згодом отримали підвищення до генеральського чину, три з них зробили успішну кар'єру, досягнувши високих посад і обіймаючи відповідальні посади в імперській армії. Загалом вони достатньо точно відтворюють постать імперського військового адміністратора кінця XIX – початку XX ст. і дозволяють реконструювати колективний портрет старшого офіцера царської армії.

Джерела та література:

1. Гарнізон // Военная энциклопедия / Под ред. к. И. Величко и др. – Т. 7. – СПб.: Товарищество И. Д. Сытина, 1912. – С.188.
2. Двигубский С. Кадетские корпуса // Военная быль. – 1952. – №1. – С. 5-6.
3. Мотиль О. Підсумки імперій: Занепад, розпад і відродження / О. Мотиль. – К.: Критика, 2009. – 199 с.
4. Николай Иванович Подвальнюк // Разведчик. – 1903. – №685. – С.1055.
5. Попов Ф. Г. История 48-го пехотного Одесского полка / Ф.Г. Попов. – М.: Типография Русского товарищества, 1911. – 342, 42 с.
6. Список генералам по старшинству. Составлен по 1-е июля 1906 года. – СПб.: Военная типография, 1906. – XXIX, 1326 с.
7. Список генералам по старшинству. Часть I, II и III. Составлен по 1-е июля 1913 года. – СПб.: Военная типография, 1913. – XXXII, 863, 31, 86 с.

8. Список полковникам по старшинству. Составлен по 1-е сентября 1903 года. – СПб.: Военная типография, 1903. – XLIII, 1000 с.
9. Список полковникам по старшинству. Составлен по 2-е мая 1907 года. – СПб.: Военная типография, 1903. – L, 1440 с.
10. Stone L. Prosopography // Dedalus. – 1971. – #100.1. – P. 46-71.

*Долінська Л.Й.
м. Деражня*

КУСТАРНЕ, РЕМІСНИЧЕ ТА ПРОМИСЛОВЕ ВИРОБНИЦТВО ДЕРАЖНЯНЩИНИ У СЕРЕДИНІ ХІХ – НА ПОЧ. ХХ ст.

У статті висвітлюється розвиток кустарного, ремісничого та промислового виробництва Деражнянщини середини ХІХ – поч. ХХ ст.

Ключові слова: *Деражнянщина, Деражня, містечко, ремесла, промисли, фабрично-заводське виробництво.*

Дослідження кустарно-ремісничого та промислового комплексу Подільської губернії, у тому числі й Деражнянщини, у середині ХІХ - на поч. ХХ ст., розкриття позитивних та негативних аспектів індустріалізації краю у минулому, має важливе значення для розуміння побудови економічної моделі сучасної незалежної України.

Питання розвитку ремесел та фабрично-заводського виробництва у Подільській губернії зазначеного періоду неодноразово перебувала у полі зору багатьох істориків, краєзнавців. Цінні відомості зустрічаються у працях О.Б. Комарницького [7], А.Б. Задорожняка [3], С.М. Єсюніна [5] та інших. Однак, економічний розвиток Деражнянщини зазначеними науковцями висвітлювався побіжно.

Метою публікації є висвітлення недосліджених аспектів кустарно-ремісничого та промислового виробництва Деражнянщини у період середини ХІХ – поч. ХХ ст.

У середині ХІХ - поч. ХХ ст. значного розвитку на території Деражнянщини набуло ремісниче та кустарне виробництво. Найбільш поширеним серед населення були ткацький промисел – 42 % від загальної кількості, деревообробний – 19,1 %, шевський – 13,5 %. На всі інші види промислу припадає 24,1 %. Загалом, у краї кустарними промислами займалося 928 осіб, із них ткачами були 229, майстрами по дереву – 204. Ткачі переважали у селах: Кальня - 35 майстрів, Розсохи – 30 осіб, Красносілка – 20 осіб. Найбільше кустарів з обробітку деревини було: у Божиківцях – 39 осіб, Кальні – 24 особи, Зяньківцях – 22 особи, Шпичинцях – 20 осіб. Шевцями славились Вовковинці, де промислом займалося 15 осіб. Зазначимо, що цей вид промислу був поширений і в інших селах, однак мав домашній характер і призначався лише для потреб сім'ї [8, с.220-221].

Ремісниче виробництво зосередилось переважно у волосному центрі Деражні та поміщицьких господарствах. З розвитком капіталістичних відносин у другій половині ХІХ ст. й прокладанням залізниці у 1870 році ремісництво отримало подальший розвиток. Так, якщо у 1812 році у Деражні було: кравців – 7, чоботарів – 4, кушніра – 2, хлібників – 4, склярів – 1, срібник – 1, олов'яників – 1, різників – 2, котлярів – 1, то на початок ХХ ст. у містечку нараховувалось: чоловічих кравців – 40, жіночих – 40, чоботарів – 35, столярів – 30, ковалів – 20, пекарів – 20, перевізників – 17, перукарів – 8, капелюшників – 9, жерстяників – 6, пічників – 5 [9 с. 86].

Отже, кустарне та ремісниче виробництво у другій половині ХІХ - на поч. ХХ ст. відіграло важливу роль в житті населення краю. Однак, вироблена продукція в домашніх умовах, чи в цехах призначалась лише для населення нашого регіону. Майже всі промисли були спрямовані на використання у власних потребах. Продукція реалізовувалась у навколишніх селах або у Деражні через кожні два тижні в базарні дні, по четвергах, а також на щорічних ярмарках, де селяни з округних сіл продавали та купували на ринковій площі старого містечка необхідні їм товари. Окрім цього продукція реалізовувалась у магазинах. На початок ХХ ст. в містечку було біля 30 мануфактурних магазинів, 3 оптових склади, які торгували сіллю і керосином, 3 бакалійних оптових магазини, 2 лісних склади і ще кілька десятків дрібних магазинів та лавок [9 с. 82].

Водночас з'являються фабрично-заводські заклади, такі як цукроварні, гуральні, суконні фабрики, цегельні заводи, млини. Більшість їх локалізувалась у селах на базі поміщицьких економій [3, с.205].

Починаючи з другої половини ХІХ ст. одною з провідних галузей стає цукроваріння. Цукрові заводи на той час з'являються у Деражні і в навколишніх селах. Так, у селі Буцневі на поч. ХІХ ст. поміщиком Кузьмінським був побудований невеличкий цукровий завод. Парові машини працювали на дровах з місцевого лісу, вода постачалась з двох ставків. У 1904 році на заводі з провини кочегара зірвався паровий котел. Внаслідок цього загинуло кілька робітників, було зруйновано частину обладнання. У наступному році була проведена реконструкція, встановлені нові парові машини. Змінено обладнання. Завод збільшив виробництво цукру до одного вагона на добу (тодішній вагон становив 18-20 тонн) [4].

Після реконструкції заводу була впорядкована територія. В урочищі, яке сьогодні називається «Цегельня», було побудовано заводський виселок: заводська лікарня, будинки фельдшера, управляючого тощо. Земством було побудовано шосейну дорогу від Деражні до Волоського. А поміщик за свої кошти зробив дорогу від свого водяного млина (з часом перероблений на паровий) до села [4].

У Деражні цукроварня належала поміщикам Раціборовським. На початок 60-х років ХІХ ст. тут вироблялось 1,8 тис. пудів продукції на рік. Проте такі результати досягались завдяки важкій праці робітників, які не раз протестували проти 12-14-годинного робочого дня, мізерної плати, штрафів [1, с.215-216].

У 1860-1865 рр. у с. Коричинцях спорудили цукроварню, яка виготовляла цукор-сирець. Центрифуги для відбору цукру були виготовлені і випалені з глини. Всі механічні роботи приводились у дію з допомогою волів. Коли у 1900 році почав працювати Барський цукровий завод, цукроварня не витримала конкуренції й припинила своє існування [1, с.532-533].

Швидке зростання цукроварень пояснювалось прагненням поміщиків раціоналізувати своє господарство, а також наданими урядом пільгами цукрозаводчикам, а невдовзі - загальним дозволом гнати горілку з продуктів цукроваріння. Розвиток цукроваріння, починаючи з другої половини ХІХ ст., зробив гуральництво провідною галуззю [3, с.206].

На Деражнянщині перша гуральня була збудована у с. Загінцях у 1894 році поміщиком Едуардом Стажинським. Її продукція продавалась у шинках поміщика [1, с.422].

У с. Шелехово діяв винокурний завод, що належав Михайлу Олександровичу Новицькому. Завод виробляв 800 тис. декалітрів спирту в рік. У 1917 р. він був зруйнований революційно налаштованими селянами [1, с. 34].

У 1909 р. поміщиком Колонна-Чесновським гуральню споруджено у с. Божиківцях [6, с.11].

Цього ж року запрацював спиртозавод у с. Маниківцях, збудований поміщиком Яном Косельським. Його потужність складала 80 декалітрів спирту-сирцю на добу. Із встановленням радянської влади він був націоналізований. У 1922 році проведено реконструкцію заводу, що збільшило його потужність [6, с. 26].

Гуральня діяла також й у містечку Деражня, належала поміщикам Раціборовським.

Значного розвитку на Деражнянщині набуло борошномельне виробництво. Млини, великі й малі, існували чи не в кожному населеному пункті [3, с. 208]. Так, у Деражні працювало два водяних млини, один з яких належав І.А. Френкелю, потужністю в 30 тис. пудів, а інший – В.Ф. Раціборовському. Водяні млини також були у Вовковинцях, Божиківцях, Згарку, Шпичинцях, Нижньому (належав О.В. Косаговській, виробляв 26 тис. пудів борошна на рік), Черешенці. Парові млини діяли у Вовковинцях (належав І.І. Гройницькому, потужністю 36 тис. пудів), Волоському, Буцневі (був власністю В.С.Кузьмінського, виробляв 50 тис. пудів) [2, арк.28], с. Коричинцях [1, с.532-533].

У містечку і поза ним існували й інші фабрично-заводські заклади. Так, у Деражні на поч. ХХ ст. діяли свічкова фабрика, суконна фабрика, невелика капелюшна фабрика. Зазначимо, що капелюшна фабрика давала товару на 130 карбованців, а її продукція збувалась по губернії, зокрема на Ярмолинецькому ярмарку [1, с. 215].

У с. Коричинцях діяв невеличкий склозавод. Никифор Корда, житель цього ж села, у своєму господарстві обладнав олійню. Олію виготовляли із конопляного сім'я, продукція розповсюджувалась серед односельчан.

У 1875 р. вовковинецькі євреї Куцман і Наерман біля лісу організували промислове виготовлення смоли, дьогтю, коломазі, попелу, а також саней для возів царської армії [1, с.532-533].

Значні запаси глини у краї зумовили розвиток цегельної галузі. Цегельний завод діяв у с. Загінцях, збудований у 1884 р. Болеславом Стажинським. Хоч за своїм способом виробництва він був повністю на ручній праці, однак продукцією славився. Також є відомості про функціонування цегельних заводів у селах Гатні, Старій Гуті, Божиківцях, містечку Деражні [1, с.422].

Збільшення кількості фабрично-заводських закладів у поміщицьких маєтках були зумовлені не лише необхідністю наблизити переробку до сировинної бази, а й податковою політикою Російської імперії 60-80-х років ХІХ ст., направлену на звільнення від промислового збору власників підприємств у сільській місцевості, якщо на кожному з них працювало не більше 18 робітників [5, с. 115].

Таким чином, у середині XIX – на поч. XX на Деражнянщині кустарне та ремісниче виробництво продовжували зберігати важливе господарське значення для жителів краю. Невеличкі ремісничі цехи залишались чи не основними виробниками продукції місцевого вжитку.

Наприкінці XIX – на поч. XX ст. спостерігається стійка тенденція розвитку промислового виробництва. Новостворені фабрики й заводи були переважно підприємствами харчової промисловості, що забезпечували переробку місцевої сировини. Створення фабрично-заводських закладів у панських господарствах заклало фундамент індустріалізації Деражнянщини.

Джерела та література

1. Горбатюк В.І., Слободянюк П.Я. Місцеве самоврядування Хмельничини: нариси історії місцевих громад Деражнянського району. – Хмельницький: Поділля, 2003. – 768 с.
2. Державний архів Хмельницької області. – Ф. 233. – Оп.1. – Спр.547. – 28 арк.
3. Задорожнюк А.Б. Доля міського виробництва в економічному житті Подільської губернії наприкінці XVIII – на початку XX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2006. – Т.16. – 496 с.
4. Історія села Буцнева / Фонди Деражнянського районного історичного музею.
5. Єсюнін С.М. Міста Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст. – Хмельницький, 2015. – 334 с.
6. Кохановський О.Б., Єсюнін С.М. Історичні пам'ятки Деражнянщини: Науково-краєзнавче видання. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2009. – 48с.
7. Комарницький О.Б. Розвиток промисловості містечок Подільської губернії (кін. XIX – поч. XX ст. // Поділля в контексті української історії: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Вінниця, 2001. – С.137-144.
8. Яремова Р.А., Яремов М.М. Кустарні промисли на Деражнянщині другої половини XIX – початку XX ст. // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Деражнянщина: минуле і сучасне». – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2013. – С.209-221.
9. 100 єврейських местечек України. Исторический путеводитель. Выпуск 1. Подолия. – Иерусалим – Санкт-Петербург, 1997.

*Олійник М. П.
м. Хмельницький*

З ДОСВІДУ ТРЕСТУВАННЯ ПРОМИСЛОВОСТІ В РОКИ НЕПУ: ПРОСКУРІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ КОМБІНАТ

В статті аналізуються причини проведення трестування промисловості, особливості структури та досвід діяльності найбільшого місцевого тресту на Поділлі в роки нової економічної політики.

Ключові слова: галузь, завод, трест, фабрика, якість.

Війни та революції вкрай негативно позначилися на стані промисловості Поділля. За даними губстатбюро, з наявних у краї до революції 811 підприємств, що становило 10 % загальноукраїнської промисловості, в квітні 1921 р. не працювало 715 [1, с. 289, 388, 390]. В регіоні не було “великих підприємств в масштабі Російському чи навіть Українському”. Переважали дрібні підприємства [2, арк. 13]. 198 заводів і фабрик, або 70 % усіх цензованих закладів губернії, тобто підприємств з числом працюючих понад 16 осіб при наявності механічного двигуна та 30 без нього, складали підприємства з виробництва харчової продукції, напоїв та наркотиків (так тоді називали тонізуючі засоби), які традиційно переробляли продукцію місцевого рільництва, тваринництва або були підсобними, забезпечуючи їхній ремонт. У той же час тут знаходилися 52 із 180 цукрових заводів України, включаючи зруйновані в роки війни Лознянський, Муровано-Курилівський та Кальницький. Більше цукроварень було лише в Київській губернії [1, с. 388, 390; 3, с. 82;]. Невелика кількість підприємств займалася експлуатацією природних багатств, добуваючи фосфати, каміння та глину.

За даними Подільського губраднаргоспу, станом на квітень 1921 р. в губернії з 12 середніх металообробних підприємств (у Вінниці – 4, Проскурові – 3, Кам'янці-Подільському – 2, Жмеринці, Могилеві-Подільському та Новій Ушиці – по одному) п'ять націоналізували. Працювали лише 6 заводів з 255 робітниками. В краї з 12 миловарних заводів працювало три. Про їхні розміри свідчить число зайнятих на них – 12 робітників. Діяли також два свічкових заводи, одна сірникова фабрика, одна дільниця з сухої перегонки дерева, три лабораторії та одна артіль зі збору лікарських трав. З 30 текстильних фабрик, які

до війни були в Дунаївцях, залишилося п'ять, з яких працювало чотири. 197 робітників, зайнятих тут, виготовили в квітні 1921 р. 7000 аршинів гвардійського сукна, 50 хустин, 18 ковдр. Широкою гамою підприємств була представлена промисловість з виробництва "харчових продуктів, напоїв і наркотиків". Зокрема, було 3 тютюнові фабрики, дві з яких націоналізували. Робітників – 44. За лютий 1921 р. всі вони виготовили 90 пудів легкого тютюну та 50 пудів махорки. До війни було 12 кавових фабрик, але діяла одна з 6 робітниками, яка виготовила 247 пудів кави. 6 кондитерських фабрик об'єднали в одну, але через брак сировини вона не працювала. Обидві ковбасні фабрики з 8 робітниками більшовики націоналізували. З 8 макаронних фабрик працювало дві з 42 робітниками. Обидві націоналізовані. Були також націоналізовані дріжджовий завод з 8 робітниками, п'ять оцтових з 33 робітниками та п'ять хлібопекарень із 31. Загалом на всіх пекарнях працювало 305 робітників, які виготовляли 36000 пудів хліба щомісяця. Найбільше постраждала винокурна промисловість: із 102 заводів половина були зруйновані. Всі підприємства націоналізували. Працювало лише два заводи з 235 робітниками. Зазначимо, що практично на всіх фабриках і заводах було "помічено повну відсутність дисципліни". До того ж у краї було зруйновано 50 % будівель і 80 % доріг [4, арк. 63 зв.-64 зв.].

Запровадження нової економічної політики покликане було створити умови для відбудови та розвитку промисловості. Оскільки, за словами В. І. Леніна, ця політика на місцях "залишалася значним чином не роз'ясненою", X Всеросійська конференція РКП(б) 26-28 травня 1921 р. резолюцією "Про економічну політику" пояснила, що держава повинна підтримати "кооперативні та приватні підприємства, які не вимагають постачання від державних запасів сировини та продовольства". Місцеві господарські органи отримали право самостійно "дозволяти здачу в оренду приватним особам, кооперативам, артілям і товариствам державних підприємств" [5, с. 405-406].

Оскільки певна частина "комуністів-господарників" на Поділлі сприйняли перехід до нової економічної політики як відступ Радянської влади від основних принципів диктатури пролетаріату над буржуазією, то губком і президія Подільського раднаргоспу 28 липня 1921 р. з грифом "Абсолютно секретно. Циркулярно. Підлягає врученню лише членам партії" звернулися до всіх радянських і партійних органів регіону, профспілок, відділень надзвичайної комісії, парткомів заводів і фабрик із роз'ясненням суті непу. Особливо наголошувалося, що неп розпочато задля відбудови економіки. Комуністам-господарникам ставилося завдання шляхом індивідуальних і групових бесід, але не мітингів, роз'яснювати робітникам його суть. Рекомендувалося широко залучати старих "спеців", за якими слід "зірко і невтомно" стежити. Особливу увагу потрібно було зосередити на боротьбі з саботажем і крадіжками, для чого рекомендувалося встановити тісний зв'язок із спеціальними органами [6, арк. 6-6 зв.].

Ще чіткіше щодо причин переходу до непу та його завдання говорилося в постанові РНК УСРР № 732 від 9 серпня 1921 р. "Про втілення засад нової економічної політики". Визнавалося, що держава не здатна раціонально керувати величезною масою націоналізованих підприємств, а існуючі умови оплати праці призвели до незацікавленості працівників у результатах праці і підвищенні її продуктивності. Тому перед раднаргоспами ставилося завдання щодо запровадження госпрозрахунку на підприємствах, рекомендувалося "до зарплати включити всі види робітничого постачання в розмірах, які стимулюють підвищення продуктивності праці". Дозволялася оренда підприємств. Ті з них, якими ніхто не зацікавився, слід було законсервувати [7, арк. 115-117].

Відповідно до вказівок центру восени 1921 р. з метою економії коштів на управлінських видатках, здешевлення продукції та мобілізації ресурсів для відбудови промисловості розпочалося трестування великих і середніх підприємств. Воно передбачало їхній перехід на господарський розрахунок і самофінансування. Визначалися такі принципи трестування: 1) об'єднання однорідних підприємств, пов'язаних територіально, 2) об'єднання неоднорідних підприємств, які діють на одній території, 3) об'єднання підприємств, які взаємно доповнювали одне одного в процесі виробництва [8, с. 98-99].

Зазначимо, що попри важливість даної проблеми, вона практично ще не була предметом самостійного дослідження. Враховуючи це, автор має на меті проаналізувати досвід діяльності найбільшого тресту місцевого рівня на Поділлі Проскурівського державного комбінату.

В його основу було покладено територіальний принцип, тобто в один комбінат включили підприємства різного профілю: дріжджово-винокурний, пивоварний, керамічний і ливарно-механічний заводи та тютюнову фабрику. Виробнича програма Проскурівського дріжджово-винокурного заводу складала 10500 фунтів дріжджів. Вона виконувалася на 90-112% залежно від збуту. За відроджуваних у рамках непу ринкових відносин комбінат змушений був витримувати жорстку конкуренцію із більш потужними київським "Чоколівським" і одеським профільними заводами. Дещо допомогли рішення Уккранаргоспу про районування збуту дріжджів. Проте адміністративні заходи допомагали мало, тому доводилося думати

про здешевлення та підвищення якості продукції [9, арк. 253-253 зв.]. Як наслідок, уже у травні-червні 1924 р. завод виробив 20323 фунти дріжджів [10, арк. 87]. Побічним продуктом при виготовленні дріжджів був спирт. Оптовим його покупцем в умовах держаної монополії був Спиртотрест, який намагався будь-якими способами занизити ціну. Тому комбінат змушений був вдаватися до всіляких комбінацій та хитрувань, щоб отримати від нього належний еквівалент за свій товар [9, арк. 253-253 зв.].

У скрутному становищі перебувала й пивоварна галузь. Так, Проскурівський пивзавод жодного разу не досягав і 50% завдання в 3150 великих відер¹. Середня фактична продуктивність, незважаючи на добрий стан заводу, становила лише 500 відер в місяць. На думку ПГРНГ, таке становище було зумовлене податковою політикою Наркомфіну і тим, що за роки війни населення відвикло споживати пиво. До того ж, через обкладення пива акцизом до 400% його вартості була надто високою [9, арк. 253 зв.]. Після зменшення ставок податку та посилення боротьби з самогонварінням у травні-червні 1924 р. Проскурівський пивзавод виробив 13765 відер продукції [10, арк. 87]. Пивоварне виробництво було зосереджене ще на чотирьох заводах – одному, який перебував у власності Комгоспу, та трьох орендованих приватниками з невеликим виробництвом [9, арк. 253-253 зв.]. Одним з них був орендований в 1922 р. колишнім власником Вацлавом Девішиком Зіньківський медопивоварний завод. Орендар не лише відновив виробництво, але й чисельність персоналу [12, с. 105-106]. Однак під тиском обставин на початку 1926 р. він змушений був розірвати договір оренди. Проте нові власники виявилися нездатними забезпечити роботу заводу, який без Девішика зупинився. Тому 1 березня 1926 р. зазначений відділ в особі свого голови Карпова та Проскурівський державний дріжджово-пивоварний завод в особі його представника Іовеля Гальперіна уклали договір оренди на чотири роки. Він передбачав, що орендар упродовж трьох місяців повинен налагодити виробництво, на свій страх і ризик забезпечити виконання щорічної виробничої програми в 10 тисяч відер меду або пива. Перших три роки орендна плата не стягувалася, а на четвертий становила 1500 крб. і повинна була вноситися поквартально. Податки та збори оплачував орендар [13, арк. 112-113 зв.].

Керамічний завод працював сезонно. Взимку нагромаджував паливо, щоб у весняно-літній період виготовляти понад 200 тис. цегли та майже 40 тис. черепиці [9, арк. 253 зв.]. Зазначимо, що на заводі переважно працювали селяни з передмістя Проскурова с. Ружична. Вони дуже дорожили роботою та всіма способами захищали свої робочі місця. Так, коли в травні 1927 р. до черепичного пресу прийняли 20-річного селянина з с. Ружичанка Петра Гулу, то вони організували нещасний випадок, і новий робітник втратив руку [14, арк. 28]. Крім того, відбувалася постійна боротьба за краще оплачувані місця. Так, у травні 1928 р. окрвідділ ДПУ арештував двох робітників за звинуваченням у шкідництві. Як показало слідство, арештовані з метою звинуватити осіб, які працювали біля печі, у невідповідності займаним посадам організували випуск бракованої (“пареної”) цегли, “поставивши сирець в печі дуже густо, без технологічних прольотів” [15, арк. 39].

Потенційно значні доходи комбінату могла давати Проскурівська тютюнова фабрика, яка була однією з найбільших на Поділлі. Тут працювало до 15 робітників. Однак з планових 100 пудів тютюну та 1 млн. штук цигарок вона “не досягає і половини норми”. Причини: відсутність добрих сортів тютюну, високі акцизні ставки, нелегальне виробництво і масова контрабанда [9, арк. 253 зв.]. Аналогічна ситуація була і в інших регіонах Поділля. Так, п'ять фабрик Кам'янецьчини виготовляли в місяць лише кілька пудів тютюнових виробів, не витримуючи конкуренції з таємною різкою тютюну [16, арк. 36 зв.]. Оскільки ринок потребував значної кількості тютюнових виробів, яку не могли задовольнити існуючі державні фабрики, то ситуацією скористалися приватники-кустарі. З їхньої ініціативи у 1922-1923 рр. у регіоні відбувався процес концентрації тютюнових фабрик. Замість 41 утворилося 29 підприємств. Це були фабрики кустарно-артільного типу. В більшості з них на одному, рідше двох, ручному подрібнювальному верстаті працювало до трьох робітників, інколи 5-7, переробляючи тютюн місцевого походження. Зазвичай такі фабрики створювалися на один податковий період – три місяці, а потім зникали, щоб незабаром з'явитися під новою назвою та з трішки оновленим складом. Лише 5-6 артілей постійно функціонували з 1921 р. [1, с. 389-390; 17, арк. 83] Центром тютюнопереробки став Бар. Тут працювало п'ять фабрик: “Ноблекс”, “Надія”, “Промтовар”, “Відродження”, “Якір”. Держава заохочувала створення таких підприємств як з огляду на потребу подолання безробіття, так і сподіваючись через них налагодити стягнення акцизів на тютюнові вироби. Для контролю обсягів виробництва та сплати акцизу спочатку використовували смужки білого паперу з печаткою відділу непрямих податків повфінвідділу, а з середини 1923 р. губфінвідділ почав використовувати “бандеролі царського часу” – аналог сучасних акцизних марок. Однак підприємці думали інакше, що породило масштабні злочинні схеми, викриті в 1924 р. ДПУ [18, арк. 2, 7-8]. Під перевірку також потрапила Проскурівська тю-

¹ Відро – міра об'єму близько 12л. Велике відро – 15л. (11, т 1, с. 323).

тютюнова фабрика. Мабуть, для того, щоб приховати порушення, в травні 1924 р. вона припинила роботу, хоч мала 93 пуди листового тютюну для переробки [10, арк. 87]. Щоб змусити підприємців-виробників цигарок працювати легально та сплачувати податки, влада посилила контроль за ринком сировини – листового тютюну. Так, Могилівський окрвиконком обов'язковою постановою № 13 від 15 березня 1925 р. з метою обліку та запобіганню безбандерольному продажу тютюну, зобов'язав усіх виробників впродовж 7 днів подати точні відомості про його запаси. Якщо ж при зберіганні сировини її кількість зменшилася в період до 1 квітня більше ніж 1,5 % то власник мав сплатити 80 крб. золотом штрафу, а якщо в подальші місяці вона перевищувала 1,12 % то він повинен був сплатити вже 300 крб. золотом. Цей штраф можна було замінити трьома місяцями ув'язнення [19, с. 1].

Проскурівський ливарно-механічний завод працював на ремонтні потреби округи. На ньому виготовлялися соломорізки, маслорізки преси та інші потрібні в господарстві речі. Перероблялося до 150 пудів чавуну в місяць, хоч потужності дозволяли виготовляти до 416 пудів литва. Тільки в 1925 р. він вперше виконав виробниче завдання [10, арк. 87].

У значно гіршому становищі перебував Лука-Барський машинобудівний завод. Для його порятунку президія Подгубраднаргоспу 9 травня 1922 р. навіть доручила губторгу придбати вагон коксу та 1000 пудів нафти. Потрібний чавун-сирець він мав закупити власним коштом. Для цього йому виділили кредит на шість місяців товарами широкого вжитку, зазначивши при цьому, що “розраховуватися потрібно буде по цінах на той час”. Лише в 1925 р. він відновив свою роботу в повному обсязі [20, арк. 105]. Однак серйозною проблемою тут залишалися вкрай важкі умови праці та нехтування технікою безпеки. Зокрема, в ливарному цеху на голови робітників постійно протікав дах, була відсутня вентиляція та огорожа небезпечних механізмів. Адміністрація нехтувала вимогою персоналу збудувати колодязь для питної води чи хоч налагодити її підвіз, що змушувало людей пити технічну воду. Суттєвою проблемою був антисемітизм майстра товарного цеха Гіллера, якого підтримувала адміністрація. Крім того, на заводі хронічно затримувалася заробітна плата. Як наслідок у серпні 1928 р. виник передстрайковий стан. Для нормалізації ситуації Проскурівський окрвідділ ДПУ рекомендував негайно звільнити майстра Гіллера, виплатити заробітну плату та розпочати необхідні ремонтні роботи [21, арк. 10-12].

Зазначимо, що восени 1921 р. Проскурівський державний комбінат починав з повної відсутності обігових коштів, проте впродовж 1922-1923 рр. зумів провести ремонти і “майже на 100% відновив обладнання підприємств”. Це дозволило на кінець 1923 р. мати “непогані обігові кошти”, видавати заробітну плату 140 робітникам та 23 службовцям лише з дво- чи тритижневим запізненням. Досить висока якість продукції всіх п'яти підприємств комбінату дозволяла поставляти їхню продукцію до Києва, Москви, а також Волинську та Подільську губернії. Причому 45 % поставлялося державним і кооперативним установам і 55 % – приватним особам. 60 % сировини, навпаки, закуповувалося в державних і кооперативних закладах і 40 % – у приватників [9, арк. 253 зв.; 10, арк. 87].

Приклад успішної роботи Проскурівського комбінату спонукав президію губвиконкому постановою № 108 від 2 жовтня 1923 р. вивести всі нетрестовані підприємства (чавуноливарні, олійні, лісопильні, шкіряні, пивоварні та інші) з-під підпорядкування Подільського губраднаргоспу та передати їх у розпорядження окружних відділів місцевого господарства з рекомендацією наслідувати його досвід [22, арк. 47 зв].

Джерела та література

1. Поділля та Південно-Східна Волинь у перші роки радянської влади (в документах та матеріалах) / [Автор-упорядник, передмова, коментарі М. П. Олійник] – Хмельницький: ХНУ, 2008. – 268 с.
2. Держархів Вінницької області. – ФП. 1. – Оп. 1. – Спр. 541. Протоколи засідань президії та комуністичної фракції Подільської губернської ради народного господарства, доповіді та огляди про стан промисловості та роботу губраднаргоспу. – 1922-1923. – 69 арк.
3. Москалюк М. М. З історії розвитку цукрової промисловості в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. / М. М. Москалюк // Укр. іст. журн. – 2008. – № 8. – С. 75-85.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 443. Циркуляри ЦК КП(б)У та зведення інформаційного підвідділу по боротьбі з бандитизмом. Повідомлення повітових комітетів КП(б)У про становище на місцях і боротьбу з бандитизмом. Листування з губкомами КП(б)У, Раднаркомом і Наркоматами УСРР щодо інформації про політичне та економічне становище на місцях, розсилання циркулярів і ін. питання. – 1921. – 424 арк.
5. О налоговой политике в деревне. Резолюция XII съезда РКП(б). / Всесоюзная Коммунистическая партия (б) в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК [Под ред. В. В. Адоратского, А. Н. Поскребышева, М. А. Савельева, И. П. Товстухи] – Изд. 5, исправл. и доп.– М.: Политиздат ЦК ВКП(б), 1936. – Ч. 1. – С. 498-501.
6. Держархів Вінницької області. – ФП. 1. – Оп. 1. – Спр. 46. Секретні циркуляри та директиви Подільського губкому КП(б)У та Вінницького міськкому КП(б)У з питань: організації загонів особливого призначення, збору продподатку, ставлення до нової економічної політики та посилення роботи кооперації тощо. – 1921. – 12 арк.

7. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 22. Протоколи засідань малої ради Народних Комісарів УСРР (копії) №№ 55-92 та матеріали до них. – 1921. – 237 арк.
8. Прилуцький В. Модернізація промисловості радянської України у міжвоєнний період (1921–1938 рр.). / В. Прилуцький // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – 2004. – Вип. 11. – С. 94-128.
9. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 881. Матеріали про стан і відбудову промисловості на Україні. (Декрети, накази, огляди, протоколи тощо). – 1923. – 448 арк.
10. Держархів Хмельницької області. – ФП. 301. – Оп. 1. – Спр. 7. Звіт Проскурівського окружкому за період робіт з квітня 1923 р. до лютого 1924 р. – 1924. – 36 арк.
11. Новий тлумачний словник української мови у 3 т. [Уклад. В. Яременко, О. Сліпушко.] – Вид. 2-е., випр. – К.: Аконіт, 2001. – Т. 1 (А-К). – 926 с.
12. Рибак І. В. Зінків від найдавніших часів до сьогодення. Наукове видання / І. В. Рибак – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисін О. В., 2010. – 160 с., іл.
13. Держархів Хмельницької області. – ФР. 337. – Оп. 1. – Спр. 444. Протоколи засідань президії окрвиконкому за 1926 р. – 1925. – 229 арк.
14. Держархів Хмельницької області. – ФП. 301. – Оп. 1. – Спр. 63. Політичні листи і звіти Проскурівського райкому КП(б)У про настрої різних верств населення. – 1926-1927. – 40 арк.
15. Держархів Хмельницької області. – ФП. 301. – Оп. 1. – Спр. 153. Доповідні записки, інформації окружного ДПУ про політичний стан та настрої населення в Проскурівській окрузі. – 1926-1928. – 69 арк.
16. Держархів Хмельницької області. – ФР. 337. – Оп. 1. – Спр. 70. Місячні доповіді про роботу Кам'янець-Подільського окрвиконкому. 1923. – 165 арк.
17. Держархів Хмельницької області. – ФР. 3. – Оп. 1. – Спр. 7. Протоколи ІХ-ї Подільської губпартконференції, пленуму, бюро та робочої трійки губкому КП(б)У за участі т. Затонського, протокол засідання бюро за участі т. т. Фрунзе М. В., Мануїльського Д. З. від 4 грудня 1923 р. – 1923. – 97 арк.
18. Держархів Вінницької області. – ФП. 1. – Оп. 1. – Спр. 496. Меморандуми Подільського губернського відділу Державного Політичного Управління (ДПУ) та звинувачувальні матеріали до них із справ: про зловживання тютюнових фабрикантів Подільської губернії спільно з інспектурою непрямих податків і адміністрацією, плантаторами та орендарями підприємств Юзефівського цукрового комбінату. – 1924-1925. – 62 арк.
19. Об экономической политике. Резолюция X Всероссийской конференции РКП(б) 26–28 мая 1921 г. / Всесоюзная Коммунистическая партия(б) в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК [Под ред. В. В. Адоратского, А. Н. Поскребышева, М. А. Савельева, И. П. Товстухи] – Изд. 5, исправл. и доп. – М.: Политиздат ЦК ВКП(б), 1936. – Ч. 1. – С. 405-407.
20. Держархів Хмельницької області. – ФР. 926. – Оп. 1. – Спр. 2. Списки громадян, які отримали дозвіл на виїзд за кордон. – 1923. – 129 арк.
21. Держархів Хмельницької області. – ФП. 301. – Оп. 1. – Спр. 152. Інформації про масовий антирадянський виступ жінок у с. Галузинці, про політико-економічний стан прикордонних ділянок. Спецзведення про хлібозаготівлю, інформація про хід будівництва електростанції в м. Проскурів. – 1928. – 85 арк.
22. Держархів Вінницької області. – ФР. 925. – Оп. 1. – Спр. 141. Постанови, накази, бюлетені Могилів-Подільського окрвиконкому. – 1924-1925. – 77 арк.

Прокопчук В.С.,
м. Дунаївці

ОСВІТА ДУНАЄВЧНИНИ НА ЕТАПІ УТВЕРДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ (1920 - 1930 рр.)

У статті досліджується процес становлення і розвитку радянської системи загальної середньої освіти на Дунаєвеччині, в одному з мікрорегіонів Поділля, у контексті утвердження в краї у міжвоєнний період радянської влади.

Ключові слова: Поділля, Дунаєвеччина, освіта, школа, учителі, учні, ліквідація неписьменності.

Освіта в Дунаєвеччому районі саме цього періоду не знайшла глибокого розгляду в історичній літературі. В «Історії міст і сіл Української РСР. Хмельницька область», у монографії «Дунаєвеччина: край і люди», історичних нарисах «Лисець», «Два села – одна доля» наводяться лише окремі факти і цифри з історії освіти [21;36;37]. Мета цієї статті – на основі виявлених джерел простежити процес зародження, становлення і розвитку освіти на Дунаєвеччині у 1921-1941 рр.

Наприкінці 1920 р. на території Поділля остаточно встановилася радянська влада і розпочалася реорганізація системи освіти. Більшовики не прийняли ефективних напрацювань УНР в галузі будівни-

цтва національної школи. Копіюючи досвід РСФРР, ще весною 1919 р. Народний комісаріат освіти УСРР розробив свій план реформування освіти «Основи будівництва вільної єдиної трудової соціалістичної школи на Україні», у фундамент розбудови радянської системи освіти поклавши принципи уніфікації школи, поєднання навчання і виховання з виробничою працею, відокремлення школи від церкви, ідейної спрямованості навчання і виховання тощо. На Поділлі були поширені декрет РНК УСРР «Про передачу всіх навчальних закладів у відання Наркомосу» від 25 січня 1919 р., постанови колегії, директивні листи, інструкції Народного комісаріату освіти УСРР.

У відповідності з постановою НКО УСРР «Про запровадження в життя єдиної трудової школи» від 4 липня 1920 р. створювалися чотирирічні і семирічні школи. На цей час в Україні діяло 21887 шкіл, в яких навчалася 2250 тис. учнів – 30 відсотків дітей шкільного віку. У половині з них навчання проводилося рідною мовою [18,с.29]. У систему освітнього управління крім наркомату в Харкові входили губернські, повітові і волосні відділи освіти, що відповідало тогочасному адміністративно-територіальному устрою України. Завідуючою подільською губнаросвітою була призначена Тарнопольська. Андрій Дубовик очолив Кам'янець-Подільський повітовий відділ народної освіти, у штаті якого на 15 вересня 1921 р. числилося 125 осіб [18,с.35]. У січні 1921 р. відновили роботу волосні відділи наросвіти. У числі перших були видані накази, які зобов'язували непрацюючих учителів зареєструватися у відділах освіти, а батьків протягом п'яти днів записати «всіх дітей шкільного віку як неграмотних, так і грамотних». Від установ, організацій, приватних осіб, «у яких залишилося або сховано яке-небудь шкільне майно: лави, столи, шкафи, картини, книги, географічні, фізичні та інші прилади», вимагалось повернути його під загрозою притягнення до кримінальної відповідальності, при цьому роз'яснювалося, «коли не буде меблів, не буде приладів, то не можливо буде з успіхом проводити навчання в школі» [18,с.36-37]. Водночас вводились у дію постанова РНК та накази НКО УСРР про реорганізацію мережі шкіл. Зокрема наказ №32 відділу освіти м. Кам'янця-Подільського, виданий у липні 1920 р., гласив: «Всі школи, як середні всіх типів і назв, за винятком шкіл технічних, професійних і ремісничих, так і нижчі і вищі початкові, з 1 вересня 1920 р. реорганізуються в єдину трудову школу з семирічним терміном навчання для дітей від 8 до 15 років» [25,с.135].

За рахунок реорганізації діючих і відкриття нових закладів протягом 1920-1921 рр. формувалася на Поділлі мережа вищих і професійних навчальних закладів. На початку 1921 р. на базі Кам'янець-Подільського державного українського університету постали інститут народної освіти та сільськогосподарський інститут. Того ж року був створений Вінницький медичний інститут. В інститут народної освіти був реорганізований Вінницький учительський. Діяло 9 технікумів, 49 профшкіл, 30 профкурсів, у їх числі – 8 трирічних педагогічних [28,с.284].

Організація нової системи освіти відбувалася у вкрай важких умовах. Свідченням того є розподіл між повітами на губернській нараді завідуючих відділами народної освіти 28 грудня 1920 року «паперу для писання 1635 аркушів, 1500 зошитів, 354 ручки, 470 олівців, 210 пер, 526 дитячих книг» [28,с.282-283]. 27 травня 1921 року газета «Вісти» опублікувала звернення «До громадян м. Кам'янця»: «Просьба здати олівці на збірні пункти... (вказувались адреси. – Авт.), бо на них чекають діти в садках і приютах» [17]. Не кращою була ситуація із забезпеченням підручниками, навчальним приладдям. Весною 1921 року губнаросвіта розподілила між 1438 трудовими школами 22,7 тис. підручників і книг (у середньому 9 на одну школу), 185 пачок паперу, 2500 ручок, 200 наборів чорнильного порошку [28,с.287].

На кінець червня 1921 р. на Поділлі було 2438 трудових шкіл, у них – 155852 учні [28,с.284], з цього числа в Кам'янецькому повіті – 244 школи, 16084 учні, 734 учителі [20]. Не вистачало класних кімнат, парт. У Проскурівському повіті ще 1925 р. в 414 обстежених школах на 1386 учнівських груп було тільки 849 класних кімнат, партами школи були забезпечені на 60 відсотків [44,с.128]. З різних причин школи працювали з перебоями. У Січинцях, що біля Дунаївців, наприкінці вересня 1921 р. не могли розпочати навчання, бо приміщення школи займали солдати, а взимку 1922 р. навчання припинилося із-за відсутності палива [23,с.233-234].

В умовах, коли більшість підприємств не працювала, з державних та місцевих бюджетів освіти перепадали мізерні кошти, яких не вистачало навіть на зарплату. Це спонукало владу просити підтримки у селян. На початку 1923 р. голова ВУЦВК Г.І. Петровський у «Зверненні до селянства України» констатував: «Багато шкіл зачинено, учителі голодують, діти ростуть неписьменними... Чим менше може дати на школу держава, тим більше повинно зробити для школи само населення. Селяни! Не допускайте такого занепаду народної освіти в себе у волості, надайте тимчасову підтримку школам, доки зміцніє державний і місцевий бюджет...» [44,с.130]. У квітні того ж року бюджет на освіту в прикордонних Подільській і Волинській областях складав відповідно 30 і 26 відсотків до потреби. Школи укладали договори з сільськими громадами про підтримку, але біля 70 відсотків цих договорів не виконувалися із-за важкого становища самих селян [28,с.291]. Вчительство бідувало, оскільки низька зарплата та мізерний про-

довольчий пайок видавалися нерегулярно. У лютому 1921 р. не вистачало 40 відсотків учителів. Бажав кращого професійний рівень педагогічних кадрів. Приміром, із 417 учителів Ушицького повіту у вересні 1922 р. лише 7 відсотків мали вищу освіту, 28 – середню, 42 – спеціальну педагогічну, решта – початкову [28,с.288]. Це заставляло удосконалювати систему підготовки і перепідготовки учителів. З 1924-1925 навчального року трирічні педкурси у Вінниці, Гайсині, Кам'янці-Подільському, Могилеві-Подільському, Немирові, Проскуріві і Тульчині були реорганізовані в педагогічні технікуми.

У цих умовах влада неодноразово вдавалася до «раціоналізації» (синонім нинішньої оптимізації. – Авт.) мережі. Якщо 1921 р. в Україні діяли 21887 шкіл, 1922-го – 20579, 1923-го – 17110, то 1924 р. їх залишалося 15555, і лише 1925-го почався підйом – шкіл стало 15715 [18,с.30]. Загалом протягом 1921-1923 рр. на Поділлі було «раціоналізовано» 433 школи [28,с.287]. Не варто скидати з рахунку і те, що в цей час відбувалася ліквідація ще діючих подекуди одно- і дворічних початкових шкіл, їх злиття з три- і чотирирічними. Однак основною причиною закриття більшості шкіл були матеріально – фінансові нестатки. Такий стан викликав тривогу. 26 листопада 1923 р. перший окружний з'їзд рад Кам'янецьчини в рішенні по питанню народної освіти поставив вимогу окрвиконкому «положити всіх старань, аби сітки трудових шкіл по селах не скорочувати» [28,с.287].

Перша світова війна, національно-визвольні змагання породили ще одну досить важку проблему – безпритульність. 1922 р. число сиріт і напівсиріт в Україні сягнуло понад 700 тис., вони стали основним джерелом поповнення армії безпритульних. Проблема посилив голод 1921 р. на півдні України та Поволжі. За нарядами Центроеваку Україна прийняла з Поволжя 56 тис. дітей. Чимало голодних і безпритульних дітей добиралися самостійно. У звіті Центральної комісії допомоги голодуючим при ВУЦВК VII з'їздові Рад зазначалося: «Ми цілком упевнено можемо сказати, що Україна прийняла 80 тис. дітей» [16,с.41]. У зв'язку з цим була створена мережа спеціальних освітньо-виховних закладів. Головною ланкою цієї мережі були дитячі будинки. На початку 1921 р. в Україні діяло 600 дитбудинків, утримувалося 39000 вихованців, а на кінець року їх кількість потроїлась – 1844 заклади і 98890 утриманців [18,с.30]. За даними, наведеними С.В. Марковою, на 1 січня 1923 р. в Україні функціонувало 1511 дитячих будинків, 33 дитячі колонії (уявлення про них дає «Педагогічна поема» А.С. Макаренка. – Авт.), 9 дитячих містечок [24,с.343].

Не стояло остронь цих процесів Поділля. На липень 1921 р. для вирішення проблеми безпритульності була розгорнута мережа, яка включала 82 дитбудинки інтернатного типу з 4170 дітьми, 33 денних дитбудинки з 1288 дітьми, 2 дитячих колективи з 60 вихованцями і 2 прийомники на 30 дітей. У вересні число дитбудинків сягнуло 152, вихованців – 5598 [28,с.184]. У Кам'янецькому повіті, зокрема, станом на 30 червня того року діяло 11 будинків – інтернатів, у них – 374 вихованці і 72 вихователі, 14 денних дитбудинків з 555 дітьми і 61 вихователем, одна польська колонія – 16 дітей і 3 працівники [20].

Включались у вирішення проблеми голодуючих та безпритульних кожна волость, кожен населений пункт. На 15 червня 1922 р. всі 22 села Маківської волості Кам'янецького повіту зібрали для голодуючих губерній 430 пудів зерна та 5381000 крб., до 1 липня план трьохпудового збору виконали на 24 відсотки [6,арк.16,25]. На 1 липня 1922 р. 4 млн. крб. у фонд голодуючих зібрали дунаївчани. 7 лютого 1922 р. повітовий відділ народної освіти своїм наказом зажадав відкрити в кожній волості дитбудинки – інтернат. 1922 р. в Дунаївцях був відкритий дитячий будинок, він прийняв на утримання 104 дитини [21,с.242]. 11 травня 1923 р. в Маківський райвиконком прийняв рішення відкрити дитячий будинок в селі Кривчик на базі колишнього палацу поміщика Крупенського [10,арк.5]. Ситуація почала поліпшуватися аж 1925 р. в зв'язку з реєвацією дітей раніш голодуючих губерній та скороченням числа безпритульних: на Поділлі із 173 залишилося 69 дитбудинків [28,с.297].

1923 р. відбулася адміністративно-територіальна реформа, внаслідок якої замість повітів і волостей з'явилися округи і райони. На території, що нині входить до Хмельницької області, створено 3 округи – Кам'янецький, Проскурівський і Шепетівський, на території Дунаєвеччини – Дунаєвський (36 сільрад, 38687 населення), Маківський (16 і 28848 відповідно), Миньковецький (25 і 34781) і Смотрицький (18 і 29536) райони, які відносились до Кам'янецького округу [31,с.58]. Водночас відбувалася реорганізація управління освітою.

13 вересня 1924 р. завгубнаросвітою доповів президії губвиконкому про функціонування в губернії 2005 шкіл, в яких навчалось 153 тис. учні – 25 відсотків дітей шкільного віку. У селах показник охоплення навчанням був ще нижчим – всього 20 відсотків [18,с.30]. У Маківському районі у вересні 1924 р. діяло 24 школи (одна сільськогосподарська при цукрозаводі, 2 семирічних, 2 чотирирічні і 19 трирічних), працювало 6 учителів з вищою, 18 – середньою і 12 – з нижчою освітою, навчався 2031 учень. Але поза школою ще залишалося 3762 – 65 відсотків дітей шкільного віку [11,арк.425]. Однією з причин такого стану було

й те, що батьки з огляду на становище учителів, які не мали засобів для виживання в нелегких умовах перехідного періоду, скептично дивились на інтелектуальну працю, не пускали дітей до школи, а під час польових робіт зривали з уроків на кілька тижнів. 1921 р. Шатавську трудову початкову школу із 42 учнів відвідувало в середньому 22, Маківську із 36 – 22, Панасівську із 41 – 28 [30]. На 28 жовтня 1922 р. в Шатаві дітей від 8 до 16 років було 189 душ, а бажаючих вступити до школи – 30 [9, арк.43]. Не дивно, що 10 листопада 1923 року на першому після виборів до рад засіданні по доповіді завідуючого РВНО Стадника про стан освіти президія Маківського райвиконкому прийняла рішення «зобов'язати батьків відпускати дітей до школи» [10, арк.59].

Але навіть у цих умовах нова влада неусипно слідкувала за ідейною спрямованістю навчально-виховного процесу та ідейно-політичним рівнем учителів. 28 листопада 1922 р. Маківський волвиконком, розглядаючи питання освіти, постановив: «Для більшої політичної свідомості учителів Маківської волості при допомозі волвиконкому відкрити трьохденні курси політграмоти» [8, арк.30]. У вишах була введена посада політкомісара з великими повноваженнями, застосовувався класовий підхід до комплектування як професорсько – викладацького, так і студентського контингенту, а також перманентні кадрові чистки. У закладах освіти з'явилися піонерські та комсомольські організації. Посилилась цензура шкільних підручників, дитячої літератури. У 1925-1926 навчальному році в школу поступили букварі під назвою «Червоноармієць», «Червоний прапор». У тестові завдання для закріплення знань вводилися питання типу «Яке революційне свято буває перед літом?», «У якому місті похований Ленін?» [24, с.344-345]. Крайньою заідеологізованістю характеризувалася виховна робота. Показовою є директива, якою в грудні 1924 р. Шепетівський окружком комсомолу рекомендував новорічну ялинку вбирати «портретами і малюнками революційного змісту», «внести у цей вечір побільше елементів живої праці, революційних пісень, масових революційних ігор» [44, с.134].

Школа стала своєрідним інструментом боротьби нової влади з релігією і церквою, власне – з першозасновниками шкіл. Кам'янець-Подільський повітовий відділ народів освіти своїм наказом від 7 грудня 1922 р. зажадав «всі релігійні навчальні заклади на основі ст. 10 Декрету про відокремлення церкви від держави і школи від церкви закрити» [5, арк.45]. Почалося «очищення» шкіл від будь-яких релігійних атрибутів. У вже згадуваних Січинцях учитель початкової школи І.П. Наливайко 1922 р. змушений був передати до церкви ікону, що висіла в класі, та всі релігійні книжки [23, с.233]. Заборонялося групове вивчення релігії.

Учительство взяло активну участь в реалізації етнополітики нової влади, спрямованої на її вкорінення в національне середовище. Курс на коренізацію у квітні 1923 р. схвалив XII з'їзд РКП(б). В Україні офіційний старт її втілення дали постанова політбюро ЦК КП(б)У від 23 травня 1923 р., декрети РНК і ВУЦВК від 1 серпня того року «Про заходи забезпечення рівноправ'я мов і сприяння розвитку української мови» та «Про заходи з українізації навчально-виховних і культурно-просвітніх установ», а на Поділлі – прийнята президією губвиконкому 8 липня 1923 року відповідна постанова, яка зобов'язувала до сьомих роковин жовтневої революції перевести діловодство держустанов на українську мову, а відділам народів освіти забезпечити роботу курсів вивчення української мови й приведення шкільної мережі у відповідність з національним складом населення.

Українізація в зросійщеному чиновницькому середовищі йшла складно. 4 грудня 1923 р. президія Маківського райвиконкому вимагала «розпочати вивчення української мови» й застерезувала, що «з 1 січня 1924 р., хто не володітиме, буде звільнятися з роботи» [10, арк.67]. У 1923-1924 навчальному році на Поділлі працювало 55,4 відсотка українських шкіл та 5,3 відсотка російсько-українських, а в 1925-1926-му – 61,4 і 3,4 відповідно [28, с.289]. І хоча українізація мала чіткий політичний підтекст, все ж об'єктивно сприяла національно-культурному відродженню. Скажімо, Підлісномукарівській на Дунаєвеччині семирічній школі навіть присвоїли ім'я Михайла Драгоманова, яке з початком боротьби проти «українського буржуазного націоналізму» було поспішно зняте з прапора закладу [33].

Перелом у розбудові шкільної освіти радянського зразка стався після прийняття 27 листопада 1924 р. постанови Раднаркому УСРР «Про шкільну мережу загального навчання». У відповідності з «Положенням про мережу загального навчання» семирічна школа мала складатися з двох концентрів. Перший – початкова чотирикласна школа: при наповнюваності 40 учнів, школа в ідеалі повинна була мати 4 учителів і 160 учнів. Другий концентр – це наступні три класи семирічки. Передбачалося здійснити перехід на загальнообов'язкове навчання протягом шести навчальних років, починаючи з 1924-1925-го. На цей час у Подільській губернії діяли 1821 чотирирічка і 196 семирічок, навчанням охоплено 153 тис. осіб – 21 відсоток дітей шкільного віку.

Це складне завдання потребувало мобілізації зусиль не тільки педагогічних колективів, а й влади, громадськості. Значної уваги йому надав V з'їзд рад Подільської губернії (18 квітня 1925 р.), який спрямовував зусилля органів влади на місцях на створення шкільного фонду і комісій сприяння проведенню реформи, на будівництво нових приміщень з метою охоплення всіх дітей навчанням у школах, перетворення трирічок у чотирирічки, а також категорично заборонив скорочувати мережу [28, с.297]. Постанова заторкнула інтереси кожної громади. 16 липня 1925 року культосвітня секція Маківської сільради вирішила, що для реалізації обов'язкового навчання дітей з 8 років необхідно провести широку роз'яснюючу роботу серед батьків, здійснити перепис дітей, підготувати школи до початку навчального року. А 6 вересня питання обов'язкового навчання розглянув і виконком сільради, намітивши план його реалізації у визначений постановою Раднаркому термін [13, арк.7].

Однак здійснення загальнообов'язкового навчання зіткнулося з великими труднощами – діюча мережа шкіл не могла справитись з таким завданням. У Маківському районі на кінець 1924-1925 навчального року майже всі школи I концентру були трирічними: у Балинівській тирирічній трудовій школі навчалося 32 учні, у Блищанівській – 50, Гнилівській – 27, Гуто-Блищанівській – 36, Гуто-Яцковецькій – 53, Кривчицькій – 22, Михайлівській – 64, Рахнівській – 46, Слобідко-Балинській – 46, Чечельницькій – 64, Шатавській – 79, Яцковецькій – 64 [29, с.231-232]. Перевід тільки цих 12 початкових шкіл у чотирирічні потребував 480 додаткових місць, а отже – нових приміщень. Та й діючі далеко не завжди відповідали вимогам. 14 квітня 1926 року президія Маківського райвиконкому з тривогою констатувала плачевний стан приміщення Маківської семирічки. Розглядалося навіть питання її переведу в Рахнівку, якщо не буде завершено ремонт під школу двоповерхового допоміжного будинку пана Журовського [14, арк.65]. Така ж картина спостерігалася і в Дунаєвецькому районі, де на 1 січня 1926 року діяло 30 початкових шкіл з контингентом 1878 учнів і 2 семирічних – 714, Голозубинецька сільськогосподарська профшкола – 27 учнів, у тому числі в Дунаївцях – 2 початкових (94 учні) і 2 семирічних (714) [40, с.302]. І все ж курс на обов'язкову початкову освіту, перевід трирічних шкіл у чотирирічні – все це привело до збільшення кількості учнів. Якщо 1921 р. в Подільській губернії на школу припадало 66 учнів, 1924-го – 81, то 1927-1928 навчального року по території, що нині входить до Вінницької області – 121, до Хмельницької – 96, по Україні – 123 школярі [44, с.132].

Удосконалення системи народної освіти, будівництво освітніх закладів потребувало серйозної фінансової підтримки. Влада розуміла це і по мірі зростання надходжень посилювала бюджет освіти. У 1924-1925 навчальному році в Кам'янецькому окрузі порівняно з попереднім він зріс на 221,6 відсотка, у 1925-1926 – на 486,8 [28, с.298]. Поступально вирішувалося питання загальної обов'язкової освіти в Кам'янецькому окрузі, до якого входило 16 районів, м. Кам'янець-Подільський, смт Дунаївці, Нова Ушиця. Станом на 15 грудня 1927 р. в окрузі діяло 386 початкових і 40 семирічних шкіл, у них навчалося відповідно 28296 і 10828 учнів, у Дунаєвецькому районі – 28 початкових (1927 учнів) і 4 семирічних (1256 учнів) [22, с.21, 31-32]. І це були кращі результати в окрузі. Зростало охоплення навчанням дітей шкільного віку: якщо 1926-1927 навчального року воно складало по округу 59 відсотків, то наступного – 62 у сільській місцевості і 85 – у міській [19, с.19]. Проскурівщина на цей час, як зазначалося на окружній партконференції в листопаді 1927 р., досягла ще кращих результатів: при збільшенні шкіл за два роки на 13 число учнів, охоплених навчанням, подвоїлося і склало 85 відсотків [28, с.299].

Водночас з відбудовою підприємств і розгортанням виробництва в краї започатковувалася мережа дошкільних закладів. Волвиконком, відкривши у Дунаївцях дитячі ясла, залучив до їх утримання трест «Дунсукно», уклав з ним договір, згідно якого трест фінансував повне утримання 10 дітей і часткове, на 25 відсотків із зарплат батьків, – решти. Такі ж ясла були відкриті в с. Зеленче. На сесії волосної ради під головуванням Крашенникова були затверджені порівняно непогані добові норми харчування на одну дитину – чверть фунта круп, стільки ж масла, три чверті фунта олії, стакан молока, а ще – сир, м'ясо, риба, пшеничний хліб тощо [30]. Але важко судити, як цієї норми дотримувалися. В умовах розрухи мережа дошкільня зазнавала скорочення: якщо 1921 року в Україні діяло 879 закладів, то 1925-го їх залишилося 134 [50, с.111]. Однак у Дунаївцях 1925 року все-таки зберігся ясла – сад на 45 дітей [1, арк.37].

Не спостерігалось значного поліпшення дошкільної мережі в наступні п'ять років, вона не задовольняла і мінімальних потреб населення. В окружному Кам'янці-Подільському було всього 4 дитсадки. У Дунаївцях двогруповий дитячий садок 1928 року працював лише три місяці – з 26 червня по 24 вересня, завідувала ним Г. Цюрик. Заклад не мав свого будинку і розташовувався в приміщенні польської школи, де йому відвели одну кімнату. Одна група була українською, друга – єврейською, працювали на двох мовах. Ця ж кімната використовувалася як їдальня. Організованого харчування не було – їли принесене з дому. Дитсад працював 5 год. у день і 29 годин на тиждень. А під час ремонту, з 1 по 17 серпня, групи розташовувалися в дворі школи [50, с.112].

Центральна влада всіляко спонукала місцеві органи до поліпшення стану справ. ВУЦВК навіть ухвалив проведення з 1 квітня по 1 червня 1930 р. всеукраїнського дошкільного походу. І це дало позитивний результат: дунаєвецька районна рада збільшила бюджет дошкільця, передбачила 1930 р. відкрити в райцентрі постійнодіючий дитсад на 60 місць, а також 4 сезонних дитсадки, 14 ясел і 12 літніх майданчиків у селах району [49,с.113].

Нелегкою проблемою виявилася ліквідація неписьменності серед дорослих – важкого спадку царських часів. Перепис населення 1897 р. виявив на Поділлі 468769 грамотних – 15,5 відсотка, не змінилася ця статистика і на кінець 1920 р. – в губернії було 84,5 відсотка неписьменних, серед жінок – 93,1 [45, с.437]. Постановою Раднаркому УСРР «Про боротьбу з неписьменністю» від 21 травня 1921 р. населення віком від 8 до 50 років зобов'язувалося вчитися письму будь – якою мовою на базі діючих шкіл чи інших установ. Очолила справу Головополітосвіта Народного комісаріату освіти, координувала зусилля різних відомств Всеукраїнська надзвичайна комісія ліквідації неписьменності.

Відповідна робота розгорталася на місцях: відкривалися школи грамоти, пункти ліквідації неписьменності в хатах – читальнях, на підприємствах, у гуртожитках, з жінками, що мали малих дітей і не могли відвідувати лікнепи, вчителі займались вдома. Починали з обліку неписьменних. До цієї категорії інструкція відносила тих, хто не вмів читати і писати; вмів читати, але не міг писати; вмів переписувати, але не вмів читати; знав букви, але читав з великими зупинками і незрозуміло [47, с.114]. Вчительство активно підтримало цю кампанію. У серпні 1922 р. педагоги Дунаєвецької, Китайгородської, Миньковоцької та інших волостей на своїх конференціях взяли зобов'язання активно включитися в ліквідацію неписьменності [46,с.60].

Маківський волвиконком, розглядаючи питання початку 1922-1923 навчального року, постановив: «Відкриваючи навчання з малими школярами, бажано в той же час приступити до відкриття ліквідпункту і таким чином повести боротьбу з селянською темнотою» [8,арк.30]. 28 січня того року школу для дорослих відкрили в Гниловодах. Протягом 54 днів 42 учні (від 15 до 25 років – 30 осіб, від 25 до 35 – 6 і від 35 до 50 – 6) пройшли буквар «Ярина», арифметичні дії в межах 1000 і прості дробі, деякий матеріал з географії та природознавства. Учитель Петропавловський всіляко заохочував учнів і, власне, добився того, що під кінець навчання 20 учнів освоїли матеріал на «добре» [9,арк.27]. Навчання дорослих у Шатаві розпочалося 20 лютого 1922 р. До навчання залучили 16 хлопців і 63 дівчини. Їх поділили на дві групи: I (неграмотні) – 55, II (малограмотні) – 24, за перший місяць занять пройшли 20 звуків, числа до 100, провели низку бесід з історії та географії України [9,арк.36].

Активізувалася справа ліквідації неписьменності 1923 р. У роботу включилося Всеукраїнське товариство сприяння ліквідації неписьменності, більше відоме як товариство «Геть неписьменність!», яке очолив голова ВУЦВК Г.І. Петровський, почав видаватися двотижневик під однойменною назвою. ВУЦВК визначив завдання завершити ліквідацію неписьменності до десятої річниці жовтневої революції. 12 серпня 1923 року конференція представників освіти і сільбудів Маківського району закликала розпочати роботу ліквідпунктів 1 вересня 1923 року і закінчити 1927-го, охопивши навчанням у першу чергу допризовників та чоловіків і жінок віком до 35 років [11,арк.2].

Однак вже скоро ліквідація неписьменності зіткнулася з типовими труднощами: відсутність коштів, підручників, палива, освітлення, з байдужим ставленням до навчання самих неписьменних тощо. Органи влади приймали вимогливі рішення, вишукували резерви. Але за відсутності коштів, у тому числі на оплату праці учителів, ліквідпункти закривалися. Передача їх на місцевий бюджет вирішувала справу лише частково. Із 252 у Кам'янецькому окрузі в березні 1924 р. тільки 28 ліквідпунктів утримувалися за рахунок місцевого бюджету, всі інші перебивалися за рахунок пожертв сільських громад, товариств, організацій [28,с.303]. У березні 1924 р. Подільський губнадзвичком констатував, що завершення ліквідації неписьменності до визначеної ВУЦВК дати – під загрозою зриву, оскільки в багатьох районах «шкільні приміщення не опалюються, не освітлюються, вчительський персонал не оплачується і школи не постаються необхідним письмовим обладнанням», й поставив завдання збільшити кількість ліквідпунктів, покращити відвідування [28,с.304].

Вживали заходів для поліпшення справи і в районах. У лютому – березні 1924 р. в Маківському районі краще працювали ліквідпункти в Макові і Шатаві, охопивши навчанням 60% дорослих [11,арк.251]. Але вже 10 квітня голова райвиконкому Сорокін констатував: «Лікнепи майже не працюють. З приходом весни і діти, і дорослі відвідують слабо» [11,арк.424]. У липні того року голова Блещанівської сільради звітував, що на території сільради числилося 454 неписьменних, у тому числі в Блещанівці – 95 чоловіків і 162 жінки, у Михайлівці – 32 і 102, у Гуті Блещанівській – 19 і 44 відповідно. Ні школи, ні лікнепу не було [11,арк.425]. 2 квітня 1925 р. був оновлений склад Маківської районної комісії з ліквідації неписьмен-

ності. До неї ввійшли голова райвиконкому Сорокін, завідуючий РВНО Стадник, секретар районного партосередку Медведєв, секретар районного комсомольського осередку Гершкович, голова профспілки Завадський, член райвиконкому Коханко [12, арк.38зв.]. Повсюдно проводились тижні та інші заходи для збору коштів на утримання ліквідпунктів.

1925 р. для потреб лікнепів було видано 250 тис. букварів, зокрема Я.Ф. Чепіги «Буквар для шкіл грамоти», стільки ж іншої допоміжної літератури [47,с.146]. Для учнів шкіл і ліквідпунктів були встановлені деякі пільги – безплатне навчання, безплатні підручники, робітники підприємств у дні занять звільнялись від роботи на 2 год., селянам надавалася двадцятипроцентна знижка при обов'язковому страхуванні майна. У результаті поступово зростала мережа ліквідпунктів та кількість учнів: 1923 року на Поділлі налічувалося 183 ліквідпункти, а учнів – 5478, 1924-го – 911 і 31594, 1925-го – 1548 і 60987 відповідно [46,с.61]. У ліквідацію неписьменності включились національні меншини. 1926 року в Проскурівському окрузі, приміром, діяло 37 польських і 22 єврейських ліквідпункти [28,с.307].

Самовідданість проявляли педагоги, працюючи за мізерну платню, яка видавалася із значним запізненням, а часто і без неї. 1927 р. комсомол почав формувати загони культармійців, до яких в основному входили учителі, й направляв їх на роботу з неграмотними і малограмотними. Такий загін 1927 року був створений на комсомольських зборах у Маліївцях, до нього ввійшли І.К. Гуцал, А.І. Ороховський, О.І. Білан, М.Т. Ойхман. Серед культармійців Підлісного Мукарова активністю відзначалася Ю.В. Козловська, випускниця Підлісномукарвської школи, а згодом її багатолітня вчителька початкових класів [32]. Активно діяли культармійські загони в інших регіонах. Учитель К.О. Кривий з Вінниччини, який організував навчання 1710 неписьменних і особисто навчив 21, був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора [45,с.442]. У справі ліквідації неписьменності були отримані значні результати. Кількість грамотних у містах України станом на 1929 р. зросла до 74%, у селах – до 59%. Однак у визначений термін (7 листопада 1927 р.) вкlastись не вдалося. Цей термін кілька разів переносили: 1926 р. – на 1930-й, а 1928-го – на 1932-й.

Отже у 20-і роки були закладені основи радянського шкільництва, але запланований перехід на загальне обов'язкове навчання дітей шкільного віку, як і подолання неписьменності дорослих до десятирічного ювілею жовтневої революції, здійснено не було. Ці завдання стали предметом докладання чималих зусиль педагогічної громадськості в 30-і роки.

30-і роки в галузі освіти характеризувалися як позитивною динамікою (будувалися шкільні приміщення, зростали мережа шкіл і контингент учнів, кваліфікованішим став корпус педагогів), так і тотальними репресіями, які не обійшли учительство. У каскаді різних адміністративно – територіальних реорганізацій зазнавала змін система управління освітніми закладами. 13 червня 1930 року постановою ВУЦВК і РНК УСРР було розформовано 13 округів, а 2 вересня вони були повністю ліквідовані і встановлена двоступенева система управління: район (на території сучасної Хмельницької області їх було 40) – центр. Така система досить скоро виявила свою неефективність, і 1932 року було створено 5 областей – Вінницьку, до якої ввійшла територія сучасної Хмельницької області, Дніпропетровську, Донецьку, Київську і Харківську, з'явилося 5 обласних відділів народної освіти. 1937 року з Вінницької виокремилася Кам'янець – Подільська область у складі 36 районів. Протягом 1923-1927 рр. управління освітою здійснював культурно – соціальний відділ, у 1927-1931 рр. – інспектури народної освіти, а з травня 1931 року – районні відділи народної освіти [18,с.46-48]. У 1931-1932 навчальному році в Україні навчалася 4474498 школярів, 1932 р. в школи 357 районів було прийнято 905405 нових учнів і таким чином навчання охоплено 98 % дітей шкільного віку [18,с.54]. Із закінченням НЕПу семирічні школи почали перетворювати у фабрично-заводські семирічки. 1929 рік став ударним у цій справі. Школа такого типу з'явилася і в Дунаївцях, у ній навчальний процес тісно поєднувався з екскурсіями і посиленою працею на суконних фабриках. З 1929-1930 навчального року в цих школах подекуди відкрили 8-і класи, а 1932-1933 навчального року в Україні з'явилися перші 14 десятирічок – 9 у містах і 5 у селах – з контингентом 7802 учні [18,с.61].

1934 року з метою вдосконалення системи освіти встановлено три типи загальноосвітніх шкіл: початкова (чотирирічна), неповна середня (семирічна) і середня (десятирічна). 1935 року Підлісномукарівську семирічку реорганізували в середню школу – єдину в Солобковецькому районі, куди ходили діти з 18 навколишніх сіл. До початку Другої світової війни з її стін вийшло 211 випускників [32].

Навчально-виховний процес і надалі залишався під пильним наглядом держави, зазнавав політизації, а з кінця українізації – й посиленої русифікації. Ідеї нової влади активно впроваджувалися і через сталі форми комуністичного руху – жовтеньські групи, піонерські загони і комсомольські організації. Якщо 1922 року в школах України було до 1500 піонерів, то на початок 1932-го – 2 млн. [41,с.701]. Ставила-

ся вимога, аби навчальний процес тісно пов'язувався з життям, практикою комуністичного будівництва. У методичному арсеналі учителів з'явилися опитувальники типу «Хто, на твою думку, зробив найбільше для людей?», де в ієрархічному порядку проставлялись прізвища партійних діячів, назви структур, які складали основу радянської влади: Ленін, радянська влада, жовтнева революція, комуністична партія, революціонери, робітники і селяни, і вже десь наприкінці – наука і вчені, самі люди, бог і цар. Не важко здогадатися, хто в умовах заідеологізованої системи навчання і виховання і скільки набрав балів: Ленін, скажімо – 30,5 %, радянська влада – 25,2, а самі люди – 3,2 %[41,с.694]. Вчителів та учнів втягували в політичні процеси, у боротьбу зі своїми односельцями, батьками. Наприклад, один з обіжників НКО УСРР 1930 року вимагав проробити в усіх групах трудової школи політичні і господарські завдання весняної кампанії та **про колективізацію і участь у ній школи** (підкреслення моє. – Авт.)[41,с. 695].

У відповідь з боку вчительства спостерігалось кілька моделей поведінки. Одні чинили опір насильству по відношенню до селян, критикували колективізацію, навіть переховували в школах селянський хліб. Директор Нестеровецької на Дунаєвеччині польської початкової школи Вишенський за виступ у сільській раді з критикою насильницького усупільнення селянської худоби та інвентаря був звинувачений в захисті куркулів та зв'язках з ними, а завідуючий українською початковою школою цього ж села Додон – у пасивному ставленні до суспільного життя. 1933 року з цих причин у Дунаєвечському районі було знято з роботи і виключено із спілки Робос 37 учителів [34,с.307-308]. Вчительку з с. Шаровечки сусіднього району, яка заявила, що ніяких куркулів фактично не має, а влада розправляє з негодними, було вислано [35,с.406]. Виходець з с. Тинна учитель Савинецької польської школи член ВКП(б) Михайло Вацлавович Раєнко 1930 року був направлений уповноваженим в с. Тернаву для проведення колективізації та хлібозаготівлі. Однак звітти, як зазначено в кримінальній справі, «дизертирував», за що був виключений з рядів партії, а 1937 року засуджений на 10 років виправних таборів [42,с.268-270]. Більшість учителів зосередилась на професійних обов'язках, не вступала у конфлікт з владою, чинили пасивний опір. Дехто під тиском обставин вимушений був виконувати доручення влади.

Але були й такі, хто щиро вірив в ідеали комунізму. Завідувач Тернавської початкової школи тоді Солобковецького, а згодом – Дунаєвечського району О.М. Матвійчук у своїх спогадах повідав, що восени 1931 р. його на місяць звільнили від виконання службових обов'язків із збереженням зарплати і включили в кампанію хлібозаготівлі. Село розбили на чотири дільниці, створили штаб, ударні групи з металевими прутами. На ранок кожна із них на вказаний час доставляла до сільради одну – дві підводи нерідко з кров'ю відібраного зерна, а звітти колона, увінчана транспарантами, під звуки оркестру направлялася до Станційнодунаєвечського комбінату хлібопродуктів, на кілька сходинок наблизивши тернавчан до голодної смерті. У спогадах через десятиліття з часу тих подій він залишався щиро переконаним у правильності дій: «Хто винен у голодовці? Думає держава? Ні винен період, в якому наша держава виникла, перша в світі держава соціалізму. Капіталістичні держави хотіли задушити нас голодом... Куркульські елементи часто нищили – травили коней, підпалювали комори, гноїли в землі свій власний хліб, щоб не продати державі...»[15,с.9 -10].

Наприкінці 20-х – початку 30-х років в умовах коренізації дальшого розвитку набула освіта національних меншин. На Дунаєвеччині за даними перепису 1926 р. проживало 28545 українців, 5923 євреї, 3501 поляк, 203 німці, 187 росіян. Діяло 2 польських сільради в Дем'янківцях, Остої та 5 польських шкіл: початкові – у Вихрівці, Голозубинцях, Нестерівцях, Остої і семирічна – у Дунаївцях, в якій навчалось 104 учні. Але вже 1935 р. припинили існування як вказані сільські ради, так і школи [27,с.88-89].

З перших кроків більшовицька влада вдалась до тиску на вчителів, а згодом – до політичних і фізичних репресій. Мета – нейтралізувати найбільш освічену частину суспільства, приглушити почуття власної гідності, перетворити вчителя на сліпого виконавця постанов, розпоряджень, інструкцій, власне – на елемент системи. Ще 1918 р. агресивні українофоби вбили першого українського освітянського міністра І.М. Стешенка. 1919 р. чекісти розстріляли подільського губернського комісара освіти Юхима Щирицю. 27 липня під заголовком «Чрезвычайка працює» газета «Селянська громада» повідомила: «В м. Винниці розстріляно в порядку червоного терору за контрреволюційну діяльність бувшого члена кабінету Директорії тов. Міністра Народної Освіти Щирицю Юхима»[48]. 1922 року влада депортувала за кордон 77 викладачів, у тому числі й з Кам'янцьких вишів. Того ж року в порядку «червоного терору» були розстріляні сотні подолян, а серед них чимало вчителів, зокрема Лідія Богацька, вчителька Дунаєвечської початкової школи, та її брат Борис, звинувачені у співпраці з петлюрівцями.

Впродовж 20-х відбувалися неодноразові «чистки» педколективів. 1929 р. після прийняття постанови ЦК ВКП (б) «Про керівні кадри народної освіти» почалась тотальна чистка «ідеологічно чужих елементів», у результаті якої був знятий пласт досвідчених освітянських управлінців. А 1933 р. врезультаті

таті чергової чистки було звільнено 200 службовців НКО, замінено майже всіх працівників обласних та районних відділів освіти. Чистки були проведені настільки запопадливо, що 1936 р. постановою «Про порядок призначення, переведення та звільнення завідувачих районними, окружними і міськими відділами народної освіти» ЦК ВКП(б) і Раднарком СРСР заборонили партійним і радянським органам звільняти і переводити на іншу роботу завідувачих відділами освіти без згоди НКО. Тільки в одній Вінницькій області, як свідчив на допиті заарештований нарком освіти В.П. Затонський, у ході атестації «більше 1000 вчителів були викинуті зі шкіл», тому в Україні склався «колосальний недохват учителів і відставання від темпів росту шкільної мережі». Для середніх класів, наприклад, не вистачало біля 5000 педагогів [2,арк.104].

Починаючи з 1929 р., з надуманої справи Спілки визволення України, почалися масові репресії проти інтелігенції. У березні – квітні 1930 р. в Харкові на показовому процесі в справі СБУ серед 45 науковців і педагогів до різних термінів ув'язнення були засуджені шестеро подолян – Г.К. Голоскевич, Й.Р. Карпович, В.Д. Отамановський, В.Я. Підгаєцький, Н.С. Токаревська, К.Т. Туркало, М.В. Кривинюк. Хвиля репресій у цій справі накрила понад 30 тис. осіб, а серед них тисячі освітян. У Дунаївцях 1929 р. в причетності до СБУ були заарештовані вчителі Семен і Степан Риндики [38].

1936 р. в справі «Польської організації військової» на Поділлі, за підрахунками О.О. Войналович, зазнали репресій близько 600 чоловік, 70 відсотків із них – педагоги. У Дунаївцях у справі ПОВ заарештовано 49 осіб, у їх числі шестеро учителів польських шкіл, 40 із числа заарештованих розстріляно, у тому числі інспектора РВНО В.М. Барановського, учителя Дунаєвецької польської семирічки В.А. Білецького, вчительку Держанівської польської початкової школи В.А. Дашкевич та ін. [3].

За підрахунками професора Ю.І. Шаповала, протягом 30-х років в Україні було сфабриковано 110 різних «контрреволюційних організацій» [49]. Тільки в одному Дунаєвецькому районі Кам'янець – Подільської області заарештовано 2765 осіб [26,с.331]. Проведений нами підрахунок за матеріалами 2-го тому «Реабілітованих історією» дав можливість виявити в їх числі – 49 учителів та 6 інших працівників шкіл. У Міцівській семирічці, наприклад, репресували майже чверть учителів. Директор Василь Іванович Гладкий, 11 вересня 1937 року заарештований Солобковецьким райвідділом НКВС, був звинувачений в тому, що «...проявляв зацікавлення українським контрреволюційним націоналізмом. У цьому ж дусі виховував дітей у школі. Проявляв ворожість до Радянської влади». Він був засуджений на 8 років трудових таборів [42, с.45]. Повернувся інвалідом і, як згадував його учень знаний на Дунаєвеччині лікар С.К. Гуславський, ходив на милицях, ніколи не вів розмов про ув'язнення і невдовзі помер.

У цьому ж мартиролозі по Дунаєвецькому району є інформація про наркома освіти УСРР 1917, 1919, 1922-1923, 1933-1937 років Володимира Петровича Затонського (1888-1838): «Військколегією Верховного суду СРСР 29.07.38 засуджений до розстрілу. Вирок виконаний. Верховним судом СРСР 10.03.56 вирок скасований, справу припинено. Реабілітований згідно з Законом України від 17.04.91» [39,с.874]. Нині його критикують, звинувачують у причетності до подій 30-х років, які трагічно позначились на долі багатьох людей, установ, навчальних закладів, пам'яток культури, однак не варто безапеляційно відкидати й те позитивне, що зробив він для розвитку народної освіти в умовах тоталітаризму.

І все ж, незважаючи на голодомор, репресії та інші суспільні проблеми, освіта в 30-і роки зазнала дальшого розвитку. Якщо 1937-1938 навчального року 1464 школи Кам'янець – Подільської області прийняли 291022 учні, то 1940-1941- го в 1471 школі вже навчалось 396098 [18,с.61]. При цьому відбувалося зменшення початкових (на 136 закладів) і помітне збільшення неповних середніх (на 39) і особливо середніх шкіл (на 94). Якщо 1932-1933 навчального року в 14 середніх школах області навчалось 7802 учні, то 1940-1941-го – 104186 – у 13 разів більше. 1936-1937 навчального року в Миньковецькому районі діяло 14 початкових шкіл (1000 учнів), 12 неповних середніх (3170 учнів) та 2 середніх (1427 учнів), всього – 5597 школярів, працювало 196 учителів. Професійний рівень педагогічних кадрів характеризують такі показники: 14 мали вищу, 9 – незакінчену вищу, 99 – середню, 72 – неповну середню, 2 – початкову освіту. Кращі учителі – Чекригіна, Хохун, Сомик з Миньковецької та Бабійчук, Лещук з Великожванчицької середніх шкіл [4,арк.32]. У Дунаївцях 1940 року в трьох неповних середніх та одній середній школах навчалось 1900 учнів, працювало 69 учителів і серед них заслужений учитель шкіл Української РСР С.О. Гернштето [21,с.243]. На цей же час у Макові, де проживало 2611 осіб, діяла середня школа, навчалось 489 учнів, працювало 18 учителів [7,а.44].

З середини 30-х у школах посилювалось військово – патріотичне виховання та військова підготовка. Створювалися військові кутки і кабінети, проводились зустрічі, бесіди, програмовий матеріал з усіх предметів поєднувався з військовою тематикою. Організовувалися фізичні вправи, стройова підготовка, стрільби з дрібнокаліберної гвинтівки та різні військово-патріотичні ігри. Школа орієнтувала випус-

кників на вступ до військових училищ. У відповідь на заклик «Кращу молодь – до військових училищ» випускник Маківської середньої школи Іван Фурман звернувся із заявою: «Велике бажання маю вчитися у бронетанковій школі. Якщо потрібно буде стикнутися з ворогом – не здригне рука і не зрадить око. Громитиму ворога на його території» [43].

Удосконалювалася підготовка педагогічних кадрів. 23 липня 1930 року ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову «Про реорганізацію вищих шкіл, технікумів і робітфаків», а 11 серпня РНК УСРР – постанову «Про реорганізацію мережі і системи педагогічної освіти». Ними вводилися три типи педагогічних навчальних закладів – вищі (інститути), середні (педтехнікуми) і короткотермінові курси. 3 вересня 1930 року інститути народної освіти реорганізовувалися в інститути соціального виховання. Кам'янець-Подільський ІСВ діяв у складі одного факультету з відділеннями агробіологічним, техніко-математичним, історико-економічним і мовно-літературним, очолював виш Ф.А. Кондрацький.

Розширювалася мережа робітфаків. Перші 10 підготовчих закладів з'явилися ще 1921 року, а на початок 1932-1933 навчального року у 545 робітфаках вже навчалось 80927 осіб. 1930 року ІСВ відкрив кілька вечірніх робітфаків, у тому числі в Дунаївцях на базі текстильної фабрики і механічного заводу [44,с.42]. Заклад розміщувався в приміщенні колишнього капуцинського монастиря, очолював його Стороженко. Через робітфак пройшли до ІСВ багато довоєнних педагогів Дунаєвеччини, зокрема Леонід Степанович Кульчицький, який закінчив агробіологічне відділення, працював у Залісецькій початковій школі, а 1937 р. був репресований.

10 березня 1933 р. РНК УСРР прийняв постанову про відновлення в Україні університетів. У вересні того року інститути соціального виховання були реорганізовані в педінститути. Однак 1935 р. Кам'янець – Подільський педінститут був закритий із-за близькості до державного кордону, що в умовах перманентних репресій поглибило проблему кадрів. 1939 року брак педагогічних кадрів примусив владу відкрити в Кам'янці Подільському учительський інститут.

Продовжувалася робота з ліквідації неписьменності серед дорослих, яка до кінця 30-х дала можливість в основному вирішити проблему. 1939 р. письменних в Україні від 9 до 49 років стало: серед чоловіків – 93,9 %, серед жінок – 82,2[47,с.149].

У 1940-1941 навчальному році в денних школах України вже навчалось 6,7 млн. учнів [18,с.55].

Таким чином упродовж перших 20 років функціонування в краї радянської влади разом з її утвердженням відбувався процес становлення і розвитку радянської моделі освіти. Він міг стати більш ефективним, якби відбувався у більш сприятливих економічних умовах і нова влада з політичних міркувань категорично не відкинула досвід і напрацювання освітян попередньої доби. У зв'язку з цими та низкою інших обставин введення обов'язкової загальної початкової освіти, ліквідація неписьменності серед дорослого населення, розбудова системи суспільного дошкільного виховання забрали вдвічі більше часу ніж планувалося. І все ж на кінець 30-х - початок 40-х років минулого століття були створені навчально – матеріальні і кадрові передумови для здійснення загальної семирічної освіти в селах і переходу до загальної середньої освіти в містах.

Джерела і література:

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф.р.166, оп.5, спр.318, арк.37.
2. Архів Державного комітету Служби безпеки України, спр.49834-П По звинуваченню Затонського В.П. по ст.54-8 і 54-11 КК УРСР.- Т.1.-276 арк.; Т.2.- 46 арк.; Т.3.- 335 арк.
3. Архів УСБУ в Хмельницькій обл.,спр.1147,т.2,арк.107-112.
4. Державний архів Хмельницької області,ф.1,оп.1,спр. 291, арк.32.
5. Там само, ф.р.336, оп.1, спр.95, арк.45.
6. Там само, спр.180, арк.16,25.
7. Там само, ф.р.339, оп.1, спр.166, арк.44.
8. Там само, ф.р.634,оп.1, спр. 7, арк. 30зв.-31.
9. Там само, спр. 43, арк.43.
10. Там само, ф.р.1050, оп.1,спр.11, 425 арк.
11. Там само, спр.13, 426 арк.
12. Там само, спр.167, 224 арк.
13. Там само, спр.182, арк.7.
14. Там само, ,спр.309, арк.65.
15. Особистий архів В.С. Прокопчука, Спогади О.М. Матвійчука, зошит №5, 37 с.
16. Брицький П.П. Голодомори в радянській Україні/Петро Брицький.-Чернівці: ЧНУ ім. Ю. Федьковича,2013.-312 с.
17. Вісти.-1921.-27 трав.(№ 129).
18. Дарманський М.М. Соціально-педагогічні основи управління освітою в регіоні/М.М. Дарманський. – Хмельницький: Поділля,1997. - 384 с.

19. Довідник для делегата ІХ округового з'їзду рад робітничих і селянських депутатів Кам'янецьчини/Кам'янець-Подільський окрвиконком. - Кам'янець-Поділ.,1929.-28 с.
20. Із ІІ з'їзду Рад повіту//Вісти. -1921. – 30 черв.(№155).
21. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область/редкол. тому: Мехеда М.І.(голова), Галай Д.М.(відп. секр.)[та ін.]-Київ: Гол.ред. УРЕ АН УРСР,1971.-706 с.
22. Кам'янецьчина в цифрах/Кам'янецьке округове статистичне бюро; упоряд. Г. Кірчаков [та ін.]-Кам'янець-Поділ.,1928.-200 с.
23. Крупник В.І. Факти з історії Січинецької школи/В.І. Крупник// Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: зб. наук.-краєзн. пр.-Київ; Дунаївці; Кам'янець-Поділ.:Абетка-Світ,2003.-Вип.3.- С.233-234.
24. Маркова С.В. Освітньо-виховна система УСРР 20-х-30-х рр. ХХ ст. як чинник легітимізації правлячого режиму/С.В. Маркова, К.І. Алілуйко// Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр.- Кам'янець Поділ.: Оіюм,2011.-Т.17.- С.340-349.
25. Мельник Є.М. Кам'янець Подільська жіноча гімназія С.О. Славутинської(1901-1921)// Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр.- Кам'янець Поділ.: Оіюм,2003.-Т.3.- С.127-138.
26. Місінкевич Л.Л. Реабілітація жертв політичних репресій на Дунаєвеччині// Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: зб. наук.-краєзн. пр.- Дунаївці; Кам'янець-Поділ.: ПП «Медобори-2006»,2008.-Вип.4.- С.322-339.
27. Нестеренко В.А. Польське населення Дунаєвечького району(20-30-ті роки ХХ ст.) // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: зб. наук.-краєзн. пр.- Київ: Рідний край,1997.- С.88-90.
28. Олійник М.П. Трансформаційні процеси на Поділлі в добу НЕПу (1921-1928 рр.): монографія/ Микола Олійник. – Хмельницький: «Поліграфіст-2»,2015. – 480 с.
29. Олійник В.В. Становлення шкільної мережі у новоствореному Маківському районі в 1924-25 рр./В.В. Олійник// Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: зб. наук.-краєзн. пр.- Київ; Дунаївці; Кам'янець-Поділ.: Абетка-Світ,2003.-Вип.3.-С.230-232.
30. Олійник Ю.В. Шкільна мережа Дунаєвеччини у 20-х роках// Дунаєвечький вісник. - 2002. - 2 лют.(№9-10).
31. Його. Соціально - економічна характеристика Дунаєвеччини в 20-і роки ХХ ст.// Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: зб. наук.- краєзн. пр.- Дунаївці; Кам'янець-Поділ.: ПП «Медобори-2006»,2008.- Вип.4.- С.57-61.
32. Онищук О.Г. З історії освіти Маліївць/Олександр Онищук. - 2008. - 23 жовт.(№81-82). -С.6.
33. Оліфер В. Школа імені Драгоманова/Володимир Оліфер//Дунаєвечький вісник.-2005.-23 серп.(№66-67).
34. Посвістак О.А. Культурно-освітня інтелігенція Дунаєвеччини в 1930-х рр.: проблема посилення політичного тиску та репресій// Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: зб. наук.-краєзн. пр.- Дунаївці; Кам'янець-Поділ.: ПП «Медобори-2006»,2008.- Вип.4.- С.306 -310.
35. Її. Освітняні Поділля в 1932-1933 рр.: ставлення до політики голодомору// Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр.- Кам'янець- Поділ.: Оіюм,2009.-Т.14.- С.402-409.
36. Прокопчук В.С. Лисець: іст. - краєзн. нарис/Прокопчук В.С., Телячий Ю.В. - Київ: Рідний край,1998. - 96 с.: іл.
37. Його. Два села – одна доля/В.С. Прокопчук. - Кам'янець - Подільський: Оіюм,2001.- 27 с.: іл.
38. Його. Голова Дунаєвечької «Просвіти» в 1918-1919 рр.// Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: зб. наук.-краєзн. пр.-Київ: Рідний край,2003.- Вип.3. - С.264-267.
39. Реабілітовані історією: у 2 т.: Хмельницька обл./упорядн.: Л.Л. Місінкевич, Р.Ю. Подкур.-Хмельниц.: Мельник А.А.,2009.- Кн.2.-1182 с.: іл.
40. Рибак І.В. . Дунаєвеччина в «Матеріалах до опису округ УРСР»// Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: зб. наук.-краєзн. пр.- Дунаївці; Кам'янець-Поділ.: ПП «Медобори-2006»,2008.-Вип.4.- С.301-306.
41. Сірополко С.О.Історія освіти в Україні/Ст. Сірополко.- Київ: Наук. думка,2001.- 912 с.
42. Слободянюк П.Я. Педагоги Хмельниччини – жертви сталінських репресій/Слободянюк П.Я., Телячий Ю.В., Чемерис Ю.С.: ПП «Прометей»,2005.- Ч.1.- 288 с.: іл.
43. Сталінська молодь: газета Кам'янець - Поділ. ОК та МК ЛКСМУ.-1938.-8 квіт.(№4).
44. Суровий А.Ф. Загальноосвітня школа на Поділлі в 1920-і роки// Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр.- Кам'янець Поділ.: Оіюм,1998.-Т.1.- С.127-136.
45. Його. Ліквідація неписьменності на Поділлі в 1920-х роках/А.Ф. Суровий//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка: іст. науки.- Кам'янець Поділ.: Аксіома,2011.-Т.21.- С.436-448.
46. Хоптяр А.С. Боротьба з неписьменністю на Поділлі// VII Подільська іст.-краєзн. конф.: тези доп.- Кам'янець-Поділ.,1987.- Секція іст. рад. періоду.- С.60-61.
47. Його. Ліквідація неписьменності// Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр.-Кам'янець Поділ.: Оіюм,1998.-Т.1.- С.144-150.
48. Черезвчайка працює//Селянська громада.-1919.-27 лип.(Чис.6).- С.8.
49. Шаповал Ю.І. Україна як об'єкт політичного терору(20-ті-початок 50-х рр.).-1998.-№2.- С.6-8.
50. Щегельська Л.А. З історії становлення і розвитку мережі дошкільних установ Дунаєвеччини(20-і роки)//Тези доповідей республіканської конференції «Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля». - Дунаївці,1993.- С.111-113.

ОХОРОНА СТАРОГО ЗАМКУ В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ У 1926-1928 рр. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ВУАК)

У статті розповідається про охорону Старого замку в Кам'янці-Подільському у 1926-1928 рр. – напередодні перетворення твердині на державний заповідник, використовуючи фонд ВУАК Наукового архіву Інституту археології НАН України.

Ключові слова: Старий замок, Кам'янець-Подільський, ВУАК, пам'ятка, пам'яткоохоронна робота, музей.

Важливим є питання дослідження історії Старого замку напередодні оголошення його постановою Ради народних комісарів УСРР у 1928 р. державним заповідником. Якщо оголошення замку заповідником побіжно згадується в працях дослідників [Пагор, с.37-38; я, с. 171; нестеренко, с. 30], то період між 1921 та 1928 рр. практично не висвітлений. Частково цю прогалину ми спробуємо заповнити в цій розвідці, висвітливши на основі документів ВУАК ставлення до охорони Старого замку у 1926-1928 рр.

19 червня 1926 року ВУАК листом за №698 звернувся до завідуючого Кам'янець-Подільським музеєм Опанаса Неселовського, в якому просив повідомити про стан Старого замку, а також чи складено музеєм кошторис на «охорону і найбільш необхідну реставрацію замку й інших найбільш головних пам'яток м. Кам'янця і Кам'янецької округи» [1, арк. 1]. Аналогічний лист того ж дня надіслано з ВУАКу й до Кам'янець-Подільського окрвиконкому. Проте в ньому ще й було прохання повідомити «яка сума поставлена Окрвиконкомом на досліди археологічні в Кам'янецькій окрузі на кошторис майбутнього року в місцевому бюджеті» [1, арк. 2]. У відповідь надійшла інформація, що на 1925-1926 рр. На Старий замок виділили 300 карб., з яких на утримання сторожа йшло 150 карб., соцстрах 15 карб., місцком 2 карб. та 125 карб. на господарські видатки. Таку ж суму пропонувалося виділити й на наступний рік [1, арк. 4]. Як бачимо, пам'ятку не особливо шанували, все зводилося до підтримання її в тому стані, в якому вона була на той момент.

У лютому-березні 1927 року Всеукраїнський археологічний комітет на виконання постанови Президії Укрнауки від 31 січня того ж року склав перелік пам'яток української старовини, які першочергово мають бути відремонтовані. До цього переліку – «реєстру найвидатніших пам'яток всеукраїнського значіння» – увійшов і Старий замок у Кам'янці-Подільському [1, арк. 6]. 14 березня 1927 року Наркомат освіти надіслав до ВУАК листа «Про підтримання монументальних пам'яток», за підписами Яворського, Дубровського та Веда. У ньому пропонувалося скласти кошторис з пояснюючою запискою на охорону пам'яток українського монументального мистецтва [1, арк. 5]. Вже через три дні ВУАК просив у своєму листі, за підписами Д. Щербаківського, М. Рудинського та А. Антоновича, негайно скласти та надіслати до Комітету кошторис на ремонт замку в Кам'янці-Подільському [1, арк. 6]. Проте ОВК проігнорував звернення, тому ВУАК 1 квітня знову звернувся до окрвиконкому з тим же проханням [1, арк. 7]. Проте відповіді знову не надійшло, через що Комітет змушений був 20 квітня звернутися до ректора Кам'янець-Подільського інституту народної освіти В. Гериновича, просячи «вжити відповідних заходів до можливого прискорення справи» [1, арк. 8]. Таке ж повідомлення ВУАК надіслав дійсному члену Комітету Ю. Сіцінському [1, арк. 10]. Того ж дня надіслано повторний, вже третій, лист до Кам'янець-Подільського ОВК (як бачимо, місцева влада тоді не сильно переймалася пам'ятками міста), зазначивши, що «складання кошторису мусить бути закінчено в найближчому часі, інакше ВУАК буде позбавлений можливості здобути потрібні на ремонт кошти» [1, арк. 9]. Врешті 26 квітня ОВК спромігся зробити відписку, в якій зазначив, що кошторис на ремонт замку скласти неможливо, оскільки Окрмісцгосп не може виділити для цієї потреби техперсоналу через «переведення других пильних робіт» та через те, що «невідомо що саме цікавить Комітет в Кам'янецькій фортеці і що необхідно, на думку Комітету, відремонтувати, бо складати кошторис на відремонтовання фортеці в цілому недоцільно (sic!)» [1, арк. 11-12]. 12 травня ВУАК звернувся знову до Ю. Сіцінського з проханням надати окрвиконкому всі дані про те, що саме потрібно ремонтувати в замку [1, арк. 13], повідомивши про своє доручення Юхиму Йосиповичу ОВК [1, арк. 14]. 25 травня було надіслано на адресу ВУАКу від В. Гериновича листа, в якому він повідомляв, що Краєзнавчий комітет і секція культури Науково-дослідної кафедри взяли на себе ініціативу зі складання кошторису. Водночас зазначалося, що «замок охороняє людина, яка живе на його території» [1, арк. 15].

23 березня 1928 року постановою Раднаркому УСРР «Про оголошення замку-фортеці в м. Кам'янці-Подільському державним історико-культурним заповідником» пам'ятку оголосили державним заповідником [Турецька ЧК, с. 5]. Згідно постанови замок «в межах стародавніх його стін і земельних валів, з усіма старовинними фортечними спорудами ... оголосити за державний історико-культурний заповідник і передати його з усім майном, що має історико-культурне значення, у відання Народного комісаріату освіти УСРР» [Постанова, с. 241-242]. Пункт 3 передбачав активну участь в охороні Кам'янець-Подільського ОВК. Проте в листі заступника наркома освіти Полоцького та заступника голови Укрнауки Коника справедливо зауважено, що «ні в утриманні, ні в допомозі НКО щодо охорони Кам'янецького пам'ятника ОВК ніякої участі не брав, так раніше оголошення замку заповідником, як і після такого, аж до цього часу» [2, арк. 1]. У документі йдеться, що наркомат освіти неодноразово звертався до ОВК щодо потреби підсилити варту в замку для запобігання крадіжкам та руйнуванню пам'ятки, проте всі звернення залишилися без відповіді. Так само ніяк не відреагував окрвиконком на прохання НКО допомогти в ремонті частини будинку в замку для вартового та підсилити міліцейський догляд. У листі вказано, що «стан заповідних споруджень занедбаний. Коло Баторієвої башти побудовано вбиральні, які держаться в антисанітарному стані й з тих місць тече річка нечистот. Це псує й загрожує фундаменту башти і утворює неприпустиме явище коло культурно-історичного державного пам'ятника, до огляду якого розпочинається вже екскурсійний рух. Турецький міст руйнують злодії, забираючи дошки, бо обіцянку поставити міліційний постерунок ближче до замку не виконано» [2, арк. 1]. НКО вимагав повідомити чи буде вжито заходів щодо усунення недоліків [2, арк. 2].

Отже, робота з охорони Старого замку в Кам'янці-Подільському зніціювалася ВУАКом. Комітет включив твердиню до первісного реєстру пам'яток УСРР, вимагав надіслати кошторис на ремонтні роботи. Проте пасивно, чи навіть ворожою до пам'ятки, була позиція місцевого окрвиконкому, який не бажав зберігати та доглядати пам'ятку, а прохання ВУАКу ігнорував або просто робив відписку. Врешті навіть оголошення замку та деяких інших архітектурних пам'яток міста державним заповідником не дало бажаних результатів й історико-культурна спадщина міста й надалі залишалася далеко не пріоритетною.

Джерела та література

1. Науковий архів Інститут археології НАН України, ф. ВУАК, спр. 88, 15 арк.
2. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. ВУАК, спр. 196, 2 арк.
3. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник: перші 125 років. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2015. – 88 с.
4. Пагор В. В. Історія створення історико-архітектурного заповідника в Кам'янці-Подільському (1920-1970-ті рр.) / В. В. Пагор // Музейна справа на Поділлі: історія та сучасність: зб. наук. пр. за підсумками наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2015. – С. 37-41.
5. Постанова РНК УСРР від 23 березня 1928 р. «Про оголошення замку-фортеці в м. Кам'янці-Подільському державним історико-культурним заповідником» // Законодавство про пам'ятки історії та культури. – К.: Вид-во політ. літ-ри України, 1970. – С. 241-242.
6. Старенький І. О. До питання охорони Кам'янець-Подільської фортеці в 1812-1928 рр. / І. О. Старенький // Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. II всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012. – С. 170-173.
7. Турецька фортеця – державний заповідник // Червоний кордон. – 1928. – 21 черв. (№70(446)). – С. 5.

*Антонова О.Г.
м. Хмельницький*

ПЕРЕСЛІДУВАННЯ КАТОЛИКІВ ПАРАФІЇ СВЯТОЇ ТРІЙЦІ У ЗІНЬКОВІ В 20-30 рр. ХХ ст.

На основі аналізу кримінальних справ 20-30 років ХХ століття, що зберігаються у фондах ДАХМО, розкрито злочинні дії комуністичного режиму щодо переслідування віруючих католиків Зінькова та навколишніх сіл, що належали до парафії Святої Трійці.

Ключові слова: Зіньківська парафія Святої Трійці, репресії, комуністичний режим, РКЦ

Найвеличнішою культовою спорудою у Зінькові протягом всієї його історії був костюл Святої Трійці. Ще у 1450 р. власник Зінькова Петро Одровонж – впливовий покровитель ордену отців-домініканців – заснував тут католицьку парафію, центром якої був домініканський костюл. [3, с.63] Протягом наступ-

них століть зінківський костюл та парафія залишалися досить потужним та важливим осередком РКЦ на Правобережній Україні. За даними історика Перковського А.Л. з 304 населених пунктів Правобережжя, у яких функціонували костюли, зінківський костюл у 1796-1799 рр. посідав третє місце за кількістю прихожан (5307), поступаючись лише Бару (6144) і Шаргороду (5569). [2, с.53-54]

Римо-католики Зінкова гуртувались навколо костюлу Святої Трійці. Відомо, що у 1879 р його прихожанами були мешканці сіл Адамівки, Станіславівки, Пирогівки, Петрашівки, Грим'ячки, Слобідки-Охримовецької, Охримовець, Мазників. «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich» подає інформацію про кількісний склад парафіян, вказуючи, що «парафія католицька 4175 вірних», і до неї, окрім Зінкова із передмістям (вочевидь, мається на увазі с. Адамівка) входять села Баранівка, Бебехи, Грим'ячка, Крутобороди, Мазники, Охримівці та Слобідка-Охримовецька, Петраші, Пирогівка, Станіславівка та Вербка Мурована. [9, s. 620]

Після заборон та переслідувань царського уряду другої половини XIX століття, пов'язаних із польським повстанням 1863-1864 рр, як і для багатьох інших католицьких святинь та парафій Російської імперії, ситуація значно покращилась на початку XX століття. В перші два десятиліття, не дивлячись на складні політичні процеси та швидкі соціально-економічні зміни, що відбувались в імперії, костюл у Зінкові укріплює своє матеріальне становище, ще більше згуртовує віруючих навколо себе. Але після періоду відносної толерантності російської влади до католицької церкви настав черговий етап боротьби з релігією, ініційований більшовицькою Росією, чиєю ідеологією був атеїзм. Ця нова система соціалістичного тоталітаризму стверджувала, що «релігія і комунізм» не можуть співіснувати. Ліквідація релігії вважалася необхідною умовою для побудови нового суспільства і нової людини. [4, s. 476]

Відчувши серйозну загрозу духовному життю християн, католицькі священники намагались протидіяти агресивному наступу комуністичної ідеології. Величезні зусилля у справі підтримання духовного життя вірян докладали священники, що працювали у Зінківському костюлі. Зараз важко встановити точні хронологічні рамки служіння священників у цій парафії. Але, виходячи зі свідчень парафіян, неповних відомостей літургійних календарів, досліджень польських науковців, можна припустити, що протягом тривалого часу посаду адміністратора парафії обіймав ксьондз Леонард Лозінський¹. Коли саме він розпочав свою працю в Зінкові невідомо, але, згідно відомостей Літургійного календаря за 1902 рік, Лозінський вже працював адміністратором цього костюла. [7, s.72] Також відомо, згідно того ж таки документа за 1914 рік, що Леонард Лозінський продовжував виконувати свої душпастирські обов'язки в цей період.[8, s.196] У спогадах засудженого жителя села Зінків Стружевського С.А. він фігурує до 1921 року. [10, с.14] Згадка про священника Лозінського є й в свідченнях Лохвицького Михайла, який підтверджує, що мав тісний зв'язок із ксьондзом Лозінським. [11, с.11] Стружевський Станіслав, пригадуючи події 1917-20-х рр., свідчив: «Признаюсь, что в 1921 году я был вовлечён в к/р (*контрреволюційну – прим. автора*) националистическую группировку «ружанец» ксёндзом Лозинским. Однажды ксёндз Лозинский собрал в костёл активных костельников и под видом отправления религиозных обрядов провёл собрание, на котором поставил вопрос об организации к/р националистических кружков «ружанец». Необходимость организации кружков он обусловил тем, что молодёжь покидает религию, проводит свободное время в избах-читальнях, где воспитывается в советском духе и вступает в комсомол, и что это всё необходимо предотвратить. В связи с этим ксёндз Лозинский ставил следующие задачи перед группировками «ружанец»:

1) Воспитывать польское население (в особенности молодёжь) в духе польского патриотизма и религиозности.

2) Всячески отрывать молодёжь от посещения изб-читален с тем, чтобы не допустить молодёжь в комсомол.

3) Вовлекать как можно больше населения в группы «ружанец». [10, с.13]

Вочевидь, Стружевський припустився помилки, зважаючи на те, що події 1917 – 1920 років – суцільний вихор зміни влади на Поділлі, і мова йде про 1917 рік, оскільки достеменно відомо, що з 1918 по 1922 роки в парафії Зінкова вже працював ксьондз Аполлінарій Ковальський,² або ж він переплутав прізвища священників, маючи на увазі саме Ковальського.

Отже, на початку 20-х років адміністратором парафії був Аполлінарій Ковальський. Це був 35-літній священник, який свідомо залишився служити Богові та людям в державі, яка ненавиділа і Бога, і людей. В

¹ Адміністратор Лозінський Леонард, народився у 1859 р.н., свячення отримав у 1893 році. Більш докладних відомостей віднайти не вдалося.

² Ковальський Аполлінарій народився в 1885 році і належав до Кам'янець-Подільської єпархії. Був випускником Житомирської семінарії. У 1917-1918 роках був учителем релігії в приході м. Бар (Вінницька область), а пізніше - в приході Зінків у Летичівському деканаті (тепер Вінковецький район Хмельницької області).

таких умовах ксьондз Ковальський продовжує роботу, розпочату священником Лозінським щодо створення та організації молитовної діяльності Кіл Живого Розарія. Ось як це згадував заарештований у березні 1938 року активний парафіянин, практикуючий католик Наконечний Михайло Михайлович: «Начало организации этих групп (*Кола Живого Розарія – прим. автора*) относится к 1920 году, когда на Украине были белополяки. Тогда широко была развёрнута работа среди костельного актива, куда входил, бывший тогда ксьондзом Ковальский. В то время в селе Станиславовке было организовано две группы «Ружанец». Одну из групп возглавил Сташевский Пётр (умер), а вторую – Верминский Иван (арестован). Я лично был втянут в одну из групп, которой руководил Сташевский, затем Пьянковский, а в 1928-1929 – я. Причём, когда меня Сташевский втягивал в к/р группу, он мне тогда заявил, что группы организуются по заданию ксьондза Ковальского и должны объединить всех поляков, которые бы защищали свою нацию, ведя борьбу против мероприятий, проводимых Советской властью. Со Сташевским я был вполне солидарен и дал согласие на участие в нац. к/р группировке «Ружанец». [12, с.24] Подібні свідчення давав і Богачек Стефан Миколайович: «Антисоветская террористическая группировка (*мова йде про Кола Розарія – прим. автора*) была заложена в 1919 году ксьондзом Ковальским для антисоветской агитации на селе, против мероприятий партии и правительства, против хлебосдачи и т.д.». [13, с.6]

Протистояння між католиками та більшовицькою владою поглибилось у період з 1921 по 1923 рр, коли на Поволжі, Кубані та в південних українських областях почався голод. 16 лютого 1922 р. ВЦВК прийняв постанову «Про вилучення церковних цінностей для реалізації на допомогу голодуючим». Декретом пропонувалося місцевим радам «з огляду на нагальну необхідність спішно мобілізувати все майно, що може послужити засобом порятунку вмираючого від голоду населення Поволжя». З цією метою пропонувалося негайно вилучити з майна, переданого в користування групам віруючих всіх релігій, цінні предмети з золота, срібла та дорогоцінних каменів. Розроблений ВЦВК документ містив положення, які формально призначалися для захисту прав віруючих. Обумовлювалося, що декрет стосується тільки тих предметів, «вилучення яких не може суттєво зашкодити інтересам самого культу», обов'язковим було і залучення до проведення заходів представників груп віруючих. На практиці влада постійно грубо порушувала положення власної постанови [1,с.27]. Свідченням цього є події, що розгорнулись у Зінькові у другій половині 1922 року.

Десятого вересня 1922 року представники радянської влади, прикриваючись необхідністю допомоги голодуючим Поволжя, реквізували все майно храму, починаючи з дарохранительниці і закінчуючи лавками. А храм і священника оподаткували на 50 рублів (*Р.Дзвонковський згадує про суму у 500 тис., але в еквіваленті грошової реформи 1922-1924 років це була сума саме у 50 рублів*). Це були величезні кошти. Для прикладу зауважу, що розмір податку, приміром, Домініканського костьолу в Кам'янці-Подільському становив 57 рублів 20 коп. Кафедральний костьол сплачував щорічний податок у розмірі 55 р 65 коп., Вірменський – 35 руб. 45 коп., костел у Дунаївцях – 41 р.68 коп. [14, с. 23]

Ковальський звернувся до парафіян з проханням про допомогу в зборі необхідної суми. Але вірні з обуренням сприйняли вимоги влади. В результаті Ковальського і органіста костьолу заарештували під приводом участі в контрреволюційній діяльності і опору владі, ув'язнили в кам'янецькому ізоляторі. [6, s.298] Невдовзі органіста відпустили, а священникові, завдяки допомозі віруючих, вдалося втекти з-під варті. Серед тих, кого згодом звинуватили у цій допомозі, були Вержбицький (Вержбицький) Павел та Сладковський Станіслав, жителі села Адамівка. З матеріалів справи по звинуваченню Трємбовецького, Вержбицького, Підмурняка та Воха дізнаємось, що Вержбицький, одружений на сестрі священника, був родичем Аполлінарія Ковальського. [15, с.34]. Тому зрозуміло, чому саме він доклав великих зусиль, аби допомогти Ковальському утекти із в'язниці та незабаром перетнути кордон. «Сам Вержбицький мав тісний зв'язок з ксьондзом, якому разом із Сладковським Станіславом допоміг втекти в Польщу, а також за дорученням ксьондза, організував в своїй хаті гурток, де проводив «ружанці». [15, с.22] Навіть перебуваючи на відстані від парафіян Зінькова, Ковальський намагався й далі опікуватись ними: «Богачек мав зв'язок з ксьондзом Ковальським, який заїжджав до нього на квартиру, де проводили різні контрреволюційні дії. Богачек через контрабандиста свого родака Богачека Павла передавав за кордон листа до ксьондза Ковальського... і займався організацією ружанців, які часто проводить у себе на квартирі і в других (П'янковського Миколи та інших), де проводить к/р дії, де говорить, що ... колгосп – це кріпацтво, яке примушує до гніту весь народ». [13, с.5] Переписку з Ковальським Аполлінарієм вели також Ситник Станіслав, Вержбицький Павел, за що останніх звинуватили у шпигунстві на користь Польщі.

Після втечі ксьондза Ковальського з в'язниці у тому ж таки 1922 році, аби не залишати зіньківських католиків без духовної опіки, сюди доїжджав ксьондз Фелікс Любчинський з Кам'янця-Подільського. [6,

s. 326-327] Документи також свідчать, що наприкінці 1923 року в цій парафії на посаді настоятеля почав працювати ксьондз Річард (Ришард) Шишко¹.

Відомо, що саме ксьондз Шишко започаткував у зінківському костьолі спільноту терціаріїв. Свідок у справі органіста Якубицького - Крушельницька Людмила Андріївна –розповідала, що «всього при Зиньковецком костёле терцияриев около 50 человек. Посвящена в терциярии я была ксёндзом Шишко три года тому назад (*тобто в 1926 р. – прим. автора*). Обязанности терцияриев, как объяснил мне ксёндз, заключались в молении Богу молитв «Отче наш», «Богородица» и др. по 12 раз в день каждую. Из терцияриев мне известны: в с.Адамовке: я, Скавронская, Чайка Анна, Завадская Бронислава и ещё мужчина, его я не помню; в Станиславовке: Марковская Анелия, Богачек Михалина, Перминский Антон Иванович, жена его Антонина Перминская, Креминская, Верминская Франциска; в Крутибороды: Кикилык (*нерозбірливо*), в Гримячке: Циприневская; в Охримовцах – Лохвицкая Бронислава». [16, с.18] Та ж прихожанка зінківської парафії повідомляла, що сама вона є зеляторкою-терціаркою та керівником домашнього гуртка «ружанець». Таких гуртків в селі Адамівка (село поруч із с.Зінків) є три: «один мой – пожилых женщин; второй Чайки Анны, тоже пожилые, третий Винской – все пожилые» [16, с.18] .

На початку 20-х років у католицьких священників було дуже мало засобів духовного впливу на молодь. Школа була офіційно відділена від церкви. Саме тому приміщення парафіяльної школи, яка діяла у першій половині XIX століття при храмі, у 1920-1922 роках зазнало руйнування. Свідок у справі звинувачення органіста Зінківського костьола Якубицького С.А. – Шушовицький П.М. у 1929 році згадував: «Возле костёла есть здание бывшей польской школы, которое некоторое время было разрушено, и вот не помню в 1920 или в 1921 году (*вочевидь, мова йде про 1923 рік – прим. автора*) Якубицкий и ксёндз Шишко смеялись, что там просвещаются вороны и голуби, а дети католиков, имея желание учиться, не имеют где, но зато просвещаются вороны» [16, с.13] .

Дітей та молодь заохочували ходити на катехизи та в хоровий гурток. «Якубицкий возле костёла, начиная с 1917 года, сам и с ксёндзами обучал детей молитвам, возрастом от 7 до 14 лет. Якубицкий организовал хоровой кружок из молодёжи... человек 40. На хор сейчас обращает серьёзное внимание с целью поддержать религию» [16, с.13]. Цій справі приділяли багато уваги як отець Рішард Шишко, так і наступний священник, що працював на парафії з 1927 по 1931 рік, Ян Люкач.² Він був останнім священником, який опікувався костьолом у Зінкові та його парафіянами до початку II Світової війни.

¹ Шишко-Богуш Річард (Ришард) Юстинович народився 17 липня 1881 року в Павлограді. Житомирська духовна семінарія стала сходиною до здобуття наступної освіти в Духовній академії Петербурга. У 1910 році був вікарієм в храмі святого Миколи в Києві і вчителем релігії у військовій школі і IV військової гімназії. З 1914 року працював в приході Ободівка в Балтському деканаті. Незабаром священника Шишко перевели до Кам'янець-Подільського, де він служив у Домініканському храмі. Тут він брав активну участь у розвитку польської освіти. П'ятнадцятого листопада 1920 року був призначений канцлером курії Кам'янець-Подільської єпархії і суддею церковного суду. Пізніше отримав звання прелата. Влітку 1922 був заарештований у зв'язку з опором конфіскації церковного майна. Як і інші учасники, був засуджений до смерті, але вирок замінили ув'язненням. У в'язниці Річарда Юстиновича катували, припікаючи розпеченим залізом ступні. У 1923 році був звільнений та став настоятелем у Зінкові. Але вже в наступному 1924 році його знову ув'язнили, хоча на цей раз достатньо швидко звільнили. З 1926 по 1929 рік виконував обов'язки адміністратора в Браїлові, а з 1929 – в Городку. У жовтні 1929 року священника знову заарештували. Під час гучного процесу над тридцятьма священниками, серед яких був і Шишко, судом було пред'явлено звинувачення за статтями 54-2, 54-3, 54-4, 54-5, 54-6, 54-11 КК УРСР. Його засудили на восьмирічний термін таборів і п'ятирічний термін позбавлення громадянських прав. У вересні 1930 року він був засланий до табору в Котласі на Двіні. Оскільки скерували його туди помилково, то незабаром переправили в політизолятор в Ярославль. У серпні 1933 року Річарда Юстиновича перевели в Соловецький табір. 29 листопада 1937 року рішенням «трійки» був засуджений до смерті. Через два тижні вирок був приведений у виконання. (О.Пасечник, Римо-католическая церковь в Каменец-Подольской (Хмельницкой) области в 1920-1941 годах, Хмельницкий, 2009)

² Люкач (Лукаш) Ян Григорович (Георгійович) народився в Київській губернії в 1891 році. У 1916 році закінчив Житомирську семінарію. У 1917-1918 роках був вікарієм в парафії Фастова (Київська деканат). У 1919 році був адміністратором в Копайгороді і настоятелем в Лучинці (Могілів-Подольській деканат). З 1922 року працював в парафіях Бар (Вінницька область), Явтухи, Вовковинці. У 1922 році був заарештований за опір владі при конфіскації церковних цінностей. Але через півтора місяці священника звільнили. З 1927 року Ян Григорович працював адміністратором парафії в містечку Зінків (Хмельницька область). У 1931 році Ян Григорович був заарештований за звинуваченням у контрреволюційній діяльності і засуджений за статтями 58-10, 58-12 КК СРСР до десяти років позбавлення волі в Соловецьких таборах. Дев'ятого жовтня 1937 року Люкач був повторно заарештований і рішенням «трійки» засуджений до смерті. Вирок було виконано 8 грудня 1937 роки там же, на Соловках. (О.Пасечник, Римо-католическая церковь в Каменец-Подольской (Хмельницкой) области в 1920-1941 годах, Хмельницкий, 2009)

Обидва духовні наставники докладали неймовірних зусиль, аби підтримати вогонь віри у своїх парафіян. Незважаючи на тиск репресивних органів, вони, як могли, несли слово Боже людям. Розуміючи, що репресії набирають обертів, священники намагались залишити в парафіях осередки справжньої духовності, сподіваючись, що такими осередками стануть Кола Живого Розарію. Але для радянської влади слово «ружанець» було синонімом слова «контрреволюція». Тому у звинувачувальних вироках деяких католиків звучить: «член націоналістичної організації «Ружанець». Саме за таким вироком був розстріляний у 1938 році Конопко Франц Антонович, житель села Грим'ячка, Костелко Іван Миколайович з Зінькова, Решетник Павло Іванович та Шерепа Іван Петрович з села Адамівка. Важливо звернути увагу, що жоден із тих, кого звинувачували в участі у Колах Розарія не відмовився від своєї віри навіть під загрозою смерті. Конопко Франц визнавав, що і він, і його вся родина регулярно відвідували костьол. [19, с.17] У його характеристиці із сільради вказано: «У сучасний момент Конопко, маючи великий зв'язок з польськими релігійниками села ... кожний раз є учасником «ружанця», який часто відбувається у нього на квартирі та у Конопка Володимира і у других» [19, с.17]. Заарештований і засуджений за подібними звинуваченнями й брат Франца Антоновича – Конопко Антон Антонович, який заявив: «Виновним себя признаю, что я завербован в националистическую польскую к/р группу «ружанец», где под видом религии проводили антисоветскую деятельность, выявлявшаяся в патриотизме польской национальности и польскому правительству. Вовлечён я был в группу в 1927 году односельчанином Писаруком Антоном, колхозником» [19, с.18]. У 1938 році згадують, що «Конопко Ф.А. в минулому мав тісний зв'язок із ксьондзом. Кожний раз возив його із села в село. Принагідно висловлює своє незадоволення радянським строем та що радянська влада не дає знову приходу ксьондзам» [19, с.18].

Для радянської влади, усі, хто мав хоч якийсь зв'язок із священниками, були *a priori* ворогами. «Любинецький Станіслав держал тесную связь с ксёндзом Люкачем Яном и состоял в религиозном кружке «ружанец», через который проводил к/р деятельность» [18,16], – так звучало стандартне звинувачення. У тісних зв'язках та допомозі ксьондзам звинувачений Вермінський Франц Антонович зі Станіславівки. «С ксёндзом Люкачем я был знаком и при посещении нашего села Люкач бывал у меня в доме. Мой дом Люкач посещал два раза в 1929 и в 1931 годах. До его ареста я с ним связь поддерживал, а после ареста Люкача в 1932 году ксёндзов в нашем костёле уже не было» [19, с.13].

Недолугі звинувачення в тім, що парафіяни «піддерживали связь с ксксёндзом» [20, с.78] звучать на адресу Краковського Миколи Петровича та Кременського Адольфа Йосиповича, Котли Івана Івановича [21, с. 133], Белінської (Борткевич) Ізабелли Іванівни [22, с.14], Марковського Броніслава Антоновича, Вермінського Івана Яковича і навіть на адресу рідної сестри ксьондза Люкача – Віталіни [23,17] та його рідного брата – Ісидора, який слушно зауважив, що «...власть держится исключительно на расстрелах, причём расстреливают ни за что. Хотя бы возьмите моего брата: сослали на десять лет сами не знают за что, ведь он же не преступник, а был только ксёндзом» [24, с.41].

Навроцький Станіслав Михайлович також звинувачувався в тому, що «у 1928 році мав тісний зв'язок з ксьондзом Люкачем, при якому був костельним служкою, возив ксьондза спільно зі своїм швагром Марковським Броніславом, обидва вони були членами польського націоналістичного гуртка, де за вказівкою ксьондза Люкача проводили к/р націоналістичну діяльність серед польської молоді» [25 с.12-13].

Кременський Петро Йосипович, не звертаючи увагу на страшенну небезпеку, заявляв: «Моя связь с ксёндзами Шишко и Свидерским базировалась на общих наших интересах защиты римско-католической веры и защиты костёла, с той целью, чтобы не допустить закрытия костёла» [26, с.10].

Багато віруючих долучались до справи збирання коштів для виплати податків, якими обкладали костьол. Аби не допустити закриття свого храму, католики збирали підписи. Серед організаторів цих акцій були парафіяни Вермінські, Богачек, Кострицький, Ситник, Конопко, Краковський та інші. Вермінський Франц Антонович та Вермінський Іван Якович намагались відновити діяльність костьола в 1937 році після того, як католикам заборонили збиратись у його стінах ще в 1934 році. Вермінський І.Я. був людиною освіченою: вільно читав українською, російською та польською мовами, його шанували у селі. Саме він, прочитавши текст нової конституції 1936 року (а в УРСР – 1937 р.), названої в народі «сталінською», віднайшов статтю №124, яка гарантувала свободу відправлення релігійних культів, та зробив висновок, що католики можуть добитися повернення їм костьола та відновлення богослужбових практик. Саме тому Іван Якович «показував односельчанам «сталінську» конституцію та пояснював, що вони мають право на відкриття костьола» [27, с.25].

Як у дзеркалі відобразилось життя цілої парафії в долі Стружевського Станіслава Антоновича. «Я как участник к/р нац. группы «ружанец» с 1921 года посещал квартиру Верминского, где собирались сборища этой группы и обсуждали контрреволюционные вопросы, и по заданию группы я проводил

к/р роботу среди населения, направленную против всех мероприятий партии и правительства, т.е. я агитировал за польскую нацию и религию, призывал польское население не покидать польскую религию и быть польскими патриотами. Я говорил, чтобы родные не пускали своих детей в избы-читальни и в комсомол. В 1928-30 году я активно боролся против закрытия костёла, против землеустройства, против вступления в колхоз. В последующие годы в разговорах с единомышленниками говорил, что в колхозах нет ничего хорошего, что советская власть закрыла костёлы и ущемляет польскую религию, что население обкладывается большими непосильными налогами и для этого поделали колхозы, чтобы лучше обдирать крестьян» [10, с.14-15].

Постать органіста костьола у Зінькові Якубицького Степана Августиновича також є, безперечно, дуже цікавою і харизматичною. Народився у неможливій родині в с.Мястковка Подільської губернії в 1880 році. Лише два роки навчався у школі, а згодом батьки віддали його на науку до місцевого органіста. За можливість навчатися Стефан працював в господарстві органіста як батрак. Коли став більш-менш самостійним, почав працювати органістом в Михамполі. А через 9 років переїхав у Зіньків. Мав чотирьох дітей. Саме Якубицький працював у зіньківському костьолі при ксьондзах Лозінському, Ковальському, Шишко та Люкачі, а коли заарештували останнього, Стефан Августинович узяв на себе функції опікуна парафії. Протягом багатьох років був не просто органістом, а ще й катехизував дітей. У 1929 році за доносом односельчанина 17-річного Марківського (Марковського) Броніслава був заарештований. Ось що писав у доносі Марківський: «Цим доводжу до відома про контрреволюційну роботу органіста Зіньківської парафії Якубицького Стефана, який роздає людям читати різні антирадянські книжки релігійного змісту, наприклад, давав читати Навроцькому Станіславу та Богачиковій Міхаліні – терціям зіньківського костьолу, крім того... наказував Богачиковій Міхаліні, аби вона збирала ружанцові зібрання, що вона робила і робить в сучасний момент, і руководить ними, являючись головним закапюрщиком таких во всіх-всіх відношеннях, як-то: 1) збирає людей; 2) керує одним ружанцем, а крім цього ще часто заставляє малих дітей хреститися – а коли не вміє хто, то вона ганьбить, а хто вміє – вона хвалить [...] Органісту Навроцькому Станіславу давала читати книжки «Jezus Chrystus» та багато других, яких заголовків не помню. Також дуже він (*органіст – прим. автора*) роздає книжки в село Адамівку та преслідує радянську владу на всякій місці, і криє її матом... серед польського релігійного населення... і всяке його слово є контрреволюційним» [16, с.8].

З неприхованою агресією комуністична влада ставилась до педагогів, що працювали в радянських школах. Звичайно, ці люди намагались приховати свої релігійні переконання. Тому серед звинувачень щодо вчителів немає посилань на їх участь у Колах Живого Розарію або ж у тім, що вони пропагували віру в Бога. Проте, між рядками кримінальних справ постають глибоко віруючі люди, які в умовах комуністичної системи змушені були пристосовуватись, аби хоч якось вижити. Ось що дізнаємось про директора української школи с. Станіславівка Борткевича Степана Людвиговича: «Прежде всего хочу указать, что происхожу я из польской религиозной... семьи, воспитывался в польском националистическом духе, с малых лет мне прививалась любовь к Польше и польской национальности, как нации с высокой культурой... Такое воспитание сказалось на моих политических убеждениях и привело к тому, что я стал врагом советской власти, поставив своей целью активную борьбу» [21, с.111]. Він же свідчив про свого колегу, завуча початкової школи у Зінькові, Николаева Станіслава Івановича, який «имеет связь с ксёндзом, проживающим в Киеве, который рассказывал ему о том, что, якобы, скоро должна возникнуть война капиталистических государств с Советским Союзом, в результате которой Украина отойдёт под влияние Польши» [21, с.46].

Директором польської школи в с.Станіславівка був Пшебаровський (Пшеборовський) Володимир Савелійович. На допитах він зазначав: «Я являюсь польским патриотом и националистом, в таком духе воспитывали меня в польском пансионе в Одессе. Я остановился на квартире Марковской Анелии, каковая была связана с Зиньковецким ксёндзом.... Мы создали польский кружок... Постепенно из посещающих данные собрания поляков мною и впоследствии учителем польшколы Николаевым была создана к/р националистическая группа, куда входили: Я, Николаев, Бурковский, Верминский (активный костельник), Слободян Николай. В 1932 году на должность директора польшколы вместо меня прибыл Ляховский, а я был переведён директором русской школы в с. Петраши. Руководить к/р группой остался Николаев» [21, с.271].

Ляховський Войцех «...будучи учителем школы проявил себя как антипролетарский элемент, что выражалось в воспитании детей национальной школы в духе кулацкой идеологии. Говорил, что колхоз создан советской властью, чтобы лучше обирать крестьян, забирать у них хлеб, скот и морить таких голодом. Вот посмотрите: у нас голодают самые лучшие колхозники. Говорил, что индивидуальникам живётся лучше, чем колхозникам» [28, с.5].

З матеріалів справ, заведених на педагогів Зінькова та навколишніх сіл дізнаємось про посадовця у Наросвіті Орловського, який Ніколаєву «посоветовал развернуть массовую работу среди поляков». Кримінальні справи подають імена вчителів, які були репресовані у справі неіснуючої ПОВ. Серед них – директор польської школи 7-річки у Дунаївцях - Слотвінський, вчителі Павлічек, Шимаківська, Сисаківський.

Справа так званої ПОВ (Польська Організація Войскова) – справа абсолютно сфальсифікована. У довідці, яку видано ЦГА (Центральный Государственный Архив) у справі Лабунь - Данюк: «В ЦГА сведений о существовании ПОВ на территории СССР после 1922 года не имеется. В архиве имеются сведения о существовании этой организации на территории России с1914 по 1920г. В 1922году эта организация в Польше официально распущена» [29, с.28]. Польські історичні джерела твердять, що ПОВ перестала існувати ще у 1918 році [5, с.15].

Проте, для ГПУ не мало аж ніякого значення те, що організації з подібною назвою не існувало. Отож, було сфабриковано справу про участь жителів Зінькова та навколишніх сіл у ПОВ. У звинувачувальному вироді щодо учасників ПОВ вказується: «3-м отделом УГВ НКВД по Каменец-Подольской области вскрыта, а затем и ликвидирована контрреволюционная «польская организация войскова» - ПОВ, заложенная в 1930 году польнацменами Виньковецкого района Зейделем и Беземским в польских национальных сёлах Майдан-Виньковецкий, Зиньков, Виньковцы, Татариски, Гримячка, Петраши, Адамовка, Корижен Виньковецкого района.

ПОВ по замыслам польразведки являлась боевым диверсионным отрядом, который должен был принять активное участие в общем плане борьбы с Советской властью, за создание большого польского государства в границах 1772 года.

Исходя из этого ПОВ ставила перед собой:

- а). Вооружённое свержение Советской власти.
- б). Сколачивание диверсионных кадров для разрушительной работы внутри страны, с расчётом создания благоприятной обстановки продвижения в тыл СССР регулярных войск.
- в). Совершение диверсионных актов в с/х.
- г). Шпионаж в пользу польской разведки.

Исходя из общих задач, Виньковецкая организация ПОВ взяла ставку на вовлечение в свои ряды враждебного Советской власти элемента из среды поляков-кулаков, бывших петлюровцев, репатриантов. Особенно широко использовалась сеть польских контрреволюционных нац. кружков «ружанец», которые являлись основной базой для вербовки в ПОВ.

Районный штаб ПОВ поддерживал тесную связь с окружным штабом ПОВ в лице Стоняшека, Сливинского и Марчевского. Зайдель и Беземский через Потравного Феликса, Николаева Станислава, входящих в районный штаб ПОВ и других, создали в Виньковецком районе мощные повстанческие отряды. Активные участники ПОВ сомкнулись с районным руководством ПОВ через Каминского Николая, Садловского Александра, Сикорского Петра, Стандрійчука Казимира и проводили подрывную работу против Советской власти непосредственно под руководством районного штаба ПОВ. Одновременно с определением задач на военное время, участники к/р польской организации войсковой активно противодействовали мероприятиям коммунистической партии и Советской власти.

В 1921 году часть из них принимала активное участие в вооружённом восстании против Советской власти. Подготавливали массовые выступления антисоветского элемента против Советской власти, в связи с политикой коллективизации сельского хозяйства. Подготавливали и осуществляли вредительство в колхозах, уничтожая конское поголовье, скот, и т.д. Задерживали всеми мерами экономический рост мощи колхозов – умышленно производили сев, по-вредительски гноили хлеб, фураж и прочие виды культур. Следствием установлено, что участники ПОВ в ряде сёл заняли командные посты и подрывную свою деятельность против существующего строя маскировали, прикрываясь объяснениями: «недочёты», «неполадки» и другими разного рода объективными причинами... По делу в качестве обвинения привлечено 44 человека – участников «боювки», указанных в обвинительном заключении» [30, с.3-5].

Отже, усіх, хто був практикуючим католиком, тобто учасників Кіл Живого Розарію, терціаріїв, тих, хто був близьким до костьола та ксьондзів, назвали учасниками «боювки». Страшним видається те, що більшість католиків навіть не розуміла, що це за організація. Слідчі НКВС у ході допитів примушували обмовляти себе, об'єднавши ПОВ із «ружанцем». Ніколаєв Станіслав Іванович, вчитель Станіславської школи, на допиті повідомив, що «основним резервом ПОВ для нас були «ружанці», які були тією силою, яка у момент війни Польщі з СРСР нам забезпечить конкретну допомогу, проводячи відповідну підривну роботу проти радянської влади і Червоної Армії в тилу. «Ружанці» і в мирний час наряду з ПОВ прово-

дили велику антирадянську агітацію серед населення, прикриваючись під маркою релігії. Так «ружанці» проводили велику пропаганду проти колгоспів, проти вступу в них, обстрілювали та викривляли сутність заходів партії та радянської влади» [21, с.46].

У справі №4707-А, що зберігається у сховищах ДАХМО, про діяльність цієї псевдоорганізації проходять 68 осіб. З них 32 особи були парафіянами зінківського костюлу. Звинувачені та розстріляні у 1938 році були: Вох Антон Миколайович, Гайбура Іван Казимирович, Кедесь (Кедись) Михайло Степанович, Костелко (Костюлко) Микола Андрійович, Костелко (Костюлко) Петро Іванович, Крищук (Крещук) Петро Антонович, Матковський Антон Михайлович, Мар'яновський Андрій Іванович, Пазюрко (Падзюрко) Іван Олексійович, Савицький Михайло Григорович Чорний Йосип Іванович, Юзвик Антон Семенович та Юзвик (Юзвин) Йосип Іванович з Зінькова. Також засуджені Бенцель (Бенцаль) Йосип Михайлович та Решетник (Решетник) Михайло Карлович (Каролевич) з села Адамівка; Боднар Михайло Антонович, Бурковський (Бурківський) Йосип Петрович, Вермінський Франц Леонтійович, Драган (Драгон) Михайло Стахович, Залуцький Станіслав Адамович Когут Микола Іванович, Кравчук Петро Іванович, Мар'яновський Антон Антонович, Мар'яновський Филип (Пилип) Францович, Молодий Михайло Сільвестрович, П'янковський Микола Іванович, Смаровидло (Шмаровидло) Вікентій Іванович, Степчук Петро Антонович, Степчук Степан Іванович, Томчишен (Томчишин) Степан Іванович з села Станіславівка; Конопко Володимир Леонтійович (Леонович) з села Грим'ячка та Приступа Михайло Йосипович з села Петраші цієї ж парафії.

Таким чином, протягом 20-х – 30-х років радянська репресивна машина, намагаючись подолати будь-які прояви опору системі, спрямувала удар на віруючих. Більшовицька революція та дії комуністичного уряду були спробою повного знищення релігії в державі. В Зінькові та селах, що належали до цієї парафії, було засуджено та розстріляно величезну кількість людей. В селі Зінків було притягнуто до кримінальної відповідальності 54 католики. З них 45 розстріляно, двоє мали великі строки перебування у концтаборі, три особи були вислані у Північний край та четверо виправдані. В селі Адамівка шість із семи заарештованих віруючих були розстріляні. Село Станіславівка втратило через розстріли 35 своїх односельчан. Шістьох осіб вислали на спецпоселення (з них – п'ятеро – сім'ї з малими дітьми), один відбував покарання у концтаборі та ще троє були звільнені з-під варті. В селі Слобідка-Охримівецька притягнули до кримінальної відповідальності 16 католиків. З них – сім осіб – представники однієї родини Стерницьких, яких вислали як соціально небезпечних елементів у Красноярський край, представників ще однієї родини – Гавінських (6 осіб з маленькими дітьми) – вислали у Мурманську область. Двоє слобідчан були відпущені з-під варті через недоведеність складу злочину. Одного жителя села розстріляли. В селі Охримівці розстріляли чотирьох католиків, ще двох вислали на Північ, одного виправдали. Семеро католиків – жителів Грим'ячки постраждали від репресій: 3 – розстріляні, 3 – вислані на Північ та один відбував 5-літній термін ув'язнення у концтаборі. Двох католиків з Петрашівки було розстріляно. Таким чином, за неповних 20 років у Зінківській парафії 96 осіб були розстріляні. Двадцять сім католиків було вислано на Північ. П'ятеро змушені були відбувати різні терміни ув'язнення у концтаборах, троє з них не повернулись.

Підсумовуючи, варто звернути увагу на особливості, які вирізняли життя католиків Поділля від інших регіонів України. Пов'язано це, в першу чергу, з особливістю географічного розташування Хмельницької області. Відомо, що прикордонні райони завжди мали особливий статус. А в час формування такої тоталітарної держави, як СРСР, тим більше. Отже, зважаючи на близькість Польщі, зважаючи на те, що більша частина прихожан у костелах була поляками, ставлення влади до РКЦ тут було особливим. Саме звідси починалася й хвилю поширення всією територією України, та й СРСР, брутальна акція знищення католицької церкви. Шалений тиск на віруючих та духовенство випробовувався саме тут, луною розіходячись по інших землях.

Джерела та література:

1. Никитин Д. Изъятие церковных ценностей [Електронний ресурс] / Д. Никитин // Вестник ПСТГУ: История. История РПЦ. – 2010. Вып. II: 1 (34). – Режим доступу: <http://pstgu.ru/download/1269717486.nikitin.pdf>
2. Рибак І.В. Зінків від найдавніших часів до сьогодення. / І. Рибак. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010.
3. Симашкевич М.В. Римское католичество и его епархии в Подолии. / М. Симашкевич. – Каменец-Подольский, 1872.
4. Dębiński J. Kościół katolicki w Rosji [Електронний ресурс] / Ks. Józef Dębiński // Studia Włocławskie. – 2012. – №12. – Режим доступу: http://digital.fides.org.pl/Content/1445/37_Debinski.pdf
5. Dzwonkowski R. Kosciol Katolicki w ZSSR 1917-1939r. Zarys historii. / R. Dzwonkowski. – Lublin, 1997.

6. Dzwonkowski R. Losy duchowieństwa katolickiego w ZSSR 1917 – 1939. Martyrologium / R.Dzwonkowski. – Lublin, 1998.
7. Kalendarium liturgicum dioecesium Luceriensis et Żytomiriensis nec non ecclesiarum per Podoliam [...] Anno Domini 1902. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://dlibra.kul.pl/publication/16230>
8. Kalendarium liturgicum dioecesium Luceriensis et Żytomiriensis nec non ecclesiarum per Podoliam [...] Anno Domini 1914. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://dlibra.kul.pl/publication/16230>
9. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. / pod red. B.Chlebowskiego, W.Walewskiego. – Warszawa, 1887: t. 14 – [Електронний ресурс]/Режимдоступу: http://dir.icm.edu.pl/Sloownik_geograficzny/Tom_XIV/620
10. ДАХмО, ф-6193, оп.12, спр. П-10111, Справа по звинуваченню Стружевського Станіслава Антоновича, 44 арк.
11. ДАХмО, ф-6193, оп.12, спр. П-10742, Справа по звинуваченню Лохвицького М.І., 45 арк.
12. ДАХмО, ф-6193, оп.12, спр. П-19473, Справа по звинуваченню Наконечного, Степчука, Малиновського, 60 арк.
13. ДАХмО, ф-6193, оп.12, спр. П-19267, Справа по звинуваченню Богачека, Кострицького, Ситника, 67 арк.
14. ДАХмО, Р-3141, оп.1, спр.521, Дело о налоге со строений, находящихся под церквями, костёлами, 37 арк.
15. ДАХмО, ф-6193, оп.12, спр.П-9098, Справа по звинуваченню Трембовецького та ін., 96 арк.
16. ДАХмО, ф-6193, оп.12, спр.П-5473, Справа по звинуваченню Якубицького Степана Августиновича, 54арк.
17. ДАХмО, ф-6193, оп.12, спр. П-19472, Справа по звинуваченню Конопко Ф.А., 29 арк.
18. ДАХмО, ф-6193, оп.12, спр. П-17511, Справа по звинуваченню Любинецького С.Г., 24 арк.
19. ДАХмО, ф-6193, оп. 2, спр. П-7861, Справа по звинуваченню Вермінського Ф.А., 57 арк.
20. ДАХмО, ф-6193, оп.12, спр.П-17547, Справа по звинуваченню Краковського та Кремінського, 65 арк.
21. ДАХмО, ф-6193, оп.12, спр. П-8066, Справа по звинуваченню Ніколаєва та інших, 610 арк.
22. ДАХмО, ф-6193, оп.12, спр. П-16895, Справа по звинуваченню Белінської-Борткевич, 321 арк.
23. ДАХмО, ф-6193, оп.12, спр.П-16147, Справа по звинуваченню Люкач В.Ю., 86 арк.
24. ДАХмО, ф-6193, оп.12, спр.П-10690, Справа по звинуваченню Люкача І.Ю. (Лукача), 77 арк.
25. ДАХмО, ф-6193, оп.12, спр.П-7886, Справа по звинуваченню Навроцького С.М., 59 арк.
26. ДАХмО, ф-6193, оп.12, спр.П-19252, Справа по звинуваченню Кремінського П.Й., 21 арк.
27. ДАХмО, ф-6193, оп.12, спр.П-10690, Справа по звинуваченню Вермінського І.Я., 44 арк.
28. ДАХмО, ф-6193, оп.12, спр.П-1873, Справа по звинуваченню Ляховського, 18 арк.
29. ДАХмО, Р-6193. оп.12, спр.П-14291. Справа по звинуваченню Лабунь-Данюк, 46 арк.
30. ДАХмО, ф-6193, оп.12, спр.П-4707-А, Справа по звинуваченню Костьолка М.А та ін. (усього 68 осіб), у 8 т., т.1 на 178 арк.

Осецький Й.П.
м. Хмельницький.

ТРАГЕДІЯ СЕЛА ДЕРЖАНІВКА ДУНАЄВЕЦЬКОГО РАЙОНУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ У РОКИ «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ»: ПОГЛЯД КРИМІНОЛОГА

У статті у кримінологічному аспекті аналізується архівна інформація щодо обставин і фактів організації та здійснення державно-політичного сталінського терору 1937-1938 років на прикладі репресій у с. Держанівка Дунаєвецького району Хмельницької області.

Ключові слова: кримінологічний аналіз, злочинність проти держави, контрреволюційні злочини, «великий терор», НКВС, гібридна війна.

Вирішення проблем досягнення Україною власної незалежності вимагає різнобічного аналізу обставин перебування України у колоніальному ярмі московської держави, у тому числі у складі СРСР. З цього погляду, продовжують привертати увагу 20-30 роки ХХ століття, коли під виглядом розбудови демократичної, соціалістичної, багатонаціональної держави – Радянського Союзу більшовики сформували безжалісну до власного населення компартійну диктатуру, каральний меч якої вручили органам державної безпеки і внутрішніх справ. Найжертівнішим виявився період «великого терору» 1937-1938 років, коли партійно-державна верхівка СРСР під виглядом боротьби з контрреволюційними злочинами організувало масові зачистки громадян за ознаками їх політичної, соціальної або етнічної належності, культурних чи релігійних уподобань.

Різні проблеми з історії цього періоду дослідили Л.В. Баженов, В.Г. Байдич, Д.В. Веденєєв, О.П. Григоренко, М.Г. Жулинський, Л.Л. Місінкевич, В.М. Олуйко, В.С. Прокопчук, В.А. Смолій, Ю.І. Шаповал та інші учені. Активний вклад у дослідження трагічної долі українських поляків у 1937-1938 роках вносять учені Інституту національної пам'яті Республіки Польщі Єжи Беднарек, Йоанна Карбаж-Вілінська,

Марчін Маєвські. Неоцінимо наукову цінність для вивчення цих жахливих сторінок нашого минулого склало видання 27-томної серії книг «Реабілітовані історією. Утім, прояви державно-політичного тероризму московської влади у 1937-1938 роках та її непоправні наслідки для конкретних громад сучасної Хмельниччини досі ще не розкриті.

Крім цього, дослідники не завжди звертають увагу на те, що радянська каральна система в операціях з розправ із власним народом активно прикривалася нормами глави I «Контрреволюційні злочини» Кримінального кодексу (в редакції 1927 р.). Ця обставина дає змогу також використати можливості кримінологічної науки для ретроспективного аналізу так званої «контрреволюційної злочинності» на теренах, що зазнали масових репресій.

У зазначеному аспекті є важливими висновки кримінологів, що злочинність – це властиве кожному суспільству антисоціальне явище, що існує і розвивається під впливом об'єктивних суспільних законів, що діють на основі ймовірності. Злочинність характеризується кількістю злочинів (протягом року чи іншого періоду) та осіб, що їх вчинили, і якістю, яку визначає її структура за тяжкістю злочинів та їх суспільною небезпечністю [12; 16]. Існування злочинності не залежить від волі людей, у тому числі керівництва держави і правоохоронних органів, проте корелюється зі станом розвитку країни, її окремих територій, виробничих галузей чи із процесами серед певних суспільних категорій. При цьому, за перевіреними даними багаторічних досліджень, у країнах, не охоплених війнами чи іншими катаклізмами, частка осіб, що вчинюють злочини протягом року, складає приблизно 5,6% від усього населення або статистичної кількості окремо взятої групи – тобто на кожних 1000 осіб припадає 56 тих, хто за рік вчинив дії з ознаками кримінального правопорушення [15].

У структурі злочинності виділяють як окремий вид злочинність проти держави, об'єктом якої є основи національної і державної безпеки. Саме це визначає її підвищену суспільну небезпечність злочинності проти держави, однак закономірно кількість діянь, що її утворюють, є незначною. Так, у мирний період у будь-якій країні – як це було, наприклад, в СРСР з 1922 по 1937 роки – частка цих злочинів об'єктивно складає 0,001 – 0,003% [14, 544].

Ці обставини зумовили поєднання у цій роботі наукових історичних, історико-архівних та кримінологічних методів для розкриття суті сталінського «великого терору» 1937-1938 років на прикладі с. Держанівка Дунаєвецького району Хмельницької області.

Насамперед слід зазначити, що в аспекті обраної теми мають певне значення соціальні події другої половини XVIII ст. Тоді корінне українське населення західної частини сучасної Держанівки опинилось у кріпацтві у магната Вікентія (Вінцента) Скібневського і за його іменем отримало назву *Вінцентівка*. У ті ж часи східні землі села, що належали відомому в історії графові Ігнацію Сцибор-Мархоцькому (1755-1827), заселили вихідцями із Польщі, які не були кріпаками. Цю частину села Мархоцькі найменували за назвою їх середньовічного гербу – «*Остоля*». У 1925 році українців і поляків с.с. Вінцентівки та Остої, яких було приблизно порівну, об'єднали в єдине село під назвою *Дзерж нівка* на честь організатора і керівника радянських каральних органів (втім, вже у 30-х роках ХХ ст. цей топонім-ідеологізм трансформувався у *Держанівку*, а після II світової війни – у сучасну назву).

Очевидно, що сторіччя тому після падіння царизму більшовики з їх гаслами про передачу землі селянам та надання колоніальним народам прав на самовизначення посягли надії на краще життя як серед місцевих українців, так і поляків. Тим паче, що у національній політиці того часу проявилася певна відлига. Зокрема, при Дунаєвецькій райраді у 1927 році сформували «польське бюро» для координації роботи з поляками. У райцентрі випускалася газета польською мовою і діяла польська школа-семирічка. У селах, що мали відчутну частку польського населення, у тому числі у Дзерж нівці, запрацювали національні сільські ради, польські початкові школи та клуби з бібліотеками польської літератури і періодики. Кадри для таких установ і культурно-освітніх закладів підбирали серед місцевих поляків і навчали у м.м. Києві чи Житомирі на професійних курсах з основами діловодства польською мовою [11]. Ця політика не зустрічала жодного опору з боку українського населення.

Проте, насильницька колективізація на рубежі 20-30-х років ХХ ст. стала фактичним пограбуванням селян і супроводжувалася виселенням її противників на крайню північ СРСР (1930 р. – Ліщинський Броніслав, 41 рік; 1933 р. – Федорівич Аполлон, 43 роки) [17, 914; 990] або позбавленням волі окремих із них (у 1931 р. – Гураєвський Іван, 48 років [6]; у 1935 – Казиміров Петро, 39 років [5] або конфіскацією майна вже у 1933-1935 роках).

Крім цього, з весни 1934 року повсюди в Україні, у тому числі й на Дунаєвеччині, були ліквідовані «польські бюро», національні органи самоврядування, редакції газет, школи, клуби і бібліотеки, заборононено прослуховування польських радіостанцій. У практику партійно-кремлівської влади було запро-

ваджено проведення каральних операцій із зачисток етнічних меншин. Так, всього за 20 днів з 20.02. по 10.03.1935 року жертвами депортації з Поділля на схід України стали 2854 родини українських поляків [16, 55].

Не задовольняючись цим і готуючись до військових загарбань територій у межах не менше російської царської імперії, в середині 30-х р.р. московський більшовицький режим здійснив нові як відкриті, так і таємні заходи. Зокрема, було здійснено деукраїнізацію каральних органів. Хоча тоді в Українській РСР мешкали 74,8% українців і 5,4% поляків, але серед вищих функціонерів НКВС УРСР залишили усього 6,7% українців, а поляків – тільки 2,2% [13]. Ця кадрова оптимізація каральних органів була націлена на те, щоб долі людей в Україні могли вирішувати енкаведисти з чужим до місцевого населення великодержавним і нігілістичним правовим світоглядом. Так на Поділлі з'явилися майбутні карателі, що прибули з Росії або зі зросійщених регіонів України – Жабрєв, Батурін, Гінезін, Карабейнік, Крутов, Ленскій, Марьямов, Пронін, Романов, Фролов, Честнейшій, Шухман та інші.

Далі з метою подальшої мілітаризації прикордоння зі складу Вінницької області було виділено три її західних округи – Шепетівську, Проскурівську і Кам'янецьку. 22.09.1937 року із них сформували Кам'янець-Подільську область, що з півдня і заходу межувала з Румунією і Польщею. У новоствореній області налічувались 37 районів, у кожному з яких діяли структури державної безпеки та оперативні підрозділи НКВС. Крім цього, тут функціонували «особливі» відділи НКВС при прикордонних загонах та в усіх військових частинах. Таким чином, для проведення операцій з «великого терору» Поділля станом на вересень 1937 року було буквально нашпиговане спеціальними службами.

Як доведено істориками, операції з «великого терору» розпочалися на підставі рішень Політбюро ВКП(б) та цілком таємних наказів НКВС СРСР і доведених «згори» рознарядок на кількість репресованих [17, 75]. Так, цілком таємний наказ НКВС від 11.08.1937 р. № 00485 вимагав здійснити з 20.08. по 20.11.1937 року широку операцію проти польського населення під приводом ліквідації створеної в уяві керівників сталінського режиму антирадянської «Польської організації військової» («ПОВ»). При цьому у першу чергу підлягали фізичному знищенню поляки з числа працівників НКВС, військовослужбовців, працівників оборонної сфери, транспорту, електросилових об'єктів, газових і нафтоперегінних заводів, а в другу чергу – працівники не оборонних підприємств, радгоспів, колгоспів та установ [19, 348].

Безпосередньо у Дзержанівці не було осіб, що підпадали би під «першу чергу» арештів. Тому тут райвідділ і обласне Управління НКВС новоствореної Кам'янець-Подільської області розпочали арешти серед поляків «другої черги». Окрім них, об'єктами репресій стали українці, на яких була «компрометуючі» (у розумінні сталінського режиму) матеріали – відмова вступити до колгоспу, участь у духовних обрядах віруючих тощо.

Першим у селі за голосливою підозрою у контрреволюційній діяльності був заарештований 17 серпня 1937 року голова колгоспу Бідовський Антон Яцентович, член ВКП(б), поляк, віком 46 років, що народився 1891 року в окупованій царизмом Польщі [10].

Після нього 08.09.1937 року у Кам'янець-Подільську тюрму НКВС доправили 5 осіб: українця, робітника-їздового райлікарні Кушніра-Ігнат'єва Петра Феліксевича, 54 роки віку, і 4 поляків – колгоспників Гураєвського Івана Кайтановича, 54 роки, і Колосовського Йосипа Блажейовича, 48 років; селян-одноосібників Казимирова Петра Станіславовича, 41 рік, та Ігнат'єва Івана Феліксевича, 52 роки. А через день, 10.09.1937 року був заарештований одноосібник Осецький Адам Іллч, поляк, 40 років.

Ще 5 жертв репресій 1937 року припали на жовтень. Зокрема, 01.10. 1937 року був заарештований одноосібник Щербатий Йосип Карлович, поляк, 63 роки; 16.10.1937 р. – колгоспник Рутковський (Рудковський) Броніслав Дем'янович, поляк, 53 роки; 20.10.1937 р. – три одноосібники-українці Гаврилов Юхим Федорович, 51 рік, Ігнат'єв Олексій Михайлович, 46 років, і Мартинов Филімон Якович, 34 роки.

Решта 19 жертв із с. Дзержанівки припало на 1938 рік.

Першими з них стали поляки-колгоспники. Так, 1 січня о 4 год. ночі був заарештований їздовий Щербатий Павло Йосипович, 33 роки віку, син розстріляного за тиждень перед цим батька. Далі 06.01.1938 року репресували їздового Орловського Адама Йосиповича, 38 років, а наступного дня – Варфоломеева Йосипа Станіславовича, 51 рік.

Після них відповідно 12.02. і 13.02.1938 року були заарештовані поляки Федорович Іван Станіславович, секретар Дзержанівської сільради, 34 роки, та одноосібник Стефановський Леонтій Іванович, 52 роки.

У березні у катівні потрапили 4 поляки: 07.03 1938 року – дільничний інспектор райфінвідділу П'ясецький Вацлав Станіславович, 33 роки, і тракторист Гураєвський Станіслав Іванович, 43 роки, а 30.03. і 31.03.1938 року – колгоспник Соколовський Йосип Войцехович, 51 рік, і тесля військбуду Рудковський Іван Леонтійович, 46 років.

Та найбільше органи НКВС лютували у Держанівці у квітні 1938 року, коли, виконуючи московські рознарядки на арешти, під жорна репресій кинули одразу 9 мешканців. Так, 01.04.1937 року із села вивезли назавжди поляків Гураєвського Михайла Йосиповича, голову сільради, 37 років, і Мединського Вацлава Йосиповича, завідуючого сільським клубом, 22 роки. Через два тижні, 15.04.1938 року у тюремні застінки потрапили поляки – дружина репресованого раніше П'ясецького В.С. перша сільська вчителька Дашкевич Вацлава Адольфівна, 33 роки, мати двох неповнолітніх дітей, і колгоспний сторож Кшановський Войцех Леонтійович, 36 років, а також українець колгоспник Ігнат'єв Павло Михайлович, 32 роки. За ними 17.04.1938 року був арештований поляк Павловський Аполлон Фаустович, листоноша, 50 років, 24.04.1938 року – поляк Федорович Мар'ян Станіславович, бджоляр сільськогосподарського технікуму, 55 років, та 24.04.1938 року – українець Білий Адам Тимофійович, робітник шляхової дільниці, 53 роки, і 27.04.1938 року – останній у селі одноосібник, українець Петров Устин Дем'янович, 39 років.

Останнім, тридцять першим у цьому трагічному списку став поляк, колгоспний іздовий Торчинський Альбін Герасимович, 38 років віку, арештований 28.05.1938 року.

Жертвою була доля усіх заарештованих. Із них лише Ігнат'єву П.М., Мартинову Ф.Я., Петрову У.Д. і Рутковському (Рудковському) Б.Д. призначили відбувати покарання протягом 10 років у сталінських «виправно-трудовах» таборах, звідки повернувся живим до своїх рідних тільки Мартинов Ф.Я.

Решту 26 осіб кати з обласного управління НКВС, оскаженілі у виконанні злочинних позасудових рішень московських і місцевих зверхників, позбавили життя у Кам'янець-Подільській тюрмі. Місця їх поховань невідомі досі.

З усіх репресованих мешканців с. Держанівки були звинувачені у контрреволюційній діяльності – 15, у членстві в контрреволюційній організації – 7, у проведенні антирадянської агітації – 9. Їм інкримінувалося вчинення злочинів проти держави, що були передбачені Главою І «Контрреволюційні злочини» Кримінального Кодексу УСРР (у редакції 1927 року), зокрема, статтями 54-1 «а», 54-2, 54-4, 54-10 ч. 1, 54-10 ч. 2 і 54-1 цього Кодексу.

Ці показники у співвідношеннях із кількістю населення (за переписом 1926 року) дають можливість провести ретроспективні розрахунки і встановити фактичні параметри криміногенної ситуації у сфері протидії «контрреволюційним злочинам» тобто злочинам проти держави.

Адміністративна одиниця	Чисельність населення (за переписом 1926 р.)	Розрахункова кількість осіб, що вчинюють злочини (5,6% до усіх мешканців)	Розрахункова кількість осіб, що вчинюють злочини проти держави (0,003% до усіх мешканців)
Проскурівська округа	572 967	32086	17
Шепетівська округа	659 746	36946	20
Кам'янецька округа	541 096	30301	16
Дунаєвецький район	38 089	2133	6
с. Держанівка	~ 800	45	0,024

Мал. 1. Розрахункові показники кількості осіб, що могли вчинювати злочини проти держави («контрреволюційні злочини») у 30-і р.р. ХХ ст.

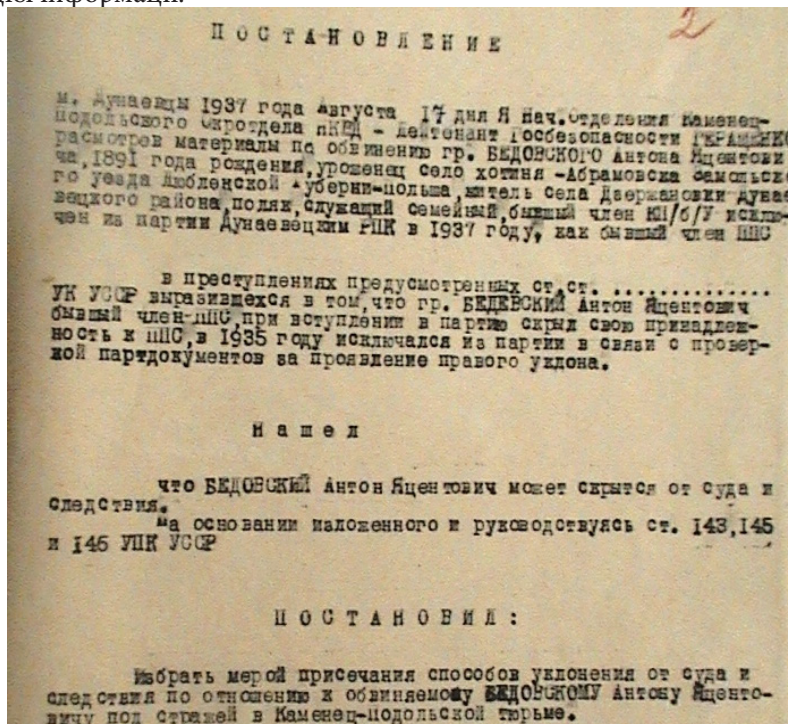
Отримані розрахункові дані засвідчують, що московські рознарядки, які на місцях розв'язали руки органам НКВС для масових кривавих репресій, не ґрунтувалися на реальних криміногенних загрозах у сфері забезпечення безпеки держави. Так, виходячи із числа репресованих у Дунаєвецькому районі у 1937-1938 роках 1093 осіб (розстріляних 1002) і об'єктивно закономірного коефіцієнта 0,003% злочинців проти держави до усього населення, можна хибно міркувати, що в районі начебто мешкало понад 23,2 млн осіб, хоча за переписом 1926 року їх було 38 089 осіб – тобто майже у 610 разів менше.

Ще більше вражає цей коефіцієнт для Держанівки – на два роки близько 0,05%. Він вказує, що ймовірність вчинення ким-небудь із мешканців села «контрреволюційного» злочину у мирний період могла з'явитися виключно один раз на 42 роки і лише при існуванні особливо впливових чинників. До речі, ця закономірність проявилася через 25 років існування радянської влади, коли під час гітлерівської окупації у 1942 році троє місцевих жителів зрадили державі, поступивши на службу у поліцію охорони.

Відсутність станом на 1937-1938 роки у цьому селі контрреволюційної злочинності підтверджують процесуальні документи архівних кримінальних проваджень. Із них видно, що жодному із 31 репресованих жителів Держанівки навіть не було інкриміновано вчинення конкретних – у кримінально-правовому розумінні – фактів вчинення «контрреволюційних злочинів», що відображали би об'єктивну сторону діянь тобто їх суть, способи, місце і час вчинення, а також суб'єктивну сторону – їх умисність і мотиви. Натомість у процесуальні документи вносили загальну описову інформацію про «членство» в контрреволюційній організації, негативне ставлення і висловлювання щодо дій влади та її пропаганди,

попередня судимість, належність жертв до польської національності, не вступ до колгоспу або участь у колективних моліннях православної чи католицької конфесії.

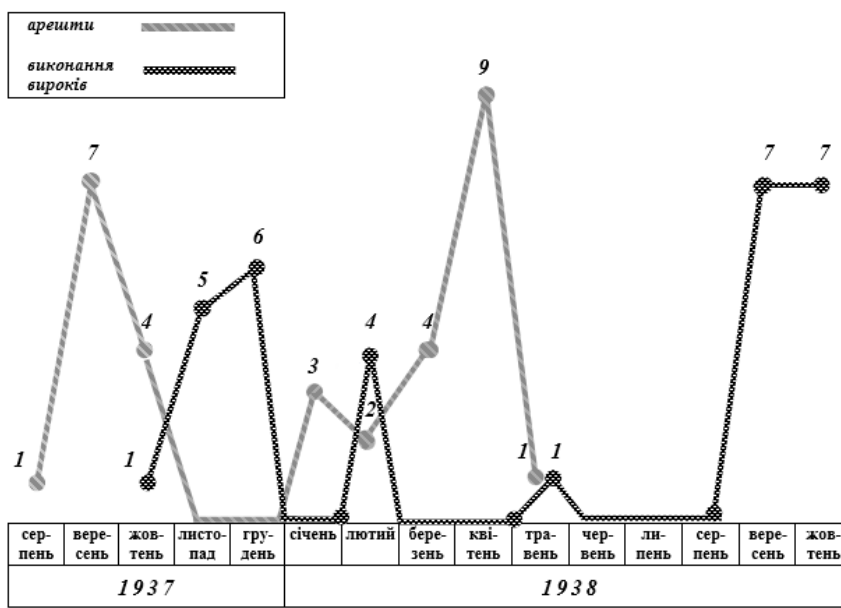
У низці випадків арешти й утримання у тюрмі здійснювалися за відсутності будь-якої інформації про вчинення контрреволюційного злочину. У таких ситуаціях у документах на арешт енкаведисти не вписували посилань на конкретні статті Кримінального кодексу, залишаючи пусті місця, очевидно, для майбутніх внесень цієї інформації.

Мал. 2. Фотокопія постанови на арешт Бідовського А.Я.

Кримінологічний аналіз автора наочно засвідчує дані архівних джерел і висновки інших учених щодо відсутності об'єктивного підґрунтя для масових соціальних та етнічних «зачисток» 1937-1938 р.р.

Зокрема, привертає увагу циклічність арештів у Дзержанівці з характерними піками по кількості, а саме: вересень-жовтень 1937 року – 11 (7+4), березень-квітень 1938 року – 13 (4+9). Отже, частка арештованих у зазначені місяці до усєї їх кількості за десять місяців склала понад 77%, у тому числі у вересні 1937 року – 22,6% та у квітні 1938 року – понад 29%. Ці підрахунки вказують, що для забезпечення цілей власного існування, сталінщина і її сатрапи ігнорували суспільні закономірності, у тому числі чинники і динаміку злочинності у сфері забезпечення державної безпеки, яка не має місячного чи сезонного характеру.

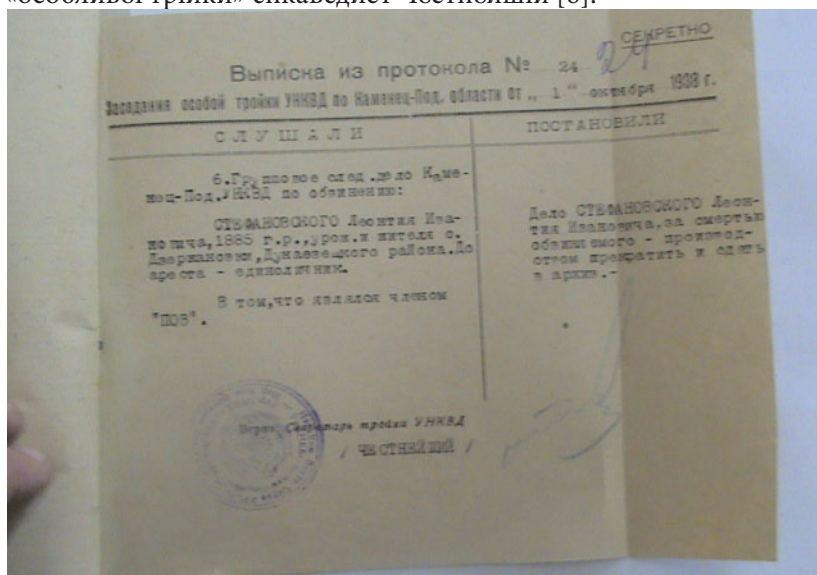
Мал. 3. Діаграма арештів жителів с. Дзержанівки і виконання вироків у 1937-1938 р.р.

На основі матеріалів архівних кримінальних проваджень також можна зібрати ознаки типового кримінологічного портрету енкаведистів, причетних до незаконних розправ над репресованими мешканцями с. Дзержанівки. На рівні офіцерського складу – це були уродженці Росії або зрусифікованих регіонів України із початковою загальною чи професійно-технічною освітою та певним попереднім досвідом роботи чи служби. Вони також могли мати короточасну фахову підготовку на курсах НКВС, необхідну для ведення процесуальної і ділової документації. Усі вони були російськомовні, на письмі часто плутали і без потреб перекручували на російський лад географічні назви та українські чи польські прізвища й імена. Налаштовані у російському шовіністичному дусі, негативно ставилися до місцевих мешканців, кваліфікували як антирадянщину й не визнавали їх традицій і звичаїв, релігійної і духовної культури. Під руки саме таких карателів потрапив католик Щербатий Й.К., вирок якому був виконаний у священну для нього різдвяну ніч 25.12.1937 року [2].

З професійного боку, кати з НКВС були віддані керівникам більшовицької партії та НКВС СРСР і незаперечно втілювали їх вимоги у свою діяльність із більшовицьких ідейних переконань, з кар'єрних міркувань чи боязні потрапити у немилість до свого керівництва або під впливом кількох мотивів одночасно і незважаючи на їх законність.

Очевидно, що якраз ці якості енкаведистів Беспрозванного, Проніна, Шухмана особисто пізнали репресоване подружжя П'ясецький Вацлав і Дашкевич Вацлава [11; 7]. У них не по іншому, як катуваннями, вибили «зінання» у належності до неіснуючої контрреволюційної організації «ПОВ», після чого особлива «трійка» призначила їм розстріл.

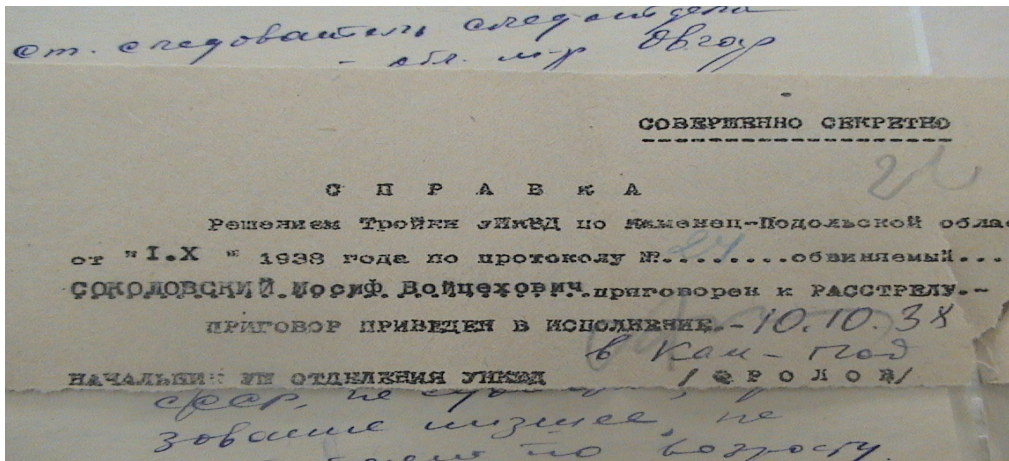
Повністю, до свого останнього подиху вивчив особистість своїх катів Стефановський Леонтій Іванович, який не витримав тортур і помер у Кам'янець-Подільській тюрмі НКВС, що засвідчив печаткою і підписом секретар «особливої трійки» енкаведист Честнейшій [6].

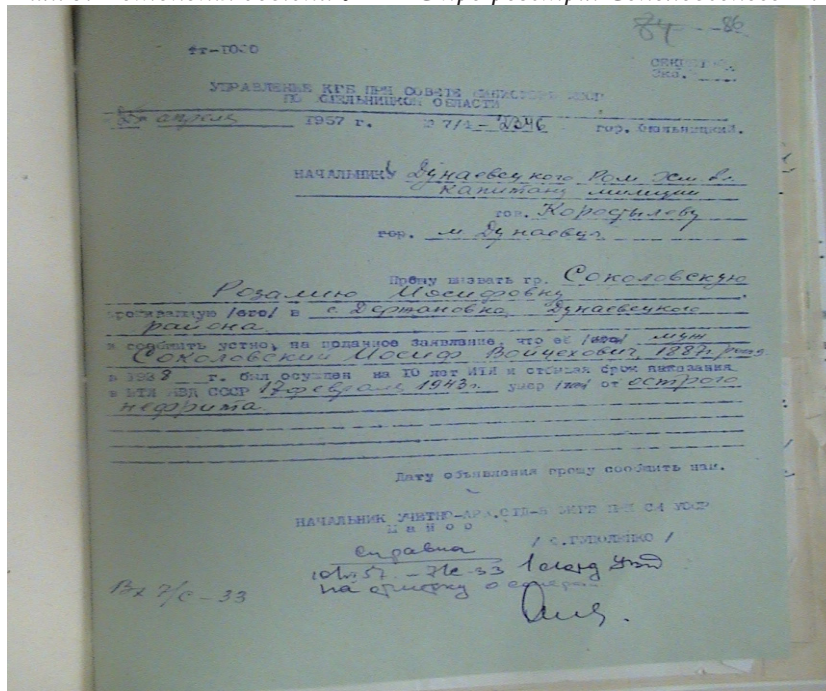
Мал. 4. Фотокопія витягу з протоколу засідання особливої трійки УНКВС про смерть обвинуваченого Стефановського Л.І.

З усіх репресованих мешканців с. Дзержанівки 1 був віком 22 роки, 13 – від 31 до 40 років, 5 від 41 до 50 років і 11 – старші 50 років. Таким чином, 61,3% жертв представляли економічно найбільш сильну і продуктивну частину сільської громади, а 45,2% можна відносити до так званої репродуктивної категорії. З цього погляду, масове знищення сталінськими карателями людей такого віку мало ознаки геноциду. Цей висновок можна простежити на історії родини заарештованого і розстріляного у 1937 році Адама Осецького [6]. Через 12 років після цих жахливих подій тобто у 1949 році у сім'ї його сина Йосипа народився хлопчик Олександр. Він ще з п'ятирічного віку почав на «відмінно» навчатися у школі, далі закінчив Київський геолого-розвідувальний технікум і Київський державний університет за фахом «гірничий технік-розвідник» та «інженер-гідрогеолог», а пізніше отримав науковий ступінь доктора технічних наук.

Слід відмітити, що не тільки у період «великого терору», але й ще декілька десятиліть після нього компартійна верхівка і органи держбезпеки ретельно приховували свої злочини. Так, у дусі сучасної пропаганди Росії в ході гібридної війни проти України цілеспрямовано приховувалася керівна роль Сталіна і його оточення у масових зачистках, насаджувалася дезінформація, що арешти здійснюють місцеві владні інституції та органи НКВС без відому Кремля через брехливі доноси сусідів тощо.

Мал. 5. Фотокопія довідки УНКВС про розстріл Соколовського Й.В.

Мал. 6. Фотокопія листа УКДБ про смерть Соколовського Й.В.

Архівні матеріали кримінальних проваджень зберегли факти, коли вже у 60-х років ХХ ст. органи Комітету держбезпеки СРСР, що фактично став правонаступником НКВС, на запити родичів репресованих і розстріляних у 1937-1938 роках громадян свідомо надавали брехливі повідомлення про нібито їх пізнішу смерть у місцях позбавлення волі від тяжких загальних захворювань. Так, ігноруючи наявні документи про розстріл Соколовського Й.В., його дружині у квітні 1957 року повідомили про нібито смерть чоловіка у виправно-трудовому таборі від «гострого нефриту» [4].

Отже, здійснене дослідження дає змогу прийти до таких висновків:

1. Виконання радянськими каральними органами у період «великого терору» 1937-1938 років злочинних вказівок і рознарядок вищого партійного керівництва на знищення та ізоляцію великої кількості мешканців прикордонної Кам'янець-Подільської області за їх соціальними і національними ознаками мало злочинний характер і містило риси геноциду. Частину невинних жертв цих масових репресій склав 31 мешканець нинішнього села Держанівка Дунаєвцького району, у якому в 1937-1938 роках при наявності близько 150 дворів і 800 мешканців постраждала майже кожна п'ята родина, причому у двох сім'ях були страчені по двоє осіб. Враховуючи трагізм цих подій та їх наслідків існує потреба здійснити заходи для увічнення пам'яті знищених сталінщиною селян.

2. З кримінологічного погляду, організовані московським сталінським керівництвом репресії не були зумовлені реальними загрозами Радянському Союзу у сфері національної і державної безпеки і фактичним станом «контрреволюційної злочинності» на 1937-1938 роки і не мали об'єктивних соціальних чи економічних підстав. При цьому доведені «зверху» масштабні рознарядки Політбюро ВКП(б) і НКВС

СРСР з ліквідації та ізоляції у масовій кількості певних категорій громадян у сотні разів перевищували максимально можливі розрахункові показники теоретичних загроз у сфері державної безпеки.

3. В Україні досі не подоланий існуючий з радянських часів суб'єктивізм у визначенні стану злочинності, який поки що ґрунтується на основі зареєстрованої кількості злочинів та осіб, що їх вчинили, а не на з'ясуванні сутності й параметрів криміногенних процесів у їх пов'язаності з соціальною й економічною ситуацією в країні. Такий стан перешкоджає реальній протидії злочинності – насамперед на основі усунення чи ослаблення дії її чинників та недопущення вчинення конкретних діянь.

3. Керівництво сучасної Росії у його агресивній політиці, спрямованій на відновлення колоніального іґа над українським та іншими народами колишнього СРСР і царської імперії, здатне і може на основі багатовікової традиції московської держави використовувати власну правоохоронну систему під виглядом боротьби зі злочинністю на окупованих нею теренах для насильницького придушення національно-визвольних рухів корінних народів, в тому числі шляхом застосування тортур та ігнорування інших прав і свобод людини аж до фізичного знищення опонентів.

Джерела та література:

1. Державний архів Хмельницької області. Кримінальна справа П-17238.
2. Державний архів Хмельницької області. Кримінальна справа П-18818.
3. Державний архів Хмельницької області. Кримінальна справа П-18890.
4. Державний архів Хмельницької області. Кримінальна справа П-18892.
5. Державний архів Хмельницької області. Кримінальна справа П-23786.
6. Державний архів Хмельницької області. Кримінальна справа П-4252.
7. Державний архів Хмельницької області. Кримінальна справа П-4713.
8. Державний архів Хмельницької області. Кримінальна справа П-5517.
9. Державний архів Хмельницької області. Кримінальна справа П-7646.
10. Державний архів Хмельницької області. Кримінальна справа П-8104.
11. Державний архів Хмельницької області. Кримінальна справа П-9954.
12. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології : теорія і практика : у 3-х кн. / А.П. Закалюк. – К.: Видавничий дім „Ін Юре“, 2007. – Кн. 1. – 424 с.; 2007. – Кн. 2. – 712 с.; 2008. – Кн. 3. – 320 с.
13. Золотарьов Вадим. Начальницький склад НКВС УСРР у середині 30-х рр. [Електронний ресурс] / В. Золотарьов. – Режим доступу : <http://www.sbu.gov.ua/sbu/doccatalog/document?id>.
14. Криминология. Учебник для юридических вузов / под общей ред. А.И. Долговой. – М. : Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – 784 с.
15. Ли Д.А. Преступность в России. Системный анализ. [Електронний ресурс] / Д.А. Ли. – Режим доступу : http://www.pravo.vuzlib.org/book_z370.html.
15. Осецький Й.П. Вивчення криміногенної обстановки : наук.-практ. посібник / І.К. Туркевич, Й.П. Осецький. – К. : Вид-во НА СБ України, 2006. – 103 с.
16. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Хмельницька область / Редакція тому : М. П. Вавринчук (голова), В. С. Гришук та ін. ; Упорядники : В. Ю. Васильєв, Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур. — Кн. 1. – Хмельницький, 2008. – 934 с.
17. Реабілітовані історією: у двадцяти семи томах. Хмельницька область. / Редакція тому : М.П. Вавринчук (голова) та ін. – Упорядники : Л.Л. Місінкевич, Р.Ю. Подкур. – Біографічні довідки : П.М. Воскобойник, Ю.А. Довгань, Л.А. Кривега, В.М. Пажинська. – Кн. 2. – Хмельницький : «Підприємець Мельник А.А.», 2009. – 1182 , 16 іл.
18. Шаповал Ю.І. та ін.. ЧК_ГПУ_НКВД в Україні : особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – К. : Абрис, 1997. – 608 : іл.

*Лукашук О.В.
м. Шепетівка*

ШЕПЕТІВСЬКИЙ ОКРУГОВИЙ ТЕАТР В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1944 рр.)

У статті досліджено діяльність шепетівського округового театру у роки нацистської окупації 1941 – 1944 рр. та його роль у культурно-національному житті шепетівчан.

Ключові слова: Шепетівка, округовий театр, німецька окупація.

На сьогоднішній день науковцями майже повністю досліджено діяльність інтелігенції в радянському тилу, бойові дії на фронтах, підпільний і партизанський рух, важке життя населення в роки окупації. Поза увагою лишаються ті, хто змушений був працювати на ворога, а також причини, що спонукали їх

піти на такий крок. Всі вони вважалися тодішнім керівництвом зрадниками, тому не були варті уваги тодішніх істориків.

Серед тих, хто «працював на німців» були і працівники культурних установ, які не змогли евакуюватися у глиб СРСР. (В той час не кожен бажаючий міг евакуюватися. Як правило, першим таке право надавалося місцевій партійній верхівці, яка намагалася вивезти з собою все своє добро, також спеціалістам важкої та легкої промисловості, тому простим учителям, викладачам, науковцям гуманітарної галузі, працівникам культури годі було сподіватися на це). Німці були зацікавлені у роботі культурних закладів, зокрема театрів. Про це свідчать відомості, що в листопаді–грудні 1941 року з метою комплектування театральних труп у багатьох містах, окупованих німцями, створювалися комісії для відбору бажаючих працювати в театрі. Незалежно від причин перебування на окупованій території, місцева інтелігенція як примусово, так і за добровільним вибором заради виживання вимушена була йти на співпрацю з гітлерівською адміністрацією. Немалу роль у виборі відігравали настрої серед частини інтелігенції краю, особливо через її політику у 30-х роках ХХ ст.

Зі спогадів шепетівчанина Дмитра Ілліча Солодчука, які знаходяться у фондах Обласного літературно-меморіального музею М. Островського, що у Шепетівці, ми дізнаємося, що в місті діяв театр[9]. І дійсно, переглядаючи шпальти місцевого часопису «Нова Шепетівщина» за 1942-1943 рр., ледь не в кожному номері зустрічаєш інформацію про діяльність цієї установи, яка носила ім'я українського письменника, театального і культурного діяча Михайла Старицького[7, с.4]. Отож, як виник театр і яку роль він вніс у життя шепетівчан піде мова далі.

У червня 1941 року, до Шепетівки приїхав з гастрольями Дніпропетровський театр. Скрізь були вивішені афіши. У репертуарі – українська класика: «Дай серцю волю», «Мартин Боруля», «Наталка Полтавка», «Лимерівна» та «Безталанна»[10, с.3]. Після початку радянсько-німецької війни, більшість акторів повернулись до Дніпропетровська, однак головний режисер Петро Васильович Гневуш з дружиною Людмилою та ще з кількома акторами вирішили залишитись у Шепетівці[9]. Групу акторів поповнили місцеві виконавці.

У перші місяці після окупації Шепетівки театри не виконували вистав. На той час українським культурно-мистецьким осередкам заборонялося проводити будь-які публічні заходи без дозволу служби безпеки, їхня діяльність обмежувалася суворими приписами й суворо регламентувалася. Однак, наприкінці 1941 року, отримавши дозвіл від місцевої окупаційної влади, Петро Васильович Гневуш формує хоровий гурток, який виконував твори видатних українських композиторів. Серед пісень, які виконували артисти були: «Задумала вража баба», «Сусідка», «Ой зацвіла рожа край вікна», «Ще сонце не заходило», «За річкою за Дунаєм». Крім того, серед членів гуртка було чимало танцюристів, які виконували твори «Від Києва до Лубен», «Гопак» та інші. Серед найкращих солістів були Герасимчук Ф., Герасімович Г., Базюк Михайло [1, с.4]. Загалом колектив нараховував 24 чоловіка[2, с.4].

Дотримувався порядок відвідування театрів – окремо німцями та українцями. У січні-лютому 1942 року виступати доводилося тільки перед німецькими військовими і перший концерт для них був даний 18 січня 1942 року. Однак, в кінці лютого 1942 року був одержаний дозвіл на виступ акторів для цивільного населення[2, с.4].

Театр розміщувався у клубі цукровиків, який до цього був у напівзруйнованому стані. У клубі було повно сміття, не було меблів, повністю зруйнована електрика. Ремонтували приміщення самі актори, однак пізніше на допомогу їм прийшли робітники цукрового заводу. Активно допомагали вказівками директор цукроварні Пасічник та головний інженер заводу Шуляк. Особливо відзначилися у впорядкуванні клубу цукровиків актори Герасимчук Ф.П., Туринська О., Солодчук Д.[2, с.4].

Перший концерт для цивільного населення Шепетівки був даний 1 березня 1942 року. В цей день глядачі мали можливість почути пісні українських композиторів у виконанні Герасімович Ф.П., Герасімович Г., Базюк М., Герасимчука. Серед них виділялася Ганна Герасімович, яка маючи широкий діапазон, могла виконувати складні твори. Також балетна група у складі подружжя Гневушів, Семенюк А., Бондарчук Л., Бублей В., Костюк Л. і Павловського Юрія виконала циганський танок та танок «Від Києва до Лубен». Значну роль у роботі театру в цей день відіграв баяніст Сеньков[2, с.4].

Крім співів і танців артисти також виконували художнє читання українських класиків. Так, учень театральної студії О. Гуменюк на одному з виступів театру читав «Енеїду» Котляревського, «Антрепренер под диваном» і «Злой мальчик» Чехова. Час від часу виступав ілюзіоніст Микола Афанасьєв і його асистент Микола Лошаков. Микола Афанасьєв спритними і непомітними рухами робив дуже багато цікавих фокусів, над якими глядач сміявся від щирого серця[3, с.4].

Репертуар Шепетівського театру складався переважно з історичних і народно-побутових вистав. Зокрема впродовж 1942-1943 рр. на сцені шепетівського клубу цукровиків йшли вистави «Запорожець за

Дунаєм» Гулака-Артемівського, «На перші гулі» Васильченка[3, с.4], «За двома зайцями» Старицького[4, с.4], «Лимарівна» Панаса Мирного [5, с.4], «Сто тисяч» Тобілевича (псевдонім Карпенко-Карий) [6, с.4], «Не судилось» Старицького [7, с.4]. У драмі «Не судилось», прем'єра якої відбулася 13 травня 1943 року, головні ролі виконували Людмила і Василь Гневуши, Липський, Нижня, Олексієнко, Мельничшина, Костік Людмила, Солодчук Дмитро, Бублей Віра, Збаращенко Володимир, Бондарчук Ліда[7, с.4].

Час від часу шепетівський театр виїжджав у навколишні містечка Ізяслав, Славута, Полонне. Так, наприклад, у серпні 1942 року, артисти три дні гастрювали у м. Полонному. У перший день був даний великий концерт, у наступні два дні актори відіграли п'єси «За двома зайцями» і «Лимарівна»[8, с.4]. Пізніше, у жовтні 1942 року, у тому ж Полонному, шепетівськими акторами було поставлено дві п'єси: «Лимарівна» Панаса Мирного і «Гроші» («Сто тисяч») Тобілевича[12, с.4].

П'єса Тобілевича «Сто тисяч» була поставлена вперше 26 вересня 1942 року в клубі залізничників. Головні ролі виконував Петро Васильович Гневуш. Під час вистави він яскраво розкривав образ українського селянина. Роль свою виконував динамічно і з великим натхненням. Гневуш, як кажуть, жив на сцені. Інший актор Олександр Гуменюк також дуже сподобався глядачам. Рухи, інтонація голосу, акцент передано дуже добре. Непогано відіграли п'єсу Солодчук Дмитро, Туринська Ольга. Новий художник театру Рафалюк зробила цікаву декорацію, яка була майже справжньою. Музичним супроводом п'єси займався Русаков [6, с.4].

Театралам не один раз доводилося виступати і перед високопоставленим німецьким начальством. Так, 4 квітня 1942 року, під час відвідин Шепетівки Генерального комісара Волині і Поділля Генріха Шене, артисти дали концерт. На ньому, крім Шене, були його штаб, Окружний комісар доктор Ворбс, районний шеф Грищук, німецькі військові[13, с.1].

Траплялися в театрі і кумедні випадки. Так, місцевий кореспондент місцевої газети «Нова Шепетівщина» Микола Шокалов описав випадок, який з ним трапився у театрі. «Неділя. На дворі стоїть страшна спека. Трохи поблукавши по місту, я пішов скупатись на пляж на річку Гуску, а коли вертався назад то по дорозі зайшов до театру і купив собі квиток на постанову п'єси «Лимарівна». Радості моїй не було кінця, коли, нарешті прозвучали удари театрального гонгу. Але що це? На мене, мов хвиля страшна, кинулися люди, підхватили на руки і понесли. Я плину, плину в різних напрямках, без карти і компасу, орієнтуючись тільки по контрольовані, але все ж таки весь час я все більше наближаюся до дверей. Немов «Perpetuum Mobile», я весь час був в русі. Але фортуна була не за мене. Якось невидима сила відкинула мене назад і викинула на сушу. Я щасливо впав додолу, не вивихнувши собі ні одної кісточки, тільки шляпу мою безжалісно топче хвиля всенародного гніву. 80 карбованців пропало, як у воду кануло. Я ще довго чув крики тонущих в безоднях бушуючої юрби. Нарешті почалась вистава. Декорація намальована яскравими фарбами майстерного художника, справляла приємне враження. Ось співачка завела українську народну пісню, але її перервав п'яний голос з залу. – «На конюшню!» В залі піднявся страшний регіт. Люди більше не дивились на сцену. Вся увага була звернута на п'яного, який вигукнув цю дурну репліку. Його ніхто не зупинив, ніхто не попередив необдуманий вчинок. Але сюрприз не полягав тільки в цьому, через декілька хвилин знову піднявся страшний лемент. Це вже другий п'яний на весь голос заводив пісню «Ой кум до куми залицявся». Недалеко від мене один поважний громадянин вголос розказував своїй сусідці якусь дурницю. Таким чином я ніяк не міг ні чути, ні бачити того, що робиться на сцені. Коли завіса спустилась, я був дуже радий, що ця Варфоломійська ніч коштувала мені тільки 95 карбованців (80 – шляпа і 15 квиток). Додому я прийшов розбитий, обезсилений і замертво звалився в ліжку»[8, с.4].

Останнє повідомлення у часопису «Нова Шепетівщина» про діяльність Шепетівського Округового театру ім. Старицького датується 23 жовтнем 1943 року. В цей час актори перебираються з літнього театру, який знаходився у парку, до клубу цукровиків. Після цього, вони підібрали репертуар для майбутніх вистав, серед якого драми «Павук або ж глитай», «Воскресіння», трагедія – «Про що тирса шелестіла», фарс «Мертві оживають», комедія «Трійня», «Дівчина гусар», «Чорноморці», «Недоросток», «День правди», «Шванська мушка». Вистави планувалося починати у суботу о 16.00 та у неділю о 14.00. Кожна п'єса мала продовжуватися 2-2,5 години, а комедії та концерти 1,5 години[11, с.4].

Фактично з цього часу у газеті «Нова Шепетівщина» про театр немає ніяких відомостей. Актор театру Солодчук Дмитро у своїх спогадах зазначає, що наприкінці 1943 року, всіх акторів було заарештовано за зв'язок з підпіллям. При арешті було навіть вбито акторку Ольгу Туринську, яка намагалася втекти. Потім усіх акторів вивезли до Німеччини, де їх «порозкидали» по різних колективах. Так вони поповнювали місцеві театральні групи. Солодчук Дмитро перебував у Берліні, де його приєднали до театру «Ялта». Потім артистів возили ставити концерти у Берліні, Ганновері, Гамбурзі, а також в містах Бельгії, Голландії, Франції, Австрії, Італії. Далі Дмитро Ілліч працював у ресторані «Францісканен», де мив посуд і підлогу. Коли

радянські війська підійшли до Берліна, вступив у діючу армію. Воював два тижні за Берлін. Після капітуляції Німеччини, ще два роки служив у армії. Перебував у військових частинах Берліна, пізніше Сталінграду. Після демобілізації повернувся до Шепетівки. Працював пічником у заготконторі, пожежній частині. Наприкінці 1949 року був заарештований. Підстава – агітація на користь Німеччини, шпигунство. Суд проходив у Проскуріві. Вирок – 25 років. Попав під Воркуту, на станцію Мульда. У таборі перший рік важко працював. А потім виручив талант – став учасником культбригади[9]. Роз'їжджав з концертами по таборах. Ставили сценки з вистав «Костянтин Заслонов», «Скупий лицар» і інші[10, с.3]. У 1954 році був реабілітований. Разом з довідкою про реабілітацію прислали у конверті фотографії, які забрали під час обшуку при арешті. На них до цього часу збереглися номери, які поставили працівники НКВД [9]. Так само склалося життя головного режисера Гневуша Петра Васильовича. Зі спогадів Солодчука відомо, що він відсидів 10 років. Потім приїжджав до Шепетівки, відвідував Дмитра Ілліча. Про подальше історія мовчить. [10, с.3].

Отже, незважаючи на звинувачення в колабораціонізмі діячів театру, яким довелося жити й творити в окупації, зрештою, категоричні оцінки відносно тих, хто творив національну культуру в умовах німецького поневолення, навряд чи будуть доречними. Співпрацюючи з німецькою владою, українські митці прагнули поставити свою діяльність на службу українському народу, намагалися зберегти традиції українського національного театру.

Джерела і література:

1. Нова Шепетівщина. - №2. – 11 січня 1942.
2. Нова Шепетівщина. - №17. – 5 березня 1942.
3. Нова Шепетівщина. - №31. – 24 квітня 1942.
4. Нова Шепетівщина. - №39. – 21 травня 1942.
5. Нова Шепетівщина. - №57. – 23 липня 1942.
6. Нова Шепетівщина. - №76. – 27 вересня 1942.
7. Нова Шепетівщина. - №45. – 17 червня 1943.
8. Нова Шепетівщина. - №66. – 23 серпня 1942.
9. Фонди Обласного літературно-меморіального музею М. Островського. – НД-а – 1544.
10. Шепетівський вісник. - №10. – 8 лютого 1996.
11. Нова Шепетівщина. - №83. – 23 жовтня 1943.
12. Нова Шепетівщина. - №78. – 4 жовтня 1942.
13. Нова Шепетівщина. - №44. – 7 червня 1942.
14. Фонди Обласного літературно-меморіального музею М. Островського. – ШМО – ф – 15738 – 6667.

Артисти Шепетівського Округового театру ім. Старицького. Шепетівка. 22 грудня 1942 р.[14]. Зліва на право: 1 ряд: Бублей Віра, Збарашенко Володимир; 2 ряд: Мусієнко Олексій, Козик Ольга, Сіромський Дмитро, Сіромська Антоніна, Гневуш Василь, Гневуш Людмила, Ліпський; 3 ряд: Бондарчук Микола, Турінська Ольга, Солодчук Дмитро, Бондарчук Лідія, В'ячеслав (прізвище не відомо), Костик Люся, Гречко Дмитро, Нижня Наталія.

Гневуш Петро Васильович – художній керівник театру. Шепетівка.
1 березня 1943 р.[14].

Солодчук Дмитро – артист театру ім. Старицького. Шепетівка.
1 березня 1943 р.[14].

Група артистів Шепетівського театру. Шепетівка. 22 грудня 1942 р.[14].
Зліва на право: 1-й ряд – Бондарчук, Ліпський, Гневуш, В'ячеслав (прізвище не відомо), Мусієнко.
2-й ряд – Солодчук, Збарашенко, Сіромський, Рачок.

Артисти театру зустрічають німецьке начальство біля клубу цукрового заводу.
Шепетівка. Літо 1942 р.[14].

*Дзвоник В.В.
м. Хмельницький*

ДОСЛІДЖЕННЯ БРАТСЬКОЇ МОГИЛИ РАДЯНСЬКИХ ВОЇНІВ ТА ПАМ'ЯТНОГО ЗНАКУ НА ЧЕШТЬ ВОЇНІВ-ЗЕМЛЯКІВ І ПІДПІЛЬНИКІВ У М. КРАСИЛІВ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Подана інформація про братську могилу та пам'ятного знаку на честь воїнів-земляків і підпільників періоду Другої світової війни в м. Красилів Хмельницької області. Подаються найменування військових частин, населених пунктів.

Ключові слова: воїни, полки, Красилів, поховання.

8 липня 1941 р. німецькі війська захопили Красилів. Жителі його не схилили голови перед загарбниками. З вересня 1942 р. і до визволення міста на цукровому заводі в Красиліві діяла підпільна група, яка займалась агітаційною і диверсійною роботою. Члени групи організували диверсії. Так, була виведена з ладу бурякорізка, через що завод простояв 3 дні, пошкоджена центральна машина – простій 7 днів. Члени групи давали невірні аналізи, в результаті цукор залишався у патоці. Часто цукор, який йшов для німецької армії, отруювали.

Весною 1943 р. було заарештовано близько 50 робітників цукрового заводу, більшість котрих була членами підпільної групи. У них вилучено всю добуту зброю, що зберігалась в двох таємних складах.

Незважаючи на розгром, члени групи, які залишились на заводі, продовжували тримати зв'язок з комітетом і розповсюджувала листівки. Багато з них пішли у партизанський загін «Іскра» [1].

Відступаючи, гітлерівці завдали Красилову величезних збитків. Загарбники зруйнували майже всі виробничі будівлі, знищили залізничну станцію, пошту, лікарню, спалили багато будинків, пограбували тваринницькі ферми. Загальні збитки, заподіяні загарбниками колгоспам Красилова, становили 34,3 млн. крб., районним установам та організація – 10776180 крб. [2].

Визволення Красилова та Красилівського району проходило в межах наступальної Проскурівсько-Чернівецької операції радянських військ. Третя гвардійська танкова армія під командуванням генерал-полковника Рибалка П.С. та танкові частини першої гвардійської армії генерал-полковника Гречка А.А., зламавши опір ворога в районі Білогородки, розпочали наступ у напрямку Кременчуки-Старокосятинів-Западинці. Частини 7-го гвардійського танкового корпусу 4 березня 1944 р. з боями зайняли Ледеянку, Трусилівку, Васьківчики, Кучманівку і Корчівку. Наступного дня вони оволоділи селами Малі Пузирки, Севрюки, Решнівка, Антоніни, Чернелівка. Через відсутність пального і бездоріжжя наступ був припинений.

У досить складній ситуації опинились наші війська в північно-західній частині району, де німецькі частини, згрупувавши сили чисельністю до одного батальйона, зайняли села Чапаєвку та хутір Дворик, а 6 березня при підтримці авіації розпочали наступ на с. Корчівку.

Зваживши на складність ситуації, командуючий 3-ю гвардійською армією Рибалко П. спішно направив у цей район окрему танкову бригаду: 62-у гвардійську Пермсько-Келецьку танкову бригаду 10-го Уральського добровільного танкового корпусу 4-ї танкової армії Лелюшенка Д.Д. Сильним артилерійсько-мінометним вогнем і атакою з двох боків вороже угруповання було розбите.

Дочекавшись пального і боєприпасів, 7-й танковий корпус у взаємодії з частинами 1-ої армії розпочали наступ на Красилів. У ніч з 8 на 9 березня 54-та гвардійська танкова бригада здійснила переправу через річку Случ в урочищі «Млини». За дві години танкісти спільно з бійцями 23-ої мотострілецької бригади під командуванням полковника, двічі Героя Радянського Союзу Головачова О.О. на світанку оволоділи центром містечка, а ще через чотири години повністю очистили його від груп німецьких автоматників [3].

В центрі Красилова, по вул. Центральній, 44а розташований меморіальний комплекс: братська могила радянських воїнів, могила невідомого солдата та пам'ятний знак на честь воїнів-земляків і підпільників.

В могилі поховані воїни 15-го, 640-го стрілецьких, 379-го артилерійського полків 147-ї стрілецької дивізії та 957-го стрілецького полку 309-ї стрілецької дивізії 17-го гвардійського стрілецького корпусу, 465-го, 520-го стрілецьких полків 167-ї стрілецької дивізії та 7-го гвардійського повітрянодесантного полку 2-ї гвардійської повітрянодесантної дивізії 47-го стрілецького корпусу, 473-го артилерійського полку 99-ї стрілецької дивізії 94-го стрілецького корпусу та 547-го, 549-го, 555-го стрілецьких полків 127-ї стрілецької дивізії, 807-го, 809-го, 812-го стрілецьких полків 304-ї стрілецької дивізії 107-го стрілецького корпусу 1-ої гвардійської армії, 838-го стрілецького полку 237-ї стрілецької дивізії 67-го стрілецького корпусу 38-ї армії, 70-ї, 71-ї механізованих бригад 9-го механізованого корпусу та 54-ї, 55-ї, 56-ї гвардійських танкових і 23 гвардійської мотострілецької бригад 7-го гвардійського танкового корпусу 3-ої гвардійської танкової армії, 62-ї гвардійської танкової бригади 10-го гвардійського танкового корпусу 4-ї танкової армії, 1430-го легкого артилерійського полку 17-ї артилерійської дивізії прориву 7-го артилерійського корпусу прориву фронтового підпорядкування, 111-го, 112-го, 239-го винищувальних авіаційних полків 10-ї або 235-ї винищувальної авіаційної дивізії 10-го винищувального авіаційного корпусу, 122-го та 513-го винищувальних полків 331-ї винищувальної авіаційної дивізії, 176-ї винищувальної авіаційної дивізії, 202-го, 242-го бомбардувально-авіаційних полків 219-ї бомбардувально-авіаційної дивізії 4-го бомбардувального авіаційного корпусу та 50-го розвідувального авіаційного полку 2-ї повітряної армії, що загинули боях за визволення м. Красилів, сіл Вереміївка, Волиця, Котюржинці, Кузьмин, Митинці, Михайлівці, Мовчани, Мотрунки, Слобідка-Красилівська, Слобідка-Чернелівська, Чабани, Чепелівка і інших населених пунктів від німецьких загарбників в період з 9 березня по 20 травня 1944 р. та воїни, що померли від ран в шпиталях: хірургічно-польовому № 250, в евакуаційних №№ 2624, 3587, 249 окремому медико-санітарному батальйоні 127 стрілецької дивізії 107 стрілецького корпусу 1 гвардійської армії в період з 14 березня по 5 травня 1944 р.

У 1956 р. останки загиблих воїнів з братських одиночних могил вищеназваних сіл перепоховані у братську могилу м. Красилів. Відомі прізвища 327 загиблих, 21, що не повернулись з бойового завдання та 1 зниклого безвісти воїнів [4]

Серед похованих Герой Радянського Союзу Кондрін Сергій Федорович.

Кондрін Сергій Федорович народився 12.09.1918 р. в с. Усть-Катавське, тепер м. Усть-Катав Челябінської області, в сім'ї робітника. Росіянин. Член КППС з 1943 р. В 1939 році закінчив Оренбурзьке військове авіаційне училище льотчиків, в 1941 році вищу штурманську школу в Іваново. На фронтах Великої Вітчизняної війни з березня 1942 р. Командир ескадрильї 18-го гвардійського авіаційного полку (2-ї гвардійської авіаційної дивізії авіації дальньої дії) гв. майор Кондрін до квітня 1944 р. здійснив 216 бойових вильотів на бомбардування важливих військово-промислових об'єктів в глибокому тилу противника, скупчень його військ, техніки. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 19.08.1944 р. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Червоного Прапора. Загинув 12.02.1945 р. Похований в м. Красилів Хмельницької області [5].

За матеріалами ЦАМО РФ, АВМД та районного військкомату досліджено прізвища 339 похованих воїнів, створено персональну картотеку на 312 похованих та 1 зниклого безвісти воїнів в районі Красилова 10.03.1944 р.

Додатково виявлено прізвища 10 воїнів, які поховані у даній могилі [6].

Додатково виявлені:

№ з/п	Прізвище, ім'я, по батькові загиблого	Військова частина та звання загиблого	Дата народження (рік)	Дата загибелі	Місце загибелі	Джерело відомостей
1	2	3	4	5	6	7
1.	Браток Семен Алексеевич	рядовий 70 мбр 9мк	1904	08.03.1944	Волиця	ЦАМО РФ
2.	Макзюк Дмитрій Григорьевич	рядовий 70 мбр 9мк	1905	07.03.1944	Волиця	ЦАМО РФ
3.	Мамиев Халель Маленович	рядовий 70 мбр 9мк	1925	08.03.1944	Волиця	ЦАМО РФ
4.	Петренко Андрей Иванович	рядовий 70 мбр 9мк	1912	10.03.1944	Волиця	ЦАМО РФ
5.	Ровой Дмитрий Прохорович	Технік - лейтенант 797 бап 4 бак	1915	30.07.1944	Красилів	ЦАМО РФ
6.	Рыжук Павел Гаврилович	Рядовий 838 сп 237 сд		16.09.1944	Чепелівка	ЦАМО РФ
7.	Савчук Николай Федорович	рядовий 70 мбр 9мк	1923	10.03.1944	Волиця	ЦАМО РФ
8.	Сатаров Абсамад	Рядовий 957 сп 309 сд	1923	13.03.1944	Котюржинці	ЦАМО РФ
9.	Талтаев Мавлий	рядовий 70 мбр 9мк	1904	06.03.1944	Волиця	ЦАМО РФ
10.	Хайдаров Мухамед	стар. лейтенант 62 гв. тбр10 гв. тк	1921	09.03.1944	Красилів	ЦАМО РФ

Встановлено, що нижче перераховані воїни поховані:

№ з/п	Прізвище, ім'я, по батькові загиблого	Військова частина та звання загиблого	Дата народження (рік)	Дата загибелі	Місце загибелі і поховання	Джерело відомостей
1	2	3	4	5	6	7
1.	Власов Павел Арсентьевич	рядовий 4 гв. окр. мотоциклетн. б-н		12.03.1944	Білогородка Ізяславського району	ЦАМО РФ плита 3
2.	Капинос Василий Иванович	рядовий 640 сп 147 сд	1898	31.03.1944	Гриців Шепетівського району	ЦАМО РФ плита 6
3.	Ковтун Василий Евдокимович	рядовий 809 сп 304 сд	1902	09.03.1944	Сковородки Старокостянтинівського району	ЦАМО РФ плита 5

4.	Назаренко Василий Петрович	рядовий 809 сп 304 сд	1909	09.03.1944	Сковородки Старокосянтинівського району	ЦАМО РФ плита 8
5.	Обенко Василий Емельянович	рядовий 809 сп 304 сд	1923	09.03.1944	Сковородки Старокосянтинівського району	ЦАМО РФ плита 8
6.	Морга Анатолий Васильевич	рядовий	1910	13.03.1944	Вербородинці Старокосян. району	ЦАМО РФ плита 15
7.	Равняличев Василий Михайлович	мол. лейтенант 122 вап	1922	19.03.1944	Терлівка Летичівського району	ЦАМО РФ плита 15
8.	Циганков Александр Афанасьевич	майор 513 вап	1909	13.03.1944	Хмельницький	ЦАМО РФ плита 16

На фронтах Великої Вітчизняної війни 1941-1945 р. р. загинуло 249 воїнів-земляків. В роки окупації м. Красилова з 8 липня 1941 р. по 9 березня 1944 р. в застінках гестапо по-звірячому замордовано 50 підпільників.

У 1967 році відкрито меморіальний комплекс, виготовлений Львівською кераміко-скульптурною фабрикою за проектом скульпторів А.А.Стоухова, В.Удовиці, архітектора А.Кисличенка і художника Г.Лося.

Він складається: з братської могили радянських воїнів, на якій на залізобетонному, обкладеному мармуровою плиткою, постаменті розміром 0,3x18,0x3,6 м встановлено 14 мармурових меморіальних плит розміром 0,90x0,93 м з прізвищами похованих радянських воїнів, одиночної могили невідомого радянського воїна з мармуровим надгробником розміром 1,26x0,7 м. з написами: «Слава тебе, неизвестный солдат. Подвиг твой бессмертен 1941-1945 г.г.», «28.10.2003 тут поховані останки невідомого солдата, знайдені в с. Радісне Красилівського району» та пам'ятного знака на честь воїнів-земляків та підпільників, що являє собою залізобетонну, обкладену мармуровою плиткою, стелу розміром 1,7x21 м та 14 мармурових меморіальних плит розміром 1,38x0,9 м з прізвищами загиблих воїнів-земляків та підпільників, встановлені на залізобетонному, обкладеному мармуровою плиткою, постаменті розміром 0,5x21,0x3,0 м. В центрі – залізобетонна скульптурна композиція трьох радянських воїнів (загальною висотою 2,5 м), залізобетонна скульптура скорботної жінки висотою 3 м, залізобетонна, обкладена гранітною плиткою, стела неправильної форми, розміром 4,0x5,0 м і металевий багнет висотою 10 м. Попереду – металевий лавровий вінок діаметром 2 м і металевий меч довжиною 3 м.

Вся меморіальна споруда встановлена на загальному залізобетонному цокольному майданчику розміром 0,6x20x12 м [7].

Джерела та література:

1. Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941-1945 р. р.). Збірник документів і матеріалів. Львів: Каменяр, 1969. – С. 211.
2. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. К.: УРЕ АН УРСР, 1971. – С. 370.
3. Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації: ф. 7 гв.тк № 3406, оп.1, спр.122. – К 3-5.
4. Архів військово-медичних документів: від. 4, схов. 55. оп. 1, схов. 19; Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації: ф. 99 сд, оп. 2, спр. 14. – Арк. 119, 137; ф. 127 сд, оп. 2, спр. 9. – Арк. 189, 194-196, 231, 233; ф. 147 сд, № 1375, оп. 2, спр. 26. – Арк. 26, 31, 36, 57, 89, 90, 93, спр. 5, 61. – Арк. 57; ф. 167 сд, оп. 18002, спр. 2-362; ф. 237 сд, оп. 2, спр. 5. – Арк. 25, 127; ф. 304 сд, оп. 2, спр. 25. – Арк. 6; ф. 809 сп, оп. 61194, спр. 6. – Арк. 128-131; ф. 309 сд, оп. 2, спр. 9. – Арк. 194, 213, 218, 224, 234, 257, 269, 274, 281, 288, 299-300; ф. 1 гв. А., оп. 6856, спр. 45. – Арк. 957, 469; ф. 1 гв. А., оп. 18002, спр. 2-623. – Арк. 170; ф. 9 від., оп. 18002, спр. 2-351. – Арк. 75; ф. 9 від., оп. 18002, спр. 2-263. – Арк. 106-107; ф.1611, оп. 2, спр. 16. – Арк. 2; ф. 3149, оп. 2, спр. 3. – Арк. 181-186, 204; ф. 3375, 23 гв. МСБр, оп. 2, спр. 7. – Арк. 36-37; ф. 3411, оп. 2, спр. 27. – Арк. 99-100; ф. 3411, оп. 2, спр. 26. – Арк. 40-41; ф. 20209, оп. 1, спр. 8. – Арк. 21; ф.20518, оп. 2, спр. 4. – Арк. 9-13, 16, 24-26, 28-30; ф. 20592, оп. 2, спр. 5. – Арк. 32-35; ф. 6 гв. ТК, оп. 18002, спр. 2-328. – Арк. 144; ф.17 адп, оп. 202050, спр. 2. – Арк. 33; ф.17 адп, оп. 202050, спр. 13. – Арк.25-45; ф. 2 гв. пдд, оп. 2, спр. 12. – Арк. 74-115; ф. 176 гв. вап, оп. 692013, спр. 1. – Арк.1-8; ф. 50 РАП, оп. 296940, спр. 7. – Арк. 17-29; ф. 33 вад № 20292, оп. 2, спр. 1. – Арк. 21; ф. 58, оп. 18002, спр. 255. – Арк. 331-334, 336; ф. 58, оп. 18002, спр. 333 – Арк. 179, 182-184.
5. Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь. – М.: Воениздат, 1987. – Т. 1. – С. 712.
6. Картотека відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області//Архів Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області.
7. Облікова документація відділу//Архів Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області.

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ДЕРАЖНЯНЩИНИ У 50-80-ТІ РОКИ ХХ СТ.

У публікації на основі архівних та опублікованих джерел висвітлюється становище сільськогосподарської галузі Деражнянського району у 1950-1980-х рр., простежується динаміка розвитку агропромислового комплексу у зазначений період.

Ключові слова: Деражнянський район, сільське господарство, колгосп, агропромисловий комплекс.

Наприкінці 40-х – на поч. 50-х рр. ХХ ст. сільське господарство Деражнянщини, як і в цілому в Україні, переживало кризові моменти. На 1 січня 1948 р. завдання із збільшення поголів'я корів у Деражнянському районі вдалось виконати лише на 67 % від запланованого, робочих волів – 79 %, свиней – 77 %, овець – 84%, птиці – 26%. Через поганий догляд, недостатню підготовку до зимівлі, зокрема заготовлення кормів, спостерігався великий падіж тварин. Лише у 1947 році загинуло 634 коней, 126 корів, 352 свиней, 226 овець [15, с. 174; 4, арк. 88-89].

Під кінець четвертої п'ятирічки у 1950 р. урожайність зернових по району була 12,3 цнт з га, цукрового буряка – 102 цнт з га. Тобто, урожайність цих сільгоспкультур становила на 0,5 цнт і 68 цнт менше у порівнянні з 1940 р. [5, арк. 11-12; 3, арк. 86].

Аби зупинити наростання кризових явищ у сільськогосподарському виробництві, сталінське керівництво розпочало політику адміністративного укрупнення в колгоспному секторі – об'єднання кількох господарств в одне велике. На думку урядовців, економічно слабкі колгоспи не спроможні були використовувати сучасну техніку, новітні винаходи агрономії, добитися збільшення валової продукції у сільгоспвиробництві, підняти матеріальний та культурний рівень колгоспників. Отож, метою кампанії укрупнення було, насамперед, підвищення рентабельності сільського господарства, збільшення доходів колгоспів, зменшення витрат на адміністративно-управлінський персонал [17, с. 361, 5, арк. 24].

У 1950 р. у Деражнянському районі під час першої хвилі укрупнення було об'єднано 15 колгоспів, а на їх базі створено 6 великих господарств. У результаті кількість колгоспів у краї зменшилась з 38 до 27 [5, арк. 25].

Але «стрибка» у сільськогосподарському виробництві не відбулося. У 1951 р. середня урожайність зернових у районі становила 13,9 цнт з га, цукрового буряка – 173 цнт з га, що на 6,1 і 37 цнт з га менше доведених раніше зобов'язань. Що стосується тваринницької галузі, то за рахунок грошової допомоги у 410 тис. крб. приріст поголів'я великої рогатої худоби склав 12 %, корів – 34 %, свиней – 19 %, овець – 23 %, птиці – 35 %. [2, арк. 5-6, 12].

Укрупнення господарств суттєво не позначилось й на матеріальному добробуті колгоспників. Скоріш навпаки, колгоспники міцніших господарств, на плечі яких лягли державні зобов'язання із здачі зернових, м'яса, молока, картоплі, стали отримувати менше грошових та натуральних асигнувань на вироблені трудодні. Як наслідок – збільшилась кількість колгоспників, які не виробили встановлений мінімум трудоднів. Так, у колгоспі «Червоний орач» с. Явтух у першому кварталі 1950 року мінімум трудоднів не виробили 152 колгоспники, у другому – 240, у третьому – 302. Подібна ситуація простежується у колгоспах «Червоний козак» смт. Деражні, ім. Дзержинського с. Зяньковець та інших [5, арк. 23].

Прагнення районного керівництва якнайшвидше виконати директиви «зверху», неврахування економічних аспектів під час укрупнення призвели до зубожіння окремих господарств. Як приклад, може слугувати укрупнений колгосп ім. Леніна, який об'єднував села Нижне, Криничне, Черешеньку та Слобідку-Кальнянську. У 1950 р., у перший рік укрупнення, згадане господарство в терміни виконало хлібоздачу, план розвитку тваринництва, ліквідувало заборгованість по кредитах, провело електрифікацію. Колгоспники на трудодень отримали по 2 кг зерном і 1 крб. грішми, що на 1,3 кг зерном і 0,82 коп. більше у порівнянні з минулим роком [5, арк. 25]. Ці показники виставлялись партійним керівництвом як переваги політики укрупнення в районі. Однак, за п'ять років спільного існування господарство ім. Леніна потрапило до списку відсталих, і вже 1956 р. правління колгоспу просило керівництво району переглянути справу щодо укрупнення й відділити від колгоспу один чи два населених пункти [6, арк. 164]. Зазначимо, що у наступному 1957 р. таке розкрупнення відбулося: тоді від колгоспу ім. Леніна від'єдналось с. Криничне, яке увійшло до колгоспу ім. Калініна смт. Деражні, та с. Черешенька, де був утворений окремий колгосп ім. Булганіна [16].

Зменшення чисельності колгоспних садіб згубно позначилось на соціальній інфраструктурі величких сіл та хуторів. Через недостатнє фінансування у них не функціонували садочки, заклади культури, не проводилось будівництво доріг і зв'язку. Молодь у пошуках кращого життя переселялася ближче до роботи. Такі села з часом обезлюднювались і отримували тавро «неперспективних». У 1956 р. секретар парторганізації відділення Держбанку Семенець на звітній районній партійній конференції, характеризуючи фінансове становище дрібних об'єднаних господарств, зазначав: «Окремі правління колгоспів не проводять будівництва в приєднаних колгоспах. Так, наприклад, якщо приїхати в колгосп ім. Петровського (с. Божиківці), то на центральній садібі цього колгоспу всі приміщення зразкові, багато стоїть машин і обладнання, а коли приїхати в с. Іванківці цього ж колгоспу, то ви не визнаєте, що це той же самий колгосп ім. Петровського. Тут всі приміщення старі і непридатні, жодного нового після об'єднання тут не побудовано. Тов. Седзюк (голова колгоспу ім. Петровського. – Авт) і ще деякі голови колгоспів вважають, що приєднані колгоспи є додатком, а тому колгоспники цих населених пунктів справедливо нарікають на ці правління і пишуть скарги в Уряд щодо роз'єднання...» [6, арк. 87].

У 1953-1955 рр. відбулися суттєві зміни в аграрній політиці держави. Було списано з колгоспів зобов'язаність за обов'язкові поставки продуктів тваринництва за минулі роки, зменшено поставки овочів і картоплі державі. У 1953-1958 рр. заготівельно-закупівельні ціни зросли на зерно у 7 разів, на картоплю – у 8, на продукти тваринництва – у 5,5 рази. Колгоспникам, для стимулювання праці, стали видавати грошовий аванс – 25 % коштів від реалізації сільгосппродукції. У 1958 р. було відмінено обов'язкові поставки і натуроплату за роботи МТС, натомість запроваджувались державні закупки, машинно-тракторні станції (МТС) реорганізовано у ремонтно-технічні станції (РТС), що дало можливість колгоспам самостійно використовувати власні ресурси [17, с. 414].

Прийняті заходи певною мірою стимулювало сільськогосподарське виробництво, підвищувались валові збори та урожайність зерна. Так, якщо у 1951 р. середня урожайність зернових у районі становила 13,9 цнт з га, то у 1960 р. вона збільшилась до 18 цнт з га [7, арк.10, 89]. Та попри здобутки у сільгоспвиробництві продовольча проблема в країні стояла досить гостро. Тому уряд переходить до інтенсивних методів ведення господарства – освоєння цілинних земель у Казахстані, Сибіру, на Уралі та Північному Кавказі. Відомо, що у 1952 р. в колгоспи Іркутської області було переселено 105 сімей колгоспників із Деражнянського району, 1953 р. – ще 55 сімей. Зокрема, з Богдановець підняти цілину відправили 16 сімей, з Гатни-Деражні – 12 [1, с.144].

На 1 січня 1965 р. у колгоспах та радгоспах району нараховувалось 29879 голів ВРХ, 21030 свиней, 13368 овець та кіз, 5183 коней, 41 тис. шт. птиці [1, с. 146]. У 1964 р. було продано державі більше за минулий рік молока – на 9110 цнт, м'яса – на 1130 цнт, яєць – на 62 тис. штук [9, арк. 23].

Проте незадовільною залишалась механізація колгоспних ферм. Станом на 01.02.1965 р. в усіх 32-х колгоспах району не було змішувачів кормів та кормороздатчиків, у 28-ми – транспортерів для відведення гною, у 7-ми – не проведено водопостачання на фермах [10, арк. 1-3]. У двадцяти дев'яти колгоспах надой молока проводились вручну. Натомість секретар Деражнянського райкому партії Б. С. Машевський нарікав, що в багатьох колгоспах є доїльні апарати, але вони «лежать мертвим вантажем». Так, у колгоспі ім. Свердлова с. Коржовець за одною дояркою було закріплено дев'ятнадцять корів, а доїльні агрегати простоювали [9, арк. 25].

У 1965 р. розпочато реформу у сільському господарстві. Було збільшено закупівельні ціни на сільгосппродукцію, скасовувався порядок щорічних змін цін залежно від урожайності, запроваджено гарантовану оплату праці колгоспникам [17, с. 482].

У цей час суттєво підвищився індустріальний рівень сільськогосподарського виробництва. Так, якщо у 1950 р. у Деражнянській МТС нараховувалось 12 зернових комбайнів, то у 1969 р. їх кількість сягала 167, якщо у 1950 р. поля району обробляли 73 трактори, то у 1969 р. – 470 [19]. У 1966-1970 рр. виробництво і реалізація зернових на Деражнянщині зросло на 18 %, цукрових буряків – 43 %, м'яса – 53 %, молока – 31 %, яєць – більше як в два рази. За роки восьмої п'ятирічки колгоспи району зібрали 298940 тонн зерна, 639526 тонн цукрового буряка, 76953 тонни картоплі, виробили 905693 цнт молока, 220654 цнт м'яса, 18307 тис. яєць. Від реалізованої продукції збільшувались валові доходи господарств. Лише у 1970 р. колгоспи отримали 19 млн. 157 тис. крб. прибутку [11, арк. 16, 150].

За трудові показники сільськогосподарського виробництва найвищі звання – Герой Соціалістичної Праці отримали голова колгоспу Комінтерн с. Новосілка Макар Олександрович Кирилюк (1965 р.) та голова колгоспу ім. Шевченка с. Копачівка Ганна Іванівна Абрамчук (1966 р.) [1, с.512, 617].

У 1971-1975 рр. на розвиток сільського господарства Деражнянщини було виділено 28 млн. крб. Колгоспи району отримали 347 тракторів, 100 зернозбиральних комбайнів, 178 автомобілів [12, арк. 8]. Разом тракторний парк, який постійно поновлювався далеко не відповідав світовим стандартам.

Величезні затрати під час посівних та збиральних робіт негативно впливали на показники сільгоспвиробництва. Знижувалась фондовіддача. Якщо у 1971 р. на 1 крб. виробничих фондів вироблялося 0,47 крб. валової продукції, то у 1974 р. – 0,37 крб. [12, арк. 19].

У 1980-1985 рр. врожайність зернових у порівнянні з попередньою п'ятирічкою (1976-1980 рр.) зменшилась на 5 цнт з га. Деражнянський район зібрав зерна на 4 цнт з га менше сусіднього Летичівського, на 6,8 цнт з га – Вінковоцького та Хмельницького районів. За показником валового збору зернових Деражнянщина посіла останнє місце в області [13, арк. 10-11].

В скрутному становищі перебувало тваринництво. Виробництво м'яса зменшилося на 8%, надій молока знизився на 148 кг, приріст ВРХ – на 155. Кожного року упродовж одинадцяті п'ятирічки, четверта частина корів не давала приплоду. Середній надій молока на одну корову складав лише 1987 кг.

Великих збитків зазнали господарства від реалізації маловагової худоби, поганого збереження молодняка, низької якості продукції. Тільки через низьку жирність зданого молока господарства щорічно втрачали біля 90 тис. крб.

На кінець 1985 р. колгоспи заборгували перед державою 56,9 тис. тонн зерна, 296,9 тис. тонн цукрового буряка, 9,1 тис. тонн картоплі, 5,9 тис. тонн овочів, 3,9 тис. тонн м'яса. Тобто, у порівнянні з попередньою десятою п'ятирічкою, борги колгоспів та радгоспів району по зернових збільшилися більш як в чотири рази, по цукрових буряках – більш як у три рази, картоплі – в три рази, овочах – у півтора рази [13, арк. 10-11].

Аби вийти із глибокої кризи, у якій перебувало сільське господарство, керівництво району поставило за мету у наступній дванадцятій п'ятирічці зібрати пшениці не менше 50 цнт з га, кукурудзи – 55-60 цнт з га, цукрового буряка – 400 цнт з га, збільшити виробництво м'яса на 1,8 тис. тонн, молока – 2,9 тис. тонн, яєць – 600 тис. штук, вовни – 11 цнт. Але таким планам не судилося збутися [13, арк. 13-14].

Протягом 1986-1990 рр. у Деражнянському районі було вироблено продукції сільського господарства на 56,8 млн. крб. Однак якісних змін у агропромисловому комплексі не відбулося. Продовольчу програму із задачі зерна, картоплі, овочів, фруктів Деражнянський район у дванадцятій п'ятирічці так і не виконав. Борги колгоспів лише зростали і досягли астрономічної суми – 11 млн. 495 тис. крб. [14, арк. 23,25].

Особливо ситуація погіршилась на початку 90-х рр. ХХ ст. Так, якщо у 1990 р. зернових по району зібрали 85414 тис. тонн, то у 1991 р. – 54320 тис. тонн. Відповідно валовий збір цукрового буряка склав 127 тис. тонн і 82 тис. тонни, картоплі – 12326 тис. тонн і 2676 тис. тонн, овочів – 4952 тис. тонни і 2557 тис. тонн [18, с. 271-275].

Вихід із кризового стану, у якому перебувало сільське господарство Деражнянщини, був можливим тільки при впровадженні нових форм та методів роботи, зокрема, утворення фермерських господарств, кооперативів, орендних відносин. Однак бажання керівної верхівки працювати старими методами, обвал аграрної реформи у роки незалежності України призвели до повного зубожіння та банкрутства сільськогосподарської галузі, вимирання та спустошення сіл [20, с. 389]. Якщо у 1980 р. у Деражнянському районі проживало 48,6 тис. чол., то 1985-го – 46 тис., а у 1990 р. – 44, 1 тис. чол. [20 с. 386]. За двадцять років незалежності населення району скоротилося ще на 10 тис. чол.: у 2010 р. на Деражнянщині проживало 34 тис. чол. [21, с. 391].

Таким чином, 50-80 роки ХХ ст. в сільському господарстві Деражнянського району – це період нагромадження проблем, які призвели до зубожіння сільських поселень. Реформи в агропромисловому комплексі, безглузда політика «неперспективних» сіл, впроваджена радянсько-партійним керівництвом, негативно вплинула на соціально-економічний розвиток краю. Нарощування боргів у колгоспному секторі (на завершальному етапі радянської доби вони становили 11 млн. 495 тис. крб.) фактично стало вироком колгоспно-радянській моделі управління.

Джерела та література:

1. Горбатюк В.І., Слободянюк П.Я. Місцеве самоврядування Хмельниччини: нариси історії місцевих громад Деражнянського району. – Хмельницький: Поділля, 2003. – 768 с.
2. Державний архів Хмельницької області (далі ДАХМО). – Ф.П. 112. – Оп. 2. – Спр. 21. – 279 арк.
3. ДАХМО. – Ф.Р. 90. – Оп. 2. – Спр. 141. – 92 арк.
4. ДАХМО. – Ф.П. 112. – Оп. 2. – Спр. 136. – 164 арк.
5. ДАХМО. – Ф.П. 112. – Оп. 2. – Спр. 177. – 147 арк.

6. ДАХМО. – Ф.П. 112. – Оп. 2. – Спр. 285. – 172 арк.
7. ДАХМО. – Ф.П. 112. – Оп. 2. – Спр. 356. – 120 арк.
8. ДАХМО. – Ф.П. 112. – Оп. 2. – Спр. 365. – 87 арк.
9. ДАХМО. – Ф.П. 112. – Оп. 3. – Спр. 1. – 120 арк.
10. ДАХМО. – Ф.П. 112. – Оп. 3. – Спр. 18. – 61 арк.
11. ДАХМО. – Ф.П. 112. – Оп. 3. – Спр. 111. – 221 арк.
12. ДАХМО. – Ф.П. 112. – Оп. 3. – Спр. 207. – 146 арк.
13. ДАХМО. – Ф.П. 112. – Оп. 3. – Спр. 461. – 178 арк.
14. ДАХМО. – Ф.П. 112. – Оп. 9. – Спр. 12. – 126 арк.
15. Завальнюк О.М., Рибак І.В. Новітня аграрна історія України. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2004. – 288 с.
16. Історія колгоспу ім. Леніна / Архівний відділ Деражнянської районної державної адміністрації.
17. Історія українського селянства. Т.2. / Авторський колектив: Андрущак О.В., Баран В.К., Блануца А.В. та ін. – Київ: Наукова думка, 2006. – 652 с.
18. Народне господарство області у 1992 році: статистичний щорічник. – Хмельницький. – 1993.
19. Прапор ленінізму. – 1969. – 11 жовтня.
20. Рибак І.В., Скворцова І.А. Сільські поселення Деражнянщини: депопуляція, деградація, репресивність (80-90-ті роки ХХ ст.) // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Деражнянщина: минуле і сучасне». – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2013. – С. 391-390.
21. Яковлева Л.Є. Сільське господарство Деражнянщини періоду незалежності на сторінка районної газети «Вісник Деражнянщини» // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Деражнянщина: минуле і сучасне». – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2013. – С. 391-408.

Матвеев А.Ю.
м. Хмельницький
Гурський П.Ю.
м. Дунаївці

ДУНАЄВЕЦЬКА ЗАГАЛЬНООСВІТНЯ ШКОЛА І-ІІІ СТ. № 3: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА СЬОГОДЕННЯ

У статті розглядаються основні моменти становлення загальноосвітньої школи І-ІІІ ст. № 3 м. Дунаївці Хмельницької області – навчального закладу, який не завжди мав свій теперішній статус та навіть порядковий номер, але сьогодні займає чільне місце в освітній сфері Дунаєвецького району.

Ключові слова: Дунаєвецька загальноосвітня школа І-ІІІ ст. № 3, Могилівка, директор, семирічка, 8-річна школа, навчальні приміщення.

Ми живемо у час цифрових технологій, де будь-яку інформацію можна здобути, не виходячи з дому, одним порухом руки клацнувши по клавіші комп'ютера. Кожне підприємство, установа чи організація має свій сайт, де обов'язковим є розділ «Про нас», чи «Наша історія». Не виключенням є і загальноосвітня школа І-ІІІ ст. № 3 м. Дунаївці Хмельницької області. Проте в розділі «Історія школи» всього лише декілька загальних речень з неперевіреною інформацією. Мета нашого дослідження полягає у неупередженому висвітленні історії становлення та розвитку цього навчального закладу, як складової розвитку освіти району. Автори також мають відношення до предмету дослідження: Гурський Павло тут здобув базову середню освіту, а мати Матвеева А.Ю. – Бубякова Валентина Іванівна деякий час саме тут працювала.

Широкі коридори, великі вікна, тепло та затишок – це приміщення Дунаєвецької загальноосвітньої школи І-ІІІ ст. № 3 – найбільшого і найсучаснішого навчального закладу Дунаєвецького району. Навчальний заклад приміряв на себе нові стіни порівняно нещодавно – 31 серпня 1990 р. З того урочистого дня пройшло лише (аж) 27 років, проте школа вже має свою славу історію розвитку.

Але об'єкт нашого дослідження не завжди займав цю нову простору будівлю. Школа багато митарилась по різних приміщеннях, що має свою досить цікаву історію.

Історія досліджуваного закладу середньої освіти бере свій початок із школи с. Могилівка, що було поряд з Дунаївцями. У 1867 р. тут була створена Могилівська церковно-приходська школа, яка діяла до 1917 р. У 1924 р. в Дунаївцях було дві школи з семирічним навчанням. Про навчальні заклади с. Могилівка відомості не збереглось.

Школа в селі розпочала свою діяльність майже одразу після звільнення від фашистських загарбників, у 1944 р. Виконувачем обов'язків завідувача Могилівської початкової школи призначено Годлевського Й.А. [1].

Процес післявоєнного становлення Могилівської початкової школи розпочався 29 травня 1945 р., коли листом обласного відділу освіти зобов'язали надати довідку про виконання Постанови облвиконкому бюро Обкому КП(б)У від 3.05.45 р. № В-50/5 «Про повернення шкільних приміщень що використовуються не за призначенням». На даний запит була надана відповідь: «На ваш запит от 26/5-45 г. за № 65 Дунаєвський райком партії сообщает, что за период освобождения района от немецких оккупантов возвращено 30 школьных зданий Райнаробразу.

Подлежат возврату 4 школьных здания, одно занимает РО НКГБ, а 3 заняты бывшими владельцами – раскулаченными и возвратившимися во время немецкой оккупации района, здания находятся в селах: Блещановка – 1, Могилевка – 1, Шатаве – 1.

*Секретарь Дунаевецкого райкома КП(б)У (подпись) Г. Одинцов.
23.06.45 г. [17, с. 265].*

У той період з «ворогами народу» розмова була короткою, тому за кілька днів школа повернулася у рідні стіни (сучасна вул. Богдана Хмельницького, 21), де і проіснувала до 1958 р.

У 1945 р. з посади завідувача Могилівської початкової школи звільнено Романюк Ніну М. (на жаль, повного ПІБ не збереглося) і тим же наказом на її місце призначено Грінберг С.В. [2].

У 1949 р. Могилівська початкова школа стала семирічною, директором якої був призначений «з правом розпорядника кредита та першого підпису» Кобзар В.О. [3].

1952 р. завучем Могилівської школи призначено Дзекцдермана А.Л. – особистість неординарна, у якого педагогічний талант поєднувався з суворим характером. Через 30 років про нього згадають як про «Вчителя з великої букви» та «Педагога від бога».

У 1953 році Могилівська семирічна школа стала середньою школою, директором якої призначено Костяшкіна І.С.

У 1955 р. у школі навчалося 158 учнів початкових класів, а у старших – 231 учень.

Освіту не оминули загальнодержавні процеси: укрупнення, розділення – йшов постійний пошук та розвиток. В процесі утворення міста було прийнято рішення про об'єднання навчальних закладів.

Внаслідок процесів реорганізації, укрупнення, перебазування та розширення, Дунаєвська школа № 3 згадується аж у 1958 р., уже після об'єднання з Могилівською середньою школою. До цього школа називалася Дунаєвська восьмирічна школа, була безномерною і займала невелику будівлю по вул. Єрусалимській (нині вул. Базарна, де розташований цілодобовий мінімаркет).

12 лютого 1958 р. Хмельницький облвиконком прийняв рішення № 94 «Про ліквідацію Могилівської сільської Ради Дунаєвського району, включення в смугу селища Дунаївці - сіл Дунаївці та Могилівка цього ж району та віднесення селища Дунаївці до категорії міст районного підпорядкування». Процес об'єднання Могилівської середньої школи і Дунаєвської 8-річної школи був запущений. Тоді і вперше прозвучала назва – Дунаєвська восьмирічна школа № 3, хоча школу і продовжували називати Могилівською. Певний час (з 1958 по 1973 рр.) знаходилась вона в будівлі Могилівської школи на розі вул. Шевченка – Б.Хмельницького.

Навчальному процесу реорганізація не була на заваді. На посаді директора Костяшкіна І.С. у 1960 р. змінив Ліщинський І.М. – фронтовик із суворим характером, якого всі поважали, оскільки боялися, як колеги-вчителі, так і учні школи. Іван Миколайович утримував жорстку дисципліну, часто застосовуючи непедагогічні методи виховання. Одного разу не розрахувавши сил, провів «бесіду» з семикласником. Це переповнило чашу терпіння керівництва районного відділу освіти, змусивши переглянути методи виховання у всіх навчальних закладах району [4].

Школа залишалась без керівника одну декаду. Тимчасово виконувачем обов'язки директора 8-річної школи в лютому 1961 р. призначено завуча школи Задираку К.Ю. [5]. У березні 1961 р. завучем та в.о. директора Дунаєвської 8-річної школи № 3 призначено Остапеч Є.П., яка пропрацювала керівником сім років [6].

Напередодні нового навчального 1968 р. директором школи призначено Миндру І.М. [7].

Старі стіни уже не вмщали усіх учнів, тому була необхідність розширення навчальних площ. У 1973 р. середня школа № 1 переведена у новозбудоване приміщення по вул. Шевченка. Одночасно було прийнято рішення про реорганізацію Дунаєвської 8-річної школи № 3 в середню школу № 3. Школа отримала нове місце прописки по вул. 1 Травня, зайнявши двоповерхову будівлю частини комплексу давнього монастиря – найстарішої будівлі міста.

Наказом по Дунаєвському РайВО за № 68 від 15.08.73 р. Миндра І.М. переведений на посаду директора СШ № 3 м. Дунаївці з 15 серпня 1973 р. в зв'язку з реорганізацією Дунаєвської 8-річної школи № 3 [8].

Наказом по Дунаєвецькому РайВО за № 89 від 15.10.73 р. при реорганізації Дунаєвецької 8-річної школи № 3 в середню школу № 3 переведено вчителів: Уманську Ю.Т., Хлібовську С.М., Цехмістер Н.П., Остапець Е.П., Снігурову Л.І., Демидас З.Г., Сухаревську Н.І., Вишневську Р.Л., Ніжанківську Т.С., Атаманюк З.П., Перепетко Е.І., Левицьку О.С., Пукас Л.М.

Цим же наказом переведено з СШ № 1 в СШ № 3 учителів: Бубякову В.І., Афоніну І.С., Драпату О.О., Фасуляк Н.О., Степанову М.М., Стойко Є.С., Ясінську Д.А., Яковлеву Б.В., Шинкар В.Г., Остапович Е.О., Прокопчук Т.К., Добровольську О.Г. [9].

Фото 1. Колектив Дунаєвецької 8-річної школи №3. Директор Остапець Є.П. друга з права, Бубякова В.І. перша зліва [12].

У 1975 р. було прибудовано приміщення спортивного залу. Стара будівля не прийняла бездарної реконструкції і у 1997 р. спортзал обвалився під вагою снігу. На щастя, обійшлося без постраждалих.

У серпні 1981 р. новим директором Дунаєвецької СШ № 3 призначено Дака І.С. [10].

Звичайно, будівля, якій майже триста років, з часом вже не могла забезпечувати необхідні умови для проведення учбового процесу, тому було прийнято рішення про будівництво нової школи на 1176 учнівських місць в м.Дунаївці по вул. Шевченка, 109. Будівництво передбачено на місці території суконної фабрики та присадибних ділянок громадян міста і земель міської ради. Загальна площа будівництва 2,8 га.

Нове будівництво проводилось з великим ентузіазмом, адже школа є найбільшою у районі. Щоквартально про хід будівництва писалось у місцевому часописі «Ленінським шляхом». Ось лише декілька заміток: «Незабаром учні Дунаєвецької середньої школи № 3 мають розпочати навчання у новій споруді. А поки іде будівництво, педагоги готують наочне обладнання до навчальних класів та кабінетів. Нещодавно тут придбали набір гіпсових органів людського тіла. Вартує цей набір півтисячі карбованців і призначений для наочності у викладанні анатомії людини, а також малюванні» [14]. «Багато ще роботи біля новозбудованої міської середньої школи № 3. Але зусиллями відділу народної освіти, громадських організацій міста з кожним днем школа набирає гарного, справді сучасного вигляду. Побілено стіни, вимито вікна та підлогу, пофарбовано двері та рами – все це зроблено руками громадян міста, котрі, не жалкуючи власного часу, з віддачею працюють на новобудові. Кожен день приходять сюди працівники і службовці Дунаєвецької суконної фабрики ім. Леніна, арматурного і ремонтно-механічного заводів, хлібопекарні та автотранспортного підприємства та багатьох-багатьох закладів та підприємств міста. Слід звернути увагу на те, що люди, працюючи тут, не тільки батьки школярів, які навчатимуться в школі, а й ті, хто зі школою немає ніяких безпосередніх стосунків. Нещодавно біля школи розбито великі клумби,

на яких ростуть троянди та сальвії, жоржини та айстри. Вірять дунаєвчани: двері нової школи радісно відчиняться для дітвори в День Знань – 1 вересня. І хочеться, щоб господарі цієї будови добрим словом згадали всіх, хто приніс їм цю радість на довгі-довгі роки» [15].

У встановлені терміни будівлю школи на 1296 учнів було побудовано та прийнято в експлуатацію. День Знань 1 вересня 1990 р. стало справжнім святом не тільки для школярів – учнів школи, але й для усіх жителів міста.

Ось як ця знаменна подія висвітлювалась в Дунаєвецькому часописі: «Радісно і щасливо зустріла своє багатоголосе дитяче птаство першOVERесневого ранку простора, світла середня школа № 3 м. Дунаєвець. На її широкому подвір'ї було тіснувато, коли прийшли на свято першого дзвоника, крім учнів, батьки і дідуся, вчорашні вихованці – старші брати і сестри, шефи і будівельники, керівники міста і району. А найщасливішими були 110 несміливих першокласників, які з гордістю і цікавістю чекали тієї щасливої миті, коли чиясь добра рука переріже червону стрічку і вони зграйкою залетять у свої класи.

А поки що урочиста мить. Між оберемками осінніх квітів біліють шкільні фартушки. Учні рапортують директорові школи про готовність до проведення свята. До учнів, педагогів, батьків і гостей звертається директор середньої міської школи № 3 Іван Семенович Дак.

Від імені МПМК-34 передає символічний ключ школі головний інженер організації Б.Т. Блазій. А директор школи І.С. Дак вручає будівельникам скромні подарунки.

57 шкіл нашого району відзначають нині День знань – говорить завідуючий районним відділом народної освіти В.С. Прокопчук. Майже десять тисяч учнів району прийшли у школу здобувати знання. Відкрили двері дві нові школи – Лисецька середня і Дунаєвецька середня школа № 3.

Від імені батьківського колективу виступив Л.М. Захарчук. А секретар партійної організації Дунаєвецького арматурного заводу І.А. Чернега подарував учням нової школи спортивну гру «Полювання на лисиць» вартістю в 2,5 тисячі карбованців.

Перші подарунки і першу книгу знань – «Буквар» вручили випускники першокласникам, щоб були вони гідними продовжувачами шкільних традицій.

Під оплески дітвори і присутніх гостей перерізається червона стрічка.

І переповнилися шкільні сходинок дитячою юрбою. 1300 шкільних місць чекали своїх вихованців. До їх послуг – Шевченківська вітальня, музеї Пушкіна та Матері, прекрасний кабінет народознавства, два спортивних зали, клас для занять хореографією, їдальня, актовий зал.

І як хочеться, особливо нам, батькам, щоб діти вчилися у новій прекрасній школі по-новому і тільки на «відмінно» [16].

Звичайно, виникає питання: чому спочатку будівництво школи передбачалось на 1176 учнів; здано в експлуатацію школу на 1296 учнів; відрепортовано про відкриття школи на 1300 учнів. Найбільше учнів у школі навчалось у 1992 р. – 1007 учнів.

Щоб розібратись з цифрами проведено дослідження. На час проектування (кінець 1985 р.) діяли будівельні норми для будівель навчальних закладів. В попередньому проектуванні школа передбачалась на 30 класів. Згідно п.2.1 вказаних норм зазначено, що школи на 30 класів становлять 1176 учнів [18].

Поки будувалась школа, в країні пройшли певні зміни. Передусім, у 1989 р. введено 11-річну середню освіту, що призвело до необхідності додаткових приміщень. Крім того, на час здачі будівлі в експлуатацію змінились будівельні норми, за якими вказано розрахунок учнів для кількості 33 класів – 1296 учнів. Таким чином новобудова здавалась в експлуатацію як школа на 1296 учнів, що відповідає 33 класам для одинадцятирічного навчання [13].

Нові будівельні норми внесли суттєві корегування в проект будівництва: заборонялось розміщувати навчальні приміщення в підвалах, а спортивні зали повинні бути лише на першому поверсі та багато чого іншого.

Школу приймали в експлуатацію поспіхом з численними недоробками: не всі санвузли працювали, протікала покрівля, нещільності у вікнах, неякісне опалення.

Проте, незважаючи на усі недоробки, школа видалась справді надзвичайною. На першому поверсі розміщено 9 начальних класів, в т.ч. дві майстерні, адміністративні та побутові приміщення, простора їдальня, великий актовий зал. На другому поверсі 18 начальних класів, в т.ч. два спортивних зали. На третьому поверсі – 15 навчальних приміщень. Крім того, в будівлі є опалюваний підвал. Всього в будівлі школи 177 приміщень різного призначення. Усі приміщення забезпечені необхідними меблями та навчальними матеріалами.

У липні 2002 р. на посаду директора школи призначено Ковальчука Л.М., який змінив талановитого педагога та керівника Дака І.С., що пропрацював на цій посаді 21 рік [11].

Сьогодні Дунаєвецька ЗОШ І-ІІІ ст. № 3 – це якісна освіта, комп'ютеризація навчально-виховного процесу. Немало зусиль до такої школи доклали директор Ковальчук Леонід Максимович, заступник директора з навчально-виховної роботи Федорчук Ганна Сергіївна, заступник директора з наукової роботи Шамрай Л.В., учні, батьки і великий педагогічний колектив.

Школа співпрацює з багатьма вищими навчальними закладами, що дає змогу учням зорієнтуватись у виборі майбутньої професії.

Для учнів початкових класів в школі сьогодні обладнано ігрові кімнати, спальні, придбано багато наочного матеріалу. Клопотанням дирекції, дітей з навколишніх сіл довозять шкільні автобуси, яких на базі школи є два.

*Фото 2. Дунаєвецька ЗОШ І-ІІІ ст. № 3, центральний вхід.
Сучасний вигляд (у художньому доробку В. Гурського).*

За останні роки змін зазнала і шкільна бібліотека. З 2010 навчального року для бібліотеки виділено зручне, світле, просторе приміщення.

Сьогодні Дунаєвецька ЗОШ І-ІІІ ст. № 3 залишається флагманом освіти міста та району. Це єдина школа району, де діє зал фізичної реабілітації. На базі школи проходять курси по вивченню англійської мови, діє 2 спортивних зали та 2 комп'ютерні класи.

Джерела та література:

1. Архів Дунаєвецької загальноосвітньої школи І-ІІІ ст. № 3 / Книга наказів: Наказ № 24 по Дунаєвецькому Відділу Народної Освіти від 24.07.1944.
2. Там само. – Наказ № 51 від 01.07.1945.
3. Там само. – Наказ № 143/27 від 22.02.1949.
4. Там само. – Наказ № 32 від 02.02.1961.
5. Там само. – Наказ № 39 від 11.02.1961.
6. Там само. – Наказ № 55 від 16.03.1961.
7. Там само. – Наказ № 164 по Дунаєвецькому районному відділу народної освіти від 13.08.1968.
8. Там само. – Наказ № 155-к Хмельницького облвно №155-к (без дати).
9. Там само. – Наказ № 89 по Дунаєвецькому районному відділу народної освіти від 01.09.1973.
10. Там само. – Наказ № 70-а від 31.08.1981.
11. Там само. – Наказ № 50 по Дунаєвецькому районному відділу освіти від 09.07.2002.
12. Архів Матвеева А.Ю.
13. ВСН 50-86: «Общеобразовательные школы-интернаты».
14. Газета «Ленінським шляхом». – 28 серпня 1990. – №102 (8472). – С. 3.
15. Там само. – 9 серпня 1990. – №94 (8464). – С. 3.
16. Газета «Дунаєвецький вісник». – 6 вересня 1990. – №106 (8476). – С. 2.
17. Дунаєвеччина в роки Другої світової війни: зб. док. і матеріалів / Упоряд. В.Г. Байдич, О.М. Завальнюк, Ю.В. Олійник. – Кам'янець-Подільський – Дунаївці: Медобори-2006, 2015. – 320 с.
18. СНІП ІІ-65-73: Общеобразовательные школы и школы-интернаты.

Байдич В.Г., Галатир В.В., Олійник Ю.В.
м. Хмельницький

ДОЛЯ АРХІВІВ РЕГІОНУ У ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917-1921 рр.)

В статті на підставі архівних документів досліджуються історичні аспекти організації архівної справи на території Поділля в добу Української революції.

Ключові слова: архівні документи, архівна комісія, архівна реформа, Подільська губернія, Центральна Рада.

На початку ХХ ст. у Подільській губернії не існувало єдиного губернського архіву. Всі архівосховища були відомчими. Відповідно кожна державна установа утримувала свій архів.

Така ситуація була типовою і за часів Центральної Ради, гетьманату, Директорії УНР та тимчасового польського адміністрування. Революційні події нанесли відчутної шкоди архівним документам. Так, уже влітку 1917 р. був неодноразово пограбований архів Подільського губернського правління, внаслідок чого зникло близько 900 пудів справ економічного змісту кінця XVIII – початку XIX ст. Крім того, із середини 1919 по листопад 1920 рр. цілком знищено архів Казенної палати, у якому зберігалися матеріали з історії господарства в казенних маєтках та промисловості Поділля, архів духовної семінарії (тут знаходилися, зокрема, біографічні відомості про українських письменників А.Свидницького та С.Руданського), зникли архів казначейства (матеріали з історії державної фінансової діяльності), Кам'янецької міської та повітової поліції (матеріали політичного розшуку), канцелярії Подільського губернатора (матеріали з соціально-економічної історії Поділля та політичних рухів), частково пограбовано поляками архіви Подільських дворянських депутатських зборів (документи, які підтверджували дворянське походження), Подільської духовної консисторії (зникли архівні документи Переяславської духовної консисторії XVIII ст., справи стосовно селянських повстань XVIII ст.), Подільської казенної палати¹.

Для виявлення стану збереженості архівних документів у Волинській губернії – у Славути, Шепетівці, Ізяславі та Старокостянтиніві, де до 1917 року знаходилися магнатські архіви, після перевірки побачили, що майже всі фамільні архіви були знищені. Залишки цих архівів та фонд Старокостянтинівського поліцейного управління виявлені в місцевому музеї. Частина цих документів було перевезено до Києва. Чимало архівних колекцій продано. Зокрема, кошти від реалізації документів архіву Подільського губернського правління (реалізували 800 пудів) потратили на виплату заборгованості по зарплаті працівникам апарату губернського правління². За свідченням сучасника, у 1919 р. «в Кам'янці всі склепи [магазини. – Авт.] були заповнені архівними матеріалами, та найбільше архівів загинуло на паперовій фабриці Коцеби (за Кам'янцем) [урочище «Совий яр». – Авт.], куди вивозилися архіви цілими фурами для переробки як сирець. Масово гинули від рук несвідомих селян архіви, колекції бібліотек, пам'ятки мистецтва та старовини з захоплених повстанцями або покинутих господарями панських маєтків, будівлях-палацах»³. Що стосується останнього, то зокрема, було розграбовано колекції графа Потоцького в Антонінах⁴.

Нижче наводиться документ, який пояснює механізм знищення архівних документів, продиктований фінансовою кризою.

На думку академіка Д.Багалія чимало архівних документів з території України було евакуйовано за часів революції на територію Росії. Інформацією про місце їх знаходження не володіла ні Україна, а ні Центрархів РСФРР.⁵

В добу гетьманату П.Скоропадського було розроблено проект архівної реформи, його запропонував архівно-бібліотечний відділ, що продовжив роботу при Головному управлінні мистецтв і національної культури на чолі з В.Модзалевським. Зміст реформи полягав у проголошенні державної власності на архівні документи. Центральною установою архівної системи мав стати Національний архів Української держави (або Головний державний архів). Крім Національного архіву в Києві, де мали зосереджуватися документи загальнодержавного характеру, які відображали діяльність головних державних установ, передбачалося створити губернські архіви для зберігання документів місцевих інституцій. Автори проекту реформи (В. Модзалевський, Д. Багалій, В. Іконников, І. Каманін, О. Левицький) пропонували створити в губерніях архівні комісії зі статусом «державних інституцій» для управління архівною справою на місцях. Але до реалізації цього задуму не дійшло.

З приходом до влади Диреткорії УНР вирішення питання щодо збереження і впорядкування архівної спадщини в центрі і в регіонах республіки ускладнювалося через активні військові дії, поразки, державну нестабільність.

У той складний час активну діяльність щодо збереження архівних цінностей країни розгорнули представники професорсько-викладацької корпорації Кам'янець-Подільського державного українського університету. Вони не мирилися з бездумним нищенням документів і пам'яток про історичне минуле українського народу, відкрито висловлювали свою незгоду з таким становищем, зверталися до компетентних державних органів з пропозиціями покласти край цій вакханалії. Група викладачів університету (декан історико-філологічного факультету професор П. Клименко, приват-доценти О. Неселовський, П. Клепатський, Ю. Сіцінський, Л. Б'ялковський та ін.) уже навесні 1919 р. утворили архівну комісію, яка добровільно взяла на себе функцію громадського захисту місцевих архівосховищ, їх фондів, обґрунтувала необхідність відкриття в закладі свого архіву і прийняття до нього тих цінних архівних збірок, яким загрожувало знищення⁶. 13 травня 1919 р. новоявлена громадська організація, що не була зареєстрована владою, подала до ради професорів університету листа, де ініціювала звернення до місцевого ревкому з проханням передати закладові архів колишнього Подільського жандармського управління і Подільського окружного суду разом із бібліотечними фондами, що зберігалися при них. Документи з цих архівів мали скласти основу навчально-дослідного архіву, на базі якого збиралися вивчати громадські рухи в Україні XIX ст.⁷. Наразі невідомо, чи відгукнулися ревкомівці на це прохання, швидше всього, що позитивного реагування не надійшло, адже заклад зазнав від нової влади репресій: було реквізоване приміщення університетської друкарні і папір⁸, його визнали «гайдамацьким клубом»⁹, закрили богословський факультет¹⁰, заарештували професора В. Біднова і приват-доцента Л. Білецького і, нарешті, наприкінці травня 1919 р. реквізували під канцелярію Бессарабського полку навчальний корпус¹¹.

Архівні документи дають змогу відстежити нові кроки діяльності архівної комісії, починаючи з другої половини липня 1919 р., коли становище Кам'янця-Подільського як державно-політичного центру УНР стабілізувалось після передислокації з Галичини на Поділля підрозділів Української Галицької армії. 31 липня архівна комісія зібралась на своє засідання, де її члени висловили протест проти нищення архівних скарбів України. Через три дні, 4 серпня комісія зібралася знову. Заслухали доповіді Ю. Сіцінського і Л. Б'ялковського про досвід організації архівної справи в Росії і Західній Європі, після чого присутні виробили заяву, адресовану товаришу міністра народної освіти УНР Н. Григорієву. У ній наголошувалося: «В останні часи брак паперу та нестача коштів на утримання деяких установ загрожують архівам цих установ, документи яких можуть бути продані або знищені вириванням з них чистих листів паперу. При цьому загинуть акти, які мають історично-наукову цінність. Щоби не допустити цього, потрібно негайно заборонити безоглядне нищення або продаж архівів. Разом з тим, визнається необхідним упорядкувати архівну справу так, аби догляд і збереження архівів на певній території доручалися постійній комісії, в склад якої входили би знавці архівного діла та археографи, науково підготовлені, призначаємі Міністерством Освіти по рекомендації історико-філологічних факультетів або Академії Наук. Ця комісія одержує право вибирати з архівних документів все науково цінне, допомагати їй і цій справі повинна адміністрація всіх установ. Одібране архівною комісією, звезене в певні місця, повинно зберігатися під її ж доглядом, а все останнє, яке не має історичної цінності, залишається в розпорядженні урядових установ. Університет має за честь просити аби закон про архівну справу та інструкція архівним комісіям були вироблені в найближчій часі. Університет також гадає, що для підготовки вчених архіваріусів потрібно завести спеціальну вищу археографічну школу на зразок парижської «Ecole des chartes», а до її зведення влаштувати по університетських містах короткочасні архівні курси. Університет гадає, що праця тимчасової архівної комісії, негайно заснованої у Кам'янці під доглядом історико-філологічного факультету, до переведення належного закону дасть можливість урядовим установам використовувати велику кількість документів, не маючих наукової цінності, для задоволення їх потреб в чистому папері»¹². Отже, у цитованому документі, крім загальних завдань щодо збереження архівів, містився перелік конкретних, конструктивних заходів, які зводилися, перш за все, до заснування постійної державної архівної структури за участю фахівців, відкриття навчального закладу для підготовки професійних працівників зазначеного профілю, нарешті, що найбільш важливо, прийняття в республіці закону про збереження архівної спадщини.

Нижче наводиться зведений документ, затверджений секретарем ради професорів вишу. Він є важливою віхою архівної спадщини.

Заява вчених університету, який на той час був визнаним науковим культурним осередком краю й України загалом, не залишила байдужими очільників освітнього відомства, в структурі якого функціонував такий важливий підрозділ як Головне управління мистецтв та національної культури. Її отримали 8 серпня 1919 р.

разом із листом ректора І. Огієнка, у якому він просив «вжити можливих заходів щодо упорядкування охорони пам'яток старовини»¹³. Н. Григорієв, який тимчасово очолював МНО УНР після добровільної відставки міністра А. Крушельницького, вже наступного дня розпорядився аби запросити на розмову голову університетської архівної комісії П. Клименка, однак того не було у місті. 11 серпня Н. Григорієв надіслав П. Клименку, добре знайомому архівісту-практику, спеціального листа, яким, по-перше, офіційно відреагував на заяву вчених щодо збереження архівів, а по-друге, запропонував йому очолити започатковуваний у структурі відомства Відділ охорони пам'яток старовини і національної культури та через нього організувати міністерську Архівну комісію, завдання якої попередньо сформульовані не були. «Відсутність в сучасний мент фаховця по справах охорони пам'яток старовини й мистецтва в Головному управлінні мистецтв, – наголошував товариш міністра, – гальмує заходи Міністерства Народної Освіти щодо захисту пам'яток старовини й мистецтв і особливо архівів від руйнації. Мною накреслено низку заходів, аби запобігти майбутній шкоді від необережного поводження з цими, науковою вартості, цінностями, але, за відсутністю необхідних фахових людей, змушує мене звертатися до Вас, Високоповажний Пане Професоре, прийти на допомогу цій справі, прийнявши на себе тимчасове керування Відділом Охорони Пам'яток Старовини й Мистецтв при Головному Управлінні Мистецтв, а також організацію Архівної Комісії для вироблення засобів охорони архівів»¹⁴. Того ж дня вийшов наказ Головного управління мистецтв та національної культури, згідно з яким охорона культурно-історичних пам'яток тимчасово доручалася повітовим та губернським комісарам освіти¹⁵.

Підкріплюючи серйозність намірів щодо наведення порядку збереження архівів, музеїв і бібліотек для майбутніх поколінь українців, Н. Григорієв разом із головою відділу художньої промисловості ГУМНК А.Середою видали «Обіжник до всіх установ, підлеглих Міністерству Народної Освіти і Мистецтва, до Мійських самоврядувань і Народних Управ», у якому просили зазначені органи роз'яснити якомога більшій кількості громадян, що нищення російських і польських музеїв, бібліотек і архівів, де зберігалися пам'ятки української культури, «є руїною нашого національного добра». Про усі культурно-історичні цінності, над якими нависла загроза знищення, належало повідомляти МНО УНР для відповідного реагування і прийняття адекватних заходів¹⁶.

22 серпня датується доповідна записка професора Київського державного університету Й. Пеленського, управителя музею-архіву відділу Подільської губернської управи Ю.Олександровича, віце-директора Державного військово-історичного музею М.Обідного голові Ради Народних Міністрів, голові Трудового Конгресу України та міністру народної освіти УНР, в якій висловлювався протест проти допущеного значного знищення пам'яток старовини і культури та вказувалося на необхідність зробити їх охорону державною справою. Пропонувалося прийняти закон про їх націоналізацію і реконструювати Головне управління мистецтв та національної культури; під опікою місцевих державних органів заснувати ряд нових архівів, музеїв, бібліотек, а наявні взяти під нагляд держави і не відмовляти їм у допомозі; негайно створити фахові експедиції для повернення розграбованих культурно-історичних цінностей¹⁷.

Нижче наводиться документ у повному обсязі.

Як уже зазначалось, П. Клименка призначили на посаду в.о. і голови відділу охорони пам'яток старовини Міністерства народної освіти УНР. Це сталося 20 серпня 1919 р. А вже через 8 днів з його ініціативи Міністерство внутрішніх справ УНР поклало на органи місцевого самоврядування обов'язок опікуватися пам'ятками старовини й охороняти їх від «знищення, псування й продавання»¹⁸. 30 серпня 1919 р. Н. Григорієв і П. Клименко видали спільний наказ, яким зобов'язували губернських і повітових комісарів освіти взяти під свій догляд і охорону всі пам'ятки, не допускаючи їх нищення і вивіз за кордон, а також «пильнувати, аби музеї і бібліотеки, закладені за часів старого ладу і під час українського і большевистського панування, не розбиралися, не продавалися, не розкрадалися ким би то не було»¹⁹. Відповідно до підготовленої у липні 1919 р. урядової постанови, в структурі МНО мала функціонувати архівна комісія, якій належало санкціонувати відбір другорядних матеріалів з різних архівів для переробки на паперовій фабриці. Наказом Міністерства народної освіти за №29 від 30 серпня 1919 р. така комісія була створена під головуванням П. Клименка. До її складу увійшли 16 членів, зокрема і приват-доценти Ю.Й.Сіцінський і Л.Б.Б'ялковський, В. Боберський, М.Альтер, М. Гаврилко, І. Кревецький, а також Й.Пеленський, який на початку весняного семестру 1919-1920 навчального року посів в університеті посаду приват-доцента кафедри мистецтва. Цій структурі належало виробляти інструкції з охорони пам'яток старовини й мистецтв і керувати «справами охорони архівів, музеїв і великих збірок старовини і мистецьких річей»²⁰. За короткий час комісія сформулювала низку невідкладних завдань у дорученій їй царині: 1) прийняття урядом і Директорією УНР «закону, що охороняв би пам'ятки старовини та мистецтва під загрозою грошових кар і тюрми за знищення й вивіз»; 2) заснування губернських архівних комісій; 3) повернення з «крамниць м. Кам'янця проданих туди документів з Архіву Губерніяльного Правління»; 4) вироблення інструкції для аналізу архівних справ,

а також для повернення «культурно-історичних предметів, розграбованих в панських маєтках»; 5) заснування на Поділлі й Волині посади «особливого комісара для охорони пам'яток старовини й мистецтва»; 6) виділення під архівне сховище вежі Стефана Баторія комплексу «Кам'янецька фортеця»; 7) започаткування профільного часопису «Українська старовина» для актуалізації роботи із охорони культурно-історичної спадщини, залучення до неї широкого громадського активу²¹. Звісно ж, комісія працювала колегіально, але перша скрипка у ній належала П.В.Клименку, який опирався передусім на своїх університетських колег.

17 вересня 1919 р. Ю. Сіцинський, Л. Б'ялковський і Й. Пеленський увійшли до складу ще однієї не менш важливої і відповідальної комісії, якій належало підготувати проект Статуту Національного архіву в Києві. Головувати у ній доручили П. Клименку²².

Представники університету, по-справжньому вболіваючи за долю історико-культурної спадщини України, неодноразово змушені були критично оцінювати діяльність української влади і розбурханого революційною стихією суспільства щодо збереження цих скарбів і як вихід з такого ганебного становища вважали за невідкладне прийняття закону, який би націоналізував усі пам'ятки на території УНР і передав їх під охорону держави. Разом з іншими українськими патріотами, які вболівали за стан старовини, вчені університету били на сполох і закликали уряд заснувати Міністерство мистецтв і національної культури, яке б стало на чолі пам'яткоохоронної роботи і набуло відповідних прав, мало б співпрацювати з комісаріатами, що належало створити на місцях як опору цього міністерства, розгорнути мережу державних і місцевих архівів, музеїв і бібліотек. До цього пропонували залучити і органи місцевого самоврядування, відповідні фахові експедиції для «збирання розграблених культурних цінностей через революцію та війну». А «усі державні, громадські та церковні всіх віросповідань архіви, музеї та книжниці» збиралися підпорядкувати Головному управлінню мистецтв і національної культури МНО УНР²³.

20 вересня 1919 р. професор П. Клименко разом з товаришем міністра народної освіти П. Холодним направили губернським і повітовим комісарам освіти обіжник, яким запропонували повідомити населення через учителів місцевих шкіл про те, що всі цінні старовинні речі (картини, книги, документи, посуд) треба зберігати і обов'язково чекати, доки їх викупить держава. На думку підписантів, така робота могла запобігти нищенню культурно-історичних цінностей. Гарантом цього мали б стати відповідні письмові зобов'язання мешканців сіл і містечок. Непограбовані речові колекції, бібліотеки і архіви пропонували перевезти з маєтків до приміщень шкіл, громадських бібліотек і взяти під особисту охорону завідувачам цих закладів. Про виконану роботу треба було доповідати МНО УНР²⁴.

До справи збереження і охорони пам'яток історії і культури П. Клименко і П. Холодний залучили через міністра ісповідань І. Огієнка також сільських священиків²⁵.

Військово-архівну роботу 1919 р. проводила культурно-освітня управа Генерального штабу Армії УНР, яка організувала архівні комори у Кам'янці та Проскуріві.

16 вересня С.Петлюра затвердив штат архівної комори в Кам'янецькій фортеці, а через тиждень Головне управління Генерального штабу армії УНР розіслало у війська інструкцію для військових архівних комісій²⁶. Крім того, у Кам'янці-Подільському Голова Директорії УНР затвердив постанову про заснування при всіх міністерствах і управліннях республіки особливих комісій для перегляду чинних законів та інструкцій, на підставі яких утримуються й оберігаються їхні архіви. Зазначалася необхідність проведення експертизи цінності документів наявних архівів з метою «звільнення їх від непотрібного матеріалу», який після огляду архівною комісією Міністерства народної освіти має бути переданий Міністерству народного господарства²⁷. Тоді ж оприлюднили постанову міжвідомчої комісії, скликаної Міністерством народного господарства УНР. З метою збереження старих документів, надзвичайно цінних з історії краю, вона забороняла вилучення будь-яких архівних номерів, а також номерів канцелярського діловодства без дозволу Комісії з охорони пам'яток старовини і мистецтва при Міністерстві народної освіти УНР²⁸.

У вересні Радою Народних Міністрів УНР ухвалено постанову про охорону пам'яток старовини й мистецтва. Зазначалося, що пам'ятки «архітектурні, архивальні, бібліотечні, музейні, побутові, ... маючі культурно-історичну цінність і значіння, знаходяться під охороною й доглядом держави». Охорона й догляд збірок культурно-історичних пам'яток в Україні (приватних, громадських, урядових) покладалися на Головне управління мистецтв та національної культури²⁹.

Виявом великої турботи про належне збереження архівних документів у будинку Подільського губернського правління стало звернення П.В.Клименка до міністра народної освіти з проханням вжити заходів, щоб Міністерство внутрішніх справ профінансувало і виконало капітальний ремонт зазначеного приміщення, яке було історико-архітектурною пам'яткою XVIII ст. З грудня 1919 р. по квітень 1920 р. П. Клименко як голова Подільського товариства охорони пам'яток старовини й мистецтва, до якого входило чимало викладачів, інших працівників університету, представників громадськості міста, вжи-

вав заходів щодо збереження архівів губернського правління, а також губернатора та його канцелярії в умовах польської окупації³⁰. На сторінках часопису «Українська старовина» П. Клименко висловлював стурбованість діями окремих міністерств УНР, які потурали нищенню архівних комплексів, сподівався, що «державними заходами [буде] припинено нищення архівів» і що ідея державного збереження архівних документів прислужиться їх «науковому використанню»³¹.

Університет у Кам'янці-Подільському, показуючи практичний приклад, як слід турбуватися архівними скарбами і оберігати їх, започаткував у своїй структурі науково-дослідний архів. На жаль, точно не встановлено, коли появився цей підрозділ. На наш погляд, цю подію краще датувати не осінню 1919 р., як це роблять окремі дослідники, а січнем-лютим 1920 р. На це вказують, зокрема, такі факти: 1) 1 вересня 1919 р. ректор університету просив МНО УНР ужити заходів для передачі до університетської книгозбірні архіву і бібліотеки колишнього Дворянського депутатського зібрання. Через два дні товариш міністра народної освіти Н. Григорійв наклав на листі І. Огієнка таку резолюцію: «Управлінню мистецтв. Прохати Міністерство внутрішніх справ передати архів і бібліотеку університетові»³²; 2) 12 листопада 1919 р. місцева газета «Боротьба» повідомляла, що «постановою Військово-архівної комісії Головного управління мистецтв, згідно наказу Головного Отамана, архів бувшого жандармського управління, а також архів і бібліотека Дворянського Зібрання передаються у повне розпорядження Державного університету в Кам'янці»³³; 3) лише 3 січня 1920 р. представнику університетської бібліотеки було доручено перевезти архів ПЖУ до виділеного у головному будинку приміщення³⁴; 4) за повідомленням газети «Наш шлях», у першій декаді лютого 1920 р. бібліотека університету отримала з архівних фондів Подільського окружного суду судову справу народного ватажка Устима Кармалюка (Гавриленка)³⁵.

3 березня 1920 р. в університеті запровадили посаду архіваріуса. На цю роботу запросили П. Богацького, журналіста, військовика, активного учасника збройної боротьби за українську державність. За його ж спогадами, архів К-ПДУУ заходився на третьому поверсі головного будинку у просторій і світлій кімнаті. Тут розмістили (дата не зазначена) справи «Подільського губерніального Жандармського Управління і багатьох інших установ, як наприклад, ... Окружного Суду, Повітового і Мирowego Суду, Консистерії і багатьох інших, які професор Огієнко вже встиг доставити для Університетського Архіву. Сюди ж було передано архіви Міністерств УНР та різних організацій та установ при їх ліквідації». Архіваріусу довелося продовжити роботу із комплектації університетського архівного комплексу новими надходженнями з архівів різних установ, що перебували у Кам'янці-Подільському³⁶. Про окремі документи архіву, які, на думку П. Богацького, становили інтерес не лише для науковців, а й громадськості, він розповідав на сторінках преси³⁷.

8 червня 1920 р. І. Огієнко видав наказ Головноуповноваженого уряду УНР про взяття під опіку підлеглому йому управління архіву колишнього губернського правління, що знаходився в м. Кам'янці-Подільському³⁸.

Концентрація в університеті великої кількості архівних документів (точних даних про це немає) врятувала їх від загибелі чи руйнування, щоб вже у наступні десятиліття прислужитися дослідникам при підготовці наукових праць. Хоча відразу після встановлення радянської влади 1 січня 1921 р. працівники місцевого відділу ВУНК вилучили з університетського архіву чимало справ, які винесли у трьох великих корзинах, для того, аби ними не користувалися науковці і студенти³⁹. Ці документи були залишені закладові різними міністерствами УНР: військовим, народної освіти, земельних і закордонних справ, а також самою Радою Народних Міністрів⁴⁰. Для з'ясування долі вилученої частини архіву, а також заарештованих при цьому працівників⁴¹ до ревкому направилися П. Клименко, П. Клепатський та І. Сазанський. Згодом університетський архів втратив у такий самий спосіб бюлетні і вісники міністерств УНР, повні комплекти україномовних газет за 1917-1920 рр., деякі польські, білоруські, румунські, французькі, німецькі та англійські часописи⁴².

Таким чином, в добу української революції розпочато організаційні роботи щодо збереження і впорядкування архівної спадщини на території краю. Утім роботи ускладнювалися через активні воєнні дії, поразки, державну нестабільність.

Джерела та література:

1. Борисевич С.О. Історія Державного архіву Хмельницької області: хроніка 20-х років //Студії з архівної справи та документознавства: [зб. наук. пр.] / [редкол.: В.П.Ляхощкий (голов. ред.), І.Б.Матяш, Н.П.Марченко та ін.]. Київ: Укр. держ. НДІ архів. справи та документ-ва, 1997. Т.2. С.76.
2. Загорецька О. Василенко Микола Прокопович //Українські архівісти (XIX-XX ст.): біобібліограф. довідн. С.96-97.
3. Українська старовина: орган Комісії для охорони пам'яток старовини і мистецтва при Головному управлінні мистецтва і національної культури. Кам'янець, 1919. №1. С.9.
4. Нариси історії архівної справи в Україні: [навч. посібник] / за ред. І. Матяш. Київ: «КМ Академія», 2002. С.349.

5. Багалій Д. Українські архівні фонди в межах РСФРР // Архівна справа. 1925. Кн.1. С.35.
6. Завальнюк О.М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.): монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. С.410.
7. Державний архів Хмельницької області. Ф. Р-582. Оп. 1. Спр. 93. Арк. 17.
8. Там само. Спр. 21. Арк. 5.
9. Жиг-ло. З недавнього минулого // Трудовий шлях. Кам'янець-Подільський, 1919. 27 червня. Ч.2. С.3.
10. Державний архів Хмельницької області. Ф. Р-582. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 30.
11. Жиг-ло. З недавнього минулого. С. 3.
12. Пам'ятки. Monuments: [зб. док. і матеріалів] / упоряд.: К.І. та ін. Гол. арх. упр. при Каб. Мін. Укр., НДІ арх. справи та документознавства. Київ, 1998. Т.1. С. 122.
13. Пам'ятки. Monuments: [зб. док. і матеріалів]. С. 121.
14. Там само. С.122-123.
15. Матяш І. Архівна справа в Україні 1917-1921 рр.: особи, події, здобутки. Пам'ятки. Т. 1. С. 17.
16. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України), ф. 3689, оп.1, спр.14, арк. 33-33 зв.
17. Там само, ф. 3179, оп. 1, спр. 10. Арк. 34 зв.;
18. Матяш І. Б. Архівна наука і освіта в Україні 1920-1930-х років. Київ, 2000. С.95.
19. ЦДАВО України, ф. 3689, оп.1, спр. 6, арк. 22 зв.; Пам'ятки. Monuments: [зб. док. і матеріалів]. С. 131.
20. Там само, спр.14, арк.22; Пам'ятки. Monuments: [зб. док. і матеріалів]. С.120.
21. Українська старовина. 1919. №1. С. 9.
22. Пам'ятки. Monuments: [зб. док. і матеріалів]. С.132.
23. ЦДАВО України, ф. 3689, оп.1, спр.14, арк. 39-39зв.
24. Там само. Арк.79; Пам'ятки. Monuments: [зб. док. і матеріалів]. С. 133-134.
25. ЦДАВО України ф.1072, оп.1, спр.37, арк.1; Пам'ятки. Monuments: [зб. док. і матеріалів]. С.135.
26. Матяш І. Архівна справа в Україні 1917-1921 рр.: особи, події, здобутки. С.18.
27. ЦДАВО України. Ф.3689. Оп.1. Спр.16. Арк.1-2зв.
28. Там само.Спр.6. Арк.42.
29. Там само. Спр.14. Арк.179-179зв.
30. Там само, ф. 1131, оп.1, спр.6, арк.26; спр.46, арк.4.
31. Українська старовина. 1919. №1. С.2.
32. Пам'ятки. Monuments: [зб. док. і матеріалів]. С.131.
33. З університетського життя. Передача архівів Університету. //Боротьба. Кам'янець-Подільський, 1919. 12 листопада. Ч.8. С.4.
34. Державний архів Хмельницької області, ф. Р.582, оп.1, спр.91, арк.9.
35. Університетське життя //Наш шлях. Кам'янець-Подільський, 1920. 12 лютого. Ч. 27. С.4.
36. Богацький П. З пережитого. Спогади. Архіви. Сідней, 2003. С.330.
37. Б.П. З архіву Подільського Губернського Жандармського Управління //Наш шлях. 1920. 16 травня. Ч. 95. С.3.
38. ЦДАВО України, ф. 1131, оп.1, спр.46, арк.9.
39. Державний архів Хмельницької області, ф.Р.302, оп.1, спр.60, арк.1, 4, 4зв; спр.3, арк.5.
40. Там само. Спр.3. Арк.5.
41. Там само. Спр.60. Арк.1.
42. Там само. Спр.202. Арк.74.

Завальнюк О.М.,
Дубінський В.А.
м.Кам'янець-Подільський

ДОРОБОК ІСТОРИКІВ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА У ХХІ СТ.: ЗВЕРШЕННЯ В ІМ'Я НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ І РІДНОГО КРАЮ

Досліджуються основні творчі надбання колективу вчених історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка у ХХІ ст.: ріст наукового потенціалу, діяльність наукових шкіл, випуск періодичних наукових видань, масиву монографічної літератури та її тематичної спрямованості, підготовка і атестація наукових кадрів вищої кваліфікації, видання навчально-методичної літератури, проведення міжнародних і всеукраїнських наукових форумів, нарешті, рейтингові позиції найактивніших дослідників.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, історичний факультет, наукові школи, кафедри, збірники наукових статей, монографічні видання, навчально-методичні видання, наукові конференції, рейтинг науково-педагогічних працівників.

З проголошенням незалежності України національна науково-історична спільнота, над якою донедавна висів влаштований комуністичною владою щільний партійний контроль, відчула втрату залежності творчої особистості від різних ідеологічних схем і наперед заданих політичних настанов, позбавилася табу на дослідження цілої низки наукових проблем, моністичного підходу до організації своєї праці, отримала внутрішню свободу, великі можливості вільного, неупередженого, об'єктивного аналізу подій, явищ і фактів минулого, висловлення альтернативної до офіційної позиції точки зору. У багато разів зросли можливості публікації отриманих результатів власних наукових досліджень. Це стосується вчених, які трудяться як в столиці, так і у різних регіонах нашої держави.

Свободою наукової творчості, новими умовами організації науково-дослідної роботи у незалежній Україні, які у великій мірі відповідають світовому досвіду, сповна скористалися історики Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. За неповними даними, лише у 1991-2000 рр. вони опублікували, за нашими підрахунками, 64 монографії, наукові збірники, брошури та навчальні посібники (в середньому 6,4 на рік) [1, с.50-55].

Значно активнішими були наступні десятиліття. Вчені продовжили випускати відомі в Україні збірники: „Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки” (т.т.9-27), „Освіта, наука і культура на Поділлі” (т.т.2-23), заснували ще кілька - „Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки” (т.т.1-9), „Дидактика історії” (т.т.1-8), „Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи” (т.т.1-8), „Іван Огієнко і сучасна наука та освіта” (вип. I-XI: іст. і філ. науки, вип.XIII: іст. науки). Тобто за неповних 17 років ХХІ ст. світ побачили 67 томів (випусків) шести наукових збірників, виданих вченими історичного факультету. Із загалом 2767 опублікованих у них статей 1636 (майже 60%) належать вченим факультету, решта – з інших українських міст (Київ, Харків, Дніпропетровськ, Львів, Тернопіль, Чернівці, Рівне, Івано-Франківськ, Хмельницький, Коломия, Донецьк, Горлівка, Маріуполь, Слов'янськ, Бахмут, Сімферополь, Ялта, Луцьк, Полтава, Кременчук, Кривий Ріг, Черкаси, Кропивницький, Макіївка, Чернігів, Вінниця, Житомир, Ужгород, Одеса, Запоріжжя, Бердянськ, Миколаїв, Біла Церква, Дрогобич, Острог, Херсон, Ізмаїл, Умань, Шепетівка, Славута, Золочів, Чортків, Малин та ін.), зарубіжних країн, зокрема, Польщі (Варшава, Познань, Краків, Люблін, Жешув, Зелена Гура, Катовіце), США (Кент), Словаччини (Пряшів), Сербії (Нові Сад), Росії (Москва, Брянськ, Ростов на Дону, Перм, Липецьк, Нижній Новгород, Єкатеринбург), Молдови (Кишинів). Крім названих видань, факультетські історики, їхні докторанти і аспіранти друкують результати своїх досліджень у багатьох виданнях, що виходять у світ в Інституті історії України НАН України, Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, Національному педагогічному університеті імені Михайла Драгоманова, Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича, Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника, Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького, Рівненському гуманітарному університеті, Житомирському державному університеті імені Івана Франка, Вінницькому державному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського та багатьох інших вишах.

На факультеті нині активно працюють наукові школи, очолювані професорами В. С. Степанковим, Л. В. Баженовим, С. А. Копиловим, А. Г. Філінюком, І. В. Рибакком (до квітня 2017 р.), О. М. Завальнюком, В. С. Лозовим. Наприклад, школа „Історія Української революції 1648-1676 рр. та Гетьманщини (середина XVII – XVIII ст.) (В. А. Смолій, В. С. Степанков) нараховує 14 докторів і 30 кандидатів історичних наук, в активі яких загалом 3,8 тис. наукових робіт [157]; [158, с.18]. В іншій школі - „Історичне краєзнавство і проблеми регіональної історії Правобережної України” (керівник – професор Л.В. Баженов) із 35 її членів – 6 докторів і 22 кандидати історичних наук. Станом на 2016 р. під керівництвом очільника цього потужного наукового об'єднання 11 молодих науковців здобули ступінь кандидата історичних наук [155, с.83]. У науковій школі „Україна наприкінці XIX ст. – у 30-х рр. XX ст.” працюють 4 доктори та 11 кандидатів історичних наук. Ними опубліковано понад 2,5 тис. праць. Керівник школи підготував 1 доктора та 7 кандидатів історичних наук. Ще четверо дослідників завершують докторські і кандидатські роботи [151, с.37]. Найбільш активні історики відзначаються великою кількістю опублікованих робіт. Так, професор В.С. Степанков має у своєму творчому доробку майже 500 наукових, науково-популярних праць підручників і посібників, зокрема майже 80 монографій, брошур, посібників і підручників [155, с.402]. В активі професора Л.В. Баженова нараховується понад 500 наукових і науково-популярних праць, на-

вчальних посібників [155, с.83]. Ще один керівник наукової школи, яка діє на факультеті, – професор О.М. Завальнюк – підготував і опублікував понад 700 праць [151, с.108-186]. Високі здобутки у обнародуванні результатів науково-дослідної роботи продемонстрували й інші керівники наукових шкіл – С. А. Копилов, А. Г. Філінюк, В. С. Лозовий.

Велика увага зверталася на підготовку наукового-педагогічних кадрів найвищого рівня. Якщо у 1990-х рр. викладачі факультету підготували і захистили 2 докторські дисертації, то у XXI ст. кількість таких захистів становила 6. А 10 асистентів, які працювали на кафедрах історичного профілю, стали кандидатами історичних наук [65], [66], [67], [68], [69], [70], [71], [72], [73], [74], [75], [76]. Крім того, на факультеті, на замовлення різних навчальних і культурно-освітніх закладів, обласного інституту післядипломної освіти ведеться підготовка молодих дослідників через аспірантуру і докторантуру. Так, докторами історичних наук стали 4 вчених з Хмельницького і Кам'янця-Подільського. На факультетській спеціалізованій вченій раді Д 71.053.01 захистили кандидатські дисертації майже 40 осіб [2], [3]. Нині до процедури захисту готові виконавці 3 докторських і 8 кандидатських дисертацій. Найбільше молодих учених в колективі факультету підготували професори Л. В. Баженов, А. Г. Філінюк, В. Степанков, С. А. Копилов, О. М. Завальнюк, В. С. Лозовий, О. М. Федьков. Їх приклад активно наслідують В. П. Газін, С. В. Трубочанінов, В. В. Газін, О. Б. Комарніцький, А. Л. Глушковецький, С. В. Олійник.

Підготовка дисертаційних робіт активізувала процес підготовки і друку монографій, які поповнили історіографію історії України, інших наукових спеціальностей. Загалом за вказаний час було опубліковано, за нашими підрахунками, 150 монографічних робіт, книг-нарисів, брошур. Усі вони стосуються важливих дослідницьких проблем і мають безперечну наукову вартість, певну частину (переважно нариси і брошури) присвячено життєвому і професійному шляху науковців Хмельниччини ХХ-ХХІ ст. За тематикою ці праці можна згрупувати за такими основними напрямками: 1) *проблеми археології, середньовічної і нової історії (до кінця XVIII ст.)* (автори – М. Б. Петров, В. І. Якубовський, І. С. Винокур, О. Л. Баженов) [4]; [5]; [6]; [7]; [8]; 2) *проблеми Української революції, державно-політична система (40-60-і рр. XVII ст.)* (В. А. Смолій, В. С. Степанков, В. В. Газін) [9]; [10]; [11]; [12]; [13]; [14]; [15]; [16]; [17]; [18]; [19]; [20]; 3) *Інкорпорація українських земель до складу Російської імперії., військо, економіка, банківська і митна справа, кооперативний рух та етносоціальні процеси у правобережних губерніях (кінець XVIII ст. – 1914 р.)* (А. Г. Філінюк, Т. В. Ігнат'єва, А. В. Опря, А. Б. Задорожнюк, В. В. Малий, О. М. Федьков, О. М. Завальнюк, Л. В. Баженов, С. А. Сидорук та ін.) [21]; [22]; [23]; [24]; [25]; [26]; [27]; [28]; [29]; 4) *Українське питання і діяльність політичних партій та громадських організацій в Україні наприкінці XIX - на початку XX ст.* (О. М. Федьков, А. А. Заводовський, А. А. Глушковецький, В. А. Дубінський) [30]; [31]; [32]; [33]; [34]; [35]; 5) *духовенство і протестантські громади України (кінець XIX - початок XX ст.* (А. В. Опря, І. А. Опря, Б. О. Опря) [36]; [37]; [38]; [39]; 6) *Державна влада, містечка, земські організації і спроби вирішення аграрного питання у 1917-1920 рр. на правобережжі України* (О. М. Завальнюк, О. Б. Комарніцький, В. С. Лозовий, В. Б. Стецюк, Ю. А. Хоптяр та ін.) [40]; [41]; [42]; [43]; [44]; [45]; [46]; 7) *збройні формування та боротьба за українську державність на Поділлі в добу Української революції 1917-1921 рр.* (О. М. Завальнюк, С. В. Олійник) [47]; [48]; 8) *Становлення національної загальноосвітньої школи і університетської освіти в Україні у 1917-1920 рр.* (О. М. Завальнюк та ін.) [49]; [50]; [51]; 9) *фермерське господарство в Україні, становище українського селянства та сільськогосподарське виробництво за радянської доби* (І. В. Рибак, В. В. Нечитайло, А. А. Лубчинський та ін.) [52]; [53]; [54]; [55]; [56]; [57]; [58]; [59]; [60]; 10) *Україна в умовах сталінських репресій* (В. І. Адамовський) [61]; [62]; 11) *Події Другої світової війни: регіональний вимір* (О. М. Завальнюк, В. С. Прокопчук, А. П. Гаврищук та ін.) [63]; [64]; 12) *Вища освіта в Україні, її регіонах і університетах* (О. М. Завальнюк, О. Б. Комарніцький, С. А. Копилов, В. В. Газін, В. С. Лозовий, В. С. Прокопчук, А. Г. Філінюк) [65]; [66]; [67]; [68]; [69]; [70]; [71]; [72]; [73]; [74]; [75]; [76]; [77]; [78]; [79]; [80]; [81]; [82]; [83]; [84]; [85]; [86]; 13) *Питання історіографії історії України та слов'янських країн* (С. А. Копилов, С. Е. Баженова) [87]; [88]; [89]; 14) *Проблеми краєзнавства та регіональної історії XIX – поч. ХХІ ст., історико-краєзнавчі дослідження* (В. С. Прокопчук, О. М. Завальнюк, О. Б. Комарніцький, Л. В. Баженов, І. В. Рибак, А. Б. Задорожнюк) [90]; [91]; [92]; [93]; [94]; [95]; [96]; [97]; [98]; [99]; [100]; 15) *проблеми історичної географії* (С. В. Трубочанінов) [101]; [102]; 16) *історія європейських країн і світова політика у ХХ ст.* ((В. П. Газін, І. І. Боровець) [103]; [104]; 17) *Персоналії* (Л. В. Баженов, О. М. Завальнюк, О. Б. Комарніцький, В. Б. Стецюк, А. Г. Філінюк, Ю. А. Хоптяр, В. С. Степанков, С. А. Копилов, В. С. Прокопчук, С. Е. Баженова). Вчені дослідили життя яскравих особистостей чи уродженців Хмельниччини: діячів науки XIX – першої половини ХХ ст. - Ю. Ролле, В. Ю. Січинського, ректорів ХХ – початку ХХІ ст. – П. М. Бучинського, М. М. Хведорова, П. Г. Клепатського, П. В. Клименка, В. О. Гериновича, Ф. А. Кондрацького, І. С. Зеленюка, А. О. Копилова, М. І. Бахмата, М. Є. Скибу та ін., сучасних українських вчених – істориків

В. А. Смоля, Л. А. Коваленка, І. С. Винокура, В. С. Степанкова, С. А. Копилова, Л. В. Баженова, А. Г. Філінюка, В. С. Прокопчука, Ю.В. Телячого, В. І. Якубовського, А. Ф. Сурового, В. В. Малога; математиків Ю. В. Теплінського, І. М. Конета; педагогів П. С. Атаманчука, А. С. Хоптяра, Б. М. Кушніра, П. С. Каньосу, Т. І. Сурову, Б. Р. Ліпмана та ін. [105]; [106]; [107]; [108]; [109]; [110]; [111]; [112]; [113]; [114]; [115]; [116]; [117]; [118]; [119]; [120]; [121]; [122]; [123]; [124]; [125]; [126]; [127]; [128]; [129]; [130]; [131]; [132]; [133]; [134]; [135]; [136]; [137]; [138]; [139]; [140]; [141]; [142]; [143]; [144]; [145]; [146]; [147]; [148]; [149]; [150]; [151]; [152]; [153]; [154]; [155]; [156].

Серед пріоритетних завдань, над якими наполегливо працюють історики університету – підготовка навчальних посібників і підручників для вищої та середньої школи. Практично кожна обов'язкова навчальна дисципліна, яку вивчають студенти історичного факультету, має необхідне навчально-методичне забезпечення, до якого входить література, виготовлена науково-педагогічними працівниками зазначеного підрозділу. Тільки у 2002-2016 рр. авторами цих навчальних видань стали 35 викладачів. Ними опубліковано за той же час понад 120 навчально-методичних праць, серед яких виділяються посібники: для історичного факультету - для організації першокурсників (С. А. Копилов), з допоміжних ітсорчиних дисциплін (2001, А. Ф. Гуцал; 2006, А. Ф. Гуцал), Національної революції середини XVII ст. (2002, В. А. Смоля, В. С. Степанков), новітньої історії країн Європи і Америки (2003, С. А. Копилов, В. П. Газін; 2004, С. А. Копилов, В. П. Газін), новітньої аграрної історії України (2004, О. М. Завальнюк, І. В. Рибак), джерелознавства історії України (2006, О. Б. Комарніцький), історії України XX ст. (2006, С. В. Олійник, С. В. Трубочанінов; 2012, О. М. Завальнюк, С. В. Трубочанінов, С. В. Олійник), історії української інтелігенції (2005, О. М. Завальнюк), історичної географії України (2003, С. В. Трубочанінов; 2013, С. В. Трубочанінов; 2005, С. В. Трубочанінов), архівознавства України (2006, С. В. Олійник), історії народів Росії XIX – XX ст. (2006, І. В. Рибак), нової історії країн Азії та Африки (2006, В. С. Степанков, В. А. Дубінський), історії Росії XVIII ст. (2006, Ю. А. Хоптяр), історії народів Росії (1861 – поч.. XX ст.) (2006, В. В. Малий), історії народів Росії XIX ст. (2008, В. В. Малий), історії країн Азії і Африки у середні віки (2009, І. А. Опря), міжнародних відносин (2009, В. П. Газін), історичної термінології (2009, Ю. А. Хоптяр), історії України XVI-XVIII ст. (2010, В. В. Газін), музеєзнавства (2010, В. І. Якубовський), історії Української революції 1917-1921 рр. (2010, О. М. Завальнюк, О. Б. Комарніцький; 2010, С. В. Олійник), історії країн СНД і Балтії (2010, І. В. Рибак), шкільного краєзнавства (2010, І. В. Рибак; 2011, В. С. Прокопчук), історії Росії XVII ст. (2010, Ю. А. Хоптяр; 2011, Ю. А. Хоптяр), новітньої історії країн Європи та Америки на початку XXI ст. (2015, С. А. Копилов, В. П. Газін), із зарубіжного архівознавства – (2015, І. І. Боровець); для усіх спеціальностей – з правових основ діяльності вищої школи (2011, А. Г. Філінюк, В. І. Адамовський), основ правознавства (2010, Ю. А. Хоптяр; 2011, Ю. А. Хоптяр), української етнології (2005, Ю. А. Хоптяр; 2010, Ю. А. Хоптяр; 2015, С. А. Сидорук); для неісторичних спеціальностей - з історії України (2010, А. Б. Задорожнюк; 2011, С. В. Олійник); для підготовки доктора філософії – з організації наукової діяльності (2016, А. Г. Філінюк); для студентів вищів I-II рівнів акредитації – з історії України (2014, 2015, О. Б. Комарніцький); навчальна література для загальноосвітньої школи – посібник з історії рідного краю (2010, І. В. Рибак), підручник з історії України для 7 класу (2011, 2016, В. А. Смоля, В. С. Степанков) [1, с.66-74], [73, с.239-130], [74, с.231-237], [75, с.271-280], [76, с.264-274], [159, с.85-93], [160, с.48-53], [161, 60-65], [162, с.80-86]. У зазначений період історики університету публікували щороку в середньому 19,6 монографій, посібників, підручників, брошур, збірників статей, що більш як утричі перевищує аналогічний показник за 1991-2000 рр. і свідчить про надзвичайно високий темп їх наукової творчості.

Складовою частиною наукової діяльності вчених-істориків стало проведення на базі університету наукових конференцій історичного та краєзнавчого профілів. Загалом таких заходів у XXI ст. відбулося, за неповними підрахунками, понад 100. Великий резонанс викликали міжнародні наукові форуми, такі як „Українська історіографія на рубежі століть” (2001), у якій взяли участь 122 історики, „Українська історична наука на сучасному етапі розвитку” (2003) – понад 520 вчених з 14 країн світу, „Боротьба народів Центральної і Східної Європи з тоталітарними режимами у XX ст.” (2004) – 95 вчених, II-IV міжнародні наукові форуми „Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: минуле і сьогодення” (2005-2012) – загалом понад 250 учасників, „Україна і Велике князівство Литовське у XIV-XVII ст.: політичні економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини в загальноєвропейському вимірі” (2007) – 55 вчених; всеукраїнські наукові конференції - „Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи” (2002) – 95 учасників, „Юхим Сіцінський в історії та культурі Поділля” (2002) – 84 осіб, XI-XIV Подільські історико-краєзнавчі конференції (2004-2015) – разом майже 900 вчених, „Історія міст і сіл Поділля: історія і сучасність” (2004) – 86 дослідників і т.д. Заслужене ви-

знання отримали в Україні наукові конференції, проведені на історичному факультеті спільно з вченими Інституту історії України НАН України. Загалом таких форумів відбулося більше 15.

Історики університету дають приклад наукової активності, що позитивно позначається на їх внутрішньоуніверситетських рейтингах. До 20 найкращих вчених із загальної кількості 425-510 осіб, які у різні роки представляли різноманітні наукові спеціальності, у 2008-2016 рр. увійшли такі історики: В. С. Степанков, Л. В. Баженов, С. А. Копилов, В. С. Прокопчук, А. Г. Філінюк, О. М. Завальнюк, В. О. Савчук, О. Б. Комарницький, тобто 40% лідируючих позицій у виші посідали представники історичного факультету. Майже усі вони нагородженні всеукраїнськими і обласними науковими преміями, посідають видне місце серед наукової громадськості країни і області. Залишається побажати, щоб ці висоти вони утримували і надалі.

Отже, історики Кам'янець-Подільського національного університету зустрічають 26-у річницю незалежної України і 80-ліття від дня заснування Хмельницької області високими науковими результатами, які засвідчують про їх неабиякий науковий потенціал, відданість історичній науці, готовність вірою і правдою служити своїй музі, об'єктивно відтворюючи невідомі і маловідомі сторінки історії, зокрема й рідного краю, насичуючи національний науково-гуманітарний простір добротними дослідженнями, навчально-методичною літературою для вищої та загальноосвітньої школи, що обов'язково сприятиме росту національної свідомості українців, які прагнуть пізнавати свою минувшину, а також кращій якості підготовки учителів історії, вчених-істориків і поліпшуватиме шкільну історичну освіту.

Джерела і література

1. Копилов С. А. Газін В. В. Історичний факультет Кам'янець-Подільського національного університету: Історичний нарис. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 76 с.
2. Задорожнюк А. Б., Баженов Л. В. Дипломуємо науковців-істориків // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2012. Т.20. С.571-588.
3. Опря І. А. Спеціалізована вчена рада у Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка: поступ вперед // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2016. С.523-528..
4. Петров М. Б. Історична топографія Кам'янець-Подільського кінця XVII – XVIII ст. (Історіографія. Джерела): монографія. Кам'янець-Подільський, 2002. 384 с.
5. Якубовський В. І. Скарби Болохівської землі. Кам'янець-Подільський, 2003; Винокур І. С. Літописний Губин XII-XIII століття. Болохівська земля. Кам'янець-Подільський: ПП „Медобори-2006”, 2003. 159 с.
6. Винокур І. С., Журко О. І., Мегей В. П. та ін. Літописний Губин XII-XIII століть. Болохівська земля. Київ; Кам'янець-Подільський; Хмельницький: Ін-т археології НАН Укр., Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, 2005. Вип.І. 159 с.
7. Баженов О. Л. Історія та культура Середнього Подністров'я IX-XIII ст. Кам'янець-Подільський: ПП „Медобори-2006”, 2009. 304 с.
8. Петров М. Б. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV-XVIII століттях: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. 480 с.: іл.
9. Смолій В. В., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. К.: Вид. дім „Альтернативи” 2003. 400 с.
10. Газін В. В. Гетьман Павло Тетеря: соціально-політичний портрет. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2007. 196 с.
11. Газін В. В. Павло Тетеря. К.: Арій, 2013. 224 с.
12. Смолій В. А., Степанков В. С. Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття. К.: Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 2008. 120 с.
13. Степанков В. С. Розвідка і контррозвідка Богдана Великого (1648-1657); Вид. 3-є, перероб. і розшир. Кам'янець-Подільський: ПП „Медобори-2006”, 2008. 264 с.
14. Смолій В. А., Степанков В. С.. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). К.: Вид дім „Києво-Могилянська академія”, 2009. 447 с.
15. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький, Соціально-політичний портрет. К.: Темпора, 2009. 679 с.
16. Смолій В. А., Степанков В. С. Петро Дорошенко. Політичний портрет. К.: Ніка-Центр, 2011. 632 с.
17. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. К.: Темпора, 2013. 680 с.
18. Смолій В. А., Степанков В.С. Інститут влади в політичній системі України (середина – друга половина XVII ст.): монографія. К.: Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 2014. 122 с.;
19. Смолій В. А., Степанков В. С. Український політичний проект XVII ст.: становлення національного інституту влади. К.: Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 2014. 87 с.;
20. Степанков В. С. Україна і велике потрясіння Речі Посполитої двох народів у середині XVII ст.: монографія. К.: А Балтія друк, 2015. 200 с.;

21. Філінюк А. Г., Ігнат'єва Т. В. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX століття). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, інф.-вид. відділ, 2006. 316 с.
22. Опря А. В. Роль Селянського поземельного банку в проведенні аграрної реформи в Україні. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, інф.-вид. відділ, 2006. 140 с.
23. Реєнт О. П., Задорожнюк А. Б. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст. К.: Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 2008. 270 с.
24. Малий В. В. Етносоціальні процеси на Поділлі у 1861-1914 рр.: монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 280 с.
25. Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 565 с.
26. Магась-Демидас Ю. І., Федьков О. М. Кооперативний рух у Подільській губернії (1860-ті – 1914 роки). Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2010. 180 с.
27. Завальнюк О. М., Войцещук А. Д., Поташніюк Г. В. Митна справа на Правобережній Україні (60-ті рр. XIX ст. – 1914 р.). Хмельницький: ФОП Крисюк, 2013. 448 с.
28. Баженов Л. В. Сільське господарство, промисловість і торгівля Правобережної України в ринкових умовах 1861-1914 рр.: монографія. Кам'янець-Подільський: ТОВ „Друкарня Рута”, 2016. 286 с.
29. Філінюк А. Г., Сидорук С. А. Рекрутська повинність у Правобережній Україні в 1794-1874 роках: суспільно-політичний, соціально-становий і демографічний аспекти: сучасний дискурс: монографія. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2016. 316 с.
30. Федьков О. М. Політичні партії і селянство в 1905-1907 роки (діяльність партійних та непартійних організацій в селах Правобережної України): монографія. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2007. 248 с.
31. Заводовський А. А. Українське питання у дзеркалі преси вітчизняної соціал-демократії (кінець XIX – початок XX ст.). Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький, 2008. 152 с.
32. Глушковецький А. Л. Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних Думах Російської імперії: монографія. Кам'янець-Подільський: Буйницький О. А., 2010. 400 с.
33. Федьков О. М., Магась В. О. Селянству – владу і землю. Всеросійський селянський союз в Україні (1905-1907 рр.). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. 320 с.
34. Дубінський В. А., Федьков О. М. Аграрне питання в політичних концепціях українських партій і громадських організацій Наддніпрянщини наприкінці XIX – на початку XX ст.: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП „Медобори-2006”, 2012. 256 с.
35. Федьков О. М. Українська соціал-демократична спілка на початку XX ст.: у пошуках ідейно-політичної ідентичності. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2017. 600 с.
36. Опря А. В. Православне духовенство в реформаційному та національно-визвольному русі України (1900-1917 рр.). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. 192 с.
37. Опря І. А. Становище та діяльність пізнопротестантських громад Правобережної України (1894-1917 рр.): монографія. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. 288 с.
38. Опря А. В.. Єпархіальні з'їзди православного духовенства та мирян України в 1917 р. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. 250 с.
39. Опря Б. О. Повсякденне життя православного парафіяльного духовенства Правобережної України (1860-ті – 1917 р.): монографія. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин Я. І., 2015. 208 с.
40. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Подільські містечка в добу Української революції (1917-1920 рр.): монографія. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. 320 с.
41. Лозовий В. С. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М. І., 2008. 480 с.
42. Комарніцький О. Б. Містечка Волині та Київщини у добу Української революції 1917-1920 рр.: монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. 312 с.
43. Завальнюк О. М., Стецюк В. Б. Земства Поділля в добу Української революції 1917-1920 рр. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. 220 с.
44. Хоптяр Ю. А. Селянський рух в Лівобережній Україні (березень 1917 – січень 1918 рр.). Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. 208 с.
45. Лозовий В. С. Правосвідомість селянства в період Української революції 1917-1920 рр.: історичний аспект. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. 112 с.
46. Галатир В. В., Лозовий В. С. Місцеві органи державної влади гетьманату в Правобережній Україні: монографія. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2015. 380 с.
47. Завальнюк О. М., Олійник С. В. Українська Галицька армія на Поділлі. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2001. 148 с.
48. Завальнюк О. М., Олійник С. В. Українська Галицька армія (липень 1919-травень 1920 рр.): монографія; Вид.2-е, перероб. і доп. Кам'янець-Подільський: Вид-во „Медобори-2006”, 2013. 292 с.:іл.
49. Завальнюк О. М., Телячий Ю. В. Будівництво української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917-1920). Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2001. 212 с.

50. Завальнюк О. М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918-1921 рр.). Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2006. 632 с.
51. Завальнюк О. М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.): монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. 644 с.
52. Рибак І. В., Матвеев А. Ю. Трагічний перелом. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2001. 140 с.
53. Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921-1991). Кам'янець-Подільський Абетка, 2001. 304 с.
54. Нечитайло В. В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2004. 436 с.
55. Рибак І. В. Індивідуальне селянське господарство Поділля у добу непу. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2008. 244 с.
56. Лубчинський А. А. Два шляхи – два вибори. Дослідження соціально-економічних змін в агарному секторі України в 20-х рр.. XX ст. Кам'янець-Подільський: Буйницький О. А., 2010. 152 с.
57. Рибак І. В., Матвеев А. Ю. Здійснення насильницької політики розселення на Поділлі та Південно-Східній Волині (друга половина 20-х – перша половина 30-х років XX ст.): монографія. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2011. 195 с.
58. Рибак І. В. Повсякденне життя подільського селянина в доколгоспний період (1921-1928 рр.). Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2012. 164 с.
59. Рибак І. В., Свідерська О. М. Сільськогосподарське виробництво на Поділлі та Південно-Східній Волині у добу непівського агропереходу: стан, труднощі та проблеми розвитку (1921-1929 рр.): монографія. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2013. 213 с.
60. Рибак І. В., Скворцова І. А. Подільське село під владою компартійної номенклатури: поселенська мережа, населення, виробнича та соціальна інфраструктура (1961-1991 рр.): монографія. Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2015. 281 с.
61. Адамовський В. І. Ешелони у вічність. Депортація народів України у першій половині XX століття. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2004. 161 с.
62. Адамовський В. І. Депортація населення України в першій половині XX ст.: електор. монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2014. 177 с.
63. Завальнюк О.М., Прокопчук В.С., Гавришук А. П. Кам'янець-Подільський державний учительський інститут у роки Великої Вітчизняної війни. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. 448 с.:іл.
64. Завальнюк О. М., Олійник Ю. В. Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі „Волинь-Поділля” (1941-1944 рр.). Хмельницький: Поліграфіст-2, 2012. 320 с.
65. Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення / Задум і загальна редакція О. М. Завальнюка. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. 408 с.: іл.
66. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Кам'янець-Подільський державний університет (1918-2003 рр.): Історичний нарис (Кам'янець-Подільський, 2003. 108 с.
67. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Кам'янець-Подільський державний університет (1918-2004 рр.) Історичний нарис. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. 120 с.
68. Завальнюк О. М. Комарніцький О. Б. Кам'янець-Подільський державний університет (1918-2005 рр.): Історичний нарис. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. 172 с.
69. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Кам'янець-Подільський державний університет (1918-2006 рр.): Історичний нарис. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2006. 196 с.
70. Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський державний університет: курсом зростання. (2002-2006 рр.). Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2006. 300 с.
71. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Кам'янець-Подільський державний університет (1918-2007 рр.): Історичний нарис. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2007. 228 с.
72. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (1918-2008 рр.): Історичний нарис. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 296 с.
73. Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (1918-2009 рр.): Історичний нарис. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. 388 с.
74. Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (1918-2010 рр.): Історичний нарис. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 380 с.
75. Завальнюк О. Б., Комарніцький О. Б. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (1918-2011 рр.): Історичний нарис. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. 452 с.
76. Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (1918-2012 рр.): Історичний нарис. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. 340 с.
77. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б.. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка у добу незалежної України. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 768 с.
78. Копилов С. А., Газін В. В. Історичний факультет Кам'янець-Подільського національного університету: Історичний нарис. Кам'янець-Подільський: Аксіома 2008. 76 с.

79. Лозовий В. С. Фізико-математичний факультет Кам'янець-Подільського національного університету: минуле і сьогодення. Історичний нарис. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 116 с.
80. Комарніцький О. Б., Моштак М. В. Профспілкова організація студентів, аспірантів та докторантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичний нарис. Кам'янець-Подільський: Буйніцький О. А., 2009. 216 с.
81. Прокопчук В. С., Філінюк Л. Ф. Бібліотека Кам'янець-Подільського національного університету: роки становлення й розквіту. Історичний нарис. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. 284 с.:іл.
82. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Хмельницька обл. / Гол. ред. О. М. Завальнюк. К.: Знання України, 2010. 477 с.
83. Прокопчук В. С., Комарніцький О. Б. Від університету педагогічного – до університету національного. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. 680 с.
84. Філінюк А. Г., У пошуках нової якості історичної освіти та історичної правди: до 20-річчя створення кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. 68 с.
85. Комарніцький О. Б. та ін. Нариси з історії освіти на Житомирщині: колек. монографія. Житомир: Полісся, 2014. 196 с.
86. Комарніцький О. Б. Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920-1930-х рр. Кам'янець-Подільський: Вид-во „Друкарня Рута”, 2017. 984 с.
87. Копилов С. А. Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України: монографія. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005 464 с.
88. Баженова С. Е. На шляху реалізму історія України у творчості представників „української школи” в польській літературі 40-90-х років XIX століття. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держу ун-т, інф.-вид. відділ, 2006. 260 с.
89. Баженова С. Е. Від романтизму до реалізму. „Українська школа” в польській літературі 20-90-х років XIX ст.: етапи діяльності, історія України в творчості її представників: монографія. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2009. 400 с.
90. Прокопчук В. С. Два села – одна доля. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. 271 с.
91. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Кам'янець-Подільський. Історико-краєзнавчий нарис. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2001. 120 с.
92. Прокопчук В. С. Під егідою Українського комітету краєзнавства. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. 312 с.
93. Баженов Л. В. ALMA MATER подільського краєзнавства. Місто Кам'янець-Подільський – осередок історичної регіоналістики XIX – початку XXI століть. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. 416 с.
94. Прокопчук В. С. Історичне краєзнавство Правобережної України 30-х років XX – початку XXI століття: від репресій, занепаду – до відродження, розквіту. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. 599 с.
95. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Нариси з історії Кам'янця-Подільського. Львів: Центр Європи, 2006. 136 с.;
96. Прокопчук В. С. Інституалізація краєзнавчого руху Правобережної України 20-х років XX – початку XXI ст.: етапи, форми, напрями діяльності: монографія. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. 600 с.
97. Рибак І. В. Зіньків від найдавніших часів до сьогодення; вид. 2-е, доп. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. 160 с.
98. Задорожнюк А. Б. Подільські печатки кінця XVIII – середини XX ст. (за матеріалами сфрагістичної колекції Музею Шереметьєвих). К.: София-А, 2010. 268 с.
99. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Кам'янець-Подільський: історія і сучасність. Кам'янець-Подільський: ПП „Медобори-2006”, 2011. 136 с.
100. Прокопчук В. С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність: монографія. Кам'янець-Подільський: Зволейко Д. Г., 2014. 312 с.
101. Трубочанінов С. В. Історико-географічні дослідження. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. Т.1. 104 с.+16 с.іл.
102. Трубочанінов С. В. Історико-географічні дослідження. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2013. Т.2. 224 с.
103. Газін В. П. Актуальні проблеми сучасності: історія і світова політика. К.: Вид. дім. „Слово”, 2009. 424 с.
104. Боровець І. І. Словацька держава 1939-1945 рр.: історична генеза та особливості розвитку. Кам'янець-Подільський: ПП „Медобори-2006”, 2012. 352 с.
105. Баженов Л. В. Василь Баженов. Сторінки життя і творчості. Хмельницький, 2001. 60 с.
106. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Минуле і сучасне Кам'янця-Подільського. Історичні нариси. Кам'янець-Подільський, 2003. Вип.1. 316 с.
107. Філінюк А. Г. За покликом серця: Нарис життя й науково-краєзнавчої діяльності В. С. Прокопчука. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. 292 с.
108. [Комарніцький О. Б.] З любов'ю до України, з повагою до людей... До 30-річчя науково-педагогічної діяльності професора О. М. Завальнюка. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2006. 212 с.: іл.
109. Завальнюк О. М. Валерій Степанков. Портрет історика-професіонала. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2007. 20 с.

110. Завальнюк О.М., Комарніцький О. Б., Стецюк В. Б. Минуле і сучасне Кам'янця-Подільського, Історичні нариси. Кам'янець-Подільський, 2007. Вип.2. 452 с.
111. [Завальнюк О. М.] Наукова звитяга у щоденному вимірі: До 60-річчя від дня народження та 40-річчя науково-педагогічної діяльності доктора історичних наук. професора, академіка Валерія Степановича Степанкова. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2007. 256 с.: іл.
112. Хоптяр Ю. А. Родовід Хоптярів (вісім поколінь): науково-генеалогічне видання. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2007. 264 с.
113. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Бучинський Петро Миколайович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 32 с.
114. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Клепатський Павло Григорович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 28 с.
115. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Хведорів (Федоров) Михайло Михайлович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 24 с.
116. Завальнюк О. М. Геринович Володимир Олександрович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 28 с.
117. Прокопчук В. С. Кондрацький Франц Андрійович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 72 с.
118. Філінюк А. Г. Життя, віддане справі: трудова, громадська та науково-педагогічна діяльність Івана Степановича Зеленюка: Історичний нарис. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 332 с.
119. Копилов С. А., Степанков В. С. Леонід Антонович Коваленко: вчений, педагог, особистість (нариси). Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 192 с.
120. [Завальнюк О. М.] Гаврищук Анатолій Петрович (до 40-річчя науково-педагогічної праці). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2008. 42 с.: іл.
121. Степанков В. С. Копилов Анатолій Олексійович – ректор Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту / університету. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 72 с.
122. [Завальнюк О. М.] Павліна Степанівна Каньоса: науковець, педагог, людина (до 35-річчя науково-педагогічної діяльності і 20-річчя перебування на посаді декана педагогічного факультету). Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. 84 с.: іл.
123. Баженов Л. В., Логвінова В. Л. Володимир Січинський (1894-1962 рр.): життя , діяльність, творчість в ім'я України: монографія. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т, редак.-видав. відділ, 2009. 236 с.
124. Степанков В. С. Валерій Смолій: чаруючі звершення українського історика. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. 32 с.
125. Завальнюк О. М., Григоренко О. П. Микола Скиба: людина, вчений, ректор. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. 20 с.
126. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Микола Іванович Бахмат: людина, вчений, керівник. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. 60 с.
127. Завальнюк О. М., Конет І. М. Петро Атаманчук. Портрет науковця-професіонала. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. 52 с.
128. Завальнюк О. М., Конет І. М. Юрій Теплінський. Портрет математика-професіонала. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010.40 с.: іл.
129. [Завальнюк О. М.] Борис Романович Ліпман (до 85-річчя від дня народження та 60-річчя науково-педагогічної діяльності). Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 48 с.: іл.
130. [Комарніцький О. Б.] Василь Малий: людина, педагог, вчений. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010.60 с.: іл.
131. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Народний мер (до 55-річчя від дня народження міського голови м. Кам'янця-Подільського (2008-2010 рр.) Анатолія Макаровича Нестерука. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 136 с.
132. [Завальнюк О. М.] Сурова Тіна Іванівна (до 45-річчя науково-педагогічної діяльності). Кам'янець-Подільський: ПП „Медобори-2006”, 2010. 80 с.: іл.
133. [Завальнюк О. М., Прокопчук В. С., Комарніцький О. Б.] Іон Винокур: подвижництво в освіті і науці. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 228 с.: іл.
134. Завальнюк О. М., Прокопчук В. С. Юрій Телячий: на злеті творчості. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 36 с.: іл.
135. Завальнюк О. М., Прокопчук В. С. Лідер наукової школи. (До 75-річчя від дня народження і 40-річчя науково-педагогічної праці професора Л. В. Баженова). Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. 180 с.: іл.
136. [Завальнюк О. М.] Талановитий педагог, відомий методист та провідний краєзнавець [Б. М. Кушнір]. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. 72 с.
137. Завальнюк О. М., Прокопчук В. С. Іван Михайлович Конет (до 60-річчя від дня народження та 35-річчя науково-педагогічної праці). Кам'янець-Подільський: Вид-во „Абетка-Світ”, 2011. 160 с.: іл.
138. [Степанков В. С.] Анатолій Олексійович Копилов: Особистість у вимірі епохи. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. 320 с.: іл.

139. [Комарніцький О. Б.] Досліджуючи духовні витоки України. До 60-річчя від дня народження і 35-річчя науково-педагогічної діяльності професора О. М. Завальнюка. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. 368 с.
140. [Завальнюк О. М.] Зачарований українською історією: до 65-річчя від дня народження і 45-річчя науково-педагогічної діяльності доктора історичних наук, професора, академіка УАІН Валерія Степановича Степанкова. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. 252 с.
141. [Копилов С. А.] Півстоліття на ниві освіти і науки України (до 75-річчя від дня народження і 50-річчя науково-педагогічної діяльності А. Ф. Сурового). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2013. 76 с.
142. Прокопчук В. С. Дунаєвеччина: край і люди: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Зволейко Д. Г., 2013. 352 с.: іл.
143. Доктори наук, професори Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: довідково-бібліографічне видання / Уклад.: І. М. Конет, В. С. Прокопчук. Кам'янець-Подільський: Вид-во „Абетка-Світ”, 2013. 512 с.: іл.
144. [Прокопчук В. С.] Професор С. А. Копилов. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2013. 64 с.: іл.
145. [Завальнюк О. М.] Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці (з нагоди 60-річчя від дня народження і 35-річчя науково-педагогічної діяльності доктор історичних наук, професора, завідувача кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка). Кам'янець-Подільський: Вид-во „Медобори-2006”, 2013. 244 с.: іл.
146. Копилов С. А., Конет І. М. Петро Сергійович Атаманчук (до 75-річчя від дня народження та 55-річчя педагогічної і наукової діяльності). Кам'янець-Подільський: Вид-во „Абетка-Світ”, 2014. 144 с.
147. Копилов С. А., Конет І. М. Юрій Володимирович Теплінський (до 65-річчя від дня народження та 40-річчя педагогічної і наукової діяльності). Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2015. 48 с.: іл.
148. [Філінюк А. Г.] За покликом серця (до 75-річчя від дня народження і 30-річчя науково-педагогічної діяльності професора В. І. Якубовського). Кам'янець-Подільський: ТОВ „Друкарня Рута”, 2015. 106 с.: іл.
149. Завальнюк О. М., Прокопчук В. С. Юрій Телячий: учений-історик, педагог, краєзнавець. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2015. 75 с.
150. [Степанков В. С.] Анатолій Олексійович Копилов: Особистість у вимірі епохи. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2016. Вип.2. 212 с.
151. [Степанков В. С., Філінюк А. Г., Комарніцький О. Б.] У пошуках історичної правди. До 65-річчя від дня народження і 40-річчя науково-педагогічної діяльності доктора історичних наук, професора, академіка Завальнюка Олександра Михайловича. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2016. 464 с.
152. Баженова С. Е. Юзеф Ролле і Україна: монографія. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2016. 198 с.
153. Копилов С. А. Професор І. М. Конет (до 65-річчя від дня народження та 40-річчя науково-педагогічної діяльності): наук.-довід. видання. Кам'янець-Подільський: Вид-во „Абетка-Світ”, 2016. 224 с.
154. [Завальнюк О. М.] Віктор Романович Адамський. Хмельницький, 2016. 40 с.
155. Завальнюк О. М. Подільські науковці й освітяни: звершення в ім'я незалежної України. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2016. 576 с.
156. Завальнюк О. М. Володимир Байдич: щирий українець, патріот, науковець і професіонал-управлінець (до 60-річчя від дня народження). Хмельницький, 2017. 52 с.: іл.
157. Історія Української революції 1648-1676 р.р. та Гетьманщини (середина XVII – XVIII ст.) (наукова школа): біо-бібліогр. показник / [уклад.: І. М. Конет, В. С. Степанков та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2009. 182 с.: іл.
158. Завальнюк О. М. Степанков Валерій Степанович – професійний історик, патріот, наставник молоді (до 70-річчя від дня народження) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Вид-во „Друкарні Рута”, 2017. Т.27. С.3-20.
159. Наукова і науково-технічна діяльність Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка у 2013 році / уклад.: І. М. Конет, В.С. Кшевецький. Кам'янець-Подільський: Абетка-Світ, 2014. 96 с.
160. Наукова і науково-технічна діяльність Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка у 2014 році / уклад.: І. М. Конет, В. С. Кшевецький. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. 55 с.
161. Наукова і науково-технічна діяльність Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка у 2015 році / уклад.: І. М. Конет, Р. М. Білик. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2016. 67 с.
162. Наукова і науково-технічна діяльність Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка у 2016 році. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2017. 91 с.

ХМЕЛЬНИЧЧИНА У КІНОДОКУМЕНТАХ ЦДКФФА УКРАЇНИ ІМ. Г.С.ПШЕНИЧНОГО

У розвідці представлено інформацію про кіносюжети та кінофільми, що зберігаються в фондах Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С.Пшеничного. Проаналізовано кількісні показники, звернуто увагу на найцікавіші кінозаписи.

Ключові слова: кінофільм, кіносюжет, видовий фільм, ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного, Хмельниччина

Історія є неможливою без дослідження джерел, адже саме архівні джерела відображають усі характерні риси розвитку тих чи інших теренів. Безумовно важливою, але, на жаль, мало оціненою складовою джерельного комплексу історії України є кінодокументи, що, по своїй суті, є унікальним сховищем зображувальної та звукової інформації. Саме кінодокументи, як і інші типи аудіовізуальних документів, дозволяють відслідкувати ті явища та процеси, які неможливо дослідити в межах звичайних паперових інформаційних носіїв. В першу чергу, говоримо про зорове відображення тих чи інших явищ, можливість побачити та почути відомих історичних персон тощо. Врешті-решт, саме кінодокументи є першоджерелом до відтворення духу епохи.

Розглядаючи та аналізуючи комплекс аудіовізуальних документів до історії теперішньої Хмельницької області вповні очевидно є необхідність звернути увагу на кінодокументи, що безпосередньо стосуються історії даного регіону. На сьогоднішній день єдиним і найбільшим сховищем унікальних кінодокументів з історії як України в цілому, так і Хмельниччини зокрема є Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г.С.Пшеничного. Принагідно зазначимо, що аналізуючи кінозбірку ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного, хронологічні рамки дослідження обмежено періодом 1896 – 1990 рр., що зумовлено технічними особливостями. Зокрема, саме на початку 1990 року остаточно припиняється використання кіноплівки при фіксації сюжетів.

Отже на сьогоднішній день в збірці ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного зосереджено майже 900 кінофільмів та кіносюжетів, що розкривають візуальну історію теренів сучасної Хмельницької області. Ці кінокадри охоплюють період від 1928 по 1990 рік. Звичайно, що терени міст і сіл Хмельниччини знімалися й в раніші періоди, принаймні відомо, що існували кінокадри про перебування Директорії УНР у Кам'янці-Подільському. Однак, до наших часів ці кінокадри, як самостійні кіносюжети, не дійшли і у вітчизняних кінозбірках не віднайдені. Саме тому вважаємо, що на сьогоднішній день найранішим з існуючих кіносюжетів, є кінозапис діяльності Шепетівської митниці у 1928 році. Даний запис був зроблений кінооператорами Одеської кінофабрики Всеукраїнського фото кіноуправління (ВУФКУ) і увійшов до 5 номеру кіножурналу «Кінотиждень ВУФКУ» [8].

Всього ж за період 1928–1930 рр. збереглося 14 кінозаписів/кіносюжетів, які відображають міста Городок, Меджибіж, Проскурів, а також окремі села області: Головчинці (Летичівський р-н), Кремінна та Нове Поріччя (Городоцький р-н), Павликівці (Волочиський р-н), Яблунівка (Деражнянський р-н), Заріччя (тепер район м. Хмельницького). Збережені кадри відображають повсякденність життя прикордонної території – весняно-польові роботи в колгоспі «Нове життя» (Яблунівка), спорудження рибного розплідника (с. Заріччя), підготовка сільськогосподарської техніки до весняної сівби тощо [7; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16; 17; 24].

Унікальність цих та інших кадрів не лише у відображенні населеного пункту, образів тогочасної сільської та міської моди, але й у тому, що кінокадри зберегли обличчя тих, хто буквально за кілька років конатиме від голоду. Наприклад, свідченням підготовки до голодомору можна вважати кадри з села Кремінна Городоцького району під промовистою назвою «Після виборів селяни колективно повезли хліб». Зберегли кінокадри й сюжети про спротив більшовизації краю. Зокрема зберігся кіносюжет від 1928 року про судовий процес на вбивцю сільського кореспондента та активіста-колективізатора Короля.

В цілому ж оцінюючи збережені кінокадри слід вказати, що занотовують вони як урочисті ідеологічно вивірені події (напр. мітинг, присвячений закриттю синагоги та передання її приміщення під клуб у Меджибожі, антипасхальний мітинг євреїв у Проскуріві або ж вибори сільради у с. Нове Поріччя), так і кадри повсякденності (напр. види відбудованого механічного заводу, нова поліклініка, навчальний пункт у Городку).

Відносно незначна кількість кінодокументів про Київщину збереглася за період другої половини 1930-х – 1944 рр. Всього лише 3 кінодокументи. Перший, це кіносюжет про перебування депутата Верховної Ради СРСР К. Ю. Нездименко на Кам'янець-Подільщині у березні 1938 року [1], другий – про передвиборні збори в с. Сокиринці Чемеровецького р-ну у червні 1938 року [2], третій – про визволення м. Шепетівки частинами 60-ї армії [3]. Звичайно, що окремі кадри визволення теренів Хмельницької області від нацистських окупантів є присутніми й в інших хронікально-документальних записах, як наприклад у відомому документальному фільмі, виробництва Центральної та Української студій хронікально-документальних фільмів, «Битва за нашу Радянську Україну» (реж. О.Довженко та Ю.Солнцева, 1943 рік). Однак інші цілісні сюжети на жаль виявити не вдалося.

З завершенням війни розпочинається активна робота кіностудій над відображенням повсякденності Хмельниччини, що знаходить своє відображення у збільшенні чисельних показників. Так, лише за перше повоєнне десятиріччя, з 1945 по 1955 рр., збереглося понад 29 кінофільмів та кіносюжетів. Зокрема на кінокадрах збережено інформацію про села Волочиського, Ізяславського, Орининського, Полонського, Хмельницького та Чемеровецького районів, міста Городок, Кам'янець-Подільський, Полонне, Проскурів, Хмельницький та Шепетівка. Основними сюжетами представленими у цих кінокадрах є діяльність сільських господарств області (збирання цукрового буряку у Волочиському та Полонському районах, літній випас худоби у Ружичному). Однак найбільшу чисельність складають різного роду сюжети про повсякденне життя сільського трударя в колгоспах області – посівна, жнива, внесення добрив, догляд за худобою тощо. І все це на фоні унікальних за красою краєвидів області. Звичайно, що увагою операторів та режисерів не було обділено й різноманітні політичні заходи – зустрічі з депутатами (напр. в 1946 р. записана зустріч селян Ізяславщини з депутатом ВР СРСР, маршалом С.Будьонним [4]), проведення різноманітних агітаційних заходів – демонстрацій, мітингів, політбесід тощо.

Напевно родзинкою хронікально-документальних записів є сюжети про спортивні змагання. Це, кіносюжети про футбольний матч між командами Шпиківського та Хмельницького районів у вересні 1950 р., змагання з легкої атлетики, боксу та футболу, велосипедні перегони у липні 1951 р. у Проскурові [5]. Врешті-решт не можна не згадати про окремий кіносюжет присвячений відкриттю в Кам'янці-Подільському сільськогосподарського інституту [6].

Також маємо вказати, що саме в цей час починають створюватися тематичні кінофільми про населені пункти області. Першим таким фільмом став кінофільм Київської студії учбових фільмів «Летавские свекловоды» (режисер С.Кореняк) знятий у 1952 році та присвячений роботі колгоспу села Летава Чемеровецького району [26].

Наступні роки лише збільшували об'єми виробництва кінофільмів та кіносюжетів про область. Так, за період 1956–1965 рр. збереглося 67 кінодокументів. Серед них кінофільми – «Будні українського колгоспу» (1958 рік) про с. Лісоводи Городоцького р-ну [18], «На ланах широкополіх» (1959 рік) та «Щедрість землі» (1962 рік) про колгосп «Україна» Городоцького району [20; 22], «Сільська бібліотека» (1959 рік) про роботу бібліотеки в с. Судилків Шепетівського району [19], «В районному об'єднанні «Сільгосптехніка» (1964 рік) про роботу Красилівського районного об'єднання «Сільгосптехніка» [23], «Естафета поколінь» (1964 рік) про с. Кузьмин Красилівського району [31], «Теофіпольські веснянки» (1964 рік) про смт. Теофіполь [21].

За період 1966 – 1975 рр. до фондів ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного надійшло 363 фільми та кіносюжети. Серед них такі кінофільми, як «Завітайте до нас» (1967 рік) про роботу Деражнянського комбінату послуг [25], «Там де гартувалася сталь» (1968 рік) про місто Шепетівку [28], «Масляна» (1969 рік) про с. Маків Дунаєвецького району [32], «Каравай ти наш, каравай» (1971 рік) про с. Велика Бубнівка Волочиського району [30], «Два рядки солдатської пісні» (1973 рік) про с. Зіньків Білогірського району [29] та інші.

Серед цілого різноманіття документальних фільмів знятих у 1960-х – 1970-х рр. не можна не звернути увагу на те, що саме в цей час відбулося декілька знакових подій в кінодокументалістиці краю. В першу чергу, це перший видовий документальний фільм, що до сьогодні є родзинкою української кіноколекції – це фільм режисера Є.Григоровича «Легенди старої фортеці». Це фільм повністю присвячений Кам'янець-Подільській фортеці. У фільмі використано окремі кадри унікальної не збереженої до сьогодні кінохроніки про стару фортецю та саме місто [27]. По-друге, це представлення у 1973 р. першого документального кінофільму присвячений всій Хмельницькій області. Це фільм Української студії телевізійних фільмів – «Хмельницька область». Унікальність цього документального запису є в тому, що це фільм-концерт в зйомках якого взяли участь практично усі відомі майстри мистецтва та художні колективи області [33].

Врешті, за період 1976–1985 рр. збереглося понад 300 кіносюжетів та кінофільмів присвячених як Хмельницькій області в цілому, так і її населеним пунктам зокрема. Серед найцікавіших звернемо увагу на кінофільми «Місто на скелі» (1979 рік) присвячений Кам'янцю-Подільському [36], «Музей М.Рибака» (1981 рік) про шкільний музей у Шепетівці [37], видовий документальний фільм «По Південному Бугу» (1978 рік) [34]. Також на увагу заслуговують й окремі кіносюжети, як наприклад один з найперших кіносюжетів про будівництво Хмельницької АЕС [35].

Говорячи про останні роки існування Радянського союзу маємо звернути увагу на зміну тематики документальних кінофільмів. В цей період, 1985 – 1990 роки, знімається більше кіносюжетів на культурні теми (про виставки, художні та самодіяльні гуртки), знімаються окремі кіносюжети на історичну, а зокрема археологічну, тематику. Саме в цей період знімається видовий кінофільм «Ми з Поділля» (режисер О.Косинов). Фільм знятий у 1990 році представляє краєвиди міста Хмельницького, його архітектурні пам'ятки, знакові події [38]. Фактично це один з останніх документальних кінофільмів про Хмельниччину знятий саме на кіноплівку. Також в цей же період вперше на кіноекрани потрапляють постаті раніш заборонених та репресованих радянською владою митців. Зокрема, звернути увагу тут слід на документальний фільм «Оддання. Три новели про істину» знятий на Українській студії телевізійних фільмів у 1990 році про долю Кам'янець-Подільських художників В.Розвадовського, В.Гагенмейстера та О.Грена [39]. Всього за останнє п'ятиріччя існування Радянського союзу було знято близько 200 кінофільмів та кіносюжетів про Хмельниччину.

Підсумовуючи дану розвідку маємо звернути увагу на те, що кінодокументи, безумовно, є одним з найцікавіших елементів, які дозволяють відобразити історію Хмельниччини в ширшому історичному розумінні, та Хмельницької області зокрема. Почасти саме збережені кіносюжети дозволяють відтворити вигляд не лише тих чи інших подій, але й, що найголовніше, вигляд втрачених на тепер об'єктів культури та природних пам'яток, відобразити суттєві елементи міського та сільського краєвиду. Отже, безумовно, кінодокументи, що зберігаються в зібраннях Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С.Пшеничного є важливим джерелом до історії Хмельницької області періоду ХХ сторіччя.

Джерела:

1. Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г.С.Пшеничного (Далі – ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного). – Од.обл. 7
2. ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. – Од.обл. 14
3. ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. – Од.обл. 148
4. ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. – Од.обл. 545
5. ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. – Од.обл. 808
6. ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. – Од.обл. 1122
7. ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. – Од.обл. 1346
8. ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. – Од.обл. 1358
9. ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. – Од.обл. 1377
10. ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. – Од.обл. 1386
11. ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. – Од.обл. 1399
12. ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. – Од.обл. 1442
13. ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. – Од.обл. 1459
14. ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. – Од.обл. 1467
15. ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. – Од.обл. 1468
16. ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. – Од.обл. 1478
17. ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. – Од.обл. 1496
18. ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. – Од.обл. 1834
19. ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. – Од.обл. 2007
20. ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. – Од.обл. 2010
21. ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. – Од.обл. 2653
22. ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. – Од.обл. 2782
23. ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. – Од.обл. 2790
24. ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. – Од.обл. 3048
25. ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. – Од.обл. 4016
26. ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. – Од.обл. 4362
27. ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. – Од.обл. 4664
28. ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. – Од.обл. 4765
29. ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. – Од.обл. 5341
30. ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. – Од.обл. 5502

31. ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. – Од.обл. 6060
32. ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. – Од.обл. 6193
33. ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. – Од.обл. 6389
34. ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. – Од.обл. 7679
35. ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. – Од.обл. 8265
36. ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. – Од.обл. 8415
37. ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. – Од.обл. 8488
38. ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. – Од.обл.11187
39. ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. – Од.обл.12448

*Любарська Л. В.
м. Київ*

МІСТО ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ В АУДІОВІЗУАЛЬНИХ ДОКУМЕНТАХ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО КІНОФОТОФОНОАРХІВУ УКРАЇНИ ІМ. Г. С. ПШЕНИЧНОГО

У статті представлено огляд фото й кінодокументів з фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, які поновлюють і розширюють джерельну базу вивчення історії м. Хмельницького.

Ключові слова аудіовізуальні документи, структура повсякдення, ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, фотофонд, кінопродукція.

Специфіка аудіовізуальних документів уможлиблює появу нових ракурсів і уявлень про всеохопне вивчення різних суспільно-історичних процесів: демографічних, виробничо-технічних, економічних, політичних, культурних, в тому числі й щоденних практик (так званих “структур повсякдення”), як мікро-історії задля реконструкції якомога повнішої картини історії загальної. Новітні дослідження починають залучати текстуально не прописані, а тому із значною ймовірністю менш цензуровані через специфіку матеріальної природи, знання про умови життя, праці та відпочинку (лікування харчування, соціальної адаптації), норми поведінки, соціокультурні й політичні погляди більшості як формотворчі фактори свідомості громадян певної країни в конкретний історичний період. Тому сучасна історіографія все частіше звертається до аудіовізуальної інформаційної бази, враховуючи її нові можливості невербального свідчення: скажімо, виявляти елементи повторюваності і рутинізації, які забезпечують й позначають стабілізацію соціальних структур. З іншого боку, фіксація суперечностей й одиничного дозволяє простежити трансформацію буденності, виявляючи варіативність суб’єкт-об’єктних відношень історичного процесу. Базою джерел новітньої історіографії є тексти у найширшому значенні слова – закріплені в різний спосіб на різних видах носіїв предмети, умови побуту, звукові записи усних свідчень. І всі вони, на відміну від традиційних писаних джерел, мають ширше і подекуди достовірніше представлення в аудіовізуальних документах, значно поповнюючи предметне поле дослідження, дозволяють максимально наблизитися до його предмета, а також переглянути попередні свідчення завдяки новому ракурсу.

Колекція аудіовізуальних документів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, яка становить вагому джерельну базу вивчення історії міста Хмельницького, складає понад 600 одиниць. Хронологічні межі цих документів охоплюють період від початку ХХ ст. (дореволюційний час) до 90-х рр. ХХ ст.

Зібрання фотофонду налічує близько 400 світлин. Загальною характеристикою для всіх слід назвати чітку відповідність соцреалістичному канону, яка сама по собі визначає додатковий параметр дослідження. За жанровим критерієм їх можна поділити на портретні, групові, події та видові. За тематичним наповненням доцільно виокремити такі групи:

I. Архітектура, містобудування, міський ландшафт.

Одна з найчисельніших – близько 170 фотодокументів, найраніші з яких датовано колекційними зображеннями вул. Олександрівської 1914 і 1915 рр. (од. обл. 0-180451). Наступні ретельно, від зображення кінотеатру в м. Проскурові 1935 р. під час проведення дитячого фестивалю, впродовж десятиліть фіксують окремі будівлі органів влади, культури і спорту, освіти, громадського призначення, житлового фонду, панорами вулиць, площ і міських видів: Будинок Рад, будівлі Хмельницького міськомуні Ради народних депутатів, Хмельницького обласного комітету КПУ, Будинок культури, Облспоживспілки, Будинок офіцерів, Будинок технічної підготовки обласного комітету ДОСААФ, Хмельницький обласний український драматичний театр ім. Г. І. Петровського, корпуси Хмельницького технологічного інституту побутового обслуговування, нові заводи, житлові мікрорайони 80-х, які багато в чому визначають вигляд сучасного

міста, парки культури й відпочинку, види набережної, водної станції. Причому на багатьох, навіть офіційних постановочних знімках, другим планом подано і повсякдення: автопарк, рух міського транспорту, людей у побутових ситуаціях, зразки одягу тощо – непрямі відсилання до реалій доби і вказівки на особливості способу життя містян (од. обл. 2-116460, 2-152782, 2-110258).

II. Пам'ятники історії та культури.

У цій категорії на десятих знімках збережено вже зниклі й дотепер наявні пам'ятники Б. Хмельницькому, О. М. Горькому, В. Леніну, монумент Й. Сталіну, алею письменників, скульптурні композиції Народного художника України М. І. Мазура (од. обл. 2-149924, С-1676, 0-57264).

Осібнo в переліку значиться складений у 1983 р. видовий альбом Меморіалу “Вічна Слава”, який вміщує 21 фотографію панорамних і фрагментарних зображень монумента різних масштабів і ракурсів у денному та нічному освітленні (од. обл. А-141). До того ж сам пам'ятник є своєрідним каталогом визвольних подій на Хмельниччині під час Другої світової війни з конкретною періодизацією, детальним і точним переліком людських і матеріальних втрат, військових частин та з'єднань, підпільних і партизанських організацій, які діяли на цій території, внесків цивільних мешканців в обороноздатність країни тощо. Тому завдяки проекційній щільності, деталізованості зображень і кількісним характеристикам альбом можна вважати почасти і додатковим інформаційним текстовим джерелом.

III. Промисловість і будівництво.

Наступна група – 155 одиниць обліку – дозволяє простежити розвиток важкої, переробної, хімічної, лісової, легкої, харчової промисловості міста, промисловості будівельних матеріалів, деталей і конструкцій, починаючи від зображень торф'яних розробок, Проскурівського деревообробного комбінату і Проскурівського заводу “Червоний партизан”, датованих 1935 од. обл. од. обл. 2-1411821), Хмельницький завод “Термопластавтомат” (од. обл. 0-149510), завод трансформаторних підстанцій (од. обл. 0-107123), завод “Катіон” (од. обл. 0-235906), завод тракторних агрегатів (од. обл. 2-147626), хімічний завод, завод залізобетонних конструкцій, швейна, взуттєва, кондитерська фабрики (од. обл. 20116646, М-23, М-22, 2-116491) тощо.

Дотично подано етапи будівництва тих самих об'єктів промислового призначення із залученням сучасної для різних років техніки, а також види зведених споруд (од. обл. 0-90570, 0-77609, 0-101587).

За сюжетом так само виконані в межах канону і складаються у підгрупи: зображення різних рівнів виробничих процесів – від початкового етапу виготовлення, збірки, монтажних і складальних робіт до випробовувань готової продукції (од. обл. 0-88042) спершу з використанням тільки ручної праці, як, приміром, на Проскурівському деревообробному комбінаті у 1935 р. (од. обл. 4-821), з поступовим посиленням автоматизації виробництва – дільниця Хмельницької меблевої фабрики 1982 р. (од. обл. 2-142536); портретні знімки ударників праці – робітників, конструкторів, інженерів, серед яких чимало депутатів Верховних Рад СРСР та УРСР; робота служби держприймання на підприємствах (од. обл. 0-187257, 2-144326); інтер'єри цехів, вітання з нагоди одержання звань та нагород за трудові здобутки. Принагідно слід відзначити типовість постановки цих фотодокументів, які, зрештою, є достовірним відбитком тогочасних реалій: акцент на злагодженості й ритмічності колективної роботи, характерна стриманість декорування в супроводі опредмечених шаблонів часу – лозунгів на незмінних плакатах, прапорах, відзнаках тощо.

IV. Торгівля, постачання, збут.

Група налічує 11 одиниць обліку, на яких відбито роботу хмельницьких закладів торгівлі різних спрямувань: універсамів, універмагів, продовольчих, книжкових, ювелірних, сувенірних магазинів, крамниць, кафе і ресторанів тощо, їх внутрішні і зовнішні види, асортимент продукції, обслуговування покупців (од. обл. 2-148791, 2-2116469, 0-115825). З унікальних свідчень – фото новинки 60-х: магазин-автомат з продажу хліба на вул. Карла Лібкнехта (1962 р., од. обл. 0-89734).

V. Освіта.

18 фотознімків дають уявлення про напрями освіти, рівень технологічного забезпечення навчання в Хмельницькому інституті побутового обслуговування у 70-х рр: показано студентів і викладачів під час лабораторних занять, занять у лінгафонному кабінеті, в наукових гуртках, використання ЕОМ “Промінь” тощо (од. обл. 0-118289, 0-113847). Також широко представлено заслужених діячів освіти.

VI. Мистецтво.

Категорію мистецького життя Хмельницького у фотографіях (15 од. обл.) ще в 1936 р. відкриває і впродовж наступних десятиліть представляє Хмельницький обласний музично-драматичний театр ім. Г. І. Петровського сценами з вистав, інтер'єрами глядацького залу, портретами діячів культури: акторів, письменників, режисерів; виступи на стаціонарній сцені і під час гастролей; на двох знімках художник

Хмельницького театру ляльок М. Ніколаєв презентує власні вироби і спілкується з глядачами (од. обл. 2-141382, 0-153638, 0-240454).

VII. Культурно-просвітницька робота, установи клубного типу (6 од обл.).

Свідчення про культурне міське життя починаються від 1935 р. світлинами музично-драматичного гуртка польського клубу в м. Проскурові (од. обл. 5-506), струнного оркестру Проскурівського медично-го технікуму (1936 р., од. обл. 4-1022).

Ще одну джерельну базу для досліджень історії міста становить масив кінопродукції – окремі документальні фільми й сюжети кіножурналів (близько 230 од. обл.). Зібрання відкриває сюжет Одеської кінофабрики ВУФКУ 1928 р. – антипасхальна демонстрація євреїв Проскурова під антирелігійними гаслами (од. обл. 1377, сюжет. 5). Так само за тематикою кінодокументи можна поділити на групи:

I. Сюжети виробничого спрямування об'єднують репортажі з промислових і сільськогосподарських підприємств з типовим змістовим набором: виробничі процеси, будівництво, розповіді про передовиків, ударників праці і переможців соціалістичних змагань, робітничі династії (од. обл. 1468, сюжет. 3; 1773; 5570, сюжет. 7; 5225, сюжет. 8; 5828, сюжет. 6; 15058, сюжет. 20; 6952, сюжет. 8).

II. Мілітаристські. Сюди належать сюжети про військові маневрування різних підрозділів Червоної Армії, прийняття присяги курсантами Хмельницького вищого артилерійського училища. Частково такими можна назвати численні комеморативні заходи, присвячені Другій світовій війні, Афганському конфлікту, ветеранам (од. обл. 6026, сюжет. 3; 1469; 6026, сюжет. 20; 6215, сюжет. 1; 5566, сюжет. 6).

III. Культура й мистецтво Хмельницького в кінодокументах представлені розмаїттям подій відповідного спрямування: низка фестивалів, огляди самодіяльності, концерти й вистави місцевих і гостьових ансамблів, театрів, зустрічі з письменниками; художні, фото й книжкові виставки; міжнародні, всесоюзні і республіканські музичні конкурси, мистецькі свята, звіти творчих колективів, тематичні вечори, ювілеї колективів і діячів культури тощо (од. обл. 2109, сюжет. 4; 6197, сюжет. 25; 6011, сюжет. 10; 5537, сюжет. 26; 5561, сюжет. 10; 5577, сюжет. 32; 5568, сюжет. 10; 5598, сюжет. 3; 6571, сюжет. 30; 6312, сюжет. 30;).

IV. Громадське і суспільне життя. Сюди увійшли сюжети, які зображують ідеологічне життя громади, різних суспільних груп, виокремлених за професійною приналежністю, але узагальнених за єдиною ідеологічною матрицею, тому набір зафіксованих подій є обов'язковим і уніфікованим з допустимою варіативністю: мітинги на підприємствах відповідно до сучасних політичних реалій, демонстрації на честь офіційних свят, з нагоди відкриття транспортних маршрутів, соціальних закладів, установ, пам'ятників (од. обл. 6081, сюжет. 10; 6084, сюжет. 19; 6934, сюжет. 11) чи підтримки актуальних напрямів державної політики; міжнародні й республіканські професійні галузеві, міжгалузеві семінари з питань промисловості, будівництва, фольклористики, семінари-практикуми лекторів-економістів, пропагандистів тощо (од. обл. 6094, сюжет. 4; 6085, сюжет. 10); урочистості до дня визволення міста, вручення нагород; зустрічі з виборцями, зльоти молодіжних бригад та ін. (од. обл. 6206, сюжет. 1, 6; 5627, сюжет. 1).

V. Спорт. З таких повідомлень дізнаємося про насичене спортивне життя міста і включеність його до всесоюзної мережі заходів як з професійного спорту, так і загальної фізичної культури місцевого, республіканського, союзного і міжнародного рівнів. Йдеться про змагання з різних видів спорту, чемпіонати судномоделістів, зльоти, першості країни, велогонки, боксерські поєдинки, хокейні турніри, заняття ДЮСША, секцій і гуртків різного спрямування, родинні змагання тощо (од. обл. 6202, сюжет. 4; 5230, сюжет. 4; 5629, сюжет. 17; 6935, сюжет. 43; 7650, сюжет. 1, 2; 1803).

VI. Освіта представлена через звіти про наукову діяльність Хмельницького технологічного інституту побутового обслуговування – роботу викладачів і студентів у лабораторіях; відкриття нових навчальних закладів; діяльність заслужених освітян і шкільне навчання; заняття в студентських і шкільних наукових гуртках; участь в науково-практичних конференціях, форумах, у тому числі й міжнародних (од. обл. 6204, сюжет. 26; 6017, сюжет. 19; 5563, сюжет. 26; 6611, сюжет. 8; 6881, сюжет. 3; 6502, сюжет. 10; 11902, сюжет. 4).

VII. Ще одну категорію складають задокументовані свідчення про міжнародне співробітництво в різних галузях економічного і культурного побутування міста: спільне виробництво товарів народного споживання, промислові, сільськогосподарські, художні виставки, візити і святкування (од. обл. 6642, сюжет. 40; 10415).

Окрім сюжетів, що складають кіножурнали, у фондах ЦДКФФА зберігаються і видові фільми, присвячені сьогоденню м. Хмельницького ("Плоскирів. Проскурів. Хмельницький", од. обл. 11276; "Ми з Поділля", од. обл. 11187).

Хронологічне зіставлення змістового наповнення кінодокументів протягом вказаного періоду (від кінця 20-х до 90-х рр. ХХ ст.), дозволяє констатувати поступову автоматизацію виробничих процесів, спостерігати пристосування до нових економічних умов госпрозрахунку і принципів самоокупності.

Помітним видається зростання з кінця 70-х рр. кількості критичного матеріалу і його якісна зміна: від дозволеної формальної, поблажливої критики до викривальних і відверто сміливих репортажів, а також протестних настроїв суспільства (од. обл. 11091, сюж. 9; 6502, сюж. 3; 10200, сюж. 37; 11902, сюж. 2).

Таке перше наближення до аналізу вагової бази аудіовізуальних документів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, пов'язаних з історією м. Хмельницького, може надати відправні напрями досліджень й відкрити додаткові аспекти як для краєзнавчих розвідок, так і ширших наукових пошуків.

Байдич В.О.

с. Кузьмин Красилівського району

МІСТЕЧКО МЕДЖИБІЖ ХІХ СТОЛІТТЯ В МАТЕРІАЛАХ ФОНДУ ЛЕТИЧІВСЬКОГО ПОВІТОВОГО СУДУ

У цій статті висвітлюється наявність документів з історії містечка Меджибіж ХІХ століття у фонді Летичівського повітового суду.

Ключові слова: *Меджибіж, ХІХ століття, Летичівський повітовий суд, фонд, одиниця зберігання (справа).*

Містечко Меджибіж – одне з найдавніших поселень Поділля. Зазнало воно й часів піднесення, були й періоди занепаду. Але так якось склалося, що до нього майже увесь час була прикута (прикована) увага сучасників. Тривале його існування й привело до того, що матеріали історії містечка розкидані по різних архівах України та зарубіжжя.

Що ж стосується ХІХ ст., то найбільший масив документів про Меджибіж зосереджений у Державному архіві Хмельницької області. Проте, оскільки статус поселення визначався як містечко, то окремих фондів матеріалів про нього в архіві немає, вони знаходяться в різних місцях. Єдиний фонд, де більш менш скомпановані документи про Меджибіж, це фонд Летичівського повітового суду. У ньому, не рахуючи інформацій, що містяться в протоколах та журналах засідань суду, знаходяться 46 одиниць зберігання (далі справ- авт.) осібно присвячених нашому містечку.

Хронологічно вони охоплюють період з 1807 по 1872 рік. Найменша за обсягом справа налічує три аркуші, найбільша – 374 аркуші. Оскільки за змістом всі одиниці зберігання є дуже різними, то автор цієї публікації знайомитиме читачів з ними у хронологічному порядку, з найдавнішої до найближчої за часом до наших днів.

1807 роком датується рапорт Меджибізької економії з передачею в суд арештантки Ганни Красинської за відсутність документів у неї та спробу крадіжки [1, арк. 1- 74]. Розгляд наступної справи розпочався у 1837 і завершився у 1841 році. Стосувалася вона вбивства двох наглядців Меджибізької акцизної контори однодворця Павловського та єврея Пенцера [2, арк. 1- 199].

Через два роки, в 1839 р., у містечку Меджибіж сталася велика трагедія, яка мала масштабні наслідки – згоріло 136 будинків і крамниць [3, арк. 213]. Будівлі розташовувалися занадто скупчено, більшість з них були покриті соломною, що стало легкою здобиччю для вогню, який швидко вітром переносився з однієї хати на іншу.

Цікавою для дослідників може стати справа, датована 1842-1845 рр., щодо пошуку волі військовими поселенцями Іваном та Прокопом Варавами з Меджибожа, які перебували у віданні військового міністерства [4, арк. 1- 72].

А в 1843-1844 рр. повітовий суд змушений був займатися розслідуванням різних протиправних вчинків вікарія Меджибізького костелу Павловського [5, арк. 1- 374]. Це і є якраз найоб'ємніша справа про Меджибіж у фонді повітового суду.

В тих же 1843-1844 рр. велось слідство стосовно спадщини, у вигляді маєтку, яка залишилася після померлого в м. Меджибожі бездітного дворянина Гната Сепровського [6, арк. 1- 89].

Дуже тривалий час, з 1844 по 1871 р., тобто 27 років, повітовий суд розбирався в причинах незаконної приписки до меджибізького маєтку селянина села Старого Майдана Антона Войткова [7, арк. 1- 102].

Наступні три справи пов'язані з правами власності. У 1845 р. суд займався питанням належності садків мешканці м. Меджибожа міщанці Марфі з Белецьких Немеровській, на які претендували й деякі інші особи [8, арк. 1- 14]. Впродовж 20 років, з 1847 по 1867 р., йшов розгляд в суді питань про належні

по три камені від меджибівських водяних млинів мешканцям м. Летичева Івану Вальченку [9, арк. 1- 72] та Гаврилові Марушаку [10, арк. 1- 64].

Наступна справа у суді, яка розглядалася у 1852-1856 роках, мала чисто кримінальний характер і стосувалася крадіжки у настоятеля Меджибівського римо-католицького костелу ксьондза Вігури трьох дорожніх каблучок [11, арк. 1- 264].

У 1857 р., згідно рішення Летичівського повітового суду, було здійснено ввід мішанки Марії Разотової у володіння маєтком в м. Меджибожі, який їй заповів покійний її чоловік [12, арк. 1- 11].

Досить пікантною справою довелося повітовому суду займатися впродовж 1858-1861 рр. Стосувалася вона інтимних зв'язків («неналежної поведінки» у тексті - авт.) сестри меджибівського ксьондза Вікторії Герлецької з шляхтичем Мокршанським [13, арк. 119].

Кілька подальших справ відносяться до питань вводу у володіння майном, або ж його (майна) продажу. Так, у 1858 р. було здійснено ввід єврея Абрашка Пінькасовича Горбера у володіння кам'яним будинком та двома крамницями у м. Меджибожі [14, арк. 1-13]. 1860 р. виявився фатальним для старшин меджибівського цехового єврейського товариства Лернерів, Холворика і Боци, будинок яких продали на сплату казенного штрафу [15, арк. 1-17]. Таким же чином, в 1860-1861 рр. відбувся продаж будинку старшини меджибівського міщанського цехового товариства Якова Харченка [16, арк. 1-68]. Більш приємною для її фігурантів стала подія того ж 1860 р. Повітовий суд вирішив і здійснив ввід титулярної радниці Антоніни Добровольської та її рідної сестри Боровської у володіння кам'яною крамницею [17, арк. 1-3].

На самому початку 60-х років XIX ст. було проведено два слідства по кримінальних справах. Перше, у 1861-1863 рр., стосувалося затримання в м. Меджибожі селянина з с. Богданівки Івана Латишева з п'ятирублевим фальшивим кредитним білетом [18, арк. 1-71]. Друге, здійснене впродовж 1861-1864 рр., займалося розглядом питання нанесення тілесних ушкоджень меджибівською міщанкою Теклею Якимчук іншій міщанці того ж таки містечка Катерині Килимчук [19, арк. 1-81].

Подальші три справи щодо Меджибожа пов'язані були з правами власності та їх обмеженням. Зокрема, впродовж 1861-1865 рр. вирішувалося питання і було здійснено ввід єврея Хаїма Кордунера у володіння заїжджим дерев'яним будинком у м. Меджибожі, придбаним ним у міщанина Івана Римара. [20, арк. 1-21]. Дещо коротший час розглядалося питання (1862-1863 рр.) щодо вводу у володіння будинком в м. Меджибожі єврейки Зисельс [21, арк. 1-24]. Зовсім інший характер мала справа, яку провадив повітовий суд у 1862 р. на прохання єврея Тев'ї Лернера. Останній просив суд накладити заборону на крамницю в м. Меджибожі, належну батьку його Іцику Лернеру до тих пір, поки він (Іцик) не сплатить йому (Тев'ї) боргу [22, арк. 1-8].

В зв'язку з польським повстанням 1863/1864 рр., події якого відбувались і на Поділлі, в прикордонних губерніях значно посилили нагляд і пропускний режим. В результаті, затримували всіх, хто віз які-небудь предмети, що могли пригодитися у військовій справі. Так, на початку серпня 1863 р. пристав 2-го стану Летичівського повіту в м. Меджибожі, при огляді вантажу, який віз військовий поселенець з с. Лисогірки Іван Демяншен, виявив значну кількість сідел, ленчиків та іншої кінської зброї. Слідство по цій справі тривало аж до середини жовтня 1870 р. [23, арк. 1-94].

У тому ж 1863 році (8 жовтня) до повітового суду надійшло подання від міщанки єврейки Зисельс, яка просила визнати її власницею половини нерухомої маєтності в м. Меджибожі. У 1864 р. це питання було для неї вирішене позитивно [24, арк. 1-13]. До речі, у діловодстві того часу слово «маєтність» «маєток» означало не лише поміщицьке землеволодіння з його господарською частиною та садибою, а й певну власність (рухому, нерухому) будь-якого мешканця того чи іншого поселення.

Характерно й те, що євреї, які складали більшість населення подільських містечок, мали значну власність у своїх поселеннях та чималу фінансову потугу, чинячи дуже численні правопорушення, з представниками владних структур вели себе дуже вільно, не виконуючи законних вимог чиновників. Прояви таких дій спостерігалися й в Меджибожі. З 1864 по 1869 р. повітовий суд розглядав справу про опір поліцейській владі та дебоширство мешканця м. Меджибожа єврея Боруха Рохланда [25, арк. 1-12].

В Меджибожі у 1865 р. спостерігався й інший схожий випадок. В нічний час з 11 на 12 листопада 1865 р., євреї Іцик Бейн та його зять побили вартових нічного обходу, які резонно зауважили вищезгаданим особам, чому вони в такий час знаходяться не вдома [26, арк. 1-89].

У тому ж році трапилася й така історія. Меджибівський цирульник Розенблат займався лікуванням місцевих мешканців без дозволу місцевої влади («без патенту»). Хтось поскаржився на нього, й Розенблата віддали до суду з мотивацією «неправильне лікування» [27, арк. 1-45].

Досить швидко повітовий суд позитивно вирішив питання щодо будівництва в м. Меджибожі другої харчової галереї у 1865 р. Взв'язався її споруджувати місцевий єврей Шмуль Поляк [28, арк. 1-101]. Такі

галереї мали забезпечити харчування в першу чергу, паломників до могили засновника хасидизму Ісраеля Баал-Шем-Това.

Дуже поширеними були в той час порушення правил акцизних зборів, правил торгівлі спиртними напоями та тютюновими виробами єврейськими підприємцями (промисловцями, торговцями та кустарями), не кажучи вже про використання контрафактних товарів. Фіксувалися такі випадки й в Меджибожі, де більше чотирьох років повітовий суд проводив дізнання з приводу випуску місцевим фабрикантом Пейсахом Шварцманом курильного тютюну вищої якості, а по акцизу він платив як за тютюн нижчої якості (оплачував не ту бандероль) [29, арк. 1-114]. А це вело до зниження надходжень до державного бюджету імперії. У цих питаннях влада, як правило, не йшла на компроміс.

Наступну справу повітовий суд розглядав у двох ракурсах впродовж також чотирьох років (1865-1869 рр.). З одного боку він судив молдавського підданого Нусина Сруліовича за побиття єврея м. Меджибожа Алтера Римара, а з іншого - за те, що видавав себе за іноземця [30, арк. 1-97].

Три місяці, впродовж 1868-1869 рр., тривало слідство щодо викличного непідкорення меджибзького єврея Янкеля Кордупеля законним вимогам помічника пристава Летичівського повіту Сеницького [31, арк. 1-16]. Подібна ж справа розглядалася в повітовому суді у 1869-1870 рр. і стосовно неповаги євреїв м. Меджибожа до «урядових» (державних) установ, а саме Арне Зисельса та Мейзеля [32, арк. 1-62].

Дуже поширеним явищем того часу, як майже по всьому Правобережжю України, в Летичівському повіті стали вбивства молодими жінками та дівчатами «незаконнонароджених» дітей. Ось і в Меджибожі, у ставку, 29 квітня 1869 р. знайшли мертву новонароджену дитину чоловічої статі, зашиту в полотняний мішечок. Підозрювалася в цьому злочині солдатка Антоніна Божарська, яка проживала в с. Женишківцях [33, арк. 1-24].

Децю раніше, 17 квітня 1869 р. наглядачі Хмелевський та Солтин, під час обшуку в шинку єврея Мошка Глянського у Меджибожі, знайшли чужу печатку з написом «Подільсько-Бесарабське акцизне управління». Це була печатка складника Койфмана, якого підозрювали у зломі богемських акцизних печаток і пропечатування замість них зазначеною печаткою. Справа в суді завершилася лише наприкінці 1870 р. [34, арк. 1-70]. Ще раніше, в ніч з 7-го на 8-е березня 1869 р. роз'їзді наглядачі Хмелевський та Вакулинський в Меджибзькій гуральні купця Воля Кваші знайшли лишній, всупереч виданому свідоцтву, «затьор» (закваску на горілку – простіше – бражку – авт.) [35, арк. 1-353]. Виробники мали чітко дотримуватися кількості випуску спиртного, адже це була монополія держави, що приносила в бюджет величезні кошти.

Порушення відбувалися й в інших сферах торгівлі. Три роки розбиралися в суді з незаконним продажем меджибзькими євреями аптекарських сильно діючих отруйних речовин (1869-1872 рр.) [36, арк. 1-58]. Чимало було й просто шахраїв, як то єврей Іцик Кігель. Він був затриманий у м. Меджибожі у тому ж 1869 р. У нього вилучили ряд срібних речей, які він розігрував у лотерею без дозволу влади, при цьому вмело шахраюючи [37, арк. 1-92]. А єврей м. Меджибожа Шмуль Файблат займався безпатентною продажем меду, про що велася справа у 1869-1872 рр. [38, арк. 1-58].

1869 р. був взагалі багатий на події для Меджибожа. Цього року відбулися ще й дві пожежі. Під час першої, яку вчинив з необережності Мошко Снетович, згоріли будинки місцевих євреїв Абрама Клевзіера, Гершка Рівкаса, цього ж таки Мошка Снетовича та ряду інших осіб [39, арк. 1-16]. Цього ж дня, в іншому місці Меджибожа, згорів дім місцевого єврея Мукиша Цукермана [40, арк. 1-10].

Наступного, 1870 р., поліція затримала ще одного шахрая з Меджибожа. Міщанин Дувид Петрович Ковальчук збирав в с. Великі Шпиченці гроші на свою користь, під приводом збору пожертвувань на церкву [41, арк. 1-25].

А в 1871-1872 рр. судили селян с. Козачок Гаврила Томкова і с. Росох Микиту Нея (він же Сухистов), які не змогли встерегти арештанта Лейбу Гервера на етапі з м. Меджибіж до м. Летичів, в результаті чого останній від них втік [42, арк. 1-67]. Урожайним на події виявився день 15 березня 1871 р., коли з камери пр. меджибзькій поліції втекли арештанти Іван Гуськов та Олексій Бельза, в чому звинуватили караульних селян с. Чаплі Григорія Куцака, с. Іванковець Іллю Поліщука, с. Марковець Якова Головатюка та с. Щедрової Івана Шарпала. Тієї ж ночі, із заїжджого двору єврейки Цирлі Мінц, зламавши замки, викрали двох коней мешканця м. Старокостянтинова Добровольського, а біля камери місцевої поліції вкрали також однокінні санки єврея Рафтули Зака. Слідство з цього приводу тривало ще й в 1872 р. [43, арк. 1-87].

28 січня 1871 р. Меджибіж облетіла трагічна звістка: знайшли двох мертвих новонароджених дітей. Підозріння у вбивстві впало на міщанку єврейку вдову Перлю-Малку Хасьєлівну Баренбойм і покійну вже селянку Марію Бойчук [44, арк. 1-49].

Були в Меджибожі і свої «Хлестакови». Так, за повідомленням купця Перла Шварцмана, в містечку проживав єврей Айзик Шор, який видавав себе за австрійського підданого. Впродовж 1871-1872 рр. по-

вітовий суд вияснив, з якою метою він це робив [45, арк. 1-136]. В 1871 р. в Меджибожі був затриманий поліцією чоловік, який називав себе місцевим міщанином Хомою Павловичем, але його документи були фальшивими [46, арк. 1-81].

З вищенаведеної інформації видно, що детально її опрацювавши та дослідивши наведені в ній справи, можна дізнатися про певні сторони життя провінційного єврейського містечка, зрозуміти психологію його мешканців, дізнатися про їх прагнення, бажання, а також їх економічне становище, біди та горе. Незважаючи на існуючі труднощі, мешканці Меджибожа не тільки виживали, а й творили нове, прогресивне, багато з якого ніде не відображалося й не відображене в документах.

Джерела та література:

1. Держархів Хмельницької області. Ф.4.- Оп. 1. – Спр. 296
2. Держархів Хмельницької області. Ф.4.- Оп. 1. – Спр. 302
3. Держархів Хмельницької області. Ф.4.- Оп. 1. – Спр. 308
4. Держархів Хмельницької області. Ф.4.- Оп. 1. – Спр. 1222
5. Держархів Хмельницької області. Ф.4.- Оп. 1. – Спр. 340
6. Держархів Хмельницької області. Ф.4.- Оп. 1. – Спр. 1234
7. Держархів Хмельницької області. Ф.4.- Оп. 1. – Спр. 1243
8. Держархів Хмельницької області. Ф.4.- Оп. 1. – Спр. 1258
9. Держархів Хмельницької області. Ф.4.- Оп. 1. – Спр. 1264
10. Держархів Хмельницької області. Ф.4.- Оп. 1. – Спр. 1265
11. Держархів Хмельницької області. Ф.4.- Оп. 1. – Спр. 385
12. Держархів Хмельницької області. Ф.4.- Оп. 1. – Спр. 1384
13. Держархів Хмельницької області. Ф.4.- Оп. 1. – Спр. 483
14. Держархів Хмельницької області. Ф.4.- Оп. 1. – Спр. 1421
15. Держархів Хмельницької області. Ф.4.- Оп. 1. – Спр. 1474
16. Держархів Хмельницької області. Ф.4.- Оп. 1. – Спр. 1476
17. Держархів Хмельницької області. Ф.4.- Оп. 1. – Спр. 1488
18. Держархів Хмельницької області. Ф.4.- Оп. 1. – Спр. 566
19. Держархів Хмельницької області. Ф.4.- Оп. 1. – Спр. 577
20. Держархів Хмельницької області. Ф.4.- Оп. 1. – Спр. 1531
21. Держархів Хмельницької області. Ф.4.- Оп. 1. – Спр. 1557
22. Держархів Хмельницької області. Ф.4.- Оп. 1. – Спр. 1558
23. Держархів Хмельницької області. Ф.4.- Оп. 1. – Спр. 652
24. Держархів Хмельницької області. Ф.4.- Оп. 1. – Спр. 1582
25. Держархів Хмельницької області. Ф.4.- Оп. 1. – Спр. 682
26. Держархів Хмельницької області. Ф.4.- Оп. 1. – Спр. 732
27. Держархів Хмельницької області. Ф.4.- Оп. 1. – Спр. 756
28. Держархів Хмельницької області. Ф.4.- Оп. 1. – Спр. 758
29. Держархів Хмельницької області. Ф.4.- Оп. 1. – Спр. 765
30. Держархів Хмельницької області. Ф.4.- Оп. 1. – Спр. 774
31. Держархів Хмельницької області. Ф.4.- Оп. 1. – Спр. 926
32. Держархів Хмельницької області. Ф.4.- Оп. 1. – Спр. 942
33. Держархів Хмельницької області. Ф.4.- Оп. 1. – Спр. 955
34. Держархів Хмельницької області. Ф.4.- Оп. 1. – Спр. 970
35. Держархів Хмельницької області. Ф.4.- Оп. 1. – Спр. 971
36. Держархів Хмельницької області. Ф.4.- Оп. 1. – Спр. 981
37. Держархів Хмельницької області. Ф.4.- Оп. 1. – Спр. 982
38. Держархів Хмельницької області. Ф.4.- Оп. 1. – Спр. 993
39. Держархів Хмельницької області. Ф.4.- Оп. 1. – Спр. 1005
40. Держархів Хмельницької області. Ф.4.- Оп. 1. – Спр. 1007
41. Держархів Хмельницької області. Ф.4.- Оп. 1. – Спр. 1054
42. Держархів Хмельницької області. Ф.4.- Оп. 1. – Спр. 1106
43. Держархів Хмельницької області. Ф.4.- Оп. 1. – Спр. 1107
44. Держархів Хмельницької області. Ф.4.- Оп. 1. – Спр. 1113
45. Держархів Хмельницької області. Ф.4.- Оп. 1. – Спр. 1119
46. Держархів Хмельницької області. Ф.4.- Оп. 1. – Спр. 1120

БІЛОГІРЩИНА В ДОКУМЕНТАХ КРЕМЕНЕЦЬКОГО ЗЕМСЬКОГО СУДУ (друга половина XVI ст.)

У цій статті аналізується наявність матеріалів з історії ряду поселень Білогірського району Хмельницької області другої половини XVI ст., які зберігаються у фонді Кременецького земського суду Центрального державного історичного архіву України у Києві.

Ключові слова: Центральний державний історичний архів України у Києві, Кременецький земський суд, фонд, одиниця зберігання (справа), Білогірщина, Козин, Переросле, Семенів, Корниця, Коритне.

Історія Південно-Східної Волині XVI ст. вивчена ще недостатньо не лише через обмеженість джерельної бази, а й тому, що зацікавлені особи мало користуються наявними у архівах документами. Зокрема, майже повністю поза увагою дослідників цього краю залишаються багаті на інформацію фонди Кременецьких гродського та земського судів, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у Києві. В них зосереджена велика кількість документів, які стосуються поселень майже всіх суміжних з Тернопільщиною районів сучасної північної Хмельниччини. Щоправда, переважно вони відносяться до тих населених пунктів, які тепер входять до меж Теофіпольського та Білогірського районів Хмельницької області.

По Теофіпольському району в 2003 р. було видано історичний нарис та збірку документів Центрального державного історичного архіву України у Києві, до якої увійшли давні акти вищезгаданих кременецьких судів та ряду інших фондів [1]. По Білогірщині ж подібні джерела з історії краю ще ніде не висвітлювались. Саме тому автор цієї публікації чинить спробу проаналізувати наявність у фонді Кременецького земського суду матеріалів з історії поселень Білогірського району другої половини XVI ст.

Необхідно відзначити, що в актових книгах цього суду є відомості про майже 40 населених пунктів Білогірщини. Найбільше матеріалів стосується таких сучасних сіл як Переросле (44 документи), Семенів (40 документів), Козин (33 документи), Коритне (33 документи), Корниця (33 документи). Часто вони згадуються в одних і тих же відомостях. Деякі поселення довелося виключити з цього списку. Зокрема, це відноситься до сіл Загірці (48 документів) та Залужжя (22 документи). Такі поселення дійсно є у складі Білогірського району. Але є такі і, відповідно, у Лановецькому (Загірці) та Шумському (Залужжя) районах Тернопільської області. Оскільки ж вони постійно згадуються в документах ХУІ ст. як власність тих же шляхтичів (зем'ян) чи панів, яким належали маєтки в поселеннях Юськівцях, Лопушній, Краснолуці (Загірці) та Рахманів (Залужжя), і відносяться до Тернопільської області, то їх доводиться виключити з нашого дослідження.

Щодо інших поселень сучасної Білогірщини, які фігурують в актових книгах Кременецького земського суду, то робота по вивченню їх історії другої половини XVI ст. ще продовжується.

В цій же статті чиниться спроба окреслити наявність та оприлюднити документи по селах Переросле, Семенів, Козин, Коритне і Корниця (Козин з кінця XVI ст. виступав вже як містечко – авт.)

Хронологічні рамки цього дослідження – 1559-1625 роки.

Є, щоправда, два документи по с. Семенів, які датуються ранішим часом. Зокрема, це привілей Федору Сенюті Ляховецькому на села Гулевці, Ляхівці, Жемелинці, Кошелівці і Семенів, датований 1518 роком [2, арк. 71 зв. - 72]. Інший привілей польського короля і великого литовського князя Сігізмунда Старого про підтвердження пожалування тому ж Федору Сенюті Ляховецькому сіл Ольшаниця та Семенове, відноситься до 10 січня 1534 року [2, арк. 42]. На жаль, початок останнього документа не зберігся.

Всі документи по вищезгаданих п'яти поселеннях (Переросле, Семенів, Козин, Коритне і Корниця) умовно можна розділити на три великі групи, хоча майже всі вони стосуються здійснення прав на власність або її переділу.

Перша група – це, так би мовити, «мирні» матеріали по праву власності. До них відносяться судові суперечки про розподіл спадщини, межі маєтностей, дарчі записи, тестаменти, записи про продаж маєтків та інший їх переділ, а також окремі описи такої власності. Таких документів налічується біля 80 (друга половина XVI – перша чверть XVII ст.).

Друга група – це, можна сказати, «бойові» матеріали про здійснення права власності. Сюди відносяться наїзди на чужі маєтки, захоплення земель, лісів, ставків, майна інших землевласників, вирубка чужих лісів, викошування чужих сінокосів, вилов чужої риби, руйнування дамб і гребель, спуск ставів

і затоплення чужих угідь, пограбування і розорення поселень і підданих, катування, поранення і вбивства людей інших землевласників. Кількість таких документів є дещо більшою – зверх 80 (друга половина XVI – перша чверть XVII ст.).

I, нарешті третю групу матеріалів складають записи в актових книгах Кременецького земського суду щодо оренди і застави маєтків, взаємин власників та орендарів, розорення останніми орендованих та заставних поселень, сплати оренди тощо. Таких документів налічується значно менше, ніж у перших двох групах – всього 18 (друга половина XVI – перша чверть XVII ст.).

Серед матеріалів **першої групи**, які відносяться до історії зазначених вище п'яти поселень, варто виділити наступні (в хронологічному порядку):

24 січня 1559 р. Пан Михайло Коритинський здійснив дарчий запис своїй дружині на частину маєтків Коритне та Хотен (тепер село Ізяславського району) [3, арк. 317].

16 січня 1571 р. Степан Корницький здійснив запис про передачу маєтків в селах Корниця і Юріїв (тепер с. Юріївка Білогірського району) своїй дружині [4, арк. 19 зв. -20].

5 жовтня 1571 р. В актову книгу внесено запис щодо суперечки між панами Чолганськими та Куневськими за спадкові маєтки Семенове, Гулевець (тепер с. Гулівці Білогірського району) та Кошелевець (тепер с. Кошелівка Красилівського району) [4, арк. 53 зв., 58].

8 жовтня 1871 р. В актову книгу внесено запис про нез'явлення до суду через хворобу повіреного княгині Варвари Козинської щодо розгляду справи про розподіл маєтків Козин і Іваня між зем'янами Дмитром та Іваном Козинськими [4, арк. 78 зв.- 79].

8 жовтня 1871 р. Панів Степана, Михна і Бориса Корницьких позивала їх сестра Овдотія, вимагаючи виділити їй четверту частину маєтків в Корниця, Юр'ївці та інш. [4, арк. 79].

1 жовтня 1577 р. Дарчий запис своєму сину Лавріну Пісочинському на маєтки Єсківці, Загірці, Семенове та ін. зробила пані Бучайська [5, арк. 6-8].

3 жовтня 1577 р. Пани Коритинські ділили між собою маєтки в селах Коритне, Хотен, Біла Криниця [5, арк. 18-20, 23 зв.-27].

28 травня 1578 р. Розгорілася суперечка між спадкоємцями пана Андрія Куневського за маєтки Семенове, Гулевець, Кошелевець, Турівка, Бісовка та ін. [2, арк. 6, 7].

2 жовтня 1579 р. Продовжувалась суперечка між панами Федором Сенютою Ляховецьким та Андрієм Чолганським і Ярмолинськими за спадкові маєтки Ляхівці, Жемелинці, Семенів, Гулівці та ін. [6, арк. 92-99].

2 жовтня 1579 р. Оповідали пани Сидір, Юрій і Григорій Корницькі про нез'явлення до суду панів Степана, Михайла і Бориса Корницьких, які позивали їх щодо розподілу спадкових маєтків Корниця, Окнин, Юр'ївець і Залужжя [6, арк. 101].

9 лютого 1589 р. Пан Роман Ярмолинський виділив частину маєтків у селах Семенове, Бережинець, Кошелівці, Нилівці своїй дружині Мардині Мединській замість її приданого [3, арк. 8 зв.-10].

15 липня 1591 р. Пані Раїна Корницька подарувала своєму чоловікові Михайлу Краєвському частину маєтків у Корницях, Окнинах і Перерослому [3, арк. 143-145].

15 березня 1593 р. Пани Федір і Галжбета Коритинські надали купчу кріпость пану Гаврилу Головинському на маєтки в селах Коритне, Хотен, Полуничне, Біла Криниця і Зарваниці [8, арк. 541-546].

13 листопада 1593 р. До суду не прибули пани Олександр і Михайло Сенюти, які позивалися паном Іваном Сенютою у справі розподілу маєтків Радогощі і Козина [3, арк. 412].

25 листопада 1593 р. В актову книгу внесено запис зізнання возного Кременецького повіту Григорія Гуляльницького про введення п. Федора Головичського у володіння маєтками, купленими у панів Коритинських [3, арк. 546].

14 листопада 1595 р. Пан Марко Ісернський надав пану Гаврилу Головинському купчу кріпость на Коритинські маєтки [7, арк. 160-164].

17 листопада 1595 р. Вручені позови панам Михайлу Краєвському, Дем'яну Хоревському та ін. про розподіл маєтків в селі Корниця з паном Степаном Корницьким [7, арк. 355].

19 листопада 1595 р. Пані Пелагея Хоревська здійснила дарчий запис своєму чоловікові на маєтки в селах Переросле і Окнин [7, арк. 270-273].

26 липня 1596 р. Пан Стефан Корницький відмовився від розмежування земель в с. Корниця, які він продав пану Юлію Блінструпу та його дружині [7, арк. 488 зв.-490].

18 листопада 1596 р. В актову книгу внесено запис оповідання возного Войтеха Понятки про огляд частини маєтків у селах Коритне, Хотен, Біла Криниця та Зарваниці, проданих паном Дмитром Коритинським пану Гаврилові Головинському [8, арк. 93 зв.].

8 грудня 1596 р. Пан Дмитро Коритинський надав купчу кріпость пану Гаврилові Головинському на частину маєтків в селах Коритне, Хотен, Полуничне, Біла Криниця та Зарваниці [8, арк. 89 зв. - 93].

У листопаді 1597 р. пані Речковську виселили з маєтку Переросле, що належав панам Дем'яну Хоревському та Михайлу Краєвському [8, арк. 96].

16 листопада 1598 р. В актовій книзі зафіксовано зізнання возного Романа Толовецького про передачу паном Дем'яном Хоревським пану Дем'яну Андрузькому земель в селі Переросле [9, арк. 155, 156].

19 листопада 1598 р. Виданий декрет Люблінського головного трибунальського суду про передачу паном Дем'яном Андрузьким пані Раїні Хоревській земель в маєтках Окнини і Переросле [9, арк. 71 зв., 72].

У **другій групі** документів заслуговують на увагу наступні матеріали:

29 жовтня 1561 р. Відбулося укладення мирової угоди між панам Григорієм Сенютою Ляховецьким і Северином Ярмолинським стосовно наїздів, захоплення земель, ставків у маєтках Жемелинці і Семенове [2, арк. 86-88].

19 січня 1571 р. Скаржився до суду пан Борис Корницький на пана Сидора Корницького за захоплення підданих з їх майном, землями, худобою та ін. в маєтку Корниця [4, арк. 32 зв., 33].

5 жовтня 1571 р. Князь Костянтин Вишневецький захопив у панів Чолганських їхні спадкові села Семенів, Гулевці, Кошелівці та інші [4, арк. 59, 60].

3 жовтня 1577 р. Вручений позов князю Андрію Вишневецькому від пана Андрія Чолганського щодо захоплення маєтків Семенове, Гулевці, Кошелівці, Турівка, Бісовка [6, арк. 46- 49].

17 червня 1579 р. Пані Ягнижка Клодницька подала позов панам Ярмолинським та Андрію Чолганському за захоплення частини спадкових маєтків у селах Семенів, Гулівець, Бісовці, Турівці, Кошелевець, Данилівка і Береженець [6, арк. 14 зв., 15].

20 червня 1579 р. Пани Андрій Чолганський та Роман Ярмолинський подали скаргу на пана Федора Сенюту Ляховецького за захоплення спадкових сіл Семенове, Гулівець, Кошелевець, Турівка, Бісовка та ін. [6, арк. 56 зв., 62].

20 червня 1579 р. Пан Федір Сенюта Ляховецький скаржився в суд на панів Андрія Чолганського і Ярмолинських за наїзд на маєтки Гулівці, Семенове, Бісовка і Турівка [6, арк. 74 зв., 76].

3 жовтня 1579 р. Зем'янка Перемишлянського повіту Ягнешка Клодницька скаржилась на пана Андрія Чолганського за захоплення її спадкових маєтків Семенів, Гулевці, Турівка і Бісовка з присілками [6, арк. 107].

25 лютого 1593 р. Пан Федір Коритинський захопив у брата Михайла частину спадкових маєтків у Коритному і Хотені [3, арк. 354 зв.,- 356].

24 листопада 1593 р. Кременецький війський Федір Сенюта Ляховецький позивав пана Романа Ярмолинського за вилов риби у його ставках підданими Романа з с. Семенівки [3, арк. 533 зв.,- 536].

23 лютого 1594 р. Підстароста Томаш Білецький і суддя Кременецького 'родського суду Лев Воронецький не виконали рішення Головного трибунальського суду щодо передачі паном Дем'яном Андрузьким спадкового маєтку Переросле підсудкові Кременецького земського суду Михайлу Краєвському [7, арк. 96, 97].

23 лютого 1594 р. Кременецький родський суд не виконав рішення Головного трибунальського суду про розподіл села Переросле між підсудком Кременецького земського суду Михайлом Краєвським і пані Ориною Речковською [7, арк. 98 - 100].

25 лютого 1594 р. Князь Костянтин Вишневецький захопив у панів Адама і Романа Човганських маєтки в селах Семенове, Гулівці, Кошелівці, Турівка і Бісовка [7, арк. 45 зв. - 47].

26 лютого 1594 р. Пані Орина Речковська зробила потраву й захопила сіно в маєтку с. Переросле у підсудка Кременецького земського суду Михайла Краєвського [7, арк. 115 зв., 116].

10 листопада 1595 р. Вручено позови радомському каштеляну Андрію Фірлею, пану Людвіку Мякицькому та ін. в справі невіддачі спадкової частини маєтку в м. Козин пану Остафію Козинському [7, арк. 332].

15 листопада 1595 р. Радомський каштелян Андрій Фірлей захопив у пана Остафія Козинського спадкову частину маєтків у м. Козині та с. Іваня [7, арк. 172зв.- 177].

17 листопада 1595 р. Спадкоємці Дем'яна Андрузького захопили спадкову частину маєтку в с. Перерослому пана Михайла Краєвського [7, арк. 232- 234].

18 листопада 1595 р. Пан Дем'ян Андрузький захопив частину маєтку в с. Переросле пана Михайла Краєвського [7, арк. 267- 270].

18 листопада 1595 р. Пани Корницькі захопили частину спадкового маєтку в с. Переросле пана Дем'яна Андрузького [7, арк. 283- 287].

18 листопада 1595 р. Брацлавський воєвода князь Януш Збараський, пани Юрій Корницький та Михайло Краєвський захопили частину спадкових маєтків пана Степана Корницького у селах Корниці, Залужжі, Юр'івці, Перерослому та ін. [7, арк. 287-289].

30 липня 1596 р. Пан Дем'ян Андрузький захопив частину маєтків пана Михайла Краєвського в селах Переросле, Окнин та Корниці [7, арк. 611 зв.- 612].

12 листопада 1596 р. В актову книгу внесено зізнання возного Кременецького повіту Степана Покощовського про вручення позову пану Степану Корницькому за невіддання проданого ним маєтку пану Юрію Блінструпу [7, арк. 799].

18 листопада 1596 р. Брацлавський воєвода князь Януш Збарський захопив маєток в с. Корниці, проданий паном Степаном Корницьким пану Юрію Блінструпу [7, арк. 689 зв. -691].

19 листопада 1596 р. Пані Орина Речковська захопила спадкову частину маєтку с. Переросле пана Михайла Краєвського та його дружини [7, арк. 745, 746].

20 листопада 1596 р. Пан Дем'ян Андрузький захопив частину маєтку в селі Переросле пана Михайла Краєвського та його дружини [7, арк. 746, 747].

21 листопада 1596 р. Наїзди пана Дем'яна Андрузького на маєток пана Михайла Краєвського в с. Переросле та пограбування підданих останнього [7, арк. 777, 778].

17 листопада 1598 р. Перенесли на наступне засідання суду слухання справи про «викочене» паном Миколою Сенютою Радогоським підданих у маєтку Переросле пана Михайла Краєвського [9, арк. 168 зв., 169].

18 листопада 1598 р. Пан Дем'ян Андрузький подав позов про невіддачу панами Корницькими частини спадкового маєтку Корниці [9, арк. 58-61].

19 листопада 1598 р. Позов пану Дем'яну Андрузькому в справі захоплення спадкових земель у панів Михайла Краєвського та Дем'яна Хоревського [9, арк. 69-71].

У **третій групі**, в період до 1600 р., ми по виділених нами поселеннях фіксуємо лише чотири документи:

5 вересня 1568 р. Пан Сидір Корницький позичив гроші у своєї дружини під заставу маєтку в с. Корниці [10, арк. 22, 23].

8 червня 1573 р. Пан Степан Шумський здійснив заставний запис князю Янушу Збарському на частини маєтків Юр'івці та Корниці [6, арк. 12, 13].

24 листопада 1593 р. До суду не з'явилися князі Костянтин і Ганна Вишневецькі, які позивалися панами Чолганськими в справі нанесення збитків їхнім батькам князем Костянтином та опікуном князем Андрієм Вишневецьким в ході оренди маєтків в селах Семенів, Гулевець, Кошелевець, Турівка, Бережинець і Данилівка [3, арк. 539].

27 липня 1596 р. Пан Януш Жулинський не повернув маєтку в с. Козин, який був переданий йому в оренду радомським каштеляном Андрієм Фірлеєм [7, арк. 591, 592].

Як видно з вищенаведених відомостей, з актових книг Кременецького земського суду можна почерпнути багато корисної для дослідників інформації про землевласників, їхні взаємовідносини, становище населення, тощо. Не забуваймо й про те, що навіть у ті часи існувала, хоч і недосконала, але все ж таки певна правова система. Звичайно, в хитросплетіннях тодішніх взаємин власності розібратися дуже важко. Але навіть з наведеного вище матеріалу можна вичленити певну генеалогію шляхетських родів, зрозуміти, що в ті часи не було однозначних власників тих чи інших поселень. Найчастіше населені пункти, внаслідок розподілу родин, не належали одному власнику, а кільком. Окремі з них продавали лише частку своєї частини в селі, що ще більше ускладнювало процедури визначення, а кому ж насправді належить та чи інша частка. Але навіть те що є, дає нам можливість створити певну картину життя у тому далекому від нас столітті. Надалі автор планує опрацювати відомості по всіх населених пунктах Білогірщини другої половини ХУІ – першої чверті ХУІІІ ст.

Джерела та література:

1. Історія Теофіпольщини. Історичний нарис та збірник документів Центрального державного історичного архіву України м. Київ. – Хмельницький: «Поділля», 2003. – Т.1. Давні акти.
2. Центральный державный историчний архів України в м. Києві Ф.22.- Оп. 1. – Спр.6
3. Центральный державный историчний архів України в м. Києві Ф.22.- Оп. 1. – Спр.8
4. Центральный державный историчний архів України в м. Києві Ф.22.- Оп. 1. – Спр.4
5. Центральный державный историчний архів України в м. Києві Ф.22.- Оп. 1. – Спр.5
6. Центральный державный историчний архів України в м. Києві Ф.22.- Оп. 1. – Спр.7
7. Центральный державный историчний архів України в м. Києві Ф.22.- Оп. 1. – Спр.9
8. Центральный державный историчний архів України в м. Києві Ф.22.- Оп. 1. – Спр.10
9. Центральный державный историчний архів України в м. Києві Ф.22.- Оп. 1. – Спр.11
10. Центральный державный историчний архів України в м. Києві Ф.22.- Оп. 1. – Спр.1

САТАНІВ ХІХ СТ. У ДОКУМЕНТАХ ПРОСКУРІВСЬКОГО ПОВІТОВОГО СУДУ

У цій статті аналізуються джерела з історії Сатанова ХІХ століття, які зберігаються у фонді Проскурівського повітового суду Державного архіву Хмельницької області.

Ключові слова: *джерела історії, Сатанів, ХІХ століття, фонд Проскурівського повітового суду.*

Два роки тому, опрацьовуючи документи Проскурівського повітового суду (ф. 2 Держархіву Хмельницької області), ми звернули увагу на те, що в них є чимало матеріалів, які відносяться до історії Сатанова ХІХ століття. В опублікованих ж до наших днів книгах про це містечко В.Сохи [1], С.Маркової [2], М.Мошака [3], окремих наукових статтях Є.Сіцінського [4, 5], М.Я.Орловського [6] та М.Б.Петрова [7, с.29-34] дуже помітними є «білі плями», що стосуються саме ХІХ ст. Те, що опубліковано вище зазначеними авторами про Сатанів ХІХ ст. базується, майже виключно, на статистичних відомостях, почерпнутих із книг дореволюційних дослідників.

Саме ця прогалина і спонукала нас взятися за перо, щоб ознайомити зацікавлених осіб з інформативністю одиниць зберігання фонду Проскурівського повітового суду про містечко Сатанів періоду ХІХ століття.

Всього у фонді налічується 41 справа, які безпосередньо стосуються цього поселення. Хронологічно вони охоплюють період з 1820 по 1872 рік. Серед них знаходяться наступні одиниці зберігання:

- 1830-1833 рр. Про ввіз у Сатанівську економію контрабандного полотна у 1820 році [8]
- 1839-1849 рр. Про стягнення на користь Сатанівського костелу з маєтку поміщика А.Гадомського в с. Ратківцях снопової десятини за 1833, 1834 рр. [9]
- 1839-1870 рр. Про фальшиву заяву купчої кріпості на придбання Ксаверієм Мальчевським від княгині Ізабелли Любомирської Сатанівського маєтку [10]
- 1839-1840 рр. Про звинувачення П.Мальчевського та його спільників за фальшування квитанції від імені Кальмана Земберга [11]
- 1840 р. Про різні незаконні дії П.Мальчевського та його спільників [12]
- 1840-1841 р. Про пограбування невідомим селянином сатанівського міщанина Воля Когана [13]
- 1840-1852 р. Про звинувачення у крадіжці хліба та речей селян м. Сатанова Варфоломея Моброцького, Блажка Сікача та Миколи Шмелевича [14]
- 1842-1846 рр. Про звинувачення селянок Юстини Бондар і Марії Павлової у вбивстві сатанівської міщанки Ідлі Манілової [15]
- 1842-1848 рр. Про крадіжку ікони з каплиці на цвинтарі за м. Сатановим, в чому висунуто підозріння однодворцю Андржеєвському [16]
- 1842-1861 р. Про скаргу єврея-вихреста Павла Непорожнього на сатанівського єврея Муніша Мінца за агітацію його дружини до переходу в іудейську віру [17]
- 1843-1844 рр. Про прохання дворян Гулевичів Фелікса і Францішка щодо повернення їм із Сатанівського маєтку поміщика Олександра Потоцького 506 рублів 65 копійок сріблом [18]
- 1843-1843 рр. Про Китайгородського настоятеля костелу ксьондза Гоцмана та його братів Войцеха і Боніфация, записаних в селян Сатанівської костельної юри дики [19]
- 1844-1847 рр. Про ввід у володіння Сатанівським маєтком поміщиці княгині Сангушкової [21]
- 1845-1861 рр. Про встановлення прав власності на землю та угіддя Сатанівського Свято-Троїцького монастиря і насильство управителя Сатанівського маєтку [22]
- 1851-1859 рр. Про відправку в Подільське губернське правління справ про Сатанівські і Немецькі церковні землі для перекладу наявних в них різних документів [23]
- 1855-1858 рр. Про позов дворянина Зволінського на поміщика графа Потоцького щодо орендного володіння Сатанівським маєтком і притягнення останнього до суду за дострокове витіснення з орендного володіння Зволінського приставом Левицьким і його помічниками Савицьким і Могилянським [24]
- 1856-1867 рр. Про вирубку дубів на Сатанівських церковних сінокосах економічним управлінням [25]

- 1857 р. Запис в явочну книгу суду звільнювального свідоцтва, виданого графинею Марією Потоцькою селянину м. Сатанова Андрію Гуту з сім'єю для приписки до іншого стану [26]
- 1857-1859 рр. Про поранення дитини селянки м. Сатанова Антоніни Деланційської під час побиття її селянином Кубою Маланчуком [27]
- 1860 р. Про вирубку лісу, належного Сатанівській церкві, Сатанівським економічним управлінням [28]
- 1861 р. Про спірні землі та ліс Сатанівського Свято-Троїцького монастиря і Сатанівського маєтку графині Марії Потоцької [29]
- 1862 р. Про спірні землі і ліс Сатанівського Свято-Троїцького монастиря [30]
- 1862-1864 рр. Про спірні землі і ліс Свято-Троїцького монастиря з Сатанівським маєтком графині М.Потоцької [31]
- 1862-1864 рр. Про зникнення з каси Сатанівського маєтку 850 рублів сріблом та штраф касиру тієї економії Валеріану Кохановському у сумі 275 рублів сріблом [32]
- 1862-1865 рр. Про пред'явлення євреєм Сатанівського ремісничого товариства Мойшею Лейхманом фальшивих таблиць про сплату ним податків і отримання на їх основі паспорта [33]
- 1862-1865 рр. Про хуліганство міщанина м. Сатанова Еткіна на тимчасовій гауптвахті, організованих в м. Ярмолинцях під час Петропавлівської ярмарки [34]
- 1863-1865 рр. Про самокаліцтво сатанівського єврея Мошка Зама [35]
- 1863 р. Про вирубку лісу Сатанівською економією на церковному сінокосі [36]
- 1864-1865 рр. Про самокаліцтво сатанівського єврея Лейзора Койна [37]
- 1864-1865 рр. Про здійснення даної кріпості на сад, визнаний власністю Сатанівського волосного старшини Андрія Коцар'евича [38]
- 1864-1867 рр. Про опір, вчинений сатанівськими євреями при обшуку будинку єврея Клазмана і оштрафування його за безпатентний продаж горілки [39]
- 1864-1869 рр. Про контрабандні товари, вилучені прикордонним стражником Квіциним в м. Сатанові у Авраама Ільницького [40]
- 1865 р. Про перевезення сатанівськими євреями Аткиним і Фучем з Австрії в Росію зброї, пороху і капсулів [41]
- 1865-1870 рр. Про конфіскований тютюн в крамниці сатанівського єврея Убермана [42]
- 1867-1868 рр. Про крадіжки селян с. Юринець в управителя Сатанівського маєтку і священника Судилковського різних речей [43]
- 1868-1870 рр. Про затриманого в м. Сатанові людини з підробленими документами на ім'я дворянина Рафаїла Піотровського [44]
- 1871 р. Про нелегальний перехід євреєм м. Сатанова Шапсом Мошковичем Урісом кордону [45]
- 1871-1872 рр. Про неспроможність єврея м. Сатанова Гершка Шенберга сплатити штраф в 60 рублів сріблом за безпатентну торгівлю спиртними напоями [46]
- 1871 р. Про знайденого мертвим у Сатанівському лісі селянина с. Зверхівки Івана Білана [47]
- 1871-1872 рр. Про опір та нанесення образ прикордонному наглядачу Вакулинському селянином м. Сатанова безстроково відпускним рядовим Іваном Кузьміним [48]

Деякі з наявних у цих справах документів опрацьовані і опубліковані в одній із своїх статей О.В.Байдичом та В.О.Лавринчуком [49, с.173-180]. Стосувалися вони спроб тарнорудського поміщика Піуса Мальчевського рейдерським способом захопити сатанівський маєток, використавши фальшиві купчі кріпості тощо [11, арк. 130-131, 134; 12, арк. 9-10; 50, арк. 1-23].

Аналіз вищезгаданих справ фонду Проскурівського повітового суду дозволяє зробити висновок, що у Сатанові ХІХ ст. процвітала безпатентна та безакцизна торгівля спиртними напоями, тютюном та чаєм. І з нею влада не могла дієво боротися [8, арк. 5]. Ці та інші товари, як те ж полотно, зброя тощо, доставлялися контрабандним шляхом через кордон з австрійського боку [40, арк. 3; 41, арк. 265].

Відчувалося в містечку засилля євреїв, які жили тут міцною громадою з круговою порукою [39, арк. 15-17], чинячи опір владі при спробах їх дещо приструнити [39, арк. 5]. Були серед них і справжні хулігани, як-то Еткін, що не раз «відзначався» як у самому Сатанові, так і у сусідніх Ярмолинцях [34, арк. 1-8]. Євреїв Сатанова ми бачимо й в інших місцевостях, де вони вели жваву торгівлю, часто осідаючи там назавжди, залишаючись, проте, міщанами Сатанівського кагалу [34, арк. 9-15].

Не можна не звернути увагу й на те, що тодішній кордон з Австрією був схожий на решето. Матеріали повітового суду засвідчують: ходили через нього майже безперешкодно. І тільки тоді, коли порушники кордону починали вже надто «мозолити очі» місцевій владі (російській чи австрійській), їх затримували й депортували на батьківщину [44, арк. 1-5].

Зазначимо, що в тодішніх прикордонних містечках спостерігався високий рівень злочинності, аж до вбивств новонароджених дітей їхніми матерями. Багато було й насильства над жінками та дівчатами [27, арк. 1-15].

Характерно, що судові документи 60-рр. XIX ст. рясніють розглядом справ про самоскалічення євреїв, в т. ч. і Сатанова, через небажання служити в російській армії [35, арк. 2-12; 37, арк. 3-7]. Видно не дуже комфортно їм там приходилося, якщо вони були готові стати інвалідами на все життя.

Окрему групу документів, про Сатанів XIX століття, складають матеріали про боротьбу за власність (маєтності). Стосуються вони, в першу чергу, суперечок за землю і ліс між Сатанівською економією та Сатанівським Свято-Троїцьким монастирем, а також між цією ж економією та сатанівськими церквами за сінокоси.

Суперечка за землі між економією та монастирем виникла задовго до того, як її почали розглядати в Проскурівському повітовому суді (ще наприкінці XVIII ст. – авт.). Перші ж офіційні документи, відомі нам, відносяться до 1839 року і стосуються відмови графа Потоцького у допуску землеміра до обміру спірних земель [51, арк. 1-24]. Пізніше цими суперечками займався уже повітовий суд.

Стосовно ж суперечок Сатанівської економії з місцевими церквами за сінокоси та ліс, то відбувалися вони через різне трактування законів обома сторонами конфлікту. Церкви мали сінокоси на землях економії, так само вони мали й право на користування частиною лісу, який належав тій же економії [20, арк. 1-18; 23, арк. 1-9; 25, арк. 6-7; 28, арк. 10; 36, арк. 3-6]. Вважаючи ці угіддя своїми, економія косила трави та вирубувала ліс, які їй фактично й не належали. Ці суперечки, врешті-решт, вдалося вирішити на компромісних засадах.

Складнішою й тривалішою (затягнулася більше, ніж на століття – авт.) була суперечка за землі та ліс між Сатанівською економією та місцевим Свято-Троїцьким монастирем. Передісторія її була такою. При обмежуванні м. Сатанова у 1719 р., землю, що прилягала до монастиря, власники містечка Сенявські приєднали до міщанських сатанівських земель. А в 1730 році коронний гетьман Адам Сенявський підписав ерекцію монастирю, наділивши його лише орними землями та сінокосом, але без лісу. Останнім монахи могли користуватися лише з дозволу сатанівського економічного управління. У 1741 р. Сенявські додали монастирю певну площу землі, але знову ж – без лісу. Цими угіддями він і користувався до 1810 року. Ігумен монастиря Філарет того року почав виставляти економії претензії за порубку монастирського плоту, будівництво двох житлових будинків на монастирській землі тощо.

Для вирішення цього питання було створено спеціальну комісію, якій монастир подав виправлену ним ерекцію 1720 року, в якій частина економічної землі вже значилася монастирською, як і додатковий сінокіс в урочищі Радеча. Як вирішили це питання, нам невідомо, оскільки документи цієї комісії згоріли під час пожежі в Проскурівському повітовому суді (чи випадково? – авт.).

У 1840 році ігумен монастиря Іоанн відновив давню суперечку. Він скаржився у суд, що економія не дозволяє вести вільну вирубку лісу, молотити в млинах «без мірчука» й виставив претензії за нанесену монастирю шкоду на 15000 рублів сріблом. Цю справу розглядав навіть Правлячий Сенат Російської імперії, який створив спеціальну комісію для розслідування законності претензій монастиря. На основі її висновків Проскурівський повітовий суд визнав ерекцію, подану економією, законною, а представлену монастирем – фальшивою.

В результаті, земля і ліс, а також сади, передані деякими міщанами монастирю, суд визначив власністю Сатанівської економії. Таким чином, суперечка у суді, розпочата в 1846 [22, арк. 304], закінчилася аж у 1862 році [30, арк. 1-24]. В наступні кілька років монастир ще пробував оскаржити рішення повітового суду [31, арк. 2-4], але успіху він так і не досяг.

Цікаво, що ця суперечка мала досить своєрідне продовження у недавньому минулому. В першому десятилітті XXI століття ряд посадових осіб Хмельницької ОДА та обласної ради, а також група бізнесменів дуже цікавилася, якою ж кількістю землі та лісу володів Сатанівський Свято-Троїцький монастир у XIX ст. і якими були його територіальні межі. Така зацікавленість виглядала досить дивною, аж поки не стало відомо про відкриття в районі монастиря потужного родовища мінеральних вод та про плани грандіозної розбудови Сатанівської курортної зони. Чи змогли саме ті підприємливі чиновники та бізнесмени придбати перспективні землі, історія поки що мовчить.

В цілому ж, матеріали фонду Проскурівського повітового суду є дуже інформативними та перспективними для вивчення, оскільки ілюструють різні сторони життя мешканців Сатанова XIX ст. Їх дослідження дають можливість, у багатьох випадках, по-новому поглянути на ряд вже усталених положень та істотно доповнить ті чи інші сторінки історії цього містечка, дозволить написати його неупереджену історію. В науковий обіг може бути введена велика кількість документів різного спрямування, що в свою чергу, створить широке поле для діяльності науковців та краєзнавців.

Вважаємо, що до значної кількості справ не доходили руки не лише дослідників, а й працівників архіву, оскільки в багатьох з одиниць зберігання немає навіть нумерації аркушів.

Наявність у фонді чималої кількості матеріалів та документів, що стосуються XVIII століття, дозволить також нам розширити уявлення про події та життя у нашому краї в цілому в один з найменш досліджених періодів його історії.

Документи фонду Проскурівського повітового суду дають нам можливість доповнити відомості про історію Сатанова XVIII і, особливо, XIX століть. Залишається лише їх детально опрацювати.

Джерела і література:

1. Соха В. Сатанів. Історичний нарис. – Хмельницький: редакційно-видавничий відділ обласного управління по пресі, 1991
2. Маркова С.В. Сатанів: історія, міфи та легенди. – Хмельницький: ПП «Медобори-2006», 2010
3. Мошак М. Сатанівська оздоровниця та подорож туристичними стежками Поділля. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2008
4. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Выпуск девятый. Под ред. Священника Ефимия Сецинского. – Каменец-Подольск, 1891
5. Сіцінський Е. Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст. (історико-археологічні нариси). – К: Друкарня УАН, 1928
6. М.Я.Орловський (1807-1887). Вибрані праці (упорядники А.М.Трембіцький, С.М.Єсюнін). – Хмельницький - Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.А., 2007. – Ч.1
7. Петров М. Сатанів XV-XVIII ст.: заснування, соціально-економічний та історико-топорафічний розвиток / М.Б.Петров // Хмельниччина: Дивокрай. Науково-краєзнавче видання. – 2004. - № 1-2
8. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.285
9. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1153
10. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.321
11. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.322
12. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.332
13. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.338
14. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.368
15. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.365
16. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.371
17. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.372
18. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1170
19. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1183
20. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1201
21. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1602
22. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1218
23. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1271
24. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.508
25. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1305
26. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1763
27. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.530
28. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1362
29. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1384
30. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1406
31. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1408
32. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.638
33. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.645
34. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.655
35. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.672
36. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1421
37. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.709
38. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1885
39. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.717
40. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.725
41. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.731
42. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.745
43. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.797
44. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.822
45. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1037

46. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1086
47. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1103
48. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1118
49. Байдич О.В. Рейдер з Тарноруди / О.В.Байдич, В.О.Лавринчук // Матеріали XIV Подільської науково-краєзнавчої конференції (14-15 листопада 2014 року). – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2014
50. Держархів Хмельницької області. – Ф.2. – Оп.2. – Спр.4
51. Держархів Хмельницької області. – Ф.115. – Оп.1. – Спр.1888

*Лавринчук В.О.
м. Красилів*

МАТЕРІАЛИ ЛЕТИЧІВСЬКОГО ПОВІТОВОГО СУДУ ПРО ДЕРАЖНЮ ТА ВОВКОВИНЦІ ХІХ СТОЛІТТЯ

У цій статті автор оприлюднює наявність документів з історії містечок Деражня та Вовковинці ХІХ століття.

Ключові слова: Деражня, Вовковинці, ХІХ століття, Летичівський повітовий суд, фонд, одиниця зберігання (справа).

Містечка Деражня та Вовковинці у ХІХ ст. входили до Летичівського повіту Подільської губернії. Саме тому основна маса документів про них того часу і зосереджена у фондах Державного архіву Хмельницької області, який є основним джерелом відомостей про Подільську губернію.

Чимала кількість матеріалів про вищезгадані містечка знаходиться у фонді Летичівського повітового суду. Не рахуючи згадок та поширених інформацій у протоколах, журналах цієї судової установи, там є 53 одиниці зберігання (далі справи – авт.), які повністю присвячені Деражні та Вовковинцям. Хронологічно останні охоплюють період: по Вовковинцях – з 1843 по 1871 р. (28 справ), а по Деражні – з 1831 по 1872 роки (25 справ)

Саме на цих документах і зосереджує свою увагу автор даної статті.

За обсягом справи по Деражні досить різні – мають від 8 до 384 аркушів, по Вовковинцях же картина ще різючіша – від 5 до 896 аркушів.

За своїм змістом вони також досить різняться, тому звести їх у певні групи не так то й просто. І все ж, об'єднавши матеріали по обох містечках, вдалося визначити наступні напрями цих документів:

1. Про ввід у володіння:

а) поміщика Рациборовського Деражнянським маєтком в 1844 р. [1, арк. 1-8].

б) поміщика Каєтана Мрачковського частиною м. Вовковинець у тому ж 1844 р. [2, арк. 1-9].

в) поміщика Юрія Радзешовського частиною м. Вовковинець у 1855-1857 рр. [3, арк. 1-26].

г) дворянина Павла Степановича Радзівського частиною м. Вовковинець у 1857 – 1859 рр. [4, арк. 1-11].

д) поміщиці Емілії Вітославської частиною м. Вовковинець, яка називається Юзефівкою впродовж 1859 – 1861 рр. [5, арк. 1-19].

е) поміщиці Ганни Радзівської частиною м. Вовковинець у 1859 – 1861 рр. [6, арк. 1-25].

є) поміщика Леоніда Вовковинського частиною м. Вовковинець у 1861 – 1867 рр. [7, арк. 1-5].

2. Про продаж та розподіл рухомого і нерухомого майна:

а) про продаж будинку єврея м. Деражні Берка Галає у 1857-1859 рр. [8, арк. 1-66].

б) про продаж майна єврея м. Деражні Михеля Рапопорта на погашення боргу губернському секретарю Гацькому у 1861 р. [9, арк. 1-20].

в) про розподіл майна між спадкоємцями покійного поміщика Вовковинського Василя в м. Вовковинці, що відбувся у 1846-1851 рр. [10, арк. 1-45].

г) про продаж коней приватних поміщиків м. Вовковинець Тита Мрачковського, Гушковського і Контонія в 1857 р. [11, арк. 1-14].

д) про продаж майна Вовковинського єврейського кагалу в 1861 р. [12, арк. 1-18].

е) про продаж майна старшини Вовковинського єврейського кагалу Липи Єновного в 1861 р. [13, арк. 1-22].

3. Втечі з –під арешту, відпуск арештантів та їх затримання:

а) про втечу від сотського м. Деражні з-під арешту розкольника Григорія Прокоф'єва і про віддачу до військового суду за це Григорія Тислика у 1862 р. [14, арк. 1-58].

б) про розшук міщанина Григорія Прокоф'єва, який втік з-під варти у м. Деражні в 1862 р. [15, арк. 1-17].

в) про затримання з підробленим паспортом Григорія Прокоф'єва (він же Єрмолай Соколов, Цветков і Смирнов) та розслідування по цьому у 1864 – 1868 рр. [16, арк. 1-287].

г) про втечу арештанта Івана Найдюка (він же Купріян) з Деражнянської поліції та слідство з цього приводу у 1868-1871 рр. [17, арк. 1-83].

д) про відпуск арештанта єврея Дувида Берковича супроводжуваними мешканцями м. Вовковинець Микитою Вовковинським, Іваном Зиневським і Антоном Ільницьким та слідство з цього приводу у 1858-1861 рр. [18, арк. 1-106].

е) про затриманого в корчмі на Вовковинецькому поштовому тракті втікача з Харківських арештантських рот селянина Михайла Степановича Колесникова та слідство по цьому в 1866-1867 рр. [19, арк. 1-83].

4. Пожежі:

а) про пожежу в м. Деражні, в якій згоріло шість єврейських будинків. Слідство велося у 1861-1863 рр. [20, арк. 1-50].

б) про пожежу в господарстві селянина м. Деражні Харитона Коцюби. Згоріли хата та господарські будівлі. Сталося це у 1868 р. [21, арк. 1-22].

в) про пожежу в м. Вовковинцях. Згорів дах хати Веденського (1867 р) [22, арк. 1-855].

г) про пожежу в м. Вовковинці у 1868 р. Згорів будинок однодворця Федора Татаринського [23, арк. 1-22].

5. Жорстоке поводження з людьми:

а) про самогубство через повішання селянина – козака м. Деражні Якова Савкова через покарання, призначене йому посесором І. Слупецьким. Справа велася в 1849-1841 рр. [24, арк. 1-123].

б) про жорстоке поводження посесорки частини м. Вовковинець спадкоємців Шахлицьких Гелени Хорватової з селянами цієї частини містечка у 1843-1844 рр. [25, арк. 1-136].

в) про померлого, нібито від побиття мешканцями м. Вовковинець, дворянина Андрія Васильковського. Розгляд цієї справи тривав дуже довго – з 1848 по 1863 р. [26, арк. 1-192].

В наступних двох справах поєдналися різноманітні дії, але серед них є насильство над людьми. Тому й відніс їх автор до цієї групи справ.

г) про побиття дворянина Миколи Шандри та руйнування плоту біля його хати, свавільне будівництво млина на землі заставного власника Марушинського та нанесення йому образ мешканцем м. Вовковинець Василем Шандрою та його друзями. Розгляд справи відбувався у 1863 – 1869 рр. [27, арк. 1-395].

д) про зникнення в колишньому Лeticівському земському суді справи з скаргою мешканців м. Вовковинець євреїв Сруля Хозіна та Дувида Гумборга про напад на них селян приватних власників м. Вовковинець Фавстіна Яворського і села Радовець Юліана Радзівєвського, нанесення їм тілесних ушкоджень, пограбування речей та грошей (1871) [28, арк. 1-118].

Останні дві справи підходять і до іншої групи матеріалів, а саме до питань захоплення чужої власності свавільним шляхом.

6. Сюди ж відносяться й наступні справи:

а) про євреїв м. Деражні, проти яких велося слідство у 1869-1870 рр. через свавільне відібрання ними в інших громадян коней [29, арк. 1-41].

б) про свавільне виловлювання риби в Деражнянському ставу іноземцем Вінтером, та забрання в нього одягу та грошей орендарями цієї водойми. Слідство велося у 1869-1870 рр. [30, арк. 1-30].

в) про напад вовковинецької шляхти на Старозакревський ліс, вирубування в ньому дерев і побиття мешканців Старозакревського Майдану. Слідство з цього приводу тривало з 1857 по 1860 р. [31, арк. 1-192].

г) про зруйнування мешканцями м. Вовковинець межевих знаків Буцновецької казенної дачі. Слідство проводилось у 1863 – 1865 рр. [32, арк. 1-248].

д) про захоплення землі та іншого майна і побиття Еразма Мальвінського мешканцями м. Вовковинці. Слідство велося з 1863 по 1869 р. [33, арк. 1-794].

7. Наступна група справ пов'язана із торгівлею спиртними напоями та відкриттям і закриттям шинків і підприємств по виробництву спиртних напоїв:

а) про відкриття пивоварного заводу в будинку єврея м. Деражні Лейби Лернера. Документи оформлялися два роки (1879-1880 рр.) [34, арк. 1-54].

б) про відкриття в будинку єврея м. Деражні Мортка Проневелера [35, арк. 1-91].

в) про єврейку м. Деражні Рухлю Голдберг, звинувачувану в порушенні правил торгівлі спиртними напоями. Розгляд справи проводився у 1870-1871 рр. [36, арк. 1-44].

г) про закриття в м. Деражні шинків, які знаходилися поблизу місцевого костелу. Католицькій громаді довелося на це витратити два роки. (1871-1872 рр.) [37, арк. 1-20].

8. Повітовому суду довелося розглядати й кілька справ, пов'язаних з нанесенням окремим особам особистих образ. Зокрема:

а) графиня Єлизавета Красинська скаржилась в повітовий суд на ксьондза

Сільвестровича, який образив її, а також її родину у Деражнянському костелі. Суд аж три роки вів розгляд цієї справи (з 1857 по 1870 рр.) [38, арк. 1-197].

б) міщанин м. Деражні Валько Рувінштейн попав під слідство через особисту образу дворянина Кієнського у 1869 р. Слідство велося і в наступному році [39, арк. 1-19].

в) про особисту образу тисяцького м. Вовковинець у 1870 р. [40, арк. 1-26].

Всі інші справи, які стосуються містечок Деражні і Вовковинець є особливими, різноплановими, нічим, крім того, що дії відбувалися саме в цих поселеннях, не об'єднаними. Виняток складають лише матеріали про крадіжки з релігійних установ:

а) про нібито крадіжку з Деражнянської єврейської синагоги одного примірника 10-ти заповідей Божих, в чому підозрювання впало на єврейського школяра Іцка Шаміса. Слідство велося у суді з 1861 по 1863 р. [41, арк. 1-105].

б) про крадіжку з Вовковинецького єврейського цвинтаря надгробних знаків. Слідство тривало у 1866-1867 рр. [42, арк. 1-28].

Ще одне, досить тривале слідство (з 1831 по 1844 рр.) проводилося по Деражнянському костелу, настоятель якого вимагав від Гласковського сплати на користь костелу 4000 злотих, які останньому заповідала Констанція Седлинська [43, арк. 1-28].

Ряд справ по Деражні та Вовковинцях мали кримінальне підґрунтя:

а) про поширення фальшивих 5-ти рублевих кредитних білетів євреями м. Деражні Янкелем Лібесім, Водем Нойовичем, Гершком Мазурок та іншими.

Розгляд справи в суді тривав з 1861 по 1865 р. [44, арк. 1-384].

б) про насильне утримання в Буцновецькому цукровому та Деражнянському цегельному заводі селян м. Красилова Старокостянтинівського повіту Волинської губернії Оксани Григорівни Гладкої та її сина Сергія. Суд вів слідство по них впродовж 1864 – 1868 рр. [45, арк. 1-195].

в) міщанина м. Деражні Шмуля Беренкана судили за звинуваченням у непокорі поліцейським службовцям (1867-1868 рр.) [46, арк. 1-139].

г) єврейку м. Деражні Хану Левінову судили у 1870-1872 рр., за зберігання отруйних речовин без патенту, які у неї знайшов пристав 2-го стану [47, арк. 1-28].

д) казенну однодворку м. Вовковинець Тересу Новицьку судили за звинуваченням у вбивстві новонароджених її дітей – двійнят. Слідство тривало з 1862 по 1865 р. [48, арк. 1-115].

е) про розтрату майна вовковинецького єврея Залцмана, описаного за казенну недоїмку євреями м. Вовковинець Слідство по цій справі велося впродовж 1866-1869 рр. [49, арк. 1-103].

є) тисяцький м. Вовковинець незаконно видав деражнянському дворянину Летиноському певний документ (білет). Суд розглядав це питання у 1865 – 1867 рр. [50, арк. 1-136].

Значну зацікавленість у науковців та краєзнавців може викликати справа про ігнорування селянами містечка Деражні, сіл Гатньої Деражні, Тетерівки і Марковки вимоги про з'явлення до мирового суду для перевірки уставної грамоти у 1865 р. [51, арк. 1-52]. Видно, селяни не вірили в справедливість її укладення.

В тому ж десятилітті, під час укладання додаткових відомостей до народного перепису 1858 р. було виявлено ніде не зареєстрованого єврея Вовковинецького кагалу Хаїма Йоліовича Шіхмана. Чомусь справа розслідувалася по ньому аж кілька років - з 1863 по 1866 рр. [52, арк. 1-40].

Йї, нарешті, безумовно багато цінної інформації зможуть почерпнути зацікавлені особи з найбільш об'ємної справи, з наведених у цій статті, яка стосується ленних прав, оголошених державною казною (скарбницею) щодо м. Вовковинець. Вона розглядалася в Летичівському повітовому суді аж 17 років – з 1854 по 1871р. [53, арк. 1-896].

На думку автора, така кількість різнопланових одиниць зберігання щодо історії Деражні та Вовковинець XIX ст., дозволить при їх дослідженні створити більш точну, інформаційно насиченішу картину життя наших предків два- півтора століття тому назад.

РОСІЙСЬКЕ ПРАВОСУДДЯ ПРОТИ МІСТЕЧКОВОГО ЄВРЕЯ

У фондах Хмельницького областного архіву (Фонд 227, оп.3, стр. 3766) зберігається справа з дивною назвою « По заявлению присланному депутатом Меджибожской мещанской управы Рубинштейном о нанесении Меджибожскому мещанскому старосте Вознюку в 1889 году оскорблений Зисельсом». Начато 30 июня 1892 года. Окончено 12 февраля 1894 года», в якій описується як російське правосуддя поводилось стосовно єврейського населення Російської імперії. Документ подається мовою оригіналу:

Резолюция Подольского Губернского правления от 10 июня 1882 года

«О неправильных действиях Меджибожского Мещанского Старосты Вознюка»

Слушали: При отношении Прокурора Каменец Подольского Окружного Суда от 26 минувшего июня, препровождено на распоряжение Губернского Правления заявление присяжного депутата Меджибожской Мещанской Управы Рубинштейна о подложном составлении протокола Меджибожским мещанским Старостой Вознюком о нанесении ему оскорблений евреем Зисильсом. Закон: 235 ст. II т. и 1086 ст. Уст.Уг. Суд.

Резолюция: Доложеное заявление препроводить Летичевскому Уездному Исправнику, поручить ему собрать по содержанию такового подлежащие сведения и если обвинение подтвердится, то истребовать от Меджибожского Мещанского Старосты Вознюка объяснение, которое проверить путем формального дознания, о последующем же представить в Губернское Правление, с возвращением приложения.

Советник (Подпись) Вице-Губернатор (Подпись)

8 июня 1892 года

Его Высочородию Господину Товарищу прокурора Кам.Подольского окружного суда Каменецкого уезда

Присяжного депутата Меджибожской мещанской управы Ицка Рубинштейна

ЖАЛОБА

1 мая 1890 года состоялся приговор Одесской Судебной Палаты с участием сословных представителей, коим житель м.Меджибож Ария Зисильс приговорен к тюремному заключению на восемь месяцев с лишением некоторых прав и преимуществ согласно 50 ст. Улож. о наказ. по обвинению его в преступлении предусмотренном в 285 ст. Улож. о наказ. Преступление, за которое Зисплаг осужден выразилось, как установлено в приговоре Судебной палаты в том, что 9 марта 1889 годав Канцелярии Меджибожской мещанской Управы во время привода мещанских депутатов к присяге Зисильс схватил мещанского старосту Илью Визнюка за борт сюртука, потряс его, т.е. оскорбил его действием при исполнении служебных обязанностей. Основание к осуждению Зислага произошло исключительно по вымышленным и ложным доказательствам, собранным против него, каковыя доказательства явились:

а). составление протокола 9 марта 1889 года Мещанского старосты о факте оскорбления оскорбления, и б). свидетельских показаниях на Судебном заседании в Судебной палате Лейбы Шварцмана и Шаи Удермана. По закону допускается обнаруживать подложность документов и лживость показаний свидетелей, послуживших основанием к обвинению подсудимого и после суда, т.е. после вступления приговора в законную силу.

Я со своей стороны утверждаю, что протокол составлен 9 марта Мещанским старостой Визнюком подложен, а свидетельские показания, подтвердившие за присягой правильность означенного протокола были ложны, как составление подложного протокола, так и ложные показания свидетелей вели к одной цели: изобличить Зисильса в содеянии того, чего в действительности не совершалось, и сочинено по подстрекательству сих свидетелей ради того, чтобы лишить ему возможности принимать участие в общественной докладе.

Решаюсь избрать путь изобличения преступления послужившего к осуждению невинного человека, я считаю необходимым предоставить данные доказывающие подложность протокола 9 марта и свидетельских показаний. Как видно из дела, составленный протокол 9 марта удостоверяет что Зисильс схватил старосту за бор сюртука, очевидцами подписались следующие лица: Илья Визнюк, Лейба Шварцман, я Ицко Рубинштейн, Берко Гурвиц, Дувид Плесер, Шая Удерман, Федор Мильничук, Григорий Ярмолук,

Антон Гуртовенко, Иван Семчук, Иван Резник, Игнат Синявский, Василий Гринченко, Василий Преступский, Шмуль Шмулевич, Шама Ушеров, Иось Прияльник, Шевель Гершгорин, Овия Гладштейн, Константин Липченко, и Людвиг Ваховский.

Из числа допрошенных лиц на суд только Илья Визнюк без присяги, а Лейба Шварцман и Шая Удерман за присягой подтвердили факт обвинения о нанесении Зисильсом старосте Визнюку оскорбления действием на основании коих основан Судебный приговор. Остальные же свидетели подписавшие протокол и желавшие открыть подложность протокола остались недопрошенными.

Заявляя о вышеизложенном, имею честь ходотайствовать перед Вашим Высочеством, чтобы было по настоящему моему заявлению начато предварительное дознание по месту преступления в г. Каменец, где явилось ложные показания вышеназванных свидетелей Шварцмана и Удермана на суде в Одесской судебной палате за присягой, при котором необходимо допросить подробно всех подписавших означенного протокола, а также и других бывших в собрании 9 марта, знающих о ложности протокола, а именно Василя Преступского, Ерема Ковальчука, Ивана Резника, Шмуля Шмулевича, Мойше-Ица Срельдмана, Иося Прияльника, Шевеля Гершгорина, Иося Бараца, Хаима Курцмана, Гершка Штейнберга, Иося Вольфа, Зельмана Саса, Мотеля Шаргородского, Шнеера Шермана и Лейвы-Мойше Калимейского жит. в г. Летичеве для подтверждения Лейбы Шварцмана и Шаи Удермана за подстрекательство на составление подложного протокола и дачу на суде под присягой ложного показания по 237, 942 и 943 ст. Улож. о Наказ. Причем для восстановления истины потребовать всю переписку из Одесской Судебной Палаты по сему делу.

Июня 16 дня 1892 года.

Ицко Рубинштейн, а за него неграмотного по его личной просьбе Мошко Рубинштейн.

Протокол

1892 года сентября 20 дня Полицейский Надзиратель м. Меджибожа вследствие предписания Господина Летичевского Уездного Исправника от 25 августа сего года, основанного на предложении Подольского Губернского Правления от 10 июля с.г. о производстве дознания по обвинению меджибожского мещанина Старосты Ильи Вознюка в подложном составлении протокола, в силу которого был предан суду мещанин Арий Зисильс, опрашивал сего числа лиц поименованных в заявлении Присяжного Депутата Меджибожской мещанской Управы Ицка Рубинштейна поданным по этому поводу Господину Товарищу Прокурора Каменец Подольского Окружного Суда, и токовые показали:

1. Мещанин Берко Гурвиц : я был свидетелем того, как Арий Зисильс нанес оскорбление действием Меджибожскому Мещанскому Старосте Илье Вознюку при исполнении им служебных обязанностей, за что тогда же 9 марта 1889 года был составлен в моем присутствии протокол, который я подписал как свидетель, при этом добавляю, что жалобщик Ицко Рубинштейн с Шмулем Шмулевичем и еще несколько человек вступились за вознюка и вытолкали Зисильса из управы. (Подпись)

2. Мещанин Людвиг Ваховский показал, что протокол о нанесении Зисильсом оскорбления Вознюку 9 марта 1889 года был составлен в его присутствии и таковой им подписан, сам он при драке не был, но услышал об этом от посторонних там же в управе и когда зашел в комнату, где происходил шум, то увидел что Зисильса тащили из управы. (неграмотный).

3. Еремей Ковальчук : я был в управе в то время, когда собрались идти к присяге, драки я никакой не видел, поэтому отказался от подписи протокола – Шварцман пришел после того как Зисильса вывели из управы (Подпись)

4. Ицко Рубинштейн показал : 9 марта 1889 года он показательно был позван Ицком Бейном недавно умершим к Лейбу Шварцману который сказал ему : « иди в управу и как только Зисильс придет в управу, то выгони его вон » а когда он изъявил опасение, то Шварцман сказал « не бойся, мы ему составим протокол об оскорблении Вознюка, я и Удерман будем свидетелями » -

Свидетель исполнил требование Шварцмана и вместе с тем удостоверяет что Зисильс оскорбления Вознюку не наносил, протокол он не подписывал потому что не ожидал таких последствий (не грамотный)

5. Шмуль Шмулевич показал : засим 9 марта 1889 года был мною Рубинштейном и другими выведен из управы чтобы воспрепятствовать ему участвовать в выборах. Зисильс никому никакого оскорбления не наносил, протокол составленный в Управе он подписал, не зная что в нем написано- все это произошло по распоряжению Шаи Удермана, но от имени кого действовал Удерман он не знает (Подпись).

6. Шая Удерман показал : что 9 марта 1889 года он был в Управе именно в то время, когда Зисильс нанес оскорбление Вознюку, о чем тогда же был составлен протокол который подписали очевидцы, Шварцман Лейб в это время был в Управе, так как готовился к приводу евреев к присяге (Подпись)

Постановить об изложенном записаном в настоящем протоколе и ввиду достигших слухов что по этому самому делу проводится опрос свидетелей у Г. Судейского Следователя Летичевского уезда доложить вопрос означенному следователю о действительности означенных слухов.

Полицейский надзиратель м. Меджибож (Подпись)

Протокол

1892 года октября 14 дня Полицейский Надзиратель м. Меджибож на основании предписания Господина Летичевского Уездного Исправника от 3 октября сего года учинил дознание по делу обвинения Меджибожского Мещанского старосты Вознюка в подложном составлении протокола опрашивал сего числа нижепоименованных лиц, которые будучи опрошенными каждый показал свои показания:

1. Гершко Штейнберг: 9 марта 1889 года я был в Мещанской управе в то время когда собирались вести на присягу выбранных депутатов, в это время пришел в управу еврей Зисильс и начал доказывать Мещанскому старосте Вознюку что он не имеет права приводить к присяге потому что со дня выборов депутатов не прошло семи дней. Во время этих переговоров толпа взяла Зисильса под руки и вывела за дверь. Нанес ли Зисильс оскорбление Вознюку он показывает не видел, и по этому делу ничего не знает. (Подпись)

2. Иось Барух показал, что он к числу Меджибожского общества не принадлежит, 9 марта 1889 года в Управе не был и по этому делу ничего не знает, видел только что Зисильса вывели за двери, но что было в самой управе не знает, потому что он был во дворе. (Подпись)

3. Шавель Горшгорин : показал, что он 9 марта 1889 года был в управе, но нанес ли Зисильс Вознюку оскорбление или наоборот, и был ли Шварцман Лейба в управе не видел и по этому делу рассказать ничего не может (за неграмотностью свидетеля расписался по его поручению другой еврей)

4. Федор Мельничук показал, что 9 марта 1889 года он был в управе, слышал как Зисильс спорил о чем то с евреямина еврейском языке, но о чем он не знает, а так как Зисильс стоял против старосты Вознюка и о чем то говорил, то взял ли Зисильс Вознюка за груди он не видел, так как он стоял дальше за людьмаи. (Подпись)

5. Иось Прияльник показал, что 9 марта 1889 года был в Управе, когда Арий Зисильс хотел зайти в присутственную комнату, но Канцелярий его не пустил, и просил чтобы Зисильс не входил, а когда Зисильс ослушался то подошел к нему Ицко Рубинштейн, схватил его за шиворот и вытолкнул во двор. Зисильс Вознюка за груди не брал, так как староста Вознюк был в канцелярии. Больше по этому делу ему ничего не известно. (Подпись)

6. Михель Аврумович Вильф показал, что он 9 марта 1889 года был в Летичеве, а когда вечером возвратился, то слышал что в управе Зисильс Вознюка взял за груди. На другой день показател увидел Вознюка и спросил его правда ли что говорят что Арий Зисильс взял Вас за груди. Но Вознюк сказал что это неправда, к чему человека делатънесчастливым. И больше по этому делу ему ничего не известно. (Подпись)

7. Дувид Плисер показал, что он 9 марта был в Управе, когда вошел Арий Зисильс в присутственную комнату, зисильс сказал Вознюку, что еще не следует приводить депутатов к присяге, т.к. еще не прошло 7-ми дней, и оба вместе пошли в комнату канцелярии и сразу после этого Зисильса выпихнули из комнаты. Брал ли Зисильс Вознюка за груди он не видел, и больше по этому делу показать ничего не может. (Подпись)

8. Мойше-Ицко Фельдман показал, что он 9 марта 1889 года в Управе был, но по этому делу решительно ничего не знает (Подпись)

9. Григорий Ярмолюк показал, что он 9 марта 1889 года был в управе, слышал как Зисильс предлагал Вознюку, чтобы он не приводил депутатов к присяге ранее 7-ми дней, но сейчас Зисильса подхватили и вытолкали во двор . Брал ли Зисильс Вознюка за груди он не видел, а когда возвратились от присяги предложили ему подписать протокол о том, что Зисильс взял Вознюка за грудь, когда показател не желал подписать протокол потому что он ничего не видел, то многие из еврейских депутатов сказали ему подпиши, ничего не будет и об этом был разговор раньше. (Подпись)

10. Зельман Сац показал, что когда именно он не помнит, но уже в то время, когда были получены повестки по делу обвинения Зисильса в оскорблении Вознюка он показал как свидетель по этому делу вместе с Григорием Ермолюком, Василием Приступским и еще кем-то в конце выхода из собрания в доме Гальперина о подаче в суд. Находившийся в том же доме староста Вознюк просил их послать за Синявским, и когда последний пришел, то Вознюк предложил ему такого рода сделку- Вознюк обязывался не поддерживать обвинение против Зисильса в палате, а чтобы Зисильс не имел возможности возбудить против него дело за клевету, то должны были в обеспечение дать ему Вознюку вексель в 500 р. и тогда

Вознюк должен был сознаться на суде что это было сделано или по злобе влестствие какого то взыскания с его Зисильса. Сам он показал, что 9 марта 1889 года в управе не был, и почему он является свидетелем ему не известно. (Подпись)

11. Василий Гринченко показал, что 9 марта 1889 года он был в Управе и видел, как Зисильс хотел войти в канцелярию, его не пускали, относительно оскорбления нанесенного Вознюку он ничего не знает. Был ли Лейба Шварцман в это время в управе он не заметил (Подпись)

12. Овлий Гладштейн показал, что 9 марта 1889 года он был призван в Управу для привода к присяге депутатов. Лейба Шварцман был в управе, и ожидал пока все соберутся, чтобы начать присягу. В это время в управу ворвался Арий Зисильс и начал кричать, что ранее 7-ми дней со дня выборов к присяге не приводится и в это время схватил старосту Вознюка за грудь, после чего сразу некоторыми лицами сразу же был выведен из управы о об этом был составлен протокол (Подпись)

13. Василий Преступский показал, что 9 марта 1889 года он был в Управе и был при том, как Арий Зисильс подошел к Вазнюку и сказал ему, что не следует приводить депутатов к присяге ранее 7-ми дней, в это время депутаты подхватили Зисельса и выпасили его на двор. Зисильс Вознюка за груди не брал. Протокол подписал по простбе других (Подпись)

14. Мотель Шаргородский показал что 9 марта 1889 года он в управе не был и ничего по этому делу не знает. (Подпись)

15. Штер Шерман показал, что 9 марта 1889 года в управе не был, и что произошло у Зисельса с Вознюком не знает (Подпись)

16. Иван Резник показал, что 9 марта 1889 года он был в Управе когда собирались депутаты на присягу. Был в одной комнате с Вознюком и Зисильсом, но драки не было никакой, Зисильс только сказал Вознюку что ранее 7-ми дней не имеете права приводить депутатов к присяге и Зисильса в ту же минуту вывели из управы Ицко Рубинштейн и Прияльник вместе с другими евреями которых не помнит Шварцмана Лейбу он в управе не заметил (За неграмотного расписался по его просьбе)

17. Константин Липченко показал, что 9 марта 1889 года он был призван в Мещанскую управу для приведения к присяге еврейских депутатов. Лейба Шварцман был в Управе и ожидал евреев, которые должны были быть приведены к присяге. Зисильс пришел и ругал Вознюка за то что нельзя приводить к присяге ранее 7-ми дней. О том что Зисильс взял Вознюка за грудь он услышал от других лиц (Подпись)

18. Хайм Курцман дол аналогичные показания (Подпись)

19. Иван Семчук показал, что Шварцмана в Управе не заметил, а сам видел, что Зисильс подойдя к Вознюку положил ему руку на грудь сказал что он действует не по закону, но положил ли он руку с целью оскорбления Вознюка он не знает. (За неграмотностью расписался по его просьбе другой человек)

20. Антон Гуртовский показал что он в Управе не был и по этому делу ничего не знает. (Подпись)

21. Лейба Шварцман показал, что 9 марта 1889 года я как помощник казенного раввина был приглашен через Зейлика Гельваронского в Меджибожскую управу для привода к присяге вновь избранных депутатов. Явившись в Управу он начал проверять списки евреев долженствовавших принять присягу, но не успев окончить таковые, как в управу ворвался член этой же управы Зисильси прежде всего начал кричать на мещанского Старосту Вознюка : « Ты разве не знаешь, что ранее 7-ми дней после выборов нельзя приводить к присяге», и при этом схватил его за борт сюртука. Вознюк в это время был в знаке Старосты. Об этом Вознюк составил протокол в присутствии всех, который был подписан, а Зисильс был удален из Управы. В доказательство своего показания сослался на свидетелей того: Иося Крыла, Сруля Вассермана, Абрама Лвесаго, Ицка Горбатаго, Алтера Кременя, Гейлиха Гелфонта, Бабу Морейнис, Шмуля Латмана, Лейхара Оксмана, Людвиг Ваховского, Моню Вайцера, Мойше Менделя Когана, Пиня Серебрифа, Стефана Мокоцкого, Гершка Когана, Боруха Апокорейна и Нафтулу Сигала. Купец (Подпись)

Опрошенные по просьбе Лейбы Шварцмана свидетели подтвердили его показания и поставили свои подписи)

22. Пинь Серебер показал, что 9 марта 1889 гда он был дома, но увидев Арея Зисильса идущего в управу, и зная хорошо его характер посоветовал ему туда не ходить во избежание неприятностей, но Зисильс его не послушался и пошел в Управу. Через некоторое время Зисильс возвратился назад встревоженный и сказал ему что жалко что он не послушался его и пришедши в управу и увидев своих врагов я не помня себя взял зав грудь Вознюка доказывая что он не в праве приводить к присяге ранее 7-ми дней и меня выгнали из управы. (Подпись)

Стефан Маковский, Нафтула Стаф и Гершко Коган показали, что они не были свидетелями нанесения Зисильсом оскорбления Вознюку, но услышав шум из другой комнаты узнали, что Зисильс в споре схватил Вознюка за сюртук, о чем был составлен протокол (Подпись)

23. Шмуль Латман показал, что через два дня после праздника Пасхи к Лейбе Шварцману пришла Боба Морейнис и в присутствии его показателя сказала, что у нее в шинке сидят Ицко Рубинштейн, Шмуль Шмулевич и Иось Прияльник и имеют в руках какое-то прошение и на вопрос «что это такое», они ответили, что едут в Летичев с целью «закопать» Шварцмана (Подпись)

24. Янкель Файнгольт показал, что сейчас же после праздника Пасхион был в шинке Бобы Марейнис и слышал как бывшие там же Ицко Рубинштейн, Шмуль Шмулевич и Иось Прияльник разговаривают о деле Шварцмана по поводу нанесенного оскорбления Зисильса Вознюку. Ицко Рубинштейн спросил Зисильса на каих же условиях окончил, тогда Зисильс ответил: « если поможете мне закопать Лейбу Шварцмана то я запишу на вас всех мою лавку», затем показатель добавил, что в текущем октябре он встретил в шинке Шварцмана и мещанина Ивана Рыбника, которые давали сего числа показания, и услышал, что Рыбник в разговоре с другим мещанином обещавшим во что бы то ни стало утопить Лейбу Шварцмана за показания против Зилиса показатель в шутку сказал ему « Вам же не стыдно за 5 рублей закапывать человека, я ведь знаю, что у Зилиса вы взяли 15 рублей за ваше показание. Иван Рыбник хотя бы возразил что он проговорился, по моему наблюдению это оказалось правдой, но взял он от него 5 рублей, а отдал только 3 рубля (Подпись)

25. Людвиг Воровский а также по ссылке того-же Шварцмана Илья Вознюк показали : 5 октября сего года Лейба Шварцман был в Управе по делу к нему подошел мещанин Ярема Ковальчук и попросил у него на папиросу табаку. Шварцман отказал ему: « как у вас совести хватает просить у меня табаку, если вы против меня показали по просьбе Зисильса, тогда Ковальчук ответил, что он за это показание получил 100 рублей. (За неграмотностью расписался по его просьбе другой человек)

26. Спрошенный вторично Зейлик Гельфонт подтвердил показания Воровского и Вознюка (Подпись)

27. Мань Вейцора показал, что 9 марта 1889 года он стоял возле своего дома и видел, что Зисильс идет в управу и сказал, что не идите в управу, Вы человек вспыльчивый и наделаете себе неприятностей. Но Зисильс его не послушал и показатель видел как его выгнали из Управы (Подпись)

Постановил: о вышеозначенном донести Летичевскому приставу.

Полицейский надзиратель м. Меджибож (Подпись)

Его Превосходительству Господину Полицейскому Надзирателю

Председателя Меджибожской Мещанской Управы мещанского Старосты Визнюка

Объяснение

На предъявленное мне Вашим Благородием предписание Подольского Губернского Правления от 12 июля сего 1892 года о истребовании от меня объяснения о неправильном будто бы составлении мною протокола о нанесении мне 9 марта 1889 года Арию Зисельсом действием оскорблений, имею честь изложить следующее объяснение. Что 9 числа марта 1889 года были собраны в Мещанскую управу для привода к присяге мещане, избранные обществом в должности пяти дворных депутатов. В это время явился в Управу Ария Зисильс и пристав ко мне стал домогаться отложить привод к причине до семи дней, но когда я ему ответил, что домогательство его незаконное, то он в азартности схватил меня за борт и настоятельно требовал выполнить его домогательство непременно, о таком незаконном действии Зисильса был составлен мной протокол подтвержденный в справедливости подписями бывших при том очевидными свидетелями Шая Удерман, Лейбы Шварцмана и других, и препровожден к Г. Судебному Следователю 2-го участка Летичевского Уезда того-же 9 марта. За этот прроступок Зисильс предан был суду и по приговору Одесской Служебной Палаты содержался в тюрьме.

Председатель Меджибожской Мещанской управы Мещанский Староста Илья Визнюк

18 октября 1892 года

28 октября 1882 года Ария Зисельс пишет жалобу на имя Летичевского Уездного Исправника

Господину Летичевскому Уездному Исправнику

Жителя м. Меджибожа Ария Умерова Зисельса

Узнав, что по поручению Подольского Губернского Правления произведено было Меджибожским Полицейским надзирателем дознание о наличном протоколе составленном Меджибожским Мещанским Старостой Ильею Визнюком 9 марта 1889 года об оскорблении мною будто-бы его, на основании которого я был невинно приговорен судом к 8-ми месячному тюремному заключению и лишен некоторых прав я как потерпевшее лицо обжаловаю означенное дознание в следующем:

По закону для обнаружения преступления достаточно показания двух или трех свидетелей, в данном случае подложность составления означенного протокола подтверждается показаниями целой группы

свидетелей мещан- христиан и евреев, которые выставлены были очевидцами не мною а Старостою Ви- знюком и подписавшие обвинительный протокол от 9 марта 1889 года.

Г.Надзиратель, не смотря на такое явное обнаружение показаний вышеозначенных свидетелей, до- просил еще других лиц, на которых жалобщик не ссылаясь и его допрос которых распоряжения Губерн- ского Правления не расследовано и которые в собрании Управы 9 марта вовсе не были, а именно Иось Прияльник, который признан дознанием о выборах депутатов что он был содержан за кражу в Летичев- ской тюрьме и не мог конечно участвовать в собрании депутатов 9 марта в Меджибожской управе, Ицко Горбатый и Пинь Серебер не состояли и не состоят депутатами, а также не участвовали в означенном со- брании, Берко Гурвиц, который на предварительном следствии, произведенном г. Судебным Следователем 16 марта 1889 года по обвинению меня от подписи на протоколе отказался, а ныне при дознании под- тверждает правильность протокола, Алтер Кремень в прошении поданом на имя г. Министра Юстиции в числе прочих лиц подписался что все обвинения вымышлены против меня, а теперь при дознании при- знал также правильность протокола. Показания Абрамко Лысого не может иметь значения, так как он двоюродный брат Шварцмана, и другие подобные свидетельские показания не могут свидетельствовать лишь потому что они призваны поддержать своего главного руководителя Шварцмана, как утвердивше- го недавно по своему произволу братство.

Имея в виду что по закону оценка показаний свидетелей зависит от суда, и что о таком допросе сви- детелей поручения от Губернского Правления поручения не было, то эти показания не могут опровер- гнуть правильность показаний участвовавших в данном свидетельстве, я потому имею честь всепокор- нейше просить Ваше Высокопревосходительство означенное дознание, произведенное г. Полицейским Надзирателем с показаниями свидетелей, выставленных жалобщиком, допрошенных согласно предписа- нию Губернского правления представить на рассмотрение Губернского правления, показания же других свидетелей допрошенных не по предписанию Губернского Правления оставить без последствий. Настоя- щую мою жалобу покорнейше прошу приобщить к делу о дознании.

Октября 2 дня 1892 года. Ария Зисельс (Подпись)

Его Высокопревосходительству Господину Подольскому Губернатору

по Уголовн. Делу Бывшего члена Меджибожской мещанской Управы Ария Зисильса

Прошение

Убитый человек, горем постигшим меня на старости лет, каковой случай можно считать 1-м при- мером в Русской Империи, о чем и нужно громить по всему населению окрестности Летичевского уезда, не исключая и начальствующих лиц, что по причине двух евреев, имевших ко мне вражду, и подстре- кавшие Меджибожского мещанского Старосту возвести на меня вымышленное обвинение, что я будто бы его оскорблял действием, я по состоянию моего в равных довысностях, а именно: Казенного раввина, Члена Мещанской Управы, Члена Молитвенного Управления, утвержд. депутата по промыслам торговли, уполномоченного по всем без исключения делам общества, и не зависимо сего, и был представителем об- щества и встречал Генерал-Губернаторов, а также Самого Государя по прибытию их в Меджибож-встре- чал хлебом – был невинно приговорен к наказанию 8-ми месячному тюремному заключению с лишение некоторых прав.

Подробности этого обстоятельства изложены мною в жалобе на имя предметника Вашего Пре- восходительства переданной в Под. Губернское Правление, которая поныне лежит без движения. Вручая злополучную мою судьбу и судьбу моего многочисленного семейства, состоящего до 30 душ в руки Ва- шего Высокопревосходительства, со слезами кровавыми умоляю, удивить свет своею великодушностью, пощадить меня как бывшего доверенного лица от вымышленного обвинения и задуманного или сказан- ного Шварцмана, от чего я невинно страда, покорнейше прошу изволить лично убедиться в жалобе моей находящейся в Губернском Правлении, а также удостовериться у следующих начальствующих лиц: Члена Подольского Крестьянского Присутствия г. Червинского, помощника исправника г. Метельскаго и сель- ского врача м. Меджибож г. Лауфтемана знающих всю действительность вышеизложенных обстоятельств, что я невинно страдал, а также у Судебного Следователя 1-го участка г. Каменца, который производит по этому делу следствие, ибо в следствие состоятельности сказанного Шварцманом и после успеха лояль- ности своим засудить меня невинного, успел быть главным предводителем по всем делам общества м. Меджибож, и таким образом даже и местная полицейская власть опасаясь него заставила склонить дело в его пользу Шварцмана: как например недавно Меджибожский Полицейский Надзиратель в произведе- ном дознании о ложности составленного протокола по означенному обвинению, и дознании, что хотя не

касались допрсв Шварцмана устроено без моего ведома, а в присутствии Шварцмана конечно и склонено в его пользу.

Прибегая к защите Вашего Ввысокопревосходительства имею честь просить дать делу законный ход, дабы невинность моя была обнаружена и ложность выведенного на меня обвинения не осталась безнаказанной и виновных привлечь к ответственности по административному порядку.

Января 13 дня 1893 года (Подпись)

В Подольское Губернское Правление

Бывшего члена Меджибожской мещанской Управы Ария Зисильса

Узнав, что по поручению Подольского Губернского Правления произведено было Меджибожским Полицейским надзирателем дознание о наличном протоколе составленном Меджибожским Мещанским Старостой Ильею Визнюком 9 марта 1889 года об оскорблении мною будто-бы его, на основании которого я был невинно приговорен судом к 8-ми месячному тюремному заключению и лишен некоторых прав я как потерпевшее лицо обжаловаю означенное дознание в следующем:

По закону для обнаружения преступления достаточно показания двух или трех свидетелей, что заявленное обвинение действительно совершал обвиняемый и тогда обвинение действительно считается доказательным, в данном случае преступное деяние означенного Старосты Визнюка в составлении им подложного протокола обнаружено не двумя-тремя, а целю группой свидетелей которые выставлены или же очевидцами в протоколе в подтверждение факта обвинения и которые категорически заявили, что означенное заявление вымышлено и недействительно, а последовало лишь по подстрекательству двух евреев: Лейбы Шварцмана и Шаи Ундермана с целью, чтобы таким путем удалить меня от должности.

В подтверждение действительности всего изложенного, я имею честь представить данные доказывающие подложность данного обвинения в следующем:

а). из прилагаемой при сем копии протокола Мещанского старосты Визнюка, видно, что в подтверждение факта факта обвинения Визнюк выставил свидетелями бывших очевидцами в числе 22 человек, из числа которых допрошены на предварительном следствии и судебном заседании Антон Гуртовенко, Федор Мильничук, Иван Семчук, Людвиг Ваховский, Берко Гурвиц, Дувид Плессер, которые от обвинения отказались, остальные же свидетели Иван Резник, Григорий Ярмилюк, Василий Преступский, Ирем Ковальчук, Ицко Рубинштейн, Шмуль Шмулевич, Оись Прияльник, Шевель Гершгорин и др. допрошенные теперь, не только не утверждали правильность содержания протокола, но прямо заявили что обвинение бывшее возведено на меня было ложное. Без сомнения, что показания означенных свидетелей, как участвовавших сначала и подписаны на протоколе заслуживают полного доверия и никак не могут быть опровергаемо, и

б). Староста Визнюк заведенное им обвинение направил дело помимо Административной власти прямо к Следственной, с целью включить меня частным чином, а не должностным, не смотря на то, что я по резолюции Подольского Губернатора от 4 марта состоял на должности Члена Управы, чем не только превышал высшей власти, но ввел правосудие в заблуждение с нарушением 1085 и 1090 Уст. угол. Делопр.

Г.Полицейский Надзиратель не смотря на таковое явное обнаружение преступления означенного старосты Визнюка допрашивал еще и других лиц, на которых никто не ссылался, и об этом распоряжении Губернского начальства не последовало, и которые 9 марта 1889 года в собрании Мещанской Управы вовсе не были, а показания их последовало по ходотайству Шварцмана и Ундермана, которые состоят под следствием Судебного Следователя Каменецкого Уезда за дачу ими по сему делу ложного показания на суде Одесской Судебной Палаты и желающие закрыть виновность Шварцмана как представителя погрешального общества их братства, то конечно показания таких свидетелей не участвовавших в этом с начала не может заслуживать доверия, а потому имю честь просить Губернское Правление означенное дознание, проведенное г. Полицейским Надзирателем с показаниями свидетелей значащихся в протоколе и выставленных очевидцами признать правильными и привлечь Мещанского Старосту Визнюка к ответственности за ложное составление протокола, а показания остальных свидетелей не участвовавших в этом деле признать недействительными.

Февраля 8 дня 1893 года

Присовокупляю, что означенные свидетели не участвовавшие в деле даже обратились с прошением на имя Министра Юстиции в котором опровергали обвинение возведенное на меня

Ария Зисильс

Копия

Протокол

1889 года марта 9 дня. Я председатель Меджибожской Мещанской Управы Илья Визнюк составил настоящий протокол о том, что бывший член Управы Ария Зисильс войдя в Мещанскую Управу где я находился по делам службы и тут же без видимой причины в присутствии собранных мещанских депутатов для привода к присяге, схватил меня за грудь, потряс меня довольно больно, спрашивая как я имел право приводить депутатов к присяге. А потому я Председатель постановил заключить о том настоящий протокол, который представить по порядку для подтверждения его Ария Зисильса за такой противозаконный проступок законному взысканию. – Председатель Меджибожской Мещанской Управы Илья Визнюк.

Все поясненное в настоящем протоколе утверждаем в том подписываемся: Лейба Шварцман, Шмуль Шмулевич, Берко Гурвиц, Шама Умеров, Иосель Прияльник, Шевель Гершгорин, Ицко Рубинштейн, а за неграмотных и за себя расписался Дувид Плессер, Шая Удерман, Овия Гладштейн, Федор Мельничук, Данийло Митковский, Григорий Ярмелюк, Антон Гуртовенко, Иван Семчук, Константин Липченко, Иван Резник, Василий Гринченко, Игнат Синявский, Людвиг Ваховский, а вместо их неграмотных и за себя расписался Василий Преступский.

Что настоящая копия с подлинника верна в том удостоверяю.

Февраля 8 дня 1893 года Ария Зисильс

После непродолжительной переписки к делу присовокупили протокол заседания Подольского Губернского Правления 1892 года (переписаного 5 февраля и утвержденного 10 февраля 1894 года) под названием «По заявлению Ицка Рубинштейна и Арии Зисильса о подложном составлении Меджибожским Мещанским Старостой Ильей Визнюком 9 марта 1889 года протокола об оскорблении его Зисильсом».

После изложения деталей дела происшедшего 9 марта 1889 года в Меджибожской Мещанской управе было принято решение все жалобы и прошения по этому делу оставить без последствий, о чем уведомить Летичевского Уездного Исправника. Дело Зисильса 1889 года возвратить в Одесскую Судебную Палату.

Джерело: Хмельницький обласний архів. Фонд 227, оп.3, справа 3766

Маркова С.В.
м. Хмельницький

ФОНДИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ СУСПІЛЬНИХ ТА ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті аналізуються фонди та друкуються номери справ Державного архіву Хмельницької області, котрі дозволять науковцям, краєзнавцям комплексно досліджувати процеси одержавлення суспільно-політичного, соціально-економічного життя краю у міжвоєнний період, аналізувати специфіку створення на Хмельниччині мережі державних і одержавлених органів партійної диктатури, знищення самоврядних форм політичної та економічної активності селянства.

Ключові слова: архів, джерельна база, селяни, комунізм, одержавлення.

У розрізі процесу декомунізації в Україні, для подолання радянської спадщини в українському суспільстві варто поглиблено вивчати суспільні зміни, що відбулися внаслідок одержавлення соціально-політичного та соціально-економічного життя краю, формування “ нової людини ”, котра б пов’язала своє життя зі служінням комуністичній системі, приносячи в жертву права людини, інтереси місцевих громад. Джерельну базу згаданого дослідження має становити широке коло різноманітних за своїм походженням, інформативністю, змістом і характером документів і матеріалів офіційного та особистого походження.

Об’ємний і різноплановий масив документів для комплексного дослідження історії краю міжвоєнного періоду зберігається у фондах Державного архіву Хмельницької області. Офіційні документи і матеріали можна розподілити на декілька груп. Першу групу становлять джерела, створені органами влади (законодавчі акти, директивні, організаційно-розпорядчі, планові, звітні, інформаційно-аналітичні документи, офіційне листування, різноманітні матеріали агентурної діяльності, слідчі, судові документи). Зокрема, документи, створені ЦК РКП(б) – ВКП(б) та його апаратом; ЦК КП(б)У та його апаратом; об-

ласним та районними парткомками. Це документи, якими визначалися заходи та завдання організації функціонування аграрного сектора економіки УСРР; документи місцевих радянських, партійних і господарських органів, республіканського наркомату землеробства та підпорядкованих їм регіональних відомчих структур, котрі мали безпосередній вплив на селян та могли вирішувати поточні нагальні проблеми виробничого, господарського та соціального характеру; документи про зміни сировинних запасів, людських контингентів, порядок оподаткування сільського населення. Другу групу становлять джерела, зібрані (вилучені) органами влади та репресивно-каральними органами у процесі діяльності (листи, записки, скарги та ін.). Загалом документи цієї групи є надзвичайно цінним джерелом для відтворення реального становища в інфраструктурі села, для з'ясування змін соціально-політичних настроїв українського селянства. При цьому варто враховувати, що представники органів влади часто інтерпретували інформацію згідно зі своїми ідеологічними переконаннями, тому необхідно піддавати отриману інформацію додатковому аналізу та перевірці. У вказаних документах міститься також інформація про стан справ в особистих господарствах одноосібників, колгоспників, сільських мешканців інших категорій, виконання селянами податкових та інших зобов'язань. Недоліком при використанні таких податкових даних є те, що вони збиралися у фіскальних цілях, а тому населення намагалося надавати найбільш вигідну для себе інформацію (збільшувати кількість їдоків, зменшувати об'єкти оподаткування, показувати розділеними господарства, які фактично жили однією сім'єю). Податкову статистику необхідно порівнювати із даними ЦСУ (найбільше відрізняються податковий облік посівів, землі, худоби).

Документи низових органів влади та господарських структур – протоколи засідань сільських рад, комітетів бідноти, комітетів незаможних селян, загальних зборів членів колгоспів, статистичні матеріали, документи про участь громадськості в господарсько-політичних, культурно-просвітніх кампаніях, про роботу громадських об'єднань на селі, про створення місцевих органів влади та їхню роль під час реалізації більшовицької політики на місцях зберігаються у фондах 233; 319; 789; 791; ф. П. 3; 31; 166; 187; 323; 364; 401; 433; 458; 478; ф. Р. 5; 269; 337; 924; 927; 1042; 1061; 1160; 1250; 2508; 2651; 2678; 3010; 3283; 3284. Аналіз таких документів дозволяє більш повно й конкретно зрозуміти проблеми та їх наслідки, що мали місце в господарській, виробничій та соціальній сферах села.

Працюючи з матеріалами фондів ДАХМО понад 20 років, авторкою статі було виокремлено 82 справи у 31 фонді з найбільшим масивом інформації про суспільні та політичні трансформації в селах краю. Основну базу документів і матеріалів, які стосуються історії селянства краю початку ХХ ст., зосереджено у таких фондах ДАХМО:

Фонд 233. Подільська губерньська земська управа (1903–1920).

Оп. 1

1. Спр. 575. Статистические сведения об урожае, сборе пшеницы, ржи, овса, сахарной и кормовой свеклы, трав и др. сельскохозяйственных культур. Климатические условия, стоимость уборки урожая одной десятины по уездам губернии за 1916 г. (29 сентября 1916 – 20 марта 1917 г.).

2. Спр. 2926. О проведении мероприятий по развитию сельско-хозяйственной кооперации (5 декабря 1913 г. – 23 декабря 1914 г.).

3. Спр. 2988. Дело о проведении Всероссийской сельскохозяйственной поземельной переписи 1917 г. (1917 г.).

4. Спр. 2989. Циркуляры министерства земледелия, губернатора переписка с ними и другими о мерах расширения посевных площадей, о снабжении хлебом армии, о запасах хлеба, о количестве населения по переписи 1916 г. и др. (1918 г.).

Фонд 319. Кам'янець-Подільська чоловіча гімназія (1836–1920).

Оп. 1

5. Спр. 574. Прошение служащих о допуске к экзаменам на первый классный чин, формулярные списки, экзаменационные листы, сведения о сдаче экзаменов (4 января 1895 г. – 25 сентября 1895 г.).

6. Спр. 595. Прошения о допуске к экзаменам на право поступления на военную службу вольноопределяющимся II разряда, экзаменационные листы, свидетельства о сдаче экзаменов (9 марта 1896 г. – 28 марта 1900 г.).

Фонд 789. Товариш прокурора Кам'янець-Подільського окружного суду по Летичівській судово-слідчій ділянці (1902–1909).

Оп. 1

7. Спр. 20. Циркуляр (копия) Министерства Юстиции о порядке рассмотрения дел о забастовках и стачках, протокол (копия) совещания под председательством губернатора о крестьянских волнениях в губернии и по другим вопросам (7 января–13 декабря 1905 г.).

8. Спр. 34. Циркуляры (копии) Министерства Юстиции о порядке рассмотрения дел о бывших членах Государственной Думы 2-го созыва, о мерах борьбы с революционными партиями, переписка с прокурором о производстве дознаний, о личном составе и документы по другим вопросам (4 января–11 декабря 1907 г.).

Фонд 791. Товариш прокурора Кам'янець-Подільського окружного суду по 2-й Літинській судово-слідчій дільниці, м. Літин, Подільської губернії (1906–1907).

Оп. 1

9. Спр. 4. Постановления уездного исправника, переписка с прокурором окружного суда, становыми приставами о производстве дознаний о крестьянских волнениях в селах Литинского уезда, о лицах содержащихся под стражей (15 июля – 28 декабря 1907 г.).

Фонд Р. 3010. Подільська губерньська земельна управа (1919)

Оп. 1

10. Спр. 1. Ведомости о количестве населения и землепользования по волостям губернии (1918–1920 гг.), 109 арк.

Фонд Р. 3025. Кам'янецька повітова земельна управа (1919)

Оп. 1

11. Спр. 1. Законы, распоряжения, инструкции Директории Украинской Народной Республики – о земле, лесах. План проведения земельной реформы (8 января 1919 г. – 13 августа 1919 г.), 115 арк.

Основну базу документів і матеріалів, які стосуються соціально-економічних та суспільно-політичних трансформацій у подільських селах 1920-х – 1930-х рр., зокрема створення колгоспів; численні довідки, повідомлення, доповідні записки, звіти, зведення, листи та телеграми, які направлялися регіональними владними та господарськими структурами вищим керівним державним і партійним органам, плани, матеріали нарад та з'їздів, огляди, відомості, стенограми зосереджено у наступних фондах ДАХМО:

Фонд П. 3. Кам'янецький окружний комітет КП(б)У (1923–1930).

Оп. 1

12. Спр. 277. Протоколы закрытых заседаний бюро окружкома КП(б)У и материалы к ним (07.01.1929 г. – 31.12.1929 г.).

13. Спр. 287. Специальные доклады и сводки органов ГПУ, суда и прокуратуры о политическом состоянии села и по другим специальным вопросам (18.06.1929 – 23.12.1929).

Фонд П. 12. Кам'янець-Подільський районний комітет КПУ (1927–1941).

Оп. 1.

14. Спр. 46 Доклад уполномоченного Наркомата рабоче-крестьянской инспекции об итогах чистки совпарата по Каменец-Подольскому району. Политинформации начальника городской и районной милиции о политико-моральном состоянии личного состава (02.01.1932 г.–26.12.1935 г.).

Фонд П. 31. Аннопільський (Ганнопільський) районний комітет КПУ (1923–1931).

Оп. 1

15. Спр. 30. Протоколы сельских собраний женщин (1924–1925 гг.).

16. Спр. 35. Директивы окружкома КП(б)У и протоколы совещаний секретарей ячеек КП(б)У (1925 г.).

17. Спр. 40. Отчеты советских и общественных организаций района об их деятельности (1 октября 1925 г. – 2 декабря 1926 г.).

18. Спр. 45. Закриті листи ЦК КП(б)У, листування з партійними та радянськими організаціями (12 січня 1926 г. – 3 січня 1927 г.).

19. Спр. 51. Доповідна записка окружкому КП(б)У про стан і роботу Ганнопільського райкому, звіти райкому та матеріали до звіту (грудень 1926 р. – листопад 1927 р.).

20. Спр. 93. Протоколы жіночих зборів, листування (травень 1927 р. – грудень 1928 р.).

21. Спр. 97. Звіти та інформація для окружкому КП(б)У про роботу районного парткому (16.01.1928–03.09.1928 р.).

Фонд П. 166. Летичівський районний комітет КПУ (1924–1941).

Оп. 1

22. Спр. 91. Інформація уповноважених райкому КП(б)У про роботу на селі (05.04.1933 р. – 16.11.1933 р.).

Фонд П. 187. Меджибізький районний комітет КПУ (1926–1941).

Оп. 1

23. Спр. 78. Спецповідомлення районного відділення ДПУ (28.01.1932 р. – 30.12.1933 р.).
Фонд П. 323. Хмельницький (Проскурівський) районний комітет КПУ (1924–1941).
Оп. 1
24. Спр. 63. Протоколи загальних партзборів міської партійної організації м. Проскурова (15.02.1932 р. – 11.12.1932 р.).
25. Спр. 68. Постанови ЦК і обкому КП(б)У (02.01.1933 р. – 29.03.1933 р.).
Фонд П. 364. Славутський міський комітет КПУ (1921–1941).
Оп. 1
26. Спр. 91. Отчеты ячеек КП(б)У об их работе (1925 г.).
27. Спр. 323. Директивы ЦК ВП(б)У и ЦК КП(б)У (1932 г.).
28. Спр. 330. Оперативные сообщения органов ГПУ, милиции и воинских частей по специальным вопросам (01.1932 г. – 09.1933 г.).
29. Спр. 363. Специальное сообщение райкома КП(б)У и погранотряда о продовольственных затруднениях в Славутском районе и другие секретные материалы (04.1933 г. – 10.1933 г.).
Фонд П. 401. Солобковецкий районный комитет КПУ (1924–1941).
Оп. 1
30. Спр. 80. Информации в обком КП(б)У о политической и хозяйственной жизни района (10.12.1932 р. – 05.04.1933 р.), 66 арк.
Фонд П. 433. Чемеровецкий районный комитет КПУ (1923–1938).
Оп. 1
31. Спр. 120. Спецсообщения райотдела и пограничной комендатуры ГПУ и другие информационные материалы о политическом и хозяйственном состоянии района (02.05.1932 г. – 07.10.1933 г.).
Фонд П. 458 Шепетівський окружний комітет КП(б)У (1922–1930).
Оп. 1
32. Спр. 324. Информации в ЦК КП(б)У о политическом положении в связи с массовыми крестьянскими выступлениями, сведения о ходе коллективизации и о фактах искривления генеральной линии партии (01.01.1930 г. – 19.06.1930 г.).
Фонд П. 478 Ярмолинецький районний комітет КПУ (1923–1941).
Оп. 1
33. Спр. 3. Протокол №76 заседания бюро райкома КП(б)У, директивы райкома КП(б)У партийным ячейкам (25.01.1925 г. – 30.12.1925 г.).
34. Спр. 5. Протоколы совещаний коммунистов, прикрепленных к селам. Выписки из протоколов и циркулярные письма ячейки (07.02.1926 г. – 18.11.1926 г.).
35. Спр. 11. Протоколы райпартконференций, районных партийных собраний и заседаний паркома КП(б)У, планы работы райпарткома (12.01.1927 г. – 24.12.1927 г.).
36. Спр. 16. Протоколы заседаний парттройки по проведению посевной кампании, совещаний секретарей ячеек и прикрепленных к селам, директивные письма партийным ячейкам, направленные ОПК коммунистов в район, материалы к персональным делам коммунистов (19.02.1928 г. – 26.12.1928 г.).
37. Спр. 17. Справки, информации уполномоченных райкома КП(б)У о проведении политических и хозяйственных кампаний в селах района (20.01.1928 г. – 24.12.1928 г.).
38. Спр. 21. Протоколы районного партийного собрания (22.03.1929 г. – 20.12.1929 г.).
39. Спр. 22. Директивы, письма Проскуровского комитета КП(б)У, письмо ЦК КП(б)У “О весенней посевной кампании и очередных практических задачах в коллективизации”, директивы и письма райкома КП(б)У партийным ячейкам (08.01. – 31.12.1929 г.).
40. Спр. 40. Постановления ЦК КП(б)У (1931 г.).
41. Спр. 55. Пояснительная записка и материалы Первомайского рудоуправления по обследованию фосфоритных рудников Подолии комиссией ЦК КП(б)У и ведомости состояния коллективизации в районе (01.01. – 01.06.1931 г.).
42. Спр. 57. Информационные сведения и отчеты о коллективизации и проведении хозяйственных работ (01.01. – 31.12.1931 г.).
43. Спр. 66. Постановление Винницкого обкома КП(б)У (1932 г.).
44. Спр. 282. Доминський Лука Иванович (1931 г.).
45. Спр. 284. Дударь Никофор Филимонович (1930 г.).
46. Спр. 288. Зайцев Дмитрий Петрович (1932 г.).
47. Спр. 290. Захарчук Захарий Андреевич (1931 г.).

48. Спр. 291. Зелинский Григорий Федорович (1931 г.).
49. Спр. 293. Зинченко Ксенофон Андреевич (1931 г.).
- Фонд Р. 5. Инспектура народної освіти виконкому Кам'янецької окружної ради (1922–1930).
- Оп. 1
50. Спр. 55. Справка о состоянии социального воспитания в округе, статистические сведения о переписи детского населения по округу (1925–1926 гг.).
- Фонд Р. 269. Начальник військової міліції Проскурівського повіту (1917–1918).
- Оп. 1
51. Спр. 1. Тебовательные ведомости на получение зарплаты сотрудниками милиции, на хозяйственные доходы, списки военных милиционеров и др. (1917–1918 гг.).
- Фонд. Р. 337. Виконком Кам'янецької окружної ради (1922–1930).
- Оп. 1
52. Спр. 42. Материалы к протоколу № 58 заседания президиума окрисполкома от 04.10.1923 г.
53. Спр. 46. Материалы к протоколу № 63 заседания президиума окрисполкома от 09.11.1923 г.
54. Спр. 87. Переписка с учреждениями уезда, отделами исполкома об определении полосы городских земель г. Новой Ушицы и Каменец-Подольского и порядке ими пользования, об утверждении штатов окружных учреждений; их штаты; отчет о состоянии коллективных и коммунальных хозяйств на 01.05.1923 г. по другим вопросам (2 января 1923 г. – 22 декабря 1923 г.).
55. Спр. 91. Протоколы заседаний сельсоветов и собраний граждан районов округа (6 апреля 1923 г. – 20 июня 1923 г.).
56. Спр. 100. Протоколы заседаний президиума Жванецкого райисполкома, протоколы собраний граждан сел района (14 апреля 1923 г. – 8 августа 1923 г.).
57. Спр. 130. Протоколы конференций и собраний членов КНС Рыхлицкой волости, ведомость о состоянии комитетов волости (27 февраля 1923 г. – 24 марта 1923 г.).
58. Спр. 131. Протокол волостной конференции председателей сельсоветов Стругской волости, заседаний президиума пленумов волисполкома (26 февраля 1923 г. – 18 апреля 1923 г.).
59. Спр. 210. Отчеты о деятельности административно-следственного стола отдела управления окрисполкома. Списки сотрудников (1 января 1923 г. – 21 января 1924 г.).
60. Спр. 437. Циркуляры, протоколы заседаний Всеукраинского центрального исполкома СНК и НВД (4 августа 1926 г. – 30 декабря 1926 г.).
- Фонд Р. 924. Планова комісія виконкому Кам'янецької окружної ради (1923–1930).
- Оп. 1
61. Спр. 83. Постановления, циркуляры и выписки из протоколов РНК, Наркомторга УССР, краткие итоги хлебозаготовок (06.01.1927 г. – 25.07.1927 г.).
62. Спр. 104. Циркуляры Наркомторга, протоколы заседаний плановой комиссии (03.01.1927 г. – 24.09.1927 г.).
63. Спр. 137. Доклад о движении розничных цен в округе за период с 01.09.1926 г. по 01.01.1927 г., ведомость о ценах и поступлении дефицитных товаров по округе (01.09.1926 г. – 01.01.1927 г.).
64. Спр. 172. Тезисы о работе окрисполкома с 01.10.1926 г. по 01.04.1928 г.
- Фонд Р. 927. Плановий відділ виконкому Проскурівської окружної ради (1924–1928).
- Оп. 1
65. Спр. 5. Выписки из протоколов заседаний Совнаркома УССР о выполнении местного бюджета Украины за 1926–1927 гг. и о местном бюджете Украины на 1927–1928 гг.
- Фонд Р. 1042. Виконком Дунаєвської районної ради (1923–1936).
- Оп. 1
66. Спр. 94. Накази по райвиконкому, заяви співробітників райвиконкому про надання відпустки, про звільнення з посади та інші документи (1 січня – 6 грудня 1932 р.).
67. Спр. 95. Протоколи засідань Зеленецької сільради за 1932 р. (січень – жовтень 1932 р.).
- Фонд Р. 1061. Славутська районна робітничо-селянська інспекція (1929–1934).
- Оп. 1
68. Спр. 80. Заявления граждан с. Янушевки по вопросу возвращения конфискованного имущества занеуплату налогов (1932 р.).
69. Спр. 83. Различные жалобы и заявления граждан (1932 р.).
- Фонд Р. 1160. Виконком Хмельницької (Проскурівської) районної ради (1925–1935).
- Оп. 1.

70. Спр. 1. Протоколи загальних зборів членів релігійних громад сіл району, заяви на дозвіл проведення релігійних обрядів (9 січня 1928 р. – 10 травня 1929 р.).
Оп. 2
71. Спр. 7. Списки сільрад та населених пунктів району станом на 1 березня 1934 р.
Фонд Р. 1250. Виконком Кам'янець-Подільської районної ради (1923–1934).
Оп. 1
72. Спр. 2395. Постанови, протоколи засідань облвиконкому (4 березня 1932 р. – 19 січня 1933 р.).
73. Спр. 2382. Протоколи загальних зборів та засідань Жванецької сільради (26 лютого 1931 р. – 23 січня 1932 р.).
Фонд Р. 2508. Виконком Юринецької волосної ради (1920–1921).
Оп. 1
74. Спр. 4. Приказы Проскуровской уездной рабоче-крестьянской советской милиции.
75. Спр. 5. Постановления и резолюции 4го съезда Советов Проскуровского уезда (1920–1922 гг.).
76. Спр. 7. Инструкции по выборам в Советы (1920–1921 гг.).
77. Спр. 8. Приказы Юринецького Волосного Революционного Комитета (1920 р.).
Фонд Р. 2651. Лянцкорунський сільський комітет взаємодопомоги (1924–1928).
Оп. 1
78. Спр. 2. Циркулярные распоряжения районного комитета сельских товариществ взаимопомощи, выписки из протоколов (17 мая – 24 августа 1927 г.).
Фонд Р. 2678. Комітет бідноти 1-го району м. Кам'янця-Подільського (1922–1923).
Оп. 1
79. Спр. 3. Протоколы заседаний правления комитета бедноты 1-го района (16 декабря 1922 г. – 3 мая 1923 г.).
Фонд Р. 3283 Лянцкорунський сільський комітет незаможних селян (1924–1927).
Оп. 1
80. Спр. 1. Обіжники, директиви, вказівки й витяги з протоколів КНС про проведення землевпорядкування, допомогу незаможним селянам, охорону здоров'я та ін. (1924 р.).
81. Спр. 3. Протоколи загальних зборів членів сільського комітету незаможних селян (1924 р.).
Фонд Р. 3284. Чорноострівський сільський комітет незаможних селян (1923).
Оп. 1
82. Спр. 1. Протоколи засідань КНС (1923 р.).

*Олійник Ю.В.
м. Хмельницький*

ДОКУМЕНТИ ФОНДУ Р-1530 „ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ” ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ОБЛАСНОГО АРХІВУ

У статті на основі аналізу документів, які зберігаються у фонді Р-1530 досліджується створення та діяльність обласного архіву впродовж 30-х – кінця 80-х років ХХ ст.

Ключові слова: архівний фонд, Державний архів Хмельницької області, запити, звіти, науково-публікаційна діяльність, особова справа, плани, штатний розпис.

В 2017 році виповнюється 95 років з часу створення державних архівних установ області. Їх історія прослідковується у документах фонду Р-1530 „Державний архів Хмельницької області”. В цьому фонді зберігається 1724 справи за 1938-1941 та 1944 по 2004 роки [1, с.587].

За кількістю документів та інформаційною насиченістю це один з найбільших фондів, в якому відклася історія архівної галузі Хмельниччини.

За 65 років, які відображені у документах фонду, в архівній мережі Хмельниччини відбулося чимало реорганізацій, перепідпорядкувань. Документи зафіксували злети та трагічні сторінки пов'язані з подіями Другої світової війни, пожежею 2003 р. у Кам'янець – Подільському міському архіві, спорудженням нового приміщення обласного архіву, виконання урядових постанов тощо.

Документи у фонді почали відкладатися зі створенням у 1937 році Кам'янець - Подільської області. Після її утворення постало питання організації на території області обласного архіву. До цього часу

архівні установи регіону підпорядковувалися Вінницькому обласному архіву. Питання утворення обласного архіву в урядових кабінетах вирішувалося впродовж 7-ми місяців. 29 березня 1938 року розпорядженням Центрального архівного управління УРСР було створено низку обласних архівів, в тому числі і Кам'янець - Подільський обласний історичний архів. Його утворено з Кам'янець - Подільського державного історичного архіву. До 1954 р. установа носила назву Кам'янець-Подільський обласний історичний архів. На теренах новоутвореної області працював ще один історичний архів – Проскурівський. Із створенням обласного архіву відбулися зміни в підпорядкованості районних архівних установ. Обласному архіву підпорядкували 36 районних архівів. Методичні функції щодо управління їхньою діяльністю перейшли також до Кам'янець-Подільського обласного історичного архіву.

В цьому ж році архівну галузь було підпорядковано Наркомату внутрішніх справ УРСР. Передача повноважень відбулася в лютому 1939 року. Процес переходу відображено у наказах, циркулярах, інструкціях, розпорядженнях ЦАУ СРСР, УРСР, актах передачі документів [2].

У фонді за ці роки зберігаються реєстраційні картки видачі архівних довідок, обліку установ, організацій та підприємств, заяви працівників про надання їм відпусток та прийняття на роботу, відомості на виплату заробітної платні [3].

Напрямки роботи архівних відділів установи зафіксовано в різних документах. Облік архівних документів відображено в актах прийому архівних документів з районних архівів, актах про виявлення документів в інших фондах.

Виконання запитів від юридичних та фізичних осіб зафіксовано у збережених заявах та копіях архівних довідок. Науковий інтерес дослідників тієї епохи відображають анкети дослідників, копії замовлень на архівні справи та книги видачі архівних документів дослідникам.

Науково-публікаційний напрямок репрезентують звіти, листування з іншими архівними установами щодо публікації архівних документів, статей та лист архівного відділу НКВС УРСР про науково-публікаційну роботу [4].

Так, документи свідчать, що наукові працівники установи разом з Вінницьким обласним історичним архівом в кінці 30- років розпочали роботу із підготовки збірника документів «Революція 1905-1907 рр. на Поділлі», самостійно планували підготувати нариси „З історії буржуазно-демократичної революції в Кам'янці - Подільському”, „З історії заводу „Мотор”, „З історії революційного руху на Поділлі”, „Боротьба радянської влади з бандитизмом на Поділлі”, „Боротьба з петлюрівщиною на Кам'яниччині”.

Листування з відділом кадрів НКВС в Кам'янець –Подільській області, копії наказів директора, різні службові записки та звіти дали змогу встановити, що у 1941 р. штат обласного архіву нараховував 39 працівників. Вперше появились посади старшого наукового і молодшого наукових працівників, бригадира, старшого архівно-технічного працівника, бухгалтера, завгоспа, секретаря, водія.

Події другої світової війни та збитки завдані архівним установам війною та окупацією висвітлені в актах Надзвичайної комісії по розслідуванню збитків та злочинів, завданих гітлерівськими загарбниками на підставі даних зібраних працівниками архівних установ області.

З політичних міркувань та з метою виявлення осіб, які співпрацювали з органами окупаційної влади, у фонд не були включені документи про роботу Кам'янець – Подільського обласного архіву в роки нацистської окупації. Ця установа працювала в Кам'янці- Подільському з кінця 1941 по початок 1944 рр. Документи, які відклалися за час її діяльності були зібрані в окремий фонд та зберігалися як і низка інших фондів на спецзберіганні аж до 90-х років.

Після визволення області від гітлерівських загарбників архівісти обласної установи розпочали роботу по впорядкуванню архівних документів, та їх збереженням, про що свідчать кварталні плани та звіти за 1944 рік, пояснювальні записки [5].

Виконуючи розпорядження урядових та партійних установ „Про заходи по створенню документальної бази з історії України та історії Вітчизняної війни та упорядкуванню архівного господарства УРСР”, працівники архівних установ активно включилися в кампанію по збору документів окупаційного періоду. За невиконання рішення та за знищення документів на порушників очікували адміністративні покарання. Лише з квітня по грудень 1944 року ними зібрано на вулицях, подвір'ях та на смітниках м. Кам'янця-Подільського 85 кг документів [6].

На початок 1945 року архівну роботу в обласній установі за даними штатних розписів, актів перевірок та звітів [7] забезпечувало 37 співробітників під керівництвом директора архіву та заступника директора. Роботу в архіві здійснювали відділи: дореволюційних фондів (5 працівників), жовтневої революції та соціалістичного будівництва (5 працівників), секретних справ (4 співробітники), військовий відділ (4 працівника), відділ науково-довідкової літератури (4 співробітники), канцелярія (2 співробітника), господарська частина (6 працівників).

За даними річного звіту за 1945 рік, надісланого Головному архівному управлінню УРСР, в облдержархіві на той час зберігалось 10459 справ, 459 назв газет, 482 брошури, 216 книжок, 108 плакатів, 632 листівки та 2424 різних фотографій. Крім того, архівістами зібрано 19 757 листів та 832 спогади радянських громадян про німецьку неволю.

Науково-публікаційна робота архіву відображена в п'ятирічному плані складеному на 1946-1950 рр. [8].

Працівники архіву допомагали органам виконавчої влади відбудовувати зруйновану країну. Ними складено 10 довідників про корисні копалини на території області, 4 таблиці з приведенням даних хімічних аналізів корисних копалин. По завданню облвиконкому складено таблицю про протяжність шосейних доріг та інформацію про вантажопідйомність шосейних доріг в області. По завданню Академії наук України складено довідку про розвиток образотворчого мистецтва на території області. Роботи в цьому напрямку зафіксовані у справі 60.

У 1950 р. колектив облдержархіву упорядкував 101 744 справи. Крім того, провели експертизу наукової цінності 58 693 справ, перевірили на наявність 57 492 справи. Враховуючи титанічну роботу архівістів області, заступник Міністра внутрішніх справ УРСР 15 березня 1951 р. вручив колективу перехідний Червоний прапор і оголосив подяку.

Частина документів в обласному архіві перебувала у спецфонді. Так, станом на 1947 рік у відділі секретних документів зберігалось 295 фондів, з них 153 фонди склали документи нацистських окупаційних органів влади.

В 1954 р. з перейменуванням області на Хмельницьку, держархів області було перейменовано з Кам'янець – Подільського на Хмельницький обласний державний архів.

Невід'ємною частиною Державного архівного фонду стали фотодокументи, які мають наукове, історичне, культурне та практичне значення. Згідно з новим штатним розписом для комплектування документів цього типу було створено фотовідділ, в якому тоді нараховувалися майже 5000 фотодокументів, 4 кінофільми, три фонозаписи та альбом «Герої Радянського Союзу з Поділля».

У 1959 р., як свідчать документи, при облдержархіві було створено реставраційну майстерню для реставрації унікальних документів, газет, книжок. Лише у 1965 р. майстерня реставрувала 14083 аркуші документів і зробила 792 оправи книжок, справ, комплектів газет.

Впродовж першої половини 60-х років в архів, як свідчать звіти надійшло 142427 справ від 30 обласних та 420 районних і сільських установ та організацій.

У 1964-1965 рр. значно поживалася науково-дослідницька робота, зокрема, досліджувалися питання теорії архівної справи та інших спеціальних історичних дисциплін. Окремі матеріали були опубліковані в журналі «Архіви України». У 1965 р. група працівників підготувала збірник документів «Трудящі Поділля в роки Великої Вітчизняної війни».

Проводилася значна робота щодо використання документальних матеріалів з агітаційно-пропагандистською метою. Так, у 1964-1965 рр. архівні працівники опублікували у періодичній пресі 39 статей, прочитали 13 лекцій по радіо і 70 лекцій в установах та на підприємствах (50 – у районах області), підготували п'ять виставок, які демонструвались у громадських місцях міста. Архівні документи використовували в культурно-освітніх і пропагандистських цілях. За матеріалами архіву підготовлено три лекції до 50 - річчя СРСР, які прочитано в 17 установах і підприємствах. У місцевій пресі опубліковано 8 статей. На виховних годинах у школах працівники архіву проводили бесіди «про патріотизм і відданість молодій Батьківщині». Підготовлено фотодокументальну виставку, яка експонувалася в кінотеатрі «Дружба» [9].

Зростав фаховий рівень архівістів. Дані статистичних звітів та штатних розписів дають змогу з'ясувати наступне: якщо в 1948 р. в облдержархіві працювало 6 наукових працівників з вищою освітою, то в 1966 р. їх налічувалося вже 16, 5 з яких закінчили історико-архівний виш. За післявоєнний період сім наукових працівників пройшли курси підвищення кваліфікації при Архівному управлінні УРСР [10].

Свій поступ обласний архів продовжив і в наступні десятиліття. Наприклад, у 1970-1973 рр. до Хмельницького облдержархіву на державне зберігання надійшло 68 159 справ, з яких 9821 передали відомчі архіви, а 58338 – районні та міські держархіви. На зберігання надійшли документи управлінь та відділів облвиконкому, виконавчих комітетів районних та сільських Рад депутатів трудящих, організацій комунального господарства, обласних профспілок. У матеріалах райвиконкомів цінними є протоколи їх сесій, доповіді та інформації. У них містяться дані про затвердження і виконання планів розвитку народного господарства і бюджетів районів, про стан промислових підприємств, колгоспів, шляхове і житлове будівництво, роботу шкіл, про проведення заходів щодо поліпшення культурно-побутового та медичного обслуговування населення тощо.

Архівісти Хмельниччини на початку 70-х років активізували роботи по створенню фондів особового походження. Вони, як стверджують архівні документи, познайомились і встановили зв'язки з ви-

датними громадськими діячами, художниками, заслуженими лікарями та вчителями області і просили, щоб останні документальні матеріали, які відкладаються в процесі їх діяльності, здавали на державне зберігання обласний архів. Працівники обласного державного архіву також зав'язали листування з активними учасниками подій на фронтах Другої світової війни, партизанами та підпільниками, що діяли в тилу ворога, з лауреатом Ленінської премії, почесним громадянином м. Кам'янця-Подільського письменником –земляком Володимиром Беляєвим та іншими [11].

В кінці 80 - років з метою вдосконалення роботи архівних установ Радою Міністрів УРСР було ухвалено постанову „Про вдосконалення управління архівною справою в республіці”, згідно з якою ліквідувалися архівні відділи облвиконкомів, а їхні функції поклалися на держархіви областей, яким надався статус місцевих органів державного управління архівною справою.

25 квітня 1990 р. рішенням виконкому Хмельницької обласної ради Держархів Хмельницької області перевели з Кам'янця-Подільського у новозбудоване приміщення у м. Хмельницькому.

Таким чином, архівний фонд Р-1530 „Державний архів Хмельницької області”, акумулював в собі різнотипні документи, які відображають історію становлення та розвитку Державного архіву Хмельницької області починаючи з 30-х років ХХ ст.

Джерела та література:

1. Державний архів Хмельницької області. Путівник. Хмельницький, 2008. Т.1. С.587.
2. Держархів Хмельницької області (далі Державний архів Хмельницької обл.), ф. Р-1530, оп.1, спр. 1-5.
3. Там само, спр.20-25.
4. Там само, спр. 123.
5. Там само, оп.2, спр. 1-7.
6. Там само, спр. 15.
7. Там само, спр. 27, 29.
8. Там само, спр. 35.
9. Там само, спр. 266, 275, 384-386, 402.
10. Там само, спр. 315, 328, 332а, 341, 345.
11. Там само, спр. 463.

*Синиця Н.М.
м. Хмельницький*

КНИЖКОВІ РАРИТЕТИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ КРАЮ

У статті розкривається значення книг у вивченні історії краю. Подається характеристика цінної і рідкісної літератури Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки, створення електронних баз даних краєзнавчих джерел., значення корпоративної діяльності у створенні джерельної бази краєзнавства.

Ключові слова: *бібліотека, книга, краєзнавство, бібліотечний раритет, видання, інформація.*

Публічна бібліотека - це унікальне середовище, де людина через доступ до величезного об'єму інформації, до надбань національної та світової культури збагачується інтелектуально й емоційно. Одночасно створений ресурс бібліотеки спрямовується на різні покоління, адже історія книги віддзеркалює історію народу і періоди його життя накладають відбиток на книгу. Книжкові пам'ятки – це основа інформаційного ланцюга, що поєднує сьогоднішнє з минулим і націлює на майбутнє. Вони є не тільки носіями друкованої інформації, а й цінними інформаційними джерелами про розвиток книгодрукування, способи оформлення книг, мистецтво оправи.

«Перша книга, що прийшла до нас несла Боже слово, і тому сакральність накладалася на його матеріальне втілення – книгу, ставлення до якої в той час було надзвичайно побожним, адже цей німий предмет, аркуші якого були змережані значками, передавав Божу волю» [9,с.198]. До книги ставилися як до святої речі .

Хмельницька обласна універсальна наукова бібліотека пройшла свій шлях еволюції – від Проскурівської міської публічної бібліотеки [8] до головної бібліотечної установи регіону, справжнього центру інформації та інтелектуальної мудрості. Більше 115 років вона відкриває дорогу користувачам у світ знань, проте віддаляючись у часі, вона не тільки не втрачає для наступних читачів своєї значимості, а стає ще більш ваговою, зберігаючи і розкриваючи читачам свої скарби [10, с.49]. Станом на 1.01.2017 р.

загальний фонд Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки становить 623 тис. примірників. Вони представлені 32 мовами на різних носіях інформації. [1]. Найстарішим і найбільш масовим носієм інформації є книга

Фонд цінних і рідкісних видань Хмельницької ОУНБ нараховує близько 7 тисяч книг, журналів, нотних видань та інших документів. Найбільш цінна частина – фонд краєзнавчих видань, місцеві видання, колекції.

До колекцій належать видання з автографами авторів, книги громадянського друку, прижиттєві видання творів діячів науки, культури і літератури, зібрання мініатюрних видань, взірці поліграфічного мистецтва.

До 1990 року частина книжкового фонду була закрита для читачів. Про їх існування мало хто знав, але вони були представлені у читацьких каталогах. У закритому фонді були навіть дореволюційні твори Михайла Грушевського, краєзнавчі видання, які містять безцінну інформацію про минувшину краю, без якої неможливе розуміння сучасності. Краєзнавчий фонд є невід'ємною частиною загальнобібліотечного фонду і підвладний тим закономірностям, що і фонд в цілому, проте має свої специфічні особливості, в тому числі і в питанні їх формування, популяризації та використання. Особливістю краєзнавчого фонду є те, що його якісною характеристикою є не величина, а повнота. А його своєрідність у тому, що документи збираються і зберігаються незалежно від їх актуальності сьогодні і не підлягають списанню як застарілі.

Найстаріші книги, які знаходяться у фондах обласної наукової бібліотеки – це видання другої половини другої половини XVIII–початку XIX ст. Тематика книг різноманітна. Це історичні, філософські, природничі книги, енциклопедичні словники. Написані вони в основному російською мовою, окрім видання Котляревського «Енеїда», яке видано малоросійською мовою. (Котляревский И.П. Енеида на малороссийский язык перелицованная И. Котляревским. – 2-е изд. –СПБ.: Тип. И. Глазунова, 1808, 148 с.), багато перекладів книг з французької, грецької, латині, німецької та англійської. Надруковані книги громадянським (порівняно з давньоруським спрощеним) шрифтом, яким видавалась уся світська література після реформи письма 1708 року.

Серед книжкових раритетів – прижиттєві та рідкісні видання творів класиків української та світової культури і науки, політичних і громадських діячів; книги, авторами яких є відомі дослідники Поділля В. Гульдман, П. Батюшков, Ю. Сіцінський, М. Молчановський, видання Подільського єпархіального історико-статичного комітету. Є книги незвичайних форматів, книги з приватних бібліотек М. Радзівського, С. Гуменюка, подружжя академіків М. і О. Азарських.

Цікавими матеріалами є також різноманітні документи: зведення законів, довідки, звіти, адрес-календарі, статистичні записки та відомості про Подільську губернію. Конкретна інформація про Поділля подається у «Енциклопедическом словаре» (вид. Брокгауза і Ефрона). Усе це безцінні матеріали та об'єкти вивчення для усіх, кому не байдужі історія і культура рідного краю. З метою розкриття фонду бібліотечних раритетів бібліотека видає буклети серії «Путівники по книжкових колекціях».

Для дослідників краю цікавим буде бібліографічний покажчик «Література про Хмельницьку область (з XVIII до 1963 р.)», виданий бібліотекою у 1964 р. Це 2-томне видання (видрукуване на друкарській машинці) складено за фондами Хмельницької обласної бібліотеки (імені М. Островського), а також література про Хмельниччину з фондів Державної історичної бібліотеки (УРСР), бібліотек Хмельницького обласного архіву, обласного музею, а також інших бібліотек України [4].

У 1989 р. бібліотека взяла участь у багатоаспектному дослідженні Національної історичної бібліотеки «Краєзнавча робота бібліотек України». Результатом цього вивчення було створення Зведеного Друкованого каталогу краєзнавчих видань.

У 1993 р. Державним архівом Хмельницької області видана документальна хроніка «Проскурів: минуле і сучасне», в якій подано перелік 52-х документів, у яких прослідковується історія Проскурова (Хмельницького) від «Исторического описания уездного г. Проскурова Подольской губернии» до «Указу Президії Верховної Ради УРСР про перейменування м. Проскурова в м. Хмельницький, а Кам'янець-Подільську область в Хмельницьку. 1954 р.» [5]

Основним джерелом формування краєзнавчого фонду у другій половині 20 століття був обов'язковий краєзнавчий примірник, який бібліотеки отримували згідно Закону України «Про обов'язковий примірник документів». Проте сьогодні це не гарантує повноти охоплення краєзнавчих видань. Тому ми удосконалюємо методику виявлення документів. Цьому сприяє тісна співпраця з обласною та міською Спілками краєзнавців, видавцями та видавництвами, здійснюємо пошук та моніторинг у інтернет – середовищі На зміну традиційних складових фонду, його структуру, і організаційне забезпечення вплину-

ли нові інформаційні технології. Цифрові документи, регіональні мережеві документи сьогодні є важливим носієм інформації, адже багато електронної інформації сьогодні не має друкованих аналогів.

Сучасні інформаційні продукти не тільки розширюють спектр бібліотечних послуг, але й докорінно змінюють уявлення про бібліотеку, роблячи її повноправним учасником і об'єктом інформаційного простору. Адже фундаментом для створення якісно нових бібліотечних послуг, що ефективно застосовуються в сучасній світовій та вітчизняній бібліотечній практиках, є Інтернет-послуга як платформа, на основі якої людство працює, навчається, спілкується і відпочиває [7].

Першим кроком продемонструвати віддаленим читачам цінні книги і колекції бібліотек було створення регіонального електронного каталогу «Бібліотечний раритет Хмельниччини», який сьогодні нараховує 4260 назв. Краєзнавча зведена бібліографічна база даних представляє склад та зміст традиційних краєзнавчих фондів бібліотеки з 2005 року. У ній 36812 записів. Тут відображаються фонди відділу краєзнавства, інших структурних підрозділів бібліотеки та посилання на фонди інших бібліотек.

Цікавою є колекція «Книги з автографами». Протягом багатьох років гості бібліотеки, письменники, відомі діячі науки і культури дарували їй свої видання.

У 2006 році бібліотека видала друковане довідково-бібліографічне видання «Бібліотечний раритет Хмельниччини» [2], в якому представила читачам інформацію про майже 300 найкращих видань з фондів Хмельницької обласної бібліотеки та бібліотек Кам'янець-Подільського Національного університету, Подільського аграрного університету, Кам'янець-Подільської міської центральної бібліотеки. У виданні вони згруповані у 6 розділів: Найдавніші видання; Краєзнавчий раритет; Довідкова література; із серії «Життя чудових людей»; «З колекції М. І. Радзівського»; Періодичні видання. У розділах література подана за алфавітом прізвищ авторів, чи назв. Для зручності користування подано покажчики назв творів, іменний та хронологічний. За хронологічним покажчиком видно, що найстаріша книга, яка є у бібліотеці датується 1749 роком випуску.

Велике значення у вивченні історії краю мають книги української діаспори. Хмельницька діаспора розсіяна по всьому світові. І там, далеко від Батьківщини, є могутнім етнічним кущем, який живиться культурою материнського регіону України. І хоча колекція книг української діаспори, яка зберігається у відділі краєзнавства нараховує всього близько 150 книг, серед яких книги В. Січинського, І. Кейвана, О. Базалії, Митрополита Іларіона та ін. Чимало відомих науковців краю використовують їх у своїх наукових дослідженнях.

Серед останніх надходжень цікавими є книги Еммануїла Коренбліта «Жестокий век» и «Избранное», видані в Ізраїлі у 1997 р. Книги цікаві тим, що через опис місцевості, долі людей, описаних у творах, можна прослідкувати історію провінційного Проскурова. Читаючи книгу, разом з автором ніби подорожуєш вуличками міста, чуєш говір людей, з якими він жив поруч. Описаного у творі міського кварталу на місті якого зараз височить «Либідь-Плаза», зараз не існує, але він дуже чітко і детально описаний у творах.

Проскурів у 1888 р. описаний у спогадах Проскурівського нотаріуса К. Колоколова. У виданні «Проскуров 27 лет тому назад» він розповідає про його перші враження від міста та зміни, які відбулися за період 1888-1915 рр. [6].

Велике значення у розширенні краєзнавчої джерельної бази є участь у корпоративних проєктах. ОУНБ є авторизованим учасником Всеукраїнських корпоративних проєктів: електронна бібліотека «Культура України», Центрально-український корпоративний каталог, «Історична Волинь» .

Електронна бібліотека України - це інтегрований інформаційний ресурс, що містить інформацію про цифровий контент вироблений публічними бібліотеками України. Вона представлена в мережі Інтернет у вигляді електронного каталогу, що працює в режимі реального часу, складається з бібліографічних описів електронних копій друкованих видань з можливістю переходу на повний текст видання на сайті відповідної бібліотечної установи. Склад документів відображених у зведеному каталозі оцифрованих видань включає цифрові копії документів на твердих носіях (папір, плівка), крім періодичних видань, з врахуванням законодавства з авторського права і суміжних прав. Станом на 1 липня 2017 року в електронній бібліотеці 8307 документів[3].

«Історична Волинь» - корпоративний проєкт, який акумулює зусилля різних наукових установ п'яти областей України (Рівненської, Волинської, Житомирської, Хмельницької та Тернопільської областей). Учасниками та партнерами проєкту є обласні наукові бібліотеки, обласні музеї, обласні архіви, Національна історична бібліотека України, Воєводська публічна бібліотека м. Ольштин (Польща), Брестська обласна бібліотека (Білорусія), Інститут дослідження Волині в м. Рівному, Інститут дослідження української діаспори при Національному університеті «Острозька академія», Міжнародне громадське

об'єднання «Волинське братство», Волинський центр історичних та геофізичних досліджень «Рівне - Суренж». Його метою є створення бібліографічної та повнотекстової баз даних, які розкриватимуть історію Волині до 1939 року.

Фонди бібліотек Хмельниччини є частиною загальнонаціональної культурної спадщини, історичним джерелом та інформаційним ресурсом країни. І їх збереження та надання до них доступу користувачам сприяє розвитку джерельної бази краєзнавства.

Джерела та література:

1. Аналіз діяльності бібліотек Хмельницької області за 2016 рік /Упр. культури, національностей, релігій та туризму Хмельниц. облдержадмін; Хмельниц.обл.універ.наук.б-ка.-Хмельницький, 2017- 40с.
2. Бібліотечний раритет Хмельниччини/ Упр. культури, туризму і курортів Хмельниц. облдержадмін; Хмельниц. ОУНБ ім. М. Островського; - Хмельницький, 2006.-136с.
3. Зведений каталог оцифрованих видань [електронний ресурс] : веб-сайт / Нац. б-ка України ім. Я. Мудрого. – Київ: Нац. б-ка України ім. Я. Мудрого, 2002 - . – Режим доступу: <http://digit.catalogue.nplu.org/> (дата звернення: 31.07.2017). – Назва з екрана. – Укр.
4. Література про Хмельницьку область (з XVIII ст. До 1963 р.): Бібліогр. пок. у 2-х т.. / Хмельниц. обл. упр. культури,; Хмельн. держ.обласна бібліотека ім. М. Островського-Хмельницький, 1964
5. Проскурів: минуле і сучасність: док. хроніка. / Держ. архів. Хмельн. області. - Хмельницький , 1993.-63 с.
6. Проскуров 27 лет тому назад: Рассказ местного нотариуса Колоколова.- Проскуров Типо-литогр.»Порядок»,1915. -16 с.
7. Синиця Н.М. Бібліотека- світ нових можливостей//Матеріали ІІІ науково-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України» /ред. кол. Баженов Л.В., Блажевнич Ю.І., Єсюнін С.М. та ін.-Хмельницький, 2011.- с.422-425.
8. Устав Проскуровской Городской Библиотеки в память поэта А.С.Пушкина.- Проскурів.-1908.
9. Фрис В.Я. Періодизація розвитку книги в Україні від найдавніших часів до початку ХХІ ст. / Наукові праці Національної бібліотеки імені Вернадського,- К.: 2010.- Вип.17- с.-199.
10. Ювілеї і ювіляри: випуск 2011 року / авт.-упоряд. О. Шахівський, відп. за вип. Т. Шахівська. - Київ : Гіперіон, 2011. - с.49.

Степанчук Ю.С., Лисий А.К.
м. Вінниця

ОБРАЗ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В МАТЕРІАЛАХ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ «ПОДІЛЛЯ І ПІВДЕННО-СХІДНА ВОЛИНЬ В РОКИ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ СЕРЕДИНИ XVII СТ.»

У пропонованій статті проаналізовано образ Б. Хмельницького, який чітко окреслений у матеріалах Всеукраїнської історико-краєзнавчої науково-практичної конференції «Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни середини XVII ст.»; виокремлено основні риси образу Б. Хмельницького як історичної особи, полководця та державного діяча; доведено, що образ Б. Хмельницького як виразника національної ідеї та вірного її апологета, безповоротно усталився в новітній вітчизняній академічній історіографії.

Ключові слова: Богдан Хмельницький, гетьман, Українська революція середини XVII ст., збірник наукових праць, історіографія, пам'ятні знаки, Хмельницька область.

У 1998 році відбулася Всеукраїнська історико-краєзнавча науково-практична конференція «Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни середини XVII ст.», яка приурочена 350-річчю з початку Визвольної війни та 350-річчю Пилявецької битви в Старій Синяві, що поблизу поля Пилявецької битви. У наукових матеріалах конференції всебічно окреслено коло важливих теоретичних питань та охарактеризовано фактографію Української революції середини XVII ст. Усі представлені результати наукових досліджень певною мірою стосуються життя та діяльності Б. Хмельницького, що в контексті нашої публікації викликає неабиякий історіографічний інтерес.

На нашу думку, у 1990-х роках на теренах історичної науки відбулося два чітко висвітлених історіографічних етапи досліджень Української революції середини XVII ст. та вивчення життя й діяльності її лідера Б. Хмельницького. Упродовж першого етапу, кінець 1980-х – початок 1990-х років, за розпаду СРСР на фоні всезагального відступу від класової концепції та засад марксистської методології, упевнено формується якісно нове розуміння та національна наукова парадигма Української революції середини XVII ст., яка нерозривно пов'язана з державотворчим образом Б. Хмельницького. Цей історіографічний етап, власне, можна відзначити кількома характерними рисами. По-перше, появою раніше заборонених праць М. Грушевського, В. Антоновича, М. Костомарова, Д. Дорошенка, М. Драгоманова, О. Єфименко, В. Липинського, Г. Хоткевича, М. Аркаса, І. Крип'якевича, М. Брайчевського, Д. Донцова, Н. Полонської-Василенко, А. Яковліва та ін., що значно збагатило національну історію та відкрило суспільству приховану десятиліттями багату історіографічну спадщину.

По-друге, значний вплив на зміну світогляду вітчизняних академічних науковців позначився зустрічами із зарубіжними колегами, яких упродовж тривалого часу вважали представниками «брехливої буржуазної» науки та ідеологічними противниками. Надалі у 1990 р. відбулися зустрічі співробітників Інституту історії АН УРСР з професором Лейпцігського університету Е. Кальбе, головою комісії при конгресі США професором Д. Мейсом, професором Тюбінгенського університету (ФРН) Х. Д. Гайером. Роман Шпорлюк, професор Мічиганського університету (США), 30 серпня 1990 р. презентував свої книги та відповідав на запитання співробітників Інституту історії АН УРСР [1]. Директор Інституту історії України АН УРСР Ю.Ю. Кондуфор засвідчив, що до середини 1991 р. Інститут установив безпосередні зв'язки із Науковим Товариством ім. Т. Шевченка в Європі (Сарель, Франція), Інститутом українських студій Альбертського університету (Едмонт, Канада), Українським науковим інститутом Гарвардського університету, Українським історичним товариством, Східноєвропейським дослідним інститутом ім. В. Липинського та Українським музеєм у Нью-Йорку (США). Ю.Ю. Кондуфор повідомив, що окремі працівники інституту побували у відрядженні та на стажуванні в США, Канаді, Німеччині, Франції [2, с. 58].

По-третє, за декілька років українськими науковцями була проведена титанічна робота щодо переосмислення методології новітньої вітчизняної історіографії, вироблення національної наукової інтерпретації подій, пов'язаних з історією козацтва, Національною революцією та її очільника Б. Хмельницького [3]. Адже на початку 1990-х рр. Україна вкрай потребувала історичних підтверджень і наукового

обґрунтування присутності власної державотворчої історичної традиції. Очевидною була загроза, що суспільству могли «накинути» сумніви чи переконання про її відсутність до 1991 р. Зокрема, В.С. Смолій на одному із «круглих столів» констатував, що з'явилися далекі від історичної правди твердження про характер і хід Національної революції під проводом Б. Хмельницького та пояснення обставин переходу України під протекторат російського царя. На переконання історика, протиставити цим, далеко не безневинним, як на перший погляд, спробам, можна лише одне – фундаментальне, об'єктивне і глибоко наукове вивчення історичного минулого України в усій його неоднозначності й суперечливості [4, с. 10].

На межі 1980-х-90-х років історики В.А. Смолій, В.А. Степанков, О. Гуржій, В.О. Щербак, Ю.А. Мицик, В.О. Замлинський, О. І. Путро, Я. Р. Дашкевич, В. Ричка, В. Сергійчук, І. Стороженко, І. Свешніков, С. Леп'яво та ін. не лише виробили нові наукові концепції у вивченні зазначених тем, а й заклали потужний фундамент відновлення державницької історіографічної школи в Україні [5, с. 54]. На наш погляд, перший новітній історіографічний етап дослідження Української революції середини XVII ст. та вивчення постаті Б. Хмельницького завершився у 1993 році появою фундаментального монографічного дослідження В. А. Смолія та В. С. Степанкова «Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет» [6].

Наступна хвиля масового захоплення та академічного вивчення визвольних змагань, життя та діяльності Б. Хмельницького в новітній історіографії припадає на 1994-1998 роки – на час усенародного вшанування 400-річчя від дня народження великого гетьмана й відзначення 350-річчя Української національної революції. Ці роки можна окреслити як другий історіографічний етап пострадянського вивчення революційних подій середини XVII ст. Як зазначає Л. В. Баженов, цей часовий проміжок ознаменувався каскадом наукових конференцій, феєрією монографічних видань та наукових збірників [7, с. 88]. Зокрема, на початку другого історіографічного періоду з'явилося нове видання В.А. Смолія та В.С. Степанкова «Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет», яке було доповнене та перероблене [8].

Повертаючись до розгляду Матеріалів вищезазначеної Всеукраїнської історико-краєзнавчої науково-практичної конференції та висвітлення в них образу Б. Хмельницького, зазначимо, що це була найчисельніша регіональна конференція на Поділлі 1990-х років, де були представлені найновіші результати наукових досліджень стосовно Хмельниччини майже з усіх регіонів України.

Такий факт є показовим, адже Хмельницька область з її історичними населеними пунктами Хмельницьким, Кам'янець-Подільським, Меджибожем, Старокостянтинівим, Старою Синявою, Дунаївцями залишається одним із головних новітніх історико-краєзнавчих та наукових осередків дослідження історії Української революції середини XVII ст. та вивчення діяльності її лідера – Б. Хмельницького. Тут за роки незалежності було проведено найбільше тематичних історико-краєзнавчих конференцій, присвячених революційним подіям середини XVII ст., серед яких за своєю суспільною та науковою значущістю варто виокремити такі: Дунаївська науково-практична конференція «Поділля в роки визвольної війни українського народу 1648-1654 рр.» (1992 р.); Старосинявська науково-практична конференція «Пилявецька битва 1648 року в історії України» (1995 р.); Старосинявська Всеукраїнська науково-практична конференція «Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни середини XVII ст.» (1998 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція «Пилявецька битва в історії України» (до 360-річчя битви під Пилявцями), м. Хмельницький (2008 р.).

Дослідження внеску сучасних професійних істориків та краєзнавців Західного Поділля до доробку теми Хмельниччини є досить актуальним, особливо сьогодні, коли Україна готується до святкування 370-річчя від початку Української революції під проводом Б. Хмельницького.

Наукові матеріали досліджуваної конференції доводять, що образ Б. Хмельницького як виразника національної ідеї та вірного її апологета, безповоротно усталився в новітній вітчизняній академічній історіографії. Зокрема, В. А. Смолій та В. С. Степанков зазначають, що в першій половині 1649 року Б. Хмельницький розробив державницьку ідею. Вона полягала в тому, що гетьман обґрунтував право українців на створення власної держави в етнічних межах їхнього проживання; проголосив незалежність утвореної держави; висунув положення соборності Української держави; вбачав у козацькій Україні спадкоємницю Київської Русі, засвідчуючи тяглість розвитку української нації, відновлення процесу державотворення перерваного експансією сусідніх держав [9, с.19]. Відзначаючи роль гетьмана в історії національного державотворення, В. С. Степанков поділяє думку Ф. Сисина про те, що якби не повстання Хмельницького, то окрема українська ідентичність та культура були б приречені на повільну, але неминучу ерозію й дезінтеграцію в Польському королівстві [10, с. 27].

Образ Б. Хмельницького, як основоположника Української козацької держави, окреслений у статті А. Б. Грабара. Дослідник виокремлює ознаки держави, створеної великим гетьманом: систему політичної влади, територію, політико-адміністративний устрій, судову систему й судочинство, право, фінансову

систему й податки, військово-міжнародні зв'язки. А. Б. Грабар указує на талант Б. Хмельницького гуртувати навколо себе обдаровану управлінським умінням козацьку старшину [11, с. 48].

Близькому оточенню Б. Хмельницького присвячена публікація А. В. Сваричевського. Автор підтверджує наявність старшинської опозиції серед сподвижників гетьмана, з якою він повинен був рахуватися [12].

Видатним військовим діячем виступає Б. Хмельницький у публікаціях, присвячених битві під Пилявцями. Так, Ф. Ступак порівнює українського гетьмана з такими талановитими полководцями світової історії, як Цезар, Ганнібал, Олександр Македонський, Фрідріх Великий, Наполеон Бонапарт. Історик звернув увагу на застосування гетьманом новітньої тактики у воєнному мистецтві. Зокрема, це використання методів формування армії всенародного типу, широке маневрування великими силами під час бойових операцій, п'ятипереходова система з її етапами та регулярними поповненнями тощо. Історик констатує, що Б. Хмельницький у битві під Пилявцями обрав єдино правильну у своєму становищі тактику активної оборони табору, щоб виснажити сили ворога та, дочекавшись підходу татар, завдати потужного контрудару [13, с. 42].

З опублікованих Ю.А. Мициком «Щоденників Пилявецької битви 1648 р.», написаних представниками польської шляхти, дізнаємось, що Б. Хмельницький швидше за поляків зрозумів, що Пилявецький замок, куди першими прибули козаки, – дуже сприятливе місце для ведення активної оборони [14, с. 58].

У 1990 р.і поле Пилявецької битви дослідила археолог Л. І. Виногородська, наукові висновки якої застосував І.Д. Козельський. У них на значному археологічному матеріалі підтверджено, що Б. Хмельницький вибрав для розташування табору зручне місце, залишивши полякам лівий берег Ікви зі складним рельєфом, на якому не було придатного місця ні для розташування табору, ні для розгортання бойових дій важкої кінноти, що була головною силою в польському війську. Це було важливим стратегічним рішенням, оскільки більшість у полках Б. Хмельницького складала піхота [15, с. 118].

В.А. Смолій та В.С. Степанков довели, що перемога у Пилявецькій битві дозволила українському командуванню перебрати ініціативу щодо ведення воєнних дій, створила сприятливі умови для наступу до західних рубежів етнічних українських земель з метою їхнього визволення та возз'єднання в межах національної держави [16, с. 94].

Не минули дослідники ролі Б. Хмельницького у встановленні українсько-московських стосунків. Так, А. Б. Грабар констатує, що в створеній гетьманом Української національної держави були реальні перспективи самостійного розвитку. Проте реальна оцінка міжнародної ситуації та співвідношення сил привела Б. Хмельницького до висновку про необхідність заручитися підтримкою Росії в боротьбі за національну незалежність. А.Б. Грабар зазначає, що після «Березневих статей» 1654 р. сприятливі умови розвитку України в складі Росії виявилися нетривкими. Спочатку росіяни обмежили автономні права України, а згодом перетворили її в звичайну провінцію Російської імперії [11, с. 49].

У Матеріалах досліджуваної конференції широко представлені наукові висновки найбільш авторитетних новітніх дослідників життя та діяльності Б. Хмельницького – В.А. Смолія та В.С. Степанкова. Наукова стаття О.П. Григоренка є демонстрацією життєвого та наукового шляху двох істориків, які, будучи уродженцями Хмельниччини, завдяки важкій праці, своєму дослідницькому таланту та великій наполегливості досягли колосальних висот в академічній науці та державному управлінні [16].

Безперечно, на сьогодні нарізла суспільна необхідність у написанні масштабного академічного дослідження про вплив результатів наукової діяльності В.А. Смолія та В.С. Степанкова на науку, освіту, історичну пам'ять, зміцнення національної свідомості та світогляд українців за період незалежності.

Неабиякий науковий інтерес викликає публікація Л.Г. Мельник. Автор показав динаміку історіографічного образу Б. Хмельницького у вітчизняній історіографії від середини XIX ст. до середини 90-х років XX ст. Л.Г. Мельник відзначив головні риси образу Б. Хмельницького в представників романтичного, народницького та державницького напрямів української історіографічної традиції [17, с. 92].

Важливим є опис подій Національної революції в історико-краєзнавчих дослідженнях другої половини XX ст., здійснених Л. В. Баженовим. У статті автор назвав прізвиська багатьох подвижників-краєзнавців, які поширюють історичні знання, пропагуючи патріотизм, виховуючи й зміцнюючи державницьку самосвідомість серед населення. Наукові дослідження подільських істориків та краєзнавців стосовно подій Української національної революції середини XVII ст. учений умовно поділив на чотири основні етапи: 1) 50-ті – перша половина 60-х – час визначних наукових звершень й виявлення всенародної зацікавленості за умов широкого відзначення 300-річчя Визвольної війни; 2) середина 60-х – початок 70-х років – період деталізації історико-краєзнавчих досліджень визвольних змагань у регіонах в зв'язку з підготовкою та виданням 26-ти томної «Історії міст і сіл Української РСР»; 3) середина 70-х – друга половина 80-х років – етап послаблення наукового інтересу до подій середини XVII ст. в Україні; 4) кінець 80-х

– 90-ті роки – доба ренесансу й масового захоплення вивчення визвольних змагань, їхнього докорінного переосмислення під час розбудови державної незалежності України [7, с. 85].

Низка праць цього наукового збірника присвячена проблемі увічнення пам'яті подій Хмельниччини та її лідера на території України, зокрема, Поділля. Так, П. Т. Тронько підкреслив, що козацька тематика на Поділлі має безмежний простір для вивчення та увічнення пам'яті про ці події [18, с. 8]. Учений подає перелік пам'ятних місць, історичних та архітектурних пам'яток Західного Поділля, пов'язаних з історією запорозького козацтва, більшість серед яких – місця бойової слави козаків періоду Хмельниччини. Зокрема, П. Т. Тронько звернув увагу на те, що в с. Брага Хмельницької області відбулася остання велика битва Національної революції, так звана Жванецька битва [18, с. 9].

Про організаційну роботу щодо увічнення козацької слави в Хмельницькій області у 60-80-х роках минулого століття йдеться в статті О.В. Савчук. Автор зазначає, що на території області місцеві краєзнавці-аматори спільно із органами державного управління виявили десять пам'ятників та пам'ятних місць. Проте, свідчить О.В. Савчук, через ідеологічні перепони багатьом задумам, планам організаторів краєзнавчого руху по увічненню героїчних сторінок українського козацтва не судилося бути здійсненими [19, с. 126].

Матеріали конференції дають повну картину географії пам'ятників, пам'ятних знаків та їхньої історії, установлених на честь подій Української революції та її лідера Б. Хмельницького на території Хмельницької області. Більшість з них характеризують О.В. Ільїнська [20], Ю.І. Блажевич [21], І.Д. Козельський. Зокрема, Д. Козельський детально описав битву під Пилявцями в контексті меморіально-історичних місць, топоніміки та народної пам'яті [15]. Т. А. Приліпко дослідив визвольну боротьбу українського народу середини XVII ст. в бібліографічній базі даних Державної історичної бібліотеки України, яка за 1994-1998 роки поповнилася більше, ніж на 20 тисяч описів літератури [22]. С.Л. Карван, Н.М. Синиця [23], О.О. Киричук, А.М. Захаренко [24] показали шляхи популяризації теми Національної революції під проводом Б. Хмельницького в наукових розвідках, уміщених у бібліотеках Хмельницької області та її районах. Окремі аспекти зображення революційних подій під проводом Б. Хмельницького в українській художній літературі дослідив І.Г. Парашук [25].

Отже, Матеріали Всеукраїнської історико-краєзнавчої науково-практичної конференції «Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни середини XVII ст.» є історіографічним джерелом вивчення подій Національної революції 1648-1676 років, дослідження життя й діяльності Б. Хмельницького та увічнення пам'яті про ці події на території України, зокрема, Поділлі.

Джерела та література

1. Зустріч співробітників Інституту історії АН УРСР з професором Мічиганського університету (США) Романом Шпорлюком // Український історичний журнал. – 1990. – № 12. – С. 152.
2. Кондуфор Ю. Ю. Сьогодення Інституту історії України АН УРСР / Ю. Ю. Кондуфор // Український історичний журнал. – 1991. – № 7. – С. 57-60.
3. Степанчук Ю. С. Роль Богдана Хмельницького у формуванні української національної ідеї в наукових дослідженнях О. І. Гуржія, В. С. Смоля та В. С. Степанкова на початку 1990-х рр. / Ю. С. Степанчук // Вісник Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького. Серія: Історичні науки. – 2017. – Вип. 1. – С. 5-13.
4. У пошуках історичної правди («круглий стіл») // Український історичний журнал. – 1991. - № 10. – С. 3-10.
5. Степанчук Ю. С. Відродження національної історіографії та фактори зміни образу Богдана Хмельницького на межі 80-90-х рр. ХХ ст. / Ю. С. Степанчук // Емінак. Науковий щоквартальник № 3 (15) липень-вересень. – том 4. – Київ-Миколаїв, 2016. – С. 53-60.
6. Смолій В. А. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – Київ : Либідь, 1993. – 502 с.
7. Баженов Л. В. Події Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. на Поділлі та Південно-Східній Волині в історико-краєзнавчих дослідженнях другої половини ХХ ст. / Л. В. Баженов // Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни середини XVII ст. Матеріали Всеукраїнської історико-краєзнавчої науково-практичної конференції, 19 вересня 1998 року / Інститут історії України НАН України та ін. – Стара Синява : Поділля, 1998. – С. 85-92.
8. Смолій В. А. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – 2-ге вид., доп., перероб. – Київ : Либідь, 1995. – 624 с.
9. Смолій В. А. Розвиток національної самосвідомості українців під час революції 1648-1676 років / В. А. Смолій, В. С. Степанков // Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни середини XVII ст. Матеріали Всеукраїнської історико-краєзнавчої науково-практичної конференції, 19 вересня 1998 року / Інститут історії України НАН України та ін. – Стара Синява : Поділля, 1998. – С. 18-26.
10. Степанков В. С. Національна революція XVII ст. в історичній долі України / В. С. Степанков. – Там само. – С. 27-34.
11. Грабар А. Б. Історичне значення Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. / А. Б. Грабар. – Там само. – С. 46-50.

12. Сварчевський А. В. Соратники Богдана / А. В. Сварчевський. – Там само. – С. 111-114.
13. Ступак Ф. Я. Воєнне мистецтво епохи козаччини / Ф. Я. Ступак. – Там само. – С. 35-44.
14. Мицик Ю. А. Щоденники Пилявецької битви 1648 р. / Ю. А. Мицик. – Там само. – С. 53-65.
15. Козельський І. Д. Битва під Пилявцями в контексті меморіально-історичних місць, топоніміки та народної пам'яті / І. Д. Козельський. – Там само. – С. 117-122.
16. Григоренко О. П. В. А. Смолій та В. С. Степанков як історики Української національної революції / О. П. Григоренко. – Там само. – С. 92-95.
17. Мельник Л. Г. Богдан Хмельницький – державний діяч і полководець – у вітчизняній історіографії / Л. Г. Мельник. – Там само. – С. 97-101.
18. Тронько П. Т. Дослідження та увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з козацтвом – важливий напрям краєзнавства / П. Т. Тронько. – Там само. – С. 7-10.
19. Савчук О. В. Громадський краєзнавчий рух 60-80-х років за увічнення героїчних сторінок українського козацтва / О. В. Савчук. – Там само. – С. 124-126.
20. Ільїнська О. В. Події Визвольної війни 1648-1654 років на Хмельниччині та їх увічнення в пам'ятниках і творах літератури і мистецтва / О. В. Ільїнська. – Там само. – С. 126-128.
21. Блажевич Ю. І. З іменем Богдана Хмельницького... / Ю. І. Блажевич. Там само. – С. 142-146.
22. Приліпко Т. А. Визвольна боротьба українського народу середини XVII ст. в бібліографічній базі даних Державної історичної бібліотеки України / Т. А. Приліпко. – Там само. – С. 128-131.
23. Карван С. Л. Тема Визвольної війни у бібліотечному краєзнавстві / С. Л. Карван, Н. М. Синиця. – Там само. – С. 131-133.
24. Киричук О. О. Берегині історичної пам'яті / О. О. Киричук, А. М. Захаренко. – Там само. – С. 133-134.
25. Паращук І. Г. Деякі аспекти зображення подій Визвольної війни 1648-1654 рр. в українській художній літературі / І. Г. Паращук. – Там само. – С. 137-139.

*Стецюк В. Б., Кух О. М.
м. Кам'янець-Подільський*

В ЯКОМУ ПОЛКУ СЛУЖИВ УСТИМ КАРМАЛЮК?: ДИСКУСІЙНИЙ ЕПІЗОД БІОГРАФІЇ

У статті зроблено спробу критично переосмислити поширену в історіографії тезу про службу Устима Кармалюка в 4-му уланському полку царської армії. Показано, що подібного полку в 1812 р. не існувало у царській армії, й запропоновано альтернативну гіпотезу місця служби У. Кармалюка.

Ключові слова: Устим Кармалюк, 4-й уланський полк, 1-й Український козацький полк.

Постать Устима Кармалюка належить до числа найбільш популярних в українській історичній пам'яті. Йому присвячена значна кількість художніх творів, журнал «Український тиждень» вніс подільського повстанця у перелік найвидатніших авантюристів вітчизняної історії. При цьому тривалий час у вивченні життєпису Кармалюка стереотипи та ідеологічні догми переважали над науковою неупередженістю. У пострадянський період ситуація почала поступово змінюватись, насамперед завдяки працям В. Дячка, котрий ввів у науковий обіг значний масив джерел, вперше поставивши під сумнів традиційну оцінку діяльності Устима Кармалюка. Однак і досі ряд сторінок біографії залишались практично недослідженими. До числа останніх належить нетривалий період військової служби Устима Кармалюка, щодо якого зазвичай лише констатувався факт його віддачі в рекрути і піврічне перебування у складі 4-го уланського полку, дислокованого у Кам'янці-Подільському.

Так, І. Єрофеев побіжно зауважує, що в 1812 р. поміщик Пігловський за якусь невідому провину віддав його в солдати, і він був залічений в 4-й уланський полк в місті Кам'янець-Подільському [2, с.13-14].

Більш розлого висвітлено початок служби Кармалюка у науково-популярній книзі В. Канівця «Кармалюк»: «Привезли його в Кам'янець-Подільськ і зачислили в 4-й уланський полк. Командир полку оглядав рекрутів, як баришник коней. Рослий, плечистий Устим стояв правофланговим, і командир полку почав з нього. Зупинився за два кроки від Устима, окинув його поглядом з голови до ніг. Задоволено порухав нафабреними вусами: стать Устима явно прийшла до душі» [4, с.23-24]. Зазначений епізод просто переповнений різноманітними стереотипами, починаючи від прагнення зобразити народного героя «рослим, плечистим» і закінчуючи явним незнанням структури армійських частин початку XIX ст. та наявності у тогочасному полку фактично трьох командних посад (шефа, командира і командуючого), особливостей повноважень яких автор або не знав, або змушений був проігнорувати задля «політично правильного» сюжету.

Показово, що навіть у дисертаційному дослідженні В. Дячка, де вперше зроблено спробу більш непереджено оцінити постать У. Кармалюка, також наведено інформацію про його службу в 4-му уланському полку [1, с.8].

Однак потрібно мати на увазі той факт, що до 1864 р. регулярні полки російської армії не мали номерів. Відповідно 4-го уланського полку, в якому начебто проходив службу Кармалюк, просто не існувало. Тож постає питання, про який полк у такому випадку може йти мова.

Слід зауважити, що у 1812 р. улани були чи не наймолодшим видом кавалерії у збройних силах імперії Романових. Ще у XVIII ст. військово командування звернуло увагу на легку кінноту, озброєну списами, однак сам термін «улан» не набув поширення. Так, кавалерійські полки, створені після ліквідації Запорозької Січі, отримали назву пікінерних, хоч в плані організації й тактики являли собою повний аналог уланських частин у країнах Центрально-Східної Європи.

За правління Павла I, котрий прагнув налагодити відносини із польською шляхтою, було створено два кінних полки, що копіювали устрій колишньої «кавалерії народової» – Польський і Литовсько-Татарський. Бойове шиккування частин складалось із двох шеренг, з яких у першій воювали так звані «товариші», а в другій – «шеренгові». Перша категорія комплектувалась шляхтичами, що озброювались довгим уланським списом, а друга фактично являла собою озброєних слуг, що перебували на утриманні «товаришів». Імператор Павло, що з винятковою увагою ставився до різноманітних символів, не захотів присвоїти цим полкам назву «уланський», котра б асоціювалась із історією Польщі, тож вони офіційно іменували «Польський кінний» та «Литовсько-Татарський кінний» [5, с.7].

Перша частина, офіційно іменована уланською, постала лише на початку XIX ст. – у 1803 р. був сформований Уланський Цесаревича полк, котрому в 1809 р. було надано права гвардії. У 1812 р. полк діяв у складі 1-ї російської армії генерала М. Б. Барклай-де-Толлі на теренах Білорусі, а його специфічний статус і найменування навряд чи дозволили б його сплутати із будь-якою іншою частиною [5, с.8].

Перш ніж характеризувати армійські уланські полки, відзначимо важливий момент – у 1812 р. в царській армії діяла своєрідна система комплектування, внаслідок чого ескадрони одного полку могли діяти окремо одне від одного у різних оперативних з'єднаннях. Кожен полк легкої кінноти складався з восьми діючих ескадронів і двох запасних, призначених для підготовки поповнення. Також за полком були закріплені два резервних ескадрони, де рекрути проходили початкову кавалерійську підготовку [5, с.38-39]. Місця дислокації трьох полкових сегментів зазвичай не співпадали, тим не менш, вони точно відомі і можна реконструювати географію проходження служби певної особи.

Ось яким чином виглядала дислокація і підпорядкування уланських полків напередодні російсько-французької війни:

- Польський уланський полк: діючі ескадрони – у 2-му кавалерійському корпусі 1-ї армії в Білорусі, запасні ескадрони – у Ризькому корпусі, резервні ескадрони – у Староруському рекрутському депо, звідки у жовтні прибули у 1-й армійський корпус [5, с.44-45];

- Литовський уланський полк: діючі ескадрони – у 4-му кавалерійському корпусі 2-ї армії на Волині, запасні ескадрони – у 10-й кавалерійській дивізії на Чернігівщині, резервні ескадрони – у Новгород-Сіверському рекрутському депо [5, с.46-47];

- Татарський уланський полк: діючі та запасні ескадрони – у кавалерійському корпусі генерала К. Ламберта 3-ї армії у Махновці на Київщині, резервні ескадрони – в Охтирському (згодом – Сумському) рекрутському депо [5, с.47, 50];

- Чугуївський уланський полк: діючі ескадрони – у кавалерійському корпусі генерала А. Засса Дунайської армії у Бессарабії, запасні ескадрони – в 3-й армії на Волині, резервні ескадрони – в Єлизаветградському рекрутському депо [5, с.51-52];

- Волинський уланський полк: діючі ескадрони – у загоні генерала М. Лідерса Дунайської армії у Валахії, запасні ескадрони – в 3-й армії на Волині, резервні ескадрони – в Новомиргородському рекрутському депо [5, с.52-53].

Загалом, як бачимо, усі зазначені частини перебували далеко від Поділля. Звісно, при передислокації Дунайської армії на Волинь у губернському центрі Поділля могли побувати Чугуївський та Волинський полки, однак потрапити до них на службу Кармалюк не міг, оскільки на початку служби мав би бути направленим у рекрутське депо до складу резервного ескадрону. Таким чином, у жодному із уланських полків, що існували в російській армії станом на 1812 р., проходити службу просто не міг.

Тож постає питання, у якій саме частині міг проходити службу Устим Кармалюк. Слід зазначити, що наполеонівські війни і російсько-турецька війна 1806-1812 рр. зумовили чисельні переміщення військ у подільському регіоні. Безумовно, це дає підстави для різних гіпотез, однак, на нашу думку, під інформа-

цією про 4-й уланський полк все ж лежить певна документальна основа, котра і ввела в оману дослідників XIX-XX ст., що досліджували життєпис Кармалюка. Таким чином, слід встановити, який саме полк із 4-м номером або типом «уланський» міг перебувати на теренах Поділля.

Єдиний полк, який відповідає вказаним вимогам – це 4-й Український козацький полк, що формувався влітку 1812 р. спершу в Тульчині, а згодом саме у Кам'янці-Подільському. Історія полку потребує детальнішого пояснення. Початок російсько-французької війни 1812 р. гостро поставило перед російським командуванням проблему різкого чисельного збільшення збройних сил (до того ж, бажано мотивованим і лояльним особовим складом), яку спробували вирішити як за рахунок традиційних рекрутських наборів, так і шляхом формування різноманітних добровольчих та ополченських частин. В українських губерніях останні формували під назвою козацьких з метою формування асоціацій із козацтвом, пам'ять про яке залишалась ще живою серед населення. Добровольцям обіцяли по завершенні війни переведення до козацького стану із відповідними змінами соціального статусу, прав, податкового навантаження тощо [6, с.341]. На Лівобережжі було створено 15 козацьких полків, що отримали назву Малоросійських. В губерніях українського Правобережжя вирішено було створити лише чотири полки, при цьому три із них мали бути сформовані у Київській губернії. Разом ці полки мали скласти Українську козацьку бригаду, яку очолив полковник Іван Осипович Вітт – син і внук комендантів кам'янецької фортеці, добре знайомий із військово-політичною ситуацією на Правобережжі [7, с.84]. Саме йому було доручено сформувати Українське козацьке військо «із людей до козачої служби здатних і здавна схильністю й бажанням до неї відомих» [6, с.339]. Полки формувались лише на час війни, однак по її завершенні козаки мали залишитись у цьому стані, постійно перебуваючи у бойовій готовності; водночас вони назавжди звільнялись від усіх податків і державних повинностей. Саме отримані привілеї привабили до складу Українського козацького війська значну кількість бажаючих, які сподівались на подальше покращення свого соціального статусу в Російській імперії (зауважимо, що імперський уряд по завершенні Наполеонівських воєн порушив усі надані обіцянки, переформувавши чотири козацькі полки у регулярні кавалерійські частини і перетворивши козаків-добровольців у вояків регулярної армії, вимушених нести чвертьстолітню службу в умовах жорстокої муштри).

На нашу думку, саме у 4-му Українському козацькому полку служив Устим Кармалюк. Оскільки полк з 1816 р. іменувався 4-м Українським уланським, імовірно, в період першого ув'язнення Кармалюка саме цю назву почали використовувати у документах, а згодом вона скоротилась до «4-й уланський полк». Водночас ми усвідомлюємо, що запропоноване нами пояснення наразі неможливо підтвердити посиланнями на джерела, тож питання чіткої ідентифікації полку, в якому служив Кармалюк, щонайменше, потребує детального подальшого вивчення.

Проблема місця проходження Устимом Кармалюком військової служби, хоч і видається дріб'язковою, дозволяє під новим кутом зору поглянути на певні аспекти біографії «подільського Робін Гуда». Адже, як вже було зазначено, у козацьких війська, створених 1812 року, мали служити лише добровольці. Тож постає питання про достовірність народного переказу, згідно з яким Кармалюка було віддано в рекрути за наказом пана. Варто зазначити, що В. Дячок ввів у науковий обіг документи, згідно з якими ініціатива віддати Устима в армію належала не власнику Головчинців, а самим селянам, начебто обуреним крадіжкою воску із церкви; при цьому Кармалюк, щоб уникнути рекрутчини, утік до Бессарабії, де в той час йшла російсько-турецька війна, і повернувся лише за рік [1, с.11]. Тож можна зробити припущення, що після року перебування поза законом Устим Кармалюк вирішив повернутись на Батьківщину й ресоціалізуватись шляхом вступу до імперської армії. Слід зазначити, що джерела підтверджують достатньо комфортні, як для російської армії початку XIX ст., умови служби у добровольчих полках, створених в ході війни з Наполеоном. Тож постає питання про необхідність переосмислення мотивів втечі Кармалюка з армії. Питання це є особливо актуальним, зважаючи на факт колективної втечі (спільно із рядовим Д. Хроном), яка заставляє припустити вплив певних мотиваційних чинників не лише на Кармалюка, а й на його однополчан.

Загалом точна ідентифікація частини, в якій проходив військову службу Устим Кармалюк, дозволяє ставити нові дослідницькі завдання. Зокрема, доречно ставити питання про сприйняття соціумом Правобережної України російсько-французької війни 1812 р., про мотивацію вступу до козацьких полків, морально-психологічний та матеріальний стан військовослужбовців цих полків.

Джерела та література

1. Дячок В. В. Джерела про Устима Кармалюка та опришківство на Поділлі (1813-1835): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Валерій Васильович Дячок; НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2000. – 20 с.

2. Ерофеев І. Устим Кармалюк / І. Ерофеев, П. Лавров // Устим Кармалюк. Збірник документів. – К.: Укрполітвидав, 1948. – С.9-25.
3. Казин В. Х. Казачьи войска / Сост. В. Х. Казин; под. ред.. В. К. Шенк. – СПб.: Типография В. Д. Смирнова, 1912. – 463 с.
4. Канивец В. Кармалюк / В. Канивец. – М.: Молодая гвардия, 1965. – 205 с.
5. Львов С. Армейские уланы России в 1812 году / Сергей Львов. – М.: ООО «Восточный горизонт», 2002. – 60 с.
6. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского ВЕличества канцелярии, 1830. – Т. 32. – № 25129. Об образовании казачьего в четырех полках войскаиз Украинских поселян, обитающих в Губернии Киевской и частью в Каменец-Подольской. – С. 339-342.
7. Шигин В. В. Тайный сыск генерала де Витта / В. В. Шигин. – М.: Вече, 2011. – 384 с.

Баженова С.Е.
м.Кам'янець-Подільський

ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ ЮЗЕФА АНТОНІЯ РОЛЛЕ В ПРАЦЯХ УЧЕНИХ І КРАЄЗНАВЦІВ ОСТАНЬОЇ ЧВЕРТІ ХІХ – ХХ ст.

Юзеф Антоній Ролле (1830 – 1894)¹, творчість якого була пов'язана переважно з волино-подільським краєм, належить до тих історичних й наукових постатей Польщі та України, визнання заслуг котрих перед суспільством в історіографії відбулося ще при їх житті, проте опісля добра пам'ять про них пройшла тернистий шлях утвердження в прийдешніх поколіннях. Історіографія його громадської діяльності та творчої спадщини охоплює досить тривалий відрізок часу – з другої половини ХІХ і до кінця ХХ століть. У її розвитку можна виділити такі основні періоди: 1) 70-ті роки ХІХ – початок ХХ ст; 2) 20-30-ті роки ХХ ст.; 3) 60-80-ті роки ХХ ст.; 4) 90-ті роки ХХ ст.

Перший період заклав підґрунтя історіографії проблеми, під час якого учасники і свідки розвитку української історичної науки, краєзнавчого руху та регіональних досліджень у галузі історії Поділля і Волині фіксували події, займалися рецензуванням і критикою діяльності наукових товариств, осередків й творчих здобутків, у тому числі Й.Й. Ролле, і не завжди були спроможні по науковому, об'єктивно осмислити бачені ними складні процеси та явища, надати їм аналітичних оцінок. Трудність осмислення сучасниками, зокрема, творчості Й.Й. Ролле полягала в тому, що його діяльність протягом другої половини ХІХ ст. знаходилась на вістрі протиставлення польської, російської та української історичної науки в поглядах і дослідженнях минувшини та культури України, волино-подільського краю. Тодішня офіційна російська історіографія, яка торувала шлях русифікації українських земель, вбачала в особі Й.Й. Ролле та його працях лише провідника ідей подальшої польської експансії на Поділлі, Волині й Київщині і, так би мовити, прагнули очорнити, усунути свого потенційного конкурента у регіональних дослідженнях. З певною упередженістю, критично, але толерантно поставилася до творчості Й.Й. Ролле молода українська історична наука, яка відкрила шпальти свого журналу “Киевская старина” для систематичних публікацій його нарисів і оповідань, визнала в ньому авторитетного знавця джерел та історії середньовічної України. Польська історична наука вважала доктора Антонія Ролле своїм представником та теренах так званих “східних кресів”, всіляко заохочувала, підтримувала і захищала його історичні публікації, але, водночас, не поділяла його зближення з українською громадськістю і науковцями, його критичне ставлення у творах до польського панування в українських землях, до свавілля тут польського магнатства та шляхти. Сам же Й.Й. Ролле, залишаючись польським істориком і літератором, ніколи не ізольовував себе від української землі, на якій проживав і про яку так багато писав, з боєм сприймав біди та турботи насамперед простого люду, завжди був у колі друзів російської та української інтелігенції й науковців і здобув у них належне визнання та авторитет. Хоча Й.Й. Ролле у процесі став повнокровним інтелігентом (був лікарем, ученим, літератором), демократом у ставленні до оточуючих і в дослідженнях, проте постійно зберігав у собі риси дворянина – шляхтича, які час від часу превальювали над всім його еством й мимоволі знаходили вихід, впливали на творчість, що не залишалось не поміченим читачем і неоднозначно ним сприймалося [1, с. 516].

Першим, хто найбільш серйозно і зважено поставився до творчості Й.Й. Ролле й став стежити за виходом у світ його кожної книги і нарису, присвячених історії та культурі України, волино-подільської

1 При хрещенні у вересні 1830 року майбутнього лікаря, літератора, вченого батьки дали йому подвійне ім'я Юзеф-Антоній, яке згодом стало його популярним псевдонімом “доктор Антоній Ю.”. В середовищі Українців, серед яких Ролле постійно проживав, його називали Йосипом Йосиповичем. Цієї традиції ми притримуємося в нашій статті.

землі, був відомий фундатор української історичної науки, краєзнавчого руху і регіональних досліджень професор університету св. Володимира В.Б. Антонович (1834-1908). Доречі, він разом з Й.Й. Ролле закінчив в 1855 року медичний факультет Київського університету і теж обрав своїм фахом історію, археологію, народознавство [2, с.128]. В.Б. Антонович взяв на себе місію впродовж другої половини XIX ст і початку XX ст. відслідковувати процес розвитку польської історіографії в дослідженнях України та обстоювати від неї національні інтереси своєї Вітчизни й історичної науки. Прикладом може слугувати його капітальна стаття “Польско-русские отношения XVII в. в современной польской призмe” [3], в якій він найбільш обґрунтовано й аналітично виклав критичні погляди на спроби фальсифікувати регіональну історію України польських істориків і літераторів. У цьому контексті В.Б. Антонович спочатку упереджено, а згодом з повагою і об’єктивністю став розглядати праці вченого з м.Кам’янця-Подільського Юзефа Антонія, якого він тривалий час не ототожнював з своїм однокашником Й.Й. Ролле. Тому в перших рецензіях В.Б. Антонович писав: “Письменник, який ховається під псевдонімом доктора Антонія Ю. ... належить до числа самих плідних і талановитих польських історичних письменників нашого часу” [4, с.149]. Зрештою, з’ясувавши власника псевдоніма і встановивши з Й.Й. Ролле наукові зв’язки, В.Б. Антонович з ще більш посиленою увагою поставився до його творчості. Уже в першій опублікованій в часописі “Киевская старина” за 1882 рік рецензії на книгу Й.Й. Ролле польською мовою “З історії Київського Полісся” В.Б. Антонович так охарактеризував праці автора: “Протягом семи років доктор Антоній видав вісім томів історичних монографій... Всі вони стосуються історії Південно-Західної Росії (Правобережної України – С.Б.) ... До незаперечних здобутків автора належить його ґрунтовне знайомство з джерелами (не тільки польськими, а й російськими)... талант в групуванні і висвітленні фактів та вельми детальна розробка побутової характеристики часу” [4, с.150]. Проте для раннього періоду творчості Й.Й. Ролле, на думку рецензента, були притаманні серйозні недоліки: прагнення автора при викладі історичних подій доповнювати їх власними домислами та художніми описами, довільно трактувати архівні й інші джерела і пристосовувати їх до прийнятої у польській історіографії концепції “цивілізаторської” місії Речі Посполитої в українських землях, яка нібито несла розумову і громадянську культуру варварам [4, с.150-152].

Аналізуючи в іншій рецензії двотомник третьої серії Й.Й. Ролле “Історичних оповідань”, яка вийшла друком 1882 року у Варшаві, В.Б. Антонович знову підкреслив прихильність автора до середньовічної історії Поділля і Волині, що всі “нариси д-ра Антонія написані з таким же талантом і знанням історичного матеріалу, котрі помічені в попередніх творах, хоча і не позбалені тих же недоліків – зловживанням епітетами і деякою тенденційністю” [5, с.572]. Водночас, переказуючи зміст і розглядаючи оповідання про польських магнатів волино-подільського краю XVIII ст. А. Золотницького, Б. Гулевича, Д. Томашевського, Страшного Йосипа (Й. Стемповського), Немиричів та інших, Антонович побачив у них умілий і правдивий показ Й.Й. Ролле морального розкладу, паразитичного способу життя шляхетських верств, негативні оцінки Барської конфедерації, співчутливе ставлення до гайдамаччини. Ще більш симпатія В.Б. Антоновича до праць Й.Й. Ролле простежується в рецензії на його чергову книгу “Наречені кресів” (1883) [6, с.121-124], в якій автор на основі лише йому доступних документальних джерел професійно, з художньою майстерністю створив 6 біографічних нарисів про найбільш видатних і впливових жінок польської аристократії Поділля й Волині XVII–XVIII ст.: княгиню Анну Борзобогату-Краснеську, Феофілу Хмелецьку, Софію Хоткевич, Єлену Немиричову та ін. Підкреслюючи об’єктивність у зображенні автором історичної епохи, життя польського поміщицтва і шляхти в Україні, В.Б. Антонович писав: “З нарисів д-ра Антонія бачимо, що найбільш енергійні жінки не тільки засвоювали побутові риси свого суспільства, але намагалися і в зовнішніх формах та прийомах не поступатися чоловікам; вони ведуть нескінченні тяжби, прищеплюють собі пристрасть до кляуз, уміють вельми спритно користуватись юридичною казуїстикою; вони подають позови або відбиваються від них збройною силою, організують напади, витримують облоги, утримують збройні загони і на їх чолі дають битви” [6, с.123].

Часті й цілком позитивні рецензії В.Б. Антоновича знайомили загал української громадськості з творчістю, сюжетами та оцінками праць Й.Й. Ролле, відкрили шлях до їх публікацій у перекладах на російську мову в тодішніх найбільш престижних часописах. Тільки в головному виданні вітчизняної історичної науки “Киевская старина” протягом 1882-1899 рр. були вміщені найбільш вагомими нариси доктора Антонія: “Українські жінки” (1883) [7], “Страшний Йосип” (1883) [8], “Іван Підкова” (1885) [9], “Кармелюк” (1886) [10], “Доля красуні” (1887) [11], “На шпаковому шляху” (1887) [12], “Сава Чаленко” (1887) [13], “Побужжя в XVII і XVIII ст.” (1894) [14]. Варто додати, що редакція “Киевской старины” майже до кожного опублікованого на своїх шпальтах історичного оповідання Й.Й. Ролле подавала власну передмову або коментар у дусі В.Б. Антоновича, з яких найбільш важливі про нариси “Кармелюк” [10], та “Жінки при Чигиринському дворі” [15], а також вміщувала рецензії на його праці інших авторів [16]. Усе

це не тільки принесло польському письменнику і вченому публічне визнання в Україні й сформувало в його сучасників позитивний погляд на творчість Й.Й. Ролле але й стало одним з головних джерел для дослідження його життєдіяльності. Нарешті В.Б. Антонович, як постійний оглядач творчості Й.Й. Ролле, у присвяченому йому некролозі підвів такі підсумки свого історіографічного аналізу: “Оглядаючи наукову і літературну діяльність доктора Антонія, ми не можемо не визнати її вельми плідного значення. Як історик, він опрацював багаточисельні епізоди минулого і скористався для вивчення їх архівними приватними матеріалами, котрі без його участі не знайшли б ще довго свого наукового використання. Але набагато більше значення має д-р Антоній, як популяризатор; його монографії написані легко і привабливо, ознайомили польське суспільство з історією Південно-Західного краю і примусили його відмовитись від багатьох упереджених думок, тенденційних уявлень. Якими б не були його симпатії, який би зовнішній колорит він не надавав своїм судженням, об’єктивно історична істина, яку д-р Антоній považав як історик, виступала постійно з-під легкої зовнішньої стилістичної пелени і сприяла розвитку самопізнання, чим і полегшувалось бажане в краю примирення. Тому незважаючи на розбіжності в думках на різні точки зору – ми повинні визнати, що д-р Антоній невтомною своєю діяльністю на полі історичної науки чесно відслужив на користь рідного краю” [17, с.306]. Дана оцінка В.Б. Антоновичем постаті Й.Й. Ролле сприйнятна і для сучасної української історичної науки.

Для більш ґрунтовної і всебічної характеристики діяльності польської меншини у регіонах України, корифеїв так званої “української школи” в польській історичній літературі XIX – початку XX ст., у тому числі її видатного представника Й.Й. Ролле, важливі судження й аналітичні оцінки подані в працях “Польская колонизация Юго-Западного края” П.О. Куліша [18], “Евреи и поляки в Юго-Западном крае” М.П. Драгоманова [19], в сьомому томі “Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край” П.П. Чубинського [20], у дисертації та монографії “Барское староство” М.С. Грушевського [21] та інших визначних діячів українського національного відродження. З-поміж них особливе місце належить І.Я. Франку. Він пильно стежив за появою публікацій з історії України та її країв польських авторів і подавав критичні оцінки, чітко з’ясовував їх ідеологічні позиції, рішуче засуджував їх спроби насаджувати теорії “цивілізаторської”, “культуртрегерської” місії Речі Посполитої під час панування в українських землях. Зокрема, такою історіографічною працею вченого є велика стаття “Галицьке краєзнавство” (1892) [22]. В ній І.Я. Франко вказав понад 200 краєзнавчих праць, які стосуються вивчення Східної Галичини й Західного Поділля, назвав 320 українських, німецьких й, головним чином, польських дослідників краю, проаналізував творчість відомих українських Д.І. Зубрицького, С.І. Шараневича, А.С. Петрушевича і польських А. Бельовського, О. Яблоновського, Б. Лімановського й інших істориків і знавців краю. Водночас учений глибоко обґрунтував поняття “краєзнавство” і остаточно його утвердив в історіографії, а також звернув увагу на необхідність повсюдно розгортання історико-краєзнавчих досліджень, як важливого суспільно-політичного і науково-культурного фактору.

З неменшою увагою спостерігала за польськими дослідженнями “східних кресів” видатний історик України О.Я. Єфименко. Зокрема, вона знаходилась під значним враженням і впливом творчості Й.Й. Ролле, хоча близько й не була з ним знайома. У 1894-1895 рр. вона опублікувала в “Киевской старине” монографію “Очерк истории Правобережной Украины по И. Ролле” [23]. Автор переслідувала мету перехопити ініціативу польських науковців у вивченні цього великого регіону й, так би мовити, очистити виклад його історії від ідеологічних та політичних збочень, упереджень і фальсифікацій. Проте вже тодішні рецензенти констатували, що талановито створені О.Я. Єфименко “Нариси” “зберігали ліпші красоти оригіналу (Ролле – С.Б.), його чудову історичну правдивість і водночас художність” [1, с.512].

Російські офіційні історики другої половини XIX – початку XX ст. не помічали постаті Й.Й. Ролле в науці, але й не могли обійтись без використання фактичного матеріалу його праць з історії Правобережної України, як це зробив зі своїми співавторами П.М. Батюшков у книгах “Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края” (1888) [24] та “Подолія. Историческое описание” (1891) [25], присвячених 100-річчю входженню цих земель під владу Російської імперії. Проте російські енциклопедії того часу і насамперед видавці відомого “Энциклопедического словаря” Ф.А. Брокгауз і А.Ефрон оприлюднили про Й.Й. Ролле перші біографічні довідки, в яких визнали в ньому непересічного вченого та письменника, знавця історії України [26, с.40].

Не стояла сторонь від популяризаторії життя і творчості Й.Й. Ролле польська історіографія другої половини XIX – початку XX ст. Зокрема, перша спроба подати аналітично біографію, громадську діяльність, характеристику монографії “Замки подільські на молдавському кордоні” і перших випусків томів “Історичних оповідань” належить В. Коратинському, який 1881 року оприлюднив спеціальну статтю “Ю.А. Ролле” [27]. Цей критик відзначив обдарованість й ґрунтовність історичних знань доктора Анто-

нія, глибоку джерелознавчу основу українознавчих і поділезнавчих публікацій й акцентував увагу на пропольські погляди автора на середньовічну добу “східних кресів”. Наукова і літературна діяльність Й.Й. Ролле постійно знаходилась у полі зору відомих українознавців письменника Генриха Сенкевича і вченого Олександра Яблоновського. Перший з них близько товаришував з Й.Й. Ролле, приїздив до нього в Кам’янець для спільних подорожей по Поділля, широко скористався з його “Історичних оповідей” при створенні славнозвісної трилогії “Вогнем і мечем”, “Потоп” і “Пан Володиевський” [28, с.437]. О.Яблоновський, який також приятелював з Й.Й. Ролле, високо цінував і пропагував його історичні дослідження Правобережної України й користувався джерелознавчими розробками та фактичним матеріалом доктора Антонія при створенні монографії “Волинь. Поділля і Русь Червона” [29], “Історія південної Русі до занепаду Речі Посполитої” [30]. Водночас О. Яблоновський вказував на белетристичну спрямованість більшості творів Й.Й. Ролле. Проте польська історіографія зазначеного періоду більше ідеалізувала творчість Й.Й. Ролле, ніж прагнула об’єктивно поставитись до неї, вперто вбачала в ньому лише прихильника колонізаторських ідей щодо України. Місцеві ж польські письменники й дослідники намагалися успадкувати манеру викладу матеріалу Й.Й. Ролле в зображенні історичної епохи та її визначних постатей, як це вдіяли на межі XIX-XX ст. подільський історик Казимеж Пуласький у “Хроніці польських родів” Правобережної України [31] й волинський літератор і краєзнавець Юзеф Дунін-Карвіцький у своїх “Історичних оповідах” [32].

За діяльністю й творчістю Й.Й. Ролле уважно стежили його сподвижники по краєзнавчому русі на Поділлі другої половини XIX ст., місцеві дослідники з середовища української інтелігенції, яких об’єднував з 1865 року Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет, що був на той час авторитетним науковим товариством в країні [33]. Зокрема, члени цього Комітету Ю.Й. Сіцинський та С.О. Венгрже-новський, для яких Й.Й. Ролле був радником і наставником у краєзнавчих дослідженнях, здійснили переклади ряду його історичних оповідань з польської на російську мову для “Киевской старины” (80-90-ті роки XIX ст.), чим сприяли популяризації його творчості в Україні. Водночас вони критично ставилися до “польської точки зору” Й.Й. Ролле на минуле Поділля [34, с.517].

Більш конкретна оцінка громадської і наукової діяльності Й.Й. Ролле подільських краєзнавців знайшла місце в некрологах, які вони оприлюднили 1894 року в “Киевской старине” [35, с.342-343] та “Подольских епархиальных ведомостях” [36, с.448-449]. В одному з них, автором якого виступив Ю.Й. Сіцинський, зокрема відзначалося: “Втрата доктора Ролле для нас зрозуміло важка, незамінима. Крім своїх наукових історичних праць, він здобув глибоку пошану тут (на Поділлі – С.Б.), як літератор і як діяч добродійних товариств ... завідуючий безплатною лікарнею ... За своїми знаннями з минувшини Поділля це була єдина людина в Кам’янці-Подільському” [35, с.342]. Згодом з нагоди десятої річниці від дня смерті Й.Й. Ролле його колишні соратники видрукували 1904 року в “Трудах” Подільського церковного історико-археологічного товариства М.І. Яворовський докладну статтю “Воспоминания об Иосифе Иосифовиче Ролле” [1, с.506-517], а Ю.Й. Сіцинський – “Хронологический список трудов доктора И. Ролле (писавшегося под псевдонимом: d-r Antoni J.)” [34, с.517-527]. Ці публікації й досі не втратили своєї актуальності, залишаються мало не єдиною серйозною спробою історіографічного та бібліографічного осмислення життєдіяльності Й.Й. Ролле в українській історіографії. Зокрема, М.І. Яворовський, характеризуючи громадську діяльність і наукове значення багатьох творів Й.Й. Ролле, дійшов про них такого висновку: “Предметом його історичних нарисів і оповідань були різні епізоди з приватного і громадського життя Поділля і Південно-Західного краю в XVI-XIX ст., факти для яких він знаходив у місцевих власницьких архівах, в наукових історичних виданнях ... Хоча за своїми польськими симпатіями він зображував картини життя польського суспільства і польські постаті, але змальовуючи місцеву старовину, він описував і місцевих південно-руських діячів і місцеві етнографічні й побутові риси життя з історичною достовірністю і художньою привабливістю” [1, с.507-508]. З такою оцінкою творчості Й.Й. Ролле можна погодитись й сьогодні. Ю.Й. Сіцинський з свого боку вперше оприлюднив більш-менш повну бібліографію праць Й.Й. Ролле та подав на них короткі анотації, чим створив підґрунтя для конкретного вивчення його творів в Україні [34, с.517-527].

Загалом упродовж другої половини XIX – на початку XX ст. так і не було видруковано ґрунтовних і аналітичних праць про життєдіяльність та творчість Й.Й. Ролле, а лише підготовлені для цього певні засади. Цікаво зазначити, що тогочасна українська історіографія поставилася до літературного і наукового доробку доктора Антонія більш зважено, демократичніше і терпиміше, ніж в добу радянщини.

З утвердженням всесилля радянської влади в Україні у 20-ті роки поступово став втрачатися науковий інтерес до творчості Й.Й. Ролле в місцевих істориків. Правда, окремі з них, які ще формувалися дослідниками у так званий дореволюційний час, продовжували пам’ятати позитивний внесок Й.Й. Ролле у

вивчення минувшини Правобережної України і користувалися його працями. До таких науковців варто віднести учня М.С. Грушевського Л.С. Добровольського, який у спеціальному дослідженні з польської історіографії відніс Й.Й. Ролле до “української школи” в польській літературі [37, с.85-86], відомого вченого і організатора краєзнавчого руху на Вінниччині В.Д. Отамановського, котрий у своїх працях високо оцінив внесок доктора Антонія у вивченні історії Поділля [38, с.2], Ю.Й. Сіцінського, що при створенні нарисів “Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст.” відверто брав численні факти з відповідних розробок Й.Й. Ролле і посилався на них [39, с.64-160]. Однак у 30-ті роки особа Й.Й. Ролле була віднесена радянською історичною наукою до категорії “класово-небезпечних буржуазних учених”, а його творча спадщина вилучена з наукового обігу та загального користування. Натомість політично репресований в СРСР уже після своєї смерті доктор Антоній продовжував займати почесне місце у 20-30 роки в літературі, науці та історіографії незалежної Польщі. Зокрема, серед публікацій про Й.Й. Ролле, які з’явилися у Польщі та Литві з нагоди 100-річчя від дня народження, вартує уваги здійснена у 1930 році Ю.Тальком-Гринцевичем ґрунтовне дослідження його громадської, лікарської і наукової діяльності на Поділлі [40]. В цьому нарисі автор схвально ставився до вияву у поглядах Й.Й. Ролле польських інтересів на “східних кресах” й замовчував його приязне ставлення до історії та культури України, зближення з місцевою українською інтелігенцією.

Після кількох десятиліть повного замовчування імені Й.Й. Ролле в Україні, воно знову стало з’являтися у 50-80-ті роки в наукових виданнях та часописах. Причиною такого явища стало те, що тоді радянська історична наука посилено розробляло проблематику Визвольної війни українського народу середини XVII ст., гайдамаччину, кармалюкіану та інші важливі минулі події, в країні розвинувся масовий рух по дослідженню населених місць, який завершився створенням на початку 70-х років 26-ти томної “Історії міст і сіл Української РСР”. У таких умовах було неможливо обминути величезний і почасти унікальний матеріал особливо з історії Правобережної України, що містився у творах Й.Й. Ролле. Щоб полегшити шляхи використання праць Й.Й. Ролле, офіційна наука ввела до “Радянської енциклопедії історії України” [41, с.7], “Української радянської енциклопедії” [42, с.448], інших довідкових та академічних видань “пом’якшений” статус його особи, як “польського історика буржуазно-ліберального напрямку”. Між тим, зміст книг “Хмельницька область” [43], “Вінницька область” [44], багатотомної “Історії міст і сіл УРСР” засвідчує, що їх авторські колективи, беручи для своїх потреб матеріали з праць Й.Й. Ролле, прагнули тільки в окремих випадках посилатись на них. Водночас в українській історіографії посилювалась цілеспрямована критика творчості Й.Й. Ролле. Зокрема, відомий вітчизняний історіограф Л.А. Коваленко у 60-ті роки ставився до польських учених-українознавців XIX – початку XX ст. О. Яблоновського, К. Пуласького, Й.Й. Ролле та інших, як до буржуазно-шляхетських істориків, які, на його думку, відображали у працях “інтереси польських поміщиків – власників неосяжних маєтків на Поділлі й Волині” [45, с.59]. Згодом його погляди на їх наукову діяльність стали поміркованішими. Інший історик П.М. Денисовець, аналізуючи, зокрема, внесок Й.Й. Ролле у вивчення постаті Устима Кармалюка, визнав, що дослідник “переглянув 9375 аркушів судових справ про народного героя”, але обґрунтував його діяльність “з точки зору польського шляхтича”, згідно якої “Кармалюк – це лише дикий розбійник, злодій, бандит, втілення бурхливої сили, котра знущується над суспільним порядком” [46, с.24]. У подібному дусі викладав погляди на творчість Й.Й. Ролле літературознавець В.І. Тищенко [47]. Він також змушений визнати, що в основі оповідання “Кармалюк” лежить серйозна праця Й.Й. Ролле над архівними матеріалами, які стали важливим підґрунтям усієї кармалюкіани [48]. Водночас В.І. Тищенко писав, що “досі праця Ролле (“Кармалюк”) не проаналізована з позицій марксистсько-ленінської науки. Зробити ж це необхідно з огляду на її хибну ідейну спрямованість, невірне висвітлення життя і діяльності народного героя” [49, с.164]. У контексті цих методологічних засад критик у кожному рядку “белетризованого твору, який має деяку художню вартість”, вбачає відхід автора від об’єктивності, ворожість до українських селян та кармалюківців і дійшов загального висновку: “Йосип Ролле, виходячи з класових позицій польських поміщиків, не тільки не міг створити історично-правового образу народного месника Кармалюка, а навмисне прагнув спотворити його” [50, с.169-170]. Ще більш раніше про Й.Й. Ролле, як “реакціонера”, “виразника інтересів польських феодалів і католицького духовенства” висловлювався про його головні історичні твори і тритомник “Замки подільські на молдавському кордоні” в своїй історіографічній розвідці Ю.М. Тарасов [51, с.15]. Зрозуміло, що сьогодні не сприйнятні такі заангажовані та безапеляційні оцінки й обвинувачення, які принижують і применшують значення багатогранної творчості Й.Й. Ролле й сформували упереджене ставлення в колах науковців і читачів України.

У 60-80-ті роки без надмірної ідеологізації діяльності Й.Й. Ролле, толерантніше і лояльніше до його творчості поставилися подільські краєзнавці, які беззастережно визнавали талант і заслуги вченого у ре-

гіональних дослідженнях. Саме їх зусиллями було повернуто з мороку забуття і реабілітовано добре ім'я Й.Й. Ролле. Зокрема, в 1964 р. відомий краєзнавець Т.А. Сис [52, с.118-120] тоді вперше оприлюднила в Кам'янець-Подільській газеті "Прапор Жовтня" невеликий нарис "Дослідник Поділля", в якому вміщено коротку біографію Й.Й. Ролле, відомості про лікарську і громадську діяльність, згадки про його історичні праці та дано їм позитивну оцінку, як джерела до вивчення цієї землі [53]. Наступного року місцевий краєзнавець А.Г. Паравійчук підготував "Бібліографічний покажчик літератури і публікацій з історії Подільського краю", в якому упорядковано докладний список праць Й.Й. Ролле польською і російською мовами стосовно окресленого регіону [54, с.93-94, 132, 147-148], з котрого найбільш важливі твори увійшли до складу видруковано 1987 року ретроспективного бібліографічного покажчика з історії міст і сіл Хмельницької області [55, Ч.1] й, таким чином, були створені умови для використання творчої спадщини доктора Антонія для розвитку поділлязнавства. В 70-80-ті роки кам'янецький лікар-краєзнавець Є.В. Мазурик опублікував кілька ґрунтовних статей в часописах "Советское здравоохранение" і "Фармацевтический журнал" про участь Й.Й. Ролле в громадському житті і наукових товариствах Поділля [56, с.78-81], його медичну та соціально-гігієнічну просвітницьку діяльність [57]. У 1987 році в газеті "Прапор Жовтня" у рубриці "Наші славетні" з'явилась стаття місцевого аматора С. Щепанського "Поважати скарби вчив...", в якій була цікаво викладена біографія Й.Й. Ролле, неперелічені основні його твори та всупереч позиції тодішньої офіційної науки визнано, що хоча він у своїй творчості "допустив помилки, зокрема, ідеалізацію польських феодалів", проте "Ролле залишається прогресивним діячем, який своєю активною діяльністю прославив Подільський край і наше місто Кам'янець" [58]. Так започаткувався в Україні період вивчення і переосмислення подвизництва й творчого доробку цього непересічного діяча, літератора, вченого.

Простіше, предметніше і ґрунтовніше досліджувалася постать Й.Й. Ролле у польській історіографії 60-80-х років. Важливою подією в науковому і літературному житті Польщі стали підготовка і видання у Кракові 1966 року трьохтомника "Вибраних творів Ю.А. Ролле", до складу якого потрапили й були прокоментовані найбільш визначні його праці: "Замки подільські на молдавському кордоні", "Історичні оповідання" та інші [59]. Упорядкував це видання та подав докладну вступну статтю про життя і творчість Й.Й. Ролле польський історик і літературознавець Вацлав Завадський [60, с.6-22]. Він при створенні біографічного нарису про доктора Антонія уперше широко використав матеріали вивезеного ще наприкінці ХІХ ст. з Кам'янця-Подільського до Варшави сімейного архіву Й.Й. Ролле та спогади, свідчення членів його родини, що сьогодні мешкають у Польщі. Стаття В. Завадського та публікації інших знавців творчості доктора Антонія стали підґрунтям для створення наприкінці 80-х років наукового біобіографічного нарису про Й.Й. Ролле для відомого "Польського біобіографічного словника" [61, с.564-566]. Проте польська історіографія 60-80-х років практично не корегувала раніше усталених засад щодо оцінок творчості й особи Й.Й. Ролле, як уповноваженого своєї науки в українських землях і тамтешнього захисника інтересів полонії, що лише частково відповідало дійсності і водночас збіднювало значення цієї колоритної постаті в українсько-польських наукових і культурних стосунках другої половини ХІХ ст.

Справжній науковий і пізнавальний інтерес до особи Й.Й. Ролле і його творів спалахнув у період розбудови Української незалежної держави й демократизації в ній міжнаціональних відносин, ліквідація цензурних та ідеологічних перешкод. Уже в 1991 році "Український історичний журнал" уперше на своїх сторінках опублікував одне з найкращих оповідань Й.Й. Ролле "Жінки при чигиринському дворі в другій половині ХVІІ ст." [62] з супровідною статтею В.М. Матях [63, с.86-87], яке згодом з примітками О.І. Гуржія вийшло з друку окремим виданням [64]. Того ж року у м.Вінниці побачила світ книжечка Й.Й. Ролле українською мовою "Фатальна красуня: Оповіді з минулого Поділля" з передмовою відомого вченого І.Г. Шульги [65], яку майже у повному викладі передрукувала Хмельницька обласна газета "Радянське Поділля" [66]. Це ж оповідання під назвою "Судьба красавиці" було видруковано російською мовою окремим виданням у Києві 1993 року [67]. Водночас позитивні оцінки постаті Й.Й. Ролле були оприлюднені в доповідях науковців на засіданнях V-ї Всеукраїнської наукової конференції з історичного краєзнавства у м.Кам'янці-Подільському [68, с.519-521] та десятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції (1991) [69, с.68]. Усі ці публікації та коментарі до них об'єднувало бажання їх упорядників детальніше познайомити українського читача з творчістю Й.Й. Ролле, закликати науковців і краєзнавців до глибокого вивчення та осмислення його багатомірної і почасти суперечливої життєдіяльності, а, головне, вони покінчили з замовчуванням, відвертою ворожістю до нього офіційної історіографії.

З особливою настирністю стали досліджувати і пропагувати в 90-ті роки творчість Й.Й. Ролле подільські науковці та аматори. З-поміж них В.С. Прокопчук (м.Дунаївці на Хмельниччині) видрукував цикл статей про Й.Й. Ролле біографічно-аналітичного характеру в обласній газеті "Подільські вісті" (1992) [70], в матеріалах Міжнародної наукової конференції "Духовні витоки Поділля: творці історії краю" (1994) [71,

с.2-23] та подав історіографічні оцінки в монографії “Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність” (1995) [72, с.30-34]. Відомий подільськонець Л.В. Баженов (м.Кам’янець-Подільський) у книгах “Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст.” (1993) [73, с.28-29, 331-333], “Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.” (1995) [74, с.104-106, 230-231], крім біографічних довідок про Й.Й. Ролле, детально розглянув його як діяча “української школи” в польській літературі та конкретизував його науковий внесок у дослідження історії та культури волино-подільського краю. Учень Л.В. Баженова О.М. Кошель (Київ) висвітлив аспект діяльності Й.Й. Ролле в Подільському єпархіальному історико-статистичному комітеті, його ролі у зменшенні протистояння католицької і православної конфесій в регіоні, становища між церквою і наукою [75, с.19-20]. Деякі доповнення в даному напрямі здійснили в кандидатській дисертації “Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет” [76, с.115-118] та одноіменній брошурі [77, с.22-23] Ю.Й. Земський (м.Дніпропетровськ) і в публікаціях про це ж краєзнавче товариство А.К. Лисий (м.Вінниця) [78, с.45,46], А.І. Стельмашова (Київ) [79, с.60-62], В.М. Вінюкова (м.Кам’янець-Подільський) [80, с.20-21] та ін. Водночас у 90-ті роки продовжив вивчати біографію, оприлюднювати в газетах і наукових виданнях нові факти про громадську і наукову діяльність Й.Й. Ролле на ниві медицини й культури Поділля [81, с.84-86], поглиблювати розробку його внеску в розвиток соціальної гігієни [82] краєзнавець Є.В. Мазурик. Таким же ракурсом подвижництва доктора Антонія зацікавились й подали уточнення вінницькі аматори В.О. Головка і К.Г. Любецька [83, с.192-193].

Значною подією в науковому житті та міжнаціональних відносинах України стало проведення 23-24 червня 1999 р. в м.Хмельницькому представницької міжнародної наукової конференції “Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки” [84]. На ній були розглянуті різні аспекти існування полонії в межах сучасних областей Поділля та Волині упродовж IX-XX століть. У центрі уваги вчених та краєзнавців форуму опинилася постать Й.Й. Ролле. В змістовних доповідях Л.В. Баженова [85, с.31,42], В.С. Прокопчука [86, с.496-506], О.М. Пажимського [87, с.511-518], С.Е. Баженової [88, с.50-57] та інших учасників конференцій підведені певні підсумки вивчення та формування засад нового бачення й оцінок громадсько-наукової діяльності і творчої спадщини Й.Й. Ролле й рекомендовано дослідникам вийти на рубіж створення про нього узагальнюючих дисертаційних і монографічних робіт.

Натомість у польській історіографії 90-ті роки не позначилися активністю розробки проблем пов’язаних з літературною і науковою діяльністю Й.Й. Ролле. Як засвідчує енциклопедична довідка про нього виданого 1994 року “Словника польських істориків” [89, с.448-449], практично не зазнали змін попередньо вкорінені в історіографію погляди на постать Й.Й. Ролле. Проте сьогодні наголошується значення доктора Антонія в налагодженні й стабілізації польсько-українських стосунків другої половини XIX ст.

Отже, аналіз створеної літератури в Україні та Польщі про Й.Й. Ролле констатує, що хоча дана постать не обійдена певною увагою вчених і краєзнавців, проте у порівнянні з станом вивчення в історіографії інших рівнозначних діячів обох держав (наприклад, О. Яблоновський, Ю. Сіцінський та ін.) особа доктора Антонія найменше, найгірше досліджена, узагальнена і популяризована в науці. Переважна більшість названих публікацій про Й.Й. Ролле кінця XIX-XX ст. звелася лише до схематичного і неповного викладу біографічних відомостей про нього без врахування особливостей та суперечностей епохи і міжнаціональних відносин в Україні й на Поділлі, в яких зростає ця постать, хвилює тенденційним ставленням до його творчості й недосконалим і одностороннім історіографічним аналізом його праць. Наш стислий огляд наукових розробок попередників свідчить, що й досі не має досліджень, які б повною мірою системазували і осмислили діяльність Й.Й. Ролле на ниві літератури, історії й просвітництва на дисертаційному та монографічному рівні в світлі вимог і потреб сучасної української науки. Таким чином, не може бути сумнівів у необхідності та доцільності опрацювання поставленої наукової проблеми.

Саме тому метою нашого дослідження було дати уточнену загальну характеристику особи Й.Й. Ролле, його участі в громадсько-політичному, краєзнавчому, науковому та просвітницькому житті Поділля й прослідкувати еволюцію його поглядів у ставленні до історії і культури цього регіону на тлі розвитку українсько-польських стосунків другої половини XIX ст.

Джерельна база дисертаційного дослідження складається з архівних та опублікованих матеріалів по темі, які за походженням і характером інформації поділяються на групи:

1. архівні документи;
2. археографічні видання;
3. спогади, свідчення сучасників та звіти;
4. матеріали періодики XIX-початку XX ст.;
5. епіграфічні джерела;
6. літературно-наукова спадщина Й.Й. Ролле.

До першої групи джерел належать документи і матеріали державних архівів та музеїв України, які стосуються життєдіяльності Й.Й. Ролле, його сподвижників і характеристики громадського й наукового життя Поділля другої половини XIX ст.

Розрізнені документальні свідчення про Й.Й. Ролле та його подвижництво на ниві медицини, наукових товариств Поділля й стосунки з відомими вченими, які опрацьовані та використані в дисертаційному дослідженні, зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у м.Києві (ЦДІАК). Зокрема, матеріали про діяльність Подільського та Волинського товариств лікарів і участь в них Й.Й. Ролле, агентурні спостереження за “політично неблагонадійними” їх членами містяться у фонді “Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора” (ф.442) [91]. З-поміж них є важливою справа про листування Київського генерал-губернатора з місцевою владою про ліквідацію у 1865 р. в Кам’янці-Подільському польського товариства лікарів, про репресивні заходи щодо його учасників та ролі в ньому Й.Й. Ролле. Водночас дозволили глибше з’ясувати аспекти розвитку громадського і краєзнавчого руху, регіональних досліджень на Поділлі в другій половині XIX ст. та участі в них Й.Й. Ролле матеріали фондів ЦДІА про діяльність у Правобережній Україні єпархіальних історико-статистичних комітетів (ф.1388, 1396, 2205), особові фонди “Антоновичів” (Ф.832), “Грушевських” (ф.1235), “О.І. Левицького” (ф.1143), “І.М. Каманіна” (ф.237). Як свідчать справи останніх фондів, В.Б. Антонович, М.С. Грушевський, О.І. Левицький, І.М. Каманін були тісно зв’язані з науковцями і краєзнавцями Поділля й Волині, виступали їх наставниками, слідували й аналізували місцеві публікації, в тому числі з особливою прискіпливістю за працями Й.Й. Ролле. Окремі факти про діяльність Й.Й. Ролле на ниві медицини та освіти Поділля виявлені в фондах “Управління Київського учбового округу” (ф.707). Варто зауважити, що досі дослідники особи Й.Й. Ролле обходили увагою матеріали ЦДІА України у м.Києві.

Значно об’ємніші за обсягом і вартісніші за змістом документи про життєдіяльність Й.Й. Ролле зосереджені в Кам’янець-Подільському міському державному архіві (КПМДА), який виокремився в самостійну установу зі складу Державного архіву Хмельницької області (ДАХО) в 1998 році. КПМДА за кількістю і якістю збереження документів та матеріалів кінця XVIII – початку XX ст. сьогодні є найбагатшим фондосховищем з-поміж регіональних державних архівних закладів України і для дослідження історії Поділля займає по зазначенню друге місце після ЦДІА України у м.Києві. Певною мірою деякі архівні справи про Й.Й. Ролле в КПМДА опрацьовали і частково ввели в науковий обіг науковці 80-90-х років XX ст. Л.В. Баженов, В.С. Прокопчук і Є.В. Мазурик. У дисертаційному дослідженні нами не тільки використані і переосмислені відомі документи цього архіву про Й.Й. Ролле, але й оприлюднено чимало маловідомих матеріалів та фактів про нього.

Матеріали про громадсько-політичну діяльність Й.Й. Ролле найкраще відображені у фондах КПМДА “Подільський цивільний губернатор” (ф.228) та “Кам’янець-Подільське міське поліцейне управління” (ф.292). Тут у справах № 4098 [93] і № 5305 [94] зосереджені документи про роботу Подільського товариства лікарів, його закриття та відновлення офіційною владою за звинуваченнями в антиросійській і антисамодержавній діяльності, а також статут, протоколи, звіти й інші ділові папери того часу, матеріали науково-дослідницької праці. Саме в справі № 5305 докладно згрупована інформація про наукові інтереси й перші публікації Й.Й. Ролле з історії медицини Поділля, виконання ним обов’язків секретаря товариства лікарів у 1862-1865 рр., а в справі № 803 фонду 292 [95] – про таємний нагляд за ним і його “благонадійність”, у матеріалах фонду 249 – матеріали про його сімейне та особисте життя [96], фонду 228 – про одержання ним паспорта громадянина Австрії [97] тощо.

Найменш важлива інша група документів КПМДА, які стосуються наукового життя та діяльності краєзнавчих товариств другої половини XIX ст., участі в них Й.Й. Ролле. Такі матеріали зосереджені у фондах “Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет” (ф.832), в якому представлені оригінали статутів товариства, звіти про діяльність, рецензії на рукописи та публікації [98], “Подільський губернський статистичний комітет” (ф.198), матеріали котрого з’ясовують стосунки Й.Й. Ролле з цією установою. Вагоме значення для дослідження краєзнавчого руху і участі в ньому Й.Й. Ролле мають документи, картотека, рукописи особового фонду КПМДА “Є.Й. Сіцинський” (ф.3333). Особливо вартісними в цьому фонді є справи “Бібліографічні довідки про діячів Поділля” [99, спр.33] та матеріали персоналії під назвою “Життєві жалі Є. Сіцинського” [99, спр.26], які так чи інакше стосуються діяльності Й.Й. Ролле. Додаткові відомості про українсько-російсько-польські стосунки на Поділлі у XIX ст. та ролі в них Й.Й. Ролле й інших місцевих дослідників і краєзнавців містяться у справах фондів “Подільська римо-католицька дієцезія” (ф.685), “Подільська духовна консисторія” (ф.315), “Подільська православна духовна семінарія” (ф.64) та ін.

Значна група матеріалів про краєзнавчий рух і наукові дослідження на Поділлі другої половини XIX – на початку XX ст. зберігаються у фондосховищі заснованого 1890 року Кам’янець-Подільського іс-

торичного музею-заповідника [100]. Тут у фонді № 10 концентруються анкети, рукописи, проекти дослідників краю, у тому числі відомості та ілюстративний матеріал (фотографії, гравюри) про Й.Й. Ролле.

Загалом у дисертаційному дослідженні використані документи і матеріали 32 фондів й близько 150 справ трьох архівосховищ України, які дозволили у перше ввести в науковий обіг чимало фактів з життєдіяльності Й.Й. Ролле.

Важливим джерелом дисертаційного дослідження є опубліковані документальні свідчення про Поділля другої половини ХІХ ст. у контексті окресленої проблеми, які містяться в археографічних виданнях. Це, насамперед, збірники документів і матеріалів, в упорядкуванні яких безпосередню участь брав Й.Й. Ролле, “Материалы для медико-топографического и гигиенического описания Подольской губернии” (1865) [101], “Статистическое описание Подольской губернии” (1866) [102], “Материалы для исследования Подольской губернии в статистическом отношении” (1873) [103], “Памятная книга Подольской губернии на 1866 год” (1866) [104], “Сборник сведений о Подольской губернии” (1880-1884) [105], “Материалы для истории Подольской губернии” (1885) [106], “Статут Подільського єпархіального історико-статистичного комітету” (1890) [107], “Звіти Подільського єпархіального історико-статистичного комітету за 1890-1893 рр.” [108] та інші. Характер зосереджених у збірниках документів дозволяє глибше з’ясувати ряд аспектів громадсько-наукової діяльності Й.Й. Ролле, його співпраці на ниві вивчення Поділля з місцевими краєзнавцями і науковцями та впливу археографічної праці на його творчість.

У науковій діяльності Й.Й. Ролле надавав головного значення опрацюванню документів з історії України в тодішніх архівах давніх актів Києва, Львова, Вільно, Варшави, Кракова й особливо приватних магнатсько-поміщицьких родин Поділля, Волині. Крім того, він активно використовував у своїй творчості такі капітальні археографічні видання, як “Акты, относящиеся к истории Западной России” (1846-1853) [109], “Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России” (1863-1892) [110], “Акты, относящиеся к истории Юго-Западной Руси” А.С. Петрушевича [111] і, головне, “Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов Юго-Западной России” (1845-1859) [112], “Архив Юго-Западной России” (1859-1893) [113], польською мовою “Старожитності Польщі з огляду історичного, географічного і статистичного” М. Балінського і Т. Ліпінського (1843-1845) [114], “Історичні джерела. Польща в ХVІ ст.” А. Павинського і О. Яблоновського (1867-1897) [115] й інші. Водночас він у власних публікаціях популяризував документальні сховища державних і приватних архівів [116], систематизував і прокоментував понад 6000 оригінальних першоджерел з російських архівів, які стосувалися історії Польщі та східних кресів [117] і заохочував місцевих науковців й краєзнавців до збирання, дослідження і оприлюднення письмових документальних свідчень [75, с.19-20], спрямував археографічну роботу Подільського єпархіального історико-статистичного комітету [118] і, таким чином, здобув визнання як відомого археографа. Названі документальні збірники, з якими працював Й.Й. Ролле, дозволяють якісніше історіографічно осмислити джерельну базу його наукових монографій та “Історичних оповідей” з минулого України й Поділля, об’єктивність його досліджень. Сюди ж варто додати важливість археографічної публікації початку ХХ ст. про сімейний архів та неопубліковані рукописи Й.Й. Ролле [119], який майже не використовувався дослідниками його життєопису.

На жаль, Й.Й. Ролле не залишив у спадщину власні матеріали про прожите і бачене, окрім невеличкої “Автобіографії”, що зберігається серед неопублікованих його рукописів [119]. Тому для зображення історичної епохи та його оточення з суб’єктивної точки зору зберігає свою актуальність свідчення сучасників і соратників доктора Антонія, зокрема, М.І. Яворовського у “Спогадах про Йосипа Йосиповича Ролле” [24, с.506-507], в яких з теплотою та пошаною до вченого-поділезнавця і лікаря викладена біографія з елементами історіографічного аналізу його творчості; відомих діячів народницького Л.Л. Дебагорія-Мокриєвича [120] і українського національно-визвольного руху, вихідців з Поділля О.І. Лотоцького в книзі “Сторінки минулого” (1932) [121] та В. Приходька в мемуарах “Під сонцем Поділля” (1931) [122]. Ці автори, з одного боку, з осудом ставилися до польської точки зору Й.Й. Ролле на минуле України, але беззастережно визнавали в ньому талант вченого, письменника й лікаря, його вагомий внесок у дослідження медицини, історії та культури волино-подільського краю, запримітили окремі цікаві риси його діяльності й взаємин з місцевою інтелігенцією. Особливості сімейного життя та будні Й.Й. Ролле, його стосунки з жителями м.Кам’янця-Подільського, з науковцями України, Росії і Польщі найкраще описані в спогадах його сина, історика і журналіста Міхала Ролле [123]. Загалом мемуарна література про Й.Й. Ролле, як історичне джерело, за обсягом незначна і відіграє лише допоміжну роль у дослідженні проблеми.

Вагомим джерелом у вивченні громадської, наукової і просвітницької діяльності Й.Й. Ролле є періодика другої половини ХІХ ст. Зокрема, Й.Й. Ролле співробітничав з редакціями понад 25-ти журналів і газет Польщі, України та Росії, на шпальтах яких він уміщував свої наукові статті, історичні оповідання,

розвідки, лекції та інші матеріали підписані здебільшого псевдонімами Юзеф Антоній, д-р Антоній Ю., д-р Антоній, д-р А.Ю., Юзеф з Генрихівки, Адскріптус, Пирожко-Фульгенціуш тощо. Й.Й. Ролле публікувався в “Киевской старине” [124], житомирській газеті “Волянь” [125], “Подольских губернских ведомостях” [126] і “Подольских епархиальных ведомостях” [127], у часописах Кракова “Світ” [128] і “Час” [129]; Варшави “Бібліотека Варшавська” [130], “Газета Варшавська” [131], “Тижневик ілюстрований” [132], “Тижневик загальний” [133], “Мандрівник” [134], “Огляд польський” [135], “Огляд лікарський” [136] і “Тижневик лікарський” [137], “Сімейна хроніка” [138], “Річник археологічний” [139], “Нива” [140] й інші; Торуня “Газета Торунська” [141] і Львова “Путівник науковий і літературний” [142]. Проте найбільш активно Й.Й. Ролле друкувався в часописах варшавському “Клоси” [143] і Львівському “Край” [144]. Тут оприлюднено основні його історичні дослідження та повісті, які згодом вийшли у світ окремими відбитками і книгами. У згаданих періодичних виданнях подані також численні рецензії на праці Й.Й. Ролле й відгуки на його діяльність та творчість. Принагідно варто зауважити, що й досі залишається на перспективу актуальною проблема розшуку усіх розпорочених публікацій Й.Й. Ролле в інших часописах Польщі, Росії, Франції, Німеччини та Австрії.

В центр дисертаційного дослідження покладено системний та історіографічний аналіз творчої спадщини Й.Й. Ролле, яка найсуттєвіше характеризує його громадсько-політичні, наукові й просвітницькі позиції в контексті суспільного та краєзнавчого руху в Україні і на Поділлі другої половини ХІХ ст. Загалом його доробок складає понад 400 опублікованих праць, з яких майже 100 безпосередньо присвячені історії медицини, минувшині та культурі Поділля. Частину статей, видрукованих у часописах, доктор Антоній пізніше зібрав у книги, яких було видано у вигляді 9-ти серій, в тому числі перша “Оповідання історичні” (1875) [145], друга в двох томах “Бесіди з минулого” (1879) [146], третя в двох томах “Історичні оповідання” (1882) [147], четверта у двох томах “Оповідання” (1884) [148], п’ята “Нариси й оповідання” (1887) [149], шоста “Оповідання історичні” (1887) [150], сьома “Історичні оповідання” (1891) [151], восьма “Образи історичні” (1892) [152] і остання “Образи і нариси історико-літературні” (1893) [153]. Поза цими серіями ще були “Нові історичні оповідання” (1883) [154], “Наречені окраїн” (1883) [155], “Три історичні оповідання” (1880) [156] та інші книги. Крім того, Й.Й. Ролле опублікував російською мовою низку поділлезнавчих праць з медицини, соціальної гігієни, статистики, зокрема, “Материалы для медико-топографического описания Подольской губернии” (1865) [101], “Очерки гигиены Подольской губернии” (1866) [157], “Гигиенические очерки Подольской губернии” (1869) [158], “Популярная гигиена” (1879) [159], “Статистическое описание Подольской губернии” (1865) [102] й ін. Ці видання сьогодні є винятковим джерелом для дослідження краю періоду ХV-ХІХ ст. й не дозволяють трактувати їх автора як суто польського вченого, що прагне захистити інтереси тільки місцевої шляхти, як це, почасти, подавала радянська історіографія. Водночас у працях Й.Й. Ролле міститься чимало цікавих і необхідних свідчень про розвиток на Поділлі суспільно-політичних, культурних процесів й краєзнавчого руху протягом ХІХ ст. та участі в них автора, які безпосередньо виступають як джерело дисертаційного дослідження.

Звичайно ж неможливо охарактеризувати всі джерела використані в дисертації. Варто лише зазначити, що багата археографічно-документальна база дозволила успішно виконати поставлені мету і завдання дослідження, ввести у науковий обіг чимало невідомих й маловідомих фактів та свідчень, що з’ясовують різні аспекти громадсько-політичного життя й краєзнавчого руху в Україні і на Поділлі в другій половині ХІХ ст. та ролі в ньому Й.Й. Ролле у світлі українсько-польських наукових і культурних відносин, значно доповнити і уточнити його біографічний опис.

При роботі з публікаціями та архівними матеріалами автор дотримувався системного і критичного підходу, всебічного аналізу та співставлення даних з іншими джерелами.

Джерела та література

1. Яворовский Н.И. Воспоминания об Иосифе Иосифовиче Ролле //Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подольск, 1904. – Вып. X.
2. Ульяновський В. “Ранній” Антонович //Київ. старовина. – К., 1999. - № 2.
3. Антонович В. Польско-русские отношения XVII в. в современной польской призме (по поводу повести Г. Сенкевича “Огнём и мечём” // Киев. старина. – 1885. – №5. – С.44-78.
3. В. А. Рец. на кн. “D-r Antoni J. z przeszłości Polesiá Kijowskiego”, Warszawa, 1882 // Киев. старина. – 1882. - №10.
4. В. А. Рец. на кн. “D-r Antoni J. z opowiadania historyczne”, Т.1-2, Warszawa, 1882 // Киев. старина. – 1882. - №12.
5. В. А. Рец. на кн. “D-r Antoni J. Niewiasty Kresowe, Warszawa, 1882 // Киев. старина. – 1883. - №4.
6. Ролле И. Украинские женщины // Киев. старина. – 1883. - №6. – С.
7. Ролле И. Страшный Иосиф // Там само. – 1883. - №9-10. – С.39-87.
8. Ролле И. Иван Пидкова // Там само. – 1885. - №10. – С.

9. Ролле И. Кармелюк // Там само. – 1886. - №3. – С.495-560.
10. Ролле И. Судьба красавицы // Там само. – 1887. - №1
11. Ролле И. На Шпаковом шляху // Там само. – 1887. - №4. – С.693-720.
12. Ролле И. Савва Чаленко // Там само. – 1887. - №12.
13. Ролле И. Побожье в XVII и XVIII вв. (К истории польского землевладения в Брацлавщине) // Там само. – 1890. - №6,7,8,9,10,11,12.
14. Ролле И. Женщины при Чигиринском дворе во второй половине XVII в. // Там само. – 1894. - №3
15. А. М-ч. Рец. на кн. “Материалы для истории Подольской губернии, К-Под., 1885” // Там само. – 1885. - №8. – С.693-696.
16. Антонович В. Иосиф Иосифович Ролле (некролог) // Киев. старина, 1894. – Т.44. – №2. – С.305-310.
17. Кулиш П. Польская колонизация Юго-Западного края // Вестник Европы. – СПб., 1874. – Т.2. – С.3-35; Т.4. – С.483-511.
18. Драгоманов М. Евреи и поляки в Юго-Западном крае // Вестник Европы. – 1875. – Т.4. – С.133-149.
19. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной имп. Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел: Мат-лы и исследования собранные д. чл. П.П. Чубинским. – СПб., 1872-1879. – Т.I-VII.
20. Грушевский М.С. Барское староство. Ист. Очерк XV-XVIII вв. – К., 1894. – 500с.
21. Франко І.Я. Галицьке краєзнавство // Kurier Lwowski. – 1892. - №212, 218-219, 221-226 (Франко І.Я. Збір. творів у 50-ти томах. – К., 1986. – Т.46. – Кн.2.)
22. Ефименко А. Очерк истории Правобережной Украины по И. Ролле // Киев. старина. – 1894. - №10-12; 1895. - №4-5; Окр. вид.: Ефименко А. Очерк истории Правобережной Украины. – К., 1895.
23. Яворовский Н. Воспоминания об Иосифе Ролле // Труды Подольского церковного историко-археологического общества (далі ТПЦІАО). – Каменец-Подольск, 1904. – Вып.Х. – С.506-517.
24. Батюшков П.М. Волынь: Исторические судьбы Юго-Западного края. – СПб., 1888. – 280 с. (у співавторстві).
25. Батюшков П.М. Подолия: Историческое описание. – СПб., 1891. – 264 с. (у співавторстві).
26. Энциклопедический словарь. Издат. Ф.А. Брокгауз и А. Ефрон. – Т.27. – СПб., 1896. – С.40.
27. Koratyński W. J.A. Rolle // Tygodnik ilustrowany. – Warszawa, 1881. - №394.
28. Маковецький С. Рід Маковецьких у долі пддільського краю // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. – Хмельницький, 1999.
29. Jabłjnowski A. Wołyń, Podole, Ruś Czerwona // Pisma Oleksandra Jabłjnowskiego. – Warszawa, 1911. – Т-IV.
30. Jabłjnowski A. Historia Rusi Poludniowej do upadku Rzeczy Pospolitej. – Kraków, 1912.
31. Pułanski K. Kronika rodów szlachechich Podola, Wołyni i Ukrainy. – Brody, 1911.; Szkice i poszukiwania historyczne. Seria I-III. – Poznań – Kraków, 1896-1906.
32. Karwicki J. Dunin. Opowiadanie historyczne // Przewodnik naukowy i literacki. – Lwów, 1897. - №8-12; 1898. - №1-6; Szkice obyczajowe i historyczne. – Warszawa, 1882. – 191 s.
33. Земський Ю.С. Подільський єпархіяльний історико-статистичний комітет (1865-1920 рр.). – Хмельницький, 1997. – С.30.
34. Сецинский Е. Хронологический список трудов д-ра И.Ролле. – ТПЦІАО. – Вып.Х. – Каменец-Подольск, 1904.
35. От редакции. Письмо частного корреспондента // Киев. старина. – 1894. - №2.
36. Доктор И.И. Ролле (некролог) // Под. епарх. вед. (далы – ПЕВ). – 1894. - №4.
37. Яворовський Н.И. Воспоминания об Иосифе Иосифовиче Ролле // ТПЦІАО. – Вып.Х. – К-Под., 1904.
38. Добровольський Л. Едвард-Леопольд Руліковський, знавець Київщини (1825-1900) // Зап. іст.-філол. відділу ВУАН. – К., 1928. – Кн.XVIII. – С.75-112.
39. Отамановський В.Д. Краєзнавство на Поділлі. – Віниця, 1926. – 11 с.
40. Сіцінський Є. Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст. // Зап. іст.-філол. відділу ВУАН. – К., 1928. – Кн. XVII. – С.64-160 (перевидано окремо. – Кам'янець-Подільський, 1994. – 92 с.)
41. Talko-Hrynczewicz J. Ostatni z dawnych lekarzy kresowskich dr Józef Rolle (dr Antoni J.). W setną rocznicę jego urodzin (1830-1894) // Pamiętnic Wineńskiego Towarzystwa Lekarskiego. – Wilno, 1930. - №3, 4, 5.
42. Вініковецький С.Я., Воловик В.П. Ролле Антоній Йосип // Радянська енциклопедія історії України (далі – РЕІУ). – Т.4. – К., 1972. – С.7.
43. Ролле Йосип Антоній // українська радянська енциклопедія (УРЕ). – К., 1963. – Т.12. – С.340; Вид.2-е. – К., 1983. – Т.9. – С.448.
44. Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. – К., 1971. –
45. Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. – К., 1972. –
46. Коваленко Л.А. І.Я. Франко про історію Поділля // Матеріали третьої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів, 1970. – С.58-62.
47. Денисовець П.М. Публікації матеріалів про Устима Кармалюка на сторінках журналу “Киевская старина” // Тези доп. наукової конференції “Народний герой Устим Кармалюк” (До 200-річчя від дня народження). – Кам'янець-Подільський, 1987. – С.23-24.
48. Тищенко В.І. Устим Кармалюк в історичній літературі // УІЖ. – 1974. - №6. – С.
49. Тищенко В.І. Кармалюк у фольклорі, літературі, мистецтві. – Хмельницький, , 1981. – 34 с.; Він же. – Джерела літературно-художньої творчості про Устима Кармалюка // Тези доп. четвертої обласної історико-краєзнавчої

- конф. – Вінниця, 1986. – С.67-68.; Він же. – Фольклорні джерела великої прози про кармалюка // Тези доп. наукової конф. “Народний герой Устим Кармалюк”. – К.-Под., 1987. – С.43-45.
50. Тищенко В.І. Кармалюк в оцінці Й. Ролле // Матеріали другої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів, 1968. – С.164-170.
 51. Тарасов Ю.М. Історія Поділля у працях А. Ролле // VII Подільська історико-краєзнавча конференція: секція історії дожовтневого періоду: Тези доп. – Кам’янець-Подільський, 1987. – С.15-16.
 52. Гаврищук А.П. Жива енциклопедія краєзнавства // Краєзнавство. – К., 1999. - №4. – С.118-120.
 53. Сис Т. Дослідник Поділля (Й. Ролле) // Прапор Жовтня (м.Кам’янець-Подільський). – 1964. – 29 вересня.
 54. Бібліографічний покажчик літератури і публікацій з історії Подільського краю (з найдавніших часів до 1864 року включно) // Упоряд. А.Г. Паравійчук. – Кам’янець-Подільський, 1965. – 503 с. (машинописний рукопис зберігається у Кам’янець-Подільській міській бібліотеці та бібліотеці місцевого педагогічного університету)
 55. Історія міст і сіл Хмельницької області: Ретроспективний бібліографічний покажчик (Склав С.К. Гуменюк). – Хмельницький, 1987. – Ч.І-ІІ. – 451 с.
 56. Мазурик Е.В. Общество подольских врачей и его роль в развитии общественной медицины Юго-Западной России (1859-1865) // Советское здравоохранение. – М., 1973. – №11. – С.74-75.; Він же. – Об участии аптечных работников в деятельности общества подольских врачей // Фармацевтический журнал. – М., 1982. - №6. – С.
 57. Мазурик Е.В. Социально-гигиеническая деятельность Иосифа Ролле // Советское здравоохранение. – М., 1973. – №1. – С.78-81.
 58. Щепанський С. Поважати скарби вчив ... (Й.Й. Ролле) // Прапор Жовтня. – 1987. – 11 червня.
 59. Dr Antoni Rolle. Wybór pism. (Wyd. W. Zawadzki). – w 3t. – Kraków, 1966. – Т.І-ІІІ.
 60. Zawadzki W. Rolle Antoni J. // Wybór pism. – Kraków, 1966. – Т.І. – S.6-22.
 61. Rolle J.A. // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław, 1989, - Т.31. – S.564-566.
 62. Ролле И.И. Женщины при Чигиринском дворе во второй половине XVII в. // УИЖ. – 1991 - №3,4.
 63. Матляк В.М. Публікація журналу “Киевская старина” // УИЖ. – 1991. - №3. – С.86-87.
 64. Ролле Й. Жінки при чигиринському дворі в другій половині XVII ст. /Примітки О.І. Гуржія). – К.: Україна, 1994. – 58 с.
 65. Антоній Йосип Ролле. Фатальна красуня: Оповіді з минулого Поділля. (Передмова І.Г. Шульги). – Вінниця, 1990. – 42 с.
 66. Антоній Йосип Ролле. Фатальна красуня // Радянське Поділля (м.Хмельницький). – 1991. – 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18 лютого.
 67. Антоний И. (Ролле И). Судьба красавицы: София Глявонс-Витте Потоцкая. – К., 1993. – 52 с.
 68. Пахалюк В.А. Деякі питання історії Поділля в дореволюційній вітчизняній історіографії // V Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доп. і повідомл. – Кам’янець-Подільський, 1991. – С.519-521.
 69. Петров Л.О. Немирівська гімназія // Тези доп. десятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конф. – Вінниця, 1991. – С.68.
 70. Прокопчук В.С. Перший з краєзавців Поділля (Й. Ролле) // Подільські вісті (м.Хмельницький). – 1992. – 16 листопада.
 71. Прокопчук В.С. Краєзнавець Йосип Ролле // Духовні витоки Поділля: Творці історії краю: Мат-ли Міжнарод. науково-практичної конф. – Хмельницький: Поділля, 1994. – С.20-23.
 72. Прокопчук В.С. Краєзнавство на Поділлі: історія та сучасність. – К.: Рідний край, 1995. – 203 с.
 73. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст.: Історіографія. Біобібліографія. Матеріали. – Кам’янець-Подільський, 1993. – 470.
 74. Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія. – Хмельницький: Доля, 1995. – 255 с.
 75. Кошель О. Між церквою і наукою. Історичний нарис діяльності Подільського церковного історико-археологічного товариства. – Київ. – Кам’янець-Подільський: Центр поділезнавства, 1998. – 69 с.
 76. Земський Ю.С. Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет. Дис... канд. іст. наук. – К., 1998. – 186 с.
 77. Земський Ю.С. Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет (становлення та діяльність). – Хмельницький, 1997. – 28 с.
 78. Лисий А.К. Діяльність Подільського церковного історико-археологічного товариства // Лисий А. Нариси історії Подільської (Вінницько-Брацлавської єпархії) 1795-1995. Вінниця, 1995. – С.44-51.
 79. Стельмашова А. Діяльність Подільського церковного історико-археологічного товариства (II пол. XIX – I чверть XX ст.) // Хмельницькому – 500: Тези доп. Всеукр. наукової конф. – Хмельницький, 1991. – С.60-62.
 80. Вінюкова В.М. Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет в історико-географічних дослідженнях // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля: Наук. зб. – Кам’янець-Подільський, 1992. – С.20-21.
 81. Мазурик Є.В. Йосиф Ролле – видатний лікар і історик медицини Поділля // Науково-практична конф. “Культура України і слов’янський світ”: Тези доп. і повід. – Київ-Кам’янець-Подільський, 1992. – Ч.ІІ. – С.84-86.
 82. Мазурик Є.В. Йосип Ролле як лікар і соціал-гігієніст // Матеріали IV Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам’янець-Подільський, 1995. – С.211-213; Він же. – Соціально-гігієнічна діяльність Йосипа Ролле // Подольянин (м.Кам’янець-Подільський). – 1996. – 1 червня.
 83. Головка В.О., Любецька К.Г., Деякі аспекти соціально-гігієнічного стану Подільської губернії другої половини XIX ст. // Поділля і ПівденноСхідна Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII ст.: Мат-ли Всеукр. історико-краєзнавчої науково-практичної конф. – Стара Синява: Поділля, 1998. – С.192-193.

84. Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конф. – Хмельницький: Поділля, 1999. – 600 с.
85. Баженов Л.В. Польське населення Поділля і Південно-Східної Волині в дослідженнях зарубіжних і українських вчених та краєзнавців XIX-XX ст. // поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. – С.31-42.
86. Прокопчук В.С. Йосиф Ролле – краєзнавець Поділля // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. – С.496-506.
87. Пажимський О.М. Антоній Йосип Ролле // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. – С.511-518.
88. Баженова С.Е. Твори Й.Й. Ролле – як джерело до вивчення історії Поділля та Волині // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. – С.50-57.
89. Słownik historyków polskich. – Warszawa, 1994. – S.448-449.
90. ЦДІА України у м.Києві. – Ф.442. – Оп.51. – Спр.274; Оп.532. – Спр.181; Оп.631. – Спр.203; Оп.810. – Спр.95.
91. ЦДІА України у м.Києві. – Ф.442.
92. Листування з Київським, Подільським і Волинським генерал-губернаторством про закриття Товариства подільських лікарів за ведення польської пропаганди // КПМДА. – Ф.228. – Оп.1. – 1865 р. – Спр.4098 – 60 арк.
93. Про заснування в Кам'янці-Подільському Товариства подільських лікарів // КПМДА. – Ф.228. – Оп.1. – 1872 р. – Спр.5305. – 79 арк.
94. Донесення Кам'янець-Подільського повітового справника поліцейстру // КПМДА. – Ф.292. – Оп.1. – 1867 р. – Спр.803. – Арк.4-9.
95. Заяви Ролле до Кам'янець-Подільської міської управи // КПМДА. – Ф.249. – Оп.1. – 1891 р. – Спр.3195. – Арк.1-2.
96. Клопотання Ю.А. Ролле про надання паспорта громадянина Австрії // КПМДА. – Ф.228. – Оп.1. – 1858 р. – Спр.8601. – Арк.1-5.
97. Кам'янець-Подільський міський державний архів (КПМДА). – Ф.823. – Оп.1. – Спр.1-10.
98. КПМДА. – Ф. . – Оп.1. – Спр.1-20.
99. КПМДА. – Ф.3333. – Оп.1. – Спр.1-40.
100. Баженов Л.В. Суспільно-політичний рух на Поділлі у XIX ст. (огляд фондів Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника) // Музей і Поділля: Тези доп. наукової конф. присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського держ. історичного музею-заповідника. – К-Под., 1990. – С.67-68.
101. Ролле И. Материалы для медико-топографического и гигиенического описания Подольской губ. – Каменец-Подольск, 1865. – 82 с.
102. Ролле И., Демяненко А. Статистические описания Подольской губ. - Каменец-Подольск, 1866. – 65 с.
103. Материалы для исследования Подольской губернии в статистическом отношении. - Каменец-Подольск, 1873. – 226 с.
104. Памятная книга Подольской губернии на 1866 год. - Каменец-Подольск, 1866. – 204 с.
105. Сборник сведений о Подольской губернии. – Вып. I-III. - Каменец-Подольск, 1880-1884.
106. Материалы для истории Подольской губернии. (1792-1796): Составители: И.И. Ролле, Н.И. Яворовский. – 1885. – 318 с.
107. Устав Подольского епархиального историко-статистического комитета и состоящих при нем церковного Древнехранилища и Епархиальной библиотеки. - Каменец-Подольск, 1890; Изд. 2-е, - Каменец-Подольск, 1895. – 12 с.
108. Отчеты Подольского епархиального историко-статистического комитета. - Каменец-Подольск, 1890-1893.
109. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Санкт-Петербургской Археографической комиссией. – Т.1-5. – СПб., 1846-1853.
110. Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России, собранные и изданные Санкт-Петербургской Археографической комиссией. – Т.1-15. – СПб., 1863-1892.
111. Петрушевич А.С. Акты, относящиеся к истории Юго-Западной Руси. – Львов, 1868. – 192 с.
112. Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов. – Т.I-IV. – К., 1845-1859.
113. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (АЮЗР). – К., 1959-1993. – Ч.I-VIII.
114. Baliński M. I Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym. – T.I-III. – Warszawa, 1843-1845-
115. Źródła dyziejowe. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym i historycznym. Wyd. A. Pawiński i A. Jabłonowski. – T.I-XXII. - Warszawa, 1876-1897 (1903)-
116. Dr Antoni (Rolle). Opis dokumentów przechowywanych w archiwum Wileńskie do general-gubernatorstwa // Kraj (Lwów). – 1885. - №48; Він же. – Czasowa komisya archeograficzna na “Centrale Kijowskie archiwum” i ich wydawnictwa // Kraj. – 1882. - №35.
117. Dr Antoni (Rolle). Polonika, materiały do dziejow Polski w pismach rosyjskich (1700-1862) zebrane.- T.1-2. – Kraków, 1879-1880.
118. Яворовський Н. Несколько слов о деятельности Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии // ПЕВ. – 1883. - №44. – С.839-840.
119. Do dziejow Kamieńca Podolskiego (z popierów pozostałych po smierciu pana dr Dr Antoni J. (Rolle) // Przegodnik naukowy i literacki. – Lwów, 1907. - №2. – S.120-142.
120. Дебагорій-Мокриєвич Л.Л. Воспоминания. – СПб., 1906. – 202 с.
121. Лотоцький О. Сторінки минулого. Поділля у 1870-1900 рр. – Варшава, 1932. – Ч.1.
122. Приходько В. під сонцем Поділля. – Львів: Червона калина, 1931. – 250 с.
123. Rolle M. Rzemienym dyszłem (z dziejow Kamieńca Podolskiego). – Lwów, 1914. – 67 s.

124. Киевская старина. – Л., 1882-1895.
125. Волинь (Житомир). – 1888-1890.
126. Подольские губернские ведомости (ПГВ). – Каменец-Подольск, 1861-1894.
127. Подольские епархиальные ведомости (ПЕВ). – Каменец-Подольск, 1862-1894
128. Świat (Kraków). – 1880-1884.
129. Czas (Kraków). – 1885-1894.
130. Biblioteka Warszawska. – 1870-1886.
131. Gazeta Warszawska. –1860-1885.
132. Tygodnik ilustrowany (Warszawa). – 1880-1885.
133. Tygodnik Powszechny (Warszawa). – 1880-1882.
134. Wędrowiec (Warszawa). – 1887-1890.
135. Przegląd Polski (Warszawa). – 1880-1888.
136. Przegląd Lekarski (Warszawa). – 1862-1869.
137. Tygodnik Lekarski (Warszawa). – 1862-1864.
138. Kronika Familna (Warszawa). – 1870-1885.
139. Rocznic dla archeologij (Warszawa). – 1872.
140. Niwa (Warszawa). – 1882-1884.
141. Gazeta Toruńska (Toruń). – 1872-1878.
142. Przewodnik naukowy i literaturne. – Lwów, 1874-1894.
143. Kłosy (Lwów). – 1882-1890.
144. Kraj (Lwów). – 1882-1890.
145. Dr Antony J. Opowiadania historyczny. – Lwów, 1876. – 325 s.; Wyd.2. – Lwów, 1878. – 333 s.
146. Dr Antony J. Gawędy z przeszłości. – Ser.2. – T.1-2. – Lwów, 1879.
147. Dr Antony J. Opowiadania historyczny. Ser.3. – T.1-2. – Kraków-Warszawa, 1882.
148. Dr Antony J. Opowiadania historyczny. Ser.4. – T.1-2. – Warszawa-Kraków, 1884.
149. Dr Antony J. Opowiadania historyczny. Ser.5. – T.1-2. – Warszawa-Kraków, 1886. – 465 s.
150. Dr Antony J. Opowiadania historyczny. Ser.6. – T.1-2. – Lwów, 1887. – 383 s.
151. Dr Antony J. Opowiadania historyczny. Ser.7. – T.1-2. – Lwów, 1891. – 349 s.
152. Dr Antony J. Sylwetki historyczne. Ser.7. Lwów, 1891. – 464 s.
153. Dr Antony J. Sylwetki i szkice historyczne i literackie. Ser.9. – Kraków, 1893. – 385 s.
154. Dr Antony J. Nowe opowiadania historyczne. – Lwów, 1878; Wyd.2. – Lwów, 1883.
155. Dr Antony J. Nowiasty kresowe. – Warszawa, 1883. – 224 s.
156. Dr Antony J. Trzy opowiadania historyczne. – Lwów, 1880. – 200 s.
157. Ролле И.И. Очерки гигиены Подольской губ. // Памятная книга Подольской губернии. – Каменец-Подольск, 1866.
158. Ролле И.И. Гигиенические очерки Подольской губ. // Труды Подольского губернского статистического комитета. – Т.1. - Каменец-Подольск, 1869. – С.1-64.
159. Ролле И.И. Популярная гигиена. Курс лекций, прочитанных в православной духовной семинарии. // ПЕВ. – 1879. - №10-20.

Кравчук О. М.
м. Вінниця

СТОРИНКА ЕМІГРАЦІЙНОЇ БОГЕМІСТИКИ: ПРАЦЯ С. ЗАВАДСЬКОГО ПРО Т. Г. МАСАРИКА

У статті висвітлено оцінки С. Завадським наукової та політичної діяльності першого президента Чехословацької республіки. Незважаючи на певний апологетичний характер, здійснено спробу охопити головні політичні здобутки Т. Г. Масарика, зокрема, його внесок у розробку чеської національної програми наприкінці ХІХ ст. та роль в утворенні чехословацької держави.

Ключові слова: Т. Г. Масарик, С. Завадський, Австро-Угорщина, Чехословацька республіка, еміграція.

Актуальним завданням вітчизняної історичної науки є вивчення творчого спадку емігрантів – вихідців з України. До таких належить Сергій Владиславович Завадський (1871-1935). Його праці еміграційного періоду, зокрема про першого президента Чехословаччини Т. Г. Масарика, досі не були предметом аналізу у вітчизняній історіографії.

Мета статті – висвітлити оцінки С. Завадського наукової та політичної діяльності Т. Г. Масарика.

Постать С. Завадського неодноразово згадувалася українськими істориками. За свідченням Д. Дорошенка, він був «дуже знаючий і авторитетний судовий діяч», родом із Поділля, зі старого польсько-

українського роду [9, с.167]. Зазначену думку поділяють деякі сучасні українські дослідники [6, с.120]. За іншою інформацією С. Завадський народився у Казані, його родина з боку батька мала подільське коріння [7]. У Москві Завадський закінчив 5-у гімназію та юридичний факультет університету. Працював у судових установах Російської держави, зокрема, заступником обер-прокурора Сенату і заступником голови Надзвичайної слідчої комісії Тимчасового уряду, викладав в Олександрівському лицейі [2, с. 199; 8, с. 475, 476]. В Українській Державі (1918 р.) С. Завадський обіймав різні посади у вищих органах управління. Із травня 1918 р. – член Генерального суду та в. о. заступника міністра судових справ, з липня 1918 р. – державний секретар та член новоутвореного Державного сенату [8, с. 476, 477]. Відзначимо, що С. Завадський був розробником закону «Про верховне управління Державою на випадок смерті, тяжкої хвороби і перебування поза межами Держави ясновельможного Пана Гетьмана всієї України» (1 серпня 1918 р.). На його основі призначався одним із членів Колегії верховних правителів під час візиту П. Скоропадського до Німеччини. С. Завадський відомий як один із авторів «записки десяти» [6, с. 120-121]. Одним із останніх наказів гетьмана 14 грудня 1918 р. був звільнений «від служби, згідно з проханням» [10, арк.1]. Опинившись з 1922 р. на еміграції у ЧСР, С. Завадський змінив своє лояльне ставлення до українства і виступав з проросійських єдиноденеліських позицій, брав активну участь в житті російської еміграційної громади [5; 6, с.121; 11, с.131, 312; 1, с.52, 86, 441].

Серед творчого спадку С. Завадського є брошура про першого президента Чехословацької республіки Т. Г. Масарика. Цей короткий біографічний нарис опубліковано у 1925 р. на пропозицію редакції емігрантського збірника «Крестьянская Россия» у зв'язку з 75-річним ювілеєм президента [3]. Це була перша російськомовна праця, у якій автор прагнув різнобічно викласти життя і діяльність Т. Г. Масарика. У 1935 р. працю перевидано чеською мовою [12].

Зауважимо, що для більшої частини емігрантів з теренів колишньої Російської імперії президент ЧСР був великим демократом, гуманістом загальноєвропейського і світового масштабу [4, с. 123].

Аналогічні засади притаманні праці С. Завадського. Автор зауважив, що «... проф. Масарик, подібно Ломоносову, пройшов довгий, важкий, але блискучий шлях від простого ремесла до витонченого мистецтва: від первісного у своїй невігладливості ремесла сільського коваля до філігранного мистецтва наукової та філософської думки ... і навіть ще далі, – до самого важкого ... з мистецтв, до мистецтва управління державою» [3, с. 9].

С. Завадський акцентував загальнонаціональний характер політичного лідерства першого президента Чехословаччини: «Проф. Масарик стоїть на чолі свого народу не тільки в якості президента республіки; він водночас і загальноновизнаний народний вождь» [3, с. 9]. Розглядаючи проблему відносин лідера і народу, С. Завадський зауважив, що державне «спілкування є багатоособистісною і багатоголовою єдністю, і для того, щоби хор з пташиного став людським, потрібна впорядковуюча думка, що вимагає керівництва» [3, с. 10]. Не «применшуючи заслуг всього чехословацького народу у створенні чехословацької незалежності і у зміцненні чехословацької державності, все ж таки доводиться підкреслити і значення народних вождів», в першому ряду яких «почесне місце належить проф. Масарику» [3, с. 10-11].

У своїй брошурі С. Завадський зупинився на головних віхах біографії президента ЧСР. Згадано, що його батько Йосип був словаком, а мати – Тереза походила з онімеченої чеської родини, названо навчальні заклади, де він вчився [3, с. 11]. Зокрема, згадуються наукові студії Масарика у Віденському університеті, де він вивчав спочатку класичну філологію, згодом природознавство, державознавство, економічні науки і, зрештою, зупинився на філософії [3, с. 15].

Наведено факти сімейного життя Масарика, зокрема, зауважено, що після шлюбу він приєднав до свого прізвища дівоче прізвище дружини і став підписуватися як Томаш Гарріг Масарик [3, с. 17].

Головна частина праці С. Завадського присвячена характеристиці поглядів і діяльності першого президента ЧСР. Підкреслено, що він мав цілісний світогляд і життєву філософію, стрижнем якої автор вважає прагнення «примирити відчуття з розумом, знайти живу і розумну віру» [3, с. 19-20]. За С. Завадським, для Т.Г. Масарика філософія повинна слугувати життю, реально застосовуватися на практиці, і одночасно, життя повинно бути виправдане розумом і відчуттями [3, с. 22].

Суспільно-політична діяльність Масарика характеризується з 1882 р., початку його викладацької праці у Празькому університеті. Відданість молодого вченого науковій істині показана на прикладі полеміки з приводу питання вірогідності краледворського і зеденогорського рукописів. У лютому 1886 р. Масарик у редактованому ним часописі «Athenaeum» підтримав думку про їх підробку, що й було доведено згодом [3, с. 24-25].

Після цього до Масарика, як сильної особистості, виявили інтерес політики. Л. Рігер, лідер старочеської партії, 1889 р. запропонував Т. Г. Масарику приєднатися до неї [3, с. 26]. Проте Масарик обрав

молодочеську партію, від якої був обраний до парламенту Ціслейтанії [3, с. 27]. Автор наголошує на активності молодого депутата. Згадується промова Масарика 18 листопада 1892 р. з вимогою самостійності для чеських земель [3, с. 27]. Водночас, С. Завадський слушно наголосив, що мета політичної діяльності Масарика в той час полягала у перетворенні «Австрії у сучасну, прогресивну і демократичну державу» [3, с. 37].

Автором вказано на внесок Масарика у розробку чеської національної програми у 1890-і рр., сутність і основу якої становила ідея гуманності [3, с. 29]. Відзначено, що сприйнявши політичний заповіт Ф. Палацького, Т. Г. Масарик «вивів з нього необхідні для чехів кінця XIX століття практичні наслідки: якщо чеський народ хоче політичної і культурної самостійності, то він повинен прийняти моральне вчення Гуса, Хельчицького, Коменського, любити свободу думки і вірити в прогрес і домагатися почесного місця між народами не насильством, а широкою просвітою» [3, с. 29]. Відзначено, що він «не відкидав права народного самозахисту проти пригнічення, але революцію в розумі і серці ставив вище революції зі зброєю в руках» [3, с. 31].

Неприйняття Масариком марксизму Завадський пояснює опорою цієї доктрини на матеріалізм, з його небажанням рахуватися ні з чим, крім економіки, ігноруванням впливу релігії, мистецтва та інших складових культури, відкиданні етики. Проте Масарик визнавав справедливість більшості політичних і соціальних вимог робітників [3, с. 33]. Ідеалом Масарика автор назвав моральний соціалізм, «що ґрунтується на релігійній основі» [3, с. 33].

Показано боротьбу Масарика з антисемітизмом в Чехії, яку політик сприймав як свій моральний обов'язок. Масарик виступив на захист єврея Л. Гільснера (1899 р.), несправедливо звинуваченого у ритуальному вбивстві дівчини-християнки [3, с. 35].

Торкаючись ролі Масарика в утворенні 1900 р. Чеської народної партії, автор зауважив, що її «програма ... відповідала світогляду її засновника» [3, с. 36].

Відзначено контакти Масарика з Словаччиною, підкреслено його прагнення, «щоб словацька молодь нарешті приступила до активної політичної діяльності» [3, с. 37].

Показуючи поступовий відхід Масарика від ідеї реформування Австро-Угорщини, автор привернув увагу до зміни ставлення політика до революції, яку він визнав прийнятною заради реформ, критику ним австрійської зовнішньої політики, зокрема Загребського судового процесу (1909 р.) [3, с. 38]. Головний рубіж у відкиданні Масариком ідеї монархії Завадський вбачав у Першій світовій війні, коли «парламент був закритий, конституційні свободи призупинені, політичні партії придушені, газети редагувала поліція» [3, с. 40]. Тоді Масарик обрав роль політичного емігранта, «взяв до своїх рук чеський національний рух за кордоном», що надало вирішальну допомогу визвольному «руху у самій Чехії, який ... не мав би такого блискучого успіху без зусилля зовні» [3, с. 41-42]. Автор виділив мету закордонної діяльності Масарика: «привернути увагу Європи на чехів, довести союзникам, що їх же інтереси вимагають розчленування Австро-Угорщини і утворення самостійної чехословацької держави, і, зрештою, створити орган, який би, очолюючи чеський рух, міг стати, хоча би тільки у міжнародних відносинах, і тільки de facto, чехословацьким урядом» [3, с. 42].

Як приклад еміграційної діяльності Масарика наведений його виступ проти Австро-Угорщини в Цюриху і в Женеві в 1915 р. на урочистих поминках 500-літньої річниці спалення Гуса. «Кожен чех, який знає історію свого народу, - говорив Масарик, - повинен вирішити, на який бік йому стати: за реформацію або проти реформації, за чеську ідею або за австрійську ідею» [3, с. 43]. Водночас, підкреслює автор, Масарика «видавалося мало пропаганди словом, він хотів і пропаганди справою» і розпочав створення чехословацьких легіонів – збройних підрозділів з чехів і словаків в арміях країн Антанти [3, с. 45]. Зокрема, Завадський висвітлює організацію Чехословацького корпусу в Росії у 1917 р., здобуття у 1918 р. підтримки політичними колами США визвольного руху чехів і словаків [3, с. 48].

Підсумовуючи, С. Завадський відзначив невідповідність успіху Т. Г. Масарика. Автор переконаний: «до того, щоб стати на чолі своїх співвітчизників, він був підготовлений всім своїм життям... Зростав цей вождь і у вченому, в політичному і громадському діячеві, який завжди умів поєднувати потреби розуму з веліннями серця, а високі ідеали з майстерним розв'язанням практичних завдань, відрізняв патріотизм від патріотичних викриків і не замінював прагнення до успіху своєї справи прагненням до свого особистого успіху...» [3, с. 50].

Таким чином, незважаючи на певний апологетичний характер, у публікації С. Завадського про Т. Г. Масарика здійснено спробу охопити головні політичні здобутки першого президента Чехословаччини, що зберігає її історіографічне значення.

Джерела і література:

1. Дом в изгнании. – Прага: «RT+RS servis», 2008. – 512 с.
2. Донцов Д. І. Рік 1918. – К.: Документально-художнє видання / Упоряд.: К. Ю. Галушко. – К.: Темпора, 2002. – 208 с.
3. Завадський С. В. Жизнь и дѣло Т. Т. Масарика. – Прага, 1925. – 50 с.
4. Ковалев М. В. Историческая память и идентичность российской эмиграции 1920-1930-х годов: очерки. – Саратов: Саратов. гос. техн. ун-т имени Ю. А. Гагарина, 2013.–204 с.
5. Лазаревський Г. Гетьманщина // Свобода. 1933. № 127. – 3 червня. – С. 2.
6. Любовець О. Політична опозиція гетьманату П. Скоропадського. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2009. – 132 с.
7. Нечаев В. Жизненный путь С.В.Завадского // Иные берега. №2 (34) 2014 // [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://inieberega.ru/node/583>
8. Пиріг Р.Я. Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 518 с.
9. Савченко В. А. Павло Скоропадський. Останній гетьман України. – Харків: Фоліо, 2008. – 380 с.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 1064, оп. 1, спр. 23.
11. Dokumenty k dějinám ruské a ukrajinské emigrace v Československé republice (1918-1939). Z.Sládek, L. Běloševská a kolektiv autorů. Praha: Slovanský ústav AV ČR, Euroslavica, 1998. – 344 s.
12. Zavadskij S. Život a dílo T. G. Masaryka. – Praha, 1935. – 55 s.

*Maria Klawe-Mazurowa,
m. Warszawa*

JANINA KLAWE (1880-1974)

W dniu 17 marca 2017 wystąpiła prezentacja książki „Z Meklemburgii do Warszawy, dzieje potomków Jana Henryka KLAWE» autorstwa Marii Klawe-Mazurowej. Jest to pierwsza książka z serii o rodzinie Klawe , z której wyszło wiele wybitni osób.

Szczegółowo opisane historie rodziny zwykle są ciekawe tylko dla kręgu rodzinnego, ale w przypadku tej książki tak nie jest. Po pierwsze, rodzina Klawe wyraziście zapisała się w historii Warszawy i dlatego osoby lubiące gromadzić informacje o tym mieście będą nią zainteresowane. Nazwisko Klawe jest przede wszystkim kojarzone z początkami przemysłu farmaceutycznego, a następnie jednym z największych producentów farmaceutycznych w Polsce międzywojennej. Po wojnie zostało znacjonalizowane i obecnie znane jest pod nazwą Warszawskie Zakłady Farmaceutyczne „Polfa” znajdujące się na warszawskiej Woli. Drugim, niezwykle istotnym przedsięwzięciem w które zaangażowana była rodzina Klawe to browar początkowo działający pod marką Haberbusch, Schiele i Klawe. Po nacjonalizacji to Warszawskie Zakłady Piwowarskie, a następnie Browary Warszawskie.

Założył browar Henryk Klawe. Jego syn Leon Klawe kontynuował pracę ojca i rozwinął przemysł piwowarski pod koniec XIX wieku w Imperium Rosyjskim. W prowincji Podolsk został dyrektorem i założycielem kilku browarów, w tym w Proskurowie (dziś – miasto Chmielnicki) w 1901 roku. Dzieci Leon również stały się sławnymi ludźmi. Wśród nich – Dr Janina Klawe.

Stanisław Adolf i Janina Klawe, fotografia ślubna, 1918.

Janina Klawe urodzona 12 VIII 1880 r. na Podolu, córka zasłużonego inżyniera, Leona Klawe, pioniera przemysłu rolno-spożywczego na Podolu, założyciel browaru w Proskurowie. Zmarła w Toruniu dnia 26 stycznia 1974 r.

Początkowo uczyła się w domu i na prywatnych kompletach w Warszawie. Ukończyła prywatną per.sję Z. Morawskiej, a następnie – ze złotym medalem – znane w Warszawie Wyższe Kursy Handlowe Józefy Siemiradzkiej.

Po okresie pracy w administracji porzuca ją. poświęcając się 2 całym zapałom i oddaniem tajnej oświacie. (Za pracę w tej dziedzinie została odznaczona w Polsce Ludowej Krzyżem Kawalerskim Orderu Polonia Restituta).

Po kilku latach wyjeżdża do Paryża na studia, gdzie na Wydziale Filozoficznym (kierunek socjologiczny) uzyskuje stopień Licencie et Sciences. Wybuch I wojny światowej uniemożliwia jej dalszą pracę naukową. Po powrocie do Polski kończy kurs sanitarny Polskiego Czerwonego Krzyża i udaje się na front z czołową PCK. Za odwagę w pracy dostaje rosyjski medal Sw. Jerzego. Zostaje członkiem Instytutu Antropologicznego i Towarzystwa Etnologicznego, biorąc udział w pracach tych instytucji.

W 1918 r. wraca do Polski i podejmuje pracę w Muzeum Etnograficznym w Warszawie. W 1920 r. doktoryzuje się na Uniwersytecie w Poznaniu: promotorem i recenzentem byli profesorowie F. Znaniecki i J. S. Bystron.

Wobec trudnych warunków jakie napotyka w świecie naukowym, przenosi się do pracy w szkolnictwie zawodowym, obejmuje dyrekturę Państwowej Szkoły Zawodowej im. Emmy Dmochowskiej, a następnie Państwowego Gimnazjum Kupieckiego w Wilnie, równocześnie biorąc bardzo czynny udział w pracy społecznej w Uniwersytecie Robotniczym, znakomicie prowadzonym przez J. Skarżyńską.

W czasie II wojny światowej pracuje fizycznie w ogrodach miejskich w Wilnie i bierze czynny udział w konspiracyjnej pracy tamtejszego szkolnictwa.

Po wojnie, skierowana na Pomorze, obejmuje pracę w Toruniu jako nauczycielka historii, nauki o Polsce i świecie współczesnym oraz języka francuskiego. Jest członkiem Polskiej Partii Socjalistycznej, w szkole opiekunką Związku Młodzieży Polskiej, wykłada na Uniwersytecie Robotniczym w Chełmży. Po fuzji partyjnej, jako członek Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej wyróżnia się jako wykładowca na kursach szkolenia partyjnego, ciesząc się wielkim szacunkiem i uznaniem słuchaczy.

W 1956 r. przechodzi na emeryturę i przystępuje do opracowywania tekstów źródłowych do nauki historii, wysoko ocenionych przez fachowców.

Dr Janina Klawe była człowiekiem o szerokich horyzontach, posiadająca talent naukowy, jednak dwie wojny światowe i ich konsekwencje stanęły na drodze do rozwinięcia własnych możliwości twórczych. Pozostawiła jednak cenne prace naukowe oraz (w maszynopisie) artykuł o wręcz pasjonujących dziejach Uniwersytetu Robotniczego w Wilnie, tworzonego przez wileńskie Koło Związku Bibliotekarzy Polskich.

Ujmując zasługi dr Janiny Klawe należy podkreślić nie tylko jej pracę na polu etnologii, oświaty i dydaktyki, lecz również jej wielkie walory jako człowieka żyjącego ideą postępu, pomocy ludziom, mającego poczucie odpowiedzialności za kształtowanie nowego świata, życzliwego dla kolegów, oddanego swym uczniom.

BLIOGRAFA WAŻNIEJSZYCH PRAC JANINY KLAWE (Opracowała *Maria Znamierowska-Prüfferowa*):

1920

Totemizm a pierwotne zjawiska religijne w Polsce, Warszawa 1920.

1922

Metody i kierunki w etnologii ze stanowiska socjologii. „Archiwum Nauk Antropologicznych” 1922, s. t. 3.

1924

Teorie animistyczne w etnologii. „Lud” 1924, t. 2, s. 1-15.

Muzeum etnograficzne a nauka geografii w szkołach. „Czasopismo Geograficzne” 1923/1924, t. 2, z. 1, s. 55-61.

1935

Szkolenie zawodowe a wieś. Biblioteka Wydawnictw Koła Wileńskiego Stowarzyszenia Nauczycieli Szkół Zawodowych, Wilno 1935, s. 1-14.

1938

Wieś w społecznym podziale pracy. „Wieś i Państwo” 1938-1939, nr 10. s. 1-7.

1957

Uniwersytet Robotniczy. (Kursy samokształceniowe to Wilnie). Maszynopis.

Źródła:

1. Znamierowska-Prüfferowa Maria, Janina Klawe (1880-1974). [Nekr.] Lud 1976 t.60 s.376-377,il.
2. Maria Klawe-Mazurowa. Z Meklemburgii do Warszawy Dzieje potomków Jana Henryka Klawe, Warszawa 2017, 540 s.
3. Maria Klawe-Mazurowa. Klawe // <http://www.polaczywyboru.pl/bohaterowie/rody/klawe>

ПОСТАТЬ Я. ТОКАРЖЕВСЬКОГО-КАРАШЕВИЧА (ІСТОРИКА, ДИПЛОМАТА, ДЕРЖАВНОГО ТА ГРОМАДСЬКОГО ДІЯЧА) В ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

В статті висвітлено історіографічні дослідження в яких міститься інформація про постать науковця, дипломата, публіциста, державного та громадського діяча - Я. Токаржевського-Карашевича. Окреслюються недосліджені питання.

Ключові слова: історіографія, Я. Токаржевський-Карашевич, діаспора, дипломат.

В сучасних умовах приклад самовідданого служіння Україні державних та громадських діячів слугує піднесенню патріотизму та зміцненню державності. Одним із таких прикладів може слугувати діяльність та тверда проукраїнська позиція історика, дипломата, державного та громадського діяча Я. Токаржевського-Карашевича. Свою долю він нерозривно пов'язав із захистом національних інтересів українського народу та боротьбою за українську державність.

Ім'я діяча періоду Української революції 1917–1920 рр. було стерте більшовицькою владою з української історії. Згадки про нього в Україні почали з'являтися лише після здобуття незалежності. Але життєвий шлях і діяльність, наукова спадщина вченого-історика, державного і громадсько-політичного діяча, дипломата і на сьогодні на жаль мало відомі. Його внесок у розбудову української державності й досі ґрунтовно не вивчений і не використовується вітчизняними дослідниками, про нього майже не згадують історики і краєзнавці.

Загалом наявні наукові розвідки з досліджуваної проблеми можна умовно поділити на дві групи. Першу групу складають праці науковців української діаспори, які розпочали відкривати постать Я. Токаржевського-Карашевича для широкого загалу в контексті висвітлення дипломатичної історії 1917-1960 рр. До другої групи належать праці сучасних вітчизняних науковців, які приділяли увагу іншим аспектам життя та діяльності дипломата.

Перші історіографічні розвідки присвячені постаці Я.Токаржевського-Карашевича та його ролі в утвердженні державності з'явилися уже після смерті діяча. Їх проводили науковці української діаспори. Так, у монографії українського історика-емігранта О. Оглоблина простежено поступ національної історичної думки за 1917–1956 роки як в Україні, так і поза її межами. Монографія була видана у 1957 р. англійською мовою. В ній О. Оглоблін звертав увагу на те, що проблеми української генеалогії та геральдики досліджував Я. Токаржевський-Карашевич, автор відніс його до українських істориків (та істориків права), які продовжили свою наукову діяльність як повоєнні емігранти, вказавши його праці – «Герб і походження гетьмана І. Мазепи», «Мазепа», «Діяріуш гетьмана Пилипа Орлика» [1, с. 119].

В. Трембіцький у своїй розвідці «Зносини Української Держави 1918-1922 рр. з Царгородським патріархом», що вийшла у Римі 1965 р. висвітлював процес виконання нелегких завдань покладених на дипломатичну місію в Константинополі про визнання Вселенським Патріархом канонічності автокефалії Української православної церкви, та зокрема важливу роль в ній Я. Токаржевського [2]. Цю ж проблематику через 20 років піднімає священник І. Хома, який особисто був знайомий з Я. Токаржевським-Карашевичем та вів тривале листування з релігійної тематики [3].

А. Господин у виданні «Три визначні дипломати», що вийшло у 1989 р. серед біографії, наукового доробку та характеристики дипломатичної діяльності Я. Токаржевського-Карашевича подає вищевказане листування із священником І. Хомою, в якому автор згадує про перебування на службі посольства у Відні, зустріч з папою Бенедиктом XV, знайомство з митрополитом А. Шептицьким, кардиналом Гаспарі, О. Дженнокі та багатьма іншими релігійними та дипломатичними діячами [4, с. 29]. Наукову діяльність та дипломатичний доробок висвітлює Б. Гошовський у розвідці «Лицар української книги» [5].

Першим, хто безпосередньо досліджував постать Я. Токаржевського-Карашевича та привернув до нього увагу громадськості у новітній період був український історик-джерелознавець, що проживав у США – Г. Курас. У збірнику статей з актуальних проблем дослідження української діаспори де проаналізовано діаспору як явище, співпрацю українців у світі, розвиток науки, огляди бібліотечної та архівної діаспоріани в Україні та поза її межами, діяльність видатних українців, за рік до своєї смерті вийшла стаття Г. Кураса «Дипломат, історик, патріот (Іван Токаржевський-Карашевич)». У розвідці автор робить висновок, що постать князя І. Токаржевського-Карашевича є унікальною в модерній українській історії, автор вказує, що аристократ зі сполонізованого роду став полум'яним українським патріотом, який блискуче

поєднував дипломатичні здібності і наукову діяльність, громадську працю й публіцистику, вирізнявся глибокою культурою й ерудицією. Далі Г. Курас зазначає: «Була це чесна, скромна, глибоко релігійна людина. Його пієтет до національних традицій, пошана до лицарського героїзму предків викликали велику повагу до нього... І тому подальше вивчення життя і діяльності І. Токаржевського-Карашевича буде найкращою даниною пам'яті видатного українського діяча» [6, с. 189].

11 листопада 2007 р. в рамках вшанування 53 річниці смерті Я. Токаржевського-Карашевича українською греко-католицькою громадою в Лондоні А. Макуей опублікував статтю «Свята Столиця й Україна. Дипломатичне посередництво Князя Токаржевського-Карашевича». В ній автор робить висновок, що постать дипломата була призабута українською історіографією, його ім'я не з'являлося у покажчиках українських історій – Субтельного, Магочі, Дорошенка, навіть у працях про українську дипломатію він рідко коли згадувався. Дослідник побачив, що діяч був дуже важливою особою у дипломатії УНР, особливо у відносинах з Ватиканом, виявивши, що у ватиканських архівах існують 28 зразків кореспонденції від Я. Токаржевського-Карашевича, листи або до нього, або де він згадується, що свідчить про його ключову роль у дипломатичних зусиллях УНР з «Святою Столицею» [7, с. 7, 12, 14].

Варто відзначити, що лише із здобуттям незалежності перші згадки про визначного державного та громадського діяча роблять сучасні вітчизняні дослідники. Так, постать Я. Токаржевського-Карашевича в контексті міжвоєнної української еміграції в Європі як історичне та соціально-політичне явище характеризує В. Трошинський [8].

Історію родини та дитячі роки в маєтку Токаржевських у с. Чабанівка висвітлює в краєзнавчому виданні місцевий історик В. Ромарнюк, вказуючи на маєток, кількість землі та спосіб господарювання [9, с. 49].

У виданні Б. Андрусишина «Церква в Українській державі 1917-1920 рр. (доба Директорії УНР)» розкривається позиція Уряду УНР за часів Директорії стосовно релігії та церкви, широко реконструюється на підставі архівних матеріалів діяльність міністерства культів. Автор описує переговори українських представників під час зустрічі української делегації з митрополитом Дорофеєм та отримання згоди на автокефальність з боку Російської православної церкви, згадуючи про роль у цьому процесі Я. Токаржевського-Карашевича [10, с. 59].

О. Бетлій на основі польських та українських архівних матеріалів, у статті розглядаючи питання польсько-чехословацьких переговорів напередодні конференції в Генуї 1922 р. і досліджуючи роль, яку відіграв у них український чинник вказує, що знаючи про заходи польського уряду з дослідження українського ринку та можливості його експлуатування, міністр закордонних справ УНР Я. Токаржевський-Карашевич дав вказівку дипломатичній місії УНР у Варшаві увійти у контакт з представниками польського МЗС, заангажованими в цій справі, і надавати їм якнайбільше вичерпної інформації та матеріалів про Україну, оскільки, за отриманими ним відомостями, не всі з урядовців мали хоча б якесь уявлення про справжню ситуацію в останній [11, с. 203].

Т. Осташко в розвідці «Суспільно-політична діяльність В'ячеслава Липинського на тлі його листування» відзначає ділові зустрічі Я. Токаржевського-Карашевича під час перебування у Відні із провідними українськими галицькими діячами – Є. Петрушевичем, С. Смаль-Стоцьким, О. Колесою, А. Шептицьким та ін., автор наголошує, що преса відзначала загальну прихильність українського посольства [12, с. 130-131].

Про садибу Токаржевських-Карашевичів у м. Кам'янець-Подільському в 1874 р. (спочатку здачу під винайм помешкання у будинку, а пізніше продаж родині Ролле) згадує Г. Осетрова [13].

І. Дацків досліджуючи головні вектори зовнішньої політики гетьманату П. Скоропадського 1918 р. та діяльність дипломатичного корпусу за кордоном аналізуючи роль в ньому Я. Токаржевського-Карашевича відзначає, що засновником дипломатичної місії у Будапешті став саме князь, й згодом воно стало досить сильним дипломатичним центром в Угорщині [14]. Досліджуючи дипломатичну діяльність В. Липинського в українських урядах гетьманату П. Скоропадського та Директорії І. Перевер'єва вказує на перебування у дипломатичних представництвах Я. Токаржевського-Карашевича [15].

У виданні присвяченому пам'яті Г. Кураса куди увійшли його праці, спогади про нього та деякі матеріали – подається його стаття, розміщена в газеті «Свобода» - «Князь – з Україною в серці: до 120 річчя з дня народження І. Токаржевського Карашевича» [16, с. 20].

В. Швидкий висвітлив діяльність посольства О. Лотоцького та його заходи щодо визнання незалежності української церкви в Константинополі у 1918–1920 рр., в ньому він не обминув увагою Я. Токаржевського-Карашевича, визначаючи часові рамки перебування на дипломатичних посадах. Згодом в «Енциклопедії історії України» подав його біографію [17].

Короткі біографічні довідки про діяльність князя та його дружину Оксану подає Я. Василюк [18].

Т. Євсєєва в розглядаючи традиції екуменізму в політиці міністерства ісповідань уряду Директорії УНР в 1919 - 1921 рр. цитує вилловлювання Я. Токаржевського-Карашевича щодо боротьби проти московсько-реакційного напрямку з українською церковною реформою, наводячи слова дипломата, що митрополити і єпископи константиністи і венізелісти сваряться з сепаратистами (туркофілами) і лише це займало Святий Синод [19, с. 50].

А. Кентій досліджуючи збройний чин українських націоналістів у 1920-1956 рр. відзначає, що у 1935 р. з ініціативи колишнього українського дипломата УНР Я. Токаржевського-Карашевича у Парижі було створене товариство фашизмознавства «Шлях майбутнього». Воно мало працювати, на думку засновників, «у найближчому контакті з Римом і співзвучними організаціями інших країв», мало «завдання пізнати фашизм, познайомити з ним українське громадянство і остаточно покінчити з «драгоманівщиною» і «попутниками» [20].

В. Соболю досліджуючи факсиміле діаріуша Пилипа Орлика за 1724 рік та копію анонімних польських палеографів й роблячи порівняльний аналіз характеризує вклад Я. Токаржевського-Карашевича та визначає проведену роботу дослідника (прочитані та перекладені записи за 1720-1723 рр) [21, с. 4].

Серед характеристики життя української еміграції в Європі Д. Бурім подає листи Д. Дорошенка до Я. Токаржевського-Карашевича та його дружини. В них міститься цінний матеріал про життя та наукову діяльність кореспондентів, а також інформацію про особисті стосунки дописувачів. Багато уваги в листах присвячено долі архіву відомого українського державного, громадського діяча та вченого О. Лотоцького, який залишився в окупованій німецькими військами Варшаві [22, с. 336].

Л. Снісарчук досліджуючи організацію дійсної і доцільної пропаганди за кордоном міністерства преси й пропаганди УНР в 1921 р. висловлює думку Я. Токаржевського-Карашевича, який виокремлював фінансову проблему, що не давала змоги розширити потужну пропагандистську кампанію: «місія працювала без жодного фінансового забезпечення від 1919 р., тому «у газетах можна лише рідко поміщати офіціальні повідомлення посольства, які до «пропаганди» зовсім не надаються») [23, с. 150].

У монографії І. Матяш «Українська консульська служба 1917–1923 рр. як державний інститут: становлення, функціонування, персоналії» на підставі документальних джерел висвітлено процес формування консульської служби незалежних українських урядів і радянської України та функціонування її як державного інституту в 1917–1923 рр. В ній автор висновує, що ідею створення інституту почесних консулів було реалізовано в практичній площині в добу Директорії УНР саме завдяки Я. Токаржевському-Карашевичу та відзначає його важливу роль у налагодженні діяльності цієї державної інституції [24, с. 432].

Значну увагу постаті Я. Токаржевського-Карашевича приділила у цьогорічних дослідженнях М. Джура. У статтях опублікованих у науковому віснику «Гілея» вона характеризує Я. Токаржевського-Карашевича як політика і дипломата доби національно-визвольних змагань українського народу за державну незалежність в першій половині ХХ ст., виокремлює періоди його політичної біографії: дореволюційний, революційний (Українська Держава та Директорія УНР), еміграційний (тарнівський, французький, італійський та англійський), також висвітлює питання про належність дипломата до лицарських християнських орденів католицької церкви (Тевтонського, Мальтійського, ордену святого Лазаря, Константинівського ордену святого Георгія, почесного члена французької організації-ордену «Ліга Латинської Єдності»). Автор вперше подає автентичні документи, які засвідчують участь в цих орденах, написані французькою мовою та перекладені дослідницею [25, с. 307, 32].

Також цього рік великий крок вперед для дослідження постаті Я. Токаржевського Карашевича зробило «Товариство українських наукових викладів ім. П. Могили», а зокрема Б. Горбовий та М. Джура перевидавши спогади Б. Лотоцького «Борисова Одісея». В коментарях до книги розмірковуючи «Про походження імені та прізвища Яна Токаржевського і не тільки» у перекладеному на українську мову виданні автори підтверджують позицію Б. Лотоцького, що князь Ян Токаржевський–Карашевич належить за походженням до українського роду Токарєвських з маєтності Токарі на Волині, спочатку православної віри, потім його рід перейшов на католицизм. Автори стверджують, що в Речі Посполитій рід Токарєвських перейшов на католицизм, і десь на тому етапі в прізвище Токарєвських додалося приголосна Ж», одержавши польське звучання прізвища –Токаржевський, а при певних історичних обставинах князь Ян Токаржевський повернувся в лоно своєї Вітчизни, ввібрав в себе українську національну ідею і вірно служив їй аж до кінця своїх днів [26].

Постать Я. Токаржевського згадується у кількох дисертаційних дослідженнях. Зокрема В. Парандій коротко окреслює дипломатичні посади, які обіймав діяч під час перебування Державного Центру Української Народної Республіки в екзилі [27]. Т. Дорохіна в дисертаційному дослідженні «Часопис «Визвольний шлях» в українській зарубіжній історичній та суспільно-політичній думці 1948 - 1991 рр.» вказує,

що протягом 1948–1991 рр. у журналі друкувалися розвідки визначних українських учених, політичних діячів та відомих публіцистів, серед яких був й І. Токаржевський-Карашевич. Автор дослідила, що під деякими статтями, що друкувалися в часописах він використовував псевдонім «І.Остикович» та криптоніми – «Кн. Т.К., Кн. Т», також перераховує його праці [28].

Насамкінець М. Стопчак аналізуючи історіографічні напрацювання з проблематики особового складу українського дипломатичного корпусу доби національно-визвольних змагань відзначає, що починаючи з кінця 1960-х рр. з'являється низка досліджень, присвячених діяльності українських посольств за кордоном та життю і діяльності українських дипломатів, зокрема про Я. Токаржевського-Карашевича, називаючи монографію А. Господина - «Три визначні дипломати: граф М. Тишкевич, князь І. Токаржевський, барон М.Василько», І. Хоми «Апостольський престіл і Україна, 1919–1922», та ін. [29, с. 69].

Таким чином, постать Я. Токаржевського-Карашевича в різні роки досліджували як науковці діаспори, так і після здобуття незалежності сучасні вітчизняні вчені. Різногранність особистості князя зумовила багатовекторність тем для висвітлення – це і дитячі та юнацькі роки, період діяльності в українських урядах, дипломатична робота в екзилі, наукова та публіцистична діяльність, відстоювання українських інтересів та пропагування їх серед міжнародного товариства. Проте, на сьогодні, відсутнє комплексне наукове дослідження, яке б пролило світло і поставило на чільне місце серед широкого загалу видатних діячів-державників завдяки значним заслугам величну постать в історії України, патріота до останніх днів – Я. Токаржевського-Карашевича.

Джерела та література:

1. Ohloblyn O. Ukrainian Historiography. 1917-1956 / Olexander Ohloblyn // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. – New York, 1957. – Vol. V–VI.
2. Трембіцький В. Зносини Української Держави 1918-1922 рр. з Царгородським патріархом / В. Трембіцький // Богословія. – Рим, 1965. – Т. 29. – С. 63-88.
3. І. Хома. Українське посольство при апостольському престолі 1919 -1921 рр. / І. Хома. - Рим, 1985.
4. Господин А. Три визначні дипломати / А. Господин. – Вінніпег, 1989. – С. 27-32.
5. Гошовський Б. Лицар української книги / Б. Гошовський // Лицар праці і обов'язку: Збірник, присвячений пам'яті професора Олександра Лотоцького-Білоусенка. / М. Антонович [та ін.] ; ред. Б. Гошовський. - Торонто, Нью-Йорк : Євшан-зілля, 1983. - 190 с.
6. Курас Г. Дипломат, історик, патріот (Іван Токаржевський-Карашевич) / Г. Курас // Наукові записки Національного університету "Острозька академія": Історичні науки. – Вип.9: Матеріали Другої міжнародної наукової конференції "Українська діаспора: проблеми дослідження" / Національний університет "Острозька академія", Українське історичне товариство, Світова наукова рада при СКУ, Українська американська асоціація університетських професорів. Відп. редактори: І. Пасічник, Л. Винар, ред. А. Атаманенко. – Острог: РВВ Національного університету "Острозька академія", 2007. – С. 194-190.
7. Макуей А. Свята Столиця й Україна. Дипломатичне посередництво Князя Токаржевського Карашевича / А. Макуей // Поступ. – Вінніпег, 2008. – 9 березня. – С. 7-14.
8. Трощинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне та соціально-політичне явище. – К., 1994. – 260 с.
9. Ромарнюк В. Чабанівка / В. Ромарнюк. – Кам'янець-Подільський: ПП «ХВМ», 1997. – 142 с.
10. Андрусишин Б. Церква в Українській державі 1917-1920 рр. (доба Директорії УНР): Навчальний посібник / Б. Андрусишин. – К.: «Либідь», 1997. – 176 с.
11. Бетлій О. Українське питання в польсько-чехословацьких переговорах напередодні конференції в Генуї 1922 р. / О. Бетлій // Наукові записки. Том 20, Спеціальний випуск : у двох частинах. Частина 1 / Національний університет «Києво-Могилянська академія». - Київ : КМ «Academia», 2002. - С. 202-207.
12. Осташко Т. Суспільно-політична діяльність В'ячеслава Липинського на тлі його листування / Т. Осташко // В. Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії. Серія «Архів». Листування / Ред. Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. – Т. 1. (А-Ж). – К.: Смолоскип, 2003. – С. 119-152.
13. Осетрова Г. Будинок Йосипа Ролле у Кам'янці-Подільському [Текст] : [діяльність масонської «ложі Озіріса під полум'яною зіркою»] / Г. Осетрова // Молода нація. – К., 2004. – № 4(33). – С. 28–33.
14. Дацків І. Головні вектори зовнішньої політики гетьманату П. Скоропадського 1918 р. / І. Дацків // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. – Луцьк: Вежа, 2008. – Вип. 14. – С. 67-76.; Дацків І. Діяльність дипломатичного корпусу гетьманату П. Скоропадського за кордоном / Ігор Дацків // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Сер. Історія. – Тернопіль, 2011. – Вип. 1. – С. 93-98.
15. Передерій І. Дипломатична діяльність В'ячеслава Липинського в українських урядах Гетьманату Павла Скоропадського та Директорії / Ірина Передерій // Українознавство. – 2009. - № 2. – С. 52-55.
16. «Я думав які теми були б цікаві...» Праці Григорія Кураса, спогади і матеріали про українського історика / Черніг. Центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів держ. влади, органів місц. самоврядування, державних п-в, установ і орг. / упорядники: В. Бойко та ін. – Чернігів: ПП Лозовий В.М., 2010. – 80 с.

17. Швидкий В. Посольство Олександра Лотоцького та його заходи щодо визнання незалежності української церкви (Константинополь, 1918–1920 роки) / Швидкий В. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. - 2005. - 14. - С. 33-44; Швидкий В. Токаржевський–Карашевич / В. Швидкий // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. - К.: Наук, думка, 2013. - Т. 10 : Т-Я. - 2013. - 784 с.
18. Василюк Я. Токаржевський–Карашевич Ян / Я. Василюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrainiansintheuk.info/ukr/02/tokarzhevskiy-u.htm>; Василюк Я. Токаржевська–Карашевич Оксана [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://www.ukrainiansintheuk.info/ukr/02/tokarzhevskao-u.htm>. – Назва з екрану.
19. Євсєєва Т. Традиції екуменізму в політиці міністерства ісповідань уряду Директорії УНР 1919 - 1921 рр. / Т. Євсєєва // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. - 2000. - 5. – С. 42-58.
20. Кентій А. Збройний чин Українських Націоналістів 1920 - 1956 : Іст.-архівні нариси. Т. 1. Від Української Військової Організації до Організації Українських Націоналістів 1920 - 1942 / А. Кентій; Держ. ком. арх. України. - К., 2005. - 330 с.
21. Соболь В. Помножені часом світи (факсиміле діаріуша Пилипа Орлика за 1724 рік та копія анонімних польських палеографів : порівняльний аналіз) / В. Соболь // Історія. – 2009. – №8(99). – С. 3–11.
22. Бурім Д. З життя української еміграції в Європі: Листи Дм. Дорошенка до Яна Токаржевського–Карашевича та Оксани Токаржевської–Карашевич / Д. Бурім / Наукові записки: 36. пр. молодих вчених та аспірантів. АН України. Інститут української археографії. – Т. 23. – Київ: Інститут української археографії ім. М.С. Грушевського, 2011. – С. 333 – 347
23. Снісарчук Л. «Організація дійсної і доцільної пропаганди за кордоном»: міністерство преси й пропаганди УНР у 1921 р. / Л. Снісарчук // Вісник Львівського університету. Серія Журналістика, 2015. - Випуск 40. - С. 144–155.
24. Матяш І. Б. Українська консульська служба 1917–1923 рр. як державний інститут: становлення, функціонування, персоналії / Відп. ред. С. В. Віднянський. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2016. – 482 с.
25. Джура М. Ян Токаржевський–Карашевич – політик і дипломат доби національно-визвольних змагань українського народу за державну незалежність в першій половині ХХ століття / М. Джура // Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник». Випуск 118, 2017. -С. 307-312; Джура М. Ян Токаржевський – Карашевич – лицар Християнських орденів // М. Джура // Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник». Випуск 120, 2017. - С. 32-40.
26. Лотоцький Б. Борисова Одиссея / передмова та переклад з англійської мови Б. Горбовий, М. Джура. – Львів: «Левада», 2017. – 172 с.
27. Парандій, В. Діяльність Державного Центру Української Народної Республіки в екзилі: соціально-політичний аспект (1920-1944 роки) : автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Валентина Олександрівна Парандій . – Кам'янець-Подільський : Б.в., 2012 . – 19 с.
28. Дорохіна Т. Часопис «Визвольний шлях» в українській зарубіжній історичній та суспільно-політичній думці 1948 - 1991 рр.: автореф. дис. канд. іст. наук : 07.00.06 / Тамара Федорівна Дорохіна; Укр. держ. НДІ архів. справи та документознавства.– К., 2006.– 20 с.
29. Стопчак М. Особовий склад українського дипломатичного корпусу доби національно-визвольних змагань: історіографічний огляд / М. Стопчак // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років. - 2012. - Вип. 7. - С. 64-88.

Данчук В. П.
м. Хмельницький

ПЕРЕКЛАДАЦЬКА Й ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧА СПАДЩИНА М. ДРАЙ-ХМАРИ В ГАЛУЗІ СЛАВІСТИКИ

У статті на підставі доступних джерел та фахової літератури розглядається доробок знаного українського поета-неокласика М. Драй-Хмари у галузі слов'янознавства. Зокрема, акцентується увага на його заслугах як перекладача українською мовою творів багатьох слов'янських поетів, аналізуються його наукові дослідження у галузі слов'янського літературознавства і фольклористики.

Ключові слова: Михайло Драй-Хмара, українська славістика, слов'янське літературознавство, україномовні переклади слов'янських поетів.

Життя Михайла Драй-Хмари (1889–1939) – талановитого українського поета-неокласика, перекладача, літературознавця, вченого-славіста обірвалося на п'ятдесятому році. Знищене комуністичним режимом, його ім'я, тривалий час замовчувалося. Лише в період хрущовської “відлиги” воно було частково повернене в українську культуру. У 1969 р. читачі отримали книжку вибраних віршів та перекладів поета. Однак повною мірою очистити його від нашарувань необ'єктивних кліше радянської доби стало можливим лише після проголошення незалежної Української держави.

Як славіст, М. Драй-Хмара проявив себе в кількох напрямках, що органічно переплітались і взаємно доповнювали один одного: перекладацька діяльність зі слов'янських літератур, дослідження літературного життя зарубіжного слов'янства та українсько-слов'янських літературних зв'язків, педагогічна (викладач слов'янських мов), власне наукова (вчений є автором теоретичних й методологічних праць у галузі славістики).

У перекладацькому доробку М. Драй-Хмари, серед якого знаходимо французьких класиків (Готьє, Леконт де Ліль, Бодлер, де Банвіль Верлен та ін.), німецьких поетів (Цвейг, Верфель) та фінських, значну частину складають твори слов'янських письменників. Він перекладав російських (О. Пушкіна, М. Лермонтова, А. Фета, І. Буніна, В. Сологуба, О. Плещеева, А. Майкова), польських (А. Міцкевича), білоруських (М. Богдановича), чеських (Й. Гори, Й. Махара) поетів [11, с. 62]. «Він перекладав поетів, близьких йому за світосприйняттям і стилем, – пише про М. Драй-Хмару як перекладача В. Іванисенко. – Тому в його інтерпретаціях міцно сплавляються особистість автора оригіналу і особистість перекладача». Цікаво зазначити, що у щоденнику М. Драй-Хмари міститься запис про те, як ще в роки навчання у Київському університеті він разом із колегами-студентами перекладав чеські пісні. На жаль, не всі його твори, як оригінальні, так і переклади, побачили світ за життя автора [5, с. 70]. Чимало з доробку М. Драй-Хмари втрачено назавжди. Але навіть ця коротка згадка про переклади зі слов'янських мов свідчить, що М. Драй-Хмара помітно спричинився до популяризації зарубіжних слов'янських літератур в Україні. Втім, як завідувач слов'янським відділом він ставив питання про необхідність “зorganizувати систематичне видання слов'янської перекладної белетристики”. Не дивно, що М. Драй-Хмара вітав проєкт “організованого видання творів слов'янських літератур українською мовою”, який за пропозицією професора В. Іванушкіна ухвалила “Книгоспілка” [7, с. 63].

Як учений-літературознавець М. Драй-Хмара відомий передусім низкою праць з історії української літератури. Дослідники його творчості зауважують, що М. Драй-Хмара у своїх літературознавчих студіях захищав позицію, за якою “творчість митця слід вивчати в нерозривному зв'язку з його біографією і творчою індивідуальністю”. Особливе місце в його дослідженнях займає творчість Лесі Українки. Монографія “Леся Українка. Життя і творчість” (1926) стала важливою подією у вивченні спадщини геніальної поетеси. Робота відкривала нові сторінки біографії, говорила про роль у формуванні світогляду письменниці М. Драгоманова, про історичні й загально-політичні обставини, про світовий літературний контекст, які впливали на мотиви творчості Лесі Українки [6, с. 11]. Зокрема, в ранній Лесиній творчості дослідник знаходить впливи західноєвропейських, у тому числі західнослов'янських, митців (“Гейне, Мюссе, Пушкіна, Міцкевича і багатьох інших українських і неукраїнських поетів”). М. Драй-Хмара запевняє, що “літературний хист Лесі Українки розвивався ступенево. Межі першими її ліричними спробами та останніми драматичними творами – “дистанція огромного размера”... Але до вершин творчості Леся дійшла не швидко – це був тернистий шлях шукань та впертої щоденної роботи над собою... Такої простої лінії в розвитку Лесино поетичного хисту ми не бачимо – це ті ж зигзаги, яким йшов Коцюбинський...” [2, с. 240]. Концепція духовності поетеси в монографії М. Драй-Хмари спирається на національні імперативи, християнські ідеали, народно-поетичну творчість і світове мистецтво. “Саме в цьому не лише національна, але й загальнокультурна світова цінність її творчості” – підкреслював дослідник. М. Драй-Хмара поставив постать поетеси на недосяжну височину у світовій літературі, акцентуючи на її “європеїзмі”. Ретельністю, академічною скрупульозністю відзначаються і його праці “Бояриня”; “Ів. Франко і Л. Українка. (З полеміки 90-х років)” (1926) [9, с. 7].

Свій внесок Драй-Хмара зробив і в шевченкознавство, написавши статтю “Генега Шевченкової поезії “У тієї Катерини хата на помості” (1930), яку Драй-Хмара починає констатацією тези – “Дослідники творчості Т. Шевченка майже в один голос кажуть, що він дуже добре був обізнаний з українською народною словесністю, а особливо з піснями історичними, весільними та обрядовими”, яку потім аналізує й обґрунтовує на дуже широкій джерельній базі [8, с. 9].

У 20-х роках минулого століття Книгоспілка здійснила серію видань класичної літератури. 28 травня 1926 р. Україна відзначала 10-ті роковини від дня смерті І. Франка. До ювілею було підготовлено збірку творів великого Каменяря. В статті “Франкові роковини та видання класиків взагалі”, видрукуваній в “Комуністі” (1926. – 14.02), – М. Драй-Хмара пише про відбір поезій І. Франка М. Зеровим, в якому відчувається прагнення “найменше показати поетову революційність”. М. Драй-Хмара вказує: “Ми не будемо перелічувати тенденційно відібраних поезій Франка, в яких не видна грандіозна постать цього вождя – предтечі працьовної класи. Оддати Франка препарувати назадникам, як вони намагаються захопити й наших класиків, – це великий урон для республіки працюючих” [10, с. 136].

Михайло Драй-Хмара також досліджував і розвиток української літератури, зокрема, в статті “Основні етапи в розвитку української поживтневої літератури” дослідник простежує найзначиміші, на його

думку, етапи становлення нової української літератури, відзначаючи: “Література ця почалася з 1919 р., в Києві, де виходив журнал “Мистецтво”, навколо якого гуртувалися мало не всі київські письменники. Виходили ще “Зшитки бібліотеки” та газета “Боротьба”, на чолі яких стояли В. Еллан та Г. Михайличенко...” [12, с. 52].

Окрім українки, дослідницькі інтереси М. Драй-Хмари, як слушно зауважив І. Дзюба, “охоплювали широке коло явищ слов’янських літератур” [1, с. 21].

Вчений написав кваліфіковану рецензію на підручник “Ogólny kurs języka polskiego” Л. Абрасімової та А. Федоріва (1931). Богемістика у творчій спадщині М. Драй-Хмари представлена лише нотатками на перекладену чеською мовою Яном Їржі й видану 1927 р. у Празі збірку поезій Павла Тичини “Vitr z Ukrajiny” (“Вітер з України”). На думку рецензента, “з боку змісту переклади дуже точні – деякі рядки звучать як первотвір”. І хоч М. Драй-Хмара знайшов деякі огріхи смислового характеру, а також помітив окремі невідповідності між ритмікою оригіналу і перекладу, він визнав, що загалом переклад цілком задовільний. При цьому М. Драй-Хмара звернув увагу на міжнародне значення цієї події: оскільки уже існували переклади творів П.Тичини польською і російською мовами, після появи ще й чеського перекладу можна стверджувати, що його “знає і читає більшість слов’янського світу” [61, с. 18–19].

Про зацікавлення М. Драй-Хмари південнослов’янськими літературами уже йшлося у зв’язку з його поїздкою 1913 р. на Балкани з метою вивчення творчості А. Качича-Міюшича. Крім того, він видрукував у київському “Етнографічному збірнику” (1929. №8) ґрунтовну рецензію під назвою “Сербські народні приповідки” [4, с. 317–318]. У ній М. Драй-Хмара критично розглянув добірку “Српске народне умотворенія” (кн. 1), поміщену у серійному виданні “Српски етнографски сборник” (т. 12). Рецензент стисло, але влучно охарактеризував видання як етнографічно-фольклорне, таке, що дає змогу ближче ознайомитися з легендами, віруваннями і побутом сербського народу, його поглядами на найважливіші події минулого тощо.

Згадана рецензія засвідчила добру обізнаність М. Драй-Хмари із сербським фольклором, яка стала йому в пригоді під час написання чи не найціннішої його славістичної праці під назвою “Поєма Лесі Українки “Віла-посестра” на тлі сербського та українського епосу”, опублікованої 1929 р. у “Записках історико-філологічного відділу ВУАН” (т. 23, с. 125–176) і передрукованої у “Записках наукового товариства ім. Т. Шевченка” (Нью-Йорк, 1979, т. 97, с. 162–219), а також у “Вибраному” М. Драй-Хмари (Київ, 1989, с. 367–441) і “Літературно-науковій спадщині” М.Драй-Хмари (Київ, 2002, с. 152–202) [6, с. 9].

Праця М. Драй-Хмари про поему Лесі Українки “Віла-посестра” – це ґрунтовна наукова студія, обсягом приблизно шість друкованих аркушів. Як свідчать сучасники, цією темою автор займався тривалий час, завдяки чому зумів глибоко вникнути в історичне тло, на якому був побудований цей непересічний твір української письменниці. До речі, названа поема Лесі Українки досі не стала об’єктом розгляду інших літературознавців, окрім М. Драй-Хмари. Дослідник намагався, насамперед, пояснити мотивацію вибору Лесею Українкою сербського епосу як ідейно-тематичної основи своєї поеми: “Річ у тім, що сербський юнацький епос співзвучний тим темам, що їх розробляла письменниця...”, яка “горіла любов’ю до пригнобленої батьківщини й шукала героїчних тем у чужих літературах” [3, с. 201].

У зазначеній праці вчений ставить проблемне питання: “в чому ж виявляється вплив чужого епосу на “Вілу-посестру” і чому ми вважаємо, що це був не якийсь інший, а саме південнослов’янський епос?” та, залучаючи “антропологічний” чинник, кілька сучасних Лесі Українці літературних текстів з подібним сюжетом (Б. Грінченка, М. Кононенка, І. Франка), приходять до висновку, що “вихідний пункт для Лесі Українки була книжка Старицького”. Ідеться про книгу перекладів М. Старицького “Сербські народні думи” (1876), котру, як видно з багатьох сторінок статті, М. Драй-Хмара досконало простудіював. Дослідник фахово провів типологічні паралелі між сербським і українським епосами [3, с. 157].

Підсумовуючи свою статтю, М. Драй-Хмара наголошував, що поема Л. Українки – не просто копія сербської думи. Сербський епос – це тільки канва, на якій письменниця вишивала “узори власної філософської думки”. Не випадково героїнею поеми є Віла – жінка-борець, сповнена життєдайної сили. Зрештою, М. Драй-Хмара припускав, що письменниця втілила в образі Віли “свою власну індивідуальність. А, може, – це втілення української ідеї національного визволення?” – запитує дослідник [6, с. 10]. Немає жодного сумніву, що праця М. Драй-Хмари про поему Лесі Українки “Віла-посестра” належить до числа найяскравіших літературознавчих славістичних досліджень, що чекають на ґрунтовніший фаховий аналіз.

Історія кожного народу знає низку постатей, які відкривали свій народ, свою літературу для світу, – і навпаки, відкривали літературу інших народів, збагачуючи українську культуру шедеврами світової класики. Таким був і М. Драй-Хмара. Перекладацька й літературознавча творчість М. Драй-Хмари в галузі славістики суттєво сприяла популяризації зарубіжних слов’янських літератур в Україні.

Джерела та література

1. Дзюба І. Він хотів “жити, творити на своїй землі” // Михайло Драй-Хмара. Вибране. – К.: Дніпро, 1989. – С. 5–39.
2. Драй-Хмара М. Леся Українка / М. Драй-Хмара Літературно-наукова спадщина. – К.: Наукова думка, 2002. – 592с.
3. Драй-Хмара М. Поема Лесі Українки “Віла-посестра” на тлі сербського та українського епосу / М. Драй-Хмара // Михайло Драй-Хмара. З літературно-наукової спадщини / Упорядкування С. А. Гальченка, А. В. Ріпенко, О. Ф. Томчука, примітки С. А. Гальченка, Г. О. Костюка. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 152–202.
4. Драй-Хмара М. Сербські народні приповідки / М. Драй-Хмара // Михайло Драй-Хмара. З літературно-наукової спадщини. Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1979. – С. 317–318.
5. Драй-Хмара М. Щоденник / М. Драй-Хмара // Слово і час. – 1990. – №5. – С. 65–72.
6. Жулинський М. Михайло Драй-Хмара / М. Жулинський // Літературно-наукова спадщина. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 3–16.
7. Заславський І. Невідомі переклади М. Драй-Хмари / І. Заславський // Слово і час. – 1997. – № 3. – С. 62–64.
8. Костюк Г. Від редактора // Михайло Драй-Хмара. З літературно-наукової спадщини. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1979. – С. 7–12.
9. Крижанівський С. М. Драй-Хмара, поет і перекладач / С. Крижанівський // М. Драй-Хмара Вибране / Упор. В. Іванисенко. – К.: Радянський письменник, 1969. – С. 3–12.
10. Літературно-наукова спадщина М. П. Драй-Хмари / ред. Н. Максименко, Л. Марченко, Л. Гуник, Л. Шаробалка. – К.: Наукова думка, 2002. – 592 с.
11. Михайло Драй-Хмара. З літературно-наукової спадщини / Упорядкування С. А. Гальченка, А. В. Ріпенко, О. Ф. Томчука, примітки С. А. Гальченка, Г. О. Костюка. – К.: Наукова думка, 2002. – 592 с.
12. Рева Л. Творчість Михайла Драй-Хмари крізь призму неоласичних тенденцій у світовій літературі / Л. Рева // Вісник книжкової палати. – 2010. – № 2. – С. 50–52.

Ковальська Т.В.

м.Хмельницький

ВОЛОДИМИР СІЧИНСЬКИЙ В НАУКОВОМУ І ГРОМАДЯНСЬКОМУ ЖИТТІ ТА ЙОГО РОБОТИ З БІБЛІОТЕКИ КЗК «ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ»

Володимир Юхимович Січинський народився у Кам'янці-Подільському у 1894 році. Його батько протоієрей Юхим Січинський – професор духовної семінарії, історик, краєзнавець, археолог, етнограф, мистецтво - та музеезнавець, бібліограф, громадсько-просвітницький та церковний діяч [1, с.5] брав в експедиції по Подільській губернії свого сина, вони вивчали архітектуру, збирали етнографічні матеріали, проводили археологічні розкопки. Володимир проявляв цікавість до захоплень свого батька і розділяв і їх. Так формувалась особистість.

Але навчаючись у Кам'янець-Подільському технічному училищі Володимир виявив здібність до точних наук і вступає до Петербурзького інституту цивільних інженерів.

Влітку 1917 року він закінчив цей ВУЗ і їде в Київ, де влаштовується асистентом на кафедрі архітектурного інституту. Але вимушений поїхати до Кам'янця-Подільського (до Києва наближались більшовицькі війська), тут він стає архітектором Подільської губернської управи будівництва шкіл. Його обирають на посаду секретаря Подільського товариства «Просвіта».

У 1919 році стає кур'єром Української республіканської капели, отримує паспорт громадянина Української Народної Республіки і виїздить у турне по Європі. Потім повертається до Кам'янця-Подільського, але захоплення останнього більшовиками змушує його перебиратися до Львову, що тоді перебував у складі Польщі [2, с.12].

Після довгих поневірянь Володимир почав працювати учителем історії і малювання в Державній академічній гімназії у Львові. І тут він проводить численні польові та архівні дослідження.

В 1923 році директор Української студії пластичного мистецтва у Празі Дмитро Антонович запросив Володимира Січинського на посаду викладача. Січинський разом з сім'єю переїжджає у Прагу [3, с.27]

Уже на середину двадцятих років Січинський став широко відомий у наукових колах своїми працями з історії архітектури й мистецтва.

Популярності йому принесли перші його книги «Дерев'яні церкви і дзвіниці Галицької України XVI-XIX ст.» та «Архітектура старокнязівської доби X-XII ст.», що були видані 1925 року у Львові.

Не випадково академік Михайло Грушевський запросив Січинського до співпраці у комісії «Старий Київ і Правобережна Україна» історичної секції Всеукраїнської Академії Наук, що дало змогу Володи-

миру Юхимовичу до початку тридцятих років активно публікувати свої матеріали у наукових виданнях радянської України. Так, у двомісячнику «Україна» за 1928 рік, у книзі третій, він вмістив полемічну розвідку «Брами в Мілеті і фасад кафедри у Володимирі-Волинському», в «Науковому збірнику за 1929 рік» (Київ, 1930) - об'ємну статтю «Ротонди України» і ін. Одночасно Січинський не полишає у своїх працях і Подільський регіон. Він детально описує архітектурні особливості Кам'янця-Подільського у названій статті «Ротонди України», видав історико-архітектурний нарис «Сутковецька твердиня» (Львів, 1927), високо оцінив у статті «Видання мистецько-промислової школи в Кам'янці» (Львів, 1937) народознавчу діяльність на Поділлі тоді уже репресованого художника-графіка Володимира Гагенмейстера, використав подільські матеріали при написанні роботи «Вступ до українського краєзнавства» (Львів 1937) [4].

Він був одним з найактивніших членів пражської української громади, однієї з найбільшої української діаспори в Європі. Він став засновником у Празі в 1925 році Музею визвольної боротьби України (МВБУ). Він передає до музею свої особисті документи.

Про повоєнну долю цих документів, матеріалів і праць Січинського докладно розповідає дослідник життя і діяльності його батька Євфимія Січинського Трембіцький А.М. [5, с.58].

Дослідники життя В.Січинського умовно поділяють його життя на кілька періодів:

1) Кам'янецький; 2) Київський; 3) другий Кам'янецький; 4) Львівський; 5) Празький; 6) Німецький; 7) Американський.

Протягом 20 років вимушеної еміграції вчений зібрав і опрацював колосальний науковий матеріал, що стосується української дерев'яної архітектури Причівщини, на основі якого він опублікував низку монографій – «Бойківський тип дерев'яних церков в Карпатах», «Архітектура міста Бардієва» та інші. Поряд із вирішенням проблем з історії архітектури, В.Січинський працює над вивченням життя і творчості визначних художників – Г.Тарасевича, Л.Тарасевича, Г.Левицького, Т.Шевченка, М.Андрієнка-Нечитайла та інших; видає друком такі свої наукові праці, як «Конспект історії всесвітнього мистецтва» та «Нариси з історії української промисловості», підручник «Вступ до українського краєзнавства» та «Історію українського гравєрства», а також ряд альбомів, присвячених українському декоративно-ужитковому мистецтву та історичному орнаменту. [6]

Дійсний закордонний академік НАН України, доктор філософських і філологічних наук, голова НТМ у Словацькій Республіці, професор Пряшівського університету, почесний доктор Кам'янець-Подільського університету Мушинка М.І. вважає, що саме чеський, понад двадцятирічний період (1923-1943рр.) В.Січинського був найпліднішим періодом у його житті: він здобув вищу освіту; був слухачем філософського факультету Українського вільного університету, і після трьох років у 1927 році здобув звання «Доктора філософії»; створив свої найвизначніші наукові праці та художні твори; зібрав багато першоджерельних матеріалів, якими користувався протягом цілого життя. В Празі В.Січинський був одним з найактивніших членів української громади, якого знали не лише українці, а й чехи. [7, с.28]

З листопада 1943 року по березень 1944 року за антифашистську агітацію В.Січинський був ув'язнений у берлінській в'язниці.

Після закінчення Другої світової війни В.Січинський з сім'єю, рятуючись від радянських окупантів, емігрував у західну зону Німеччини. Після поневірянь по таборах він оселився в Аугсбурзі. Незважаючи на підірване берлінською в'язницею здоров'я, важке матеріальне становище В.Січинський продовжує наукову, творчу і громадську діяльність. Він працює над проектами пам'ятників видатним діячам української діаспори [8, с.420]

У 1949 році В.Січинський з родиною переїхав у США, де вони осідають у штаті Нью-Джерсі. Тут і розпочинається його новий етап творчості. Діяльність його була багатогранною.

Але найголовніше в ці роки – архітектура. Це п'ятибанна українська церква у Вінніпезі, греко-католицька у м.Прінс Альберт у Канаді, греко-католицька церква і бразильському Порто-Уніон, проект внутрішнього оформлення католицького костюлу Пресвятої Трійці у Нью-Йорку [9, с.16].

В останні роки свого життя В.Січинський працював разом з сином Ярославом – теж архітектором. Серед спільних їх праць можна відзначити український греко-католицький храм у Гартфорді в США (1951-1952) і п'ятибанну церкву в Принц Альберті у Канаді (1956). Серед реалізованих об'єктів сакральної архітектурного того часу особливе місце посідає завершений у 1962 році комплекс Соборної церкви на 500 віруючих у Монреалі (Канада) [10, с.421].

Останні роки В.Січинський жив у м.Патерсон у штаті Нью-Джерсі, де і помер у 1962 році у віці 68 років.

Першою науковою публікацією В.Січинського стала розвідка «Громадські будинки», що вийшла друком 1918 року у Кам'янці-Подільському.

Наступні відомі нам згадки про наукову і творчу діяльність В.Січинського датуються 1922 роком, коли у газеті “Громадський вісник” з’явилася стаття “Виставка Гуртка діячів українського мистецтва” у Львові. Перші наукові спроби Володимира Січинського отримали у пресі багато рецензій та відгуків таких авторів, як М.Голубець, Є.Нагірний, В.Щербаківський, М.Драган. До 1944 року в часописах та журналах з’являються лише окремі повідомлення та рецензії на творчі та наукові роботи Володимира Січинського, що стосуються різних видів мистецтва та його історії, однак не було практично жодної вагомої публікації, не говорячи вже про монографію, яка висвітлювала б життя і здобутки вченого на ниві дослідницької діяльності.

Першою монографічною працею, присвяченою В.Січинському, його творчим та науковим здобуткам, стала робота американського дослідника І.Кейвана “Володимир Січинський: Архітектор, митець-графік, мистецтвознавець-дослідник” (Торонто, 1957). За кордоном у наукових колах часто користувалися матеріалами цієї монографії, проте в Україні довгий час (до 1994 р.) вона залишалася практично невідомою. Значення цієї роботи велике, найбільша її цінність полягала у тому, що автор уклав реєстр науково-теоретичних праць, статей та рецензій В.Січинського за роки 1918-1958 з додатком праць, надрукованих 1959 року, а також одна праця датована 1960 роком, ще одна, 1990 роком (додаток зробив син Володимира Січинського — Ярослав Січинський).

Близько 20 років ім’я видатного вченого перебувало в забутті, тривалий час науковці не займалися не лише монографічним дослідженням життя і творчості В.Січинського, але й не було бодай невеликої статті про його діяльність. Одним з перших, хто після довгої перерви повернувся до вивчення творчості В.Січинського, був сучасний вчений М.Мушинка. Його дослідження “Володимир Січинський та русини-українці Словацької республіки” (вийшло друком у Пряшеві 1995 року), хоча і містить велику кількість фактажу (подекуди архівних документів та епістолярної спадщини вченого), побіжних хронологічних згадок про життя та наукову діяльність вченого, спрямоване переважно на вивчення творчості В.Січинського як архітектора-практика, що працював на теренах Пряшівщини (у Михайлівцях та Комарнику) і його наукові дослідження у Східній Словащині.

Великою подією стала також публікація М.Мушинки “Заповіт предків: 40 років свята культури русинів-українців Словащини (про наукову конференцію)”, де зазначено було 24 доповіді про життя і діяльність В.Січинського [11].

Наш земляк Володимир Юхимович Січинський був дуже талановитою і багатогранною людиною. Його праці з архітектури, графіки мистецтва, історії, публіцистичні праці вражають своєю ґрунтовністю, обізнаністю, високим інтелектом, зацікавленістю автора.

На жаль, широкому колу українців він став відомий тільки за часів Незалежності.

Українські дослідники намагалися дати аналіз життєвого шляху, діяльності і творчості В.Січинського [12].

У 1994 році пройшла Міжнародна науково-практична конференція «Духовні витоки Поділля: творчі історії краю» до 100-річчя від дня народження В.Січинського.

В 2001 р. Шафран Роксолана Семенівна захищає дисертацію «Теоретична спадщина Володимира Січинського у контексті розвитку українського мистецтвознавства 1920-1960-х роки».

Проаналізовано діяльність українського мистецтвознавця В.Січинського, визначено його місце в історії української культури та мистецтвознавства. Висвітлено його роль як теоретика мистецтва і художника-практика [13].

У 2004 р. відбувся Міжнародний науковий симпозіум «Володимир Січинський – історик, мистецтвознавець, архітектор, педагог України і української діаспори», присвячений 110 річчю видатного вченого. На симпозіумі було 34 січинськознавців і краєзнавців з різних міст України, Словащини і Молдови. Вітальну телеграму надіслав редактор журналу «Український історик» професор Любомир Винара (м.Кент, США), лист і фотокопії документів симпозіуму надіслав син Володимира Січинського – Ярослав.

Робота симпозіуму завершилася загальною дискусією «Володимир Січинський – відоме і не відоме в житті, діяльності й творчості» під головуванням академіка, професора Пряшівського університету Миколи Мушинки.

У схвалених рекомендаціях його учасників було запропоновано здійснити видання в Україні зібрання творів Володимира Січинського, встановити наукові премії Січинського в галузі мистецтвознавства і архітектури, здійснити монографічні й дисертаційні дослідження про життя і творчість цього подвижника з тим, щоб його ім’я і наукова спадщина назавжди посіли почесне місце на Батьківщині. [14, с.108-109]

У 2006 році Логвіна В.Л. з Кам’янець-Подільського державного університету захищає дисертацію «Володимир Січинський в науковому, громадському і освітянському житті України та української еміграції (перші десятиріччя – початок 60- х рр. ХХ ст.)».

Це перша спроба узагальнити і оцінити діяльність і творчу спадщину В.Січинського. Він присвятив себе ґрунтовному вивченню найважливіших аспектів історії та культури України та її популяризації у світі, виступив подвижником національно-культурного відродження на Батьківщині та еміграції у ХХ ст.

Аналіз життєвого шляху вченого дав підстави виокремити основні періоди його діяльності і визначити, що на першому «кам'янецькому» етапі відбулося фізичне та духовне культурне зростання майбутнього митця. Основним змістом другого або «петербурзького» періоду виступило формування В.Січинського як високопрофесійного фахівця галузі архітектури і мистецтвознавства. Визначальним у «київському» періоді стала кристалізація активної громадянської позиції та національної самосвідомості видатного українця. під час другого «кам'янецького» періоду почали виявлятися його педагогічні, організаторські та наукові здібності. У «львівську» добу діяльність В.Січинського визначалася передусім освітньо-організаційним і мистецьким змістом, у найбільшому за часом «празькому» періоді розкрився неперевершений талант архітектора, мистецтвознавця, історика, невтомного дослідника і захисника української національної культури. Тут відбулося громадське визнання результатів творчої, історико-культурної праці українського діяча, в цей час Січинський пережив всю складність і трагізм Другої світової війни та німецько-фашистського режиму. Найбільш яскравий з точки зору архітектурної, мистецтвознавчої, наукової діяльності та популяризації української національної культури виявився для В. Січинського останній, «американський» період, під час якого він здобув міжнародне визнання у наукових і мистецьких колах. [15]

В бібліотеці Хмельницького краєзнавчого музею зберігаються п'ять прижиттєвих видань Володимира Січинського. Це книги з бібліотеки його батька Є.Січинського. Останній період життя цієї людини був дуже трагічним: важко хворів, був позбавлений роботи, пенсії, будинок у нього відібрали. Це змусило його частину бібліотеки продати Проскурівському музею. [16, с.77]

1. В.Січинський. Архітектура катедри св.Юра у Львові. [17]

В книзі 25 фотографій, 18 креслень автора. На другій титульній сторінці зазначено: «Позволяється печатати. Від греко-католицького Митрополичного ординаріату. Львів, дня 3 квітня 1934 Андрей Митрополит».

В книзі сім розділів.

В.Січинський у міжвоєнному і воєнному періоді викладав різні предмети із всесвітньої й української історії, географії, образотворчого мистецтва у чотирьох учбових закладах Праги та в гімназії. Всі ці учбові заклади, по суті, існували на громадських засадах. Платня в них була мінімальна, так що В.Січинський жив у постійних злиднях.

Матеріальне становище його в Чехії було крайне несприятливим. Особливо важкою була для нього перша половина 30-х років ХХ ст., коли у зв'язку з ліквідацією Педагогічного інституту він не мав жодного постійного заробітку і змушений був продавати найдорожчий свій скарб – книги. До 1931 року він за свої наукові праці одержував певний гонорар від Всеукраїнської академії наук у Києві та після інтернування М.Грушевського і це джерело висохло.

В цій важкій матеріальній ситуації руку допомоги В.Січинському подав ректор Греко-католицької богословської академії у Львові Йосиф Сліпий.

В 1933 р. він замовив у нього проект церкви-пам'ятника на горі Шашкевича, що біля Тернополя, пізніше – монографію про собор св.Юра у Львові. В.Січинський виконав обидва замовлення. [18]

2. В. Січинський. Архітектура Крехівського монастиря по деревориту 1699 року [19].

На розвороті обкладинки у верхньому лівому куті є напис «від руки» - «проф. Е.Січинському».

3. В.Січинський. Ротонда на Україні 1929 р. [20]

Ротонди Херсону, Вишгороду, Галича, Горян, Лаврова, Кам'янця, Мукачева, описані в книзі, збережені малюнки і креслення.

Книга в гарному стані, але обкладинка, нажаль, сучасна.

4. В.Січинський. Сутківська твердиня. [21] На титульному листі зазначено: «Фотографії і обміри проф. Є.Січинського, рисунки автора». Збережені всі малюнки, фотографії, креслення.

5. В. Січинський. Архітектура міста Бардієва. [22]

В книзі дев'ять глав, 26 малюнків, креслень, фотографій автора. Зберігся титульний лист, обкладинка сучасна.

1930 року В.Січинський обирається дійсним членом Наукового Товариства імені Шевченка у Львові і став його співробітником. Публікуючи в цей період численні статті з історії архітектури й мистецтва, захопився дослідженням творчості Олександра Тарасовича, Григорія Левицького, Георгія Нарбути й ін. У 1938 році вийшов у світ його чи не най-головний твір за своєю значимістю «Чужинці про Україну. Вибір

з описів і подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть». Це була перша спроба у вітчизняній і зарубіжній історіографії систематизувати писемні свідчення про Україну, які залишили іноземні вчені, послы, державні й церковні діячі, письменники й просто мандрівники протягом Х - середини ХІХ ст. На сторінках книги наскрізно проходить зображення життя різних періодів Подільської землі. Наприклад, довідуємося з книги, що нині маловідомий французький дослідник і археолог ХVІ ст. Блез де Віженер у 1573 році так писав про наш край: «Зрештою на кордонах Поділля і Волині в напрямку Кам'янця, Дунаївців, Вишнівця утримуються, звичайно, добрі залоги (війська) з метою їх (татар) стримати. Поділля служить немов би коритарем для татар, які через Поділля роблять набіги на Волинь, Галичину і навіть Польщу. Як би не татари, то Поділля безсумнівно було би найкращою і найлюдянішою країною серед ряду інших через те, що ґрунт давав тут скрізь виноград і шовк без особливої опіки людини... їх мова, побут і звичаї майже тотожні з такими на Червоній Русі, Волині і Литві...». Січинський додав у книзі цікаві спостереження про Поділля, які залишили Жільбек де Лянуа в «Спогадах посла» (1421), німецький дипломат Еріх Лясота (1594), австрійський посланник А.Майерберг (1661), Ульріх фон Вердум (1672) і багато інших. Безумовно, книга «Чужинці про Україну» є цінним надбанням не тільки для історичної науки, але й для розвитку регіонального і, зокрема, подільського краєзнавства. Враховуючи попит, Січинський докорінно переробив, доповнив і перевидав дану книгу у 1942 і 1946 роках. На Батьківщині книга «Чужинці про Україну» з'явилася в повному обсязі тільки 1992 року. Саме така книга знаходиться у бібліотеці Хмельницького краєзнавчого музею. [24]

Це невеличка, можна сказати, навіть краплинка його наукового і творчого здобутку.

Бібліографічний покажчик наукових творчих здобутків В.Січинського включає 789 позицій, укладено С.Костюковим і видано тиражом у 300 примірників Львівською Науковою бібліотекою НАН України ім. В.Стефаника у 1996 р. [25]

Подільський дослідник життєвих і творчих шляхів батька і сина – Є.Січинського і В.Січинського Трембіцький А.М. писав: «Ці унікальні постаті на тлі української культури кінця 19-20 ст., завдяки своїм талантам, працьовитості, витривалості й скромності, зробили дуже багато для української справи. Батько і син, озброєнні великою духовною наснагою відчуваючи відповідальність перед Україною, своїми мистецтвознавчими працями пропагували усю велич української культури та мистецтва переконуючи світ у повноцінності української нації. У їхніх біографіях, немов у дзеркалі, відбита вся недоля української інтелігенції, проте вони не переставали писати праці про українському культури, доводячи, що українці є окремим самостійним народом, який нічим не поступається перед іншими народами. Пройшовши через гоніння та забуття, Євфимій Січинський і Володимир Січинський твердо вірили, що настане час, коли Україна стане вільною державою і їх творчий доробок стане у пригоді і сьогодні Україна пізнає їх багату наукову спадщину» [26, с.70]

Джерела та література:

1. Трембіцький А.М. Євфимій Січинський (1859-1937) наукова, та громадська діяльність. – Хмельницький, 2009.
2. Васильчишин С.Ф. Володимир Юхимович Січинський – культурно-просвітницький діяч, краєзнавець, науковець публіцист // Володимир Січинський – історик, мистецтвознавець, архітектор і педагог України і української діаспори (до 110-річчя видатного українського вченого): Збірник наукових праць за підсумками Міжнародного наукового симпозиуму (5-6 липня 2004 р.). – Кам'янець-Подільський, 2005.
3. Мушинка М.І. Володимир Січинський і Чехословаччина (1919-1945) // Володимир Січинський – історик, мистецтвознавець, архітектор і педагог України і української діаспори (до 110-річчя видатного українського вченого): Збірник наукових праць за підсумками Міжнародного наукового симпозиуму (5-6 липня 2004). – Кам'янець-Подільський, 2005.
4. Володимир Січинський і Поділля // <http://www.forest.ru/tovtry/ua/history/statti/postati/sichynski.html>
5. Трембіцький А.М. Музеезнавча діяльність членів в родини Січинських – Січинських // Літопис Хмельниччини – 2007 (70-річчю утворення Хмельницької області): Краєзнавчий збірник. – Хмельницький, 2007.
6. Шафран Р.С. Теоретична спадщина Володимира Січинського у контексті розвитку українського мистецтвознавства 1920-1960-х років. Автореф. дис.. канд. мистецтвознав.: 17.00.05 /Р.С. Шафран; Львів, акад. мистец. - Львів, 2001. - 18 с.
7. Мушинка М.І. Назв. праця.
8. Логвіна В.Л. Володимир Січинський – зодчий української архітектури // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – т.15.
9. Слабоштицький М.І. З історії життя подвижника. Про Володимира Січинського і його книгу // В.Січинський. Чужинці про Україну. – Київ, 2011.
10. Логвіна В.Л. Назв. праця.
11. <http://disser.com.ua/contents/19751.html>

12. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX - XX ст.: Історіографія. Біобібліографія. Матеріали. – Кам'янець-Подільський, 1993. - С.351-352; Баженова С.Е. Володимир Січинський і Поділля // Край кам'янецький – 1994. – 13 вересня; Задорожнюк А. Січинський - внук Сіцінського // Прапор Жовтня (Кам'янець-Подільський). -1991. -13 серпня; Мацько В. Син землі Подільської // Кам'янець-Подільський вісник. – 1994. – 11 червня; Назаренко Є. Володимир Січинський і Подільське краєзнавство // Рад. Поділля (м. Хмельницький). – 1991. – 10 грудня; Ричка В.М. Унікальна антологія історичних свідчень про Україну // Український Історичний журнал. – 1991. №3. – с.146-147.
13. Шафран Р.С. Назв. праця.
14. Логвіна В.Л. Міжнародний науковий симпозиум «Володимир Січинський - вчений історик, архітектор, мистецтвознавець і педагог України і української діаспори» // Хмельниччина; Дивокрай: Всеукраїнський науково-краєзнавчий збірник. – Хмельницький, 2004. – 1-2.
15. Логвіна В.Л. Володимир Січинський в науковому, громадському і освітянському житті України та української еміграції (перші десятиріччя – початок 60-х рр. XX ст.) // www.disslib.org/volodymyr-sichynskyi-v-noukovomu-hromadskomu-i-osvitjunksomu-zhytti-ukrayiny-ta.html
16. Трембіцький А.М. Євфимій Сіцінський (1854-1937) наукова та громадська діяльність. – Хмельницький, 2009.
17. Січинський В. Архітектура катедри св.Юра у Львові. – Львів, 1934.
18. Мушинка М.І. Назв. праця.
19. Січинський В. Архітектура Крехівського монастиря по деревориту 1699 року. – Львів, 1923.
20. Січинський В. Ротонди на Україні. – Київ, 1929.
21. Січинський В. Сутківська гвардиня. – Львів, 1929.
22. Січинський В. Архітектура міста Бардієва. – Львів, 1931.
23. Володимир Січинський і Поділля. Назв. праця.
24. Січинський В. Чужинці про Україну. – Львів, 1992.
25. Володимир Січинський. Бібліографічний покажчик // Укладач С.П.Костюк. – Львів, ЛНБ, 1996.
26. Трембіцький А.М. Євфимій Сіцінський і Володимир Січинський – дослідники українського гончарства, кераміки та порцеляни. // Володимир Січинський – історик, мистецтвознавець, архітектор і педагог України і української діаспори (до 110-річчя видатного українського вченого): Збірник наукових праць за підсумками Міжнародного наукового симпозиуму (5-6 липня 2004). – Кам'янець-Подільський, 2005.

Мовчан Н.О.
м. Хмельницький

ХМЕЛЬНИЧАНИ УЧАСНИКИ БОЙОВИХ ДІЙ У СКЛАДІ ІНОЗЕМНИХ АРМІЙ АНТИГІТЛЕРІВСЬКОЇ КОАЛІЦІЇ

У статті досліджується тема участі хмельничан у боротьбі з гітлерівськими загарбниками на території зарубіжних європейських країн в період Другої Світової війни в 1939-1945 роках.

Ключові слова: Друга Світова війна, полон, антифашистський опір, італійські партизани, Військо Польське, партизанські загони.

Однією з найтрагічніших подій в історії людства стала Друга Світова війна 1939-1945 років. У вир збройного протистояння було втягнуто 61 державу, понад 80% населення земної кулі. До армій воюючих сторін було мобілізовано понад 110 млн. осіб. За роки Другої Світової війни загинуло майже 60 мільйонів осіб, половина втрат припала на цивільне населення [22].

Українці зазнали найбільших втрат у Другій Світовій війні – 5,5 млн. цивільного населення, 2,5 млн. загиблих солдатів-українців на фронті, тобто 8 млн. осіб, не враховуючи тих, які воювали на боці Німеччини та її союзників і в арміях альянтів, а також тих, кого розстріляв НКВС. Втрати України становили 40-44% загальних втрат Радянського Союзу, а загальні демографічні втрати українців налічували 14,5 млн. осіб. Фашисти вивезли 78,6% українців із 22 млн. депортованих з Радянського Союзу, і більшість із них не повернулася додому.

Друга світова війна, розв'язана агресивними державами, принесла великі лихоліття та втрати українському народу, і мільйони українців опинилися на всіх фронтах, воюючи під чужими прапорами [23].

На початку війни багато українців, що населяли «південно-східні креси» (Західна Україна) Польської держави, перебували у складі її армії, яка першою зазнала гітлерівської агресії. Значна кількість українців увійшла до чехословацьких збройних формувань, які створювалися на території СРСР у ході війни. У

1-й окремії Чехословацькій бригаді під командуванням полковника Людвіга Свободи з 15 тисяч її особового складу 11 тисяч були закарпатськими українцями. Українці служили також у румунській армії.

В армії Канади служили близько 40 тисяч етнічних українців, а в збройних силах Франції, лише у складі «Іноземного легіону» - 5 тисяч. Близько 40 тисяч американців українського походження воювали у тихоокеанському регіоні, Малій Азії, Північній Африці, Європі, допомагали здійснювати поставки до СРСР по ленд-лізу, брали участь в операції «Оверлорд» і, нарешті, зустрілися зі своїми земляками - бійцями Червоної Армії на Ельбі у 1945 р. [22].

Було багато і тих, які проти своєї волі опинялись в чужих країнах. Серед них були українці, які потрапили в німецький полон, але не скорившись тікали і продовжували боротьбу проти німецької армії в складі, як іноземних армій так і в партизанських загонах різних країн Європи.

Через негативне ставлення сталінського керівництва до участі громадян СРСР у русі Опору за межами країни імена і звершення багатьох українських подвижників зарубіжного руху Опору стали відомими лише через півтора-два десятиліття після закінчення війни [20].

Серед багатьох тисяч українців, які боролись з нацизмом у складі іноземних армій антигітлерівської коаліції відомі імена уродженців Хмельниччини.

В 1944 р. у партизанських формуваннях Італії перебувало понад 80 тис. бійців. На цей час в італійських партизанських формуваннях (їх тут, зокрема у Північній і Центральній Італії, називали гарібальдійськими на честь народного героя XIX ст. Джузеппе Гарібальді) воювали понад 2 тис. вихідців з Радянського Союзу [20], серед яких були уродженці Хмельниччини.

Липницький Георгій Денисович народився 1 березня 1922 року в містечку Теофіполі Хмельницької області. В 1937 р. закінчив 8 класів Теофіпольської середньої школи, а в 1938 р. був призваний в армію. Служив в 44-й танковій дивізії. З 27 червня 1941 р. брав участь в боях на Південно-Східному фронті, будучи командиром взводу розвідки 44-ї танкової дивізії[5].

У запеклих боях на землях Кіровоградщини Георгія поранили, й він потрапив у полон. А далі – два роки концтаборів у Німеччині та Італії [2].

2 вересня 1943 р. Георгію Липницькому вдалося втекти з нацистського концентраційного табору Рісієра для євреїв, партизанів, політичних і інших ув'язнених, що знаходився біля міста Трієст, де він разом з іншими арештантами виготовляв арматуру для укріплення «каналу Муссоліні». Після двотижневих блукань лісами Північної Італії дістався до загону італійських партизанів – «Престо». Георгій Денисович вирішив, що боротись із ворогом в Італії він зможе не гірше, ніж на рідній землі. Тому відразу ж включився в боротьбу проти гітлерівців, мужньо борючись у складі партизанського загону «Престо», що діяла в районі міста Тревизо. Місто Тревизо було одним із центрів партизанського руху на Аппенінах, де проти німецьких окупантів боролися кілька бригад Опору. Саме тут для Георгія розпочалася інша війна - він у складі загону брав участь у багатьох операціях, які проводила партизанська бригада «Бочія», до якої він перейшов згодом. Опанувавши за короткий час італійську мову, він став командиром ударної групи. Його нові бойові побратими ніяк не могли вимовити «Георгій Липницький», а тому називали нашого земляка на свій лад – Джорджіо Липнічі [3].

З початку вересня 1944 року Липницький перебуває в пересувній бригаді «Володимиро», що входила до батальйону «Джузеппе Фабріс», який дислокувався в третій зоні. Одразу ж проявив себе дисциплінованим і активним товаришем з дуже серйозним характером, в багатьох випадках слугував прикладом для товаришів, і був достойний похвали з боку командування. Приймав участь разом з іншими бійцями в багатьох діях військового і політичного характеру [4].

З вересня 1944 р. по травень 1945 р. з бійцями батальйону брав участь в важливих військових операціях.

У вересні 1944 р. діяв проти республіканських і німецьких збройних сил; брав участь в роззброєнні і взяті в полон двох «чорних» бригад.

Протягом жовтня 1944 р. роззброював казарми поліції Карбонери, приймав участь в саботажі 4-х залізнично-дорожніх ліній важливих для противника.

В листопаді 1944 р. група Липницького знешкодила 5-х фашистських шпигунів, знищила німецький потяг, який рухався на італійський фронт.

Грудень 1944 р. – у складі бригади вдалось знищити в першій половині місяця 3-х фашистських шпигунів, та 7-х – в другій половині, а також здійснити саботаж на залізничній колії.

У період з січня по квітень 1945 р. Георгію Липницькому з побратимами вдалось звільнити 6-х товаришів, що знаходились в тюрмі міста Тревизо; усунути кількох шпигунів; здійснити розгром великого порохового складу в Кастаньйолі. Разом з іншими підрозділами приймав участь в захопленні міста Тревизо.

За активну участь в бойових операціях Липницький був призначений головою військового партизанського трибуналу в загоні Карбонери Комісією батальйону «Джузеппе Фабріс». В той самий час йому було присвоєно звання капітана регулярної партизанської армії [4].

Це лише незначна частина бойових операцій в яких приймав участь Георгій Липницький у складі італійських партизанських загонів.

У травні 1945 р. група Липницького вела бойові дії на кордоні з Югославією і з'єдналася з 18-ю бригадою Національної визвольної армії Югославії. Спільними зусиллями італійські та югославські патріоти ще два місяці очищали гірські райони цих країн від залишків ворожих військ, за що 7 червня 1945 р. Георгій Липницький був відзначений югославським орденом «За хоробрість» [3].

Пройшовши спеціальну перевірку по I категорії, при контррозвідці радянських військ в Югославії (м. Загреб), фільтр пункт в Болгарії (м. Софія), «Смерш» в місті Подольськ під Москвою і державну спеціальну комісію, 25 листопада 1945 р. був поновлений у військовому званні і демобілізований у запас [5].

Мельничук Антон Іванович народився 1916 р. в селі Чорноводи Городоцького району. Брав участь у радянсько-фінській війні 1939-1940 рр., нагороджений медаллю «За відвагу» [6].

У 1941 р. Мельничука Антона було призвано до лав Радянської Армії. А вже 1942 р. він потрапив у полон та опинився на важких роботах у Німеччині. Майже відразу здійснив спробу втечі. Однак був спійманий і відправлений у німецький табір біля річки Ельба, а потім – у північну Францію, де здійснив другу спробу втечі [3]. Тут в північній Франції він познайомився з двома військовополоненими Олександром Копилковим та Данилом Авдеєвим. В різний час троє друзів втекли з табору і зустрілись уже на нейтральній території в Швейцарії. Вирішивши приєднатись до партизан Італії вони пішки подолали важкий шлях, який тривав більше місяця. Нарешті 24 травня 1944 р. Мельничук з побратимами прибули в Фріулі і були включені в гарібальдійський батальйон «Маттеотті», який діяв в горах біля озера Каваццо. Будучи партизаном наш земляк приймав участь в усіх важливих операціях. В складі батальйону «Маттеотті» було створено батальйон «Сталін», що складався переважно з колишніх радянських військових, до нього увійшов і Антон Мельничук. Його керівником став Данило Авдеєв. Батальйон «Сталін» спочатку діяв в зоні між Каваццо і Амаро. В жовтні 1944 р. з початком масивного наступу нацистів-фашистів бригаді довелось залишитись в районі Вал д'Арзіно. Тут бійці батальйону «Сталін» намагались протриматися декілька днів відбиваючи атаки нацистів і не пускаючи їх вглиб місцевості. Так тривало до 11 листопада 1944 р. коли бригада Мельничука спробувала перегородити дорогу в районі Сан Франческо в Предальпах, щоб завадити переміщенню німецької колонії. Бійці батальйону «Сталін», які з'явилися несподівано отримали перемогу над гітлерівською колоною [21]. Та й багато інших перемог та подвигів здійснив наш земляк будучи італійським партизаном.

У травні 1945 р. в місті Фріулі на честь Перемоги відбувся парад партизанських частин, серед яких урочистим маршем пройшов батальйон Антона Мельничука [3].

За підтримки керівництва СРСР в травні 1943 р. у складі Війська Польського почалося формування 1-ї піхотної дивізії ім. Тадеуша Костюшко під командуванням полковника Зигмунда Берлінга. Бойове хрещення дивізії отримала біля села Леніно (Гомельської обл., Білорусь). Після формування до її складу увійшло майже 2% українців. Надалі Військо Польське проходячи через Україну поповнювалось як східними українцями так і поляками українського походження і нараховувало до кінця війни 20% українців. Серед них і наші земляки, які відзначені численними іноземними нагородами. Нажаль про їх бойовий шлях збереглося не так багато відомостей.

Долженко Іван Кузьмич народився в 1924 р. в місті Саратові. З 1948 р. житель міста Хмельницького. Під час війни служив поручиком польської армії, офіцер зв'язку 1-ї польської дивізії імені Тадеуша Костюшко. Як офіцер дивізії приймав участь в Берлінській операції, звільненні Варшави. За боротьбу проти німецької армії у складі Війська Польського відзначений численними нагородами Польської держави. Серед них ордени «Срібний хрест заслуги» [13], п'ять медалей «Заслуженим на полі Слави» [11], медаль «За визволення Варшави» [10], медаль «За Одер, Нейсе та Балтику» [12]. Це лише незначна частина нагород за віддану службу у Війську Польському в період Другої світової війни. Мало збереглося відомостей про бойовий шлях Івана Кузьмича, проте його нагороди красномовно говорять про його військові подвиги. Після Другої Світової війни Долженко служить в Радянській Армії в званні підполковника. За віддану службу відзначений численними нагородами СРСР.

Магера Михайло Іванович народився 15 травня 1917 р. в м. Дунаївці Хмельницької області. В 1937 р. закінчив автотехнікум в місті Одеса. Призваний в Червону Армію, в 1940 р. – сержант. З початком Другої Світової війни іде на фронт. Пізніше потрапляє у Військо Польське, воює під командуванням маршала Польщі Жимерського в званні капітана, командиром автороти.

Приймав участь у звільненні Варшави та Берліна, за що нагороджений пам'ятним знаком «Грюнвальд-Берлін» на честь розгрому нацистської Німеччини. За час служби в Війську Польському проявив себе відважним та самовідданим військовим. За що має Подяку від командування Війська Польського за чесну і самовіддану працю в Війську Польському [7], Подяку (Pochwola) командуючого Лодзинського Військового округу [8]. За бойові заслуги нагороджений 2-ма орденами «Хрест Заслуги». В 1947 р. переведений на службу в Червону Армію. Після війни проживав в містечку Дунаївці, де до пенсії працював начальником автоколони.

Нелегким був бойовий шлях нашого земляка **Сікорова Віктора Феліксівича**, який народився 25 грудня 1919 р. в місті Хмельницькому в родині польських переселенців. 22 червня 1941 року призваний до лав Радянської Армії. Брав участь в бойових діях частин Донського та Сталінградського фронтів, у операції на Курській дузі. У 1943 році закінчив бронетанкову школу Центрального фронту та курси фронтових офіцерів. І вже у травні 1943 року, як поляк переведений на службу до Війська Польського. Тут служить поручиком, командиром 1-ї армії Війська Польського. Навчає бойової майстерності польських воїнів в складі 6 полку піхоти 2 дивізії ім. Н. Добровського Війська Польського. Брав участь у бойових діях на польській землі через Хелм, Люблін до Вісли. 3 серпня 1944 р. під Пулавами був поранений, лікувався у шпиталі в Любліні. Після лікування продовжує службу. Закінчення війни зустрів у Війську Польському. За час війни був двічі поранений, через перенесені травми 20 квітня 1946 р. – звільнений у запас [14]. Після звільнення проживав у рідному Хмельницькому та працював на відбудові міста.

Не лише на фронтах наші земляки чинили опір та щодня ризикували своїм життям.

Героїзм під час війни проявив військовий лікар-хірург **Лизун Іван Микитович**, який будучи полоненим німецьких таборів, ризикуючи своїм життям рятував військовополонених з різних країн світу. Народився 1910 р. в селі Старопісочне Городоцького району. В 1935 р. закінчив Одеський медичний інститут.

Капітана медичної служби Лизуна призвано служити на Балтійський флот в Кронштадт, де був призначений начальником санітарної служби морської піхоти. Як провідний хірург, він брав участь у фінській війні. Велика Вітчизняна війна застала медика в Таллінні. Через три місяці військова частина, в якій він служив, потрапила в оточення. Потім були полон, табори військовополонених. Та й в цьому пеклі він рятував людей, а ще «допомагав хворіти» радянським офіцерам, над якими фашисти знущалися більш за все [19].

За час війни Іван Микитович побував в багатьох таборах, серед яких Заксенгаузен, Нюрнберг, Вайден, в яких як лікар спасав сотні життів. Щоб врятувати того чи іншого полоненого застосовував фіктивні операції, після яких ті кого мали розстріляти попадали в лазарет і таким чином залишалися живими.

В книзі «Силы неисчислимые» А.Н.Сабурова описується один з таких випадків. Лікар І.М. Лизун оперував Героя Радянського Союзу, підполковника Слепова. Аби врятувати цю людину від вірної смерті, він видає йому здоровий апендикс. А гітлерівцям, які запідозрили хірурга, показує гангренозний апендикс, оперованого француза. Німцям повідомляє, що цей льотчик безнадійний. Так він врятував авіатора, а той після війни у своїй книзі розповів про цей випадок [15]. У 1967 р. врятований авіатор Слепов розшукав свого спасителя згадуючи як Лизун Іван Микитович рятував його ризикуючи власним життям не даючи німецькому лікарю оглянути хворого.

Після війни Іван Микитович Лизун повернувся на Батьківщину та продовжив рятувати життя. 30 років поспіль працював головним лікарем Городоцького району [16].

Через жахи німецького полону, втечу та боротьбу в партизанських загонах пройшла наша землячка **Собачинська Ніна Кузьмівна**. Народилась в селі Пукляки Чемеровецького району Хмельницької області. До війни була піонервожатою. З початком війни пішла на фронт санітаркою, діяла в складі 4-го Українського фронту лікуючи поранених солдат. В одній із битв батальйон Собачинської був оточений, Ніна Кузьмівна потрапила в полон. Далі були довгі місяці німецьких таборів. В 1944 р. під час переправи полонених з Віденського табору Собачинській вдалось втекти з потяга на території Чехословаччини. Після довгих переховувань потрапляє до чехословацького партизанського загону. З 10 жовтня 1944 по 1 травня 1945 р. діє в партизанському з'єднанні імені Суворова, що розташовувався на території Чехословаччини. Воює проти німецьких загарбників в складі Інтербригади, виконує обов'язки санітарки [1]. Була учасницею словацького повстання 1945 р., за що нагороджена орденом «Партизанська зірка», має грамоту видану президентом Чехословацької республіки [17] та інші нагороди. Після війни працювала вчителькою, проживала в селі Залісся Кам'янець-Подільського району.

Нечипоренко Юрій Іванович народився 1921 р. в селі Звенигородна Черкаської області. З 1953 р. житель міста Хмельницького. Призваний в Червону Армію в 1939 р. Друга Світова війна розпочалась для

Юрія Івановича в 1942 році під Наро-Фоминськом. В званні старшини, будучи механіком-водієм танка Т-34 діяв під Москвою. 7 березня 1943 р. отримав поранення, потрапив в полон пройшов декілька таборів, серед яких табори в Псковській області, міста Порхов. У вересні 1943 р. переведений у табір в місті Салоніки (Греція). 2 квітня 1944 р. групи з 7 осіб, серед яких Нечипоренко Юрій Іванович, вдається втекти з табору[1] в гори до партизан Грецького Народного Фронту. Він разом з іншими потрапляє до загону Кіцо, де стає активним учасником боротьби проти німецької армії [18]. Через 2-3 місяці загін Нечипоренко об'єднується з загonom Вуро під командуванням Кіцо та базується на горі Холомонтас. Будучи партизаном приймає участь в боях на півострові Халкідіки в районі Салонік.

В вересні 1944 р. при допомозі командування Грецької Народно-Визвольної армії «Елас» бійці загону Кіцо серед яких Нечипоренко Ю.І. були переправлені в Болгарію, де з'єдналися з частинами Червоної Армії. Тут наш земляк продовжив свій бойовий шлях. Бере участь в боях в Угорщині (Секешфегервар, Балатон), Австрії (Радкерсбург, Маріацель) де закінчує війну старшиною, механіком-водієм танка, САУ. Демобілізований в 1946 р. Після війни 1947-1952 рр. навчався в Києві в автодорожньому інституті. Працював інженером технічного відділення в Києві. З 1953 р. проживав та працював в Хмельницькому. Має багато нагород серед яких медаль «За відвагу», «За перемогу над Німеччиною»[1]. Після війни Юрій Іванович Нечипоренко захоплювався колекціонуванням радянських та угорських марок.

До сьогодні не встановлена кількість українців, які приймали активну участь та загинули у боях на території іноземних країн будучи учасниками антифашистського руху опору. Дуже багато співвітчизників приховували свою участь в іноземному русі опору і часто боролись під вигаданими іменами. Тому сьогодні важливо збирати відомості та зберігати пам'ять про тих земляків-ветеранів доля яких нам відома.

Джерела та література:

1. Архів КЗК «ХОКМ» - Нр № 516. - Адреса и справочный материал участников исторических событий на Подолии.
2. Єсюнін С.М. Італійський партизан із Теофіполя/Сергій Єсюнін//Поділля.-2014.-№14.
3. Клімчук Ю.А. Подоляни в Антифашистському русі опору в Італії (1943-1945) // П'ята Могилів-Подільська Науково-краєзнавча конференція. – Могилів-Подільський, 16-17 жовтня 2015р.
4. КЗК «ХОКМ».-Дк-5678: Інформаційний рапорт-характеристика командування італійського партизанського батальйону «Джузеппе Фабрис» на лейтенанта Червоної Армії Липницького Георгія Денисовича.
5. КЗК «ХОКМ». - Дк.-5681: Автобіографія Георгія Денисовича Липницького, 5 арк.
6. КЗК «ХОКМ».-Дк-9322: Службова характеристика Мельничука Антона Івановича, командира 10-го моторизованого полку, 1 арк.
7. КЗК «ХОКМ».-Дк-9283: Подяка головного командування Війська Польського капітану Магері Михайлу Івановичу за чесну і самовіддану працю в Війську Польському. 1 арк.
8. КЗК «ХОКМ» - Дк.-9284. Подяка(Pochwola) командуючого Лодзинського Військового округу капітану Магері Михайлу Івановичу командирю роти війська Польського.1 арк.
9. КЗК «ХОКМ».-Дк-9285: Наказ №54 (Rozkaz №54) головкома Війська Польського маршала Польщі Жимерського М.1 арк.
10. КЗК «ХОКМ». -Нм-4628: Медаль «За звільнення Варшави» Долженко І.К.
11. КЗК «ХОКМ».- Нм-4618-4622: Срібна медаль «Заслуженим на полі Слави» («Zasluzonym na polu chlawy») Долженко І.К.
12. КЗК «ХОКМ».- Нм-4634: Медаль «За Odre, Nyse, Baltyk» (За Одер, Нейсе, Балтику) Долженко І.К.
13. КЗК «ХОКМ».- Нм-4636,4637: Орден «Срібний хрест Заслуги» Польської Народної республіки». Долженко І.К.
14. КЗК «ХОКМ».- Архів відділу історії. Автобіографія Сікорова Віктора Феліксовича.
15. КЗК «ХОКМ».-Дк-9293: книга А.Н. Сабуров «Силы неисчислимые»,- М.,ВОВО, 1967р., 288с. - з дарчим написом учасника описаний в ній подій.
16. КЗК «ХОКМ».-Нд-3616: Газета «Радянське Поділля» орган Хмельницького обласного і міського комітетів Комуністичної партії України, обласної та міської Рад депутатів трудящих, 3.12.1972р.
17. КЗК «ХОКМ».- Дк-2709: Грамота до пам'ятної медалі на відзнаку 20-річчя Словацького народного повстання 1945 року. Видана президентом Чехословацької соціалістичної республіки Собачинській Ніні. 1 арк.
18. КЗК «ХОКМ».- Ф-1810: Фото Нечипоренко Ю. І.-мешканець м.Хмельницького з товаришами-партизанами загону Кіцо народно-визвольної армії Греції. Район Салоніки.
19. Городоцькі віхи милосердя // Електронний ресурс. – Режим доступу: Kyiv – vestnik.com.ua/ index.php? nensid = 4323.
20. Європейські країни: антифашистська боротьба // Електронний ресурс. - Режим доступу: http://osvita.ua/vnz/repost/world_histori/32278/.
21. Советские партизаны в Италии // Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.lavita-odessita.com/partigiani.html>.

22. Україна і українці у Другій світовій війні // Електронний ресурс. - Режим доступу: [http:// um.co.ua /12/12-9/12-98069.html](http://um.co.ua/12/12-9/12-98069.html).
23. Федик Ігор. Українські легіонери на фронтах Другої світової. // Електронний ресурс. - Режим доступу: www.galychyna.if.ua/publication/ukrainism/ukrajinski-legioneri-na-frontakh-drugoji-svitovoji/.

Клімчук Ю. А.
м. Кам'янець-Подільський

ШЕПЕТІВЧАНИН ЯКІВ ІНГЕРМАН – УЧАСНИК ІТАЛІЙСЬКОГО РУХУ ОПОРУ ЧАСІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (або ЄВРЕЙСЬКОГО СПРОТИВУ ГОЛОКОСТУ...)

Статтю присвячено опису воєнного шляху уродження м. Шепетівки Якова Інгермана, який перебуваючи в рядах армії вермахту на території Італії, допомагав місцевому партизанському Руху Опору та займався порятунком євреїв в часи Голокосту. Також автор аналізує єврейський Опір Голокосту в країнах Західної Європи та наводить його відмінності від Опору нацифашизму інших народів.

Ключові слова: м. Шепетівка, Яків Інгерман, євреї, Рух Опору, Італія, Єврейська бригада, Ізраїль.

Пам'ять про травматичні події Другої світової війни не лише не згасає з роками, а, навпаки, стає дедалі конфліктнішою і болючішою. Політика пам'яті та «конкуренція між жертвами» виходить у більшості європейських країн на арену внутрішньої і зовнішньої політики. На тлі загального засудження націонал-соціалізму всі національні історії у своїх версіях про цю війну прагнуть посилити мотив Опору й стримувати колабораціонізм [2].

В історіографії Другої світової війни життя єврейської громади широко розглянуте в контексті Голокосту. Однак євреї були не лише об'єктом винищення, яке здійснювали нацистська Німеччина та її союзники, а й активними учасниками Опору діям гітлерівців, що вплинуло на хід та результат війни [7].

У ході війни загинуло, за різними оцінками дослідників, від 5 до 6 млн. євреїв. Велика частина загиблих була знищена нацистами та їх посібниками в країнах Осі та на окупованих територіях в Європі. Близько 1,5 млн євреїв брали участь у антинацистському Опорі – в арміях країн антигітлерівської коаліції, а також у підпіллі та партизанському русі. Активну участь у боротьбі з нацизмом та спробах порятунку європейських євреїв брали єврейські національні організації різних країн [3; 8, с.285-286].

Єврейський Опір Голокосту в країнах Західної Європи – тема, майже невідома українському читачеві. Література про єврейський Опір в роки Другої світової війни, що виходила останні десятиліття, присвячена переважно Опору євреїв Польщі або територій колишнього СРСР. Однак в Західній Європі єврейський Опір розвивався в інших умовах, ніж на Сході, і прийняв інші форми.

Відмінність єврейського Опору від Опору нацифашизму інших народів полягало в тому, що євреї змушені були вести збройну боротьбу проти власного тотального знищення. Це була боротьба людей, які примусово утримувалися в сотнях гетто і таборах, між якими майже неможливо було налагодити зв'язок. Євреї змушені були вступати в збройну боротьбу без відповідної підготовки. Початок відправки в'язнів в табори для знищення іноді викликав активні збройні дії [1, с.73-75].

Існувало також явище єврейського колабораціонізму, пов'язане в основному зі створеними нацистами тимчасовими органами єврейського «самоврядування» на території окупованих країн. Існує багато думок навколо даного явища в роки Другої світової війни. Наприклад, англійський дослідник Тоні Джадт, відзначаючи складність проблеми колаборації, наголошував: «в усіх окупованих німцями країнах тих, хто видавав євреїв, комуністів та учасників Руху Опору було, мабуть, більше, ніж тих, хто чинив нацистам Опір. Піднесення Руху Опору в Європі припадає на кінець німецького панування, так само як і в СРСР. Тож вже після Перемоги було створено чимало міфів про масштабний італійський чи французький Опір, про численних голландських фермерів, які рятували англійських льотчиків тощо» [13].

Найбільш поширеним серед єврейської громади був пасивний Опір, який був досить різноманітним і багатоліким. Перш за все це було просте прагнення залишитися в живих всупереч діям нацистів, спрямованим на повне винищення євреїв. Опір проявлявся в різних формах єврейської взаємодопомоги, в культурному і духовному протистоянні, в економічному саботажі. Всупереч прагненню нацистів довести євреїв до стану тварин, багато хто йшов з життя непереможеним – таким, що не втратив людської гідності.

Різнманітним за формами був і активний Опір – від відчайдушних дій однаків, які, перебуваючи на місці розстрілу, виривали зброю у катів, кидалися на них з ножами, бритвами і сокирами, і до організації повстання або партизанського загону. Наприклад, в гетто Польщі, Литви, Білорусі та України

створювалися підпільні організації, які планували проведення повстань, організовували втечі, добували зброю. Таких організацій було близько ста. Також варто зазначити, що можливості отримання допомоги від нееврейського Руху Опору за межами гетто були вельми обмежені – доводилося рахуватися з антисемітизмом не лише окремих осіб, але і національних рухів і їх військових формувань [4, с.123-124].

На території окупованої нацистами Європи в 1942-1944 рр. діяло близько сотні єврейських партизанських загонів. Єврейський партизанський рух носив особливий характер. Майже всі єврейські партизани здійснили втечу з гетто і таборів, а багато хто з організаторів єврейських загонів були до цього учасниками підпільних організацій. На відміну від інших партизан, єврейські партизани не могли в разі необхідності злитися з навколишнім населенням і скористатися його підтримкою. Єврейські партизани не могли отримати підтримку і від єврейського населення, замкненого в гетто. Їм доводилося боротися не тільки проти нацистів, але часто і проти антисемітів-націоналістів.

Однією з головних цілей, яку ставили перед собою десятки єврейських партизанських загонів, був порятунок залишків єврейського населення. Поруч з партизанськими базами нерідко створювалися сімейні табори, в яких знаходили притулок втікачі з гетто, в тому числі жінки, люди похилого віку і діти. Чимало єврейських загонів місяцями боролися, несли великі втрати, але в кінці кінців їх знищували разом з сусідніми сімейними таборами. Деяким загонам вдавалося протриматися завдяки допомозі місцевих партизанських формувань і навіть увійти до їх складу [3].

Звертає на себе увагу той факт, що і у самій нацистській Німеччині існував єврейський Опір (наприклад, група Г. Баума, яка здійснила ряд збройних диверсій в Берліні в 1942 р.). Несіоністські і сіоністські молодіжні гуртки, легально існували до початку 1941 р. проводили антинацистську підпільну діяльність. Унікальним був гурток, що виник в Берліні після масової депортації євреїв з Німеччини у лютому 1943 р. Його члени – частково діти від змішаних шлюбів, які в основному пішли в підпілля і жили за підробленими документами, а також юнаки і дівчата, чії батьки, родичі та друзі були депортовані в табори смерті (спочатку їх було 11, всього в різний час в гуртку перебувало близько 40 осіб). Під час регулярних зустрічей вони вивчали іврит, історію і культуру єврейського народу, Біблію, відзначали єврейські свята, готувались до майбутнього життя в єврейській країні. Більшість членів цього гуртка було схоплено, а ті, що вціліли, згодом переїхали до Ізраїлю [1, с.251].

В Італії напередодні Другої світової війни проживало близько 60 тисяч євреїв [9, с.294]. Вступ Італії в червні 1940 р. у війну на боці гітлерівської Німеччини спочатку істотно не погіршило положення більшості італійських євреїв. І хоча декілька тисяч іноземних і близько 200 італійських євреїв були інтерновані, умови їх утримання в робочих таборах були порівняно терпимими. Беніто Муссоліні відкинув вимогу Гітлера відправити італійських євреїв до таборів смерті.

Поворотний момент настав після падіння фашистського режиму 25 липня 1943 р. і капітуляції Італії у вересні того ж року. Німецькі війська окупували всю північну і центральну частину країни, включаючи Рим. Південна Італія виявилася в руках англо-американських військ. Більшість єврейського населення країни, в тому числі тисячі євреїв з Франції та Югославії, які втекли до Італії в перший період війни, опинилися на території маріонеткової «Італійської соціальної республіки» (Республіка Сало) на чолі з Муссоліні, проголошеної німцями після капітуляції Італії, в якій нацисти приступили до «остаточного вирішення єврейського питання».

На конгресі Фашистської партії новоствореної Італійської Соціальної Республіки 14 листопада 1943 р. було проголошено Веронський маніфест. Стаття сьома визначала, що євреї, навіть ті, хто були громадянами Італії, вважалися іноземцями. Практичну реалізацію ця стаття дістала у наказі поліції № 5, виданому увечері 30 листопада. Згідно з новими положеннями, усі євреї, за винятком невеликої кількості випадків, підлягали арешту. Італійська поліція, яка, на відміну від окупаційних сил, не виявляла ентузіазму у переслідуванні євреїв, тепер отримала наказ арештовувати їх. Відтепер поліція була змушена співпрацювати з німцями у реалізації політики щодо євреїв. Згаданий наказ також вимагав від керівників італійських провінцій в Італійській Соціальній Республіці створення місцевих концентраційних таборів для євреїв – як підготовчого етапу до остаточного знищення італійських євреїв та численних антифашистів. Табір у Фоссолі було введено в дію на початку грудня 1943 р., італійська поліція почала переводити до нього євреїв із місцевих таборів та італійських міст наприкінці того ж місяця [11].

Із посиленням на територіях поблизу табору повітряних ударів союзників та партизанських акцій навесні 1944 р., німецькі окупанти почали шукати безпечніше місце. Табір перенесли до міста Больцано, розташованого поблизу перевалу Бреннер, далеко від районів найзапекліших боїв на півострові. Від Больцано було ближче і до таборів Рейху, до яких згодом перевезли деяких в'язнів. Починаючи з весни 1944 р. дуже мало депортаційних потягів змогли переїхати через Альпи до німецьких таборів у зв'язку із зростанням повітряної переваги союзників.

Загалом, впродовж вересня - листопада 1943 р. євреї Рима, Трієста, Генуї, Флоренції, Мілана, Венеції, Феррари і ряду інших великих міст були зігнані в транзитні табори, а потім депортовані в табори смерті,

зокрема в Освенцимі. Незначній частині євреїв вдалося втекти до Швейцарії. Інші вступали в партизанські загони і починали вести збройну боротьбу проти нацистів. Вони брали активну участь в італійському русі Опору. Багато з них були вихідцями і з України. Наприклад, одесит Л. Гінзбург, який після революції переїхав до м. Турин, в роки війни видавав підпільну пресу. Багато хто знайшов притулок серед італійського населення, яке, як правило, охоче допомагало євреям, незважаючи на важкі покарання, яким німці піддавали тих, хто їх переховував.

Так, в італійському Русі Опору брало участь близько двох тисяч євреїв. Деякі з них командували великими партизанськими загонами (наприклад, Е. Кало з Пізи і Д. Болаффі з м. Турин). Тільки в П'ємонті серед учасників Опору було 680 євреїв, 66 з них загинули. З 270 бійців, нагороджених медаллю «Герой Опору», семеро з них були євреями [3].

Таким чином, головний успіх, якого досяг єврейський Опір на Заході, зокрема і в Італії, полягав у порятунку життів євреїв, а найбільше - у порятунку дітей і молоді.

Одним із таких борців за волю своєї Батьківщини, свого народу був і наш земляк Яків Інгерман, який на червень 1941 р. не міг собі і уявити, що він, молодий вчитель, єврей, стане солдатом вермахту, пройде в невинній формі всю війну і завершить її із партизанами-гарібальдійцями в Італії. А потім був Ізраїль, і нові війни, і тридцять років в ізраїльській розвідці. Але все це було потім...

Війна застала Я. Інгермана в рідній Шепетівці, де він почав працювати вчителем математики в одній із сільських шкіл. Мобілізований, він відступав разом з армією, де кілька разів потрапляв в оточення і не раз опинявся на волосок від смерті. Після другого поранення потрапив до шпиталю. Там до нього звернувся офіцер розвідки з пропозицією після того, як його випишуть, пройти курс в диверсійній спецшколі [5].

Майбутніх розвідників вчили стрибати з парашутом і орієнтуватися на місцевості. Вони повинні були знати, як влаштована німецька армія, як поведуться солдати і офіцери ворога. Їм розповідали, як живуть люди на окупованих німцями землях. Яків дізнався про концтабори і розстріли євреїв. Він отримав підпільну кличку «товариш Яков». Якось вночі разом з декількома іншими розвідниками його викинули з парашутом на Дону, над ворожою територією.

Їм дали завдання зв'язатися з місцевим підпіллям, повідомляти про пересування ворога, допомагати партизанам здобувати зброю і піднімати людей на боротьбу [12].

Я. Інгерман добирався до явки підпільників в одному з сіл кілька днів і ночей. Вони жили в будинку керівника підпілля, на вигляд – простого сільського старого. Поруч із селом стояла німецька частина. Командування поставило перед ним завдання потрапити на службу до окупантів. Одного разу Яків, набравшись сміливості, підійшов до солдатів вермахту і попросив у них...взяти почитати газету. Здивованим німцем він розповів, що його батько козак, а мати – етнічна німкеня. На наступний день він вже почав працювати перекладачем (напередодні партизани вбили колишнього перекладача). «У свій перший робочий день я влаштував для моїх німецьких господарів вечірку у мого «дідуса», насправді керівника підпільників, – розповідає він. – Так мені вдалося завоювати їхню довіру. Жителі села плювали в мою сторону за те, що я пішов до німців працювати. Почуття було неприємне, проте нічого не поробиш – завдання потрібно було виконувати» [6, с.94-95]. Невдовзі він дізнався, що поруч з селом повинна пройти по мосту велика танкова колона нацистів. Коли танки були вже біля мосту, на них налетіли радянські літаки і знищили колону.

Пізніше Яків Інгерман «пішов на підвищення» – потрапив у допоміжну частину, яка займалася ремонтом ліній електричних передач і водопроводу в окупованих районах. «Мене вважали справжнім арійцем, – говорить він. – Коли одного разу мене образив німецький солдат, командир роти тут же зібрав усіх на плацу і заявив, що якщо хтось дозволить собі щось подібне, то його негайно переведуть на фронт» [6, с. 146].

Я. Інгермана часто турбували тяжкі сумніви щодо того, як він проводив свої дні: «Мої товариші воювали на фронті, а я впродовж дня нічого не робив для Батьківщини». Якось, передаючи в черговий раз інформацію зв'язковим підпіллям, він попросив передати командуванню, що хоче піти в ліс до партизанів. На наступний день йому було передано короткий наказ: «Продовжувати роботу на колишньому місці» [11].

Тим часом частина Я. Інгермана просувалася слідом за наступаючими частинами вермахту. Яків (він же Яков) продовжував служити перекладачем в частині і все так же отримав інформацію передавав в Центр. Періодично він натикався на єврейські гетто. Одного разу Інгерману вдалося передати євреям ящик гранат. Пізніше він дізнався, що євреї повстали і разом з партизанами перебили німців. Бій був кривавим, багато євреїв загинули, але деякі все ж змогли врятуватися.

Яків успішно діяв і в окупованому Києві. Він збирав і передавав відомості про ворожі війська. Завдяки його інформації партизани пускали під укіс поїзди, влаштовували вибухи на фабриках і заводах. Диверсії в тилу дуже шкодили німцям, що були вже біля Сталінграда. А коли нацистським військам довелося відступати з міста, Яків зумів перешкодити їм підірвати електростанцію. Від партизан Яків дізнався, що його сім'ю разом з іншими євреями німці вбили в Шепетівці [10].

Роки по тому він згадував, що багато німецьких солдат не були нацистами, в армію потрапили не зі своєї волі і війну ненавиділи. Інша справа есесівці – вони мучили і вбивали євреїв і партизан.

У німецькій частині любили молодого перекладача. Одного разу, на Різдво, солдати йому притягли цілу купу подарунків. Суворий командир роти, який не давав зазвичай спуску солдатам, викликав до себе якось Якова і сказав, що хоча за документами він і значиться радянським, проте в його жилах тече німецька кров. Після цього офіцер зробив паузу і урочисто оголосив, що після закінчення війни він стане прийомним сином у його родині. Інгерману коштувало великої внутрішньої сили, щоб приховати своє збентеження від такої «радості».

Але найстрашніше було ще попереду, коли в одному з місць по шляху проходження служби йому наказали з'явитися в гестапо. Виявилося, що партизани вбили гестапівського перекладача, і німці попросили в його підрозділу «позичити» їм на певний час людину, яка вільно володіє двома мовами. На черговій зустрічі зі зв'язковим Інгерман заявив, що на цей раз він вже точно піде в ліс. Однак йому було сказано, що командування дуже задоволене можливістю отримувати оперативну інформацію прямо з лігва таємної поліції [12].

Гестапо розмістилося в тій же будівлі, де колись було управління НКВС. На першому ж допиті, коли німці приступили до тортур арештованого, Інгермана змудило. Його виводили зі словами, що він «не годиться для такої роботи». Ідучи, він чув сміх з приводу «цих неженок з армії» [6, с.154].

Він пройшов зі своєю частиною шлях на Схід, а потім тією ж самою дорогою відступав разом з нею під ударами Червоної Армії. Перед тим, як його частина повинна була прибути на територію самої Німеччини, він отримав наказ залишити свій підрозділ і пробиратися в Північну Італію. Там він повинен був приєднатися до підпільної групи італійської графині, 60-річної Ольги Марино.

Так, в 1943 р. Яков опинився в Італії у районі комуни Меццоломбардо, де приєднався до підпільної групи. Тут він передавав зброю і інформацію партизанам, одного разу допоміг переправитися в гори групі радянських військовополонених, що зуміли втекти з табору. І до цього дня документ-подяку від партизан-гарібальдійців Яків Інгерман вважає своєю найвищою нагородою [5].

Серед іншого, він займався пошуком і порятунком євреїв, які втекли з концтаборів і поїздів, які доставляли їх до місць знищення. У цьому йому допомагала і форма, і прекрасне знання звичаїв і порядків, прийнятих в німецьких військах. Щодо італійців Яков висловлювався категорично: «Італійців неможливо порівнювати з українцями чи поляками. Серед жителів Італії не було антисемітів. Кожен з них, хто міг хоч трохи допомогти євреям, допомагав. Ольга, будучи дуже заможною жінкою, забезпечувала і керувала всією підпільною діяльністю» [6, с.178].

Інгерману довелося ще раз зустрітися з тим самим німецьким командиром, який хотів його всиновити. Зустріч відбулася зовсім випадково біля маєтку Марино. Офіцер кинувся до нього і почав кричати, що американські війська вже близько і їм потрібно швидше тікати. І тут німець раптом побачив пов'язку з італійським прапором на рукаві Якова (в ті дні остаточного краху Рейху такі пов'язки носили члени Руху Опору). Вигляд обличчя у німецького офіцера важко було описати... [10].

Англо-американські війська, які визволили Італію, він зустрічав вже спільно з бойовими товаришами, в цивільному одязі, зі зброєю, триколірною національною пов'язкою на рукаві і з молодою дружиною, дочкою італійської графині Ольги Марино – Альбертою, яка брала участь в Опорі і ховала партизан.

Після війни Яків хотів повернутися в Радянський Союз. Але несподівано для самого себе знову опинився в підпіллі, на цей раз єврейському. Він випадково зустрівся з євреями з Палестини, які служили в англійській армії. Це були бійці єврейської бригади, сформованої в Палестині під час війни, коли війська Роммеля рвалися до Єгипту. Вони організовували табори для уцілілих євреїв і нелегально переправляли їх на Близький Схід – в майбутню єврейську державу. Від нових друзів Яків дізнався радісну звістку – його мати жива і знаходиться в Тель-Авіві. Яків пропрацював з єврейськими підпільниками кілька місяців, а потім разом з дружиною відплив на кораблі в Палестину [12].

У 1947 р. Інгерман закінчив офіцерські курси і у чині майора воював за незалежність щойно проголошеної держави Ізраїль. «Ми хотіли побудувати справедливий і єдиний Ізраїль – як для євреїв, так і для арабів, які проживають на цій території. Не вийшло...» – задує у своїй книзі Яків Інгерман [11].

Більше трьох десятиліть Інгерман пропрацював у «Моссаді» – ізраїльській розвідці. Він до своєї смерті відмовлявся говорити, чим він займався на секретній службі. Єдине, що нам відомо – це, що в 1961 р. він отримав державну нагороду Ізраїля «За внесок у зміцнення безпеки країни» [10].

Про свої «пригоди» Яків Інгерман розповідав лише найближчим людям. Вони довго вмовляли його написати книгу. Лише в останні роки свого життя він зважився на це. Він важко переживав написане ним – плакав, згадуючи роки війни. Яків Інгерман помер в 2007 р., а книга побачила світ в 2008 р. Її видали на івриті, а в Києві її перевели на російську мову. Так світ дізнався його дивовижну історію.

Джерела та література:

1. Аронов Х. Катастрофа європейського єврейства під час Другої світової війни / уклад. Х. Аронов. – Київ: Інститут юдаїки, 2000 – 364 с.
2. Гриневич В. Роздуми про пам'ять Другої світової війни в Європі / В. Гриневич [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://dt.ua/SOCIETY/rozdumi_pro_pamyat_drugoyi_svitovoyi_viyuni_v_evropi.html.
3. Этингер Я. Я. Еврейское сопротивление в годы Холокоста / Я. Я. Этингер [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://jig.ru/anti/015.html>
4. Єлисаветський С. Я. Катастрофа і опір українського єврейства (1941–1944) : нариси з історії Голокосту і опору в Україні / С. Я. Єлисаветський. – Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 1999 – 423 с.
5. Зиновьева В. Как еврей Рейху «служил» / В. Зиновьева // Приазовский рабочий. – 2013. – № 36. – С. 4.
6. Ингерман Я. Еврей на службе в Рейхе / Я. Ингерман. – Київ: Оптима, 2008. – 296 с.
7. Коваль М. Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення / М. Коваль // Український історичний журнал. – 1992. – № 2. – С. 25-32.
8. Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ столітті (причини, особливості, наслідки): навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів / А. Козицький. – Львів: Літопис. – 2012. – 608 с.
9. Круглов А. И. Потери евреев Украины в 1941–1944 гг. / А. И. Круглов. – Харьков: Тарбут Лаам, 2005. – 376 с.
10. Новикова Е. Один среди врагов / Екатерина Новикова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://family.booknik.ru/articles/sovremennye-geroi/odin-sredi-vragov/>.
11. Ступников А. Еврейский солдат вермахта. Рассказ о судьбе Якова Ингермана / Александр Ступников. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.newsru.co.il/israel/21jan2016/ingerman.html>.
12. Ступников А. Еврейский солдат... вермахта / Александр Ступников // Шомрей Шабос. – 2009. – № 19. – С. 6-7.
13. Шимановський Д. Непокоренные / Д. Шимановский [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://jew-observer.com/ne-zabudem/nepokorennye/>.

Рис. 1 Яків Інгерман. 2004 р.

Рис. 2 Німецькі документи Якова (Якоба) Інгермана.

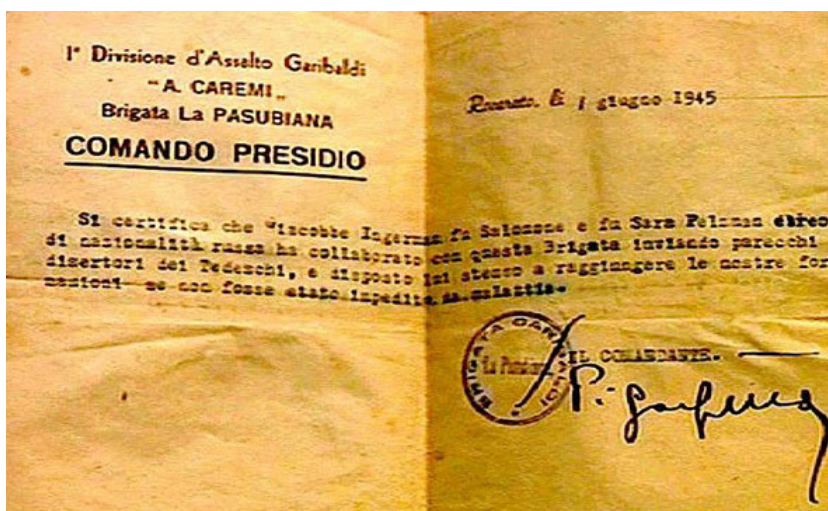

Рис. 3 Документ-подяка від італійських партизан-гарібальдійців.

ДНІ ПАМ'ЯТІ ПИСЬМЕННИКА В.М. БАЖЕНОВА

Сторінки біографії

Відомий подільський російськомовний письменник-педагог Василь Миколайович Баженов 56 років свого життя прожив в Україні, на Хмельниччині. Він залишив велику творчу спадщину. Більшість сюжетів його оповідань, повістей, романів письменника – про Україну, про її людей. Героями його творів виступають у переважній більшості також подоляни. Це люди різного віку, різної долі, характерів. Переважно – молодь, хоча серед них описано чимало людей старшого віку, складної долі. Всі його твори виконані талановито, з високою художньою майстерністю, сповнені оптимізмом і любові до життя.

Народився Василь Баженов 16 лютого 1916 р. у селі Капшино на Калінінщині (стара Твер). Дід його був священиком, батьки – вчителями. Зачудування світом природи, вміння побачити, вирізнити і передати діаманти прекрасного у житті, очевидно, передались йому від батьків – корінних тверичан. Від найранніших, найніжніших дитячих років, живучи серед цього таємничого незайманого зеленого дива, навчився Василько підмічати тонкі нюанси світлотіней, тихе сяйво і мудрість проявів природної гармонії. Пізніше, у роки юності, захоплення фотографуванням поглибило гострий зір, сприяло виробленню сприйняття точних оцінки і характеристики життєвих проявів.

Мати Василька добре знала німецьку мову. Тож і приохотила до неї сина. Сімейне навчання було плідним. Згодом, навчаючись у школі другого ступеня у містечку Гориця, юнак вражав однокласників тим, що доручені йому доповіді та політінформації робив на німецькій. У 19 років Василь Баженов стає викладачем іноземної мови. У Москві закінчує Центральні курси іноземних мов, а згодом, тут таки, у 1939 – інститут іноземних мов. Літературною творчістю він захоплювався з юнацьких років.

Майже одразу після закінчення інституту майбутній письменник був мобілізований до армії. Усі ці роки воював на Україні. Був в полоні. Після звільнення, – знову в лавах Червоної Армії. До закінчення війни був кілька разів поранений. У госпіталі познайомився із своєю майбутньої дружиною. Після демобілізації учителював на Хмельниччині в с. Морозівка. Одружився, виховував двох синів і доньку. Був запрошений для викладання в Новоселицький сільськогосподарський технікум Старокостянтинівського району. В Новоселиці продовжив творчу працю над створенням художніх творів, розпочатих ще до війни. Тут ним були написані і видані збірки оповідань, повість «Право на щастя». Тут письменник розпочав роботу над романом періода Другої світової війни.

1975-й рік надовго запам'ятався Василю Миколайовичу. Тої весни його було прийнято у Національну Спілку письменників України. Вітальну телеграму підписали М. Бажан, Ю. Збанацький, О. Корнійчук, В. Сосюра, П. Тичина, П. Панч – класики сучасної української літератури [8, с.54].

В наступні роки він і його сім'я проживають у м. Хмельницькому. В цьому місті Василь Миколайович продовжував роботу над створенням нових художніх творів. Чимало часу письменник віддав створенню книг про життя молоді доби 20-30-х років ХХ століття, до якої належав сам [5, с.51]. З 1975 по 1985 рік він разом зі своїм другом, літератором Яковом Крочком трудився над романом «Другий зір», присвяченого буремним подіям революційного життя молодих подолян [6, с.59]. У рукописах, що залишились неопублікованими, є багато цікавих сюжетів, героїчних сцен, захоплюючого повчального матеріалу, який, було опубліковано пізніше. Так трапилось із останньою книгою, що вийшла з-під пера В. М. Баженова – повістю «Хлопчик-м'ячик». Вона не побачила світ за життя автора. До читача потрапила у 2001-у, через багато років після смерті письменника [7] коли була видана його учнем істориком Борисом Кузіною.

Уже на схилі літ В. М. Баженов продовжує велику літературну та громадську роботу. З-під його пера вийшла не одна яскрава та захоплююча книга. Це опубліковані видавництвом «Веселка» збірки оповідань: «Лісовий хірург», «Струмок мого дитинства», у видавництві «Молодь» – збірка новел «Золоторогий олень» [9], роман «Збережи сонце». Письменника запрошують на зустрічі жителі міст та сіл області. Він із радістю і любов'ю спілкується із школярами, студентами, молодими художниками поетами, журналістами, інженерами, вступає із лекціями, веде цикл передач для молоді по обласному радію.

В ці роки він працював у Хмельницькій загальноосвітній середній школі № 6, з німецькою мовою викладання. Колеги згадують, що з першого дня появи у педагогічному колективі він привернув до себе увагу товаришів по роботі і дітей. Він любив мову і любив дітей. Вчителі – Письменюк Н. С., Садова О.В., Ковтун Л.М. пригадували, які незвичайні методи заохочення дітей застосовував він на уроках. З великою зосередженістю підбирав дидактичний матеріал. Мав цілий набір карток, малюнків із жартівливими

підписами, крилатими висловами і пісеньками. Часом його запрошували на відповідальні переговори радянських керівників із діячами німецьких фірм. Вільно володіючи кількома діалектами, він так невимушено і досконало вів переклад, що німці уточнювали в якій саме землі Німеччини він народився. А коли, наостанок, він пропонував їм допомогти йому у виконання веселих народних німецьких пісень, їхньому здивуванню не було меж. Бо виявлялось, що вони колись чули про ці пісні, але слів не запам'ятали.

...8 квітня 1995 р. Василя Миколайовича Баженова не стало. Попрощались із ним на Центральному кладовищі м. Хмельницького. Але пам'ять про велику людину не згасла в серцях подолян. В 1996 р. громадськість міста Хмельницького й області на спеціальному засіданні відзначала сімдесятиріччя Василя Миколайовича. Свої привітання прислали найвідоміші літератори – члени Національної Спільки письменника з Вінниці, Києва, Харкова, Донецька, Львова, Сімферополя та інших міст України.

Вдячність друзів і колег. Заснування музею.

У 2001 році, – сином письменника – доктором історичних наук, академіком, головою Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців – Левом Васильовичем Баженовим і Борисом Станіславовичем Кузіною була видана повість – монографія, присвячена Василю Миколайовичу [10, с.56]. Книга викликала велике зацікавлення громадськості м. Хмельницького і області. Її появу із захопленням зустріли – в колективі загальноосвітньої середньої школи №6. Учителі і учні школи, під час зустрічей з нагоди днів народження митця, вимагали продовжувати роботу над дослідженням біографії і творчих надбань великого письменника і педагога.

В цей час кращий викладач української мови школи №6 – Наталя Сергіївна Письменюк разом з Кузіною Б.С. створили загін старшокласників-пошуковців. Школярі дослідили бібліографію друкованих видань Василя Миколайовича, бойовий шлях військового підрозділу, у якому він воював у роки війни, багато невідомих до того часу фактів життя. Учні писали вірші, короткі розвідки-нариси про його життя, направили кілька листів на батьківщину учителя в Росію, у селище Капшино. Проте жодного разу листів у відповідь отримати не вдавалось. Звертались із листами про допомогу встановити листування до посольства Росії в Україні. І ці спроби не увінчались успіхом. Було організоване шефство учнів над Тамарою Костянтинівною Баженовою – дружиною письменника. Матеріали – друковані і рукописні свідчення, спогади, фотографії, віднайдені пошуковцями, лягли в основу меморіального музею письменника, організованого у ЗОСШ № 6.

Цей музей було урочисто відкрито у день народження письменника 16 лютого 2001, року в присутності всіх тодішніх членів Хмельницької організації Національної Спільки письменників України, численні поважні гості. Відкриваючи цей форум, голова Хмельницької організації спілки письменників Микола Федорович Федунець зазначив: «Час не владний над пам'яттю людей. Довгі роки книги Василя Баженова несуть і будуть нести до читачів його палкі думки про життя, про гармонію всієї живої природи, а також його творчі педагогічні ідеї. Передаватимуть від покоління до покоління полум'я його гарячого серця». З привітаннями на засіданні виступали відомі поети, артисти, художники, музиканти, драматурги, прозаїки, історики літератури, науковці, педагоги.

Перші Дні пам'яті.

З тих пір у цій школі улюбленою традицією стали творчі вечори, науково-практичні конференції, громадські слухання про В.М. Баженова, а також зустрічі учнів з поетами, письменниками, іншими професіоналами.

Так, зокрема, в ЗОСШ № 6, у 2005 році пройшла Міжрегіональна наукова конференція на тему «Письменник-педагог Василь Баженов і сучасність». Головував на конференції начальник обласного державного архіву Хмельницької області, кандидат історичних наук П.Я.Слободенюк. Цікавими були повідомлення начальника Хмельницького міського управління освіти В.Р. Козубняка, сина письменника – доктора історичних наук, академіка, голови Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців – Лева Васильовича Баженова, кандидата історичних наук Ю.І. Блажевича, директора Вінницького обласного державного архіву С.М. Гальчака, голови Хмельницького обласного фонду ветеранів Великої вітчизняної війни А. Є. Забеліна, історика літератури А.М. Сваричевського, учнів письменника- кандидата історичних наук, доцента Б.С. Кузіни, заст. начальника комісії з ветеринарного нагляду, підполковника міліції А.І. Пушкаренка А.І., зав. відділом обласної ветеринарної лабораторії по боротьбі з хворобами тварин В.С. Карачун.

В лютому 2013 р. Хмельницькій середній школі №6 виповнилось 75 років. Педагогічним і учнівським колективом було вирішено в дні святкових заходів відзначити тих, хто вніс велику частку душі у звершення цього одного з кращих середніх навчальних закладів обласного центру. Традиційний творчий вечір педколективу і учнів школи, присвячений 97 річниці від дня народження В.М. Баженова відкрила заступник директора школи Т.М.Забродська. Зведений хор виконав Гімн ЗОСШ №8. Доповідь про основні

віхи життя і творчості знаменитого подільського письменника зробив Голова Хмельницького відділення Національної Спілки письменників України В.І. Горбатюк. Особливу увагу він приділив тому, як маститий митець допомагав молодим літераторам. Як він напучував їх, допомагав добиватись найпотужнішої виразності художнього слова. Як сприяв тому, щоб розправляли творчі крила нині відомі поети, прозаїки, драматурги, журналісти та інші митці Хмельниччини. Згодом багато із них стали авторитетними, глибокими майстрами, випустили прекрасні твори, які пробуджують в душах людей світлі і добрі почуття. Із спогадами про вчителя і друга перед зібранням виступили учні В.М. Баженова підполковник міліції А.І. Пушкаренко, доцент Б.С. Кузіна.

Цікавими також були виступи голови Хмельницької міської літературної спілки «Поділля» В.Г.Олійника, старшокласників ЗОСШ №6 Марії Василенко, Наталі Вавринчук, Максима Герасимчука, Єлизавети Герасименюк, Володислава Диса, Дениса Очеретного, Єлизавети Рудої, Аль Шававрич

За традицією на вечорі виступили із читанням власних творів учні середньої школи №6: Олександра Станіслав, Катерина Шейгец, Олена Машинська. В заключній частині вітальне слово до педагогів і школярів виголосив директор Центральної бібліотечної системи міста Хмельницького В.Б. Кулаківський. Він підкреслив що в цей пам'ятний день багато юнаків і дівчат обирають свій шлях в самостійне життя, хочуть віддати всі сили відбудові рідної держави. Тому, приступаючи до цього, учні повинні пам'ятати про славні справи своїх батьків, своїх вчителів, В.М. Баженова, чий життєвий і творчий шлях є гідним прикладом для наслідування. Від імені Хмельницького міського управління культури було вручено Почесні грамоти кращим юнакам і дівчатам.

Підготовка і відзначення 100- річчя від дня народження

Розповсюдження науково-педагогічних ідей та літературно-художньої спадщини В.М. Баженова продовжувалось в 2016-2017 рр. За рік до його 100 річчя, в січні 2015-го відбулось засідання обласної ініціативної групи. В її складі – члени Національної Спілки письменників, обласної організації Національної Спілки краєзнавців, Конгресу літераторів України, спілки захисту природи, учні і друзі письменника, журналісти, педагоги хмельницьких шкіл, артисти, художники, музиканти і представники інших творчих організацій. Тоді ж був створений організаційний комітет. На наступному етапі, в грудні того ж року на засіданні організаційного комітету були розроблені заходи по відзначенню ювілею, схвалено проект благодійного фонду імені В.М. Баженова та проект літературної премії. Всі ці документи зберігаються в музеї.

3 січня 2016 р. відбулись перші ювілейні заходи. В міських та районних бібліотеках Хмельниччини проходили традиційні Баженівські читання. Багато районних газет надрукували статтю голови Хмельницької обласної організації Національної Спілки письменників В.І. Горбатюка, висвітили заходи по відзначенню ювілею, статті про життя і діяльність літератора, а також інформаційний лист про проведення урочистого засідання та міжрегіональної науково-практичної конференції.

16 лютого в Хмельницькій середній школі №6, де працював письменник, відбулось урочисте засідання громадськості, працівників мистецтва, науки і культури м. Хмельницького і області, присвячене 100-й річниці від дня народження Василя Миколайовича Баженова. На засіданні з доповіддю про життя і діяльність В.М. Баженова виступили заступник голови оргкомітету, учень ювіляра, кандидат історичних наук, доцент, Б.С. Кузіна, відповідальний секретар Хмельницької організації Національної Спілки краєзнавців А.Г. Роздобудько, голова Хмельницького обласного осередку ВТО Конгрес літераторів України В.А. Захар'єв, члени оргкомітету, учні Л.В. Баженова, директор ЗОСШ №6 А.М. Попик, педагог – організатор Т.В. Костоправ, педагог Т.М. Забродська, заслужений працівник культури України, кандидат історичних наук С.А. Єсюнін. Спогадами про батька, його громадську діяльність і допомогу творчій молоді поділився син письменника, голова Хмельницької обласної організації спілки краєзнавців, доктор історичних наук, академік Л.В. Баженов. Учасники урочистого засідання переглянули концертну програму учнівської самодіяльності, в якому взяли участь понад 30 школярів. Зокрема віртуозну гру на скрипці продемонструвала учениця 9-б класу Бортник Дана, -інсценізацію сцен про події в зоні АТО «Чекай на мене» виконали учні 10-А класу Трач Вероніка, Бексяк Олександра, Станіслав Олександра, Казановський Олександр. Театральну мініатюру «Роксолана» виконала учениця 10-А класу Воловник Євгенія.

Уважно слухали учасники урочистого засідання пісні «Ой у вишневому садочку», яка прозвучала у виконанні учениць 10-А класу Гуцалюк Ганни та Завальнюк Марії, пісню «Моя Україна», у виконанні учениці 8-Б класу Болдаревої Поліни. За традицією кращі учні, любителі українського красномов'я отримали Почесні грамоти. Наприкінці урочистого засідання родичі В.М. Баженова та всім присутні щиро подякували педагогічному й учнівському колективам за те, що вони бережуть пам'ять про видатного педагога Хмельниччини, члена Національної Спілки письменників України Василя Баженова.

Невдовзі, у лютому того ж року, обласна універсальна наукова бібліотека провела науково-практичну конференцію «Василь Баженов : життя і творчість». У заході взяли участь – обласне управління культури

і туризму, обласна бібліотека ім. М. Островського обласні організації Національної Спілки письменників України, Національної Спілки краєзнавців і обласного осередку творчої спілки Конгрес літераторів України. На конференції були представники громадськості області та м. Хмельницького, студенти вишів та старшокласники. Роботу заходу вітальним словом відкрила директор Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки – Надія Синиця.

З доповідями про життя і творчість Василя Баженова та особливості літературно-художнього стилю цього письменника виступили голова обласної організації спілки письменників Василь Горбатюк та член оргкомітету, доцент Кузіна.

В роботі конференції взяв участь і виступив зі спогадами про батька син письменника, член Президії Національної Спілки краєзнавців України, доктор історичних наук, професор Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка, академік – Лев Васильович Баженов.

Присутні заслухали також виступи заступника директора по виховній роботі Хмельницької спеціалізованої середньої школи №6, Тамари Забродської, голови творчої спілки Конгрес літераторів України поета – Володимира Захар'єва, кандидатів наук, професорів Кам'янець-Подільського Національного університету ім. І.Огієнка – Юрія Хоптяра, професора Хмельницького інституту розвитку людини, кандидата військових наук – Володимира Бастричева, доктора історичних наук, професора – Олександра Григоренка, кандидата економічних наук, – доцента Віктора Мороза, голови Хмельницької міської літературної спілки «Поділля», поета – Володимира Олійника, відповідального секретаря обласної організації Національної Спілки краєзнавців – Анатолія Роздобудька, старшого викладача Хмельницької гуманітарно-педагогічної Академії – Валентина Ільїнського, члена Національної Спілки письменників, поета – Віталія Міхалевського.

Учасники конференції ознайомились з книжковими виставками, які представила провідний бібліотекар обласної бібліотеки – Вікторія Глега та оновленою експозицією меморіального музею, виготовленою вчителями і учнями СШ№6: «Василь Баженов – етапи життя і творчості».

На цій конференції були підведені підсумки першого етапу відзначення ювілею видатного педагога, члена Національної Спілки письменників України, вручено нагороди кращим молодим літераторам і краєзнавцям, а також об'явлено про заснування Хмельницької обласної літературної премії ім. В.М. Баженова. Визначили, що нею щорічно будуть нагороджені автори найбільш громадсько значимих, виразних літературних художніх творів, а також дослідники проблем краєзнавства, історії Поділля і України. Планується, що перевага буде надаватись творам, написаних молодими краєзнавцями, письменниками, поетами, ученими-дослідниками, журналістами та іншими претендентами.

Всі матеріали про події урочистого відзначення 100-річного ювілею, а також про інші пам'ятні історичні події і факти з життя В.М. Баженова ретельно зібрані членами ради музею на громадських засадах,

створеного в Хмельницькій загальноосвітній середній школі № 6 і використані при утворенні нової пересувної експозиції.

Так з'явилась і почала діяти пересувна виставка громадського меморіального музею В.М. Баженова. Влітку 2016 року її демонстрували на читацьких конференціях Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки; і в с. Слобідка Шелехівська Деражнянського району на письменницькому форумі, присвяченому пам'яті поетеси-класика Ганни Ахматової, на ювілейному вечорі в с. Остропіль, Старо-константинівського району.

День пам'яті 2017 року.

В читальному залі обласної універсальної наукової бібліотеки 22 лютого 2017 р., в урочистій обстановці проходив День пам'яті письменника. Йому передувало чимало подій. Зокрема 2016 року, під час громадського відзначення сотої річниці від дня народження Василя Миколайовича, коли в області проходили урочисті вечори, збори читачів та інші заходи, обласні організації Національної спілки письменників та Національної спілки краєзнавців на пленумі та зібраннях прийняли спільне рішення про заснування благодійного фонду та обласної літературно-краєзнавчої премії на честь В.М.Баженова.

У День пам'яті видатного педагога, 22 лютого в м. Хмельницькому відбулись збори громадськості. В обласній бібліотеці проведено науково-практичну конференцію – «В. М. Баженов: життя присвячене рідній Хмельниччині і Україні». Громадскість обласних творчих організацій Національних спілок вперше відзначила лауреатів. Під оплески присутніх голова Хмельницької обласної організації Національної спілки письменників України Василь Горбатюк вручив диплом в номінації «література» та інші атрибути лауреата молодій поетесі з м. Старокостянтинова - **Оксані Петрівні Радущинській**. Поетеса відома в Україні, як організатор і керівник Хмельницької Мистецької сотні, що регулярно виїжджає з волонтерською місією в зону АТО. Премією відзначено роман Оксани Радущинської «Коли сонце було стозрячим», який отримав схвальні оцінки спеціалістів, викликав великий інтерес читацької спільноти і отримав позитивні листи і відгуки з багатьох областей України.

Лауреатом премії Василя Баженова став і відомий талановитими творами Хмельницький письменник **Володимир Шевченко**, віднедавна – член Національної спілки письменників України. Його нова книга про незламного подолянина Устима Кармелюка – «Кармелюче, по світу ходиш» вийшла в світ у канун 320-ї річниці від дня народження Українського селянина-героя. На початку березня 2017 року в сільських і районних бібліотеках області, обласному центрі пройдуть Круглі столи, читацькі конференції, громадські читання з нагоди цієї пам'ятної дати.. Наукова достовірність вміщеного у книзі Шевченка архівного фактичного матеріалу, переконливість і виваженість висновків, виразні художні засоби, використані автором, позитивно оцінені істориками-краєзнавцями, широким письменницьким загалом і читацькою громадою України. Отже Володимир Станіславович Шевченко - достойний лауреат премії Василя Баженова в номінації «краєзнавство».

Олександр Петрович Григоренко – професор, доктор історичних наук, відомий дослідник історичного минулого Поділля і України. Увагу громадськості привернули його численні підручники, методичні праці, статті та інші наукові роботи, присвячені найбільш актуальним проблемам Подільського селянства. За успіхи на науковому поприщі Олександр Петрович –удостоєний диплома і премії Василя Баженова в номінації «краєзнавство».

Однією із подій у цей День пам'яті стала презентація щойно видрукуваного наукового збірника статей - «Василь Баженов - етапи життя і творчості письменника – в ім'я України і рідної Хмельниччині». В збірнику вміщено статті літераторів, поетів, членів Національної спілки письменників України, вчених, істориків, краєзнавців, друзів, колег, співробітників, учнів В.М. Баженова. Видання підготував і здійснив Центр дослідження історії Поділля і Східної Волині при Кам'янець-Подільському Національному університеті України ім. Івана Огієнка. Традиційно на цьому заході відзначено молоду парость – юних науковців та літераторів. В цей День пам'яті організатори урочистостей нагородили пам'ятними Почесними грамотами за успіхи в літературній діяльності, у поширенні Української мови і художньої літератури, а також за активну участь в громадській та науковій роботі представників молодшої літературної генерації. Нагороди отримали – курсанти Хмельницької Національної академії прикордонної служби України ім. Б. Хмельницького: Степан Кордяк, Вікторія Полошенко, Олена Польова, кращі молоді літератори Хмельницької гуманітарно-педагогічної Академії - Ірина Сидорук, Аліна Баліцька, та старшокласники Хмельницької ЗОСШ № 6: Яна Перець, Вероніка Васильковська, Вікторія Богданюк. Порадував присутніх змістовний традиційний концерт учнів Хмельницької ЗОСШ №6 (з поглибленим вивченням німецької мови)..

Голови обласних організацій Національної спілки письменників – Василь Іванович Горбатюк та Національної спілки краєзнавців - академік Лев Васильович Баженов тепло привітали перших лауреатів

премії імені Василя Баженова та юних переможців літературних та краєзнавчих конкурсів із заслуженою нагородою та побажали їм міцного здоров'я, нових успіхів у творчій праці на славу України.

* * *

Нічого так високо не цінував Василь Миколаєвич у людях, як чесність і честь. З такими мірками, вимогливо, підходив він і до наукової та літературної праці молодих. По особливому ставлячись до творчої молоді, напучуючи юних краєзнавців, письменників і поетів, він постійно закликав їх до цього. А ще, звертаючись до своїх колег – членів Національної Спілки письменників України, до краєзнавців, любив повторювати: «Головне навчити наших соколят літати. А це можливо лише тоді, коли навчимо їх уперто і натхненно трудитись в ім'я України, навчатись у людей і у життя. Але головне – трудитись. Щодень, щогодини – натхненно і уперто».

Оглядаючи біографію, громадську діяльність і творчість подільського письменника-гуманіста, розумієш – яким високим патріотичним ідеалам присвятив себе цей чоловік. При цьому, оригінально і образно відтворюючи життя, він зумів досягти переконливості, реалізму.

Письменник В.М. Баженов залишив по собі значний творчий спадок. В його мудрі книги ще довго вчитиватимуться люди різного віку, соціальних станів, характерів, уподобань не лише нашого краю, а й усієї України. Бо його твори примушують вдумуватись у сенс буття і розуміти високу відповідальність кожного читача не лише про своє особисте життя, як людини, але про долю всього народу держави Україна і про свій патріотичний обов'язок перед ним.

Переконаний, що громадськість Хмельниччини надовго збереже пам'ять про цю людину великого серця, видатного письменника– патріота, краєзнавця – природолюбця, педагога – новатора

Джерела та література:

1. Василь Баженов. Мисливські оповідання //Хмельницький альманах №1, 1956 р. Хмельницьке обласне видавництво.– Хмельницький. 1956. – С.47-52.
2. Василий Баженов. Одолень корень. Рассказы для детей – К. «Веселка» 1986. – С.146.
3. Василий Баженов. Право на счастье. Повесть. «Радянський письменник». – К. 1966.
4. Василий Баженов. Молодість. Повесть // Корчагінець. Січень-лютий 1968. –Хмельницький .1968.
5. Василий Баженов. Характер. (очерк) .// Тамбовская правда 1977. 13 мая.
6. Л.В.Баженов, Б.С.Кузина. Василь Баженов сторінки життя і творчості. Повесть. – Хмельницький .2001.
7. Василий Баженов. Прыг-скок или Мальчик-мячик. Повесть-сказка. – Хмельницький. 2001. 62 с.
8. Л.В.Баженов, Б.С.Кузина. Василь Баженов сторінки життя і творчості. Повесть. – Хмельницький .2001. С.54.
9. В.Н. Баженов. Сохрани солнце. Роман. – Киев «Молодь» 1986. 216 с.
10. Л.В.Баженов, Б.С.Кузина. Василь Баженов сторінки життя і творчості. Повесть. – Хмельницький .2001.

Берека В.Є., Войтенко В.І.

м.Хмельницький

ОСНОВНІ ПЕРІОДИ ЖИТТЯ, ОСВІТНЬОЇ ТА НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ С.Д.БАБИШИНА

В статті розглядаються та аналізуються основні періоди життя та творчості відомого вченого-педагога Степана Дмитровича Бабишина, його вклад у розвиток освіти області, досягнення в науково-педагогічній діяльності.

Ключові слова: С.Д.Бабишин, освіта, топоніміка, краєзнавство, історія педагогіки, освіта Древньої Русі.

В освітньому та науковому житті Хмельниччини та України у 50-80-х рр. ХХ ст. значне місце займав Степан Дмитрович Бабишин (1918-1991), який у своїй діяльності зумів поєднати талант умілого керівника освітньої галузі області, визначного педагога-науковця та відомого громадського діяча. Незважаючи на це, життя і творчість його до 2013 р. практично не були досліджені і висвітлювалися лише повідомленнями енциклопедичного характеру, які підготували В.Мацько для «Літературного Поділля» (1991р.) [1,с.7-8], Л.В.Баженов для «Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ-ХХ ст.» (1993р.) [2,с.10], В.Г.Воловик та І.В. Мазило для «Енциклопедії сучасної України» (2003р.) [3,с.27], В.О.Савчук та О.В.Сушко для енциклопедичного видання «Краєзнавці України» (2003р.) [4,с.12], а також в електронній вільній енциклопедії «Вікіпедія»[5].Тільки в 2013 р. на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Духовні витоки Поділля: педагоги в історії краю» у повідомленні Л.В.Баженова та С.Е.Баженової «До

95-річчя професора Степана Бабишина – відомого освітнього і краєзнавчого діяча Хмельниччини» достатньо ґрунтовно висвітлено його життя, краєзнавча та наукова творчість [6,с.119-123]. Однак, практично не дослідженою залишилася діяльність С.Д.Бабишина на посаді завідувача Хмельницьким обласним відділом народної освіти (1952-1965рр.), хоча це був один із найбільш напружених і значних періодів його життя, який заслуговує детального висвітлення. Тому метою цієї статті є всебічний ґрунтовний аналіз педагогічної, управлінської, наукової та громадської діяльності С.Д.Бабишина, на основі архівних матеріалів та інших джерел, його вкладу в розвиток освіти області та досягнень у галузі педагогічної науки.

У житті та діяльності С.Д.Бабишина чітко виокремлюються 5 періодів:

- дитинство, юність, навчання і початок трудової діяльності (до 1939р.);
- служба в армії (1939-1945рр.);
- громадсько-політична діяльність (1945-1952рр.);
- управлінська діяльність у галузі освіти (1952-1965рр.);
- науково-педагогічна діяльність (1965-1991рр.).

Народився С.Д.Бабишин 5 грудня 1918 р. у селі Нове Поріччя, нині Городоцького району Хмельницької області, у селянській сім'ї.

Перший період життя припав на тяжкі 20-і роки, розкуркулення і колективізації селян, голодомору 1932-1933рр. і політичних репресій 30-х роках, які не оминули жодного населеного пункту, зокрема і його села та односельчан. За свідченням С.Д.Бабишина батьки його з 1929 року стали членами колгоспу [7,спр.40]. У 1933 р., після закінчення місцевої семирічки, він вступив до Тульчинського педагогічного училища, де навчався до 1936 року. З 1936 року працював учителем, а потім директором Шуро-Копіївської неповної середньої школи Тульчинського району, навчаючись одночасно на заочному відділенні Київського учительського інституту, який закінчив у 1939 р. [7,спр.40,арк.6,6,с.120]. Щоправда, у його автобіографії зазначено, що навчався в училищі з 1933 по 1939р., а після його закінчення працював директором семирічної школи і одночасно закінчив в 1939 році заочно Київський учительський інститут. Однак аналіз показує, що це звичайна описка, оскільки навчання у педучилищі тривало тоді не більше 3-х років. Крім того, одночасно навчатися у педучилищі і у Київському учительському інституті у 1937-1939 рр. він не міг з чисто формальних причин: без документів про середню освіту його ніхто б туди не прийняв.

30 листопада 1939 р. почалася радянсько-фінська війна і С.Бабишина мобілізують в армію: спочатку у 99 запасний стрілковий полк Калінінського військового округу, а з 1940 р. – у 758 стрілковий полк 88 стрілкової дивізії, яка воювала на фінському фронті. Після закінчення війни залишився служити в цьому ж полку, підпорядкованому Архангельському військово-морському округу, замісником політрука, а з 1941р. – відповідальним секретарем бюро комсомолу [7,спр.40,арк.8].

З початком Великої Вітчизняної війни у складі військової частини 1154 воював на Карельському фронті, 23 вересня 1941 р. був важко поранений, втратив ліве око і до 29 листопада цього ж року лікувався у шпиталі м. Архангельська, отримавши групу інвалідності [7, спр.40; 6,с.120]. У зв'язку з цим був переведений у запасні частини армії, у яких виконував обов'язки відповідального секретаря комсомолу (частина 1538 м. Вологди (1941-1942), частина 1599 м. Череповця (1942-1943рр.). У 1943-1944 рр. був комсоргом 391 запасного полку м. Вологди, 1944-1945 рр. – помічником начальника Політвідділу з комсомолу 29 запасної стрілецької дивізії м. Вологди. Демобілізувався з армії у вересні 1945 року у званні старшого лейтенанта. Нагороджений Орденом Вітчизняної війни II ступеня та багатьма медалями [7,спр.40,арк.8].

Прагнення до навчання не покидало Степана Дмитровича і під час війни. Під час проходження військової служби у м. Вологді (1944-1945рр.) він склав іспити за 3 і 4 курси історичного факультету місцевого педінституту [7,спр.40,арк.8].

Після демобілізації у С.Д.Бабишина розпочався новий етап, який характеризується його активною участю у громадському та політичному житті області і, насамперед, у молодіжному русі. Набувши значного досвіду на цьому поприщі під час війни, з 1 жовтня 1945 р. він займає посаду першого секретаря Кам'янець-Подільського міського комсомолу, спрямовуючи усі свої зусилля на організацію молоді до здійснення відбудови зруйнованого війною міста, відновлення роботи підприємств та закладів освіти, культури, охорони здоров'я. Цю роботу він здійснював і через засоби масової інформації: на шпальтах міської газети «Прапор Жовтня» виступав зі статтями «Політвиховна робота серед студентської молоді», «Про політичну активність молодих виборців» та ін. [7,спр.40,арк.3-6;5].

З 21 жовтня 1946 р. переведено на посаду секретаря Кам'янець-Подільського обкому комсомолу з пропаганди, яку займав до 16 січня 1949 р. На цій посаді проявив себе як знаючий, енергійний та ініціативний організатор молоді. З 1949 р. запропоновано роботу в апараті Кам'янець-Подільського обкому партії (м. Проскурів), спочатку завідувачем секторашкіл і вузів відділу пропаганди і агітації, а з 1951 р.

– завідувачем відділу пропаганди і агітації. У цей час у 1948 р. Бабишин С.Д. завершує перерване війною та складними роками післявоєнної відбудови навчання на історичному факультеті уже Львівського педінституту і вступає на заочне відділення аспірантури історичного факультету Київського державного університету ім. Т.Шевченка, яке закінчує у 1951 р.[7,спр.40,арк.3-6].

З 1 серпня 1952 р. С.Д.Бабишина призначено завідувачем Кам'янець-Подільського (з 1954 р. – Хмельницьким) відділу освіти облвиконкому. Замінив на цій посаді він Г.Горільченко, яка очолювала відділ з 1938 року, однак, не маючи вищої освіти (закінчила учительський інститут), змушена була перейти на посаду голови обкому працівників освіти і науки. Очолював освіту області С.Д.Бабишин до 1965 року. Це був непростий період у житті держави. Насамперед, сталися значні зміни у політичному житті. Смерть Й.Сталіна (1953 р.), розвінчання на XX з'їзді КПРС (1956р.) його культу особи та репресивної практики тоталітарного режиму, поступовий відхід від цієї практики, реабілітація жертв сталінських репресій і розвиток так званої «хрущовської відлиги», без сумніву, сприяли демократизації політичного життя в країні і позитивно відбилися на розвитку освіти та інших галузей соціальної сфери. Приймається ряд партійних та урядових постанов, а також нових нормативних документів, які вимагають значних зусиль від органів управління освітою щодо їх впровадження в життя. Саме тут розкриваються організаторські здібності С.Д.Бабишина як управлінця, уміння оперативно й якісно забезпечити виконання підпорядкованими освітніми структурами та навчальними закладами поставлених завдань у галузі освіти.

Одним із перших таких завдань було запровадження обов'язкового загального семирічного навчання згідно з постановою уряду 1949 р. Виконання її вимагало збільшення кількості неповних середніх і середніх шкіл, зокрема будівництва нових освітніх закладів, оскільки відкрити семирічну школу на базі приміщення початкової було дуже проблемно. У зв'язку з цим у 1952-1953 рр. кількість середніх і неповних середніх шкіл в області зросла з 824-х до 851[8,с.61]. Більша частина з них відкрилася у ново-збудованих приміщеннях. Це дало змогу здійснити в області, як і в усій Україні, перехід до обов'язкового семирічного навчання у 1953 році.

Взагалі аналіз мережі шкіл у 1952-1964 рр. свідчить про постійне зростання кількості середніх шкіл та учнів у них: у 1952-1953 н.р. було 222 школи і 109,3 тис. учнів, у 1960-1961 н.р. – 296 шкіл і 117 тис. учнів, у 1964-1965 н.р. – 270 шкіл і 130,7 тис. учнів. Зростала і кількість неповних середніх шкіл, хоч кількість учнів у них зменшувалася: у 1952-1953 н.р. було 623 НСШ і 147,5 тис. учнів, у 1964-1965 н.р. – 628 НСШ і 127,5 тис. учнів. Це при загальній негативній демографічній ситуації в області: кількість учнів за цей час скоротилася з 286,6 тис. до 279,1 тис[8,с.61-62]. Отже, у динаміці шкіл чітко проглядається головний напрямок освітньої політики: створення належних умов здобуття учнівською молоддю неповної і повної середньої освіти. Особливо яскраво цю тезу підтверджує зростання кількості школярів старших класів у 50-х роках: контингент учнів 8-10-х класів в області до 1957-1958 н.р. зріс порівняно з 1945-1946 н.р. більше ніж у 13 разів і досяг 41890 юнаків і дівчат, які навчалися у 1548 восьмих-десятих класах 277 середніх шкіл [9,с.11]. Щоправда, вагомий вплив на здобуття учнями середньої освіти мала також постанова уряду про відміну плати за навчання у старших класах (1956 р.).

Створювалися умови і для здобуття середньої освіти молодими робітниками та колгоспниками, які у свій час не мали змоги її отримати. Так, у 1950-1951 н.р. в області функціонувало 318 шкіл робітничої та сільської молоді, у яких навчалася 11739 молодих людей; у 1962-1963н.р. таких шкіл уже було 464, у них навчалася 21575 учнів. З 1962р. їх кількість поступово скорочується. Крім того, з 1955р. для цієї мети почали відкривати заочні школи для дорослих, кількість яких у 1964-1965 н.р. досягла 22; у них навчалася 16507 учнів [10,с.260].Загальний контингент учнів у школах робітничої та сільської молоді і заочних школах для дорослих у 1964-1965 н.р. досягла 39768, тобто майже в 3,4 рази більше ніж у 1950-1951 н.р.

Звичайно, таким показникам передували наполеглива організаторська робота. Лише у 1959-1960 рр. питання про роботу заочних шкіл та шкіл робітничої і сільської молоді тричі заслуховувалося на Раді з народної освіти при Хмельницькому облвно: «Про перебудову робітничих шкіл Шепетівського, Старосинявського та Антонінського районів у світлі Закону про школу» (22.10.1959 р.), «Про недоліки в роботі вечірніх шкіл» (30.06.1960р.), «Про розширення мережі загальних шкіл» (30.07.1960р.) [11,спр.396]. Приймалися відповідні рішення, вживалися заходи щодо їх неухильного виконання.

Значна робота проводилася також і щодо розвитку мережі дошкільних закладів і створення таким чином умов для вдосконалення дошкільної освіти. Про це свідчать такі дані [10,с.267]:

	1950 р.	1960 р.	1965 р.
Число дитячих садків	79	105	295
В т.ч. в містах	47	76	104
в сільській місцевості	32	29	191

Число дітей у них	2587	6336	21241
В т.ч. в міста	1892	5444	12309
в сільській місцевості	695	892	8932
Число вихователів	200	469	1413
В т.ч. в містах	133	419	811
в сільській місцевості	67	77	601

Не можна не звернути увагу на реальне зростання мережі постійно діючих дошкільних закладів з 1960 року: за п'ять років вона збільшилася майже у 2,5 рази, а контингент дітей – у 3 рази. Поштовхом для цього стала постанова Ради міністрів СРСР «Про заходи щодо подальшого розвитку дитячих дошкільних установ, поліпшення виховання та медичного обслуговування дітей дошкільного віку» (1959р.), згідно з якою передбачалося об'єднання ясел з дитячим садком у єдиний навчальний заклад, підпорядкований Міністерству освіти України; створення єдиної системи виховання дитини від народження до 7-ми років, яка мала здійснюватися кваліфікованими вихователями; різке розширення мережі дошкільних закладів за рахунок відкриття їх в існуючих приміщеннях та будівництва нових ясел-садків за типовими проектами. Отже, виконання постанови вимагала створення конкретної програми вдосконалення дошкільної освіти, її кадрового та матеріального забезпечення, збільшення кількості ясел-садків за рахунок нового будівництва. Для цього приймалися відповідні рішення обласною радою, партійними органами області, однак безпосереднім ініціатором та розробником їх був керівник освіти області, тобто С.Д.Бабишин. На нього поклалися і обов'язки контролю за їх виконанням, зокрема і за будівництвом освітніх закладів. Відповідальне ставлення до виконання своїх обов'язків у значній мірі дає пояснення того факту, що за період керівництва С.Д.Бабишина обласним відділом освіти було характерним значне поліпшення матеріальної бази закладів освіти та різке зростання темпів будівництва шкіл і дошкільних закладів. Воно характеризується такими даними [10, с.191]:

	1951-1955	1956-1960	1961-1965
Побудовано шкіл (всього)	46	77	170
в них учнемісць (тис.)	10,7	14,9	37,2
В т.ч. у сільській місцевості(тис. учнемісць)	8,1	9,7	25,6
З них за кошти колгоспів:			
шкіл	29	59	146
учнемісць	5,1	7,2	23,9
Побудовано дошкільних закладів (місць)	1660	11386	19027
В т.ч. у сільській місцевості (місць)	1230	10726	15817
З них за кошти колгоспів (місць)	1155	10596	15292

Таким чином, протягом десятиріччя будівництво шкіл зросло майже в чотири рази, а дошкільних закладів – в 11,5 разів. Особливо різке зростання було в сільській місцевості, зокрема і за рахунок залучення до цієї важливої справи коштів колгоспів.

Ріст будівництва загальноосвітніх навчальних закладів значно збільшував навантаження на відділи освіти, тому що на них з 1952р. поклалися обов'язки забезпечувати списками навчального обладнання усіх шкіл, що будуються, а також здійснення контролю за прийомом шкіл в експлуатацію та укомплектуванням їх навчальними посібниками. У зв'язку з цим стала звертатися значна увага на створення навчальних кабінетів фізики, хімії, біології та ін. В області ця робота проводилася особливо активно. Як наслідок кількість навчальних кабінетів зросла з 770 у 1955р. до 1257 у 1957-1958 н.р.[9, с.11]

У 1954-1955 н.р. у школах почалося впровадження модернізованих навчальних планів і програм, згідно з якими у I-IV класах вводилися уроки праці, у V-VII класах – практичні заняття в майстернях і на навчально-дослідних ділянках, а у VIII-X класах – різні трудові практикуми. З 1954 р. почали створюватися учнівські виробничі бригади, діяльність яких всіляко заохочувалася. Активна організаторська робота завідувача обласним відділом освіти в цьому напрямку теж дала вагомі результати. У 1958 р. у доповіді голови виконкому обласної Ради І.Ф.Левченка відзначалося, що «школами області за допомогою громадських організацій проведена велика робота по створенню матеріальної бази для здійснення політехнічного навчання: обладнано майстерні, значно розширені кількість навчальних кабінетів, поповнено їх обладнання, створено лабораторії, скрізь є навчально-дослідні ділянки. Тепер в школах працює 822

майстерні по дереву, 218 – по металу, є 1257 навчальних кабінетів, побудовано 99 теплиць, створено 900 кролеферм, 532 школи електрифіковано, у 89 є радіоузли, 80 шкіл забезпечені кіноапаратами» [9,с.11]. Відзначалося також, що підприємствами та колгоспами області для потреб народної освіти безкоштовно передано 175 автомашин, 93 трактори, 60 токарних верстатів по дереву, понад 60 інших верстатів, що дає можливість учням засвоїти певні практичні навички, підготуватися до трудового життя, до вільного вибору професій. І це у злиднених 50-х роках, коли колгоспи самі вкрай потребували техніки для обробітку землі! У 112 школах області було запроваджено виробниче навчання на базі колишніх мтс., колгоспів і радгоспів.

В окремих районах успіхи щодо впровадження політехнічного навчання були ще разючіші. Так, у Городоцькому районі, де завідувачем народної освіти був Продеус М.М., 23 школи мали теплиці, в усіх школах були зразкові навчально-дослідні ділянки і майстерні [9,с.66]. Така практика була поширена у Дунаєвецькому (завідувач Перепелюк П.Г.) та деяких інших районах.

З 1956 р. важливим напрямом роботи обласного відділу освіти стає виконання постанови уряду про створення нового типу школи – школи-інтернату, куди приймалися діти одиноких матерів, інвалідів, сиріт. В області було створено Кам'янець-Подільську і Славутську школи-інтернати, у яких у 1958 р. уже виховувалося 379 дітей. У цих школах було створено найбільш сприятливі умови для всебічної загальної і політехнічної освіти учнів, виховання у них високих моральних якостей, забезпечення доброго фізичного та естетичного розвитку, набуття певної спеціальності, підготовки до практичної діяльності у житті [9,с.13].

Відкривалися також міжколгоспні школи-інтернати, які будувалися за кошти колгоспів. В інформації С.Д.Бабишина 10.10.1959р. відзначалося про будівництво таких інтернатів у Лісоводах Городоцького району, Летаві, Зарічанці Чемеровецького району та ПокутинцяхВіньковецького району, а також про замовлення технічної документації на будівництво ще 12 міжколгоспних шкіл-інтернатів. Досвід цієї роботи був вивчений на рівні республіки і узагальнено у постанові ЦК КП України 04.06.1959 р. «Про ініціативу Хмельницької області у справі будівництва шкіл-інтернатів за кошти колгоспів» [12, спр.52,арк.53].

З великим ентузіазмом взявся С.Д.Бабишин за виконання в області закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям та про дальший розвиток системи освіти в СРСР», прийнятого Верховною Радою СРСР 24 грудня 1958 р. Цим законом впроваджувалася загальна обов'язкова восьмирічна освіта та встановлювалася нова система освіти:

- загальна обов'язкова восьмирічна школа для дітей віком від 7 до 15-16 років;
- повна середня для підлітків і молоді 15-18 річного віку (денні середні школи, вечірні (змінні) й заочні середні школи для молоді, яка працює);
- школи-інтернати, спеціальні школи-інтернати для дітей з вадами фізичного і розумового розвитку;
- технікуми та інші середні та вищі навчальні заклади.

Головним у перебудові системи народної освіти було поєднання навчання з продуктивною працею. З 15-16 років вся молодь повинна була залучатися до суспільно-корисної праці [13,с.297-298].

Лише протягом 1959-1961 рр. різні аспекти виконання цього закону в районах та навчальних закладах області 9 разів заслуховувалися на засіданнях Ради народної освіти облвико[11,спр.396]. Крім того, хід його реалізації заслуговувався на засіданнях облвиконкому, партійних органів, були темою для обговорень на конференціях працівників освіти у районах і містах, зборах трудових колективів тощо.

Тільки питання впровадження продуктивної праці за цей час 5 разів виносилися на Раду по народній освіті облвико: «Про серйозні недоліки в організації роботи учнівських виробничих бригад у Славутському районі» (31.03.1959р.), «Про незадовільне використання в цілях політехнічного навчання верстатів по обробці дерева і металу Красилівської СШ №1 та школах Новоушицького району» (05.05.1959р.), «Про стан виробничого навчання у школах Волочиського та Ізяславського районів» (29.02.1960р.), «Про стан виробничого навчання і трудового виховання у Кам'янець-Подільській школі-інтернаті» (15.04.1960р.), «Про організацію дослідницької роботи в учнівських виробничих бригадах і на навчально-дослідних ділянках в школах Волочиського і Смотрицького районів» (12.06.1961р.) [11,спр.396].

Продовжувалася робота щодо поліпшення матеріальної бази для трудового і виробничого навчання. Згідно з інформацією обласного відділу освіти облвиконкому лише у 1959 р. до початку навчального року було додатково відкрито 160 майстерень по дереву і 155 майстерень по металу, з них 66шкільнихмайстерень було додатково побудовано [12,спр.52,арк.53].

Значно зросла і загальна інтенсивність роботи щодо поліпшення матеріальної бази для навчання та виховання школярів. Згідно з тією ж інформацією до 1 вересня 1959 р. в області було введено в дію 41 школу, в тому числі 2 середні, всього ж було побудовано додатково 476 класних кімнат, 12 спортзалів та 66 майстерень [12,спр.52,арк.53].

Враховуючи значні напрацювання області щодо впровадження продуктивної праці у навчально-виховний процес, зроблені з 1956 р., реалізація поставленого законом цього завдання у переважній більшості навчальних закладів проходила успішно. І в цьому безперечно заслуга С.Д.Бабишина.

Незважаючи на великі організаційні зусилля щодо впровадження в життя важливих урядових рішень, значна увага відділу освіти, очолюваного С.Д.Бабишиним, приділялась питанню стану викладання та якості знань учнів з навчальних дисциплін. У тих же 1959-1961 рр. на засіданнях Ради з народної освіти аналізувалося викладання та рівень знань учнів з математики (двічі), мов, іноземної мови, історії (двічі), фізичного виховання, біології та трудового навчання [11,спр.396].

Підняття якості викладання предметів та рівня знань учнів було неможливим без поліпшення якісного складу педагогічних кадрів, підвищення їх освітнього рівня. Для повного забезпечення шкіл та дошкільних закладів підготовленими педагогічними кадрами не вистачало кількості випускників педагогічних інститутів та університетів. Так, у 1960 р. лише 35,5% учителів мали вищу освіту [11,спр.396,арк.18]. Ще гірший стан був у дошкільних закладах, де вищу освіту мали одиниці, а значна кількість вихователів взагалі не мали спеціальної педагогічної освіти. Ситуація ускладнювалася зростанням мережі шкіл і дошкільних закладів, збільшенням кількості класів та виховних груп. Це викликало швидке зростання потреби у педагогічних працівниках. Вихід був у максимальному охопленні педагогів, які не мали відповідної освіти, заочним навчанням у педінститутах та педучилищах. Тому цей напрям роботи стає в числі пріоритетних у діяльності С.Бабишина. 12 грудня 1960 р. питання про стан і заходи покращення роботи з учителями-заочниками розглядається на спільному засіданні Ради з народної освіти обласно та обкому профспілки працівників освіти і науки. Відзначалося, що понад 2200 учителів навчаються заочно, по 250-300 педагогів щорічно одержують дипломи про закінчення педінститутів та університетів. Було зобов'язано керівників відділів та закладів освіти охопити таким навчанням усіх учителів та вихователів, які не мали педагогічної освіти або закінчили лише учительські інститути (таких було 1500) [11,спр.396,арк.18-22]. Про виконання цього питання періодично заслуховувалися на радах також окремі районні та міські відділи освіти.

На початку 60-х років діяльність С.Бабишина спрямовується також на виконання постанови Ради Міністрів СРСР «Про організацію шкіл з продовженим днем» (1960 р.), урядової політики щодо укрупнення шкіл, реалізацію постанови Ради Міністрів від 10 серпня 1964 р. «Про зміни терміну навчання в середніх загальноосвітніх трудових політехнічних школах з виробничим навчанням», налагодженням керівництва освітою у новостворених внаслідок адміністративної реформи М.С.Хрущова районах тощо.

Значних зусиль вимагала також громадська діяльність: у 1957 і 1959 рр. С.Бабишин обирається депутатом обласної ради депутатів трудящих, проводить значну громадсько-політичну роботу і т.п.

Паралельно з управлінською та громадською С.Д.Бабишин наполегливо займається науковою діяльністю. Його увагу привертають питання географічного краєзнавства, топоніміки, вивчення визначних місць області і на цій основі розвиток туристично-краєзнавчої роботи, відшукування визначних історичних місць, пов'язаних з відомими історичними подіями та діяльністю видатних діячів держави, науки і мистецтва, створення внаслідок таких досліджень шкільних краєзнавчих музеїв з метою реєстрації і популяризації їх. Для цієї мети у 1950-х рр. він розробив програму для збирання матеріалів з топоніміки краю і доручив обласному інституту удосконалення вчителів організувати та здійснювати координаційну роботу щодо її виконання та узагальнення зібраних матеріалів. Школам рекомендувалося використовувати розповіді старожилів, матеріали з Кам'янець-Подільського історичного архіву, вивчення й узагальнення місцевої діалектної лексики й народної географічної термінології [5]. На основі цього досвіду та зібраних матеріалів у 1962р. ним було видано посібник «Топоніміка в школі (на матеріалах Хмельницької області)» [14]. Трохи раніше, у 1957 (1-ше вид.) і 1958 (2-ге вид.) рр. опубліковано «Путівник по визначних місцях (Хмельницька область). На допомогу юним мандрівникам по рідному краю», у якому зазначав: «Цей путівник ставить за мету надати допомогу юним туристам-краєзнавцям у мандрівках рідним краєм, вивченні багатств свого району, області, в ознайомленні з історичними місцями громадянської і Вітчизняної війни, з місцями перебування видатних діячів вітчизняної науки, мистецтва і літератури, археологічними пам'ятками, які виявлені вченими на території нашої області» [15,с.3].

Зібрані в результаті краєзнавчої діяльності матеріали С.Д.Бабишин використав для підготовки кандидатської дисертації «Краєзнавство як засіб зв'язку шкіл з життям і підготовки учнів до праці: за матеріалами позакласної роботи з учнями старших класів», яку захистив у 1963р. у НДІ теорії і історії педагогіки (м.Москва)[6.с.121]. У 1964 р. було опубліковано у журналі «История СССР» статтю «З досвіду краєзнавчої роботи в школі (на матеріалах Хмельницької області)» [16.с.237-238].

Заняття наукою все більше захоплює С.Д.Бабишина і забирає у нього багато часу, відволікаючи від управлінської роботи. В умовах тоталітарного режиму, коли керівник такого рангу повинен був повністю

віддаватися основній роботі, такий симбіоз був недопустимий. Політична нестабільність початку 60-х років, невдалі спроби адміністративних та економічних реформ, зміни у керівництві державою та областю ще більше загострювало ситуацію і призвело до деяких упущень у управлінській роботі. У зв'язку з цим на початку 1965 р. С.Д.Бабишин переходить на науково-педагогічну роботу в Івано-Франківський педагогічний інститут: спочатку на посаду викладача, потім доцента, а з 1977 по 1988 рр. – завідувача кафедри педагогіки. Тут у 1986 р. – він захищає докторську дисертацію, стає професором і до кінця життя (1991р.) викладає історію педагогіки та інші дисципліни [17]. Завідуючим Хмельницьким облвно з 8 березня 1965 р. стає Шайнога В.М.

В Івано-Франківському педінституті відбувається розквіт наукової діяльності С.Д.Бабишина. У 1968 р. він видає посібник «Топоніміка в позакласній роботі з географії», підготовлений на матеріалах, зібраних під час роботи на Хмельниччині. У книзі висвітлено форми і методи позакласної роботи з топоніміки при вивченні географії в школі, розкрито методіку організації роботи по відзначенню пам'ятних географічних дат, проведенню географічних вечорів, вікторин та ігор, оформленню шкільних географічних рукописних журналів тощо. На досвіді роботи кращих шкіл та вчителів географії Хмельницької області показано, як розкриття таємниці географічних назв сприяє розширенню загального світогляду учнів та розвитку у них інтересу до географії. Тому книга одержала серед учителів географії загальне схвалення і стала одним із важливих посібників для проведення позакласної роботи [18].

У наступні роки головним напрямом наукової діяльності С.Д.Бабишина стає дослідження розвитку освіти в період Київської Русі, за результатами якого він публікує спочатку низку статей у різних наукових збірниках та періодичних виданнях, а пізніше – монографій і книг. Так, у 1971р. з'являються статті «Історичне значення книжності Галицько-Волинської Русі» та «Школа в Галицькій Русі», у яких він аналізує розвиток освіти та писемності на теренах південно-західної Русі [19,20]. А уже через два роки виходить одне із фундаментальних його досліджень у цьому напрямку – монографія «Школа та освіта Древньої Русі: 9–1-а половина 13 ст.», (К., 1973), у якій він вперше, спираючись на дослідження та окремі відомості з праць Б.О.Рибаківа, Д.С.Лихачова, Б.Д.Грекова, І.П.Крип'якевича, М.Грушевського та інших, а також архівних матеріалів, літописних та різних літературних джерел, системно охарактеризував розвиток писемності школи та освіти в Русі, роль книгописання в розвитку освіти, значення церкви у її поширенні, формування освітніх центрів тощо [21].

У 1977 р. С.Д.Бабишин видає нове ґрунтовне дослідження «Археологические источники о распространении грамотности в Древней Руси» (М., 1977), у якому на базі археологічних матеріалів охарактеризовує освітні процеси в часи існування Русі і зроблено висновок, що писемність на Русі була не лише привілеєм князів, а мала велике поширення і серед простих людей, про що свідчать підписи та написи імен ремісників на своїх виробах: глиняному посуді, дерев'яних бочках, пряслах для веретен тощо [22]. Це ставило Русь у число найосвіченіших держав Європи того часу.

Ці праці принесли С.Д.Бабишину визнання як відомого вченого з історії педагогіки і стали одним із головних джерел для вивчення особливостей розвитку освіти у часи Київської Русі. Їх матеріали лягли в основу докторської дисертації «Основні тенденції розвитку школи і освіти Древньої Русі (X- перша половина XIII ст.)», яка була успішно захищена ним у 1985 році [6, с.121].

У другій половині 80-х років С.Д.Бабишин бере участь у підготовці важливих колективних видань з історії педагогіки: у 1985 р. спільно з Н.Б.Мітюревою укладає хрестоматію «Антология педагогической мысли Древней Руси и Русского государства XIV-XVII» (М., 1985) [23], у 1989 р. стає співавтором книги «Історія школи і педагогічної думки УРСР» (К., 1989) [3, с.27], у 1991р. – «Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні: X-початок XX століття» (К., 1991) [24].

В останні роки свого життя досліджував проблеми «Історія народних шкіл мандрівних учителів і народного виховання на Україні кінця XVI-XVIII ст.», «Школа Запорізької Січі», а також надавав практичну допомогу викладачам в роботі над докторськими і кандидатськими дисертаціями, залучав учителів до наукової роботи [17]. Стаття «Школи Запорізької Сечі» була опублікована у журналі «Радянська школа» у 1991 р. [25, с.83-85]. Однак важка хвороба не дала С.Д.Бабишину виконати задумане: 14 жовтня 1991 р. він помер і за заповітом був похований у рідному селі Нове Поріччя на Хмельниччині.

Характерно, що і в останні роки життя С.Д.Бабишин не поривав зв'язку з рідною Хмельниччиною. Одна із останніх його публікацій була присвячена історії рідного краю: «Ісай Кам'янчанин та Іван Грозний», опублікована в обласній газеті «Радянське Поділля» 8 травня 1990 р. [26].

Наукові напрацювання С.Д.Бабишина не втратили свого значення актуальності і по сьогодні. Історико-краєзнавчі розвідки, топонімічні та географічні дослідження Поділля, методичні розробки щодо виховання учнівської молоді засобами краєзнавства та матеріалами з історії рідного краю продовжують

використовуватися у педагогічній діяльності вчителів області і України. Продовжують видаватися і перевидаватися його наукові твори та посібники: у 1992р. видана укладена ним «Програма педагогічних інститутів: історія педагогіки України (для всіх спеціальностей)» [27], у 1999 році – книга «История школы и педагогических воззрений в светле фольклорных, этнографических и археологических материалов» (М., 1999) [28], у 2010 році – стаття «Из истории зарождения школы высшего типа в Древней Руси» (Педагогика, М., 2010) [29]. Також у навчальному процесі у вищих навчальних закладах використовуються монографії та видані ним або з його участю посібники «Антологія педагогічної думки Древньої Русі», «Школа та освіта Древньої Русі: 9 – 1-а половина 13ст.», «Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні: Х – початок ХХ ст.» та ін..

Все це дає можливість констатувати, що педагогічна і наукова спадщина Степана Дмитровича Бабишина ще довго служитиме працівникам середньої вищої школи у вивченні рідного краю засобами краєзнавства та оволодінню педагогічними досягненнями Давньої Русі і України з найдавніших часів до нашого часу.

Джерела та література:

1. Мацько В. Літературне Поділля/В.П.Мацько.-Хмельницький, 1991.
2. Бабишин Степан Дмитрович//Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ-ХХ ст./Л.В.Баженов.-Кам'янець-Подільський, 1993.
3. Воловик В.П. Бабишин Степан Дмитрович/В.П. Воловик, І.В. Мазило//Енциклопедія сучасної України.-Т.2-К., 2003.
4. Савчук В. Бабишин Степан Дмитрович/В.О. Савчук, О.В. Сушко//Краєзнавці України.-К.; Кам'янець-Подільський, 2003.-Т.1.
5. Бабишин Степан Дмитрович//Інтернет-ресурс: Вікіпедія.
6. Баженов Л.В. Баженова С.Е. До 95-річчя професора Степана Бабишина-відомого освітнього і краєзнавчого діяча Хмельниччини/ Духовні витоки Поділля: педагоги в історії краю: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 21 березня 2013р.) – Хмельницький: ПП. Заколотний М.І., 2013.
7. Державний архів Хмельницької області, Ф. П-487, оп.23, спр.40.
8. Дарманський М.М. Соціально-педагогічні основи управління освітою в регіоні.-Хмельницький: Поділля, 1997.-384с.
9. Їх люблять діти, шанує народ/ упорядн. С.Д. Бабишин та ін.-Хмельницький, 1958.-160с.
10. Народне господарство Хмельницької області. Статистичний збірник.-К., 1967.
11. Державний архів Хмельницької області, ф. Р-908, оп.3, спр.396.
12. Державний архів Хмельницької області, ф. Р-908, оп.5, спр.52.
13. Левківський М.В. Історія педагогіки. Вид. 2-е, доповнене. Підручник.-К., 2006.-376с.
14. Бабишин С.Д. Топоніміка в школі.-К.:Роз.школи, 1962,-122с.
15. Бабишин С.Д. путівник по визначних місцях (Хмельницька область) На допомогу юним мандрівникам по рідному краю».-2-е вид.-Хмельницький, 1958.-82с.
16. Бабишин С.Д. Из опыта краеведческой работы в школе (на материалах Хмельницкой области)/С.Д.Бабишин//История СССР.-М., 1964.-№2.-с.237-238.
17. Педагог Прикарпаття, №17, 1991//Інтернет-ресурс://lib.pu.if.ua/files/gaset/Untitled. Педагог Прикарпаття №17.1991.pdf.
18. Бабишин С.Д. Топоніміка в позакласній роботі з географії.-К., 1968.
19. Бабишин С.Д. Історичне значення книжності Галицько-Волинської Русі.-Українське літературознавство, 1971.-Т.13.-с.60-67.
20. Бабишин Степан Дмитрович – Знання про Україну//інтернет-ресурс// www.uknol.info/uk/Persons/BabushynS.D.html.
21. Бабишин С.Д. Школа та освіта Древньої Русі: 9 – 1-а пол.13ст.-К.:Вища школа, 1973-88с.
22. Бабишин С.Д. Археологические источники о распространении грамотности в Древней Руси/С.Д.Бабишин.-М., 1977.
23. Антологія педагогічної думки Древньої Русі і Русского государства. ХІV-ХІVІІ вв./сост.: С.Д. Бабишин, Н.Б. Митюрова.-М.: Педагогика, 1985.-357с.
24. Бабишин С.Д. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні: Х – початок ХХ ст./С.Д.Бабишин.-К.:Рад.школа, 1991.-381с.
25. Бабишин С.Д. Школа Запорізької Сечі/С.Д. Бабишин//Радянська школа.-1991.№6.-с.83-85.
26. Радянське Поділля (м. Хмельницький).-1990.-8трав.
27. Програми педагогічних інститутів: історія педагогіки України (для всіх спеціальностей)/уклад. С.Д. Бабишин.-К.: Мін. освіти України, 1992.-41с.
28. Бабишин С.Д. История школы и педагогических воззрений в свете фольклорных, этнографических и археологических материалов/С.Д. Бабишин.-М., 1999.-102с.
29. Бабишин С.Д. Из истории зарождения школы высшего типа в Древней Руси/С.Д.Бабишин//Педагогика.-М., 2010.-№8.-С.94-100.

Хмельковський Л. К.
м. Нью-Йорк, США
Трембіцький А. М.
м. Хмельницький

ЖИТТЄВІ ШЛЯХИ І ТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ІСАКА ВАЙНШЕЛЬБОЙМА

В статті розкрито життєві шляхи і творчу спадщину відомого єврейського художника українського походження, чудового прозаїка, есеїста і журналіста, учасника Другої світової війни, адвоката, члена художньої ради Гільдії єврейських художників діаспори в США, редактор газети одеського земляцтва «Біла акація», Ісака Абрамовича Вайншельбойма, що народився в українському містечку Старокостянтинів, а мешкає в Нью-Йорку (США).

Ключові слова: *художник, письменник, емігрант, Старокостянтинів, Ісак Вайншельбойм*

Відомого єврейського художника, письменника-есеїста Ісак Абрамович Вайншельбойм, який народився 28 березня 1922 року в українському містечку Старокостянтинів (нині – районний центр Хмельницької області) і мешкав там, а також у Красиліві, аж до початку Другої світової війни, «відкрив» для дослідників і краєзнавців Хмельниччини, знаний український письменник (перекладач, прозаїк, публіцист) і журналіст, редактор україномовного часопису української діаспори в США «Свобода» (Нью-Йорк) Лев (Левко) Костянтинович Хмельковський, який народився 19 жовтня 1937 р. у м. Полонне, зростав у дитячих будинках Старокостянтинів і Головчинців, навчався в Кам'янці-Подільському та Ярмолинцях [6].

Ісак Абрамович Вайншельбойм. Світлина 20.04.2017 р.

В роки Другої світової війни Ісак Абрамович, 19-літній випускник військового училища – молодший лейтенант, в згодом капітан – командир піхотного підрозділу, важко поранений в боях, нагороджений багатьма орденами і медалями, інвалід війни.

Після завершення війни оселився в Одесі, де отримав вищу юридичну освіту та працював адвокатом в Одесі. Ще під час навчання захопився живописом, почав малювати. Його мистецьке обдарування помітили та підтримали знані єврейські художники українського походження, одесити Геннадій Малишев і Діна Фрумїна. Мав декілька невеликих виставок в Одесі.

В 1989 р. він емігрував у США, де продовжив свою працю як адвокат і художник. Він ініціював створення Гільдії єврейських художників-емігрантів, офіційно зареєстрованої неприбуткової організації, ставши членом її художньої ради. Сьогодні він гостинний господар Одеської гостинної при Шорфронті, а також редактор газети одеського земляцтва «Біла акація». Ісак Емігрувавши, як першокласний художник, чудовий прозаїк, есеїст і журналіст, продовжує творити в самих різних мистецьких жанрах. Однак в усіх жанрах і формах головною темою його багатогранної творчості є тема Голокосту. І це не випадково, адже в роки Другої світової війни він бачив гетто й табори смерті та був причетний до їх звільнення від фашистів [1].

Сьогодні Ісак Абрамович Вайншельбойм активно співпрацює з емігрантськими періодичними виданнями, публікує есе, рецензії на спектаклі й концерти, робить літературні огляди та огляди художніх виставок. Він автор цілого ряду чудових книг та публікацій художньої прози. Зокрема, серед них значну цінність мають його статті про відомих євреїв, уродженців України. Зокрема, в статті «Шолом-Алейхем в єврейській Одесі», розкриває життєві шляхи і творчу спадщину великого єврейського письменника українського походження Шолом-Алейхем, засновника літератури на ідиш [4].

Свої твори писав переважно мовою ідиш, або російською. Завдяки його творчості сучасна єврейська література стала набутокм світової культури. Майже в усіх творах письменника події відбуваються в невеличкому, шумному і веселому зі звивистими провулками містечку Касрилівка (*назва самого містечка походить від містечка Красилово, нині Красилів – районний центр Красилівського району Хмельницької області*), а прототипами його героїв є його земляки – красилівські євреї. В статті «Пам'яті більшого художника» [3] Ісак Абрамович розкриває життєві шляхи і творчу спадщину відомої сучасної української художниці, мудрого філософа і поета, видатного педагога (*двадцять років викладала в Одеському художньому училищі імені М. Грекова.*), що виховала цілу плеяду чудових художників, одеситки Діна Михайлівни Фрумїної (*1914 – †2005).

Значну цінність для сучасних істориків і краєзнавців Хмельниччини мають його світлі, дещо тужливі «Староконстантиновские новеллы», що бережуть ностальгічну пам'ять про дитинство, яке з кожним роком стає все далі й все дорожче. За темою ці новели є близькі йому за фактом народження, адже в них йдеться про любов до рідного містечка Старокостянтинів [5].

Цінною знахідкою для сучасних краєзнавців є і його стаття «Наше местечко» [2], присвячена стародавньому «відсталому, провінційному» єврейському містечку Старокостянтиніву, яке «продовжувало жити активним духовним, культурним і громадським життям аж до Другої світової війни». Зважаючи на цінність цієї його малознаної праці та з метою надання можливості сучасним науковцям, історикам і краєзнавцям використовувати її в своїх дослідженнях, вона подається в додатку повністю із збереженням мови та стилю автора.

Остання повість Ісака Абрамовича «Бегство из ада», яка отримала досить позитивні відгуки літературних критиків, також присвячена Голокосту і розкриває трагедію одеських євреїв в роки Другої світової війни. Книга, як і більшість його попередніх книг і статей, подає опис рідкісних навіть для багатолітньої історії Голокосту подій – втечі з гетто єврейського хлопчика Бориса, втечі, організованої його матір'ю і бабусею Гітею – некоронованою королевою і главою всієї сім'ї, які залишилися в гетто і загинули разом з усіма його мешканцями [1]. Ця книга, – як чудовий літературний твір, яка читається на одному диханні і від якої неможливо відірватися, адже в ній гармонійно поєднуються трагічні й романтичні мотиви, отримала досить позитивні відгуки літературних критиків.

Із юнацьких років Ісак Вайншельбойм захоплюється живописом, що став головним його заняттям в Америці. Він, народившись у великому єврейському містечку на Україні, й досі не забув багатьох із загиблих там людей, серед яких були і його родичі. В його душі назавжди відбилися розповіді земляків, які чудом спаслися... Пам'ять про ті події, місця і людей довгі роки обпалювали його серце, аж поки він не втілював картини своєї пам'яті в живописні полотна і чудові літературні твори. Тепер вони стали не тільки частиною історії українського єврейства, але і явищем дійсного мистецтва [1]. Він брав участь більш як у 40 виставках художників Нью-Йорка, мав також особисті вернісажі. Шанувальникам живопису добре запам'яталися його картини «Берег в Одесі», «Берег річки Уж у Коростені», «Замок у Старокостянтиніві», «Острополь», «Ранковий бриз», «Случ», «Старий цвинтар» та низка інших. «Особливо хочеться відмітити дві його картини: «Клезмер. Последняя мелодия» і «Хупа в гетто». В обох – загальна невесела історія. Обі написані по слідах трагічних подій в одному з єврейських гетто в роки Другої світової війни на Україні. На них – конкретні люди з містечка Старокостянтинів. Роботи написані з душею і з великою емоційною силою і тому викликають одночасно і біль, і гордість за наш багатостраждальний мужній народ! Ось Клезмер – під цим іменем він і залишився в пам'яті людській – спадковий містечковий скрипач, він виконав мелодію «Фрейлехс», останню на своєму життєвому шляху, в колоні євреїв-односельчан, яких фашисти гнали на розстріл у Поповецькому лісі. Мелодія обірвалась, коли конвоїр вистрелив і скрипач впав разом із скрипкою...». Картина «Хупа в гетто» з циклу «Голокост» побувала вже на декількох художніх виставках Нью-Йорка. Вперше була показана на виставці художників у виставковому залі муніципалітету міста Лонг-Бич штату Нью-Йорк у 1994 р. Тоді за рішенням оргкомітету виставки картина «Хупа в гетто» «за високу духовність» отримала першу премію [1].

Белла Езерська, характеризуючи мистецькі здобутки Ісака Абрамовича, пише, що головною темою його картин є «заноза, що сидить у серці, тема Голокосту, присвячена пам'яті його земляків, євреїв укра-

їнського містечка Старокостянтинів» і, коли б він як художник нічого більше не написав, крім свого циклу з шести картин, «він міг би вважати свою земну місію виконаною. Ось «Клезмер»: скрипач грає «Фрейлехс» у натовпі, який фашисти женуть на розстріл; «Молитва»: дівчина в білому на колінах у спаленому містечку; «Хупа в гетто»: дві тоненькі фігурки, юнака і дівчини, стоять, тісно прижавшись друг до другу під хупою. Це останній день їх життя, завтра вони впадуть під кулями нелюдів чоловіком і дружиною, щоб не розлучатися в раю. Це портрет реальних людей – студента Якова Штейна і красуні Соні. Але це і метафора мужності і героїзму єврейського народу» [5].

20 квітня 2017 року Одеське земляцтво Нью-Йорку і Гільдія єврейських художників влаштували виставку мистця, письменника і юриста Ісака Абрамовича з нагоди його 95-річчя. У його літературній і мистецькій творчості переважають теми України і Голокосту. Причому краса України оспівана в краєвидах і квітах, а трагедія єврейського народу в роки Другої світової війни передана переважно з символікою, яка змушує до роздумів.

Ісак Вайншельбойм народився у Старокостянтиніві, багато років жив і працював (разом із дружиною Зіною – лікарем за фахом) в Одесі, тож не дивно, що саме ці містечко і місто визначають тематику майже усіх його творів. У своїй повісті «Втеча з пекла» він розповів про хлопчика, який втік з місця страти одеських євреїв і вижив з допомогою доброзичливого українства, а в старшому віці оселився в Нью-Йорку.

Щойно вийшла нова книга «Вищий суд», у якій автор на підставі власного правничого досвіду розповів про радянську судову систему, а також про урядовий антисемітизм в СРСР. У книзі є докладна розповідь про одесита Євгена Запорожченка, життєпис якого може послужити ілюстрацією з історії України. Події Української революції привели його до Франції, де у роки Другої світової війни він був учасником руху опору нацизмові. Є. Запорожченка арештували німці, але він втік і став партизаном в Альпах. Франція нагородила його і вислала в СРСР і, знову в'язниця. Нащадок запорізьких козаків пройшов усі випробування і прожив 90 років.

На святі, з нагоди його 95-річчя, Ісаку Вайншельбоймові вручили вітальну адресу Асамблеї штату Нью-Йорк, численні подарунки і квіти від громадських організацій і товариств. На скрипці грав Ісак Шапіро, відеофільм про ювіляра показав Лев Клейнер. Ведучим був президент Одеського земляцтва Ігор Казацкер, який серед численних вітань прочитав схвальну оцінку колишнього Президента України Леоніда Кучми книги ювіляра «Староконстантиновские новеллы», зворушливий лист Олександра Станіславця з Кам'янця-Подільського, провідною темою якого було «Будьмо людьми!», вітання від одеської футбольної команди «Чорноморець» (*ювіляр присвятив молоді роки цьому спортові*). Олена Строганова прочитала твір ювіляра «Молитва про Бабин Яр».

Ісака Абрамовича Вайншельбойма тепло вітали ветерани Другої світової війни, адже він пройшов у піхоті усі її шляхи, був важко поранений і до юридичного інституту прийшов з шпиталу.

На зустрічі І. Вайншельбойм подарував Левкови Хмельковському свою нову книжку, на якій заздалегідь поряд із дарчим написом намалював Білу Вежу у Старокостянтиніві – символ старого міста. Така увага зворушила Лева Костянтинівича – дитинство якого минуло біля цієї вежі, у цьому місті його мама рятувала від нацистів єврейських дітей.

На святкуванні ювілею були донька мистця Ася Лобко з внучкою Нікою Огівецькою і племінником Костянтином Кармазиним.

Залишаючи зібрання, Левко Хмельковський запитав у Ісака Вайншельбойма про його ставлення до України, який відповів без роздуму: «Усе моє життя – це Україна».

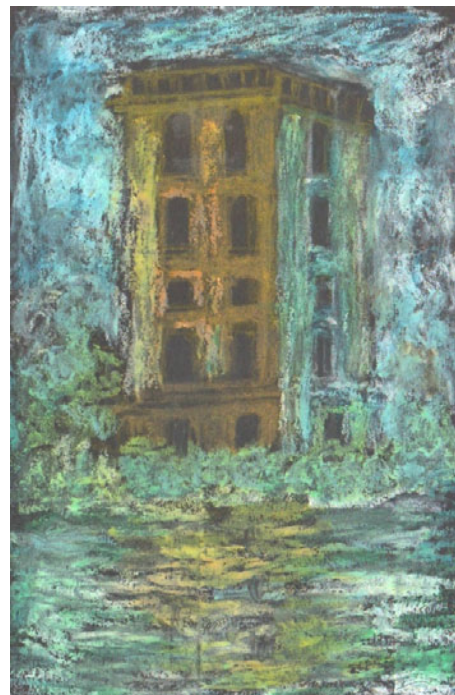
Можливо прийде час і ми, хмельниччани, побачимо мистецький доробок Ісака Абрамовича Вайншельбойма та будемо мати можливість читати його твори.

Исаак Вайншельбойм НАШЕ МЕСТЕЧКО

В сентябре у єврейского народа начинаются дни великой скорби. В сентябре сорок первого на оккупированных территориях Украины, Белоруссии, Молдавии, Прибалтики нацисты и их местные соучастники начали планомерное уничтожение евреев в городах и местечках, невиданное в истории уничтожение народа. В эти дни в Бруклинском мемориальном парке Холокоста, стилизованного еврейского кладбища, у бесчисленных камней-памятников уничтоженных местечек собираются уцелевшие сироты тех разоренных гнезд, собираются, чтобы выплакать не утихающую боль и почтить память жертв. С той трагической осени, ставшей осенью нашей истории, минуло почти семьдесят лет, а утешения все нет, боль так же остра, как в те дни, когда мы впервые пришли к заросшим бурьяном рвам – могилам.

«Наше містечко»

«Біла вежа у Старокостянтиніві»

У каждого памятника оплакивают не только бабушек и дедушек, родителей, братьев, сестер, друзей, соседей, мы оплакиваем также убитый мир местечка. Правда, есть среди нас люди, которые стыдятся своего местечкового прошлого, которые забыли, что все мы из местечка, если даже иммигрировали из столиц. Этот комплекс еще можно простить. Поношение местечка евреем, простить трудно. Днями прочел в «Вечернем Нью-Йорке» пасквиль о «потерянном мире местечка», принадлежащий перу журналистки Виктории Мунблит. Свой желчный опус автор решила смягчить рассказом о злоключениях трех еврейских писателях. Рассказ о писателях, почему то использован для того, чтобы развенчать придуманный ею «шарм» еврейского местечка. Изошрёнными аргументами антисемитов автор пытается убедить читателя в том, что ничего хорошего в исчезнувших местечках не было, если не считать фаршированной рыбы, идише мамы, почему-то Вуди Алена и шагаловской козы. О самом Шагале, выходе из еврейского местечка, мадам Мунблит забыла. Дальше пошла аргументация хлесткая. Стоит ли сокрушаться о потере еврейского местечка, вопрошает автор, если «никакого шарма не было /чем едят этот «шарм» – не ясно/, а были вонь, отупленность, болезни, нищета и астма». Если к этой лестной характеристике еврейского местечка добавить едкий запах чеснока, мы получим портрет из известной киевской антисемитской газеты «Киевлянин» времен процесса Бейлиса. Щедрость г-жи Мунблит на обидные эпитеты не знает границ, как например «хлюпающее дерьмо и пукающие обыватели». До этого не додумался даже «Киевлянин». Есть шедевры, которые она вкладывает в уста писателей, типа «п...ц», но это уже область журналистской этики.

Евреи и музыка понятия, нерасторжимые и в эту область национальной культуры памфлет вносит свою лепту. Музыкальные познания автора ограничены одним произведением – одесским шлягером «семь сорок». Откуда ей знать, что едва ли не все выдающиеся композиторы Европы и России вдохновлялись и использовали в своих произведениях еврейские мелодии. Но зато ей доподлинно известно, что «клезмеры отчаянно фальшивили на очень плохих инструментах», у них, видите ли не было Страдивари, а кто не фальшивил «тот играл? в классе Столярского». Что сам Столярский клезмер из местечка, а его гениальные вундеркинды не из Вены, Мунблит может и не знать. Может не знать, что неповторимая прелесть, радость и печаль народных песен были созданы в «астматических» местечках, что там же пели и создавали музыку, живущую и поныне. Простим Виктории Мунблит, если она не знала, что автор песен, ставшие народными, поэт и драматург, пьесы которого и сегодня ставят в Нью-Йорке и везде где живут евреи, создатель профессионального еврейского театра Абраам Гольфаден родом из местечка Староконстантинова на Подолии, в котором сформировалось его музыкальное и поэтическое дарование. Но если знала и проигнорировала, мы то же строго судить не будем. Только к слову припомним, что в этом местечке родился жил и творил великий просветитель, поэт, драматург и философ Аврум-Бер Готлиб. Поистине любимец Бога. Мне дорого это местечко, поэтому напомним еще некоторые Староконстантиновские имена. Не сомневаюсь, что

мои читатели напомнят немало славных имен из других местечек, в том числе имена великих сионистов, создавших государство Израиль. Я не могу не напомнить имя скульптора Ханы Орлов, выросшая в том самом Староконстантиновском местечке, произведения которой украшают самые престижные музеи мира и создавшую Израильскую школу ваятелей. Из староконстантиновской гимназии был исключен за пропаганду социалистической идей, выходец из соседнего местечка Острополя Моисей Гольдштейн, известный по имени Володарский, блестящий оратор, который уступал разве только Льву Троцкому, так же заметим выходец из крохотного еврейского местечка. Евреи Староконстантинова не гордились и не гордятся своим земляком Бланком – дедушкой Ленина, впрочем, в советское время еврейские корни Ленина тщательно скрывали, но всегда чтит память о крупном предпринимателе Муни Вайнштейне, который в годы гражданской войны предотвратил еврейский погром, отдав погромщикам все свое состояние. Староконстантинов родина выдающихся математиков и физиков Огиевецких. Во рву под лесом на окраине местечка в общей могиле со своими прихожанами покоится героическая праведница ребецын Маргула.

В сорока верстах от Староконстантинова находится местечко Меджибож, в котором жил основатель хасидизма Баал Шем Тов. В соседнем местечке Полонное вырос и сформировалось поэтическое дарование Переца Маркиша. Представляю, как отреагировал бы известный поэт на вылитые на местечко помои. Он так любил свое Полонное, вдохновившее его на стихи любви и преданности своему гнезду.

Подобных примеров роли евреев местечек в интеллектуальной и духовной жизни не только русского, польского, прибалтийского местечка, но и во всех странах восточной Европы, в которых жили и живут евреи, хватило бы на многотомную историю, которая, кстати, начала издаваться в Иерусалиме. Впрочем, сомневающимся или недружелюбным журналистам, рекомендую заглянуть в Еврейскую энциклопедию. И всё-таки необходимо вернуться к имени Марка Шагала, не только потому, что он величайший художник XX века, но главным образом потому, что он всю долгую жизнь в искусстве и в рафинированном Париже, рисовал местечко. Дорогой его сердцу Витебск вдохновлял художника и поэта. Разве возможно создать такой поэтический мир в затхлом местечке, который нам нарисовала Мумблит?

Отечество мое – в моей душе

*Вы поняли?
Вхожу в нее без визы.
Оно видит.
Уложит спать, укутает, как мать,
Нахохленные, скорбные заборы,
И переулки тянутся кривые.
Вот только нет домов, в них мое детство,
И как оно, разрушилось до нитки,
Где их жилье?
В моей душе дырявой...*

Бездуховный мир, который занят по мнению памфлета Мумблит, тем, чтобы «нафаршировать свои желудки хлебом и фасолью», мир с «мифологизированной культурой» не может взрастить и вдохновить гения, не может создать свою собственную уникальную великую поэзию и литературу и обогатить науку, экономику, культуру, искусство диаспоры, не может в одночасье выдвинуть из своей среды столько замечательных людей, внесших неоценимый вклад в мировую цивилизацию. Для этого нужна духовная питательная среда. Как формировалась такая среда – это отдельная огромная тема. Напомним только, что в безграмотной России, бесправные евреи были сплошь грамотными. Учились без надежды поступить в университет, или ради карьеры, учились только по душевной потребности постичь величайшую Книгу цивилизации.

С первыми лучами солнца, в стужу и в слякоть все дети местечка спешили в хедер. С восьми-девяти лет они уже изучали основы философии, их учили логике, праву, учили анализировать тексты талмуда, шлифовали мозги, которые впоследствии удивили мир. Тем местечковым детям раскрывали поэтическую красоту Песни Песней. Вот почему в каждом еврейском переулке жил свой поэт. Достаточно напомнить величайшего русского и еврейского поэта Семена Фруга, которым зачитывалась вся передовая российская дореволюционная интеллигенция. Фруг вырос в крошечной еврейской деревеньке. Как тут не привести его несравненное горестное стихотворение, которое пела на всех вечеринках молодежь:

*Друг мой, я вырос в чужбине холодной
Сыном неволи и скорби народной;
Два достоянья дала мне судьба:
Жажду свободы и долю раба.*

Несмотря на дискриминационную процентную норму, закрывавшую еврейским детям доступ к высшему образованию, они за последние гроши родителей и средства, заработанные репетиторством, вырывались на учебу в Европу, а в советское время в сибирские институты. Вот почему после отмены февральской революцией царских ограничений, когда новой власти потребовались грамотные работники, парни и девушки из черты оседлости заполнили учреждения столиц и городов, учебные заведения, институтские кафедры и даже армейские штабы. Двадцатичетырехлетнему полковнику, не знавшему поражений, выходцу из молдавского местечка Ионе Якиру, внимали слушатели академий генеральных штабов.

Расцвет еврейской литературы, который произошел в XX веке тоже случился не по декрету, а подготовлен всей историей местечка. Известный поэт, историк литературы и эссеист Хаим Бейдер, недавно покинувший этот мир, в своей книге очерков и эссе о еврейских литераторах увековечил память писателей и поэтов, многие из которых погибли в подвалах Лубянки и в ГУЛАГе. К изданию готовится продолжение его уникальной литературной энциклопедии, в которой Хаим Бейдер рассказывает еще о семистах еврейских литераторах. Подавляющее большинство из них выходцы из местечек. Сам автор этого огромного труда вырос в маленьком местечке Купель. Более двадцати лет Бейдер был одним из руководителей единственного советского еврейского журнала «Советише геймланд». Мы лишь слегка осветили только одну область интеллектуальной деятельности евреев, которой мир обязан еврейскому местечку, несмотря на дискриминацию, бытовые, социальные язвы, которые так смакует г-жа Мумблит. Если бы еврейство было бы таким убогим, его не боялся бы Гитлер, он его не знал бы. В обвинительном заключении по делу палача Эйхмана есть отдельное гневное обвинение – уничтожение еврейского местечка. В обвинительной речи на процессе Эйхмана прокурор заявил, что обвиняемые и его соучастники несут ответственность за уничтожение еврейского местечка, как исторического явления. Нацисты вырвали из цивилизации огромный пласт мировой культуры.

Образование не единственный компонент нравственной и духовной среды местечка. Ее формировали просветители, благотворительность, милосердие. В благотворительности участвовали не одни богатые, их было мало, каждый член общины считал свой скромный взнос в общую копилку делом чести. В трудных условиях создавались еврейские больницы, дома для престарелых, общественные библиотеки. Хранение древних книг и свитков было исторической традицией. Философские и правовые диспуты в талмуд торах, общественное самоуправление и общественные суды совести прививали основы демократии. Каждый ребенок знал о своей исторической родине, о священном Иерусалиме. Развитие сионистского движения было подготовлено всей жизнью местечка. Среди первых киббуцников, бойцов самообороны, воинов, отстаивавших независимость Израиля, было немало выходцев из местечек.

Возможно, что автор памфлета не хотела оскорбить наши чувства. К нашей незаживающей ране потери местечка следует прикасаться деликатно. От неприкрытого снобизма стало еще больнее. Еврейское местечко погибло, но это не потерянный мир. Мир, который внес столь значительный вклад в мировую цивилизацию, не может быть потерянным. Он не будет потерян и пока мы существуем мы будем им жить и будем помнить.

Джерела та література:

1. Вайншельбойм И. А. Портрет крупным планом / И. А. Вайншельбойм [Электронный ресурс]. – Режим доступа до інформ.: <http://www.forumdaily.com/portret-krupnym-planom/>
2. Вайншельбойм И. Наше местечко / Исаак Вайншельбойм [Электронный ресурс]. – Режим доступа до інформ.: <http://newconcepts.club/website/articles/272.html>
3. Вайншельбойм И. Памяти большого художника / Исаак Вайншельбойм // Слово\Word, 2005. – С.47.
4. Вайншельбойм И. Шолом-Алейхем в еврейской Одессе / Исаак Вайншельбойм [Электронный ресурс]. – Режим доступа до інформ.: <http://jewishkrasilov.org.ua/kbp/sholom-alejhem-v-evrejskoj-odesse>
5. Езерская Б. Исаак Вайншельбойм – человек возрождения / Белла Езерская [Электронный ресурс]. – Режим доступа до інформ.: http://porto-fr.odessa.ua/index.php?art_num=art014&year=2010&nnumb=37
6. Хмельковський Левко. Ісак Вайншельбойм: «Усе моє життя – це Україна» // Духовні витоки Поділля: церква та релігійні діячі в історії краю : матеріали VII всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 25 квітня 2017 р.). – Хмельницький : ХГПА, 2017. – С. 231-243.

ЗАСЛУЖЕНИЙ ХУДОЖНИК УКРАЇНИ АНАТОЛІЙ КАЛИТКО – ПОДОЛЯНИН, ЩО ЗАКОХАНИЙ В ГУЦУЛЬЩИНУ

В статті зроблено спробу простежити життєві шляхи, педагогічну та мистецьку діяльність члена Національної спілки художників України, заслуженого художника України, одного з провідних викладачів, доцента кафедри образотворчого мистецтва та академічних дисциплін Косівського інституту прикладного та декоративного мистецтва Львівської національної академії мистецтв, художника і педагога, уродженця с. Оринин Кам'янець-Подільського району Хмельницької області Анатолія Миколайовича Калитка.

Ключові слова: художник, педагог, Поділля, Гуцульщина, Анатолій Калитко

Гуцульщина завжди приваблювала багатьох мистців, у т. ч. й відомих мистців, що народилися на Поділлі, дивосвіт краси якої вони бачили в усьому, що зустрічалося їм у їхніх мандрівках гірськими стежками. У своїх творах вони втілювали незбагненний, проте близький і хвилюючий світ Гуцульщини.

Серед них, талановитий український живописець і педагог, подолянин Олекса Новаківський (*02. (14).03.1872, с. Слободо-Ободівка (нині – Ободівка Тростянецького р-ну, Вінницької обл.) – †29.08.1935, Львів) [22, с. 28]. Він щороку виїжджав з учнями на літні студії на Гуцульщину, де «мальовничі гірські краєвиди, багатющий рослинний світ, захоплюючи історії з життя гуцулів, фольклор і народні традиції робили ті студії справжньою філософсько-мистецькою школою». Його особливо захоплював образ Олекси Довбуша. Так, над картиною «Довбуш» він працював десять років, ескізи змінювалися з кожним новим фактом, який художник збирав про ватажка опришків, і лише в 1931 р. робота була завершена. Його славнозвісна «Дзвінка» «змальована» з дочки відомого українського письменника, публіциста, культурно-громадського діяча і дослідника Гуцульщини Михайла Ломацького (*1886 – †1968) [22, с. 29].

Свій внесок у творчу спадщину Гуцульщини зробив відомий український художник, майстер сакрального мистецтва, графік і педагог, подолянин Василь Дядинюк (*01.01.1900, с. Лучинець (нині – Мурованокуриловецького р-ну, Вінницької обл.) – †21.01.1944, Відень, Австрія), що працював у дусі українсько-візантійського стилю. Так, він у 1939-1944 рр. мешкаючи в Коломиї, часто відвідував терени Гуцульщини. Зокрема, в 1942 р. створив олією на полотні портрет «Гуцул» [23], що вперше з'явився «на маргінесі виставки СПУОМ» у Львові (1943) під назвою «Гуцул з Криворівні» [12]. Він також створив серію поштових листівок, серед них «Ангел пастирям мовив...», «Втеча до Єгипту», «Тріє царі володарі...», «Тріє царі несуть дари...» (Краків, 1940), «Воскресіння Христа» та «Писанки» (Краків, 1941), що дають можливість сьогодні «по-новому сприйняти Гуцульщину в минулому та сьогодні, її історію, людей, їх спосіб життя та побут, великі здобутки у народно-прикладному мистецтві» [5, с. 84].

Творчий слід на теренах Гуцульщини також залишив подолянин, відомий український архітектор, графік, мистецтвознавець, краєзнавець і етнограф Володимир Січинський (*24.06.1894, м. Кам'янець-Подільський – †25.06.1962, Патерсон, США), який опублікував серію праць про Гуцульщину. Серед них, «Хатне будівництво» (Львів, 1935), де зробив огляд деяких типів будов на Гуцульщині, Поділлі та Східній Україні [20]; «Гончарство в околиці Карпат» (Львів, 1937), де подав характеристику керамічних виробів на Гуцульщині і Закарпатті [13]; «Українські надгробні пам'ятники» (Вінніпег, 1958), де подав історичну характеристику нагробних пам'ятників і хрестів в Україні, зокрема на Гуцульщині та Поділлі, звернув увагу на необхідність зберігання цвинтарів [19]; «Гуцульщина: історія, назва, етнографія, архітектура, мистецтво» в словниковій частині «Енциклопедії Українознавства» (Париж-Нью-Йорк, 1955) [14]. Однак найбільш цінною його працею про Гуцульщину є «Етрусський дім і гуцульський оседок», яка вперше як реферат була виголошена на 2-му з'їзді слав'янських географів і етнографів (2-12 червня 1927 р., Краків), де основну увагу автор зосередив на невідповідності подібності етрусського дому та спеціального типу гуцульської хати (*хати-фортеці*) – гуцульського оседку [15]. В подальшому ця праця була опублікована у «Працях Українського високого педагогічного інституту» (Прага, 1929) [18], а також вийшла окремим виданням (Прага, 1930) [17]. Зважаючи на її значну цінність, для популяризації творчої спадщини подолянина Володимира Січинського та з метою сприяння науковцям у створенні Національного заповідного музейного комплексу в селі Криворівня Верховинського району, де вже діє невеличкий музей-хата-громада (філія Івано-Франківському обласному краєзнавчому музею), вона перевидана нами в 2016 р. (Хмель-

ницький) [16] і розповсюджується серед туристів за підтримки співробітників Літературно-меморіального музею Івана Франка (с. Криворівня).

До особистостей, які роблять свій значний внесок у творчу спадщину Гуцульщини, невтомно створюючи «багатоликий живописний портрет чарівної природи й талановитих людей краю» [7, с. 44], варто віднести й члена Національної спілки художників України, заслуженого художника України, доцента кафедри образотворчого мистецтва та академічних дисциплін Косівського інституту прикладного та декоративного мистецтва Львівської національної академії мистецтв, художника і педагога, подолянина Анатолія Миколайовича Калитка. Хоча він добре знайомий на Гуцульщині, однак й досі є маловідомою особистістю на Поділлі, де народився й де пройшли його дитячі та юнацькі роки.

Значними публікаціями про його життєві шляхи, педагогічну і мистецьку діяльність стали праці В. Молинь «Творчий шлях художника Анатолія Калитка» (2002) [9], «Із любов'ю до Гуцульщини» (2016) [7] та «Успіхи митців Косівщини» (2016) [10], К. Сусак «Художник-живописець, педагог Анатолій Калитко» (2012) [21] та ін. Творчий доробок художника-педагога відображено в альбомах «Анатолій Калитко. Живопис, графіка» (Дрогобич, 2002 [9]; Маріуполь, 2007 [1]) та в книзі В. Молинь і В. П'ясецької «Мелодія живопису Анатолія Калитка» (Івано-Франківськ, 2012) [11]. Короткі гасла мистця та його творчі здобутки подано в енциклопедично-довідкових виданнях [2; 5] і на Інтернет сайтах [3; 4; 6; 8].

Відомий український мистець-живописець «із вагомим мистецьким доробком і досвідчений педагог» [3; 7, с. 44] Анатолій Миколайович Калитко народився 13 липня 1942 р. у с. Оринин Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. [6; 7, с. 44; 8]. В 1959 р., після закінчення місцевої середньої школи, розпочав свою трудову діяльність оформлювачем у Кам'янець-Подільському районному будинку культури. Після строкової військової служби (1961-1964), яку проходив у Білорусії, працював у далекому Заполяр'ї (1964-1967) [3; 8].

У 1967 р. вступив на художньо-педагогічний факультет Київського державного художнього інституту (нині – Національна академія образотворчого мистецтва та архітектури) [3; 7, с. 44; 8], який закінчив у 1971 р. за спеціальністю «малювання і креслення», здобув кваліфікацію «художник-педагог, викладач малювання і креслення, методист художнього виховання» [4; 6]. Серед його вчителів були провідні українські живописці. Зокрема, народний художник України, професор Карпо Трохименко, професор Олександр Сиротенко, відомі українські живописці Анатолій Пламєницький, Юлій Ятченко [3; 6; 8] та Віктор Пристаєнко [8].

Ще в період студентських років він створив цикл живописних робіт, серед яких цікавими є «Вид на Дніпро», «Тарасова гора. Канів» (1968), «Володимирська гірка» (1969), «стежина додому. Оринин» (1970) та «Автопортрет» (1971), який хоча і «етюдний, але виконаний в кращих традиціях вітчизняного мистецтва. Масштабність зображення, гордовито піднесена у трьохчетвертному повороті голова, уважний вивчаючий погляд очей, активний, з використанням широкого мазка колорит визначають подальший творчий шлях. І надалі в кожному творі буде відчуватися ця уважність і спостережливість до вибраного сюжету, той своєрідний камертон, яким настроюється звучання його мистецтва». Серед його акварельних робіт 1970-х рр. також варті уваги «краєвиди Ленінграда, болгарські та кримські аркуші». «Легкістю, прозорістю барв і гармонійним поєднанням кольорів відзначаються акварелі» «Курорт Албена. Болгарія», «Міська гора. Косів», «Сад цвіте», «Ялта. Ранок» [8].

Після закінчення інституту попросився у Косівський технікум народних художніх промислів ім. В. Касіяна (з 1993 р. коледж, а з 2000 – Косівський державний інститут прикладного та декоративного мистецтва) й досі його педагогічна і творча біографія пов'язані з Косовом і Косівським інститутом прикладного та декоративного мистецтва [3; 6; 7, с. 44], де мистець викладає рисунок і живопис [6]. Саме тут, на Гуцульщині, Анатолій Калитко зростає як педагог (викладач фахових дисциплін, завідувач відділу, завідувач кафедри), тут потужно розкрився його талант живописця – майстра реалістичного живопису [7, с. 44], тут він у 2016 р. отримав вчене звання – доцент [3; 10].

Анатолій Миколайович Калитко постійно працює творчо, не зупиняючись на досягнутому. Живописні та графічні роботи, цього творчо активного мистця, до речі єдиного художника-живописця у Ко-

Калитко Анатолій Миколайович.
2012 р. [21, с. 252].

сівській регіональній організації НСКУ [3; 8], постійно представляють Косівський інститут прикладного та декоративного мистецтва і Косівську регіональну організацію Національної спілки художників України на різноманітних художніх виставках – міжнародних, всеукраїнських («Осінній салон» (1997), «Осінь» (1999), «Різдвяна» (2011, 2012) [11, с. 9]), регіональних та обласних, а також на звітних виставках творчих робіт викладачів і студентів навчального закладу. Мистець постійно бере участь у роботі вітчизняних і міжнародних пленерів та симпозіумів [3; 4; 6; 7, с. 44; 8]. Зокрема, він учасник Всеукраїнських виставок-пленерів художників України (Миколаїв, 2007; Львів, Одеса, Ялта, 2008; Седнів, 2009), III Міжнародного симпозіуму живопису і графіки (Гурзуф, 2007), Міжнародного пленеру «Карпатський хребет» (Яремче, 2008), симпозіуму художників України в Сухумі (Грузія, 2010) та Міжнародного симпозіуму в Стамбулі (Туреччина, 2010) [6; 11, с. 9], де виставляв свої чудові пейзажі [21, с. 248].

Загалом творча діяльність мистця спрямована на пропагування українських культурних традицій. Він надзвичайно плідно презентує свій реалістичний живопис – образотворче мистецтво гуцульського краю на пересувних виставках в Україні та світі (Польща, Росія, Румунія, Сполучені Штати Америки, Угорщина) [4; 21, с. 248].

Загалом його творчий здобуток нараховує понад 500 станкових живописних творів: пейзажі, натюрморти, портрети, це саме ті жанри, в яких найповніше виявилася творча індивідуальність мистця, які набувають матеріальності і разом із тим духовної сили. Його твори – це вічна спокійна любов до природи і людей [8].

Дуже важливим набутком у творчій, духовній та громадсько-виховній діяльності мистця є персональні виставки його творів, через які він широко доносить свій творчий доробок до глядача. Зокрема, за період своєї творчої діяльності він мав понад 20 персональних виставок у різних містах України та за її межами [3; 4; 6; 7, с. 44; 11, с. 9; 21, с. 248], щоразу представляючи нові твори. Перші персональні виставки мистця-початківця відбулися в Центральному будинку культури м. Норильськ (Росія, 1965, 1967), в Івано-Франківському краєзнавчому музеї (1986, 1996), Косівському музеї народного мистецтва та побуту Гуцульщини (1990, 1995, 1998, 2001, 2002, 2004, 2008), «Традиції народного мистецтва і сучасність» (Київ, 1997), Національному музеї народного мистецтва Гуцульщини та Покуття ім. Й. Кобринського (Коломия, 2002), залі Косівського державного інституту прикладного та декоративного мистецтва (2002), «Автентика і час» (Київ, 2003), Картинній галереї Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (2006), Центральному Будинку художника НСХ України (Київ, 2007), Українському фонді культури (Київ, 2007, 2010) [4; 6; 8], Представництву Посольства України в США (Вашингтон, 2007), Товаристві «Сила духу» (Філадельфія, 2008) [6; 21, с. 248], Косівській регіональній організації НСКУ (2012), Культурному центрі України в Москві (2008) [4]. Всі ці експозиції зазвичай включали від 35 до 105 живописних полотен, які розкривали мистця в повному обсязі його творчих уподобань [11, с. 9].

Так, зокрема, організована восени 2002 р. у п'яти залах Коломийського музею народного мистецтва Гуцульщини та Покуття ім. Й. Кобринського персональна виставка, з нагоди 60-річчя від дня народження Анатолія Миколайовича, на якій було представлено 105 живописних і графічних робіт мистця, стала немовби мистецьким звітом тридцятилітніх надбань і творчих уподобань художника [8].

Велика персональна виставка живопису із сімдесяти полотен у залах картинної галереї міста Кам'янець-Подільського (2006) була першим, і, на жаль, поки що єдиним творчим звітом Анатолія Калитка на рідній батьківській землі [8].

Великим творчим звітом художника, з нагоди 70-річчя, стала персональна виставка, організована 2012 р. у виставковій залі Косівської регіональної організації Національної спілки художників України. Експозиція об'єднала твори мистця за 40-літній період і представила його в повному обсязі творчих уподобань. Одночасно з відкриттям виставки відбулася презентація книги-альбому «Мелодія живопису Анатолія Калитка» [7, с. 44].

в 2015 р. мистець організував дві свої персональні виставки творів живопису під девізом «Із любов'ю до Гуцульщини» у Косівському музеї народного мистецтва та побуту Гуцульщини і Косівському інституті прикладного та декоративного мистецтва, представивши найновіші твори: пейзажі, натюрморти й портрети [7, с. 44].

В січні 2016 р. у фойє Косівського інституту прикладного та декоративного мистецтва була організована персональна виставка живопису Анатолія Калитка під девізом «З любов'ю до Гуцульщини» [10].

Анатолій Калитко завжди приділяє належну увагу композиції своїх творів, як при вирішенні багатопланових пейзажів, так і при виконанні портретів. Хоча він і працює різними рисувальними та живописними матеріалами, однак найулюбленішою впродовж багатолітньої творчої практики все ж залишається техніка олійного живопису. Пастозністю широкого живописного мазка позначені його ранні живописні роботи «Зимовий день», «Перші бруньки. Весна» [8]. Цілий пласт живописних краєвидів Бабина, Бистреця, Буківця, Вер-

ховини, Космача, Косова, Криворівні, Пістиня, Річки, Соколівки, Шешорів, Яворова, які мистець обходив з етюдником у різні пори року, розкриває величну красу природи Гуцульщини. Це своєрідний багатогранний портрет краю і живописне освідчення мистця в любові до нього [7, с. 44]. Для своїх пейзажів мистець завжди обирає характерні, переконливі мотиви природи (*багрянець осені, буйне розмаїття весни, вічнозелені і стрункі смерічки, Карпатські гори, водоспади*) [8]. Зокрема, у таких пейзажах, як: «Барви Карпат», «Біла церкви в Соколівці», «В затінку під вербою», «Весна в Криворівні», «Весна», «Вечір на Дністрі», «Водохрестя», «До церкви с. Пістинь», «Дорога в горах», «Дорога на Верховину», «Дорога на Снідавку», «Зима в Соколівці», «Зима в Яворові», «Золото Карпат», «Карпатська осінь», «Козацька церква. Седнів», «Космач», «Літо в Космачі», «На Великдень», «На Писаний камінь», «Ранок у Криворівні», «Річка Бистрець», «Седнівська тиша», «Село в горах», «Сонячний день», «Старий млин. Оринин», «Теплий день. Бистрець», «Туман стелиться», «Хатки», «Хотинська фортеця» [2, с. 1-12; 4], «Весна у Верховині», «Зима у Косові», «Осіньнє мереживо гір», «Перший сніг в горах», «Полонини Буківця» та багатьох інших, мистець будує простір чітко вираженими об'ємними планами. Незважаючи на повторення весняних, осінніх або зимових мотивів, «не виникає відчуття одноманітності, бо в кожен з них вкладено частку душі художника, розкрито щось нове, своєрідне». Для А. Калитка Карпати стали постійною насагою художнього творення і «від картини до картини, від образу до образу створюється панорама Карпат, як своєрідна нескінченна пісня». Майже в кожному невеликому за розмірами полотні мистець зосереджує свою увагу «на обраному чи то портретному чи то пейзажному образі». Його живопис – це «оповідь про вічність і неповторність величного і разом із тим трепетного організму природи. Тут, у передгір'ї та самих Карпатах, мабуть як ніде в Україні відчуваєш і розумієш наскільки Природа має свою потаємну, глибинну сутність, що залишається недосяжною для людини, як би вона не намагалася її змінити або підкорити» [8]. До речі, 1-12 сторінки мистецько-краєзнавчого видання «Гуцульський календар – 2017» також прикрашають 12 картин А. Калитка [2].

Карпатські краєвиди і натюрморти Анатолія Миколайовича, це «найближче природне оточення людини. Вони своєю красою цвітіння і кольоровою яскравості, довершеністю форм залучають у світ природи, стверджуючи її вічність» [8]. Після уважного огляду кожного твору, серед яких «Бузок», «Бузок з писанками», «Гуцульський натюрморт», «Жоржини», «Квіти з полонини», «Лісові квіти», «Маки», «Натюрморт із грибами», «Натюрморт із шипшиною», «Півонії», «Ромашки з маками», «Соняшники», «Чорнобривці з яблуками» та інші [4], «розумієш, скільки вкладено мистцем у кожний натюрморт». Їхня врівноважена композиція, вдало підібраний мотив, яскравий соковитий колорит дають емоційне уявлення про художника [8]. Багато із них зберігаються в музеях України і приватних колекціях шанувальників його творчості в Україні (*Івано-Франківську, Києві, Коломиї, Косові, Львові*) [7, с. 44; 8], а також за кордоном (*Англії, Канаді, Німеччині, Польщі, Росії, США*) [8].

Портретна галерея, створена мистцем упродовж років, велика і різноманітна. Він, як художник-живописець не піддався у творчості суспільно-політичним впливам [7, с. 44; 8], а «працює у руслі тяжіння власних езотеричних знань, набутих через дотримання звичаїв роду, сім'ї, навколишнього буття, де він виростав і формував свій світогляд. Його творчість інспірується роздумами про пережите особисте життя, життя рідних». Чільне місце в своїй портретній галереї мистець відводить рідним [21, с. 246] і неодноразово писав портрети онуків, донечок, дружини, батьків [9, с. 5], прагнучи якомога глибше проникнути у внутрішній світ портретованих. Серед них «Портрет дружини» (1983), «Оксанка-школярка» (1984), «Портрет дочки Оксанки» (1996), «Дочка Маринка» (1997, 2005), «Портрет внучки Маринки» (2006) [8]. «Проникаючи у внутрішній світ їхніх образів, художник розкриває спільність помислів, взаємну повагу й любов, родову тяглість духовних надбань» [21, с. 247].

Виразно вловимою лінією творчості Анатолія Калитка «є романтико-оптимістична спрямованість духу. Він пише людину доброю і щасливою, ніби розкриваючи її внутрішню духовність. Індивідуальна досконалість, яка розвивається в людині від блага її власного буття, радості спілкування з природою, людьми, самореалізації у творчій праці, чітко простежується у портретах» [21, с. 247], зокрема у портреті «Гуцулочка» [7, с. 45]. Значну частку портретного доробку мистця займають портрети відомих особистостей Гуцульського краю: різьбярів і майстрів-художників Володимира Гуза, Василя Девдюка, Миколи Грєпіняка, Миколи Девдюка, члена Національної спілки художників України Степана Бзунька, заслуженого художника України Івана Кочержука, голови товариства «Просвіта», косівського поета Богдана Радиш, вишивальниці Ганни Герасимович, педагога, заслуженого вчителя України Івана Михайлюка, письменниці Марії Влад, художника Миколи Салиги, живописця Ю. Касьяненка заслуженого працівника освіти України Катерини Сусак та ін. [7, с. 45; 21, с. 247]. Мистецтвознавець К. Сусак характеризує портрети мистця, пише, що «розглядаючи портрет лауреата Державної премії ім. Т. Шевченка Ганни Василяшук, відразу акцентується увага на високе чоло, що символізує мудрість. Опущені донизу брови обрамляють

проникливі ніжно-голубі очі, на перший погляд дещо зажурені, та благородно усміхнені, риси обличчя розвіють це сприйняття – в очах не смуток, а глибока задума, актуалізація творчого пошуку» [21, с. 247].

Загалом же, Анатолій Миколайович, своєю постійною насущною індивідуальною працею, «споглядаючи красу одвічного світу Природи, дарованої нам Господом», «віддзеркалює побачене через призму власного сприйняття в такому ракурсі, що в глядача виринає відчуття, ілюзія чуттєвої вірогідності зображення». Живописні твори мистця, «є прикметно духовними, глибинно національними», адже містять душевне «відчуття у своєму естві, безміру краси рідного довкілля, споконвічних символів рідного краю» [21, с. 247]. Народний художник України Л. Жоголь, споглядаючи та аналізуючи творчість мистця, зауважує, що він «достойний, могутній співець краси карпатського краю», а його «живописні полотна розкривають цю красу в різні пори року» [11, с. 6]. Кожен його твір – «це поезія рідної природи, розчулює душу, спонукає в ній поклик до духовного чину» [21, с. 248]. Мистецтвознавець Дія Ульянова стверджує, що Анатолій Калитко, це творець «класичного українського національного мистецтва» «із великої літери. Він колорист, який продовжує коротке життя кольору, продовжує його багатогранністю пейзажів, натюрмортів і надзвичайно тонко, психологічно вивіренних портретів. Це вдумливий, талановитий і яскравий живописець» [11, с. 115].

Творчість Анатолія Миколайовича Калитка високо поцінують художники, мистецтвознавці, мистецькі та науково-освітні державні структури України. За свою творчу діяльність і за активну благодійницьку діяльність на ниві відродження та розвитку національної культури мистець отримав нагороди державних і творчих установ. Він лауреат Косівської районної премії ім. Ю. Шкрібляка, лауреат декількох Міжнародних гуцульських фестивалів, зокрема XII Міжнародного гуцульського фестивалю в номінації «Образотворче мистецтво», нагороджений знаком Міністерства освіти і науки України «Відмінник освіти України» (2002), відзнакою Міністерства культури й туризму України «За багатолітню плідну працю в галузі культури» (2011), ювілейною медаллю «Українському фонду культури – XXV», Почесним дипломом Президії Національної Академії мистецтв України, дипломом Національної спілки художників України (2012), Почесними грамотами Міністерства освіти і науки України та Президії Українського фонду культури (2007, 2010) [4; 7, с. 44; 21, с. 248-249]. За значні творчі здобутки, високу професійну майстерність, багатолітню творчу і педагогічну діяльність йому присвоєно державне почесне звання «Заслужений художник України» (2013) [3; 4; 21, с. 250].

Від 2002 р. Анатолій Миколайович член Національної спілки художників України [4].

Мистець Анатолій Калитко плідно працює в галузі вищої художньої освіти України, адже його особливою рисою власного Еґо «є дар педагога». Володіючи професійно сформованою методикою Київської художньої школи, він у педагогічній праці «синтезував її з надихаючою силою мистецтва, яку відкрила й дарувала йому Гуцульщина, та особистим творчим потенціалом» [21, с. 249]. Мистець усе своє зріле життя присвятив вихованню молодого покоління мистців, здійснивши за роки педагогічної діяльності фахову підготовку понад сотні мистців, визнаних в Україні, педагогів, викладачів спецдисциплін мистецьких навчальних закладів [4; 7, с. 44].

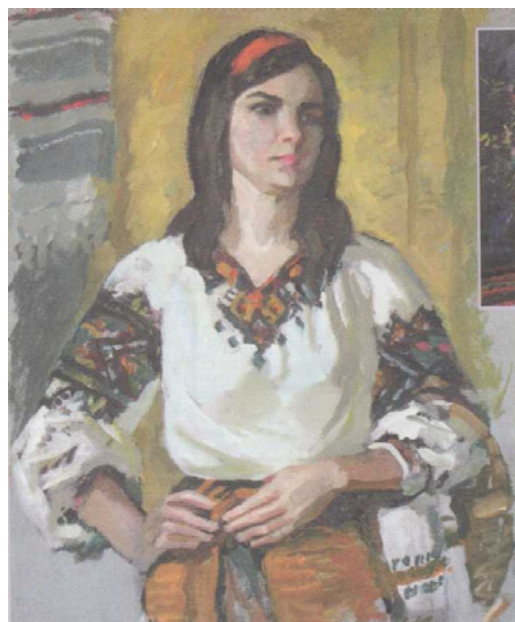
Значний творчий доробок мистця множить успіхами його вихованців, серед яких багато відомих мистців – художники-живописці і викладачі мистецьких навчальних закладів – Микола Грималюк (*Львівська національна академія мистецтв*), Ігор Мельничук (*Українська академія образотворчого мистецтва і архітектури, Київ*), Орест Пасіка (*реставратор творів мистецтва, працює в Мексиці*), членів НСХУ, провідних спеціалістів мистецьких навчальних закладів Києва, Косова, Львова тощо [8]. Загалом же, сотні випускників завдячують Анатолієві Миколайовичу за надані глибокі професійні знання, який своєю педагогічною практикою довів одвічну мудрість: «Педагог повинен не тільки мати глибокі професійні знання, а володіти майстерністю навчати» [21, с. 250]. Важливо зауважити, що методика викладання доцента А. Калитка, який своєю працею і педагогічним доробком сприяв створенню на базі Косівського коледжу прикладного та декоративного мистецтва в 2000 р. Косівського державного інституту прикладного та декоративного мистецтва [21, с. 250], і який опублікував 16 наукових і навчально-методичних праць, де «висвітлює важливі питання методики навчання живопису, композиції, рисунка», «ґрунтується на власних уміннях та досвіді й поєднується з традиційними засадами українських тенденцій образотворчого мистецтва» [4].

Щасливо склалася доля талановитого подолянина, мистця-живописця, члена НСХУ Анатолія Калитка, який ось уже понад чотири десятки літ впевнено крокує складним шляхом мистця і педагога. Надзвичайно скромний і працелюбний Анатолій Миколайович, це мистець-професіонал із вагомим творчим доробком, що «належить до тих людей, які постійно й наполегливо працюють, не ганяючись за славою та визнанням» [7, с. 44].

Роботи Анатолія Калитка

Проводи на полонину [7, с. 45].

Гуцулочка [7, с. 45].

Теплий день. Бистрець. 2001 р. [21, с. 253].

Карпатська осінь. 2010 р. [21, с. 253].

Джерела та література:

1. Анатолій Калитко. Живопис, графіка: Альбом / Автори-упорядники Молинь В., Пясецька В. – Маріуполь, 2007. – 96 с., іл.
2. Гуцульський календар – 2017. Спецвипуск 22 журналу «Гуцульщина» / Упорядник Роман Клим. – Верховина, 2016. – 120 с.
3. Калитко Анатолій Миколайович // Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ. : https://uk.wikipedia.org/wiki/Калитко_Анатолій_Миколайович
4. Кафедра образотворчого мистецтва та академічних дисциплін [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ. : <http://kipdm.com/kafedru/obrazotvorchoho-mystetstva-ta-akademichnykh-dystyplin/vikladachi-kafedri.html>
5. Ковтун В. Гуцульщина – перлина українських Карпат : Науково-популярне видання / Упорядник Валерій Ковтун ; Автори текстів : Микола Савчук, Ярослава Ткачук, Іван Монолатій. – Коломия : Вік, 2009. – 128 с.
6. Косівський художник-живописець і педагог Анатолій Калитко [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ. : <http://art-kipdm.if.ua/2013/02/18/1055>
7. Молинь В. Із любов'ю до Гуцульщини / Валентина Молинь // Гуцульський календар – 2017. Спецвипуск 22 журналу «Гуцульщина» / Упорядник Роман Клим. – Верховина, 2016. – С. 44-45.
8. Молинь В. Мистецька галерея – Калитко Анатолій / Валентина Молинь [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ. : <http://www.artkarpaty.com/uk/gallery/category/22-Kalytko%20Anatoliy.html>
9. Молинь В. Творчий шлях художника Анатолія Калитка // Анатолій Калитко. Живопис, графіка: Альбом / Автор-упор. В. Молинь. – Дрогобич : Добре серце, 2002. – 64 с., іл.
10. Молинь В. Успіхи митців Косівщини / Валентина Молинь // Гуцульський край (Косів). – 2016. – № 40. – 14 жовтня [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ. : <http://art-kipdm.if.ua/2016/10/16/1176>

11. Молинь В. Мелодія живопису Анатолія Калитка / В. Молинь, В. П'ясецька. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2012. – 128 с., іл.
12. Попри воєнну хуртовину ... (На маргінесі виставки СПУОМ у Львові) // Український вісник : орган Українського Національного об'єднання (Берлін). – 1943. – № 4. – 21 лютого. – С. 7.
13. Січинський В. Гончарство в околиці Карпат / Володимир Січинський // Нова хата (Львів). – 1937. – № 7. – С. 3.
14. Січинський В. Гуцульщина: історія, назва, етнографія, архітектура, мистецтво / Володимир Січинський // Енциклопедія Українознавства-II. – Львів : НТШ, 1993. – Т. 2. – С. 469-470.
15. Січинський В. Етрусський дім і гуцульський «оседок» [Реферат виголошений на 2-му з'їзді слав'янських географів і етнографів, 2-12 червня 1927 р., м. Краків] / Володимир Січинський // Pamiętnik II Zjazdu słowiańskich geografów i etnografów w Polsce w r. 1927. T. II. – Kraków, 1930. – С. 210-212.
16. Січинський В. Етрусський дім і гуцульський оседок / Володимир Січинський ; Обкл. і кінцівка арт.-мал. Миколи Кричевського ; Фототипне видання ; Передм. та підгот. до друку А. М. Трембіцький. – Хмельницький : ІРД, 2016. – 15 с. ; іл.
17. Січинський В. Етрусський дім і гуцульський оседок / Володимир Січинський / Обкл. і кінцівка М. Кричевського. – Прага, 1930. – 15 с.; іл. – (Українська архітектура).
18. Січинський В. Етрусський дім і гуцульський оседок // Праці Українського високого педагогічного інституту. – Прага, 1929. – Т. 1. – С. 370-381.
19. Січинський В. Українські надгробні пам'ятники / Володимир Січинський // Календар «Українського голосу» на 1959 р. – Вінніпег, 1958. – С. 1119-1231.
20. Січинський В. Хатне будівництво / Володимир Січинський // Нова хата (Львів). – 1935. – № 1. – С. 4-5; № 2. – С. 5-6; № 5. – С. 5.
21. Сусак К. Художник-живописець, педагог Анатолій Калитко / Катерина Сусак // Вісник Львівської національної академії мистецтв. – 2012. – Вип. 23. – С. 246-251 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ. : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnam_2012_23_27
22. Флис С. Він малював великого митрополита / Світлана Флис // Гуцульський календар – 2017. Спецвипуск 22 журналу «Гуцульщина» / Упорядник Роман Клим. – Верховина, 2016. – С. 28-29.
23. Vasyl Diadyniuk [Василь Дядинок] [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ. : <http://www.oseredok.org/ucsec/sites/main.asp?P=5D8B39OSD96>

*Завальнюк О.М.
м. Кам'янець-Подільський*

АКАДЕМІК В. С. СТЕПАНКОВ: НА ВЕРШИНІ ІСТОРИЧНОЇ ДУМКИ (до 70-річчя від дня народження)

В сучасній Україні В.С.Степанков відомий великому колу професійних науковців-істориків як вчений, який усе своє професійне, інтелігентне життя присвятила українській вищій школі, дослідженню історії нашої країни, виробленню і утвердженню нового бачення її наріжних проблем, вихованню студентської молоді. А ще він – невтомний борець за європейську Україну, її радикальне реформування, краще майбутнє українців.

Валерій Степанович належить до провідних фахівців з вивчення доби раннього нового часу, насамперед проблематики Української революції 1648-1676 рр., утворення й функціонування Гетьманщини (середина XVII – XVIII ст.) та її інституту влади, формування й занепаду козацького стану в XVII – XVIII ст., зародження й еволюції у цей час української державної ідеї, персоналій Української держави тощо. Змальовуючи його портрет як вченого, академік НАН України, директор Інституту історії України НАН України В.Смолій зауважував: «Емоційність та чутливість української душі, національного характеру вдало поєднуються в цій людині з раціональністю творчого мислення. Йому сповна притаманні високий рівень професіоналізму, витончена смакова культура, найвищі цінності та моральні імперативи дослідника. В творчій лабораторії Степанкова воедино поєднані інструментарій та методи історика-практика й водночас генератора креативних схем, думок, підходів. Його науковий доробок позначений загальним баченням досліджуваної епохи, в полотно якої вміло вплітаються конкретно-історичні факти».

Він народився 18 вересня 1947 р. у селянській сім'ї батьків-фронтовиків (Степана Федоровича й Катерини Всеволодівної) у с. Слобідка-Рихтівська Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Його дитинство й становлення підвалин особистості проходило в умовах сільського повоєнного життя та культу праці, чесності й справедливості, що панували в сім'ї. Під час навчання в школі (1954-1965 рр.) виявив здібності у вивченні дисциплін математичного циклу, хоча любив також історію, літературу й суспільствознавство. Школу закінчив 1965 р. з двома четвірками (з української і російської мов), однак срібної медалі не отримав.

Взявши до уваги (з визначенням Валерія Степановича) відсутність належної просторової уяви, вирішив поступати не до Київського політехнічного інституту, а на відділ історії історико-філологічного факультету Кам'янець-Подільського педінституту. Іспити склав успішно, але за конкурсом не пройшов. Проте доля посміхнулася: коли розпочалося навчання, приймальна комісія зарахувала його кандидатом у студенти. Здолавши на «відмінно» першу екзаменаційну сесію, у березні 1966 р. став де-юре студентом. Виборовши право навчатися, проявив неабиякі наполегливість, цілеспрямованість й працездатність. Воднораз робить перші кроки в науку. На II курсі (осінь 1966 р.) обрав тему науково-дослідної роботи, яка й визначила майбутню проблематику наукових інтересів, що залишилася сталою на все життя: «Події Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. на Поділлі». Саме вона й стала темою дипломної роботи, працюючи над якою вчився аналізувати джерела, виявляти і співставляти історичні факти, думати і викладати власні міркування у слові на папері. Велика заслуга в цьому процесі опанування азів дослідницької роботи належала науковому керівникові доц. П.Щербині. Він, помітивши в юнака здібності, всіляко сприяв їх розвитку, надаючи повну свободу у формуванні власних думок за єдиної вимоги: вони мали аргументуватися даними аналізу джерел й історичної літератури. Так виховувалося почуття професійної відповідальності за кожен висловлений думку, приходило усвідомлення виняткової важливості джерел у процесі пізнання минулого. Необхідно також відзначити позитивний вплив на розвиток творчої особистості, пройнятої демократизмом, атмосфери історичного факультету, очолюваного доц. А.Копиловим та кафедри історії, керованої проф. Л.Коваленком. Весною 1969 р. став одним із переможців I Всесоюзного конкурсу студентських робіт з суспільних наук, що проводився у Луганську. В червні цього ж року на «відмінно» захистив дипломну роботу.

Закінчивши інститут з «відзнакою», Валерій Степанков поїхав за призначенням працювати вчителем історії до Сергіївської восьмирічної школи Путильського району Чернівецької області. У серпні 1970 р. А.Копилов й Л.Коваленко запросили його працювати на посаду асистента на кафедру загальної (всесвітньої) історії Кам'янець-Подільського педінституту, де почав проводити семінарські заняття з історії середніх віків та нової історії. На III курсі, де навчався автор цих рядків, молодий викладач деб'ютував на семінарських заняттях з нової історії країн Європи і Америки. Для студентів він був відомою особистістю, оскільки на випускному курсі (а на інших ми його не могли знати, оскільки вступили до вишу 1968 р.) за ним закріпилося реноме найуспішнішого юнака, якому під силу бути лідером і у навчальній, і у науковій роботі. Вже перші зустрічі з асистентом Валерієм Степановичем дали змогу побачити його зблизька і відмітити у ньому старанність і ґрунтовність у підготовці до зустрічі з нами: блискуче знав навчальний матеріал (опрацьовував не лише підручник, а й монографічну літературу, наукові статті, хрестоматійний матеріал, історичні карти), вільно виділяв із питань, що розглядалися, найбільш сутнісні складові, створював проблемні навчальні ситуації, які вирішували усією групою, за його провідної ролі з обов'язковим підсумковим результатом. До третьокурсників ставився з повагою, без панібратства, але від кожного вимагав індивідуально засвоїти тему за темою, відмовитися від безцільного зчитування за трибуною великих за обсягом конспектів (по суті, рефератів, якими на інших заняттях дехто грішив, не вникаючи у сутність змісту поданого матеріалу). Оцінки, які ми отримували з нової історії країн Європи і Америки, були об'єктивними, свідчили, з одного боку, про вимогливість викладача, володіння ним пропонованих педагогічною наукою критеріїв оцінювання навчальної праці, а з іншого, про його доброзичливість, намагання якнайкраще стимулювати студента.

Вчорашній студент був живим прикладом того, як у тодішніх умовах може успішно зростати наполеглива, постійно працююча над збільшенням свого наукового світогляду, умінням і навичками молода людина, яка мала високу мету, докладала до її досягнення великі зусилля. Для найкращих третьокурсників це було свого роду закликосом посилювати свою пізнавальну активність, не шкодувати себе, свого часу для академічного росту, отримання ґрунтовних наукових занять під керівництвом наставників. До приходу в професорсько-викладацький колектив факультету ми знали про успіх випускника 1970 р. Валерія Андрійовича Смоля, якого після короткочасної роботи в школі запросили на посаду асистента історичного факультету Ніжинського державного педагогічного інституту. То ж ці два яскравих приклади стали для найкращих студентів III курсу дороговказом у майбутнє, надихали на сміливі плани. Не випадково, з нашого тодішнього загалу згодом вийшли 4 університетських професори, з них – один доктор і три кандидати історичних наук. У цьому є слід, залишений у 1970-1971 навчальному році нашим шанованим викладачем – Валерієм Степановичем.

У травні 1971 р. пішов на військову службу до лав радянської армії (потрапив до ракетного підрозділу, розташованого в лісах, поблизу естонського міста Раквере). Після демобілізації повернувся на кафедру, де доручили читати лекційний курс «Нова і новітня історія країн Азії та Африки», який став

визначальним у наступній викладацькій роботі. Й нині продовжує читати студентам III курсу «Нову історію країн Азії та Африки». Успішне оволодіння навчальною дисципліною й методикою її викладання дало підстави вченій раді інституту обрати його у 1977 р. на посаду старшого викладача кафедри.

Незрівнянно складнішим виявився шлях формування Валерія Степановича, як вченого. Коло його наукових інтересів охоплювало епоху Національно-визвольної війни середини XVII ст. За порадою видатного дослідника козацтва ст. наук. співроб. відділу історії феодалізму Інституту історії України Олени Апанович 1972 р. обрав наступну тему дисертаційної роботи: «Антифеодальна боротьба на Правобережній Україні в роки Визвольної війни (1648-1654)». Вона була затверджена й О.Апанович погодилася стати науковим керівником. Однак, саме цього року на українську інтелігенцію розпочався черговий наступ комуністичного режиму, який побоювався пробудження національної свідомості українців, відновлення їх історичної пам'яті. Його політичною жертвою й стала О.Апанович, котру звільнили з роботи (поновилася на ній лише 1995 р.). Історія козацтва, як і визвольних змагань українського народу, потрапила до негласно табуованої тематики.

Втративши потенційного наукового керівника, молодий науковець продовжував наполегливо працювати над розробкою «неактуальною науковою роботи», час від часу консультуючись з О.Апанович (офіційно погодився бути керівником проф. Л. А. Коваленко). Як і раніше, кожного року проводив відпустки в архівах, рукописних відділах наукових бібліотек і в бібліотеках Києва, Львова, Ленінграда (нині Санкт-Петербург). Саме у знаменитій бібліотеці ім. Салтикова-Щедріна (Ленінград) перше проштудював відповідні томи «Історії України-Руси» М.Грушевського, забороненої в Україні. За його визнанням, ця праця стала потужним ударом по його світоглядним засадам (марксистсько-ленінським) в цілому й, зокрема, розуміння сутності Визвольної війни, сформованої на основі панівної концепції «возз'єднання України з Росією». Започаткувався тривалий і далеко небезболісний процес пошуку історичної істини.

У 1975 і 1978 рр. в «Українському історичному журналі» та збірнику «Питання історії СРСР» побачили світ перші статті, присвячені висвітленню соціальної боротьби в козацькій Україні після укладення Зборівської (1649 р.) і Білоцерківської (1651 р.) угод з Річчю Посполитою. Їх прикметною рисою була різноманітність використаної джерельної бази. Помітним успіхом молодого науковця стала публікація у 1979 р. у всесоюзному часописі «История СССР» статті, присвяченої соціальній політиці гетьманського уряду у роки Визвольної війни й боротьби проти неї поспільства. Попри певну загостреність соціального аспекту (у світлі марксистської теорії класової боротьби), автор вперше в історіографії зробив спробу проаналізувати соціальний аспект внутрішньої політики Б.Хмельницького. У травні наступного року у спеціалізованій вченій раді Дніпропетровського університету успішно захистив кандидатську дисертацію «Антифеодальна боротьба селянства і козацьких низів у роки Визвольної війни (1648-1654)». У ній реконструював цілісну картину розгортання соціальної боротьби й обґрунтував теоретичне положення про її переростання влітку 1648 р. у Селянську війну, що на теренах козацької України тривала до кінця червня 1652 р. На основі аналізу різноманітних джерел розкрив масштабність впливу соціального чинника на хід визвольних змагань українського народу та соціально-економічну політику Б.Хмельницького, показав істотні зміни у становищі селянства на теренах витвореної Української держави, що відбулися під впливом Селянської війни.

Після захисту дисертації дослідник основні зусилля зосередив на написанні монографії «Антифеодальна боротьба в Україні в роки Визвольної війни (1648-1954)» (19,5 др. арк.), яку закінчив наприкінці 1982 р. Міністерство освіти УРСР направило її у видавництво при Львівському університеті. Розпочався справжній «марафон» (тривав до кінця 1991 р.) щодо її скорочення й переробки. Інтенсивно працюючи в архівах і рукописних відділах наукових бібліотек, він підготував ряд статей дискусійного й теоретичного характеру, але упродовж 1981-1987 рр. жодної з них не опублікував – видавництва відхиляли їх. Наприклад, редакція часопису «История СССР» повернула у березні 1985 р. Валерію Степановичу статтю «Особливості розвитку класової боротьби і її вплив на процес формування Української феодальної державності у середині XVII ст.». Серед причини неприйняття її до друку в план редакції, підписаному завідуючою відділом історії СРСР період феодалізму Є.Н.Швейковською, ледь не головною названа наступна: «Авторское понимание формирования украинской государственности нечетко и несвободно от влияния украинской националистической историографии». Зайве говорити про серйозність у тогочасних реаліях суспільно-політичного життя як самого офіційного обвинувачення українського історика з боку редакції центрального фахового журналу з історії СРСР у перебуванні під впливом «української націоналістичної історіографії», так і можливих наслідків для нього. На щастя, ідеологічна обстановка середини 80-х рр. уже була значно ліберальнішою, ніж репресивна атмосфера 70-х рр.

За таких обставин у 1980-1987 р. побачили світ лише 13 публікацій краєзнавчого характеру (переважно у формі тез доповідей на наукових конференціях), що торкалися висвітлення перебігу подій ви-

звольної і соціальної боротьби у середині XVII ст. у Поділлі, Волині, Чернігівщині. Їх особливість полягала, по-перше, у науковій актуальності, а по-друге, у новизні. Саме у цей час, внаслідок систематичного й копіткого вивчення джерел, осмислення їх явної і прихованої інформації, а також глибокого осягнення творчого спадку українських, російських і польських учених, у поглядах Валерія Степановича на сутність подій середини XVII ст. започатковується переосмислення основоположних ідей офіційної концепції Визвольної війни й «возз'єднання України з Росією». Насамперед дослідник самостійно приходив до думки, що метою боротьби українців було створення своєї національної держави, а не досягнення міфічного «возз'єднання України з Росією», а відтак постать Б.Хмельницького в його очах трансформувалася з талановитого дипломата й полководця у видатного державотворця. Це власне відкриття (в історіографії подібний погляд відстоювали й розвивали учні М.Грушевського і В.Липинського) спонукало його до перегляду концептуальних засад радянської історіографії.

1987 рік став знаковим роком для подальшої наукової творчості Валерія Степановича, його професійного зростання з перспективного науковця у відомого вченого. По-перше, вочевидь, за Божим провидінням започатковується тісна співпраця з доктором історичних наук, заввідділом феодалізму Інституту історії України Валерієм Смолиєм, до речі, також випускником історичного факультету Кам'янець-Подільського педінституту, яка триває й до нині (тобто уже 30 літ). Різні за темпераментом і характером, вони у співпраці органічно доповнюють один одного і, як показало життя, можуть слугувати своєрідним прикладом уміння знаходити шляхи до спільного розв'язання найдискусійніших наукових проблем, не зациклюючись на власному науковому егоїзмі, на власній «правоті». Тоді ж вони обидва, за визнанням Валерія Степановича, «дійшли принципової згоди щодо, по-перше, гострої актуальності проблеми з'ясування сутності подій середини XVII ст. й діяльності Б.Хмельницького; по-друге, необхідності співпраці у розробці їх теоретичних аспектів, що ґрунтувалися б на співставленні результатів аналізу процесів, подій явищ, дискусій, в яких би до уваги бралася лише виключно наукова аргументація (працота «золотої середини» була відхилена відразу), і абсолютне право кожного з нас на збереженні власного погляду». Було вирішено приступити до створення фундаментальної праці про життя і діяльність Б.Хмельницького.

По-друге, внаслідок започаткованого процесу демократизації й лібералізації суспільно-політичного й ідеологічного життя, що відбувалися у ході «горбачовської перебудови», створювалися сприятливі умови для наукового пошуку, знімається табу на козацьку тематику й критику російської політики щодо України, вперше можна було відкрито писати про державотворчі процеси в Україні, давати об'єктивну оцінку діяльності володарів гетьманської булави тощо. Подих «свіжого повітря» став цілющим для творчості 40-річного дослідника. Лише упродовж 1988-1990 рр. світ побачили 19 публікацій, майже стільки, скільки за попередніх 17 років. Найголовнішими з них були наступні: Из истории заключения Белоцерковского договора (сентябрь 1651 г.) // Вопросы истории СССР. – Харьков, 1988. – Вып.33; Особливості антифеодальної боротьби на Україні в роки Визвольної війни (1648-1654) // Историчні дослідження. Вітчизняна історія. – К., 1989. – Вип.15; Аграрна політика Богдана Хмельницького (1648-1657) // Феодалізм на Україні. – К., 1990. У травні 1989 р., виступаючи на Всесоюзному «Круглому столі», присвяченому актуальним проблемам української медієвістики, вперше в радянській історіографії 50-80-х рр. XX ст. порушив проблему особливостей формування Української держави у роки Визвольної війни. Висловлені міркування збагатив новими аргументами під час обговорення наступного року актуальної наукової теми «Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми» на новому «Круглому столі» та опублікованій брошурі «Українська козацька республіка в середині XVII ст.: особливості політичного устрою та соціально-економічних відносин». Так, почало окреслюватися коло питань, пов'язаних з розбудовою Української держави та її боротьбою за незалежність у 1648-1657 рр., що стало однією з провідних проблем наукових студій Валерія Степановича у 90-х рр. XX – перших десятиріч XXI ст. й темою докторської дисертації.

1991 р. на сторінках двох номерів «Українського історичного журналу» (№ 9, 11) побачила світ праця, в якій автор на основі копіткого дослідження багатого джерельного матеріалу висвітлив державотворчі зусилля Б.Хмельницького, що визначали сутність його політичної діяльності й дозволили українському народу відновити державне життя на своїх теренах. У «Віснику Академії наук України» надрукував статтю «Програма державного будівництва Богдана Хмельницького» (№ 10), в якій показав еволюцію політичних поглядів українського гетьмана. Цього ж року нарешті вийшла друком у видавництві Львівського університету довгоочікувана монографія «Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648-1654)». У ній було висвітлено не тільки панораму масштабної соціальної боротьби поспільства й козацтва проти соціального утиску з боку шляхти, але й

проти політики уряду Б.Хмельницького, спрямованої на поновлення старої моделі соціально-економічних відносин на теренах козацької України. Історик з'ясував також її вплив (особливо у формі Селянської війни 1648-1652 рр.) на внутрішню і зовнішню політику українського уряду, довів важливу роль у розвитку Визвольної війни. Ця книга автора стала першим в українській і зарубіжній історіографії монографічним дослідженням актуальної проблеми значимості соціального чинника у розбудові українського державного життя в добу раннього Нового часу, його ролі у ментальному естві українського етносу. Водночас продовжував інтенсивно вивчати перебіг подій Визвольної війни на території Поділля й Півдня Волині. Взяв участь у написанні посібника для вчителів «Нариси історії Поділля» (1990 р.), книг «Буша. Історико-краєзнавчі нариси» (1991 р.) та «Сполохи козацької звитяги. Нариси» (1991 р.).

В.Смолій, проаналізувавши творчий доробок Валерія Степанкова за 70-80-т рр. ХХ ст., стверджував, що він «зумів не лише акумулювати у своїй творчості набутий на попередніх історіографічних етапах досвід розробки проблематики Визвольної війни, а й на відміну від своїх попередників запропонувати нові підходи до розв'язання низки питань, пов'язаних із її періодизацією, рушійними силами тощо. Він першим звернув увагу на соціальні аспекти Хмельниччини і кваліфікував їх як селянську війну, яка супроводжувала перший етап Української національної революції... Ще однією прикметною рисою раннього періоду наукової діяльності Валерія Степановича (до речі, цю якість він зберіг до сьогодні) є повага до тих науковців, які передували йому в царині дослідження історії України середини – другої половини ХVІІ ст. Він першим в радянській історіографії повернув їхні імена на сторінки своїх праць, віддав належне їхньому науковому доробку. Вчений скрупульозний у всьому – фактах, цитуванні, визнанні пріоритетності у тому чи іншому випадку своїх попередників. Випало так, що самому В.Степанкову судилося стати зв'язуючою ланкою між класичним періодом у розвитку української історичної думки і сучасними процесами, як відбуваються в історичній науці».

Перша половина 90-х рр. позначилася його інтенсивною працею у сфері переосмислення панівної в радянській історіографії концепції «Визвольної війни українського народу і возз'єднання України з Росією (1648-1654 рр.)», а відтак й сутності визвольних змагань українців середини й другої половини ХVІІ ст., процесів розбудови й функціонування Української держави, ролі у них постаті Богдана Великого тощо. Важливе наукове значення мав вихід у світ 1992 р. праці «У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу ХVІІ ст.», написаної у співавторстві з В.Смолієм. Її появою, на думку В.Матях, авторам «вдалося не лише наочно довести готовність української історичної думки до конструктивного всебічного відтворення на рівні світових методологічних стандартів складних і суперечливих процесів державотворення в козацькій Україні, а й повністю витіснити з українського історіографічного простору рудименти застарілої марксистської парадигми у трактуванні багатьох важливих аспектів національної історії». А «запропонована нова концепція історії Національно-визвольної війни українського народу не лише рішуче витіснила з української історіографії нав'язаний їй у 50-80-х рр. минулого століття стереотип щодо оцінки сутності та основного змісту політичних подій в Україні ХVІІ ст., а й надала своєрідної спрямованості пошукам представників академічного напрямку в царині української історії раннього нового часу».

Цього і наступних років у співавторстві двох відомих дослідників виходять так праці як «Творець Української держави» (часопис «Україна». – 1992. – №29-32), «Гетьман Петро Дорошенко» (Укр. іст. журн. – 1992. – №7-8), «Правобережна Україна в другій половині ХVІІ – ХVІІІ ст.: проблема державотворення» (К., 1993), «Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет» (К., 1993, 1995), «Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності» (К., 1995). У цих та інших працях вчені, на основі аналізу багатого джерельного матеріалу й наукового доробку істориків різних шкіл і напрямків, реконструювали масштабну панораму національно-визвольної, конфесійної й соціальної боротьби українського населення середини й другої половини ХVІІ ст., з'ясували складні процеси розбудови і функціонування відродженої Української держави, внутрішню і зовнішню політику її урядів, формування нової політичної еліти, вплив геополітичного чинника на перебіг боротьби за незалежність тощо.

Важливо наголосити на тому, що Валерій Степанков і Валерій Смолій внесли чимало «новаційних зрушень» у вивчення всього комплексу найважливіших наукових проблем, що визріли історіографії даної тематики. Поділяємо думку В.Матях, що вони, спираючись на історіографічну спадщину своїх попередників та критичне переосмислення джерельного матеріалу, спромоглися аргументовано довести, що національно-визвольна боротьба, яка тривала з кінця 40-х до середин 70-х рр. ХVІІ ст., «не може бути зведеною до спрощеної схеми «загальнонародної боротьби за возз'єднання України з Росією», оскільки «започаткувала нову епоху в боротьбі народу за незалежність і створення самостійної держави», а отже й не може бути звершеною 1654 р., бо «підписання договору з Москвою не було для Б.Хмельницького та

його уряду самоціллю, кінцевим результатом довготривалої, жорстокої боротьби з Річчю Посполитою». Відповідно січнево-березневої події 1654 р. можуть бути оцінені лише як заключний акорд одного з етапів першого (січень 1648 – липень 1657 рр.) періоду Національно-визвольної війни, на якому відбувався «активний пошук українським урядом виходу з фатальної геополітичної ситуації», що склалася навколо України у 1652-1653 рр. Натомість, як граничний, авторами пропонується 1676 р. – час завершення кількарічного процесу «руйнування державних інституцій у Правобережній Україні».

Закономірним результатом плідної наукової творчості Валерія Степанкова став успішний захист ним у грудні 1993 р. за сукупністю робіт у формі наукової доповіді докторської дисертації «Українська держава у середині XVII століття: проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648-1657 роки)» у стінах Київського національного університету ім. Т.Шевченка. У ній вперше в історіографії з'ясував комплекс питань, пов'язаних з розбудовою Української держави, функціонуванням її інституцій, внутрішньою і зовнішньою політикою уряду Б.Хмельницького, становленням нової політичної еліти й з'ясуванням впливу на ці процеси геополітичного чинника. Сформулював також важливе теоретичне положення, що влітку 1648 р. національно-визвольна і соціальна боротьба населення України переросла у Національну революцію, що продовжувалася до осені 1676 р. Водночас опублікував низку робіт, присвячених висвітленню діяльності української розвідки і контррозвідки в добу гетьманату Богдана Великого, визвольної боротьби подолян, формуванню української державної ідеї й нової політичної еліти тощо. Визнання науковою спільнотою його творчого доробку стало присудження Президією АН України у 1993 р. Премії АН України імені Михайла Грушевського.

На першу половину 90-х рр. XX ст. припадає завершення процесу формування Валерія Степановича як висококваліфікованого викладача вишу з властивими йому рисами професіонала-педагога. Насамперед слід відзначити постійне прагнення до вдосконалення лекційних курсів, оновлення їхнього змісту, відповідно здобутків сучасної вітчизняної і зарубіжної історіографії. Глибоке знання матеріалу, помножене на творчий підхід й чіткість формування власних думок, надавали лекціям шарму наукової есеїстики, своєрідної лабораторії спільного мислення викладача й студента. За спогадами одного з його учнів – доц. В.Газіна – вражали продуманість побудови лекцій та відбір інформації, яку потрібно надати студентам. «Валерій Степанович подає факти надзвичайно чітко. При цьому інтонаційно виділяє основні моменти, що дає можливість студентам виділити для себе ті моменти, які потрібно занотувати. Суха інформація, насичена датами, іменами, подіями, їх причинами та наслідками, лектором вмilo поєднується з відступами, що стосується як цікавих моментів азійсько-африканської історії, так і сучасної української... Чітка мова, інтонація та жорсткі зауваження (завжди виключно коректні і дотепні) тим, хто якимось чином почав відволікатись від теми лекції, також сприяють засвоєнню лекційного матеріалу студентами».

По-друге, творче використання прийомів і засобів проблемного навчання. Як підмітив доц. В.Дубінський, Валерій Степанович «вважає, що роль викладача при цьому полягає в тому, щоб допомогти студентам у розгляді складних теоретичних питань і скоординувати при цьому їхню роботу. При застосуванні даної методики акцент зміщується з процесу односторонньої передачі знань на самостійне прийняття рішень та розвиток навичок аналізу. При цьому основним завданням викладача стає створення успішного мотиваційного середовища, в умовах якого у студентів з'являється бажання поділитися своїми знаннями та ідеями. Тому при проведенні семінарських занять Валерій Степанович надає можливість висловити власні міркування та думки всім студентам групи».

По-третє, в його особистості гармонійно вживалися й перепліталися жорстка вимогливість до якості знань студентів, їхньої трудової дисципліни, ставлення до навчання, як свого основного обов'язку, з людяністю, повагою до особистості кожного студента, справедливістю в оцінюванні їхніх знань, постійною готовністю надати їм необхідну допомогу в опануванні навчального матеріалу.

По-четверте, це неприхована любов до викладацької роботи. Як справедливо спостеріг проф. А.Філінюк, вона – «це стан його душі, була і є життєво важливою і водночас виступає стимулом його академічних студій».

Тому не випадково у 1992 р. обирається на посаду професора (у 1995 р. отримує атестат професора), а в жовтні 1993 р. одержує почесне звання Заслуженого працівника народної освіти України.

Друга половина 90-х рр. XX ст. – перші десятиріччя XXI ст. стали часом розквіту наукової й педагогічної творчості Валерія Степанкова. Він продовжував з юнацьким запалом працювати у наукових бібліотеках й архівах України. Незважаючи на різноманітні хронічні хвороби й болячки, виїжджав у наукові відрядження до Кракова (2001 р.) та Варшави (2003, 2004 рр.), де весь вільний час присвячував вивченню архівного матеріалу й наукової літератури (Державний архів, Бібліотека музею Чорторійських, Бібліо-

тека Польської академії наук у Кракові, Архів головний актів давніх та Національна бібліотека Польщі у Варшаві). Вони стали можливими, дякуючи отриманим стипендіям Центру дослідження історії України ім. П.Яцика при Альбертському університеті та Меморіального фонду ім. Н.Печенюка. Ця важка й виснажлива робота з рукописними матеріалами була вкрай важливою і необхідною для розширення джерельної бази подальшого вивчення окресленого кола проблем, що цікавили дослідника. Як уже відзначав В.Смолій, новий факт для нього – не самоціль, а «матеріал для роздумів, узагальнень, висновків». Адже за характером свого мислення Валерій Степанков «є класичним позитивістом, з доботною документалістикою, різноманітною тематикою, широкими узагальненнями, ґрунтовними висновками, продовженням традицій наукового академізму».

Новизною відзначалася монографія, видана 1997 р. у співавторстві з В.Смолієм, «Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування еволюції, реалізації». Вона стала першим і, на жаль, останнім в історіографії ґрунтовним дослідженням зародження, розвитку й занепаду ідеї державотворення у ранньомодерній історії України. Автори спромоглися показати її місце у політичній свідомості українського народу, виявити механізми її реалізації та внутрішні й зовнішні чинники, що зумовили регресивні процеси в еволюції ідей, особливо в період після Полтавської катастрофи І.Мазепи. Фахівцями уже наголошувалося на тому, що «на підставі ґрунтовної аргументації вони довели, що, навіть незважаючи на втрату власної держави, саме ідея державотворчості в усталеній на кінець XVIII ст. ієрархії цінностей продовжувала залишатися тією політичною та ідеологічною орієнтацією, яка одна була спроможна об'єднати патріотичні почуття найширших верств розколотого і зневіреного українського суспільства. Тим самим було спростовано тенденцію, яка простежувалася в окремих працях закордонних вчених (подекуди її починають пропонувати деякі метри вітчизняної медієвістики) щодо відсутності в національно-визвольних змаганнях XVII-XVIII ст. зорієнтованості на політичну самостійність України».

Центральне місце у творчому пошуку вченого продовжували займати питання переосмислення змісту українських визвольних змагань соціальної боротьби роспільства середини і другої половини XVII ст. З-поміж численних статей, опублікованих на цю тематику, новизною висловлених міркувань й сформульованих теоретичних положень відзначалися наступні: „Боротьба уряду Богдана Хмельницького за об'єднання етнічних земель України у ложах національної держави (1648-1657 рр.)” (На чолі козацької держави. – Рівне, 1994. – Вип.1), „Проблеми становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648-1657 рр.)” (Укр. іст. журн. – 1995. – №4), „Формування Української держави на початковому етапі Національної революції (1648-1650 рр.)” (Середньовічна Україна: зб. наук. пр. – К., 1997. – Вип.2), «Українська революція 1648-1676 рр. у контексті європейського революційного руху XVI- XVII ст.: спроба порівняльного аналізу» (Укр. іст. журн. – 1997. – №1), «Українська революція і європейський революційний рух XVI- XVII ст.: спільне і відмінне (до проблеми типології)» (Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1997. – Т.1 (3)) та «Українська національна революція XVII ст.: причини, типологія, хронологічні межі (дискусійні нотатки)» (Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво: зб. стат. – К., 1998).

Паралельно над цією проблемою працював і В.Смолій. Об'єднання їх творчих зусиль стало вагомим внеском у сучасну історіографію дослідження сутності й типології українських соціально-політичних подій середини й другої половини XVII ст. 1998 р. виходить з друку їх спільна робота теоретичного характеру «Українська революція 1648-1676 рр. крізь призму століть» (Укр. іст. журн. – 1998. – №1-3), в якій вперше зробили спробу окреслити головні особливості українського революційного процесу, досягнути його роль і місце в українській історії. Наступного року у серії 15-томного видання «Україна крізь віки» окремою книгою (т.7) побачила світ «Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.)». У ній автори реконструювали панораму революційного руху від його початку й до трагічного завершення. Проаналізувавши співвідношення його складових – національно-визвольної конфесійної й соціальної боротьби – запропонували науковому загалу власну концепцію перебігу подій. Також переконливо довели, що Українська революція за масштабами участі у ній населення й глибоких перетворень у політичній, економічній, соціальній і духовній сферах життя українського суспільства не мала собі рівних серед європейських революцій XVI-XVII ст. Основний результат революційного вибуху вбачали у витворенні на теренах козацької України держави й формування тут нової моделі соціально-економічних відносин, в основі якої лежали вільна праця вільної людини на власній землі. Не випадково нові підходи авторів до з'ясування комплексу питань однієї з найактуальніших проблем ранньомодерної історії України були відзначені наступного року присудженням їм Державної премії України в галузі науки й техніки.

Упродовж перших десятиріч ХХІ ст. Валерій Степанков продовжував активно працювати над низкою важливих сюжетних ліній революції, *недостатньо розроблених чи явно дискусійного характеру*, на-

магаючись хоча б частково заповнити існуючі лакуни. Саме у цей час чітко викристалізувалися основні напрями наукового пошуку, започатковані / окреслені наприкінці ХХ ст. Так, по-перше, уточнив коло *актуальних* проблем революції, що потребують подальшого вивчення, виступив рішуче проти спроб окремих сучасних українських істориків утвердити у вітчизняній історіографії віджилу польську концепцію «домової війни» щодо типології української революції, по-новому підійшов до з'ясування сутності Селянської війни в Україні у роки революції, її хронологічних меж, періодизації, особливостей та наслідків для суспільства тощо. З'явився ряд публікацій, спрямованих на висвітлення ролі *геополітичного чинника* у перебігу революційних подій. У 2006 р. у тандемі з В.Смолієм виник творчий задум присвятити окрему книгу найменш дослідженим стрижневим (переважно теоретичного характеру) проблемам революції, аби у такий спосіб витворити її цілісний образ у світлі сучасних здобутків вітчизняної і зарубіжної історіографії. Він реалізувався 2009 р., коли вийшло з друку монографічне дослідження «Українська національна революція ХVІІ ст. (1648-1676 рр.)». У ній основну увагу приділено висвітленню таких сюжетів, як Українська революція у контексті європейського революційного руху раннього нового часу, наростання в українському суспільстві опозиційних настроїв польському політичному режиму, Селянська війна 1648 – перша половина 1652 рр., злам польської і становлення української політичної системи, зародження української державної ідеї, вплив геополітичного фактора на результативність революції, її роль і місце в українській історії тощо. У 2016 р. вийшов з друку новий, адаптований для масової читацької аудиторії варіант цієї монографії. В кількох інших публікаціях акцентував увагу дослідників на науковій актуальності подальшої розробки проблеми типологізації революції ХVІІ ст. та особливостей її розвитку. На „круглому столі” (травень 2005 р.) „Ранньомодерна Україна: проблеми термінології та уніфікації понятійного апарату” порушив проблему термінології, що використовується у дослідженні подій Української революції, виступивши з доповіддю на тему „Українська революція ХVІІ ст.: проблема термінології”. Проаналізувавши перебіг революційної боротьби, сформулював основні її уроки, насамперед, у сфері національного державотворення, які слід було б враховувати і сучасним українським політикам (Уроки державотворення. Актуальні проблеми Української національної революції 1648-1676 років // Україна. Ingognita. Топ-25. – К., 2014).

Другим напрямом наукової творчості Валерія Степановича стало всестороннє вивчення комплексу питань, пов'язаних з формуванням й функціонуванням державних інституцій козацької України і соціальної стратифікації її суспільства, виникненням нової політичної еліти та її політичної свідомості, внутрішньою політикою гетьманських урядів, економічним становищем козацької України. Зокрема, друкується цикл монографій і статей про становлення української політичної системи, особливості процесу державотворення. У співавторстві з В.Смолієм цього ж року побачила світ монографія «Політична система українського суспільства у роки Національної революції ХVІІ століття». Вони ж опублікували розділи у фундаментальних дослідженнях «Державотворчий процес в Україні, 1991-2006». – К., 2006 («Традиції національного державотворення в другій половині ХVІ-ХVІІІ ст.») та «История Украины». – М., 2008 («Украинское государство от гетмана Богдана Хмельницкого до капитуляции Петра Дорошенко»). Дещо пізніше автори уперше в історіографії торкнулися з'ясування усього комплексу питань процесу формування власне українського інституту влади, а також його прикметних рис. Свої підходи у їх розумінні висловили у розділі колективної монографії „Українська держава другої половини ХVІІ – ХVІІІ ст.: політика, суспільство, культура” (К., 2016) та в двох окремих монографіях: „Український політичний проект ХVІІ ст.: становлення національного інституту влади” (К., 2014) й „Інститут влади в політичній системі України (середина – друга половина ХVІІ ст.)” (К., 2014). В. Степанков став також автором розділів „Українська національна революція 1648-1676 рр. Виникнення гетьманату” та „Україна і велике потрясіння Речі Посполитої двох народів у середині ХVІІ ст.” у монографіях „Українське козацтво і Велике князівство Литовське” (К., 2014) і „Українське козацтво” (К., 2015).

Важливим виявився доробок вченого у вивченні нової моделі соціальної структури суспільства та економічних відносин, що утверджувалися у козацькій Україні упродовж революції, яка істотно різнилася від існуючих у країнах Центрально-Східної Європи. Так, 1995 р. опублікував статтю «Становлення державних інституцій й козацької моделі господарства у Поділлі на початковому етапі Національної революції (1648-1650 р.)» (Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження: наук. зб. – Хмельницький, 1995). Кілька ґрунтовних робіт присвятив з'ясуванню селянства в революційних подіях та змінам його статусу у суспільстві Української держави. Окрім уже названої раніше праці, слід назвати й наступні: „Селянська війна 1648 – першої половини 1652 років: основні події, періодизація, наслідки” (Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця ХVІІІ ст. – К., 2005. – Вип.15), «Селянська війна 1648-1652 в Україні: основні проблеми дослідження» (Наукові праці

Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2005. – Т.15) та «Зміст, форми й особливості боротьби селян у період найвищого піднесення Національної революції (1648 – серпень 1649 рр.)» (Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2008. – Вип.1). Разом з В.Смолієм вперше в історіографії показали важливу роль селянства у витворенні Української держави («Селянство в процесі розбудови Української держави в середині XVII ст. (1648-1657 р.)» // Історія українського селянства: Нариси: У 2-х томах. – К., 2006. – Т.1).

Водночас вони спромоглися відтворити цілісну панораму економічної політики гетьманських урядів та особливостей економічного життя у козацькій Україні упродовж 1648-1976 рр. (у працях «Економіка козацької України (1648-1676)» // Економічна історія України. Історико-економічне дослідження в двох томах. – К., 2011. – Т.1; „Економічна політика українських урядів у 1648-1676 роках” // Слов'янський світ і Україна: зб. наук. пр. на пошану ректора Рівненського держ. гум. ун-ту, проф.. Руслана Постолювського. – Рівне, 2011 та ін.). Зробив успішну спробу вияснити механізм становлення й функціонування якісно нової моделі селянського й козацького господарств, формування нового типу українського села (у працях „Творення господарсько-економічної моделі у роки Національної революції в Україні” // Анатолій Олексійович Копилов. Дослідження. Спогади. Документи. Бібліографія. – Кам'янець-Подільський, 2011; „Село козацької України в добу революції XVII ст.: суперечливі процеси формування нової моделі господарювання й співжиття” // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки. – Кам'янець-Подільський, 2011. – Т.21: на пошану проф. О. М. Завальнюка та ін.).

Валерій Степанович чимало уваги приділяв дослідженню становлення політичної еліти Гетьманщини та розвитку її політичної свідомості. З-під його пера індивідуально і співавторстві з'явилося кілька солідних робіт, в яких проаналізовано складний процес формування української державної ідеї, виокремлено етапи цього процесу за гетьманату Богдана Великого та Петра Дорошенка. Це - „Реляція панів комісарів Острозької комісії” (вересень 1670 р.) як джерело дослідження політичної історії Правобережного гетьманства” (Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. пр. на пошану відомого вченого, історика, українознавця, академіка Української Могілянсько-Мазепинської Академії наук (м. Оттава, Канада) Ярослава Івановича Дзири. – К., 2002. – Число 8-9. – Ч.2), «Українська державна ідея» (Історія української культури. – К., 2003. – Т.3), «Державна ідея за козацької доби» (Історія українського козацтва: Нариси у двох томах. – К., 2006. – Т.1), „Петро Дорошенко. Політичний портрет” (К., 2011), „Український політичний проект XVII ст.: становище національного інституту влади” (К., 2014), „Інститут влади в політичній системі України (середина – друга половина XVII ст.” (К., 2014) та ін.

Не можна обійти його доробку у вивченні зовнішньої політики козацької України, її геополітичного становища, ставлення до неї урядів Речі Посполитої, Московії, Криму, Порти й інших країн Центрально-Східної й Північної Європи, що становить *третій* напрям його наукових досліджень. Так, ґрунтовно висвітлив становлення дипломатичної служби Української держави та основні принципи її функціонування, османську політику уряду Б.Хмельницького, причини, зміст і наслідки укладення договору з Московією 1654 р., українсько-польські й українсько-шведські відносини тощо. У співавторстві з В.Смолієм опублікував такі ґрунтовні розділи монографій як «Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б.Хмельницького (1648-1657)», «Дипломатична боротьба за збереження Української держави. Перетворення України на об'єкт міжнародних відносин» (Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001), «Міжнародні відносини та дипломатія» (Історія українського козацтва. – К., 2006. – Т.1) та „Утвердження міжнародного статусу Української держави за Богдана Хмельницького (1648-1657 рр.)” (Україна в Європі: контекст міжнародних відносин. – К., 2011). Вийшов з друку і ряд статей, присвячених аналізу зовнішньополітичної діяльності українських гетьманів: „Проблема воз'єднання козацької України в контексті міжнародних відносин Центрально-Східної Європи (остання чверть XVII ст.)” (Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2002. – Вип.2); „Переяслав 1654 року: витоки, сутність, наслідки” (Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин: зб. наук. пр. – К., 2003); „Переяславська присяга 1654 року: зміст і наслідки” (Укр. іст. журн. – 2003. - №6; 2004. - №1); „Між Московією і Стамбулом: чи існувала проблема вибору протекції у 1648-1654 рр.?” (Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2004. – Вип.4); „Вторгнення польської армії у Правобережну гетьманщину і політика Петра Дорошенка (серпень-жовтень 1671 року)” (Покликання: зб. пр. на пошану професора о. Юрія Мицика. – К., 2009); „Переговори Петра Дорошенка з Московією влітку-восени 1673 р. та їх наслідки” (Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки. – Кам'янець-Подільський, 2010. – Т.20: на пошану професора І. В. Рибак); „Внутрішня і зовнішня політика Петра Дорошенка весною

1671 року” (Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. – Львів, 2011); „Відмова Варшави від миротворчого курсу врегулювання української проблеми політичним шляхом та її наслідки (серпень 1666 – січень 1667 рр.)” (Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: зб. наук. пр. – Кам’янець-Подільський, 2011. – Вип.2), „Шведський вектор у зовнішній політиці Богдана Великого: формування укладення Кам’янецької угоди та її провал (1649-1655 рр.)” (Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: зб. наук. пр. – Кам’янець-Подільський, 2015. – Вип.4).

Четвертим напрямом наукових досліджень автора є створення ним галереї історичних портретів відомих постатей революційної епохи 1648-1676 рр. Дякуючи його невтомній праці, ожили поста-ті таких гетьманів, генеральних старшин і полковників, як П.Бережицький, Г.Білоруд, С.Богаченко, І.Брюховецький, І.Виговський, Г.Гуляницький, Андрій, Григорій і Петро Дорошенки, А.Жданович, М.Зеленський, М.Кривоніс, С.М.Кричевський, Д.Лисовець, С.Мужиловський, Д.Нечай, П.Тетеря, Б.Хмельницький, Ю.Хмельницький та ін. Безперечно серед них своєю фундаментальністю відзначаються реалізовані у співпраці з В.Смолієм панорамні наукові проекти «Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет» (витримав 3 видання: 1993, 1995, 2009, 2013 рр.) та «Петро Дорошенко. Політичний портрет» (К., 2011; К., 2013). Так склалося, що обидва останні портрети торкаються титанічних постатей української історії, одна з яких діяла на початкових етапах революції (Б.Хмельницький у 1648-1657 рр.), коли та переживала апогей розвитку, а друга – П.Дорошенко на її заключних етапах, коли вона перебувала у глибокій кризі (1665-1676 рр.). Через призму особистостей своїх героїв вчені спромogliся передати велич і трагедію визвольної боротьби українського народу за незалежність у роки революції.

П’ятим напрямом історичних студій стали історіографічні й джерелознавчі аспекти з’ясування проблем революції XVII ст. Так, зробив спробу вяснити процес формування нової концепції Української революції XVII ст. у працях В.Липинського, проаналізував погляди М.Грушевського на події початкового етапу революції на теренах Волині, висвітлив стан вивчення Національної революції українськими істориками другої половини XIX ст., а також 20-40-х рр. і 90-х рр. XX ст. Торкнувся питання оцінки її подій і постатей у творчості Т.Шевченка; створив історіографічний образ життя і діяльності П.Дорошенка. Звертає увагу на себе глибокий аналіз наукової творчості відомого історика діаспори Л.Винара в царині дослідження проблем козацтва і його боротьби за станові інтереси й незалежність України у кінці XVI-XVIII ст. У співавторстві з В.Смолієм показав погляд на перебіг революційних подій середини XVII ст. М.Грушевського, а в монографіях, присвячених Б.Хмельницькому, П.Дорошенку й Українській революції, виокремив у самостійні підрозділи історіографічні огляди досліджуваної проблематики. У перших десятиріччях XXI ст. присвятив кілька праць історіографічним сюжетам дослідження Батозької битви (1652 р.) української армії, Жванецької облоги (1653 р.), Пилявецької битви (1648 р.) та Збаразько-Зборівської кампанії Богдана Великого (1649 р.).

Валерій Степанович робить чимало і в сфері джерелознавства революції 1648-1676 рр. Зокрема, першим з українських істориків другої наприкінці XX ст. здійснив аналіз двох найцінніших джерел для її вивчення, що зберігаються у рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаніка, а саме: спр. Оссолінських № 189/11 (Записки М.Голінського) та спр. Оссолінських №225/11. У співавторстві Ю.Мициком з’ясував значимість колекції фотодокументів, переданих Україні Польщею з нагоди відзначення «300-річчя возз’єднання України з Росією», що зберігається у фонді 1230 ЦДІАУ (Київ), для висвітлення визвольних змагань українців, зовнішньої й внутрішньої політики гетьмана у середині XVII ст. Його перу належать студії, присвячені вивченню універсалів і наказів Б.Хмельницького як джерела дослідження функціонування органів влади, а також значимості «Реляції» польських комісарів з Острозької комісії 1970 р. для вяснення зовнішньої політики П.Дорошенка. Опублікував чимало розвідок зі з’ясування оцінок учасниками революції постаті Б.Хмельницького, ролі мемуарів для розкриття сутності визвольних змагань 1648-1657 рр., літопису І.Єрлича, а також «Реляції» С.Маковецького, як найважливішого джерела вивчення облоги турецькою армією Кам’янця-Подільського у серпні 1672 р. Зробив чимало для аналізу джерельної бази основних воєнних кампаній Б. Хмельницького. У співавторстві з В.Смолієм зробив аналітико-синтетичні огляди джерельної бази дослідження Української революції XVII ст. у цілому, а також життя й діяльності Б.Хмельницького й П.Дорошенка, зокрема. У 2017 р. зробив спробу розкрити таємницю авторства анонімною рукописною пам’ятки початку 80-х рр. XVII ст. „Віршована (римована) хроніка”, що є своєрідною енциклопедією історії Подільського краю упродовж 1648-1672 рр. Висловив гіпотезу, що її створив аполонізований український шляхтич, котрий проживав у Ярмолинцях, Ежі (Юрій) Ярмолинський.

Шостим напрямом окреслилися дослідження воєнного аспекту революційних подій. Х кінця XX ст. учений присвятив кілька десятків повідомлень і статей висвітленню операцій, проведених підрозділами

української армії самостійно чи разом із союзниками – татарами. Окрім цього, у спільних монографічних дослідженнях зі В. Смолієм (у першу чергу, що торкалися з'ясування діяльності Богдана Великого та П. Дорошенка) мілітарні сюжети посідають вагоме місце. В чилу чого мимо його уваги не пройшла жодна битва, облога, масштабне зіткнення протиборствующих сторін. Перелічимо лише найголовніші з них: Жовтоводська, Корсунська, Старокостянтинівська, Пилявецька, Зборівська, Лоївська, Берестецька, Білоцерківська, Батозька, Монастирищенська, Охматівська, Городоцька, Озернянська, Конотопська, Слободищенська, Браїлівська, Четвертинківська битви; Львівська (двічі), Збаразька, Красненська, Вінницька (двічі), Кам'янецька (тричі), Жванецька, Уманська, Бушівська, Брацлавська, Конотопська, Чуднівська, Підгаєцька облоги тощо.

Сьомим напрямом наукового пошуку стало дослідження історії формування й функціонування українських спецслужб у період гетьманату Б. Хмельницького. Разом з проф. Сідаком В. С. (на зорі української незалежності одними з перших присвятили їм два нариси у книзі „З історії української розвідки і контррозвідки. Нариси” (К., 1994), яка наступного року вийшла другим виданням. Після чого опублікував ряд статей, присвячених розвідці й контррозвідці Української держави 1648-1657 рр.: „Розвідувальна служба Української держави в роки Хмельниччини (1648-1657)” (Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження Великого гетьмана): зб. наук. пр. – К., 1995), „Козацька розвідка наближала перемогу” (Київська старовина. – 1995. - №4), „Розвідка і контррозвідка гетьмана Богдана Хмельницького” (Україна – козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 175 світлинах. – К., 2004) та ін. Як підсумок, у 2008 р. опублікував монографію „Розвідка і контррозвідка Богдана Великого (1648-1657 рр.)” (Кам'янець-Подільський, 2008). – Взяв участь у підготовці першого тому історії спецслужб, що побачив світ 2017 р.

Восьмим напрямом наукової творчості Валерія Степанкова стала розробка проблематики регіональної історії. Переважну більшість з майже 100 праць становлять студії, присвячені вивченню різноманітних сюжетів минулого Подільського краю, насамперед у часи революції XVII ст. Зокрема, з'ясував особливості розвитку революційних подій 1648 р. на Поділлі, становлення тут державних інституцій і нової моделі господарювання у роки революції, перебіг Батозької, Пилявецької, Монастирищенської, Браїлівської і Четвертинківської битв, Жванецької кампанії 1653 р., боротьбу подільських левенців (опришків) у 1648-1674 рр. проти поновлення польських органів влади та фільваркового господарства, панщини й кріпацтва, спротив подолян наступам польських підрозділів у першій половині 1649 рр., лютому-березні 1651 р., лютому-червні 1654 р., жовтні 1654 – лютому 1655 р., повстання подолян 1664 – першої половини 1665 рр. тощо.

При цьому особливо велику увагу приділив висвітленню історії Кам'янця-Подільського та його околиць. Так, першим з науковців другої половини XX ст. об'єктом дослідження обрав життя громад міста другої половини XVII ст., його роль в українсько-польському протистоянні кінця 40-х – першої пол. 70-х рр. XVII ст., рух левенців в його околицях 1648–1674 рр., вперше в українській історіографії ґрунтовно дослідив облогу Кам'янця Мегмедом IV й вояками П. Дорошенка у серпні 1672 р., зробивши спробу з'ясувати причини вибуху у Кам'янецькому замку 26 серпня 1672 р., торкнувся умов життя кам'янчан у складі Османської імперії 1672-1679 рр. тощо.

З'ясував також окремі сторінки перебігу революційних подій на теренах Медоборів, Вінковеччини, Волині, Дунаєвеччини, Городоччини, Брацлавщини, Чернігівщини, Вінничини й у таких містах, як Бар, Меджибіж, Буша, Вінниця, Жванець Луцинци, Зіньків, Луцьк, Хотин Городок, Сатанів, Стіна, Дунаївці, Шаргород, Ямпіль, Чигирин, Красне, Корсунь, Ладижин, Могилів-Подільський, Монастирище й інших поселеннях.

Дев'ятим напрямом реалізації наукових планів вченого стало створення галереї біографічних нарисів про життя, діяльність та науковий доробок своїх колег-істориків, з якими доводилося разом працювати чи то у стінах рідного факультету, чи то у сфері наукових інтересів. Так, у співпраці з професором С.Копиловим Валерій Степанович підготував й опублікував монографію, присвячену висвітленню життя й науково-педагогічної діяльності відомого українського вченого, доктора історичних наук, професора Леоніда Антоновича Коваленка («Леонід Антонович Коваленко: вчений, педагог, особистість». – Кам'янець-Подільський, 2008). Він же видав кілька біографічних нарисів про професора Анатолія Олексійовича Копилова, котрий 24 роки очолював Кам'янець-Подільський педінститут (нині національний університет імені Івана Огієнка), докторів історичних наук, професорів І.Винокура, В.Газіна, О. Головка, О.Завальнюка, С. Копилова, М.Кукурудзяка, П.Лаптіна, В. Нечитайла, А. Філінюка, доцентів М.Петрова, В.Малого, академіка В.Смолія тощо.

Необхідно відзначити також плідну працю Валерія Степановича і в сфері розробки навчально-методичних порад і посібників, підручників для студентів і учнів, яка становить *десятий* напрям наукової

діяльності. Зокрема, на початку ХХІ ст. розробив методичні поради студентам для написання бакалаврських, дипломних і магістерських робіт, творчо перероблені й опубліковані 2017 р. Разом з В.Дубінським та І.Опрею видали навчально-методичні посібники для студентів з «Нової історії країн Азії та Африки» й «Новітньої історії країн Азії та Африки». Опублікував серію методичних порад з навчальних дисциплін, які ним викладаються на історичному факультеті. Взяв участь у написанні першого у незалежній Україні посібника для студентів «Історія України: нове бачення» (у 2-х томах, К, 1995), в якому було зроблено успішну спробу витворення власне української концепції минулого нашої Батьківщини. У співтоваристві з В.Смолієм розробили і видали підручник для учнів 7-го класу «Історія України. Давні часи та середньовіччя» (К., 2000). 2007 року побачив світ їхній новий підручник для учнів 7-го класу «Історія України», виданий українською і російською мовами. Наступного року вийшов з друку підручник «Історія України» для 7 класу спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей зі зниженим зором. 2016 року публікується нове видання підручника „Історія України” для 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів.

Для стилю історика характерними є полемічність, відвертість і прямота у висловлюванні власних думок, послідовність у їх відстоюванні, відсутність конформізму й пошуку «золотої середини» у з'ясуванні істини. Особливо яскраво вони проявляються у його публіцистичних статтях у пресі та під час проведення дискусій.

Всього ж на середину 2017 р. Валерій Степанович мав у своєму творчому доробку близько 500 наукових і науково-популярних праць, посібників і підручників, написаних індивідуально і у співавторстві, зокрема близько 90 монографій, брошур, посібників і підручників. У співробітництві з В.Смолієм сформували потужну наукову школу, яку складають 14 докторів історичних наук і понад 30 кандидатів історичних наук, котрі за час її існування здійснили майже 3,8 тис. публікацій.

Упродовж цього часу він продовжував плідно працювати на педагогічній ниві як професор, а з червня 1999 р. по серпень 2006 р. і з червня 2015 р. - як завідувач кафедри всесвітньої історії. Керував написанням дипломних і магістерських робіт, а також кандидатських дисертацій (5 випускників аспірантури уже захистились, ще 3 завершують написання кандидатських дисертацій). Бере активну участь у вихованні студентської молоді (протягом усіх років до 2014 р. включно незмінно виконував обов'язки наставника якоїсь з академічних груп). Як на наш погляд, найбільш повну характеристику його як вченого, педагога й особистості в цілому дав Валерій Смолій. Попри її розлогість, дозволимо собі навести її повністю «Це – відкрита, чуйна, завжди готова прийти на допомогу іншим людина. Людина збагачена непростим життєвим досвідом, наділена глибокою мудрістю, абсолютно позбавлена кон'юктурних виликів, спроб подивитися на історію з меркантильних інтересів.

Його громадянська позиція твердо проявилася ще в 70-80 рр. минулого століття. З піднесенням він зустрів проголошення незалежності України, залишався вірним своїм принципам в складну для академічної і вузівської систем другу половину 90-х, самовіддано виступив на захист майбутнього в переломні осінь-зиму 2004 року.

Валерій Степанович – людина надзвичайно високих моральних якостей. Без перебільшення, він – еталон професійної гідності вченого, на який намагається рівнятися інтелектуальна молодь. Чесність і принциповість, абсолютна безкомпромісність не тільки у тому, що стосується питань науки чи викладацької праці, а й побутової сфери, реагування на життєво значущі події та виклики сучасності, притягують до нього не лише колег-гуманітаріїв, а й змушують прислухатися до його думки і декого із сьогоднішніх політиків.

Толерантність і виваженість, відкрита дискусія, ґрунтована на правді історичного факту, повага до переконань і поглядів інших – таким є наукове і життєве кредо цієї надзвичайно працездатної, сповненої нових масштабних планів і задумів людини».

Діяльність Валерія Степановича належним чином поцінована почесними, відомчими й державними відзнаками і нагородами, про окремі з яких уже згадувалося. У 1999 р. обирається академіком Української академії історичних наук, є лауреатом премії СБУ України «За високопрофесійне та об'єктивне висвітлення діяльності спецслужб України» (1996 р.), обласних премій ім. Ю.Сіцінського (2003 р.) в галузі історико-краєзнавчої роботи та М.Дарманського (2009 р.) в галузі освіти й науки. Він нагороджений Почесною Грамотою Верховної Ради України (2003 р.), знаками Міністерства освіти і науки України «За наукові досягнення» (2006 р.) і «Петро Могила» (2007 р.), орденом «За заслуги» III ступеня (2007 р.) та відзнакою Президента України – «Хрестом Івана Мазепи» (2010 р.).

Сучасники відзначають у вченого, який наділений високими моральними чеснотами, живе за законами справжньої, не показової, духовності і демонструє відданість національним цінностям, його вели-

чезну любов до незалежної, справді демократичної, соціально орієнтованої України. А ще - конструктивність і привабливість суджень щодо її сучасної долі, готовність і словом, і ділом служити її інтересам, майстерне вміння наповнювати уми колег, студентської молоді, патріотичних кам'ячан ідеями вірного служіння багатостраждальному українському народу, спільній національній справі, яка неминуче переможе, захисту територіальної цілісності країни в умовах підступної зовнішньої агресії і спроб її злочинного дезінтегрування.

З нагоди 70-річчя від дня народження та 50-річчя науково-педагогічної діяльності щиро вітаємо дорогого ювіляра, зичимо міцного здоров'я, родинного затишку, всіяких життєвих гараздів, нових наукових ідей, високого трудового навчально-педагогічного ритму і успішної реалізації нових, яскравих творчих проєктів для дальшого розвитку історичної науки та рідної України.

*Тунцева З.П.
м. Нетішин*

ЛЯЛЬКОВІ ТВОРІННЯ ЛЮДМИЛИ НАУМЕНКО

У статті йдеться про життєвий шлях та творчі здобутки Людмили Володимирівни Науменко, мешканки м. Нетішина.

Ключові слова: авторська лялька, текстильні та ліпні ляльки, ведмедики, декупажні речі.

Людмила Володимирівна Науменко народилась 21 грудня 1959 року у м. Томську. Після закінчення десятирічки вступила в Томський політехнічний інститут на електро-фізичний факультет, де отримала спеціальність «інженерна електрофізика». У 1983 році за розподіленням разом із чоловіком була направлена в м. Бердськ Новосибірської області. Три роки працювала в інституті ядерної фізики Сибірського відділення Академії Наук СРСР. Займалась розробленням технологій виготовлення мікробірок для промисловості. Згодом молода сім'я поїхала в м. Ангарськ Іркутської області. Там працювали на заводі зі збагачення урану для атомних станцій.

У 1987 році приїхали в м. Нетішин. На Хмельницькій АЕС спочатку працювала простим електрослюсарем, згодом – у лабораторії програмного забезпечення автоматизованих систем управління технологічними процесами. З часом перейшла в інформаційно-аналітичну групу пуску другого енергоблоку. Займалась підготовкою аналітичних матеріалів, звітів, презентацій. Звідси й пішла на пенсію у 2014 році.

Коли Люда була ще дитиною, її мама якось запитала у своєї мами, щоб та хотіла у подарунок на день народження. Відповідь була: «Ляльку». Її бабуся отримала. Стояла вона на найбільш почесному місці. На той час онука була здивована таким бажанням і не здогадувалась, що сама буде виготовляти лялькові шедеври в пенсійному віці.

Підштовхнув до творчого процесу випадок... Несподіваний та неприємний. Чоловік отримав травму хребта, яка потребувала довгого постільного режиму. Щоб не впасти в депресію та підтримати чоловіка, почала робити ляльку. Результат першої спроби сама ж розкритикувала. Лялька не сподобалась. Взятася за інші. Це заняття захопило. Інформацію черпала з Інтернету. Донька подарувала фільм із майстер-класом. Пошуки та спроби допомогли набити руку й робити приємну справу.

Чоловік одужав, а дружина поринула у світ дитинства, чистий та світлий, як дитячі помисли. Виготовлення ляльок дало змогу реалізувати свої можливості, розкрити таланти. Ляльки ж зрозумілі всім, але кожен в них бачить своє. Розпочинала творити в стилі ляльки «тільди», в якій довгі ніжки, очі крапочки. Відсутність ротика дає змогу передати будь-який настрій. Вона може бути веселою чи сумною, залежно від настрою людини, яка бере цю іграшку.

«Щоб творити ляльки, треба все вміти та все мати», – говорить Людмила Володимирівна. Ляльку починає робити з голови. З фольги виготовляє кулю-яйце, яке обліплює пластиком. Згідно зі схемою виліплює риси обличчя (ліпить обличчя). Висушує. Коли обличчя готове, то робить ескіз ляльки на папері.

За ескізом виготовляє каркас з дроту, враховуючи, яка буде лялька: стояча, сидяча чи теліпанка. Дротяний каркас обмотує синтепоном або вставляє у зшитий тулуб. При цьому обов'язково треба обважнити ляльку, щоб її вага була пропорційна росту. Руки та ноги робить окремо. Все сохне до двох днів. Коли висохне, то шкірить трьома видами шкірок до необхідного вигляду. Найбільш цікавий етап – фарбування всіх зліплених частин. За ним іде тонування та розпис обличчя, які фіксуються лаком, щоб фарба не змивалася. Після висихання всі елементи з'єднує й приклеює волосся. Далі починається творчий процес вдягання. Підбирається тканина, продумується фасон одягу, відповідні деталі.

Майстриня виділяє такі види своїх ляльок: текстильні, ліпні, змішаних технік.

Текстильні в свою чергу поділяються на **великоніжки** (за мотивами Тетяни Конне). Вони без вилучення обличчя, тільки очі та рум'янець, мають великі ноги. Перша її лялька (в окулярах) відноситься до цієї підгрупи. Ляльки з **натягуванням**, від якого залежить вираз обличчя. Це техніка вищого пілотажу, володіння яким допомагає зробити обличчя красивим, естетичним. Ляльки **без натягування** мають обличчя плоскі.

Ліпні діляться на **будуарні** та **статуарні**. Будуарні, або теліпанки, в яких теліпаються, тобто рухаються, голова, руки, ноги. Вони можуть бути сидячі, стоячі. Статуарні, або стаціонарні, стоять на підставках. Вони прикріплені міцно до підставки, але можуть мати гнучкі руки, змінювати поставу тіла.

Ляльки **змішаної техніки** такі, в яких вище згадані техніки поєднуються. Якщо лялька росла, вона обов'язково має бути на каркасі.

Ляльки різних технік виготовлення майстриня умовно поділяє на **сувенірні** та **колекційні**. Сувенірні ляльки без особливих вимог. У колекційних обов'язково повинні бути розписані очі, а обличчя зберігати пропорції. Виготовляються вони з міцного та натурального матеріалу, оскільки мають «жити вічно». Тут все продумано до найдрібніших деталей. Це якісні та добротні речі [4].

В роботі використовує пластик двох видів – такий, що сам твердне й такий, який потребує запікання в печі. Серед основних інструментів – медичні стеки, затискачі, молоточки, голки...

Ось уже два роки Людмила Володимирівна виготовляє ляльки. За цей час вона стала кравчиною, закрійником, шевцем, рукодільницею, перукарем... Оволоділа процесом мокрого та сухого валяння валянок, які «гріють» ноги її підопічних. Навчилася працювати зі шкірою, одягаючи на ніжки тендітних красунь ексклюзивне взуття. Використовує різні способи оздоблення одягу. Придумує оригінальні фасони вбрання [5]. Коли потрібна фізична сила, наприклад, скрутити дротяний каркас, звертається до чоловіка Олексія. Він у неї – моральна та матеріальна підтримка.

Своє заняття вбачає не ремеслом, а творчістю, тому що образ ляльки набуває завершеності в розвитку. Майстриня може побачити тканину, а потім визріє персонаж. Буває, від якоїсь деталі йде до певної героїні. Лялька не робиться від початку до кінця. Одночасно може працювати над чотирма виробами. Поки вишиває одяг одній, думає якою буде інша. Любить працювати над обличчями. Надихають тканини, яких у неї дуже багато. Про свої ляльки, як про дітей, знає все. У кожній з них є паспорт, де вказується дата народження, ріст, матеріал виготовлення. Не заповнена лише графа, де має бути ім'я, яке дасть їй новий господар. Ріст найбільшої ляльки Мадлен – 90 см, найменшої – до 25 см.

В доробку майстрині м'які іграшкові ведмедики «тедді», в яких рухаються голова й лапи. Це можливо завдяки спеціальному шплінтовому кріпленню (шплінт з'єднує деталі та запобігає самовідгвинчуванню гайок). Є плюшеві ведмедики з гудзиковим кріпленням.

Окрему групу складають речі, оздоблені технікою декупаж. Це декорування по тканині, склу, дереву, що полягає у вирізуванні візерунків із різних матеріалів та наклеюванні їх на поверхню, що оздоблюється. Валіза, скринька, шкатулки різних форм, новорічні прикраси... Виріб за виробом – зібралась колекція.

22 лютого 2017 року в експозиційній залі Нетішинського міського краєзнавчого музею була відкрита перша персональна виставка авторської ляльки Людмили Науменко «В кожному дорослому живе дитина» [2]. Всі представлені на ній героїні – яскраво виражені. Це бадьорі, веселі, капосні текстильні ляльки з ластовинням. Або ж величні, загадкові та романтичні ліплені красуні. Споглядаючи їх, можна сказати, що майстриня виробила власний почерк, за яким впізнаються її витвори. Тут і кумедні ведмедики, і прикраси з мереживним оздобленням, і в'язані серветки різних розмірів та кольорів... Виставка підтвердила, що в душі інженера може жити художник, який у певний час спонукає розкрити приховані мистецькі задатки.

Людмила Науменко не побоялась спробувати себе в лялькарстві, яке стало «частинкою життя» [1]. Стан її душі не дає сидіти на місці, змушує вдосконалюватись. Постійно спілкується з майстрами іграшки зі всього світу по Інтернету. Любить подорожувати, взнавати щось нове, цікавиться сучасним мисте-

цтвом. У планах майстрині участь у міжнародних виставках колекційних авторських ляльок [3]. Тому постійно підвищує свій рівень знань та навичок майстерності створення ляльки. Вкладає в це заняття душу. На досягнутому не зупиняється. Дарує свої вироби друзям, займається благодійністю. Авторські роботи Людмили Науменко можна придбати всім охочим за певну ціну. Коштують вони від кількох сотень до кількох тисяч гривень. Її ляльки помандрували в Польщу, Білорусь, Австралію. Теперішнє життя жінки – це пошук та неперервний творчий процес, який завершується справжніми шедеврами. Це ствердження того, що лялька може бути не тільки іграшкою, а й витвором мистецтва.

Джерела:

1. Войковський В. Зустріч з дитинством на високому рівні // Перспектива. – 2017. – № 10. – 4 березня. – С. 8.
2. Ліщенко Л. Ляльковий світ Людмили Науменко // Нетішинський вісник. – 2017. – № 9. – 3 березня. – С. 9.
3. Ліщенко Л. Не кожна лялька – іграшка // Нетішинський вісник. – 2017. – № 4. – 27 січня. – С. 7.
4. Спогади Людмили Науменко від 21.01.2017 // Архів автора.
5. Шустерук О. Жіночі руки, що творять дива // Перспектива. – 2017. – № 2. – 7 січня. – С. 5.

*Матвеев А.Ю., Гребінська С.І.
м. Хмельницький*

НІНА ІВАНІВНА ТРІШКІНА – ПЕДАГОГ, КЕРІВНИК, ЛІДЕР

Розглядається науково-педагогічна та громадська діяльність непересічної особистості Ніни Іванівни Трішкіної – директора Хмельницького торговельно-економічного коледжу КНТЕУ.

Ключові слова: освіта, наука, коледж, директор, товарознавство.

Життєве кредо

*Важливі не звання і посада, а справи
Пліній Молодший*

В кожній людині є стежина, якою вона повинна йти через роки свого життя. В кожного вона своя. Так і Ніна Іванівна Трішкіна торує стежину, яку сама обрала. В Хмельницькому торговельно-економічному коледжі Київського національного торговельно-економічного університету ця чарівна жінка працює понад 25 років із яких останні 9 років очолює навчальний заклад.

Теплого весняного ранку красиве промислове місто Кам'янське (Дніпродзержинськ) Дніпропетровської області подарувало Поділля та Україні чудового педагога, прекрасного наставника і просто талановиту і душевну людину – Трішкіна Ніну Іванівну.

У 1979 р. успішно закінчила Дніпродзержинську середню школу № 17, де була душею класу, улюбленицею вчителів, активно займалась громадською діяльністю. Певних висот досягла у спорті – активно займалась художньою гімнастикою, згодом склавши нормативи на звання «Майстер спорту».

Після закінчення школи вступила на навчання в Дніпродзержинський технологічно-економічний технікум, який закінчила у 1981 р. за спеціальністю «Товарознавство, матеріально-технічне постачання та збут», отримавши кваліфікацію техника-товарознавця.

Трудову діяльність, за направленням, розпочала у Скадовському районному комбінаті побутового обслуговування Херсонської області, де займала посади: диспетчера, завідувача майстернями, інженера з нормування.

У 1985 р. Ніна Іванівна переїздить у Хмельницький, де починає працювати у міському об'єднанні «Промтовари», пройшовши чимало щаблів професійного становлення – контролер, контролер-касир, завідувач секцією та завідувач магазину.

Але потяг до самовдосконалення, професійного зростання приводить молодого товарознавця на студентську лаву і Ніна Іванівна вступає до Вінницького заочного факультету Київського торгово-економічного інституту, який успішно закінчила у 1991 р. за спеціальністю «Товарознавство і організація торгівлі непродовольчими товарами», отримавши кваліфікацію товарознавця вищої кваліфікації.

По закінченні вишу Н.І. Трішкіна прийнята на посаду лаборанта у Хмельницький комерційний технікум (з 2006 р. – Хмельницький торговельно-економічний коледж КНТЕУ). Згодом обіймала посади майстра виробничого навчання, методиста заочного відділення, викладача, з 1998 по 2007 р. – завідувачка товарознавчим відділенням.

По закінченні аспірантури Київського національного торговельно-економічного університету (2006 р.) публічно захистила дисертаційну роботу на тему «Товарна політика оптового підприємства в системі маркетингу» на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук. Це остаточно визначило подальшу сферу інтересів молодого вченого. 2012 р. присвоєно вчене звання доцента.

Нова сторінка розвитку Хмельницького торговельно-економічного коледжу КНТЕУ починається з 2008 р., а саме з 26 червня. Того дня на посаду директора, за результатами прямих виборів, що пройшли в трудовому колективі коледжу ректором КНТЕУ призначена Ніна Іванівна Трішкіна. І цю довіру колективу директор виправдовує кожним днем своєї діяльності. Вона змогла не тільки зберегти, але й примножила всі традиції й надбання попередніх поколінь педагогів, утвердити дух демократизму і колективізму, створити сучасну матеріально-технічну базу та соціальну інфраструктуру [2, с. 71]. Вона жваво відгукується на все нове, передове, прогресивне, що з'являється в сучасній педагогічній науці та практиці. Ніні Іванівні властивий творчий підхід до керівництва, навчання, виховання.

Ніна Іванівна – педагог від природи. Вона до тонкощів оволоділа педагогічним мистецтвом педагога і наставника – саме це дає можливість відчувати і ділити зі студентами і колегами їх радощі і прикрість, щастя і болі. Вміє привернути до себе людей, спілкуватися з ними, чутливо вловлювати їх настрої, інтереси, запити, бути їм добрим, порядним наставником та другом, який у скрутну хвилину прийде на допомогу, чесним і щирим словом розрадить душу, зігріє серце.

Як викладач циклової комісії товарознавства та комерційної діяльності Ніна Іванівна на високому науковому та педагогічному рівнях проводить лекції та семінарські заняття. Вона вміє створити доброзичливу атмосферу, яка сприяє розвитку у студентів активного мислення, кращого засвоєння нової інформації. Доступним, чітким, ясним тлумаченням навчального матеріалу, зрозумілою логікою висновків, вмільм підкріпленням теоретичних положень, експериментально-дослідною практикою Ніна Іванівна з першої хвилини заняття повністю захоплює увагу студентів, спонукає до свідомої, зацікавленої участі в пізнавальному процесі. Її мета – не тільки озброїти своїх студентів ґрунтовними знаннями, а й навчити їх використовувати на практиці, в конкретних виробничих та життєвих ситуаціях, для пояснення тих чи інших процесів та явищ.

Вона є автором власної системи проведення занять з дисципліни «Комерційне товарознавство», пріоритетним напрямком якого є поєднання групової та індивідуальної форм навчання. Чільне місце в цій методиці відводиться самостійній роботі студента, його здатності індивідуально вирішувати виробничі питання та нести відповідальність за прийнятті рішення. Має творчий доробок з теми «Інформаційно-дидактичне забезпечення всіх етапів навчального заняття».

За період керівництва Хмельницьким торговельно-економічним коледжем КНТЕУ Н.І. Трішкіною проведена робота з впровадження нових прогресивних методів навчання, використання комп'ютерної техніки, посилення виробничо-практичного навчання студентів. Під керівництвом Ніни Іванівни коледж отримав Сертифікат управління якістю освіти.

Велику увагу Ніна Іванівна приділяє науковій роботі. Її перу належать близько 300 наукових та науково-методичних праць, в т. навчальних посібників «Митна справа. Т. 2. – Курс лекцій» (2006 р., в співавторстві); монографій «Застосування інструментів маркетингу на підприємствах оптової торгівлі» (2013 р., в співавторстві), «Оцінка ефективності маркетингової діяльності оптових підприємств» (2014 р., в співавторстві), «Дослідження споживчого попиту та планування закупівель товарів на підприємствах оптової торгівлі» (2014 р., в співавторстві) та інші. Всі ці наукові праці використовуються в навчальному процесі та наукових дослідженнях.

Прийняла участь у роботі 96 науково-теоретичних, науково-практичних та науково-методичних конференцій різних рівнів. Ніна Іванівна, як директор коледжу, запровадила організацію та проведення науково-практичних (науково-теоретичних) конференцій та круглих столів.

Більше 20 років є членом науково-методичної комісії з економіки та підприємництва при Міністерстві освіти і науки України підкомісії з товарознавства і торговельного підприємництва. Приймає актив-

ну участь в роботі Фахової Ради з питань торгівлі та менеджменту Міністерства освіти і науки України, як експерт ВНЗ I-II рівнів акредитації.

Зі щирою турботою про майбутній інтелектуальний потенціал нашої держави, лідер колективу Н.І. Трішкіна дбає про збереження кадрів, сприяє професійному росту викладацького складу коледжу, серед яких 12 кандидатів, 5 доцентів, 46 викладачів-методистів; 11 викладачів навчаються в аспірантурі.

За поданням директора Трішкіної Н.І., викладачі коледжу є незалежними експертами на міських та обласних олімпіадах дисциплін загальноосвітньої підготовки, уповноваженими особами Українського центру оцінювання якості освіти на пунктах тестування під час проведення ЗНО, членами фахових експертних комісій Міністерства освіти і науки України зі спеціальностей: «Фінанси і кредит», «Оціночна діяльність», «Комерційна діяльність», «Товарознавство та комерційна діяльність», «Виробництво харчової продукції». Кадрова політика направлена на зміцнення науково-педагогічного потенціалу, створення сприятливих умов для професійного зростання викладачів, оволодіння новими методами роботи, виявлення творчості та таланту.

За плідну та багаторічну працю Трішкіна Н.І. нагороджена Почесною грамотою Міністерства освіти і науки України (2007 р.). У 2009 р. в Хмельницькому регіональному рейтингу популярності «Людина року» здобула перемогу в номінації «Кращий науковець». У 2012 р. на обласному конкурсі стала переможцем у номінації «Кращий директор вищого навчального закладу I-II рівнів акредитації». Того ж року нагороджена Почесними грамотами Київського національного торговельно-економічного університету, Хмельницької міської Ради, Хмельницької обласної державної адміністрації. У 2015 р. її досягнення в галузі освіти та науки відмічені нагрудним знаком МОН України «Відмінник освіти».

Вже п'ятнадцять років очолює Хмельницький осередок Українського товариства товарознавців і технологів в регіоні з метою активізувати роботу з питань товарознавства. Щорічно проводяться засідання осередку із запрошенням керівництва Департаменту освіти і науки Хмельницької облдержадміністрації, Хмельницької обласної адміністрації Всеукраїнської профспілки працівників торгівлі, товариства споживачів Хмельницької області, керівників підприємств торгівлі та ресторанного господарства [2, с. 72-73].

Крім того, за ініціативи Ніни Іванівної в коледжі з 2016 р. діє Подільський осередок «Подільська гільдія кулінарів» Громадської організації «Український кулінарний союз» (голова Ніна Трішкіна), який вже другу весну поспіль у Хмельницькому проводить Фестиваль рестораторів Поділля [1].

З 2014 р. очолює Раду директорів вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації Хмельницької області.

Ніна Іванівна – не тільки скарбниця знань, умінь, досвіду, а й людина, яка усвідомлює важливість прийнятих рішень, відчуває власну відповідальність за їх результати і має здатність передбачати майбутнє.

Джерела та література:

1. Перший фестиваль рестораторів Поділля [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://excl.com.ua/video/2016/05/16/11543/pershij_festyval_restoratoriv_podillja.
2. Хмельницький торговельно-економічний коледж Київського національного торговельно-економічного університету: 50 років становлення і звершень. – Хмельницький, ХТЕК КНТЕУ. – 288 с.

*Діденко З.О.
м. Хмельницький*

НА ПЕРШІЙ ЛІНІЇ ЗАХИСТУ ВІТЧИЗНИ: ГЕНЕРАЛ-ПОЛКОВНИК МИХАЙЛО КОВАЛЬ

У статті розкрито життя і діяльність одного з видатних подолян Ковалю Михайла Володимировича та його роль в утвердженні захисту й незалежності України.

Ключові слова: генерал-полковник Михайло Коваль, прикордонники, захист Батьківщини, кадровий військовий, Тузла, РНБО України.

«Цей генерал-полковник – військовий історик, тактик і стратег, якому лопте шитво зірок генеральських не впало з неба, а в небі ним заслужене, вистраждане і підкріплене конкретними заслугами перед Батьківщиною».

Вадим Вітковський, письменник, журналіст

Ім'я – це не просто набір звуків, а унікальний код, який визначає долю людини... Ім'я героя нашої розповіді є тому доказом, бо так вплинуло на його життя.

Генерал-полковник Михайло Коваль... Як і його небесний покровитель Архистратиг Михаїл – він намагається протистояти силам зла, якої б форми і змісту вони не мали.

Військовим він мріяв стати з дитинства. Адже народився і виріс у древньому місті Ізяславі, де тоді дислокувалися мотострілецька дивізія і бригада спеціального призначення. Відтоді саме десантники-спецназівці стали для нього зразком справжніх чоловіків.

Михайло Коваль – випускник Кам'янець-Подільського вищого військово-інженерно-командного училища, почав офіцерську службу у повітряно-десантних військах у Закавказзі, командував взводом, ротую.

Майже два з половиною роки він очолював навчальний центр 104-ої гвардійської повітряно-десантної дивізії. Згодом капітан Коваль отримав посаду спочатку заступника, а потім і командира парашутно-десантного батальйону і за два роки зробив цей підрозділ кращим у дивізії.

Таким швидким просуванням по службі завдячує Кам'янець-Подільському училищу – «там мене навчили бути організатором і виконавцем. Це завжди допомагало й допомагає тепер», - говорить Михайло Коваль.

Успішно закінчивши факультет повітряно-десантних військ Московської академії імені Фрунзе, служив на посадах заступника командира 36-ої повітряної бригади, заступника командира навчального центру, заступника командира, а згодом – командиром бригади. Після закінчення стратегічного факультету Національної академії оборони України – начальником штабу, через півроку – командиром 30-ої танкової дивізії у Новоград-Волинську. На базі цієї дивізії начальник генштабу проводив показові навчання, а Бойовий Прапор їм вручав Президент України. Невдовзі Михайло Коваль став начальником штабу 13-ого армійського корпусу. Пізніше – першим заступником командувача внутрішніми військами України.

Наприкінці 2002-ого року він – перший заступник командувача прикордонних військ України. Потім – перший заступник Голови Державної прикордонної служби України – директор департаменту по роботі з особовим складом. І скрізь, куди б не кидала його доля, він утверджувався завдяки наполегливості, самодисциплінованості і вмінню працювати з підлеглими. Вчив їх, вчився у них. То лише на перший погляд здається, що йому давалось все дуже легко і просто. Все було – були дні поразок і дні перемог. Ніщо так просто йому у житті не давалось. Служба в усіх родах військ збагатила досвідом і залишила приємні спогади. Він багато зрозумів, зокрема, хто є хто і що є що.

«Повітряно-десантні війська, - каже генерал Коваль, - війська честі і достоїнства, романтики і справжньої чоловічої дружби. Ці стосунки я завжди ставлю у приклад іншим. Танкісти – люди сміливі, від них я багато почерпнув. Потрапити ж у внутрішні війська, зізнаюсь чесно, ніколи не мріяв, але в мене про них залишились прекрасні враження. Головна їх риса – толерантність. Там зібрано еліту, адже туди увійшли підрозділи національної гвардії.

Мені щастило на командирів, на яких старався рівнятись. А на негативних прикладах вчився як не треба керувати колективом. Підлеглих не можна ображати, потрібно переконувати, що вони спроможні виконати поставлене завдання».

Отже, пройшов службовими шаблями від командира взводу до першого заступника секретаря Ради Національної безпеки та оборони України. Учасник бойових дій. Доктор військових наук. Нагороджений багатьма орденами та медалями, серед яких «За заслуги» III, II, I ступенів, «Богдана Хмельницького» III ступеня, «За бойові заслуги», «За військову службу Україні», «За мужність в охороні Державного кордону» та Орден Архистратига Михаїла, вручений Патріархом Філаретом у 2014 році.

Сьогодні у нього не паркетного, не парадного, а справжнього бойового генерала багато заслужених нагород...

Але найвища нагорода, як каже він сам, - служити Україні!

Позиція справжнього українського офіцера, людини честі й обов'язку, завжди вимагала мужності, твердості духу, незламності та принциповості.

Саме ця позиція зобов'язує його сьогодні бути на першій лінії оборони рідної землі – на сході України. Саме це допомогло йому відстояти й зберегти для України острів Тузлу від зазіхань північного сусіда у 2003 році.

Михайло Коваль завжди намагається робити добро. Найбільше цінує в людях порядність. Решту позитивних людських якостей відносить до похідних від цього слова. «Порядний, - вважає генерал, - значить фахівець, бо порядність не дозволяє людині бути не професіоналом. Це закладається у генах, а вже потім розвивається і формується».

Саме такими бачив він хлопців на Тузлі. Вся Україна тоді пильно стежила за ними і вболівала за них.

«Батьківщина збрала кращих прикордонників на цьому острові, - говорить Михайло Коваль, - і люди готові були виконати будь-які завдання. Я відчував велику відповідальність не лише за державу, а й за тих прапорщиків, офіцерів, солдатів. Сьогодні гордий тим, що у непростій напруженій ситуації вони вели себе достойно, зважено і діяли лише згідно із законом».

Він – людина неабиякої волі, загартованого твердого характеру, наполегливий, цілеспрямований, принциповий. Але була ситуація, коли й сльози з'являлись на очах... Проте це не слабкість, а сила, підкріплена любов'ю братів по зброї.

Пам'ятає, як прощався з повітряно-десантною бригадою. Весь особовий склад, а це 2500 військових, завмерли в шерензі. Вони аплодували своєму командирі, звучав марш «Прощання слов'янки», а йому на очі навернулися сльози.

Тому, коли переходив із дивізії на нову посаду, підготував себе морально і попрощався без усяких сентиментів. Та, як тільки виїхав на дорогу, побачив, що обабіч неї вишикувались п'ять полків – три танкових, артилерійський та зенітно-ракетний – і у нього забракло голосу для слів, а на очах знову з'явилися сльози. «Мені було приємно і боляче, - згадував Михайло Володимирович, - я відчув, що там залишається частинка мого серця».

Більше такої слабкості він собі не дозволяв. Намагався бути сильним, чесним і так виховував підлеглих. Честь офіцера для нього не просто слова.

Пройшовши всі щаблі військової кар'єри, він показав зацікавленість у демократичних перетвореннях в армії та Державній прикордонній службі України. Це засвідчила робота з персоналом Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького та навчального центру «Оршанець». Він високо оцінює роль громадських організацій, найперше, «Просвіти» в ефективності виховної роботи, що сприяє демократизації відносин у військових колективах та й у силових, правових структурах.

З плином часу генерал-полковник Михайло Коваль зрозумів, що військова доктрина незалежної України мала б передбачити протистояння Росії. Можливо, саме тому став першим заручником російських спецпризначенців під час анексії Росією Криму. Пережив імітацію страти... Але на коліна не став і присяги на вірність рідному народу не порушив. А після всього сказав, що українська душа розкривається в екстремальних умовах

Як кадровий військовий, Михайло Коваль дуже чутливий до небезпек і ніколи не був сліпим щодо політичної карти стратегічних загарбницьких розрахунків нашого північного сусіда.

Він впевнений, що надійною запорукою національної безпеки України є співпраця і вступ до НАТО, добре розуміючи, що без міжнародної військової допомоги війна, як би її не називали, може затягнутися.

Саме його, нашого земляка, Президент України Петро Порошенко призначив головою української частини спільної робочої групи Україна-НАТО з питань воєнної реформи високого рівня.

Вміння генерал-полковника Михайла Ковалю відстоювати інтереси України позитивно оцінили Генеральний секретар НАТО, учасники зустрічі на високому рівні у штаб-квартирі НАТО в Брюсселі (2014 р.), учасники спільної робочої групи високого рівня Україна-НАТО в Києві.

Наш земляк – доктор історичних наук, автор 10 книжок, серед яких унікальний семитомник «Довготривала фортифікація на теренах України під час Другої Світової війни. Міфи і реалії», подарований автором Народному Дому «Просвіти» міста Хмельницького.

Кожен рядок тут підкріплений не тільки архівними джерелами, а й великою любов'ю до історії рідного краю, що властиве лише справжнім патріотам.

Сьогодні свій багатий військовий досвід подолянин, генерал-полковник, Перший заступник секретаря Ради Національної Безпеки і Оборони України Михайло Коваль віддає рідній Вітчизні на першій лінії захисту якої він завжди був, є і буде.

А щиро любов він віддає своїй славній родині: дружині, двом синам, чотирьом онукам...

І не забуває свою малу батьківщину – рідну Хмельниччину, благословенний край Поділля, що завжди в його серці.

Джерела та література

1. Відеофільм «На першій лінії захисту Вітчизни». Хмельницький: ОДРТК, лютий, 2016 р.
2. Коваль М.В. Довготривала фортифікація на теренах України напередодні та під час Другої світової війни. Міфи і реалії. Частина 1-7: науково-популярне видання/М.В.Коваль.-Хмельницький: Вид-во Національної академії Державної прикордонної служби України імені Б.Хмельницького, 2012.-1338 с.
3. Пакулько Н.Г. Лідер Поділля. - Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2008.- 168 с.
4. «Проскурів». - Хмельницький, 2015, 22 січня, с.5.
5. «Подільський передзвін»/авторська програма Зої Діденко (ОДРТК «Поділля-Центр»), 2015 р.
6. «Свою Україну любіть»/авторська програма Зої Діденко (ОДТРК «Поділля-Центр»), 2012 р.
7. «Українська душа»/ авторська програма Зої Діденко (ХОДТРК «Поділля-Центр»), 2007 р.

Чук О.В.

м. Хмельницький

НАГОРОДИ ТА ЗВАННЯ ГЕРОЯ УКРАЇНИ, ДАНІ ХМЕЛЬНИЧАНАМ - УЧАСНИКАМ РЕВОЛЮЦІЇ ГІДНОСТІ ТА АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ НА СХОДІ УКРАЇНИ (ПОСМЕРТНО)

Війна – з першого погляду таке невеличке слово, але насправді воно несе у собі неосяжну глибину людського болю, смертей, знищення та руйнування. У період проведення бойових дій максимально проявляється прагнення громадянина до виконання державного обов'язку. У статті розглядається питання відзначення різними видами нагород та присвоєння звання Героя України учасникам Революції Гідності і антитерористичної операції із Хмельницької області, яке відбулося помертню.

Ключові слова: війна, Революція Гідності, АТО, нагорода, вручення, герой, державний обов'язок.

Революція Гідності та неоголошена війна на сході України відкрили важливу сторінку в новітній історії української держави, сприяли прогресу самоідентифікації української нації, згуртували український народ. Криваві події розкрили багатогранність кожної людини, що проявилася у патріотизмі, мужності, співпереживанні, розумінні, підтримці та героїзмі. В такий період на передовій залишаються сильні духом, відважні та люблячі свою країну захисники: чи то військові, чи то цивільні громадяни, чи то добровольці та волонтери.

Цінуючи свою Вітчизну, заради збереження територіальної цілісності країни, для забезпечення мирного майбутнього наймолодшому поколінню, з люблячо-трепетним відношенням до власних сімей ... вони ідуть під кулі, ризикують власним життям, віддають найдорожче ... стають Героями.

Ця війна багатоіменна - Російсько-українська війна, Війна на сході України, Російська збройна агресія проти України, агресія проти України, бойові дії на сході України, антитерористична операція. Головне – непотрібна, безглузда, недоцільна, незрозуміла! Сильну різносторонню підтримку з перших днів надала Хмельниччина - як невіддільна частина України в надзвичайно важливий для незалежності момент.

З 17 березня 2014 року Указами Президента було проведено мобілізаційні заходи - шість хвиль відкритої мобілізації у період 2014 - 2016 років. Шоста хвиля завершилася 31 жовтня 2016 р. Нова хвиля мобілізації можлива в разі погіршення ситуації в зоні АТО. Згідно з Законом України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», Президент України приймає рішення (у формі указів) про загальну або часткову мобілізацію та про демобілізацію із внесенням їх на затвердження до Верховної Ради України. Верховна Рада затверджує протягом двох днів з моменту звернення Президента його укази про загальну або часткову мобілізацію [7]. Станом на весну 2017 року вона планувалася, але відповідного указу підписано не було.

У воєнний час, під час нехай і неоголошеної війни з російським окупантом, постає питання ушанування та засвідчення моменту виконаного державного обов'язку. Для цього існує система нагородження. В Україні існує декілька видів нагород: державні, відомчі, нагороди громадських організацій, знаки народної пошани.

Закон України «Про державні нагороди України» (із змінами і доповненнями, останнє від 13 грудня 2015 року N 901-VIII) від 16 березня 2000 року N 1549-III відповідно до Конституції України встановлює державні нагороди України для відзначення громадян за особисті заслуги перед Україною.

Державні нагороди України є вищою формою відзначення громадян за видатні заслуги у розвитку економіки, науки, культури, соціальної сфери, захисті Вітчизни, охороні конституційних прав і свобод людини, державному будівництві та громадській діяльності, за інші заслуги перед Україною. Встановлюються виключно законами України.

Законодавство про державні нагороди складається з Конституції України, Закону України «Про державні нагороди України» та указів Президента України, що видаються відповідно до нього.

Державними нагородами є:

- звання Герой України;
- орден;
- медаль;
- відзнака "Іменна вогнепальна зброя";
- почесне звання України;
- Державна премія України;
- президентська відзнака.

Президент України затверджує: статут - для звання Герой України та кожного ордену; положення - для інших державних нагород.

Статuti і положення про державні нагороди визначають підстави для нагородження, містять опис державної нагороди, а також встановлюють порядок нагородження, вручення, носіння державних нагород та інші правила.

Нагородження державними нагородами провадиться указом Президента України. Нагородженому вручається державна нагорода та документ, що посвідчує нагородження нею.

Нагородження державними нагородами може бути проведено посмертно.

Вищим ступенем відзнаки в Україні є **звання Герой України**.

Звання Герой України присвоюється громадянам України за здійснення визначного героїського вчинку або визначного трудового досягнення.

Герою України вручається *орден «Золота Зірка»* за здійснення визначного героїського вчинку *або орден Держави* - за визначні трудові досягнення.

В Україні встановлюються такі ордени:

орден Свободи - для відзначення видатних та особливих заслуг громадян в утвердженні суверенітету та незалежності України, консолідації українського суспільства, розвитку демократії, соціально-економічних та політичних реформ, відстоювання конституційних прав і свобод людини і громадянина;

орден князя Ярослава Мудрого I, II, III, IV, V ступеня - для нагородження громадян за видатні заслуги перед Україною в галузі державного будівництва, зміцнення міжнародного авторитету України, розвитку економіки, науки, освіти, культури, мистецтва, охорони здоров'я, за визначні благодійницьку, гуманістичну та громадську діяльність;

орден «За заслуги» I, II, III ступеня - для відзначення видатних заслуг громадян в економічній, науковій, соціально-культурній, військовій, державній, громадській та інших сферах суспільної діяльності;

орден Богдана Хмельницького I, II, III ступеня - для нагородження громадян України за особливі заслуги у захисті державного суверенітету, територіальної цілісності, у зміцненні обороноздатності та безпеки України;

орден Героїв Небесної Сотні - для відзначення осіб за громадянську мужність, патріотизм, відстоювання конституційних засад демократії, прав і свобод людини, активну благодійну, гуманістичну, громадську діяльність в Україні, самовіддане служіння Українському народу, виявлені під час Революції гідності (листопад 2013 року - лютий 2014 року), інших подій, пов'язаних із захистом незалежності, суверенітету і територіальної цілісності України;

орден «За мужність» I, II, III ступеня - для відзначення військовослужбовців, працівників правоохоронних органів та інших осіб за особисті мужність і героїзм, виявлені при рятуванні людей, матеріальних цінностей під час ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, у боротьбі зі злочинністю, а також в інших випадках при виконанні військового, службового, громадянського обов'язку в умовах, пов'язаних з ризиком для життя;

орден княгині Ольги I, II, III ступеня - для відзначення жінок за визначні заслуги в державній, виробничій, громадській, науковій, освітянській, культурній, благодійницькій та інших сферах суспільної діяльності, вихованні дітей у сім'ї;

орден Данила Галицького - для нагородження військовослужбовців Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, Державної спеціальної служби транспорту, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, а також державних службовців за значний особистий внесок у розбудову України, сумлінне та бездоганне служіння Українському народу;

орден «За доблесну шахтарську працю» I, II, III ступеня.

В Україні встановлюються такі медалі:

«За військову службу Україні» - для нагородження військовослужбовців Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, а також Державної спеціальної служби транспорту, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, інших осіб за мужність і відвагу, самовіддані дії, виявлені у захисті державних інтересів України;

«За бездоганну службу» I, II, III ступеня - для нагородження осіб офіцерського складу і прапорщиків Збройних Сил України, поліцейських, Національної гвардії України, Служби безпеки України, Служби зовнішньої розвідки України, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, Державної прикордонної служби України, Державної спеціальної служби транспорту, військ Цивільної оборони, які досягли високих показників у бойовій і професійній підготовці, є взірцем вірності присязі та виконання військового (службового) обов'язку, успішно керують підлеглими, зразково виконують інші військові обов'язки;

«Захиснику Вітчизни» - для нагородження ветеранів війни, осіб, на яких поширюється Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», осіб, які брали участь у визволенні України від фашистських загарбників, та інших громадян України за виявлені у захисті державних інтересів особисті мужність і відвагу, зміцнення обороноздатності та безпеки України;

«За врятоване життя» - для нагородження громадян за врятування життя людини, активну благодійну, гуманістичну та іншу діяльність у справі охорони здоров'я громадян, запобігання нещасним випадкам з людьми.

Відзнака «Іменна вогнепальна зброя»

Відзнака «Іменна вогнепальна зброя» встановлюється для нагородження офіцерського складу Збройних Сил України, Державної прикордонної служби України, інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, Служби безпеки України, Служби зовнішньої розвідки України, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, а також Державної спеціальної служби транспорту, поліцейських та державних службовців, які мають офіцерське звання, за визначні заслуги у забезпеченні обороноздатності України, недоторканності її державного кордону, підтримці високої бойової готовності військ, зміцненні національної безпеки, боротьбі зі злочинністю, захисті конституційних прав і свобод громадян, за бездоганну багаторічну службу, зразкове виконання військового та службового обов'язку, виявлені при цьому честь і доблесть.

Президент України відповідно до Конституції України встановлює президентські відзнаки та нагороджує ними.

Виготовлення орденів, медалей, нагрудних знаків до почесних звань України, нагрудних знаків лауреатів державних премій України і президентських відзнак, а також документів, що посвідчують нагородження ними, здійснюється виключно Банкотно-монетним двором Національного банку України.

Для попереднього розгляду питань, пов'язаних з нагородженням державними нагородами, при Президенті України утворюється Комісія державних нагород та геральдики, яка є дорадчим органом і працює на громадських засадах. Персональний склад зазначеної Комісії та порядок її роботи визначаються Президентом України [6].

На державному рівні *інформацію про нагороджених осіб можна отримати* із декількох доступних джерел. В першу чергу це Хмельницький обласний військовий комісаріат та веб-сайт Хмельницької обласної ради, а також інтернет-ресурс «Книга пам'яті полеглих за Україну».

Офіційний веб-сайт Хмельницької обласної ради подає регіональний список героїв Небесної сотні з десяти осіб. Відповідно до Указу Президента України Петра Порошенка № 890/2014 від 21.11.2014 «Про присвоєння звання Герой України» за громадянську мужність, патріотизм, героїчне відстоювання конституційних засад демократії, прав і свобод людини, самовіддане служіння Українському народу, виявлені під час Революції гідності усім героям Небесної сотні присвоєно **звання Герой України** з удостоєнням **ордена «Золота Зірка» (посмертно)**. На Хмельниччині це:

1. Бондарчук Сергій Михайлович, м. Старокостянтинів.
2. Дзявувський Микола Степанович, м. Шепетівка.

3. Клітинський Олександр Іванович, с.Чернелівці Деражнянського району.
4. Корнєєв Анатолій Петрович, с.Руда Кам,янець-Подільського району.
5. Мазур Артем Анатолійович, м.Хмельницький.
6. Пагор Дмитро Олексійович, с.Хропотова Чемеровецького району.
7. Подригун Олександр Володимирович, с.Залужжя Білогірського району.
8. Шеремет Людмила Олександрівна, м.Хмельницький
9. Васильцов Віталій Валерійович, с.Гаврилівці Кам,янець-Подільського району.
10. Чаплінський Володимир Володимирович, с.Ногацівка Славутського району [15].

Наступного року Указом Президента України № 318/2015 від 9 червня 2015 року, за виняткову мужність, героїзм і самопожертву, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності Української держави, вірність військовій присязі, присвоєно звання «Герой України» (посмертно) Зубкову Івану Івановичу («Краб»), що брав участь у обороні Донецького аеропорту.

Звання Героя України (посмертно) отримало 11 мешканців Хмельницької області.

Указом Президента України від 2 грудня 2002 року N 1114/2002 затверджено опис нагороди **орден «Золота Зірка»** звання Герой України. Він виготовляється із золота і має форму п'ятикутної зірки, накладеної на вінок із дубового листа. Промені зірки поліровані. Розмір ордену між протилежними вершинами зірки 35 мм. Зворотний бік ордену плоский, з написом рельєфними літерами «Герой України» та порядковим номером ордену. У верхньому промені зірки є кільце з вушком, яке сполучається з фігурною колодкою, обтягнутою стрічкою. Довжина колодки - 45 мм, ширина - 28 мм. На зворотному боці колодки є застібка для прикріплення ордену до одягу. Стрічка ордену шовкова муарова зі смужками синього і жовтого кольорів. Ширина стрічки - 28 мм, ширина кожної смужки - 14 мм [18].

Ще однією категорією, відзначених різними видами нагород, є учасники бойових дій, що взяли участь у проведенні антитерористичної операції на сході України. Виконання вшанування нагородами може відбуватися як при житті, так і посмертно. На сайті обласної ради виставлено список військових Хмельниччини, які загинули у неоголошеній війні на сході України. Станом на 18.03.2017 року цей список нараховує **160 осіб**. Також надається інформація про вік та місцеву прив'язку. Хмельницька обласна рада не подає інформації про нагородження, але частково по списку, по деяких особах можна перейти по посиланню на сайт memorybook.org.ua. Це є **інтернет-ресурс «Книга пам'яті полеглих за Україну»**.

«Книга пам'яті полеглих за Україну» заснована 22 липня 2014 р., за підтримки Національного військово-історичного музею України, Міністерства оборони України, Міністерства внутрішніх справ, волонтерів та небайдужих громадян. Станом на 1 квітня 2017 р. в книгу внесено 3465 загиблих. Авторська команда проекту «Книга Пам'яті»: Максим Попов (засновник та редактор книги), Ярослав Тинченко, Герман Шаповаленко, Сергій Коваленко, Світлана Віговська, Оксана Трапезун та Святослав Смуk. На першій сторінці висловлено подяку тим, хто взяв участь у різносторонній роботі над даним проектом: пошуківцям Місії «Евакуація-200» («Чорний тюльпан») (пошук та ідентифікація загиблих), Павлу Нетьосову (пошук та ідентифікація загиблих), полковнику Івану Бондарчуку (збір та обробка інформації), Олексі Руденку (розробка логотипу та емблеми Книги), Олені Чебелюк (збір інформації), Ірині Мороз (збір та обробка інформації для Книги та Стіни Пам'яті), Андрію Музиці (збір та обробка інформації), Вадиму Литвину (збір та обробка інформації по Кушугумському та Краснопільському кладовищам), Миколі Чмиру (оформлення Книги), Юрію Гірченку (оформлення Книги) та Євгену Вороху (оформлення Книги) [10].

Головні слова книги : «Пам'ятаємо тих, хто воював та загинув за єдину Україну».

На сайті по різних категоріям – відомчій приналежності, похованням на певних кладовищах, по алфавітних показниках, по зведених даних (за місцем загибелі, загиблих по віку та статтю, загиблих по цільових групах та ін.) - можна відшукати дані про загиблих, а також віртуально покласти квіти, написати листа, надіслати фото. Кожному загиблому присвячено власну сторінку з фотографією, інформацією з датою народження та смерті, місцем народження та служби, обставинами загибелі, список із підбіркою статей у ЗМІ та списком з нагородами. Також можна вести пошук по областям.

Саме із «Книги пам'яті» дізнаємося про збереження світлої шани загиблих захисників Вітчизни на державному рівні у вигляді системи різних видів нагород.

20 червня 2014 року Середі Б.М. посмертно було вручено нагороду сучасної російсько-української війни – орден «За мужність» III ступеня. Це є перша нагорода, вручена посмертно на території Хмельницької області з початку війни.

У сучасному законодавстві затверджено дев'ять видів орденів. Учасникам бойових дій на сході України з Хмельниччини посмертно вручено два з них - орден «За мужність» та орден Богдана Хмельницького.

Перший орден - **орден «За мужність»**, має три ступені. Вищим ступенем ордену є I ступінь. Нагородження орденем «За мужність» провадиться послідовно, починаючи з III ступеня. Нагороджений

орденом «За мужність» будь-якого ступеня іменується кавалером ордена «За мужність». Орден «За мужність» I ступеня має знак ордена - хрест і зірку ордена, а II і III ступеня - тільки знак ордена. Нагородження може бути проведено посмертно. При нагородженні вручаються: до I ступеня - знак ордена - хрест, зірка ордена, орденська книжка; до II і III ступеня - знак ордена - хрест, орденська книжка.

У разі нагородження особи орденом «За мужність» посмертно нагородні знаки та орденська книжка відповідного ступеня ордена передаються сім'ї нагородженого. Нагородні знаки ордена «За мужність» та орденська книжка після смерті нагородженого залишаються в сім'ї померлого як пам'ять. Якщо у померлого нагородженого немає сім'ї, нагородні знаки та орденська книжка підлягають поверненню до Адміністрації Президента України.

Знак ордена «За мужність» III ступеня виготовляється з нейзильберу і має форму хреста із широкими загостреними кінцями. Посередині знака - рівносторонній хрест, покритий білою емаллю, з-під якого розходяться два схрещені мечі вістрям униз. На цьому хресті розміщено круглий медальйон, залитий темно-малиною емаллю, у центрі якого - синє емалеве коло із зображенням малого Державного Герба України. У верхній частині медальйона, над колом, - напис: «За мужність», у нижній частині, з боків, - дві лаврові гілки. Пружки хреста, медальйона і кола, напис, лаврові гілки позолочені. Всі зображення рельєфні. Розмір знака - 41 x 41 мм.

Знак за допомогою кільця та вушка з'єднується з прямокутною колодкою, обтягнутою шовковою муаровою стрічкою. На стрічці - поздовжні смужки: широкі - жовта посередині і дві сині з боків, вузькі - малинова, біла між ними та жовта по краях. Довжина стрічки - 45 мм, ширина 28 мм; ширина смужок - 8 мм і 1 мм.

Зворотний бік знака плоский, з вигравіруваним номером ордена та застібкою для прикріплення знака до одягу. Планка ордена «За мужність» III ступеня являє собою прямокутну металеву пластинку, обтягнуту відповідною стрічкою. Розмір планки: висота - 12 мм, ширина - 24 мм [20].

Указами Президента України «за особисту мужність і високий професіоналізм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі», нагороджені орденами «За мужність» III ступеня (посмертно): Андріюк Євген Олександрович, Балюк Михайло Борисович, Білик Ігор Вікторович («Кот»), Бойко Петро Леонідович, Вовк Алла Юліанівна («Фортуна»), Волошин Ігор Олексійович, Гаврилюк Сергій Євгенович, Герєга Олексій Віталійович, Гончарук Микола Павлович, Гордійчук Микола Миколайович, Григор'єв Василь Леонідович («Хімік»), Давидов Ярослав Олегович, Дзингель Денис Андрійович, Дзюбелюк Олександр Миколайович, Дияк Павло Станіславович, Добровик Євген Михайлович, Драчук Валентин Вікторович, Дрозд Володимир Миколайович, Журавленко Андрій Анатолійович («Восьмий»), Завальнюк В'ячеслав Вікторович, Іщук Олександр Сергійович, Каракула Віталій Олександрович, Карпенко Сергій Миколайович («Нельс»), Клименко Сергій Миколайович, Кобернюк Василь Іванович, Коваль Максим Олександрович, Ковальський Анатолій Вікторович («Сталкер»), Колісник Дан Вікторович, Конощенко Руслан Сергійович («Поет»), Костишин Ярослав Мирославович, Кревогубець Ярослав Іванович, Крепець Леонід Петрович, Крижак Віталій Миколайович, Лабань Роман Олегович, Ліщук Руслан Володимирович, Лопацький Федір Миколайович, Лукашук Андрій Степанович, Мамлай Олександр Анатолійович, Мандибуря Олександр Олександрович, Миколайчук Дмитро Васильович, Мирчук Денис Віталійович, Молодика Андрій Миколайович, Оврашко Сергій Миколайович («Динаміт»), Ознамець Володимир Володимирович, Остапчук Василь Васильович («Хохол»), Остяк Василь Володимирович, Павенський Олександр Олександрович, Панчук Володимир Феліксевич («Араб»), Пасічник Олександр Валерійович, Пастухов Олександр Миколайович, Повстюк Андрій Олексійович, Попик Віктор Петрович, Попов Олександр Володимирович, Присяжнюк Руслан Анатолійович («Шаман»), Рибачок Олег Вікторович, Романенко Олександр Трохимович («Скіф»), Романчук Анатолій Михайлович, Савіцький Юрій Миколайович («Партизан»), Садовець Віктор Анатолійович, Серєда Борис Миколайович, Серєдюк Олег Олександрович, Соломчук Володимир Володимирович, Співачук Олександр Володимирович, Стрельчук Павло Володимирович («Старшина»), Суліма Анатолій Володимирович, Тимошишин Олександр Андрійович, Тимошук Андрій Петрович, Угринович Олег Анатолійович («Змій»), Філімонов Дмитро Юрійович, Хоптяр Сергій Вікторович, Хом'як Ігор Петрович, Циклаурі Рєваз, Цимбалюк Анатолій Борисович, Чепелюк Володимир Миколайович, Числюк Валерій Анатолійович, Чухнов Аркадій Сергійович, Шалатовський Вадим Володимирович («Хмель»), Шевчук Володимир Віталійович, Шемчук Петро Михайлович, Шестак Василь Василійович, Шірпал Леонід Вікторович, Шмерецький Сергій Васильович («Змій»), Яневич Володимир Анатолійович. Загальна кількість 83 чоловіка.

Другий орден - **орден Богдана Хмельницького** має три ступені. Вищим ступенем ордена є I ступінь. Орденом Богдана Хмельницького I ступеня нагороджуються військовослужбовці та працівники Збройних Сил України, інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, та інші особи

за визначні особисті заслуги у захисті державного суверенітету, територіальної цілісності, у зміцненні обороноздатності та безпеки України.

Орденем Богдана Хмельницького *III ступеня* нагороджуються військовослужбовці та працівники Збройних Сил України, інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, та інші особи за бездоганне виконання військового та службового обов'язку, виявлену при цьому доблесть і честь.

Нагороджений орденом Богдана Хмельницького іменується лицарем ордена Богдана Хмельницького. Знак ордена Богдана Хмельницького *I ступеня* виготовляється зі срібла і має форму рівностороннього хреста з розбіжними сторонами, накладеного на два схрещені мечі вістрям угору і багатопроменево зірку. Хрест покритий темно-червоною емаллю. Посередині знака, в колі жовтого металу, обрамленому вінком із дубового листа, - зображення геральдичної фігури «Абданк» герба гетьмана Богдана Хмельницького. Промені зірки, пружки хреста, мечі, вінок позолочені, геральдична фігура «Абданк» - з жовтої і білої емалі. Всі зображення рельєфні. Розмір знака між протилежними кінцями хреста - 50 мм. У верхній стороні хреста є вушко, сполучене з фігурним кільцем, крізь яке протягується стрічка для носіння знака ордена на шії. На зворотному боці знака викарбовано порядковий номер ордена.

Знак ордена Богдана Хмельницького *II ступеня* такий самий, як і знак ордена Богдана Хмельницького *I ступеня*, але промені зірки і мечі срібні. Розмір знака між протилежними кінцями хреста - 45 мм. На зворотному боці знака - застібка для прикріплення ордена до одягу.

Знак ордена Богдана Хмельницького *III ступеня* такий самий, як і знак ордена Богдана Хмельницького *II ступеня*, але виготовляється із нейзильберу, а зображення геральдичної фігури «Абданк» герба гетьмана Богдана Хмельницького - на колі білого металу.

Стрічка ордена Богдана Хмельницького шовкова муарова темно-малинового кольору з поздовжніми смужками:

для *I ступеня* - з однією жовтою посередині. Ширина стрічки - 45 мм, ширина жовтої смужки - 10 мм;

для *II ступеня* - з білою посередині, синьою і жовтою - з боків. Ширина стрічки - 24 мм, ширина білої смужки - 4 мм, синьої і жовтої - по 2 мм кожна;

для *III ступеня* - із жовтою посередині, синьою, жовтою, білою - з боків. Ширина стрічки - 24 мм, ширина жовтої смужки посередині - 4 мм, синьої, жовтої, білої з боків - по 2 мм кожна [19].

Указами Президента України «за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі», орденом Богдана Хмельницького *I ступеня* (посмертно) нагороджено двох осіб - Жука Андрія Сергійовича («Маутлі») та Ляшенка Ігоря Вікторовича.

Відповідно орденом Богдана Хмельницького *III ступеня* (посмертно) нагороджені: Багнюк Олександр Олександрович, Баран Юрій Миколайович, Бойчун Юрій Олександрович, Віхтюк Іван Васильович, Глибоков Володимир Петрович, Загородній Дмитро Валерійович, Заремський Анатолій Сергійович, Івах Дмитро Анатолійович, Кашлаков Василь Олегович («Вовк»), Колісник Дан Вікторович, Кушнірук Олександр Олександрович («Страж»), Лавренчук Віталій Вікторович, Лівзінський Валерій Іванович, Ліщинський Богдан Вікторович («Зверь»), Мазунов Руслан Олександрович, Марковський Володимир Геннадійович, Мелимука Сергій Миколайович, Микитюк Микола Петрович, Наглюк Роман Миколайович, Обухівський Олег Васильович, Рокіцький Сергій Дмитрович, Саліпа Сергій Дмитрович, Сковородін Олексій Володимирович, Суский Вадим Миколайович, Цисар Олександр Миколайович («Шип»), Цісарук Юрій Миколайович, Черніченко Олександр Анатолійович. Загальна кількість 27 чоловік.

Лише один захисник отримав **медаль «Захиснику Вітчизни»**, що є державною нагородою України. Указом Президента України № 311/2015 від 4 червня 2015 року, «за особисту мужність і високий професіоналізм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі» медаллю «Захиснику Вітчизни» (посмертно) нагороджений Овчарук Володимир Борисович.

Медаль «Захиснику Вітчизни» виготовляється з латуні і має форму обрамленого бортиком кола діаметром 32 мм. На лицьовому боці медалі у центрі зображено щит, накладений на меч. На щиті - контури державного кордону України і напис «Україна».

У лівій верхній частині медалі - по колу напис «Захиснику Вітчизни», у правій нижній частині - зображення лаврової та дубової гілок.

На зворотному боці медалі у центрі - зображення лаврової гілки. Всі зображення і написи рельєфні.

За допомогою кільця з вушком медаль з'єднується з прямокутною колодкою, обтягнутою шовковою муаровою стрічкою синього кольору, із двома поздовжніми смужками жовтого кольору на відстані 2 мм

від країв та далі - двома смужками сірого кольору. У нижній частині колодки - тонка металева фігурна дужка із заокругленим виступом та отвором посередині. На зворотному боці колодки - застібка для прикріплення медалі до одягу. Ширина стрічки - 28 мм, ширина смужок: жовтого кольору - по 2 мм кожна, сірого - по 5 мм кожна. Розмір прямокутної колодки до медалі: висота - 42 мм, ширина - 28 мм. Розмір фігурної дужки до колодки: висота - 2 мм, ширина - 30 мм, висота заокругленого виступу - 2 мм. Планка медалі являє собою прямокутну металеву пластинку, обтягнуту стрічкою, як на колодці медалі. Розмір планки: висота - 12 мм, ширина - 28 мм [21].

Перерахованим захисникам, крім державних нагород, також було вручено відомчі нагороди, нагороди громадських організацій або місцевих органів влади. Деякі відзначення є такими, що вручені одній людині.

Так, за мужність та військову доблесть під час проведення АТО у 2015 р. Білик Ігор Вікторович («Кот») нагороджений посмертно **іменною зброєю – кортиком**.

У Положенні про відомчі заохочувальні відзнаки Міністерства оборони України «Вогнепальна зброя» і «Холодна зброя» визначається порядок нагородження цими відзнаками. Відзнакою «Вогнепальна зброя» є пістолет, револьвер та мисливська вогнепальна зброя, а відзнакою «Холодна зброя» - шабля, палаш та кортик. Нагородження відзнаками здійснюється відповідно до Дисциплінарного статуту Збройних Сил України. Нагородження відзнаками здійснюється наказом Міністра оборони України (по особовому складу) [13].

XII сесія Кам'янець-Подільської міської ради від 04.01.2006р. прийняла рішення про **відзнаку міського голови «За заслуги перед міською громадою»**. Її було засновано для вшанування громадян за особисті заслуги перед міською громадою у різних сферах діяльності. Є пам'ятною відзнакою у вигляді нагрудного знаку для носіння його з лівого боку грудей [4].

Гордійчук Микола Миколайович був посмертно нагороджений відзнакою «За заслуги перед міською громадою» та однією з найпочесніших пластових відзнак - Залізним Пластовим Хрестом.

Пластові відзначення та нагороди — це кількоступенева система заохочень та подяк, прийнята у Пласті — Національній скаутській організації України. Нагороди надаються відповідно до вікової приналежності пластуна чи пластунки до певного Уладу (об'єднання). Винятки становлять «Бронзовий хрест за геройський чин» та «**Залізний Пластовий Хрест**», котрі за визначенням надаються незалежно від віку.

Пластові відзначення та нагороди носяться виключно на пластовому однострої, причеплені над лівою кишенею. Залізний Пластовий Хрест це відзнака, яку надають за хоробрість у боротьбі за Батьківщину. При цьому під Батьківщиною розуміється не тільки Україна, а й країна, що такою стала. Враховується участь у боротьбі без уваги, в якому часовому чи географічному просторі вона проходила [16].

Зубкову Івану Івановичу («Краб») та Романенку Олександрю Трохимовичу («Скіф») було вручено вручено церковну нагороду - медаль УПЦ КП «За жертвність і любов до України» (посмертно).

Медаль «За жертвність і любов до України» — відзнака Української православної церкви Київського патріархату. Про заснування нагороди було повідомлено 2 січня 2015, і вже невдовзі відбулися перші нагородження. Медаллю нагороджують за прояв активної громадянської позиції, героїзму, самопожертви в ході Революції гідності, захисту України на Донбасі та в Криму, а також за волонтерську допомогу військовим формуванням України — Збройним силам, Національній гвардії, добровольчим батальонам тощо [14].

Нагрудним знаком «Гідність та Честь» (посмертно) нагороджений Флерко Микола Олексійович («Танчик»).

Нагрудним знаком «Гідність та Честь» нагороджуються громадяни України та інших держав, які під час АТО довели, що поняття Гідність та Честь та девіз знаку - «Обов'язок виконано з честю» є для них життєвим принципом.

Нагрудний знак «Гідність та Честь» може бути вручений посмертно.

Всі посвідчення видаються з Наказом, печаткою та підписом Голови ВГО «Звитяга». В посвідченні зазначається за представленням якої організації або уповноваженої особи відбулось нагородження.

Згідно Рішення Ради громадських організацій України від 30 липня 2015р., започатковано розміщення реєстрів нагородження відзнакою «Гідність та Честь» АТО у відкритому Інтернет-ресурсі на сайті ВГО «Звитяга» [2].

Відзнакою «Командира 80 ОДШБр» (посмертно) нагороджений Чепелюк Володимир Миколайович.

80-та окрема десантно-штурмова бригада (80 ОДШБр, в/ч А0284, в/ч пп В-3720) — військове з'єднання Високомобільних десантних військ України, що за організаційно-штатною структурою підпорядковується командуванню ВДВ ЗСУ. Базується у м. Львів. Поточний командувач з березня 2016 року полковник Володимир Шворак [11].

Відзнакою «Народний Герой України» (посмертно) нагороджено 7 чоловік: Балюк Михайло Борисович, Жук Андрій Сергійович («Мауглі»), Зубков Іван Іванович («Краб»), Колісник Дан Вікторович, Микитюк Микола Петрович, Суліма Анатолій Володимирович, Якубовський Назар Олександрович («Назарчик»).

Орден «Народний Герой України» — українська недержавна нагорода, запроваджена у 2015 році за ініціативою колекціонера антикваріату та волонтера Андрія Боєчка та ювеліра Дмитра Щербакова. Нагорода виконана у двох модифікаціях: червоно-чорна стрічка на колодці — для воїнів, які зі зброєю в руках захищали українську землю; жовто-блакитна стрічка на колодці — для волонтерів та медиків.

Орден виготовлений зі срібла 925 проби, кожна нагорода має індивідуальний номер та елементи захисту. Усього виготовлено вже більше 100 орденів. Срібло для виготовлення орденів збирали представники з 16 країн світу.

Орден «Народний Герой України» є відзнакою народу України. Орден налічує одну ступінь та дві номінації. Нагороджені Орденом «Народний Герой України» набувають почесного звання «Народний Герой України».

Орден «Народний Герой України» має форму тризуба з накладеним по центру піднятим мечем, підвішеного до орденської планки.

У комплект нагороди входить також знак ордену, грамота про нагородження та банківська картка.

Позбавлення Ордену «Народний Герой України» може бути здійснене Нагородною Радою за дії, направлені проти Держави Україна та її народу [9].

Відповідно до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [8], досить поширеним є присвоєння звання почесного громадянина певного міста залежно від місця народження, проживання або служби. Почесний громадянин міста — звання, що є вищим визнанням заслуг перед містом і його жителями. Такі звання присвоюють відповідними рішеннями виконкомів міських рад.

Звання «Почесний громадянин міста Хмельницького» (посмертно) отримали Величко Володимир Володимирович, Віхтюк Іван Васильович, Волошин Ігор Олексійович, Глибоков Володимир Петрович, Дереш Валерій Костянтинович («Амін»), Дияк Павло Станіславович, Жук Андрій Сергійович («Мауглі»), Зубков Іван Іванович («Краб»), Івах Дмитро Анатолійович, Колісник Дан Вікторович, Кушнірук Олександр Олександрович («Страж»), Ліщук Руслан Володимирович, Овчарук Володимир Борисович, Панчук Володимир Феліксович («Араб»), Роземборський Олександр Євгенович, Саліпа Сергій Дмитрович, Смолінський Леонід Денисович, Співачук Олександр Володимирович, Суліма Анатолій Володимирович, Цисар Олександр Миколайович («Шип»), Шалатовський Вадим Володимирович («Хмель»), Якобчук Роман Іванович, Якушко Анатолій Павлович. Загальна кількість 23 особи.

Звання «Почесний громадянин міста Кам'янець-Подільського» (посмертно) надано 11 особам: Гордійчук Микола Миколайович, Журавленко Андрій Анатолійович («Восьмий»), Коношенко Руслан Сергійович («Поет»), Кухар Андрій Анатолійович, Лізвінський Валерій Іванович, Луньов Олександр Володимирович, Мелимука Сергій Миколайович, Наглюк Роман Миколайович, Стрельчук Павло Володимирович («Старшина»), Флерко Микола Олексійович («Танчик»), Чухнов Аркадій Сергійович.

Зубков Іван Іванович («Краб») посмертно отримав звання «Почесний громадянин міста Деражні» та звання «Почесний громадянин смт Летичів».

Сковородін Олексій Володимирович та Суский Вадим Миколайович - звання «Почесний громадянин міста Славути» (посмертно).

Олександр Олександрович Багнюк та Романчук Анатолій Михайлович отримали звання «Почесний громадянин міста Біла Церква».

Цісарук Юрій Миколайович, Черніченко Олександр Анатолійович - звання «Почесний громадянин міста Рівне» (посмертно).

Виконавчі комітети рішеннями районних рад присвоюють звання почесного громадянина на рівні району.

Наглюку Роману Миколайовичу присвоєно звання «Почесний громадянин Кам'янець-Подільського району» (посмертно).

Звання «Почесний громадянин Волочиського району» (посмертно) отримали Павенський Олександр Олександрович, Черніченко Олександр Анатолійович, Шестак Василь Васильович, Вернигора Вадим Васильович, Іськов Микола Анатолійович.

Звання «Почесний громадянин Старокостянтинівського району» (посмертно) отримали Бойчун Юрій Олександрович, Рокіцький Сергій Дмитрович, Саліпа Сергій Дмитрович.

Крепечь Леонід Петрович нагороджений відзнакою міської ради м. Володимир-Волинський «За заслуги перед містом» (посмертно).

Керуючись Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні»[8], міська рада ухвалює рішення Про порядок найменування та перейменування назв вулиць, провулків, проспектів, площ, скверів та споруд. Періодично місцеві органи приймають рішення про присвоєння цим об'єктам імені загиблих героїв з метою вшанування їхньої пам'яті.

Рішенням сімнадцятої сесії Ізяславської міської ради сьомого скликання від 11 листопада 2016 року № 4 «Про присвоєння вулицям та провулкам м. Ізяслав імен загиблих учасників антитерористичної операції (АТО)» **провулку Новосільському** присвоєно ім'я **Василя Кобернюка**.

Рішенням сімнадцятої сесії Ізяславської міської ради сьомого скликання від 11 листопада 2016 року № 4 «Про присвоєння вулицям та провулкам м. Ізяслав імен загиблих учасників антитерористичної операції (АТО)» **вулиці Свободи** присвоєно ім'я **Олександра Кушнірука**.

Рішенням сімнадцятої сесії Ізяславської міської ради сьомого скликання від 11 листопада 2016 року № 4 «Про присвоєння вулицям та провулкам м. Ізяслав імен загиблих учасників антитерористичної операції (АТО)» **вулиці Лермонтова** присвоєно ім'я вулиця **Юрія Цісарука**.

Розпорядженням Летичівської селищної ради від 6 січня 2016 року № 3 іменем **Леоніда Шірпала** названо вулицю у смт. Летичів (колишня назва – **вулиця Белавіна**).

Розпорядженням Летичівської селищної ради від 6 січня 2016 року № 3 іменем **Леоніда Смолінського** названо вулицю у смт. Летичів (колишня назва – **вулиця Куйбишева**).

У **Шепетівці** названо вулицю на честь **Кревогубця Ярослава Івановича** [].

З метою відзначення жителів міста Хмельницького, які проявили виняткову мужність, героїзм та відвагу під час захисту кордонів України та її територіальної цілісності та віддали життя за Україну, п'ятдесят друга сесія міської ради від 26.08.2015 р. прийняла рішення «Про заснування «Почесної відзнаки міської громади «Мужність та відвага» жителів міста Хмельницького» [17].

Почесною відзнакою міської громади «Мужність і відвага» жителів міста Хмельницького (по смертно) нагороджено 22 особи: Величко Володимир Володимирович, Віхтюк Іван Васильович, Волошин Ігор Олексійович, Глибоков Володимир Петрович, Дияк Павло Станіславович, Івах Дмитро Анатолійович, Колісник Дан Вікторович, Кушнірук Олександр Олександрович («Страж»), Ліщук Руслан Володимирович, Мазур Артем Анатолійович, Овчарук Володимир Борисович, Панчук Володимир Феліксович («Араб»), Роземборський Олександр Євгенович, Смолінський Леонід Денисович, Співачук Олександр Володимирович, Суліма Анатолій Володимирович, Цисар Олександр Миколайович («Шип»), Шалатовський Вадим Володимирович («Хмель»), Шеремет Людмила Олександрівна, Якобчук Роман Іванович, Якубовський Назар Олександрович («Назарчик»), Якушко Анатолій Павлович.

Згідно рішення спілки учасників бойових дій в АТО Закарпатської області «Побратими України» від 01 грудня 2015 року започатковано **нагрудний знак – «За оборону Донецького аеропорту»**.

Нагрудний знак «За оборону Донецького аеропорту» – це недержавна загальноукраїнська відзнака з особливим статусом, започаткована з метою вшанування захисників Донецького аеропорту.

Нагрудним знаком «За оборону Донецького аеропорту» нагороджуються військовослужбовці Збройних Сил України, інших силових структур України, добровольці добровольчих батальйонів, які зі зброєю в руках брали безпосередню участь в обороні Донецького аеропорту в період з 26 травня 2014 року по 21 січня 2015 року.

Цим нагрудним знаком можуть бути нагороджені:

- громадяни України;
- громадяни інших держав;
- особи без громадянства.

Подання для нагородження встановленої форми подаються на ім'я голови спілки учасників бойових дій в АТО Закарпатської області «Побратими України» для розгляду нагородною комісією, яка складається з представників частин, які захищали Донецький аеропорт. Після розгляду і затвердження списків видається наказ про нагородження Голови спілки учасників бойових дій в АТО Закарпатської області «Побратими України».

Нагрудний знак «За оборону Донецького аеропорту» носить на правому боці грудей після Державних нагород України, Державних нагород інших країн та відомчих заохочувальних відзнак України.

Реєстр нагороджених ведеться та зберігається у голови спілки учасників бойових дій в АТО Закарпатської області «Побратими України». В разі втрати нагороди дублікат нагрудного знаку не видається.

Нагрудний знак «За оборону Донецького аеропорту» виготовляється методом холодного листового штампування і високоточного вакуумного лиття. Розмір знака – 50 x 50 мм. Знак має форму хреста на тлі восьмикутної зірки. У центральній частині знака розміщено зображення зруйнованого Донецького

аеропорту, прапори Повітряних сил, сухопутних військ, військово-морських сил, а по колу, на білому тлі, напис «За оборону Донецького аеропорту».

На зворотній стороні медалі, на реверсі, зображено напис «Vita sine libertate – nihil», що в перекладі з латини означає «Життя без волі - ніщо». Також на реверсі, в нижній частині знака, розміщено посадочне місце під порядковий номер. Колодка нагрудного знаку прикрашена шовковою малиною стрічкою, з правого боку якої жовто-блакні смужки шириною по 2 мм кожна, а зліва чорна-сині смужки шириною по 2 мм кожна. Нижче колодки підвіска з дубового листя срібляного кольору [3].

Нагрудним знаком «За оборону Донецького аеропорту» (посмертно) з Хмельницької області нагороджено 8 чоловік: Білик Ігор Вікторович («Кот»), Григор'єв Василь Леонідович («Хімік»), Зубков Іван Іванович («Краб»), Івах Дмитро Анатолійович, Коношенко Руслан Сергійович («Поет»), Костишин Ярослав Мирославович, Присяжнюк Руслан Анатолійович («Шаман»), Флерко Микола Олексійович («Танчик»).

На сайті офіційного інтернет-представництва Президента України Сірковенко Олесь 18 вересня 2015 р. зареєстрував петицію №22/008721-еп про заснування державної нагороди - медаль «За оборону Донецького аеропорту»: «Оборона Донецького аеропорту у 2014-2015 роках під час проведення АТО - це 242 доби, які назавжди стали визначальною подією в історії України, символом незламності держави та її захисників. ДАП - коротка аббревіатура, що стала для всіх українців рубежем, зокрема у свідомості, який означав або подальше життя країни, або її смерть.

Окрім представників офіційних силових структур України, вказаною державною нагородою, у разі її заснування, можуть нагороджуватися бійці українських добровольчих збройних формувань, що брали участь в обороні Донецького аеропорту, волонтери, а також журналісти, кореспонденти (в т.ч. фотокореспонденти), оператори засобів масової інформації, завдяки роботі яких світ узнав про подвиг українських воїнів. Нагороджуватися можуть як громадяни України, так і громадяни іноземних держав.

За даного часу існує лише відомча відзнака - однойменний нагрудний знак Збройних Сил України, що має дуже обмежене коло застосування і не наділений відповідним державним статусом» [5].

Як результат, з необхідних 25000 голосів петицію підтримали лише - 184, тому її не було навіть прийнято на розгляд.

Ініціатором створення **нагрудного знаку «За оборону Луганського аеропорту»** стала Всеукраїнська громадська організація учасників бойових дій «Побратими України». «Є відзнака за оборону Донецького аеропорту, і ми вирішили зробити таку ж відзнаку за оборону Луганського аеропорту, адже бої за нього також були дуже важкими і в них загинуло й було поранено багато наших бійців, — говорить голова Всеукраїнської громадської організації учасників бойових дій «Побратими України» Микола Мінько. — Ця медаль не приносить якихось привілеїв, але свідчить про те, що її власник брав безпосередню участь у бою і є справжнім воїном!» [22].

Нагрудним знаком «За оборону Луганського аеропорту» (посмертно) нагороджено 4 особи з Хмельниччини: Воронюк Артем Юрійович, Мирчук Денис Віталійович, Шалатовський Вадим Володимирович («Хмель»), Якубовський Назар Олександрович («Назарчик»).

Згідно наказів Генерального штабу Збройних сил України, посмертно було **підвищено у званні деяких військовослужбовців-учасників АТО**. Це: Костишин Ярослав Мирославович - підполковник, Кушнірук Олександр Олександрович («Страж») - підполковник, Лівінський Валерій Іванович - майор, Мелимука Сергій Миколайович - майор, Наглюк Роман Миколайович - майор, Рокіцький Сергій Дмитрович - майор медичної служби, Цисар Олександр Миколайович («Шип») - капітан.

Бойові дії не припиняються, неважаючи на домовленості, обіцянки, періоди оголошеного псевдоперемир'я. На жаль, списки загиблих за мир та спокій щодня поповнюються та оновлюються. Війна триває. Пам'ятаємо кожного героя! Вічна слава героям!

Джерела та література:

1. Болгов В.В., Чепак В.П., Чепак Г.Д. Золотые звезды Героев. Современные ордена и медали Украины, России, Белоруссии. - К.: Украинская академия геральдики, товарного знака и логотипа. Украинское научное общество геральдики и вексилологии, 2006. - 240 с.
2. ВГО «Спілка ветеранів та працівників силових структур України «Звитяга»// <https://zvitiaga.org.ua>
3. Всеукраїнська спілка учасників бойових дій «Побратими України»//<https://pobratymy.com.ua>
4. Додаток до рішення XII сесії міської ради від 04.01.2006р. №5 про відзнаку міського голови «За заслуги перед міською громадою».
5. Електронні петиції. Офіційне інтернет-представництво Президента України//<https://petition.president.gov.ua>
6. Закон України «Про державні нагороди України» № 1549-III від 16.03.2000.
7. Закон України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» №3543-12 від 23.06.2016.

8. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» № 280/97-ВР від 21.05.1997.
9. Киртока В. Андрей Бочко: «Серебро для изготовления орденов нам присылают со всего мира»// Факты и комментарии. – 22.04.2015.//<https://uk.wikipedia.org>
10. Книга пам'яті полеглих за Україну// <http://memorybook.org.ua>
11. Міністерство оборони України/ [http:// www.mil.gov.ua](http://www.mil.gov.ua)
12. Нагороди України: історія, факти, документи: у 3 т. – К.: «Українознавство», фірма «ARC -Ukraine», 1996.
13. Наказ Міністерства Оборони України «Про затвердження Положення про відомчі заохочувальні відзнаки Міністерства оборони України «Вогнепальна зброя» і «Холодна зброя» № 693 від 23.10.2012.
14. Омелян М. Святійший Патріарх Філарет відзначив духовенство новою церковною нагородою «За жертвність і любов до України». Прес-центр Київської Патріархії./ <https://uk.wikipedia.org>
15. Офіційний веб-сайт Хмельницької обласної ради//<http://khmelnytsky.com>
16. Пластовий портал. Твоя віртуальна домівка// [https:// plast.org.ua](https://plast.org.ua)
17. Рішення №2 від 26.08.2015 р. п'ятдесят другої сесії Хмельницької міської ради «Про заснування Почесної відзнаки міської громади «Мужність і відвага»
18. Указ Президента України «Про звання Герой України» № 1114/2002 від 02.12.2002.
19. Указ Президента України «Про орден Богдана Хмельницького» від 30.01.2004 №112/2004.
20. Указ Президента України «Про встановлення відзнаки Президента України - ордена «За мужність» №720/96 від 21.08.1996.
21. Указ Президента України «Про медаль «Захиснику Вітчизни» №41/2015 від 30.01.2015.
22. <https://hromadske.dp.ua/news>

Мальована Н.Є
м. Хмельницький

ВИМЕРЛА ТЕРІОФАУНА ЛЬОДОВИКОВОЇ ДОБИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

У статті наданий короткий опис природних умов льодовикової доби на Хмельниччині та їхній вплив на сучасні ландшафти краю. Наведена детальна інформація про деяких вимерлих представників мамонтової теріофауни (савців): опис їхнього зовнішнього вигляду, ареалу та найцікавіших знахідок скам'янілих решток.

Ключові слова: льодовик, четвертинний період, льодовикова доба, Хмельниччина, фауна, мамонт, волохатий носоріг, гігантський олень, печерні тварини.

Сучасна природа нашого краю, як і Землі загалом, сформувалась не водночас, це – результат довгої геологічної історії. Сотні мільйонів років не пройшли без сліду, вони залишили різноманітні пам'ятки, які сьогодні вивчають історична геологія та палеонтологія. Територія нашої області неодноразово була під водами різних морів, її поверхню «топтали» численні стада давніх хоботних (мастодонтів, дейнотерієв), родинні угруповання теплолюбивих носорогів, а видовий склад парнокопитних й досі зберігає багато таємниць. В різні періоди геологічної історії багато подільських річок текли в інших напрямках ніж нині... Та найбагатший палеонтологічний літопис нашого краю залишив льодовиковий період (250-170 тис. років тому), який суттєво не тільки змінив тодішні ландшафти, а значно вплинув й на сучасні.

Четвертинний період

Четвертинний період (льодовиковий) – найкоротший у кайнозойській ері, розпочався близько 2 млн. років тому. Його поділяють на плейстоцен і голоцен. Плейстоцен – більш тривалий – власне і є льодовиковим періодом; голоцен – період потепління, який розпочався близько 10 тис. років тому і триває зараз.

Протягом четвертинного періоду клімат неодноразово змінювався і являв собою чергування періодів похолодання (льодовикових епох) та потепління (міжльодовикових епох). Ознаки зледеніння на Східно-Європейській рівнині засвідчують про існування в плейстоцені чотирьох зледеніння (звідси і назва четвертинного періоду): окського, дніпровського, московського і валдайського.

Окське зледеніння сталося близько 500-300 тис. років тому. Тоді похолодання клімату супроводжувалось підняттям європейського континенту, що ще більше посилювало суворість клімату і сприяло розвитку крижаного покриву.

Дніпровське зледеніння (близько 250-170 тис. років тому) безпосередньо стосується й Поділля. Льодовик наступав двома гігантськими язиками. Один опускався Оксько-Донською, інший – Дніпровською (до 48° пн. ш.) низовинами. Західне крило зледеніння поширилось не так далеко на південь та покривало частину Хмельницької області.

Московське зледеніння (близько 170-125 тис. років тому) на Україні дійшло лише до сучасної Полтавщини.

Валдайське зледеніння (70-11 тис. років тому) – останнє на Східно-Європейській рівнині в кайнозойській ері. Хоч його південні межі доходили лише до Валдайської височини, воно було найсуворішим і найхолоднішим.

Льодовик на Хмельниччині

Більш детально зупинимось на Дніпровському зледенінні, оскільки саме воно значно вплинуло на формування на ній сучасних ландшафтів. Слід зазначити, що територія Хмельницької області повністю льодовиком не вкривалась. Лише в період льодовикової зими, коли льодовик просувався на південь, його язик досягав півночі області до умовної лінії: Ізяслав – Шепетівка – Полонне. Решта території під час останнього зледеніння льодовиком не вкривалась. Саме ця лінія є межею двох сучасних природних зон: Полісся (північ) та лісостепу (решта території області).

Природні умови даного періоду характеризувалися низькими температурами, сухістю та континентальністю клімату. У тілі льодовика були скуті значні маси води, а його товщина льодовика досягала 500-3000 метрів. Внаслідок цього в апогеї похолодання рівень Світового океану знизився на 130 метрів! Прибережні ділянки океану стали сушею; зникло багато морів (наприклад, Азовське море, Одеська затока). Атлантичний океан замерз до північного узбережжя Іспанії, а Тихий – до Японії.

Отже, північний крижаний покрив наближався на сушу, на якій встановився континентальний клімат з великою амплітудою щорічних температур: холодною зимою і сухим, спекотним літом.

Так, на Поліссі річна норма опадів не перевищувала 200-300 мм (норма опадів сучасних напівпустель), а середня температура зими дорівнювала 30⁰ нижче нуля. Це пояснюється тим, що крига, на відміну від води, мало зволожує атмосферу і віддзеркалює сонячні промені. Замість вологих і теплих повітряних мас Атлантики, дув холодний і сухий північно-східний вітер з льодовика (над льодовиком встановився постійний високий тиск, який викликав сильні вітри). Сухість повітря, в свою чергу, сприяла великій кількості сонячних днів.

Оскільки територія Хмельниччини розташована в середніх географічних широтах, то вона отримувала достатню для процесу фотосинтезу рослин кількість сонячної енергії. Однак, холодні вітри з льодовика, промерзання ґрунту, холодний і сухий клімат перешкоджали розвитку деревної рослинності. Принесений з півночі лесовий пил, змішуючись із снігом, сприяв його швидкому таненню, тим самим підживлюючи ґрунт. Хмельниччина нагадувала сучасну полярну тундру з великим кількісним різноманіттям мохів, лишайників, карликових беріз, полярних верб тощо. Усі ці фактори обумовили бурхливий розвиток трав'яного покриву і, як наслідок, широке розповсюдження трав'янистих рослин.

Найбільш характерними з них були представники мамонтової фауни (мамонт, волохатий носоріг, великорогий олень, бізон та інші), які добре пристосувалися до життя в холодних умовах.

Мамонт (Mammuthus)

Про мамонта більше, ніж про якусь іншу вимерлу тварину, написано книг, статей, розповідей, легенд та наукових припущень. І все ж-таки про цього гіганта ми знаємо досить мало. На рівнинах лісостепової зони Європи протягом декількох тисячоліть м'ясо, кістки та бивні мамонтів складали основу існування пізньопалеолітичних людей – наших далеких пращурів, в тому числі тих, які мешкали в басейні давнього Дністра. Мисливці за мамонтами були першими організаторами на нашій території групових поселень – давніх сіл. Виявлені залишки наземного житла показали, що основним будівельним матеріалом були кістки мамонта, дерев'яні жердини покриті шкірою, камінням і іншими матеріалами. З кісток мамонта виготовляли наконечники списів, клини, гудзики, амулети, прикраси та деякі предмети побуту і культури [7].

Як вважають вчені, *мешкали мамонти* по долинам річок, вдовж узбережжя озер та боліт, оскільки лише там можна було знайти влітку достатньо їжі (300 – 400 кг на добу) трав'яного корму. Взимку вони кочували по долинам на південь, як це роблять сучасні північні олені та споживали пагони сосни, верби та інших рослин. Та приуроченість й скупченість тварин до заплавлів річок була небезпечною, адже основна загибель мамонтів й відбувалася саме в заплавах, при переходах по тонкому льоду річок і озер та під час раптових паводків, коли тварини намагалися врятуватися на островах.

Мамонт – вимерла тварина четвертинного періоду. За будовою скелета схожий до сучасного індійського слона, але більший за нього в розмірах: 5,5 м завдовжки і 3,5 м заввишки та вагою до 6 – 10 тонн. Вчені вважають, що максимальний *вік життя* тварин сягав до 80 років. Статева зрілість починалася в 15 років. Вагітність тривала 660 днів (22 місяці), народжувалося одне дитинча.

Величезні *бивні (зуби-резиці)* самців до 4 м завдовжки і вагою до 100 кг загиналися доверху, у самок вони були більш прямолинійні. Бивні мамонтів – це середня пара зубів-резиці, які являли собою серію дентинових конусів ніби одітих один на один. Емальоване покриття у бивня було відсутнім, тож його поверхня не відзначалась твердістю. Він легко дряпався й стирався при роботі. Бивні росли у довжину та товщину протягом всього життя тварини. У самок вони завжди були слабкішими, тонкішими, рівнішими за бивні самців. Такі зуби-резиці тварини використовували для обдирання кори дерев, пошуків різних кореневищ в землі, для розгрибання снігу. Щоправда сильно загнуті, величезні бивні старих самців для таких цілей не підходили. Ними можна було лише ламати гілки кущів та дерев.

Кутні зуби, яких цей хоботний мав по одному з кожної частини щелепи, тобто всього чотири, відрізнялись пластинчастою будовою великої кількості емальованих коробочок, заповнених дентиною речовиною. Такі зуби були пристосовані не для жування їжі, а для її перетирання, як на горизонтальній тертці. Звичайно, велике навантаження на зуби тварини призводило до їх швидкого стирання. Природним шляхом зуби у мамонта виростали до 6 разів.

Шкіра мамонта вкривалась густою і довгою (15-20 см) червоно-коричневого кольору шерстю, яка на шийі і задній частині голови виростала в гриву, що спускалася майже до колін.

Столбоподібні ноги тварини мали по три круглі рогові пластинки – нігті. Товста шершава подошва ніг була твердою, як ріг. «Розмір» ноги (її діаметр) у дорослих тварин досягав 35 - 50 см, у річного дитинча – до 15 см.

Хвіст був коротким, що густо обріс жестким волоссям [8].

Знахідки решток мамонта

Кістки і кутні зуби мамонта зустрічаються досить часто у відкладах льодовикової доби Європи і Сибіру. Велике наукове значення мала знахідка у 1799 році в багаторічній мерзлоті Сибіру, біля устя р. Лени, цілої туші мамонта, яку було вимито весняними водами з м'ясом, шкірою і шерстю, що добре збереглися. Через 7 років, у 1806 р., науковцям вдалося зібрати майже повний скелет тварини, з частиною м'язів, шкіри, деякими внутрішніми органами, очами і волоссям – решту знищили вовки, ведмеді і собаки. Зібраний скелет мамонта знаходився в Санкт-Петербурзі в музеї Імператорської Академії Наук. При вивченні вмісту шлунка виявлені голки хвойних та молоді пагони листяних дерев – основної їжі тварини.

У 1839 р. при будівництві спиртозаводу в с. Кулішівка (нині – Недригайлівського району Сумської області) були знайдені рештки мамонта. Знахідка стала світовою сенсацією, оскільки вона була першою в європейській частині Російської імперії (зараз цей скелет знаходиться в зоологічному музеї м. Санкт-Петербурга), а на місці знахідки був встановлений пам'ятник мамонту – єдиний в Україні.

Пізніше кістки і зуби мамонта знаходили в льодовикових утвореннях Європи. Але класичною «батьківщиною» решток мамонта вважається Сибір, особливо Новосибірські острови, де бивні цієї тварини були предметом активної торгівлі у XVIII-XIX ст. За даними дослідників, у XVIII-XIX ст. із Сибіру ввозилося не менше 100 пар бивнів щорічно. Так, у 1887-1893 рр. на ярмарку в Якутську продавалось щорічно 1100-1700 пудів бивнів за ціною 24-37 руб. пуд, на суму 30-55,5 тис. руб.

Мамонтову кістку здобували, в основному, в червні, коли після спаду весняних вод, вона вимивалася на поверхню. Той, хто їх знаходив, клав на бивні дві перехрещені гілки в знак права власності на знахідку, і ніхто вже не мав права її чіпати. Природно, знахідки мали випадковий характер, але і в таких умовах вони давали непогані доходи для населення дореволюційної Росії, хоча поступово і зменшувалися. Так, у 1888 р. в Колимському окрузі було добуто 1500 пудів, в 1889 р. – 950 пудів, в 1891 р. – близько 700 пудів. На «місці» бивень в три пуда продавався за 10-30 руб. [13].

Але не тільки в районах багаторічної мерзлоти зустрічаються кісткові залишки мамонтів. На території Хмельницької області в різні роки також знайдено багато кісток цих тварин. Оскільки тварини навесні мігрували стадами на північні пасовиська, а восени поверталися на південь, рятуючись від холодів, що наступали, то ареал їх розповсюдження займав досить великі площі. Тому кістяні рештки мамонтів трапляються на всій території області.

Одна з цікавих знахідок була виявлена Ю. Моташком, мешканцем Хмельницької області у червні 2002 року під час рибалки на березі Дністра у Новоушицькому районі. Після сильного дощу глиняні схили ріки були розмиті і з товщі порід виглядали великі за розмірами кістки, які привернули до себе увагу. Обережно видобувши їх з порід, Ю. Моташко привіз їх в обласний краєзнавчий музей. Виявилось, що це частина нижньої щелепи, рештки кісток та зубів мамонта [5].

Волохатий носоріг (*Coelodonta antiquitatis*)

Дворогим сусідом мамонта був волохатий носоріг. Хоча ця тварина була типовим представником мамонтової фауни, однак її рештки зустрічаються значно рідше, ніж мамонта. Пояснення просте: волохатий носоріг був не стадною твариною - жив парами або виводками на певній чималій «своїй» території. Тобто невелика щільність заселення, а також злісний характер тварини та важкість полювання на неї пояснюють рідкість її решток в «кухонних відходах» палеолітичних племен.

Замерзлі туші носорогів неодноразово знаходили в Сибіру, але складнощі транспортування та невелика зацікавленість першовідкривачів призводили до втрат таких знахідок для науки (в 5-6 разів рідше, ніж туш мамонтів). І ось 6 листопада 1907 року в Галіції (на території сучасної Івано-Франківської області) поблизу с. Старуні, де проводилися розробки озокериту (воскоподібна речовина, що утворюється внаслідок охолодження нафти, коли вона піднімається по щілинах з глибин у поверхневі шари) із шахти з глибини 17,6 м дістали передню частину тулуба з лівою передньою ногою та голову носорога. Добре збереглися в нафті шкіра, хрящі, око, глотка. Цей експонат тепер прикрашає природознавчий музей м. Львова.

А у 1966 році була цікава знахідка на території Хмельницької області: біля с. Новокосятинів Летишівського району на березі р. Південний Буг під час робіт по розкопуванню котловану для водосховища на глибині 12,5-13 м був знайдений добре збережений череп (з верхньою щелепою та зубами) волохатого носорога 1 м завдовжки і 0,5 м заввишки, який виставлений в одному з експозиційних залів Хмельницького обласного краєзнавчого музею [5].

Що ж являла собою ця тварина? Міцна, приземкувата, на коротких ногах, з великим загривком та відносно великою головою, заввишки до 1,6 м, завдовжки до 3,5 м, з блідо-бурою або жовтуватою шер-

стю. За розмірами і силою цей звір поступався лише мамонту і важив близько 3 тонн. Зубів-різців не було ні на верхній, ні на нижній щелепі, тому захват трави і гілок чагарників робився зроговілими краями губ. Роги «сиділи» на шершавих та міцних мозолях-потовщеннях носових і лобних кісток, досягали у діаметрі біля основи 20-25 см. Овальний в розрізі, шаблеподібно зігнутий назад, гострокінцевий передній ріг досягав 1 метра у довжину і важив 10-15 кг. Цікаво, що ріг не мав кістяної основи (тобто, не був кісткою!). Цей ріг, як не дивовижно, являв своєрідний пучок волокон діаметром близько 0,3 мм, спаяних однорідною напівпрозорою речовиною (кератином). В розрізі ріг нагадував шкіру з сіткою у вигляді неправильного п'ятикутника [8].

До речі, з незапам'ятних часів ріг носорога вважався на Сході засобом від багатьох хвороб. Ймовірно, що ці традиції передалися від давніх палеолітичних мисливців. Так, роги волохатих носорогів у Китаї вважалися дуже цінними ліками, а в давньому Римі келихи, що були зроблені з рогів цих тварин та розфарбовані у білий, чорний та червоний кольори, за повір'ям, швидко і надійно нейтралізували отруйні напої. Віра людей у магичні властивості рога і привела до загибелі носорогів. Безслідно зникли викопні види. В наш час на о. Суматрі (Індонезія) за великий ріг носорога можна придбати першокласний автомобіль [7].

Що стосується раціону цих загадкових товстошкірих, то вони, як і мамонти, мешкали в холодних тундростепах і були рослиноїдними тваринами, перемелювали зубами деревину м'яких листяних порід: верби, берези, вільхи.

Про розмноження та тривалість життя волохатого носорога науці мало що відомо. Напевно, в нього, як і у сучасних індійських і африканських носорогів, народжувалось по 1 малюку через 3-4 роки, а за 20-25 років життя – всього 6-8 на одну самку.

Гігантський олень (*Megaloceros giganteus*)

Цікавою твариною льодовикового періоду, котра була поширена на території нашого краю, є великорогий (гігантський) олень. Справжньою прикрасою були його надзвичайні роги, які своєю формою нагадували роги сучасного лося, але були видовжені та відстань між їхніми кінцями досягала... 3-4 метрів. Важили роги близько 40 кг. Давні мисливці на полюванні заганяли оленів у ліс, де серед дерев, завдяки своїй «короні», вони ставали легкою здобиччю.

Гігантський олень, як і поширений на той час північний олень, на весні та влітку живилися різними соковитими травами і хвощами луків та боліт, а восени, коли трави втрачали свою соковитість, тварини починали житись виключно лишайником, який став через це називатись «оленячим» [8].

Печерні тварини

Печерні тварини - група вимерлих крупних хижаків, характерних лише для льодовикового періоду, які оселялися у печерах, за що і отримали назву. Найпоширеніші з них - печерний ведмідь, печерний лев, печерна гієна та інші. До речі, викопні рештки багатьох з них знайдені на території нашої області й зберігаються в Хмельницькому обласному краєзнавчому музеї.

Печерний ведмідь (*Ursus spelaeus*)

Печерний ведмідь - найхарактерніша з печерних тварин. Основною їжею цього велетня були рослини: плоди та листя дерев і кущів. Схованкою печерного ведмеда слугували неглибокі карстові та інші печерні гроти, що розташовані у лісових масивах. При великій масі свого тіла ведмідь відрізнявся малорухомим способом життя і з року в рік займав постійні кормові ділянки. Така консервативна прихильність до певного місця призводила до виникнення генетичної ізоляції і, врешті-решт, до вимирання цього виду [8].

Печерний лев (*Panthera spelaea*)

Печерні леви жили в умовах з чітко вираженими порами року. На Поділлі вони заселяли багаточисельні карстові печери, а в Прикарпатті – чагарникові зарості по долинах прарічок у передгір'ях Карпат. Харчувалися, в основному, крупними копитними тваринами, віддаючи перевагу масовим стадним тваринам – диким коням, бізонам, тураам, у меншій мірі – гігантським і благородним оленям.

Печерні леви великих прайдів, як сучасні, не утворювали. Вони полювали поодинокі, рідко – міні-прайдами. Жертву вбивали левиці та молоді активні самиці, а голова прайду діяв лише у критичних випадках. Розмножувалися раз на рік, приносили 1-3 малят. Завдяки своїй малочисельності, спритності і великій силі ці тварини не були такою постійною і бажаною здобиччю первісних мисливців, як печерні ведмеді. Розвиток лісової рослинності (поширення зони тайги) та збільшення глибини снігового покриву сприяли швидкому вимиранню копитних – основної їжі для печерних левів, що стало однією з основних причин вимирання останніх [8].

Печерна гієна *Crocota crocuta spelaea*

Печерні гієни були досить поширені у Європі (крім півночі), знахідки їх решток відомі по всій території розповсюдження мамонтової фауни. Від сучасних африканських гієн відрізнялися значною плодю-

чістю, що пояснюється двома факторами. По-перше, харчуванням не падаллю, а крупними копитними в процесі самостійного групового полювання. Науковим доказом цьому є розвиток в довжину верхнього хижацького зуба, яким гієни вбивали свою жертву. По-друге, відсутністю переслідування з боку первісних мисливців, для яких печерна гієна не являла собою трофейної цінності. Ці тварини були типовими ссавцями лісостепу, жили в печерах, щілинах, природних навісах [8].

Вимерли печерні тварини, як і інші представники мамонтової фауни, близько восьми тисяч років тому, але з тих часів, крім цікавих палеонтологічних матеріалів, до нас «дожило» і одне з неписаних правил етикету, коли чемний чоловік при вході у приміщення чи транспорт повинен пропускати жінку наперед. Пояснення просте: в холодну льодовикову добу печери були схованкою від снігу та вітру не тільки для племен давніх людей, але й для тварин. Щоб перевірити вільна печера чи ні, чоловік – ватажок племені – відправляв до неї... жінку. Якщо остання не поверталася, зрозуміло, що вона ставала жертвою «господаря» печери. В такому випадку плем'я продовжувало пошуки печерного притулку доти, поки чергова «жертва» не поверталася з печери живою. Тоді після жінки у печеру заходив чоловік (ватажок). З того часу і повелось, що чоловік (тільки тепер чемний!) повинен пропускати жінку наперед.

Джерела та література:

1. Шпинар З.В. История жизни на Земле, Прага, 1977
2. Геренчук К.І. Природа Хмельницької області, Львів, 1980. – С.105-106
3. Люрин І.Б., Уткін В.С. Як розвивалося життя на Землі, К, 1978
4. Гальчак С. Поділля: природа, людина – еволюція, історичний розвиток, Кам'янець-Подільський, 2006. – С. 55-62
5. Мальована Н.Є. Наукова довідка «Палеонтологічні знахідки «З фондів Хмельницького обласного краєзнавчого музею», Хмельницький, 2007
6. Климишин О.С. Природничка музейна термінологія, Львів, 2003
7. Татаринов К.А. Человек и мир зверей, Львов, 1980. – С.-28-30.
8. Давид А.И., Татаринов К.А., Свистун В.И. Хищные, хоботные и копытные раннего плейстоцена юго-запада СССР, Кишинева, 1990
9. Ивахненко М.Ф., Корабельников В.А. Живое прошлое Земли, М., 1987
10. Палеонтологический музей. Путеводитель, К., 1987
11. Підоплічко І.Г. Матеріали по вивченню минулих фаун УРСР, Вип. 2, К., 1956
12. Яковлева И., Яковлев В. По следам минувшего, М., 1983
13. Верещагин Н.К. Почему вымерли мамонты, Ленинград, 1979

Моносюк Т.М.,
м. Хмельницький
Любінська Л.Г.
м. Кам'янець-Подільський

ВИДОВЕ РІЗНОМАНІТТЯ ТА БІОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ГРИБІВ ТИПОВИХ ПЕРЕДСТАВНИКІВ ВІДДІЛУ АСКОМІКОТОВІ МІСТА КАМ'ЯНЕЦЬ – ПОДІЛЬСЬКИЙ

У статті проаналізовано видове різноманіття та біологічні особливості грибів типових представників відділу Аскомікотові міста Кам'янець-Подільський. Описано та виявлено особливості впливу грибів на живі організми та методи боротьби із шкочинними грибами.

Ключові слова: аскомікотові гриби, систематичний аналіз, на гілках *Morus nigra* L., на плодах *Rubus avium* Mill, на *Synoglossum officinale* L.

Загальна характеристика та систематика грибів.

Гриби (лат. *Fungi* або *Mycota*) – царство живої природи, що поєднують в собі деякі ознаки як рослин, так і тварин. Від водоростей гриби відрізняються, в першу чергу, відсутністю фотосинтетичного апарату; від тварин – переважанням осмотрофного типу живлення, розмноженням за допомогою спор та наявністю клітинних оболонок. Проте такі відміни грибів від тварин не є універсальними.

Гриби поширені в усіх типах біотопів – ґрунтах, морях, континентальних водоймах, у повітрі тощо. Вони розвиваються на різноманітних природних субстратах рослинного та тваринного походження, на штучних матеріалах, створених людиною та ін. Серед грибів відомі сапротрофи, симбіонти рослин та

тварин, а також паразити рослин, грибів, комах, тварин та людини. Багато грибів є їстівними, проте відомо також чимало їх отруйних видів.

За видовим багатством аскомікотові є найчисельнішим відділом грибів. До нього належить біля 50 тис. видів (включаючи 16 тис. видів, що утворюють лишайники). Аскомікотові включають 6 класів, 12 порядків, та близько 30 тис. видів.

Виділяють наступні класи:

1. Сахароміцети – *Saccharomycetes*.
2. Тафриноміцети – *Taphrinomycetes*.
3. Сордаріоміцети, або аскоміцети – *Sordariomycetes (Ascomycetes)*.
4. Леканороміцети. – *Lecanoromycetes*.
5. Локулоаскоміцети, або дотідеомицети – *Loculoascomycetes (Dothideomycetes)*.
6. Евроціоміцети – *Eurotiomycetes*.

Використання грибів людиною.

Гриби відіграють значну роль у житті людини. До прикладу, всім знайома цвіль відноситься до класу грибів, вона здатна виділяти токсичні речовини – мікотоксини, які можуть завдати шкоди організму людини і тварин. Дія цвілі відчувається, коли ми вдихаємо повітря, через поверхню шкіри або при проковтуванні разом з їжею. Але у цвілі, крім шкідливих, є й корисні властивості.[5]

У 1928 році англійський мікробіолог Александер Флемінг випадково виявив антибактеріальну властивість зеленої цвілі. Ця цвіль, названа *Penicillium notatum*, здатна вбивати бактерії, але нешкідлива для людини і тварин. Це відкриття поклало початок виробництву пеніциліну, який вважається «найдієвішим засобом в сучасній медицині» Цвіль також відкрила двері в чудовий світ смаку. Взяти, приміром, сир. Такі сорти сиру, як брі, камамбер, голубий датський сир, горгонцола, рокфор і стилтон зобов'язані своїм особливим смаком деякими видами цвілі роду пеніциліум. Крім того, цвіль застосовується у виноробстві. Ягоди винограду, на яких утворилося потрібну кількість цвілі, збирають в певний час і використовують у виробництві елітних десертних вин. Цвіль ботритис сірій, або благородна цвіль, підвищує концентрацію цукру в виноградних ягодах, завдяки чому смак вина стає більш насиченим. У винному погребі, де відбувається процес бродіння, особлива погрібна цвіль надає вину його остаточний смак. [7]

Проте порядок Аскомікотові включає в себе не лише цвілеві гриби, також зустрічаються гриби їстівного характеру, такі як: гелвела – типовий сапротроф на ґрунті, зростає в лісах, на світлих галявинах серед трав'янистого покриву. Плодові тіла їстівні, з'являються переважно восени. Види роду *Morchella* – це весняні гриби, що ростуть у хвойних та листяних лісах, на галявинах, парках, у садах, всі його представники їстівні. Найбільш розповсюдженим видом є *M. esculenta* – їстівний, який має приємні смакові якості та використовується в їжі гурманами. Та найбільш цінними для гурманів є гриби – трюфелі. Серед них практичне значення має справжній чорний французький трюфель (*T. melanosporum*). На Україні поширені два види – *T. brumale* – справжній чорний трюфель, *T. aestivum* – літній трюфель. Всі трюфелі є мікоризоутворювачами.[6]

У процесі життєдіяльності дріжджі метаболізують компоненти харчових продуктів, утворюючи власні специфічні кінцеві продукти метаболізму. При цьому фізичні, хімічні і, як наслідок, органолептичні властивості продуктів змінюються — продукт «псується». Дріжджі роду *Zygosaccharomyces* вже довгий час є одними з найважливіших агентів псування продукції харчової промисловості. Особливо ускладнює боротьбу з ними той факт, що вони можуть рости у присутності високих концентрацій цукрози, етанолу, оцтової кислоти, бензойної кислоти і діоксиду сірки, що є найважливішими консервантами. [2]

Гриби – збудники хвороб.

Усі хвороби рослин, що спричинюються паразитичними грибами, дуже швидко поширюються в природі у зв'язку з інтенсивним розмноженням грибів. Деякі паразитичні гриби є збудниками небезпечних хвороб людини і тварин. Гриб ахоріон, оселяючись на волосистій частині голови, спричинює хворобу паршу. Гриб трихофітон, який уражує волосся, нігті й шкіру, є збудником стригучого лишая. Дріжджовий гриб сидіум спричиняє захворювання слизової оболонки порожнини рота – пліснявку, яка спостерігається переважно у немовлят. Гриби з групи так званих променистих грибів, або актиноміцетів, є причиною низки захворювань, відомих під назвою актиномікозів, що виявляються у вигляді поверхневих нагноень або уражень внутрішніх органів.[3]

З грибів, які паразитують на рослинах, найбільш поширені сажкові гриби, іржасті, ріжки та ряд інших. Вони вражають сходи городніх, злакових культур, лісних порід та інших рослин.[9]

Іржасті гриби, яких налічується близько 7000 видів, паразитують не тільки на покритонасінних, а й на вищих спорових рослинах, викликаючи хворобу іржу. На уражених грибом листках, стеблах з'являються

бурі плями — звідки і назва хвороби. Найбільш поширена лінійна іржа, що паразитує на різних злакових. Уражаючи асиміляційну поверхню хлібних злаків, іржа призводить до значних втрат урожаю.

Ріжки – це паразитичний гриб, який розвивається на житі, часом на пшениці та інших злаках.[1]

Систематичний аналіз грибів міста.

На території м. Кам'янця-Подільського науковцями виявлено до 83 видів Аскомікотових, які належать до 13 порядків та 20 родів.

Відомості про перші мікологічні збори із Кам'янця – Подільського датуються ще серединою дев'ятнадцятого сторіччя у роботі Густава Бельке (Belke, 1858) наведено 21 вид грибів з різних таксономічних груп. Переважно це звичайні, широко розповсюдженні види вищих базидіоміцетів і макроскопічних аскоміцетів. [2]

Видовий склад грибів різних систематичних груп, відомих з Кам'янця-Подільського, було істотно доповнено завдяки мікологічним обстеженням, проведеним співробітниками відділу мікології Інституту ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України. Значним поповненням колекції аскоміцетів і незавершених грибів є гербарні зразки, зібрані В.П. Гайовою під час відвідання міста влітку 2001 р.

Наведений нижче список видів грибів зібраних у м. Кам'янець – Подільський, є зведенням матеріалів мікологічного гербарію Інституту ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України і відповідних бібліографічних джерел. Список підготовлено на основі бази даних названого мікологічного гербарію та бібліографічної бази даних, до яких попередньо було додано певні матеріали, зокрема результати мікологічних зборів останніх років і відомості з публікації. Частково враховано також дані мікологічного гербарію, що зберігаються в національному природничому парку «Подільські Товтри». [2]

Види грибів розташовані в алфавітному порядку. Скорочення прізвищ авторів видів грибів відповідають загальноприйнятим сучасним нормам. Назви місце знаходження вказані так, як вони наведені на гербарних пакетах або в літературних джерелах. У дужках після місцезнаходження наведено прізвище колектора або посилання на опубліковану роботу, за винятком випадків, коли колектор невідомий. Назва м. Кам'янець-Подільський подається у скороченому вигляді як К-П.[2]

Систематичний розподіл грибів за порядками й таксонами вищого рангу подано згідно з 8-м виданням Словника грибів (Hawksworth et al., 1996). Науковці дослідили 83 види на території міста Кам'янець-Подільський, які належать до 13 класів. Даний перелік зазначено в таблиці 1.

Таблиця 1

Порядок	Кількість видів
<i>Calosphaeriales</i>	1
<i>Diaporthales</i>	14
<i>Diatrypales</i>	6
<i>Dothideales</i>	17
<i>Erysiphales</i>	11
<i>Hypocreales</i>	3
<i>Leotiales</i>	10
<i>Pezizales</i>	3
<i>Rhytismatales</i>	9
<i>Sordariales</i>	1
<i>Taphrinales</i>	1
<i>Xylariales</i>	6
<i>Ascomycota</i>	1

Нами виявлено 20 видів. Вони належать до класів *Sordariomycetes*, *Taphrinomycetes* та 6 порядків. Перелік наведено нижче у таблиці 2.

Таблиця 2

Порядок	Рід	Вид
<i>Erysiphales</i>	3	5
<i>Hypocreales</i>	4	3
<i>Pezizales</i>	4	1
<i>Rhytismatales</i>	2	7
<i>Sordariales</i>	1	1
<i>Taphrinales</i>	1	1
<i>Xylariales</i>	2	2

[2]

Erysiphales – Ерузифові

1. *Blumeria graminis* (DC.) Sperr – (Блюмерія трав'яниста) – на *Dactylis glomerata* L. – К.-П., фортеця; на *Secala cereale* L. – К-П
2. *Erysiphe polegoni* DC. – (Еризифе гірчаковий) – на *Polygonum aviculare* L. – К-П, фортеця
3. *Golovinomyces cichoracearum* (DC.) Heluta – на *Sonchus arvensis* L. – К.-П., фортеця
4. *Golovinomyces cynoglossi* (Wallr.) Heluta – на *Cynoglossum officinale* L. – К-П.; на *Echium vulgare* L. – К.-П., берег Смотрича
5. *Pseudoidium* Y.S. Paul & J. N. Kapoor — (мучнисто рясний) – на *Euonymus japonica* Thunb. – К.-П., ботанічний сад *Hypocreales* – Гіпокрейні
6. *Gibberella acuminata* Wrobl – (Гіберела загострена) – на *Acer campestre* L. – К.-П.
7. *Gibberella baccata* var. *moricola* (De Not.) Wollenw – (Гіберела ягідна) – на сухих гілках *Morus nigra* L. – К.-П., бравий берег р. Смотрич, південна частина Старого міста, вул. Руська
8. *Nectria cinnabarina* (Tode) Fr. – (Нектрія) – на гілках *Acer campestre* L. – К.-П., ботанічний сад
- Pezizales* – Пецицеві
9. *Scutellinia scutellata* (L.) Lambotte – (Скутеллінія щитовидна) – на гнилому ґні листяного дерева, – К.-П., ботанічний сад
- Rhytismatales* – Ритизмові
10. *Lirula macrospora* (R. Hartig) Darker – (Лірула крупноспорова) – на *Picea abies* (L.) Karst. – К.-П., північна частина
11. *Lophodermium abietis* Rostr. – (Лофодермій) – на хвої *Picea abies* (L.) Karst. – К.-П., північна частина
12. *Lophodermium arundinaceum* (Schrad.) Chevall. – (Лофодермій очеретовий) – на *Phragmites australis* (Cav.) Trin. Ex Steud. – К.-П.
13. *Lophodermium pinastri* (Schrad.) Chevall. – (Лофодермій сосновий) – на хвої *Pinus sylvestris* L. – К.-П.
14. *Lophodermium typhinum* (Fr.) Lambotte – (Лофодермій) – на *Typha larifolia* L. – К.-П.
15. *Rhytisma acerinum* (Pers.) Fr. – (Ритизма кленова) – на листі *A. platanoides* L. – К.-П., міський парк
16. *Tryblidopsis pinastri* (Pers.) P. Karst. – (Триблідіопсис сосновий) – на *Picea abies* (L.) Karst. – К.-П., північна частина
- Sordariales* – Сордарієві
17. *Lasiosphaeria ovina* (Pers.) Ces. & De Not. – (Лазосферія овеча) – на деревині *Slix cinerea* L. – К.-П., Смотрицький каньйон
- Taphrinales* – Тафринієві
18. *Taphrina padi* (Jacz.) Mix – (тафрина черемхова) – на плодах *Padus avium* Mill. – К.-П., лівий берег р. Смотрич, околиці Старої фортеці
- Xylariales* – Ксиларієві
19. *Hypoxylon multifforme* (Fr.) Fr. – (Гіпоксілон різноманітний) – на деревині *Salix cinerea* L. – К.-П., Смотрицький каньйон
20. *Xylaria polymorpha* (Pers.) Grev. – (Ксиларія поліморфна) – на гнилій деревині – К.-П., парк Леніна.[4]

Боротьба зі шкочочинними грибами.

Значна група Аскомікотових належить до групи збудників хвороб. Сучасна комплексна система заходів захисту від паразитичних грибів передбачає агротехнічні методи боротьби; біологічні методи – використання природних ворогів та продуктів їх життєдіяльності; хімічні методи, антибіотики, гормони, ферменти, гормональні препарати; карантинні – недопущення завезення збудників хвороб з інших континентів; селекція рослин – виведення рослин, стійких до хвороб і збудників.[8]

Джерела та література:

1. Белякова Г. А. Ботаника в 4 Т. Водоросли и грибы / Г. А. Белякова, Ю. Т. Дьякова, К. Л. Тарасова. – Москва: Академия, 2006. – 320 с.
2. Ботаника. Водорості та гриби / [І. Ю. Костіков, В. В. Джаган, Е. М. Демченко та ін.]. – Київ: Арістей, 2006. – 476 с
3. Булохов А. Д. Введение в систематику водорослей и грибов / А. Д. Булохов. – Брянск: БГПУ, 1999. – 296 с.
4. Визначник грибів України / [С. Ф. Морочковський, М. Я. Зерова, Г. Г. Дудка та ін.]. – Київ: Наукова думка, 1976. – 255 с.
5. Жизнь растений. Грибы – Москва: Просвещение, 1976. – 155 с.
6. Комарницький Н. А. Ботаника. Систематика растений / Н. А. Комарницький, Л. В. Кудряшов, А. А. Уранов. – Москва: Просвещение, 1975. – 346 с.
7. Морозов А. И. Лекарственные грибы / А. И. Морозов. – Донецк: Сталкер, 2003. – 207 с.
8. Мотузний В. О. Біологія / В. О. Мотузний. – Київ: Вища школа, 2002. – 622 с. – (3-е вид. і допов.)
9. Черепанова Н. П. Морфология и размножение грибов / Н. П. Черепанова. – Ленинград: Изд-во Ленингр. Ун-та, 1981. – 120 с.

ХРИСТИЯНСТВО І ЯЗИЧНИЦТВО: ДВОЄВІР'Я В НАРОДНИХ ЗВИЧАЯХ, ТРАДИЦІЯХ І ОБРЯДАХ ПОДОЛЯН (РІЗДВЯНИЙ ЦИКЛ ПРАВОСЛАВНОГО ЦЕРКОВНО-ЛІТУРГІЙНОГО РОКУ)

В статті на основі історичних та документальних матеріалів, публікацій, місцевих періодичних видань висвітлено феномен українського двоєвір'я християнства і язичництва в сфері народних релігійних традицій, обрядів і звичаїв мешканців Подільського краю від сивої давнини до наших днів.

Ключові слова: Поділля, Хмельниччина, слов'яни, язичництво, християнство, народні звичаї, традиції і обряди, двоєвір'я, різдвяні свята.

Актуальність проблеми і стан її дослідження. З початком незалежності України розпочалось стрімке відродження національних самобутніх релігійних традицій, звичаїв та обрядів українців, зокрема й мешканців Подільської землі. Особливою увагою користуються питання поєднання язичницьких і християнських релігійних моментів, які склалися в нашому краї протягом віків. Таке своєрідне двоєвір'я знайло відображення як в публікаціях М.Орловського, Є.Сіцінського, М. Теодоровича та інших дореволюційних дослідників, так і сучасних вчених Л.Баженова, Є.Єсюніна, В.Папонової, І.Валентиної, С.Плачинди, В.Жайворонка, О.Кислашко, Я.Кислашко, автора цієї статті та інших.

Виклад основного матеріалу. Кожна нація, кожен народ має свої звичаї, традиції, обряди, що склалися протягом багатьох віків і поколінь. Свою духовну культуру наші пращури почали творити задовго до християнського періоду на українських землях. Фактично ми вже мали свою національну культуру, коли князь Володимир Великий хрестив Русь. Він тільки додав християнські цінності і культуру до своєї рідної, батьківської духовної спадщини.

Наше Поділля, як відомо, край із складною, історичною долею. Протягом віків тут намагались встановлювати свої порядки орди різних хижих завойовників. Так, наприклад, у феодалну добу ця древня українська земля знаходилась під владою різних держав: Феодалної Литви і Польщі, Туреччини, Австрії, Угорщини, Росії. Тут схрещувались і переплітались різні національні, культурно-побутові, релігійні традиції, звичаї і обряди, формувались нові сфери людської життєдіяльності, використовувались самобутні і своєрідні особливості, які найбільше відповідали й відповідають душі, менталітету і характеру українського народу, зокрема й подолян. Тому нині ми маємо у своїх звичаях і усній народній творчості ознаки поєднання дохристиянської і християнської культур, однак ми до цього вже так звикли, що не завжди розрізняємо, де в народних звичаях, обрядах і традиціях закінчується язичницьке, давньослов'янське і розпочинається християнське уявлення про створення світу і людини, її духовної суті. Так, наприклад, ми сьогодні вже не уявляємо Великодня без крашанки чи писанки, Різдва без куті, Святої Трійці без клечання, навіть називаємо її Зеленими святами. Всі ми відзначаємо свято Івана Купала в один день з днем народження Іоана Хрестителя, на Введення закликаємо щастя на майбутній рік, на Катерини кличемо долю, на Андрія кусаємо калиту, не задумуючись, що це все наші дохристиянські звичаї: кутя — символ урожаю, писанка — символ народження весняного сонця, а зеленим гіллям і зіллям наші предки охороняли своє житло від нечистих сил і злих духів.

Як бачимо, християнська віра на землях наших предків не сприймалася чужою. Навіть волхви, оберегачі язичницької віри, не дозволяли використовувати і поширювати тільки Старий Заповіт Біблії, вважаючи його чужою і непотрібною для наших пращурів хронікою іудейського життя. І вже, наприклад, могутній цар Антії — України Бож (IV ст.) і всі його сімдесят воєвод та синів були християнами, за що понесли великі страждання, коли готи запросили їх на “банкет миру” і підступно полонили та розіп'яли на хрестах. Фактично понад 900 років на теренах Стародавньої України існувало дивовижне і неповторне в історії людства явище — двоєвір'я. І цей синкретизм відповідав духовним потребам давніх українців, він збагачував їх, тобто розвивав інтелект і формував толерантність. Адже віра в Ісуса Христа не позбавляла права бути сонцепоклонниками (язичниками). Тож з I ст. н.е. наші предки носили на грудях і хрест, і оберег, а поблизу язичницьких капищ виростали церкви [1, ст.16].

Необхідно зазначити, що народні обряди, традиції і звичаї, як і мова, творяться протягом існування і історичного розвитку кожного народу. В усіх народів світу існує повір'я, що той, хто забув звичаї своїх предків і батьків, карається людьми і Богом. Великий український поет Апостол і Пророк Тарас Шевченко, звертаючись до України, як до вічно стражденної матері, питав:

*Чи ти рано до схід-сонця
Богу не молилась?*

*Чи ти діточок непевних
звичаю не вчила?*

Як бачимо з цих слів Тараса Шевченка, не вчити своїх дітей звичаїв — такий же великий гріх для матері, як і гріх не молитися Богові [2, с.25].

Варто також зазначити, що цілісну картину формування і розвитку давньої народної культури подолян за наявними історичними, літературними та архівними джерелами можна відтворити лише починаючи з XIX ст., коли розпочалися систематичні дослідження етнографів, істориків, археологів, мовознавців, краєзнавців та мистецтвознавців спадщини минулих віків та проведення етнографічно-фольклорних експозицій і пошуків в реальному часі. На основі цього можна стверджувати, що на Поділлі ще за часів неолітичної революції була започаткована аграрно-господарська традиція відзначення річних обрядів та звичаїв язичницької доби. Свій вклад у становленні цієї традиції внесли різні етнічні спільноти, які змінювали одна одну на цій території: племена буго-дністровської, трипільської, комарівської, чорноліської, скіфської, черняхівської та інших культур. Так, наприклад, цінні відомості про архаїчний шар звичаїв, традицій та вірувань східно-слов'янського населення, зберіг землеробський календар, зображений на ритуальній вазі, що була знайдена біля села Лепесівка Білогірського району Хмельницької області. На матеріалі цієї археологічної пам'ятки й інших подібних керамічних календарів академік Б.Рибаков розшифрував систему сільськогосподарських сезонів і святково-ритуальних дат древніх землеробів. Основу її, як і в наш час, складав 12-місячний рік обертання Землі навколо Сонця. Головними віхами давньослов'янського календаря виступали аграрні свята, узгоджені з певними астрономічними і метеорологічними явищами та сільськогосподарськими сезонами, найважливішими в житті і діяльності мешканців краю. Цілком зрозуміло, що ці свята були добре відомі слов'янським племенам, які населяли землі між Південним Бугом і Дністром [3, с.81].

Варто зазначити, що вищезгадана ритуальна чаша з Лепесівки була знайдена на місці розкопок древнього язичницького храму ворожбитів, який датують третім століттям до нашої ери. Експедиція під керівництвом відомого ленінградського археолога Марії Тиханової на початку 60-х років минулого століття досліджувала древності на Волині. Поряд з Лепесівкою розкопали понад п'ять тисяч квадратних метрів землі, де збереглися залишки древніх праслов'янських жител, аж поки не натрапили на дивовижну знахідку — жертвницю. Це стародавнє святилище черняхівської культури. Його вітвар був складений з великих глиняних чаш або чар. І на вінцях однієї з них і був зображений цей дивовижний візерунок — календар. Призначений він був за припущеннями вчених, ймовірно для новорічного ворожіння на врожай під час зимових свят. Бо недарма ж поряд лежав посуд із збіжжям. За твердженням дослідників, 12 прямокутників на вінцях чаші є символом 12 місяців року. В трьох прямокутниках були вибиті хрести — вони відповідали головним язичницьким святам — зимового сонцестояння, весняного рівнодення та літнього Купала. Ще в одному з прямокутників було зображено хліборобське знаряддя — рало, в іншому — колосся [14, с.14].

Водночас, необхідно зазначити, поєднання дохристиянської і християнської віри пояснюється, на нашу думку ще й тим, що пересічні мешканці краю все-таки нелегко відривалися від прадавньої віри і навіть довго вважали християнство панською вірою, тому й двоєвір'я глибоко ввійшло в їх душі, думи і побут, а також в мову. Так, наприклад народ до сьогодні зберіг дохристиянський весільний обряд. Зокрема й на Поділлі, цей обряд, що пізніше став церковним, всі його атрибути, дії та наймення — персні, вінці, пов'язання рук, водження навколо аналою, пиття з одного келиха, весільна лексика — органічно вплелися в церковний шлюб і не визивали спротиву [4, с. 170].

Так само основні релігійні символи і терміни залишились й понині ще з дохристиянських часів (*Бог, Господь, молитва, молитися, небо, рай, пекло, гріх, жертва, храм, свято, святий*). Християнські свята припасовували до язичницьких дійств, добрі якості окремих старих богів переносилися на християнських святих. Так, наприклад, якості Перуна перенеслися на святого Іллю, якості Ярила — на святого Юрія, якості Велеса — на святого Власія, поєднання Купайла і Предтечі Хрестителя — на Івана Купала тощо. Силу нового для наших предків Хресного знамення (Хреста) і досі вживають при кожній життєвій потребі з огляду на старі обряди і звичаї (побачивши вперше місяць — молодик, старші люди й понині вважають, що потрібно обов'язково перехреститися, щоб щастило цілий місяць; запалюючи світло в хаті, теж треба перехреститися, бо до хати входить бог вогню; заходячи в воду, перехрестися, бо водяник може забрати тебе у своє водяне царство; перехрестись, як падає зоря з неба, бо то людина померла; позіхаєш, перехрестися, щоб відкритим ротом не влізла в тебе нечиста сила; хрестяться перед працею і їдою й по закінченні; хрест, хрещення — погибель всьому злому, нечистому, чорним силам) [4, с. 171].

Особливо двоєвір'я прослідковується щодо Сходу — однієї з чотирьох сторін світу: здавна люди вірили, що сторона землі, звідки сходить сонце (Бог Сонце) — це місце започаткування життя; це бла-

женна сторона, де вічна весна, вічне світло і тепло; це рай (прій, ірій, вирій); тут мешкають померлі; необхідно молитися на схід (до речі, це прийняла й християнська церква: наприклад, православні храми будують віттарем на схід, покійника ховають головою на захід, а обличчям на схід; освячення новобудови, колодязя тощо завжди починається зі східної сторони [4, с.588].

Важливо й те, що двоєвір'я міцно ввійшло в наш побут, стало традиційною суттю в мові, приказках, приповідках. Так наприклад, відгомонам цього є численні приповідки в яких на словах звучить віра в християнського Бога, а насправді проглядається забобонне запобігання перед язичницькими божками: “Як прийде біда, не поможе й свячена вода”, “Богу молиться, а чорту вірує”, “І Богові свічка, й чорту огарок”, “Чоловік Божий, а душа дідька”, “Зверху святий та божий, а всередині на чорта схожий”; “Святим ноги цілує, а людей мордує”, “На Бога дивиться, а чорта бачить” [4, с.171].

Вище вже говорилося про давньослов'янський землеробський календар, зображений на ритуальній вазі, що була знайдена біля села Лепесівка Білогірського району. Справа в тому, що у наших древніх предків звичайний календарний рік, розпочинався в певні періоди і з 1 вересня, або з 1 березня. Відповідно до цього проводились весняні, літні, осінні та зимові свята -дійства. Християнська церква використала у своїй практиці давньослов'янські релігійні свята.

Звичайно, церковний рік нині різниться від загальноприйнятого суспільного календарного року. Православний церковно-літургійний рік починається 1 вересня і триває до 31 серпня наступного року. Такий порядок був визначений першим Вселенським Собором в Нікеї у 325 р. Ця дата залишилась у православної церкви й сьогодні.

Церковно-літургійний рік складено так, що в центрі його перебуває Ісус Христос – Божественний Спаситель, найближче до Нього — Пречиста Діва Марія – Пресвята Богородиця, а біля неї — всі світочі, проповідники і праведники Християнської Православної Церкви. Водночас Свята Церква пам'ятає про всіх своїх дітей, які живуть на землі, і тих, що відійшли до вічності і з волі Божої потрапили до раю. Тому вона визначила окремі дні, що їх назвали поминальними в які відбуваються моління і відправи за померлих. Церква також відводить у церковному році певні дні на свої духовні подвиги, молитви, пости і покути. Отже, цей церковний рік — могутній і прекрасний гімн честі і слави Богові, він ніби та барвіста небесна веселка, що з'єднує землю з небесами, а нас, вірян, просвічує, очищає, освячує і підносить до Бога.

Свята церковного року, на думку Церкви, не повинні бути для нас лише звичайним спогадом про історичні події і дати, адже беручи участь у церковних відправах, ми маємо змогу щоразу знову і знову пережити їх у власному серці і в душі та думках, ніби стаючи духовними свідками й учасниками прославлення тих подій. Варто також пам'ятати, що Ісус Христос не є мертвою особою, що колись жила, діяла, чинила божі справи на землі, а потім воскресла і перейшла до історії. Ісус Христос — вічно живий і діяльний, Учитель і Бог. Він і сьогодні і повсякчас навчає нас, освячує нас, прощає нам, допомагає і підтримує, за нас жертвується і нас спасає. Тому два великі свята займають особливо почесне місце в церковно-літургійному колі — це свято Христового Різдва і свято Христового Воскресіння, або Пасхи, в українців — Великодня, бо Різдво — це початок, а Воскресіння — завершення спокути Ісуса Христа, сина Господнього, за гріхи людського роду. І саме з цими двома святами тісно пов'язані певні інші свята, неділі та освячені часи.

У церковному році є свята, які щороку припадають на один і той самий день. Таких нерухомих свят дев'ять: Різдво Пресвятої Богородиці — 21 вересня, Воздвиження Чесного і Животворного Хреста Господнього — 27 вересня, Введення в храм Пресвятої Богородиці — 4 грудня, Різдво Христове — 7 січня, Хрещення Господнє або Богоявлення — 19 січня, Стрітєння Господнє — 15 лютого, Благовіщення Пресвятої Богородиці — 7 квітня, Преображення Господнє — 19 серпня, Успіння Божої Матері — 28 серпня.

Є свята, які щороку припадають на різні числа в році. Це пояснюється тим, що вони залежать від свята Воскресіння Христового, яке не має сталої дати. Свята, що не мають постійної дати, називаються рухомими, їх є три: Вхід Господа до Єрусалима, Вознесіння Господнє, Зішестя Святого Духа на апостолів (Пятидесятниця), або Трійця, в українців — Зелені свята [5, с. 5-7].

Окрім цих найважливіших дванадесятих церковних свят протягом церковного року відзначаються й такі важливі свята як Андрія Первознанного (13 грудня), Миколая Чудотворця (19 грудня), Василя Великого (14 січня), Юрія Переможця (6 травня), Івана Предтечі (7 липня), Петра і Павла (12 липня), три Спаси (14, 19 і 29 серпня), Усікновення чесної голови Івана Предтечі (11 вересня), Покрови Пресвятої Богородиці (14 жовтня), Дмитрія Солунського (8 листопада) тощо.

Кожне церковне свято відзначається урочистим богослужінням, переспівами, молитвами, хресними ходами, в багатьох випадках — народними гуляннями та іграми. Як вже зазначалося, два найбільші свята займають особливо почесне місце в церковно-літургійному році — свято Різдва Христового і свято Воскресіння Христового. Зрозуміло, що будь-яке таке дійство супроводжується своїми особливими ри-

туалами та звичаями, що сягають коріннями в язичницькі культури. Магічна сила ритуалів особливо відчувається в Різдво і наступні різдвяні свята. Різдву передують 40-денний Різдвяний піст, і за християнськими традиціями, на Різдвяну вечерю прийнято накрити на стіл 12 (за кількістю апостолів) різних пісних страв: кутю, узвар, піріжки, гриби, вареники, голубці, млинці, кашу, рибу тощо та запалювати свічки, вогонь, яких здавна символізував вигнання злих темних сил. Свічки не гасили на Святвечір, вони самі повинні були догоріти повністю.

На Поділлі перед вечерею господар ставить на покуті сніп, як правило житній — на врожай і достаток, далі вносять сіно. Частину кладе біля снопу на покуті, частину — під стіл (пов'язували це із яслами Вифлеємськими, у яких і народився Ісус Христос). На сіно на покуті ставлять горщик або баняк (казанок) з кутею і горщик з узваром, а зверху — хліб-сіль або калачі. Господар спостерігав коли зійде вечірня зоря, що мала сповістити всім людям про велике чудо — народження Сина Божого. Після цього розпочинається Святвечір — спільна вечеря всього роду, навіть померлих запрошують на неї. Після того як прочитають “Отче наш”, інші молитви, тихо і без метушні розпочинають вечеряти. У мисках залишають частину страв для душ померлих. До речі святковий стіл в подільських селах також застинали сіном, по кутках клали часник як оберіг, а потім накривали скатертиною. Вечерю починали з куті. Перша ложка куті була для бджіл — кидали її до стелі, щоб рої водилися. Повечерявши, господар брав зі столу потроху кожної з страв і ніс до хліва худобі, щоб не скаржилася, що її обділили різдвяною їжею, бо за повір'ям у ніч на Різдво Бог дарує худобі мову — за те, що колись у давнину спав у яслах маленький Христос. Кутю давали курям, щоб гарно неслися. Її також несли хрещеним батькам, бабі-повитусі, найближчим родичам [6, с.6].

Одна з найцікавіших і веселих різдвяних традицій — співати колядки на Різдво. Ця раніше язичницька традиція з прийняттям християнства поступово перетворилася на прославляння Ісуса Христа. Колядки співають і після вечері, а також в усі інші різдвяні дні. На Поділлі є місцевості, де колядують у святий вечір, а є місцевості, де колядують у перший день Різдва Христового, після того як у церкві закінчиться Богослужіння. Скрізь в Україні першими йдуть колядувати діти. Колядують під вікном, господар чи господиня виносять колядникам подарунки (ласощі, гроші, горіхи), дякують за привітання [7, с.15].

А взагалі, Святки — два тижні зимових свят, що починалися в Різдвяний Святвечір 6 січня і тривали до Водохрестя 19 січня. До прийняття християнства Святки присвячувалися Святовиту (одне з імен язичницького верховного бога неба — Білобога). За іншими джерелами, це слово походить від старослов'янського “святкі” - душі предків. Святочні обряди в давнину уявляли собою заклинання на весь рік і ворожіння про майбутнє. Характерною рисою Святки були магічні обряди, ворожіння, прикмети. В цей святковий період проходила і Коляда, що була у наших предків святом новонародженого сонця, днем народження сонячного року. У ніч на Коляду палили багаття (запалювали древнім способом (тертям) священний вогонь, який горів 12 днів), навколо танцювали, співали, з гори скачували палаюче колесо, а у вечірню пору і вночі домітками ходили ряжені — колядники, аби отримати від господарів обрядову їжу і висловити їм побажання здоров'я, миру, щастя, любові і благополуччя в прийдешньому році. Дуже любили Святки незаміжні дівчата, які з нетерпінням чекали на ці дні, щоб поворожити на судженого. Ворожіння починалися вночі 6 січня і тривали до Водохрестя. Однак найбільш сприятливими днями для ворожіння вважалися Різдвяний, Василівський (під Старий Новий Рік) і Водохресний вечори, оскільки вважалося, що такі дії були найрезультативнішими в ці періоди. Молодь, як і на свято Андрія, збиралася для ворожіння на вечорниці. Ворожили, наприклад, рахуючи дрова в хаті, кидали чобіт, вгадуючи з якої сторони буде суджений. Ворожили за тінями на квасолі чи макові, чаклували на багатство тощо. Як вже зазначалося, пізніше свято Коляди було заміщене великим святом Різдва Христового. Ворожіння, танці, ігрища та пісні були заборонені, однак усюди мешканці краю порушували церковні приписи і продовжували займатися язичницькими звичаями, традиціями і обрядами, до яких звикли з давніх-давен. З деякими з них православна церква змушена була змиритись і вони дійшли до наших днів [8, с. 19].

Тиждень після Різдва напередодні Старого Нового Року, який припадає на 14 січня, в Україні, зокрема і на Поділлі, традиційно святкують Щедрий вечір або Меланії. Увечері 13 січня в церквах відбуваються урочисті Богослужіння, а наші предки готувалися до нового циклу новорічно-різдвяних свят. У цей день затверджувався період “святих вечорів”, що тривав від 6 до 12 січня і як вже зазначалося, характеризувався народними вечорницями, ворожінням і колядуванням. Ще предки-слов'яни вірили, що в цей вечір на землю спускається Щедрий Бог, аби оглянути все господарство. Його зустрічають дух-Ладо та душі померлих, що зі Святвечора перебувають в оселі у сні та дідухові. Тому здавна Щедра вечеря перед Старим Новим роком була своєрідним звітом-подякою за минулорічний врожай.

Господиня готувала святкові страви для вечері і чистий одяг для членів сім'ї. Серед страв, яких також повинно було бути 12, переважало скромне: печеня, смажене м'ясо, ковбаси, млинці з салом, пироги,

вареники з сиром, а також кутя, різні смаколики. Господар в цей час прибирав обійстя, ретельно вичищав та годував худобу, адже вважалося, що як і на Святвечір, худоба в цю ніч має здатність розмовляти і побачивши щедрого Бога, може розповісти йому чи добре її доглядають. Долівка оселі на Щедрий вечір посипалася збіжжям і настилалася сіном, що символізувало багаті хлібні ниви і луки, на які очікуватимуть в прийдешньому році.

Із настанням сутінків сім'я переодягалася в обновки і сідала за стіл, перед тим помолившись і запросивши до їхнього столу душі померлих. Після вечері господар, взявши сокиру, перевесла і кутю, обходячи худобу, пасіку, сад, благословляючи господарство. Він тричі вдаряв обухом сокири по деревах, погрожуючи їх зрубати, якщо вони не будуть щедро родити в новому році. Необхідно також зазначити, що з Щедрим вечером і ніччю українці пов'язували чимало легенд і переказів. Вважалося, наприклад, що в цей час Місяць радиться з зірками та Сонцем щодо розподілу душ новонароджених дітей між зорями. В цю ніч варто бути обережним поза домом. Люди вірили, що до третіх півнів духи води, лісів, гір та ярів влаштовують свої гуляння і можуть зашкодити необачним перехожим [9, с.1].

Після щедрієї вечері в Україні, зокрема й в нашому краї, здавна по хатах “водили козу”. Козою зазвичай був парубок у вивернутому вовною догори кожусі, роги робили з рогатини, до якої прикріплювали дві дощечки (рот) і пасмо прядива (бороду), рот відкривався і ляскаючи закривався, що лякало дітей. Між рогами чіпляли дзвоник, ззаду — хвіст із віника. Козу обирали не випадково, бо вона завжди була символом плідності.

З настанням сутінок по селу також ходили ватаги щедрувальників. Здебільшого це були дівчата, які ходили до хати та бажали господарям різних гараздів, виконуючи веселі щедрівки. Зате вранці, 14 січня, основні функції щедрувальників-посипальників відігравали хлопчики. З самого ранку, ще вдосвіта, набравши в кишені зерна, вони вирушали до сусідів, родичів, хрещених батьків посівати. Найчастіше посівали пшеницею, хоча й використовувалося жито, ячмінь і овес. Ніколи не посівали горохом, оскільки вірили, що він виник зі сліз Божої Матері і обрядове посівання може спричинити сльози в родині. Це ж стосувалося й гречки, бо вірили, що в хаті будуть “постійні суперечки” і “заведуться блохи”. Зайшовши до хати, посівальник сіяв зерном і вітав з Новим роком. Цей обряд зберігся з сивої давнини й понині. Як вже зазначалося, посівати обов'язково мали ходити лише хлопчики, тому, що вважалося, що першим до хати 14 січня має зайти чоловік [10, с.1].

14 січня православна церква також відзначає свято обрізання і найменування Господнього. Служба Божа відбувається на честь цієї події і в пам'ять Святителя Василя Великого, одного з трьох великих християнських подвижників, серед них — Григорій Богослов та Іоан Золотоуст. Всі вони були просвітителами, богословами, філософами, ораторами і правознавцями, а також єпископами Кесарійської та Константинопольської церков. Їхні глумачення Святого Письма, проповіді на захист християнської віри, особливо Божественні літургії Василя Великого і Іоана Золотоуста й понині служать в православних церквах. Літургія Василя Великого служиться в храмах десять разів на рік: 1 січня, в п'ять неділь Великого Посту, в четвер і суботу Страсного тижня, у Святий Вечір перед Різдом Христовим і Богоявленням, або в дні самих свят, коли Святвечір припадає на суботу і неділю. Чин Божественної літургії, відомої під назвою літургія Золотоуста, служать в православних церквах кожний день, за винятком десяти днів, коли служать літургію Василя Великого [5, с.75-78].

В народі вважають, що особливо Василій Великий допомагає пересічним християнам і приносить удачу в новій справі, з його ім'ям в'їжджають в нову хату чи квартиру, він допомагає в навчанні і в просвіті. Окрім того, Василій Великий відомий як покровитель ченців, музикантів і садівників.

Завершується різдвяний цикл святкуванням святого Богоявлення або Хрещення Господнього, по народному Водохреща або Водосвяття. Свято Хрещення Господнього є одним з найважливіших християнських свят, адже коли Ісусові виповнилось тридцять років і настав час вийти йому до людей зі своїм вченням, він з Галілеї прийшов на річку Йордан до Іоана Хрестителя, щоб охреститися. Коли це дійство відбулось і Ісус вийшов з води, тоді небо розкрилося і побачив Іоан Духа Божого, що спускався як голуб, і сховався на Ісуса, і голос почувся з неба: “Це Син Мій Улюблений, що Його я вподобав!” Фактично ця подія відкриває нам, що Бог є єдиний у трьох особах. (Матв. III, 16-17). До речі, в народі це свято здавна ще називають днем Просвітництва і святом Світла, тому що Бог є Світло і з'явився просвітити “тих, які сидять у темряві і тіні смертній” і врятувати в благодаті занепалий людський рід [11, с. 20]. Преподобний Іоан Дамаскін говорив, що Господь хрестився не тому, що Сам мав потребу в очищенні, а для того, аби “водами поховати людський гріх”, виконати закон, відкрити таїнство святої Трійці й нарешті освятити “водне ество” і подати нам образ і приклад Хрещення.

Проти ночі перед святом Йордан, за народними віруваннями, вода в усіх водоймах починає “грати” або “хвилюватись”, “дивуватись”, тим самим набуваючи цілющих властивостей, які здавна допомагали

селянам лікувати важкі хвороби та поранення краще за медичні засоби. Тому й щороку 19 січня біля церков вишиковуються черги людей за диво-водою, яка просвіщає і очищає дух, оздоровлює тіло і робить смачнішою будь-яку страву. Святять воду не тільки в церковній купелі, а й в річках, озерах, ставках, струмках (виняток становить солоня морська вода). Віряни запасуються Водохресною водою на цілий рік. Її п'ють потроху вранці натщесерце. Нею освячують домівки й робочі приміщення, аби закликати Божу благодать на допомогу страждущим людям. Однак основна суть цього дійства не тільки в тому, щоб взяти цими днями освячену воду, а й в тому, щоб помолитися під час її освячення, бути присутнім на молебні, адже Господь дає благодать для зцілення святою водою недугів саме за молитвою. До речі, використовувати цілощу воду можна й при приготуванні їжі, додаючи трошки до страви, або при приготуванні чаю. Взагалі їжа в таких випадках менше псується, ніж звичайна. Раніше, наприклад, коли ще не було холодильників, водохресну воду частенько додавали в суп, або кашу. Декілька днів такі страви не псувались за будь-якої спеки. Таку воду можна добавляти у ванну замість піни або солей, особливо при лікуванні важкохворих людей, яким призначали "терапію" у вигляді строгої дієти. Протягом кількох днів необхідно було нічого не їсти, тільки пити водохресну воду і в багатьох випадках людина одужувала, навіть якщо лікарі не залишали їй шансів на життя. Найкраще така вода також допомагала при лихоманці, пологих і навіть при алкоголізмі та несильних отруєннях. Хрещенську воду не кип'ятили, а зберігали в посудинах відкритою, закривали лише марлею [12, с.6].

Однак головне дійство свята Хрещення — це Велике водосвяття. На водоймах в льоду прорубують ополонки, яку називають «Йордань», як вже зазначалось, на честь річки Йордан, в якій хрестився Ісус. Поруч з ополонкою встановлюють аналой — столик для богослужіння і дерев'яний хрест з крижаним голубом нагорі — символом Святого Духа. Потім воду освячує священнослужитель після нетривалої молитовної відправи шляхом занурення срібного хреста в ополонку. Після завершення обряду водохресною водою прийнято було поливати один одного, а особливо сміливі купалися в ополонці. Цей звичай поширений і зараз [13, с. 7].

Необхідно також зазначити, що напередодні Водохреща святкують голодну кутю, або другий Святвечір. Увесь цей день віряни нічого не їдять — постують. Сідають вечеряти, коли вже засяє вечірня зоря. На вечерю подають пісні страви — смажену рибу, вареники з капустою, гречані млинці на олії, кутю та узвар. Кутю, яка залишилась після вечері, виносять курям — щоб добре плодились. Увечері, як стемніє, виносять з хати "дідуха" та несуть його на вигін чи в садок і спляють. Після освячення води на Йордані всі повертаються додому і поки подають обід, господар сухими стеблами жита, пшениці і васильків кропить свяченою водою все в хаті та в господарстві, крейдою ставить хрестики на образах, дверях, вікнах і на миснику. Після цього всі сідають за стіл, щоб скуштувати страви. Перед їжею обов'язково п'ють свячену воду. На другий день після Водохреща — свято Іоана Предтечі — Хрестителя. В цей день жінки збираються на свої "вечорниці", співають пісень та готуються наступного дня до роботи після різдвяних свят [5, с.16-17].

Висновки. Таким чином в статті розглянуто питання двоєвір'я в народних звичаях, традиціях і обрядах подолян в період різдвяних свят з 6 по 20 січня кожного року.

Джерела і література

1. Плачинда С. Словник давньоукраїнської міфології / С.Плачинда. - Київ: Велес, 2007. - 240 с. - Серія: Культурна спадщина України.
2. Шевченко Т.Г. Розрита могила /Т.Г.Шевченко //Кобзар. - Харків: Школа, 2014. - 576 с., іл.
3. Рыбаков Б.А. Календарь IV в. из земли подолян / Б.А.Рыбаков //Советская археология. - 1962. - № 4.
4. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник /В.В.Жайворонок. - Київ: Довіра, 2006. - 703 с.
5. Кислашко О.П. Православні свята та народні звичаї / О.П.Кислашко, Я.О. Кислашко. - Київ: Грамота, 2003. - 152 с.
6. Єсюнін С. Подільські різдвяні святки /С.Єсюнін //Сімейна газета. - 29 грудня 2016 р. - № 52.
7. Варта Я. Психологія різдвяних традицій /Я.Варта //Марічка News. - 11 січня 2017 р. - № 2.
8. Папонова В. Прийшли Святки — ворожіння та колядки! /В.Папонова //Марічка News. - 11 січня 2017 р. - № 2.
9. Щедрий вечір, добрий вечір, добрим людям на здоров'я // Домашня газета. - 7 січня 2016 р. - № 2.
10. Щедрий вечір! Добрий вечір!.. // Домашня газета. - 12 січня 2017 р. - № 3.
11. Про святкування святого Богоявлення (Хрещення Господнього) // Марічка News. - 18 січня 2017 р. - № 3.
12. Жива вода Водохреща / - Домашня газета. - 12 січня 2017 р. - № 3.
13. Валентинова І. Три питання про Хрещенську воду /І.Валентинова // На пенсії. - 10-16 січня 2017 р. - № 2.
14. Олійник І. Храм ворожбитів /І.Олійник// Газета Поділля . - 6 листопада 2014 р. - № 45.

КОНЦЕПТОСФЕРА ПОЛЯКІВ-ПОДОЛЯН ЧАСІВ РОСІЙСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ВІЙНИ 1830–1831 рр. (На матеріалі творчості поета М. Гославського)

У статті розглянуто концептуальні домінанти україно-польського подільського дискурсу та його концептосферу на основі аналізу окремих творів польського поета-романтика, подолянина, Мауриція Гославського.

Ключові слова: *концептосфера, концептуальні домінанти, польський національно-визвольний рух, «українська школа».*

Помітною рисою сьогодення є інтерес до вивчення специфіки національних концептосфер, етосів, етнічних менталітетів. Ця тенденція диктується з одного боку глобалізаційними процесами в сучасній цивілізації, що нівелюють національні цінності та культурну своєрідність народів, а з іншого – взаємозалежністю народів, прагненням до взаєморозуміння та взаємопроникнення в духовні світи один одного.

Що вкладається в наш час в термін «концептосфера»? Поняття «концептосфера» ввів російський вчений Дмитро Ліхачов. У його розумінні концептосфера – це сукупність концептів, які тісно пов'язані з культурою нації. Сучасна наука стверджує, що концептосфера співвідноситься з усім історичним досвідом нації. Концепт – чистий смисл, першосмисл, першообраз, константа, архетип; концепт втілюється в слові через його змістові форми: образ, поняття, символ. Концепт – це одиниця колективної свідомості, що має мовне вираження та етнокультурну специфіку. Поняття «національна концептосфера» пов'язане з розумінням таких важливих понять, як «етнос», «концепт», «концептуальна домінанта» тощо [18]. Концептуальні домінанти – це сукупність ціннісних орієнтацій у вигляді системи, в якій можуть бути виокремлені домінантні (основні) та другорядні характеристики. Закріплюючись у мові, ці характеристики набувають статусу своєрідного оцінного коду [21].

Найголовніші концепти знаходили найбільш повне й достовірне своє вираження у творчості письменників як носіїв національної культури. Отже, концептосфера є системою культурних смислів. «Національна концептосфера складається з сукупності індивідуальних, групових, класових, національних та універсальних концептів, тобто концептів, які мають загальнолюдську цінність» [18].

Досліджуючи історію культури рідного краю, важливо побачити, які концепти стали складовими концептосфери поляків-подолян як певної етногрупи, якою вона була в час, коли створювалася польська нація в цілому, який вплив мали польські подільські письменники на цей процес. Відповідь на ці питання може дати література цього періоду, зокрема творчість поляка-подолянина М.Гославського як одного з яскравих представників «української школи» в польській романтичній літературі.

XIX століття було визначною віхою в історії польської літератури. Польський народ, не маючи нормальних умов для культурного розвитку (відсутня національна освіта та державний статус для рідної мови, яка у даний період тільки починає формуватися як мова власної літератури) зазнавав гніту в різних імперіях. Саме тому в цей час починається могутній національно-визвольний рух у Польщі. Напрямом романтизму, який характеризувався цікавістю до національного, яскравого та героїчного, набуває тут виключного значення, а тому має свої особливості.

Література займає в історії Польщі особливе місце: для поляків рідна література у XIX ст. важила набагато більше, ніж для багатьох інших народів. Це можна зрозуміти, звернувшись до польської історії, яка є складною, сповненою величі, героїзму та драматизму водночас. Після втрати державності польський народ відчув на собі увесь трагізм розділеності території, перебуваючи під владою Росії, Австрії, Пруссії [16].

Події кінця XVIII ст. – середини XIX ст. відзначилися потужним національно-визвольним спротивом (повстання 1792, 1830, 1863 років). Польський визвольний рух зазнавав втрат, але поразки повстань й наступні репресії не зломали волі польського народу до змагань за національну незалежність. Усі польські повстання мали велике значення як для самої Польщі, так і для всієї Європи.

Найважливішою подією у польській історії I-ї половини XIX ст. було Листопадове повстання 1830–31 рр. Вибухнувши у Варшаві 17 (29) листопада, повстання швидко охопило всю країну, а згодом (1831) перекинулося на Литву, Білорусь та Правобережну Україну. Незважаючи на поразку і на те, що це повстання «нічого не змінювало у внутрішньому становищі народу», воно стало значним етапом у розвитку визвольного руху, активізувавши діяльність прогресивних сил, що сприяло подальшому розвитку суспільно-політичного руху в Польщі, Україні, Білорусі та Литві [22].

Внаслідок поразки Листопадового повстання 1830-1831 рр. польське населення було перетворено московським царатом у соціально-пригнічений етнос. Концепт національного патріотизму, який і сьогодні дуже важливий у розумінні сутності польської нації, активно складався саме в цей період.

Після поразки повстання в середовищі польських емігрантів відбулися серйозні зміни у ставленні до українців. Шукаючи опори в народі, польські демократи зверталися до непростой долі українців, їх постійної боротьби за право на існування, а також проти гноблення польською шляхтою.

Ідеї очільників боротьби поляків кінця XVIII – середини XIX століть вплинули не лише на процес формування соціальної свідомості населення, але й сприяли формуванню польської нації. «[...] польський дух не міг себе реалізувати ні в політиці, ні на військовому поприщі – всі доленосні для поляків рішення приймалися в Петербурзі, Відні та Берліні. Єдине, що залишалося – це реалізовувати свої амбіції у сфері мистецтва, зокрема в літературі. На цьому ґрунті в XIX столітті в Польщі буйним цвітом розцвітає романтизм – напрям, якому судилося зіграти роль помітно більшу, ніж просто роль літературної течії» [16].

Величезний вплив на поляків справили романтичні твори А. Міцкевича, Ю. Словацького, З. Красінського, С. Гоцинського, Б. Залеського, М. Гославського тощо. Вони пробуджували почуття патріотизму, бажання особистої участі у справі визволення. Їхня творчість була зрозумілою і знаходила відгук у серці кожного поляка, тому що більшість творів цього періоду стала дзеркалом, в якому відбивався і значною мірою формувався польський національний характер. Саме ці твори виплекали кращі якості поляка, виховали нові покоління, які завдяки романтикам не тільки не забули про своє коріння, а й повернули Польщі державність. Польські романтики мали значний вплив на формування національної філософії та суспільно-політичної думки [16]. Отже, основні концепти поляка в цілому і подолянина, зокрема, створювалися в руслі польського романтизму.

Центральним героєм будь-якого романтичного твору є яскрава особистість з винятковим характером, незвичайною долею, героїчним життям в особливих обставинах. Польський романтичний герой, на відміну від інших літератур, присвячує себе справі визволення своєї батьківщини від іноземного гніту. Найголовніший концепт поляка, таким чином, – це дієва боротьба за національну незалежність. Цей концепт є важливим для всієї історії Польщі та польської літератури взагалі. Польські «поети намагалися узагальнити минуле й сучасне Польщі у широку філософську та історичну перспективу. Звідси беруть початок численні філософські та містичні концепції історичного розвитку Польщі...» [10].

Вболіваючи за долю Батьківщини, літератори зверталися до минулого. Це мало роз'яснити причини поразки Польщі та відродити віру в її відбудову [15, с. 183]. Їх цікавили питання рушійних сил, вузлових моментів національної історії, а також ролі сильної особистості в історичних процесах [15, с. 184]. «Зацікавленість історією, особливостями її національних моделей виявлялася в підвищеній увазі романтиків до змалювання національних звичаїв, поведінки, манери спілкування, національного вбрання, побуту тощо, тобто суми етнографічних реалій [...] яка дістала назву місцевого колориту» [10]. Концепт етнографічної своєрідності поляків був у цей час фактично активно розвинений і закріплений у свідомості мас, що, безумовно, сприяло самоідентифікації поляків. Закріплення цього концепту відбувалося через зростання інтересу до фольклору.

Особливий погляд на народ спонукав до появи етнографічних досліджень білоруського та українського населення на землях колишньої Речі Посполитої. Вражав високий рівень фольклору, звичаєвість українців і білорусів, які мали багато спільних рис з іншими слов'янськими народами [15, с.182]. Ці дослідження проводили польські письменники, більшість яких походила з литовських та українських земель. Оспівуючи свою вітчизну і шануючи народи, серед яких жили, вони вносили у суспільну свідомість переконання про приналежність кресів до польської держави і культури [15, с.183].

Тому яскравою рисою польського романтизму був тісний зв'язок із фольклором, «[...] який асоціювався з оригінальним, природним (а не штучним), з найбільш життєвим і органічним для людини мистецтвом» [19].

«Загальна настанова романтичного напрямку на незвичайність, дивовижність [...] зумовила ще одну характерну рису романтизму — екзотичність. Екзотику романтики шукали [...] у зверненні до національного середовища, яке сприймалося як екзотичне. [...] Роль екзотичного середовища для таких країн, як Польща і Росія, певний час виконувала Україна, зокрема історичні її події, пов'язані з козащиною, а також багатий фольклор українського народу» [23].

Особливою ознакою польського романтизму був внутрішній поділ його на поетичні школи: литовську, українську, кавказьку, східну тощо. Відмінність між цими школами полягала в спрямованості на певну національну тематику. «Найвизначнішу роль у становленні художніх принципів польського романтизму відіграла саме «українська» поетична школа. Інтерес до України з боку польських романтиків був зумовлений, по-перше, тим, що ... трагічні та бурхливі події української історії перетиналися з поль-

ською історією, і це давало змогу акцентувати польську тему. По-друге, Україна була дуже багатою на фольклор. Споріднений з польським і загальнослов'янським, він зберігся в Україні набагато краще через те, що православна церква [...] суворо його не переслідувала [19].

Етнічні поляки на території Поділля, безумовно, більше за життя були віддані Польщі, але любили вони й Україну, яка була рідною для більшості з них. «[...] польські поети, що народились в Україні, виховують ще й місцевий патріотизм, український, свою любов до України як частини польської землі, свої українофільські [...] симпатії вводять вони в коло літературних польських інтересів і тем» [21].

«Поети-романтики писали свої твори на основі фольклорно-етнографічних записів, здійснених в гушці народу, правдиво відображували в оповіданнях, поемах побут, звичаї, традиції й прагнення українського населення. Вони намагались зрозуміти об'єктивні причини його боротьби проти панування Речі Посполитої і, таким чином, утверджували авторитет української нації в польському середовищі. Саме в такому дусі вперше прозвучав опис на основі історичних та фольклорно-етнографічних свідчень життя українських селян Поділля в творах М.Гославського «Поділля» (1826), «Дума про Нечая», «Зигмунд Кордиш, або взяття Немирова» (1827) [2].

«Українська школа» була, за висловом А.Третьяка, третьою унією (після політичної та церковної), унією поетичною, літературною [14]. Український історик літератури Сергій Єфремов у праці «Історія українського письменства» називає головні причини появи цієї школи: «Вплив романтичної поезії з Заходу, [...] проживання в Україні й через те любов до неї як до рідимого краю [...] Романтизм кликав до народності, казав серед народу шукати скарбів поезії» [14]. Тож національно-державницький патріотизм у польських митців мав український ґрунт, адже «у поляків народна поезія того часу вже ніяких скарбів не мала [...] Натомість тут же під боком, серед простого народу в Україні, розгортався невичерпний запас народної поезії, величезні скарби історичних пісень, переказів та традицій, величезні зразки національного епосу» [14].

Польські літератори, звичайно, бачили відмінність «хлопського» народу від польського, а ще українська народна поезія містила багато споминів про прикрі моменти україно-польських стосунків часів Козаччини, «але трохи ретуші, трохи фантазії – і різницю можна було затерти» [14]. Це пояснюється тим, що мрії про давню, героїчну, блискучу Польщу поляки легко перенесли на Україну, вважаючи її невіддільною частиною Речі Посполитої, політичного відродження якої прагнули. Український народ сприймався ними як варіація польського.

З 20-х рр. XIX ст. місцеві польські літератори, науковці і освітяни захопилися вивченням української історії, етнології, фольклору. В польському середовищі поширилося „українофільство” та „козакофільство”, потреба вивчати українську мову. Однак традиції виховання, освіти, культурні взаємини тісно пов'язали їх із загальним життям польського народу. І в цьому тісному зв'язку з Польщею вони бачили майбутнє України. Українська тематика побутує в польській літературі в якості стилістичної фігури смутку, але також і життєвості, незнищенності нації. У зв'язку з цим сучасний французький історик Даніель Бовуа у своїх ґрунтовних багатотомних дослідженнях показує, «як кресова міфологія розходиться з жорстокою дійсністю, які жахливі, невільничі стосунки панували в українському селі між паном і селянином, які поневіряння зносив беззахисний український люд...» [Цит. : за: 17, с.146]. «Ніхто дотепер, крім Бовуа, не спромігся на те, щоб з такою ретельністю і всебічністю описати життя поляків в Україні, їхні стосунки з українцями, а також з повним переконанням твердити, що «в польському мисленні про Україну домінувала ідилічна візія і найкраще треба відразу сказати, що саме це було джерелом подальших катастрофальних стосунків між українцями і поляками» [Цит. : за: 17, с.147].

«Представники «української школи» в польській літературі, навіть найдемократичнішого спрямування, в силу свого виховання в ідеях культу колишньої польської державності, визначаючи право на існування української нації, висловлюючи до неї повагу та популяризуючи її культуру, водночас мислили українські землі, насамперед Правобережну Україну, як складову майбутньої реформованої незалежної Польщі. Україну, цілком відокремлену від Польщі, могли собі уявити лише одиниці. Однак, їх описи України, її фольклору та етнографії є цінним джерелом до вивчення та популяризації» [3].

«Центральним героєм польських романтиків була особистість, яка присвячує себе справі визволення своєї батьківщини з-під іноземного гніту. Постаць самого поета для поляків асоціювалася з пророком-ясновидцем, на якого покладено високу суспільну місію: підіймати на боротьбу і вказувати шлях, який приведе поляків до визволення» [19].

Вся літературна й суспільна діяльність польського літератора-подолянина Мауриція Гославського була спрямована на виконання цієї відповідальної місії. Життя поета пов'язане з вболіванням за долю рідної Польщі і малої батьківщини – Поділля, з вивченням історії та фольклору українського народу, змалюванням його героїзму, краси мальовничої природи рідного краю. Його вірші народжувались під впливом народних переказів і легенд, а також подій сучасного поетові суспільного життя.

Ще підлітком, навчаючись в повітовій школі в м. Кам'янець-Подільський, почав писати вірші польською мовою. В його поезіях того часу оспівувалася краса краю, де народився поет. Саме тому його стали називати польським співцем Поділля. Поема «Поділля» – перший великий твір Гославського – є цікавим експериментом створення романтичної форми описової поеми. Поет виходить далеко за рамки класицистичних зразків, вміло використовує їхні канони, спираючись на вимоги вже нового напрямку. В основу поеми лягли події з життя подільського села Черче XVII ст. У поемі зі знанням справи Гославський оспівав весільний обряд, побут і звичаї селян.

Поема «Поділля» (1827) збагатила польську поезію типово подільськими краєвидами, своєрідними побутово-етнографічними прикметами, розповідаючи про історичне минуле краю. Поет утверджувався як романтик. Його пошук цікавих фольклорних сюжетів і зберіг для нас легенду про Залуцькі печери. Сучасні дослідження доводять, що подія, описана в поемі, мала місце. Вставною піснею в поемі є «Думка на заслання». Романтичний дух волелюбства керував поетом, коли він створював цей вірш: *Рідний краю мій, / Не ідеши з мрій! / Там мої найкращі миті, / Дивним щастям перевиті! / Там найперший біль!» ... / «В муці жити нам, / Ти далеко, гаснуть зорі, / Край в кайданах, у покорі / Воля лиш сльозам».* (Переклад В.Лучука)

Будучи польським поетом, Гославський, вивчаючи український фольклор і використовуючи ті чи інші сюжети, робить їх частиною польської культури, розвиваючи концепт етнографічної своєрідності поляків.

Головною темою польського романтизму була тема свободи, особливо національної. Концепт свободи активно розвивався в творчості романтика Гославського, який своєю поезією наближав збройні виступи поляків проти російського поневолення.

У 1826 році в Одесі з'явився вірш Гославського «На смерть Пестеля, Муравйова та інших мучеників російської свободи». Вірш став відгуком на страту ватажків Грудневого повстання. Поет створює образ Диви, яка є уособленням Свободи: *«Колись, коли поляки зі зброєю боролися за свободу, дівка ця була в блиску повної слави, а нині вона, вигнанка з-над Вісли, з'явилася на берегах Неві. В неї заплакані очі, сплотніле обличчя, в неї мученицькі роздерті груди, а на скронях – терновий вінець... Кого ж шукає? Вас, вас, омиті кров'ю, жертви власної чесноти, вас, що лягли за святу справу. – Але не плач... Встань скоріше над їхніми могилами, оточена месниками. Шибениця над ними не кориться силі часу, вона переживе пам'ятник з мармуру чи бронзи...»* (Підрядний переклад вірша К.Барицької)

Зображуючи Росію, поет наближається до байронічного скептицизму: Діва Свободи протистоїть величезній Росії – країні, в якій *«злочин керує всім»*. Але вона мусить тікати з *«морозних берегів Неві»*: *«тут замерзла природа і такі ж льодяні серця»*. Та саме тут з'явилися лицарі честі, яких *«не поглине забуття: вони великі у своїй смерті»*.

Суто романтичний образ Диви-свободи побутує і в інших поезіях. Цей образ є символом самої вільної Польщі. Концепт свободи стає сакральним: він настільки ж невід'ємний від поляка, як і концепти Бога і Божої Матері.

Темі волелюбства поет присвятив також у 1827 році вірш «Дума про Нечая», позначений романтичним поглядом на козацтво. У ньому Гославський апелював до історичного факту про те, як козацький полк під проводом народного героя Данила Нечая в червні 1649 р. завдав поразки польським шляхетським загонам, а в липні в районі Проскурова – Чорного Острова військам подільського каштеляна Лянцкорського.

Варто зауважити, що в образному баченні М. Гославського українська картина не була, на нашу думку, ідилічною. Поет поважає українські фольклорні джерела, фактично зберігає для нащадків легенди, описи обрядів, звичаїв. Використовуючи цікаві сюжети з історії Козаччини, митець не минає прикрих для поляків тем перемоги козаків. Поет не зрадив правди, хоча й не загострив якихось україно-польських проблем.

М.Гославський не обмежувався тільки романтичними деклараціями, а намагався діяти, особисто активно впливати на хід подій і на суспільну думку. Його вірші в цей час були дуже популярними. Значна частина поетичного доробку М. Гославського пов'язана безпосередньо з його участю в Листопадовому повстанні. «Вірш «Подільська Мазурка» був написаний в 1830 р. і, безумовно, створювався задля підйому патріотизму в польському середовищі. Як і більшість поезій цього часу, він пройнятий настроями боротьби з російськими поневолювачами» [6, с. 337]: *«Коли російський кіготь рвав шкіру на спинах поляків, вони танцювали мазурку. Немає нічого веселішого за цей танок, бо під нього над Віслою кришаться кайдани. Сонце спасіння зблиснуло, далі і нам у танок! Сьогодні, брати, небо затягнуте хмарами, погіршала наша нива... Конче потрібно танців! Послухайте, як мазурка, мов одна нещасна Матір, єднає наш рід. Агов, хто поляк, ставай у пару, як колись бувало: білий орел на прапорі під акомпанемент гармати. Адже знайомі тобі ці звуки: знає їх луна з-під Дубенки, пам'ятають під Рашинем».* (Підрядний переклад К. Барицької). «Головний образ цієї поезії – польський народний танок мазурка, який, як елемент са-

мобутньої народної культури, є символом нації, засобом самоідентифікації» [6, с. 337]. Це той концепт етнографічної своєрідності, що об'єднує людей і продовжує життя народу. Недарма великий польський композитор Ф.Шопен, перебуваючи в еміграції, писав обробки польських народних танців, особливе місце серед яких займає саме мазурка. М.Гославський у цьому вірші, «запрошуючи поляків до танцю, тим самим закликає їх взятися за зброю, нагадує про славні моменти визвольної боротьби – битви, в яких перемагали ворогів (1792, 1794 – переможні битви поляків під проводом Т.Костюшка)» [6, с. 337]. «Цей вірш підсилював настрої необхідності збройної боротьби серед поляків. Цікаво, що в його назві є слово «Подільська», тобто звертався поет до зем-ляків. Інший вірш, «На Подолі», написаний в грудні цього ж року, містить вже відкритий заклик до збройної боротьби: *«Тож Бог і за нами стане. Адже та земля наша. Далі, Бра-ти Подоляни! Далі в палаші! Не оголимо, не одіб'ємось. І поки підійняти годні, – Далі! Або в могилу ляжемо, або вільні станемо!»* (Підрядний переклад К.Барицької) [6, с. 337].

Поразка у повстанні породжує нові концептуальні доміанти в житті поляків, а отже, і в поезії Гославського.. Це концепти смутку, печалі, але й рішучості у подальшій боротьбі та віри в щасливе майбутнє. Поезія «Розлука з подолянкою» написана у 1831 році. Поет звертається до близьких його серцю людей... По широкому світі доля розпорошить їх усіх... а сьогодні їх звідси виганяють: *«Десь під ярмо, десь під батіг»*. Але поет вірить у щасливе майбуття своїх земляків: *«І заквітне ваше поле, і блисне вам щастя день»*. А для автора і його сподвижників: *«Нема неба Поділля і радості нема...»* (Переклад К.Барицької) «Але, незважаючи на поразку і сум за рідним краєм, якого [...] він вже не побачить [...] поет не розчарований у своїй повстанській діяльності» [6, с. 337].

Треба зауважити також, що ці вірші об'єднує топонімічне посилання – «подільський», що, мабуть, було дуже важливим для поета. До «подільської» теми належить і вірш «Красинському»: на правах земляка він нагадує адресату про красу рідної землі. М.Гославський у цьому вірші вкотре наголошує на своєму ностальгічному почутті до Батьківщини, він бажає дорогому Поділлю жити, віддаючи разом з іншими патріотами свої думки, зброю, *«сердець тужливий спів»* і навіть життя!

«Ці вірші написані поетом-солдатом. Романтична вимога єднання поезії та дії в них висловлена впевненістю, що дія стає свідком й доповненням істин, які виголошуються поетичним словом» [6, с. 338]. І саме відсутність активної діяльності її суспільного ватажка А.Міцкевича у цей дуже відповідальний для долі нації час спонукала М.Гославського звернутися до нього із поетичним закликом взяти безпосередню участь у збройній боротьбі у вірші «До Адама Міцкевича» із підзаголовком «Коли той розважався в Римі під час національної війни». Вірш відзначається національно-визвольною патріотичною спрямованістю. Поет порівнює велич польського духу із *«сплячою Європою»*, її символом – Римом, закликає Міцкевича віддати *«вінець римлянина» «за вінки Польщі»*, щоб стати в ряд з тими, хто б'ється за її свободу і хто по праву гордиться своїм родом: *«Голосно земля кличе: /Поклін Польщі, смерть її ворогам! /Вона одна з мечем в долоні /З мученицьким вінком на скроні. Зневажена Людством зброя! /Польща - декілька п'ятей піску! /Її захисників поріділі роти. /І який же Рим зможе у блиску /Сьогодні з Польською сміливістю порівнятися, /величчю і чеснотою...»* Гославський закликає Міцкевича поспішити до рідної Польщі, бо якщо повстанці переможуть, йому буде соромно дихати одним із ними повітрям, а в дні болю він не зможе ділити з ними могили, *«бо не ділив крові і честі!»* (Підрядний переклад К. Барицької) Відомий сучасний польський громадський діяч, журналіст Адам Міхник у статті «Rana na czole Adama Mickiewicza» («Рана на чолі Адама Міцкевича») схвально відгукнувся про цей вірш, підтримавши позицію Гославського [27]. Така оцінка А. Міхника, на нашу думку, є слушною. М.Гославський, мабуть, все ж таки мав право на такі різкі слова, тому що все у своєму житті підпорядкував звільненню Польщі. Це сміливий виступ справжнього романтика, який в першу чергу ділом, але і словом наближав мить свободи.

Наскільки Гославський відчував відповідальність перед своїми читачами, впливаючи на їхні настрої, можна довідатися з історії створення ним поеми «Туга». Він почав писати цю драму нещасливого кохання Анелі та Божидара ще під час перебування в с. Кордишівка Кам'янець-Подільського повіту (1825–1826 рр.). Фрагменти поеми опублікував в 1827 році. Остаточний же варіант – із зміненням закінченням – твір отримав після придушення Листопадового повстання. Чому саме тепер він вирішив змінити фінал цієї поеми? Наступив новий етап у розвитку польського романтизму: потрібно було висловити новий зміст, якого очікували читачі. Це не могла бути поезія тільки про нерозділене кохання, як він задумувався: твір сприймався б як такий, що належить до втраченої назавжди епохи, загубленого світу його юності, знищеного повстанським рухом і вимушеними поневіряннями. Якщо він хотів бути зрозумілим і прийнятним для читачів, то повинен був віднайти нову актуальнішу перспективу, виразити переживання і досвід, близький тогочасній аудиторії. Історію двох нещасних закоханих потрібно було розповісти по-новому – переглянута з часової відстані та відстані, виміряної тугою за батьківською землею, родиною,

друзями. І авторові це вдалося. В остаточному варіанті з'являється мотив пошуку сенсу життя Божидара, який після смерті Анелі намагається покінчити із собою. Рятує священник, розповідаючи про вибух повстання. Божидар приходить до думки, що справа народна важливіша, ніж усі його особисті нещастя, а його життя належить вітчизні: *«Моїх батьків земля свята. / Там ганебні крушаться кайдани / А я, останній з останніх, / Ще не в шеренгах братніх?!»* Після листопадового повстання справа боротьби за свободу вітчизни є найважливішим завданням. Перетворення Божидара – нещасливого закоханого та невдалого самогубця – в оборонця вітчизни є очевидним наслідком цих подій [26]. Він є героєм переломного часу, що виражається в його вчинках і рішеннях. Спроба самогубства через кохання, цілком прийнятна в літературі перед повстанням, замінена тут на жертвовність заради вітчизни, тому що тільки заради неї варто віддати власне життя. Рішення Божидара є переломним моментом в еволюції романтичного героя, моментом переходу від романтизму перед повстанням до літератури після поразки. Тому в поемі Гославського ми бачимо перелом ранньоромантичної драми, сконцентрованої на нещасливому коханні, у післяповстанський патріотичний твір, який відповідає поширеній в 30-х роках новій моделі літератури зрілого польського романтизму [26]. На кладовищі Божидар просить ксьондза про благословення і отримує його: *«Йди сину! / Нехай Господь, тебе благословляючи, / Відчує так, як чує серце моє. / Нехай благословить святу війну народну, / Нехай же ваша зброя, як грізна міць Його руки / Всі полчища ворожі сокрушить, / Бо, як ім'я Його, свята є ваша битва!* (Переклад О. Антонової)

Гославський вчить своїх читачів: справа боротьби за звільнення Батьківщини – найважливіша за всі особисті надії, сподівання, мрії, бажання, навіть за кохання, змінюючи таким чином концептосферу поляка.

Квінтесенцією роздумів поета є три останні строфи поеми, які становлять її ліричний епілог, звернений до сучасників, пов'язаних спільною бідою вигнанців, – епілог, подібний до того, який вложив пізніше в уста свого Пана Тадеуша А. Міцкевич: *«Щастя для нас у днях, сповнених блиску! / Поки живе душа урочисто! / Ви ж полягли в землю рідну свою, / Вкриті лиш жменею свого піску... / А ми після блискоту хвилі / Дні жebraками прожили! / Чи прийдуть такі ще або ж їм подібні, / Вищі над вищими у сяйві срібнім? / Минуле ж, як західні хвилі, / Відхлинули у славі та силі, / А ми - блукачі, як берези жалобні, / У нічний млі, у тузі, як плити надгробні, / Догасаємо на могилі!* (Переклад О. Антонової) Так з'являється ще одна концептуальна домінанта, пов'язана з поразкою у Листопадовому повстанні: концепт вигнанця, з його поневіряннями і стражданнями.

Передчасна смерть поета нагадає смерть Байрона, хоча загинув він за національну свободу свого народу. Після капітуляції Замостя, Гославський з групою офіцерів емігрував до Франції. А в 1833 році повернувся до Галичини, щоб готувати нове повстання. Разом з тим він сповна віддався літературній творчості. [5, с.149].

Саме як польський поет-романтик Гославський неодноразово звертається у своїх поезіях до співвітчизників. Вірш «До польських жінок» написаний у тяжку мить поразки: *«Сумно квітне Польське поле, / Полите слізьми, полите кров'ю, / Засипане, як неволя. / Кістки братів на них сплять! / І пусте, як серце моє, / Як перед оком моїм світ ...* (Підрядний переклад К. Барицької) Сумний настрої вірша цілком природний: поразка повстання. Але польські жінки, чий «блиск очей потьмянів перед блиском їхніх чеснот», з любов'ю приймають квіти як пам'ять про рідних героїв, полеглих за свободу ... Слова твору про них – то висока оцінка їхнього подвигу, який не має бути марним. Тут фактично сформульована концептуальна домінанта, яка пізніше буде дуже важливою у формуванні особливих рис польської ідентичності, – національна гідність, благородство, вірність ідеалам як головні чесноти нації. І те, що звертається з цими словами поет до польського жіноцтва, дуже важливо, бо жінки – матері, найперші виховательки підростаючого покоління, яке й понесе усі ці національні цінності в майбутнє.

Уся подальша польська історія підтвердила справедливості оцінки поетом героїчної боротьби поляків, хоча він сам невдовзі став її жертвою: «[...] в околицях Заліщиків М. Гославського було заарештовано і доправлено до Станіславської в'язниці. Але його розум і талант не згасли навіть у неволі. Саме у в'язниці був написаний вірш «Пророк України», пройнятий демократичними та волелюбними почуттями. У тюрмі він від спів'язня заразився тифом і 17 листопада 1834 року помер» [5, с.149].

У вірші «Пророк України» поет переглядає свій життєвий шлях, шлях боротьби, поневірян, самотності у вигнанні, болю поразки... Традиційним є для лірики Гославського образ птаха, який може летіти на любе його серцю Поділля... В цьому ж вірші поет сам піднімається до зірки, яка освітлює його небесний шлях, і в польоті він бачить минуле – могили предків, з якими розмовляє. Він прилетів з України: *«без вітчизни, без родини блудить він широким світом»*. Його *«серце, вкрите снігом, рвуть сумні думки»* про кров товаришів, тому *«не зігріло променем легким / Родинне сонце Поділля»*. Сум не пройде, *«доки ріднії рівнини / ворог топче дикий, / доки стогне Україна, / Прокляття не зникне»*. Поет – пророк України – звертається до Бога з благанням про

щасливу долю для його народу, для його рідного краю: «Нехай відверне блискавиці, і пощезають усі вбивці із українських смутних нив. /І тоді у день свободи /у прозорій легкій млі /вільний сокіл, дужий, сильний, /під ясним небес склепінням /аж до тебе [рідне Поділля] прилетить!» (Переклад О. Антонової)

Поетична спадщина М. Гославського, талановита й цікава, позначена вболіванням за долю двох народів – українського й польського. У його творах бачимо інтерес до української тематики, фольклору, справжню зацікавленість усім, що пов'язане з Поділлям. У творах М.Гославського переважають ті пласти концептів, що мають стосунок до свободолюбивого світобачення. Виразна риса концептосфери поляка-подолянина, представлена у його поезії, – це християнське сприйняття обов'язку перед своєю батьківщиною, своїм народом, відображаючи особливості світоглядних орієнтирів польського митця. Поет-романтик, борець за незалежність Польщі, він залишив у своїй письменницькій спадщині зразки мужності, відданості справі честі і добра, принциповості в оцінці дій друзів і ворогів, щирої любові до рідного краю.

Наш час актуалізував ідейно-творчі принципи М. Гославського, що вели польський і український народи на шлях суверенності, свободи культурного розвитку, а також міжнародного добросусідства. «Ми, подоляни, вдячні йому за оспівану красу нашого краю, за безкорисливу любов до нього, за неповторні ліричні образи його поезії, яка, безумовно, потребує подальшого дослідження» [6, с. 337]. Цей творчий доробок зберігає актуальність, адже, досліджуючи взаємовпливи польської та української літератур, ми стверджуємо нашу спільну європейську ідентичність.

Джерела та література

1. Гославський Маурицій. /Українська літературна енциклопедія: в 5 т. Т.1: А-Г / Редкол.: І. О. Дзевєрін, Г.Д.Вервес, О.Т. Гончар. – Київ : Українська Радянська Енциклопедія, 1988 . – 534 с. – С. 473/
2. Баженова С. Проблеми історії та культури України в історико-краєзнавчих і художніх творах представників «української школи» в польській літературі 1820–1890-х років. / Автореф. дис. докт. філол. наук: 25.02.10/ С.Є. Баженова; Чернівці. Нац. ун-т ім. Ю.Федьковича. – Чернівці, 2010. – 20 с.
3. Баженова С. Етнографія України у творах представників «української школи» у польській літературі. – Кам'янець-Подільський, 2008.– [Електронний ресурс].– Режим доступу: [http:// www.tovtry.km.ua/ru/history/statti/etnografia_ukrainy.html](http://www.tovtry.km.ua/ru/history/statti/etnografia_ukrainy.html)
4. Баженова С. Маурицій Гославський – представник «української школи» в польській літературі / С.Є. Баженова // Питання історії України: зб. наук. статей /Кафедра історії України Чернівецького нац. ун-ту імені Юрія Федьковича – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – Т. 6. – С. 309-310.
5. Баженова С. Співець Поділля – Маурицій Гославський / С.Є. Баженова // Освіта, наука, культура на Поділлі: Зб. наук. праць /за ред. О.М. Завальнюка. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т. 4. – С. 147-150.
6. Барицька К., Івануна Н., Антонова О. Маурицій Гославський – польський поет, співець Поділля. /К. Барицька, Н.Івануна, О.Антонова // Матеріали І Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України» / Хмельницький, 2016. – С. 336–340.
7. Барицька К. Україна і Польща у творчості польських літераторів-подолян С.Венжика-Грози та М.Гославського /К. Барицька // Матеріали Міжнародної конференції «Репресії проти поляків та інших національностей на Поділлі: Роль і місце в історії Поділля» /Хмельницький, 2016. – С. 228–248.
8. Барицька К., Івануна Н., Антонова О. Польський романтизм як осередок національного духу (на прикладі творчості М. Гославського) /Хмельницька гімназія № 1 /Хмельницький, 2017. – с. 32.
9. Брацька М. Дискурс козацтва в поезії «української школи» польського романтизму. // Автореф. дис. канд. філол. наук: 10.01.05 / М.В. Брацька; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2005. – 20 с.
10. Волощук Є. Романтизм як літературний напрям. – К. 2004. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://edufuture.biz/index.php?title>
11. Грабович Г. Польсько-українські літературні взаємини: питання культурної перспективи. // До історії української літератури. Дослідження, есе, полеміка.– [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/hrabo/hr07.htm>
12. Дзюба І. Між культурою і політикою. /І.Дзюба. – К., 1998. – 242 с.
13. Єднає нас любов до України. Декада популяризації культур національних спільнот краю. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kultura.km.ua/archives/9898>
14. Єфремов С. Історія українського письменства. / Електронна бібліотека української літератури, КІУС – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.oblosvita.kiev.ua/2660/ukrainska-shkola-v-polskomu-pismenstvi/2/>
15. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. / Л.О. Зашкільняк, М.Г.Крикун. – Львівський національний університет імені Івана Франка. – Л., 2002. – 752 с.
16. Кілька слів про польський романтизм./ Pavel, 2013. – [Електронний ресурс].– Режим доступу: <http://viza.vn.ua/kilka-slow-polskiego-romantyzmu.html>.
17. Козак С. Польсько-український дискурс /Київські полоністичні студії, Т. XVIII.<http://philology.knu.ua/files/library/polonist/18/24.pdf>.
18. Кожушко І. Про специфіку вживання терміна «концептосфера» в сучасній когнітивній лінгвістиці. / Донецький лінгвістичний портал. Лінгвістичні студії. Випуск 22. – [Електронний ресурс].– Режим доступу : <http://litmisto.org.ua/?p=9042>

19. Творчість А. Міцкевича – апогей польського романтизму. Гіпермаркет знань. Зарубіжна література 9 клас. – [Електронний ресурс].– Режим доступу: <http://edufuture.biz/index.php?title>
20. Ощипок Н. «Українська школа» в польській літературі в реценції Михайла Мочульського. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України– [Електронний ресурс]. – Режим доступу: C:\Documents and Settings\Volodimir\Local Settings\Temp\k_oshchypok.pdf
21. Печко Н.М. Концептуальні домінанти як основа менталітету етносу./Н.Печко // Наукові записки Національного університету «Острозька академія».– Серія «Філологічна». – Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2015. С.196–199.
22. Польський національно-визвольний рух, характер і основні етапи. – [Електронний ресурс].– Режим доступу: <http://ua-referat.com>
23. Цимбалій І.П. Філософія польського романтизму: «ідеальна людина» А.Міцкевича, «конструкт народу» Ю.Словацького./ автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.05 / І. П. Цимбалій; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. - К., 2009. - 18 с.– [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/353869.html>
24. Cyfrowej Biblioteki Narodowej Polona
25. Maurycy Goslawski. Poezja. / M. Goslawski. – w Drukarni a Pinard. – Paruz, 1833.– 124 с.
26. Lyszczyna J. Tworczosc poetycka Maurycego Goslawskiego / Jan Lyszczyna. – Katowice, 1994. – 186 s.
27. Michnik A. Rana na czole Adama Mickiewicza. –[Електронний ресурс].– Режим доступу: <http://wyborcza.pl/1,93057,3010963.html?disableRedirects=true>

Стрижак Н.П.
М. Хмельницький

ІСТОРІЯ ПИСАНКАРСТВА ТА КОЛЕКЦІЯ ПИСАНОК ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

В статті йдеться про історію написання писанок та подається інформація про колекцію писанок КЗК «ХОКМ».

Ключові слова: писанки, символи, Великдень, Хмельницький обласний краєзнавчий музей.

Мистецтво писанки здавна привертало увагу етнографів, фольклористів та мистецтвознавців і як стародавній звичай, і як прояв таланту народних художників-мініатюристів.

Писанка – абсолютно унікальний витвір народного генія. «В усьому народному мистецтві немає такого предмету, який би конденсував у собі стільки образно-символічного змісту, як писанка. Її дарували на знак перемир'я, побажання здоров'я, краси, сили, врожаю, застосовували як запобігання від стихійного лиха» – грому, пожежі; для лікування різних хвороб, від переляку, наговору; качали по зелені і закопували в землю на ниві, щоб хліб був повний і не вилягав, підкладали під вулик, аби безконечно роїлися бджоли... [7, с. 7].

Символічне значення писанки складається з трьох частин: 1) із значення самого яйця, у якому є живий зародок півня; 2) із значення написаних на ньому символів; 3) із значення кольору писанки. Тому писанок ніколи не варили і не вживали в їжу, ними також ніколи не бавилися у «битка» чи «котка», оскільки вони були позначені магічними знаками, пов'язаними з давніми віруванням.

Питання розвитку української писанки залишається недослідженим: археологія не має жодних свідчень існування на теренах України (Київської Русі) розписаних яєць, тимчасом як на території сусідньої Польщі під час розкопок могил X – XIII ст. (Ополе, Вроцлав, Новоград) знайдено було розписні шкарлупки і навіть одну цілу писанку; знаходили культові яйця і в курганних похованнях скіфів у Східному Криму (IV ст. до Р.Х.) (). Загалом мальовані яйця знаходили як на території Європи, так і в Африці та Азії. Найдавніші знахідки належать єгипетським та нубійським похованням. Це зазвичай страусині яйця, у Європі натомість знаходили гусячі та курячі. Кладення яєць у могили було характерне майже для всіх культур Середземномор'я.

Безсумнівним є те, що своїми коріннями писанка сягає дохристиянських часів, коли на півдні Східної Європи (нинішньої України) мешкали племена із землеробською культурою. Про те, що писанка належить саме до цієї культури, свідчить її знаковий код, тобто орнамент [7, с. 5].

Ще з незапам'ятних часів у міфопоетичних традиціях багатьох світових культур яйце було найдавнішим символом життя. Саме його вважали прообразом світового (космічного) яйця, з якого народжується Всесвіт. Одна половина яйця стає небом, інша – землею, а жовток – сонцем. Звідси його обожнювання та надзвичайне звеличування.

Різні народи, шануючи яйце як символ життєдайності, створили власну атрибутику його возвеличення. Яйце фарбували, прикрашали. Навколо нього створено безліч міфів і легенд. У Єгипті яйце символізувало сонце, було атрибутом сонячного бога Пта, який катав його по небу. В античній Греції і Римі вважали, що всесвіт виник з яйця казкового птаха Фенікса [4, с. 34].

Стародавні перси вірили, що спочатку не було нічого крім божества. Нарешті народилося яйце. Ніч покрила його своїми чорними крильми, а Любов - старший син Творця, заопікувався ним. Коли яйце дозріло, з нього з'явився Всесвіт зі світлим сонцем і ясними зорями. Світила піднялися вгору, а важка земля осіла донизу. Перси величали яйце у своїх священних піснях і тримали у храмах литі металеві зображення яєць або яйця, витесані з каменю, як символ усього, що народжується. У них були відомі також фарбовані і розписані яйця.

У фінській «Калевалі» йдеться про те що Всесвіт виник із шести золотих і одного залізного яєць. Упавши в океан вони розбилися - з нижніх частин утворилася земля, з верхніх - небесне склепіння, з жовтка - сонце, з білка - місяць і зорі.

У слов'ян яйце було початком всього, прообразом космосу; вони вірили, що весь світ є подібний до великого яйця: шкаралупа – це небо, плівка – хмари, білок – вода, жовток – земля [12].

За археологічними матеріалами України сакральна роль яйця чітко фіксується з часів ранньої бронзи, де вони були кульовими елементами поховального обряду.

У добу пізньої бронзи культові яйця виготовлялися з каменю або глини. Під час дослідження сабатинівських поселень культові моделі яєць були знайдені майже в кожному житлі під вогнищем або серед інших культових речей. На одному з них були вигравірувані позначки, що нагадують стилізоване дерево - ялинку. На сплющеному кінці іншого яйця були залишки вохри, яку розтирали кам'яним яйцем. До речі, й сама вохра мала в той час культове значення [14, с.19].

В епоху бронзи зі зміною чоловічої та жіночої позицій у світобудові - тепер небо належить богам, а земля богині - яйце стає атрибутом сонячної птиці - півня (у наших казках про яйце таки домінує курка), а отже сонця та відродження, про що свідчить загадка: «Живе родить мертве, мертве родить живе» (курка і яйце) [7, с. 6].

Моделі культових глиняних яєць вживалися предками слов'ян доби пізньої бронзи для вимощування долівки, нижньої частини стін, печей, лежанок у житлах.

У східних слов'ян мистецтво було важливою частиною побуту – це засвідчено численними знахідками орнаментованих сакральних та побутових речей. Ці орнаменти мали певний зміст у системі язичницьких вірувань. Декоративні візерунки, створені людиною, мали призначення - оберігати її від лиха, допомагати в житті та праці. Найбільш поширеними й улюбленими орнаментами давніх слов'ян були: розетка - символ Сонця, хвиляста лінія - вода, жінка з руками-гілками, яка знаменувала велику богиню землі, праматір Берегиню [8, с. 214].

Відомо, що за часів Київської Русі, крім писанок на пташиних яйцях, робили і керамічні. У 80-х роках XIX ст. під час розкопок Кривушанської могили археолог О. С. Уваров знайшов такі керамічні яйця. На таку ж знахідку натрапив у 1908 році під час розкопок на Полтавщині Вікентій Хвойка.

Найдавніша українська керамічна писанка, яку знайшли археологи, датується IX ст. після Р.Х. Загалом таких писанок під час розкопок було знайдено близько 70 штук; вони були дуже поширені в Київській Русі й мали характерний розпис, що виконувався особливою технікою. На загальному брунатному, зеленому, рідше жовтому тлі – сплетіння жовтих і зелених смуг, яке передавало «сосонку» - вічнозелену рослину, що стелиться по землі. Ці писанки виготовлялись у великих містах, де існувало виробництво цегли і керамічної плитки, таких, як Київ, Чернігів тощо [7, с. 6].

Писанка тісно пов'язана зі старими українськими віруваннями, народним календарем, що базувався на сонячному циклі, якому відповідали певні свята: Калити, Коляди, Йордану і, нарешті, - Великодня. Власне у цей день святкували перемогу сонця над темрявою, життя над смертю, весни над зимою, і, як сонячний символ, дарували «красні яечка». Навіть із прийняттям християнства разом із його календарними святами, первісна назва «Великодня» збереглася, оскільки його семантичне значення «найбільшого (найдовшого) дня» якнайкраще відповідало значенню «найзначнішого дня» християн – Воскресінню Ісуса Христа. Писанка зуміла вписатися і в християнський великодній ритуал: на писанках з'явилися написи: «Христос Воскрес!», «Воістину воскрес!» [7, с. 8].

Хоча до нашого часу не дійшли автентичні зразки писанок дохристиянського часу, однак певне уявлення про них ми можемо мати, тому що мистецтво писання писанок завжди було і є достатньо консервативним. Люди в давнину вважали, що символічні знаки, які наносили на писанку, мали для людини магічну силу, і писанкарка не мала права вносити зміни у її малюнок, так само як не можна було зміню-

вати слів молитви, - бо це було порушення не тільки канону, а й релігійно-світоглядних законів, які за ним стоять. Отже, століттями в певній місцевості писанки писали з одними і тими самими орнаментами, хоча деякі майстрині й додавали до традиційних узорів свої елементи, створювали нові композиції. При цьому в народній пам'яті залишалися найкращі зразки, які й відтворювалися з року в рік. Таким чином відбувався розвиток писанкарства.

У 20-30-х роках ХХ ст., у часи войовничо-атеїстичної пропаганди, писанки були зараховані до шкідливих культових атрибутів, а ті, хто їх виготовляв, заслуговували зневаги, висміювання, а пізніше - покарання.

Виготовлення писанок припинилося у центральних та східних, а потім і західних областях України, за винятком віддалених карпатських сіл.

У 60-х роках ХХ ст. у зв'язку з посиленням інтересу до народного мистецтва відновилося й писанкарство. Навесні, перед великодніми святами, у Вишніці, Косові та Коломиї народні майстри продавали писанки на ярмарках, сприяючи цим стихійному відродженню писанкарського промислу. Проте писанкарство не сягало далі Прикарпаття і розвивалося дуже повільно, оскільки було майже повністю забуте і втрачене. У 70-х роках писанки як твори народного мистецтва вже експонувалися на виставках. З'явилися приватні колекції писанок.

Особливого розквіту писанкарство в Україні набуло на початку ХХІ ст., функціонує воно й до сьогодні. «Красні» яйця писалися переважно під час Великого посту. Але в різних регіонах України це робилося по-різному, залежно від місцевих традицій. Їх могли писати протягом усього Великого посту або тільки в останній його тиждень, особливо в Чистий четвер. Закінчували писати також по-різному. Переважно це було у Страсну суботу, але, наприклад, на Львівщині писали і після Великодня, аж до Провідної неділі, а у деяких селах – і до Зелених свят.

В Україні, як і на Поділлі, писанки виконують обрядову, ігрову, декоративну та інші функції. Обрядова функція писанки пов'язана зі святкуванням перших днів Пасхи. Зі свячених писанок починався великодній обід, їх дарували на знак поваги, любові, з побажанням добра. Писанки були своєрідним оберегом у хаті, тому їх намагалися зберегти до наступної весни. Матеріалом для писанки є пташине яйце. За технікою виконання сучасній писанці передувала крашанка – яйце, пофарбоване в один колір рослинними фарбами. Пізніше з'явилася писанка, яка побутує й до цього часу. Із кінця ХІХ ст. поряд із писанками створюються драпанки і мальованки. Драпанка – це крашанка, на якій орнамент видряпаний голкою або металевим стержем. Мальованка – це яйце (найчастіше дерев'яне), розмальоване фарбами за допомогою пензля. Часто в оздобленні писанок використовують поєднання двох і більше прийомів розпису (крашанка, мальованка, драпанка).

Досвідчені писанкарки при написанні писанок використовували велику кількість традиційних символів-знаків, які вони вживали в різних комбінаціях.

Наприклад, «дерево життя» – символ безсмертя людини; восьмираменна зірка («звізда» або «ружа») – символ сонця; «спіраль» – символ нескінченності життя. Трикутник – символ трьох стихій, води, повітря, вогню, а також засвідчує єдність матері, батька, дитини. Сорок клинців-трикутників – символ життя, кожен клинець має свій зміст і молитву-присвячення Сонцю, Місяцю, зорям, стихіям, родині.

З прийняттям християнства давня символіка набула нового сенсу. Хрест – символ чотирьох стихій (земля, вода, повітря, вогонь) став символом християнства. «Риба» – символ здоров'я, у християнстві – символ Ісуса Христа. Перші букви слів «Ісус Христос. Син Божий, Спаситель» грецькою мовою складають слово *ἰχθῦς* (риба). Зірки – вічність життя земного, що продовжується на небесах.

Кожен колір на писанці символізує певні побажання: червоний – символ сонця, радість життя, а для молоді – любов і надії на вдалий шлюб. Бронзовий – родючість і багаті дари Матері-Землі. Блакитний – символ неба, здоров'я сім'ї й усєї родини. Жовтий колір – символ місяця та зірок, у господарстві означав урожай. Чорний з білим колір – шанування душ померлих. Фіолетовий – мудрість, рожевий – щедрість, золотавий – достаток, зелений – символ весни, воскресіння природи та ін. Тобто, чим більше кольорів, тим більше побажань.

В орнаментиці писанок Поділля найбільш поширені рослинні мотиви: стовбури і гілки рослин, «барвінок», «тюльпан», «конюшина», соснові шишки та виноградні китиці тощо. Особливе місце займає стародавній мотив «дерево життя», який у воскових розписах виступає під назвою «вазон». Зустрічаються на Поділлі також зооморфні зображення птахів та риб. Широко представлені зображення частин тіла тварин: «лапки», «курячі лапки», «качині шийки», «баранячі роги».

На подільських писанках мають місце антропоморфічні мотиви: жіночі постаті й фантастичні образи. Певну групу орнаментальних знаків становлять «грабельки», «гребінь», «вітряк», «дзвони», «решето». Останній мотив – великий ромб, розбитий на різнокольорові вічка [1, с. 434-438].

Особливе значення на писанках мають християнські та геометричні мотиви, які дуже часто були і назвами тієї чи іншої писанки: «хрест», «ламаний хрест», «звізда», «сорок клинців», «безконечник», «зубчаста писанка», «кривульки».

Колористика подільських писанок досить різноманітна. На всій території регіону зустрічається розпис на чорному та теракотовому тлі білим, жовтим та зеленим кольорами.

Колекція писанок Хмельницького обласного краєзнавчого музею становить 31 предмет основного фонду. 23 писанки розписані традиційною восковою технікою. З них: 11 з колекції Паранько М.С., художника-оформлювача ЦБС Старої Синяви, 10 писанок з с. Лозове Деражнянського р-ну Нащубської Л.Б., 2 писанки Пелинкевича Г.Г. з с. Самчики. 3 мальованки на видутому яйці, розмальовані темперою та 4 драпанки на натуральному видутому яйці з використанням анілінових фарб з колекції Елеон Н. Є. – професійного художника, директора дитячої художньої школи м. Шепетівка (див. додаток).

Джерела та література:

1. Артюх Л.Ф., Балушко В.Г., Болтарович З.Є. Поділля. – Київ, 1994.
2. Біняшевський Є. Українські писанки. – Київ, 1968.
3. Воропай О.Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. – Київ, 1991.
4. Голан А. Миф и символ. – Иерусалим – Москва, 1994.
5. Кара-Васильева Т. Писанка – культурний символ України//Міжнародний з'їзд писанкарів. – Київ, 1992.
6. Корпусова В. До проблеми генези писанок//Міжнародний з'їзд писанкарів. – Київ, 1992.
7. Манько В. Українська народна писанка. – Львів, 2008.
8. Мифы народов мира. Энциклопедия. – Москва, 1991.
9. Романець П. Писанка і прадавні джерела українського народного мистецтва//Міжнародний з'їзд писанкарів. – Київ, 1992.
10. Шумовський Ю. Дещо про наші писанки. – Дубно, 1994.
11. Щербаківський В. Основні елементи орнаменталістики українських писанок і їхнє походження. – Прага, 1925.
12. Фонди КЗК «Хмельницький обласний краєзнавчий музей», група збереження «Живопис».
13. http://knowledge.allbest.ru/moscow/3c0a65625b2ad68b5d53b88421216c37_0.html

Додаток

№ п/п	№ групи збереження	№ КН	Назва	Дата	Техніка	Розміри, см	Місце знаходження, автор
1.	Жс-695	Кн-48882	Писанка натуральна	1984 р.	Ручна робота, писанкарство	5x4	Самчики, Старокостянтинівський р-н
2.	Жс-696	Кн-48883	Писанка натуральна	1984 р.	Ручна робота, писанкарство	5x4	Самчики, Старокостянтинівський р-н
3.	Жс-721	Кн-50251	Писанка натуральна «Грабельки»	1991 р.	Ручна робота, писанкарство	13,7x16	Самчики, Старокостянтинівський р-н
4.	Жс-722	Кн-50252	Яйце-писанка «Кучер з квітами»	1991 р.	Ручна робота, писанкарство	14x16,5	Стара Синява
5.	Жс-723	Кн-50253	Яйце-писанка «48 клинців»	1991 р.	Ручна робота, писанкарство	15x16,5	Стара Синява
6.	Жс-724	Кн-50254	Яйце-писанка «Королева»	1991 р.	Ручна робота, писанкарство	15x16,5	Стара Синява
7.	Жс-725	Кн-50255	Яйце «писанка»	1991 р.	Ручна робота, писанкарство	14x17	Стара Синява
8.	Жс-726	Кн-50256	Яйце «писанка»	1991 р.	Ручна робота, писанкарство	14x16	Стара Синява
9.	Жс-727	Кн-50257	Яйце «писанка»	1991 р.	Ручна робота, писанкарство	14x16	Стара Синява
10.	Жс-728	Кн-50258	Яйце «писанка»	1991 р.	Ручна робота, писанкарство	14x16	Стара Синява
11.	Жс-729	Кн-50259	Яйце «писанка»	1991 р.	Ручна робота, писанкарство	14x16	Стара Синява
12.	Жс-730	Кн-50260	Яйце «писанка»	1991 р.	Ручна робота, писанкарство	13,7x16	Стара Синява
13.	Жс-731	Кн-50261	Яйце «писанка»	1991 р.	Ручна робота, писанкарство	13,7x15,5	Стара Синява
14.	Жс-732	Кн-50262	Яйце «писанка»	1991 р.	Ручна робота, писанкарство	14x15,5	Стара Синява

15.	Жс-760	Кн-52585	Яйце-писанка з орнаментом «40 клинців»	1992 р.	Ручна робота, писанкарство	14x15,5	Лозове, Деражнянський р-н
16.	Жс-761	Кн-52586	Яйце-писанка з рослинним орнаментом	1992 р.	Ручна робота, писанкарство	15x13,5	Лозове, Деражнянський р-н
17.	Жс-762	Кн-52587	Яйце-писанка з рослинним орнаментом	1992 р.	Ручна робота, писанкарство	13,5x16	Лозове, Деражнянський р-н
18.	Жс-763	Кн-52588	Яйце-писанка з рослинним орнаментом	1992 р.	Ручна робота, писанкарство	13x16,5	Лозове, Деражнянський р-н
19.	Жс-764	Кн-52589	Яйце-писанка з рослинним орнаментом «Підсніжники»	1992 р.	Ручна робота, писанкарство	13x16,5	Лозове, Деражнянський р-н
20.	Жс-765	Кн-52590	Яйце-писанка з рослинним орнаментом «Проліски»	1992 р.	Ручна робота, писанкарство	12,5x15	Лозове, Деражнянський р-н
21.	Жс-766	Кн-52591	Яйце-писанка з стилізованим рослинним орнаментом	1992 р.	Ручна робота, писанкарство	12,5x15	Лозове, Деражнянський р-н
22.	Жс-767	Кн-52592	Яйце-писанка з рослинним орнаментом	1992 р.	Ручна робота, писанкарство	13,5x16	Лозове, Деражнянський р-н
23.	Жс-768	Кн-52593	Яйце-писанка з рослинним орнаментом «Розочка»	1992 р.	Ручна робота, писанкарство	13x15,5	Лозове, Деражнянський р-н
24.	Жс-769	Кн-52594	Яйце-писанка з рослинним орнаментом «Бочечки»	1992 р.	Ручна робота, писанкарство	13x15	Лозове, Деражнянський р-н
25.	Жс-771	Кн-53418	Яйце-мальованка	1992 р.	Ручна робота	16x14	Шепетівка
26.	Жс-772	Кн-53419	Яйце-мальованка	1992 р.	Ручна робота	14,8x12,5	Шепетівка
27.	Жс-773	Кн-53420	Яйце-мальованка	1992 р.	Ручна робота	16x14 см	Шепетівка
28.	Жс-782	Кн-54881	Яйце-«драпанка»	1993 р.	Ручна робота, видряпування	14,5x12,5	Шепетівка
29.	Жс-784	Кн-54883	Яйце-«драпака»	1993 р.	Ручна робота, видряпування	13,5x15	Шепетівка
30.	Жс-785	Кн-54884	Яйце-драпанка	1993 р.	Ручна робота, видряпування	13,5x15,2	Шепетівка
31.	Жс-786	Кн-54885	Яйце-«драпанка»	1993 р.	Ручна робота, видряпування	13x15,5	Шепетівка

*Корчевна І. В.,
м. Хмельницький*

СЯЙВО ВЕЛИКОДНІХ БАРВ

*«...З роду в рід кладе життя мости,
Без коріння саду не цвісти,
Без стремління човен не пливе,
Без коріння сохне все живе...»*

Відроджуючи традиції великоднього розпису яєць, працівниками Хмельницького обласного краєзнавчого музею було впроваджено й успішно діє програма низки майстер-класів.

Ключові слова: народні традиції, етноспадщина, майстер-клас, писанка, Хмельницький обласний краєзнавчий музей.

Чим для підростаючого покоління українців є народні традиції – мода на стилізоване «етно» чи місток, що з діда-прадіда єднає людей у єдину родину, громаду, народ... Маючи за непохитну основу віру, традиції вік за віком зберігали для прийдешніх поколінь знання про історію рідної землі, вчили бачити величне у незначному, розуміти сенс оточуючого. Жодні технології не замінять пам'яті предків й набутого досвіду поколінь. Відходять у вічність живі носії знань і не завжди їхні надбання стають спадком для нащадків. Тож в прагненні зберегти етно-спадщину свого народу працівники Хмельницького обласного краєзнавчого музею впровадили у своїй роботі музейні уроки у вигляді майстер-класу. Навчитись своїми руками робити ляльку з кукурудзиння, ниток чи тканини; кількома вправними рухами перетворити шматочок тканини на зайченя або янголя; долучитись до дива, коли за допомогою ножиць з аркушу паперу з'являється родинне дерево або веселий півень на паркані; перетворити пусте яєчко на Великодню листівку – все це можливо здійснити в стінах нашого музею або покликавши до навчального закладу працівника установи... Поринаючи у творчий процес, який нерозривною водночас ненав'язливо пов'язаний із інформаційним супроводом, дитина стає будівничим свого містка єднання поколінь. Безталанних людей не існує і якщо у когось відсутній дар красномовства, він може виростити квітку, вишити сорочку або створити писанку. Головне, щоб у дійстві поєднувались любов до ближнього й молитва за нього.

Напередодні Свята Воскресіння Господнього ми вчили маленьких відвідувачів малювати писанку-молитву, писанку-листівку, яку вони подарують своїм близьким на свято.

Сценарій проведення майстер-класу з виготовлення мальованок «Сяйво Великодніх барв»

Мета: ознайомити дітей з однією із граней духовної спадщини наших предків; продемонструвати, як за допомогою фарб та символів просте куряче яйце може перетворитися на Великодню листівку, пронизану молитвою за рідних та близьких людей про дар любові, віри, здоров'я, добробуту тощо.

Обладнання: презентація «Сяйво Великодніх барв»; фарби, пензлі, палітри, «видуті» курячі яйця, засоби для утримування яєць під час розпису; зразки: мальованки, фото мальованок та писанок.

Сценарій

(Ведуча вітається з дітьми, називаючи себе)

Доброго дня, любі діти! Мине кілька днів і звичне щоденне вітання ми змінимо на «Христос Воскрес!» «Воістину Воскрес!». При цьому кожен з вас буде бажати своїм рідним та близьким Божого благословення, здоров'я, радості, миру, терпіння, любові, довголіття, добробуту тощо. Гарні побажання, особливо якщо вони є часткою молитов за наших близьких. А чи знаєте Ви, що ці прохання можна за допомогою фарби й символів відтворити на порожньому «видутому» курячому яєчку? Маленьке нічим не примітне яйце можна перетворити на Великодню листівку – щире прохання-молитву за тих, кого любиш понад усе!

Для цього запрошую Вас у веселковий світ Великодньої мальованки!

А щоб не заблукати у чарівній країні й не помилитися в обранні символів та кольорів, я пропоную Вам Писанкову Абетку.

Символіка кольорів:

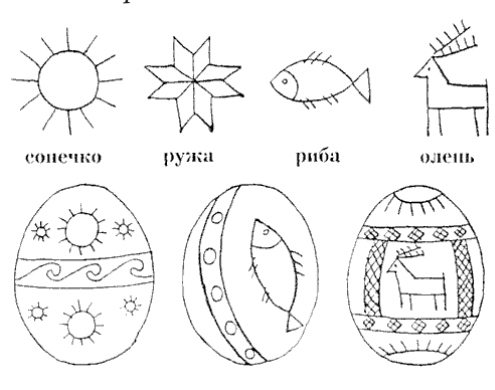
- колір *неба* - *здоров'я*;
- колір *ружі (червоний)* - *радість і любов*;
- колір *сонця* - *стиглий врожай*;
- колір *весняного поля* - *відродження природи*;
- колір *снігу* – *чистота душі*;
- колір *землі* – *вічне життя*;
- колір *фіалок* – *мудрість*.

Зображальна символіка побажань:

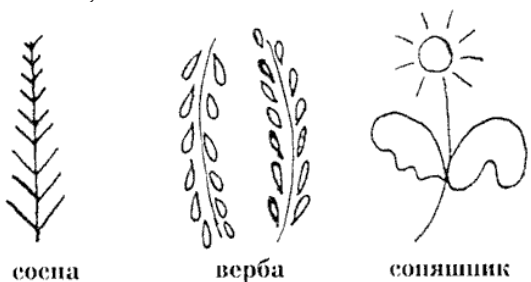
- *багатого врожаю*

- *здоров'я та довголіття*

- одужання

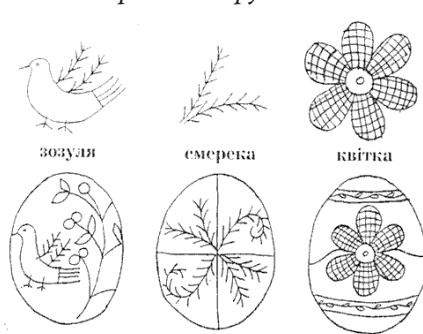

сосна

верба

соняшник

- кохання й гарного подружнього життя

зозуля

емерека

квітка

- народження дітей

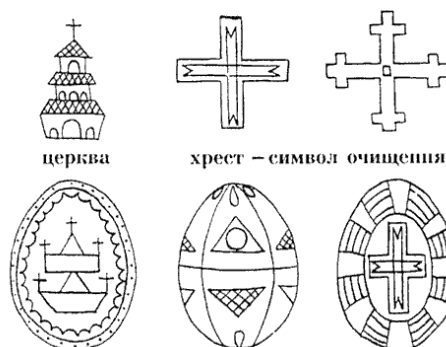

повна ружа

квітка

дзвіночок

- християнські символи

церква

хрест – символ очищення

А тепер, користуючись «Абеткою» давайте спробуємо відповісти на кілька запитань.

- Що об'єднує квітку соняшника і блакитний (синій) колір?

- А пару зозуль, крапочки, вербові гілочки, квіти з парною кількістю пелюсток, зелений та золотистий кольори?

(Відповідають діти, а у випадку, якщо вони не знають – ведуча.)

- Що, на вашу думку, потрібно намалювати, коли хочете побажати мужності й сили? (Відповідають діти, а у випадку, якщо вони не знають – ведуча.)

- А якщо у когось старші брат чи сестра одружилися і ви мрієте стати дядечком чи тітонькою? (Відповідають діти, а у випадку, якщо вони не знають – ведуча.)

Далі ведуча роз'яснює значення інших символів та кольорів й кожен з дітей підбирає для своєї мальованки свій сюжет-побажання. Ведуча допомагає намалювати простим олівцем шаблон, підібрати й розчинити фарби й впродовж роботи направляє й підказує діткам та відповідає на запитання.

По закінченню уроку ведуча бажає усім з чистою душею та щирим серцем зустріти Свято Воскресіння Господнього!

Іваневич Л.А.
м. Хмельницький

РЕГІОНАЛЬНО-ЛОКАЛЬНІ РИСИ ПОБУТУЮЧИХ ТЕХНІК ВИШИВКИ НА СВЯТКОВИХ ЖІНОЧИХ СОРОЧКАХ ПОДІЛЛЯ

У результаті аналізу відомих і маловідомих праць та музейних фондів колекцій у статті розкривається проблема дослідження побутових вишивальних технік для декору жіночого натільного одягу другої половини XIX – початку XX ст. Разом з тим подаються регіонально-локальні риси технік для вишивки святкових сорочок українок усіх субрегіонів Поділля.

Ключові слова: святкові традиційні жіночі сорочки, українці Поділля, субрегіони, регіонально-локальні риси, вишивка, техніки, орнаменти.

Вишивка споконвік займала важливе місце у побуті та в оздобленні вбрання українців Поділля. Звичайно, що серед усіх різновидів одягу найбільше вишивкою прикрашали саме сорочки. Щодо технік традиційної вишивки, то в Україні на сьогодні зафіксовано близько 150 їх різновидів. Причому практично половина з них була відома подільським майстриням, подекуди під іншими локальними або локально-зональними назвами. Тому не дивно, що ще в другій половині XIX ст. українських учених, етнографів, істориків, краєзнавців та мистецтвознавців зацікавило питання загальнонаціональних і специфічно регіональних ознак оздоблення традиційних сорочок українців Поділля. Однак локальні (субрегіональні) й локально-зональні (вузько локальні) особливості декору святкових жіночих сорочок подолян як цінної матеріальної та духовної культурної спадщини українського народу залишаються ще не достеменно вивченими й систематизованими.

В історіографічному плані окреслена проблема частково охоплює праці українських науковців і етнографів кінця XIX – початку XXI ст., а саме: П.Чубинського [1], О.Прусевича [2], В.Білецької [3], В.Гагенмейстера [4], К.Матейко [5], О.Гасюк [6], Р.Захарчук-Чугай [7], Г.Медведчук [8], Я.Кожолянка [9], Т.Кара-Васильєвої [10], М.Костишеної [11], Т.Ніколаєвої [12; 13], Г.Кожолянка [14], М.Білан і Г.Стельмащук [15], Т.Кара-Васильєвої й А.Чорноморець [16], Л.Булгакової-Ситник [17], З.Васіної [18], Є.Причепія й Т.Причепій [19], О.Косміної [20], Л.Булгакової-Ситник і Т.Лозинського [21], В.Косаківського [22] та Н.Воляннюк [23]. Певну інформацію про подільські святкові вишиванки містять статті Л.Пономар [24], Л.Дяк [25], Т.Гончарук [26], Г.Савки [27], Л.Іваневич [28; 29; 30; 31; 32; 33] та Л.Волинець [34].

У свою чергу джерельна база дослідження включає власноруч опрацьовані матеріали фондів колекцій подільської народної ноші Національного музею українського декоративного мистецтва України [35], Українського центру народної культури “Музей Івана Гончара” (м. Київ) [36], Національного музею ім. А.Шептицького [37] (м. Львів), Вінницького [38], Тернопільського [39], Хмельницького [40] та Чернівецького [41] обласних краєзнавчих музеїв, Вінницького [42] та Чернівецького [43] обласних художніх музеїв, Чернівецького музею народної архітектури та побуту [44], Одеського державного історико-краєзнавчого музею [45], Борщівського обласного краєзнавчого музею (Тернопільщина) [46], державного історико-культурного заповідника “Межибіж” [47], Кам’янець-Подільського державного історичного музею-заповідника [48] та навчально-наукової лабораторії етнології Кам’янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка [49] (Хмельниччина), Літинського [50], Могилів-Подільського [51], Мурованокуріловецького [52], Оратівського [53], Тиврівського [54] і Тульчинського [55] районних краєзнавчих музеїв, Ямпільського районного музею образотворчого мистецтва [56] (Вінниччина), навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського [57] та польові записи автора [58]. Тому у статті маємо на меті завдяки аналізу наявних історіографії й джерельної бази розкрити регіонально-локальні особливості побутуючих вишивальних технік, характерних для декорування святкових жіночих натільних виробів українців Буковинського, Західного, Східного і Центрального Поділля другої половини XIX – початку XX ст.

Важливими критеріями визначення регіональних рис та специфічних локальних особливостей є територія побутування та частота використання тієї чи іншої вишивальної техніки в усіх локальних зонах Поділля. З огляду на це та опираючись на дослідження Л. Булгакової-Ситник, техніки подільської вишивки другої половини XIX – початку XX ст. можна розділити на: переважаючі (значно переважають – вживаність 60% і більше), побутуючі (використовуються нарівні з іншими – вживаність від 10% до 60%) та рідкісні (зустрічаються не часто – вживаність менше 10%).

Так, до переважаючих особливо у другій половині XIX ст. на Поділлі насамперед належала техніка “низинка” або “низь” (вузько локально: “дрібненька низь”, “завиване” (с. Будьки Жмеринського р-ну Вінницької обл., Східне Поділля), “занизування”, “крутла низь”, “лиса низь”, “навиворітка” (сс. Возилів, Золотий Потік і Космирин Бучацького р-ну, Західне Поділля), “на виворіть”, “незінка” (с. Требухівці Летичівського р-ну, Центральне Поділля), “низинка”, “низинне”, “низинне”, “низом вишивати”, “низь” (с. Рудківці Новоушицького р-ну, Центральне Поділля), “низь, з лиця шита”, “паршива низь”, “поверхи” (с. Тиманівка Тульчинського р-ну Вінницької обл., Східне Поділля), “поквітчана низь”, “сліпа низь”, “страпата низь”, “цвіткова низь” тощо) – один із стародавніх різнотипів шитва, схожий до ткання. Наприкінці XIX ст. популярності почала набирати ще одна переважаюча техніка – хрестик (локально-зонально: “вишивати нитками” (с. Мишків, Заліщицький р-н, Західне Поділля), “дрібний хрестик” (Городоцький р-н, Центральне Поділля), “макове зерно” (Гусятинський р-н, Західне Поділля), “палички” (м. Студениця, Кам’янець-Подільський і с. Песець, Новоушицький р-н, Центральне Поділля), “підстелений хрестик” (с. Дністрове, Борщівський р-н, Західне Поділля), “хрестами”, “хрести” або “хрестами” (Східне та Центральне Поділля)).

До побутових технік, які є предметом нашого дослідження, на Поділлі можна віднести наступні: виколювання (“виколом”, “очки”), вирізування (“мережа” або “різані”), верхоплут, курячий брід, “занизування”, лічильна гладь (“гладя”, “стелення” або рахункова пряма чи коса гладь), ланцюжок (тамбурний шов), плетінка (козлик), техніки горизонтальних стібків (кафасор (“кафасором”), мотане, набирування (“забирування”), поверхниця), стебнівка, штапівка, комплекс технік по брижах (ланцюжковий шов, набирування й безпосередньо по брижах (по складках)), мережки (одинарний, подвійний та схрещений прутик, складні мережки з настилом (“ляхівка”, “шабак”), “козацькі мережки”, “миканиця” або “цірка”, “циркування”, “пружкування”), змережування (“городки”, “зубці”, “ретязь”, “черв’ячок”, “шабак”), ретязь (“кісочка”, “косичка”), затяганка та обметиця (обметниця або петельний шов). Нижче охарактеризуємо кожну з названих технік.

Виколюванням (“виколом”) подолянки декорували сорочки у Борщівському, Бучацькому й Тербовлянському районах Західного Поділля, Бершадському, Гайсинському, Піщанському, Тульчинському, Чечельницькому й Ямпільському районах Вінницької області Східного Поділля тощо.

Варто зазначити, що західноподільські українки утворювали отвори за допомогою розсування ниток у центрі орнаментального мотиву та вводили голку в одне й те ж місце довкола дірочки, щільно закріплюючи її нитками. Завдяки цьому з певним чином розміщених дірочок на полотні виникав ажурний візерунок геометричного характеру. А виконання виколювання тут білими або сизими (колір натурального лляного прядива) нитками надавало геометрично-рослинним орнаментам ще й поміж тим легкості та прозорості. Причому техніка виколювання на Західному Поділлі вживалася лише у комплексі з низинкою, косою гладдю, зерновим виводом, стебловим швом, хрестиком тощо. Натомість на Вінниччині майстрині, вишиваючи технікою виколювання, проколювали дірочки гострим предметом, зокрема, веретеном, а краї фіксували прямими густими стібками. Для роботи використовували ручнопрядені лляні нитки, запечені перед цим у тісті з метою надання їм жовтавого відтінку.

Техніка виколювання вживалася в подільському історико-етнографічному регіоні під наступними локально-зональними назвами: “виколю” (с. Клембівка, Ямпільський р-н, Вінниччина, Східне Поділля), “зерно”, “очки”, “різане” (Гайсинський р-н, Вінниччина, Східне Поділля), “різані сорочки” (с. Космирин, Бучацький р-н, Західне Поділля).

Вирізування як вишивальну техніку подільські жінки застосовували найбільше у поєднанні з лічильною гладдю для прикрашання сорочок на території Східного й Центрального Поділля. Особливо поширення ця техніка здобула в Бершадському, Вінницькому, Гайсинському, Крижопільському, Літинському, Піщанському, Чечельницькому районах Вінницької області Східного Поділля тощо. Зокрема, часто зустрічалися жіночі сорочки, прикрашені вирізуванням у с. Війтівка Бершадського району та с. Шарпанівка Крижопільського району Вінницької обл. Науковець Л. Булгакова-Ситник, вивчаючи подільську вишивку, наголошувала, що побутування техніки вирізування практично не мало місця на Західному Поділлі. Проте дослідниця Н. Волянчук підтвердила часткове використання техніки вирізування для виконання ажурних стрічкових орнаментів із квадратів, ромбів і прямокутників у геометричних візерунках жіночих сорочок українок Борщівського, Бучацького та Тербовлянського районів Тернопілля.

Працюючи у цій техніці, подолянки спочатку обробляли утворені на полотні ажурні квадратні проєкти (вирізані 3 нитки основи й піткання) качалочковою лиштвою чи обметицею. Після цього в утворених обшитих квадратах вирізували усі нитки основи й піткання. До речі квадратики на тканині вирізували раніше веретеном, а згодом – ножицями та обшивали їх не лише білими (як зазвичай повсюдно в Україні), але й кольоровими нитками, що стало подільською особливістю техніки вирізування.

На Поділлі вирізування побутувало ще й під своїми локально-зональними назвами – “мережа” або “різані” (Східне й Центральне Поділля), “різане” (с. Гордівка, Тростянецький р-н, Вінниччина, Східне Поділля) та “різання” (с. Балашівка, Бершадський р-н, Вінниччина, Східне Поділля).

Верхоплутом оздоблювали сорочки у Борщівському районі Західного Поділля, Погребищенському й Оратівському районах Вінницької області Східного Поділля та Старокостянтинівському районі Центрального Поділля. Причому уставки жіночих сорочок вишивали верхоплутом ручнопряденими лляними або бавовняними нитками білого кольору переважно монохромні взори. Зазначений шов селянки могли поєднувати з вирізуванням, лічильною гладдю, ретяззю.

Курячий брід зустрічався у “білих” подільських вишивках у комплексі з лічильною гладдю, лиштвою, вирізуванням, виколюванням або солов’їними вічками. Цей шов мав вигляд двох-трьох паралельних, переважно ламаних рядків з лиця й рядків клітинок з вивороту, отриманих у результаті безперервного повторення косих паралельних стібків. На відміну від західних подолянок українки Східного та Центрального Поділля застосовували курячий брід для прикрашання сорочок, вишитих “білим по білому” у поєднанні з вищеназваними техніками.

“Занизування” як техніка виконувалася майстринями швом “затяганка” необхідною кількістю паралельних стібків відповідно до геометричного орнаментального мотиву на жіночій сорочці. У XIX ст. здебільшого в північних районах Вінниччини, на кордоні з Київщиною (Східне Поділля) “занизуванням” декорували нагільні вироби у комплексі з низзю й хрестиком, або низзю, хрестиком, мережкою й “затяганкою”, або гладдю, ретязем, штапівкою, мережкою й змережуванням, або тамбурним швом і змережуванням заповлеченими нитками. В інших районах Східного та Центрального Поділля селянки комбінували “занизування” одночасно із гладдю, хрестом, вирізуванням, штапівкою, мережкою й змережуванням, або стебнівкою, набирування і змережуванням, виконаних на домотканому полотні заповлеччю.

Лічильною (рахунковою прямою або косою) гладдю подолянки прикрашали сорочки із одночасним у більшості випадків супроводом техніками виколювання та вирізування. До того ж лічильною гладдю вишивали тільки окремі рослинні (квіткові) мотиви, зачасти вовняними нитками. І лише в Новоушицькому й Старокостянтинівському районах Центрального Поділля у вжитку були жіночі сорочки, декоровані геометрично-рослинними зображеннями нефарбованими конопляними, лляними або бавовняними нитками лічильною гладдю разом із вирізуванням. Натомість у Барському, Літинському й Хмельницькому районах Вінницької області, що на Східному Поділлі гладдю або “стеленням” оздоблювали жіночі сорочки поруч із виколюванням переважно геометричними орнаментами. А в с. Стіна Томашпільського р-ну та с. Клембівка Ямпільського р-ну (Вінниччина, Східне Поділля) технікою лічильна гладь також вишивали жіночі сорочки з тонкого прозорого полотна – “бамбак” металеву срібною ниткою, скрученою з чорною або металеву золоту ниткою, скрученою з червоною під назвою “шир” (“xip”).

Майстрині, вишиваючи лічильною гладдю, стібки наносили паралельно до ниток основи чи підкання. Причому кожен стібок мав бути віддаленим один від одного рівно на одну нитку. Таким чином отримували візерунок однаковий з лицької і з вивороту. Різновидом лічильної гладі – косою гладдю українські подолянки прикрашали жіночі сорочки, виконуючи при цьому стібки по діагоналі один біля одного. Полюбляли дану техніку у селах Західного Поділля.

Ланцюжок (тамбурний шов) ніколи не використовували як самостійну техніку, а тільки у поєднанні з іншими. Існувало два варіанти декорування виробів цією технікою. У першому варіанті петлі викладали навколо голки на полотні, у другому – в голку вселяли подвійну нитку й вишивали швом “позад голкою” так, щоб її кінець проходив між двома нитками. Варто зазначити, що другий варіант мав більшу популярність у народі.

Так, ланцюжком як обов’язковою технікою в процесі вишивання сухозліткою у лінійно-рамковій композиції виокремлювали різні орнаментальні мотиви. Разом з тим наприкінці XIX ст. селянки почали легко декорувати ланцюжком і різноманітні складні візерункові композиції. До прикладу, ця техніка зустрічалася навколо пазушного розрізу (у вигляді зигзага) жіночих сорочок Буковинського Поділля та дуже часто на уставках жіночих сорочок Борщівського і Заліщицького районів Західного Поділля. На Борщівщині (Західне Поділля) та Заставнівщині (Буковинське Поділля) суцільно вишиті вовняною “бавною” уставки відокремлювали золотистими або сріблястими смугами, виконаними тамбурною технікою (“ланцюжок”, “маскацел”) нитками сухозліть. А в с. Золотий Потік Бучацького району (Західне Поділля) ланцюжок вживали для закріплення дрібних складочок над манжетами рукавів. На території Центрального Поділля ланцюжком у комплексі із мережками й лічильною гладдю вишивали білими нитками складні зображення на уставках, рукавах, пазушці та по долі святкових жіночих сорочок. Також, попри естетичну функцію ланцюжковий шов виконував роль закріплення дрібних складочок на рукавах під уставками чи над манжетами рукавів (с. Золотий Потік, Бучацький р-н, Західне Поділля).

Подільські українки вживали й окремі локально-зональні назви техніки ланцюжок: “маскацел” (“маскацела” – сс. Дністрове й Устя Борщівського р-ну, Західне Поділля), “очки” (с. Возилів Бучацького р-ну, Західне Поділля), “писанка” (Західне Поділля), тамбурний шов.

Плетінка (козлик) як вишивальний шов для прикрашання сорочок знаний у всіх локальних зонах Поділля. Для роботи у цій техніці майстрині застосовували вовняні, конопляні й бавовняні нитки, якими прокладали косі стібки на лицевому боці в прямокутній клітці (4-6 ниток по вертикалі та 2-4 нитки по горизонталі або навпаки). Натомість на вивороті отримували прямі зазвичай горизонтальні стібки.

У досліджуваному історико-етнографічному регіоні мали місце наступні локально-зональні назви плетінки: “коники”, “кривулька”, “сосонка” (с. Дністрове, Борщівський р-н, Західне Поділля), “лапки” (с. Великі Чорнокіни, Чортківський р-н, Західне Поділля) та “путане” (с. Зозулинці, Заліщицький р-н, Західне Поділля).

Техніками горизонтальних стібків (кафасор (“кафасором”), мотане, набирування (“забирування”), поверхниця) орнаментальні мотиви виконували паралельними чи зміщеними вліво або вправо горизонтальними стібками. Зазначені різновиди технік мали поширення в наддністрянських районах практично всіх субрегіонів Поділля у вишивальних зображеннях підставок на жіночих сорочках.

Наприклад, на Західному Поділлі селянки вживали декілька локально-зональних назв підуставки, оздобленої техніками горизонтальних стібків, а саме: “круп’янка” (с. Устя, Борщівський р-н), “курпіння” (с. Мельниця-Подільська, Борщівський р-н), “підбиране” (с. Кудринці, Борщівський р-н) та “підплечко” (с. Мишків, Заліщицький р-н). А безпосередньо від йменування техніки “мотане” на підуставках сорочок пішли й відповідні народні назви – “мотані сорочки” (с. Кудринці). Причому, згідно досліджень Л. Булгакової-Ситник, назва “мотане” не згадувалася в літературі та була відомою тільки на Борщівщині. Зазначена техніка виконувалася зазвичай одноколірними пухкими вовняними нитками “бавна”, які підсилювали рельєфність візерунка. Крім того, сам спосіб “мотане” також передбачав високу фактуру, адже вишивався подвійними стібками та давав можливість одержувати позитивну двобічну орнаментальну композицію.

Майстрині Буковинського, Східного та Центрального Поділля декорували підуставки жіночих сорочок техніками кафасор, набирування (Хотинський р-н) або “забирування” (“підбирування”) – с. Будьки, Жмеринський р-н, Вінниччина) одноколірними заповочевими, рідше тонкововняними нитками гарус лишень геометричними vzорами. Варто зауважити, що інші частини сорочки названими техніками подолянки не вишивали.

Поверхницею українські селянки історико-етнографічного регіону Поділля оздоблювали сорочки ще в ХІХ ст. разом із низзю або штапівкою й шабаком. Безпосередньо у с. Стіна Томашпільського району Вінницької області, що на Східному Поділлі майстрині вишивали поверхницею одночасно з низзю й штапівкою або з хрестиком, стебнівкою і збиранкою. Натомість на Західному Поділлі в с. Мельниця-Подільська Борщівського району жінки декорували натільні вироби поверхницею спільно з кучерявим швом, ланцюжком і розшивкою, в с. Новосілка того ж району – з кучерявим швом, стебнівкою, верхоплутом і рясуванням, а в с. Зозулинці Заліщицького району – з кучерявим швом і мережкою.

Стебнівка вважається допоміжною технікою, яку подільські жінки застосовували з метою формування контуру візерункових мотивів, виокремлення чи обрамлення загальних геометричних і рослинних орнаментальних сюжетів до того ж різними за якістю й кольором нитками. Так стебнівкою окреслювали окремі мотиви vzorів металевими нитками сухозлітка у вишивках жіночих сорочок у селах Борщівського та Заліщицького районів Західного Поділля. Східно- та центральноподільські майстрині стебнівкою, немов павутинням об’єднували всі мотиви орнаменту в цілісну гармонійну композицію. А в с. Стіна Томашпільського району, що на Вінниччині (Східне Поділля) у техніці стебнівка вишивальниці декорували густими стібками вовною (“лучкою”) переважно чорного кольору рукави жіночих сорочок трьома вертикальними смугами геометрично-рослинного орнаменту.

Штапівка (або ще двобічна штапівка) як техніка використовувалася на Поділлі для прикрашання рукавів жіночих сорочок, причому одноколірними бавовняними, конопляними, лляними чи тонкововняними нитками. Особливістю двобічної штапівки є її ідентичний вигляд з лицевої та зворотної сторін. І оскільки при шитті штапівкою стібки кладуть паралельно до ниток основи й утоку, одержаний рядок нагадує сходинки. Зокрема, згідно досліджень Л. Булгакової-Ситник, у ХІХ ст. селянки південних районів Вінниччини на Східному Поділлі з таких ламаних рядків утворювали на жіночих сорочках оригінальні геометричні vzори. Штапівкою подільські українки вишивали у комплексі з виколуванням, вирізуванням, гладдю, змережуванням, мережкою, поверхницею, хрестом, шабаком тощо. Жінки Східного та Центрального Поділля саме завдяки шву поверхневого шитва – штапівці створювали додатковий художній ефект з органічного єднання орнаментальних мотивів у єдиний неповторний сюжет.

Комплекс технік по брижах (по складках) подільські селянки використовували для закріплення дрібних складочок (брижів) навколо горловини, по низу рукавів та під уставкою жіночих сорочок. Зокрема, це техніки – ланцюжковий шов, набирування й безпосередньо по брижах. Так, ланцюжковим швом за разом закріплювали та оздоблювали зборочки (збирочки) на комірах-стійках і манжетах рукавів.

Найбільш популярною, особливо в південних районах Вінниччини на Східному Поділлі була техніка набирування, якою жінки майстерно декорували комірці-стійки й манжети на рукавах, утворені за рахунок зібраних і закріплених дрібненьких складок (збирок) висотою від 1,5 до 3 см. У результаті кожен стібко набирування закріплював одну складочку з двох ниток основи, формуючи одночасно елементарні геометричні орнаментальні мотиви частіше чорними або червоними нитками, рідше – білими бавовняними.

У південних районах Західного Поділля (наприклад, сс. Зелене, Устя Борщівського р-ну) побутувала техніка по брижах. До того ж західноподільські комірці-стійки й манжети на рукавах, прикрашені вишивкою по брижах були вужчими та зазвичай оформлені чорними нитками на відміну від східноподільських. Іноді на жіночих манжетах зустрічалися орнаменти з неповторними рослинними гірляндами, утвореними внаслідок своєрідних комбінацій із стібків набирування з різнокольорової заповочі.

Подолянкам відомі такі локально-зональні назви вишивки по брижах, як: “кривулька” (с. Більче-Золоте, Борщівський р-н, Західне Поділля), “по брижах” (с. Устя, Борщівський р-н, Західне Поділля), “по верху”, “перебірка” (с. Миколаївка, Бучацький р-н, Західне Поділля).

Мережками як ажурними взорами, виконаними на місці висмикнутих з тканин ниток, вишивали лише на тканинах з полотняним переплетінням основи й підкання. Невитягнуті нитки затягували у пучки (прутики), по яких вишивали стібками в одному напрямку певні мотиви (стовпчики, прутики, павучки, віконця та ін.). Розрізняли прості мережки – зроблені на одній смужці витягнутих ниток основи та складні мережки – шиті на кількох смужках, розділених між собою стрічками тканини, чи на сітці, виготовленій на вертикально і горизонтально висмикнутих нитках.

На Буковинському Поділлі смугами мережки (одинарний прутик і “шабак”) у комплексі з низзю, настилом або косим хрестиком повністю зашивали рукави сорочок. Західноподільські українки наддністрянських районів різнокольоровими мережками розцвічували масивні чорні вовняні вишивки колодками та кучерявим швом, що підкреслювало гармонійність і вишуканість використаних технік. Прості мережки, виконані невібіленими або ледь підфарбованими у сизий колір ручнопряденими конопляними, іноді провоскованими нитками, давали змогу одержати виразний та рельєфний орнамент на нешироких смужках (1-1,5 см). У цілому ажурні мережки на сорочках Буковинського і Західного Поділля представляли собою різноаспектні комбінації з одинарними, подвійними й схрещеними прутиками та складною мережкою з настилом (“шабак”). До прикладу, у с. Вовківці Борщівського району Західного Поділля майстрині ефектно поєднували вишивку рослинним орнаментом чорного кольору з широкими смугами мережок тільки жовтої й оранжевої барв з метою створення контрасту. Для декору святкових сорочок вживали тут й мережку “микання”. Крім того, подекуди в окремих селах Буковинського Поділля та Борщівського району Західного Поділля селянки збирали горловину сорочок на “корунку” у вигляді мережива, вив’язаного гачком нитками переважно кількох кольорів. Аналогічною “корункою” декорувалися й рукави на зап’ястях натільних виробів.

Також, мережки застосовували окрім як для декорування стану сорочки, ще й для підрублювання її подолу, пазушного розрізу, викінчення рукавів та зрізу горловини. У наддністрянських районах Західного Поділля, на Буковинському та Центральному Поділлі мережку в одинарний прутик на смужках з 1-3 витягнутих ниток йменували “циркуванням”. Варто зазначити, що на Західному Поділлі мереженням не рідко називали шов козлик, яким оздоблювали з’єднувальні шви на поликах жіночих сорочок червоним шовком або вовною (сс. Губин, Миколаївка Бучацького р-ну). Вишивка мережкою лляними чи конопляними воскованими або бавовняними нитками зосереджена у центральних і північних районах Західного Поділля та на Вінниччині.

Українки Центрального й Східного Поділля традиції мереження розвинули ще більше, адже тут складними мережками прикрашали подоли, уставки, відкладні комірки на сорочках тощо. Так, мережки з настилом (“ляхівка”, “шабак”) на відкладних комірах і по низу жіночих сорочок, шиті білими конопляними нитками можна назвати яскравою рисою вишивок південних районів Вінниччини (Східне Поділля) та центральних районів Хмельниччини (Центральне Поділля). Причому ширина смуги геометричного візерунка (зачасти комбінації із ламаних ліній, з’єднаних ромбів, квадратів і т. д.) могла сягати від 1,5 до 3 см. Жіночі сорочки, оздоблені мережкою “шабак” мали місце у с. Війтівка Бершадського району та с. Шарапанівка Крижопільського району Вінницької обл.

Полюбляли подолянки зазначених локальних зон й кольорові складні мережки з настилом – “ляхівку” (с. Гордівка, Тростянецький р-н, Вінниччина, Східне Поділля) та “шабак” (с. Балашівка, Бершадський р-н, Вінниччина, Східне Поділля), а ще “козацькі мережки” чорного кольору (с. Брідок, Теплицький р-н, Вінниччина, Східне Поділля). До прикладу, мережка “шабак” виконувалась у контрастних забарвленнях білими, жовтими, зеленими, червоними й чорними нитками, а “козацькі мережки” – в жовтих, синіх, червоних і чорних тонах. Особливо вживаними “козацькі мережки” були в селах Чечелівка Гайсинського району та Соболівка Теплицького району (Вінниччина, Східне Поділля) під вузькою локальною назвою “миканиця”. “Миканицею” або “ціркою” мережили в Немирівському, Тростянецькому, Тульчинському та інших районах Вінниччини на Східному Поділлі. Разом з тим, мережкою в один прутик (“пружкуванням”) підрублювали подоли жіночих сорочок (с. Багринівці, Літинський р-н, Вінниччина, Східне Поділля).

Змережування селянки застосовували як декоративний спосіб з’єднання полотниць тканини, що базувався на петельному шві. На Поділлі поширення мали такі види змережування як: “городки”, “зубці”, “ретязь”, “черв’ячок”, “шабак” (не плутати з однойменною мережкою) тощо.

Найбільше змережування як техніка виявлене у наддністрянських та центральних районах Поділля. Ажурне змережування сорочок полюбляли майстрині Буковинського Поділля та наддністрянських районів

Західного Поділля, коли шви у вигляді широких орнаментальних смуг крім основної з'єднувальної функції мали своєрідне художньо-декоративне навантаження. Західноподільські українки змережування здійснювали здебільшого невибіленими нитками у місцях з'єднання уставок з рукавами та при оздобленні бічних швів жіночих сорочок (Борщівський, Заліщицький р-ни). Хоча на Борщівщині ще у 20-х рр. ХХ ст. мало місце домашнє фарбування конопляних ниток, якими змережували уставки й рукави сорочок. Зокрема, у с. Дністрове підфарбовані у розчині сажі нитки з новоутвореним сиво-блакитним відтінком йменували “заполоч” та застосовували для змережування. Зачасти у Борщівському районі жіночі сорочки прикрашали двома видами змережування: “подільською розшивкою”, що виконувалася з однією або з парами повітряних петель, чи з подвійною повітряною петлею та “змережування зубцями” білими конопляними нитками. Східні подолянки змережували сорочки як ручнопряденими нитками, так і кольоровою заполоччю. До прикладу, змережування “черв'ячком” – почергові з'єднання червоними й чорними нитками гармоніювало із основним комплексом вишивки на сорочках. Складне змережування різнокольоровою заполоччю “шабак” полягало у вишиванні орнаментів способом настилу на попередньо сформованій нитяній основі з петельок. На території Центрального Поділля зустрічалася змережування конопляними нитками лише на бічних пілках внизу жіночих домотканих сорочок (з метою розширення подолів).

Техніка ретязь (“кісочка”, “косичка”) слугувала подолянкам для оздоблення з'єднувальних швів між уставкою й рукавом, між уставкою й станком тощо. У народі існувало два варіанти виконання зазначеного шва, причому в обох із них з лицевого боку утворювався рядок схрещених стібків різної довжини. На вивороті в залежності від варіанту шиття цієї техніки одержували: в першому випадку – два паралельних рядки з горизонтальних стібків, у другому – рядок вертикальних стібків. До прикладу, західні подолянки вишивали першим способом та обов'язково у поєднанні з іншими техніками. Щодо поширення цієї техніки, то науковець Л. Булгакова-Ситник стверджувала, що вона зустрічалася “лише у вишивці сорочок придністровської зони Поділля”. Проте нами виявленні зразки жіночих натільних виробів другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст., декорованих ретязем не тільки з наддністрянських районів Поділля, але й з території Вінницької області (Східне Поділля), що межує з Київщиною та з Гусятинського району Західного Поділля. Серед наддністрянських районів приклади використання техніки ретязь віднайдені в Борщівському районі на Західному Поділлі, Крижопільському й Чернівецькому районах Вінниччини на Східному Поділлі та ін. Зокрема, жінки у селах Борщівського й Заліщицького районів Західного Поділля та Заставнівського району Буковинського Поділля повністю зашиті вовняними нитками полики сорочок розділяли золотистими або сріблястими візорами, виконаними сухозліткою технікою ретязь.

Затяганкою (“вперед голкою”) як одним з простих швів подолянки призибували рукави жіночих сорочок біля зап'ястя, а також застосовували як контур для вишивки та зшивання деталей натільного виробу.

Обметицю (обметниця або петельний шов) традиційно жінки використовували для викінчення вишитих натільних виробів, а також подекуди у поєднанні з іншими техніками для оздоблення сорочок. Обметиця побутувала ще під назвою петельний шов з огляду на спосіб шиття, який базувався на відкритій петлі. Так, у результаті того, що робоча нитка постійно знаходилася під голкою, після затягування нею перехоплювали петлю. У свою чергу перехоплені петлі формували міцно зафіксований край на горловині, пазушному розрізі, рукавах, нижньому краї уставки. Жінки Заліщицького району Західного Поділля техніку обметиця колись вузько локально ще йменували “корейка”. А в Підволочиському районі зустрічалися жіночі сорочки з обшитими горловинами нитками одного кольору – чорного або вишневого.

Отже, для прикрашання традиційних святкових жіночих сорочок подільські майстрині застосовували загальновідомі в Україні переважаючі техніки, зокрема, хрестик та побутуючі – лічильну пряму й косу гладь, виколювання, стебнівку, штапівку, ретязь, затяганку та обметицю. Проте існували окремі техніки, до прикладу, різновиди низи, “занизування”, верхоплут, вирізування, курячий брід, ланцюжок (тамбурний шов), плетінка (козлик), набирування та по брижах притаманні лише для подолян і українців декількох інших історико-етнографічних регіонів. А деякі з побутуючих технік для вишивання були у вжитку локально або локально-зонально тільки в Буковинській, Західній, Східній або Центральній Поділлі, до прикладу, техніки горизонтальних стібків (кафасор (“кафасором”), мотане, набирування (“забирування”), поверхниця), різновиди мережки (одинарний, подвійний та схрещений пруттик, складні мережки з настилом (“ляхівка”, “шабак”), “козацькі мережки”, “миканиця” або “цірка”, “циркування”, “пружкування”) та змережування (“городки”, “зубці”, “ретязь”, “черв'ячок”, “шабак”). Як бачимо, усі техніки мали окрім загальнопоширеної власні вузько локальні назви. Зазначене багатство вишивальних технік спричинене культурними взаємозв'язками й впливами, що відбувалися внаслідок перебування усіх субрегіонів Поділля з найрізноманітнішими історико-етнографічними регіонами й районами України та в процесі історичного розвитку досліджуваного краю. Разом з тим поданий аналіз декоративних технік не є остаточним, з огляду на продовження подальших музейних і польових етнографічних робіт.

Джерела та література

1. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край, снаряженной Русским географическим обществом : Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским. – С.–Петербург, 1877. – Т. 7. – Ч. 2. – Малоруссы Юго-Западного края. – С. 374-452.
2. Прусевич А. Народное вышивание / А. Прусевич // Кустарные промыслы Подольской губернии. – Киев, 1916. – С. 305–334.
3. Білецька В. Українські сорочки, їх типи, еволюція й орнаментация / В. Білецька // Матеріали до етнології й антропології. – Львів, 1929. – Т. XXI-XXII. – Ч. I. – С. 43-109.
4. Гагенмейстер В. Тульщина, село Орлівка : Вишивка низзю / В. Гагенмейстер. – Кам'янець-Подільський, 1929. – 7 с. : 25 табл.
5. Матейко К. Український народний одяг / К. Матейко. – Київ : Наук. думка, 1977. – 224 с. : іл.
6. Гасюк О. О. Художнє вишивання : альбом / О. О. Гасюк, М. Г. Степан. – Київ : Вища школа, 1981. – 103 с. : іл.
7. Захарчук-Чугай Р. В. Українська народна вишивка (західні області України) / Р. В. Захарчук-Чугай. – Київ : Наукова думка, 1988. – 190 с. : іл.
8. Медведчук Г. Краса подільської народної вишивки / Г. Медведчук. – Хмельницький : Видавництво “Поділля”, 1993 – 32 с.
9. Кожолянко Я. Буковинський традиційний одяг / Я. Кожолянко. – Чернівці–Саскатун, 1994. – 262 с. : іл.
10. Кара-Васильєва Т. В. Художні особливості вишивки / Т. В. Кара-Васильєва // Поділля. [Під ред. Л. Ф. Артюх, В. Г. Балушка, З. Є. Болтарович та ін.]. – Київ : Видавництво НКЦ “Доля”, 1994. – С. 404-413.
11. Костишена М. Український народний костюм Північної Буковини. Традиції і сучасність / М. Костишена. – Чернівці : Рута, 1996. – 190 с.
12. Ніколаєва Т. Історичні передумови формування традиційного одягу Поділля / Т.°Ніколаєва // Поділля / [під ред. Артюх Л. Ф., Балушка В. Г., Болтарович З. Є. та ін.]. – Київ : Видавництво НКЦ “Доля”, 1994. – С. 260-276.
13. Ніколаєва Т. Український костюм. Надія на ренесанс / Т. Ніколаєва. – Київ : Дніпро, 2005. – 320 с. : іл.
14. Кожолянко Г. Етнографія Буковини. Монографія / Г. Кожолянко. – Чернівці : Золоті литаври, 1999. – 384 с. : іл.
15. Білан М., Стельмашук Г. Українській стрій / М. Білан, Г. Стельмашук. – Львів : Фенікс, 2000. – 328 с.
16. Кара-Васильєва Т. Українська вишивка / Т. Кара-Васильєва, А. Чорноморець. – Київ : Либідь, 2002. – 160 с. : іл.
17. Булгакова-Ситник Л. Подільська народна вишивка (Етнографічний аспект) / Л.°Булгакова-Ситник ; [ред. О. М. Козакевич]. – Львів : Ін-т народознавства НАН України, 2005. – 328 с.
18. Васіна З. О. Український літопис вбрання : [Книга-альбом]. Т. 2. XIII – початок XX ст. : Наук.-худож. реконструкції. Текстівки, рез. англ., рос. / З. О. Васіна. – Київ : “Мистецтво”, 2006. – 448 с. : іл.
19. Вишивка Східного Поділля : альбом / [автори : Є. М. Причепій, Т.°І.°Причепій, керівник проекту : Л. П. Лихач]. – Київ : Родовід, 2007. – 344 с. : іл.
20. Косміна О. Традиційне вбрання українців / О. Косміна. – Київ : Балтія-Друк, 2008. – Т. I. Лісостеп. – 160 с. ; іл. Рез. англ.
21. Жіноча сорочка Борщівсько-Заставнівського Придністров'я. Альбом / [Упор. Л.°Булгакова-Ситник, Т. Лозинський]. – Львів : Ін-т колекціонерства українських мистецьких пам'яток при НТШ, 2013. – 336 с. – (Серія “Українське народне мист-во”).
22. Косаківський В. Етнокультурна характеристика населення містечка Чечельника в історичному розвитку (XIX – поч. XXI ст.) : автореф. дис. канд. іст. н. : 07.00.05 / В.°Косаківський ; НАНУ. Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.°Рильського. – Київ, 2013. – 20 с.
23. Воляннюк Н. М. Народна вишивка Тернопільщини XX ст. (історіографія, типологія, художні особливості) : дис. ...канд. мистецтвознавства : 17.00.06 / Н. М. Воляннюк ; Львівська національна академія мистецтв. – Львів, 2015. – 434 с.
24. Пономар Л. Традиційний одяг (кінець XIX – середина XX ст.) / Л. Пономар // Одвічна Русава (етнографія та фольклор с. Стіна на Поділлі) / [наук. ред. В.°А.°Косаківський, відповід. ред. Т. О. Цвігун]. – Вінниця : Вінницький обл. центр народної творчості, 2003. – С. 64–66.
25. Дяк Л. Народний одяг с. Війтівки (Бершадський район Вінницької області) / Л.°Дяк // Матеріали до етнології Поділля : польові дослідження. Вип. 1 / [за наук. ред. В.°А.°Косаківського]. – Вінниця, 2005. – С. 49-51.
26. Гончарук Т. Український народний одяг із с. Зеленьки (Крижопільський район Вінницької області) / Т. Гончарук // Матеріали до етнології Поділля : польові дослідження. Вип. 1 / [за наук. ред. В. А. Косаківського]. – Вінниця, 2005. – С. 46-49.
27. Савка Г. Одяговий жіночий комплекс південних районів Тернопілля (за матеріалами збірки Тернопільського обласного краєзнавчого музею) / Г. Савка // Народний костюм як виразник національної ідентичності : збірник наук. праць / [за ред. д-ра мист-ва М. Селівачова]. – Київ : ТОВ “ХІК”, 2008. – С. 253-257.
28. Іваневич Л. Історико-географічні та історико-етнографічні межі дослідження народного вбрання українців Поділля / Л. Іваневич // Народна творчість та етнологія : № 5 / [голов. ред. Г. Скрипник] ; НАНУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – Київ, 2013. – С. 88-100.
29. Іваневич Лілія. До особливостей класифікації жіночого натільного одягу українців Поділля / Лілія Іваневич // Народна творчість та етнологія : № 3 / [голов. ред. Г.°Скрипник] ; НАНУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – Київ, 2013. – С. 91-98.
30. Іваневич Л. Традиційне вбрання українців Західного Поділля : особливості класифікації / Лілія Іваневич // Народознавчі зошити. – Львів, 2014. – № 5. – С. 1062-1072.

31. Іваневич Л. А. Традиційний комплекс убрання буковинських подолян / Л. А. Іваневич // П'ята Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція (16-17 жовтня 2015 року, м. Могилів-Подільський). – Вінниця : ПП Балюк І. Б., 2015. – С. 376-401.
32. Іваневич Л. А. Узагальнена типологія традиційного комплексу вбрання українців Східного Поділля ХІХ – початку ХХ століття / Л. А. Іваневич // Наукові записки Вінницького державного педагогічного ун-ту ім. М. Коцюбинського. Вип. 22. Серія : історія : зб. наук. праць / [за заг. ред. проф. О. А. Мельничука]. – Вінниця : ДП “Держ. картографічна фабрика”, 2014. – С. 123-129.
33. Іваневич Лілія Народна ноша українців Центрального Поділля: класифікаційні відміни [у:] Spheres of culture. Branch of Ukrainian Studies of Maria Curie-Sklodowska University in Lublin / Лілія Іваневич // Journal of Philology, History, Social and Media Communication, Political Science, and Cultural Studies. – Lublin (Poland), 2015. – Volume XI. – С. 489-500.
34. Борщівщина. Народне мистецтво, побут та звичаї. Альбом – каталог музейних фондів Борщівського краєзнавчого музею / [автор тексту Любов Волинець]. – Нью-Йорк : Український музей, 1994. – 64 с.
35. Фонди Національного музею українського народного декоративного мистецтва України (м. Київ). Група “вишивка”. В – 2734, 2743, 2762, 2771, 2782, 2789, 2800, 2805, 2807, 2808, 2815, 2837, 2839, 2852, 2853, 2858, 2821, 2852, 2853, 2861, 2873, 2874, 2878, 2895, 2800, 2815, 2816, 2895, 2902, 2913, 2917, 2948, 3066, 3208, 3924, 4003.
36. Фонди Українського центру народної культури “Музей Івана Гончара” (м. Київ). Книга надходжень. КН – 975, 985, 1111, 8275, 8816, 9812, 12458, 13021, 13902, 13904, 13906, 15461, 15462, 15916, 16410, 16414, 17304, 17305, 17528, 18283, 18503, 18560, 18576, 21990, 22329, 23043, 23061, 23063, 23064, 23094, 23109.
37. Фонди Національного музею ім. А. Шептицького (Львів). Група “народне мистецтво, тканини”. НМТ – 1251, 2372.
38. Фонди Вінницького обласного краєзнавчого музею. Група “тканини”. Т – 1228, 2095, 2096, 2206, 2275, 2320, 2327, 2412, 2439, 2509, 2537, 2540, 2608, 2695, 2741, 2819, 2860, 2915, 3014, 3042, 3120, 4225, 4408.
39. Фонди Тернопільського обласного краєзнавчого музею. Група “тканини”. Т – 154, 211, 230-232, 246, 266, 267, 283, 292, 296, 299, 306, 311, 314, 348, 438, 415, 758, 868, 1137, 1536, 1553, 2605, 2744, 4809, 6424, 7443, 8724.
40. Фонди Хмельницького обласного краєзнавчого музею, група “тканини”, Т – 17, 59, 61, 247, 570, 754, 2794, 2786, 3304.
41. Фонди Чернівецького обласного краєзнавчого музею (ЧКМ). Група “ЧКМ – ІІІ (історико-речова група)”. ІІІ – 2036, 4141, 4143, 4147, 4147, 7334, 7335, 7364, 7366, 7369, 7397, 8493, 8567, 155196, 16657, 16821, 18702, 18703, 19892, 28088; група “тканини”. Т – 136-138, 573.
42. Фонди Вінницького обласного художнього музею. Група “народний костюм”. НК – 3, 5, 20, 24, 48, 80, 194.
43. Фонди Чернівецького обласного художнього музею. Група “тканини”. Т – 129, 1192, 1216, 1232, 1244, 1362, 5210.
44. Фонди Чернівецького музею народної архітектури та побуту. Група “одяг і взуття”. ОДВ – 41, 328, 335, 336, 644, 686, 708, 957, 958, 975, 976, 990, 993, 994, 1007, 1075, 1076, 1091, 1182, 1184, 1204, 1564, 1567, 1695, 1969, 1974.
45. Фонди Одеського державного історико-краєзнавчого музею. Група “побутові речі”. Б – 39, 45, 46, 3323, 3368, 3369, 3392, 3423, 3424, 4155, 4156.
46. Фонди Борщівського обласного краєзнавчого музею Тернопільської області. Група “побут, етнографія”. ПЕ – 429, 795, 946, 1101, 1142.
47. Фонди державного історико-культурного заповідника “Межибіж”. Книга надходжень. КН – 21, 22, 26, 29, 40, 41, 76, 77, 81, 86-88, 98, 104, 217, 255, 276, 283, 289, 290, 291, 292, 295, 296, 298, 304, 3721, 3722, 3723, 3725.
48. Фонди Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Книга тканин. КТК – 23, 52, 56, 104, 604.
49. Фонди навчально-наукової лабораторії етнології Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Книга вступу. КВ – 122, 129, 146, 161, 315, 320, 381, 382, 386, 494, 529, 563, 573, 794, 883, 1058.
50. Фонди Літинського краєзнавчого музею ім. Устима Кармалюка (Вінниччина). Книга надходжень. КН – 2609, 2829, 2830, 2831.
51. Фонди Могилів-Подільського краєзнавчого музею Вінницької області. Історико-побутова група. ІП – 174, 1072, 1132, 1185.
52. Фонди Мурованокриловецького районного краєзнавчого музею ім. Ф. Коновалюка (Вінниччина). Книга надходжень. КН – 102, 231, 233, 375, 414.
53. Фонди Оратівського районного краєзнавчого музею Вінницької області. Книга вступу. КВ – 103, 230, 232, 871, 1009, 1108, 1115, 1116, 1390.
54. Фонди Тиврівського районного краєзнавчого музею Вінницької області. Книга вступу. КВ – 201, 2001, 2004, 2007, 2008, 2009, 2010, 2014, 2915.
55. Фонди Тульчинського районного краєзнавчого музею Вінницької області. Група “тканини”. Т – 138, 265, 306, 354, 355, 380, 525, 595, 597, 659.
56. Фонди Ямпільського районного музею образотворчого мистецтва Вінницької області. Група “тканини”. Т – 30, 32, 39, 426, 428, 430, 465.
57. Фонди навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля Вінницького державного педагогічного ун-ту ім. М. Коцюбинського. Книга вступу. КВ – 533, 2621, 3946, 4087.
58. Записала Іваневич Л. 25 червня 2005 р. у с. Скіпче Городоцького р-ну Хмельницької обл. від Трембіцької Тетяни Петрівни 1924 р. н.

ОСОБЛИВОСТІ ЖИТЛОБУДІВНИЦТВА НА ПІВДНІ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ (сер. XIX – поч. XX ст.).

У запропонованій розвідці розглянуто особливості традиційного житлового будівництва сер. XIX – поч. XX ст. південних районів Хмельницької області. Охарактеризовано основні типи планувальної структури осель, техніку та технологію спорудження стін, конструктивні варіанти влаштування стелі, специфіку дахових конструкцій, матеріалу та способів покриття тощо. Прослідковано основні напрямки розвитку системи опалення, специфіку опалювальних пристроїв.

Ключові слова: Поділля, житло, стіни, стеля, дах, система опалення.

Традиційне житло Поділля неодноразово було об'єктом дослідження українських та зарубіжних учених. Проте й досі поза увагою етнологів залишились деякі аспекти, що торкаються зазначеного питання, особливо ті, що пов'язані з локальними відмінами подільської хати. Польові матеріали автора, зібрані на півдні Хмельницької області (у Городоцькому, Чемеровецькому, Дунаєвецькому, Кам'янець-Подільському, Новоушицькому, Вінковецькому, Дерезнянському та Летичівському районах) дозволяють розширити відомості про народне житло подолян, доповнити деякі його деталі. У запропонованій розвідці розглянемо особливості горизонтального планування, конструкцій стін, стелі, даху, системи опалення традиційного сільського житла у південних районах Хмельницької області.

Подільське житло, як і українське загалом, пройшло тривалий і складний шлях розвитку від опалюваного однокамерного до багатокамерного. Опалюване однокамерне житло було основним типом житла східних слов'ян у давньоруський період. Щоправда на думку низки дослідників, вже на початок третьої чверті I тис. н. е. припадає період зародження багатокамерних жител у слов'ян [5, с. 37; 10, с. 142–144; 12, с. 83–84]. Зокрема, на Поділлі (неподалік від м. Городок Хмельницької обл.) виявлене двокамерна споруда житлового призначення, яка датується археологами VI – VII ст. н. е. [5, с. 32–33].

У др. пол. XIX – на поч. XX ст. у південних районах Хмельниччини, як і взагалі на півдні Поділля [4, с. 52], переважали домівства, до складу яких входили два рівнозначні («хата» – «хата»), чи різнозначні («мала хата» – «велика хата») приміщення розділені сіньми. У більшості випадків при тильній стіні сіней відгороджували комору («комірчину»): хати кін. XIX ст. та 1919 р. із с. Лісківців, кін. XIX – поч. XX ст. із сс. Гринчука, Острівчан, Рогізної Кам'янець-Подільського; Тинної, Голозубинців Дунаєвецького; Кошківців, Тимкова, Щербівців, Глібова Новоушицького; Гоголева Вінковецького; Волоського Дерезнянського; Прилужного Летичанського районів та ін. Рідше траплялись такі споруди без комірчини (хати кін. XIX ст. із сс. Лісківців, Гринчука). Зазвичай у сінях подібних домівств (як і загалом на сході Поділля [4, с. 53–54]) влаштовували тільки одні двері (з боку віконного фасаду будівлі). Не були рідкістю також тридільні житла типу хата + сіни + комора (хата кін. XIX ст. із с. Тинної). У сінях цієї споруди двоє дверей «на виліт». Рідше у зазначений період (зазвичай у бідніших верств селянства) траплялись і дводільні оселі (хата + сіни): хата поч. XX ст. зі с. Великого Карапчієва Городоцького р-ну. Аналогічне планування мала хата пер. пол. XIX ст. зі с. Тишкова (при тильній стіні сіней тут наявна комора).

У деяких місцевостях ще з XIX ст. відомі багатокамерні (так звані дворядові) житла із виділеними по ширині приміщень «ванькирами» (хата кін. XIX ст. із с. Черчого Чемеринецького р-ну за планом «хата»/«ванькир» + «сіни»/«комірчина» + «хата»/«ванькир»; хати сер. – др. пол. XIX ст. та поч. XX ст. зі с. Гринчука за планом «велика хата» + «сіни»/«комора» + «мала хата»/«ванькир»; хата др. пол. – сер. XIX ст. зі с. Глібова за планом «хата»/«ванькир» + «сіни»/«комора» + «мала хата»; хата кін. XIX ст. зі с. Тишкова за планом «хата»/«ванькир» + «сіни»/«комора» + «хата» та ін. Відома дослідниця подільського народного зодчества Тамара Косміна згадує такі домівства у сс. Каскадах, Калюсі Новоушицького; Нігині, Бакоті, Кам'янець-Подільського, Манилівці, Пирогівці Хмельницького районів Хмельницької області, а також і в інших районах Хмельниччини, Вінниччини та Тернопільщини [4, с. 56–61]. Зрідка фіксуємо окремі випадки багатокамерних жител дещо іншого планування: «комора» + «сіни» + «хата»/«ванькир», «хата» + «сіни»/«кухня» + «хата»/«комора» (хати поч. XX ст. із села Кузьмина Городоцького району).

У будівлях сер. XX ст. трапляються окремі випадки блокування із житлом хліва (хата 1944 р. із с. Лісківців за планом хлів + сіни/комора + хата). У житлах цього періоду часом влаштовували кухню, виділяючи її за рахунок відгородження частини сіней і житлового приміщення (хата із села Гоголева за планом хата + сіни, хата/кухня (виникла у результаті перепланування давньої споруди за планом хата + сіни/комора + хата). Такий варіант житла відомий у літературі, як «лісостеповий варіант подвійного житла» [4, с. 50; 9, с. 47].

У XIX – на початку XX ст. на півдні Хмельниччини (так само, як і у південних районах Тернопільщини [6, с. 60]) головною технікою, яку застосовували при спорудженні осель була каркасна. Поряд із каркасними, у зазначених районах побутували й будівлі безкаркасної (монолітної) конструкції (вибиті з «болота», складені з вальків, саману чи каміння), а спорадично траплялись ще й зрубні [7, с. 437–439].

Основу каркасних стін житла становили стовпи (“слупи”), вкопані у ґрунт чи встановлені на каменях, “платви” і “крижбанти” (навські риглі, прикріплені до стовпів та платв). Тоді ж тут побутувало декілька конструктивних варіантів заповнення стін каркасного житла. Загалом ці будівлі можна поділити на три групи: “дильована хата”; “валькована хата” і “городжена хата”.

Так звана «дильована хата» побутувала в усіх обстежених нами південних районах Хмельниччини (сс. Рогізна, Дерев’яни Кам’янець-Подільського, сс. Щербівці, Тишків Новоушицького, сс. Говори, Адамівка, Гоголів Вінковецького, с. Волоське Дерезнянського, с. Прилужне Летичівського, с. Великий Карапчіїв Городецького, с. Тинна Дунаєвецького р-нів та ін.). Техніку «дильовання» місцеві жителі трактують як почергове вкладання шарів глиносоломи (“болота”) і горизонтальних “дилів”. На обстеженій території зустрічалось декілька (принаймні чотири) варіантів “дильовання” стін. Респонденти старших вікових груп вважають цю техніку однією з найдавніших.

Будівля, яку на Поділлі називали “валькованою хатою”, теж була декількох варіантів. У Кам’янець-Подільському районі (сс. Лісковці, Гринчук, Рогізна) побутували споруди, стіни яких виплітали з так званих коротких вальків по вертикальних “колах” (“колочках”, “колинням”), які верхнім кінцем заходили в отвори платв, а нижнім – опиралися на плитку каменю. У Новоушицькому (с. Кузьмин) та Городецькому (с. Тишків) районах іноді траплялися “хати з мочульців”. Техніка зведення цих будівель подібна до попередньої, лише з тією різницею, що вертикальні дерев’яні “коли” напередодні встановлення у стіну обплітали вальками (їх, власне, і називали “мочульцями”). В обстежених районах широкого розповсюдження набула також і “хата з балабухів” (“балабушина хата”: сс. Говори, Великий Карапчіїв, Кузьмин, Тинна, Рогізна, Глібів та ін.). “Балабухами” (“балабушками”) тут називають невеликі вальки круглої форми (“такі як хлібина”), діаметром 0.2 м і завтовшки 0.15 м (сс. Говори, Великий Карапчіїв). Під час спорудження стін такої хати з дерева виготовляли лише стовпи, платви та “крижбанти”. Між стовпами із плиток каменю викладали стрічковий фундамент завширшки 0.5 м і заввишки 0.1–0.13 м (с. Говори). Відтак “мурували” стіну із “балабухів”. Вальки вкладали “ялинкою”; кожний наступний їх шар мав нахил у протилежний бік. Один шар становили три ряди “балабухів” (товщина стіни сягала 0.45–0.5 м). Вальки вкладали тісно і трамбували довбнею або ногами. Під час виготовлення вальків використовували переважно “болото” (так званий лесовидний суглинок чорного кольору – продукт післяльодовикових нашарувань пилу та перегноїв місцевої рослинності), яке копали безпосередньо біля будівельного майданчика (сс. Великий Карапчіїв, Черче, Рогізна та ін.). Проте в деяких місцевостях перевагу віддавали глині жовтого кольору (с. Гринчук), пояснюючи це тим, що вона більш в’язка і під час висихання (на відміну від попередньої) не розсипається.

Дослідники згадують про побутування у Кам’янець-Подільському, Чемеровецькому та Новоушицькому районах житла, стіни якого заповнювали плотом [4, с. 25] – про так звану “городжену хату”. Відома вона і на Вінничині (Могилів-Подільський, Мурованокуріловецький р-ни), а також на Тернопільщині (Бучацький, Чортківський, Заліщицький, Борщівський р-ни) [4, с. 25; 6, с. 61]. На обстеженій території зафіксовано два варіанти будівель цієї конструкції. У Дунаєвецькому (с. Голозубинці), Новоушицькому (с. Щербівці) та Кам’янець-Подільському (с. Дерев’яни) районах досить часто стіни по вертикалі заплітали дубовими, грабовими, буковими чи акацієвими “патиками” по трьох горизонтальних “поперечинах”. Поряд з описаними траплялися також будівлі із горизонтально заплетеними лозою чи хмизом по вертикальному кіллі стінами (с. Щербівці). Як у першому, так і у другому випадках стіни закидали з обох боків глиною, добре вимішаною з рослинними домішками. “Городжену хату” респонденти вважають одним з найдавніших конструктивних типів житлових будівель (“так будували за царя”).

Перекривали споруди плоскою (переважно валькованою) стелею, над якою встановлювали чотирисхилий солом’яний дах на кроквах. На зазначеній території побутували виключно глиновальковані “стелі”. Їх основу становила комбінація з одного масивного поздовжнього “сволока”, виготовленого переважно із дубового дерева (сс. Лісківці, Гринчук), і двох–трьох поперечних “бальків” (сс. Волоське, Прилужне, Великий Карапчіїв, Тинна, Лісківці, Гринчук, Острівчани, Рогізна, Тишків, Щербівці та ін.) чи “сволочків” (с. Лісківці). Із заповнення стелі сволок та “бальки” виступали поза нижню площину. Інколи їх закривали, зокрема у Новоушицькому (сс. Косиківці, Тишків, Щербівці, Глібів) та Городецькому (сс. Кузьмин, Великий Карапчіїв) районах. У новітніх будівлях стеля частіше опирається лише на поперечні “бальки”. Щоправда, це явище іноді спостерігається й у будівлях XIX ст. (сс. Косиківці, Черче). В окремих випадках побутували житла, стелю яких підтримував лише один поздовжній сволок (хата

середини ХІХ ст. із с. Тишків). У давніх за походженням будівлях сволок не забілювали, на ньому вирізали хрест, рік будівництва хати, ім'я господаря, майстра. На півдні Хмельниччини стеля (як і стіни) була декількох конструктивних варіантів. Найчастіше побутувала стеля із “мочульців” чи “мачульців” (сс. Рогізна, Тишків, Говори, Кузьмин, Тинна, Голозубівці та ін.). Під час її влаштування дубові чи грабові коли завдовжки 1.5 м попередньо обплітали тонкими вальками із довгої соломи і встановлювали між “бальками” у вибрані “гари” чи на прикріплену «листву». У цьому випадку була можливість дуже тісно притискати “мочульці” один до одного. Більш давньою, очевидно, була стеля із “стелиння” (“стелин”) – із круглих або із колених дубових чи акацієвих патикив (дилин). Патики накладали на поперечні “бальки”, а по них вкладали верству глиносоломи (сс. Волоське, Глібів) чи “балабухів” (сс. Гринчук, Щербівці, Черче, Лісковці). Глиносолому чи “балабухи” добре втрамбовували, щоб заповнилися щілини між нерівними “дилями”. Стеля на “стріхульцях” займає проміжне місце між двома описаними варіантами. Дубові, грабові чи акацієві коли закріплювали між бальками у вигляді густої драбини, на них накладали “балабухи”, які щільно затискали один з одним “стріхульцями” (с. Великий Карапчіїв).

Кінці платв, сволоків і бальків дещо виносили поза площини стін (на 0.35–0.4 м), де вони служили основою “підсуфітки” (“підсобійки”) – нижнього шалювання піддашся. Конструкцію останньої вирішували так само, як і стелі.

У зазначеному регіоні, як і загалом в українському лісостепі, житла перекривали чотирихилими дахами на «кроквах» і вкривали соломою. Довжина крокви здебільшого дорівнювала двом третім ширини хати (сс. Прилужне, Говори). Щоправда у давніших будівлях траплялись дещо довші крокви (три четвертих ширини хати плюс десять сантиметрів: с. Гринчук). «Крокви» (довгих схилів даху) у верхній частині (приблизно на відстані 1.2 м від гребеня) попарно зв'язували поперечками («бантами», «крижбантами»). Пару наріжних крокв («наріжників») у верху з'єднували з вершиною крайньої пари крокв довших схилів даху. До цієї ж вершини зарубували ще одну (середню) крокву причілка – «лисицю». Часто обабіч неї на причілковому схилі було ще дві коротші кроковки – «приписники» (с. Гринчук). Іноді стійкість конструкції додатково забезпечували закріпленнями до крокви і платви навскісними шматками дерева, завдовжки приблизно 1.5 м. («повітриниками»). «Повітриниками» могли закріплювати також усі крокви тильної стіни (сс. Черче, Голозубинці) чи лише чотири «наріжники» (с. Гринчук). Усі конструкції даху («крокви», «лаття», «банта», «приписники») виготовляли з грабового чи акацієвого дерева (іноді – з липи чи осики: с. Волоське). Їх скріплювали (збивали) між собою дубовими, грабовими чи ясеневими (с. Волоське) кілками («кіллям»).

На півдні Хмельниччини траплялось три варіанти опертя нижніх країв крокв: 1) крокви зарубані у платви, котрі лежали на рівні стін; 2) крокви врубані у верхні площини консольних виносів платв та сволоків; 3) крокви зарубані у додаткову (винесену поза площини стін назовні) платву («пошивку»), укладену на виносах платв та сволоків. Усі зазначені варіанти зустрічаються вже у будівлях ХІХ ст.: два перші – переважали, третій траплявся доволі спорадично. На наш погляд, досить дискусійним є твердження деяких дослідників про те, що врубка крокв у «виступи поперечних балок стелі» була викликана змінами у конструкції стелі (переходом від сволоків (поздовжніх чи комбінованих. – Р. Р.) до поперечних балок) [4, с. 37]. Цьому суперечить значна кількість давніх (ХІХ ст.) будівель, у яких при наявності поздовжнього «сволока» та поперечних «бальків», крокви врубані у платви, котрі лежать на рівні стін (хати сер. – кін. ХІХ ст. із сс. Черчого, Тинної, Острівчан, Косиківців, Тишкова, Глібова та ін.). У зазначених випадках краї платв, сволока і бальків теж консольно винесені, проте у їх краї крокв не врубують (до них закріплена жердина, що виконує функцію нижньої лати горизонтальної обрешітки даху, на яку опертий нижній край стріхи пошиття). У цих спорудах, як і у всіх інших, теж присутня «підсобійка». Давніх будівель житлового призначення без влаштування підсобітки в обстежених селах нами не зафіксовано. Водночас варто зазначити, що у будівлях пер. пол. ХХ ст., де наявні лише поперечні опори стелі («бальки»), як правило, фіксуємо другий чи третій варіанти врубки крокв.

Як і скрізь в лісостепі дахи тутешніх сільських осель вкривали сніпками із житньої соломи. Зібране жито обмолочували, вичісували від трави і покручених стебел та в'язали в «околоті». Сніпки виготовляли двох типів: «прості сніпки» («сніпки», «довгі сніпки», «плоскі сніпки») та «китиці» («кичаки», «стріхаті», «шарові сніпки», «куці сніпки»). Перші виготовляли із двох «жмень» соломи: їх зв'язували при корені («гузирі»), розділяли надвоє, перекручували і вклавши на землю, «притоптували ногами». «Прості сніпки» укладали на дах колоссям вниз. «Китиці» робили товстішими і коротшими, зв'язували посередині та вкладали на дах «гузирем» до низу. На пошиття трикамерного житла середньої величини необхідно було приблизно дванадцять кіп (720 штук) сніпків (с. Голозубинці). На усю висоту такого даху йшло 10–12 рядів (“шихт”) сніпків.

Пошивали дахи спеціальні майстри – «пошивачі», їх як правило було двоє (с. Рогізна). Зазвичай усю поверхню даху пошивали «плоскими (простими) сніпками», що надавало їй «гладкої» фактури. Натомість «китиці» ішли на пошиття рогів, стріхи (нижнього ряду) та верхнього ряду (під гребенем). Іноді китицями пошивали два нижні ряди (так звана «подвійна стріха»), а часом два ряди китиць давали і під гребенем («подвійний калач») [4, с. 39]. Після пошиття, поверхню даху «причісували» граблями, а нижній край стріхи рівняли (обрубували сокирою). Хоча у Придністров'ї й траплялись окремі випадки східчасного покриття усєї поверхні даху («китицями»), твердження Т. Косміної про переважання тут таких дахів ще на початку ХХ ст. [4, с. 39] наші польові матеріали не підтверджують. «Верх» («гребінь») вибивали валом м'ятої соломи – мерви (іноді по цьому вкладали ще й пирій: сс. Гринчук, Рогізна) і притискували дурев'яними «козлами» («кізлинами», «ключинням»).

Одну із найважливіших типологічних ознак житла становить система опалення. Вона включає у себе опалювальні пристрої та пристосування для відведення диму (димозбірники, димоволоки, димарі та ін.). У ХІХ – на початку ХХ ст. на Поділлі, як і скрізь в Україні та у східних слов'ян загалом [1, с. 252], основним опалюваним пристроєм була піч. Вона виконувала дві головні функції: обігрівання житлового приміщення та приготування страви.

Щодо системи відведення диму, то у процесі історичного розвитку вона пройшла три етапи: курне опалення (дим з печі виходив у кімнату, а з неї – через отвір у стелі чи двері виводився на зовні), напівкурне опалення (дим з печі збирався у димозбірнику, прилаштованому над її устям, і, крізь стіновий (чи стелевий) димоволок виходив у сіни або на горище) та опалення по-чистому, при якому дим крізь спеціальний комин-вивід, прилаштований над сіними чи на горищі хати, виходив поза межі житлової споруди.

У кінці ХІХ ст. жител з курною системою опалення на Поділлі не зафіксовано. Не згадується про них як на теренах українського лісостепу загалом, так і на Поділлі зокрема у науковій літературі та у джерелах ХІХ ст. [4, с. 64; 2, с. 303; 3, с. 1069, 1084, 1108; 11, с. 279; 13, s. 35]. Наприклад, в описі сіл колишнього Кобеляцького повіту (нині – Полтавської обл.) датованому 1848 р., автор зазначає: «Хати всі не курні: дим виходить в димар (трубу) встановлений в сінях, який виводиться від долівки вверх, на пів аршина вище даху» [3, с. 1108]. Це ж торкається й колишнього Полтавського (1850-ті рр.) [3, с. 1112], півдня Ніжинського (1878 р.) [8, с. 151] повітів, а також Поділля (1848, 1869 рр.) [3, с. 1069, 1084; 13, s. 35]. Заперечують побутування на Поділлі таких жител і респонденти старших вікових груп. Відоме з давніх часів білення, кольорове фарбування та розпис стін, стелі, а іноді навіть долівки у подільському житлі, виключало його закіпчення димом, тому останній виводили поза межі приміщення (коли не понад дах, то хоча б у сіни). Лише в особливо несприятливих соціально-економічних умовах, у панщизняні часи, могли зустрічатися курні глинобитні хати.

Водночас доволі поширеним явищем у подільських оселях ХІХ – початку ХХ ст. була напівкурна система опалення [4, с. 62]. Дим збирався у «комині», розташованому над челюстями печі, з якого крізь «шию» і невеличкий отвір в сінешній стіні («каглу») виходив у сіни. Над «каглою» у сінях містився іскрогасник, який оберігав солом'яне покриття від попадання іскор (стелі у сінях зазвичай не робили). Скажімо, за даними Т. Косміної житла з півкурним опаленням ще на початку ХХ ст. побутували у селах околиць Кам'янця-Подільського [4, с. 62].

Знову ж доволі давнім явищем на Поділлі є комин («комінок»), виведений понад дах. У середині ХІХ ст. його згадує польський дослідник В. Завадський [13, s. 35]. Так звані «підвісні комінки» пірамідальної форми, які займали усю чи половину ширини сіней, оперті на поперечні платви або бальки, виявлені нами у будівлях із сс. Гринчука, Великого Карапчієва, Тимкова, Лісковців та ін. Вони склалися із чотирьох похилих вертикальних жердин, до яких закріплювали горизонтальні коли, і вертикально заплітали грабовим, лісковим чи лозовим плотом («городили пруттям»). Плетінку з двох боків закидали («ліпили») глиносоломою. У нижній частині «комінка» часто закріплювали пристрої для підвішування м'ясних виробів (на копчення). Зверху «комінки» захищали від дощу дерев'яними дашками. В деяких селах дерев'яний дашок замінював «капелюх» (с. Говори), витесаний з «м'якого» каменя (сс. Тишків, Дунаець, Татариська). Два останні населені пункти були центрами виробництва таких «капелюхів». У селі Адамівці (одиному із головних центрів гончарства на Поділлі, відомому ще з ХV – ХVІ ст.), виготовляли керамічні «капелюхи», які орнаментували «півнями», «виноградом», «квітками» (шестилистником) тощо.

На Поділлі, як і скрізь в Україні [4, с. 62], піч («п'єц»; говорять : «п'єц була») розташовували біля входу, в куті, між тильною і сінешньою стінами хати. Пічний отвір повертали у бік довгої фасадної стіни. У давніх житлах піч була дуже великою. За даними В. Завадського у середині ХІХ ст. на заході Поділля вона займала майже половину площі «хатини» (меншого житлового приміщення) [13, s. 35]. Приступаючи

до спорудженні печі, спершу влаштовували своерідну основу («п'єцовиско»), заввишки приблизно 0.8–0.85 м. «П'єцовиско» вибивали з глини («забивали землев»: с. Гоглозубинці), чи складали з каміння (на глиняному розчині). Дуже часто з каменя викладали тільки дві зовнішні стінки «п'єцовиска», а простір між ними набивали землею (сс. Гринчук, Рогізна). Для цієї мети вживали вогнетривкий «сивий камінь» («бульон»: с. Адамівка). Перед початком спорудження печі, під її зовнішній кут викладали жертвні предмети: гроші, зерно і пір'я (с. Тишків). Черінь («дно») викладали із «кулячок» (невеличких камінців червоного кольору, які бирали у Дністрі чи його притоках) і вигладжували глиною (с. Гринчук). Під припічком влаштовували неглибоку нішу («підприпічок»), у якій встановлювали одну чи дві полиці на посуд. Далі, залишивши місце для «припічка», споруджували склепіння («склеп»).

Процес спорудження склепіння полягав у наступному. На «п'єцовиско» встановлювали каркас із кількох «трабових» або «ліскових» каблук та оббивали їх вальками (с. Гринчук). У більшості з обстежених населених пунктів склепіння («склеп») робили «бочечкою», тобто йому надавали куполоподібної форми (посередині воно було дещо вищим і ширшим ніж по краях): сс. Гринчук, Рогізна та ін. У такому разі при влаштуванні опалубки на «п'єцовиско» встановлювали три доволі масивні каблуки, середня з яких була дещо вищою і ширшою від двох крайніх. Між каблуками переплітали хворост, а на це накладали коротких глиносолом'яних вальків, добре втрамбовуючи останні (із таких вальків викладали усю піч). Потім каркас топки поступово випалювали. Рідше (с. Волоське) при влаштуванні опалубки склепу останню каблук робили вищою від попередніх. Знову ж у деяких населених пунктах (с. Тимків) склепіння викладали із каменя. Для цього вживали плитки, товщиною «в три пальці» і завширшки «в долоню», які укладали на ребро. У новіших будівлях склепіння робили з цегли (сирої або випаленої). У місці устя пічного отвору («челюсті», «челюсти», «челюста»), давніше, встановлювали «каблук» обплетену вальками. Коли склепіння висихало, викладали стінки печі (з каменя чи цегли), а всередині забивали землею. Іноді (у давніших печах), стінок не робили, а «п'єц» вибивали повністю з глини («землі»).

Для влаштування «комина» (димозбірника) над челюстями печі, у її передню стінку, вмуровували чотирикутну раму («кросна», «ярмо»), власне основу «комина». На ній із цегли чи глиновальків викладали трапецієподібний, звужений догори «комин». У селі Лісківцях респонденти старших вікових груп пам'ятають «комини» виплетені з пруття і замашені з двох боків глиною. Комин оздоблювали «карнизом» («карнизком») і нерідко художньо профілювали. Дим, який збирався у комині через «шию» (трубу, виплетену з лози і обмащену глиною), що з'єднувала комин з «каглою» (отвором у сінешній стіні) виходив у сіни, звідки через «комінок» виводився понад дах. Іноді у стіні було дві «кагли» – від варивної грубки і від пічної печі. Для утримання тепла, «каглу» після напалення у печі, збоку сіней закривали ганчіркою («каглянкою»). У новіших житлах дим із «комина» крізь отвір у стелі попадав у горизонтальний лежак на горищі, з'єднаний з «комінком». Простір (чи невеличку нішу) під шиєю між комином і стіною називали «закутик» («куток») – тут тримали сіль, перець та ін. Верх печі («нап'єц») вимашували глиною. Тут спали діти і старе покоління.

Давні печі були єдиним універсальним опалювальним пристроєм (вони обігрівали житло, тут випікали хлібні вироби, варили страву тощо). Приблизно на початку ХХ ст. проходить процес функційної сигментації печі. Перш за все це пов'язане з появою «лежанки», яка зайняла місце традиційного запічка. «Лежанка» мала окрему топку і димохід з'єднаний з «комином». Єдиною її функцією було обігрівання житла. Ширина лежанки становила 0.5 – 0.6 м. (0.53 м.: хата кінця ХІХ ст. із села Косиківці). Використання «лежанки» («грубки») як обігрівального пристрою дозволяло заощаджувати паливні матеріали. Наступним етапом функційної сигментації було виділення варивної «плити» (перед лежанкою чи челюстями печі).

Таким чином викладений матеріал дозволяє зробити висновки, що традиційне житлове будівництво південної частини Хмельниччини у загальних рисах відповідає загальноподільському (ширше – лісостеповому). Водночас тут вдалося зафіксувати низку локальних явищ (деякі конструктивні варіанти стін, стелі, опалювальних пристроїв тощо), які притаманні лише для цього регіону.

Джерела та література:

1. Бломквист Е. Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов : (поселения, жилища и хозяйственные строения) / Е. Э. Бломквист // Восточнославянский этнографический сборник : Очерки народной материальной культуры русских, украинцев и белорусов в XIX – начале XX в. – Москва : Изд-во АН СССР, 1956. – С. 3–458.
2. Зеленин Д. К. Описание рукописей ученаго архива Императорскаго русскаго географическаго общества / Д. К. Зеленин. – Петроградъ: Типографія: А. В. Орлова, 1914. – Вып. I. – 484 с. + III–X [предисловие].
3. Зеленин Д. К. Описание рукописей ученаго архива Императорскаго русскаго географическаго общества / Д. К. Зеленин. – Петроградъ: Типографія: А. В. Орлова, 1916. – Вып. III. – С. 989–1279. + III–IV [предисловие].

4. *Косміна Т. В.* Сільське житло Поділля (кінець XIX–XX ст.) : історико-етнографічне дослідження / Т. В. Косміна. – К. : Наук. думка, 1980. – 190 с.
5. *Приходнюк О. М.* Ранньослов'янське житло на Поділлі / О. М. Приходнюк // Археологія. – 1971. – № 3. – С. 33–44.
6. *Радович Р.* Сільське житло кінця XIX – початку XX ст. на півдні Поділля (за матеріалами Борщівського р-ну) / Роман Радович // Літопис Борщівщини: Історико-краєзнавчий збірник. – Борщів : Джерело, 1996. – Вип. VIII. – С. 58–66.
7. *Радович Р.* Традиційне житло українців південного Поділля другої половини XIX – початку XX століття: конструктивно-технологічний аспект (за матеріалами Хмельницької області) / Роман Радович // Вісник Львівського університету. – Львів: ЛНУ ім. І Франка, 2010. – Вип. 45. – С. 437–462. – (Серія історична).
8. *Русов А. А.* Описание Черниговской губернии / А. А. Русов. – Чернигов: Типографія Губернского Земства, 1899. – Т. 2. – 377 с., ил.
9. *Стельмах Г. Ю.* Деякі питання вивчення народного житла на Україні XIX–XX ст. / Г. Ю. Стельмах // Наукові записки Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. – Київ, 1958. – Т. 4. – С. 35–50.
10. *Тимошук Б. О.* Слов'яни Північної Буковини V – IX ст. / Б. О. Тимошук – Київ : Наук. думка, 1976. – 180 с.
11. *Фундуклей И.* Статистическое описание Киевской губернии / Иван Фундуклей. – СПб.: Въ типографіи министерства внутреннихъ делъ, 1852. – Ч. I. – 549 с.
12. *Юра Р. О.* Найдавніші традиції у плануванні східнослов'янського житла / Р. О. Юра // Археологія. – 1971. – № 1. С. 75–89.
13. *Zawadzki W.* Obrazy Rusi Chervonej (Z rysunkami J. Kossaka) / Władysław Zawadzki. – Poznań : Nakładem Jana Żupańskiego, 1869. – 80 s., il.

Черниш Г.

Деражнянський район

ДО ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ДІАЛЕКТІВ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ (фрагменти польового дослідження на терені села Волоського Деражнянського району)

Така лексика, як-от: біла сливка, пуделок, кублик, просвітутка, чорна черешня, грушка дуля, канітель, хтіти, гобистя, їдло, нараяти, нікудишне, причепа, їйбо-присійбо, волочитися, ледаче відро, ледаче радно, паністка, купчаки, кульцятка, їван мокрий, цілушка, юшить, хейва, фанаберія, така й така, здір, скатірка, сьвата, розраяти, розпрамляти, рихтувати, памолодка, путькало, нецьки, легейда, кульбабаба, їден, заполоч, зелебух, джулубайка, дрантя, дрочитися, вудиня, бинда, боцюн, баль тощо поза всілякими сумнівами за субтекстами усного мовлення, де вони функціонують уже автоматично, та інтертекстами належать до діалектизмів. На Поділлі діалектологія, що мала б бути багатою, респектабельною наукою, не популярна, занедбана, залишена напризволяще. Відтак сучасні лінгвістичні парадигми не обіймають ті прошарки рідної лагідної тихої архаїки та пласти лексики, яка потребує просто запису та захисту.

В контексті сучасного мовного дискурсу записаний мною коричинецький лексикон – по суті діалектний словник, що лише в певних моментах співпадає з чи не єдиним краєзнавчим «Словником подільських говірок», впорядкованим Д.Брилінським. Не претендуючи проте на фундаментальну вичерпну розвідку, зауважу лише певні типологічні характеристики, помічені в процесі запису. Стосується це передовсім лексико-синонімічних засобів у виразненні мовлення, що відступають від узвичаєної норми слововживання та смислопокладання. Це група слів – чи не найбільша – з історичним забарвленням (архаїзми, історизми), слова ці застарілі, дивні й чудні на перший погляд, ними послуговуємося лише ми, їхнє значення розуміємо, напевно, теж лише ми, волосківчани, пилипчани, гутняни, буснівчани та інші найближчі села, або й ширше – подоляни. Співвідносяться такі мовленнєві форми з праформами, архетипами, тому так багато у нас службових слів. Індоевропейська матриця надто велика, закономірно постає питання: з якими ж мовами? До слів іншомовного походження відносяться запозичені слова, у нас це старослов'янські, полонізми, русизми, лексика з групи балтських мов, надто литовської, тюркізми, давньоруські, білоруські слова, може й латинізми. На тлі літературного мовлення вони виглядають екзотизмами, дуже макаронізують словесний потік, що прагне внормованості.

І досі волоський діалект (коричинецьким називаю його, бо народилася в селі В-Кориченці, – одна з історичних назв мого рідного села) рясніє стилістично забарвленими словами, фразами, ідіомами, приказками, вживання яких ситуативно обмежене комунікативною сферою, як-от: «пішла вистроєна» (гарно вбрана), Гнатко, Андрійчик (трохи зневажливе, а не зменшено-ласкаве) тощо. Сюди ж відносяться арготизми (вulгаризми), місцеві демонологічні замовляння, скликання, голосіння тощо.

Слова мого діалекту пронизують нас, подолян, наскрізь, вони нуртують, спливають з пам'яті роду, народжуються щоразу до життя. І несила й непотрібно від них «втікати» в літературну мову. Не можна

соромитися того, що історично склалося, дійшло до нас, незважаючи на всілякі дисиміляції, асиміляції, гідно представляє нас перед Законом у космосі, де ми єдино ідентичні. На часі більша каталогізація, системний та структурний аналіз, просто опис лексики регіону, орфоепічні та орфографічні студії й дослідження. Вважаю за честь внести посильну лепту.

Коричинецький лексикон чомусь втратив семантичні ряди, гнізда, слова існують нібито поодиноці, етимологію прописати їх важко. Дуже часто трапляється протезування фонемою та літерою «г»: гозьде, гобистя, гопеньки, Ганка, тощо. Барбаризми фіксуються часто. Типові українські синоніми подибуємо зрідка (напр.. згарячу, зопалу), вони здебільшого співпадають з подільськими та літературними. Помітна загальна тенденція використання кліше, законсервованих, узвичаєних зворотів, ідіом, великих фраз, поговірок. Окрім латинської мови, якою велось діловодство впродовж двох століть, відчутний вплив інших мертвих мов. Багато слів легко прописати на санскриті, проте це ще нічого не означає, потрібні поважні компаративістські студії, фахові розвідки.

Досліджуваний діалект менш мелодійний, ніж літературна мова. Як на мене, це пов'язано з чималим пластом архаїки, архетипів мертвих мов. Жива артикуляція, протяжність одухотвореної матерії має довготу, її також дає ймовірно частота обіходу вживаної лексики та кількість носіїв мови. Коричинецьким діалектом послуговується мало мовців, їх усе меншає й меншає. Це мій діалект, мова мого активного вжитку, нею розмовляю в Волоському, Деражні, Хмельницькому, бо вважаю високорозвиненим діалектом. Сподіваюсь, прийде час моїх студій, коли проаналізую рідні деривати з погляду етимології, семантики, аксіології та структурної лінгвістики. Зауважу, що досі ніхто не записував діалектизмів цього ареолу побутування, вони вживалися лише в усному побутовому мовленні, при транскрибуванні виникла закономірна проблема, пов'язана передовсім із орфоепічним та правописним не співпаданням каталогізованої лексики. Запис слів, як на мене, максимально наближений до вимови й давнішого інваріанта. На лексеми праслов'янської матриці, що мали лише артикуляцію, живу вимову, жодного разу не транскрибувались, хочеться спроектувати певні місця з улюбленого постмодерного філософа Жака Дерріди («Позиції» зосібна), хоча в моїх субтекстах його міркування набувають іншого сенсу й починають вибудовувати нову ризому. Стосується це передовсім таких концептуалізмів, як-от: бажання сказати, результат артикуляції тощо.

Помітила, що інтонаційний малюнок, ритмомелодика у нашому діалекті дуже змістові, допомагають смислопокладати сказане.

Джерела та література:

1. Черниш Г. Хроніка одного подільського топоніма. Коричинецький лексикон.- Хмельницький, ФОП Цюпак А.А., 2017.

Микитишин В.О.

м. Львів

Солодка Н.П.

м. Хмельницький

ДІЯЛЬНІСТЬ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ МІСЬКОЇ «ПРОСВІТИ» В СУЧАСНОМУ ВИМІРІ

Стаття присвячена огляду діяльності товариства «Просвіта» у місті Хмельницькому та визначення її культурно-просвітницької ролі в часи державної незалежності України.

Ключові слова: Просвіта, діяльність, Хмельницький, товариство, молодь, Народний Дім «Просвіти»

Хмельницьке міське Товариство української мови імені Тараса Шевченка «Просвіта» - наймасовіша позапартійна громадська організація обласного центру, яка робить відчутний внесок у відродження національної свідомості подолян та утвердження незалежної Української держави.

Хмельницька «Просвіта» веде свій відлік з 9 вересня 1919 р., коли в Проскуріві відбулися збори української громадськості, на яких було засновано товариство та обрано її правління. Після поразки Української революції просвітяни зазнали репресій. 1924 року їх організацію ліквідували.

У 1989 р. представники національної інтелігенції еліти міста Хмельницького заснували Товариство української мови «Родовід», яке очолив старійшина письменницького корпусу Поділля Микола Магера. Це була неабияка перемога національно свідомих сил. Особливо з часу, коли «родоводівці» отримали, як

громадська спілка, власне приміщення (по вул. Котовського,75), де й влаштовувались основні заходи. У березні 1990 р. «Родовід» очолив член Національної спілки письменників України Василь Горбатюк, редактор обласної молодіжної газети «Корчагінець».

У 1991 р. спадкоємицю «Родоводу» - Хмельницьку «Просвіту» очолила Зоя Діденко, яскравий лідер із вродженим талантом громадського діяча. З того часу в житті Товариства розпочався новий, потужний та активний відлік.

«Просвіту» підтримав міський голова Хмельницького Михайло Чекман. Він належав до тієї когорти керівників, котрі розуміли, що українізація – це не лише державотворча засада молоді незалежної України, а й поклик душі. Не лише міський голова, а й чимало представників влади ставали переконаними просвітянами. За їх підтримки Товариство отримало чудовий будинок у центрі місті, по вулиці Пилипчука,49.

14 жовтня 1991 року, в день Покрови Пресвятої Богородиці, у Хмельницькому розпочав діяльність Народний Дім «Просвіти», який став осередком інтелектуальної елітної української думки, справжнім Храмом української душі.

Сьогодні Народний Дім «Просвіти» - це потужна українознавча громадська установа, де відбувається і спрямовується діяльність Хмельницького міського Товариства української мови імені Тараса Шевченка «Просвіта».

Хмельницька «Просвіта» достойно носить ім'я Тараса Шевченка і члени Товариства як ніхто розуміють, що не можна відродити дух нації, очистити духовні витoki без глибокого пізнання Кобзарєвого життя і його Слова.

Народний Дім «Просвіти» - це глибока, щира шана і любов до Тараса Шевченка, це культ української мови та Шевченкового слова, яке звучить на просвітницьких уроках та конкурсах на кращого декламатора поезії Тараса Шевченка за участю талановитої молоді, яку завжди підтримує Товариство «Просвіта». Вже традиційними стали Кобзарєві березневі і травневі читання «Вічний як народ», «Шлях до Тараса»; просвітницькі паломництва до Шевченкових місць у Канєві, Кам'янці-Подільському...

На книжкових тематичних виставках експонуються унікальні «Кобзарі» та наукові роботи українських та зарубіжних філологів, істориків. У кожній кімнаті Народного Дому – портрети Тараса Шевченка, подаровані шановними гостями.

Народний Дім «Просвіти» - це світлиця з видимою енергетикою любові на портретних ликах українських гетьманів та світочів нації, з вишитими рушниками на іконах. Тут постійно здійснюються програми «Дух нації», «Великі українці», «Невідома Україна» та інші, з переглядом унікальних тематичних відеофільмів. Учасниками програм є вчителі й учні навчальних закладів міста та області, студенти Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії (ректор Інна Шоробура), Хмельницького торговельно-економічного коледжу (директор Ніна Трішкіна), курсанти та офіцери Національної Академії Державної Прикордонної Служби України імені Богдана Хмельницького (ректор Олег Шинкарук), співробітники Головного Управління Національної поліції в Хмельницькій області (начальник Микола Семенишин).

Світлиця Народного Дому стала улюбленим місцем проведення філологами та керівниками методоб'єднань, засідань «круглих столів», присвячених Великим Українцям.

Народний Дім «Просвіти» - це читальня, де зібрані рідкісні видання, яких не має жодна бібліотека не тільки міста Хмельницького, а й України. Надіслані вони українцями Великої Британії, США, Канади, Німеччини, Чехії, Молдови... Читальня – без перебільшення, є нашим справжнім духовним скарбом.

Бібліографічний довідник «Той, хто читає книги, бесідує з Богом» подає перелік усіх унікальних видань Хмельницької міської «Просвіти».

Народний Дім «Просвіти» - це старі фотографії людей з усіх куточків України – справжня українська історична родина. Це своєрідний родинний альбом України. Обличчя людей на фото випромінюють гідність, мудрий спокій, самодостатність, ніби промовляючи до нас, сучасників: ми – український народ, будьмо гідними називатися українцями!

Народний Дім «Просвіти» - це постійна, багатогранна, мудра, енергійна, добротворча робота з молоддю; виховання патріотизму, формування національного духу – головних засад виховання особистості молодого українця – інтелектуального і духовно багатого представника древньої європейської нації. Тому так багато зусиль докладають просвітяни до роботи з молоддю, спрямовуючи, наприклад, членів територіального відділення Малої Академії наук України, досліджувати діяльність «Просвіти» в її Народному Домі як це вже зробили Марія Засаднюк (НВК № 6, 2004 р.), Каріна Нижня (НВО № 5, 2007 р.), Богдан Крищук (Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, 2005 р.) та інші.

Народний Дім «Просвіти» - це тісна співпраця з управлінням освіти Хмельницької міської ради, керівництвом Прикордонної та гуманітарно-педагогічної академії, представники яких віддавна були і

є членами правління Товариства: в різні роки заступники начальника управління освіти Людмила Кінашевська, Катерина Новченкова, Тетяна Дупляк; полковники Олександр Діденко та Яків Атаманчук; кандидат педагогічних наук Богдан Кришук; заслужені журналісти України Тетяна Слободянюк і Павло Хорошенюк; відомі підприємці Микола Дудка і Володимир Долгов; відповідальні секретарі «Просвіти» Тетяна Зеленко, Тетяна Мосійчук, Наталя Солодка. Вони завжди підтримують всі просвітницькі заходи, розуміючи, що саме під дахом Народного Дому можна отримати відповіді на важливі запитання: у чому суть національної свідомості, чому так важливо берегти і плекати рідну мову, українське слово, якими були і за що боролись Великі Українці.

Народний Дім «Просвіти» - це унікальні колекції мистецьких робіт Ніни Косаревої, Надії Борецької, Галини Гоми, Таміли Литвиненко, Олени Скорупської, Михайла Андрійчука, Анатолія Мельника, Івана Юркова, Володимира Карвасарного, Миколи Стратілата – відомих у світі художників-подолян.

Народний Дім «Просвіти» - це виставкова зала, експозиція якої щоквартально змінюється. Роботи відомих митців, твори учнів навчальних закладів Хмельниччини висвітлюють теми: «Моя Україна», «Шевченко на Поділлі», «Любіть Україну», «Крізь час і простір», «Кобзарі в емалевих обкладинках Івана Юркова», «Живописна Україна», «З Шевченком у серці», «Біблійні мотиви», творчі роботи студентів факультету мистецтв Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії завжди викликають захоплення відвідувачів.

Народний Дім «Просвіти» - це потужна видавнича діяльність. За 25 років коштом благодійників видрукувано 53 книжки різної тематики, за що їм велика вдячність.

Народний Дім «Просвіти» - це радіо- й телепрограми на ХОДТРК «Поділля-Центр»: «Український історичний календар», «І на оновленій землі», «Свою Україну любіть», «З подільського кореня», «Українська душа», «Подільський передзвін», що сприяють відродженню національної свідомості, почуття патріотизму та відповідальності за державу, яку будуюмо зараз і разом.

Народний Дім «Просвіти» - це потужна відеотека, яка нараховує більше двох сотень фільмів. Особливої уваги заслуговують власні фільми Товариства: «Музика моєї душі» (про Марію Ясіновську), «Хмельницький – час перемін», «Відламок межевого знаку» (про Міньковецьку державу).

Створений на замовлення Товариства подільськими митцями до 200-річчя Великого Кобзаря відеофільм «Земля подільська, яку сходить Тарас» на Всеукраїнському фестивалі телевізійних і радіопрограм «Кобзар єднає Україну», який відбувся у травні 2014 року в Черкасах, посів почесне друге місце.

До послуг учасників програм «Просвіти» серіал науково-популярних відеофільмів «Невідома Україна», відеоцикл «Гра долі» (про особисте життя відомих людей), класика українського кінематографа – все це сприяє вихованню свідомих українців.

Народний Дім «Просвіти» - це Музей міжнародних зв'язків, де вже історичні матеріали різних часів засвідчують успішність міжнародних програм нашого обласного центру, співпрацю просвітян з українцями діаспори.

Народний Дім «Просвіти» - це зустрічі з видатними українцями сучасності, яких знає весь світ: Іван Драч – поет, герой України, лауреат Національної Шевченківської премії; Михайло Слабошпицький – відомий письменник, лауреат Національної Шевченківської премії; Іван Ющук – доктор філологічних наук, академік, автор підручників з української мови; Василь Вітер – відомий у світі кінорежисер, автор двох просвітницьких фільмів: «Музика моєї душі» (Марія Ясіновська), «Хмельницький – час перемін»; Євгенія Сохацька – професор Національного Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка; Микола Тимошик - знаний у світі огієнкознавець та інші...

Активними учасниками зустрічей, диспутів, круглих столів є відомі подоляни – письменники, журналісти, митці: Микола Кульбовський, Василь Горбатюк, Ніна Шмурикова, Олександр Відоменко, Віталій Михалевський, Володимир Дмитрик та інші знані на Поділлі творчі особистості.

Народний Дім «Просвіти» - це не просто ошатний старовинний будинок у центрі міста Хмельницького. Це, найперше, тисячі людей, які побували тут протягом 25 років. Серед них Предстоятелі українських церков, державні та громадські діячі, знані письменники, люди мистецтва.

Особливий гість Народного Дому «Просвіти» - Святійший Філарет Патріарх Київський і всієї Руси України, Предстоятель Української Православної Церкви Київського Патріархату залишив запис у книзі Почесних Гостей ще у січні 2001 р.:

«... Дай, Боже, щоб по всій нашій славній Україні Товариство «Просвіта» працювало так, як в Народному Домі міста Хмельницького».

Народний Дім «Просвіти» - це, передусім, всеохоплююча любов до України. Народжений в день Свята Покрови Пресвятої Богородиці Дім Українства у Хмельницькому відразу став явищем в історії сучас-

ної просвітницької діяльності. Існуючи поза партіями, уникаючи політичних інтриг та спекуляцій він приймає всіх, співпрацює з усіма, хто любить Україну і прагне докласти зусиль до подальшого процесу духовного відродження, зростання національної самосвідомості громадян України.

Таким чином, в сучасній Україні «Просвіта» міста Хмельницького розгорнула широку діяльність, спрямовану на утвердження в українців почуття власної гідності, любові до рідної мови, посилення бажання більше пізнавати українську історію і культуру. Становлення і розвиток Товариства відчувається в умовах значної підтримки його з боку благодійників, за ініціативи визначних постатей сучасної Хмельниччини.

Джерела та література

1. Діденко З. Під Покровою Богородиці // Місто Хмельницький в контексті історії України. – Збірник наукових статей, 2011.
2. Кульбовський М. Центр духовності Поділля // З подільського кореня, 1999.
3. Кульбовський М. Народний Дім! Які святі слова // Рідна школа.- Нью-Йорк, США, 2000.
4. Кришук Б. «Невмируще джерело українства». Посібник. - Хмельницький :ВВ Хмельницького гуманітарно-педагогічного інституту,2005.-С.20.
5. Микитишин В. Діяльність «Просвіти» міста Хмельницького в часи Державної незалежності України // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. Т.7. К-П,2006.
6. Мосійчук Т. Невмируще джерело українства на Поділлі // Слово Просвіти. – 2011, № 50.
7. Пакулько Н. Презентує Поділля//Молодь України.-2002.6 серпня.-С.3.
8. Разуваев В. Дім, де твориться культ українства // Проскурів, - 2011, № 41.
9. Слободянюк Т. «Храм української душі»//Ілюстрований довідник.- України.-2002.6 серпня.-С.3.
10. Хмельницький: розвиток освіти 1991-2001 рр. Інформаційно-аналітичний огляд.- Хмельницький, 2003.-С.31.
11. Шпильова В. Українська душа // Голос України.-2002 р.

*Брицька О.М.
м. Хмельницький*

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ: СТОРІНКИ МИНУЛОГО

Висвітлюється історія створення та розвитку Хмельницького обласного краєзнавчого музею у першій половині ХХ ст.

Ключові слова: музей, Хмельницький обласний краєзнавчий музей

Хмельницький обласний краєзнавчий музей веде свій родовід з 1929 року, коли у Проскуріві (нині – м. Хмельницький) був створений музей санітарної культури. Незвична назва і профіль новоствореного музею тісно пов'язані з подіями 20-х років минулого століття та відкривають досить цікаву історію.

У середині 1920-х років Народний комісаріат охорони здоров'я УРСР розгорнув серед населення активну санітарно-просвітню роботу. На території теперішньої Хмельниччини, що складалась з трьох округ (Проскурівська, Кам'янецька і Шепетівська) були введені посади інспекторів санітарно-просвітньої роботи та організовані округові санітарно-просвітні бюро, які зайнялися улаштуванням агітаційних кімнат при медичних установах, друкуванням плакатів і листівок, проведенням лекцій та бесід [3, с.98].

У 1926 році в Кам'янці-Подільському створюється Будинок санпросвіти. Досвід кам'янчан перейняли інші міста краю, а у Проскуріві пішли далі – тут у 1929 році був створений музей санітарної культури. З самого початку 1929 року проскурівський музей вже активно запрацював. Складався він з 4 відділів – антропологічного, санітарно-гігієнічного, мисливського і сільськогосподарського, розкиданих по всьому місту. Відомо, що дирекція та санітарно-гігієнічний відділ розташовувались у приміщенні окружного адміністративного відділу по вул. 25-Жовтня, 28 у довгій одноповерховій будівлі (знесена ще на початку 70-х років минулого століття, а на її місці влаштовані фонтани і квітники біля кінотеатру ім. Шевченка). Директором музею був призначений завідувач медичними курсами лікар С. Лісер, який очолював музей до 1941 року [8; 9].

Головне завдання новоствореного музею – виховання у населення елементарної санітарно-гігієнічної культури та пропагування здорового образу життя. Тому не дивно, що в перші роки роботи музею величезною популярністю користувався антропологічний відділ, де серед 295 експонатів були представлені різні заспиртовані органи людини (відвідувачам для порівняння демонстрували, наприклад, здо-

рові легені і легені, вражені сухотами) і навіть муміфіковане тіло. Разом з тим, відвідувачі охоче йшли у мисливський і сільськогосподарський відділи, експозиція яких була побудована на місцевих матеріалах (опудала, гербарії тощо). Отож, вже у 1930 році виникла ідея об'єднати ці два відділи та, додавши до них експонати з місцевої історії та археології, створити краєзнавчий відділ.

На початку 1930-х років музею санітарної культури надали окреме приміщення – одноповерховий будинок по вул. Р. Люксембург (нині – Грушевського), 66, куди переїхали всі відділи. Для організації більш ефективної роботи та, зважаючи на різні напрямки діяльності відділів, у 1933 році було прийняте рішення – відокремити у самостійну установу краєзнавчий музей [1, арк.64].

Таким чином, з 1933 року у Проскуріві фіксуються два музеї: санітарної культури та краєзнавчий. Але, що цікаво, обидва музеї розміщувались в одному приміщенні по вул. Р. Люксембург (нині – Грушевського), 66 та мали одного директора – С. Лісера [8]. Тим не менш, в музеях були окремі штати та за кожним закріплені площі. Наприклад, статистика на 1.01. 1938 рік дає нам наступні відомості: краєзнавчий музей мав площу 371 кв. м, штатних співробітників – 10; музей санітарної культури – 216 кв. м, штатних співробітників – 7 [2, арк.98].

З перших днів своєї роботи краєзнавчий музей користувався великою популярністю серед мешканців Проскурівщини та гостей міста. Постійно збільшувалась його відвідуваність. Якщо за весь 1937 рік було трохи більше 10 тисяч відвідувачів, то лише за I квартал 1939 р. музей обслужив до 20 тисяч відвідувачів, музейні співробітники провели 144 екскурсії, прочитали 186 лекцій і бесід, як в самому музеї, так й в колгоспах, підприємствах, школах, військових частинах. У ці роки музейні працівники приймали участь у перших наукових експедиціях – досліджували місце знахідки кісток мамонта в с. Лагодинці Красилівського району, провели археологічні дослідження трипільського поселення у с. Кадіївці Кам'янець-Подільського району [1, арк.64-65; 8].

У березні 1941 року місто Проскурів отримало статус обласного центру Кам'янець-Подільської області. Відповідно було прийняте рішення про надання статусу обласного Проскурівському краєзнавчому музею, для чого було потрібно провести відповідну реорганізацію закладу. Проте намічене не встигли зробити – почалась війна...

Друга світова війна прийшла на нашу землю 22 червня 1941 року, а вже 8 липня місто Проскурів було окуповано нацистськими військами. У місті був встановлений військовий режим.

Разом з тим, у серпні 1941 року окупаційна влада ввела адміністративний поділ Кам'янець-Подільської області на 9 округ, серед яких була утворена Проскурівська округа. У Проскуріві була створена окружна та міська управи, де головні посади зайняли представники Організації Українських Націоналістів Андрія Мельника (ОУН-М). Зокрема, окружну управу очолив О. Маяровський, міську управу – М. Ліщинський, редакцію міської газети – Ю. Кошельник, відділ освіти і культури – П. Борусевич та ін. ОУНівці активно взялися до викорінення з усіх установ колишніх радянських діячів, розгорнули патріотичну роботу, звернувши особливу увагу на українізацію закладів освіти та культури. У вересні 1941 року було вирішено відновити роботу Проскурівського краєзнавчого музею, але в іншому форматі. Директором музею став теж представник ОУН-М Романів, який на шпальтах міської газети «Український голос» (30.09.1941) так визначив завдання оновленого музею: *«Проскурівський музей, який за більшовиків використовувався головним чином для антирелігійної пропаганди, тепер знаходиться в періоді реорганізації. Під час більшовицької евакуації музей в значній мірі було розграбовано, через що він втратив деякі цінні експонати, наприклад, в музеї був кишеньковий годинник часів наполеонівської війни з емальовими портретами Наполеона та Олександра I, тепер його не знайдено; був старовинний годинник з білого мармуру з цікавою жіночою, фігурою: його знищено зовсім— знайдено лише окремі кавалки мармуру. Втрачено багато дечого зі старовинної зброї, наприклад, дуельні пістолети надзвичайно тонкої німецької роботи та інші. Загинула звукова кіноапаратура, мікроскоп і ще багате цінного інвентаря. Але й те, що залишилось, являє собою цінність для міста і дає можливість влаштувати музей корисний для розвитку науки та мистецтва. Незабаром буде відкрито такі відділи в музеї: природничий, археологічно-палеонтологічний, українського мистецтва, а також бібліотеку. Всі ці відділи будуть влаштовані переважно з експонатів місцевого значення, з метою всебічного вивчення рідного краю, головним чином Поділля – його геології, фауни, мистецтва та ін. Бібліотека музею буде закритого типу, лише для наукової роботи в стінах музею. Завідувач музею Романів»* [6, с.4].

Невеличкий колектив музею взявся за намічену роботу і влітку 1942 року планували відкриття його для відвідувачів. Але з січня 1942 року окупаційна влада поступово почала змінювати свою політику щодо місцевого самоврядування та розпочала наступ на представників української влади. Вже навесні та на початку літа багатьох членів ОУН звільнили з посад, чимало заарештували і розстріляли, а ті, що за-

лишились, вимушені були втекти. У червні 1942 року у Проскуріві відбулась таємна загальноукраїнська нарада ОУН-М, на якій прийнято рішення перейти до збройної боротьби з нацистами. В цей час пішов з посади директор музею Романів, а сам заклад опинився у невизначеному стані до кінця окупації.

25 березня 1944 року місто Проскурів було звільнено від нацистських окупантів, а вже 1 квітня Проскурівський музей відновив свою діяльність як обласний історико-краєзнавчий. Директором призначили І. Якимова, але він очолював установу усього п'ять місяців. Вже 1 жовтня 1944 року директором став В. Коренев [9].

Коренев В'ячеслав Васильович – відомий художник, чії роботи зберігаються у музеях Берліну, Санкт-Петербургу, Венеції, Дніпра, доволі непересічна особа і неординарна людина. Народився 1868 року у м. Миколаїв; у 1880 році переїхав в Одесу, де закінчив художню школу. У 1896 році закінчив Центральне училище технічного малювання Штігліца у Санкт-Петербурзі (клас видатного художника і гравера В. Мате), повернувся в Одесу, де займався графікою, брав участь у різноманітних виставках. З 1903 року В. Коренев переїхав у Катеринослав (нині – Дніпро), де викладав у різних навчальних закладах малювання, став співзасновником і головою художньо-артистичного товариства, членом українського товариства «Просвіта». Художник приймав участь у виставках Товариства південноросійських художників; у 1910 році завідував художньою галереєю Південноросійської обласної виставки, що проходила в Катеринославі (за художнє рішення виставки був нагороджений великою срібною медаллю); у 1914 році був членом Виконавчого бюро Ювілейного комітету з приводу 100-річчя народження Т.Г. Шевченка. З 1923 р. В'ячеслав Васильович почав працювати у Дніпропетровському художньому музеї на посаді наукового співробітника, паралельно у 1933-1941 р. викладав у Дніпропетровському художньому училищі та був професором інституту народної освіти. 27 травня 1941 року В. Коренев був призначений на посаду директора Дніпропетровського художнього музею, яку обіймав до початку 1942 року [7], але, постійно конфліктував з окупаційною владою з питань збереження музейних фондів, через що вимушений був втекти у 1943 році з Дніпропетровська до Проскурова. Після визволення міста від нацистів, у червні 1944 року, влаштувався художником у Проскурівський музей, а з 1 жовтня був призначений директором [9]. Проте поважний вік В'ячеслава Васильовича давав про себе знати. Пропрацювавши директором трохи більше двох років, з грудня 1946 року 78-річний В. Коренев залишив директорську посаду та зайнявся виключно художньою практикою. Він взяв собі в учні декілька молодих проскурівських художників та зумів виховати з них справжніх майстрів (В. Севець та ін.)... Відійшов у вічність В. Коренев 1952 року [5].

Таким чином, становлення Проскурівського краєзнавчого музею як обласного відбулось саме у перші повоєнні роки. Чимала заслуга у цьому директорів 1944-46 рр. – В'ячеслава Коренева, 1948-54 рр. – Наталії Чемерис, 1954-74 рр. – Марії Железнякової. Саме остання з них спромоглась домогтись у 1955 році виділення для музею двоповерхової будівлі по вул. К. Лібкнехта, 38. Тут обладнали вже 15 експозиційних залів, які, хоча і були досить маленькими, все-таки дозволяли за рік обслужити не один десяток тисяч екскурсантів...

Але це вже нова історія Хмельницького обласного краєзнавчого музею, яка потребує окремої публікації.

На сьогодні Хмельницький обласний краєзнавчий музей складається з відділів фондів, природи, історії, науково-методичного і масово-просвітницької роботи. У музеї діють шість стаціонарних експозицій, працює виставковий зал, бібліотека. Фондова колекція музею нараховує близько 82 тисяч музейних предметів. Археологічна колекція складає близько 7 тисяч предметів. Серед них – 4 скарби ювелірних виробів Болохівської землі Київської Русі. Привертають увагу, перш за все, скроневі кільця, колти, намисто, очілля, підвіски, шийні гривні, чоловічі персні з княжими знаками тощо. Унікальними пам'ятками язичництва є медальйон-“змійовик” та ритуальні браслети. Ці предмети можна вважати справжнім надбанням загальносвітової культури. Чисельна колекція нумізматики та боністики включає 10 скарбів середньовічних монет (близько 5 тис. одиниць), грошові знаки різних часів, різноманітні іноземні та вітчизняні нагороди. Зберігаються та демонструються в музеї колекції старовинної зброї, подільської кераміки та фарфору, ікони, документи та предмети з історії краю, а колекція сучасної зброї вважається однією з найкращих в Україні. Значна також етнографічна колекція музею. Це жіночий одяг: сіряки, корсетки, козухи, “плюшки”, жилетки, обгортки, гуньки, спідниці, плахти, сорочки, пояси, хустки, очіпки, намітки, чугаї, черевики, чобітки; предмети побуту: обруси, скатерки, рядна, верети, килими, доріжки, рушники. Цікавими і значними за кількістю є фонди природи краю, які зберігають експонати кінця ХІХ – початку ХХ ст. Музейна бібліотека налічує 20 тис. примірників, в тому числі 3 тис. унікальних видань ХІХ ст. Щорічно музей видає кілька найменувань краєзнавчої літератури – збірники, каталоги, путівники, наукові і науково-популярні видання.

Надзвичайно високий науковий потенціал працівників музею, який виплекав видатного вченого, доктора історичних наук, провідного наукового співробітника Інституту археології НАН України, Лау-

реата Державної премії України у галузі науки і техніки О.М. Приходнюка; кандидата історичних наук, професора Кам'янець-Подільського національного університету В.І. Якубовського; заслуженого працівника культури України, кандидата історичних наук С.М. Єсюніна; одного із найкращих археологів Поділля та Південно-Східної Волині С.Ю. Демидка, знаних природознавців області Н.В. Нечепорук, Н.Є. Мальовану, І.В. Корчевну, музеєзнавців А.М. Марцинкевич, Н.В. Кокошко, І.М. Боголюбову, Л.Б. Кушнір, Т.В. Смолій, М.А. Горанську, Н.П. Стрижак, О.А. Мельничук, К.В. Данилову, військового реконструктора Я.А. Михайловського, музейних працівників Л.В. Пасічник, І.В. Літвінову, С.М. Каткову, С.В. Стрихарчук... Музей пишається своїми працівниками.

На жаль, обмежені площі експозиційних залів не дають можливості показати велику кількість дуже цікавих експонатів, тому співробітники музею створюють багато тимчасових і пересувних виставок. Чимало музейних заходів проводяться поза межами музею: в школах міста і області, дошкільних закладах, дитячих таборах, державних установах, бібліотеках тощо. Музей проводить безкоштовні лекції, екскурсії для дітей-сиріт, ветеранів Другої світової війни та АТО, інших пільгових категорій відвідувачів, організовує і приймає участь в багатьох конференціях як регіональних, так і міжнародних.

Джерела та література:

1. Держархів Хмельницької обл. – ФР.1211. – Оп.1. – Спр.5. – Арк. 64-65.
2. Держархів Хмельницької обл. – ФР.1285. – Оп.1. – Спр. 53. – Арк. 23.
3. Єсюнін С.М. Прогулянка Проскуровим. Історичні нариси. – Хмельницький: ПП Мельник, 2008. – 160 с.
4. Нечепорук Н.В. Ветерани згадують //Хмельницький обласний краєзнавчий музей: історія і сучасність. Матеріали регіональної музейної науково-практичної конференції «Музей як центр краєзнавчих досліджень регіону», присвяченої 75-річчю Хмельницького обласного краєзнавчого музею, 21-22 жовтня 2004 р. – Хмельницький. – С. 15-28.
5. Тверська Л.В., Мاستикаш М.В. Коренев Вячеслав Васильович // Енциклопедія Сучасної України. Т. 14: Кол - Кос [Текст] / Ін-т енциклопед. дослідж. НАН України; голов. редкол.: Дзюба І. М. [та ін.]. – 2014. – 767 с.: іл.
6. Український голос. – 1941. – 30 вересня.
7. Фанигін Ю.Ю. Діяльність В.В. Коренева на посаді директора Дніпропетровського художнього музею в роки окупації // Роль музеїв у культурному просторі України й світу: стан, проблеми, перспективи розвитку музейної галузі. (Збірник матеріалів загальноукраїнської наукової конференції з проблем музеєзнавства, присвяченої 160-річчю заснування Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького) Вин. 11. – Д.: АРТПРЕС, 2009. – 608 с.
8. Хмельницький обласний краєзнавчий музей. – Нд.4769. Книга приказов по Проскуровському музеям санкультури і краєведіння, 1936-40 гг.
9. Хмельницький обласний краєзнавчий музей. – Нд.4769. Книга приказов Проскуровського музею на 1941-46 гг.

*Никитюк В. П.
м. Хмельницький*

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ОБЛАСНИЙ АКАДЕМІЧНИЙ МУЗИЧНО-ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР ІМЕНІ МИХАЙЛА СТАРИЦЬКОГО: МИНУЛЕ І СУЧАСНЕ

Театр у м. Хмельницькому бере свій початок від створеного у 1931 році в Новочеркаську Крайового державного драматичного театру, який обслуговував українців Краснодарського краю та Північного Кавказу. Матеріали фонду Північно-Кавказького крайвиконкому, які зберігаються в державному архіві Ростовської області, свідчать, що 28 лютого на засіданні президії крайвиконкому була прийнята постанова про надання дотації створеному українському пересувному театру. Його фундаторами стала група ентузіастів: перший директор С.Чернявський, головний режисер Г.Самарський, завідувач музичної частини А.Волковинський, диригент А.Нікітін, перші хореографи В.Шеметова та М.Скоробагатов. До театральної трупи входили Є.Чернявська, Н.Чернявська (Колесникова), Ф.Є.Гловацька, І.Л.Стрельников, М.Образенко, М.Рутковський, Г.Нікітіна, артисти балету В.Титов, Н.Таліна, М.Аванесов, а також художник М.Титов. Хоч називався театр драматичним, проте у своєму складі він мав оркестр з 18 осіб, хор, балетну групу. Свій перший театральний сезон колектив розпочав 1 травня 1931 року з п'єси білоруського драматурга Г.Кобеця «Тута» (режисер Г.Самарський, художник М.Тітов). Систематичні вистави розпочалися з 15 травня 1931 року. Репертуар театру: «Овеча криниця» Лопе де Вега, «Запорожець за Дунаєм» С.Гулака-Артемовського, «Нагалка Полтавка» І.Котляревського, «Маруся Богуславка» М.Старицького й «Доки сонце зійде, роса очі виїсть» М.Кропивницького засвідчили орієнтацію установи на високохудожню драматургію.

Восени 1931 року театр гастролював у Мінеральних Водах. На той час там лікувався Г.І. Петровський (1878-1958), український радянський державний і політичний діяч, який часто бував на спектаклях. Під кінець гастролей він запросив до себе групу провідних акторів. Згодом театр став називатись іменем Г.І.Петровського.

У середині 1933 року театр з основним складом перевели в Україну, у м.Вінниця, де він набув статусу пересувного робітничо-колгоспного. Артисти багато гастролювали Київською, Житомирською та Вінницькою областями.

Наступну сторінку своєї творчої біографії «петровці» відкрили 24 квітня 1934року у Вінниці виставою “Наталка Полтавка”, здійсненою Стрельниковим.

Відчутну творчу допомогу колективу надавав Київський академічний український драматичний театр імені Івана Франка (нині Національний академічний драматичний театр імені Івана Франка), зокрема народні артисти СРСР: Гнат Юра, Амвросій Бучма, Юрій Думський, Іван Паторжинський, Марія Литвиненко-Вольгемут, Олександр Крамов тощо. Вони брали участь у постановках, грали у внаправленій на іставах, виступали з лекціями.

1 березня 1935 р. театр дебютував у м. Бердичів з п'єсою О. Корнійчука «Платон Кречет». Вибір режисера театру імені Івана Франка К.Кошевського був направлений на те, щоб приверну увагу глядача до внутрішнього світу людини. До кінця року вийшли ще “Чужа дитина” В.Шкваркіна, “Овеча криниця” Лопеде Веги, поставлені С.Чернявським та “Запорожець за Дунаєм” С.Гулака-Артемовського (режисер І.Стрельников) [8с. 8].

19 травня 1938 року Рада Народних Комісарів УРСР видала постанову «Про розподіл театрів між новоутвореними областями УРСР», в якій передбачалося, зокрема, вилучити з Вінницької області Український драматичний театр імені Петровського та зробити його обласним стаціонарним театром у Кам'янці-Подільському – адміністративному центрі утвореної 22 вересня 1937 року Кам'янець-Подільської області (перейменованої у 1954 р. на Хмельницьку). Реорганізацію мали закінчити до 20 травня 1938 року – тобто, на другий день після видачі постанови.

Під час ВВВ театр виступав у військових частинах Північного та Далекосхідного фронтів.

У 1944 року після визволення України від німецько-фашистських загарбників, мистецький колектив повернувся у Кам'янець-Подільську область. 25 листопада обласна газета повідомила, що у Проскуріві - новому обласному центрі, виставою «Украдене щастя» Івана Франка відкривається новий театральний сезон 1944-1945 років.

1953 року відбулися перші гастролі театру в Києві, а в лютому театр отримав статус обласного. У 1954 році театральний колектив змінив назву на Хмельницький обласний музично-драматичний театр ім. Г.Петровського

У 1930-х роках репертуар складався переважно з української класики, в 1940-х р. з'явилися п'єси російських і радянських, а у 1950-х р. - західних драматургів – Карло Гольдові, Бертольда Брехта, Федеріко Гарсія Лорка, Вільяма Шекспіра тощо.

Рішенням ХХ сесії Хмельницької обласної ради від 25 березня 2009 року Хмельницькому обласному музично-драматичному театру присвоєно ім'я видатного українського письменника й драматурга Михайла Старицького. Його творчість була тісно пов'язана з Поділлям. Зокрема драматург писав про наш край, відтворивши історичні події національно-визвольної боротьби у п'єсі «Оборона Буші» (дотепер ім'я основоположника українського театру не було присвоєне театрові України).

Багаторічний, насичений репертуар Хмельницького обласного академічного музично-драматичного театру імені М. Старицького є результатом невтомного пошуку цікавих вистав, їх апробування, прагнення налагодити гармонійні стосунки між театром і публікою. Визначальним художнім принципом репертуальної політики є орієнтація на національну драматургію з урахуванням сучасних мистецьких процесів.

У 90-х роках на сцені театру з'являються вистави: “Запрошення до замку” Ж.Ануя, “Богдан Хмельницький” М.Старицького, “За зачиненими дверима” Ж.П.Сартра, “Дами і гусари” О.Фредро, “Циганка Аза” М.Старицького, “Псевдол” за Плавтом Бартом, “Дім божевільних” Е.Скарлетта, “Циганський барон” Й.Штрауса, “Камінний господар” Л.Українки, “Брехня” В.Винниченка та інші. Постановки здійснювали талановиті режисери Е.Мірошник, О.Сторожук.

Приємно дивував мешканців міста балет театру. Чудові постановки “Українкою я народилася”, “Есмеральда” за В.Гюго, “Віліси” А.Адана, “Весела вдова” Ф.Легара, здійснені заслуженим артистом України О.Шиманським.

25 березня 2009 року Хмельницький театр імені Г.І.Петровського перейменовано на честь корифея українського театру Михайла Старицького.

У 2012 році за високі творчі досягнення та мистецький рівень Хмельницькому обласному музично-драматичному театру імені Михайла Старицького надано статус «Академічний».

Багатим на визначні події у житті театру став і 2013 рік. Серед творчих досягнень колективу найвищими були постановки: «Правда Богдана Хмельницького» (героїчна драма), приурочена до 75-річчя Хмельницької області (сценічна версія О.Саркісьянца) та «Запорожець за Дунаєм» (комедійна опера) С.Гулака-Артемовського, приурочена до 200-річчя від дня народження автора.

10-11 квітня 2013 року творчий колектив Хмельницького академічного обласного музично-драматичного театру імені М. Старицького дарував своє мистецтво на сцені Львівського драматичного театру імені Лесі Українки. Львів'яни та гості древнього міста Лева отримали можливість відчутти велич гетьмана Хмельницького у героїчній драмі «Правда Богдана Хмельницького» за версією Олександра Саркісьянца, постіппереживати разом із героями «Дуелі» Мара Байджиева... А найменші та найвибагливіші глядачі театру із задоволенням переглянули вистави «Країна Мульти-Пульти» (сценічна версія і режисура Марини Семенюк) та «Велике Жабеня» Л. Устинова (сценічна версія і режисура О.Саркісьянца).

У період з 27 жовтня до 2 листопада 2013 року на базі Хмельницького обласного академічного музично-драматичного театру імені Старицького відбувся II Регіональний фестиваль театрального мистецтва «На краю осені з Мельпоменою — 2013». До програми фестивалю було включено кращі нові постановки професійних театрів Галичини, Буковини, Волині та Закарпаття.

Переломним для діяльності театру став сезон 2014 - 2015рр. Змінилося керівництво театру, на посаду художнього керівника запросили відомого театрального діяча Анатолія Пундика.

84-ий театральний сезон відкрився 16 жовтня 2014 року прем'єрою «Житейського моря» І.Карпенка-Карого, приуроченою до ювілею заслуженого артиста України Ігоря Сторожука. Відбулись прем'єри: святкового новорічного дійства «Новорічне марення» за мотивами твору А.Толкачова в постановці Оксани Швець, «Метод Грьонхольма, або Терміново потрібен» Жорді Гальсерана в постановці Дмитра Гусакова, «Республіка на колесах» Я.Мамонтова в постановці художнього керівника театру Анатолія Пундика. Завершився 84 театральний сезон прем'єрою «Сто тисяч» І.Карпенка-Карого в постановці Даниїла Саричева.

20-го травня відбулися обмінні гастролі з Вінницьким обласним українським академічним музично-драматичним театром імені М.К.Садовського. Хмельницький театр показав у Вінниці казку Я.Мера «Світлофор–Моргайко» та комедію «Республіка на колесах» Я.Мамонтова. Супроводжували колектив представники управління культури, національностей та релігій Хмельницької обласної державної адміністрації, на чолі з начальником управління – Іриною Труновою. Як денні – дитячі вистави, так і вечірня зібрали у залі Вінниці аншлаг, викликали схвальні відгуки у глядачів.

85-ий театральний сезон 2015 року був ювілейним. Плани та сподівання на нього справдились. Відбулись постановки балету «Есмеральда» за мотивами роману В.Гюго «Собор Паризької Богоматері» комедії А.Курейчика «Обережно жінки» та комедії Ф.Кромелінка «Великодушний роконосець», продовжено практику обмінних гастролей з різними містами України.

86-ий театральний сезон у Хмельницькому академічному музично-драматичному театрі ім. М.Старицького приурочено до 160-річчя від дня народження І.Франка. Репертуар буде представлений такими виставами-«Украдене щастя», «Втеча з майбутнього», «Ханума», балетом «Есміральда» та прем'єрними виставами 85-ого театральними сезону.Розпочався 86-ий театральний сезон 26.06.2017 року комедією «Як наші діди парубкували» (реж. О..Мосійчук), а також презентациєю и оперети «Сільва» та балету «Роксолана».

Історія Хмельницького обласного академічного музично-драматичного театру імені М.Старицького 1934-2016р.р. представлена у фондах Хмельницького обласного краєзнавчого музею 135-а експонатами, серед яких – програмки, буклети, афіші, контрамарки, рецензії та об'яви про виставу, запрошення, фото, робочі зошити акторів тощо.

Джерела та література:

1. Алтухова О. Театр ім. Г.І.Петровського у воєнні роки/ О.Алтухова, Н.Вінідіктова// Проскурів: – 1992. – 6 травня. – С. 8.
2. Бойцов О.Ф. Театр – життя, і люди в нім – актори/ О.Ф.Бойцов, Н.Я.Небелюк, О.І.Щегольська// Є Поділля. – 2006. – 23 березня – С. 18.
3. Бойцов О.Ф. Сторінками творчого шляху: Хмельницький обл. муз.-драм. театр імені Г.І.Петровського/ О. Ф. Бойцов// Проскурів. – 2006. – 6 квітня
4. Грищук Б.А. Хмельницький: Путівник/ Художник-оформлювач. В.І.Сава. - Львів: Каменяр, 1989. - 72с.: іл., 21 арк. іл. - Резюме рос., англ., болг. мовами. – С. 14.

5. Єсюнін С. З історії театру ім. Петровського / С. Єсюнін // Є Поділля. – 2000. – 22 берез. – С. 8; Ягупов В.В. Військова психологія: підручник / В.В.Ягупов. – К.: Тандем, 2004. – С. 312-314.
6. Комишанченко М. Михайло Старицький: Літературний портрет. - К. – 1968
7. Небелюк Наталія. Обласний музично-драматичний театр імені Г.П.Петровського// Хмельницький культурний: з минулого в майбутнє. Культурна спадщина та культурні осередки міста Хмельницького. - Хмельницький, С. 84-86.
8. Скорський М.А. Хмельницький театр ім. Г.І.Петровського / М.А.Скорський. – К.: Мистецтво – 1981. – 102 с.

Тришкіна Н.І.
м. Хмельницький

«ПРАЦЮЄМО ДЛЯ НИНІШНЬОГО ТА МАЙБУТНЬОГО ПОКОЛІНЬ»

Досліджується історія становлення Хмельницького торговельно-економічного коледжу Київського національного торговельно-економічного університету одного з провідних середніх спеціальних навчальних закладів в сфері підготовки молодших спеціалістів для галузі торгівлі і громадського харчування. Аналізується діяльність навчального закладу. Запропоновано напрямки для досягнення нових звершень педагогічного колективу, студентства та випускників.

Ключові слова: викладач, коледж, освітянські послуги, студент, технікум, університет.

В 1967 р. у місцевій газеті з'явилась стаття в якій зазначалося: «Кілька років тому тут, де побудований навчальний корпус, був пустир. Нині розкинулися світлі корпуси новобудов: просторі навчальні кабінети, гуртожиток, спортивно-оздоровчий корпус. У гармонійний ансамбль мальовничого куточка вписується алея миру, Чудові місця для відпочинку юні. Тут навчаються ті, чие покликання дарувати людям радість, добрий настрій – технологи приготування їжі, товарознавці продовольчих та промислових товарів» [1, с.10].

Історія Хмельницького торговельно-економічного коледжу Київського національного торговельно-економічного університету – це історія вищого навчального закладу, його розвитку, становлення і звершень, що посідає провідне місце в економічній освіті Подільського краю.

Історія коледжу зароджується, як історія Хмельницького технікуму радянської торгівлі і бере початок з 1 липня 1965 року, коли він був створений на базі існуючої школи торгово-кулінарного учнівства наказом Міністерства торгівлі УРСР.

Хмельницький технікум радянської торгівлі розпочав свою діяльність з 1965 р. з трьох спеціальностей за денною та заочною формами навчання:

- Товарознавство і організація торгівлі продовольчими товарами;
- Товарознавство і організація торгівлі непродовольчими товарами;
- Технологія приготування їжі.

Підготовка фахівців здійснювалася на базі неповної середньої школи (8 класів) до 1976 року.

Першим директором Хмельницького технікуму радянської торгівлі був призначений Кушнір Василь Петрович (1965-1969 рр.), а заступником директора з навчальної роботи – Осоріб Людмила Василівна (1965-1969 рр.).

В навчальному корпусі було організовано 16 кабінетів, актова зала, спортивна зала, бібліотека з читальним залом, викладацька та інші службові та допоміжні приміщення. Організація роботи навчальних кабінетів була направлена на покращення практичної підготовки учнів, забезпечення якісного проведення занять та організації самостійної роботи учнів в позаурочний час. Навчальні кабінети оформлені стендами, вітринами, забезпечені навчально-методичною літературою, технічними засобами навчання, нормативними документами, натуральними зразками, торгово-технологічним обладнанням.

В травні 1969 року директор технікуму Кушнір В.П. був переведений на посаду директора Хмельницького професійного торгово-кулінарного училища. На посаду директора технікуму радянської торгівлі був призначений Іващенко Андрій Микитович.

В цей період штат викладачів, майстрів виробничого навчання складав 36 осіб. Кращими викладачами були: Гладкова А.Й., Шутяк М.І. – викладачі математики, Жукова Ж.В. – викладач російської мови і літератури, Богданович Л.І. – викладач естетики, Гурницька Л.Я. – викладач економіки і планування радянської торгівлі, Долгий В.Г. – викладач фізики, Прік Л.О. – викладач товарознавства непродовольчих товарів, Зільberman К.Я. – викладач хімії та інші. Ці викладачі впроваджували в навчальний процес активні методи

навчання та виховання. Викладачі працювали над удосконаленням методичної майстерності шляхом вивчення спеціальної методичної літератури, проведення відкритих занять, участі в роботі міських методичних об'єднаннях, семінарах, організованих Міністерством торгівлі УРСР, навчання на курсах підвищення кваліфікації викладачів при Донецькому інституті радянської торгівлі та інших ВУЗах України.

За роки становлення навчального закладу контингент учнів в середньому за навчальний рік становив 1080 осіб, у тому числі: за денною формою навчання – 640, за заочною – 440. Середньорічний випуск учнів складав 350–360 осіб за денною та заочною формами навчання.

Випускники технікуму направлялись на роботу за розподіленням Міністерства торгівлі УРСР: переважна кількість випускників направлялась на роботу в розпорядження Хмельницького обласного управління торгівлі (м. Хмельницький та райони області), а також в розпорядження Укоопспілки республіки, Головлітоплодоовощторгу.

Достатня увага приділялась організації практичного навчання учнів в навчально-виробничих підприємствах м. Хмельницького та районах області. Це були найкращі підприємства торгівлі і громадського харчування. Серед них слід виділити навчально-виробничу їдальню № 7 Хмельницького тресту їдалень, торговельні підприємства Хмельницького міськхарчоторгу та Хмельницького міськпромторгу, фірми «Одяг», «Взуття», «ЦУМ», «Укропм'ясорибторг», «Укропттекстильторг», «Укроптгалантерея», «Укроптбакалія», змішторги в районах області.

Достатня увага приділялась організації виховної роботи в технікумі. Особлива увага приділялась виховній роботі в навчальній групі: щотижня проводились політінформації, виховні години, бесіди, екскурсії, культпоходи в кіно, театри та інше. Формувався актив групи (профорги, старости, політінформатори, редактори стінних газет).

Трудове виховання включало роботу учнів в колгоспах, радгоспах області по збору цукрового буряка. Учні в літній період працювали у Криму в м. Євпаторія.

Період 1969-1986 рр. свідчить, що на теренах Хмельниччини технікум стає одним із провідних середніх спеціальних навчальних закладів в сфері підготовки молодших спеціалістів для галузі торгівлі і громадського харчування. Технікум включився активно у процес реформування освіти, модернізації своєї матеріально-технічної бази, оновлення змісту освіти, впровадження ефективних форм і методів навчання і виховання. Педагогічний колектив прагнув до модернізації освіти, забезпечення високої якості підготовки сучасних молодших спеціалістів для потреб ринку праці в сфері обслуговування. У ці роки основні зусилля адміністрації та педагогічного колективу технікуму були спрямовані на вдосконалення навчально-матеріальної бази технікуму. В ці роки в кабінетах створювались методичні куточки, розроблялися завдання для програмованого навчання, формувалася картотека ситуаційних завдань, членами гуртків виготовлялися моделі, схеми, таблиці, альбоми натуральних зразків товарів тощо.

В січні 1970 року було введено в експлуатацію гуртожиток на 260 місць. На першому поверсі гуртожитку розміщена бібліотека з читальною залом на 60 місць. В навчальному корпусі розміщено 21 навчальний кабінет і лабораторії, актовий та спортивний зали.

Методичний кабінет стає центром організації методичної роботи викладачів, майстрів виробничого навчання, класних керівників по вивченню, узагальненню та розповсюдженню передового педагогічного досвіду, удосконаленню педагогічної роботи викладачів. Ефективними є проведення науково-методичних конференцій, педагогічні читання, науково-теоретичні конференції, педагогічні семінари на яких розглядалися питання впровадження в навчальний процес сучасних форм та методів навчання, підвищення кваліфікації студентів, вдосконалення методів навчання та виховання молоді.

В 1969-1975 роках викладачі використовували різноманітні форми і методи навчання: впроваджували різноманітні види занять засвоєння нового матеріалу, закріплення знань, вмінь і навичок, повторення і перевірки знань, заняття-екскурсії, заняття з використанням технічних засобів навчання, елементів програмованого навчання. Зі спеціальних дисциплін окремі практичні заняття організовувались в торговельних підприємствах міста Хмельницького: викладачі товарознавства непродовольчих товарів Прік Л.О., Рябухіна Л.Ф., Бородай Є.О. проводили практичні заняття в магазинах «Електротовари», «Меблі», базі «Укропттекстильторг», фірмах «Одяг», «Взуття»; викладачі товарознавства та організації торгівлі продовольчих товарів Степовик В.В. Подоляк Г.П. Степанова С.М. проводили такі заняття в магазинах №64, №88, міськхарчоторгу, базі «Укроптбакалія», «Главмясорибторг», викладачі технології приготування їжі Костенецька М.З., Пятак Р.Н., Клишната Н.П. проводили заняття на виробництві в ресторанах треста їдальні, в їдальні №7 радіотехнічного заводу, їдальні № 7 заводу «Темп».

На заняттях увага приділялась прищепленню любові до обраної професії, красі, шляхетності і складності майбутнього фаху товарознавця, технолога. Викладачі товарознавства непродовольчих то-

варів Палкіна Н.А., Рябухіна Л.Ф. на заняттях використовували кінофільми «Торгівля культтоварами», «Організація торгівлі господарськими товарами», «Музичні інструменти». Директор технікуму, викладач господарських обчислень Іващенко А.М. створив діафільм з дисципліни «Господарські обчислення». Викладачі товарознавства продовольчих товарів Степовик В.В., Колісник Г.О., Мартинюк Г.В. разом зі студентами створили муляжі та таблиці.

Значна увага приділялась зв'язку теоретичного навчання і практичною підготовкою майбутніх молодших спеціалістів шляхом проведення занять-екскурсій на навчально-виробничих торговельних організаціях і підприємствах-базах «Укроптбакалія», «М'ясокомбінат», магазинах міськхарчоторгу № 1, 41, 21, 28, 60, 75, 25 (викладачі Шульц Я.Й., Степовик В.В., Мартинюк Г.В., Колісник Г.О.) та фірми «Одяг», «Взуття», швейна фабрика міста Хмельницького, Дунаєвецька суконна фабрика (викладачі Рябухіна Л.Ф., Палкіна Н.А., Бородай Є.О.).

В період 1975-1986 роках проводиться значна робота з оновлення матеріально-технічної бази навчальних кабінетів і лабораторій. Фінансування матеріально-технічного забезпечення навчальних кабінетів і лабораторій здійснювалось за рахунок коштів державного бюджету України та шефської допомоги торговельних організацій Хмельницького обласного управління торгівлі на основі угоди між технікумом та торговельними організаціями області. За рахунок цих коштів в кабінетах оновились обладнання, технічні засоби навчання. Так, кабінеті торгово-технологічного обладнання проведено монтаж дистанційного управління технічними засобами навчання, автоматизовані колонки, демонстраційна дошка, електрифіковані стенди.

В 1978-1979 навчальному році оновлені технічні засоби навчання, закуплено телевізори, магнітофони, кіноапарати «Україна», діапроектори. Проведено реорганізацію окремих навчальних кабінетів із загальноосвітніх дисциплін у зв'язку з переходом на прийом студентів на базі повної середньої школи, на базі цих вивільнених аудиторій створювались навчальні кабінети професійного спрямування: товарознавства непродовольчих товарів, товарознавства продовольчих товарів, оргтехніки, торгового обладнання. Закупляються касові апарати, електронно-обчислювальна техніка, телевізори, магнітофони, діапроектори, а торгові організації області надають безкоштовно з передачею з їх балансу на баланс технікуму зразки товарів для навчальних цілей, стандарти, прейскуранти. Поведена значна робота по виготовленню кодопозитивів в кабінетах математики і креслення, товарознавства продовольчих товарів, організації, управління та обслуговування в підприємствах громадського харчування.

Гуртожиток на 260 місць повністю забезпечував потребу інгородніх студентів в житлі. В гуртожитку функціонував буфет, розміщені бібліотека і читальний зал, медпункт, музей «Бойової і трудової слави».

В центрі уваги навчально-виховної та методичної роботи, громадських організацій технікуму були важливі питання: організація роботи з вивчення обчислювальної техніки та широкому її використанні в навчальному процесі; оновлення комплексів методичного забезпечення; розширення активних форм та методів навчання і виховання студентів; підвищення якості навчання і виховання майбутніх спеціалістів; зміцнення навчальної та трудової дисципліни; підвищення дієвості контролю за структурними підрозділами технікуму; вивчення, узагальнення та розповсюдження передового педагогічного досвіду.

Керівництво технікуму приймало активну участь в суспільному житті не тільки в технікумі, але й у місті Хмельницькому: директор технікуму Іващенко А.М. член президії обкому профспілки працівників торгівлі; заступник директора з навчальної роботи Гурницька Л.Я. шість разів обиралась депутатом міської ради народних депутатів, 16 років очолювала постійну комісію по товарам народного споживання, торгівлі і громадському харчуванню.

Організовано навчання з опанування комп'ютерної грамотності працівників технікуму в 1985-1986 н. р. Широко впроваджуються лекції, семінари, організовуються студентські наукові конференції, конкурси, олімпіади. Викладачі товарознавчих дисциплін розширюють коло екскурсій на промислові підприємства м. Хмельницького і Хмельницької області: Хмельницький м'ясокомбінат, Хмельницький молокозавод, комбінат хлібопродуктів, Дунаєвецька суконна фабрика, Полонський фарфоровий завод, Понінківська картонно-паперова фабрика.

В 1981-1986 роках лекційно-семінарський метод навчання набуває широкого застосування переважною кількістю викладачів і з застосуванням технічних засобів навчання. Слід відмітити ефективність використання лекційно-семінарського методу навчання викладачами суспільних дисциплін Сергеевою І.В., Назаренко Є.Д., естетики Богдановч Л.І., навчально-військової підготовки Гайнутдіоновим Ф.І., товарознавства непродовольчих товарів Петришиною З.Ф., хімії Мазуренко М.І., організації виробництва і обслуговування в підприємствах громадського харчування Соколовською Р.Г., організації торгівлі Поляк Г.П., Тишкевич Т.І.

Викладачі значну увагу приділяли організації самостійної роботи студентів. Посилюється роль циклових комісій в організації навчально-виховної та методичної роботи викладачів. Впроваджують викладачі міжпредметні зв'язки, розробляють методичні рекомендації проведення лабораторно-практичних занять, використання технічних засобів навчання на заняттях, ефективного використання проблемних методів навчання. Циклові комісії проводять предметні тижні технолога, товарознавства, олімпіади, конкурси «Кращий за спеціальністю», виставки товарознавчих робіт студентів.

Хмельницький технікум радянської торгівлі за 20 років становлення та розвитку став знаним навчальним закладом з розвиненою матеріально-технічною базою, стабільним високопрофесійним педагогічним колективом, з високим авторитетом, як серед навчальних закладів Міністерства торгівлі України (38 закладів), так і серед навчальних закладів м. Хмельницького та Хмельницької області.

План прийому і випуску фахівців постійно виконувався, при цьому було забезпечено конкурсний відбір абітурієнтів.

З 1986 року технікум очолює Гурницька Лідія Яківна, яка продовжує добрі традиції, започатковані попереднім директором Іващенко А.М. та впевнено працює над вирішенням нових завдань, які поставлені перед навчальним закладом, як: комп'ютеризація навчального процесу, розробка та впровадження методів активного навчання, зміцнення та модернізація навчально-матеріальної бази навчального корпусу та гуртожитку технікуму.

Розпочинається в 1987 році будівництво їдальні технікуму, капітальні ремонти навчальних кабінетів, створення дисплейного класу на 12 робочих місць. Для 12 навчальних кабінетів за рахунок коштів підшефних організацій придбано столи і кафедри для викладачів з пультами управління технічними засобами навчання.

В 1988 році введено в експлуатацію їдальню технікуму на 120 посадкових місць. В приміщенні їдальні створено новий навчальний кабінет «Технологічного обладнання», а в колишньому буфеті створено кабінет «Технології приготування їжі». Новостворені кабінети були оснащені новим обладнанням та устаткуванням. Крім того, було повністю переобладнано кабінет торгового устаткування, а саме: придбано 10 нових касових кабін і касових машин марки «ОКА-400», придбано електричні ваги «Діна». Проведено часткове перепланування навчального корпусу, прибудовано внутрішній теплий перехід у їдальню і в переході облаштовано гардероб для студентів.

Для гуртожитку закуплено нові меблі, газові плити, створена окрема кімната з тренажерами для фізичного оздоровлення студентів та працівників технікуму.

В технікумі впроваджується практика демократичних виборів адміністрації, керівників структурних підрозділів різних рівнів. Проведено звіти та вибори шляхом таємного голосування: директора, заступника директора з навчальної роботи, завідуючих денним та заочним відділеннями, зав. практикою тощо.

В навчальних групах денної форми навчання створено студентське самоврядування, обрано голів студентського самоврядування в групах, в гуртожитку, в технікумі. Голови Ради самоврядування гуртожитку і технікуму включені до складу Ради технікуму.

Розширення демократичних засад і гласності в технікумі сприяли проведенню серед студентів анкетування роботи викладачів, аналізу роботи кожного викладача, роботи над недоліками. Це сприяло згуртуванню педагогічного колективу, покращенню психологічного клімату в колективі.

Особливу увагу педагогічного колективу було спрямовано на вивчення та аналіз ходу перебудови торгівлі та громадського харчування в умовах госпрозрахунку, самофінансування та самоокупності. Напрацьований досвід перебудови торговельних підприємств викладачі спеціальних дисциплін використовували при викладанні теоретичного матеріалу, розробляли виробничі ситуації на матеріалах практики роботи підприємств торгівлі та громадського харчування в нових умовах господарювання.

З 1987-1988 навчального року технікум розпочинає цільову підготовку для Хмельницького обласного аграрного промислу в кількості 30 учнів на підставі договору. В 1988 році магазин №16 Хмельницького оптово-роздрібного плодоовочевого комбінату закріплено за технікумом, як база практики.

В 1988-1989 навчальному році завершується робота з осучаснення та модернізації матеріально-технічної бази технікуму. Завершено капітальний ремонт та реконструкцію навчальних кабінетів, введено в експлуатацію дисплейний клас на 12 робочих місць. Дирекція технікуму організує і проводить значну роботу з педагогічним колективом по підвищенню педагогічного рівня та професійної майстерності викладачів і майстрів виробничого навчання шляхом навчання на ФПК, стажування з відривом від виробництва в кращих виробничих підприємствах міста, участі в семінарах, конференціях тощо. Стало доброю традицією проведення викладачами занять на виробництві, запрошення керівників практики на заняття в технікум, участь керівників торгових організацій та керівників практики в роботі педагогічної

Ради, засіданні циклових комісій тощо. Цю роботу проводили на основі договорів співпраці колективу технікуму з організаціями торгівлі та громадського харчування.

Учні технікуму приймали активну участь в підготовці та проведенні виставок-продаж, кулінарних виставок, в трудових семестрах в літній період в організаціях торгівлі та громадського харчування м. Хмельницького та Євпаторійського тресту їдалень. За результатами роботи в м. Євпаторія учні Хмельницького технікуму радянської торгівлі зайняли II місце серед 10 навчальних закладів України.

В 1990-1991 навчальному році технікум радянської торгівлі було перейменовано у Хмельницький комерційний технікум на підставі Постанови Міністерства зовнішньоекономічних зв'язків і торгівлі України.

Перехід торгівлі і громадського харчування на роботу в умовах ринку поставили нові вимоги до навчального процесу, напрацювання нових методик проведення занять шляхом їх поєднання – бінарні заняття, інтегровані заняття, комплексних методів вирішення виробничих ситуацій, комплексних державних кваліфікаційних екзаменів тощо.

Викладачі Богданович Л.І., Гурницька Л.Я., Михайленко Р.В., Палкіна Н.А., Подоляк Г.П., Рябухіна Л.Ф. Сінчук Н.І., Соколовська Р.Г., Трішкіна Н.І., стають першими, що розробляють та впроваджують у педагогічну практику методи ситуаційних рольових та ділових ігор, бінарних та інтегрованих занять.

З метою якісної організації навчально-виховного процесу державною мовою, в технікумі протягом року функціонував постійно-діючий семінар для викладачів з вивчення української мови. Всі викладачі, за індивідуальними планами, самостійно працювали з літературою, періодичною пресою, практичним матеріалом, вивчаючи питання ринкової економіки, ринкових стосунків, питання роздержавлення і приватизації підприємств торгівлі, нові Закони України «Про підприємництво», «Про підприємство», «Про приватизацію», довідникову літературу, досвід роботи комерційних структур і підприємств тощо.

1991 рік – це нова ера у розвитку держави Україна, яка отримала незалежність. Відродження України неможливе без пробудження національної свідомості, насамперед, молоді. Тому червоною ниткою у навчанні і вихованні студентів проходила думка про те, що молоді української держави потрібні всебічно розвинені, глибоко порядні люди, справжні патріоти, які допоможуть Україні вийти з економічної скрути, започаткують в суспільстві взаємини на принципах людяності, милосердя, поваги до історії і культури свого народу.

З метою формування творчої особистості студентів, розвитку та становлення їх фізичного і морально-го здоров'я, відтворення культури та духовності згідно основних напрямів реалізації програмних завдань «Україна XXI століття. Стратегія освіти» в технікумі проводилися науково-теоретичні студентські конференції, диспути, круглі столи, рейн-ринги, засідання клубів «Берегиня», «Цікавих зустрічей», «КВН».

З 1993 року Хмельницький комерційний технікум розпочинає новий напрямок у своїй освітній діяльності і входить у навчальний Комплекс при Київському торговельно-економічному інституті. Шість навчальних закладів за спільною згодою домовились про створення навчального комплексу вищих навчальних закладів щодо удосконалення якості підготовки фахівців торгівлі, громадського харчування та сфери послуг.

Метою створення «Комплексу» було забезпечення Міжнародного стандарту ступеневої освіти, підготовки фахівців різних рівнів кваліфікації в умовах ринкової економіки. Створюючи «Комплекс», сторони керувалися вимогами Закону України «Про освіту» та Державною національною програмою «Освіта». Особлива увага приділяється забезпеченню фундаментальної, комп'ютерної, екологічної, економічної і практичної підготовки фахівців, а також гуманізації і гуманітаризації освіти.

Отже, нові вимоги міжнародних стандартів освіти і, в першу чергу, забезпечення ступеневої підготовки фахівців різних рівнів кваліфікації в умовах ринкової економіки, поставили перед нашим навчальним закладом нові завдання – забезпечити рівень нових вимог часу і підготовку спеціалістів, спроможних працювати в нових економічних умовах господарювання.

Вперше рішенням колеги Міністерства освіти України Хмельницький комерційний технікум включено до Державного реєстру закладів освіти України з виданням ліцензії на право здійснення освітньої діяльності.

1994-1995 навчальний рік для технікуму був спрямований на впровадження у навчальний процес навчальних планів, інтегрованих з навчальними планами КТЕІ, на розробку нових навчальних програм, створення науково-методичного забезпечення занять та їх матеріально-технічного забезпечення. Були створені нові навчальні кабінети: «Історії України», «Українознавства», «Машинопису», «Української ділової мови», значна частина яких оснащена новим обладнанням, устаткуванням та оформлена відповідно до змісту і вимог навчальних програм. Викладачі технікуму активно вивчали та впроваджували у свою роботу передовий досвід як викладачів технікуму, так і досвід інших навчальних закладів, а також ділилися своїм досвідом.

В 1995-1996 навчальному році розпочато підготовку молодших спеціалістів за новими освітньо-професійними програмами з спеціальностей:

- 5.05010801 «Комерційна діяльність» для галузі «Економіка»;
- 5.05030101 «Товарознавство і комерційна діяльність» для галузі «Торгівля»;
- 5.09171001 «Технологія громадського харчування» для галузі «Харчова промисловість».

Діяльність технікуму в 1997-1998 навчальному році розпочалася у новому статусі. Постановою Кабінету Міністрів України та наказу Міністерства освіти України «Про реформування мережі вищих навчальних закладів, підпорядкованих Міністерству освіти України» та наказу Київського державного торговельно-економічного університету «Про створення Хмельницького економічного технікуму КДТЕУ» технікум з 1 серпня 1997 року увійшов у структуру університету, як його структурний підрозділ з певними повноваженнями університету.

Протягом навчального року, залишаючи незмінною організацію навчально-виховного процесу, відбулася постійна і поступова інтеграція технікуму в діяльність Київського державного торговельно-економічного університету на основі Положення про ХЕТ КДТЕУ.

Далі підпорядкованість університету призвела до систематизації, відповідно до вимог університету, діловодства, звітності, фінансового підпорядкування, інтеграції навчальних планів і програм, розробки науково-методичних комплексів дисциплін з предметів навчальних планів тощо.

Розроблена програма стажування викладачів технікуму на відповідних кафедрах КДТЕУ і за навчальний рік пройшли стажування 10 викладачів. За рекомендаціями Університету в технікумі розпочато підготовку до відкриття нових спеціальностей з підготовки молодших спеціалістів за напрямками: Фінанси, Біржова діяльність. Отримано ліцензії на підготовку даних фахівців.

З 1997 року в технікумі запроваджена контрактна форма трудового договору з викладачами та працівниками технікуму. В цьому ж році розпочата робота по створенню творчих груп для написання підручників і навчальних посібників.

На відділеннях широко розробляються і впроваджуються такі нові форми навчання, як: семінари-дискусії, модульно-рейтингова система, прес-конференції, інтегральні заняття, технологічні прийоми «Кейс-стаді» та «Управлінські бої», ділові ігри. Активізувалася науково-дослідницька робота з кожної дисципліни при виконанні самостійної роботи, курсових робіт і курсових проєктів, в період технологічної і переддипломної практик. Результати науково-дослідницьких робіт обговорюються на науково-теоретичних та науково-практичних конференціях, круглих столах. Студенти приймають участь в науково-теоретичних конференціях інших вищих навчальних закладів України.

Оновлюється педагогічний склад викладачів, проводиться цілеспрямована робота на підвищення їх кваліфікації, молоді викладачі направляються на навчання в аспірантуру: Олексюк В.М., Джулій Л.С., Трішкіна Н.І., Федюніна С.Д.

Колектив навчального закладу впевнено крокував вперед до нових звершень у підготовці і вихованні молодих спеціалістів для сфери «Торгівля», «Економіка», «Фінанси».

У 2000 р. надано статусу національного Київському державному торговельно-економічному університету.

Вступаючи у нове тисячоліття Хмельницький економічний технікум КНТЕУ, як навчальний заклад I рівня акредитації, був уже добре відомий в м. Хмельницькому, області та за її межами.

У 2006 р. реорганізовано Хмельницький економічний технікум КНТЕУ на Хмельницький торговельно-економічний коледж КНТЕУ.

Наступним кроком освітньої діяльності коледжу було відкриття у 2006 році нових спеціальностей «Діловодство» (напрямок підготовки «Культура») та «Комерційна діяльність» (напрямок підготовки «Економіка і підприємництво»).

В рамках університетської структури набуває розвитку ступенева освіта. За інтегрованими навчальними планами продовжують навчання випускники технікуму в Київському національному торговельно-економічному університеті, Вінницькому торговельно-економічному інституті.

Хмельницький торговельно-економічний коледж КНТЕУ рішенням тендерного комітету Хмельницького обласного центру зайнятості визнаний переможцем відбору навчальних закладів для організації професійного навчання безробітних. Організоване професійно-технічне навчання за професіями: продавець продовольчих товарів, продавець непродовольчих товарів, оператор комп'ютерного набору, кухар.

У 2007 році рішенням Хмельницької регіональної експертної ради з ліцензування та атестації навчальних закладів області коледж визнано атестованим за статусом середнього загальноосвітнього закладу на право здійснення загальноосвітньої діяльності з наданням повної загальної середньої освіти.

В умовах конкуренції на освітянському просторі та у зв'язку зі зменшенням кількості випускників загальноосвітніх навчальних закладів з 2008 року започатковано прийом абітурієнтів на заочну форму навчання зі спеціальності «Технологія харчування» на основі освітньо-кваліфікаційного рівня кваліфікованого робітника за професією «Кухар».

Щоб забезпечити молодшого спеціаліста основами інформаційної грамотності, викладачі коледжу активно впроваджують новітні інформаційні технології навчання, залучають студентську молодь до світових джерел інформації. Студенти і викладачі коледжу мають доступ до мережі Internet. Діють інформаційно-пошукові системи «Ліга-Професіонал», «Консультант». З метою удосконалення тестового контролю знань студентів придбано ліцензійний програмний продукт «Коллоквиум».

З метою покращення роботи викладачів щодо якості науково-методичного забезпечення дисциплін в коледжі введена посада заступника директора з навчально-методичної роботи, а з 2008 року – посада методиста коледжу.

2008 рік відзначився початком нового періоду розвитку Хмельницького торговельно-економічного коледжу КНТЕУ. На посаду директора за результатами прямих виборів, що пройшли в трудовому колективі, ректором Київського національного торговельно-економічного університету призначена Трішкіна Ніна Іванівна, кандидат економічних наук, педагог-новатор, ініціативна, творча особистість, яка розуміє нові виклики часу, чітко уявляє стратегічні пріоритети модернізації освітньої діяльності. І цю довіру колективу директор виправдовує кожним днем своєї діяльності. Зберегти і примножити всі традиції й надбання попередніх поколінь педагогів, утвердити дух демократизму і колективізму, створити сучасну матеріально-технічну базу та соціальну інфраструктуру – стало управлінським і життєвим кредом нового директора.

Враховуючи нові завдання, які ставляться перед вищою школою, велику увагу директор приділяє підвищенню наукового рівня викладацького складу.

До навчання в аспірантурі КНТЕУ у 2008 році була рекомендована Гриценко О.М. Продовжували навчання в аспірантурі Хмельницького національного університету Гребінська С.І., Зуб М.Я., Жуковська В.В., в аспірантурі Національної академії прикордонних військ Шмерко О.П.

За період з 2008 до 2015 рр. докорінно змінився якісний склад педагогічних працівників коледжу, а саме: 13 (16,7%) кандидатів наук, спеціалістів вищої категорії – 54 особи (69,2 %), у тому числі викладачів-методистів – 31 особа (57,4 %). В коледжі працюють 7 аспірантів (9,0).

Удосконалена система матеріального стимулювання праці і заохочення викладацького складу та співробітників, передбачивши адресну диференціацію залежно від наслідків реалізації педагогічних інновацій, якості підготовки фахівців, підготовки навчально-методичного забезпечення дисциплін, вдосконалення інших ділянок роботи. Відповідно внесені зміни до Колективного договору Хмельницького торговельно-економічного коледжу КНТЕУ.

В коледжі на належному рівні організована робота Школи підвищення педагогічної майстерності за 4 секціями та відповідними напрямками і диференційовано за категоріями з врахуванням педагогічного стажу, компетенції та категорії педагогів.

Активізував роботу Хмельницький осередок Українського товариства товарознавців і технологів, який був створений з ініціативи Трішкіної Н.І. у 2004 році. Членами Хмельницького осередку Українського товариства товарознавців і технологів були обрані провідні викладачі товарознавчих і технологічних дисциплін коледжу. Щорічно проводяться засідання осередку з запрошенням керівництва Департаменту освіти і науки Хмельницької облдержадміністрації, Хмельницької обласної організації Всеукраїнської профспілки працівників та підприємців торгівлі, громадського харчування та послуг, товариства споживачів Хмельницької області, керівників підприємств торгівлі та ресторанного господарства. Метою засідань є обговорення сучасного стану та перспектив розвитку товарознавчої освіти та освіти з харчових технологій в Україні і на регіональному рівні, ознайомлення з інноваціями у практичному і теоретичному товарознавстві та виробництві харчових продуктів, висвітлення результатів досліджень у галузі товарознавства та харчових технологій, обмін досвідом та набуття нових навичок.

З метою забезпечення зв'язків з економікою регіону, популяризації навчального закладу та прозорості його діяльності у 2009 році створений сайт коледжу, який щорічно удосконалюється; укладена угода про співпрацю з Хмельницьким культурно-просвітницьким центром «Просвіта». З цього часу студенти та викладачі коледжу є постійними відвідувачами центру, а директор коледжу почесним членом.

Неодноразово навчальний заклад брав участь у громадській акції «Флагмани освіти і науки України» і за її результатами нагороджений дипломом «За вагомий внесок в розвиток іміджу освіти і науки України» (2009-2010 н.р.) та медаллю і грамотою «За вагомий внесок у розвиток освіти і виховання підрастаючого покоління» (2013 р.).

У регіональному рейтингу популярності у форматі конкурсу «Людина року» за підсумками 2009 року у номінації «Науковець» переможцем стала директор коледжу Трішкіна Н.І., а у 2012 році отримала Хмельницьку обласну премію імені Миколи Дарманського в галузі освіти і науки і стала переможцем у номінації «Кращий директор вищого навчального закладу I-II рівнів акредитації».

Декілька років поспіль викладачі коледжу Королевська О.Д., Ільчук Ю.О., Очеретна І.П., Поморова Н.А., Тарадай Т.В., Когут Н.В., Гуцалюк О.О. є членами предметних комісій для підготовки і проведення II етапу Всеукраїнського конкурсу-захисту науково-дослідницьких робіт учнів-членів Малої академії наук України, членами журі III Міжнародного мовно-літературного конкурсу учнівської та студентської молоді імені Тараса Шевченка; Міжнародного конкурсу імені П.Яцика серед вузів I-II рівнів акредитації.

Працівники коледжу Трішкіна Н.І., Найдук Г.І., Фролова Н.Л., Панькова Н.П., Назарчук Н.М., Гребінська С.І., Терехова Н.П., Кушнір Г.В., Лучицька Н.Ю. приймають участь в роботі експертних комісій Міністерства освіти і науки України.

У 2011 році в коледжі запроваджена книга Пошани працівників та студентів коледжу, до якої за рекомендаціями циклових комісій, студентської ради самоврядування та результатами голосування членів Педагогічної ради внесені кращі працівники та студенти коледжу. У 2012 році – запроваджена Книга Пам'яті. Підготовлена і діє Гостьова книга.

Великою заслугою колективу коледжу є отримання Сертифікату на систему управління якістю, який посвідчує, що система управління якістю стосовно надання освітянських послуг відповідає вимогам ДСТУ ISO 9001 : 2009 «Система управління якістю. Вимоги». Під керівництвом директора розпочалась грандіозна реконструкція та ремонт практично всіх навчальних кабінетів, лабораторій, гуртожитку, бібліотеки, актові зали з урахуванням нових інформаційних та естетичних вимог. Всі навчальні кабінети і лабораторії оснащені мульти-медійними комплексами, 4 лабораторії інформатики і комп'ютерної техніки, адміністративні і допоміжні приміщення, бібліотека та читальна зала – сучасними комп'ютерами, закуплена хімічна лабораторія.

Проведена значна робота педагогічним колективом щодо оновлення навчальних та робочих навчальних програм відповідно до нових форм, індивідуального плану роботи викладача та її обліку.

На сучасному етапі підготовку фахівців прийнято розглядати як процес формування професійної компетенції, що припускає не тільки наявність професійних знань, але й навички оперування ними, не тільки психологічну готовність роботи з людьми, але й уміння управляти ними. Найбільш продуктивним засобом в цьому показали себе інтерактивні технології навчання. Вони сприяють формуванню таких якостей особистості майбутнього фахівця як: відповідальність, колективізм, співпраця, взаємодопомога, навчають умінню управляти та взаємодіяти з членами колективу.

Велінням часу повинно бути таке навчання, яке формує бажання вчитися, розвиває допитливість, жадобу професійних знань, творчі пізнавальні інтереси особистості, сприяє конкурентоспроможності.

Саме інноваційні педагогічні технології, які активно впроваджують в навчально-виховний процес педагоги коледжу, є однією зі складових обраної стратегії освіти, показником кваліфікації і майстерності педагогів, результативності їх роботи, дозволяють формувати конкурентоспроможних фахівців.

Джерела та література:

1. Хмельницький торговельно-економічний коледж Київського національного торговельно-економічного університету: 50 років становлення і звершень. / За заг. ред. Трішкіної Н.І. – Хмельницький ХТЕК КНТЕУ. – 288 с.

*Данилова К.В.,
м. Хмельницький*

АРХІТЕКТУРНІ ПАМ'ЯТКИ ПОДІЛЛЯ І ВОЛИНИ В ТВОРАХ НАПОЛЕОНА ОРДИ

Архітектурна спадщина України звертає на себе увагу науковців, художників, мистецтвознавців. Архітектура – це мистецтво, що виражає сутність епохи її стиль. Та архітектуру неможливо сприймати без оточуючого середовища тому проекти споруди завжди узгоджували з ним. На жаль, в історичних катаклізмах ці чудові людські витвори зазнавали найбільших руйнувань. І про деякі з них ми можемо дізнатись тільки з художніх творів, зокрема з аркушів відомого графіка XIX ст. Наполеона Орди. Частина його робіт, віддрукованих літографічним способом з його малюнків, зберігається у фондах Хмельницького обласного краєзнавчого музею.

Наполеон Орда походить із польського роду, учасник листопадового повстання 1831 року, еміграційний діяч, художник, піаніст, композитор. Народився 11 лютого 1807 р. в селі Ворцевиці, поблизу Пінська

(Білорусь). Його батько – Міхал Орда – маршалок Кобринського повіту, мати – Юзефа Бутринович. З дитинства відзначався старанним ставленням до навчання. Закінчив гімназію у Свіслочі (Гродненський район, Білорусь). Від 1823 р. вивчає математику у Віленському університеті, але не закінчує його. Стає членом таємного молодіжного товариства “Зоряни”, на четвертому році навчання був заарештований. Після звільнення повертається до родини, допомагає батьку, та самотужки закінчує університет. В 1830 р. служив у кінній російській гвардії Литовського корпусу. В часи Польського повстання стає активним його учасником, одним із членів штабу. Публікує у Варшаві патріотичний вірш “Литвин до Поляків”. В 1831 р. стає підпоручником полку кінних стрільців. Після битви під Коцкем отримує Золотий Хрест “Віртути Мілітарі”. Закінчує службу в чині капітана, після придушення повстання емігрує до Парижу.

У Парижі Наполеон розпочав систематичні мистецькі студії, скульптурні, малярські, зокрема у маляра – пейзажиста П'єра Гіларда, пізніше брав уроки музики у Фредеріка Шопена, з котрим у майбутньому підтримував дружні стосунки.

Наполеон Орда належав до Комісії Фонду допомоги, заснованої при генералові Йозефові Дверницькому. Здійснював подорожі до Англії, Швеції, Голландії, Португалії, Алжиру. Наполеон Орда прагнув залишити після себе пам'ятково-хронікальну документацію подорожей, результатами котрих стали сотні малярських та рисункових ескізів.

В 1839 р. Наполеон Орда стає членом історично-літературного товариства, спілкується з видатними поляками, зокрема з Адамом Міцкевичем. З 1848 р. Н. Орда – член комітету Польської Еміграції, з 1847 р. – директор Італійської опери в Парижі. Та попри всі здобутки, Наполеон, надзвичайно сумує за батьківщиною, тому всі його твори проникнені любов'ю і повагою до колись могутнього Польського Королівства.

З 1870 по 1873 р. Наполеон Орда подорожує Волинською, Подільською, Київською губерніями, а 1873-1875 рр. їздить Вітебською, Гродненською, Мінською та іншими. Подорожі по Литві і Галичині припали на 1875-1877 рр.

Вражає те, що Н. Орда під час цих подорожей мав літній вік (75 років), але мандрував переважно пішки.

В кінці XVIII ст. на Поділлі, Волині поширилось будівництво палацово-паркових ансамблів, зразків високого європейського мистецтва. На терені сучасної Хмельниччини їх було більше 100. Над їх створенням працювали відомі архітектори і паркобудівники. В палацах нагромаджувались і зберігались колосальні зібрання творів світового мистецтва, народжувались ідеї, розпочинались справи, які упродовж десятиліть ставали надбанням світової спільноти.

На території Волині, Поділля й Київщини Наполеон Орда замалював 152 садиби. У деяких садибах він полишив по кілька малюнків. Це Славути (4 малюнки), Ізяслав (3), Чорний Острів (3), Мотовилівка (3), Верхів'я “Олександрія” (3), Кугаївці (2), Вороновиця (2), Стара Синява (3). Про деякі з цих садиб ми знаємо лише з робіт Н. Орди. Наприклад – Вища Погоріла, Лашки. До нашого часу у цих селах не збереглися чудові палацово-паркові ансамблі, збудовані в середині XIX ст.

Роботи Наполеона Орди вирізняються історичною достовірністю, вдалим вибором точки показу пам'ятки, проробкою архітектурних деталей. Художник виконував свої пейзажі з натури і, напевне, часто дочікувався потрібного природного стану, освітлення, аби якнайкраще подати пам'ятку. Його роботи – не сухий відбиток зображуваного, а художньо завершені твори, які не втратили свіжості й історичної цінності й дотепер.

В другій половині XIX ст. поширюється такий різновид друкованої графіки, як літографія.

В 1873-1883 рр. у літографічному закладі Максиміліана Файянса за кошт Наполеона Орди вийшов альбом його історичних пейзажів, до якого ввійшло 260 робіт. Всього Наполеон Орда зробив 1001 малюнок. Його називають майстром подільської ведути (ведута – міський пейзаж). В них присутня документальна топографічна точність відтворення. Художньою особливістю є підкреслено вертикальне зображення. У кожній ведуті відчуваються гармонії пропорцій, як в архітектурній споруді, так, і в горизонтальних і вертикальних ритмах оточуючого їх середовища.

Оригінали малюнків відомого польського митця зберігаються у Народному музеї у Кракові, чимала колекція літографій з малюнків Наполеона Орди знаходиться в Кам'янець-Подільському державному історичному музеї заповіднику. Не менш цінна добірка зберігається у фондах Хмельницького краєзнавчого музею – 52 літографії з його акварелей, видані М.Файянсом у Варшаві в кінці XIX ст. Серед них 32 літографії – це зображення об'єктів зодчества та паркового мистецтва на теренах Подільської (8), Волинської (14), Київської (10) губернії. Ми бачимо малюнки палаців, оборонних замків, культових споруд, види Кам'янця-Подільського, Рівного, Славути, Бердичева, Почаєва та інші.

Працюючи у стилі ретроспективізму, Н. Орда детально змальовує церкви, костели, фортеці. В його малюнках відчувається захоплення автора мальовничими краєвидами України, її природою, містами, селами.

Нині твори Наполеона Орди викликають великий інтерес у сучасних реставраторів та істориків архітектури, бо часто є єдиним достовірним документом, на якому зафіксовано первинні форми тієї чи іншої споруди. Вони були використані під час проектування реставраційних робіт таких визначних пам'яток, як Андріївська церква у Києві, костюл Івана Предтечі в Білій Церкві, фортеця в Кам'янці-Подільському, замки у Луцьку, Дубні та Острозі, відомий пейзажний парк "Олександрія".

Доробок талановитого графіка є предметом наукових та мистецтвознавчих досліджень та художніх експозицій.

Джерела та література:

1. Фонди Хмельницького обласного краєзнавчого музею. – Г. 1201-1224, 1180-1200, 1192, 1173-1178. – Літографії Наполеона Орди.
2. Березіна І. Подільська ведута в акварелях Наполеона Орди та Яна Мюнтца // Народознавчі зошити – Львів, 2004. - №3-4. - С.57-58.
3. Богун О.М. Збірка творів Н.Орди з фондів Хмельницького обласного краєзнавчого музею // Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник / [редкол. Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін С.М. (відп. секр.) та ін.] – Хмельницький, 2017. – Вип. 10. – с. 82-88
4. Пажимський О.М. Садибні ансамблі Подільської Волині: Самчики – Хмельницький. – 1997.

Жукова О.В.

м. Харків

МАЛОВІДОМІ УНІКАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ НА ТЕРИТОРІЇ ПОДІЛЛЯ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ВОЛИНИ: НОТАТКИ ДЛЯ ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНОЇ ГАЛУЗІ

У статті подана інформація про маловідомі, але унікальні пам'ятки на території Хмельницької та Вінницької областей, які мають величезний туристичний потенціал: скарбниця замку Заславських (м. Ізяслав Хмельницької обл.), замок у с. Панівці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл., замок у с. Чернокозинці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл., палац Мерінга (с. Стара Прилука Липовецького р-ну Вінницької обл.), замок-палац у с. Іванів Калинівського р-ну Вінницької обл., Прибузький ландшафтний заказник (с. Печера Тульчинського р-ну Вінницької обл.), палац Собанських (с. Ободівка Тростянецький р-н Вінницької обл.). Огляд зроблено за матеріалами експедицій автора.

Ключові слова: замок, палац, парк, ландшафтний заказник, Хмельницька область, Вінницька область.

На території сучасного Поділля та Південно-Східної Волині (це передусім сучасні Хмельницька та Вінницька області), зберіглась значна кількість історичних пам'яток. Вони досить відомі, улюблені як хмельничанами і вінничанами, так і гостями областей. Але серед них є унікальні об'єкти, досить рідкісні для історико-культурної спадщини України.

Княжа скарбниця Заславських (м. Ізяслав Хмельницької обл.)

Перша розповідь про унікальну пам'ятку минулого й піде мова – це так звана скарбниця замку князів Заславських в м. Ізяславі – одному з найдавніших міст Хмельницької області.

Перші достовірні відомості про місто Ізяслав (Заслав, Жослав, Жеслав) відносяться до 1386 р. і пов'язані з родом князів Острозьких. Після смерті Василя Острозького місто у спадок отримав його молодший син Юрій, який поклав початок роду князів Заславських. У 1466 році на крутому березі Горині Юрій Заславський розпочинає будівництво величного замку, навколо якого піднялися вали та інші укріплення.

Замок постав на невеличкому за площею плато, схили якого й досі стрімко збігають до заплави річки, а з заходу огинає дорога, що веде до греблі. З напільного боку замок відокремлювався від міста штучним ровом, через який, вірогідно, був перекинтий підйомний місток. В північному напрямку знаходилась і ринкова площа з ратушею. Саме звідси й виріс сучасний Ізяслав.

До кінця XVI ст. Заслав став не тільки стратегічно важливим укріпленням пунктом, а й центром економічного життя округи. Таке становище міста обумовило заснування тут великокняжої і королівської митниці. У зв'язку з цим у багатьох історичних документах з'являються згадки про „кам'яну скарбницю”,

„скарбницю княжу”, „казносховище”. Залишки цієї кам'яної будівлі, як рідкісний вид кам'яних господарських споруд XV – XVI ст., якраз і дійшли до нашого часу.

Так звана „княжа скарбниця” – це будівля, де зберігалося найцінніше майно місцевих князів і навколишніх феодалів. Її поява була обумовлена вимогами часу, коли в умовах постійної воєнної небезпеки забезпечити збереження матеріальних цінностей було досить складно. А те, що часи були тривожні та небезпечні, підтверджують літописи, які фіксують у XV – XVI ст. постійні напади татар на Волинь та Ізяслав зокрема.

Тож шляхта задля збереження власних цінностей поміщала на збереження свої скарби до могутніх замків. Власник замку виступав гарантом повернення скарбу. І ось така скарбниця була зведена князями Заславськими під час перебудови Верхнього замку у першій пол. XVI ст.

Навколо замкових скарбниць та скарбів, які вони зберігали, інколи вирували справжні пристрасті, гучні скандали. Чого лишень варта історія зі скарбами Підгаєцького замку, події якої розгорнулися в 1-й пол. XVII ст. У 1612 р. Марія-Амалія Могилянська, дружина Стефана Потоцького, помістила родинну скарбницю з більш як 70 тисячами золотих, дорогоцінностями на збереження до замку у Підгайцях. Власник Підгаєцького замку Станіслав Гольський виступив гарантом повернення скарбу. Після смерті Станіслава новим власником замку став Ян Гольський, який відмовився віддавати скарб, як і його вдова Софія. Це призвело до судових процесів, що тривали майже 30 років та отримали в тодішній Речі Посполитій значний резонанс. А скарби просто зникли невідомо де... Цілком можливо, що й скарбниця в Ізяславі опинялася в центрі резонансних історій або таємних подій. Чого тільки могло не статися за більш ніж 300 років функціонування будівлі як казносховища, тим більш в умовах воєнних конфліктів, раптових нападів, грабунків і пожеж.

На сьогодні від Верхнього замку князів Заславських не залишилося й сліду – лише ледь помітні залишки фундаментів видніються деінде у високих заростях. А от скарбниця зберіглася. І не дивно.... Адже міцність та велич стін, з яких вона зведена, просто вражають.

Пам'ятка являє собою квадратну в плані двоповерхову споруду з підвалами і двоярусного прибудовою на заході (в даний час без даху). Під всією спорудою розташовані могутні підвали, складені, як і перший поверх, з дикого каменю, при чому в кладці зустрічаються оброблені білокам'яні блоки, взяті з більш ранніх споруд. Другий поверх побудовано трохи пізніше – у 2-й пол. XVIII ст. з червоної цегли. Будівля ділиться на дві частини широким наскрізним проїздом, по обидва боки якого розташовані по три приміщення. Підвал і обидва поверхи пов'язані між собою внутрішніми каналами для підйомників.

Ці могутні стіни міцно зберігають свої таємниці, про наявність яких свідчать таємні отвори, ходики, виявлені в товщі мурованих стін. Тому й по сьогодні місцеві скарбошукачі продовжують довбати стіни... Довбають в надії на випадкову знахідку забутих у часі таємних скарбів князів Заславських.

Панівецький замок (с. Панівці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.)

Панівецький замок відноситься до невеликих фортифікаційних споруд замкового типу. А оскільки Панівці знаходяться зовсім близько від славетного Кам'янця-Подільського з його унікальним Старим Містом, Старим і Новим замками, то любителі старовини, поціновувачі середньовічних фортифікацій прямують до Кам'янця, залишаючи поза увагою навколишні замки, в тому числі й Панівці. А даремно..... Похмурі руїни Панівецького замку можуть розказати багато цікавого.

Свого часу Панівці, яке історики відносять до найдавніших поселень Кам'янець-Подільського району, належали польському роду Потоцьких, багато представників якого залишили свій слід в історії. Саме Ян Потоцький, воевода Брацлавський та староста Кам'янецький, будує у Панівцях на основі давніх стін кам'яний замок. Місце для фортеці було вибрано ідеально: на високому мисі, що омивається з трьох сторін водами р. Смотрич, а на півдні переходить у плато, що давало змогу вартовим замку контролювати річку.

Новозбудований кам'яний замок одразу став відомим на все Поділля, але не завдяки військовим подіям, а тим, що тут влаштували свій релігійно-освітній осередок представники однієї з протестантських течій – кальвіністи. У другій половині XVI століття, коли в Західній Європі почалася антиреформаторська реакція, переслідувані протестанти знаходили притулок у віддалених закутках Польщі. І Ян Потоцький, будучи захоплений релігійним раціоналізмом, дає притулок кальвіністам у своєму маєтку.

Облаштувавшись у Панівецькому замку, послідовники вчення Кальвіна розгорнули активну діяльність: південно-західну башту перебудували на кірху (або „Збор”), між двома баштами до південної стіни прибудували двоповерховий корпус колегіуму, на першому поверсі палацу розмістили власну друкарню, з якої виходили видання, направлені проти папства (вважається, що заснована 1600 р. це була перша друкарня на Поділлі). За високими кам'яними стінами кальвіністи відкрили навіть два освітні заклади

– нижчу школу й вищу або Академію. Щороку на утримання Академії, яка мала цілих три класи – теософський, філософський і гуманістичний, Ян Потоцький виділяв 4 000 злотих.

У 1611 р. Ян Потоцький, взявши участь у Московському поході, помер під час облоги Смоленська. Його спадкоємці – католики за віросповіданням, вигнали кальвіністів з Панівець, перетворили кірху в римо-католицьку каплицю. Єретицькі видання було урочисто спалено на центральній площі Кам'янця–Подільського при багатолюдному натопті.

Згодом у замку, вийшовши заміж за Стефана Потоцького, проживала Марія Могиляка, дочка молдавського господаря Ієремія Могили, сестра Петра Могили – просвітителя, засновника Києво-Могилянської академії.

Панівці увійшли і в біографію Устима Кармелюка. На шляху до заслання Кармелюка та його побратима Данила Хрона у військову частину в Криму перша зупинка відбулася у Панівцях. Вночі вони втекли з підвалу замку. Це була перша втеча Кармелюка.

Панівецький замок вважався одним з найнепрístupніших замків Південного Поділля. На початку XVII ст. він двічі витримав натиск турецької навали: в 1621 р. під його стінами стояв султан Осман, а в 1633 р. замок намагався захопити Абазай-паша. Уцілів Панівецький замок і під час землетрусу 1620 р., який тривав чверть години не лише в Кам'янці, а й у Молдові та Туреччині. І лише в 1651 р. замок завдяки зраді місцевого мешканця штурмом взяли козацькі війська під керівництвом полковника Філона Джердалії та спустошили його. Бачив замок діячів Барської конфедерації, які у 1768–69 рр. захопили та трохи підновили оборонні споруди. Після цього замок почав занепадати, тож коли на початку XIX ст. ним завладіли пани Старжинські, вони застали вже руїни, відновлювати які не було сенсу. Тож Старжинський обмежився тим, що поновив палац, та засадив деревами замкове подвір'я.

Залишки замку досі залишаються домінантою півострівної частини селища, знаходячись в середній частині високого мису, складеного з міцних силурійських вапняків, що на 40–45 метрів підноситься над рівнем річки.

Від замкового комплексу збереглися лише фрагменти оборонних стін та веж. На диво, та частина замку, що колись служила прихистком кальвіністам, збереглася у відносно цілісному вигляді. Дивлячись на колишній костел, прибудований у 1907 р. до вежі-кірхи, можна уявити як колись виглядав кальвіністський Збор. Причому з кірхи було знято верх до фриза, а сама колишня кірха стала вівтарної частиною костелу. А двоповерховий будинок, симетрично розташований по обидва боки добре збереженої надбрамної вежі при південній оборонній стіні, і є колишнім кальвіністським колегіумом XVI ст.

В радянські часи в колишньому колегіумі розмістили сільський будинок культури, а з часів незалежності замкові споруди разом з колишньою кірхою займають сільські установи.

Ще однією принадою Панівецького замку є підземелля. Підземна частина замкового подвір'я пронизана справжніми лабіринтами. На відміну від надземних оборонних споруд, підземелля збереглися у цілісному вигляді. Цим ми завдячуємо панам Старжинським, за часів яких вони були розчищені для господарських потреб.

В 70-х рр. XIX ст. у підземеллі панський садівник випадково натрапив на кам'яний підвал. Не відаючи, що робить, він викинув кістки, які там знаходилися, а склеп перетворив на погріб. Після цього випадку пригадалися давні перекази, що й після смерті бунтівна душа єретика Яна Потоцького, похованого під каплицею у склепі, не знайде вічного спокою.

Чорнокозинський замок (с. Чорнокозинці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.)

Гордо височіють над долиною Збруча залишки середньовічного замку в Чорнокозинцях. Якщо забратися на високу башту, що самотньо стирчить посеред руїн, можна бачити всю місцевість навкруги, наче на долоні

Тож не дивно, що колись тут був один з найукріпленіших призбручанських замків, час побудови якого припадає на кінець XIV- початок XV ст. І належав він не кому-небудь, а кам'янецьким біскупам. Протягом багатьох століть, з середини XV і до кінця XVIII ст., католицькі священники володіли Чорнокозинським замком, перетворивши його на укріплену резиденцію.

Місцева фортеця в порівнянні з іншими подільськими замками була невелика, в плані являла собою довгастий чотирикутник, довші боки якого знаходилися над проваллями гори Стрілка. На рогах з південної сторони було 2 круглі башти і між ними – стіна з в'їздною брамою. На північному боці біскупів збудували великий двоповерховий будинок з круглою баштою, з якої оглядалась навколишня місцевість.

Панування католиків у Чорнокозинцях закінчилося, коли кам'янецькі землі в 1795 р. перейшли під владу російської корони. Під час ліквідації Кам'янець-Подільської католицької кафедри однієї буремної ночі загін російських військових на чолі з офіцерами вдерлися до замку й витурили з нього абата з ченцями. Навіть не дозволивши зібрати власних речей, викинули просто на дорогу, під дощ. І тоді прокляв абат замок.

«Дух мій не заспокоїться доти, доки замком володітиме хтось інший! - вигукнув він у гніві. - Якщо не дістався він нам, то хай тут ніхто більше ніколи не зможе жити!»

Сказав та й пішов. І ченці сумирним ланцюжком потяглися за ним. Що з ними потім сталося - невідомо. Але, як не дивно, з того часу прокляття ченця почало здійснюватися – більше в Чернокозинецькому замку ніхто так і не прижився. Подейкували, що абат зі своєю братією у вигляді привидів повернулися до колишнього замку-монастиря, щоб не дати спокою всім його наступним власникам.

Адже вже невдовзі після того, як Чернокозинці відійшли до казни, замок з маєтком було подаровано небозі графа Григорія Потьомкіна графині Катерині Літте (у першому шлюбі – Скворонська). Але прекрасна графиня не довго володіла замком й дуже швидко позбавилася „подарунку”.

На початку XIX століття поселення викупив Тадеуш Сарнецький, після смерті якого у 1850 році замок переходить до наступних власників – до Голейовських.

Зважаючи на постійну зміну власників, чутки про прокляття ченців ширилися, замок набув поганої слави. Тож в 70-ті роки XIX ст. наступним власником Чернокозинців стає росіянин Асваторов. На початку XX ст. представники роду Голейовських зважуються повернутися до колишньої власності, і в 1901 р. замок отримує графиня Ф.В. Голейовська. Вона використовує замок як родовий маєток до 1917 року, коли вже нова влада витурила графиню з Чернокозинців.

Отже, майже за сто років змінилося багато власників, кожен з яких намагався якнайшвидше позбутися проклятої твердині і лише буремні події Першої, а потім і Другої світових війн покляли край цій містиці, перетворивши замок на руїни.

Але й досі, особливо буремної ночі, на подвір'ї замку можна бачити невиразні тіні. Як переконані місцеві жителі – це душі ченців, що назавжди залишилися власниками Чернокозинецького замку.

Палац Мерінга (с. Стара Прилука Липовецького р-ну Вінницької обл.)

Для шанувальників палацової архітектури справжнім скарбом буде палац Мерінга в Старій Прилуці.

Свого часу власник садиби задумав відтворити в архітектурі впізнаванні риси відомої столичної будівлі. За зразок взяли Маріїнський (тоді просто імператорський) палац у Києві. Ось так і з'явилась на початку XX ст. у Старій Прилуці пишна необарокова споруда – фасади з вигадливими завитками, складна система декору зі сходами, ліпниною – тільки зроблено все це грубіше, ніж у Маріїнському палаці.

І внутрішні інтер'єри просто казкові. Деякі приміщення, в першу чергу головний хол першого поверху, були оформлені в мавританському стилі, що нагадує нам іспанський палац Альгамбру.

Перший палац на території Прилук збудував же на початку XIX ст. тодішній власник Олександр Борецький. Відомо, що він провадив життя магната, тож оточував себе відповідним побутом. В другій половині XIX ст. при новому власнику Чеславу Здеховському в палаці знаходилися значна збірка картин старих шкіл німецьких та іспанських малярів, а також роботи Стімлера, Гротгера. Виставлені на продаж сином Здеховського картини були оцінені в 100 000 срібних карбованців.

Але саме останній власник Прилук Сергій Мерінг – фабрикант і підприємець, перебудував палац у пишному необароковому стилі. Внутрішні інтер'єри були оформлені за смаком мільйонера та вражали не менше, ніж фасади. За описом 1925 р. будинок складався з 45 кімнат „цінної архітектури”. Зараз від внутрішнього оформлення збереглися мавританський стиль холу зі сходами та майолікова обробка. В деяких кімнатах залишилися кесонові стелі з червоного дерева. З 1950-х рр. в колишньому палаці Мерінга міститься школа-інтернат.

За документами, свого часу в палаці зберігалось багато цінностей сімейства Мерінгів. Джерела свідчили й про існування окремого підземного винного льоху та підземного ходу, який вів з палацу в колишній панський парк.

Після війни в Стару Прилуку із Франції приїздила племінниця пана Мерінга. Вона попросила дозволу відвідати маєток родичів. Оглянула всі приміщення, спускалась у підвал, але нічого не взяла та не сказала. Після її відвідин місцеві обстежили всі закутки та нічого не знайшли. Пробували навіть копати в багатьох місцях на території маєтку, але все даремно.

Скарб, як це й буває, виявили зовсім випадково. Коли розбирали перестінок, ремонтники знайшли портрет Мерінга, красиві персидські килими, в які були вшиті золоті монети царського карбування.

Сміття та бити цеглу викинули на смітник. Після дощу на тому місці одна бабуся, яка пасла поблизу корову, знайшла кілька золотих монет, що блищали проти сонця на розмитій штукатурці. Шукачі скарбів не раз переривали це місце, знайшли у глині ще кілька старих монет. Але на тому все й скінчилося.

Тож досі так і не виявили ані підземного ходу, ані винного погребу, ані інших схованок зі скарбами. Проте, і без того, сама пишна архітектура палацу з казковими мавританськими інтер'єрами і є справжнім скарбом Мерінгів у Старій Прилуці.

Замок-палац в Іванові (с. Іванів Калинівського р-ну Вінницької обл.)

Для всіх шанувальників середньовічної архітектури України, і не лише для них, добре відомий Підгорецький замок на Львівщині. Широко тиражований, це один з найкрасивіших замків в Україні. Та мало хто знає, що на Поділлі, в с. Іванів Вінницької області зберігся замок, який мало чим відрізняється від Підгорецького красеня. Такий же величний палац, стіни якого, посилені бастіонами та куртинами, формують квадратний двір. Навколо – залишки глибокого рову, палацовий парк зі штучним каналом. Подібна схожість зумовлена тим, що й Підгорецький, й Іванівський замки є перехідними спорудами до замків-палаців. Та, на відміну від Підгорецького, замок в Іванові майже невідомий. Хоча кожного відвідувача не можуть не вразити величезні об'єми замку, добре збережені архітектурні форми палацової споруди.

Історія створення замку в сьгоднішньому с. Іванів (колишньому Янові) розпочинається в XVI ст., коли ці землі належали Гневошу Стрижевському. Необхідність захисту від постійних нападів кримських татар призвела до побудови оборонного комплексу. Оскільки зміна зброї на вогнепальну диктувала інші умови будівництва, то Янівський замок було зведено за поширеною на той час бастіонною системою. На відміну від середньовічних укріплень, він будувався на рівнині та оточувався системою валів і ровів. Укріплення мали форму квадрату, на рогах якого розміщувалися бастіони, та підіймалися на 7 метрів над навколишньою територією. Стіни будівель сформували внутрішній двір, на якому розташувався старий палац.

У XVIII ст., коли Янів перейшов до власності польських графів Холоневських, необхідність у фортифікаційних укріпленнях зникає. Тож граф Адам Холоневський на місці давнього замку, використовуючи його збережені фрагменти, розбудовує пишну резиденцію.

Точні дати початку та завершення зведення нового палацу невідомі. Але у листопаді 1781 р. короля Станіслава Августа Понятовського господарі приймали вже в новому палаці. Резиденція Холоневських вдало поєднала риси пізнього бароко та класицизму. Всі кімнати палацу з'єднувалися між собою коридорами різних рівнів, створюючи справжній лабіринт. Всюди була паркетна підлога. Коридори прикрашали родинні портрети, серед яких особливо цінними були портрети Адама і Миколая Мишки з 1469 р. В кількох залах розміщувалася величезна бібліотека, яка містила близько 10 тис томів, серед яких траплялися дуже старі й рідкісні екземпляри.

Через рів перед брамою було перекинуто підйомний міст. До парку, відділеного кам'яним муром від палацової території, виходила хвіртка із кам'яними сходами. Нижче парку знаходився невеликий прямокутний став, за яким тягнулися фруктові сади та городи.

Оскільки до радянських часів замок-палац зберігся в неушкодженому стані, тут було розташовано дитячий притулок, який як Іванівська спеціальна загальноосвітня школа-інтернат функціонує по сьогодні. А в 1946 р Янів було перейменовано на Іванів.

До нашого часу цей замок-палац чудово зберігся. Замкові споруди формують квадратний двір, на рогах якого – чотирикутні двоярусні вежі, побудовані з червоної цегли з використанням дикого каменю. Зовнішні стіни мають товщину до двох метрів, внутрішні – не менше метра. Основна маса споруди двоповерхова, в якій трьома поверхами виокремлюється громада центральної частини. З південного боку збереглися залишки головного в'їзду епохи XVI ст., посиленого барбаканом. Трикутний фронтон палацової споруди й досі прикрашає гіпсовий барельєф з гербом родини Холоневських. Зі старих інтер'єрів до наших днів дійшли Колонний зал з туковими колонами, парадна Мармурова зала, ліпні розетки на стелях, дерев'яні сходи на другий поверх.

Цей замок є не тільки найбільш східним серед всіх замкових комплексів, але й найбільш повно збереженим серед решти інших замків-палаців. Тож тут є на що подивитись!

Лігво дракона над Південним Бугом (Прибузький ландшафтний заказник, с. Печера Тульчинського р-ну Вінницької обл.)

Є на території Східного Поділля надзвичайно мальовнича місцевість. Серед могутніх розкиданих по річковій улоговині валунів, що нагадують величезне казкове стадо, вирує та піниться Південний Буг, стиснутий поміж високими скелястими берегами. А над самою неприступною кручею, порослою короткою травою, серед ровів давнього городища знісся до неба стрункий силует дерев'яного храму витончених пропорцій. Осторонь височіє масивний кам'яний стовп дзвіниці, яка своїми формами нагадує давню сторожову вежу. Ця місцевість здавна зветься Печера. Від самої назви вже віє сивою давниною. І не даремно. Адже в глибині скель заховані старовинні ходи та печери, які не раз ставали притулком для місцевих жителів в тяжкі часи та дали назву поселенню на правому скелястому березі Південного Бугу.

Серед місцевих жителів ще наприкінці минулого століття була поширена легенда, за якою начебто на високому березі Бугу, прямо над переprawою, жив колись лютий дракон. Здалеку озирив він навколишні

землі і кожен перехожий, котрий долав тут течію річки, повинен був сплатити чимале мито. Але цих коштів було замало, тож дракон частенько грабував багатих купців, що переправлялися через Буг.

Хто ж був цим чудовиськом? І що це за сліди валів, ровів, в'їздної брами легко простежуються на верхівці кручі, що нависає над річкою. Кого ж людська пам'ять запам'ятала як ненажерного дракона?

Цим драконом була дійсна історична постать – молдавський господар Георгій Дука.

Роки його правління ввійшли в історію Молдавії як часи безмежної тиранії, непосильних податків та жорстоких покарань. Дука заборгував багато грошей, щоб вдруге отримати господарський трон, тому обклав країну непомерними податками. Але й за своєю природою він був справжнім тираном, що підтверджує молдавський літописець: „На всіх Дука дивився зверху. Палац свій, стіл свій він тримав по царськи. І коли виходив до народу, його погляд був похмурим, щоби застрашити людей...”

У 1681-1684 рр. Дука був оголошений турецькою владою гетьманом Правобережної України. Місцеположення Печери – поміж Дністром і Дніпром, на кручі над Бугом – неначе символізувало велич і неприступність самого Дуки, котрий звів тут кам'яний замок. В своєму літописі Величко розповідає „для своєї господарської резиденції, в полку браславському за Богом, в городку Печери, велел замок себе збудувати и в нем живучи хотел обоими украинскою и волоською землями владети”. У 1682 р. за велінням Дуки було закладено регулярний парк на 800 метрів вище од замку за течією річки. Насадження парку висадили на іншому виступі скель, щоб його можна була бачити з замкових стін.

За народними переказами, саме з верхівки цього замку Дука пильно оглядав околиці та жорстоко грабував проїзжих. Так поступово в народній уяві замок Дуки перетворився на лігво дракону.

Та жив у Печері Георгій Дука, так само як і правив на Україні, недовго. Внаслідок політичних інтриг та військового перевороту молдавський трон зайняв боярин Петричейку, а Дука був схоплений та відправлений до Польщі, де і загинув.

Резиденція жорстокого тирана виявилася непотрібною новим господарям цих земель і згодом вона перетворилася на пустку. У середині XVIII ст. руїни похмурого замку остаточно розібрали, а камінь пішов на облаштування фундаменту та огорожі дерев'яної церкви Різдва Богородиці, поставленої на місці колишньої резиденції Дуки.

На сьогодні ніщо не нагадує діяння молдавського господаря в Печері – від замку залишилися лише вали, рови, ями.... І лише поставлена окремо дзвіниця церкви, перебудована з замкової вежі, що наче свічка височить на самісінькому кінчику високої кручі над стрімкою течією Бугу свідчить, що саме тут колись було „лігво дракона”.

Ободівський палац Собанських: Пушкін на Поділлі (с. Ободівка Тростянецького р-ну Вінницької обл.)

«Я рожден, чтобы любить и следовать за вами...». Мабуть, немає в світі жодного куточка, де б не знали ім'я видатного російського поета О.С. Пушкіна. А чи знаєте ви, де народилися ці рядки? На Поділлі, по дорозі з Тульчина, де Пушкін відвідував своїх друзів-декабристів, до маєтку Собанського в Ободівці.

На сьогодні мало хто знає, що на Поділлі збереглися пам'ятки, які стали свідками перебування поета, які пам'ятають кроки Пушкіна, його голос.

На території теперішньої Вінниччини в центрі села Ободівка Тростянецького району знаходиться палац панів Собанських. Навіть на сьогодні, не зважаючи на напівзруйнований стан, він вражає нас своїми розмірами, величчю та архітектурним вирішенням.

Палац було побудовано в стилі романтизму з елементами італійського ренесансу. Двоярусна крита галерея поєднувала центральний корпус – палаццо з чотириярусною вежею та класицистичним корпусом, утворюючи внутрішній дворик. Велична будівля мала понад 40 кімнат і залів. Палац потопав у зелені фруктових садів, виноградників і великого парку, створеного на основі природного лісу відомим паркобудівником Діонісієм Маклером.

І саме сюди, до садиби, а вірніше, до невістки пана Собанського й прагнуло серце поета. Її звали Кароліна Собанська. Вона була світською дамою надзвичайної вроди, яка підкорювала натовпи шанувальників. Про її незвичайні вогненні очі, які раз побачивши, неможливо було забути, згадували сучасники. Тож зустрівши Кароліну, Пушкін був зачарований її вродою й пристрасно закохався.

Юну Кароліну видали заміж за Ієроніма Собанського, котрий був старшим на тридцять років. Собанські володіли значними маєтностями на Поділлі, але найбільш пишним та розкішним був палац в Ободівці, що належав Міхалу Собанському. Його брат Ієронім, одружений з Кароліною, проживав поряд в набагато скромнішій Баланівці.

Салон Собанських в Ободівці був одним з найзначніших на Поділлі, тут відбувалися пишні бали з безліччю гостей, справжньою прикрасою яких була Кароліна Собанська. Свідком колишнього життя

та колишньої розкоші можна назвати величезну залу на другому поверсі палацу. Неймовірно красива бальна зала якимось дивом зберегла свій ніжний рожевий колір, обробку інтер'єру, красу архітектури. Цілком можливо, що Кароліна Собанська танцювала на балу в цій прекрасній залі.

Слідом за Кароліною до Ободівки потягнувся й Пушкін, який на той час перебував у Тульчині. Поет давно мріяв відвідати це затишне містечко, де знаходився штаб 2-ї армії і де серед кола революційно на-строєних офіцерів в нього було чимало знайомих.

Проживання у Тульчині для поета, звиклого до світського життя, не було таким вже нудним: гучні бали у Собанських в Ободівці, полювання у Четвертинських в Антополі, на які з'їжджалось навколиш-не панство, задушевні розмови з Пестелем і знайомими офіцерами в Тульчині, й, звичайно, товариство вродливих жінок, серед яких Кароліна Собанська посідала окреме місце. І саме по дорозі, що веде з Туль-чина до Ободівки, їхав свого часу Пушкін, поспішаючи у гості до пана Собанського, де він сподівався зустріти Кароліну.

На жаль, до сьогодні палац Собанських зберігся в не найкращому стані. Після жовтневої революції 1917 р. в палаці була влаштована „Бессарабська комуна”, потім школа-інтернат. І лише коли школа по-кинула старовинні стіни, починається поступовий занепад будівлі, що перетворив її на величезну руїну. А міг би бути унікальний меморіальний музей в палацових інтер'єрах, присвячений перебуванню ви-датного поета на Поділлі. Ще в середині ХХ ст. вчителі, які працювали в інтернаті, розповідали, начебто на горіщі ободівського палацу були знайдені листи Кароліни Собанської до Олександра Сергійовича Пушкіна. На сьогодні, споглядаючи величні руїни колись прекрасного палацу, розумієш, що невдовзі буде втрачено останнього свідка перебування тут видатного поета.

Джерела та література:

1. Жукова О. Пушкін на Поділлі: Ободівський палац Собанських // Поділля. – грудень. – 2013.
2. Жукова О. Забута твердиня // Поділля. – 2014.
3. Жукова О. Замок у Панівцях: про що мовчать руїни // Поділля. – 2014.
4. Жукова О. Скарби палацу Мерінга в Старій Прилуці // Поділля. – 2014.
5. Жукова О. Нерозгадані таємниці княжої скарбниці в Ізяславі // Поділля. – 2014.
6. Жукова О. Лігво дракона над Південним Бугом // Поділля. – 2014.
7. Жукова О. Прокляття Чорнокозинецького замку // Поділля. – 2014.

Мороз В. С.

м. Хмельницький

Мороз В. С.

м. Дніпро

ІСТОРИЧНІ ПАМ'ЯТНИКИ ІУДЕЙСТВА НА ГОРОДОЧЧИНІ

В статті систематизовано відомості про історичні пам'ятки юдейства, досліджена історія ста-новлення, розквіту та загибелі єврейських общин Сатанова, Городка, Кузьминів і Купина, їх історичних пам'яток синагог, кладовищ та зроблені рекомендації про включення цих пам'яток у туристичні марш-рути Городоччини.

Ключові слова: *Сатанів, Городок, Кузьмин, Купин, єврейська община, кагал, хедер, синагога, кладови-ще, надгробки, кіркут, арон-кодеш.*

Євреї є одним із древніх народів, про який згадувалось в найдревніших частинах П'ятикнижжя, утримував віками свою духовну та культурну ідентичність, не зважаючи на географічні особливості їх проживання. На Україну євреї попали з Криму, де вони оселились понад дві з половиною тисяч років не-забаром після зруйнування Першого Храму.

Перші згадки у літописах про євреїв у Київській Русі припадають на Х ст., куди вони потрапили з Хазарського каганату. Каганат утворився із кочових племен, які у VIII ст. перейшли на єдину мову – хо-резмійсько-печенізьське нарідчя. Кримські євреї служили в каганаті перекладачами, лікарями, купцями, радниками, що позитивно вплинуло на прийняття каганом Обадієм та населенням каганату іудейської релігії. Каганат, як буферна зона між татаро-монгольськими племенами та Київською Руссю зіграв по-зитивну роль як заслон для Східної Європи.

По смерті литовського князя Вітовта у 1430 р. Подільське князівство було захоплене Польщею і утворене Подільське воєводство з центром у Кам'янець-Подільську. Для закріплення загарбаних земель польський король Владислав II Ягайло став роздавати землі та маєтності вірній королю шляхті на правах посесії, записуючи кожному шляхтичу певну суму, яку він мав внести як орендну плату у королівську касу. Укріплення південно-східних рубежів Польського королівства.

Після вигнання євреїв з Іспанії та Португалії, а згодом з Німеччини стали селитись у Польщі і організовувати юдейське самоуправління кагали [1, с. 111]. Перше письмове згадування про євреїв в Подільському воєводстві датується 1447 р. у зв'язку із заборонаю Кам'янецьким старостою євреям перебувати у місті більше 3 днів [2, с. 567]. 1506 р. Перше документальне згадування про єврейську общину на Поділлі: Меджибізька єврейська община звільнена від сплати зборів та податків. 1520-і – 1560 роки. Інтенсивне будівництво і утворення єврейських общин у Зінькові (1521), Скалі Подільській (1526), Барі (1542), Сатанові, Хмільнику, Шаровці (1565), Пробужні (1569), Вінниці (1532), Брацлаві (1551). Найстаріші надгробки на єврейських кладовищах знайдено в Меджибожі (1555), Скалі (1564), Сатанові (1576) [2, с. 567]. Зростання чисельності єврейського населення та утворення нових общин в Подільському воєводстві у Старій Синяві (1570), Гусятині, Сідорові, Чемерівцях, Язловці (1578), Летичеві (1581), Оринині (1582), Шаргороді (1589), Проскурові (1627), Городку (1630), Могилеві, Дунаївцях (1637), Мурафі (1647). В Брацлавському воєводстві: Немирів (1603), Красне (1605), Літин (1616), Ладижин (1640), Животов (1644) та ін. В цей же період почалось будівництво кам'яних («оборонних») синагог в Меджибожі, Сатанові, Шаргороді, Жванці, Язлівці, Гусятині та ін. містечках. Створений в 1580 р. центральний орган самоуправління євреїв Польщі – Ваад Чотирьох Земель [2, с. 568]. В 1605 – 1611 роках рабином Меджибожа був Іоель Сіркис – згодом один із самих знаменитих польських рабинів, автор халахичного коментаря «Байт Хадаш» [2, с. 568].

На території сучасної Городоччини проживало чотири єврейські общини: Городоцька, Сатанівська, Кузьминська та Купинська. Серед них найбільш древньою та чисельною була Сатанівська. Перші писемні відомості про Сатанів припадають на 1404 р., коли польський король і верховний князь Литви Владислав II Ягайло надав поселення шляхтичу Петру Шафранцю. Згодом містечко викупив великий князь литовський Вітовт, а в 1431 р. поселення було надано у володіння Петру Одровонжу на умовах несення військової служби. В 1436 р. поселення переведено на «німецьке право», а в 1444 р. надано магдебурзьке право [3, с.461.] В 1528-1531 рр. містечко піддалось жорстокому і спустошливому нападу кримських татар.

В сатанівській єврейській общині на момент її першого згадування у польських документах в 1565 р. було 9 єврейських домів. Самий ранній надгробок, що зберігся на Сатанівському єврейському цвинтарі, датується 1576 р. [2, с. 567].

Сатанівська синагога являється однією із най старіших будівель містечка і найстаріших подібних будівель по всій Східній Європі. По одній версії, її збудували в 1514 р., по другій – в 1532 р. Будівництво тривало 18 років. Будівля оборонного типу в стилі ренесансу була частиною оборонної системи міста. Складається у плані із прямокутного об'єму головної зали і прилеглих до неї понижених приміщень. Перекрита на пів циліндричними склепіннями із стрілчатими розпалубками. Стіни укріплені контрфорсами. Синагога опоясана рядами мушкетних і гарматних бійниць. Довжина головної будівлі синагоги 18, ширина – 16 висота – 12 метрів. Стіни товщиною півтора метра, складені з місцевого вапняку. Прямокутний об'єм будівлі прорізаний десятьма високими стрілчатими вікнами і двома круглими вікнами на східному і західному фасадах. З трьох сторін будівля оточена прибудовами, в яких знаходяться галереї для жінок і службові приміщення. На основному об'ємі піднімається високий цегляний аттик з характерною для епохи польського ренесансу глухою аркатурою і пізнім білокам'яним карнизом, в арках аттика зроблена бійниця для рушничної стрільби [4, с. 68-69;5, с. 254-276].

Збереглися господарчі приміщення синагоги, всередині – велика зала, «арон кодеш», декілька старих надписів. «Арон кодеш» вирізаний у стіні із каменя і розкрашений в жовтий, голубий і червоний кольори. Його створення датується XVII ст. В 1754 р. проведена генеральна реконструкція синагоги. Про це нагадує надпис над дверима. Тоді ж був виготовлений новий «арон-кодеш» – спеціальна шафа для зберігання сувоїв Тори. Леви символізують єврейський народ, корона – символ Всевишнього, над нішею зображені скрижалі Завіту, колони символізують розрушений храм, який обов'язково буде відроджений [6, с. 185-187].

Синагога завжди була центром суспільного життя єврейської общини. Тут збиралися для спільної молитви і вивчення священних текстів, проходили торжественні церемонії, судові засідання. Будівля синагоги використовувалась і як оборонна споруда для захисту при нападі противника.

Рядом з Великою синагогою находились клоуз і бейт-мідраш. «В центрі містечка була так звана «Нова синагога», побудована для заможних євреїв. В містечку було декілька хедерів, в котрих хлопчики

отримували традиційну початкову освіту. «В хедер хлопчиків віддавали у віці 3 – 5 років і навчались вони там, при наймі, до 13 років, тобто до бар-міцві, до того моменту, коли хлопчик ставав повнолітнім і сам особисто ставав відповідальним перед Богом за свої поступки. В середині хедер являв собою вбогу картину: невелика кімната без підлоги, низька стеля. В центрі довгий дерев'яний стіл, обставлений по боках дерев'яними довгими лавками, де на кожній із них сиділо по 6 – 8 дітей. На стелі в центрі кімнати висіла газова лампа, яка запалювалась вечором з появою «першої зірки» [1, с. 119].

Вікна через свою старість та зношеність віконних рам майже ніколи не відкривались. В тісноті та духоті сиділо 16 – 20 чоловік дітей щоденно з 9 годин ранку до 9 годин вечора, без єдиної перерви, не рахуючи годинної перерви на обід. В центрі за столом сидів ребе – учитель-великомученик, котрий звичайно голодував із своєю сім'єю, не маючи в хаті хліба. Очевидно, за своє безпросвітне, злиденне життя вони, ребе, пробували мстити своїм невстигаючим і тупоголовим вихованцям. І дійсно, цим «невстигаючим» діставалось щоденно і, в особливості, по четвергах – в день повторення пройденого за тиждень Талмуду. Не допомагали і сльози. Побойі були узаконені. Всякий побитий боявся про це розповідати у себе вдома», – згадує один із бувших учнів Сатанівського хедера [1, с. 119; 13, с. 589-596].

В 1648 р. євреї Сатанова приймали участь в обороні міста від військ Богдана Хмельницького. В 1648–1649 рр. єврейське населення Сатанова постраждало від нападу селян навколишніх сіл і загонів Максима Кривоноса, в 1651 – від козацьких набігів. Єврейська община Сатанова була знищена. Серед жертв козацької різни 1648-1649 років був рабин Сатанова Шлом Спіра (1618-165), що видав у 1637 р. книгу свого батька «Відкривач Глибин», знаменитого краківського рабина Натан Ната Спіра [1, с.119, 127-141]. Після Хмельниччини та турецького володарювання єврейська община в Сатанові відродилась, мабуть, на початку XVIII ст. В 1738 р. в Сатанові проживало більше 1000 євреїв (20% населення), в 1765 р. – 1369, в 1775 р. – 1011, в 1789 р. – 1503. Євреї селились на центральній площі міста, де збудували кам'яні і дерев'яні на кам'яному фундаменті дома. Окраїни і передмістя заселяли українці та поляки. Серед євреїв були ремісники, що входили в об'єднання швейників, шевців, кушнірів, а також ювеліри, шклярі, ковалі, котлярі, мідники, музиканти, цирюльники, В 1847 р. в Сатанові проживало 4415 душ, з них 2841 євреїв [5, с.31]. Для захисту населення від татарських набігів в XVI ст. був збудований замок, а місто обнесене стіною та ровом.

Окрім релігійних авторитетів у Сатанові народились Сатанов Ісаак (1732-1805) – письменник, філолог і релігійний філософ, просвітитель [5, с. 31-32] та Сатановер Мендель Левін (1741-1819) – філософ і математик, популяризатор науково-популярних знань, педагог [5, с. 29-31]. Сатанів у ті часи був визначним науковим та культурним центром вченості. Бібліотека сатанівської общин в 1776 р. налічувала 750 книг.

Євреям прийшлося пережити важкі часи Першої світової війни, більшовицький переворот, репресії, німецької окупації, шоа та знищення общини. З приходом до влади більшовиків в 1920-1930 рр. були закриті молитовні будинки та синагоги. В 1930-1960 роках в будівлі старої синагоги було зерносховище. У 1990-х рр. з ініціативи активістів благодійного фонду Хесед-Бешт був проведений капітальний ремонт Великої синагоги, яка стала окрасою міста, місцем паломництва туристів. В теперішній час євреї в Сатанові не проживають.

Другою після синагоги святинею євреїв вважаються кладовища, або дім поховань, або дім вічного життя, або сад, дякуючи деревам, що оточують могили [7, с.532;8;9; 10]. Кладовища розмішувались в самому кінці гетто. Єврейське кладовище Сатанова можна вважати кам'яним літописом общини. Тексти і зображення на різних надгробних стелах дозволяють узнати ім'я та роки життя небіжчика. Кладовище знаходиться за межами містечка, приблизно в 500 метрах від міських воріт, на високому клиноподібному пагорбі, який підіймається над Збручем та тягнеться понад дорогу на Кам'янець. Кладовище витягнуте майже на півкілометра з півночі на південь, шириною біля 200м. Збереглися лише фрагменти кам'яної стіни, яка колись його оточувала. По датах поховань добре виділяються дві ділянки: стара, де є біля 500 надгробків XVI – XIX ст. Багато з них скриті заростями кущів та нова ділянка, відокремлена від старої проліском. Тут біля 3000 надгробків кінця XIX - XX ст. Найбільш стара частина кладовища знаходиться на південно-східному склоні пагорба, зверненого до р.Збруч.

Найстаріший із п'яти знайдених надгробків XVI ст. відноситься до епохи утворення общини і датується 1576 р. Найбільш ранні пам'ятники являють собою прямокуні стели без декору. Тексти на стелах збереглися лише частково. Інколи з них можна взнати дати народження і смерті та імена перших єврейських поселенців: Моше, Цві, Менахем, Хана дочка Шмуеля. Надгробки першої половини XVII століття краще збереглися. Фасади прямокутних стел акуратно оброблені і розділені на дві частини: у верхній розміщений символічний образ, в нижній – епітафія. В декорі пам'ятників зустрічаються декілька різновидів образотворчих мотивів: дерево з плодами, виноградні грони, левоголові риби, гірлянди. На стелі 1638 р. розміщено зображення жесту благословення кобанам – одно із самих ранніх у Східній Європі. Під цим каменем похоронений юнак із роду первосвящеників.

Тексти епітафій на стелах містять відомості про війни, набіги татар або бойові сутички, що відбувалися в Сатанові і його околицях. Епітафія 1638 р. на могилі Моше сина Натана так характеризує покійного: «Був обізнаний в Торі, Мишні, Ге-марі. На кладовищі не виявлено пам'ятників другої половини XVII ст., коли після козацьких повстань община була практично повністю знищена. Значне число монументальних надгробків початку XVIII ст. вказує на відродження і економічне зростання общини в цей період. Епітафії нагадують про міста походження небіжчиків.

Середина XVIII століття – пік процвітання в історії сатанівської общини. Благополучне економічне положення відобразилось і на рівні освіти. Титулом «*ha-rar*», тобто «людина вчена», відмічено буквально кожний чоловічий надгробок тієї епохи. Особо відмічали талмудистів за їх знання Торі і величали епітетом «*алуф бэ-Тора*» («великий в Торі»). Епітафії цього часу вказують також і професії та підкреслюють цим високий соціальний статус їх власника: є *saј* захоронення соферів, повивальної бабки Мірьям (1755), талмудиста і автора *h* Илеля сина Мордехая (1755). Між 1730-ми і 1740-ми роками появляються мотив із зображеннями реальних та міфічних тварин. Серед них: лев в сутичці з єдиногом, журавель із змією в дзьобі, ведмідь з пучками віток в лапах, двоголовий орел з зайцями в кігтях, птиця, що клює винограду грону. Більшість надгробків середини XVIII ст. виконані з тонким художнім почуттям. Дійсно, в цей час мистецтво кам'яної різьби на надгробних стелах достигло свого найвищого розквіту в єврейських общинах Подолії. Сатанів став художнім центром, що зробив вплив на розвиток каменерізного мистецтва у всьому регіоні. Деякі сатанівські надгробки середини XVIII ст. являють собою справжні шедеври каменерізного мистецтва.

На протязі всього XIX ст. в Сатанові продовжували виготовляти художньо оформлені надгробки, однак до кінця цього століття рівень майстерності помітно знизився. Різьба стала плоскою і з декоративної точки зору більш примітивною.

Нова частина кладовища являє собою одноманітні ряди невисоких надгробків з напівкруглими завершеннями. Плоскі рельєфи зроблені по трафарету. На чоловічих надгробках зображені, як правило, лежачий лев, на жіночих – птиця і мінора з п'ятьма різьками. Можна стверджувати, що Сатанів – місто музей, а про старий некрополь – що це унікальна художня галерея під відкритим небом.

Отже, юдейськими історичними пам'ятниками Сатанова є Велика синагога, єврейське кладовище, водяний млин на р. Збруч та жилі єврейські будинки у центрі містечка.

Важливим центром формування юдейства був Городок, що розміщений на берегах р. Смотрич. Городок – дуже давнє поселення. Спочатку називався Новодвором і належав Новодворським. Назва Новодвір зустрічається в реєстрі поселень Подільського воєводства в 1493 році. Тоді тут було 4 дими. В 1530-42 рр. в податкових списках зустрічаємо Бедрихів Городок, що складався з двох частин: Гербурта (2 плуга) і Свірча (2.5 алуга). У 1550 р. був сильно спустошений татарами і для більшої безпеки власниками Городка М.Гербуртом та І.Свірчем був збудований замок на правому березу високої кручі р. Смотрич. Євреї поселились в Городку ще до 1630 р. Як уже відмічалось, перша писемна згадка про єврейську общину містечка Городок припадає на 1630 рік. Для здійснення своїх духовних потреб на рубежі XVII–XVIII ст. в Городку була збудована дерев'яна синагога. Тоді ж дерев'яні синагоги були збудовані в Яришеві, Михалполі, Миньківцях, Смотричі, Ланцеоруні, Китайгороді, Сніткові, Сухоставі, Озаринцях [12, с. 56]. Городоцька синагога є традиційним типом подільських деревних синагог. Подільські синагоги являють собою цільні зрубні будівлі, перекриті у два яруси гострими двоскатними дахами. Стіни основного об'єму будівлі були прорізані з трьох сторін шістьма здвоєними вікнами. Західний фасад синагоги представляв собою відкриту галерею, як у житлових домах. Ніяких додаткових архітектурних прикрас будівля не мала. Синагога мала бокові прибудови навколо центрального об'єму, це надавало усій будівлі живописний архітектурний вид (фото). Прибудови навколо синагоги використовувались як господарчі приміщення, в яких працював хедер. Городоцька синагога, як і інші кам'яні та дерев'яні синагоги, мала три вузлові точки: вхід, біма та арон-кодеш, які розміщувались на одній вісьовій лінії. Біма в центрі, арон-кодеш на східній стіні, вхід – на західній. Традиційний надпис над аркою входу гласив: «Ось врата Господа; праведні увійдуть в них» (Псалми 117:20) (дерев'яна синагога в Яришеві) або: «В Дім Всевишнього входи з трепетом» (Сатанів). Другими вратами являвся арон-кодеш для зберігання сувойів Торі.

Стіни більшості дерев'яних синагог XVII–XVIII ст. (Смотрич, Яришев, Михалполь, Миньківці, Ланцкорунь, а також, імовірно, і Городка) були прикрашені розписом. Він покривав поверхню стін і купола суцільним килимним узором із біблійних текстів, рослинних і тваринних мотивів, арабесок. [12, с.62]. Біма розміщувались в молитовній залі. Вона являла собою кам'яний восьмигранний поміст, оточений перилами.

Крім «головної» або «Великої» синагоги в Городку було ще два молитовних будинки. Їх поява в кінці XVIII ст. пов'язана із зростанням чисельності єврейської общини і розмежуванням окремих груп насе-

лення. Так, ремісники – кравці, шевці, кушніри, бондарі, балагули (візники) – збудували власний «цеховий» молитовний дім. Окрему будівлю для молитов і зборів збудували собі заможні євреї – «аристократія» містечка, залишивши «Велику» синагогу біднякам. Послідовники тієї чи іншої течії хасидизму також влаштували свій власний «клойз» або «штибл», що в перекладі значить «молитовний дім».

Городок був розорений під час Хмельниччини. На початку червня 1653 р. Б.Хмельницький після невдалого походу на Кам'янець-Подільський з оринінських полів підійшов до Городка і отаборився в долині р. Тростянець, лівої притоки Смотрича. Козаки штурмом взяли Городоцький замок і як стверджує М.І.Костомаров «не пожаліли ні шляхти, ні посполства», усіх вирубали в пень, а замок зруйнували. Замок більше не відновлювали. Єврейська община загинула і відродилась після турецької неволі. В Городку знаходився центр кагалу, в якому в 1764 р. числилося 515 єврейських душ обох статей, в 1765 р. в кагалі 646 євреїв [11, с.806], в 1784 р. вони мали 183 будинки, чисельність їх становила 624 душі, а Городок залишався центром кагалу. Станом на 1860 рік жителів 4601 душ обох статей, з них 2367 душ євреїв, одна єврейська синагога, два молитовних єврейських будинки; в 1897 р. – 3194(37% населення), в 1926 р. – 1745, в 1939 р. – 2329 (29%). Більшість євреїв Городка розстріляні восени 1942 р. в Ярмолинцях. В середині 1990-х рр. в Городку проживало декілька єврейських сімей. В 2000-х роках городоцька єврейська община почала відновлюватись. Євреї, не зважаючи ні на що, зберегли свою національну ідентичність і належність, залишилися вірними своїй мові і культурі. Був створений дитячий клуб, організований струнний оркестр єврейської музики. Дитячий клуб перетворився у родинний клуб, відродилась єврейська община, яка нараховує 40 чоловік.

Дерев'яна синагога, типовий зразок подільських дерев'яних синагог XVIII ст., була спалена в 1939 р. [12, с. 222].

В Городку збереглося єврейське кладовище, де є декілька сотень надгробків XVIII –XIX століть. Кладовище розміщене на крутому горбі, що височить над містом, і заросло густими кущами. Кладовище обкопане ровом, а тому місцеві жителі називають його «окописьком». Значне число надгробних стел має різний декор, близький по стилю до декору стел єврейського кладовища в Сатанові. Городоцьке єврейське кладовище – це музей під відкритим небом. В давнину до сучасної забудови міста було розміщене окремо за межами міста, оточене земляним валом, на крутому підвищеному правому березі ріки Смотрич. Територія кладовища була власністю общини. Всі похоронні обряди, догляд та підтримання порядку на кладовищі входило в обов'язки похоронного братства. Надгробки встановлювали через рік після смерті покійника, мали форму вертикальної стели з каменя, інколи з дерева, орієнтовану на схід. У XIX ст. форма надгробка змінилась. На надгробок ставили вертикальну стелу і горизонтальну плиту, яка дещо нагадувала ногу або чобіток. На кожній стелі була епітафія на священній мові івриті, яка містила ім'я покійника та дату його смерті, щоб зберегти їх на всі часи. Епітафії писались по загальному принципу. Початкові слова: «камінь для пам'яті», «камінь на всі часи», «знак», «свідок» та ін. Епітафії підкреслювали найбільш цінні людські якості: праведність, богобоязливність, мудрість, наводились цитати із священних текстів [12, с. 66-68].

В 1750-80 рр. мистецтво різьби надмогильних стел досягло своєї вершини: ідеальні пропорції, розкішний бордюри з вазонів, виноградних лоз, лілій, лотосів, аканта, обрамлений текст. Надгробки стали художнім явищем, яке по своєму рівні і масштабі можна віднести до кращих зразків мистецтва різьби по каменю. У другій половині XIX ст. в мистецтві різьби по каменю з'явилися тенденції, що ведуть до спрощення образу. До початку XX ст. мистецтво різьби по каменю стел прийшло у занепад, каменерізи стали працювати по трафарету. На стелах крім епітафій зображались деякі тварини. Дослідження зображень тварин на стелах з поховань у Сатанові та Городку зробив городоцький краєзнавець Дмитро Полухович. За його дослідженнями лев – символ єврейського народу, а битва лева з єдиним символізує прихід Мошіаха, а ще леви традиційно зображають людей, що мали прізвище Лейб (Лев). Ведмідь з вітками у лапах зображає людей, що мали ім'я Дов або Бер – тобто ведмідь. Медальйон, де зображено трьох зайців, що біжать на Городоцькому кладовищі. Зайці символізують богобоязність небіжчика. Орел клює зайця – символізує страх Божий. Білочка, що гризе горіхи, символізує Дерево Життя – натяк на мудрість небіжчика, який гриз мудрість Тори. Зображення вовка притаманне тим небіжчикам, що мали прізвища Вольф (Вовк). На могилах неодружених дівчат зображали ланей, що символізували цнотливість, а могили одружених жінок традиційно прикрашає п'яти свічник з пташками обабіч. Орел – символ Бога, лелека – праведність покійника. Єврейський цвинтар, що розкинувся на високій горі над Городком, варто відвідати кожному. Багатьом тутешнім надгробкам місце у музеї. Це справжні шедеври. До того ж з цвинтарної гори відкривається чудовий краєвид на Городок та мальовничу долину Смотрича. Крім єврейського кладовища, в Городку до наших днів зберігалися деякі пам'ятки архітектури минулих часів: Олександро-Невська церква

(1841 р.), особняк, в якому розмістилась ошадкаса (друга половина XIX ст.), госпіталь сестер милосердя (1784 р.), особняк – школа №1 (початок XX ст.).

Значним осередком іудейства було с. Кузьмин Городоцького району, розташоване на берегах ріки Смотрич, вперше згадується в історичних документах початку XVII ст. В епоху Речі Посполитої Кузьмин – містечко Подільського воєводства. В 1765 р. в кагалі числилось 208 платників подушного податку. Згодом містечко Проскурівського повіту Подільської губернії. В 1847 р. «Кузьминське єврейське товариство» мало 550 душ; в 1897 р. в Кузьміні жителів – 2940, з них 890 євреїв [7, с.900]. Містечком воліли Гербурти, Онуфрем Морський, Граб'янки. В містечку знаходилось правління волості. Євреї тут стали селитись в першій половині XVIII ст. За іншими даними, чисельність єврейського населення в 1765 р. – 268 євреїв, 1797 р. – 890 (30% населення), 1923 р. – 569. Євреї Кузьмина були розстріляні в Ярмолинцях восени 1942 р. В середині 1990-х рр. євреї в Кузьміні не проживали.

В Кузьміні збереглася будівля кам'яної синагоги кінця XVIII ст. і старе єврейське кладовище. Будівля синагоги розміщена на бувшій ринковій площі, довгий час використовувалась як хлібопекарня, в теперішній час пустує. Вікна синагоги розміщені високо над рівнем землі, внутрішні перекриття плоскі. Жіноча галерея знаходиться в західній частині будівлі. Будівля синагоги має деякі конструктивні особливості і спрощену конструкцію, за якою будувались синагоги більш пізнього часу на рубежі XVIII-XIX ст. (Бершадь, Купин, Вербовець, Озаринці, Пісчнка). Їх будівлі по своїх пропорціях, конструкції, характеру фасадів відрізнялись від споруд, збудованих раніше. Корінну відмінність в конструкцію будівель внесло переміщення жіночої галереї. Якщо в старих вона розміщувалася у наріжних прибудовах з півдня або півночі будівлі (Сатанів, Шаргогод), то в синагогах кінця XVIII ст. жіночу галерею стали прилаштувати безпосередньо в молитовній залі в її західній стороні. Дякуючи переміщенню галереї на другий поверх молитовної зали жінки отримали можливість бачити всю церемонію, що проходила у молитовній залі і біля арон-кодеша. Можливо, що в цій архітектурній новації відбилися певні соціальні зрушення, що відбулися в єврейських общинах [12, с.58].

На єврейському кладовищі виділяються «нові» і «старі» ділянки. На «новій» ділянці – декілька сочень надгробка XIX ст., на «старому» – біля 30 декорованих стел XVIII ст., по стилю близьких до різних стел на кладовищі в Сатанові. Самий ранній надгробок датується 1724 роком [12, с. 222-223].

В Кузьміні, крім іудейських пам'яток синагоги та кладовища збереглися будівлі волосного правління (кінець XIX ст.), земської лікарні (друга половина XIX ст.), млин (початок XX ст.), церква Різдва Богородиці (1839 р.).

Купин – село Городоцького району Хмельницької області, розташований на берегах ріки Смотрич. До 1923 року – містечко Кам'янецького повіту Подільської губернії. Коли і хто заснував Купин то невідомо. В історичних документах згадується з XV ст. В 1407 р. король Ягайло надав Купин якомусь Богуславу, інакше Яранту із Сахова [15, с. 404]. Потім у XVI-XVII ст. належав Гербуртам і Свірчам, потім Замойським і Стадницьким. Останнім власником Купина була Марія Йосипівна Ікскуль-фон-Гільденбант.

Євреї в Купині поселились на початку XVIII ст. Купин – в епоху Речі Посполитої містечко Подільського воєводства. В 1765 р. в кагалі числилось 465 платників подушного податку. Містечко Кам'янецького повіту Подільської губернії. В 1847 р. «Купинське єврейське товариство» нараховувало 923 душі; в 1897 р. в Купині жителів – 1386, із них 1351 євреїв [7, с. 911] За іншими даними чисельність єврейського населення: 1765 р. – 405 євреїв, 1897 р. – 1391(65%), 1923 р. – 670, 1926 р. – 1089. Євреї Купина були розстріляні восени 1942 р. в Ярмолинцях. В середині 1990-х років євреї в Купині не проживали [12, с. 223]

В XIX ст. Купин був відомим на Поділлі ремісничим містечком, особливо розвивався гончарний промисел і виробництво цегли.

В Купині збереглася будівля кам'яної синагоги кінця XVIII ст. і єврейське кладовище. Синагога має плоскі внутрішні перекриття. Жіноча галерея розміщена в західній частині будівлі.. Будівля синагоги знаходиться в аварійному стані. Старовинне єврейське кладовище розміщене за межами села на високому плато, що оточене із заходу і півдня стрімкими схилами, а з півдня ще й прямовисними скелями Смотрицького каньйону, з півночі – струмком і контрфорсом шириною 4 м. на відстані біля 100 м від водопаду. Територія кладовища у XVIII ст. була викуплена єврейською общиною у дідича і відповідає усім єврейським традиціям відносно кіркуту: «за річкою» і на «горі». На кладовищі збереглося декілька десятків декорованих надгробків XVIII-XIX ст. Художня різьба на стелах кладовища в Купині виділяється своєрідністю і представляє значний інтерес [12, с. 223], має багато спорідненого з надгробками Сатанова і Городка.

Крім юдейських пам'яток старовини синагоги та кіркуту Купин має інші визначні пам'ятки архітектури та природи. Із них найбільш відомим вважають млин на річці Смотрич, збудований у 1455 р., а в 1999 р. проведена його модернізація. Ці дати вибиті на фасаді будівлі млина. Млин вальцовий, вальці ви-

готовлені у Швейцарії, за словами мірошника, років 200, а може й 300 тому. Цікавою пам'яткою містечка є турецький міст через річку Смотрич, багато віків тому збудований. Купин, як і все Поділля, 27 років знаходився під владою Порти. Турки надовго збиралися тут залишитись. За переказами старожилів саме турки обмурували міст тесаним каменем, а тому його стали називати турецьким. Найбільш вражаючою пам'яткою містечка є водоспад, що шумить зразу за мостом. Вкритий взимку льодом, повноводний навесні, бурхливий після злив, жартівливий у спекотні дні він завжди манить до себе. За переказами старожилів на роздоріжжі між Купином і старою Пісочною колись давно росли дві тополі. В одну із них під час грози вдарила блискавка і вона згоріла, інша розлога велика рятувала перехожих у спеку і в негоду. Згодом вона всохла. Автобусну зупинку біля Купина ще й досі називають «тополя». Ще про одну пам'ятку містечка оповідає легенда. Старожили розказують, що в XIX ст. біля церкви, яка стояла на території теперішнього будинку побуту виявили підземний хід, що тягнувся від ріки Смотрич з урочища Лямус до церкви. Місцеві старожили оповідали, що в ньому були залізні двері. В інших частинах села – Гончарка, Містечко – виявили ще два підземні ходи, що ці ходи з'єднані між собою і проходили з Сатанова через Купин аж до Кам'янецької фортеці. На наш час у Купині ще збереглися міщанський будинок XIX ст. На високому плато, де з XVIII ст. розмістився єврейський кіркут, існував дерев'яно-земляний замок. Замок помережений глибокими ровами з баштою у центрі і контрфорсом шириною до 4 м. У ті далекі часи на башті постійно чергували подільські козаки, які сигналізували про появу татар. Залишки замку досліджував городоцький краєзнавець Дмитро Полюхович.

Висновки. Отже, ми дослідили єврейські пам'ятки старовини. Всі вони є унікальне явище, створені на території Городоччини і являють значну цінність не тільки для євреїв. Ці пам'ятки – це музей під відкритим небом. Багатьом культурним та освіченим людям необхідно до них торкнутися і це можна досягти через туризм, який об'єднує народи. Відділ культури і туризму Городоцької райдержадміністрації та Городоцька районна спілка краєзнавців в цьому напрямку зробили добру справу, видавши посібники для керівників туристичних фірм і екскурсіводів «Туристичні маршрути Городоччини» та «Городочинна туристична». Але, на жаль, у туристичні маршрути цих посібників не включені історичні пам'ятки городоцького юдейства. Включення їх у туристичні маршрути тільки збагатить зміст екскурсій.

Джерела та література

1. Найман О.Я. Історія євреїв України – Київ: – 2003. – 496 с.
2. 100 єврейських местечек України. Исторический путеводитель. Выпуск 2 . Подолия./ Авторы-составители: В.Лукин (история и этнография), А.Соколова (градостроительство и архитектура), Б.Хаймович (народное искусство). 380 иллюстраций, 50 карт и планов. – Санкт-Петербург: Издатель Александр Гершт, 2000. – 703 с.
3. Андросчук О.В. Сатанів / Енциклопедія історії України, Т.9 Прил –С. – К.: Науково-видавниче підприємство «Видавництво «Наукова думка» НАН України» 2012. – с. 461-462.
4. Маркова С.В. Сатанів: Історія, міфи та легенди. Частина 1. Хмельницький, 2010. – 96с.
5. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и культуре в прошлом и настоящем. Под общей редакцией д-ра Л.Каценельсона и барона Л.Г.Гинцбурга. Том четырнадцатый. Издание Общества для Научных Еврейских Изданий. Издательства Брокгауз-Ефрон – С.-Петербург.1906-1913. – 960 с.
6. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и культуре в прошлом и настоящем. Под общей редакцией д-ра Л.Каценельсона и барона Л.Г.Гинцбурга. Том третий. Издание Общества для Научных Еврейских Изданий. Издательства Брокгауз-Ефрон – С.-Петербург, 1906-1913. – 960 с.
7. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и культуре в прошлом и настоящем. Под общей редакцией д-ра Л.Каценельсона и барона Л.Г.Гинцбурга. Том девятый. Издание Общества для Научных Еврейских Изданий. Издательства Брокгауз-Ефрон – С.-Петербург, 1906-1913. – 960 с.
8. Ангел смерти. Символика еврейского похоронного обряда / Материалы к лекции Б.Хаймовича, С.Амосовой и А.Смирнитской. – Москва, декабрь 2012 г., проект «Эшколот».
9. История еевреев на Украине и в Белоруссии. Экспедиционные памятники. Находки. Сборник научных трудов./ Составители В.М.Лукин, Б.Н. Хаймович, В.А.Дымшиц. Ответственный редактор В.А.Дымшиц. – Санкт-Петербург, 1994. – 162 с.
10. Ходоровський Ю.І. Єврейські некрополі України. Серія «Некрополі України» – К.: Інтеграфік (044). – 80 с.
11. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и культуре в прошлом и настоящем. Под общей редакцией д-ра Л.Каценельсона и барона Л.Г.Гинцбурга. Том шестой. Издание Общества для Научных Еврейских Изданий. Издательства Брокгауз-Ефрон – С.-Петербург, 1906-1913. – 960 с.
12. 100 єврейських местечек України. Подолия. Выпуск 1 – Иерусалим – Санкт- Петербург, 1998. – 320 с.
13. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и культуре в прошлом и настоящем. Под общей редакцией д-ра Л.Каценельсона и барона Л.Г.Гинцбурга. Том пятнадцатый. Издание Общества для Научных Еврейских Изданий. Издательства Брокгауз-Ефрон – С.-Петербург, 1906-1913. – 960 с.
14. Гульдман В. К. Населенные места Подольской губернии [Алфавитный перечень населенных пунктов губернии с указанием некоторых справочных о них сведений]. Издание Подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского Правления – 1893. – 636 с.

**ПАМ'ЯТКООХОРОННА РОБОТА ВІДДІЛУ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ
ТА КУЛЬТУРИ У ХМЕЛЬНИЦЬКІЙ ОБЛАСТІ
(за результатами інвентаризацій об'єктів культурної спадщини у 1981-2016 рр.)**

У статті проаналізовано здійснення інвентаризації об'єктів і пам'яток культурної спадщини у Хмельницькій області з 1981 по 2016 рік, показано заходи щодо збереження пам'яток, їх обліку та охорони.

Ключові слова: інвентаризація, облікова документація, пам'ятка, об'єкт культурної спадщини, Відділ охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області.

Кожна паспортизація об'єктів культурної спадщини має на меті здійснення ряду комплексних заходів: перевірка наявності пам'яток, точне місце їх розташування згідно сучасного адміністративно-територіального поділу, уточнення розмірів, написів, фотофіксацію, визначення категорії, обстеження та складання актів технічного стану, опрацювання отриманої інформації для складання облікової документації.

До 1971 р. питаннями виявлення, паспортизації, вивчення пам'яток в області займалися науковці Хмельницького обласного краєзнавчого музею [1, с.50-52]. Всі виявлені на той час пам'ятки ввійшли до списків (переліків) пам'яток історії та мистецтва місцевого значення відповідно до Закону Української РСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» та рішень Хмельницької обласної ради депутатів трудящих: від 25.03.1971 р. № 84 - 48 пам'яток археології, 61 історії, 12 мистецтва [2, 335 сторінок], від 11.03.1972р. № 66 - 29 археології, 934 історії, 496 мистецтва [3, 332 сторінок]. Загальна кількість складала 77 археології, 995 історії, 508 мистецтва.

В червні 1971 р. при Хмельницькому обласному краєзнавчому музеї був створений відділ охорони пам'яток культури [4].

З 1981 р. співробітники Відділу охорони пам'яток історії та культури організовували діяльність та приймали участь в інвентаризаціях пам'яток та об'єктів культурної спадщини Хмельницької області. Період 1981-1991 р.р. - самий насичений виїздами, інвентаризаціями за завданнями союзних, республіканських, обласних державних органів. На виконання листа Міністерства культури УРСР [5] від 20.03.1981 р. № 9-269/9 «Про збереження історико-меморіальних будинків, що знаходяться під охороною держави», на протязі 1982 року була проведена інвентаризація 70 історичних будинків, їх сучасного використання, наявності на них охоронних зобов'язань. Зав. відділом Л.Ф.Аванесовою, співробітником Г.М.Франко обстежені Волочиський, Деражнянський, Дунаєвецький, Красилівський, Летичівський, Новоушицький, Теофіпольський, Хмельницький райони, співробітником Н.М.Майнгардт - міста Хмельницький, Кам'янець-Подільський, Старокостянтинів, Шепетівка, райони Ізяславський, Полонський, Славутський.

За завданням Міністерства культури, одночасно була проведена інвентаризація 5 пам'яток археології республіканського значення: городища - залишків літописного міста Бакота Кам'янець-Подільський район (Л.Ф.Аванесова, Г.М.Франко); городища - с. Гриців Шепетівський район, городища - давньоруського міста Ізяслав с. Городище Шепетівський район; городища - залишків літописного міста Губин Старокостянтинівський район; городища - м. Полонне Полонський район (Н.М.Майнгардт).

Під керівництвом Л.Ф.Аванесової науковими співробітниками Н.М.Майнгардт, Г.М.Франко у 1983 р. підготовлені Державні списки пам'яток археології, історії, мистецтва, взятих під державну охорону та подані в Науково-методичний відділ пам'ятників культури на виконання постанови колегії Міністерства культури УРСР та президії правління Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури «Про заходи по виконанню постанов ЦК Компартії України та Ради Міністрів УРСР «Об издании томов Свода памятников истории и культуры по Украинской ССР» [6], [7].

У 1983, 1985, 1987 роках Н.М.Майнгардт спільно з науковими співробітниками Г.М.Франко, І.М.Боголюбовою, М.А.Юрчаком продовжували виїзди по обстеженню та виявленню пам'яток на виконання постанови колегії Міністерства культури УРСР від 27.08.1975 р. «Про стан виконання наказу Міністра культури СРСР № 153 від 27.03.1972 р. «Про введення єдиної уніфікованої форми обліку пам'ятників історії та культури СРСР», постанов колегій Міністерства культури УРСР, Держбуду УРСР та президії правління Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури від 17.10.1972р. [8], Міністерства культури УРСР від 29.09.1976 р. «Про стан проведення паспортизації пам'ятників місцевого значення за єдиною уніфікованою формою обліку» [9].

Виявлені пам'ятки ввійшли до списків (переліків) пам'яток історії та мистецтва місцевого значення згідно рішень виконавчих комітетів Хмельницької обласної ради народних депутатів від 19.01.1983 р. - 173 історії, 26 мистецтва [10], від 21.08. 1985 р. - 82 історії, 42 мистецтва [11], від 01.04.1987 р. - 9 археології, 61 історії, 12 мистецтва [12].

У 1986 р. в складі відділу створено сектор охорони і вивчення пам'яток археології.

Рішенням виконавчого комітету Хмельницької обласної ради народних депутатів від 21.02.1990 р. до списків (переліків) пам'яток місцевого значення ввійшли - 44 археології, 153 історії та 158 мистецтва [13].

На 01.01.1989 р. на обліку та під охороною держави перебувало пам'яток археології - 244, історії - 1464, монументального мистецтва - 632.

На виконання постанови Президії Верховної Ради УРСР «Про порушення Закону Української РСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» від 11.09.1990 р. № 270-ХІІ та листа Міністерства культури УРСР від 24.10.1990 р. «Про інвентаризацію пам'яток монументального мистецтва» [14], відповідного рішення обласної ради, з квітня по листопад 1991 р. Н.М.Майнгардт спільно з науковцями відділу В.В.Дзьоником, Н.В.Кокоско, П.Ф.Лозяним провели інвентаризацію всіх пам'яток історії та мистецтва області.

У ході інвентаризації було встановлено, що 20 пам'яток мистецтва знаходились в аварійному стані, 121 - виготовлені на низькому художньому рівні і не відповідали сучасним вимогам. Більшість з них виготовлена з гіпсу та являла собою погруддя. Розпорядженням представника президента України по Хмельницькій області від 05.08.1992 р. 141 пам'ятка була вилучена з списків (переліків) пам'яток історії та мистецтва місцевого значення [15].

До початку інвентаризації станом на 01.01.2005 р., перебували на обліку - 2442 пам'ятки історії (з комплексами), 473 - мистецтва. На всі пам'ятки були виготовлені облікові паспорти та картки за єдиною уніфікованою формою обліку.

На виконання постанови Кабінету Міністрів України від 09.09.2002 року № 1330 «Про затвердження Комплексної програми паспортизації об'єктів культурної спадщини на 2003-2010 роки» [16], було прийнято рішення сьомої сесії Хмельницької обласної ради від 25.06.2003 року «Комплексна програма паспортизації об'єктів культурної спадщини» № 16 - 7/2003 р. [17]. Інвентаризацію з 2005 по 2010 роки здійснювали: пам'яток та об'єктів історії та мистецтва науковці В.В.Дзьоник, Н.М.Майнгардт-Гоголь, Л.А.Сидорович, археології – М.М.Венгер, О.Д.Прядко, О.А.Юськова, О.М.Царук, С.М.Шпаковський.

У 2007 р. за ініціативою Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області на обласну Консультативну раду з питань охорони культурної спадщини були представлені списки (переліки) на 334 пам'ятки мистецтва (301 - В.І.Леніну, 16 - К.Марксу, 10 державним діячам, 4 письменникам, 3 полководцям) місцевого значення [18]. Наказом Міністерства культури і туризму України від 02.07.2008 р. вони визнані такими, що не підлягають занесенню до Державного реєстру нерухомих пам'яток України у зв'язку з невідповідністю критеріям [19].

З прийняттям Постанови Кабінету міністрів України «Про затвердження Порядку визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» від 27.12.2001 р. [20], спільного наказу Міністерства культури і мистецтв України та Державного комітету України з будівництва та архітектури «Про затвердження форм облікової картки та паспорта об'єкта культурної спадщини» від 13.05.2004 [21], після здійснення у більшості районів та містах інвентаризації пам'яток та об'єктів Комплексної програми паспортизації, над складанням паспортів та облікових карток з історії та мистецтва працюють науковці В.В.Дзьоник та Н.М.Майнгардт-Гоголь. У 2009 році - 97 об'єктів історії, 3 мистецтва, 19 археології занесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України [22], 4 історії, 1 мистецтва, 11 археології, як пам'ятки національного значення [23], У 2010 р. 1 пам'ятка історії, 2 - мистецтва (колишнього республіканського значення) занесені до Реєстру, як пам'ятки місцевого значення [24]. У 2011 р. – до Реєстру занесений 21 об'єкт історії [25].

3 геодезичних пункти Дуги Струве - «Фельштин» (с. Гвардійське), «Катеринівка» Хмельницького району, «Баранівка» Ярмолинецького району, включені до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО у 2005 р. [26].

Подано до занесення у Державний реєстр нерухомих пам'яток України: у 2014 р. - 13 об'єктів та 9 пам'яток монументального мистецтва - Т.Г.Шевченка, у 2016 р. – 10 об'єктів археології, 90 історії, 2 мистецтва.

Визнані такими, що не підлягають занесенню до Державного реєстру - 421 пам'ятка, з них 415 - мистецтво, 6 – історії.

Станом на 01.01.2017 р. на обліку та під охороною держави у Хмельницькій області перебуває 1359 пам'яток історії (з них 119 ввійшли до Державного реєстру), внутрішньо комплексних - 2336, монументального мистецтва – 41 (з них 5 в Державному реєстрі).

Що стосується виконання Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» [27]

підготовлено списки на 78 пам'яток (мистецтво: 54 скульптури В.І.Леніна, 7 - державні діячі, 9 військові діячі, 4 К.Марксу, 1 Мічурін (в аварійному стані); історії - 3 пам'ятні знаки) та визнано такими, що не підлягають занесенню до Державного реєстру згідно наказу Міністерства культури України у 2016 р. [28], скульптура В.І.Леніна в м. Ізяславі згідно наказу Міністерства культури України у 2015 [29].

Протягом 1980-2004 рр. науково-методичну допомогу відділу надавав науково-методичний відділ охорони пам'ятників культури Міністерства культури України: завідувачі відділу М.В.Тарасова, В.Н.Погорілий, Б.М.Зверобоев, П.М.Калугін, завідувачий сектором археології О.В.Бітковський, завідувача сектором М.Б.Котовська, наукові співробітники М.К.Гершуни, А.Ю.Петрова, Л.Є.Савостіна, І.Р.Михальчишин.

З вдячністю хочеться згадати нашого земляка Івана Романовича Михальчишина. Народився 5 серпня 1941 року у с. Кривачинці Волочиського району Хмельницької області. Археологічні дослідження у Хмельницькій області почав проводити з 1980-х років. Систематичні археологічні розвідки були зосереджені переважно на території Волочиського району. Дослідником відкрито більше ста поселень бронзового, раннього залізного віків і Київської Русі. Найбільше досліджено пам'яток черняхівської культури III-IVст. [30, 245-246]. У 2005 р. проведено інвентаризацію 11 пам'яток археології національного значення Хмельницької області [31,153]. Інвентаризація проводилась на території 13 районів Хмельницької області. Було обстежено 111 стародавніх поселень та городищ, курганів, відзначено місця зруйнованих, звірено розташування пам'яток і об'єктів з їх планами в обліковій документації, складено схематичні плани [32,268]. Іван Романович не тільки обстежував пам'ятки у Волочиському районі, а також складав паспорти на об'єкти археології цього району.

Станом на сьогодні відділом охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області продовжується робота з інвентаризації пам'яток та об'єктів культурної спадщини Хмельницької області, зокрема з їх детальним обстеженням на місцевості, фотофіксацією, складанням схематичних планів розташування, підготовкою облікових карток та паспортів (в електронному та паперовому вигляді). Крім пам'яток та об'єктів культурної спадщини за видами історія, археологія, монументальне мистецтво, співробітники відділу охорони пам'яток працюють з об'єктами архітектури (будівлі).

Протягом 2010-2016 років Відділом охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області спільно із землевпорядними організаціями встановлено межі 82 пам'яток археології, управлінням культури, національностей, релігій та туризму Хмельницької облдержадміністрації затверджено їх зони охорони та режими використання. Спільно із спеціалізованими установами у 2016 р. встановлено межі, затверджено у Міністерстві культури України зони охорони та режими використання 3-х пам'яток науки і техніки національного значення - Геодезичні пункти Дуги Струве Фельштин (Гвардійське), Катеринівка Хмельницького району, Баранівка Ярмолинецького району, а також пам'ятки архітектури та містобудування національного значення - Михайлівської дерев'яної церкви 1769 р. у с. Зіньків Віньковецького району [33].

Співробітники Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області приймають участь у розробленні Історико-архітектурних опорних планів історичних населених місць (24) Хмельницької області, зокрема надаючи виконавцям цієї роботи вичерпну пам'яткоохоронну документацію (паспорти, історичні довідки, фотофіксацію, схематичні плани розташування пам'яток та об'єктів культурної спадщини), та виїжджаючи у історичні населені місця для локалізації пам'яток та об'єктів культурної спадщини на місцевості.

Надіємось, що вище зазначена проведена пам'яткоохоронна робота послужить кращому збереженню та використанню пам'яток та об'єктів культурної спадщини Хмельницької області.

Джерела та література:

1. Майнгардт-Гоголь Н.М. 40 років спільної роботи в пам'яткоохоронній галузі / Хмельницький обласний краєзнавчий музей: історія і сучасність // Матеріали регіональної музейної науково-практичної конференції Музей як центр краєзнавчих досліджень регіону, - Хмельницький, - 2004. - С. 50-54.
2. Рішення Хмельницької обласної Ради депутатів трудящих від 25.03.1971 р. № 84.
3. Рішення Хмельницької обласної Ради депутатів трудящих від 11.03.1972 р. № 66 «Про затвердження списків пам'ятників археології, історії та мистецтва місцевого значення, розташованих на території області».
4. Наказ Хмельницького обласного управління культури «Про утворення нових відділів у Хмельницькому краєзнавчому музеї» від 29.06.1971 р. № 119.
5. Лист Міністерства культури УРСР від 20.03.1981 р. № 9-269/9 «Про збереження історико-меморіальних будинків, що знаходяться під охороною держави».
6. Постановление коллегии Министерства культуры УРСР и Президиума правления Украинского общества охраны памятников истории и культуры от 23.11.1982 г. № 11/18-г «О мерах по выполнению постановлений ЦК Компартии Украины и Совета Министров УССР об издании томов Свода памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР».

7. Письмо Научно-методического отдела охраны памятников от 28.01.1983 г. № 67 «О составлении Списков памятников культуры области».
8. Постанова колегії Міністерства культури УРСР від 27.08.1975 р. «Про стан виконання наказу Міністра культури СРСР № 153 від 27 березня 1972 р. «Про введення єдиної уніфікованої форми обліку пам'ятників історії та культури СРСР».
9. Постанова колегії Міністерства культури УРСР від 29.09.1976 р. «Про стан проведення паспортизації пам'ятників місцевого значення за єдиною уніфікованою формою обліку».
10. Рішення виконавчого комітету Хмельницької обласної ради народних депутатів від 19.01.1983 р. № 31 «Про затвердження списків новоспоруджених та нововиявлених пам'ятників історії та мистецтва, розташованих на території області».
11. Рішення виконавчого комітету Хмельницької обласної ради народних депутатів від 21.08.1985 р. № 206 «Про затвердження списків новоспоруджених та нововиявлених пам'ятників історії та мистецтва, розташованих на території області».
12. Рішення виконавчого комітету Хмельницької обласної ради народних депутатів від 01.04.1987 р. № 73 «Про затвердження списків новоспоруджених та нововиявлених пам'ятників археології, історії та мистецтва, розташованих на території області».
13. Рішення виконавчого комітету Хмельницької обласної ради народних депутатів від 21.02.1990 р. № 34 «Про затвердження списків новоспоруджених та нововиявлених пам'ятників археології, історії та мистецтва, розташованих на території області».
14. Лист Міністерства культури УРСР від 24.10.1990 р. № 13-847/13 «Про інвентаризацію пам'яток монументального мистецтва»
15. Розпорядження представника президента України по Хмельницькій області від 05.08.1992 р. № 149 «Про зняття з державного обліку пам'ятників археології, історії та мистецтва, розташованих на території області».
16. Постанова Кабінету Міністрів України від 09.09.2002 р. № 1330 «Про затвердження Комплексної програми паспортизації об'єктів культурної спадщини на 2003-2010 роки».
17. Рішення Хмельницької обласної ради від 25.06.2003 р. «Комплексна програма паспортизації об'єктів культурної спадщини» № 16- 7/2003 р.
18. Протокол № 1 від 28.03.2007 р. засідання Консультативної ради з питань охорони культурної спадщини Хмельницької області.
19. Наказ Міністерства культури і туризму України «Про пам'ятники, взяті на облік відповідно до законодавства Української РСР, що не підлягають занесенню до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» від 02.07.2008 р. № 766/0/16-8.
20. Постанова Кабінету Міністрів України від 27.12.2001 р. № 1760 «Про затвердження Порядку визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України».
21. Наказ Міністерства культури і мистецтв України та Державного комітету України з будівництва та архітектури «Про затвердження форм облікової картки та паспорта об'єкта культурної спадщини» від 13.05.2004 р. № 295/104.
22. Наказ Міністерства культури і туризму України «Про занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» від 13.07.2009 р. № 521/0/16-9.
23. Постанова Кабінету Міністрів України «Про занесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» від 03.09.2009 р. № 928.
24. Наказ Міністерства культури і туризму України «Про занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» від 03.09.2010 р. № 58/0/16-10.
25. Наказ Міністерства культури України «Про занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» від 05.07.2011 р. № 511/0/18-11.
26. Лист-повідомлення Міністерства культури України про 5 українських об'єктів включених до Списку всесвітнього спадщини ЮНЕСКО від 06.07.2011 р. № 1330/75/1-11.
27. Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 09.04.2015 р. № 317-VIII.
28. Наказ Міністерства культури України «Про не занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» від 04.04.2016 р. № 200.
29. Наказ Міністерства культури України «Про не занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» від 26.11.2015 р. № 977.
30. Олена Шамраєва, Марина Лісова. Самовідданість обраній професії. Пам'яткоохоронна діяльність Михальчишина Івана Романовича. / Олена Шамраєва, Марина Лісова // Археологічні студії «Межибіж». Науковий щорічник З'2014 / За ред. А.М.Трембіцького, О.Г.Погорільця. - Хмельницький: ІРД, 2014. - С.245-246.
31. Михальчишин І.Р. Підсумки інвентаризації пам'яток археології національного значення у 2005 - 2013 рр. / І.Р.Михальчишин / Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. - Київ,2014. - Вип.9. - С. 153.
32. Михальчишин І.Р. Інвентаризація пам'яток та об'єктів археології у Хмельницькій області. / І.Р.Михальчишин / Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. - Київ,2013. - Вип.8. - С. 268.
33. Галузевий архів Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області.

МУЗЕЙНА СПРАВА В РЕАЛІЯХ СЬОГОДЕННЯ

Сьогодні музей – це культурно-освітній заклад, який ставить перед собою, окрім специфічних професійних завдань, також широкі наукові, просвітницькі, науково-освітні, естетичні, виховні завдання. Музей завжди пов'язаний з двома системами культурної практики – минулим і сьогоденням. Тому перед ним встає завдання їх об'єднання. Можна стверджувати, що сучасний музей – це своєрідний центр духовної культури майбутнього. Методи простого зібрання певних предметів музейного значення вже недостатні. Науковці проводять історико-археологічні, етнографічні експедиції, архівні розвідки, екскурсії не тільки по музеях, але й по визначних місцях області, виступають з лекціями і бесідами на краєзнавчі теми. Музей стає більш відкритим для відвідувача.

Наш краєзнавчий музей – це музей комплексного профілю. В музеї зберігають, вивчають та експонують матеріали, що розповідають про природу, економіку, історію і культуру краю. Музей поєднує риси історичного і природничо-наукового профілю. На сьогодні у музеї діє 5 стаціонарних виставок. Екскурсія – одна з важливих форм роботи музею. Для проведення екскурсій на високому науковому рівні в ХОКМ були розроблені «Методичні рекомендації» по проведенню екскурсій в різних експозиційних залах. Кожна виставка неординарна і своєрідна, охоплює певний відрізок часу. Для авторів-створювачів характерний нетрадиційний підхід до висвітлення подій. Експозиція кожного залу складається з декількох розділів. Екскурсовод, за бажанням відвідувачів, може провести екскурсію по залу, яка триває 45 хвилин, а може зупинитись на одному із розділів і провести екскурсію по тому, що конкретно цікавить екскурсантів. У нашому музеї багато уваги приділяється експозиційній діяльності. Декілька слів про наші зали:

- виставка «Археологічна спадщина краю» - це фундамент з якого зазвичай починається знайомство відвідувача з історією краю. У залі показано людину та її еволюційний розвиток у тісному контакті з природою, використання та вплив людини на фауну нашого регіону;
- виставка «Природа рідного краю» розповідає про геологічне минуле, палеонтологічні знахідки, географічне розташування, корисні копалини, ґрунти, флору і фауну Хмельниччини;
- виставка «У звичаях й традиціях народу ти душу свого краю пізнавай!» експонує куточок подільської хати, відтворений за традиціями того часу: покуттям, скринєю, мисником та піччю. В експозиції також представлені колекції одягу, предметів вжитку і знарядь праці тощо;
- виставка «Проскурів – романтика старовини» відтворює інтер'єри помешкань різних верств населення Проскурова, змальовує історичний портрет міста від найдавнішої згадки до середини 20 ст. Експозиція насичена предметами побуту – меблями, посудом, витворами мистецтв, світлинами мешканців та видів міста. Окрасою експозиції є велосипед виготовлений у місцевій майстерні з дерева;
- виставка «У полум'ї Великої війни» мовою експонатів розповідає про події Другої Світової війни. Науковці відділу історії намагались відійти від штампів й стереотипів та мовою експонатів - цікаво і правдиво, розповісти про події війни та подвиги наших земляків на фронтових дорогах.

В нашому музеї, як і в інших музеях науковці працюють з групами відвідувачів різними як за віком, так і за соціальною приналежністю. Це індивідуальні відвідувачі і екскурсійні групи, дорослі, студенти, учні, дошкільнята. Досвід роботи свідчить, що найбільш перспективною, вірно обраною стратегією розвитку є музейна педагогіка. Саме молодь і є сьогодні найбільш потенційним відвідувачем музеїв.

Але діти хочуть, аби візит до музею став пригодою, спонукав до особистої участі. Нами опрацьовуються і використовуються різні масові форми та методи роботи з аудиторією, серед яких зустрічаються як нові, сучасні, так і традиційні де науковці зацікавлюють екскурсантів в сприйнятті інформації і огляді експозиції. Я хочу розповісти про квест «Так, по крупичцях, поринаючи у шар землі, склади мозаїку століть». Учні молодших класів завітавши до музею, розпочинають знайомство з зали, яка розповідає про найдавнішу історію краю. І тут виявилось що з музейної експозиції «зникли» інструменти, якими користуються археологи під час розкопок. Діти прийняли активну участь у їх пошуку, прокладаючи маршрути у кожному із експозиційних залів. Наприклад, у залі етнографії учні знаходили експонати на задану букву (науковець показував картку із літерою, а учні знаходили предмети, які починаються на дану літеру, після правильної відповіді отримували картку), із отриманих літер складали слово (коромисло), розповідали що означає цей предмет, знаходили його в експозиції, де і був схований археологічний інструмент. У залі «Проскурів – романтика старовини» учні із заданих речень виділяли цифри (В селі зафіксовані поодинокі випадки нападу ласок на свійських птахів), із них складали дату заснування нашого

міста, знаходили документ, який про це розповідає, і отримували археологічний інструмент. Так виконуючи різноманітні цікаві завдання науковців, розгадуючи загадки та кросворди, учням вдалося відшукати пропажу. Винагородою став майстер-клас з археології, протягом якого діти навчалися працювати з інструментами археолога і розкопувати історичні артефакти.

Отже, виставково-експозиційна робота, залишається важливим напрямом діяльності. Завдяки їй працівники закладу знайомлять відвідувачів з унікальними пам'ятками історії, культури та природи. Крім цього, організація нових виставок дозволяє підтримувати інтерес до закладу, спонукає прийти сюди ще раз і ще раз.

Сучасний музей не може бути сховищем раритетів. Його основне завдання – демонструвати їх людям, тому, крім стаціонарних виставок, у музеї працюють тимчасові, які демонструють музейні предмети та приватні колекції. Науковці організують пересувні виставки, які є однією з найкращих сучасних форм освітньої роботи в умовах позамузейного середовища. Пересувна виставка – багатоаспектний вид музейної діяльності, який дозволяє швидко, ефективно, образно впливати на глядача, доставляти йому необхідну інформацію прямо на місці, наприклад, в класі. Так, нашим музеєм вже багато років практикується експонування пересувних виставок. Такі виставки є наочним матеріалом і створюються з фото- та ксерокопій документів, фотознімків, комплектів листівок, речових предметів, тощо.

Одна з перших виставок – це «Чорнобильський вітер по душах мете». 26 квітня надовго залишиться в пам'яті людства, ставши новою точкою відліку не тільки в історії атомної енергетики, але й усій Землі. Розповідь про це ведеться мовою чисельних експонатів – це фотографії, документи, особисті речі конкретних людей – наших земляків – ліквідаторів аварії на Чорнобильській атомній електростанції. А також виставки: «УНР на Поділлі», «Духовні скарби України», «Щоб дзвони пам'яті не змовкли», «Степ та воля – козацька доля» та інші.

Ця форма роботи себе виправдовує. Ми не чекаємо свого відвідувача, а самі йдемо до нього, адже виставки експонуються в учбових закладах, військових частинах, на підприємствах, в бібліотеках тощо.

Музейні уроки викликають у дітей живий інтерес, тому що перекликаються із шкільною програмою. Взагалі, наш музей дуже тісно співпрацює із школами, міським та районним відділами освіти. Шкільне виховання потребує вдосконалення форм і методів навчально-виховного процесу, досягнення максимальних результатів у навчанні, вихованні і розвитку учнів без перенавантажень. Вирішення цілого ряду завдань, підвищення якості ефективності навчання пов'язано із використанням школою експозицій краєзнавчого музею, його лекцій, музейних уроків та пересувних виставок. Музей та його безцінні скарби допомагають учням творчо сприймати, глибоко засвоювати історичні знання, формувати з них справжніх патріотів краю, звертаючись до прикладів з життя героїв – земляків.

Враховуючи існуючі шкільні програми, працівниками науково-масового відділу були розроблені програми тематики лекцій, музейних уроків та пересувних виставок:

- «Музей – початковій школі»,
- «Музей – вчителю історії»,
- «Музей – вчителю біології та географії»,
- «Музей – дитячому садочку»,
- «Музей – вищим навчальним закладам»,
- «Музей пропонує».

Кожного року, у травні, співробітники науково – масового відділу проводять анкетування викладачів, вчителів, вихователів. На основі анкет, враховуючи побажання, удосконалюються, доповнюються музейні програми. Музейний урок «Бабусина скриня» завжди гарно сприймають слухачі. Науковець приходить із справжньою стародавньою скринєю і діти занурюються в атмосферу життя своїх бабусь. З подивом і цікавістю зустрічають кожний предмет із скрині. А це: рушники, жіночі, чоловічі, дитячі вишиті сорочки, обгортка, спідниця, чоловічі штани – гаші; пояс крайка і пояс баюр; чоботи і личаки. А коли із великої скрині з'являється маленька шкатулка із жіночими прикрасами, діти слухають, затамувавши подих. Тихо ллється розповідь екскурсовода, і кожна дитина запам'ятає якийсь звичай чи традиції наших пращурів. І ці традиції продовжують жити в сучасних умовах.

Музейні уроки «Народні майстри» та «Із скарбничка дитячих мрій» розповідають про народні ремесла і промисли. Умільці та майстри виготовляли певні речі для прикраси житла, оздоблювали одяг, предмети домашнього вжитку та дитячі іграшки. Майже кожне село, містечко мали своїх ковалів, гончарів, шевців, ткачів, кравців, столярів, які виготовляли та оздоблювали вироби на замовлення.

Цікаво відбуваються зустрічі, присвячені релігійним і народним святкам: «Свято Покрови», «Чарівна ніч святого Миколая», «Пасха на Поділлі». Величезну зацікавленість викликають музейні уроки, які

розповідають про природу рідного краю: «Червона книга України», «Розмаїття фауни Хмельниччини», «Рослини первоцвіти» та ін.

На завершення хочу нагадати, що в основу слова «культура» покладено слово «культ», що означає шанування предків, і єдині в будь-якому суспільстві, хто зберігає людську пам'ять на віки, є музеї – національна гордість кожної цивілізованої країни.

Тож підводячи ризик під сказаним, нагадаю вислів видатного історика, археолога, етнографа, академіка Д.Яворницького: «Пам'ятайте, настане час, багато різних установ ліквідується, а музей ніколи. Музеї існуватимуть вічно, бо вони показуватимуть майбутнім поколінням, чим людство в своїй творчості було і чим стало».

Джерела та література:

1. Єсюнін С.М. Місто Хмельницький: історія, події, факти. Видання друге, перероблене та доповнене. – Хмельницький, 2008. – 126 с.
2. Єсюнін С.М. Прогулянка Проскуровом. Історичні нариси. – Хмельницький, 2008. – 160 с.
3. Історія, культура та освіта: християнський вимір: зб. наук. пр. Хмельницького ін-ту МАУП. – Хмельницький: Вид-во ХІ МАУП, 2014. – Вип. 3. – 232 с.
4. Краєзнавство та музейна справа в Україні [Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 145-річчю заснування Житомирського обласного краєзнавчого музею (27-29 жовтня 2010 року, м.Житомир)] / Голов. ред. М.Ю.Костриця. – Житомир: М.Косенко, 2010. – 544 с., іл. – (Науковий збірник «Велика Волинь». Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Вип. 44).
5. Наукові записки. \ Херсонський краєзнавчий музей. – Херсон: Айлант, 2005. – 242 с.: іл.
6. Музейна справа на Житомирщині: історія, досвід, проблеми: Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т. 33 / Голов. редактор М.Ю.Костриця. – Житомир: Косенко, 2005. – 476 с., іл.

*Горанська М.А.
м. Хмельницький*

АВСТРИЙСЬКИЙ ОРДЕН ЗАЛІЗНОЇ КОРОНИ З ФОНДІВ КЗК «ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ»

Предметом дослідження даної роботи є австрійський орден Залізної корони, який зберігається в нумізматичній колекції Хмельницького обласного краєзнавчого музею.

З історії відомо, що орден Залізної корони на момент свого заснування мав французьке коріння. Після Великої Французької революції королівська орденська система була зруйнована, а усі ордени відмінені. Відраза до всього, що пов'язане з королівською владою, призвела до знехтування самого принципу нагородження орденами та медалями. Учасникам революції здавалося, що нагородження – зазіхання на принцип загальної рівності.

Шли роки. А Франція залишалася без нагород. Поступово гасла рівності та братерства забувалися, а орденська система не відновлювалася.

У 1802 році першим консулом Франції Наполеоном Бонапартом був затверджений перший орден Почесного легіону. Але історія наполеонівських нагород на цьому не закінчується. Після того, як Наполеона у 1805 році в Мілані проголосили королем Італії та увінчали «Залізною короною». Того ж року новий король затвердив орден Залізної корони. Таку назву він отримав в пам'ять про корону ломбардських королів, в яку, нібито, був вміщений залізний цвях, що зберігся від Христового розп'яття.

Орден мав вигляд мініатюрної корони з гострими зубцями; в середину якої вкладався шматочок заліза. Навколо корони розміщувався напис «Dieu me la donne, gare à qui la touchera» («Бог мені її вручив, і горе тому, хто до неї доторкнеться»). Ці слова сказав Наполеон під час його коронації в Мілані (з 1809 року цей напис виконувався італійською мовою). Поряд з короною розміщувався французький орел, на грудях якого портрет імператора. Весь знак носили на золотисто-оранжевій стрічці із зеленою облямівкою.

За 10 років свого існування, орден Залізної корони встиг завоювати популярність, як у італійців, так і у французів.

Після падіння Наполеона доля ордену, деякий час, була невизначеною. Ломбардія увійшла в склад Австрійської імперії, а орден Залізної корони імператор Франц I у 1816 році включив до австрійської системи нагород, щоб не відштовхувати від себе італійських лицарів ордену, своїх нових підданих. Зовнішній вигляд та статут були дещо змінені. В першу чергу зникає портрет Наполеона, а французький орел отримує ще одну голову і таким чином стає двоголовим австрійським.

У 1918 році після ліквідації монархії в Австрії орден Залізної корони вже більше не нагороджували.

У фондах нашого музею зберігається австрійський орден Залізної корони 3-го ступеня з «Військовою Відзнакою» у вигляді лаврового вінка (добавлено у 1860 р.) та «Мечами» (добавлено у 1917 р.).

Лицарі 3-го ступеня ордену Залізної корони носили нагрудний знак на традиційній колодці. До 1884 року кавалер 3-го ступеня автоматично отримував титул лицаря. Необхідно відмітити, що протягом першої світової війни орден Залізної корони переважно нагороджували офіцерів за хоробрість під час бою як наслідок ліміт кавалерів був перевищений.

Основні відмінності та дизайн ордену обумовлені історією надходження, призначенням.

Орден був знайдений на території нашої області та, на жаль, на даний час нам невідомо коли, хто і за які заслуги отримав цю нагороду.

В архівах України відсутня будь-яка інформація по даній темі. Як відомо історія завжди залишає білі плями, які спонукають нас до нових знахідок, ґрунтовних досліджень та вивчення.

Джерела та література:

1. Всеволодов И.В. Беседы о фалеристике. Из истории наградных систем. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1990.-336 с.: ил.
2. Фонди КЗК «Хмельницький обласний краєзнавчий музей», Нм: 237.

Лукашук О.В.

м. Шепетівка

«ВІДЕНСЬКА СЕРІЯ» ПОШТОВИХ МАРОК УНР З КОЛЕКЦІЇ ОБЛАСНОГО ЛІТЕРАТУРНО-МЕМОРІАЛЬНОГО МУЗЕЮ М. ОСТРОВСЬКОГО У ШЕПЕТІВЦІ

У статті описані марки поштові, виконані маляром М. Івасюком, випущені Українською Народною республікою наприкінці 1920 р. у Відні (Австрія).

Ключові слова: Україна, УНР, марка поштова, філателія, ШМО (Шепетівський музей Островського), М.І. Івасюк.

14 грудня 1918 р. в Україні було повалено владу гетьмана Павла Скоропадського. На зміну їй приходить Директорія. Було відновлено назву держави – Українська Народна Республіка.

У 1919 р. уряд Директорії замовив у віденській типографії військово-географічного інституту серію з 14 поштових марок номінал яких становив від 1 до 200 гривень. Випуск отримав назву віденська серія. Друк поштових марок було завершено 31 травня 1921 року[1].

У зв'язку з тим, що на час їх друку регулярної української армії вже не було, поштові знаки в обіг не увійшли. Тому серед колекціонерів вони вважаються рідкісними.

Малюнки до восьми марок, а також загальне оформлення серії було виконано українським художником М.І. Івасюком.

Народився митець 16 (28) квітня 1865 р. на Буковині, у місті Заставна. Після закінчення місцевої школи вступив до Чернівецької вищої реальної школи. Вчителем у цій школі працював художник Юстин Пігуляк, який і передав всі свої навички майбутньому автору поштових марок УНР. Пізніше Микола Іванович навчається у Віденській академії мистецтв і був одним з найкращих художників історичного жанру. Саме завдяки цим здібностям Миколу Івасюка рекомендують до Мюнхенської академії мистецтв для дальшого удосконалення майстерності. Європейська преса в той час пророкувала талановитому митцю велике майбутнє в умовах постійного проживання за кордоном. Однак Микола Іванович поспішив на Буковину, де презентує персональну виставку. На ній були представлені полотна «В'їзд Богдана Хмельницького в Київ», «Богун під Берестечком», «Битва під Хотиним», жанрові картини «Відпочинок», «Жнива», «Буковинець», «Жнива», «Мати», «Без хліба» та багато інших. У 1899 р., у Чернівцях, засну-

вав художню школу для «талановитої та бідної молодіжі», якою керував аж до від'їзду у Львів у 1908 р. Перед Першою світовою війною повертається у Чернівці, де відкриває мистецьку школу. У 1919 р., знаючи авторитет Миколи Івасюка серед художників, уряд Директорії УНР доручив йому створити ескізи для поштових марок УНР, які пізніше отримали назву «віденська серія». У подальшому доля Івасюка склалась так, як у більшості інтелігенції, які повернулися до України у 20-х роках ХХ ст. У 1926 р. голова Раднаркому УСРР запросив Миколу Івановича та його учня Євсевія Ліпецького на посади професорів Київського художнього інституту. Ліпецький не прийняв запрошення і не радив Івасюкові їхати у СРСР, бо від утікачів знав про тамтешній комуністичний режим. Але Микола Іванович не послухав поради і наприкінці 1926 р. разом із сім'єю переїхав до Києва. Жили то в Боярці, то в Пущі-Водиці, то в Ірпені. Спершу художника прославляли, але потім почалися утиски. Згодом взагалі заборонили згадувати його прізвище будь-де. 18 вересня 1937 р. Івасюка заарештували і кинули до Лук'янівської в'язниці. Звинуватили у причетності до української націоналістичної терористичної організації та агентури німецької розвідки. 25 листопада 1937 р. був розстріляний у Биківні, за іншою версією - у Жовтневому палаці. Похований у Биківні. Посмертно реабілітований у 1980 р. [2].

У відділі «Філателія» фондів Обласного (місто Шепетівка, Хмельницька область) літературно-меморіального музею М.О. Островського зберігаються 14 марок поштових, випущених 1920 р. Українською Народною Республікою. Всі вони мають науково-уніфіковані паспорти стандартного зразку музейного фонду України, а також топографічний шифр ШМО-фл. У кожному паспорті рецензованої нами колекції наводиться опис предмета, тобто марки, а також даються відомості про осіб та події, пов'язаних з ним.

Марки поштові Української Народної Республіки закуплено музеєм у 2013 р. у відомого шепетівського філателіста О.С. Коновалова. Виготовлені поштові знаки на так званому гумованому папері, техніка – друк.

Марка «Герб УНР – тризубець» (Іл.1) номіналом 1 гривня прямокутної форми, оливково-сірого кольору. Перфорація гребінчаста, непогашена. В центрі зображено герб УНР – тризуб. Зверху напис – пошта. Герб обрамлений білою стрічкою на якій напис: «Українська Народня Республіка». Під гербом номінал – 1 гривня. На марці орнамент української вишивки [3].

Марка «Дівчина з прапором» (Іл.2) прямокутної форми, фіолетового кольору. Перфорація гребінчаста, непогашена. В центрі – алегоричне зображення України в образі молодої жінки у національному українському вбранні з прапором у руках. Зверху над зображенням – тризубець. Зображення обрамлене фіолетовою стрічкою на якій напис білими літерами: «Пошта. Українська Народня Республіка». Під зображенням номінал – 2 гривні. На марці стилістичний орнамент[4].

Марка «Гетьман Богдан Хмельницький» (Іл.3) прямокутної форми, червоного кольору. Перфорація гребінчаста, непогашена. В центрі – зображення Богдана Хмельницького. Зверху над зображенням – тризубець. Зображення обрамлене червоною стрічкою на якій напис білими літерами: «Пошта. Українська Народня Республіка». Під зображенням номінал – 10 гривень. На марці стилістичний орнамент[5].

Марка «Іван Мазепа» (Іл.4) прямокутної форми, коричневого кольору. Перфорація гребінчаста, непогашена. В центрі – зображення Івана Мазепи. Зображення обрамлене білою стрічкою, на якій напис: «Українська Народня Республіка». Зверху над зображенням напис: «Пошта». З обох боків напису «Пошта» - зображення тризубця. Під зображенням Івана Мазепи – номінал «15 гривень». На марці стилістичний орнамент[6].

Марка «Т.Г. Шевченко» (Іл.5) прямокутної форми, синьо-сталевого кольору. Перфорація гребінчаста, непогашена. В центрі – портрет Т.Г. Шевченка. Зображення обрамлене білою стрічкою, на якій напис: «Українська Народня Республіка». Зверху над зображенням напис: «Пошта». Зліва та справа від нього - зображення тризубця. Під портретом Т.Г. Шевченка – номінал «20 гривень». На марці стилістичний орнамент[7].

Марка «Гетьман Павло Полуботок» (Іл.6) прямокутної форми, оливково-коричневого кольору. Перфорація гребінчаста, непогашена. В центрі – зображення Павла Полуботка, який закований у кайдани у тюремній камері. Зображення обрамлене коричневою стрічкою, на якій напис білими літерами: «Пошта. Українська Народня Республіка». Зверху над зображенням – тризуб. Під зображенням П. Полуботка – номінал «30 гривень». На марці стилістичний орнамент[8].

Марка «Симон Петлюра» (Іл.7) прямокутної форми, бордового кольору. Перфорація гребінчаста, непогашена. В центрі – портрет С. Петлюри. Портрет обрамлений овальною рамкою. По колу зображення С. Петлюри напис білими літерами: «Пошта. Українська Народня Республіка. Гривень». У правому і лівому нижніх кутах – номінал «40». На марці стилістичний орнамент[9].

Марка «Козак-бандурист» (Іл.8) прямокутної форми, оливково-зеленого кольору. Перфорація гребінчаста, непогашена. В центрі – зображення українського козака, який сидить в степу і грає на бандурі. Зображення обрамлене зеленою стрічкою на якій напис білими літерами: «Пошта. Українська Народня Республіка». Над зображенням козака – тризуб. Внизу марки – номінал «50 гривень». На марці стилістичний орнамент[10].

Марка «Хата Шевченка» (Іл.9) прямокутної форми, жовто-помаранчевого кольору. Перфорація гребінчаста, непогашена. В центрі на тлі саду – зображення хати Шевченка. Зображення обрамлено білою стрічкою на якій напис: «Українська Народня Республіка». У правому та лівому верхніх кутах – тризубці. Вверху марки напис: «Пошта». Внизу – номінал «3 гривні». На марці стилістичний орнамент[11].

Марка «Будівля Центральної Ради» (Іл.10) прямокутної форми, темно-пурпурового та каштанового кольору. Перфорація гребінчаста, непогашена. В центрі – зображення будівлі Центральної Ради. Зображення обрамлено білою стрічкою на якій напис: «Українська Народня Республіка». У правому та лівому верхніх кутах – тризубці. Вверху марки напис: «Пошта». Внизу – номінал «60 гривень». На марці стилістичний орнамент[12].

Марка «Віз запряжений волами» (Іл.11) прямокутної форми, темно-зеленого кольору. Перфорація гребінчаста, непогашена. В центрі зображені воли запряжені у віз. На возі – сидить їздовий. Зображення обрамлено білою стрічкою на якій напис: «Українська Народня Республіка». У правому та лівому верхніх кутах – тризубці. Вверху марки напис: «Пошта». Внизу – номінал «5 гривень». На марці стилістичний орнамент[13].

Марка «Козаки на «чайках» (Іл.12) прямокутної форми, зеленувато-синього та коричневого кольору. Перфорація гребінчаста, непогашена. В центрі зображено козацькі «чайки» на водяній поверхні. У першій «чайці» стоїть козак, який тримає прапор, інші козаки гребуть веслами. Ще одна «чайка» з піднятими вітрилами видніється на горизонті. Над зображенням «чайки» напис: «Пошта. Українська Народня Республіка». По бокам зображення у шестикутних рамках – тризубці. Внизу – номінал «80 гривень». На марці стилістичний орнамент[14].

Марка «Пам'ятник Володимиру Великому у Києві» (Іл.13) прямокутної форми, чорного та синьо-зеленого кольору. Перфорація гребінчаста, непогашена. В центрі зображено пам'ятник Володимиру Великому у Києві, який повернутий до русла р. Дніпро. Над зображенням напис: «Пошта. Українська Народня Республіка». По бокам зображення, у шестикутних рамках – тризубці. Внизу – номінал «100 гривень». На марці стилістичний орнамент[15].

Марка «Вітряний млин у полі» (Іл.14) прямокутної форми, сірого та яскраво-червоного кольору. Перфорація гребінчаста, непогашена. В центрі зображено сільський пейзаж з пшеничними ланами та млин-вітряк. Зображення обрамлено стрічкою на якій напис: «Українська Народня Республіка». У правому та лівому верхніх кутах - тризубці. Вверху марки напис: «Пошта». Внизу – номінал «200 гривень». На марці стилістичний орнамент[16].

Узагальнюючи опис поштових марок УНР, можна твердити, що представлена на зображеннях тематика мала донести, як своєрідний агітаційний матеріал, до споживача поштових знаків ідею національного відродження, а факт їх випуску засвідчив, що події Національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. стали важливим уроком для наступних борців за визволення України.

Джерела і література:

1. История почты и почтовых марок Украинской народной республики// Интернет ресурс.
2. https://uk.wikipedia.org/wiki/Гвасюк_Микола_Іванович
3. Фонди Обласного літературно-меморіального музею М.Островського у м. Шепетівка. – Ф.6. – ШМО. – фл. – 465.
4. Там само. – Ф.6. – ШМО. – фл. – 466.
5. Там само. – Ф.6. – ШМО. – фл. – 467.
6. Там само. – Ф.6. – ШМО. – фл. – 468.
7. Там само. – Ф.6. – ШМО. – фл. – 469.
8. Там само. – Ф.6. – ШМО. – фл. – 470.
9. Там само. – Ф.6. – ШМО. – фл. – 471.
10. Там само. – Ф.6. – ШМО. – фл. – 472.
11. Там само. – Ф.6. – ШМО. – фл. – 473.
12. Там само. – Ф.6. – ШМО. – фл. – 474.
13. Там само. – Ф.6. – ШМО. – фл. – 475.
14. Там само. – Ф.6. – ШМО. – фл. – 476.
15. Там само. – Ф.6. – ШМО. – фл. – 477.
16. Там само. – Ф.6. – ШМО. – фл. – 478.

Лл. 1

Лл. 2

Лл.3

Лл.4

Лл.5

Лл.6

Лл.7

Лл.8

Лл.9

Лл.10

Лл.11

Лл.12

Лл.13

Лл.14

Стрельбіцька Н.І.
м.Хмельницький

ТУРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ

В статті аналізується туристичний потенціал Хмельницької області, розглядаються проблеми і перспективи розвитку різних видів туризму.

Ключові слова: етнотуризм, рекреаційний туризм, потенціал, фестиваль, спелео-тур, ландшафтно-кліматичні умови, палацово-парковий комплекс.

Бажаання громадян України ознайомитися з історичними, культурними, природними та іншими пам'ятками різних регіонів України та за кордоном, задовольняється великою кількістю туристич-

них пропозицій з різних областей нашої держави. Незмінно великий інтерес у туристів, що відвідують територію Хмельницької області викликає давня столиця літописного Пониззя - місто Кам'янець-Подільський. Стара Фортеця, центральний Кафедральний Собор, Триумфальна арка, домініканський костел, Вірменська площа, будівля польського магістрату, костел ордену тринітаріїв, Польська та Руська брами, традиційно відвідують туристи, не тільки з України, а й з сусідніх держав. Вже декілька років поспіль Кам'янець-Подільський є фестивальною столицею України. Вже набули широкої популярності такі заходи, як Міжнародний лицарський фестиваль «Форпост»; гастрономічно-кавовий фестиваль «Кам'янецька турка», Міжнародний фестиваль національних культур «Острів семи скарбів».

Гості зі всієї України та сусідніх держав традиційно відвідують фестиваль повітроплавання «Кубок Поділля» (травень) та Фінал кубку України з повітроплавання «Золота Омега» (жовтень). Всі бажаючі оглянути красу Старого міста з висоти пташиного лету, мають таку нагоду під час проведення подібних заходів.

Великий інтерес викликає Міжнародний турнір зі змішаних єдиноборств ММА «Битва в фортеці», що також проводиться в травні. Музичні колективи та їх прихильників збирають Музичний фестиваль «СоборнаФест», Міжнародний фестиваль «Ретрофест» та фестиваль оперного мистецтва та класичної музики «Опера в мініатюрі», що проводиться на території Руської брами.

Для любителів історії надзвичайно цікавими є Міжнародний військово-історичний фестиваль «Остання столиця», Міжнародний лучний турнір «Кам'яна стріла», Міжнародний військово-історичний фестиваль «Schola militaria», фестиваль вуличного мистецтва «Республіка».

Традиційно в на початку жовтня своїх прибічників в Кам'янці-Подільському збирає фестиваль екстриму та авто-мотоспорту «Benzin». Фестиваль пива «Oktoberfest, знову в небо!», III театральний фестиваль «Комора» - 21, Культурний форум «Кам'яний острів – 2017» також збирають велику кількість туристів в давній столиці Подільського краю.

Також приваблює гостей своїми заходами одне з найдавніших містечок Хмельниччини - Меджибіж. Фортеця, що знаходиться на території Меджибожа також неодноразово ставала ареною для проведення фестивалів історичних середньовічних реконструкцій та фестивалю Ukrainian Mezhybizh, присвяченому сторіччю створення Української Народної Республіки 1917-2017 років і 26-й річниці Незалежності України.

Естафету фестивалю середньовічних реконструкцій прийняв Старокостянтинів. В програмі фестивалю «Старкон фест» (кінець серпня), насамперед - різноманітні лицарські бої. Приїдуть представники лицарських клубів зі всієї України, а також з Білорусі, Молдови та інших країн. Відомо, що на «Старкон фест» заплановані виступи українських та зарубіжних музичних гуртів. Також працюватимуть різноманітні майстер-класи з гончарства, середньовічних танців, стрільби з луків та арбалетів, діятиме ярмарок та гостей пригощатимуть стравами смачної автентичної кухні.

Досить популярними для відвідування туристичними групами є давнє подільське містечко Сатанів, палацово-парковий комплекс у с. Самчики, палацово-парковий комплекс князів Орловських у Маліївцях і т.д. Останніми роками, завдяки активній діяльності львівського підприємця – Ігоря Скальського та центра «Мархоцькознавства» (директор В. Захар'єв), відроджується туристичні об'єкти так званої «Миньковецької держави». Вже стало гарною традицією в серпні кожного року проведення етнографічних фестивалів в одній із резиденцій графа Мархоцького в Отрокові. Цього року фестиваль стартував 27 серпня і цікавим моментом є участь в організації фестивалю представників європейських держав. (Влодек Дювал (Краків), - Павел Кубошек (Братислава), Юрген Маак (Берлін). Щороку кількість фестивалів в на теренах України – зростає.

Для території Хмельницької області досить актуальним є рекреаційний туризм. Цей вид туризму поширений не тільки в Україні, а й у всьому світі. Подорожі із метою відпочинку, оздоровлення і лікування, щороку здійснюють тисячі туристів Найбільшою популярністю на території Поділля користуються такий відомий курорт, як Сатанів. Природна цінність Сатанівських Товтр базується не тільки на мінеральних водах. Унікальність цієї ландшафтної ділянки полягає в тому, що тут найкраще збереглися характерні для Подільських Товтр біоценози, у структурі яких особливе значення мають лісові. [1]. Одну з найбагатших ділянок тут займають якраз букові ліси. Крім того, в межах цієї ділянки Товтри перетинає р. Збруч, утворюючи неповторне поєднання долинно-річкових і товтрових ландшафтів. Це єдина поки що ділянка Подільських Товтр, де господарське (переважно рекреаційне) освоєння відповідає її природній суті. У зв'язку з великим природним, кліматологічним, бальнеологічним та рекреаційним значенням Товтр Указом Президента України в 1996 р. було створено національний природний парк Подільські Товтри. За умови оптимального освоєння Сатанівської ділянки Товтри можуть стати еталоном раціонального природокористування. Поряд з карпатськими та чорноморськими курортами Поділля - це в перспективі третій значний курортний район України.

На теренах області відомий ще один популярний курорт - Маків. Нещодавно санаторій «Україна» курорту Маків відзначив 20-річчя, а санаторії «Товтри» і «Збруч» курорту Сатанів - 10-річчя. Ці курорти порівняно з іншими молоді, проте показники їх діяльності свідчать про динамічний розвиток курортної справи на Хмельниччині. Великі запаси збручанських родовищ дають реальну можливість спорудити на їх базі систему потужних оздоровниць з місткістю щонайменше 100 тис. чоловік. Мережа таких оздоровниць простягнеться уздовж Збруча в межах Товтр і на територіях Волочиського, Городоцького, Чемеровецького, Дунаєвецького, Кам'янець-Подільського та Новоушицького районів. Доцільно також організувати розлив та реалізацію мінеральних вод у пляшках. Така перспектива стає дедалі ближчою реальністю.

За дорученням Президента України розробляється пакет документів щодо створення курортотолісу «Товтри» туристсько-рекреаційного типу із запровадженням у ньому спеціального режиму інвестиційної діяльності. Зручне географічне розташування, екологічно чиста територія, благодатні ландшафтно-кліматичні умови, розгалужені шляхи сполучення, придатні для забудови землі, густонаселені райони з розвинутим агропромисловим виробництвом, а основне - унікальні мінеральні води, потужні рекреаційні ресурси національного природного парку Подільські Товтри, безцінні пам'ятки національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець», які територіально і функціонально увійдуть до курортотолісу «Товтри», - усе це багатство працюватиме на соціально-економічний розвиток області, органічно поєднає зручний і комфортний відпочинок, лікувальний процес із задоволенням туристично-пізнавальних запитів співвітчизників та зарубіжних гостей.

В зв'язку з реалізацією різноманітних бізнесових проектів на теренах Хмельниччини активно розвивається діловий туризм. Значну частину сфери ділового туризму області займає організація різних конференцій, семінарів, симпозіумів тощо. Тут велике значення має наявність при готельних комплексах спеціальних залів, обладнання для зв'язку (телефони, факси, Інтернет), приміщення для ведення переговорів та ін. Найбільш популярними центрами для ділового туризму регіону є Хмельницький та Кам'янець-Подільський. Саме в цих містах створена необхідна інфраструктура конференц-залів. Усі конференц-зали обладнані у відповідності до останніх вимог і стандартів, що вимагаються до конференц-послуг: можливість трансформації для різних типів заходів, сучасні системи кондиціонування і освітлення, сучасні моделі аудіо-відео презентаційного обладнання, доступ до мережі Інтернет з кожного робочого місця, та інше сучасне технічне оснащення.

Готелі «Клеопатра», «7Днів». «Гала-готель» у Кам'янці-Подільському пропонують всі умови для проведення ділових зустрічей, для організації на високому рівні конференцій, семінарів, презентацій, тренінгів, міжнародних конгресів чи будь-яких інших корпоративних заходів. Зали обладнані Інтернет Wi-Fi, мультимедійним проектором, вмонтованим екраном, мікрофонами, аудіо-системами, фліпчартом, телефонними лініями та ін.

Одним із перспективних видів туризму на Поділлі є етнічний туризм. Розвиток етнічного туризму стає новим цікавим напрямком. Попит на етнічні тури, які можуть здійснюватися у рідні місця для туристів постійно зростає. Все більше туристів з країн Західної Європи, Америки, Канади намагаються віднайти своє сімейне коріння. Так, як на протязі століть населення Поділля було, традиційно багатонаціональним, на наших землях проживали поляки, вірмени, німці, євреї, литовці - етнічний напрямок для нашого регіону є дуже актуальним. Туристичні ресурси для етнічного туризму на Поділлі багаті і своєрідні. Це пам'ятки архітектури, музейні експозиції, архівні матеріали, мальовничі природні місця. [1]. У сукупності все це створює сприятливі умови для відпочинку та ознайомлення з історією та культурою подолян. Сучасний етнічний туризм нашого регіону є як внутрішнім (наприклад, відвідування сільської місцевості міськими жителями з метою ознайомлення з архаїчними діалектами, фольклором, побутом, культурою і мовами автохтонних народів), так і зовнішнім, який пов'язаний з відвідуванням історичної батьківщини або місць народження родичів [3,52].

Для залучення іноземних туристів проводяться фестивалів або різні святкові заходи. В Україні етнотуризм є новим і ще не до кінця освоєним, але попри те, набуває популярності і в майбутньому може стати одним з найпопулярніших видів туристичної діяльності, як серед молоді так і серед людей третього віку.

Хмельниччина має досить гарний потенціал і для розвитку спортивного туризму. Керівники спортивних команд, організатори змагань, особливо по спортивному орієнтуванню, все більше уваги звертають саме на територію Хмельницької області. Так, I Всеукраїнський Туратлон в квітні 2017 року, що включав в програму біг по пересічній місцевості, підйом-спуск скелями Дністровського каньйону, сплав по р. Смотрич та велопробіг пройшов по території Кам'янця-Подільського та околиць міста. Сплави по Смотричу, Дністру на катамаранах щороку здобувають все більше прихильників. Щодня фізична актив-

ність, цікаві екскурсії до гротів і печер, травертинових скель і водоспадів приваблюють сотні туристів, що цінують красу подільської природи. Популярними маршрутами є долина р. Смотрич - від Нігина і вгору за течією до с. Смотрич Дунаєвського району: Надзвичайно мальовничі Товтрові пагорби біля Сахаменя і долина р. Тернави: Китайгородське відслонення не залишить байдужим нікого, вгору за течією «Подільська Швейцарія» - Суржинці, далі вже майже безлюдні Гуцули та Гелетина, де, завдяки чарівним пейзажам, свого часу знімалися фільми: «Тримайся, козаче!», «Солом'яні дзвони». Чудова природа і в долині притоки Тернави Гниловодки, в районі Супрунківців, долина Студениці: - район с. Яцківці Дунаєвського району (тут знімався фільм «Циганка Аза»). Традиційно популярним місцем для змагань поспортивному орієнтуванню залишається Совиний Яр.

Спортивний туризм тісно пов'язаний з пригодницьким та екологічним туризмом. В Кам'янець-Подільському туристам пропонують отримати свою порцію адреналіну, скориставшись послугою «тарзанки». Троллей у Кам'янці-Подільському, довжиною 184 метри, переправить Вас до історичної частини міста за лічені секунди. Надійне спорядження та подвійна страхова система дозволяють безпечно милуватися видами природного каньйону. Декілька років тому в Кам'янці-Подільському діяла атракція «Лань що біжить», але ті сміливці, у яких є необхідне спорядження, для банджі-стрибків приїжджають з ним і стрибають самостійно з мосту до каньйону річки Смотрич.

Досить цікавим для туристів є спелео-тур до печери Атлантида. Екскурсія печерою Атлантида триває до 4 годин. Маршрут розрахований на середньостатистичну групу фізично здорових людей. Великою перевагою подібної екскурсії є її нестандартність, надзвичайно «яскравий маршрут» та відсутність необхідності в попередній підготовці та досвіді.

Поступово розвивається і пригодницький туризм. При організації таких турів, пригоди можуть бути підготовлені спеціально і забезпечені всіма можливими засобами безпеки. Останнім часом виняток стають подорожі з незапланованими пригодами. В основному, це стосується мисливського туризму, сплавів річками, подорожей у незаселені та необжиті місця та ін. [5]. Даний вид туризму тільки набирає обертів, але всі необхідні умови для його подальшого розвитку на території регіону присутні.

Окремим великим сегментом Хмельницької області є - релігійний туризм. Традиційні маршрути - для православних паломників - Сатанівський Свято-Троїцький монастир, Головчинецький Свято-Преображенський монастир, жіночий монастир в с.Завалійки а честь ікони Божої Матері «Живоносне джерело» та інші. Для паломників-римо-католицького віросповідання актуальними є відвідування Санктуарію Матері Божої в Летичеві, костелу святих Петра і Павла в Кам'янці-Подільському, костелу Іоана Хрестителя в Старокостянтиніві, тощо. Поділля - це також паломницький туризм для євреїв-хасидів зі всього світу.[4,16]. Так як в Меджибожі знаходиться єврейський некрополь з гробницею, де почиває прах знаменитого цадика Ізраеля бен Еліезера Баал-Шем-Това (1698-1760). Також на Поділлі є поховання цадиків в Сатанові, Шепетівці та ін.

Хмельницька область має великі можливості для розвитку екологічного туризму, сільського, зеленого туризму (Гриців, Бакота, Колодіївка, Врублівці тощо). Цей вид туризму часто використовують сім'ї з дітьми, міська молодь, які намагаються вибратись на природу на вихідні дні або в короткотермінові відпустки.

Переважає більшість видів туризму на теренах Хмельницької області тісно переплітаються між собою і виділити їх у чистому виді не завжди можливо. Наприклад, діловий туризм в нашому регіоні досить вдало поєднується з екскурсійним або спортивним, етнічний - з релігійним, екскурсійний - з рекреаційним, тощо. Туристичний потенціал Хмельниччини - потужний і різноплановий, що надає максимум можливостей гостям нашого краю в поєднанні різних видів туризму та в кращому пізнанні історії, культури, звичаїв та традицій подолян.

Джерела та література:

1. Етнічний туризм [Електронний ресурс]. - Режим доступу: https://uk.m.wikipedia.org/wiki/Етнічний_туризм
2. Рожнова В. Проблеми та перспективи розвитку етнотуризму: зарубіжний та український досвід / В. Рожнова, Н. Терес // Етнічна історія народів Європи. - 2013. - Вип.39. - С.35-44.
3. Холковська Т. Географічні дослідження Поділля у працях польських вчених XIX сторіччя // Історія української географії. Частина I: Збірник матеріалів Третьої Міжнародної наукової конференції, присвяченої 130-літньому ювілею академіка Степана Рудницького. - Тернопіль: 2007. - С. 50-52.
4. Крістов Т.Т. Релігійний туризм - М., 2003. - С. 9-16.
5. Туризм у XXI ст. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. - К.: «Знання України», 2002. - С. 61-65.

Адамський Віктор Романович (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, викладач кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, член НСКУ

Антонова Оксана Григорівна (м. Хмельницький), учитель історії Хмельницької гімназії №1 імені Володимира Красицького

Баженов Лев Васильович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, академік УАН, голова Хмельницької обласної організація НСКУ

Баженова Стефанія Едуардівна (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор кафедри управління персоналом та туризму Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, член НСКУ

Байдич Вадим Олександрович (с. Кузьмин Красилівського району), вчитель історії Кузьминської ЗОШ, член НСКУ

Байдич Володимир Григорович (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, директор Державного архіву Хмельницької області, голова Хмельницької обласної громадської організації архівістів та дослідників Поділля та Південно-Східної Волині „Поклик віків”, член НСКУ

Байдич Олександр Васильович (с. Кузьмин Красилівського району), директор Кузьминської ЗОШ, член НСКУ, Почесний краєзнавець України

Бакалець Олексій Андрійович (м. Бар – Глухів Сумської обл.), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, нумізмат, член НСКУ

Бакалець Юлія Олегівна (м. Хмельницький), учениця 10 класу Хмельницького спеціалізованого ліцею-інтернату з поглибленою підготовкою в галузі науки

Бакалець Богдан Олегович (м. Кам'янець-Подільський), студент I курсу спеціальності «Історія. Археологія» Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Барицька Катерина Миколаївна (м. Хмельницький), учениця 11-Б класу Хмельницької гімназії №1 імені Володимира Красицького

Берека Віктор Євгенович (м. Хмельницький), доктор педагогічних наук, ректор ХОІППО, професор

Берковський Владислав Георгійович (м. Київ), кандидат історичних наук, доктор філософії, директор Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С.Пшеничного

Блажевич Юрій Іванович (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, доцент Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, член НСКУ, Почесний краєзнавець України

Брицька Олена Миколаївна (м. Хмельницький), директор Хмельницького обласного краєзнавчого музею, заслужений працівник культури України

Бурдуваліс Катерина Миколаївна (м. Хмельницький), заступник директора-начальник відділу організаційно-аналітичної роботи Державного архіву Хмельницької області

Вихованець Тарас Васильович (м. Нетішин), магістр історії, заступник директора з наукової роботи Нетішинського міського краєзнавчого музею.

Вітюк Олександр Олегович (м. Вінниця), кандидат історичних наук, заступник директора Вінницького міжрегіонального центру професійної реабілітації інвалідів «Поділля»

Войтенко Володимир Іванович (м. Хмельницький), завідувач науково-методичного центру викладання навчальних предметів суспільно-гуманітарного циклу ХОІППО, заслужений працівник освіти України

Галатир Віталій Вікторович (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Державного архіву Хмельницької області, доцент кафедри теорії та практики туризму Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом, член НСКУ

Герасимов Тимофій Юрійович (м. Вінниця), кандидат історичних наук, докторант кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Горанська Марина Анатоліївна (м. Хмельницький), головний зберігач фондів КЗК «Хмельницький обласний краєзнавчий музей»

Гребінська Світлана Іванівна (м. Хмельницький), кандидат економічних наук, заступник директора з виховної роботи Хмельницького торговельно-економічного університету КНТЕУ

Григоренко Олександр Петрович (м. Хмельницький), доктор історичних наук, професор, академік Міжнародної академії інформатизації, член НСКУ

Грицишина Олена Олексіївна (м. Хмельницький), провідний бібліотекар Центру регіональної і правової інформації краєзнавчого відділу Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки

Гурський Павло Юрійович (м. Хмельницький), студент Хмельницького торговельно-економічного університету КНТЕУ

Данилова Катерина Володимирівна (м. Хмельницький), старший науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею

Данчук Вікторія Петрівна (м. Хмельницький), молодший науковий співробітник відділу історії Хмельницького обласного краєзнавчого музею

Демидко Сергій Юрійович (м. Хмельницький), завідувач науково-методичного відділу Хмельницького обласного краєзнавчого музею, член ГО «Всеукраїнська спілка археологів»

Діденко Зоя Олександрівна (м. Хмельницький), голова Хмельницького міського Товариства Української мови імені Тараса Шевченка «Просвіта»

Дзьоник Віктор Васильович (м. Хмельницький), старший науковий співробітник відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області

Долінська Леся Йосипівна (м. Деражня), молодший науковий співробітник Деражнянського районного історичного музею

Дубінський Володимир Анатолійович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, декан історичного факультету, доцент кафедри всесвітньої історії, доцент

Єсюнін Сергій Миколайович (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, заслужений працівник культури України, член НСКУ

Жукова Олена Вікторівна (м. Харків), кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри музеєзнавства та пам'ятокознавства Харківської державної академії культури

Завальнюк Олександр Михайлович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, член НСКУ

Завальнюк Костянтин Вікторович (м. Вінниця), кандидат історичних наук, головний спеціаліст Державного архіву Вінницької області, член НКСУ, Почесний краєзнавець України

Зайшлюк Ярина Олександрівна (м. Кам'янець-Подільський), гід-перекладач Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника

Западенко Леонід Петрович (м. Хмельницький), волонтер Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» та Хмельницького фонду Хесед-Бешт

Захар'єв Володимир Анатолійович (м. Хмельницький), здобувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка, член ГО «Всеукраїнська спілка археологів» та НСКУ.

Захар'єва Зоя Володимирівна (м. Дунаївці), магістр географії, краєзнавець Поділля

Іваневич Лілія Анатоліївна (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, докторант Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, фінансовий консультант ТОВ «Starlife», член НТШ та НСКУ

Івануна Неллі Володимирівна (м. Хмельницький), учитель зарубіжної літератури Хмельницької гімназії №1 імені Володимира Крисицького

Клімчук Юрій Аркадійович (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, член НКСУ

Klawe-Mazugowa Maria (Warszawa, Polska), PhD, historyk, autorka m.in. podręczników szkolnych

Ковальська Тамара Вілієвна (м. Хмельницький), науковий співробітник масово-просвітницького відділу Хмельницького обласного краєзнавчого музею

Комарницький Олександр Борисович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, член НСКУ

Корчевна Ірина Володимирівна (м. Хмельницький), науковий співробітник відділу природи Хмельницького обласного краєзнавчого музею

Кохановський Олександр Борисович (м. Деражня), директор Деражнянського районного історичного музею, член НСКУ

Кравчук Олександр Миколайович (м. Вінниця), кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Кузіна Борис Станіславович (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, доцент Хмельницького інституту соціальних технологій ВМУРОЛ «Україна», член НСКУ

Кух Олеся Миколаївна (м. Кам'янець-Подільський), пошукувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Лавринчук Віталій Олександрович (м. Красилів), краєзнавець, член НКСУ

Лисий Анатолій Кононович (м. Вінниця), кандидат історичних наук, доцент Вінницького обласного комунального гуманітарно-педагогічного коледжу, краєзнавець

Лукашук Олександр Володимирович (м. Шепетівка), науковий співробітник КЗК Обласний літературно-меморіальний музей М. Островського у м. Шепетівка

Любарська Людмила Валентинівна (м. Київ), провідний науковий співробітник сектору публікації документів Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного

Любінська Людмила Григорівна (м. Кам'янець-Подільський), доктор біологічних наук, професор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Майнгардт-Гоголь Наталія Максиміліанівна (м. Хмельницький), старший науковий співробітник відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області

Мальована Неллі Євгенівна (м. Хмельницький), завідувач відділу природи Хмельницького обласного краєзнавчого музею

Маркова Світлана Василівна (м. Хмельницький), доктор історичних наук, доцент кафедри Хмельницького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

Матвєєв Андрій Юрійович (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, голова циклової комісії суспільних дисциплін Хмельницький торговельно-економічний університет КНТЕУ, доцент, член НСКУ

Мельник Наталія Миколаївна (м. Вінниця), викладач циклової комісії соціальних дисциплін Вінницького технічного коледжу

Мельничук Оксана Анатоліївна (м. Хмельницький), завідувач масово-просвітницького відділу природи Хмельницького обласного краєзнавчого музею

Микитишин Валентина Олександрівна (м. Львів), кандидат історичних наук, доцент Національної академії друкарства

Могилів Дмитрович (м. Київ), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України

Мовчан Наталія Олександрівна (м. Хмельницький), молодший науковий співробітник відділу історії Хмельницького обласного краєзнавчого музею

Моносюк Тетяна Миколаївна (м. Хмельницький), молодший науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею

Мороз Віктор Степанович (м. Хмельницький), кандидат економічних наук, доцент Хмельницького національного університету, член НСКУ

Мороз Володимир Степанович (м. Дніпро), старший викладач Дніпропетровського національного університету, Заслужений працівник культури України, член НСКУ

Нестеренко Валерій Анатолійович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та філософії Подільського державного аграрно-технічного університету, провідний науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника

Никитюк Валентина Петрівна (м. Хмельницький), молодший науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею

Нушев Бісер (м. Софія, Болгарія), доктор кафедри нової та сучасної історії історичного факультету Софійського університету «Св. Климент Охридски»

Олійник Валентина Василівна (м. Хмельницький), кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри психології Хмельницького інституту ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»

Олійник Микола Петрович (м. Хмельницький), доктор історичних наук, доцент, професор кафедри міжнародної інформації та краєзнавства Хмельницького національного університету

Олійник Сергій Васильович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Олійник Юрій Васильович (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, завідувач відділу держархіву Хмельницької області, член НСКУ

Осецький Йосип Петрович (м. Хмельницький), кандидат юридичних наук, кримінолог голова Хмельницького обласного осередку Громадська організація «Всеукраїнський Центр сприяння правоохоронним органам «Антикорупційна ініціатива»

Паур Ірина Василівна (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, старший викладач кафедри образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва та реставрації творів мистецтва, завідувач музеєм історії університету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Покалюк Вадим Вікторович (м. Кам'янець-Подільський), викладач коледжу Подільського державного аграрно-технічного університету, аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Причишин-Кліновський Сергій (м. Хмельницький), кандидат богослов'я, протоієрей, старший викладач Хмельницького інституту МАУП, член НСКУ

Прокопчук Віктор Степанович (м. Дунаївці), доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України, дійсний член Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член НСКУ

Радович Роман Богданович (м. Львів), кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історичної етнології Інституту народознавства НАН України

Романішина Ольга Володимирівна (м. Хмельницький), учениця 11-Б класу Хмельницької гімназії №1 імені Володимира Красицького

Свистун Тарас Васильович (м. Київ), студент Інституту міжнародних відносин Київського національного авіаційного університету

Семенчук Сергій Олександрович (м. Хмельницький), здобувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, ст. викладач ПВНЗ «Хмельницький економічний університет», член НСКУ

Сидорук Сергій Антонович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Симчишин Олександр Сергійович (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, Хмельницький міський голова

Синиця Надія Миколаївна (м. Хмельницький), учений секретар Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки, заслужений працівник культури України, Голова Хмельницького обласного відділення Всеукраїнської громадської організації «Українська бібліотечна асоціація», член НСКУ

Скрипник Анатолій Юрійович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри інформаційної діяльності, документознавства і фундаментальних дисциплін Подільського спеціального навчально-реабілітаційного соціально-економічного коледжу

Солодка Наталія Павлівна (м. Хмельницький), відповідальний секретар Хмельницького міського Товариства української мови імені Тараса Шевченка «Просвіта»

Старенький Ігор Олександрович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, науковий співробітник сектору археології та фортифікації Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, начальник постійно діючої археологічної експедиції «Кам'янець» ДП ОАСУ «Подільська археологія», член НСКУ

Степанчук Юрій Степанович (м. Вінниця), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Стецюк Вадим Борисович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Стрельбіцька Наталія Іванівна (м. Хмельницький), старший викладач кафедри туризму Хмельницького економічного університету, член НКСУ

Стрижак Ніна Петрівна (м. Хмельницький), завідувач відділу історії Хмельницького обласного краєзнавчого музею

Тимків Степан Анатолійович (м. Кам'янець-Подільський), старший лаборант археологічної лабораторії Кам'янець-Подільського національного університету

Трембіцький Анатолій Михайлович (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом, член НТШ і НСКУ, Почесний краєзнавець України

Трішкіна Ніна Іванівна (м. Хмельницький), кандидат економічних наук, доцент, директор Хмельницький торговельно-економічний коледжу Київського національного торговельно-економічного університету

Тунцева Зоя Петрівна (м. Нетішин), старший науковий співробітник Нетішинського міського краєзнавчого музею

Філінюк Анатолій Григорович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, академік АН ВО України, завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, заслужений діяч науки і техніки України, член НСКУ, Почесний краєзнавець України

Хмельковський Лев (Левко) Костянтинович (м. Нью-Йорк, США), український письменник і журналіст, редактор україномовного часопису української діаспори в США «Свобода»

Черниш Галина (Деражнянський район), кандидат філологічних наук, доцент, письменниця

Чорна Анна Анатоліївна (м. Хмельницький), учениця 11-Б класу Хмельницької гімназії №1 імені Володимира Красицького

Чук Ольга Василівна (м. Хмельницький), науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею

Шпаковський Сергій Михайлович (м. Хмельницький), завідувач відділом охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області, член НСКУ

Якубовський Василь Іванович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, професор, археолог

МАТЕРІАЛИ НАУКОВОЇ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ З МІЖНАРОДНОЮ УЧАСТЮ «ХМЕЛЬНИЧЧИНА: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ»

Редакційна колегія:

Баженов Лев Васильович, доктор історичних наук, професор, голова Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України (голова);

Єсюнін Сергій Миколайович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею (співголова, відповідальний редактор);

Байдич Володимир Григорович, кандидат історичних наук, директор Державного архіву Хмельницької області;

Брицька Олена Миколаївна, директор Хмельницького обласного краєзнавчого музею;

Галатир Віталій Вікторович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Державного архіву Хмельницької області;

Демидко Сергій Юрійович, завідувач науково-методичного відділу Хмельницького обласного краєзнавчого музею;

Легун Юрій Вікторович, доктор історичних наук, директор Державного архіву Вінницької області;

Любінська Людмила Григорівна, доктор біологічних наук, професор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка;

Місінкевич Леонід Леонідович, доктор історичних наук, професор;

Олійник Юрій Васильович, кандидат історичних наук, завідувач відділу Державного архіву Хмельницької області;

Смолій Тетяна Володимирівна, заступник директора Хмельницького обласного краєзнавчого музею;

Філінюк Анатолій Григорович, доктор історичних наук, професор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Підписано до друку 01.09.2017. Формат 60x84/8
Друк цифровий. Ум. друк. арк. 37,1. Тираж 75 прим.

ПП Мельник А.А.
м. Хмельницький, вул. Чорновола, 37.
тел.: (0382) 74-32-22

Свідоцтво Державного комітету інформаційної політики, телебачення
та радіомовлення України про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 1942 від 15.09.2008 р.

Надруковано: ФОП Стрихар А.М.
м. Хмельницький, вул. Красовського, 14.
тел.: (96) 709-11-10